

55676

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1965

VIII. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztő bizottság

BARTHA ANTAL (szerkesztő), HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, KERÉKES LAJOS,
KISS ALADÁR, KOROM MIHÁLY, LACKÓ MIKLÓS (felelős szerkesztő),
NIEDERHAUSER EMIL, PUSKÁS JÚLIA, RÁNKI GYÖRGY, M. SOMLYAI MAGDA,
ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: Budapest I., Úri u. 51–53. — Telefon: 160–098
Megjelenik negyedévenként. — Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Trócsányi Zsolt</i> : Az erdélyi jakobinusság kérdéséhez	1
<i>R. Várkonyi Ágnes</i> : A Habsburg-abszolutizmus a XVII. század második felében és Magyarországon	14
<i>V. Windisch Éva</i> : Kísérletek a dél-magyarországi németiség megszervezésére a századforduló éveiben	23
<i>Juhász Gyula</i> : Magyarország hadbalépése Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok ellen	61

SZEMLE

<i>Henri Michel</i> : A francia ellenállás	88
--	----

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA	103
---	-----

A Történelmi Szemle szerkesztősége kéri a szerzőket, hogy ezen-
től csak tolmácsoldal (25 sor 50 betű) terjedelemben gépelt, javítás-
mentes, nyomdakész állapotban levő, 2 példányban készült kézírato-
kat küldjenek be, s a kézirat leadásakor mellékeljék a tanulmány
rezüméjét is, ugyancsak 2 példányban.

TRÓCSÁNYI ZSOLT

Az erdélyi jakobinusság kérdéséhez

A magyar jakobinus-mozgalom történetéről, évtizedek sokszor változó szempontú, de a tények egyre újabb csoportjait feltáró kutatásai, utoljára Benda Kálmán mintaszerű forráskiadványa¹ s az eléje írt alapos összegező bevezetője után, ma már megnyugtatóan képet alkothatunk. A kutatás feltárta az 1790-es évek első felének reformmozgalma s a jakobinusság közti összefüggést, s a magyar jakobinusokat a hasonló osztrák mozgalomhoz fűző szálakat is.

Mostohább a helyzet az erdélyi jakobinusság kutatásában. Erdélyben nem volt jakobinus-per, nem volt hát olyan feltűnő külső történet, amely a kutatás figyelmét a kérdésre irányította volna. Ráadásul még az 1790—95-ös évek erdélyi politikai harcainak története is kevésbé ismeretes (a *Supplex Libellus Valachorum* körüli harcok irodalmán kívül alig foglalkozott vele érdemben a történetírás); érthető, hogy még Benda Kálmán sem Erdély felől közelítette meg az erdélyi jakobinusság kérdését, hanem a magyar jakobinus-mozgalom emanációját kereste, a magyar jakobinus-szervezkedés Erdélybe vezető szálait. Erdély felől csak Jancsó Elemér kísérelte meg a kérdés vizsgálatát,² két szempontból kritizálhatóan. Jancsó egyrészt érthető, de azért helytelenítendő szándékkal egy kissé túl-méretezte az erdélyi jakobinusságot, radikális demokrata értelmiséget látott ott, ahol valójában csak modernizálódni vágyó nemesek voltak találhatóak, kifejezett szervezetet ott, ahol a formális szervezkedés nem bizonyítható megnyugtatóan — másrészt (s ezt nem az ő terhére kell rónunk, de munkája eredményeit mégis befolyásolta) nem ismerhette a kérdés döntő forrásanyagát, a Magyar Országos Levéltár anyaga könyve megjelenésekor nem lévén megközelíthető számára.

Tanulmányunk így kettős korrekció kíván lenni: egyrészt a Magyarország-központiságból eredő alacsonyra-értékelésé, másrészt a túlértékelésé. Az utóbbira ti., látni fogjuk, nincs szükség: az erdélyi jakobinusság reális önértékéhez nem kell hozzátennünk semmit ahhoz, hogy tiszteletünkre méltó legyen. Figyelmünket két főkérdés tisztázására koncentráljuk: a Diana-vadásztársaság elnevezésű szervezkedésre és az erdélyi jakobinusság-gyanú nyomán megindult vizsgálatra.³

¹ Benda Kálmán: A magyar jakobinusok iratai (a továbbiakban: BK : MJ).

² Jancsó Elemér e vonatkozású fontosabb dolgozatai: Erdélyi jakobinusok (Kolozsvár. 1947); Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai (Bukarest. 1955; a továbbiakban: JE : EMNyT); Kazinczy Ferenc útja a jakobinus mozgalom felé (A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Emlékkönyve. Kolozsvár. 1956); e tanulmányainak eredményeit összegezi a Kelemen-Emlékkönyvben (Kolozsvár—Bukarest. 1957) megjelent cikkében (A jakobinus mozgalom hazai hagyományai). Jancsó kutatásaival kapcsolatban Silagi Denis is foglalkozott az erdélyi jakobinusokkal (Jakobiner in der Habsburger Monarchie. Wien. 1962).

³ A tanulmányt az ifjabb Wesselényi Miklósról írt monográfiánk egyes olyan részeitől állítottuk össze, amelyek (a terjedelmekből előírt rövidítések következtében) a kötet szövegében törtérzőkre zsugorodtak (s amelyekkel kapcsolatban a monográfiában kritikai apparátust sincs módunkban közölni). Ez a magyarázata annak, ha az idősb Wesselényire több reflektorfényt irányzunk, mint az események többi résztvevőire; reméljük, hogy ez azért nem fog az ő jelentőségének *eltúlzására* vezetni.

I. A Diana-vadásztársaság 1794 elején kezdett összeverődni.⁴ Alapítói nem szánták titkos társaságnak (mint látni fogjuk: körlevelei is voltak, s tagtoborzó felhívásuk a cenzúrát is megjárta). Célkitűzései rendkívül figyelemreméltók. Csak Bánffy Györgynek egy jelentéséből ismerjük őket, de (tekintettel a gubernátor kitűnő politikai érzékére) nyugodtan hitelesnek tarthatjuk az általa közölt szöveget. A célok: I. „a test erősítése, s a gyengeségből származó betegségektől megóvása”. Mintha Széchenyi és az ifjabb Wesselényi nemzedékének programját hallanók! II. „A fő- és kisebb nemesség társasági kapcsolatának a gyakori vadász-összejövetelekkel szorosabbra vonása.” Megintcsak mintha a reformkorban lennénk! III. „Az ismeretek szélesítése is, különböző hasznos könyvek, különösen útleírások, egyebek közt a lötenyészítés és mezőgazdaság célját szolgáló iratok fordításával.” Itt van már a gazdasági modernizálódás programja is, elsősorban lötenyészítés. Széchenyi s az ifjabb Wesselényi hol kezdték a dolgot? IV. „Az ország megtisztítása a kártékony állatoktól.” Persze, túlzás lenne ebbe *mindenáron* politikai tartalmat magyarázni; de ugyanúgy túlzás lenne ennek némi gyanúja nélkül elmenni a dolog mellett. V. „A lötenyészítés mint a vadászat számára fontos szükséglet terjesztése s még tovább emelése.” VI. „Az ifjúság szívének s jellemének képzése, ecélra nevelési művek részben írása is, részben fordítása.” Már felesleges is utalnunk az 1820-as évek analógiájára. Modern program ez, ha ugyan a nemcsi modernizálódás programja is. A társaságban való tagságnak ti. feltétele a nemesség, amellét évi 5 Frt tagdíj fizetése, s a megfelelő fegyver és ló megszerzése. A szervezés megkönnyítésére azt tervezték, hogy a társaságnak minden törvényhatóságban legyen megbízottja; az a marchalis-ok alkalmával vegye fel a jelentkezőket.

A rend jelvénye ezüst vadászskürt volt (Szakál ötvösmester készítette). Tagjainak összlétszámát Bánffy kb. 100-ra tette.⁵ Az elnöklet hetenként vagy még gyakrabban változott az egyes tagok közt. Üléseiken (ezekről jegyzőkönyvet vezettek) egyelőre a sűrűn jelentkező tagok felvételével, útleírásoknak s lötenyészítési műveknek fordításra való kiosztásával, az első nagy, ünnepi keretekben tartandó vadászat helyének kijelölésével foglalkoztak.

Ami mármost az idősb Wesselényi Miklós szerepét illeti a társaságban, erről közvetlenül keveset tudunk. Fennmaradt egy ajánlólevele Teleki Mihály számára a társaságba való felvételre;⁶ egyébként is buzgólkodott a szervezésben.⁷ Közvetve azonban annál inkább érzik működése; a programon alaposan ott van keze nyoma. Menjünk sorjában: a testedzés programja aligha lehetett idegen tőle, a

⁴ Barcsay Ábrahám 1795 őszén, az erdélyi állítólagos jakobinusszervezkedésben részvételét illető kihallgatása kapcsán, azt vallotta, hogy „die Jagd Gesellschaft habe sich ungefähr vor anderthalb Jahren angefangen” (GR : B Á 406. 1.).

⁵ Az 1794. április 14-i ülés jegyzőkönyve (G.Pr. 1794 : 333) a következőket nevezi meg: Bethlen Farkas, Bánffy Farkas, Sándor János, Palatkai Sándor, Fogarassi Elek, Bánffy Zsigmond, Boros Barabás, Sándor Mózes, Kanyó László, Bethlen Sámuel, Erős József, Haller István, ifj. Bethlen Sámuel, Rhédei János, Bánffy József és Adám, Hodor János, Budai István, Dombi János, Mikes Zsigmond, Fekete Ferenc, Gyulay Sámuel, Málnási Ferenc, Ketzeli Sámuel, Kendeffi Miklós, Horváth Miklós, Sárpataki György, Kemény László, Wéér Farkas, Nemes György, Balogh János; vegyük még hozzá ehhez Wesselényit és Teleki Mihályt (ld. az alábbiakat). A társaság ismert tagjai majdnem pontosan fele-fele arányban oszlottak meg arisztokratákra s nem-főrangú nemesekre. Jancsó Elemér azt állítja (JE : EMNyT 51), hogy a társaság „a demokrata értelmiség legradikálisabb elemeit csoportosította titokban maga köré”, de nem hoz erre semmiféle bizonyítékot.

⁶ OL — Marosvásárhelyi Teleki - lt.: Földvagy-osztály: Missiles 2673.

⁷ Szakál ötvösmester vallomása szerint (ld. Bánffy ismertetésében: G. Pr. 1794 : 333) 15–20 darab jelvényt vett magához kiosztásra.

híres lovasbravúrok hősétől. A fő- és köznemesség közelebbhozása vadászatok rendezése útján: Wesselényi vadásznak is híresség, s Kufstein után (tán egy kissé kivettette érezve magát az arisztokráciából, tán egy kissé velük szemben érzett dachból is) valóban közeledget a nemesség alsóbb rétegeihez — amennyire indulatai nem gátolják ebben. A lótenyésztésnél megint rá, Erdély legelső méneseinek gazdájára kell gondolnunk. Ami végül az ifjúság nevelését illeti: itt a zilahi iskola körüli későbbi tevékenységére utalunk.

Túlzás lenne persze a program egészét Wesselényi művének tartani. De szerepe láthatólag nem kicsiny volt kidolgozásában.

A társaság léte 1794 március közepén jutott a hatóságok tudomására. Akkor ti. Eszterházy János guberniumi tanácsoshoz, a Gubernium könyvvizsgáló bizottságának elnökéhez (Bánffy sógorához) kerül a társaság tagtoborzó felhívása, amelyet az ki szándékozott nyomtatni.⁸ A tanácsos nem merte magára venni a felelősséget a kinyomtatás engedélyezéséért; a Gubernium elé vitte az ügyet. A főkormánysház úgy látta: „Ez az irat arra enged következtetni, mintha ennek az ún. vadásztársaságnak szinte a legkevésbé a vadászat lenne a célja”, s így annál kevésbé engedélyezte a kinyomtatást, mert egy ilyen társaság a legártatlanabb esetben is nagy feltűnést keltett volna, „amellett pedig sem az idők jelen folyásához, sem az ország egyéb körülményeihez nem illő”, s így elutasította a társaság kérésének teljesítését. Az nem nyugodott bele a döntésbe; többszöri követelgérésre következett Bánffy Györgyhez, s tán a Guberniumhoz is, azok azonban nem engedtek. A gubernátor végül azt tanácsolta a társaság tagjainak, „hogy jó volna, ha a köz tekintetében részben megbotránkoztató, részben felesleges, tagjainak magánérdekét illetően pedig könnyen kellemetlenségekre alkalmas adható társaság egészen feloszlanék”. Annál is inkább oka volt ezt mondani, mert (mint látni fogjuk) az udvar már tudomással bírt az ügyről. A társaság erre feloszlott.

Az udvart egy feljelentés tudósította a vadásztársaság szervezkedéséről, amely (feljelentések szokása szerint) többről tudott, mint a valóság: a társaságnak már több mint 400 tagja van, Wesselényi maga 70 jelvényt vitt el szétosztásra, a Gubernium a felhívás kinyomtatásának eltiltásán túl nem tett lépéseket az ügyben. I. Ferenc Handbillet-tel küldte le a feljelentést Teleki kancellárhoz; az 1794. április 23-án Bánffyhoz továbbította, jelentést várva tőle. Bánffy azonban nem sietett: csak jóval Teleki sürgetése (1794. július 23.)⁹ után, szeptember 12-én tette meg jelentését azzal, hogy az ügy érdemileg (a társaság feloszlásával) már hónapok óta le van zárva.¹⁰ Maga I. Ferenc sem kívánta tovább bolygatni a dolgot. Minthogy a társaság feloszlott — írta a Bánffy jelentését továbbító erdélyi udvari kancelláriai felségelőterjesztésre adott resolútiójában — és „semmiféle további következménye nem volt”, már csak arra volt szükség, hogy Bánffynak legyen gondja rá, hogy „e már megszüntetett társaság könnyelmű tagjainak tevékenységén éberen tartsa rajta a szemét, amellett pedig tegye meg a szükséges intézkedéseket arra, hogy a jövőben semmiféle ilyen kétértelmű, megbotránkoztató szövetkezés ne jöjjön létre”.¹¹

Az ügy elsimítása Bánffy György érdeme. A gubernátor nyilván kezdetben

⁸ Bánffy 1794. szept. 12-i jelentése e ponton nem egészen világos. Feltehetőleg a társaság maga nyújtotta be cenzúrára a felhívást.

⁹ G.Pr. 1794 : 334.

¹⁰ A névtelen feljelentést, Teleki 1794. ápr. 23-i rendeletét, Bánffy 1794. szept. 12-i jelentését (s a társaság 1794. ápr. 14-i jegyzőkönyvét) ld.: G.Pr. 1794 : 333.

¹¹ A resolútiót Teleki Sámuel 1794. okt. 27-én közölte a gubernátorral (G.Pr. 1794 : 498).

sem kívánt érdemeket szerezni a társaság összeesküvéssé való felfűvésével; annál is kevésbé, mert, amint láttuk, számos Bánffy is szerepelt annak tagjai közt, s jónéhány más Bánffy-atyafi is. 1794 őszén pedig bizonynyal tájékozva volt már, hogy az ilyesmiért fejek is hullhatnak le. S minden oka megvolt rá, hogy ezért ne akarja magáravenni a felelősséget.

II. 1795. február 11-én Bánffy György gubernátor jelenti az udvarnak: titkos összeesküvő társaság működik Erdélyben! A társaság központja korábban Marosvásárhely volt, ez az 1794—5-i országgyűlés megnyitásakor Kolozsvárra költözött. Kapcsolatban állnak egy hasonló kelet-magyarországi társasággal — amelynek központja Nagykároly vagy valamely annak környékén levő helység. A társaság célja „különböző, a franciákhoz némileg hasonló elvek terjesztése és mihelyst lehetséges, általános robbanás eszközése minden tekintély és hatalom ellen”. Tagjai közé főként a megyei nemességet s a kisebb nemességet számlálja; részben hozzá húznak a királyi tábla kancellistái is. „A kitörés időpontja” az országgyűlés befejeztét követő marchalis-oké volna; így érthető, miért kívánják sokan az országgyűlés befejeztét, „hogy utána annál szabadabb kezük legyen a cselekvésre”. A nyomozás folyik az ügyben.¹²

Miről van szó? Valóban a jakobinizmus erdélyi szálaíró? Vagy csak egy feljelentő próbált érdemeket szerezni? Mert az ügyben tartott vizsgálatok némileg erre is mutatnak.

A magyar jakobinus-mozgalom történetének legutolsó s legalaposabb összefoglalása, Benda Kálmánnak „A magyar jakobinusok iratai”-hoz írt bevezetése az 1794 nyarán történt nagykárolyi főispáni installációt teszi meg a jakobinizmus erdélyi terjedése kiindulópontjának;¹³ ismeretes, hogy az akkor a nemzeti játékszín ügyében történt megbeszéléseken Wesselényi is részt vett,¹⁴ s az is, hogy a szintén jelenlevő Kazinczy-testvérek többeket (köztük két Gyulayt — Lajost és Sámuelét —) kapacitálnak a belépésre.¹⁵ A többi nyomok már elszórtak: Kazinczy Dienes utazgat Erdélybe; már akkor gyanítják, hogy a jakobinus-kátét terjeszti. A káté egy példánya is előkerül Kolozsvárt. A többi nyom már inkább gyanú (Barco jelentéseiről van szó).¹⁶

Mármost előre le kell hűtenünk egy kissé az erdélyi jakobinusság titkait illető várakozást. A vizsgálatok úgyszólván semmit sem produkáltak; a gyanúba vettek szabaddlabon tették meg vallomásukat, s ráadásul még idejük is volt arra, hogy esetleges kompromittáló irataikat stb. eltüntessék. Bánffy maga nem sietett a vizsgálattal; finom politikai érzékkel rendelkezett, s nem volt hóhéterméset. Ami mégis konkrétumnak tekinthető a dologból, az a résztvevők nevei s a militia nationalis terve.

Elsősorban Türi László ítélőmester, Wesselényi és Tholdalagi László kerül gyanúba; mellettük szerepel még Barcsay Ábrahám neve, néhány főrangú erdélyi személyé és számos megyei követé. A dolog több szempontból meggondolkoztató. Egyrészt a három első személy szabaddkőműves. Türi (Kemény Zsigmond is őt jelöli meg az erdélyi ellenzék fejének; erdélyi viszonylatban jobbmódú megyei nemesi családból származik; Barcsay sógora, de emelkedését nem rokonni kapso-

¹² A jelentést ld.: TSPr. D. 21.

¹³ BK : MJ I. k. LXXXI. l.

¹⁴ ME : SL 767. l.

¹⁵ BK : MJ I. k. LXXXI. l.

¹⁶ BK : MJ I. k. LXXXI—II. l. Barco jelentéseire az erdélyi vizsgálat ismertetése során még visszatérünk. Aranka Györgynek ugyancsak Benda bevezetésében idézett levele Teleki kancellárhoz szintén a titkos társaságra vonatkozik (i. m. I. k. LXXXI—II. l.).

latainak köszönheti, hanem elsősorban elismerten kiváló képességeinek¹⁷) 1779-ben nyeri felvételét a szabadkőművességbe.¹⁸ Wesselényi és Tholdalagi (a második az északi Partiumban is bír jelentős, bár eléggé elaprózódott jószágokat; Wesselényi személyes jóbarátja) felvételének időpontját nem ismerjük, de tudjuk, hogy Cserei Farkast ők vonták be a szabadkőművességbe. Az országgyűlés alatt került is sor szabadkőműves-összejövetelekre,¹⁹ de ezek a nyomok inkább csak kiinduláspontjai lehetnek a kutatásnak, nem olyan tények, amelyekből messzemenő következtetéseket lehetne levonni. Másrészt viszont Türi közismerten az ellenzék vezére, Wesselényi pedig az ellenzéki vezérszónok. Erősen felkelhet a gyanú: nemcsak arról van-e szó, hogy az (egyébként egészen a legalitás határai közt maradt) ellenzék vezetőit el kell némitani? Ezek körül az emberek körül ti. valóban történik bizonyos „gócosodás”, ha nem is úgy, ahogy a feljelentők állítják — s bizonyval komolyabban, mint maguk vallják. Ezek a megbeszélések azonban még nem határozottan pártjellegűek; a legkülönbözőbb személyek vehetnek rajtuk részt (a legfőbb kormányhivatalnokok is), s nincs állandó személyi összetételük. Hol itt, hol ott verődik össze néhány országgyűlési résztvevő valamelyik vezéregyenység körül; a frontok még eléggé lazák. És, ismételjük, az ilyen megbeszélések létét számos kihallgatott vallja; ezek ti. nem ütköznek az alkotmányba.

Egyetlen igazán jelentős momentum van a vizsgálat során bebizonyosodotokban, de az perdöntő is az erdélyi jakobinizmust (ill., mint mondtuk, a magyar jakobinizmus erdélyi megfelelőjét) illetően. Türi nationalis militia-tervére gondolunk.

A tervet csak röviden ismertethetjük. Legfontosabb pontjai a következők: 1. A katonai kvantum a Diploma Leopoldinum-ban megjelölt összegre szállítandó le (ez háború idején 400 000 Frt);²⁰ az országgyűlés határozza meg a repartitio és a behajtás módját, s a törvényhatóságok a rájuk eső összeget közvetlenül a

¹⁷ Még a titkos társaságot illető vizsgálat előtt, de közben is felmerül a terv: úgy távolítsák el az ellenzék éléről hogy a Guberniumhoz vagy az Erdélyi Udvari Kancelláriához buktassák felfelé.

¹⁸ *Abafi Lajos*: A szabadkőművesség története Magyarországon. Bpest. 1900. 67. l.

¹⁹ A vizsgálat során három érdemi vallomás is foglalkozik ezzel a kérdéssel. Tholdalagi és Szegedi József guberniumi tanácsosé részben egyezik; a consiliarius úgy adja elő a dolgot, hogy Türi az országgyűlés kezdetén előadta neki azt, amit ismertetendő tervezete bevezetőjében részletesen kifejtett: a fejedelem és az ország közti bizalom megromlott s helyreállítandó. Az ítélmester szerint azoknak, akik ezen munkálkodnak, társaságba kell tömörülniök. Ő egyetértett ezzel; erre Türi meghívta egy megbeszélésre. Ott jelen volt Bruckenthal Mihály százsz comes, Bethlen József (a későbbi kincstartó; a vizsgálat során vitt szerepére még kitérünk) és Gergely, Tholdalagi, Wesselényi, Fekete Ferenc (tehát egyáltalán nem egyöntetűen ellenzéki társaság). Felmerül az a terv, hogy „ritu Latomorum” tegyenek esküt a titoktartásra; erre azonban, mint-hogy a társaság nem jön létre, nem kerül sor. Szegedi különben is (mint szintén szabadkőműves) jelzi Türinek: szabadkőműves-összejövetelhez a gubernátor engedélye szükséges, s az, ha helyesen találja a társaság céljait, készséggel támogatni fogja őket. Ezzel az ő tudomása szerint a szabadkőművesi szervezett működés ügye le is kerül a napirendről (ő ti. rövidesen megbetegszik, s nem tud továbbiakat az ügyről). Tholdalagi is egy alkalmi összejövetelről tud; ezen szerinte a korábban érdemtelenül felvettekről volt szó, s abban állapodtak meg, hogy a gubernátortól kell kérni a szervezet válogatott tagokból való újrafelállításának engedélyezését. Bánffy azonban ezt az adott körülmények között nem tartja tanácsosnak, s így elállnak a dologtól. A harmadik vallomás Ponori István Hunyad megyei alispáné és követé; őt követtársa, Sombori László kapacitálgatja félig tréfásan: „... mi mind a ketten a Frey — maurerek közé Candidátusok lennénk”.

Tholdalagi és Szegedi vallomását ld.: TS Pr. M. 12. Ponori Istvánét: BGY iktatatlan: 4.

²⁰ Erdély adója a 1760-as évek adózási reformjai és 1848 közt évi 1 500 000—1 600 000 Frt körül ingadozik.

kincstári pénztárba (Camerale Casse) fizetik. 2. Ebből az összegből 4000 főnyi katonaság tartandó (ezt a parasztság soraiból kell kiállítani, toborzás útján, vagy az országgyűlés által meghatározandó más módon). Ez a katonaság Erdélyen és Magyarországon kívül is használható. 3. Emellett azonban mindegyik natio ismét katonai szolgálatra kötelezendő. A 18–24 éves férfiak fegyverfogásban gyakorlandók. Béke idején is 2–2000 főnyi gyalogság és lovasság álljon fegyverben (havonta váltva egymást a szolgálatban); ezeket határőrizetre vagy megyei szolgálatra kell felhasználni. Sajátmaguk látják el magukat, s teljes hadifelszereléssel kötelesek kivonulni. Szükség esetén (védelem céljára vagy a király propositio-jára a rendek által megszavazott segélyképpen) az országgyűlésen meghatározott számban tartoznak kiállni; a határig ingyen teszik a szolgálatot. 4. A szabad királyi városok szolgálatalul a hadifelszerelést állítják ki; tisztjeik a nemességhez hasonlóan szolgálnak. 5. Az ország generálisa mellett minden natio is külön generálist és tiszteket állít.²¹

Türi terve gondos közjogász-munka s bizonyos tekintetben óvatos. A Diploma Leopoldinum-ra hivatkozik az adózást illetően; az ország generálásának tisztét kívánja visszaállítani; meghagyja az állandó hadsereget; némileg a döntő fontosságú 3. pont is olyannak tűnhet, mintha egyszerűen a 3 natio régi hadkötelezettségének visszaállításáról volna szó. De hát valójában más a terv érdeme.

Kérdés persze, hogy a 3 natio szükség esetén ki tudja-e állítani azt a 48 000 embert, amelyről később Barco beszélt.²² De hát még az sem lehetetlen, hogy (a Mária Terézia korában felállított határőrség tagjait is beleszámítva) ez a szám magasabb. S mit jelent ez?

Megfelelő külső körülmények közt (ha ti. a Monarchia nagyobb külpolitikai válságba jut) *a független Erdélyt*. Egy félszázezres hadsereg a francia háborúk idején igazán nem lekicsinylendő erő. S ez a hadsereg a rendek irányítása alatt áll: ők rendelik el mozgósítását, ők választják meg főparancsnokát (mellé adva az egyes natio-k generálisait). Az aztán további kérdés, hogy egy ilyen független Erdély létrejöttének feltétele (a birodalom általános megingása során) Magyarország függetlenülése, *vagy* (hangsúlyozzuk: *kétoldalú* dologról van szó) a félszázezres sereg védelmében függetlenülő Erdély példája lobbanthatja fel a függetlenségi harcot Magyarországon is.

Türi terve némileg a magyarországi jakobinus „felzendülés” ekvivalense — csakhogy közjogilag biztosított úton megszervezve.

S mi történjék a győzelem másnapján? Mert minden forradalom vagy felkelés *ezen mérendő*. Nos, Türi programja erre nézve természetesen nem tartalmazhat semmit. Gondoljunk azonban a Diana-vadásztársaságra. Ott már láttunk egyet-mást egy reform-programból: nemesi egyenlőséget, modern gazdálkodást. Csakhogy ez az egyenlőség (ha ti. *a 3 natio* katonaságáról van szó) nem egyszerűen nemesi egyenlőség, hanem *az összes szabadrendűek egyenlősége*. S ne felejtjük el: a székelység jelentős hányada még ezidőtájt sem sülyedt jobbagysorba, a Királyföld népe szabad (s az ellenzék állítólag azzal is kíván hatni a szász kövétekre, hogy a Királyföldet a nemesi földekhez hasonlóan szabaddá akarja tenni), s az a városoké is. Mindez (hozzájuk számítva a kis- és kurtanemesség, az armalisták nem kicsiny tömegét) Erdély lakosságának kb. a harmadát teszi ki, ha nem többet. A Türi-féle terv nem jelent még polgári demokráciát sem — de alapja szélesebb, mint a polgári demokráciák jórészenek.

²¹ A tervezetet (német fordításban) ld.: TS Pr. M. 8.

²² 1795. jún. 2-án Teleki kancellárhoz írt levelében említi ezt a számot. (TS Pr. D. 26.)

Ez a program hát az erdélyi „jakobinizmus” legfontosabb terméke; mint már bevezetőnkben utaltunk rá: nem értünk egyet a kérdés korábbi irodalmával (Bendával sem) abban a módszerben, amely az erdélyi jakobinizmust Magyarország felől kiindulva, az onnan való eszmei „beszivárgás” útjait nyomozva kereste. Erdély „jakobinizmusa” a magyarországi jakobinizmus ottani megfelelője, Erdélyben születik, az ottani ellenzékiiségből. Ez az ellenzékiiség 1794 elejére létrehozza a Diana-vadásztársaság programját; aztán az ellenzék vezetőinek tudomásul kell venniök, hogy az adott feltételek mellett a nemesi reformprogram keresztülvitele sem lehetséges, meg kell hát teremteni az *erőt* a feltételek megváltoztatásához. Előbb a győzelem másnapjának programja születik meg, aztán a győzelem kivívásának terve. De hát *igazi* forradalmak nem úgy indulnak, hogy „előbb szerezzük meg a hatalmat, aztán majd meglátjuk, mihez kezdünk vele” (klasszikus, keserű magyar megfogalmazásban: „Szalad az ellenség, mit csináljunk véle?”), hanem úgy, hogy előbb a létrehozandók terve alakul ki — s aztán, *ha máshogy nem lehet*, erőszakkal is eltávolítják útjukból az akadályokat. Itt is erről volt szó.²³ S így érthető aztán az akció szervezeti formája is. A közjogi fogalmazású program köré nyugodtan lehet a hagyományos országgyűlési mód-szerekkel gyűjteni embereket. Az erdélyi „jakobinusság” programjában is, mód-szereiben is közvetlenül, szervesen nő ki az 1790-es évek erdélyi ellenzékiiségből, amely pedig ismét csak szerves (de modernizálendő) folytatása a korábbi kuruc vagy kuruckodó rendi ellenzékiiségnek.

Ez a közjogi fogalmazású program s ez a taktika azonban (Türi terve az országgyűlés elé kerül, s hosszas viták tárgya) egyben az erdélyi „jakobinusság” legnagyobb gyengéje is. Türiék belülmarnak (legalábbis félig) a legalítás kerekein. Csakhogy melyik abszolutista uralmi rendszer türi el, hogy legalís módszerekkel, nyílt közjogi harcban buktassák meg, vagy legalábbis teremtsék meg az eszközt elpusztítására? S (ez a dolog másik oldala) tulajdonképpen az menti meg *a fejüket*, ami *elgondolásaikat* megbuktatja: ez a félig-meddig belülmarnak a legalításon. Mert a fejeikről bizony majdnem szó van.

Mielőtt azonban még a vizsgálat ismertetésére térnénk, próbáljuk meg meghatározni Wesselényi szerepét a Türi-féle akcióban.

A terv születésére vonatkozó két érdemi vallomás: Türié magáé és Szegedié csak részben egyezik. Türi azt vallja, hogy Bethlen Józsefnek, Bruckenthal Mihálynak és Szegedinek adta elő nézeteit; ezek azt válaszolták, hogy fektesse őket írásba.²⁴ Szegedi szerint mindez a már ismertetett szabadkőműves-összejövételen történt (ahol a Türi által megnevezetteken kívül jelen volt Bethlen Gergely, amellet Wesselényi, Tholdalagi és Fekete Ferenc). Ott Tholdalagit, Türit és Feketét bízták meg a terv kidolgozásával.²⁵ Türi azonban maga is vállalta a szerzőséget, s feltehető, hogy nem kívánta Wesselényit még beljebb keverni a dologba. Azt azonban nehéz volna hinnünk, hogy az erdélyi ellenzék egyik elismert vezetője, az 1790/1-i országgyűlés generális-jelöltje ne bírt volna befolyással a terv születésére. Annál is kevésbé, mert Barco szerint ő volt annak leghevesebb védel-

²³ Jancsó Elemér szerint a titkos társaság élén „valószínűleg” Barcsay Ábrahám állt. Feltevését nem bizonyítja: mi viszont nyugodtan állíthatjuk, hogy a dolog spiritus rector-a Türi, s Barcsay legfeljebb a negyedik helyet foglalja el a „szervezet”-ben, Wesselényi és Tholdalagi után. Jancsó szerint a Diana-vadásztársaság volt a titkos társaság „fedőszerve”. (JE : EMNyT 23—24. l.) A vadásztársaság ekkor már rég feloszlott (Arankának az a levele, amelyeket Jancsó ezt illetően idéz, inkább annak pillanatnyi riadalmát bizonyítja — amelyben, magát mentendő, mást vádol —, mint a társaság létét).

²⁴ TS Pr. M. 21.

²⁵ TS Pr. M. 12.

mezője az országgyűlésen.²⁶ S őt illetően merült fel a vizsgálat során az a vád is, hogy kapcsolatban állt a székelyekkel.²⁷

Most térjünk vissza a vizsgálat ismertetésére, amelyet Bánffy 1795. február 11-i felségelőterjesztésénél hagytunk el.

Pár nappal a gubernátor jelentése után, 1795. február 17-én Barco is szigorúan bizalmas jelentést (kérte: az uralkodó ne adja ki saját kezéből) tett a titkos szervezkedésről I. Ferencnek. Beszámolt az ellenzéknek az újoncmegszavazás megghiúsítását célzó tevékenységéről s távolabbi terveiről is; Wesselényit és Türit jelölte meg az ellenzék fejeként. Ami azonban fontosabb, tudni vélte, hogy a Magyarországgal határos 5 megye (ezek képezik az ellenzék magvát) kapcsolatban áll a magyarországi megyékkel, s ez a lánc Nagyváradon, Debrecenen, Kassán és Felső-Magyarországon át Bécsig terjed. Kolozsvárott egy, a városon kívüli fogadóban klubja van az „Uebelgesinnt”-eknek; ott az elmúlt napokban egy debreceni személy s egy Közép-Szolnok megyei nemes, Halmágyi (Wesselényi köréhez tartozik) jelent meg, s a hírek szerint biztosította a kolozsváriakat: a legkisebb erdélyi megmozdulás esetén jelentős számú fegyverrel jönnek segítségül a szomszédos magyarországi megyékből. „Előbb a papságot, majd a nemesseget, különösen az előkelőbb s népesebb családokat akarják elpusztítani.”²⁸ Az összeesküvés fejei állítólag a két Orczy-testvér, László és József. Az ügyet illetően előbb egy névtelen személy adott véleményt az udvarnál; ez Türit lekenyerezendőnek tartotta (buktassák fel a Guberniumba), Wesselényire azonban le akart sújtani (az országgyűlés végeztével „teljes komolysággal” vigyék az 1794-i újoncozásnak megyéjében történt meggátlása miatti perét, „hogy példát statuáljanak”). Ezek után kelt I. Ferenc 1795. március 10-i Handbillet-je Teleki Sámuelhez; ez Wesselényit illetően egyetért a névtelennel, Türire nézve közli, hogy később fog rendelkezni.²⁹ A vizsgálat ettől fogva három vonalon folyik: az egyik Barcoé, a másik Bánffyé, a harmadik Sándor Lipóté, akit előbb 1795. március 6-i jelentésében Barco értesített az általa megtudottakról,³⁰ majd március 16-án Barcsayt, Türit és Wesselényit vádolta meg nála a szervezkedés irányításával (Wesselényi március 12-én állítólag a forradalom azonnali kirobbantására is tett javaslatot, amit azonban a többiek elvetettek).³¹ Barco ezzel lényegében ki is kapcsolódik az ügyből; Magyarországon a dolognak egyelőre csak az

²⁶ Ld. erre Barco már idézett 1795. jún. 2-i levelét Teleki Sámuelhez (TS Pr. D. 26).

²⁷ BGy iktatlan: 4. (Bethlen József egy keltezetlen jelentése Bánffynak. Bethlen egy másik ilyen jelentésében — uo. — így ír: „Wesselényi mit seinem Anhang arbeitete ... die Stände dahin zu bringen, ihn als Kommissarius zur Vernehmung der Szekler Nation zu schicken.”)

²⁸ A dolog enyhén szólva nehezen hihető. A katolikus egyház aránytalanul kisebb hatalom a nagy protestáns rendi többségű Erdélyben, mint Magyarországon. S a nemesség, s elsősorban a főnemesség kiirtása? Halmágyi maga is nemes, s Wesselényi „familiárisa”, abból a Szilágyságból való, ahol az egyik legnagyobb birtokos Wesselényi, s erdélyi viszonylatban hatalmas jószágokkal bírnak a jakobinus-gyanús Gyulayak, az ellenzéki vezér Tholdalagi László. Arról lehet szó, hogy Barco informátora hallott valamit a jakobinus-káték tartalmáról, s gyorsan „hasznosította” is ismereteit.

²⁹ Barco 1795. febr. 17-i felségelőterjesztését, a névtelen megjegyzéseit s az 1795. márc. 10-i Handbillet-et ld.: TS Pr. D. 22.

³⁰ A jelentésnek (amelyet Benda „A magyar jakobinusok iratai” III. kötetében — 190—191. l. — közöl) egyetlen reális pontja van: az 1794-i nagykárolyi installáción történtek; erről azonban csak annyit tud, hogy „etwas zusammen-geflochten worden sey”. Egyébként a kolozsvári klub „abscheuliches” istentagadó esküjéről vél tudni, azután a francia konventtel való kapcsolatbalépés kísérletéről, továbbá számos magyarországi aulikus arisztokratának a titkos társasággal való kapcsolatáról. A személyeket illető vádakban azonban, látni fogjuk, még Sándor Lipót sem hitt komolyan.

³¹ Jelentése közölve: BK : MJ. III. köt. 201—202. l.

a következménye, hogy Kazinczyt (eredménytelenül) kihallgatják a Bánffy 1795. február 11-i felségelőterjesztésében említetteket és Wesselényit illetőleg.³²

Bánffy alaposabban igyekezett dolgozni — s azerdélyi ellenzék vezetőinek szerencséjére nemcsak alapos volt, hanem a szó jó értelmében véve lelkiismeretes is. Két irányban indította meg a munkát. Egyrészt az országgyűlés utolsó napjaiban a fiscus nevében titkos vizsgálatot tartatott (saját lakásán vagy hivatali helyiségében). Úgyszólván valamennyi megyénck kihallgatták valamelyik követét. A dolognak kettős célja volt: törvényes bizonyítékok szerzése a korábbi titkos feljelentésekhez; s félelmet kelteni, jelezni: az ilyen titkos társaságokon a kormányzat rajta tartja a szemét. A titkos társaságot illető nyomozáshoz informátort keresett; erre a feladatra (Bethlen Józsefen keresztül) Török Elek Felső-Fehér megyei követ jelentkezett.

Lényegében véve Török Elek felajánlkozása volt a vizsgálat fődulópontja. Egy ügyes, mérlegelni tudó besúgó Hajnóczyék sorsára juttathatta volna Türiéket és Wesselényiéket. Csakhogy ez a kisnemes nem rendelkezett ezekkel a tulajdonságokkal. Pénzre és állásra volt szüksége (az előbbit „a nyomozás költségeire” igyekezett is minél gyakrabban kiutaltatni magának Bánffytól; az utóbbira már megbízatása kezdetén kapott ígéretet a gubernátortól, de később maga is újra előállt ezzel a kéréssel — Felső-Fehér megyei alispán vagy kincstári tisztviselő szeretett volna lenni).³³ Személyes harag is hajtotta Türi ellen? (Az ítélmester Felső-Fehér megyében is birtokos volt, s egy másik Türi, András töltötte be ekkor a kis megye főispáni tisztét.) Annyi biztos, hogy nem tudta: mihez kezdjen. Az országgyűlés tárgyalásain azonban részt vett, meghívták ellenzéki megbeszélésekre is, egyet-mást hallott; azt is sejtette nagyjából, hogy milyen jelentéseket várnak tőle; bizonyára hallott valamit a magyarországi elfogatásokról is; ezzel próbált elboldogulni. S mindent összezavart. Ellenőrző adatok híján töprenghettünk: mi igaz abból, amit jelentett? Mert jelentett ő borúra-derűre: kétféle esküről (az egyiket csak a titoktartásra tették, a másik volt a Barco által is jelzett „abscheülicher” ateista eskü), szabadkőműves-öltözékben tartott összejövetelről (amit az ablakon keresztül lesett meg), a társaság céljáról (egyenlőség, „den Bauern Stand dem selben zu nähern”, az egyházi jószágok elkobzása, a nationalis militia felállítása), a királyság és köztársaság kérdéséről folyt vitáról, a magyarországi titkos társaságokkal és a francia konventtel felleendő kapcsolatáról, a titkos posták közvetítőiről stb.³⁴ Ellenőrző adataink pedig úgyszólván nincsenek. A kihallgatottak (mert a vizsgálat egyre szélesebb körben folyt) eléggé általánosan tagadtak; még a néhány terhelő jellegű vallomás sem érintette a valóban súlyos vádakat. Az elsősorban veszélyeztetettek pedig (minthogy letartóztatásokra s házkutatásokra nem került sor) bizonynyal siettek elégetni kompromittáló irataikat.

Török pedig nem tudott bizonyítékokat produkálni, mikor Bánffy felszólította erre. Így a gubernátor 1795. április 27-én óvatos felségelőterjesztést tett az ügyben. Ismertette a Török által jelentetteket, kételyeinek adott hangot. Török — írta — megbízható személynek látszik, s valószínűtlen, hogy mindezeket költötte volna; de egy személy vallomására (aki tévedhet vagy elfogult lehet) nem lehet építeni ilyen súlyú s ily tisztázatlan ügyben. Az informátor a

³² Ld. erre nézve naplóját (e részlet közölve: BM : MJ III. 308. l.).

³³ Ld. ezt illetően 1796. febr. 29-i levelét Bánffyhoz. (TS Pr. M. 16.)

³⁴ A jelentéseiben és Barco felterjesztéseiben foglaltak bizonyos egyezéseiből feltehető, hogy ő volt a királyi biztos informátora is (vagy legalábbis egyik informátora).

személyeket illetően is tévedhet (az általa megnevezettek közt olyanok is szerepelnek, akikről nem feltételezhetőek a terhükre róttak; Török maga is azt mondja, hogy nem mindig ugyanazok vannak jelen; s az is feltehető, hogy a megbeszélések résztvevői — ha csak országgyűlési ügyekről van szó — nem tudják, hogy itt egy titkos társaság tart összejövetelt). Bánffy főérve azonban nem is Török adatainak megbízhatatlansága, hanem az, hogy az ország nyugalma biztosítva van, a 2 legjobban terhelt személyt, Wesselényit és Türit pedig már más úton felelősségre vonták (Wesselényi pere folyik, Türit elmozdították állásából), s ezzel egyelőre megtörtént a példa statuálása. A vizsgálatot természetesen tovább kell folytatni, s meg kell várni újabb bizonyítékok felbukkanását, annál is inkább, mert a jelentések szerint a szálak Magyarországra vezetnek. Végül kéri: az uralkodó még ne tekintse gyanúsaknak a vizsgálati iratokban megnevezetteket; biztos benne, hogy a közrend fenntartására a legkevesebb felesleges feltűnéssel s a legkisebb számú valóban büntetendő személy megbüntetésével járó utat tartja a leginkább magához illőnek.³⁵

A dolog azonban itt veszélyes fordulatot vett. I. Ferenc Sándor Lipótnak küldte meg véleményezésre a gubernátor jelentését, s az (1795. május 22-i felség-előterjesztésében) éles támadást intézett Bánffy ellen. A gubernátor jól választotta meg a vizsgálat időpontját — írta —, elmarasztalta azonban azért, mert (nem látván elégséges alapot a perre) további vizsgálatot rendelt el. A törvények szerint felségsértés esetén (amiről itt kétségkívül szó van) a gyanúsítottak előzetes letartóztatásban hallgatandók ki. Meg kellett volna lepni a társaságot, letartóztatni tagjait, lefoglalni iratait. Török mellett esetleg még egy személyt be lehetett volna építeni a szervezkedésbe; ez azonban szükségtelen (a Martinovics-per vádlottait is egyetlen társuk vallomása alapján tartóztatták le). Nem hisz Bánffy főérvének sem; szerinte az állam üdve gyors, példát statuáló lépést követelt volna meg. Az elhihető, hogy teljes a nyugalom, az azonban nem bizonyos, hogy titokban sem folyik tovább a társaság működése. Bánffy módszerének csak az az eredménye, hogy a szervezet színleg feloszlott, „hogy aztán óvatosabban s több észességgel működjenek . . . A társaság egyébként is oly elterjedt, hogy fejei, akik nem ismerik valamennyi tagját, már nem képesek irányítására, s a baj további tagok folyamatos felvétele révén egyre tovább harapódzik.” Bánffy aggályait azíránt, hogy Török esetleg tévesen ad meg neveket, az oszlatta volna el, ha meglepetésszerűen letartóztatják a társaságot. A Wesselényit és Türit ért felelősségrevonás annál kevésbé megfelelő, mert nem is titkos tevékenységükért éri őket, szó sincs példa statuálásáról. Minthogy azonban a vizsgálat már lefolyt, nincs mit mást tenni, mint folytatni a nyomozást. „A magyar társasággal való kapcsolat kétségtelennek látszik, és sajnos, napról-napra világosabb, hogy bár e helyről kötelességszerűen minden intézkedés megtörtént, az ily baj feltartóztatása, ezek az eszközök s a már statuíált példák távolról sem elegendők, s hogy a rossz gondolkozásmód és elvek még nincsenek kiirtva.” (Mindezek alapján egyre inkább szükségesnek látja az ismeretes 1795. április 16-i memorandumában jelzett eszközök alkalmazását.)³⁶

A nádor votum-a azonban szerencsére nem dönt. I. Ferenc, visszakapva öccsétől Bánffy jelentését, közli ezt a Staatsrattal. Itt Izdenczy azzal tér ki az azonnali állásfoglalás elől, hogy azt javasolja: Teleki Sámuelről kellene véleményt kérni (s másolatban meg kellene küldeni a felségelőterjesztést a nádornak s

³⁵ A felségelőterjesztés fogalmazványát ld.: BGy iktatatlán: 4.

³⁶ A nádor votum-át ld.: ME : SL 871—3. l.

Pergen rendőrminiszternek). Teleki további nyomozást sürget (különösen a Konventtel való kapcsolatot illetően), s Wesselényi és Türi felelősségrevonása mellett foglal állást. Izdenczy, Eger, Zinzendorf javaslatára I. Ferenc 1795. június 7-én elfogadja az erdélyi udvari kancellár által ajánlottakat, Vogel javaslatára pedig elrendeli a szabadkőműves páholyok feloszlását.³⁷

Bánffy álláspontja tehát lényegében győzött. Ha nem került sor azonnali letartóztatásokra és „magyarországi” ütemű perre, akkor a gyanúba vetettek már lényegében elkerülték az életveszélyt. S a gubernátor most már nem siet. A vizsgálat folyik tovább: Bánffy fel-felterjeszti az iratokat az udvarhoz, állandóan hangsúlyozva az ügy jelentéktelenségét — s lassan a saját álláspontjára hajlítva Teleki kancellárt is. Végül (1796. április 14-én, amikor az ügy, jó egy esztendei nyomozás után, már végképp elalvóban van) némileg elégtétellel írhatja: „Az őfelségének általam még a múlt évben bejelentett, megfelelő időben s helyen folyamatosan alkalmazott eszközökkel a csend az egész országban felesleges feltűnés nélkül tökéletesen helyreállt, s tartósabban, mintha túlzott erőszakos eszközökkel teremtetnék volna meg, amelyek, ha nem feltétlenül szükségesek, inkább a tartós, titkos nyugaltságot, mint a valódi megnyugvást segítik elő.”³⁸

A gubernátor álláspontja valóban több kormányzati bölcsességre mutat, mint Sándor Lipóté és tanácsadóié. Az ötven körül járó, tapasztalt államférfi némi higgadt derűvel tekinthetett a huszonegynéhány éves nádor ingerült kapkodására. Bánffy kitűnő államkormányzati iskolát járt: fokról-fokra emelkedett Erdély első közjogi méltóságára. S iskolának nem volt utolsó II. József módszereinek bukása sem. Pedig a császár erőszakossága más jellegű volt, mint I. Ferencé és öccsége! De hát Bánffynak éppen Wesselényi esetében volt alkalma közvetlenül is lemérni: mit használ ez az erőszak. S (keresztelve a politikai frontállások vonalát) jónéhány szál fűzte az ellenzék vezetőihez: a szabadkőművesség (amelyet ugyan II. József halála óta a korábbi tagok egyrésze már inkább csak letűnt divatnak tekintett), rokon kapcsolatok, a szakértelem iránti megbecsülés Türi iránt, a nemzeti kultúra ügye körüli közös tevékenység stb. Zavarta talán, hogy egyáltalán szóbaállt egy Török Elek-szerű figurával. Amellett a sokat látott Bánffy aligha tartotta taktikusnak (saját személyét illetően), túlságosan kompromittálni magát az 1795-i terrorintézkedésekben. Annál is kevésbé, mert (mint már hangsúlyoztuk) nem volt hóhétermérszék.

S az ország valóban lecsillapul. Az országgyűlést lezárják, s aztán 1809-ig nem kerül sor újabbra. Az ellenzéki vezetők birtokaikra húzódnak, csendben várva: elvonul-e a vihar. Bölcsébbet egyelőre nem tehetnek. Türi már 1795 végén, mint Hunyad megyei birtokos, önként szerepet vállal az engedelmisséget megtagadott Hunyad megyei határőrök lecsendesítésére kiküldött bizottságban.³⁹ 1797 elején visszanyeri hivatalképességét is,⁴⁰ s 1804 tájt már Felső-Fehér megye főispánja.

Wesselényi maga is Zsibóra vonul.⁴¹

³⁷ ME : SL 873. I.

³⁸ TS Pr. M. 16. A titkos társaságra s az azt illető vizsgálatra az idézettekén kívül ld. még: TS Pr. F. 4., M. 13—14., 18. A Barcsaival kapcsolatos intézkedéseket Gálos Rezső dolgozta fel „Barcsay Ábrahám meghurcoltatása” c. tanulmányában (Irodalomtörténeti Közlemények 1936).

³⁹ TS Pr. M. 12.

⁴⁰ TS Pr. M. 28.

⁴¹ Meg kell említenünk: vannak annak is jelei, hogy az ismertetteknél radikálisabb polgári törekvések is mutatkoznak ezidőtájt Erdélyben (ld. ezekre nézve: *Jancsó Elemér*: Egy

A felhasznált forrásokat jórészt rövidítve idéztük. A rövidítések feloldását az alábbiakban adjuk:

Irodalom, forráspublikációk:

GR : BĀ = *Gálos Rezső*: Barcsay Ábrahám meghurcoltatása (Irodalomtörténeti Közlemények 1936).

ME : SL — *Mályusz Elemér*: Sándor Lipót főherceg nádor iratai. (Bpest. 1926).

Levéltári anyag:

BGY iktatatlan = OL — Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak — Acta gubernatoris Georgii Bánffy (II.)

G. Pr. = OL — Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak — Gubernium Transylvanicum: Praesidialia

OL = Országos Levéltár

TS Pr. = OL — Erdélyi Udvari Kancellária Levéltára — Acta praesidialia Telekiana.

Ж. ТРОЧАНИ

К ВОПРОСУ О ЯКОБИНЦАХ ТРАНСИЛЬВАНИИ

Резюме

В противоположность большей части прежних исследований данная статья вопрос трансильванских якобинцев рассматривает не как результат влияния якобинского движения Венгрии, а наоборот, прежде всего исходит из истории самой Трансильвании. Один из главных моментов трансильванских якобинцев видит в т. н. Охотничьем Обществе им. Дианы. Созданное в начале 1794 г. общество ставило перед собой такие цели, которые (в более разработанной форме) появились позже (в эпохе реформ в программе Сечени и Миклоша Вешелени младшего). Их целями являлись: с помощью охотничьих встреч сближение представителей высшего и мелкого дворянства, развитие сельского хозяйства, в первую очередь коневодства, закаление физики и характера молодёжи. Членами общества являлись трансильванские аристократы и прочие, имеющие поместья дворяне. По всей вероятности Миклош Вешелени старший играл в обществе значительную роль. Его деятельность, которую он вовсе не желал вести как подпольную, в марте 1794 г. стала известной губерннику и губернатор Дьердь Банфи обратил внимание членов общества на ожидаемые неприятности, предлагая распустить общество. Общество было распущено. Франц I., впоследствии узнав об этом, желал проведения срочного исследования, однако дело до этого не дошло.

Другим важным моментом являлась организация оппозиционных кругов трансильванского сейма во время его заседания в 1794—95 гг. Среди участников наиболее значительными явились Ласло Тюри судья, Миклош Вешелени старший, Ласло Толдалаги и Абрахам Барчаи. Программа т. н. Национальной Милиции, составленная Тюри, (с государственно-правовыми аргументами) предлагала создание трансильванской армии в числе 48 000 воинов, стоящей под командованием сословий. Армия — в условиях кризиса французских войн — означала бы независимость Трансильвании и Венгрии. Строй, предусмотренный программой, ещё не является буржуазной демократией, он пока лишь равенство свех свободных сословий, составляющих однако только одну треть всего населения Трансильвании. При разработке программы имело место влияние Тюри, Вешелени и других. Программа была обсуждена на сейме. О самой организации и дальнейших целях его трудно создать точную картину. Губернатор Дьердь Банфи и генерал Банко королевский комиссар на сейме могли провести самые далекоидущие расследования и всё же не удалось им приобрести определённые данные к обвинению, обвиняемые остались на свободе и следовательно имели достаточное время для уничтожения компрометирующих данных, вступивший в члены организации шпион Элек Тэрэк со своей стороны не обладал ни необходимым рассудком, ни доказательствами.

kiadatlan hazai jakobinus káté. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények II. Kolozsvár. 1948. 232—238. I. és *Borbáth Károly*: A jakobinus káté kolozsvári másolójáról. Korunk. 1963. 259—261. I.). Annyn azonban egyelőre bizonyosnak látszik, hogy ezek súlyukban nem mérhetők össze a cikkünkben tárgyalt akciókkal.

Таким образом имеющему значительный опыт государственному деятелю Банфи (который между прочим не являлся сторонником политики насилия и поддерживал личные связи с руководителями оппозиции, кроме того сам был участником их прежних, хотя и имеющих менее политический характер организаций) несмотря на недовольство наместника короля Липота Шандора и настояния двора удалось с помощью тактики отложения достичь того, что обвиняемых не постигло никакое, более значительное наказание.

ZS. TRÓCSÁNYI

CONTRIBUTIONS AUX PROBLÈMES CONCERNANT LES JACOBINS DE TRANSYLVANIE

Résumé

A l'encontre des recherches effectuées antérieurement quant à l'effet du mouvement des jacobins de Transylvanie le présent article se propose d'approcher la question du côté de la Transylvanie. L'auteur de l'étude indique comme un des principaux centres des jacobins de Transylvanie la Société de Chasse connue sous le nom de Diana; cette organisation créée au début de 1794 se proposa des objectifs qui se retrouvent (bien que sous une forme plus nuancée) dans le programme établi au début de l'ère des réformes par Széchenyi et Miklós Wesselényi cadet: tels l'approchement de l'aristocratie et de la petite noblesse (organisation de rencontres de chasseurs), le développement de l'agriculture, en premier lieu celui de l'élevage de chevaux, l'éducation morale et physique de la jeunesse. Les membres de la Société se recrutèrent des rangs de l'aristocratie et de ceux de la noblesse terrienne. A ce que l'on sache Miklós Wesselényi l'aîné y avait un important rôle à jouer. En mars 1794 le *Gubernium* venait d'être informé sur son activité qu'il n'entendait d'ailleurs déployer en clandestinité; le gouverneur György Bánffy attira l'attention des membres de la Société aux ennuis à y attendre et leur conseilla la dissolution de la Société ce qui ne tarda pas d'avoir lieu. Informé après coup de l'affaire, François Ier en sollicita une enquête qui n'avait toutefois pas de suites.

Une autre principale étape du mouvement se traduisit dans une organisation observable lors de la Diète de Transylvanie ayant duré pendant les années 1794—95. Parmi ceux dont on tient compte le plus notable rôle revint au sénéchal László Türi, à Miklós Wesselényi l'aîné, à László Tholdalagi et à Ábrahám Barcsay. Türi, lui, se chargea de l'élaboration du programme de la soit-disant milice nationale, programme suggérant, ayant recours à des arguments d'ordre constitutionnel, la mise sur pied en Transylvanie d'une armée s'élevant à 48 000 têtes et dirigée par les Ordres; dans la situation de crise provoquée par les guerres françaises une pareille armée serait appelée à assurer l'indépendance de la Transylvanie aussi bien que celle de la Hongrie. N'ayant pas revêtu un caractère bourgeois-démocratique le projet exprima l'égalité de tous les libéraux dont le nombre monta à un tiers de la population de la Transylvanie. Outre la collaboration de Türi l'établissement du projet ne se faisait pas sans la participation de Tholdalagi, de Wesselényi et d'autres; un débat en était également ouvert à la Diète. Cependant il n'est pas facile de broser un tableau exact sur l'organisation et les objectifs qu'elle se proposa; quelle qu'extensive qu'ait été l'enquête poursuivie par György Bánffy et le général Banco, commissaire royal à la Diète, ils ne parvinrent pas à porter une accusation définie contre les prévenus qui restèrent en liberté et se trouvèrent ainsi à même de faire disparaître les documents qui les compromirent, alors que le rapporteur (Elek Török), noyauté dans l'organisation, ne disposait pas d'une faculté propre à apprécier l'affaire et se trouva dans l'impossibilité de produire les preuves y nécessaires. Dès lors György Bánffy, homme d'État d'expérience n'étant point adepte d'une politique brutale et se trouvant rattaché par des liens personnels aux dirigeants de l'opposition et qui avait sa part à lui dans les mouvements de teinture politique moins prononcée organisés antérieurement par eux, ayant procédé, malgré l'opposition du palatin Alexandre Léopold et les sollicitations de la Cour, à une tactique temporisatrice, réussit à détourner des prévenus une peine plus grave à leur infliger.

R. VÁRKONYI ÁGNES

A Habsburg-abszolutizmus a XVII. század második felében és Magyarország*

A XVII. század második fele és a századforduló a Habsburg-birodalom és Magyarország történeti fejlődésében egyaránt döntő jelentőségű időszak. Ezalatt a fél évszázad alatt a Habsburg-állam kiemelkedik abból a politikai elszigeteltségből, amelybe a westfaliai béke következtében került, sikereit a török kiűzése és diplomáciai súlyának megnövekedése jelzi és most rajzolódnak ki XVIII. századi fejlődésének politikai, gazdasági, területi keretei is. Magyarország ugyanekkor megszabadul a másfélévszázados török igtól és most alakulnak ki azok a feltételek és körülmények, amelyek helyét, fejlődési lehetőségeit a Habsburg-állam keretei közt további másfél évszázadra megszabják. Ezt a sokrétű folyamatot az uralkodó és az alattvalók szünni nem akaró ellentéteinek kirobbanásai, a Habsburg-államhatalom és Magyarország uralkodó osztályának és alávetett társadalmi rétegeinek heves és véres összecsapásai kísérik, tartóztatják vagy viszik előbbre.

Indokolt tehát, hogy ez a további fejlődés szempontjából annyira fontos időszak az osztrák és a magyar történetírásnak egyaránt a középpontjában volt. A feudális-dinasztikus szemlélet alapján álló Habsburg udvari történetírás e korszak minden eseményét Lipót személyével indokolja, és a nagy uralkodó Istentől kapott hatalmára vezeti vissza. A polgári történetírás korai irányzatai a nacionalista törekvések jegyében vizsgálták e félévszázad történetét. Az abszolutista államhatalmi formát mindkét részről közjogi jegyek alapján vélték felismerhetőnek. A magyar történetírás az abszolutizmus megjelenését 1671-hez kötötte és tartalmát lényegében a magyar nemzeti — valóságban rendi — kormányzat megsemmisítésében látta (Horváth M., Szalay, Thaly, Szilágyi, Angyal D.). Az osztrák történetírás viszont az osztrák birodalom létrejöttét, a nemzeti birodalmi eszme megszületését vélte fölfedezni Lipót uralkodásában (Biedermann, Ono Klopp, Wolf, Redlich). A polgári történetírás szemléleti és tematikai differenciálódásával a közigazgatási, államkormányzati intézmények, a gazdasági és pénzügyi, kulturális és eszmetörténeti kérdések vizsgálata, erre a korra vonatkozóan is, az adatok és tények hallatlan gazdagságát hozta felszínre. De mert a hallatlanul gazdag és színes tényanyagot nem a gazdasági-társadalmi fejlődés összefüggéseiben, hanem egymástól elszigetelten vizsgálta, adós maradt azoknak a társadalmi rugóknak a felfedezésével, amelyek a Habsburg-birodalom és Magyarország XVIII. századi történetének alakulására elhatározó befolyással voltak (Srbik, Mensi, Theodor Mayer, Takács S., Károlyi Á., Szekfü Gy.). A lipóti abszo-

* Az abszolutizmus kérdéseiről 1961 dec.—1962 jan.-ban rendezett vitaülésen elhangzott előadás.

lutizmust e munkák általában úgy fogták fel, mint a birodalom hatalmas köz-igazgatási apparátusának ekkor kiépülő rendszerét, vagy külföldi eszmeáramlatok szellemi lecsapódásának eredményét, esetleg az uralkodó érzelmi közönyössége és a tanácsosok ambíciói következtében létrejött politikai államrendszert láttak benne. Újabban a történettudomány rendkívül nagy figyelemmel fordul az abszolutizmus elvi kérdései felé: az államszervezet kialakítása, az abszolút uralkodó társadalom- és gazdaságpolitikája s az abszolutizmus idején kialakult ideológia, politikai gondolkodás és művészeti stílus mind élénk vizsgálódás tárgya, sőt a polgári és a marxista történeti irodalomban e kérdések körül heves és termékeny vita alakult ki. De különböző nézetek párbaja folyik a polgári irodalmon belül is olyan fontos és az abszolutizmus gazdaságpolitikáját gyökereiben érintő kérdésről, mint pl. a merkantilizmus. A Habsburg-abszolutizmus kérdései e vitáknak legfeljebb a periferiáján tűnnek fel, jelezve ezzel azt is, hogy a XVII. századvég lipóti abszolutizmusa még alapos történeti elemzésre váró kérdés s a klasszikus abszolutizmus korszakának semmiképpen sem tekinthető. Ám az utóbbi 15 év történeti irodalma beható kutatásokat végzett a Habsburg-abszolutizmus államszervezetének, nyugati kapcsolatainak és kelet-európai hatalma kiépülésének tisztázására. A lipóti abszolutizmus és a merkantil gazdasági rendszer kapcsolatának feltárásában sok részletkérdést tisztázott és egyre határozottabban a tereziánus korszak előtörténetének tekinti ezt az időszakot. Az abszolutizmus és a magyar rendek összecsapását viszont csupán nagy általánosságban a szokás és nyelv különbözőségére vezeti vissza (O. Brunner, W. Treue, W. Hubatsch, F. Hartung, Sir Ch. Petrie, H. Hassinger, A. Ernstberger).

A marxista történetírás az abszolutizmust a feudális társadalmi rend legmagasabb államszervezeti formájának tekinti és hangsúlyozza, hogy történeti szerepét csak a feudalizmus osztályviszonyainak széleskörű elemzése során, azzal összefüggésben lehet megnyugtatóan tisztázni. Éppen ezért a Habsburg-abszolutizmus kutatásánál különösen célravezető, ha fejlődésének itt jelzett szakaszát magyarországi politikájával, Magyarország gazdasági és társadalmi kérdéseivel vetjük össze. Ez annál indokoltabb, mert a rendi törekvések és a központi hatalom összecsapása, amely az abszolutizmus kifejlődésére annyira jellemző — itt a leghevesebb. Magyarország területe hosszú ideig a Habsburg-állam legjelentősebb hadieseményeinek színtere. Ezenkívül pedig hazánk történetének ebben az időszakában az abszolutizmus általános gazdasági és társadalmi jellegzetességei — most nem részletezhető körülmények következtében — teljes ellentmondásosságukban mutatkoznak meg. Túlzás nélkül állíthatjuk tehát, hogy amennyire egyoldalú lenne Magyarország történetét a Habsburg-állam nagy összefüggéseiből kiszakítva vizsgálni, ugyanúgy Magyarország nélkül a Habsburg-abszolutizmusról is csak hiányos kép rajzolható.

A Habsburgok államszervezetével foglalkozó legújabb magyar történeti irodalom megállapítása szerint (Makkai L.) a XVII. század elejére a Habsburgok kiheverték azt a krízist, amelyet eddigi hitelezőiknek, a dél-német tőkéseknek összeomlása jelentett. Az osztrák főúri és polgári vállalkozók jelentkezésével megindult az abszolút állam belső finansziális alapjainak kialakulási folyamata. Ez a folyamat azonban meglehetősen lassú. A XVII. század közepén még nem számolhatunk olyan számottevő belső tőkés réteggel, amely szilárd anyagi és társadalmi bázisa lehetne az államfő politikájának. A Lipót trónralépését követő első esztendőkhöz a császári korona elérése érdekében kénytelen engedményeket tenni a rendek javára. Az udvar vezető arisztokrata köreiben kiélesedő harc, Auersperg, Portia és Lobkowitz küzdelme, vagyis a hivatali nemesség csoportjainak az állami

jövedelmek megszerzéséért folyó harca, ami az abszolutizálódó államban általános jelenség, a Habsburgoknál is évtizedeken át nyomon követhető.

A 60-as évek közepétől azonban különböző (selyem, gyapjú, porcelán, üveg) manufaktúrák alakulnak gyors egymásutánban, az államapparátusban feltűnik a kereskedelmi tanács és hihetetlen gyorsan felszökik a birodalomban a kereskedelmi és ipari jellegű tevékenység. Az a kérdés, hogy e mögött milyen társadalmi réteg áll: kik hozzák létre és kiket gyarapít?

A Habsburg-állam 1664-ben igen nagy áldozatokat hoz a vasvári béke gyors megkötése érdekében: lemond nyilvánvaló hadi fölényéről, katonai előnyeiről, vállalja a külpolitikai népszerűtlenséget, számol egyik befolyásos udvari csoportjának ellenállásával és viseli a magyar főurak kártérítésének költségeit. Mindezt azért, hogy kereskedelmi szerződést köthessen a törökkel. Ám azok, akik természetesen ennek leginkább hasznát kellene, hogy vegyék, a bécsi kereskedők romlásuk okozóját látják benne. Megismétlődnek az olyan jellegű tiltakozások, amelyek az 1615-ös szerződés idején éppen az irodalomból már ismert és mostanában sokat idézett Henkel Lázár házában összehívott tanácskozáson hangzottak el, amikor azzal érveltek, hogy a törökkel való közvetlen kereskedelem tönkreteszi a bécsi és a német kereskedőket.

A Habsburg-állammal a 60-as évek közepén meginduló nagyobb szabású kereskedelmi jellegű vállalkozásai elsősorban nem a hazai polgárságra épültek. Ezeket az állam pénzügyi igénye, Joachim Bechernek, az állam első merkantilista teoretikusának tevékenysége és az udvari arisztokrácia anyagi érdekeltsége hozta létre. A XVII. század második felében Franciaország, Anglia és főleg Hollandia példája s az olasz, angol és francia közgazdasági irodalom általánossá tette azt a nézetet, hogy az állam meggazdagodásának legcélravezetőbb módja a kereskedelem. (*Antonio Serra*: Rövid értekezés azokról az okokról, amelyek arany és ezüst bőségét hozhatják létre ... 1613; *Thomas Mun*: *England's Treasure by Foreign Trade* 1664.) A Hollandiát jól ismerő, példaképnek tekinthető Becher tevékenységétől Lipót államháztartása egyensúlyának helyreállítását remélte, az udvari kamara rohamosan vagyonosodó elnöke, Sinzendorf pedig újabb hatalmas bevételi források megnyitását várta. A kereskedelmi tanács azonban akcióképtelen. A manufaktúrák olasz és francia mesterekkel indulnak meg és csődbe jutnak, az *Orientalische Compagnie* pedig, amelynek eredeti célja Sinzendorf selyemmanufaktúrájának nyersselyemmel való ellátása lett volna, fegyvert csempész a töröknek, kémtevékenységet folytat, óriási károkat okoz a kincstárnak és tönkreteszi nemcsak a magyar, hanem a bécsi magánkereskedelmet is. Becher a legellentétesebb táborok támadják, s végül maga sem tudja, hogy a türelmetlen Sinzendorf, a Haditanács haragja, a bécsi kereskedők és lerakatvezetők, vagy a klérus támadása elől kell-e Hollandiába menekülnie. Általánosságban hasonló pályát fut be az angliai tapasztalatait hasznosítani igyekvő *Schroeder* is. A harmadik merkantilista teoretikus, a francia példán induló *Philipp Wilhelm Hörnigk* a birodalmat már egységes gazdasági területnek fogva fel, Magyarországnak az életár szerepét szánta benne, elgondolásai megvalósítására azonban csak a következő század közepén érett meg az idő. A merkantil gazdasági rendszer alapvető követelményét, a védővámrendszer bevezetését pedig Lipót csupán 1702-ben rendeli el.

A Habsburg-államnak a 60–70-es években szembevető merkantilista jellegű tevékenysége még nélkülözte a szélesebb belső gazdasági és társadalmi alapokat. Marx rámutat arra, hogy a merkantil rendszer a forgalmi folyamatok területi jelenségeiből indul ki, és éppen ezért csak a látszatot ragadhatja meg. Nyilván-

való, hogy Lipót abszolutizmusának merkantilizmust hirdető írói Franciaország, Anglia, Hollandia külsőleges példáján indultak el, céljuk az volt, hogy pártfogójukat, megbízóikat vagy az államot gyors és tartós pénzüvedelemhez juttassák. A valóságban azonban, bár minden vállalkozásuk az államhatalom teljes támogatását élvezte, működésük anyagi sikerek helyett nagy pénzügyi megrázkódtatásokat idézett elő. Az állami támogatás ugyanis rendkívül kétesértékű volt, az adott feltételek mellett formális, amely a gyakorlatban nem segítette, sőt akadályozta a tervek megvalósítását. A helyi közigazgatás, igazságszolgáltatás rendi kereteit a XVII. század végén még nem sikerült szétörni, sőt a centralizált államhatalom helyi szervei is feudalizálódtak. A hadsereg tisztjei feudális kiváltságokkal éltek, vámokat állítottak, elővásárlási jogokkal éltek, kezükben tartották az egész vidék kereskedelmét s földesúrként hatalmaskodtak a jobbágyok felett. Az egész hivatalszervezetben hallatlan rendetlenség uralkodott, sőt teljes anarchia hatalmasodott el a helyi polgári és katonai hivatalokban, amelyek hatásköre az udvari klikkek harci esélyei szerint változott és alakult. Az udvari tanács, haditanács és az udvari kamara vezetői az állami bevételek — hadiszállítások, fiscalis birtokok, vámok, harmincadok, monopóliumok — megszerzéséért folytattak ádáz küzdelmet maguk között, és egymás rendelkezéseit sem vették figyelembe. A hazai áruértékesítő vállalkozásokat, mivel azok nem épülhettek erős tőkével rendelkező hazai polgárságra, az udvari arisztokrácia használta ki és nyergelte meg. Ez az arisztokrácia elnyelte, magába olvasztotta a polgárság egyes feltörekvő tagjait is, sőt nagy számban csapódtak hozzá különböző kalandor elemek.

A török kiverésére meginduló hadjáratok során azonban új lehetőségek nyíltak a birodalom gyenge polgárságának megerősödésére. A kérdés az, hogy az állam segítette-e, segíthette-e ezeknek a lehetőségeknek a kiaknázását oly módon, hogy önmaga is képessé váljék a háborúval és a birodalom terjeszkedésével ráháruló terhek elviselésére. A Habsburg-birodalom első vállalkozója, aki az állam növekvő pénzüszükségletének jelentős hányadát fedezi, a török háborúk során válik az egyik udvari csoport pártfogoltjából Lipót államának nélkülözhetetlen hitelezőjévé. Oppenheimer Sámuel, az egész Európát pénzügyleteivel behálózó Kayserlicher Oberfactor a török hadjáratok, majd a spanyol örökösödési háború hadsereg-, élelem- és részben fegyverszállításainak egyik fő lebonyolítója, körülötte a hasonló tevékenységet kisebb tételekben, részben az ő segítségével folytató pénzbemberek egész serege alakul ki.

Oppenheimer vállalkozása azonban bármilyen nagyszabású is volt, a Habsburg-állam finanszírozására nem mutatkozott elegendőnek. A hiányt az állami bevételek növelésével, monopóliumok létesítésével, azok jövedelmezőségének fokozásával, majd bérbeadásával igyekeztek pótolni. E törekvések átgondolatlansága, ötletszerűsége és rablógazdálkodás jellege az állam adópolitikájában mutatkozott meg legszembetűnőbben. Az adót két úton: új adóknak bevezetésével és az eddig kiváltságokat élvező társadalmi osztályok megadóztatásával igyekezett az állam növelni. Azonban megvalósítani egyik törekvést sem sikerült. Az időközben bevezetett új adókból — az eddig adómentességet élvezők adófizetésre fogásából, az adómenyiség növeléséből, új termelési ágak megadóztatásából — származó jövedelmet szinte elnyelte az áttekinthetetlen bürokratikus apparátus és a türelmetlen hitelezők. Ugyanakkor a különböző társadalmi rétegek megadóztatásának kérdése az udvari csoportok harcainak függvénye maradt, s az állam nemhogy a lakosság adózóképességének fokozására törekedett volna, hanem egyéb rendelkezéseivel méginkább rontotta azt, sőt monopóliumaival

és vámpolitikájával lehetetlenné tette a rendszeres és a folyamatos adófizetést.

Lipót jövedelme hozzávetőleges számítás szerint a század végére megkétszereződött, kiadásai azonban sokszorosára növekedtek a korábbiaknak. A század végére a birodalomban általánossá vált a pénzhiány. Az uralkodó ezen 1693-ban ún. egységes pénz, majd 1696-tól rézpénz bevezetésével (1696-ban 2.364 frt. értékű, 1703-ban 35 555 frt. értékű rézpénzt bocsátanak ki), majd devalvációval próbál segíteni. Ezekkel a rendelkezéseivel viszont megbénítja a belső gazdasági életet, s Oppenheimer vállalkozása elé is akadályokat emel.

A XVII. század második felében a Habsburg-államnak nincs meg a belső anyagi bázisa és szükségleteit nem is sikerül belső erőforrásokból fedeznie. A 80-as évek elejétől kezdve válik szembetűnővé a külföldi tőkének vállalkozás és kölcsönök formájában történő beáramlása. Az udvar legnevesebb hadiszállítója a nürnbergi Elia Hirsch és J. Georg Seiboldt cég. Különböző holland és angol vállalkozók kapnak vámmentességi kiváltságokat. Indokoltnak látszik az a feltevés is — erre elsőnek Schroeder hívta fel a figyelmet —, hogy Kollonics s a hitelügyleteket lebonyolító jezsuiták itáliai érdekek képviselői. A nagy államkölcsönök félreérthetetlenül jelzik, hogy a Habsburg-állam külföldi tőkére szorul: 1691, 1695, 1698-ban az idriai higanybányák lekötésével vesz fel Lipót állama Hollandiától több mint 2 milliónyi kölcsönt (300 000, 1 350 000, 800 000 holl. G.), 1700-ban 400 000 tallér kölcsönért a magyarországi réz- és az erdélyi higanybányákat kötik le. 1701-ben azonban a higany és különböző állami jövedelmek lekötésével ismét kölcsönért folyamodnak a holland bankházhoz, és már most felmerül a Habsburg családi ékszerek amszterdami elzálogosítása is. Ugyanakkor velencei és genuai bankházaknak és egyéni vállalkozóknak is adósaivá válnak.

A pénzügyi válságot Oppenheimer 1703 tavaszán bekövetkezett halála tette katasztrófálissá. Ekkor vált ugyanis nyilvánvalóvá, hogy az állam képtelen a megbízhatatlan számítások szerint is 5 milliónyi hitel visszafizetésére. A nagy vállalkozás összeomlását a központi hivatali apparátusban bekövetkezett személycserék és az állambank, a Banco del Giro felállítása követte. A bank alapjául a császárt tekintélyét tették, hitele azonban ennek az üzleti világban nem volt, és a papírgyegyek kibocsátása nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. A válság minden terhe a birodalom társadalmára hárult: új adókat vetnek ki óriási összegben. Lipót állama azonban tisztában van azzal, hogy csak a külföldi kölcsön mentheti meg az összeomlástól: 1703 nyarán kísérletet tesznek arra, hogy Hollandiától 2 millió, Angliától 1 500 000 font és Genuától több millió kölcsönt nyerjenek egyszerre. A kölcsönök fejében az uralkodó a magyar réz-, az erdélyi higanybányákat, az összes vám- és só-, valamint adójövedelmeit kötné le.

A kutatások jelenlegi állása szerint tehát úgy látszik, hogy a Habsburg-állam társadalmi bázisát a XVII. század második felében főleg az udvari arisztokrácia, a hivatalnoknemesség, a katonaság birtokadományokkal kielégített tisztikara s a klérus alkotta. A belső polgárság, amint azt Oppenheimer példája bizonyította, az abszolút államhatalom ránehezedő terhének elviselésére elégtelen volt, s az állam nagyszabású külső hitel felvételére kényszerült. Ily módon azonban újabb akadályok emelkedtek belső, polgári erőinek kibontakozása elé. E folyamat logikus következménye az lenne, hogy az uralkodó fokozott mértékben rászorul a rendek támogatására; viszont köztudomású, hogy Lipót a rendi erők letöréséért vívott harcaiban felülmúlta minden elődjét. Uralkodása idején általánossá vált a birodalom különböző társadalmi rétegének változó intenzitású mozgalma. A bécsi kereskedők elégedetlensége, a cseh s a tiroli parasztfelkelések,

katonalázongások állandó gondokat okoztak a kormánynak, de olyan éles és annyira tartós sehol nem volt az államhatalom és az alattvalók összecsapása, mint Magyarországon. Ezek a harcok az 1665—1670, 1678—85, 1703. évekhez kapcsolódnak és a rendiség és az abszolútizmus küzdelmének formájában kristályosodtak ki.

A Bécs ellen feszülő indulatok Magyarországon bonyolult társadalmi viszonyok talajából nőttek ki s gyökereik csaknem két évszázad történetének mélyébe nyúlnak. Ennek ellenére Lipót abszolútizmusának a magyar uralkodó osztály körében is volt az osztrák és cseh udvari arisztokráciához hasonló bázisa. A feudális uralkodó osztály egy felső, vékony rétege eléggé számottevően részt vett az állam anyagi támogatásában. Draskovics, Eszterházy Pál, Szelepcsényi, sőt Bercsényi Miklós is folyósított ideig-óráig kisebb-nagyobb kölcsönöket a kamarának, Szelepcsényi fedezte Bécs védelmi költségeinek négyötödét. A kölcsönök zálogbirtokokban, bor- és gabonaszállítási kedvezményekben vagy sómonopóliumban térültek meg. De a Becherék működése során fellendülő áruértékesítő tevékenységből ez a vékony réteg is kiszorult vagy már bele sem kapcsolódhatott. A nemesség szélesebb köreit és a társadalom más, a mezőgazdasági árutermelésbe és árúértékesítésbe kapcsolódó rétegeit pedig rendkívül érzékenyen érintette, hogy Lipót császár a vasvári békével és a kereskedelmi szerződéssel az udvari arisztokrata klikkek részére köti le a kereskedelem jogát a török birodalommal, mindenki mást kirekesztve abból. „Legyen végre már szabad a magyar kereskedés és ne függjön Triangl (az O. C. igazgatója) kényétől” — írja a rendi intézménynek egyáltalán nem nevezhető magyar kamara.

A török kiűzésével párhuzamosan a gazdasági jellegű ellentétek a visszafoglalt területek birtokadományozásainak, az adófizetés, katonatartás kérdéseinek síkjára tolódtak. Jellemző II. Rákóczi Ferenc példája, aki a századfordulóra egyaránt adósa lesz az egész magyarországi gabonafelvásárlás monopóliumát élvező Oppenheimernek, kis császári várkapitányoknak és a váradi püspöknek.

Pedig a tényanyag tanúsága szerint a magyarországi fő- és köznemesség jelentős része a polgársággal együtt egyaránt kívánta azoknak a változtatásoknak a jórészt, amelyek végrehajtására az abszolút államhatalom hivatott. Általános volt az a nézet, hogy a törvények nem egyeznek a megváltozott viszonyokkal. A megyék egész sora kívánta az egymásnak ellentmondó törvények összhangba hozását, az egységes pénz bevezetését, a hadi, közigazgatási és egyházi ügyek különválasztását, a hitelviszonyok normalizálását, az igazságszolgáltatás célszerűbb berendezését, a hadügy reformját, sőt tettek is ilyen jellegű javaslatokat. Természetesen mindezt a feudális osztályviszonyok keretei között, annak megerősítése érdekében vélték megvalósíthatónak.

Az adóalap kiszélesítésének kérdését pl. a fő- és a köznemesség Magyarországon az addig mentességet élvező félszabadok, volt katonáskodók, hajdúk s az armalisták, curialisták megadóztatásával látja megoldhatónak. Saját adómentességi kiváltságához, amelyet a Habsburg-állam 1671-től kezdve újra és újra megismétlődő rohamokkal próbál megtörni s a háborús viszonyok nagyon megtépázni, körömszakadtáig ragaszkodik. Az uralkodó törekvése a nemesség megadóztatására azért is kézenfekvő, mert a századvég tömeges nemességadományozásával — ami megint jórészt finansziális érdekekből történt — nagyszámban kerültek az adóköteles jobbágysorokba a nemeslevéllel rendelkező kiváltságosok közé. Az 1687-i országgyűlés, Kollonics Einrichtungswerkje vagy az 1690-es évek tárgyalásai alapján úgy látszik, hogy az állam és a feudális uralkodó osztály ellentétes álláspontja az adókérdésben kompromisszumban oldódik fel.

A főnemesség elkülönül a nemesség tömegeitől, adómentességét megtartja és csak a nemesség legszegényebb rétegeire sikerül a jobbágysággal egyenlő adózás kötelezettségét kiterjeszteni. Mivel azonban a helyi közigazgatás és igazságszolgáltatás a régi maradt, a nemességre bármilyen formában kirótt adók is gyakorlatban a jobbágyságot terhelték. Az állam az ország adózóképességének növelése érdekében törekedett a lakatlan, visszahódított területek benépesítésére, de a külföldi telepéseknek nyújtandó kedvezmények az adókivetés szempontjából megint csak a hazai jobbágyság terheit növelték.

A Habsburg-állam magyarországi várospolitikája ezekben az évtizedekben még nagyrészt föltárasra váró kérdés. A feudális uralkodó osztályokkal kötött kompromisszumok sorozata viszont a magyarországi polgárság helyzetét is érintette. A Habsburg-állam nem függetlenítette magát az egyháztól, úgy mint XIV. Lajos. Az egyházi befolyás következtében kifejlődő erőszakos ellenreformáció tönkretette az észak-magyarországi protestáns polgárságot és a városokban a vidéki katolikus nemesség előretörését segítette. 1687-ben Lipót is tesz engedményt az örökös királyságot elismerő rendeknek: elfogadja a szabad királyi városok szaporítását tiltó törvényt. Kollonics azt kívánja, hogy a városok teljes egészében kerüljenek ki a megye befolyása alól, de a visszafoglalt helységekben a hadsereg tisztjei kapnak házat és telkeket. A századfordulóra egyes császári tisztek a városi lakosság fölött a feudális földesurakra emlékeztető korlátatlansággal uralkodnak és jelentős hitelügyleteik során a városok is adósaik közé kerülnek.

A török kiverése nyomán a Habsburg-állam nem képes Magyarországon olyan államszervezeti, közigazgatási, jogi viszonyokat teremteni, amelyek segítenék a polgári fejlődést. A Bécsből vagy az osztrák tartományokból a XVII. század végén — mai tudomásunk szerint elég szórványosan — bejövő osztrák vállalkozók sem tudnak megbirkózni a nehézségekkel.

Csak a századfordulón s az új század első éveiben jelennek meg azok a rendelkezések, amelyek az ipar és kereskedelem szerves és az alsó kezdeményezésekre épülő fejlődését biztosíthatnák. Csakhogy ezek — bár számos tanácskozás és előzetes tájékozódás előzte meg létrejöttüket —, Lipót egyik hívének tanúsága szerint „nem reálisak, mert nincsenek összhangban Magyarország törvényeivel”.

Érthető, hogy 1703-ban, amikor az udvar Oppenheimer kölcsöneinek egy részét Magyarország jobbágyságán és városain akarja akár katonai erővel is behajtani, amikor soha nem látott mértékben felemeli a só árát és már a következő év adóit is követeli, akkor a Tiszaháton a birodalom egyik legnagyobb parasztmozgalma robban ki. A felkelés vallási, nyelvi és társadalmi különbségek nélkül magával sodorta szinte az egész ország lakosságát. A lipóti abszolutizmus Magyarországon csupán a főnemesség és a klérus vékony társadalmi rétegére támaszkodott, terhei összeroppanással fenyegették a polgárságot, megsemmisüléssel a jobbágyságot s éppen ezért e nemességet sem tudta kárpótolni elszenvedett sérelmeiért azzal, amit leginkább várt volna tőle: állandónak és megdönthetetlennek vélt osztályuralma biztonságával. Erre még nem értek meg a belső gazdasági és társadalmi feltételek.

Az általános történeti fejlődés szempontjából pedig egy korabeli, a londoni parlamentben elhangzott vélemény világít rá találóan a lipóti abszolutizmus ellentmondásosságára: Lipót „angol és holland pénzen akarja a császárságot megvédeni és Spanyolországot megszerezni”.

A. P. ВАРКОНЫ

ГАБСБУРГСКИЙ АБСОЛЮТИЗМ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVII ВЕКА

Резюме

После конспективного обзора старой австрийской, венгерской и новейшей буржуазной литературы доклад рассматривает экономические и общественные моменты, сопровождающие в Венгрии образование первого периода габсбургского абсолютизма (приблизительно в 1670—1703 гг.). Он установил, что во второй половине XVII века общественная база Габсбургского государства состояла из дворцовой аристократии, дворян-чиновников, удовлетворённого земельными дотациями офицерского состава армии и клира. Во время господства императора Леопольда между этими группами шла ожесточённая борьба за приобретение государственных доходов. Административный аппарат государственной власти, хотя и система его характеризовалась развитой централизацией, в действительности не мог создать центральное управление страной: его местные органы стали формальными, вели постоянную борьбу друг против друга и против сословных административных и судебных органов, упорно продолжавших существовать. Запутанные, анархические условия ещё более усложнились тем фактом, что вся территория страны являлась в течение нескольких десятилетий театром военных действий тут же зимними квартирами наёмные войска. Бремена войны и содержание государственного аппарата лежали в разных формах, главным образом путём налогов, на крепостном населении страны. Буржуазия в стране Габсбургов не была ни многочисленная, ни достаточно сильна для того, чтобы быть надёжной опорой государственной власти, становившейся всё более абсолютной. Правда, в этот период появились уже манюфактуры и распознаются знаки меркантилизма в экономической политике страны, но всё это было не последствием органического внутреннего развития, а результатом работы теоретиков, подражающих голландским, английским и французским примерам. Но ни манюфактуры, ни мероприятия торгово-политического характера не оправдали надежды, наоборот, они стали причиной новых огромных бремени. Для финансирования абсолютизма, ведущего хищническое хозяйство, не было достаточно крупных кредитных операций даже гениального финансиста, живущего в конце века Шамуэля Оппенгеймера (Samuel Oppenheimer).

Нельзя было предотвратить приближающийся банкрот ни новыми экономико-политическими стремлениями, возникшими в конце XVI и начале XVII веков и базировавшимися на оценке внутреннего развития, ни созданием государственного банка.

В венгерской общественности габсбургский абсолютизм обладал стабильной опорой лишь среди тонкого слоя аристократии, но с дворянством средних землевладений он вынужден был идти на постоянные компромиссы. За местной борьбой крепостного крестьянства и других, т. н. «полусвободных» групп, обладавших лишь частью всех дворянских свобод, прослеживаемой в течение двух десятилетий, последовало в 1703 г. всевенгерское восстание, увлекшее за собой население всей страны. Это восстание угрожало государству Габсбургов катастрофой и потому, что оно захватило шахты, торговые монополии, таможенные пошлины в Венгрии, которые служили бы покрытием займов, сделанных у итальянских, английских и голландских банков для выручки обанкротившегося государственного хозяйства.

В заключение доклад устанавливает, что габсбургское государство в течение двух десятилетий после изгнания турок с территории страны не было в состоянии создать такие организационные, экономические и правовые условия, которые способствовали бы буржуазному развитию в Венгрии.

A. R. VÁRKONYI

LE RÉGIME ABSOLUTISTE DES HABSBOURG DANS LA SECONDE MOITIÉ DU XVIIe SIÈCLE

Résumé

Ayant passé en revue l'ancienne littérature spécialisée autrichienne et hongroise, ainsi que la littérature d'esprit bourgeois contemporain la conférence soumet à l'analyse la question de savoir quels étaient les phénomènes économiques et sociaux qui accompagnaient la formation de la première étape (environ entre 1670—1703) de l'absolutisme des Habsbourg en Hongrie. La conférence finit par constater que la base sociale de l'Etat des Habsbourg se composait dans

la deuxième moitié du XVIIe siècle de l'aristocratie de la Cour, de la noblesse de service, du corps des officiers contentés par de donations de terre et du clergé. Sous le règne de l'empereur Léopold ces groupes ne cessaient de mener des luttes acharnées entre eux, afin de s'acquérir les revenus d'État. Bien que caractérisé d'une centralisation avancée, l'appareil administratif du pouvoir d'État se trouva dans la pratique dans l'impossibilité de créer l'administration centrale du pays. Ses organes locaux s'engagèrent dans la voie de la féodalisation et se trouvèrent aux prises les uns avec les autres, tout aussi bien qu'avec les organes féodaux administratifs et législatifs témoignant d'une survivance opiniâtre. Les conditions inextricablement anarchiques ne furent qu'aggravées du fait que tout le territoire du pays devint pour des dizaines d'années le théâtre de la guerre, ou le lieu d'hivernage des troupes mercenaires. Les fardeaux de la guerre et ceux de l'entretien de l'appareil d'État grevèrent sous différentes formes, avant tout sous la forme de l'impôt, la population serve du pays. La bourgeoisie des pays des Habsbourg ne s'avéra être ni assez nombreuse ni assez forte pour servir d'appui permanent au pouvoir d'État engagé dans la voie de l'absolutisme. Bien que cette époque est celle qui assiste aux débuts de manufactures et à la parution des signes du mercantilisme quant à la politique économique de l'État, ceci ne s'ensuivit pourtant pas organiquement de l'évolution intérieure, mais fut le résultat de l'activité des théoriciens suivant les modèles hollandais, anglais et français. Dès lors les manufactures et les mesures prises dans le domaine de la politique de commerce n'étaient pas susceptibles de satisfaire les espoirs leur attachés, de surcroît elles devinrent les nouvelles raisons d'énormes charges à supporter. Les opérations de crédit effectuées par Samuel Oppenheimer, financier génial de la fin du siècle, ne suffirent, elles non plus, à financer le régime absolutiste pratiquant une gabegie proprement dite. La banqueroute qui menaçait n'était à prévenir ni par une politique économique d'aspect nouveau introduite au tournant du XVIe et du XVIIe siècles et créée à la base de l'estimation de l'évolution intérieure, ni par la fondation de la banque d'État.

En Hongrie le régime absolutiste des Habsbourg ne trouva un appui stable que dans la mince couche de l'aristocratie, mais quant à la noblesse moyenne il se vit réduit à conclure avec elle de compromis successifs. Les luttes locales ayant duré pendant deux décennies et menées par les serfs et les groupes dits «semi-libres» ne disposant que partiellement des libertés nobiliaires; furent suivies en 1703 d'un soulèvement entraînant toute la population du pays et s'étendant sur tout son territoire. S'étant emparé des mines de Hongrie, des monopoles de commerce, des douanes, ceci appelés à couvrir les emprunts contractés avec les banques italiennes, anglaises et hollandaises pour venir en aide au budget d'État en faillite, le soulèvement menaça de catastrophe l'État des Habsbourg.

La conférence finit par affirmer que pendant les deux décennies succédant à l'expulsion des Turcs l'État des Habsbourg se trouva incapable de créer les conditions administratives, économiques et juridiques susceptibles d'encourager l'évolution bourgeoise du pays.

V. WINDISCH ÉVA

Kísérletek a dél-magyarországi németiség megszervezésére a századforduló éveiben*

A dél-magyarországi németiség a dualizmus korában a magyarországi németiség egészén belül különleges helyzetet foglalt el. Míg különféle történelmi adottságok, a gazdasági és társadalmi fejlődés eredményeképpen a német polgárság Magyarország valamennyi más városában gyors ütemben veszítette el nemzetiségét, asszimilálódva az uralkodó nemzethez, s míg a német parasztság nemzeti öntudata kezdetleges fokon állott, vagy teljességgel hiányzott: addig a dél-magyarországi németiség számára nagy tömege (1900-ban számuk a Bánságban 451 689, a Bácskában 192 267 fő), viszonylag zárt települési területe, e terület Magyarországtól való hosszas különállása lényegesen eltérő helyzetet teremtett. Minthogy mind gazdasági, mind kulturális vonatkozásban kisebb felületen érintkeztek a magyarsággal, mint az ország többi német lakosa, e területen a német középrétegek asszimilálódása jóval kisebb méretű volt, mint a többi német csoportnál: a dél-magyarországi németiség a századforduló idején még viszonylag erős (a dunántúli német középréteghez viszonyítva csaknem még egyszer annyi) német polgársággal, értelmiséggel rendelkezett. De eltér a délvidéki németiség társadalmi fejlődése a többi német csoport fejlődésétől más vonatkozásokban is: e területen a parasztság differenciálódása jóval nagyobb mérvű volt, mint a dunántúli németiségnél, a társadalom kapitalista irányú fejlődése gyorsabb ütemű, s a gazdag vagy tehetősebb parasztsággal nagyszámú agrárproletár réteg állott szemben. Erőtéljes német kisburzsoázia megléte a dunántúli és délvidéki német társadalmi fejlődés közös vonása, — de már a kereskedelem és hitelügy terén működő személyek viszonylag nagy száma a Délvidéken ismét az itteni német fejlődés modernebb voltára utal.¹

E társadalmi viszonyok — a többi német csoport társadalmi viszonyaival szemben — viszonylag kedvező talajt látszanak nyújtani az itteni németiség átfogó szervezkedésének megindítására. A nem politikai szervezkedésnek vannak hagyományai: a németiség intenzíven él önálló, a többi nemzetiségtől független egyesületi életet, városokban és falun egyaránt. A legrégibb világi jellegű egyesületek a lövészegyletek. A XIX. század közepén vesz nagyobb lendületet a dalárdák megalakulása. A hetvenes években olvasóköri, kaszinóegyesületek, torna-

* Jelen közlemény része egy nagyobb tanulmánynak, mely a magyarországi németiség dualizmus-kori politikai-nemzetiségi történetét tárgyalja. Első, vázlatos kidolgozása 1952-ben készült el, mint előtanulmány az egyetemi tankönyv számára; mai formájában 1962-ben fejeztem be. Az azóta megjelent, a tárgyat érintő irodalmat csak a legszükségesebb mértékben vehettem tekintetbe. A tanulmány első részlete a Századok 1964. évi 4. és 5—6. számában (A magyarországi német nemzetiségi mozgalom előtörténete 1867—1900), második részlete az Acta Historica 1965. 1. számában lát napvilágot.

¹ E kérdésekről ld. az Acta Historica-ban megjelenő cikkemet.

és tűzoltóegyesületek létesülnek.² Versecen a nyolcvanas évek végén, a gazdasági célkitűzésű társulásokat nem számítva is, mintegy harminc egyesület — iparosképző egyesület, polgári kaszinó, társaskör, lövészegyletek, több dalkör, közgazdasági egyesület, méhésztársulat s mások — fejt ki aktív vagy jelentéktelenebb működést; ez egyesületek egy részének életében az ittlakó németek is részt vesznek, másik részüknek tagsága kizárólagosan az ő körükből toborzódik.³ A gazdasági társulások közül a század vége felé a takarékpénztári egyesületek és az értékesítő szövetkezetek (főleg a téjszövetkezetek) terjednek el.

A sajátosan nemzetiségi célkitűzésű szervezkedés múltja ugyanakkor igen csekély. Mindössze néhány szórványos kísérletről maradtak fenn adataink a XIX. század második feléből.⁴ Így természetes, hogy amikor a terület egész németiségének összefogására irányuló igény először felmerül, a célkitűzés nem nemzetiségi, hanem gazdasági természetű, s a — gyengén érvényesülő — politikai irányvonal nem fog túllépni a magyar parlament és politikai közélet által elfogadott ellenzéki keretén.

A Südungarischer Landwirtschaftlicher Bauernverein

A XIX. század nyolcvanas éveitől kezdődően több irányból is felmerül átfogóbb jellegű dél-magyarországi német parasztszervezet létesítésének terve.⁵ Az előkészítő akciók során az 1885. évben Zombolyán szervezkedő „Délmagyarországi parasztegylet” jut legmesszebbre: a mezőgazdaság és a földműves nép anyagi és szellemi emelésének célkitűzésével induló egylet alakuló közgyűlésén körülbelül 1000 főnyi tömeg jelenik meg, még Temes megyéből is. Az elnökségben németek mellett egy román ügyvéd is szerepel. A kormány rossz szemmel nézi a szervezkedést, s gyorsan kinyomozza, hogy ez a mérsékelt ellenzék — az Apponyi-párt — céljait szolgálja; vezetői ellenzéki kortesek és bukott képviselő-jelöltek, többnyire ügyvédek. A hatóságok megállapítása szerint a parasztság érdekeinek védelme csak ürügy; valójában az egyesület az ellenzéki irányú politikai izgatást kívánja rendszerezíteni a választásokon amúgy is „nagymértékben megbízhatatlannak” bizonyult német parasztság körében. Az agitáció ellensúlyozására megbízottakat jelölnek ki — egy tanfelügyelőt és egy állami jószágigazgatót —, a szolgabíró intézkedéseket tesz, hogy a mozgalom iránt „a népben gyanú ébredjen”, s a kultuszminiszter felszólítja a csanádi püspököt, figyelmeztesse eddig kifogásolható módon viselkedő papjait, járuljanak hozzá a parasztság helyes irányú felvilágosításához.⁶

² Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums. Hrsg. von C. Petersen, P. H. Ruth, O. Scheel, H. Schwalm. I. Bd. Breslau. 1935. 264—265. l.; Raimund Friedrich Kaindl: Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern. III. Bd. Gotha. 1911. 313—314. l.; Felix Milleker: Geschichte der Banater Militärgrenze. Panticosowa. 1926. 241. l.; Bács-Bodrog vm. egyesületeire: Bács-Bodrog vármegye. I—II. köt. Szerk. Borovszky Samu. Bpest. 1909. passim, az egyes községek leírásánál.

³ Milleker Bódog: Versec szab. kir. város története. Versec. 1886. II. köt. 343—344. l.

⁴ Ld. a Századok 1964. évf. 4. és 5—6. számában megjelent cikkemet.

⁵ A Handwörterbuch 1856. évi kísérleteket említ (253. l.), Blaskovics egy 1886. évi próbálkozást. (Magyar Országos Levéltár. Miniszterelnökségi levéltár. Elnöki iratok. 2489/1904. — A továbbiakban: ME.)

⁶ Magyar Országos Levéltár. Belügyminisztériumi levéltár. Elnöki iratok. 1885. III. 741. (A továbbiakban BÜM.)

A mozgalom valóban elalszik, s a Délvidéki Földművelők Gazdasági Egyesülete (Südungarischer Landwirtschaftlicher Bauernverein) csak 1891-ben alakul meg Temesvárott, úgy látszik, részben paraszti kezdeményezésből. A Verein elnöke a már asszimilálódott délvidéki német Wittmann János, nemzetipárti, majd szabadelvű párti képviselő, eleki földbirtokos és kereskedő, takarékpénztári igazgató lesz; helyettese Frecot Menyhért, temesvári ügyvéd; titkár a Krassó-Szörény megyei születésű Blaskovics Ferenc lesz, katolikus pap, a temesvári szeminárium tanára, utóbb csanádi kanonok és nagyprépost, 1896 és 1905 között az orczyfalvi kerület képviselője, nemzeti párti, majd az 1898. évi fúzió után szabadelvű programmal. Blaskovics, aki az egyesület tulajdonképpeni szervezője, a délvidéki német hírlapirodalomnak is tevékeny munkása: 1887-től a katolikus irányú, antiszemita, Apponyi-párti *Der Landbote* című, 1893-tól a *Der Freimütige* című lap szerkesztője, e lapokat a Bauernverein célkitűzéseinek szolgálatába állítva.⁷

A mozgalom vezetőinek pártállása jelzi, hogy az új gazdasági egyesület ismét Apponyi politikájának szellemében jött létre. Apponyi már a nyolcvanas évektől kezdve élénk érdeklődést tanúsított gazdasági kérdések iránt, s közel állott a Károlyi Sándor vezette agrárius csoporthoz, mely fő célját, a nagybirtok védelmét, úgy tudta megfogalmazni, hogy e célkitűzések az árutermelésbe bekapcsolódó parasztság érdekvédelmének is látszottak. Amikor Apponyi a körülötte csoportosuló politikusokból a mérsékelt ellenzék helyébe a nemzeti pártot szervezi meg, az új párt — a nemzeti-közjogi követelések erőteljesebb hangoztatása s polgári szabadságjogok követelése mellett — bizonyos agrárius színezetet is felölt, nyilván nem kis mértékben a párt tömegbázisának kiszélesítése érdekében.^{7a} A Bauernverein megalapítása a nemzeti párt megalakulásával nagyjából egyidőben világosan utal erre a folyamatra. Maga a Bauernverein azonban nem politikai jellegű csoportosulás: az alapszabályok 1892-ben történő jóváhagyása után 1893-ban kibontakozó egyesület célja — mint az 1885-i szervezkedésé — a parasztság szellemi és anyagi felemelése, terheinek könnyítése, a jogtalanul rárótt kötelezettségek eltöröltetése, elvesztett törvényes jogaik visszaszerzése, végül a mezőgazdaság megszabadítása a közvetítő kereskedelemtől, spekulánsoktól.⁸

A délvidéki némettség körében az egyesület iránt — mely végül is Apponyin keresztül az országos politikába kapcsolja be a délvidéki németiséget — nagy érdeklődés mutatkozik. Apponyi programja erős visszhangra talált a bánási németek körében: minthogy e némettség a gazdasági fejlődésnek azon a fokán állott, melyen az agrárius szervezkedéstől várhatott valamit, s minthogy a pártot „mérsékelt ellenzéki” és katolikus jellege is vonzóvá tette számára, Apponyi néhány évtizedig a bánási németek legkedveltebb politikusa maradt, az általa megtett belpolitikai fordulatok ellenére is. „Maradandó közvetlen hatást leginkább a dél-

⁷ *Gulyás Pál*: Magyar írók élete és munkái. III. köt. 498—499. l. Az Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. II. köt. Bpest. 1956. c. műben a 808. lapon Blaskovicsról közölt adatok tévesek. — A vezetőség további tagjai között számos parasztgazda is szerepel, továbbá néhány kisiparos, ezenkívül (1906-ban) 1 bankigazgató, 2 tisztviselő, 2 pap, 1 tanító, 1 banktisztviselő. (Jahres-Bericht über die Entwicklung und Thätigkeit des Südungarischen landwirtschaftlichen Bauernvereines im Jahre 1906. Temesvár. 1906. 4—5. l.)

^{7a} Minderre ld.: *Dolmányos István*: A magyar parlamenti ellenzék történetéből (1901—1904). Bpest. 1963. 63—78. l.

⁸ Jahres-Bericht ... im Jahre 1900. Temesvár. 1901. 16—17. l.

vidéki német parasztságra gyakoroltam” — írja maga is emlékirataiban.^{8a} Így 1894-ben a Bauernvereinek már 48 helyi csoportja működik, 2900 résztvevővel. A tagok száma évről-évre folyamatosan nő, s 1900-ban eléri a 9766-ot (126 helyi csoportban), 1906-ban a csoportok számának átmeneti csökkenése után, a 10 660-at, 148 csoportban, amelyekből 44 esik Temes, 60 Torontál, 35 Bács-Bodrog, 7 Krassó-Szörény és 2 Arad megyére. Elvben a Bauernverein nem zárkózik el nem német tagok felvételétől, valójában azonban magyarok és szerbek elenyésző számban szerepelnek csak tagjai sorában. 1906-tól kezdődően az egyesület nem nyer több teret — ennek feltehető okára majd visszatérünk —, de a tagok létszáma korszakunk végéig nagyjából állandó marad: 1916-ban is még 10 577, míg azután a háborús viszonyok folytán 1917-re számuk 8 619-re csökken, a csoportoké pedig 118-ra.⁹ Az egyesület természetesen nem a mezőgazdasági szegénységet kívánja megszervezni, hanem a tehetősebb elemeket. Maga Blaskovics jelenti ki félreérthetetlenül 1899. évi parlamenti beszédében, hogy a Bauernverein tagjai „átlag körülbelül háromnegyed telek földdel bírnak, de . . . tagjai között sok két-három telkes van, sőt olyanok is vannak, akik néhány száz holdnyi birtokkal is bírnak, akik tehát nem mezei munkások, hanem . . . maguk alkalmaznak mezei munkásokat . . .”¹⁰

Az egyesület valóban komolyan hozzálátott ahhoz, „hogy az ésszerű modern gazdálkodásnak elveit terjessze”,¹¹ — a nem gazdasági jellegű célkitűzések kezdettől fogva háttérbe szorulnak. Eszközei igen sokoldalúak: mezőgazdasági továbbképző tanfolyamok — 1894 és 1901 között 429 községben 17 062 résztvevővel —; évente többszáz szakelőadás — egy mezőgazdasági akadémiát végzett előadó jár községről községre, s az egyesület vezetői maguk is gyakran tartanak előadásokat —; szakfolyóirat — *Der Ungarische Landwirt* — kiadása; tanulmányi kirándulások Mezőhegyesre, Magyaróvárra, a csákovai földművelőiskolába, a millenáris kiállításra; Baranya megye német községeibe a szarvasmarhatenyésztés, más helyekre az amerikai szőlővessző művelésének tanulmányozására. Emellett háziipari tanfolyamokat rendez, s 1901-től kezdődőleg mezőgazdasági kiállításokat a legkiválóbb termékek díjazásával.¹² A modern, intenzív gazdálkodás eszközeinek megismertetése, a mezőgazdasági gépek propagálása mellett különös gondot fordítanak az addig eléggé elhanyagolt szarvasmarhatenyésztés fellendítésére — nagymennyiségű tenyészállat beszerzését mozditják elő, s gondoskodnak a tervszerű tenyésztés megindításáról —, s a kipusztult szőlőtermelés újbóli meghonosítására. Emellett igyekeznek fejleszteni a gyümölcsstermelést, a sertés- és baromfitenyésztést, meghonosítani a műtrágya használatát. Az egyesület szükség esetén vetőmagról is gondoskodik, s vállalja tagjai számára mezőgazdasági cikkek beszerzését. A fellendülő szarvasmarhatenyésztés és baromfitenyésztés kifizetődőbbé tétele érdekében tejértékesítő és tojásexportáló szövetkezeteket létesítenek; az egyesület keretében 1900-ban 65, 1902-ben 80 tejszövetkezet, 1900-ban 49 tojáskiviteli szövetkezet áll fenn. Támogatják a gazdákat mezőgazdasági biztosítások kötésében, s 1895-ben létrehozzák a Délmagyarországi Gazdasági Népbankot (*Südungarische Landwirtschaftliche*

^{8a} *Apponyi Albert*: Emlékirataim. II. köt. Bpest. 1934. 174. l.

⁹ *Jahres-Bericht . . . im Jahre 1906*. 6. l.; *Jahresbericht . . . im Jahre 1917*. Temesvár. 1918. 18. l.

¹⁰ Képviselőházi napló, 1896—1901. XX. köt. Bpest. 1899. 135. l.

¹¹ Uo. 133. l.

¹² *Jahres-Bericht . . . im Jahre 1900*. Temesvár. 1901. 20—27, 45—62. l.

Bank) — igazgatója Blaskovics lesz — félmillió korona alaptőkével, a tagok hitel-szükségletének viszonylag csekély kamat mellett történő fedezésére.¹³

Az egyesület tevékenységének nem jelentéktelen mozzanata végül, hogy Szegeden konviktust tart fenn, ahol a tagság ott tanuló fiai lakhatnak, egyben szőlő- és gyümölcstermelést, méhészetet tanulnak. A konviktus fő céljaként az alapítók a magyar nyelv elsajátításának megkönnyítését jelölik meg: az itt használatos nyelv kizárólag a magyar. Céljuknak tekintik azt is, hogy a középiskolát végző parasztfiúkat megtartsák a paraszti munka és életforma megbecsülésében. A 150 férőhelyes intézménynek nagy sikere van: az első évek után állandóan telve van, 1907-ben pedig a nagy túljelentkezésre való tekintettel az egyesület további házat bérel, s a férőhelyek számát 170-re emeli.¹⁴

A Bauernverein a földművelésügyi minisztérium részéről rendszeres, olykor nagymérvű szubvencióban részesül, — kiadásait egyébként elsősorban a tagdíjakból, másodsorban bankja támogatásából fedezi. Egyes helybeli hatóságok azonban a németiség politikátlan szervezkedését is veszélyesnek érzik. Jellemző példáját mutatják ennek az 1899. évi újszentannai események. A község, melynek lakosságát a legelőfelosztás kérdése két pártra szakította, s évek során át nyugtalanságban tartja, egy bíróválasztás alkalmával ellene szegül a főszolgabíró törvénytelen — a lakosság óhaját figyelembe nem vevő — intézkedésének. A csendőrök a község házára nyomuló tömeg közé lőnek, s hat embert agyonlőnek, tizenhatot súlyosan megsebesítenek. Ugyanez a főszolgabíró a Bauernverein helyi csoportját éppen néhány héttel előbb függeszti fel, látszólag formai okokból, de a helybeli sajtó az egyesületet politikai működéssel, szocialista tendenciákkal vádolja, s utóbb a vérengzésért is felelőssé teszi. Az egyesület vezetői a parlamentben válaszolni ezekre a vádakra: az egyesület nemcsak, hogy nem ápol szocialista tendenciákat, de minden módon igyekszik felvilágosítani a tömegeket ez áramlatok „hazafiatlan és kárhozatos voltáról”, aminek az is bizonyítéka, hogy ahol az egyesület megalakult, ott a szocialista mozgalom nem tudott érvényesülni. Blaskovics hivatkozik a temesvári szocialista sajtó támadásaira a Bauernverein ellen, s arra, hogy Németországban hasonló egyesületek gátolták meg a szocializmus behatolását a parasztság körébe.¹⁵

Reakciós nézetei, a magyarosító közhangulatnak tett engedményei, gazdag paraszti tagsága továbbra sem mentették meg azonban a Bauernvereint attól, hogy — mint látni fogjuk — az uralkodó osztály egyes rétegei ne szemléljék gyanakvással tevékenységét, akár német jellege miatt, akár egyszerűen minden paraszti szervezkedéssel szembeni bizalmatlanságból. Holott az egyesület — úgy látszik — valóban távoltartotta magát mind a szocialista, mind a nacionalista tendenciáktól. Működése mégsem volt jelentéktelen a német nemzeti mozgalom szempontjából sem: egyfelől a német parasztság gazdasági erejének emelésével

¹³ Uo. 29—38, 41—43. l.; továbbá az 1902, 1903, 1906, 1907. évi jelentések megfelelő helyei. Az egyesület működéséről összefoglaló képet ad Blaskovics Tiszához 1904. ápr. 10. intézett felterjesztése. (OL. ME. 1904. XLI. 2483. sz.)

¹⁴ Jahres-Bericht ... im Jahre 1900. 71—80. l., és Jahres-Bericht ... im Jahre 1907. Temesvár. 1908. 52—53. l.

¹⁵ Képviselőházi napló, 1896—1901. XX. köt. 133—137, 146—149. l. Hogy egyébként a Bauernverein milyen távol állott a szocialista törekvésektől, azt az az apróság is bizonyítja, hogy foglalkozott azoknak a mezőgazdasági cselédeknek jutalmazásával, akik munkájukat munkaadójuk teljes megelégedésére végezték. Bevallott célja ezzel az, hogy a cselédség körében versengést indítson e megelégedés kiérdemlésére. (Jahres-Bericht ... im Jahre 1900. 28—29. l.) 1894 és 1900 között 1268 ilyen jutalmat osztanak ki.

járult hozzá e réteg jelentőségének fokozásához, másfelől a — csaknem kizárólag a németiség keretei között maradó — szervezkedés ténye volt az, ami a korábban kizárólag a maga legszűkebb körére szorítkozó német parasztságot egy politikai irányú mozgalomra előkészítette.^{15a}

A német nacionalista sajtó megszületése a Délvidéken

A délvidéki németiség politikai megszervezésére irányuló kísérletek első szakasza a sajtó területén játszódik le. 1899 végén — abban a viszonylag kedvező időpontban, amikor a Bánffy-éra elmúltával kormányra lépő Széll Kálmán a „jog, törvény, igazság” tiszteletbentartását ígérte, s a nemzetiségekkel való türelmesebb és okosabb bánásmód kialakítására törekedett — néhány bánsági hírlap hangjában, célkitűzéseiben észrevehető változás áll be. A Gross-Kikindaer Zeitung, melynek szerkesztését ebben az évben veszi át Korn Arthur, a Perjámoser Bürgerzeitung-ból 1898-ban alakuló Südungarische Bürgerzeitung és a Torontaler Zeitung — mindkettőt Alois Pirkmayer szerkeszti —, végül az Ungarisch-Weisskirchner Volksblatt, Jakob Schümichen szerkesztésében előbb szórványos cikkekben, majd egyre sűrűbben és egyre határozottabban a német „népi érdekek” védelmére kelnek. A Südungarische Bürgerzeitung 1899 első felében a Bauernverein támogatásán keresztül igyekszik a németek bizalmát megnyerni: idézi a Verein — egyebütt nem is használt — jelmondatát, állítólag az egyeslet egyik paraszt-alapítójának, Peter Ströblnek szavait: Törvényes fegyverekkel harcoljon az elnyomott dél-magyarországi paraszt jogaiért.¹⁶ Korn 1899 nyarán már a németiség asszimilációjának kérdéséről ír — nyílt levelét a Südungarische Bürgerzeitung is közli¹⁷ —; ugyanitt német történeti cikkek látnak napvilágot. A Gross-Kikindaer Zeitung-ban Korn „Banater Lieder” című versekben szólítja fel a németeket: emlékezzenek meg nemes származásukról, ébredjenek fel, legyenek németek. Az év végén a Südungarische Bürgerzeitung a hamis patriotizmusról cikkezik; 1900 elején az erdélyi szászokat magasztalja,¹⁸ majd a bánsági németek helyzetét általában megvilágítani kívánó cikkeket közöl. A Délvidéken nem szeretik a németeket, írja egy cikk, elsősorban szorgalmuk miatt; divattá vált becsmérlésük, s így sokan szégyenlik is németiségüket, könnyen megválnak nyelvüktől, nemzetiségüktől. Ehhez járul, hogy a magyar oktatási nyelv bevezetésével a németek megindultak a szellemi lesüllyedéshez vezető úton.¹⁹ Később a lap a paraszti szellem, paraszti öntudat ápolásának fontosságáról ír.²⁰ E lapok támogatják egymást, közlik egymás jelentősebb cikkeit. Hála Istennek, írja az Ungarisch-Weisskirchner Volksblatt Korn és Pirkmayer lapjait dicsérve, hogy vannak még németek Magyarországon, akik megértik, hogy a patriotizmus nem

^{15a} Mint Temesvár polgármestere írja a főispánnak 1902. okt. 24-én: „... éppen ezen egyesület sikerült szervezkedése indította a szászokat és délvidéki ügynökeiket arra, hogy a német nemzetiségű mozgalmat a délvidéken a lap [ti. a Deutsches Tagblatt für Ungarn] alapításával támogassák és előmozdítsák”. (BÜM. 1902. res. 134. alapszámon elhelyezett iratok. BÜM. res. 1038/1902.) — Ezekre az iratokra, melyek a Miniszterelnökségi levéltárban ugyancsak összegyűjtve találhatók, az 51. jegyzetünkben szereplő anyagot egészítik ki, Dolmányos István id. művének 349. lapja figyelmeztetett.

¹⁶ Südungarische Bürgerzeitung, 1899. 6. sz.

¹⁷ Uo. 1899. 26. sz.

¹⁸ Uo. 1899. 51. sz.; 1900. 1. sz.

¹⁹ Uo. 1900. 4. sz.

²⁰ Uo. 1900. 40. sz. „Wir müssen verbauern.”

abból áll, hogy az ember a legszentebbet eldobja; sokkal inkább abban, hogy népiségéért, ebből fakadó jogaiért mindig szilárdan kiáll.²¹

A négy lap irányváltozása természetesen felkelti a Budapesti Hírlap figyelmét. Germanizáló cikkek özöne jelenik meg a Délvidéken, írja a Budapesti Hírlap, s hatósági eljárást ajánl a négy hírlap ellen, csalódottságát fejezve ki a német nacionalizmus feltámadása felett: hiszen azt várta, hogy az az egyetlen generáció, amely még német, kihaljon, helyet adva a megmagyarosodott új nemzedéknek.²²

A hatóságok érdeklődését azonban egyelőre nem vonja magára a német sajtó új hangvétele. 1900 végén egy új lap csatlakozhatik az eddigiekhez, eltérően tőlük már nem helyi jelleggel, hanem az egész magyarországi németiséghez forduló igény-nel: a Temesvárott megjelenő Deutsches Tagblatt für Ungarn. A lap első száma közli, hogy feladatának a magyarországi németek kulturális és oktatási érdekeinek megvédését és a tiszta hazaszeretet ápolását tekinti. A vezércikk (Was wir wollen) határozott hangon szól a nemzetiségek helyzetéről: joguk van rá, hogy az állam védelemben részesítse sajátosságaikat; ehelyett egy sovínisztákból, kétes egzisztenciákból, renegátokból álló klikk terrorisztikus eszközökkel fordul ellenük, s e törekvések a kormány táborában is visszhangra találnak. Pedig a német akkor használhat magyar hazájának igazán, ha német marad. A lap harcot hirdet a hamis patriotizmus ellen, a magyarországi népek közötti félreértések elsimítására.²³

A nemzetiségi kérdés köré csoportosul a lap további cikkanyagának nagy része is. Ugyanez a szám történeti ismertetést közöl a bánsági németek múltjáról; a német színészetet érintő híreket hoz, s beszámol a bécsi Goethe-émlékmű leleplezéséről. A következő számokban Nationale Politik című cikkekben a Neues Pester Journal-lal száll vitába. Kijelenti, hogy a magyar politika célja modern európai jogállam megalkotása kell hogy legyen; olyan államé, melynek minden polgára egyenjogú. A cikk tiltakozik az ellen, hogy államellenesnek bélyegezzék azt, aki jó német, szláv, román, s az is akar maradni. Eszményük a magyarországi nemzetiségek békés együttélése, kultúrájuk egymás melletti fejlődése; a jogállam, nem a faji állam.²⁴ Az első számok egyikében Korn is megszólal, s a parlamentet és a választási rendszert támadja meg. A magyar parlament nem igazi népképviselő: mindkét háza „urak háza”; a gentry, az ügyvéd ül bennük, az alkotó munka emberei: iparosok, kereskedők, parasztok hiányoznak, s épp így hiányoznak — néma keserőséget okozva hiányukkal — a nemzetiségek, hiszen a kormánypárti szerb és román képviselők nem tekinthetők a nemzetiségek igazi képviselőinek. A jelenlegi rendszer eredménye a politikai és polgári erkölcs bukása, a társadalom szétesése. Megoldást csak a kibővített választójog, a titkos szavazás bevezetésében lát. Az egyoldalúan nacionalista politika — írja Korn fenyegetőleg — komoly veszélyt jelent a haza fennállására, amint erre 1848—1849 eseményei tanítanak.²⁵

A további számokban folytatódik a magyarországi németiség helyzetével kapcsolatos elvi állásfoglalások, a németiség életére vonatkozó konkrét hírek sora; ehhez járul még a németiség sérelmeinek állandó ismertetése, s a magyarországi németiség történetéről, a telepítésekről, mindennapi életükről, német

²¹ Közli a Südungarische Bürgerzeitung, 1900. 3. sz.

²² Budapesti Hírlap, 1900. 12. sz.

²³ Deutsches Tagblatt für Ungarn (a továbbiakban: DTbl.), 1900. 1. sz.

²⁴ DTbl., 1900. 1—3. sz.

²⁵ DTbl., 1900. 4. sz.

tájokról szóló cikkek. A cikkírók panaszkodnak azon, hogy a németiségnek bűnéül róják fel, ha ragaszkodik nemzetiségéhez. Azt kívánják tőle, szakadjon el népétől. Ez, sajnos, gyakori eset a németiségnél: a művelt réteg a nyelvi asszimiláción keresztül elvész. Utal a lap az értelmiség és parasztság közötti szakadéokra: a nagyrészt energiátlan és elnemzetietlenedett német intelligencia nem törődik a parasztsággal, a vezető személyiségek csak a választások előtt hízelegnek neki, hogy elérjék önző, személyes céljaikat.²⁶ Holott a németek német szellemmel, német öntudattal is jól szolgálhatják Magyarországot; de ha sok szál fűzi is őket a magyar szülőföldhöz, téved, aki azt hiszi, hogy Németország számukra idegen. A cikk a szászok példáját hozza fel: bár nem feledkeznek meg arról, hogy magyar földön élnek, csak olyan államhoz ragaszkodhatnak, amely valamennyi lakosának egyenjogúságot biztosít. Nem a magyarosodás, hanem a lakosság egyetértése teheti boldoggá Magyarországot. Egy másik cikk az Alldeutscher Verband jelmondatára — „Gedenke, dass du ein Deutscher bist!” — hívja fel a figyelmet, s ehhez kapcsolja eszmefuttatásait.²⁷

A cikkanyag másik csoportja általánosságban és részletekben, fentieknél élesebb hangon tárgyalja a német sérelmeket. Ha egy külföldi Magyarország nemzetiségi viszonyai iránt érdeklődik, az 1868. évi nemzetiségi törvénnyel bizonyítják, hogy Magyarországon minden nemzetiség a legteljesebb szabadságot élvez. Holott a törvény számos vonatkozásban már hatályon kívül helyeződött. Eltekintve attól, hogy alsóbb és magasabbrangú tisztviselők egyéni túlkapaszkodásokkal akarnak patrióta érdemeket szerezni, az újabb törvények ellentétben állnak a nemzetiségi törvény rendelkezéseivel. A törvény kijátszásának a közigazgatás terén részben maguk a németek is okai, akik nem örködtek kellő energiával a törvény megtartása felett. A jövőben maguknak is ügyelniük kell arra, hogy nyelvi jogaik közigazgatásban, iskolában, színházi téren érvényesülhessenek.²⁸ Az iskola-kérdés tárgyalásánál a cikkíró felhívja a figyelmet arra, hogy — ellentétben a magyarországi viszonyokkal — Ausztriában minden nemzetiség zavartalanul rendelkezik anyanyelvű népiskolákkal. Itt azonban a katolikus papság közömbös vagy ellenséges a német népiséggel szemben, a tanító pedig magyarosít. Holott a gyermekek csak akkor taníthatóak magyarra, ha anyanyelvüket már tudják. „Tiltakozunk népünk szellemi elnyomorítása ellen!” — írja a lap, s szilárdaságra inti azokat a községeket, amelyek még rendelkeznek német népiskolával.²⁹ Más cikkek a névmagyarosítási mozgalom, a népszámlálási visszavonásokat, a német színházak megszüntetését, a helynevek magyarosítását, az asszimilált, a németiség számára elvesztett Herczeg Ferenc Versecen lezajlott ünnepségét — s épp a németellenes megjegyzéseket tartalmazó Ocskay brigádéros bemutatása alkalmából! — pellengérezik ki.³⁰

Az ügyesen szerkesztett lap ugyanakkor felhívja a figyelmet azokra a mozzanatokra is, amelyek a németiség nemzeti öntudatosodása mellett szólnak. Ismerteti a pozsonyi német polgárok sikeres ellenállását a városi ügykezelés nyelvének magyarrá tételével szemben s a pozsonyi és soproni német nyelvű színjátszás megvédését.³¹ Beszámol a fehértemplomi városi választási küzdelmekről, ahol a

²⁶ DTbl. 1901. 3. és 14. sz. Utóbbi cikkben a célzás feltehetőleg Blaskovicsra és Wittmanra vonatkozik.

²⁷ DTbl., 1901. 23, 35. sz.

²⁸ DTbl., 1901. 17, 18, 140. sz.

²⁹ DTbl., 1901. 24. sz.

³⁰ DTbl., 1900. 10. sz., 1901. 2, 19, 22, 59, 70. stb. sz.

³¹ DTbl., 1901. 23, 39, 53. sz.

polgároknak sikerült elérniök független, német szempontból megbízható emberek megválasztatását, s örömmel regisztrálja, hogy néhány német község — Perjámos, Lovrin, Bégaő, Klek — 1900-ban ismét bevezette a német hivatalos nyelvet.³² Gyakran esik szó az erdélyi szászok példájáról, akik szilárdan ragaszkodnak népiségükhöz, s akikkel a dél-magyarországi németeknek minél szorosabb kapcsolatot kell keresniök. Beszámol a Bécsben működő — elsősorban szász tagsággal rendelkező — főiskolai szövetségek (Verein der Siebenbürgisch-sächsischen Hochschüler, Vereinigung Deutscher Hochschüler aus Ungarn, Verein der Siebenbürger Sachsen) közösen tartott szilveszteri ünnepségről, megjegyezve: „Így helyes és nemes. Egyesült erővel akarjuk a társas szellemet is ápolni, hogy a harc napján könnyebben tudjuk testvéri hűséggel védeni a mi német ügyünket.”³³

A Deutsches Tagblatt für Ungarn megjelenése természetesen még jobban felbátorítja az eddigi nacionalista német lapok íróit. A Gross-Kikindaer Zeitung örömmel állapítja meg: az utolsó időkben világossá vált, hogy a magyarországi németiség nem enged az elnemzetietlenítő kísérleteknek; a bánsági németek kinyilvánították, hogy németek akarnak maradni. A lap a Münchner Neueste Nachrichten-ből közöl cikket annak bizonyítására, hogy erre a törekvésre Németországban is felfigyeltek, s annak az óhajának ad kifejezést, hogy a nyugat-magyarországi és szepesi németiség is csatlakozzék a dél-magyarországi németek kezdeményezéséhez. A lap rokonszenvvel fordul a város szerb lakossága felé, s mozgósítani kívánja a német lakosokat a városi választások alkalmából.³⁴

A Deutsches Tagblatt megjelenése „bombaként hatott a dél-magyarországi sovínisztákra” — mint Steinacker írja Samassához intézett levelében (mindkettőjük szerepére még visszatérünk) —, s minden eszközzel megpróbálkoztak, hogy a lapot lehetetlenné tegyék. A kávéházak, vendéglők kezdetben bojkottálták; a többi temesvári napilap kizárta a közös távirati előfizetésből és a helyi hírszolgálatból; s nemcsak az együttműködés, de a lap olvasása is rendkívül kompromitáló volt. Utóbb ez az ellenállás a lappal szemben némileg felengedett, s állítólag nemcsak a tisztikaszínókban, de a kávéházakban is szívesen olvasták.³⁵ A románok az új nemzetiorgánomot már megjelenése első napjaiban melegen üdvözölték.³⁶ A magyar sajtó nem foglalkozott az új hírlappal — amint a többi német lap hangváltozására sem igen reagált —, mindössze annyi történt, hogy Korn ellen a nagyikindai magyar lapok szerkesztői becsületsértési pert indítottak.³⁷

A délvideki német sajtó új irányvonala a századforduló idején feltámadó nemzetiorgánusi aktivitás egy láncszemének látszik. Bár — a többi nemzetiorgánussal ellentétben — itt nem korábbi kezdemények elevenednek fel, hanem teljesen új megmozdulás körvonalai bontakoznak ki, maguk az egyelőre rendszeresen még meg sem fogalmazott követelések számos rokon vonást mutatnak a többi nemzetiorgánussal, főleg a szlovákok ekkori programjával. Az új szellem azonban nem a bán-

³² DTbl., 1901. 5, 140. sz.

³³ DTbl., 1901. 20., továbbá 5. sz.

³⁴ Gross-Kikindaer Zeitung, 1901. 23., továbbá 1, 2, 7, 18, 48. sz.

³⁵ Idézi *Isolde Schmidt*: Beiträge zur Geschichte des südosstdeutschen Parteiwesens 1848—1914. München. 1939 (Veröffentlichungen des Südostinstituts 19). 67. l.

³⁶ A DTbl. 1900. 6. számában ismerteti a Tribuna Poporului üdvözlő cikkét.

³⁷ Korn magatartására az egyik sajtóperében elhangzó tanuvallomások vetnek jellemző fényt. A tanuk szerint Korn több esetben durván megtámadott az utcán vagy nyilvános helyen magyarul beszélő németeket. (Gr. Lázár Miklós vádbeszéde az esküdtekhez. Marosvásárhely. 1903. 8. l.)

sági németek politikai fejlődésének volt következménye. A változásban külső tényezők játszották a vezetőszerepet: a politikai fejlődésnek a többi magyarországi németésnél jóval magasabb fokán álló erdélyi szászok, s rajtuk keresztül az Alldeutscher Verband.

Az Alldeutscher Verband első kísérlete a délvidéki németiség megnyerésére

Az 1891-ben alapított, működését Berlinben 1894-ben megkezdő Alldeutscher Verband, a német imperializmus legreakciósabb szárnyának központi szervezete, a német világuralom kiépítésére irányuló terveiben fontos szerepet juttatott a közép-európai területeknek. Az Osztrák-Magyar Monarchia bekebelezése a világuralmi tervek megvalósításának egyik első láncszemét jelentette volna. S minthogy az Alldeutscher Verband tervei megvalósításához elsősorban a külföldön élő németeket kívánta eszközül megnyerni: figyelme természetesen terelődött rá a magyarországi németiségre.

Működése első éveiben az Alldeutscher Verband az erdélyi szász közép- és keleti területekkel keresett kapcsolatokat, amelyek erős nemzeti öntudatuk, politikai intézményekben is kifejeződő nemzetiségi szervezetségük folytán a magyarországi németiség köréből egyedül látszottak megközelíthetőnek pángermán célok felvételével. A századforduló éveire azonban a Verband vezetői felismerték, hogy mozgalmuk nem lehet eredményes, ha társadalmi bázisát nem terjesztik ki a burzsoázia túl: a parasztságra és a munkásságra is. Ennek kapcsán irányult az Alldeutscher Verband figyelme a legnagyobb egy tömbben élő magyarországi német paraszttömegre: a délvidéki németiségre.³⁸ Az a körülmény, hogy a németiségnek valóban voltak nemzetiségi — elsősorban nyelvi — sérelmei:³⁹ az akció irányát szabta meg, a megválasztandó taktika szempontjából nyújtott fogódzóponthoz az Alldeutscher Verband számára.

A közvetítő — s talán kezdeményező — szerepet az Alldeutscher Verband és a dél-magyarországi németiség kapcsolatainak megteremtésében az ekkor Bécsben élő Edmund Steinacker játssza. Steinacker a magyarországi németiség megszervezésére irányuló törekvések központi alakja a dualizmus korában. A XIX. században lezajló kezdemények — német polgári párt létesítésének kísérlete, választási agitáció, a magyar—osztrák kapcsolatok szorosabbra fűzésére irányuló parlamenti tevékenység — mind az ő nevéhez fűződnek. Steinacker helyzete végül lehetetlenné válik Magyarországon, ahol évtizedeken át a fővárosi kereskedelmi és iparkamara titkárának fontos pozícióját töltötte be. Ekkor Bécsbe költözik, s teljes erővel hozzálát célkitűzései megvalósításához.⁴⁰ Az Alldeutscher Verband megalakulásakor ő kapcsolja hozzá a magyarországi németiség ügyét a pángermán szervezethez; maga is tagjai sorába lép, s Heinrich Class és az osztrák

³⁸ Az Alldeutscher Verband történetére — elveire, taktikájára, kapcsolataira — itt nem térhetünk ki; ezeket minden irányból megvilágítja *Tokody Gyula* műve: *Ausztria-Magyarország a Pángermán Szövetség (Alldeutscher Verband) világuralmi terveiben (1890—1918)*. Bpest. 1963. Dolgozatunk jelen fejezete éppen az ellenkező oldalról kívánja a kérdést dokumentálni: hogyan jelentkeznek az elvi célkitűzések aprópénzre váltva egy, az alldeutsch szervezkedés körébe bevont németlakta területen.

³⁹ Ld. a Századokban megjelent, id. cikkem 648—659. lapjain; s az *Acta Historica*-ban megjelent cikkben.

⁴⁰ Steinacker működésének fő forrásanyaga saját emlékirata: *Edmund Steinacker: Lebens-erinnerungen*. München. 1937. (Veröffentlichungen des Instituts zur Erforschung des deutschen

vonatkozásban tevékeny Paul Samassa alldéutsch vezetőemberekkel együttműködve indul harcba a bánsági némettség megnyerésére.⁴¹

Mint emlékirataiban Steinacker elbeszéli, Johann Anheuer, az újpécsi takarékpénztár igazgatója 1897-ben a Bécsben élő Adam Müller-Guttenbrunn délvidéki német származású íróhoz és újságíróhoz, s rajta keresztül hozzá fordult, legyen segítségére egy, a dél-magyarországi némettség nemzetiségi felébresztését célzó hírlap megalapításában. Steinacker maga nem vállalja a szerkesztést; ő csak képviselőként kíván visszatérni Magyarországra, mivel a német nemzeti-ségi propagandát csak az immunitás védelme alatt tartja lehetségesnek, de tanácsokkal látja el Anheuert, s nyilván segítségére van a szerkesztő személyének — az erdélyi szász Alwin Cramer — kiválasztásában.⁴² Steinacker szűkszavú beszámolójának jelentőségét az erdélyi szász Brandsch húzza alá Steinackerről írott megemlékezésében: Steinacker szavaiból — írja Brandsch — nem derül ki az a gyakran döntő szerep, melyet a Verband a magyarországi német mozgalomban játszott, s amely nélkül a német mozgalom egyetlen jelentős lépése sem lett volna — főleg kezdetben — lehetséges; s míg Class is igen nagy megértéssel viseltetett a délkelet-európai némettség iránt, Samassa „mindenütt a mozgató és a hajtóerő volt”. Harmadiknak Lutz Korodi csatlakozott hozzájuk, az erdélyi zöldszeres volt — a kormányzattal való megegyezés ellen fellépő fiatal szász politikusok 1893-ban létesült csoportjának — egyik vezetője, aki a börtönbüntetés elől menekült Németországba, Berlinben tanári állást kapott, s az Alldeutscher Verband keretében fejtett ki tevékenységet a magyarországi német-ség érdekében.⁴³

Az Alldeutscher Verband homályban folyó tevékenységéből legszembe-tűnőbb az a cikkhadjárat, melyet az egyesület lapja, az Alldeutsche Blätter — mely korábban magyarországi viszonylatban főleg a szászokkal foglalkozott — a dél-magyarországi németek érdekében indít. Samassa már 1900 elején üdvözlí a bánsági német szellemű hírlapokat, s reményét fejezi ki, hogy ez a jómódú és tösgyökeres német lakosság segítségére lesz a szászoknak nemzeti harcukban. Egy évvel később Aldinger, a witzenhauseni ún. „gyarmatiskola” tanára nyilatkozik elismeréssel egy cikkében a dél-magyarországi német mozgalomról, s utal arra, hogy a mozgalom érdekében Witzenhausenben is tevékenykedtek.⁴⁴ Eb-

Volkstums im Süden und Südosten in München 13.) 271 l. A kötetben megjelent Steinacker összefoglalása is a magyarországi német nemzetiségi szervezkedésről. (Először megjelent: Deutsche Politische Hefte für Grossrumänien. 1921—1926. évf.) Steinacker magyarországi működésére ld. a Századokban megjelent cikkem 1104—1115. lapjait.

⁴¹ *Edmund Steinacker*: i. m. 140, 224. l. A századforduló körül Steinacker Klosterneuburgba költözik, s míg Bécsben különféle hivatalokat visel, itt már, úgy látszik, kizárólag a magyarországi némettség megszervezésére fordítja még mindig töretlen energiáit. Itt kerül közelebbi kapcsolatba Alexander von Peezzel és Naumann-nal, akinek Mitteleuropa-eszméjéhez nagyon vonzódik, bár nem ért vele mindenben egyet. Utóbb Samassa is Klosterneuburgba költözik. (Uo. 223—224. l.)

⁴² Uo. 138. l.

⁴³ *Rudolf Brandsch*: Edmund Steinacker und die deutsche Bewegung im alten Ungarn. Volksforschung, 1937. 468. l. — Korodi volt az első reichsdeutsch szellemű iskolai olvasókönyv elkészítője. E hárman — Steinacker, Korodi, Brandsch — s mellettük még Adam Müller-Guttenbrunn voltak azok, akik az Alldeutscher Verbandot a magyar viszonyokról, a magyarországi némettség helyzetéről rendszeresen tájékoztatták. (Lothar Werner: Der Alldeutsche Verband 1890—1918. Ein Beitrag zur Geschichte der öffentlichen Meinung in Deutschland in den Jahren vor und während des Weltkrieges. Berlin. 1935. Historische Studien. Heft 278. 132. l.)

⁴⁴ A cikkeket ismerteti *Hangay Oktáv*: Az Alldeutscher Szövetség. Kolozsvár. 1903. 84, 88. l.

ben az évben Samassa meglátogatja Erdélyt, és úgy látszik, a Bánságot is, s lelkesen ír az itt látottakról: a magyar iskolákat látogató német diákok egynegyede lelkes német, s alkalmas arra, hogy majd a többiek vezére legyen; ha ezek egyszer fellépnek, százak is követik majd őket, akik eddig csak a zsebükben szorították ökölbe a kezüket.⁴⁵ Samassa előadásokon számol be utazásáról, s az össznémet szövetség társasutazást tervez 1902-re Magyarországra.⁴⁶ A lap olykor közöl is a Deutsches Tagblattból egy-egy cikket, beszámolókat magyarországi eseményekről, ünneplé a délvidéki német sajtó érdemeit.

A sajtótámogatáson túlmenő alldeutsch beavatkozásra természetesen csak igen szórványos adatokkal rendelkezünk. Kétségtelen, hogy Steinacker ezekben az években sűrűn látogatja a Bánságot, s kapcsolatot igyekszik létrehozni a délvidéki városokban elszórtan élő német nemzeti beállítottságú személyek között.⁴⁷ Ugyanakkor elárasztják a falvakat külföldi német lapokkal, röpiratokkal is.⁴⁸ A Bécsben tanuló német diákok nemzeti irányú megnyerésére 1900-ban létesült Vereinigung deutscher Hochschüler aus den Ländern der Ungarischen Krone in Wien előadásokat rendez a magyarországi németiségről, s általában Magyarországon viszonyairól, sőt nagygyűlést tart a magyarországi németek öntudatának megerősítését szolgáló eszközök kérdéséről.⁴⁹ A szervezkedés személyes irányítására azonban a külföldi németek már nem vállalkozhatnak; ehhez Magyarországon belül kell az alkalmas személyiségeket megtalálniok.

Itt kapcsolódik be az erdélyi szászág a magyarországi németek szervezésének folyamatába. A hivatalos szász politika mereven elzárkózott ugyan a magyarországi németiség megmozdulásaival való mindennemű közösség vállalásától — akár a szász patriciuspolgárságnak egy paraszti szervezkedéstől való idegenkedése folytán; akár azért, mert nem látszott politikusnak saját fejlettebb nemzetiségi mozgalmukat egy kezdődő, bizonytalan kimenetelű szervezkedéssel egybekapcsolni; akár a vallási különbözőség folytán.⁵⁰ A szász ellenzékben azonban már érlelődtek a minden magyarországi német összefogására irányuló elképzelések később kihajtó csírái, s ennek megfelelően egyes szász értelmiségiek — nyilvánvalóan az alldeutsch mozgalom hívei, s feltehetőleg alldeutsch útmutatás mellett — vállalkoztak arra, hogy a Délvidékre költözve részt vegyenek a mozgalom megszervezésében, vagy azt otthonról támogassák. Cramer, a Deutsches Tagblatt első szerkesztője, mint láttuk, szász tanító, s délvidéki szereplése előtt a bécsi Reichswehr munkatársa; magyarországi kiküldetését állítólag Lueger is támogatta.⁵¹ De szász volt az őt felváltó Alois Krisch, s az azt követő Viktor Orendi-Hommenau is, — ez utóbbi nem találva Erdélyben megfelelő elhelyezkedést, 1899-től munkatársa lett a bánsági német lapoknak, majd végleg

⁴⁵ Alldeutscher Blätter. 1901. 49. sz. Ismerteti *Hangay Oktáv*: Az Alldeutsch Szövetség. 90. l.

⁴⁶ Uo. 90, 93. l.

⁴⁷ *Edmund Steinacker*: i. m. 140. l. A XX. század elején (kb. 1902 és 1914 között) Steinacker tizenkét-szer jár Nyugat-Magyarországon, harminchétszer Temesvárott, húszszor Versecen, tízszer Nagyikindán, ötször Ujvidéken. (Uo. 225. l.)

⁴⁸ *Herczeg Ferenc*: Német nemzetiségi kérdés. Bpest. 1902. 22. l.

⁴⁹ Gross-Kikindaer Zeitung, 1902. 29. sz.

⁵⁰ *Isolde Schmidt*: i. m. 91–92. l.

⁵¹ Magyar Országos Levéltár. Miniszterelnöki levéltár. Elnöki iratok. XVI. 1274/1905. (A továbbiakban: ME. 1274/1905.) Petheő János temesvári postaigazgató jelentése. 1902. jún. 21. — Ennek az iratesomónak, amely az 1902. évi délvidéki pángermán agitációról fennmaradt iratokat tartalmazza, lényeges darabjai legújabbban nyomtatásban is megjelentek: *Kemény G. Gábor*: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. III. köt. 1900–1903. Bpest. 1964. 393–445. l.

ezt a területet választotta működése színhelyéül.⁵² Szász eredetű Kremling is, a fehértemplomi némettség vezére, s a német szervezkedésre vonatkozó akták nem egy esetben megemlítik egy-egy német nacionalista értelmiségi vagy jómódú kispolgár neve mellett, hogy a Szászföldről költözött a Bánságba.

Ha a magyarországi közvélemény már ezeknek az adatoknak az alapján a szászságnak tulajdonította a délvidéki német mozgalom megindításában a vezetőszeret,⁵³ még világosabbá válik ez a körülmény a mozgalom — elsősorban a hírlapok — anyagi hátterének ismeretében. Nagyszebeni és brassói szász bankok ezekben az években fiókokat létesítenek a Bánságban — Temesvárott, Nagyikindán — s míg a Deutsches Tagblatt számára a nagyszebeni Transsylvania Általános Kölcsönös Biztosítóbank vásárol Temesvárott házat és — csak a lap előállításával foglalkozó — nyomdát, addig Korn, a Gross-Kikindaer Zeitung szerkesztője a brassói Nemzeti Bank nagyikindai fiókjának pénztárosa is egyben.⁵⁴ A Deutsches Tagblatt anyagi ügyeit Drotleff József nagyszebeni polgármester, három erdélyi bank igazgatóságának tagja, nyomdatulajdonos és földbirtokos intézi, — aki egyébként a Siebenbürgisch-Deutsches Tagblatt kiadását is kezében tartja. Drotleff sűrűn küld nagyobb összegeket, elsősorban a Deutsches Tagblattnak, de a többi német nacionalista hírlapnak is, bár úgy látszik, szerepe csak a közvetítő. A szász Nemzeti Bank, Lutz Korodi is juttat időnként az új napilap részére pénzbeli támogatást.⁵⁵ A szász részről vagy szász közvetítéssel érkező pénzüsszegek azonban távolról sem elegendők a német lapok fenntartásához — a kimutatható forrásokból beérkező összegek a lap előállítási költségeinek felét sem fedezik —, s kétségtelennek látszik, hogy közvetlenül alldeutsch részről is érkezik e lapokhoz anyagi támogatás. Ez azonban adatszerűleg nem bizonyítható. Korn is, Cramer is kapnak ugyan pénzküldeményeket Ausztriából és Németországból, ezek azonban kis tételekben érkeznek, s az ottani olvasók által megküldött előfizetési díjnak látszanak.⁵⁶

⁵² Szinyei József: Magyar írók élete és munkái. IX. köt. 1362—1363. hasáb.

⁵³ Ld. Belicsa Béni képviselő jelentését Széll miniszterelnökhöz 1902. máj. 24-én. (ME. 1274/1905.) Érdekesen ír a szász szerkesztők működéséről *Herczeg Ferenc* (i. m. 23—24. l.): „Egész csendben egy feltucat szász ember bukkant föl a svábság központjaiban. Ott egymásután több német lapot alapítottak. Ezeket a lapokat fővárosi ember igen együgyűeknek találja, ha olvassa. Pedig a célukhoz mérten igen jól szerkesztett lapok, igazi néplapok. A szerkesztők tudják, hogy az út a paraszt szívéhez a gazdagságán (!) át vezet, a lapok tehát agrarius lapok, vagy — mint büszkén vallják magukat — paraszt-lapok. A szerkesztők bejárják a falvakat és a legkisebb fészekben is szerződttetnek tudósítót. Legszívesebben valami intelligens földművest, vagy a nép között élő kis polgárembert. Az ilyen levelező aztán a legbuzgóbb terjesztője is a lapnak. A lapot a nép írja, a maga nyelvén, a nép számára. A szerkesztő szerkeszt, azaz kielezi a magukban véve talán ártatlan közleményeket a magyar állameszme ellen... E lapok alaphangja a Bismarck-féle titáni önértet hangja, melyet a vaskancellár halála óta minden német tintanyaló a maga örökségének tekint.”

⁵⁴ Petheő János id. jelentése. A szász Nationalbank nagyikindai fiókja 1902 közepéig több mint egymillió korona kölcsönt nyújt a környék németjeinek és szerbjeinek, de a magyarok elől sem zárkózik el teljesen. 1902-ben a bank 10 000 márkát kap Németországból, főleg Breslauból; hogy üzleti vagy politikai céllal-e, bizonytalan. A Kronstädter Allgemeine Sparkassa ügyeinek vizsgálata pedig azt a látszatot kelti, hogy a jövedelem egy részét agitációra fordítják. (ME. 1274/1905. alatt elhelyezett, 1902-ben kelt jelentések.)

⁵⁵ ME. 1274/1905. alatt elhelyezett 1902. évi jelentések. Drotleff 1901—1902-ben összesen 4750 koronát küld a DTBl-nak.

⁵⁶ A kereskedelemügyi miniszternek a miniszterelnökhöz 1902. jún. 7-én intézett jelentése szerint (ME. 1274/1905) Korn 1901—1902-ben Németországból 12 küldeményben 385 koronát kap, Ausztriából 50 tételen 1826 koronát. Cramer 1901—1902-ben Németországból 58 tételen 890 K-t, Ausztriából 64 tételen 614 K-t. Egy másik jelentés szerint Korn 1900-ban 1800 K-t, 1901-ben 1100 K-t kap Berlinből és Bécsből, emellett a jelentősebb külföldről érkező összegeket nem postán kapja. A másik két laphoz postán érkező külföldi pénzüsszegek csekélyebbek.

A jelentékeny, sok vonatkozásban kezdeményező alldeutsch és szász befolyás mellett azonban a meginduló német mozgalom valamennyi ponton helybeli elemekre is támaszkodik, mind szellemi, mind anyagi tekintetben. A hírlapok azokon a helyeken indulnak meg, ahol egy — habár szűk — kör képes megteremteni létrejöttük előfeltételeit. A Deutsches Tagblatt 20,000 koronás óvadékát a már említett Anheuer biztosítja; a lap tulajdonosa Wettel temesvári papírkereskedő és földbirtokos, kiadója Jakob Jockel, kocsmáros.⁵⁷ Korn Nagyikikindán 1899-ben zsidó szerkesztőtől veszi át a tönkrejutás előtt álló Gross-Kikindaer Zeitung-ot; anyagi ügyeit Greiner Ferenc ügyvéd és ugyancsak Anheuer segítségével rendezi.⁵⁸ A lap körül nagynémet beállítottságú csoport gyűlik össze: Karl Ehrling és Nikolaus Ehrling paraszti származású ügyvédek, a szász bankfiók alkalmazottai, magánzók, kereskedők, mindössze hét vagy nyolc személy; közéjük tartozik a helybeli szerb takarékpénztár igazgatója is. Fehértemplomban a lap alapítója a Nagyikikindán is szereplő Franz Greiner ügyvéd, aki állítólag nemcsak a szászokkal, de Lueggerrel is összeköttetésben áll. Greiner már a lap megalapítását megelőző években a német nacionalizmus vezérének számított Fehértemplomban; kezdetben az Apponyi—Szilágyi-féle egyesült ellenzék híve, de utóbb a román és szerb nemzeti mozgalmak felé keres kapcsolatokat. A lap alapításához a szükséges tőkét egy gazdag, magyar- és zsidóellenes fehértemplomi kereskedő biztosítja; a továbbiakban a költségek jó részét feltehetőleg a kisiparosok helybeli hitel- és előlegegyletének nyeresége fedezi; ennek elnöke ugyanis egyben a lap szerkesztője, Schümichen Jakab elbocsátott zichyfalvi tanító. E körhöz még néhány személy — a Volksbank könyvelője, egy nyugalmazott őrnagy, kereskedők — csatlakoznak; ugyanők a lövészegylet vezetői, s mint ilyenek tartanak fenn kapcsolatokat Berlinnel, Ausztriával. A város életében szászoknak is szerepük van; maga a polgármester is szász, s a német szellemű szervezkedést szabadon engedi kibontakozni. Greiner halála után Ludwig Kremling szász származású ügyvéd lesz a csoport központja — ugyanő a Deutsches Tagblatt megalapításában is szerepet játszott —, aki Greinerhez hasonlóan a szerb és román mozgalom felé is orientálódik: az országgyűlési választásokon a németek a szerbekkel szövetkeznek a magyar jelölt ellen, a polgármesteri választáson pedig a román jelöltet támogatják, s elhatározzák, hogy minden közügyben egyetértőleg fognak eljárni. Az 1902-ben fuzionáló Torontaler Zeitung és Südungarische Bürgerzeitung — mindkettőnek szerkesztője a Perjámoson működő Alois Pirkmayer — a bogárosi, varjasi, kisőrsi, nagyszentpéteri takarékpénztár, a lovrini hitelszövetkezet, a bogárosi, sándorházai tejszövetkezet támogatásával tartja fenn magát; olykor román részről is részesül anyagi segítségben.⁵⁹

Hogy a szervezők, támogatók szűk körének fáradozását nem nagy siker koronázza: ezt már az a körülmény is bizonyítja, hogy e lapok nem képesek önmaguk eltartására. Jóllehet jellegüket, célkitűzésüket tekintve néplapok, előfizetőiket általában nem a parasztság körében találják meg. Az 1902 nyarán több mint 300, ez év őszén körülbelül 450 példányban szétküldött Deutsches Tagblatt előfizetői főleg kereskedők, iparosok, ügyvédek, tanítók, kocsmárosok;

⁵⁷ ME. 1274/1905. alatt elhelyezett 1902. évi jelentések. Persze nem lehetetlen, hogy Anheuer tanácsokon kívül már a meginduláshoz is anyagi támogatást kapott Steinacker-től, illetve az Alldeutscher Verbandtól.

⁵⁸ *Isolde Schmidt*: i. m. 65. l.

⁵⁹ Petheő János id. jelentése; *Isolde Schmidt*: i. m. 63. l.; Greinerről: Bekits Tódor jelentése 1904. júl. 24. OL. Miniszterlenőki levéltár. I. úo. XIV. 152/1904.

de vannak köztük papok, földbirtokosok, gyógyszerészek is. Az előfizetők egy része németországi: a lap 22 német postahivatalba jár, ezenfelül egyéni címekre is, könyvkereskedőknek, értelmiségieknek, összesen 100—150 példányban. Mint-hogy a többi nemzetiségről is rokonszenven ír, szlovák és román vidékeken is szerez előfizetőket. A Gross-Kikindaer Zeitung-ot 1902 őszén 371 példányban küldik szét postán; előfizetői között kaszinók, Bauernverein-csoportok mellett sok az erdélyi szász és a fővárosi; de járatják Bécsben, Prágában, Németországban is. Az Ungarisch-Weisskirchner Volksblatt 220 előfizetőjéből 58 a szász, budapesti, bécsi; jár néhány németországi, sőt amerikai címre is. Legelterjedtebb a Bürgerzeitung — ez hetilap —, 1265 előfizetője között feltehetőleg parasztok is vannak, még pedig nemcsak bánságiak, hanem bácskaiak is.⁶⁰

A lapok hatását a szerkesztők, kiadók nagy példányszám ingyenes szétküldésével kívánják fokozni.⁶¹ Az első időkben a lapok így sem gyakorolnak hatást a parasztságra és a városok németjeire. Temes megye főispánja 1900. évi jelentésében megállapíthatja, hogy bár e lapok „igyekeztek elégedetlenséget szítani a németajkú lakosság körében . . . pángermán eszméik . . . eddig nem találtak talajra hazafias érzelmű svábjaik körében”.

Ezt a nyugalmat olykor a falvak magyar nacionalista elemei zavarják meg. A szenthuberti káplán a Budapesti Hírlapban pángermanizmussal vádolja meg három német község — Szenthubert, Seultour, Károlyfalva — lakosságát. A hazafiasságuk kétségsbevonása felett felháborodó német parasztok a lapot a kocsmában nyilvánosan akarják elégetni, s ezt csak erőszakkal sikerül megakadályozni. Végül a három község népgyűlést tart, s ezen magyar nyelvű tiltakozó nyilatkozatban utasítja vissza a rágalmakat. Nem igaz az, jelentik ki, hogy e községekben a magyar nyelv terjesztésének gátat vetnének, vagy hogy idegen pénzzel támogatva a magyarság ellen lépnének fel; a haza lojális polgárainak, az egységes magyar nemzet németajkú tagjainak vallják magukat.⁶²

A német nacionalista mozgalom természetesen nem elégszik meg a hírlapi agitációval, s más utakon is próbálkozik. Egyik ilyen út a német érzelmű értelmiségiek társadalmi jellegű tevékenysége. Ezek — újságírók, hivatalnokok — lassan megszerezik a vezetőszeretet a községek takarékpénztári szövetkezeteinek, gazdasági egyesületeinek, olvasó-, tűzoltó-, lövészegyesületeinek, dalárdáinak életében, s apróságokon keresztül igyekeznek a németek faji öntudatát felébreszteni.⁶³ Ez a tevékenység természetesen nemcsak azokban a helységeken folyik, ahol a hírlapok megjelennek; társadalmi szervezkedés nyomai vannak például Ujpécsett, Gyertyámoson, Szenthuberten — utóbbi helyeken a gyógyszerészek állanak a mozgalom élén⁶⁴ —, Versecen, ahol Steinacker már a nyolcvanas években megértő támaszra talál Reinhold Heegn városi mérnök személyé-

⁶⁰ ME. 1274/1905. alatt található előfizetői jegyzékek.

⁶¹ Dessewffy Sándor csanádi püspök Széll miniszterelnökhöz intézett jelentésének melléklete. 1902. jún. 26. (ME. 1274/1905); és *Herczeg Ferenc*: i. m. 25. l.

⁶² Budapesti Hírlap, 1902. 121. sz.; Torontál m. főispánja a BÜM-hoz, 1902. júl. 11. (BÜM. 134/1906.), mellékelve a nyomtatott nyilatkozat. A főispán lépéseket tesz a püspöknél, hogy a nyugtalanságot kiváltó káplánt elhelyezzék; egyben cáfolja azt a — a Gross-Kikindaer Zeitung-ban megjelent — hírt, hogy Szenthubert lakosai felháborodásukban arra gondolnak, hogy áttérnek protestánsnak.

⁶³ *Herczeg Ferenc*: i. m. 25—27. l. Herczeg általános megjegyzéseit alátámasztja pl. a következő eset: a fehértemplomi dalárda elhatározza, hogy egy magyar dalt is felvesz egyébként német műsorába. Erre egy száz származású törvényszéki jegyző kezdeményezésére számos tag — iparosok, kereskedők — kilépnek a dalárdából. (Petheő id. jelentése.)

⁶⁴ A szenthuberti postamester jelentése Petheő Jánoshoz. (ME. 1274/1905.)

ben; ugyanő Eduard Rittingerrel együtt a további szervezkedés egyik fontos személyisége.⁶⁵ A másik út a választási propaganda. Az 1901. évi választások alkalmával Steinacker fellép a nagykomlói választókerületben. Programbeszédeiben községi és iskolai ügyeket tárgyal, nemzetiségi követelményként a gyermekek anyanyelvű oktatását, a második hivatalos nyelv használatát, a községi jegyzőkönyv anyanyelvű vezetését jelöli meg. Széll miniszterelnök hívének vallja magát, leszögezi azonban, hogy Széll környezetének nagy részével nem ért egyet.⁶⁶ A német irányú hírlapok támogatják Steinackert, s a nemzetiségi követelések mellett a parasztság — elsősorban a kulákság és a jobbmódú középparasztság — érdekében álló programokat hangoztatnak. A Gross-Kikindaer Zeitung közli a perjámosi választói gyűlésen elhangzottakat: a földadó csökkentése, telepítés állami birtokokon, a katonai szolgálati idő leszállítása, öregségi ellátás a parasztság részére, vámvédelem a mezőgazdasági termények számára, s ezek mellett egy, a mezőgazdasági cselédség kihasználását biztosító rendszabály követelése. Politikai követeléseik: a nemzetiségi törvény betartása, közigazgatási reform, a választójog kiterjesztése.⁶⁷

Steinacker és hívei a választási agitációt propagandisztikus szempontból igen hatásosnak könyvelték el.⁶⁸ A számszerű eredmény azonban nem nagy: Steinacker 247 szavazatot kap, de szavazóinak nagyobb része állítólag nem nemzetiségi meggyőződésből, hanem a községi — nem politikai — pártokkal való szembenállása folytán adja rá szavazatát.⁶⁹

A több irányból folyó agitáció végül mégis hoz gyümölcsöket. Míg 1900-ban mindössze annyi történik, hogy néhány község a magyar mellé a németet is bevezeti jegyzőkönyvi nyelvnek, s hogy Fehértemplom képviselőtestülete elhatározza, hogy a város neve „Weisskirchen” legyen,⁷⁰ addig 1902-re a nemzetiségi ellenállás elszört tünetei kezdenek mutatkozni bánsági német községekben és városokban. A változás részben csak hangulati: „Nagykikindán itt-ott egyes svábok német voltukra hivatkoznak, amit előbbi soha nem tettek” — írja egy jelentés;⁷¹ máshol mindenre, ami magyar, kijelentik: „Wir brauchen das ungarische Zeug nicht!”⁷² Sok esetben azonban a változás tettekben is megnyilvánul. Egyes községek leszavazzák a községi iskolák államosításának javaslatát; másutt a német hivatalos nyelv bevezetését követelik a nemzetiségi törvény értelmében.⁷³ Vannak községek, mint Lovrin, ahol 1901-ben bevezetik a német hivatalos nyelvet.⁷⁴ A dél-magyarországi ipartestület verseci kongresszusán botrány tör ki:

⁶⁵ Edmund Steinacker: i. m. 101, 140. l.

⁶⁶ Gross-Kikindaer Zeitung, 1901. 39. sz.

⁶⁷ Gross-Kikindaer Zeitung, 1901. 34—35. sz. A tervezet 13. pontja a cselédtörvény revízióját javasolja, nehogy előfordulhasson, hogy olyan cselédek, akiket a gazda egész télen fizetett és élelmezett, a munkaidőben faképnél hagyják.

⁶⁸ Edmund Steinacker: i. m. 140. l.

⁶⁹ Gross-Kikindaer Zeitung, 1901. 40. sz.; Belicska Béni jelentése Széllhez, 1902. máj. 24. (ME. 1274/1905.) A lovrini választókerületben a németek a liberális párt keretében az ugyancsak a nemzetiségi követeléseket magáévá tevő — egyébként nem szereplő — Viktor Schreyert jelölik, aki 700 szavazatot kap.

⁷⁰ Temes megye főispánjának 1900. évi jelentése. ME. XXX. 1293/1901. — Fehértemplomban Petheő id. jelentése szerint a parasztság nem igen hajlik a „bujtogatásra”, „de hajlik a sok iparos és kereskedő, éppen az intelligensebb osztály”.

⁷¹ Torontál megye alispánja a miniszterelnökhöz 1902-ben. (ME. 1274/1905.)

⁷² Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. A Habsburgok politikája c. (Főtvös Károly-ól származó?) cikk kézírata. Quart. Hung. 2048. f. 7.

⁷³ Gross-Kikindaer Zeitung, 1901. 24. sz. és Torontál m. alispánjának fent id. jelentése.

⁷⁴ Gross-Kikindaer Zeitung, 1901. 2. sz.

a résztvevők követelik a német tárgyalási nyelvet, amit sikerül is elérniök.⁷⁵ Vannak helyek, ahol a gyermekek megtagadják az engedelmességet, ha a tanító magyarul akarja feleltetni őket;⁷⁶ a pizskei németek megakadályozzák egy magyar nyelvű isentisztelet megtartását.⁷⁷ A verseci magyar nyelv-terjesztő egyesület tagjainak száma 1902-ben 400-ról 50-re olvad le.⁷⁸

Ezek a megmozdulások nem tekinthetők általános jelenségnek, s túlzásnak látszik Herczeg Ferencnek az a megállapítása, hogy „a bánsági sváb községek legnagyobb része ma már meg van mételvezve”. Azt azonban helyesen látja meg Herczeg, hogy a mozgalom politikai párttá szervezkedése csak idő kérdése, s épp így azt is, hogy „a parasztság nagy tömege . . . sejtelemmel sem bír még a mozgalom egész horderejéről”.⁷⁹

Az 1900—1902. évi pángermán szervezkedés letörése

Az uralkodó körök 1901 végén figyelnek fel a nagynémet agitációra és hatására. Ekkor Rakovszky István ismerteti a képviselőház előtt a nagynémet szervezetek néhány kiadványát, s kijelenti, hogy a német társadalom ilyenfajta megnyilatkozásai bizalmatlanságot ébresztenek a magyar—német kapcsolattal szemben. A kormányzat a német szövetségesre való tekintettel ekkor még bagatellizálja a kérdést: Széll azt válaszolja Rakovszkynak, hogy amennyiben pángermán aspirációk jelentkeznének Magyarországon, úgy ezek ellen fellépnének; egyébként azonban az Alldeutscher Verband — „azok a meghibbant elméjű professzorok, azok a sörházakban politizáló ifjak” — semmiféle kormánytámogatásban nem részesül, s ennél fogva nincs is ok a magyar politika irányának megváltoztatására.⁸⁰ A képviselőházban 1902 áprilisában ismét felvetődik a német kérdés: Szivák Imre ismerteti a délvidéki német nacionalista sajtó állásfoglalását különböző kérdésekben, s az igazságügyi szervek közbelépését követeli.⁸¹ 1902 májusában a delegációban kerülnek szóba a pángermán akciók, s Holló Lajos képviselő annak a gyanújának ad kifejezést, hogy a szervezés szálai a budapesti német konzulátus egy főtisztviselőjének kezében futnak össze. Széll ekkor ismét kijelenti, hogy a mozgalom nem azonosítható a német kormányzattal, s hiába kifogásolja néhány képviselő a kormány könnyelmű állásfoglalását, diplomáciai akció megindításának tervét Tisza is helyteleníti, jelentéktelen dolgoknak nevezve a nagynémet sajtótermékeket, melyeknek nem érdemes túlzott jelentőséget tulajdonítani.⁸²

Ezek a nyilatkozatok azonban már csak a látszat fenntartására irányulnak: időközben a kormány már lépéseket tett a helyzet tisztázására. Szögyény berlini nagykövet tájékozik Berlinben az ügyek ottani állásáról, s kijelenti, hogy — ha egyáltalán létezik ez a propaganda — a hivatalos körök távol állanak

⁷⁵ Arthur Korn: Die Deutschenverfolgung in Ungarn. München. 1903. 20. l.

⁷⁶ Budapesti Hírlap, 1902. 121. sz. Kovács Lajos szenthuberti káplán cikke.

⁷⁷ Országgyűlési értesítő. Mellékelve a Budapesti Közlöny 1902. ápr. 26-i, 96. számához. 14—18. l.

⁷⁸ Hangay Oktáv: Az Alldeutsch Szövetség. 94. l.

⁷⁹ Herczeg Ferenc: i. m. 30. l.

⁸⁰ Képviselőházi napló, 1901—1906. I. köt. Bpest. 1902. 69—71, 95—96. l.

⁸¹ Képviselőházi napló, 1901—1906. VI. köt. Bpest. 1902. 75—78. l.

⁸² A közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött bizottság naplója. Bpest. 1902. VI. ülés. 80—94. l.

tőle, sőt rosszallják. Ugyanakkor mégis pontos tudósítást kér a magyarországi eseményekről, hogy irányadó körök figyelmét felhívhassa rájuk.

Széll miniszterelnök ekkor felszólítja a Délvidék néhány vezető személyiségét, hogy a kérdésben tájékoztassa. A Torontál megyei alispán, Dessewffy csanádi püspök és Belicska Béni képviselő jelentéseiből azután tudomást szerezhet a megindult folyamatról: a német sajtótámadásokról, a szászok befolyásáról, a nagynémet propaganda feltehető tevékenységéről, s mindennek következtében a németiség hangulatának megváltozásáról. Végül beérkezik Petheő János bánsági főpostamester terjedelmes jelentése, mely olykor — például a Bauernvereint illetően — túlzottan rosszhiszemű, általában azonban hitelet érdemlő és részletes képet nyújt a délvidéki német szervezkedés központjairól.

E jelentések alapján Széll mozgósítja a szakminisztériumokat. Minthogy a tervezett diplomáciai közbelépéshez további adatokra van szüksége, felszólítja a Külügyminisztériumot az Alldeutscher Verband anyagi ügyeinek lehető felderítésére, a Kereskedelmi Minisztériumot a szász bankokhoz érkező pénzküldemények megfigyelésére. Arra a meggyőződésre jutott ugyanis, írja Széll, hogy a nemzetiségi törekvések gazdasági vonatkozásai a legsúlyosabbak: míg régen a német egység ügyét a tornaegyesületek és dalárdák mozdították elő, újabban a politikai propaganda súlypontja a gazdasági egyesületekbe, főleg a részvénytársaságokba tolódott át. A pénzintézeteket, elzárkózottságukban, írja Széll, éppen olyan veszélyesnek kell tartani, mint a titkos egyesületeket. Felveti a kérdést, nem lenne-e szükség olyan törvényre, mellyel a nemzetiségi politikát űző részvénytársaságok, szövetkezetek feloszlathatók lennének. Végül információt kér Széll a Kultuszminisztériumtól a szegedi Bauernverein-konviktus szelleméről — amit Petheő szintén meggyanúsított —, s valamennyi németlakta megye főispánjától: észlelnek-e valami nyugtalanságot megyéjük német lakosai körében, s tartózkodnak-e szászok közöttük.⁸³

Széllnek, a miniszterelnöknek ezt az akcióját az ugyancsak ő általa vezetett Belügyminisztérium tevékenysége egészíti ki. A minisztérium az agitációt irányító vagy ebben gyanús személyek ellen fordul. Temes és Torontál megye főispánjait felszólítják, tiltásuk ki Cramert és Kornt törvényhatóságuk területéről, s ha esetleg más, idegen illetőségű agitátorok működőnének területükön, tiltásuk ki azokat is. Fulda szenthuberti jegyző, Leblanc szenthuberti nyugalmazott tanító, s fia, az ottani igazgatótanító — az általuk aláírt, fent ismertetett tiltakozó nyilatkozat ellenére — szintén államellenes tevékenység gyanúját vonták magukra; a minisztérium a vallás- és közoktatásügyi minisztert és a főispánokat felszólítja megfigyeltetésükre, illetve megfelelő intézkedésre. A Bauernverein részéről Kraushaar titkár esik pángermán agitáció gyanújába, s Frecot Menyhért temesvári ügyvéd, a Verein alelnöke, aki Cramernek egyik sajtóperében pártját fogta, s a Deutsches Tagblatt jogi ügyeit intézi. Ezt a körülményt a Belügyminisztérium tudomására hozza Dessewffy csanádi püspöknek, akinek szintén Frecot az ügyvédje, s a püspök belátására bízva, érdemesnek tartja-e Frecot-ot további bizalmára.^{83a}

Ezekkel az akciókkal egyidőben a kormány a Bauernverein segítségét is igénybeveszi, hogy a nacionalista mozgalom vitorlájából a szelet kifogja, annak dokumentálásával, hogy a német parasztság számára megvan a mód arra, hogy a törvény által engedélyezett kereteken belül szervezkedjék, s hallassa szavát az

⁸³ 1902. júl. 4. ME. 1274/1905. a. sz. alatt: ME. XXI. 1943/1902.

^{83a} 1902. júl. 5. BÜM. res. 134/1906. a. sz. alatt: 568/1902.

öt érdeklő kérdésekben. 1902 augusztusában a Bauernverein kivándorlási kongresszust rendez Temesvárott. Több mint 300 parasztgazda vesz részt a gyűlésen, s hozzászólásaikban kinyilvánítják gazdasági, társadalmi, politikai vonatkozású óhajtaikat, rávilágítva ezekkel a délvidéki német parasztság ekkori átlagos magatartására. Gazdasági téren főbb javaslataik: mezőgazdasági szövetkezetek létesítése s ezek állami támogatása, a földhiány megszüntetésére telepítések, a mezőgazdaságban feleslegessé váló elemek foglalkoztatására a mezőgazdasági ipar fellendítése; azután a terhek és a jövedelmek összehangolása, megfelelő mezőgazdasági törvényhozás a birtokok felaprózódásának meggátolására, az uzsora megszüntetésére. Társadalmi síkon egyfelől a szegény és gazdag rétegek közötti szakadék állandó mélyülésére mutatnak rá, másfelől a falu középosztálybeli vezetői és a parasztság közötti bizalom megingására; kéri a tanítókat, papokat, hivatalnokokat, támogassák törekvéseiket, hogy a bizalom helyreálljon. Az egyik szónok, Peter Ströbl bogárosi gazda, a Bauernverein egyik alapító tagja „drasztikus módon világítja meg a nép bizalmatlanságát az igazságszolgáltatás és az ügyvédi kar iránt”. Nemzetiségi vonatkozásban egy gyertyámosi gazda az anyanyelvnek az alsóbbfokú oktatásba való bevezetését kéri, különösen hangsúlyozva a vallásoktatás anyanyelvűségének fontosságát; emellett azonban nem zárkózik el attól sem, hogy a gyermekeknek alkalmat adjanak a magyar nyelv megtanulására. Kéri végül, hogy a községi és járási hivatalokban a nép nyelvén értő hivatalnokokat alkalmazzanak.⁸⁴

Mindezek a nemzetiségi téren mérsékelt, társadalmi téren eléggé kritikus, gazdasági téren az adott viszonyok között nagyrészt jogos és józan követelések és megjegyzések mindenesetre a délvidéki német parasztság öntudatosodására vallottak, ha ez az öntudatosodás nem is elsősorban nemzetiségi vonatkozásban ment végbe.

A német parasztság megnyerését szolgálja a nem sokkal később Lovrinban megrendezésre kerülő mezőgazdasági kiállítás is. A megnyitáson számos képviselő és a vármegye tisztikara mellett maga Apponyi is megjelenik, aki még mint a nemzeti párt elnöke rendkívüli népszerűsége tett szert a délvidéki németiség körében. A szónokok méltatják a délvidéki parasztság gazdasági és kulturális teljesítményeit, amellett hazaszeretetét, hűségét királyához. Liptay Frigyes br., a kiállítás védnöke kijelenti: azoknak a lakosoknak ősei, akik itt munkájuk gyümölcseit bemutatják, nem harcoltak ugyan a honfoglalók sorai között, de értékes szolgálatokat teljesítettek a Délvidék megtartása, civilizációja, megvédelmezése érdekében. Apponyi beszédében hangsúlyozza valamennyi honpolgár testvéries együttműködésének, az összetartozás ápolásának fontosságát, nemzetiségre és vallásra való tekintet nélkül, s óva int azoktól, akik az összetartozás kötelékének meglazítására törekcsenek.⁸⁵

⁸⁴ A Jahres-Bericht... des Südungarischen Landwirtschaftlichen Bauernvereins im Jahre 1902 (Temesvár 1903. 17–24. l.) szerint a gyűlés egyik célja volt, hogy parasztok is felszólaljanak, s elmondhassák véleményüket. A Gross-Kikindaer Zeitung beszámolója szerint viszont (1902. 33. sz.) a sikertelen kongresszus végén a parasztok félbeszakították a magyarul beszélő szónokot, s saját kezdeményezésükből tartottak népgyűlést. A tudósítások maguk azonban lényegileg megegyeznek.

⁸⁵ Jahres-Bericht... im Jahre 1902. Temesvár. 1903. 12–17. l. — Míg a Bauernverein segítségére siet a kormánzatnak, maga is a pángermanizmus gyanújába keveredik. Petheő jelentése szerint az egyesület alapításában szászok is résztvettek, s Blaskovics összeköttetést tart fenn velük. Ha a kormány nem ügyel, a Bauernverein is a szászok eszköze lesz, írja Petheő. A vezetők közül Karl Kraushaar és Frecot Menyhért ügyvéd néppártiak; előbbi képviselőségre pályázik, utóbbi a bíróság elé került Cramer érdekében tevékenykedett. (ME. 1274/1905. a. sz.)

Míg azonban a kormányzat lépésről lépésre halad előre, a Délvidéken meggyorsulnak az események. Bár a nacionalista újságírók gondosan vigyáznak arra, hogy cikkeik ne tartalmazzanak olyan mozzanatokat, amelyekért a sajtótörvény alapján felelősségre vonhatók lennének, néhányszor mégis elvétik a mértéket. A legelső tollú újságíró, Korn, 1902-ben háromszor kerül nemzetiség elleni izgatás vádjával a szegedi esküdtbíróság elé. Az első esetben a vád tárgya egy a Gross-Kikindaer Zeitung-ban megjelent, az iskolai magyarosítást tárgyaló cikk. Az esküdtszék ekkor felmenti Kornt, akit ez a körülmény még merészebbé tesz. Az év nyarán ismét bíróság előtt áll, „Gedenke, dass du ein Deutscher bist” című verséért. Ekkor fogházra és pénzbüntetésre ítélik, — a magyar sajtó első felmentését is felháborodottan kommentálta. Néhány hónap múlva Aufreizung című, sajtópereire vonatkozó verséért ismét elítélik — ezúttal hat hónap államfogházra — s egyben a Belügyminisztérium intenciói értelmében kiutasítják Nagyikindáról. Az ellene folytatott vizsgálat során a bíróság többek között megkísérli megállapítani agitációja anyagi forrásait. Korn azt állítja, hogy a lap fenntartásához szükséges összeget a Schulvereintől kapta; a bíróság ebben kételkedik, s az Alldeutscher Verband-ra gyanakszik, bizonyítani azonban sem Korn, sem ellenfelei nem tudnak. Harmadik elítéltetése után Korn Németországba menekül, s most már nyíltan az Alldeutscher Verband keretei között folytatja agitációját a magyarországi németek érdekében.^{85a} Nem sokkal utóbb elítélik és kiutasítják Cramert is, a Deutsches Tagblatt szerkesztőjét. Az okot ehhez egy Die wahren Ursachen der Auswanderung címen lapjában megjelent — egyébként a perjamosi lapból átvett — cikk szolgáltatja. A cikk a nagyméretű német kivándorlás okai között felsorolja a földhözjutás nehézségeit — az árverésre kerülő földeket zsidók veszik meg, a telepítések során magyarokat részesítenek előnyben, írja — s kijelenti: a kivándorlásra nem a nyomor kényszerít, hanem a társadalmi viszonyok. A német ma páriának érzi magát egy olyan országban, melyet ősei fegyverrel hódítottak meg. Hogy birtokukat a szétaprózódástól megóvják, a német anyák kénytelenek az egykezéshez folyamodni. A perben tartott vádbeszéd visszaautasítja a cikk állításait, utalva arra, hogy a németek a legvagyonosabbak valamennyi nemzetiség közül, s így gyermekeik elhelyezéséről is ők tudnak legjobban gondoskodni; sokan közülük fiaiknak magasabb képezítést

Temesvár polgármestere szintén úgy látja, hogy a Verein rokonszenvez a német mozgalommal, s hogy a Deutsches Tagblatt és a Verein között közeledés mutatkozik, kivéve Blaskovicsot, aki a lap ellensége. Ugyanakkor elismeri, hogy a Verein vezetői már azért sem támogathatják a DTbl-t, mert mint német lapok kiadói, érdekellentétben állanak vele. (BÜM. res. 134/1906. a. sz. alatti, 1902. okt. 24-i jelentés.) Darányi földművelésügyi miniszter viszont, akinél Széll szintén érdeklődik, nem látja jelét annak, hogy a Verein rokonszenvezne a pángermánokkal. Kraushaar mintegy 120 tej- és vajszővetkezetet alapított az utóbbi időben; Darányi kiküldöttjének jelentése szerint ez alkalmakkor tartott beszédei „hazafisági szempontból kifogásolhatók nem voltak”. (Uo. 930/1902.)

^{85a} Arthur Korn: i. m. 21—69. I. Korn pénzforrásairól: A Habsburgok politikája c. id. kézirat. Korn első perének anyaga: Gross-Kikindaer Zeitung, 1902. 7. sz. Érdekes, hogy Korn egyik perében a védelem benyújtja Kossuthnak Korn apjához intézett levelét, amelyben a Korn-család 1848-as hazafias érdemei vannak felsorolva. (Szegedi Híradó. 1902. szept. 17.) — A nagyikindai rendőrkapitány Korn kiutasítását a következőképpen indokolja: Korn „hírlapírói működésének első pillanatától fogva mind a mai napig cikkeivel a magyar állameszme ellen izgatott, és a német ajkú polgárokat hazafias érzelmeikben megingatni törekedett; lapjában és magán érintkezésében mindent, ami magyar, nevetségessé tenni, és a németeket mindentől, ami magyar, elidegeníteni, és különösen arra bírni igyekezett, hogy gyermekeiket a magyar nyelvre ne taníttassák. Kihívó hangon írt cikkei és magaviselete a hazafias lakosság körében folytonosan fokozódó izgalmat és elkeseredést okoztak, melyek nem ritkán a város békéjét megzavaró tüntetésekből és botrányokból nyilvánultak meg”. (BÜM. res. 134/1906. a. sz. alatt: 898/1902.)

tudnak biztosítani. Azt a körülményt, hogy a németek anyanyelvük használatát illetőleg valóban sérelmeket szenvednek, a vádbeszéd természetesen nem ismeri el. Cramert három havi államfogházra s 1000 korona pénzbüntetésre ítélik, s őt is, mint Kornt, kiutasítják.⁸⁶ Rövid idő alatt ugyanerre a sorsra jut a Cramert felváltó Alois Krisch is: 1902 novemberében ő is elhagyja Magyarországot.

Az Alldeutscher Verband mindvégig nagy figyelemmel kísérte Korn és társai működését. Az 1902 májusában Eisenachban tartott nagygyűlésen Hasse elnök részletesen foglalkozott a magyarországi németek kérdésével, s a résztvevők elhatározták, hogy a Verband fel fogja szólítani a német kormányt: tiltakozzék félreérthetetlenül a magyarországi németiség elnyomása, a német kultúra és nyelv Magyarországról történő kiirtása ellen. A Korn, Cramer és Krisch sajtópereiről szóló tudósítások — részben Samassa tollából — a magyarok brutális kíméletlenségét s az elítéltek tevékenységének jogosságát fejtegetik, tagadva azt, hogy e „mártírok” alldeutsch támogatással működtek volna. A kimenekült Korn azután számos előadást tart a magyarországi német mozgalomról, s kezdeményezésére a Verband Frankfurtban tartott választmányi gyűlése visszautasítja a magyarországi német mozgalom alldeutsch támogatására vonatkozó „rágalmat”, s a német hivatalos köröket teszi felelőssé a Magyarországon történő németellenes akciókért.⁸⁷ Az Alldeutscher Verbandnak azonban a harcias nyilatkozatok ellenére is be kell látnia, hogy az első csatát elvesztette, s hogy céljait csak hosszabb távon valósíthatja meg, — aminek legvilágosabb jele az, hogy az 1902. év végén a százsz bankok részére eddig érkezett külföldi pénzküldemények teljesen megszűnnek.⁸⁸

A három szerkesztő eltávolítása látszólag megoldja a délvidéki német mozgalom problémáját. A kormányzat nyomozása nem vezet konkrét eredményre: a hírlapok külföldi pénzforrásait nem sikerül megállapítani; Magyarország más részein a németiség nyugalomban van, s alldeutsch propagandának nyomai sem észlelhetők. A Kultuszminisztérium megnyugtathatja a miniszterelnököt a szegedi német konviktus hazafias irányja felől is. A Gross-Kikindaer Zeitung 1903 januárjában szerkesztőt és tulajdonost cserél, s az alldeutsch programot teljesen mellőzve a hazafias szellem ápolására, a magyar nyelv tanulására szólít fel. Drotleff eladja temesvári nyomdáját, s a Deutsches Tagblattot az új szerkesztő, Viktor Orendi-Hommenau politikamentesen — s a Temes megyei főispán szerint meglehetősen ügyetlenül — szerkeszti tovább, a lakosság különösebb érdeklődése nélkül. Az egész területen egyedül Fehértemplomban észlelhető nyugtalanság: ennek lakossága állandóan a magyar intézmények ellen foglal állást, „és külső befolyások alatt mindig kész radikális német eszmék propagálására”; a külső befolyást pedig a százszok szolgáltatták, akik pángermán terveikhez mindig Fehértemplomot veszik kiindulópontnak. Az ellentétek azonban csak a közéleti politika terén nyilatkoznak meg. Némi nyugtalanság mutatkozik még a rékási kerületben, jelenti a főispán; ennek lakói német képviselőt kívántak, s

⁸⁶ BÜM. res. 134/1906. a. sz. alatt 1902. 568, 841, 847, 1038. sz. iratok. Cramer és Korn kiutasítását a hatóságok rövid időre elhalasztják, mivel egy Lenau-ünnepélyt rendeznek Csatádon, s a hatóság fél, hogy az ünnepélyt Kornék hívei izgatásra használnák fel. (Uo. 1902. ad 568.) Cramer letartóztatása után a lap ügyeit egy „betéti társaság” kezeli, élén Kremlinggel és a már szintén említett Jakob Jockel vendéglőssel.

⁸⁷ *Hangay Oktáv*: Az Alldeutsch Szövetség. 18—19, 94—95, 98, 100—101, 103. l. Az eisenachi határozatot illetően egyébként Szögyény megnyugtatta a miniszterelnököt: illetékes személy közölte vele, hogy e határozat ügyis a papírkosárba kerül. (ME. 1274/1905.)

⁸⁸ ME. 1274/1905. sz. alatt elhelyezett kimutatások.

bár nem sikerült megválasztaniok, agitációja óta oktatásügyi követeléseket hangoztatnak. Mindez azonban nem tesz szükségessé különleges intézkedéseket, melyek csak ok nélkül nyugtalanítanák a lakosságot. A miniszterelnök valóban lezárja az ügyet; a tervezett diplomáciai akciót is — célravezető rendelkezések folytán — feleslegesnek nyilvánítja.⁸⁹

A közvetlen veszély elmúltával a kormányzat nem is gondol arra, hogy mélyrehatóbb változtatásokat hajtson végre a Délvidéken. Holott az események folyamán több javaslat is születik. Míg a parlamentben Szivák Imre csak a bírói eljárást javasolja az izgatókkal szemben, Eöttevényi Nagy Olivér a történetekből azt a következtetést vonja le, hogy a németiség megnyerésére magasrendű kulturális eszközöket kell igénybevenni: színházat, irodalmat, zenét, sőt német vidéken felállítandó egyetemet. Emellett azt kívánja, válogassák ki intranzigens magyar elemekből a német vidékekre küldött tisztviselőket, s tüntessék ki azokat, akik a magyar faji politika terén érdemeket szereztek.⁹⁰ Józanabb javaslatokat tesz a délvidéki német ügyekben valóban illetékes, frissen asszimilált Herczeg Ferenc. Rámutat arra, hogy „iskolákkal a parasztot egyáltalában nem lehet nemzetiségéből kiforgatni”, de ez nem is szükséges a nemzeti állam kiépítéséhez; ha az ország értelmisége magyar — amit az összes közép- és felső iskolák megmagyarosításával remél elérni —, ám járjanak a nemzetiségek alsóbb néprétegei anyanyelvű iskolákba. „A népet ez fölötte megnyugtatóná, a magyarság pedig nyerne a cserén.” Ezen túlmenően a németiség megnyerésére és kézben tartására a jó — államosított — megyei közigazgatást, a nép érdekeit tekintő gazdaságpolitikát, okos nemzetiségi politikát űző, német nyelvű néplap alapítását, végül az izgatók eltávolítását javasolja.⁹¹

A kormányzat azonban nem tanul az eseményekből. Ahelyett, hogy megszemből tekintő politikával a németiség jogos nyelvi sérelmeit orvosolva elejét venné a pángermán befolyás behatolásának, megelégszik a más nemzetiségi mozgalmakkal is gyakorolt, a tüneteket elnyomó politikával, azt remélve, hogy így a meginduló mozgalmat csírájában elfojthatja. A kormányzattal ellentétben az Alldeutscher Verband vezetői levonják az események konzekvenciáit. Szerepük az eddigiek hátterében kétségtelen — Steinacker tevékenysége, az alldeutsch vezetők későbbi nyilatkozatai arról, hogy a bánási német sajtót anyagilag is támogatták,⁹² a szász bankokon át érkező pénzküldemények, s az elmenekült újságírók további működése az Alldeutscher Verband keretében mind erre vall —, de annyira óvatosan jártak el, hogy a vizsgálatok során részvételük nem volt bebizonyítható. Egy taktikai hibát azonban elkövettek: túl gyorsan, egyetlen rohammal kívánták megnyerni a délvidéki németiséget célkitűzéseik szolgáltatására, s az egy időben fellépő négy hírlap, szenvedélyes hangú megnyilatkozásaikkal, szükségszerűen hívták ki a magyar uralkodó körök ellenakcióit. Egyébként is, a szervezeti keretek nélküli, csak sajtóorgánumokra alapozott agitáció a hírlapok elnémításával egy csapásra megsemmisült. Az Alldeutscher Verband most új taktikát választott: óvatosabb, elsősorban kulturális színezetű sajtópropaganda megindítását, melynek feladata az volt, hogy egy német nacionalista politikai párt létrehozásához készítse elő a talajt a délvidéki németiség körében.

⁸⁹ Miniszterelnöki átiratok, 1903. ápr. 23. Temes megye főispánja a miniszterelnökhöz 1903. márc. 10-én; Petheő 1903. febr. 11-i jelentése. (ME. 1274/1905.)

⁹⁰ *Eöttevényi Nagy Olivér*: A nemzetiségi kérdés és a hazai németiség. Magyar Közélet, 1903. I. 11—21. l.

⁹¹ *Herczeg Ferenc*: i. m. 55—63. l.

⁹² *Tokody Gyula*: i. m. 55—56, 161. l.

Német nacionalista tevékenység a Délvidéken 1903—1906 között

Az 1902. évi eseményeket követő néhány évben a délvidéki némettség megszervezésének kísérlete teljes csendben, minden feltűnő akció mellőzésével folyik tovább. Magyarországon van német mozgalom — írja Lutz Korodi 1905-ben nagynémet közönséghez szóló cikkében —, de nem szükséges, hogy minden eredményét nagy dobra verjék. A magyarok egyébként jobban tennék, ha nem gátolnák a német szervezkedést; a németek asszimilációjára úgysem számíthatnak, a nyílt mozgalom viszont realisabb talajon mozogna, mint a titkos szervezkedés.⁹³

A bánási német mozgalom nincsen magára hagyatva ebben a szakaszban sem. A szászok ugyan ígéretet tesznek a kormányra lépő Tisza miniszterelnöknek, hogy a magyarországi némettség minden mozgalmától távoltartják magukat,⁹⁴ de Steinacker sűrűn látogatja a Bánságot, s fenntartja a kapcsolatot Temesvár, Nagyikinda, Versec, Fehértemplom német érzelmű polgáraival. Ezekre az utazásokra a délvidéki német sajtó anyagi gondjai adnak közvetlen okot. Az Orendi-Hommenau szerkesztésében megjelenő, 1902 vége óta óvatosabb hangot használó Deutsches Tagblatt ugyanis épp úgy nem volt képes magát támogatás nélkül fenntartani, mint harciasabb korában. A politikai hírlapok kauciójának ismételt felemelése végül is lehetetlenné tette létezését: 1903 végén átalakult névleg politikamentes hetilappá, felvéve a Deutsch-Ungarischer Volksfreund címet; szerkesztője Orendi maradt.⁹⁵

A Volksfreund első vezércikke állást foglalt a Deutsches Tagblatt célkitűzései mellett. Az új hetilap, írta a cikk, azokhoz szól, akik hívek akarnak maradni hazájukhoz és népiségükhöz egyaránt, s változatlan erővel igyekszik küzdeni a dél-magyarországi némettség kulturális és gazdasági jogaiért.⁹⁶ A lap valóban arra törekedett, hogy a németséget — egyre hangsúlyozottabban a német parasztságot — az adott lehetőségek között látszólag politikamentes szervezetekbe tömörítse. Már 1904 elején — kifogásolva, hogy egyetlen német kultúregylet sem működik Magyarországon — felvetette egy német irodalmi társaság megalapításának tervét, elsősorban a bánási német írók műveinek ismertetésére.⁹⁷ A továbbiakban német gazdasági egyesület — Raiffeisen-Verein —, német konviktus, német énekkarok, tornaegyletek létesítését szorgalmazta.⁹⁸ Általánosabb jellegű cikkei a nemzeti érülettel, a némettség jellemző vonásaival foglalkoznak; vannak közöttük német hírlapokból átvett cikkek, s az országból kiutasított Korn is — A. K. monogrammal — megjelenteti időnként óvatosabb hangú cikkeit a lap hasábjain.

Arról, hogy az 500 példányban megjelenő lap közvetlen eredményeket ért volna el, nincsen tudomásunk. Temes megye főispánja szerint a lap — melyet a német nacionalista mozgalom utolsó maradványának tekint — „bár szűk körében a német nemzeti érdekek hathatós támogatója, a mozgalom újbóli fölélesz-

⁹³ Lutz Korodi: Ungarische Rhapsodien, politische und minder politische. München. 1905. 14—22. l.

⁹⁴ Isolde Schmidt: i. m. 89. l.

⁹⁵ Edmund Steinacker: i. m. 139, 141. l. Valószínű, hogy Steinacker az Alldeutscher Verband pénzbeli támogatását is magával vitte bánási útjaira. Vö. még: Isolde Schmidt: i. m. 69—70. l.

⁹⁶ Deutsch-Ungarischer Volksfreund (a továbbiakban: DUVf.), 1903. 1. sz.

⁹⁷ DUVf., 1904. 1, 2. sz.

⁹⁸ DUVf., 1905. 15, 33, 37, 48. sz.

tésére nem képes és nem alkalmas". Valamivel több nyoma van a német nemzeti öntudat fejlődésének Fehértemplomban, ahol a németeknek a város vezetésében is szavuk van, s ahol az Ungarisch-Weisskirchner Volksblatt agitál a német anyanyelv megtartása mellett. Itt a nacionalisták minden egyesületben és gyűlésben befolyást igyekeznek szerezni, s a hírlap erőteljes nacionalista hangvétele ellen azok sem mernek felszólalni, akik másként gondolkoznak, bár a többség „nemzetiségéhez való ragaszkodás mellett hazafias magatartást tanúsít”. Fehértemplom hatást gyakorol a környező falvakra is: a kubini járás német községeiben az „intelligensebb elemek” között van egy-egy híve a német eszmének — bár a szocialista nézetek terjedése gyengíti a német agitáció hatását —; Temeskubin német kereskedői és iparosai pedig általában német érzelműek.⁹⁹

Gátolja a német mozgalom előrehaladását az a körülmény is, hogy a németek egy részének szervezkedési igényét a Bauernverein kielégíti. A gazdasági egyesület jelentőségével a német nacionalista szervezkedés paralizálására a kormányzat is tisztában van, de a helyi szervek még ezt a lojális és politikamentes szervezkedést is aggódva figyelik. A Bács-Bodrog megyei Kulán tartott alakuló ülést a főszolgabíró és a megye közgazdasági előadója — egy magyar nagybirtokos — együttesen igyekeznek megakadályozni, azzal az indokolással, hogy a szervezők a vegyes lakosságú községnek csak német lakosaival tárgyaltak, — amikor pedig a csoport mégis megalakul, maga a főispán fordul a miniszterelnökhöz: akadályozza meg a pángermán és néppárti színezetű egyesület működését. Latinovits Pál főispán aggályait fejezi ki, hogy a német lakosság megszervezése módot adhat a magyar állameszme elleni izgatásra; sőt a németiség tömörítését magában véve is károsnak tartja, mert faji öntudatot fejleszthet ki. A Bauernverein elleni vádpontok között szerepel az is, hogy a megyei gazdasági egyesület terjedését gátolja; szervezői a megyei egyesület ellen azzal izgatnak, hogy az az urak egyesülete. Az ügyben a Budapesti Hírlap is hallatja szavát: féltő, hogy az erő, amit a Bauernverein képvisel, politikai és kulturális téren is iparkodni fog majd érvényesülni. Tisza ekkor figyelmezteti Blaskovicsot, kerülje az olyan eljárást, mely pángermanizmus látszatát keltheti, s a megye nemzetiségei közötti viszonyt megzavarja, de a beérkező vádaskodásokat ad acta teszi. Blaskovics Tiszához intézett válaszában részletesen ismerteti az egyesület működését, s felsorolja érdemeit a kormányzat szempontjából: a Bauernverein a gazdák figyelmét a politikai lapoktól a gazdasági lapok, szakkönyvek felé terelte, s a pángermán mozgalommal azért lehetett olyan gyorsan elbánni, mert az egyesület egész morális befolyásával szembeszállt vele. A szocializmus sem tud teret hódítani ott, ahol csoportjaik vannak, minthogy a nép azt igényli, hogy foglalkozzanak vele, s ahol ez megtörténik, ott nem ül fel minden „idegen szédelgőnek”. A Bauernverein-nel ellentétben a megyei gazdasági egyesület csak vegetál, s nem is tesz kísérletet a kisbirtokosok megnyerésére. A támadások csak használnak az egyesület népszerűségének, s a felosztatás a német parasztságot ellenzéki befolyásnak tenné ki. Blaskovics kéri Tiszát, értesse meg a hatóságokkal, hogy a veszélyes mozgalmakkal foglalkozzanak; „a jóindulatú, békés népet hagyják békén”.¹⁰⁰

⁹⁹ Temes megye főispánja a belügyminiszterhez, 1904. ápr. 25. BÜM. res. 134/1906. a. sz. alatt 367/1904.; és ME. I. üo. XIV. 152/1904. — Fehértemplomra ld. még: DUVf., 1904. 7. sz.

¹⁰⁰ OL. ME. XLI. 2483/1904. — A Bauernverein és az uralkodó osztály viszonyára jellemző, hogy míg az 1902. évi kiállításon a megyei notabilitások mellett Apponyi is jelen van, 1904-ben — a pángermán veszély elültével — rendezett kiállításukon már a megye egyetlen vezetője sem vesz részt. (OL. ME. 2489/1904.)

Azt azonban már nem tudja megakadályozni Blaskovics, hogy a csendben folyó német nacionalista agitáció 1905 folyamán meg ne élénküljön. A dualista rendszer válságának kiéleződése, az államhatalom tekintélyének lesüllyedése felbátorítja a német szervezkedést, s ebben az évben ismét elszaporodnak a nacionalista szellemben író német hírlapok.¹⁰¹ Hatásuk ugyan egyelőre nincsen: a Torontál megyei főispán a pángermán mozgalmak teljes csendjét jelentheti megyéjéből, s Temes megyében is csak a korábban is veszélyesnek jelzett Fehértemplom és környéke érdemel figyelmet a hatóság szemében. A mozgalom Temeskubin és Mramorák községekben eleven, ahol a nacionalisták iskolái, társadalmi, egyesületi téren agitálnak a magyarosodás ellen. Mramorákban néhány kereskedő és parasztgazda áll az élen, a főispán szerint a régi határőrvidéki szellem képviselői. Temeskubinban kereskedők és birtokosok mellett az oravikai takarékpénztár, a fehértemplomi gazdasági egyesület és a Bauernverein itteni fiókjainak alkalmazottai agitálnak, de csak társadalmi úton, úgy, hogy a hatóságok beavatkozására nincsen mód.^{101a}

1906 elején azután a Deutsch-Ungarischer Volksfreund átalakul politikai hetilappá, nyíltan céljaul tűzve ki a magyarországi németiség nacionalista ideológiájának kialakítását s a németek politikai összefogásának megalkotását. Az ekkor ügyesen szerkesztett, színvonalas hírlap cikkíróinak nagy része névtelenségbe burkolódzik; kétségtelennek látszik azonban, hogy Orendi és Korn mellett Steinacker is, s a Bécsben élő Adam Müller-Guttenbrunn, a délvidéki németiség regényírója is a munkatársak közé tartoznak. A lap nagyszámú beküldött levelet közöl bánsági német kispolgárok, parasztok tollából — az írók saját felelősségére —; legszorgalmasabb külső munkatársai a mezőgazdasági gépekkel kereskedő Johann Röser gyertyámosi gazda és Stephan Bartzler gőzmalomtulajdonos. Szívesen veszi át vagy ismerteti kivonatolva a lap elsősorban németországi, kisebb részben osztrák nacionalista lapok cikkeit, amilyenek a lipcsei Ostdeutsche Korrespondenz, a berlini Deutsche Zeitung, a bécsi Alldeutsches Tagblatt, a Gross-Österreich. Gondot fordít a magyarországi németiség politikai fejlődése történetének felelevenítésére: Schwicker életrajzát, Eduard Glatz a reformkorban írott magyarellenés Xenien-jeit ismerteti, a Bánságból Ausztriába költözött Peter Grasslt pedig bevonja munkatársai körébe.¹⁰²

A németiség nemzetiségi helyzetével, jogaival és sérelmeivel általában foglalkozó cikkeket után az év közepén jelenik meg Korn tollából egy német politikai program elkészítését sürgető cikk. Itt az idő, írja Korn, hogy a németiség „népi beállítottságú” politikai pártot alapítson. A németiség számára ez még fontosabb,

¹⁰¹ Nacionalista szellemben ír 1905 végén a perjamosi Südungarische Bürgerzeitung, az Ungarisch-Weisskirchner Volksblatt — ezek már 1902-ben is szerepeltek —, továbbá a régebben megjelenő hírlapok közül a cservenkai Südbatschkaer Zeitung és a Neue Werschetzer Zeitung. (DUVf., 1905. dec. 23. 52. sz.) 1905-ben létesül Versecen a Südungarischer Generalanzeiger, ugyanannak a Wettelnak szerkesztésében, aki 1901-ben a DTbl. tulajdonosa volt. Pirkmayer szerkesztésében hasonló irányú Deutscher Volkskalender is megjelenik. Német nacionalista szellemű 1905-ben a Pancsowaer Zeitung is, melyet ekkor Kurz Bálint, egy Zimonyból nacionalista tevékenységért kiutasított újságíró szerkeszt. 1905 végén a lap Kossuth-pártivá alakul, s Kurz Pancsowaer Wochenblatt címen alapít lapot. (DUVf., 1905. dec. 2. 49. sz.) A DUVf. tulajdonosaként Jakob Stein, Gráchan élő bánsági német szerepel; nem lehetetlen azonban, hogy ez a név csak egy német vagy osztrák szervezet támogatásának fedezésére szolgál. (Vö. DUVf., 1907. okt. 12. 41. sz.)

^{101a} Temes m. főispánja a belügyminiszterhez 1905. (BÜM. res. 134/1906. a. sz.) A jelentésekből idéz *Dolmányos*: i. m. 349. l.

¹⁰² Grassl cikkei: DUVf., 1906. 14, 17. sz. Schwickerről: 1906. 22. sz., Glatzról: 1907. 5–6. sz.

mint a többi nemzetiség számára, hiszen őket a papság, a tanítók nem népi szel-
lemben irányítják.¹⁰³ Ugyancsak a szervezkedést sürgeti Steinacker egyetlen
névvel megjelenő cikke is. A cél az, hogy a népi egység érzése fejlődjék ki a
magyarországi németek között, bárhol lakjanak, bármely társadalmi osztályhoz
tartozzanak is — írja Steinacker —, s a szászok példájára hivatkozik. Először
ének-, torna-, olvasóegyesületeket kell létesíteni, s ezeket országos jellegűvé
fejleszteni, majd fel kell készülniök az általános választójog behozatalára, ki-
alakítva saját politikájukat, politikai és nemzeti egységgé szerveződve.¹⁰⁴ Más
cikk a szervezkedés nehézségeivel foglalkozik. A legnagyobb baj, írja a bécsi
magyarországi németeket összefogó ifjúsági egyesületekben működő Stephan
Kraft, utóbb a délszlávok között élő németek vezetője, hogy nincsen nemzeti
érzésű német értelmiség. Megoldásként azt javasolja, hogy a német fiatalság
látogassa az erdélyi szász gimnáziumokat, melyek magas színvonalú német
nacionalista képzést nyújtanak. Ha a következő évtizedben nem sikerül 200—300
nacionalista érzelmű sváb értelmiségit kitermelni, ez a német nemzeti ügy
súlyos kárára válnék, jelenti ki Kraft, s kiadja a jelszót: „Auf nach Siebenbü-
rgen!”¹⁰⁵

A szervezkedés kérdésének felvetése mellett a lap közli a konkrét politikai
programot is. E program mindenekelőtt leszögezi, hogy a németiség elismeri a
magyar állameszmét, s nem gravitál a külföld felé; nem ismeri el azonban a ma-
gyar állameszme (ungarische Staatsidee) és a magyar nemzetállameszme (ma-
gyarische Nationalstaatsidee) azonosítását. Az ezután következő programpontok
jelentős fejlődést mutatnak az 1902-ben hangoztatott követelésekkel szemben:
míg ekkor elsősorban csak a nemzetiségi jogokról esett szó, ez a program a poli-
tikai, nemzetiségi, gazdasági, társadalmi élet minden területére kiterjeszkedik.
Politikai vonatkozásban törvény előtti egyenlőséget, általános titkos választójog-
ot, gyűlekezési szabadságot, valóságos sajtószabadságot követelnek. Nemzeti-
iségi kívánalmak: a nemzetiségi törvény szigorú betartása, sőt bővítése; a nép-
iskolákban az anyanyelvi oktatás érvényesítése; a szükségleteknek megfelelő
mennyiségben nemzetiségi középiskolák felállítása; annak kimondása, hogy
sajtóperekben a vádlott nemzetiségéhez tartozó esküdtek ítélezhessenek. Gaz-
dasági téren a program progresszív jövedelmi adót kíván; a földbirtok minimális
nagyságának 5 holdban való megállapítását; belső telepítéseket, amivel egyedül
lehet a kivándorlásnak gátat vetni; az ipar fejlesztését, végül a közös vámterület
fenntartását. Társadalmi jellegű programpontok: szociális irányú törvényhozás,
munkásvédelem, munkásbiztosítás, a munkához való jog állami elismerése, álla-
mi munkaközvetítés; a vagyontalanok díjtalan orvosi kezelése, a gyermekhalan-
dóság csökkentése érdekében hozandó intézkedések, végül az állam és társada-
lom életébe szigorúbb morál bevezetése, a hivatalnokok fizetésének felemelése, de
a vesztegetés szigorú büntetése.¹⁰⁶

Az összefoglaló jellegű program mellett számos cikk jelenik meg, amelyek
a szervezkedés vezetőinek politikai állásfoglalását részleteiben is megvilágítják.
Egyes cikkek a magyarországi németek mozgalmát az alldéutsch mozgalomtól
határolják el, kétségtávolú rosszhiszeműen jelentve ki, hogy a pángermán veszély

¹⁰³ DUVf., 1906. 20—21. sz.

¹⁰⁴ DUVf., 1906. 49. sz. melléklete. (A Deutscher Volkskalenderből.)

¹⁰⁵ DUVf., 1906. 13. sz.

¹⁰⁶ DUVf., 1906. 23. sz. E program — mint egy későbbi megjegyzésből kiderül — nem
fedi mindenben a mozgalom vezetőinek elképzeléseit.

csak a magyarok képzeletének szüleménye, s hogy a magyarországi német mozgalom nem részesül külföldi támogatásban. Elhatárolja magát ugyanakkor a szervezkedés a szociáldemokratáktól is: e mozgalommal elsősorban internacionalista jellege miatt nem haladhat együtt, bár választójogi s a progresszív adózásra vonatkozó követeléseivel egyetért. Túlzottnak érzi a szociáldemokrácia vallásellenességét is, — bár a klerikalizmust sem kívánja védeni.¹⁰⁷ Gyakran támadja a lap a magyar politikai élet vezetőit — különös haraggal a jezsuita-grófnak nevezett, Dél-Magyarországon népszerű Apponyit —, s ellenfelei között tartja számon a zsidóságot is. Meleg hangú cikkek foglalkoznak viszont Ferenc Ferdinánd személyével: Korn kijelenti, hogy a trónörökös személye garancia arra, hogy a Monarchia meg fogja találni a helyes állami berendezkedés formáit; pozitíven értékeli Ferenc Ferdinánd vallásosságát és állítólagos antiszemitizmusát, végül megjegyzi: azt mondják róla, jó német.¹⁰⁸

Mindezekben a cikkekben a német nacionalisták álláspontja nem mutatkozik meg maradéktalanul. Néhány cikkben azonban — véletlenül vagy szándékosan — lelepleződnek, legalább is részben, valóságos elképzeléseik is. A magyar múlt értékelésére vonatkozóan igen jellemző a Rákóczi hamvainak hazahozatala alkalmából írott cikk. Rákóczi nem testesíti meg a németek ideálját, írja az O. jellel jelölt szerző, az ő érzései nem lehetnek a németek érzései. Mind ő, mind Kossuth azért lettek a magyarok eszményképei, mert gyűlölték Ausztriát és az osztrákokat; Rákóczi a németek iránti gyűlölet megtestesítője Magyarországon.¹⁰⁹ Számos cikk foglalkozik ugyanakkor meleg hangon Németország helyzetével, a németiséggel; kisebb-nagyobb közlemények, versek igyekeznek természetesen és jogosnak feltüntetni a németeknek a lengyelekkel szemben követett elnyomó politikáját.¹¹⁰ Mindezek a nyilatkozatok ekkor semmiféle figyelmet nem keltenek; a belpolitikai viszonyok zavarai, a kormányzat csődje míg egyfelől hallatlanná teszi a vidéken elhangzó, s konkrét következményekkel nem járó nyilatkozatokat, másrészt a húr továbbfeszítésére csábítja a német újságírókat. Végül azt is megengedi magának a Volksfreund, hogy — kommentár nélkül — leközljön két német nacionalista elképzelést Magyarország sorsát illetően. Az egyik, a bécsi Alldeutsches Tagblatt cikke, külpolitikai vonatkozású, Westungarn zu Österreich címen; ez Magyarország és Ausztria elszakítását tervezi és Magyarország Duna—Rába közötti területeinek Ausztriához csatolását, — Magyarország kárpótlásul megkapja Dalmáciát, Boszniát és Hercegovinát. A másik cikk egy berlini lapból származik, szerzője Korn. A cikk a magyar belpolitikai élet átrendezését javasolja a magyar és német nyelv egyenjogúvá tétele alapján: a megyék és törvényhatóságok maguk dönthetnék el, melyik államnyelvet használják, s valamennyi nemzetiség külön kultúrta-áccsal rendelkezne.¹¹¹

Elvi alapjainak lerögzítése mellett a Volksfreund 1906-ban két feladat megoldására vállalkozik. Az egyik cél német nacionalista képviselők bejuttatása a parlamentbe. A lovrini kerület német jelöltje maga a lap szerkesztője, Orendi-Hommenau, aki programjába a német népiskolai tannyelv, a törvény szerinti mértékben a német hivatalos nyelv, az általános titkos választójog, a progresszív adórendszer követeléseit veszi fel. A dualizmus megszüntetését a mezőgaz-

¹⁰⁷ DUVf., 1907. 5. sz., továbbá 1906. 50. sz.

¹⁰⁸ DUVf., 1907. 3, 12. sz., továbbá 1906. 26. sz.

¹⁰⁹ DUVf., 1906. 44. sz. E. v. O. Müller-Guttenbrunn egyik szokásos aláírási módja. Lehetséges, hogy az „O.” mögött is ő rejtőzik.

¹¹⁰ Pl. DUVf., 1906. 45. sz.

¹¹¹ DUVf., 1906. 25. sz., továbbá 9. sz.

daság szempontjából végzetesnek tartaná, de a kiegyezés reformjától nem zárkózik el. A német vezénylési nyelv fenntartása, igazságos polgári perrendtartás bevezetése, a teljes sajtószabadság s az új kataszter felvétele mellett foglal állást. Orendi be is utazza körzetét; Sándorházán, Billédén, Csátádon s a román kerületekben szívesen is fogadják; Ujhelyen, Perjámoson — ahol Steinacker is felszólal érdekében —, Lovrinban csak kevesen állanak mellé, sőt tüntetnek ellene; Bogáron — itt él a Bauernverein egyik alapítója, Ströbl — a 48-as párt erős befolyása folytán visszautasítók vele szemben.¹¹² Mielőtt azonban a szavazás dönthetné el Orendi programjának népszerűségét, kiderül, hogy 1903. évi Temesvárra költözése óta nem fizetett adót, s így nem választható. Helyét ekkor Bauer Antal billédi takarékpénztári igazgatónak adja át, aki 744 szavazatot kap. A másik német jelölt a fehértemplomi Kremling, aki a szerbekből és románokból álló nemzetiségi párt felszólítására vállal jelöltséget a zichyfalvai kerületben; ő 507 szavazatot kap, úgy látszik, főleg szerb és román választóktól, míg ellenfele, egy Karácsonyi gróf 1054-et, 600 választó pedig tartózkodik a szavazástól.¹¹³ A választások így újra vereséggel végződnek a német nacionalisták számára, bár a német jelöltekre szavazók számának a választások ismert körülményei között is megmutatkozó növekedése a korábbi választásokhoz képest a német nemzetiségi mozgalom némi térfoglalását jelzi. A továbbiakban a Volksfreund élénk figyelemmel kíséri a nemzetiségi párti szerb és román képviselők működését. A Volksfreund másik célkitűzése 1906 folyamán s 1907 elején a német parasztság nacionalista szellemű gazdasági megszervezése. Johann Röser, gertyámosi gazda a szász Raiffeisen-egyesületekhez hasonló szervezetek létesítését tervezi, nyilvánvalóan nemcsak a németek gazdasági helyzetének javítására, hanem azért is, hogy a németiség politikától távol álló köreit gazdasági érdekeik útján vonják be a nacionalista szervezkedésbe. A szervezők abban is reménykednek, hogy a kialakuló egyesület majd átveheti a vezetést a Bauernverein felett, német nemzeti célok szolgálatába állítva a kiterjedt szervezetet.¹¹⁴

Bár a Raiffeisen-egyesületek szervezése nem jár sikerrel, a Volksfreund 1906 folyamán kísérletet tesz a Bauernverein felbomlasztására. A lap paraszti levelezői — anyanyelvi problémák hangoztatára — mellett — túlnyomó többségben a Bauernverein ügyeivel foglalkoznak, vezetőségét támadják, követelik Blaskovics lemondását, az egyesület és a hozzá tartozó Bauernbank szétválasztását, Raiffeisen rendszerű takarékegylet alapítását.¹¹⁵ A Verein 1907 februárjában Temesvárott tartott ülésén — ahol Wittmann elnök, nyilván az érezhető elégedetlenség leszerelésére, felveti annak időszerűségét, hogy parasztok kerüljenek a parlamentbe — a nacionalisták viharos jeleneteket idéznek elő; végül azonban a közgyűlés egy varjasi paraszt bizalmatlansági javaslatával szemben bizalmat szavaz Blaskovicsnak. A Verein vezetőségének megbuktatására irányuló kísérletek 1907-ben sem vezetnek célhoz; Kraushaar, a vezetőség egy tagja, akit a Volksfreund egy ideig megpróbál Blaskovics ellen kijátszani, kiválik az egyesületből, de nem csatlakozik a nacionalista mozgalomhoz sem, Blaskovics pedig megmarad a Bauernverein gyakorlati vezetőjének.¹¹⁶

¹¹² DUVf., 1906. 16. sz. Melléklet, 1906. 18. sz.

¹¹³ DUVf., 1906. 17, 18. sz.

¹¹⁴ *Isolde Schmidt*: i. m. 71—72. l. A Raiffeisen-mozgalom nem tudott a Bánságban gyökeret verni: 1897-ben alakult — szász fennhatóság alatt — első csoportja Nagyzsámon, de 1911-ig a Bánságban összesen csak 7 helyi csoportja működött. (Handwörterbuch ... 253. l.)

¹¹⁵ Pl. DUVf., 1906. 32—34, 37, 46. sz.

¹¹⁶ DUVf., 1907. 8, 21. sz.

Az Ungarländische Deutsche Volkspartei megalapítása

A Volksfreund tevékenysége nyomán mutatkozó eredmények alapján Steinacker úgy találja, hogy „a német lakosság hangulata megérett egy német párt megalapítására”. 1906. december 30-án alapítják meg Steinacker és a német-ség helyi — az 1902. évi eseményekből már ismert — vezetői az Ungarländische Deutsche Volkspartei-t Versecen. A városban már működő, Bürgerpartei nevű városi párt névleg független marad az új párttól, valójában azonban, úgy lát-szik, annak magvát alkotja. A pártelnök Kremling lesz, aki a verseci német vezetőkkel, Reinhold Heegannel, Eduard Rittingerrel, Philipp Schmidt-tel működik együtt; helyettese Johann Röser. Steinacker formálisan semmiféle szerepet nem vállal. Ő fogalmazza azonban meg a párt programját, melyet bi-zalmi emberek által a legnagyobb titokban köröztetnek az ország német lakosai között, hogy — a mozgalom csírájában való elfojtását meggátlandó — csak néhány ezer aláírással ellátva hozzák nyilvánosságra.¹¹⁷

A pártprogram — mely szellemében rokon a Volksfreund-ban megjelent programmal — 13 pontban foglalja össze a német-ség követeléseit. Bevezetőül kijelenti, hogy a német-ség államhűsége sérelme nélkül népisége fenntartására törekszik, ezért követeli a nemzetiségek védelmére szolgáló törvények betartását s további ilyenirányú törvények alkotását. A nemzetiségi törvényt a német-ség jogai minimumának tekinti, s kész minden törvényes eszközzel megvédeni ér-vényesítését. Nyelvi igényei konkrétan: az anyanyelv szabad használata a köz-ségi és törvényhatósági életben; a német hivatalos nyelv, ahol ezt a törvény meg-engedi; az anyanyelv használata az állami hatóságokkal való érintkezésben. Tiltakoznak az anyanyelv használatának korlátozása ellen az iskolában és a templomban, s különösen ragaszkodnak a német tannyelvű népiskolák fenntartá-sához. Magyarország minden másnyelvű polgárával békében és barátságban kívánnak élni; az államnyelv törvényes jogait s más nemzetiségek jogait tiszte-letben tartják.

A nemzetiségi követelések után tér rá a program a nemzetiségek jogi hely-zetét közvetve érintő kérdésekre. Követeli az egyesülési és gyülekezési jog tör-vényes szabályozását; a hatóságok pártatlan, jóindulatú állásfoglalását a né-metség és minden nem magyar lakos politikai és kulturális törekvéseivel szem-ben. Követelik a sajtótörvény szabadelvű alkalmazását a nem magyar sajto-termékekre is; a sajtó-kauciórendszer megszüntetését, az esküdtbíró-sági eljárás reformját, a jogtalan üldözések megszüntetését. Követelik az általános, titkos, közvetlen választójogot; a választókerületek átalakítását nemzetiségileg lehető-leg egységes körzetekké, minden hatósági beavatkozás és vesztegetés szigorú betiltását. Követelik a megyei választási rendszer reformját, az alispánok és főszolgabírók jelölési jogának megszüntetését, a megyei nepotizmus felszámolá-sát, a községek és municipiumok a lakosok egyenjogúságán alapuló, valóságos önkormányzatának kiépítését. A programpon-tok e két csoportjához végül ál-talános jellegű követelések csatlakoznak: az államigazgatás egyszerűsítése, a hivatalnokok számának csökkentése, alapos adóreform, a progresszív adózás bevezetése, az államtól függetlenített szövetkezeti rendszer támogatása, a pa-

¹¹⁷ Edmund Steinacker: i. m. 142, 145. l. Steinacker — és utána Schmidt (i. m. 72. l.) — 1905. dec. 30-ra teszik az alakuló ülés időpontját; ez azonban sajtóhibának látszik, mivel 1906-ban a párt létezésének még semmiféle jele nincs, s a DUVf. is csak a pártalapítást előkészítő cikkeket közöl. Utóbb Steinacker is azt írja, hogy néhány hét alatt — 1907 tavaszára — gyűltek össze az aláírá-sok. (l. m. 142. l.) A párt mindenestre csak 1907-ben lépett a nyilvánosság elé.

raszti birtok védelmét szolgáló törvényhozás, az eladásra kerülő állami birtokok megváltásának lehetősége a környező községek által. Végül kijelenti a program, hogy a párt támogatja minden magyarországi lakos olyan követeléseit, melyek egy teljes polgári és nemzeti egyenjogúságon alapuló valóságos jogállam kiépítésére irányulnak, hogy így válják valóra a legnagyobb magyar szava: Magyarország nem volt, hanem lesz.¹¹⁸

A német néppárt ilyen módon közzétett programja tulajdonképpen jogos és méltányos követeléseket tartalmaz. Nagy részében megegyezik a parlamentben működő nemzetiségi frakciók programjával, nemzetiségi követeléseket polgári-radikális kívánalmakkal párosítva össze; egyes vonások a néppárt és a radikális demokraták programjával közösek. Természetes, hogy az egyházak autonómiájának — más nemzetiségeknél nagy súllyal szereplő — követelése a programból hiányzik; az viszont, hogy az ipar és kereskedelem fejlesztésének kérdései szintén kimaradtak, a létesülő pártnak egészében paraszti orientációjával magyarázható. Egyedül a szervezők személye az, ami gyanút ébreszt a programmal, s így az egész szervezkedéssel szemben. Az a körülmény, hogy a mozgalom tulajdonképpeni vezetője és a program megfogalmazója Steinacker, konkrét adatok nélkül is arra vall, hogy a mozgalom máris két irányban kötelezte el magát. Az egyik a pángermán irányzat. Az alldeutsch Steinacker, mint 1902-ben, nyilvánvalóan most is a szövetség céljainak érdekében kívánja mozgósítani a dél-magyarországi németeket. Ilyen szempontból tekintve a programot, világossá válik, hogy a gyülekezési és szervezkedési szabadságnak, a sajtótörvény szabadelvű értelmezésének, az esküdtbíróságok reformjának követelése tulajdonképpen a nagynémet szervezkedés előfeltételeit kívánja biztosítani, — az egész szervezkedés pedig az első lépcsőfok ahhoz, hogy a dél-magyarországi németekből a nagynémetiség öntudatos „előőrse” válják.

1902 óta azonban lényeges változás is történt a magyarországi német nacionalizmus irányvonalának tekintetében. Anélkül, hogy az Alldeutscher Verband-tól elszakadt volna, Steinacker Ferenc Ferdinánd „műhely”-éhez közeledett, sőt 1907-től kezdve annak egyik jelentős tagja lett, akinek javaslatait, szempontjait Ferenc Ferdinánd nemcsak a magyarországi németek viszonylatában, de általános tervei megalkotásánál is figyelembe vette. Nem lehetetlen, hogy az általános titkos választójog követelése már ekkor Ferenc Ferdinánd szellemében került be az UDV programjába; az kétségtelen, hogy a továbbiakban a német párt sajtóján keresztül Ferenc Ferdinánd személyének, politikai céljainak népszerűsítésére törekszik.^{118a}

Más kérdés az, hogy a kétféle végcél maga elé tűző két irányzatot Steinacker és hívei hogyan látták összeegyeztethetőnek. Magatartásukat nyilván taktikai elgondolások vezették: a Ferenc Ferdinánddal való jó kapcsolatok kiépítése a trónörökös várható közeli trónrajutására való tekintettel látszott szükségesnek; eközben azonban nem kívánták elejteni nagynémet céljaikat sem, melyek felé a Ferenc Ferdinánd által követendő politika is egy lehetséges lépcsőfoknak ígérkezett.

Azok a magyarországi németek — mintegy 4,800 fő, főleg a Délvidékről, de Pest megyéből, Nyugat-Magyarországból, sőt a Szepességből is —, akik az

¹¹⁸ Program der Ungarländischen Deutschen Volkspartei. Nyomtatvány. Megjelent a DUVf. 1907. márc. 15-i, 11. számában. Közli *Isolde Schmidt*: i. m. 140–142. l.

^{118a} Ferenc Ferdinánd és a magyarországi németek kapcsolatairól ld. a Filológiai Közlönyben 1965 folyamán megjelenő cikkemet.

Ungarländische Deutsche Volkspartei programját aláírták, s akiknek aláírására együtt a program 1907 márciusában nyomtatásban is megjelent, bizonyára nem voltak tudatában annak, hogy a meghirdetett célok csak taktikai eszközök ahhoz, hogy a magyarországi németek a német világuralmi tervek „előőrseivé” váljanak. A magyar sajtó legsovinisztább orgánumai ugyanakkor — anélkül persze, hogy jellegének tisztázására kísérletet tettek volna — élesen szembe fordultak az új szervezkedéssel. A Budapesti Hírlap erkölcsi kútmérgezőknek nevezte a szervezőket; a Temesvárott megjelenő Südungarische Reform pedig német, osztrák, szász pénzen felbért hazaárulóknak, akik a szociáldemokratákkal és a többi nemzetiséggel szövetségben Magyarország feldarabolására törekednek. Az ellenzéki sajtó barátságosabban foglalt állást: a Budapesti Napló megvédte az új szervezkedést a pángermanizmus és a hazaárulás vádjától, a Magyar Szó pedig kiemelte a program értékes, a néptömegek javát szolgáló pontjait, s sajnálkozott azon, hogy a kormány politikája a tömegeket a nemzetiségi szervezkedés felé hajtja. Más lapok — így a budapesti német újságok — értékelő kommentár nélkül közölték a programot. A Népszava, ismertetve és bírálva a pártprogramot, s rámutatva a nemzetiségi követelések jogosságára, élesen kikelt a Budapesti Hírlap asszimilált szerkesztőjének a német szervezkedés alkalmából tett kifakadásai ellen. Vajda-Voivod Sándor, a Román Klub titkára melegen üdvözölte a megalakult pártot; épp így a Siebenbürgisch-deutsches Tagblatt, amely visszautasítva a párt nevében a pángermanizmus vádját, rámutatott, hogy az államhatalom részéről a németeket ért sérelmek, a helyi szervek állandó nyomása természetesen hívta létre a német szervezkedést.¹¹⁹ Végül a párt vezetősége is nyilatkozott a pángermanizmus vádjával kapcsolatban. Kijelentette, nem látja indokoltnak, hogy a párt visszautasítsa az akár külföldről, akár belföldről feléje irányuló rokonszenvet; a pártot azonban minden idegen tényező közreműködése nélkül, egyedül a németiség fenntartásának kényszerítő szükségessége, a nemzetiségi elnyomás hívta életre. A németek remélik, hogy ugyanannyi jogot nyernek erre a szervezkedésre, mint a többi nemzetiség, s nem engedik magukat visszariasztani attól, hogy céljaik elérésére az agitáció ugyanazon eszközeit használják, mint Magyarország más pártjai.¹²⁰

A párt vezetői jól látták: a kormányzat, amely a többi nemzetiség nagyobb múlttal s parlamenti képvisellel rendelkező mozgalmait bizonyos fokig kényszerült eltűnni, a német szervezkedést csírájában kívánta elfojtani. Az időpont sem volt egyértelműen kedvező. Bár a Monarchia általános válsága általában megkönnyíti a nemzetiségi mozgalmak helyzetét, éppen azokban a hónapokban, mire a párt eljut addig, hogy a tömegek szervezését megkezdhesse, a koalíció már berendezkedett a kormányon, s támadást kezdett a nemzetiségek addig élvezett jogai ellen is. Apponyi minisztersége alatt születik meg a nemzetiségi nyelvek használatát tovább korlátozó népiskolai törvény. A magyarországi egyesületek tevékenysége, mely az elmúlt években alább hagyott, ismét megélénkül, megindul a nemzetiségi politikai és sajtóperek sorozata is. Így a párt első, 1907 márciusára meghirdetett népgyűléseit — a Torontál megyei Billéden és a bácskai Bulkesz községben — csendőri és katonai beavatkozás gátolja meg.¹²¹

¹¹⁹ A sajtónyilatkozatokat ismerteti: DUVf., 1907. 12. és 14. sz.; és *Edmund Steinacker*: i. m. 142—143. l. A Südungarische Reform cikkéhez: DUVf., 1907. 11. sz.

¹²⁰ A pártvezetőség 1907. máj. 8-i nyilatkozatát közli: DUVf., 1907. 19. sz.

¹²¹ *Edmund Steinacker*: i. m. 144. l. Vajda-Voivod Sándor interpellációja ez ügyben az elutasító indokok ismertetésével: Képviselőházi napló, 1906—1910. VIII. köt. Bpest. 1907. 86—89. l.

Egy Versecre tervezett népgyűlést a polgármester tilt be.¹²² Ehelyett a kormány rendez népgyűlést néhány hét múlva Lovrinban. A gyűlést megelőző napon a délvidéki megyék főispánjai, alispánjai, a terület képviselői, tanfelügyelők, a 48-as és függetlenségi párt helyi vezetői, néhány ügyvéd, plébános, orvos értekezletre gyűlnek össze a pángermán mozgalom okainak kiderítésére, az ellensúlyozás módozatainak megbeszélésére. Az értekezlet résztvevői rámutatnak bizonyos hibákra a német nemzetiséggel való bánásmód tekintetében. Muth Gáspár ügyvéd, a Temes megyei 48-as párt alelnöke leszögezi, hogy a németiség jogosult nyelvi panaszaival szemben a közigazgatás nem jár el mindig „a kellő tapintattal”; Blaskovics kijelenti, hogy a jelenlegi iskolarendszer többet árt, mint használ, s egyik fő oka a németek elégedetlenségének. Brettner Ernő a mozgalom német birodalmi és bécsi összeköttetéseire, az innen érkező erkölcsi és anyagi támogatásra utal, valamint a Temes megyei közigazgatás hanyagságaira. A mozgalmak elcsitítására irányuló javaslatok: közigazgatási rendszabályok érvényesítése az agitátorokkal szemben; a nacionalista sajtó letörése, a sajtó-kaució, pénzbírság felemelése. Ugyanakkor Blaskovics és Muth arra is figyelmeztetnek, hogy a közigazgatás bánjék a néppel „szeretetteljesen”, foglalkozzék jogos igényeivel. Óvakodjék a kormányzat attól, hogy a választójog megadását az államnyelv tudásához kösse, mert ez forradalmat idézne elő. Emellett az értekezlet néhány taktikai határozatot hoz a másnapi népgyűlést illetően: megállapítják, hogy nem lenne helyes kihangsúlyozni, hogy a gyűlést a pángermán mozgalom ellensúlyozására rendezték; Wekerle miniszterelnök álláspontja is az, hogy a németekkel szemben nem szabad agresszívnak lenni, jelenti ki Szivák képviselő. A gyűlésen közigazgatási, iskolai, gazdasági kérdéseket is fel kell vetni; egy hozzászólásra jelentkezett szociáldemokrata felszólalását viszont lehetőleg meg kell akadályozni. A gyűlés elnöke — nyilván hangulatkeltésből — a lovri bíró lesz.

Az így előkészített gyűlés baj nélkül le is zajlik. Apponyi — akit már a vasútállomásokon ünnepelnek a többségükben a német nacionalizmustól még mindig távol álló parasztok — beszédjében kijelenti, hogy egy kísértetjárás: a pár év előtti izgatás felelevenedése készítette arra, hogy leutazzék a Délvidékre. Most ugyan az izgatók más alakban lépnek fel: akkor nyersebb formában adták elő, mit akarnak; most leplezettebben beszélnek, de céljaik azonosak. Apponyi a hazához való hűségre szólítja fel a németeket, s *captatio benevolentiae*-ként megjegyzi: rá épp úgy számíthatnak, mint ellenzéki vezér korában; ha céljaikat a kormányon nem tudják elérni, az ellenzékben fognak értük tovább harcolni. A gyűlésen Peter Ströbl is felszólal, s bár hangoztatja, hogy a németek bizalommal vannak a kormány iránt, kijelenti: ha a kormány nem tudna vagy nem akarna megfelelni kötelességeinek, ugyanaz a sors várna rá, mint az előző kormányra, amelyet az ellenzék egy éjszaka megbuktatott. Ströbl megjegyzéseit a hallgatóság tetszéssel fogadja, valamint Muth Gáspárral közösen benyújtott határozati javaslatát is, amely az általános választójog, új kataszter, adóreform és az önálló vámterület mellett foglal állást, — amely javaslatok az utolsó kivételével a nacionalista német követelések között is szerepelnek. A népgyűlés eredményeként Bonitz sajtótudósító megállapítja: a Délvidék felső területein a pángermánizmus nem jelent komoly veszélyt.¹²³

¹²² DUVf., 1907. 13. sz.

¹²³ Bonitz Ferenc sajtótudósító jelentése. 1907. máj. 10. (OL. Miniszterelnöki levéltár. Elnöki iratok. 2456/1907.) — A gyűlésről beszámolnak: Budapesti Hírlap, 1907. 111. sz. és DUVf., 1907. 20. sz. Utóbbi szerint a gyűlés sikere csekély volt; mindössze 800 hallgató jelent meg.

A népgyűlést megelőző értekezleten elhangzott javaslatok ellenére a kormányzat továbbra is kizárólag propagandisztikus eszközökkel kíván hatni a németekre. A Volksfreund hatásának ellensúlyozására megalapítja a Zombolyaer Politisches Volksblatt-ot, első számában Apponyi és Kossuth Ferenc német nyelvű üdvözlő leveleinek facsimiléivel.¹²⁴ A lovrini népgyűlés mellett pedig igénybeveszi a Bauernverein 1902-ben bevált támogatását is. A Bauernverein vezetősége határozottan fellép az allddeutsch szervezkedéssel szemben. Szegeden, Budapesten és más városokban Antiallddeutscher Club-ok alakulnak, élükön a Verein vezetőivel, s gyűléseik szónokai a patrióta németiséget élesen szembeállítják az allddeutsch „izgatókkal”.¹²⁵ 1907-ben a Verein a Bácska és Bánság kilenc községében tart népgyűlést; Zomborban éppen március 10-én, a Volkspartei tervezett nagygyűlésének napján. Ezeken gazdasági kérdések mellett a pángermán mozgalmak elítélése, a patriotizmusra és a törvények tiszteletére való buzdítás is a napirenden szerepel. A beszédek foglalkoznak a Volkspartei által felvetett gazdasági követelésekkel is, a progresszív adó, parcellázás, telepítések, paraszti létminimum kérdésével; felszólal Ströbl is, aki „fájó szívvel vázolja a mai kedvezőtlen állapotokat, amelyekből a kivezető utat egyedül egy közös akcióban, a parasztságnak a jog és igazság érdekében történő egyesülésében találja”.¹²⁶ A Bauernverein, úgy látszik, ismét a kormány hasznos szövetségésének bizonyul, bár ettől az időtől kezdve, ha tagjainak száma nem csökken is jelentősen, képtelen a terjeszkedésre: nyilván a kormányzat iránti lojális magatartásának túlságos dokumentálása árt népszerűségének, — s talán Apponyi személye is vesztett már vonzerejéből.

A mozgalom ilyenfajta ellensúlyozásán túlmenő akciókra a kormány nem gondol. Egy, az allddeutsch törekvésekkel foglalkozó interpellációra adott válaszában Wekerle miniszterelnök ismét, mint elődei nem egyszer, kijelenti: e mozgalmaknak nem szabad túlságos jelentőséget tulajdonítani, a hivatalos Németország szemben áll velük, s így a hármasszövetség gondolatával semmiféle összefüggésbe nem hozhatók.¹²⁷

A kormányzat ellenakciói ellenére az UDV 1907 folyamán, ha lassan is, de megkezdte működését. A pártprogram aláíróinak száma 1907 nyarára csaknem 8000-re nő, anélkül, hogy a párt egyetlen összejevetelt tarthatott volna.¹²⁸ Az aláírás azonban nem jelenti azt, hogy a program helyeslői egyben egy párt-szervezet tagjaivá válnak; a helyi csoportokat csak Temesvárott, Nagyikindán, Fehértemplomban, Versecen és Újvidéken sikerül kiépíteni; a délvidéki németiség szélesebb körű megszervezésére irányuló kísérlet nem látszik sikerre vezetni.¹²⁹ Német pártélet a Délvidéken ekkor is csak Versecen van, a Volksparteihez csatlakozott, de látszatra önálló Bürgerpartei körében. E párt, melyhez eleinte 900 képviselői választó tartozik, a város kormányzatának fokozatos megszerzésére törekszik, s programjába a német nyelv intenzívebb tanítása, német szintársulatnak Versecen való engedélyezése mellett azon előjogok megszerzését is felveszi, melyekkel az erdélyi szászok rendelkeznek; kívánja továbbá a Németország kulturális és politikai egyesületeivel való állandó szabad össze-

¹²⁴ DUVf., 1907. 4. sz.

¹²⁵ DUVf., 1907. 17. sz. Melléklet. 18. sz.

¹²⁶ Jahres-Bericht ... des Südungarischen Landwirtschaftlichen Bauernvereins ... im Jahre 1907. Temesvár. 1908. 15—24. l.

¹²⁷ Képviselőházi napló, 1906—1910. VIII. köt. 286—288. l. 1907. ápr. 17-i ülés.

¹²⁸ DUVf., 1907. 27. sz.

¹²⁹ Edmund Steinacker: i. m. 146. l.

köttetés biztosítását, végül az általános titkos választójog behozatalát. Az 1906. évi választásokon a Bürgerpartei is állít jelöltet, de megválasztását nem sikerül keresztülvinnie.¹³⁰ Az 1907. év folyamán a párt két népgyűlést tart: az első alkalommal az általános választójog és a közös vámterület kérdéséről; második alkalommal, élesen bírálva mind a koalíciót, mind a város vezetőségét, a párt kijelenti csatlakozását a szociáldemokraták által a választójogért indított akcióhoz, s a város népoktatásának, elsősorban a hittan tanításának német nyelvűvé tétele érdekében tesz lépéseket. Az Apponyi-féle népiskolai törvényjavaslat ellen a párt a képviselőháznál is tiltakozik; kérelmét Polit Mihály szerb képviselő nyújtja át, felajánlva készségét a német érdekek állandó képviseletére.¹³¹ A Bürgerpartei tevékenysége mellett az UDV megalakulása első hónapjaiban nem dicsékedhetik más eredménnyel, mint egy Raiffeisen-szövetkezet megalapításával Gyertyámoson, továbbá párttagok, német érzelmű személyek bejuttatásával néhány délvidéki német város és község — Fehértemplom, Gyertyámos — törvényhatósági bizottságába, illetve képviselőtestületébe.¹³²

Az UDV szervezői azonban nem kívánnak egyedül a délvidéki németiségre szorítkozni. Steinacker kapcsolatba lép Ferdinand Riesterrel, a rumai választókerület német képviselőjével, valamint a horvát-szlavonországi németiség más vezetőivel. E területeken — épp úgy, mint a Bánságban — 1906 óta volt fokozottabb mértékben észlelhető a németiség szervezkedése. Egyik központját a Zágrábban tanuló horvátországi német egyetemi hallgatók alkotják, de kiterjed a szervezkedés a vidékre is, amint erről egy Rumában ugyanebben az évben rendezett Schwäbischer Volkstag tanúskodik, valamint a bánsági községek megmozdulásaihoz hasonló kísérletek a német oktatási nyelv visszaszerzésére.¹³³ A horvátországi németek problémái hasonlóak a magyarországi németekéhez; Riester képviselő a horvát parlamentben fellép a német anyanyelv használatának iskolai és egyházi korlátozása, a német nyelv lebecsülése ellen, s tiltakozik az ellen, hogy a német nyelvhez való ragaszkodást hazaárulásnak tekintsék. A szervezkedés azonban itt sem kerülheti el — s nyilván joggal nem — a pángermanizmus vádját: a német nacionalista Deutsches Volksblatt für Syrmien-t azzal vádolják, hogy a Deutscher Schulverein tartja fenn,¹³⁴ a Semliner Volksblatt szerkesztőjét. Kurz Bálintot pedig kiutasítják Zimonyból „pangermán izgatás” címén.¹³⁵ Steinacker feltehető kísérlete azonban, hogy a horvátországi, a horvát nacionalizmussal ellenzékben álló németeket az UDV részére megnyerje, nem jár eredménnyel: a Deutsches Volksblatt 1907 végén egy önálló szövetség — Bund der Deutschen Kroatischen-Slawoniens — létesítésére hívja fel az ottani németiséget, népisége, nyelve megvédése érdekében.¹³⁶ Épp így nem sikerül pártszervezeteket létrehoznia a Pest környéki német falvakban és a Szepességben sem.¹³⁷

¹³⁰ Mandics rendőrkapitány jelentése Tiszához. 1913. szept. 8. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára. Tisza-anyag. Tiszához írt levelek. 31.

¹³¹ DUVf., 1907. 22. 40. sz., továbbá 17. sz.

¹³² Edmund Steinacker: i. m. 144—148. l.; a törvényhatósági választásokra: *Isolde Schmidt*: i. m. 76. l. idézi Krenling levelét Steinackerhez. Vö. még: DUVf., 1907. 44. sz. Egy az Ungarländische Deutsche Volksparteihez tartozó híró megválasztásáról: DUVf., 1907. 32. sz.

¹³³ DUVf., 1906. 23. sz., továbbá 10. 20. sz.

¹³⁴ Riester beszédét közli a DUVf., 1907. 10. sz. Kiderül ebből, hogy a horvátországi németek a német birodalom zászlóját is használják; a vádra Riester azzal válaszol, hogy ez nem birodalmi zászló, hanem népi zászló (Volksfahne).

¹³⁵ Népszava, 1907. 61. sz. (Feltehetőleg másodszor utasítják ki. Vö. 101. sz. jegyzetünkkel.)

¹³⁶ DUVf., 1907. 40. sz.

¹³⁷ Edmund Steinacker: i. m. 144, 146—147. l.

Több eredményt hozott a nyugat-magyarországi szervezkedés. Itt Steinacker Karl Wollinger rábakeresztúri földbirtokossal és malomtulajdonossal léphetett kapcsolatba. Wollinger apja Németországból települt ide — birtokát állítólag egy német nacionalista egyesület vásárolta számára, azzal a kötelezettséggel, hogy a némettség érdekeiért harcoljon. A Németországban és Ausztriában iskolázott fiatal Wollinger 1904-ben vette át apja birtokát, s ettől kezdve intenzív tevékenységet fejtett ki a német nyelv használata érdekében. Utóbb az UDV szervezését is végezte, úgy látszik, nagy befolyást gyakorolva vidéke német parasztságára,¹³⁸ de eredménytelenül az asszimilálódó német polgárság körében.¹³⁹ Kőszegen és Sopron németjei körében Steinacker sem jár konkrét eredménnyel, sikerül azonban megnyernie Zombor Gézát, az erősen ellenzéki Radikál című lap szerkesztőjét a némettség ügyének támogatására. A Westungarischer Grenzbote ugyancsak pozitíven foglalt állást a dél-magyarországi németiséggel kapcsolatos kérdésekben.

Az 1907. évben tovább folyik a Volksfreund tevékenysége is; bár a lap nem deklarálja magát az UDV hivatalos közlönyévé, mégis teljes egészében annak célkitűzéseit képviseli. Sokat foglalkozik a készülő népiskolai törvényjavaslattal; majd amikor a törvény, minden tiltakozás ellenére, létrejön, felvázolja az új helyzetben a németekre háruló feladatokat: hű németek bejuttatása a községi és megyei igazgatásba; a német fiatalság jogi és tanítói pályára való irányítása — ezeknek nagyobb szerepük van nacionalista szempontból, mint a mérnököknek, orvosoknak —; az egyes községekben az oktatási nyelv körül uralkodó bizonytalanságok szétosztatása, végül megfelelő személyek bejuttatása a parlamentbe.¹⁴⁰ Tervbe veszi a délvidéki németiség helyzetének pontos felmérését: kérdőívet közöl, melyben az egyes községek múltjára, egyesületeire, nemzetiségi viszonyaira, a német nyelv érvényesülésére vonatkozó tájékoztatást kér.¹⁴¹ 1907 decemberében tartja meg végül a Volkspartei első nyilvános gyűlését Versecen a Bürgerpartei gyűlésének keretében. Heegn, a verseci párt vezetője a városi anyanyelvű oktatás kérdéseiről beszél; Steinacker az általános politikai helyzetről, a népi parlament követelményét hangoztatva; Kremling a németiség egyes köreiben uralkodó gyávaságot támadja, s a társadalmi osztályok közötti egység követelményével lép fel. Felszólal Orendi is, a Volksfreund szerkesztője, kijelentve, hogy az új párt nem kíván mást, mint a nemzetiségi törvény betartását s olyan viszonyokat, hogy a németeknek ne kelljen titkolniuk németiségüket. A hozzászólók között szerepel a verseci szociáldemokrata pártszervezet titkára is.¹⁴²

Az 1907. év eseményei világossá tették, hogy a német nacionalista szervezkedés második szakasza bizonyos sikereket ért el. Az első kísérlet, az 1901—1902. évi akció túlságosan nyílt és erőszakos jellege folytán kudarcra zárt; a kormányzatnak sikerült a mozgalmat — mely tömegekre amúgy sem támaszkodott — felszámolnia. A második — lényegében már 1903-ban meginduló — akció, levonva a kudarc tanulságait, óvakodva a törvényekkel való nyílt szembe-

¹³⁸ Der freie Burgenländer. 1922. jún. 11. (Sauerbrunnban megjelenő hírlap.) Andreas Burghardt szíves közlése, saját gyűjtéséből származó, Wollingerre vonatkozó egyéb adatokkal együtt.

¹³⁹ Pukánszky Béla: Német polgárság magyar földön. Bpest. é. n. 171—172. l. Ugyanő említi Wollinger „újstájer” szervezetét, s Nyugat-Magyarország elcsatolására már ekkor ápolta tervét.

¹⁴⁰ DUVf., 1907. 28—29. sz. A cikk „Gottlieb” álnévvel jelenik meg.

¹⁴¹ DUVf., 1907. 37. sz. Az akció eredményeiről nincsen tudomásunk.

¹⁴² DUVf., 1907. 49—50. sz., Edmund Steinacker: i. m. 144—145. l.

fordulástól, a tömegek lassú megnyerésére s politikai párt megalapítására irányult. A párt valóban megalakult, s bár létezését sohasem sikerült hivatalosan elfogadtatnia, aminek folytán szélesebb rétegek aktív részvételére nem számíthatott, mégis alkalmas volt arra, hogy magvát képezze minden további szervezkedésnek.

*

A helyzet, amelyben az Ungarländische Deutsche Volkspartei harcát megkezdte, nem kedvezőtlen. A Monarchia általános válsága némileg felszabadítja a nemzeti mozgalmakat létrehozó erőket, s a korábbinál valamivel szabadabb mozgást tesz lehetővé számukra; a délvidéki német társadalom rendelkezik azokkal az adottságokkal, amelyek egy nemzeti mozgalmak létrejöttéhez szükségesek, s a nyelvi rendelkezések a tömegek elégedetlenségét is felszítják; a szervezkedésben egyedül számbajövő ellenfél, a Bauernverein nem képes további terjeszkedésre; a mozgalom meghirdetett célkitűzései egybeesnek számos magyarországi politikai szervezet programjával; végül a kis magyarországi párt mögött anyagi és erkölcsi támogatásának súlyával áll a háttérben az Alldeutscher Verband, a német nacionalizmus legszántabb harcosa. Hogy a délvidéki német mozgalom miért nem ér el átütőbb sikereket, s hogy igazán tömegmozgalommá miért nem fog válni a Monarchia fennállásának hátralevő évtizedében sem: ennek elemzése már túlmutatna tanulmányunk időbeli keretein.

Э. В. ВИНДИШ

ПОПЫТКИ К ОРГАНИЗАЦИИ НЕМЕЦКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЮЖНОЙ ВЕНГРИИ В ГОДЫ КОНЦА XIX — НАЧАЛА XX ВЕКОВ

Резюме

Статья является частью большей работы, посвящённой истории немецкого населения Венгрии в эпоху дуализма. Предыдущие главы, появившиеся в журналах «Сазадок» и «Акта хисторика», познакомили нас с экономическим и политическим положением немецкого населения Венгрии, с причинами, вследствие которых немецкое население Венгрии — за исключением саксонцев в Трансильвании — в течение XIX века не организовывается для защиты своих национальных прав, а также с немногочисленными причинами национального характера, состоявшими во второй половине XIX века в первую очередь на юге Венгрии (в Банате и Бачке) в группе немцев, насчитывавшейся всего около 640 000 человек.

Настоящая же статья занимается попытками, направленными в годы конца XIX и начала XX веков на экономическую и политическую организацию немецкого населения Южной Венгрии. Первая часть статьи излагает историю Сельскохозяйственного общества крестьян на юге Венгрии («Südungarischer Landwirtschaftlicher Bauernverein»). Общество начало свою деятельность под эгидой партии Аппоньи в 1893 г., стремясь без всяких политических или национальных целей лишь к улучшению экономической обстановки немцев-землевладельцев на юге Венгрии. С 1900 года до мировой войны в нём насчитывалось всегда около 10 000 членов. Местные власти иногда пытались помешать его многосторонней и успешной деятельности, но — сознав полезность общества по сравнению с объединениями национального характера — правительство поддерживало его деятельность.

Организационная работа национального характера началась в 1899 г. путём печати. Четыре банатские газеты — с материальной и моральной всегерманской (alldeutsch) поддержкой, поступавшей при посредничестве саксонцев, начали говорить германским националистическим тоном, раскрывать несомненно существовавшие языковые обиды немцев и противоречия венгерской политической жизни. Посредником между Всегерманским обществом (Alldeutscher Verband) и немцами, проживающими в Венгрии, был Эдмунд Штейнаккер (Edmund Steinacker), родом немец из Венгрии, выдающаяся личность

немецкого движения в эпоху дуализма. Жил он в это время в Вене. Цель Всегерманского общества заключалась в том, чтобы превратить немецкое население Венгрии в «аванпосты» всегерманских стремлений. Для мобилизации немцев оно хотело воспользоваться несправедливостями, совершёнными против немцев в языковой области. Агитация и достигла некоторых — хотя и малозначительных — успехов в пробуждении национального самосознания немцев. В ходе 1902 года правительству удалось сразить акцию, несмотря на то, что ввиду союза с Германской империей его поступки были очень осторожными. Редакторы газет были осуждены под видом национального подстрекательства, они бежали в Германию, а среди немцев восстановился порядок.

Но Всегерманское общество не отказывается от привлечения проживающих на территории Венгрии немцев к движению. После нескольких лет более осторожной печатной деятельности и после состоявшейся в законных рамках безуспешной избирательной агитации Штейнаккер и местные руководители немецкого населения Южной Венгрии создали политическую партию под названием Германской народной партии Венгрии (Ungarländische Deutsche Volkspartei). Подчёркивая верность немцев венгерскому государству, программа партии требовала соблюдения закона 1868 г. о национальностях, свободного употребления родного языка и некоторых других буржуазно-демократических реформ, в частности введения всеобщего тайного избирательного права. Однако за программой, содержащей правильные и законные требования, неизменно скрывается Всегерманское общество. Наряду с этим, начиная с 1907 г. Штейнаккер старается присоединить движение в Венгрии к деятельности «мастерской» Франца Фердинанда. Партия не в состоянии привлечь к себе широкие массы, к тому же и правительство всячески мешает его деятельности, распространяющейся и на немцев Западной Венгрии. Ему и не удалось послать депутатов в парламент, и его главная деятельность ограничивается до конца нашего периода содержанием политического еженедельника в духе немецкого национализма.

E. V. WINDISCH

ESSAIS VISANT À L'ORGANISATION DES ALLEMANDS DE LA HONGRIE MÉRIDIONALE DANS LES ANNÉES DU TOURNANT DE SIÈCLE

Résumé

La présente étude fait partie d'un ouvrage d'envergure monographique consacré à l'histoire des Allemands de Hongrie à l'ère dualiste. Les chapitres précédents parus dans les revues Századok et Acta Historica exposent la situation économique et sociale des Allemands de Hongrie et décrivent les raisons d'après lesquelles la population allemande du pays — exception faite des Saxons de Transylvanie — ne s'organisa pas au cours du XIXe siècle pour la protection de ses droits nationaux et rendent compte des initiatives peu significatives prises à cet égard dans la deuxième moitié du même siècle, en premier lieu au sein du groupe allemand habitant dans la région de Sud du pays (Banat, Batchka) et dont le nombre monta à 640 000 têtes.

La présente étude se met à analyser les essais qui pendant les années du tournant de siècle portent des efforts pour l'organisation économique et politique des Allemands de cette même région. Pour commencer l'article expose l'histoire de la Südungarischer Landwirtschaftlicher Bauernverein. L'association commença son activité en 1893 sous l'égide du Parti Apponyi et sans avoir inscrit dans son programme des objectifs d'ordre politique et nationalitaire visait à améliorer la situation économique des propriétaires fonciers allemands de la Hongrie méridionale. A partir de 1900 jusqu'au déclenchement de la première guerre mondiale le nombre des membres de l'association resta inchangé avec un effectif de 10 000 personnes. Pendant que les autorités locales tentaient d'entraver son activité multilatérale et non sans résultats, le gouvernement, lui, la croyant pouvoir utiliser à l'encontre des mouvements nationalitaires, ne se refusa pas à lui accorder son appui.

Le mouvement de teinture nationalitaire se déclencha en 1899 par la voie de la presse. Bénéficiant de l'appui moral et matériel que leur assura par l'entremise des Saxons le mouvement pangermanique, quatre journaux paraissant dans le Banat laissèrent entendre un ton empreint de nationalisme allemand et ne manquèrent pas d'exagérer les griefs d'ailleurs légitimes clamés par les Allemands quant à l'usage de leur langue, tout aussi bien que les abus de la vie politique hongroise. D'origine allemande et issu de la Hongrie Edmund Steinacker, la plus marquante figure du mouvement allemand de l'ère dualiste vivant à cette époque à Vienne, agit en intermédiaire entre le Alldentscher Verband et les Allemands de Hongrie. Le Alldentscher Verband entendait convertir les Allemands de Hongrie en «pionniers» des objectifs que s'était proposé le

mouvement pangermanique et, pour les mobiliser, il désira utiliser les injustices commises à leur égard dans le domaine de la langue. La propagande n'était pas sans accuser certains résultats modiques quant à l'éveil de la conscience nationale des Allemands du pays. Le gouvernement encore que, en raison de ses rapports d'alliance avec l'empire allemand, témoignant d'une extrême prudence, réussit au cours de 1902 à évincer l'action; les rédacteurs des journaux se virent condamnés à titre d'excitation nationale; ceux-ci s'étant réfugiés en Allemagne, le calme se rétablit dans les milieux allemands.

Cependant le Alldeutscher Verband ne se montra pas disposé à renoncer à l'organisation des Allemands de Hongrie. Après une activité déployée dans la presse pendant quelques années et une propagande, bien que peu fructueuse, lancée dans de cadres légitimes lors des élections, fin 1906 Steinacker et les dirigeants locaux des Allemands de la Hongrie méridionale arrivèrent à créer un parti politique sous le nom de Ungarländische Deutsche Volkspartei. Tout en insistant sur la fidélité des Allemands à l'égard de l'État le programme du Parti réclame l'observation de la loi de 1868 portant sur les nationalités et le libre usage de la langue maternelle, tout aussi bien que quelques réformes de caractère bourgeois-démocratique, où l'accent se met sur l'introduction du droit de suffrage général et secret. Cependant à l'arrière-plan du programme contenant des revendications justes et légitimes on retrouve la présence du Alldeutscher Verband; de sucroît Steinacker, lui, s'efforce, à partir de 1907, de rallier le mouvement de Hongrie à l'activité déployée par l'«atelier» du prince héritier, François Ferdinand. Le Parti ne réussit pas de se gagner les larges masses de la population allemande; le gouvernement a recours à tous les moyens susceptibles d'entraver une activité s'étendant sur les Allemands de la Hongrie occidentale. Le Parti ne parvint pas à se représenter au Parlement, sa principale activité se borna dans notre époque à maintenir un hebdomadaire allemand d'esprit nationaliste.

JUHÁSZ GYULA

Magyarország hadbalépése Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok ellen

Amikor 1941. június 27-én Bárdossy László a képviselőházban bejelentette a hadiállapotot Magyarország és a Szovjetunió között, a magyar politikai élet porondján sokan abban az illúzióban ringatták magukat, hogy a Szovjetunióra korlátozott aktív részvétel a háborúban nem fogja maga után vonni a hadbalépést a nyugati hatalmakkal is. A háború logikája azonban keresztül húzta ezeket a számításokat. Rövid idő alatt bebizonyosodott, hogy a Szovjetunió megtámadásának szükségszerűen el kellett vezetnie a nyugati államokkal való hadiállapothoz.

A Szovjetunió ellen tervezett villámháború csődje, annak ellenére, hogy a német csapatok kezdetben rendkívüli gyorsasággal nyomultak előre a szovjet területeken, hamarosan nyilvánvalóvá lett. 1941 augusztusában, két hónapos, igen nagy veszteségeket követelő véres harcok után a hadjárat befejezésének még távoli ködképei sem tűntek fel. A szovjet hadsereg hősiei védelmi harcai közepette hiú ábránd lett volna a Szovjetunió kapitulációjában reménykedni. Sztójay, a berlini magyar követ már 1941. július 18-án jelentette, hogy a külügyi hivatalban hangsúlyozzák: „Az oroszok szívós ellenállást fejtenek ki, hogy minden rendelkezésre álló erőt ellenállás formájában bevetnek a harcba.” Az tapasztalható — tette hozzá jelentéséhez —, hogy „az orosz erőket, különösen azok ellenállását, főleg technikai felkészültségét német oldalon nem ismerték teljes mérvben”.¹

Mindez természetesen magyar vonatkozásban elsősorban azt jelentette, hogy füstbe mentek a magyar kormány azon reményei, hogy viszonylag kis erők bevetésével a Szovjetunió ellen megválthatják a németek jóindulatát és nagyjából megőrizhetik a magyar fegyveres erők épségét. Nem lehetett többé kétséges, hogy a német hadvezetés mind nagyobb erők bevetését fogja követelni Magyarországtól is. 1941 nyárutójától ez a törekvés a német—magyar kapcsolatok legjellemzőbb vonásává vált. A magyar hadsereg mind teljesebb felhasználásáért egymást követték a közvetlen politikai és katonai tárgyalások, amelyeket a homályos ígéretek és a drasztikus fenyegetések kísértek.

A németeknek ez a törekvése nagyrészt egybe esett a magyar katonai vezetés, elsősorban a vezérkar céljaival, annak ellenére, hogy már a Szovjetunió elleni háborúban való részvétel első két hónapja gyanús tényeket tárt fel a magyar hadseregről. Kiderült, hogy sem ütőképességében, sem felszerelésében nem felel meg a modern háború követelményeinek, s valóban csak az ágyutöltelék szerepét játszhatja. A frontra küldött magyar haderő alig másfél hónap alatt szétzilálódott. Felszerelése mintegy 80%-ban tönkre ment. Mindez feltárta a magyar katonai vezetés hiányosságait, azt az ellentmondást, ami a magyar had-

¹ Ö. L. Küm. res. pol. 1941 — 24 — 527.

sereg harc készségéről, felszereléséről és erejéről szüntelenül hangoztatott nézetek és a valóság között volt.

Werth Henrik vezérkari főnök már 1941 augusztusában újból felvetette a magyar hadsereg erőteljesebb részvételének kérdését a Szovjetunió elleni háborúban. Werth biztos lévén a dolgában, a kormány beleegyezése nélkül, s a nélkül, hogy Horthyval erről tanácskozott volna, augusztus 5-én közölte Rudolf Tausaint tábornokkal, a budapesti német katonai attaséval: javaslatot szándékozik tenni Németországnak a magyar hadsereg további egységeinek felajánlására a frontharcokra, vagy megszállási feladatok elvégzésére.²

Két héttel később, augusztus 19-én egy memorandumot juttatott el Bárdossyhoz, amelyet a kormány elleni vádaskodással kezdett, mondván, hogy Magyarország „a bolsevizmus elleni tradicionális beállítottsága dacára is csak kénytelen-kelletlen” lépett be a háborúba kis erővel, ami „Magyarország részére nehezen jövátelhető politikai hátrányt jelent”.³ Werth nem vonakodott attól sem, hogy a németek nevében vádaskodjék. Részletesen fejtegette, hogy a magyar kormány „mulasztása” a németeknek nagy véráldozatba került, mert a magyar segítség elmaradása a lemergi csatában hátrányosan éreztette hatását és az „összhadműveletek lendületére fékezőleg hatott”. Ezt a „mulasztást” a vezérkari főnök emlékiratában úgy vélte jövátelhetőnek, ha a magyar kormány a háború folytatásához mielőbb felajánlaná a magyar haderő mintegy felét, legalább 4–5 hadtestet. S hozzátette: ezt a felajánlást nem szabad attól függővé tenni, hogy a német kormány kérje a magyar hadsereg fokozottabb részvételét a harcokban, mert „német vélemény szerint egy szuverén államnak önmagának kell sorsdöntő elhatározásra jutnia”. E sorsdöntő elhatározást Werth azért tartotta fontosnak, mert felfogása szerint „a háború utáni végső elrendezésnél a győztes tengelyhatalmak az egyes államokat abban az arányban fogják jutalmazni, ahogyan a hadműveletekben részt vettek”. Az emlékirat végül leszögezi, hogy a magyar hadsereg nagyobb arányú részvételét a harcokban politikai síkon kellene felajánlani Németországnak, s az ezzel kapcsolatos megbeszéléseken tisztázni kellene: *a)* ezeréves határaink visszaszerzését, *b)* a határokon belül élő szláv és román nemzetiségek kitelepítését, *c)* a zsidók kitelepítését, *d)* Magyarország részesedését a szovjet nyersanyagkészletekből.⁴

Werth lépései nem találtak kedvező visszhangra sem a kormánynál, sem Horthynál. Nem azért, mintha a szovjetellenességről, a további területi revízióról, a szomszéd országokkal való versenyfutásról vallott nézeteik szöges ellentétben állottak volna a vezérkari főnök felfogásával. A véleménykülönbségben, ezeknek az érdekeknek óvatosabb képviselője mellett szerepet játszottak a személyes sérelmek is. Horthy rendkívül sérelmesnek találta, hogy a vezérkari főnök, az ő megkérdezése nélkül, ajánlatokat tett a németeknek, mert ebben „legfelsőbb hadúri” jogainak csorbítását látta. Bárdossy pedig ott ütött Werth, ahol a legkevésbé várta: a németek iránti hűségét vonta kétségbe. De mindezeket túl, a kormány felfogását a háborúban való fokozottabb részvételt illetően nyilvánvalóan befolyásolták a keleti fronton és a nemzetközi helyzetben bekövetkezett fejlemények, s ezeknek hatása a magyar uralkodó osztályok egyes csoportjaira és a közvéleményre. A szovjet hadsereg egyre jobban erősödő védelmi harcai, a magyar uralkodó osztályok várakozása ellenére kibontakozni kezdő

² GFM. 1941 — 1 — 93 — 103912.

³ Horthy Miklós titkos iratai. Bpest, Kossuth Kiadó. 1963. 59. sz. irat. 300—307. 1.

⁴ Uo.

antifasiszta koalícióról érkező hírek nem maradhattak minden hatás nélkül: 1941. július 17-én a Szovjetunió és Anglia kormánya kölcsönös segítségnyújtási és a különbékét kizáró egyezményt kötött. 1941 augusztus elején az Egyesült Államok kötelezettséget vállalt, hogy a fontos hadianyagok szállításában elsőbbségi jogot biztosít a Szovjetuniónak. Augusztus 14-én közzétették a Rooseveltt és Churchill New-Foundland-i megbeszélései alapján létrejött ún. Atlanti Oceáni Államokmányt (Atlantic Charter). Augusztus 25-én szovjet és angol csapatok vonultak be Iránba.

Mindezen tényezők együttes hatására kezdtek a magyar politikai körökben olyan hangok hallatszeni, amelyek — a vezérkarnak a német elképzelésekhez közelálló azon nézeteivel szemben, hogy minél nagyobb katonai erőt dobjanak a frontra — a hadsereg nagyobb arányú felhasználása ellen szóltak. Az olyan bátor fellépés, mint Bajcsy-Zsilinszky Endréé — aki Bárdossynak küldött 1941 augusztusi emlékiratában a csapatok visszaszállítását és a Szovjetunió elleni háborúból való azonnali kilépést követelte⁵ — süket fülekre talált ugyan. De az események hatására az uralkodó körök egyes csoportjaiban bizonyos óvatosságra intő hangulat kezdett mutatkozni.

Bárdossy, akit vérig sértett a vezérkari főnök memoranduma, 1941. augusztus 26-án terjedelmes levelet írt Horthynak, s ebben részletesen kitért Werth tételeire. „Semmivel sincs alátámasztva — írta —, de még csak valószínűsítve sem, hogy a birodalmi kormány vagy a német hadvezetőség elvárná tőlünk, hogy a folyamatban levő háborúban nagyobb erővel vegyünk részt, s hogy azt is megkívná, hogy erre önként ajánlkozzunk.”⁶ Majd azt fejtegette, hogy Magyarország délkelet-európai szerepének fontosságát már bebizonyította, s e szerep további vállalására nem kell külön érdemeket szereznie. Meggyőződése szerint a német hadseregnek nincs szüksége a magyar haderő nagyobb arányú részvételére, s ha mégis igényelné azt, akkor kétségtelenül hivatalos úton a magyar kormány tudomására hozná kívánságát, amelynek teljesítését mérlegelni lehetne, de addig — fejezi be érvelését Bárdossy — „egyáltalán nem áll országunk érdekében, hogy magunk iparkodjunk a szovjet elleni háborúba nagyobb erővel bekapcsolódni, ami — a vezérkari főnök minden erre vonatkozó fejtegetésének ellenére is — nyilvánvalóan kedvezőtlenül hatna a mi nemzeti erőink

⁵ O. L. Küm. pol. 1941 — 6970. Az emlékiratot Bajcsy-Zsilinszky Endre 1941. augusztus 5-én küldte el Bárdossynak. Kísérőlevelében többek között a következőket írta: „Igyekeztem tárgyilagos lenni. S éppen e tárgyilagosság érdekében, gondolatmenetem lehető hibátlanúsága és következtetéseim szilárdsága kedvéért s azért, hogy más gondolkodásúak számára is elfogadhatóvá tegyem konzekvenciáimat: mondom valószínűnek a Harmadik Birodalom háborúvesztését. Valójában ezt biztosra veszem. Ma már nagyon komoly, szakképzett katonák is így gondolkodnak, szerintem így kellene gondolkodnia s erre az eredményre kellene jutnia a magyar hadvezetőségnek is. Ebből a szinte kétszer-kétszer törvényszerűségével következő összeomlásból idejében ki kell vonnunk magunkat.”

Majd miután kifejtette, hogy az Európáért és civilizációért való kereszties hadjárat oltós szolamait ideje lenne elvetni, így folytatta: „Nem fog sor kerülni arra, hogy a németek megpróbálhassák Európa megszervezését. Ezért minden nap elveszett, sőt rettentő veszedelmeket gyűjt számunkra, amelyben nincs valaminő lépés belső ellenállásunk megszilárdítása és az orosz háborúból való kivonulásunk felé.

Szerintem a magyarság igazi nemzetközi megbecsülése és presztizsének emelkedése is itt kezdődik. Ez az érdek pontosan összevág honvéd hadseregünk mindenáron való megmentésének alapvető és mindennél fontosabb érdekével.

Még csak annyit: sokkal többen gondolkodunk így, vagy éféleképpen, mint ahogy hiszitek. Magában a kormánypártban is, és mondhatom, nem a gyöngébb elem. Mögötted leszünk mindnyájan, ha kimondod a magyarmentő »nem«-et.”

⁶ Horthy Miklós titkos iratai. 300—307. l.

állagára, belső viszonyainkra és gazdasági termelésünkre". A levél végén Bárdossy kijelentette, hogy a további együttműködés lehetőségét a vezérkar főnökével nem látja biztosítva.

Néhány nappal később, szeptember elseje körül Szombathelyi altábornagy, kassai hadtestparancsnok juttatott el egy memorandumot Horthyhoz, amelyben kifejtette, hogy a villámháború végetért, amelyből a magyar kormány politikájának le kell vonnia a következtetéseket, s csak saját érdekeit szabad szem előtt tartania.⁷ Szombathelyit a memorandum alapján konzultációra hívták a kormányzóhoz, ahol Werth és ő kifejtették nézeteiket. Horthy — akit nyilvánvalóan befolyásolt a Werth részéről ért sérelem — ezen a megbeszélésen Szombathelyit részesítette előnyben.⁸

A magyarországi hangulatban érezhető bizonytalanság jeleiről a németek hamar tudomást szereztek, ami méginkább sürgetővé tette, hogy a magyar hadsereg felhasználásával kapcsolatos elképzeléseiket hivatalos útra tereljék. Ezért Ribbentrop már 1941. szeptember elsején utasította Jagow budapesti követét, hogy keresse fel a kormányzót és Hitler nevében hívja meg a főhadiszállásra.⁹ Másnap újabb táviratot küldött Budapestre, amelyben szeptember 8-át ajánlotta a Hitlernél teendő látogatásra. S amíg előzőleg a kíséret összeállítását teljesen Horthyra bízta, addig most közölte, hogy a Führer nagyon örülne, ha a megbeszéléseken Werth vezérkari főnök mellett László altábornagy, a hadművelleti osztály vezetője is részt venne.¹⁰ A német meghívás csak sürgette a vezérkari főnök leváltását, mert Horthy semmiképpen sem akarta hogy Werth képviselje a magyar katonai elképzeléseket a tárgyalásokon.

Ilyen előzmények után került sor Werth Henrik leváltására és Szombathelyi Ferenc kinevezésére 1941. szeptember 6-án. Werth leváltásakor Jagow, a néhány hónapja kinevezett új budapesti német követ azt táviratozta Berlinbe, hogy a vezérkari főnök visszalépése elsősorban Magyarországnak a Szovjetunió elleni háborúban való fokozottabb részvételének kérdésével függ össze. Megbízható értesüléseire hivatkozva közölte, hogy néhány napja Halder vezéreztetéshez küldött levelében felajánlotta 8 magyar brigád bevetését a frontra.¹¹

1941. szeptember 7-én Horthy a német főhadiszállásra utazott. Kíséretében voltak: Bárdossy László miniszterelnök, Szombathelyi Ferenc, az új vezérkari főnök, László altábornagy, Szentmiklóssy követségi tanácsos. A magyar küldöttséget a látogatásra elkísérte Jagow budapesti német követ is.

Horthy és kísérete a főhadiszálláson Hitlerrel, Göringgel, Ribbentroppal, Brauchitsch-sal, Keitelrel, Halderral és Rintelennel folytatott megbeszéléseket. A sokoldalú megbeszélések jegyzőkönyvei ez ideig még nem kerültek napvilágra. Bárdossy és a magyar diplomaták feljegyzései, valamint német diplomáciai iratok alapján a megbeszélések körvonalait azonban rekonstruálni lehet.¹²

A megbeszélések főbb pontjai a következők voltak. A tengelyhatalmak katonai és politikai helyzete; Magyarország részvétele a Szovjetunió elleni hábo-

⁷ C. A. Macartney: October fifteenth. Edinburgh. 1961. II. köt. 54. l.

⁸ Uo.

⁹ GFM. 1941 — 1 — 93 — 104001.

¹⁰ GFM. 1941 — 1 — 93 — 104027.

¹¹ GFM. 1941 — 1 — 93 — 104044.

¹² A tárgyalásokról a következő források álltak rendelkezésemre: Bárdossy László feljegyzése, O. L. Küm. Szent-Iványi Kézirat (továbbiakban Sz. I. K.) 686—714 l.; Sztójay 743/1941. — biz. jelentése, O. L. Küm. res. pol. 1941 — 27 — 729; Woermann és Erdmansdorff feljegyzése Rintelen közléséről: GFM. 1941 — 1 — 93 — 104070; 104286.

rúban; magyar—román viszony; magyar területi igények és határkérdések. Mindezekben belül a tárgyalások fő kérdése természetesen a magyar hadseregnek a Szovjetunió elleni háborúban való részvételének mennyisége és milyensége volt. Horthy emlékirataiban azt írja, hogy Hitlerrel történt első találkozása alkalmával maga vetette fel a fronton levő magyar csapatok visszavonásának kérdését.¹³ Hogy valóban személyesen kérte-e Horthy a csapatok visszavonását, az források hiányában nem ellenőrizhető, de hogy a kérdés már a magyar—német megbeszélések kezdetén felvetődött, azt bizonyítja a Ribbentrop és Bárdossy szeptember 9-i tárgyalásáról készített feljegyzés.¹⁴ A megbeszélés azzal kezdődött, hogy Ribbentrop kérdést intézett Bárdossyhoz: igaz-e, hogy a magyar kormány vissza akarja vonni csapatait a keleti hadszíntérről, és hangoztatta, hogy Magyarország visszavonulását „a bolsevista ellenes háborúból morális szempontból” rendkívül aggályosnak tartja.

Bárdossy egyetértését fejezte ki azzal, hogy a magyar csapatok visszavonása „morális szempontból” aggályos lenne és bizonygatta a magyar kormány szovjetellenességét, de azzal érvelt, hogy a fronton levő egységek felszerelése 50—80%-ban tönkre ment, s így nincs értelme továbbra is a hadszíntéren tartani őket. Más gyorshadtest hiányában pedig felváltásuk lehetetlen. Kifejtette azt is, hogy Magyarország más fegyvernemekkel sem tudna tevékenyen résztvenni a harcokban, mivel ez katonailag és gazdaságilag annyira legyöngyítene az országot, hogy „rendbiztosító szerepét Délkelet-Európában nem bírná tovább fenn tartani”, s ez nem lehet érdeke Németországnak sem. Ribbentrop ekkor felvetette, hogy esetleg mód lenne a fronton levő magyar egységek új felszerelésére német hadianyagból és arra, hogy a folyamatban levő hadműveletek után a magyar katonaság csak a front mögötti területek biztosításában vegyen részt.¹⁵

A német külügyminiszter javaslatait Hitler még az nap jóváhagyta. A részletes megállapodásokat Szombathelyi vezérkari főnök, László altábornagy és a német katonai vezetők dolgozták ki. A megállapodás a következőket tartalmazta: 1. A fronton levő magyar gépesített dandárt a németek sürgősen újból felszerelik, s így az a folyamatban levő hadműveletek befejezéséig, de legalább október 15-ig a hadműveleti térségben marad. Visszavonására csak ez után kerülhet sor. 2. Németország egy gépesített hadosztály teljes felszerelését a magyar hadsereg rendelkezésére bocsátja. 3. A front mögötti területeken tevékenykedő magyar hegyi és gyalogos dandárokat azonos létszámú egységekkel felváltják és újabb 12 gyalogos zászlóaljjal (4 hadosztály) egészítik ki. Ezek a továbbiakban csupán „hadtápszolgálatot” fognak teljesíteni.¹⁶

A magyar csapatok visszavonása tehát hamar lekerült a napirendről. A megbeszélések e tekintetben végül is a németek sikerével végződtek, s elérték újabb magyar egységek kiküldését, ha nem is közvetlenül a tűzvonalba, de legalább megszállási feladatok ellátására.

Szeptember 10-én Bárdossy újabb megbeszélést folytatott a német külügyminiszterrel. Ez alkalommal főleg a délkelet-európai helyzet került szóba. Bárdossy mindent latba vetett, hogy meggyőzze Ribbentropot: Délkelet-Európában Magyarország az egyedüli megbízható szövetséges. Bizonygatta, hogy Románia németbarát magatartása pusztán Antonescu személyéhez van kötve.

¹³ Horthy: *Ein Leben für Ungarn*. Bonn. 1953. 238. l.

¹⁴ O. L. Küm. Sz. I. K. 687—689. l.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

A bécsi döntésbe a románok nem akarnak belenyugodni. Szerbiában — folytatta fejtegetéseit — a Nedić-kormány létrehozása „pánszláv veszélyt” idézhet fel. S nem felejtette el hozzátenni, hogy a magyar kormány számára a szerb kormányalakítás elsősorban a Bánát megszerzése szempontjából aggályos. Horvátországgal kapcsolatban megjegyezte, hogy a magyar kormány továbbra is „igyekszik konszolidálását elősegíteni”.¹⁷

Mindezen kérdések más német vezető személyiségekkel folytatott megbeszélésen is szóba kerültek. S hozzá tehetjük: nem sok eredménnyel. A németek nem nagyon igyekeztek megérteni a magyar fejtegetések igazi céljait. Romániával kapcsolatban — mint ahogy az a feljegyzésekből kitűnik — leszögezték: „A fő hangsúly a petróleumon van, amely nélkül . . . azonnal be kellene szüntetni a hadműveleteket. Havi 500 ezer tonna jön Romániából és ezt egyedül Antonescu személye biztosítja. Antonescu személye tabu. Feltétlenül bízunk benne és igen nagyra becsülik.”¹⁸ A Bánatra vonatkozólag ismét csak ígéreteket kapott a magyar kormány. Megismételték, hogy a jugoszláviai Bánát Magyarországhoz tartozása „res judicata”. Azt azonban, hogy mikor kerülhet tényleges magyar fennhatóság alá, „kívülálló tényezők fogják meghatározni”. Horvát — magyar vonatkozásban csak annak megállapítására szorítkoztak, hogy „valami muraközi kérdés még nyitva áll”.¹⁹

Igen fontos és elvi jelentőségű mozzanat volt az 1941 szeptemberi német — magyar megbeszéléseken az a tény, hogy a magyar kormány hivatalosan olyan területekre jelentette be igényét, amelyek a történelmi határokon kívül estek. Szeptember 10-én Szombathelyi, az újdonsült vezérkari főnök, Jodl vezérezredesnek előterjesztett egy „határkiigazítási” tervezetet, amelynek értelmében az északkeleti Kárpátok gerincén húzódó határon túl fekvő lejtők, azaz Galícia egy részét Magyarországhoz csatolnák.²⁰ A javaslatot védelmi szempontokkal és a földrajzi viszonyokkal indokolták.

A németek a magyar javaslatot meglehetősen hűvösen fogadták, bár — nyilvánvaló összefüggésben a magyar csapatok felhasználásával — katonai oldalról a terv elé nem gördítettek akadályt.²¹

Szombathelyi előterjesztése nem volt a vezérkarnak valamiféle egyéni akciója. Ez a javaslat a kormánnyal egyetértésben született, s került a tárgyaló asztalra a főhadiszálláson tett látogatáskor. Bárdossy később Sztójayhoz küldött október 15-én kelt rendeletében utal arra, hogy bár némi ellenkezéssel, de maga is hozzájárult ahhoz, hogy a magyar vezérkar „határmódosítási” javaslatát a németeknek katonai úton előterjessze.²² Sőt, a megbeszélések után, mivel politikai részről a tervvel kapcsolatban a németek nem foglaltak állást, Sztójay utasítást kapott, hogy a határmódosítási tervezetet diplomáciai úton is terjessze fel a német kormányhoz. Erre vonatkozólag már a látogatás alkalmával megállapodtak.²³ A határmódosítási javaslat később bizonyos értelemben a két kormány

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo.

²⁰ GFM. 1941 — 1 — 93 — 104070; 104286; valamint O. L. Küm. Sz. I. K. 686—748. Pontos adatok az igényelt területekre vonatkozólag nem ismeretesek. A források egybevetése alapján úgy tűnik, hogy ez a terület nagyjából egybeesett azokkal a részekkel, amelyeket Ribbentrop 1939 szeptemberében a Lengyelország elleni háború idején ajánlott fel Csákynek.

²¹ O. L. Küm. Sz. I. K.

²² Uo.

²³ GFM. 1941 — 1 — 93 — 10407. Woermann feljegyzése Rintelen közléséről 1941. szeptember 11-én: „Den Ungarn sei bei den Besprechungen im Hauptquartier im Prinzip zugebilligt wor-

közötti diplomáciai nézeteltérések forrása lett, amellet, hogy német részről, mindaddig, amíg az ügy nyugvópontra nem került, ügyesen felhasználták követeléseik teljesítésének kicsikarására.²⁴

Az 1941 szeptemberi német—magyar tárgyalások anyagából figyelemreméltó az a helyzetértékelés, amit a német politikai és katonai vezetők a tengelyhatalmak helyzetéről, a háború kimeneteléről adtak. Magabiztosságuk ekkor még töretlennek látszott, s a magyar kormány önbizalmát is így igyekeztek növelni. A katonai helyzetet — idézi a Külügyminisztérium összefoglaló jelentése — nagyon optimisztikusan ítélték meg. „Általában az az elgondolásuk, hogy az Onyega tó—Molaga—Volga vonal elérése után nagyobb szabású hadműveletekre már nem lesz szükség, és a hadsereg felét vagy kétharmadát is leszerelhetik. Ami megmarad, elegendő a megszállt területen a rend fenntartására, az európai partok védelmére, Anglia tengeri blokádjára, valamint a közelkeleti és afrikai gyarmati háború viselésére.”²⁵ Az Egyesült Államokról kijelentették, hogy „közeli hadbalépését irrelevánsnak tekintik, mert a két óceáni flottájuk 1944 előtt nem léphet akcióba”. A gazdasági helyzetről megjegyezték, hogy a mélyponton már túl van. A Szovjetuniótól elfoglalt területek, bányák és ipartelek birtokában Európa gazdasági autarkáját biztosítva látják.

Horthy, Bárdossy és kíséretüknek tagjai a német győzelmi ígéretektől fellelkesülve tértek haza Budapestre. Szeptember 11-én Bárdossy rádiósószatot tartott, amelyben kijelentette: „A német haderő oldalán és a régi fegyverbarátság szellemében hozzuk meg a magunk véráldozatát ebben az új keresztesháborúban.”²⁶ Azt azonban, hogy valójában milyen kötelezettséget vállaltak a német főhadiszálláson, még a diplomáciai testület előtt is elhallgatta. A magyar követ-

den, dass sie ihre Grenze in Galizien auf Kosten des Generalgouvernements aus militärischen Gründen ein Stück vorverlegten und zwar als dauernde territoriale Veränderung. Ein offizieller ungarischer Vorschlag in dieser Hinsicht soll auf diplomatischem Wege erfolgen und dann von uns angenommen werden.”

²⁴ A magyar javaslatról 1941 október és november folyamán több jegyzékváltás történt, amelyben német részről annak politikai oldalát igyekeztek kidomborítani, magyar részről viszont katonai határellenőrzési kérdésre próbálták leegyszerűsíteni (GFM. 1941 — 93 — 104286; 104405 — 406; 104412; valamint O. L. Küm. Sz. I. K.). 1941. december elsején Budapesten járt Frank, a megszállt Lengyelország főkormányzója, aki Bárdossynak kijelentette, hogy Berlinben rossz benyomást keltett a magyar kormánynak az északkeleti határvonal korrekciójára vonatkozó kérése, és hogy érthetetlennek tartják azt az indoklást, amely védelmi okokra hivatkozik, amikor tudniok kellene, hogy a „Generalgouvernement a Német Birodalom kiegészítő része, s mint ilyen végleges megoldást jelent”. Bárdossy ekkor jegyzékkel fordult a német külügyminisztériumhoz, amelyben ismét a kérdés határellenőrzési oldalát kiemelve megkérdezte, mikor és hogyan kerül sor a terület átadására (GFM. 1941 — 91 — 104412 és O. L. Küm. Sz. I. K.). A katonai határmegállapító bizottságok között a tárgyalások 1942 tavaszán, miután a németek már ígéretet kaptak a 2. hadsereg frontra küldésére, kezdődtek meg. Az új miniszterelnök, Kállay már óvatossabb volt, s 1942 áprilisában álláspontját így foglalta össze: „... Hangsúlyozni kívánom, hogy a berlini megbeszélések alapján teendő intézkedéseknek kizárólag a katonai megszállás és nem a területi átcsatolás jellegét kívánom adni, és ezért minden oly törvényhozási vagy közigazgatási intézkedést mellőzendőnek tartok, amely annexio jellegével bírhatna. Elsőrendű politikai érdeknek tartom ugyanis azt, hogy a háború alatti területgyarapodás kizárólag saját, volt területeinkre irányultak. Nem tartanám célszerűnek, ha ettől az elvi alaptól most letérnénk, mert ezt adott esetben ellenünk is fordíthatnák és esetleg a területi kompenzáció útjára kényszeríthetnének.” (O. L. Küm. Sz. I. K.) — 1942. augusztus 17-én pedig — miután a katonai bizottságoknak megegyezniök nem sikerült (HIL. 5121/el. 1 vkf. 1942. VI. 22.) — jegyzék útján közölte: a magyar kormány igényét továbbra is fenntartva javasolja, hogy a határ kitzűzését a háború végére halasszák. (O. L. Küm. Sz. I. K.)

²⁵ O. L. Küm. Sz. I. K.

²⁶ Külügyi Szemle, 1941. dec. 608—609. l.

ségeknek küldött tájékoztató a tárgyalások lényegét így foglalta össze: „Konkrét ügyek nem kerültek szóba, legalábbis oly értelemben, hogy ezek a két kormány között bármilyen megállapodást vagy elhatározást szükségessé tettek volna.”²⁷ Néhány semleges országban működő követség számára még külön hozzáfűzték: „Arról, hogy szovjet elleni akcióban eddigénél nagyobb erővel vegyünk részt, nincs szó.”²⁸ Egyedül a római követ kapott némi felvilágosítást a tárgyalások igazi tartalmáról. Szeptember 15-én Bárdossy a Külügyi Bizottságban számolt be a németországi útról, ahol azt állította, hogy Magyarország katonai részvételének mértéke a Szovjetunió elleni háborúban „az igénybevett magyar katonai alakulatok okszerű felváltása mellett továbbra is az eddigi keretek között marad”.²⁹

Hamarosan kiderült azonban, hogy a magyar kormány rosszul értelmezte a németek szándékait, ha azt hitte, hogy a magyar hadsereg a tárgyalásokon megállapított létszámmal biztosíthatja Magyarország folyamatos részvételét a háborúban. 1941 októberében Németország már további magyar egységek bevetését szeretne volna elérni, ráadásul, ha lehet, a régi recept szerint úgy, hogy az magyar felajánlózásként történjék. Ezt bizonyos szempontból megkönnyítette a magyar vezérkar magatartása is: Szombathelyi október elején megbeszélést folytatott a budapesti német katonai attaséval. Tisztában van azzal — mondta az attasénak —, hogy a háborúban Magyarországnak fokozatosan teljes erejével Németország oldalára kell állnia. Mivel az elkövetkezendő esztendőbe nem szeretne felkészületlenül, új problémákkal belépni, kíváncsian volna, ha idejében megtudhatná, hogy mit várnak Magyarországtól a jövő évben.³⁰ A német hadvezetés azonnal kihasználta a vezérkari főnök kérdése által teremtett lehetőséget, s így nem sokkal a beszélgetés után a német katonai attasé meghozta a választ: az OKW utalással a szeptemberi megbeszélésekre, a megszálló csapatok megerősítését, és ezen felül *új, főleg műszaki egységek bevetését kéri.* (Utász és híradós alakulatok.)

A német kérés a két vezérkar között közvetlen megbeszélések tárgyát is képezte, anélkül, hogy a kormány erről tudomással bírt volna. Október 20-án Paulus tábornagy telefonon felhívta a Honvédelmi Minisztérium hadműveleti csoportfőnökét, László Dezsőt, és Halder nevében megismételte: a német hadvezetőség a megszállási feladatokra már addig rendelkezésre bocsátott 4 dandáron kívül sürgősen még további 2 dandár kiküldéséhez kéri a vezérkar elvi hozzájárulását.³¹ Ugyanezen a napon Roeder ezredes a Magyarországon működő német Transport Kommandantur vezetője azt kérte a német Transportchef nevében, hogy minél több magyar vasútepítő alakulatot küldjenek ki a megszállt szovjet területre. A magyar vezérkarnak természetesen nem állt jogában, hogy a kérdésekről döntsön, s ezért László altábornagy, többszöri sürgetésre közölte Paulus-szal: a német hadvezetőség diplomáciai úton forduljon a magyar kormányhoz.³²

A német kormány — levonva azt a következtetést, hogy a magyar vezérkar és a kormány álláspontja nem egységes — a kérés diplomáciai úton való felvetése előtt nem zárkózott ugyan el, hiszen a magyar haderő fokozottabb bevoná-

²⁷ O. L. Küm. Sz. I. K.

²⁸ Uo.

²⁹ Külügyi Szemle, 1941. dec. 609. l.

³⁰ GFM. 1941 — 93 — 104314 — 316.

³¹ O. L. Küm. Sz. I. K.

³² Uo.

sát a háborúba mindenképpen keresztül akarta vinni —, de azt is el kívánta kerülni, hogy diplomáciai lépésük kérésnek tűnjék fel. Ezért a budapesti német követ olyan utasítást kapott, hogy amikor az OKW igényeit a magyar miniszterelnöknél előterjeszti, egyben hangsúlyozza: a megbeszélések a két vezérkar között magyar katonai kezdeményezésre indultak meg.³³

Október 27-én jelent meg von Jagow követ Bárdossynál és közölte, hogy a magyar hadvezetőség korábbi kérésére hozza most a választ. Újabb megszálló csapatokat és különösen műszaki egységeket volna indokolt a frontra kiküldeni.³⁴

Bárdossy meglepődve hallgatta végig Jagow közléseit. Részletezte a szeptemberi megállapodásokat, majd kijelentette: „Ha a német hadvezetőség most ezen túl további csapatok kiküldését kívánná, illetőleg tartaná szükségesnek, a magyar kormány azt mérlegelés alá fogja venni.” A magyar kormány elhatározásának nem akar elébe vágni, de emlékeztetni szeretné a követet arra, hogy a Kelet-Galiciában levő megszálló csapatok felváltására szánt alakulatok már elindultak. A fronton küzdő csapatok helyett is küldenek ugyanolyan létszámú erőt, mielőtt azok visszatérnének.³⁵ A német követ utasításaihoz ragaszkodva ismételten leszögezte: tudomása szerint a magyar hadvezetőség fejezte ki azt a kívánságát, hogy szaporítsa a keleti fronton levő alakulatok számát, azzal a kérdéssel kísérve, hogy német részről mit találnának kívánatosnak. Ha a magyar hadvezetőség csakugyan nagyobb erővel kíván részt venni a háborúban, akkor — s ez a német válasz —, tegye azt elsősorban műszaki alakulatok kiküldésével.

Bárdossy viszont újból és újból hangoztatta, hogy csak félreértésről lehetett szó és meggyőződése szerint a magyar vezérkar részéről csak a készség és hajlandóság kifejezése történt, hogy a német kívánságoknak a lehetőségekhez képest Magyarország eleget tegyen, de nem felajánlkozásról. A megbeszélés végén ismét hangsúlyozta, hogy amennyiben a német hadvezetőség valóban kíván valamit, azt a magyar kormány az együttműködés szándékától vezettetve fogja megvizsgálni és a kívánságoknak a lehetőségekhez képest eleget fog tenni.³⁶

Bárdossy ez alkalommal is megismételte tehát korábbi produkcióját. Nem utasította el a német követeléseket, de azok teljesítését a német kormány kifejezett kéréséhez kötötte. Azonban a szokásos német reakció sem maradt el. Sztójay már október 30-án jelentette, hogy Clodius szerint a külügyi hivatalban bizonyos „Verstimmung” (hűvösség) tapasztalható Magyarországgal szemben mert a német hadvezetőség legutóbbi kérelmére Budapesten nem kapták meg a megfelelő és elvárt választ.³⁷ S megemlítette jelentésében, hogy Clodius „talán

³³ GFM. 1941 — 93 — 104314 — 516.

³⁴ Uo. „Aus Äusserungen des ungarischen Generalstabes vor einiger Zeit habe das O. K. W. entnommen, dass der ungarische Generalstab bitte, möglichst frühzeitig über einen etwa verstärkten Einsatz ungarischer Kräfte im kommenden Jahr unterrichtet zu werden. Dieser Bitte entsprechend habe die deutsche Wehrmacht vorgeschlagen, dass über die bereits vereinbarten vier ungarischen Sicherungsbrigaden hinaus noch weitere Sicherungskräfte für Besatzung eroberter Gebieten und ausserdem einige technische Truppeneinheiten eingesetzt werden. Der deutschen Wehrmacht wäre besonders die Entsendung technischer Truppen willkommen. Nachdem der ungarische Generalstab der deutschen Wehrmacht daraufhin jetzt mitgeteilt habe, dass die ungarische Regierung erwarte, dass diese Angelegenheit mit der ungarischen Regierung auf diplomatischem Wege besprochen werde, seien Sie beauftragt worden, unter Bezugnahme auf die früheren Äusserungen des ungarischen Generalstabes mitzuteilen, dass die deutsche Wehrmacht bereit sei, die erwähnten weiteren ungarischen Truppen im Osten einzusetzen.”

³⁵ O. L. Küm. Sz. I. K.

³⁶ GFM. 1941 — 93 — 104321.

³⁷ O. L. Küm. Sz. I. K.

nem minden célzás nélkül a románokról is tett említést, akik a hadsereg nagy részével és igen nagy vérbeli áldozatokkal is vettek részt a szovjet elleni háborúban”.³⁸ Románia megemlékezésével Clodius érzékeny pontot érintett. Az uralkodó politikai csoportokban a háború folyamán a revíziós törekvések mellett mindig erősebb volt a félelem attól, hogy lemaradnak a németek kegyeiért folytatott versenyben, mint az ország sorsának józan mérlegelése. Jellemző példaként lehet megemlíteni, hogy ez a versenyfutás volt az alapvető indítéka Ribbentrop budapesti meghívásának is. Már a szeptemberi megbeszéléseken tapogatództak aziránt, hogy a német külügyminiszter hogyan fogadná a meghívást. Sztójay szeptember 27-én jelentette, hogy benyomásai szerint Ribbentropra nagyon kedvező hatást tenne egy kormányzói meghívás. Javasolta, Horthy feltétlenül hívja meg a német külügyminisztert a szlovák meghívások ellensúlyozására, mert „a szlovákok fűt-fát hívnak üdülésre a Tátrába”.³⁹

A magyar csapatok felhasználása sürgős volt. A német kormány ezért végül is jobbnak látta — a huza-vona elkerülése végett —, ha teljesíti Bárdossy formális kívánságát. November 11-én Jagow ismét felkereste a miniszterelnököt, s hivatkozva Bárdossy korábbi kijelentéseire, hivatalosan ismertette a német hadvezetőség óhaját,⁴⁰ hozzátéve, hogy igen hálásak volnának, ha magyar részről az előadott kérést mielőbb teljesítenék. Bárdossy most már biztosította a német követet arról, hogy a magyar kormány a lehetőségekhez képest kérésüket minél előbb teljesíteni fogja. Másnap Jagow jelentette a főhadiszállásra, hogy a magyar kormány a német kívánságokat elfogadta, és kész azokat teljesíteni. A részletek megbeszélésére a magyar vezérkari főnök a kapcsolatot a német katonai attaséval már felvette.⁴¹

Ha a német kormány követeléseit Magyarországgal szemben általában a zsarolás, az ígéretés és a féltékenység felkeltésével igyekezett elérni, úgy a magyar kormány viszont a Németországnak tett szolgálatok fejében minden alkalommal azonnal kísérletet tett revíziós törekvéseinek valóra váltására. Ezuttal is így történt. A magyar kormány ugyanis szerette volna az alkalmat felhasználni arra, hogy a már fél éve húzódó muraközi kérdést rendezze, s a vitás területet végérvényesen Magyarországhoz csatolhassa. November 12-én Bárdossy tájékoztatta a berlini követet a német kívánságok teljesítéséről. „Remélem — írta —, hogy ezzel megszűnik az a kedvtelenség, amit Nagyméltóságod legutóbb jelzett.”⁴² Majd a következő utasítást adta Sztójaynak: „Feltétlenül számunkra kedvezően fordult hangulatban magyar—német nyugati határkérdést lehetőleg mielőbb rendezni szeretném. Szíveskedjék ezért illetékes tényezőt lehetőleg mielőbb felkeresni és, esetleg fentiekre hivatkozva, a most már hónapok óta húzódó határügy mielőbbi lezárását kérni. Kizárólag Nagyméltóságod saját tájékoztatására közlöm, hogy erre azért van most már feltétlenül szükség, mert a kormány a visszafoglalt déli területek visszacsatolásáról

³⁸ Uo.

³⁹ Uo.

⁴⁰ GFM. 1941 — 93 — 104365. „Der Wunsch der deutschen Wehrmacht gehe dahin, dass die ungarische Wehrmacht erstens noch zwei weitere Brigaden für Sicherungszwecke im rückwärtigen Gebiet zur Verfügung stellt, das heisst über die bereits früher vereinbarten vier Brigaden hinaus und zweitens technische Truppen in einem zwischen den beiden Oberkommandos festzustellenden Umfang einsetzt. Dabei handelt es sich um Eisenbahnbau und Betriebstruppen, Nachrichtentruppen und ähnliches.”

⁴¹ GFM. 1941 — 93 — 104379.

⁴² O. L. Küm. Sz. I. K.

a napokban törvényjavaslatot nyújt be. Erről azonban a németek előtt semmi esetre sem tegyen említést.”⁴³

A további német követelések, a szomszéd országokkal szembeni féltékenységek, a revíziós igények jegyében zajlottak le Bárdossy megbeszélései 1941 november közepén Hitlerrel és Ribbentroppal, amikor a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás és az antikomintern paktum megkötésének évfordulóját ünnepelték Berlinben. Ezúttal nem annyira a fokozottabb katonai részvétel, mint inkább a német gazdasági követelések álltak előtérben.

Miután 25-én Bárdossy — a többi csatlós országok képviselőivel együtt — aláírta az antikomintern paktum öt évvel való meghosszabbításának okmányát,⁴⁴ négy szemközt azzal hízelgett Ribbentrop külügyminiszter közismert hiúságának, hogy kijelentette: még mindig annak a nagyszabású beszédnek a hatása alatt áll, melyet a külügyminiszter az aláírás alkalmával tartott. Ribbentrop ebben a beszédben a „bolsevista veszéllyel szembeni európai szolidaritásról” szónokolt. S most nem késlekedett a magyar miniszterelnökkel világosan megértetni, mit ért Németország e szolidaritás alatt. Hangoztatta, hogy Németország most maximális erőt fejt ki Európa védelmében, és ezért minden lehetőséget igénybe kell venniük, hogy a küzdelmet sikerrel be is fejezzék. Tudja, hogy Bárdossy megértéssel kezelte eddig a német gazdasági kívánságokat. Németországnak most olajra és gabonára van szüksége. Ezért kéri, hogy a magyar kormány emelje az olajkontingenst 80 000 tonnáról 120 000 tonnára és biztosítson Németország számára további 10 000 tonna gabonát.⁴⁵

A meglepett Bárdossy panaszkodni kezdett ugyan arról, hogy az eddigi szállítások is nagy megerőltetést jelentettek, de megígérte: a nehézségek ellenére a legjobb indulattal iparkodik majd segíteni. Azután, hogy legalább valamiben kárpótlást találjon, dühös szitkozódásba kezdett Románia ellen. Pedig Ciano előző nap már figyelmeztette: Antonescu Berlinben persona grata és ezért vigyázzon, hogy a román témát itt szóba ne hozza.⁴⁶ „A románok egészen nyíltan lázítanak a bécsi döntés ellen” — mondta Ribbentropnak —, és azt fejtegette, hogy a „bécsi döntés azért sem volt áldozat Románia számára, mert sokkal rosszabbra voltak elkészülve”. Ezért nyugodtan állíthatja, hogy nagyobb területek elvesztését is lenyelték volna.⁴⁷

„Amíg a háború tart — válaszolta kimérten Ribbentrop —, a családi viszályokat fel kell függeszteni, s ezt Antonescunak is meg fogja mondani.” Azután támadni kezdett. Van-e még Budapesten amerikai követ? — kérdezte. Ellenőrzik-e eléggé, hiszen bizonyára angol érdekeket szolgál. Ügyel-e a magyar kormány eléggé a rádióra és általában az angol propaganda ellensúlyozására? Bárdossy nem tagadta meg magát, amikor így válaszolt: „Igen, van valami öreg bácsi Budapesten, az amerikai követ; de sose látom.”⁴⁸ Majd ezek után mást

⁴³ Uo.

⁴⁴ Külügyi Szemle, 1942. jan. 57—58. l.

⁴⁵ O. L. Küm. Sz. I. K.

⁴⁶ O. L. Küm. res. pol. 1941 — 23 — 899.

⁴⁷ O. L. Küm. Sz. I. K.

⁴⁸ Uo. Az amerikai követség, illetve a konzuli hivatal megszüntetését a németek már 1941. jún. 23-án kérték „a tengelyhatalmakkal való szolidaritás dokumentálásaként”. Bárdossy akkor nem teljesítette ezt a kívánságot, azzal az indokkal, hogy az Egyesült Államok kormánya válaszképpen megszüntetné az ottani magyar konzulátusokat és ez sokkal hátrányosabb lenne Magyarországra a nagyszámú kivándorolt magyar miatt, mint az Egyesült Államok számára a magyar kormány tisztán elméleti értékű lépése. (O. L. Küm. res. pol. 1941 — 10 — 744.) Október elején a német követ újabb jegyzékben kérte az USA követség konzuli osztályának betiltását.

nem tehetvén, a megbeszélések végén átadta Ribbentropnak Horthy meghívását magyarországi vadászatra.⁴⁹

Másnap az ünnepi ebéd alatt Bárdossy Hitlerrel beszélgetett. Hitler is szóba hozta a budapesti amerikai követség funkcionálását. A magyar miniszterelnök viszont ez alkalommal is a szomszéd államok ellen panaszkodott, akik — úgymond — sehogysem akarnak „az új rend már megállapított elveihez alkalmazkodni... és megtesznek mindent, hogy Magyarországot nyugalmából kihozzák”.⁵⁰

*

Amikor Bárdossy a német fővárosban azzal nyugtatta Ribbentropot, hogy sohasem látja az Egyesült Államok budapesti követét, nem igen gondolhatott arra, hogy néhány nap múlva, 1941. november 29-én Herbert Claiborne Pell követ keresni fogja miniszterelnöki rezidenciájában és átnyújtja az angol kormány ultimátumát. Ebben Nagy-Britannia kormánya felszólította a magyar kormányt, hogy 1941. december 5-ig szüntessen be minden katonai műveletet és vonja vissza csapatait a Szovjetunió területéről, mert ellenkező esetben kinyilvánítja a hadiállapotot Nagy-Britannia és Magyarország között.⁵¹

Ugy látszott, Bárdossyt felkészületlenül érte az angol kormány jegyzéke, pedig ez a lépés nem volt véletlen. A hadiállapot bekövetkeztére Angliával az események józan mérlegelése alapján számítani lehetett és kellett volna. Az angol—magyar diplomáciai kapcsolatok a Jugoszlávia elleni német támadás következtében már 1941. április 7-én megszakadtak,⁵² s amikor Eden a kapcsolatok

Bárdossy ugyanazokkal az érvekkel próbálta meggyőzni a németeket, mint júniusban. (O. L. Küm. res. pol. 1941 — 10 — 767.)

⁴⁹ A meghívó levelet közli: Horthy Miklós titkos iratai. 312. l.

⁵⁰ O. L. Küm. Sz. I. K.

⁵¹ A jegyzék magyar nyelvű szövegét lásd: Magyarország és a második világháború. Bpest, Kossuth Kiadó. 1961. 381. l.

⁵² O. L. Küm. pol. 1941 — 2/7 — 2355. A budapesti angol követ ez alkalommal a következő jegyzéket adta át Bárdossynak:

„No. 37/49/1941

Monsieur le Ministre,

For months His Majesty's Government have watched with concern the passage of German troops and military supplies across Hungarian territory with ultimate purposes which appeared from the first and are now clearly shown to be hostile to their allies and to themselves.

Recently the German army has established itself upon Hungarian territory near the borders of Yugoslavia and has simultaneously launched an attack upon Yugoslavia. The conclusion is inescapable that these two events are parts of a single plan; and His Majesty's Government are therefore now obliged to take a graver view than theretofore of manifest breaches of Hungarian neutrality.

They have observed with frequently expressed regret that the public attitude of the Royal Hungarian Government has lent enthusiastic support to the foreign policies of the present rulers of Germany and Italy. If this public support represents the real spirit of Hungary it follows that Hungary's failure to preserve her neutrality flows from intentions inimical to His Majesty's Government. If it does not, it follows that the virtual occupation of parts of Hungary by the armed forces of Germany corresponds to the loss by Hungary not only of her neutrality but of her independence. The result in either case is to render impossible the continuance of normal diplomatic relations between Hungary and the United Kingdom.

I am, therefore, instructed by His Majesty's Government immediately to withdraw my mission from Hungary and I have the honour to request that in so doing I may be accorded the facilities usual in the circumstances both for myself and for my diplomatic and consular staff.

I am to add that His Majesty's Government will reciprocally afford every facility and courtesy to the Royal Hungarian Minister in London and to his diplomatic and consular staff.

I avail myself of this opportunity to renew to Your Excellency the assurance of my highest consideration.”

megszakítását közölte a londoni magyar követtel, a következőket mondta: „Teleki volt az utolsó, akiben mi bízunk. Azokkal, akik most hatalmon vannak, soha többé szóba nem állunk; ezt kérem vegyék tudomásul és vegyék tudomásul azt is, hogy mi győzni fogunk és majd a béketárgyalásoknál Magyarország magatartására vissza fogunk térni.”⁵³

Ezt ismerve mégis miből táplálkoztak azok a remények, hogy Magyarország elkerülheti a hadbalépést a nyugati hatalmak ellen? Ismeretes, hogy a diplomáciai kapcsolatok megszakadását nem követte a hadüzenet a Jugoszlávia elleni magyar támadás után sem, az angol kormány több alkalommal megismételt ama figyelmeztetése ellenére, hogy amennyiben Magyarország maga is részt vesz olyan államok megtámadásában, amelyeket Anglia szövetségesének tekint — az hadüzenetet vonna maga után. Churchill 1941 áprilisában kijelentette, bár Magyarország magatartását elítéli, mindaddig, amíg a magyar csapatok nem kerülnek hadszíntéren az angol csapatokkal szembe, nem üzennek hadat Magyarországnak.⁵⁴ Ez az ígélet, bár a Szovjetunió elleni támadás előtt hangzott el, nem maradhatott számításon kívül akkor sem, amikor Magyarország részt vállalt a Szovjetunió megtámadásában. Elsősorban azért, mert a magyar uralkodó osztályok képviselőinek nagy részétől nem állt távol az az elképzelés, hogy Németország háborúja a Szovjetunió ellen valamiféle kiegyezéshez vezethet a nyugati hatalmakkal. S ha ez nem is következne be, a nyugati hatalmak nem vennék túlságosan szívükre Magyarországnak a Szovjetunióra korlátozott aktív részvételét a háborúban.

A nagyhatalmak Hitler-ellenes koalíciójának körvonalai azonban már 1941 nyarán kezdtek kibontakozni, s a bolsevizmus elleni szent keresztesháborúról hangoztatott német frázisok ellenére egyre erősödött. S ha ez a koalíció kezdetben nem is volt teljesen egységes és ellentétektől mentes, összetartó ereje a háború alatt nem csökkent, hanem erősödött. A koalícióban tömörült hatalmak összefogása és együttműködése szempontjából — a véleménykülönbségek ellenére — a tengelyhatalmak és csatlósai ellen vívott harcuk közös érdekei domináltak. Ennek pedig ki kellett hatnia Magyarországra és a nyugati hatalmak viszonyára is.

Magyarország pozíciója Angliában a Szovjetunió elleni háborúba lépése után, ha még lehetett, csak romlott, annak ellenére, hogy az angol kormány fenntartással viseltetett azzal a szovjet kéréssel szemben, hogy Nagy-Britannia mielőbb üzenjen hadat a csatlós államoknak, köztük Magyarországnak. A lisszaboni magyar követ — aki bizonyos fokig megfigyelő és összekötő kapocs volt Anglia felé — 1941. szeptember 23-án jelentette: „Különböző oldalról kapott egybehangzó információk szerint, az utóbbi két hónap folyamán pozíciónk Londonban erősen romlott. Több esetben tettek magasállású angol személyiségek ismerőseim előtt oly értelmű kijelentéseket, hogy az orosz háborúba való beavatkozásunk következtében az angolok minket most már ép oly ellenségnek tekintenek, mint tekintik a németeket.”⁵⁵

A Szovjetunió ismételt kérésére — a csatlós államoknak küldendő angol hadüzenetet illetőleg — 1941. november 7-én Churchill azt válaszolta Sztálinnak, hogy Nagy-Britannia a Finnországnak, Romániának és Magyarországnak küldendő hadüzenetet a jelen pillanatban nem tartja célszerűnek, és a következőkkel érvelt: „... Ami Romániát és Magyarországot illeti, ezekben az országokban

⁵³ O. L. Küm. Sz. I. K. Barcza György összefoglaló jelentése.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ O. L. Küm. res. pol. 1941 — 2 — 743.

igen sok a barátunk; Hitler elnyomta és vak eszközként használta fel őket. De ha a szerencse elfordul ettől a haramiától, könnyen ismét a mi oldalunkra állhatnak. Nagy-Britannia hadüzenete eltaszítaná őket, és azt a benyomást keltene, mintha Hitler egy olyan hatalmas európai szövetség feje lenne, amely szoros egységben áll velünk szemben.”⁵⁶ Mindehhez azonban még hozzátette: ha a szovjet kormány úgy gondolja, hogy az angol hadüzenet tényleges segítséget jelentene a Szovjetuniónak, újra kormánya elé viszi a kérdést. Sztálin másnap Churchillnek küldött üzenetében kifogásolta, hogy a szovjet javaslatot (melyet titkos diplomáciai úton küldött) az angol sajtó szélében-hosszában tárgyalja, s ráadásul az angol kormány elutasító álláspontra helyezkedik.⁵⁷

Az angol miniszterelnök két héttel később, november 22-én, viszonzválaszában kijelentette: Ha Finnország a legközelebbi 15 nap folyamán nem szünteti be a háborút, s a Szovjetunió továbbra is kívánja, akkor Nagy-Britannia hadat üzen.⁵⁸ A szovjet kormányfő Churchill üzenetét meglepéssel fogadta, s újból leszögezte, hogy a hadüzenetet szükségesnek tartja, mert „ellenkező esetben az a benyomás alakulhat ki, hogy a Hitler és legbuzgóbb csatlósai elleni háború kérdéseiben nálunk nincs egység”. Majd megjegyezte: „Magyarországot és Romániát illetően, úgy látszik, még várhatunk.”⁵⁹ Az angol kormány álláspontját azonban most már Magyarországra (és Romániára) is kiterjesztette.⁶⁰ Így került sor 1941. november 29-én az angol ultimátum átadására Budapesten Pell amerikai követ és Trawers követségi tanácsos által.

Amikor Bárdossy elolvasta az angol jegyzéket, kijelentette, hogy a közlés rendkívül meglepi, mert nem gondolta volna, hogy „Anglia oly módon kívánjon a Szovjetnek segíteni, hogy nekünk üzen háborút”. Hiszen ő lehetetlennek tartotta, hogy háborús állapot álljon be Magyarország és Nagy-Britannia között anélkül, hogy a két ország csapatai szemben állnának egymással, amire nem került volna sor. S nem nagyon ragaszkodott az igazsághoz, amikor azt bizonygatta, hogy ez idő szerint magyar csapatok már egyáltalában nem harcolnak a Szovjetunió ellen, mert 2 hete vonták ki őket, és „a magyar kormánynak nem szándéka, hogy a közvetlen katonai akcióban részt vegyen”. Attól sem riadt vissza, hogy a magyarországi angol-barát körökre hivatkozzék, akikre rossz hatással lesz az angol kormány elhatározása.⁶¹

Pell megkérdezte, nem kíván-e a magyar kormány valamit közölni az angol kormánnyal, mert készséggel rendelkezésre áll, hogy azt táviratilag továbbítsa. Bárdossy elutasítólag válaszolt. Az amerikai diplomaták — miután pozitív választ kaptak arra a kérésükre, hogy kihallgatáson jelenhessenek meg Horthy-nál — sajnálkozásuk ismételt kifejezése mellett azzal a megjegyzéssel távoztak, hogy a budapesti amerikai követség megszűnt az angol érdekeket képviselni.⁶²

A magyar követségeket december 3-án tájékoztatta a miniszterelnök. „A brit kormány közlését — írta — *minden további nélkül* tudomásul vesszük, mert magatartásunkat nem kívánjuk függővé tenni a brit kormány elhatározásaitól . . . amely azt jelenti, hogy Nagy-Britannia Magyarország terrorizálásával

⁵⁶ Sztálin üzenetváltása az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányfőivel. 1941—1945. Bpest, Kossuth Kiadó. 1958. 19. sz. irat. 37. l.

⁵⁷ Uo. 20. sz. irat. 34. l.

⁵⁸ Uo. 21. sz. irat. 40. l.

⁵⁹ Uo. 22. sz. irat. 42. l.

⁶⁰ Winston S. Churchill: The Second World War. Vol. III. London. 1950. 473—475. l.

⁶¹ O. L. Küm. res. pol. 1941 — 2 — 913.

⁶² Uo.

és — ha rajta fordulna meg — feláldozásával akar segítséget nyújtani a Szovjetnek.”⁶³ A táviratot másnap Sztójay ismertette Berlinben Woermann helyettes külügyi államtitkárral, aki örömmel vette tudomásul Bárdossy álláspontját és „köszönétét fejezte ki a magyar kormány ezen megértő támogatásáért”.⁶⁴ A képviselőházban két nappal később számolt be az angol ultimátumról. Rövid és frázisokkal telt beszéde nem sok jelét adta annak, hogy felmérte volna az angol lépés következményeit. Egyszerűen „jogtalan és igazságtalan” közlésnek nevezte, amely nem csak Magyarország, hanem „egész Európa ellen” irányul. Majd kérte a bejelentés tudomásulvételét, annak hangoztatásával, hogy az angol kormány elhatározása megítélésében és következményeinek vállalásában „maradéktalan elhatározásban találja az egész nemzetet”.⁶⁵

Az angol kormány most már tartotta magát ígéretéhez, annak ellenére, hogy elsősorban a budapesti amerikai követ, Pell, saját kezdeményezésére, megkísérelte az angol kormányt szándékának megmásítására bírni. Három üzenetet is küldött Washingtonba (egyet személyesen Roosevelt elnöknek), amelyekben kifejtette, hogy az angol hadüzenetet értelmetlennek tartja.⁶⁶ A kormány tudta nélkül ugyancsak megpróbált közbelépni a Vatikánon keresztül Serédi hercegprímás is. Maglione bíboros államtitkár továbbította is az üzenetet a vatikáni angol követ útján.⁶⁷ Ezek a kísérletek azonban már nem jártak eredménnyel.

1941. december 6-án éjjel az USA követe átadta Bárdossynak azt az angol jegyzéket, amely a magyar kormány tudomására hozta, hogy a hadiállapot Magyarország és Nagy-Britannia között éjfél után egy perccel beáll.⁶⁸ A magyar külügyminisztérium később csupán egy átvételi elismerő jegyzéket adott válaszként a következő szöveggel: „A m. kir. Külügyminisztériumnak van szerencséje közölni az Amerikai Egyesült Államok követségével, hogy a f. évi december hó 6-án 67. sz. alatt kelt szóbeli jegyzéket és annak mellékletét megkapta.”⁶⁹ December 7-én és 8-án Újzéland, Kanada, Ausztrália és Dél-Afrika is megüzente a háborút Magyarországnak.⁷⁰

Ugyanazon a napon, amikor a hadiállapot Nagy-Britannia és Magyarország között beállt, repült világgá a hír, hogy a japán hadsereg meglepetésszerű pusztító támadást intézett a Pearl-harbouri és más amerikai támaszpontok ellen. A háború kiterjedt a Távol Keletre is. Néhány nappal később, december 11-én

⁶³ O. L. Küm. res. pol. 1941 — 2 — 918.

⁶⁴ O. L. Küm. res. pol. 1941 — 2 — 919.

⁶⁵ Magyarország és a második világháború. 381—383. l.

⁶⁶ O. L. Küm. res. pol. 1941 — 2 — 913. Pell közlése Bárdossynak 1941. dec. 6-án.

⁶⁷ *Ullein-Reviczky*: Guerre Allemande: Paix Russe. Paris. 1952. 112. l.

⁶⁸ O. L. Küm. res. pol. 1941 — 2 — 913. A Pell által átadott jegyzék és a hozzáfűzött angol jegyzék szövege a következő volt: „The American Minister presents his compliments to H. E. the Minister for Foreign Affairs of the Royal Hungarian Government and at the request of H. B. Majesty's Government, has the honor to transmit to the Hungarian Government the attached communication from the British Government. — Budapest, December 6. 1941.”

„On November twentieth His Majesty's Government in the Un. Kingdom conveyed to the Hungarian Government through the U. S. Minister at Budapest, a message to the effect that unless by December fifth the Hungarian Government had ceased military operations and had in practice withdrawn from all active participation in hostilities against the USSR. His Majesty's Government would have no choice but to declare the existence of a state of war between the two countries. Since the Hungarian Government have returned no reply to this communication and since information at the disposal of His Majesty's Government afford no indication that they intend to comply with the above conditions a state of war will exist between the two countries as from twelve zero one a. m. Greenwich mean time on December seventh.”

⁶⁹ O. L. Küm. Sz. I. K.

⁷⁰ O. L. Küm. res. pol. 1942 — 2 — 937, 945.

Németország és Olaszország bejelentette, hogy hadiállapotban levőnek tekintik magukat az Egyesült Államokkal.⁷¹ Egyidejűleg Berlinben Hitler beszédet mondott és nyilvánosságra hozta a már korábbi tárgyalások alapján létrejött német—olasz—japán katonai szerződést,⁷² amely kimondta, hogy a három állam közösen folytatja a háborút és nem köt sem fegyverszünetet, sem különbékét Angliával vagy az Egyesült Államokkal a teljes és kölcsönös egyetértés nélkül.⁷³

Közvetlenül Hitler beszéde után Bárdossy, régi receptje, a „mennél gyorsabb, annál jobb” alapján rendkívüli minisztertanácsot hívott össze, hogy a német hadüzenetből következő helyzetet megbeszéljék, s még mielőtt bármiféle kívánság érkezne Berlinből, Magyarország valamilyen formában kifejezze szolidaritását. Körülbelül ugyanekkor indította útnak Sztójay számjeltáviratát; amelyben jelentette: Weizsäcker magához kérte, s kifejezte abbéli reményét, hogy a magyar kormány a háromhatalmi egyezmény szellemében le fogja vonni a szükséges következtetéseket Németország lépéséből.⁷⁴

A rendkívüli minisztertanácson Bárdossy ismertette Hitler beszédét, a német hadüzenetet az Egyesült Államoknak, valamint a német—olasz—japán katonai szerződést és kijelentette: semmi kétség sem fér ahhoz, hogy a háromhatalmi egyezményből kifolyólag Magyarországot kötelezettség terheli. Ő, mint miniszterelnök pillanatnyilag két lehetőséget lát. Vagy a diplomáciai kapcsolatok megszakítását az Egyesült Államokkal, vagy a hadüzenetet. Kétségesnek tartja azonban, hogy a németek megelégednének a diplomáciai kapcsolatok megszakításával.⁷⁵

Hiteles jegyzőkönyv hiányában⁷⁶ nehéz megállapítani, hogy ténylegesen milyen vita zajlott le a minisztertanács ülésén. Bárczy feljegyzéseiből⁷⁷ mégis úgy tűnik, hogy több miniszter nem lelkesedett a hadüzenetért, hiszen — felfogásuk szerint — ez a „hátsó ajtó” végleges becsapását jelenthetné, az utolsó szál megszakítását a nyugati hatalmakkal. Keresztes-Fischer belügyminiszter különös óvatosságot javasolt. Azzal érvelt, hogy az USA—Japán háború kirobantásában kétségtelenül Japán játszotta az agresszor szerepét, s ebből a szemszögből kell vizsgálni a kötelezettség kérdését. Bárdossy végül azt javasolta, hogy olyan formulát válasszanak, amely rugalmas és így alkalmas bármilyen eshetőségre. Vagyis ne mondja ki a hadüzenetet, de szükség esetén úgy legyen

⁷¹ Külügyi Szemle, 1942. ápr. 192—193. l.

⁷² Lásd ezzel kapcsolatban: Ciano's Diplomatic Papers. London 1948. 465—467. l.; valamint Ciano naplója 1939—1943. 1941. dec. 3-i bejegyzés.

⁷³ Külügyi Szemle, 1942. ápr. 192. l.

⁷⁴ C. A. Macartney: i. m. 62. l.

⁷⁵ A háromhatalmi egyezmény nem határozta meg pontosan a segítségnyújtás formáját. A 3. cikk szerint a szerződő felek kötelezettséget vállaltak arra, hogy „egymást minden politikai, gazdasági és katonai eszközökkel kölcsönösen támogatják, abban az esetben, ha a három szerződő fél egyikét olyan hatalom támadja meg, amely jelenleg nem vesz részt az európai háborúban, vagy kínai—japán konfliktusban”. (Külügyi Szemle, 1941. jan. 99. l.) Emellett, amikor Magyarország csatlakozott az egyezményhez, Ribbentrop kijelentette az akkori magyar miniszterelnöknek, Telekinek: „Ha a tengelyhatalmakat oly állam támadja meg, amely a háborúban még nem vett részt, Magyarország köteles a megtámadott hatalmakkal szolidaritást vállalni, de szabad ítéletére van bízva annak eldöntése, hogy a szolidaritás a segítségnek mely formáját foglalja magába. (Ullein-Reviczky: i. m. 70. l.) Bárdossy valószínűleg ezen közlés alapján vetette fel a két lehetőséget, de arra már nem gondolt, hogy ez esetben sem az Egyesült Államok volt a támadó fél, így a szerződés nem kötelez semmire.

⁷⁶ Ismeretes, hogy Bárdossy a minisztertanácsai jegyzőkönyveket a legtöbb esetben átíratta. Lásd Bárczy István vallomását a Bárdossy-perben (A Bárdossy-per. Bpest. 1946. 93. l.).

⁷⁷ Idézi: C. A. Macartney: i. m. 62. l.

értelmezhető, hogy ez is benne foglaltatik a szövegben és Magyarországnak mégse kelljen kifejezetten háborút üzennie. Ennek megfelelően a magyar kormány fejezze ki szolidaritását a tengelyhatalmakkal a háromhatalmi egyezmény szellemében, ami gyakorlatilag egyenlőre csak a diplomáciai kapcsolatok megszakítását jelentené. S hozzátette, ha ez a lépés gyorsan és spontán következik be, talán kielégíti Németországot. A minisztertanács ebben az értelemben fogadta el Bárdossy javaslatát.⁷⁸ A nyilatkozat szövege így hangzott:

„Mint ismeretes a német birodalmi kormány és az olasz királyi kormány ma kiadott hivatalos közleményeikben egyfelől a Német Birodalom és Olaszország, másfelől az Északamerikai Egyesült Államok között a hadiállapotot fennállónak nyilvánították.

A magyar királyi kormány a háromhatalmi egyezmény szellemében ezúttal is megállapítja Magyarországot szolidaritását a tengelyhatalmakkal.

A külügyminisztérium vezetésével megbízott m. kir. miniszterelnök ehhez képest intézkedett, hogy az Északamerikai Egyesült Államok budapesti követének útiokmányait kiadják.

A magyar királyi kormány washingtoni követét egyidejűleg visszarendelte.”⁷⁹

A kormány ülése után Bárdossy a nyilatkozatot leadta az MTI-nek. Az MTI-közlemény megjelenése után a Külügyminisztérium sajtóosztálya körtelefon útján utasította a lapszerkesztősegeket, a nyilatkozat szövegét ne azzal a fő címmel közöljék, hogy Magyarország megszakította a diplomáciai kapcsolatokat az Amerikai Egyesült Államokkal, hanem ilyenformán: „Magyarország ezúttal is szolidáris a tengelyhatalmakkal” —, mert a szolidaritás fogalma sokkal többet fejez ki a diplomáciai viszony megszakításánál.⁸⁰

Még december 11-én az esti órákban Bárdossy ismertette a nyilatkozatot az Egyesült Államok budapesti követével. Pell azonnal megkérdezte: „Ez a háborút jelenti?” Ullein-Reviczky szerint Bárdossy állítólag egyértelműen azt válaszolta, hogy nem.⁸¹ A budapesti német ügyvivőnek viszont Bárdossy maga mondta, hogy a mondat így hangzott: jelenleg ez nem jelenti a hadiállapotot.⁸² Ugyanakkor táviratot küldött a berlini, a római és a tokiói magyar követeknek, kifejtve, hogy a szolidaritás kifejezésének következményeit a magyar kormány azzal is levonta, hogy a diplomáciai viszonyt az Egyesült Államokkal megszakította. Egyben utasította a berlini és római követet, ha az olasz vagy német külügyminiszter további magyarázatot kérne, szögezzék le, hogy a szolidaritási nyilatkozattal „... teljes mértékben eleget tettünk a háromhatalmi egyezmény 3. cikkében foglaltaknak. Szolidaritásunk deklarálásával megadtuk Magyarországot teljes politikai támogatását. Gazdaságilag tengelyhatalmakat háború kezdete óta erőnk végső megfeszítésével állandóan támogatjuk. Katonai együttműködésre Egyesült Államokkal szemben földrajzi helyzetünk nem ad lehetőséget.”⁸³

Sztójay 11-én éjjel telefonált Budapestre és közölte, hogy értesülései szerint Románia és Bulgária deklarálni fogja a háborút az Egyesült Államokkal. December 12-én reggel pedig sürgős táviratban számolt be azon benyomásáról, hogy a német kormány „magas politikai indítékokból” súlyt helyez Magyarországot

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Külügyi Szemle, 1942. ápr. 193. l.

⁸⁰ Saly Dezső: Szigorúan bizalmas. Bpest. 1945. 434. l.

⁸¹ Ullein-Reviczky: i. m. 115. l.

⁸² C. A. Macartney: i. m. 621. l.

⁸³ O. L. Küm. res. pol. 1941 — 41 — 954.

szolidaritásának bizonyítására a hadiállapot kimondásával. Táviratot küldött Máriássy, a római követ is és ismertette Cianoval folytatott beszélgetését. Az olasz külügyminiszter, miután végighallgatta Máriássy közléseit a magyar lépésekről, megkérdezte: miért nem deklarálta Magyarország a háborút az Egyesült Államokkal? Majd mielőtt a követ válaszolhatott volna, elmondta, hogy még ezen a napon az olasz kormány a német kormány kezdeményezésére és azzal együtt, a magyar (román és bolgár) kormánnyal közölni fogja: a tengelyhatalmak a diplomáciai kapcsolatok megszakítását az Egyesült Államokkal nem tartja kielégítőnek és a háború deklarálását kívánják.⁸⁴

S valóban, december 12-én délelőtt megjelent Bárdossynál a német ügyvivő és az olasz követ, hogy kormányuk utasításainak a fenti értelemben eleget tegyenek.⁸⁵ Bárdossy először megpróbálta védeni álláspontját. Fontosnak tartja annak aláhúzását — mondotta —, hogy Magyarország spontán és gyorsan, alig néhány órával Hitler beszéde után, amelyet ő csodálattal hallgatott végig, megtette azt a lépést, amelyet helyzetében szükségesnek és helyesnek tartott. Megismételte azt, amit a berlini és római követnek küldött utasításában fejtegetett, és így folytatta: A magyar kormány december 11-i nyilatkozatában határozottan kifejezte szolidaritását. Ebben látja ő a támogatás legerősebb formáját, amelyet Magyarország nyújtani tud a tengelyhatalmaknak, mert nem szeretne olyan szerepet játszani, mint Panama vagy Costa Rica, amelyek mint jelentéktelen kis államok Japánnak hadat üzentek.⁸⁶

Werkmeister hűvösen válaszolt Bárdossynak. A miniszterelnök fejtegetéseit jelenteni fogja Berlinben, de szeretne rámutatni arra, hogy a német és olasz kormány európai szolidaritást szeretne Amerika ellen, s feltételezi, hogy Magyarország nem akarja magát kizárni, ha a háromhatalmi egyezményt aláíró többi államok ezt a szolidaritást az Egyesült Államok elleni hadüzenet bejelentésével kívánják kifejezni.

Bárdossy e diplomáciai szavakba burkolt fenyegetés után már nem érvelt tovább. Csak annyit mondott, hogy ebben az esetben új helyzet állna elő, amelyet a magyar kormány természetesen megfelelő vizsgálat tárgyává tenne.⁸⁷

Bárdossy mindég hajlamos volt arra, hogy álláspontját hihetetlen gyorsasággal feladja, hajlott a túlcitálásra, a kapkodó, meggondolatlan intézkedésekre. Ez alkalommal is hű maradt önmagához. Alig hogy a diplomaták eltávoztak a miniszterelnökségről, minden különösebb megfontolás nélkül látott hozzá a hidak felégetéséhez maga mögött. Távíratilag azonnal utasította a berlini és római magyar követet a következők bejelentésére az illető külügyminisztériumokban: „Amennyiben szolidaritásnak hadiállapot deklarálásáig menő értelmezését kívánják európai egységfront dokumentálása érdekében, ily értelmezés publikálását tengelyhatalmakra bízunk, ha ezt valamennyi érdekeltre kiterjedően manifestative akarják megtenni. Ez esetben időpontról előre értesítést kérünk, hogy egyidejűleg mi is publikálhassuk és amerikai követnek is, Washingtonban is ilyen értelmű közlést megtehessük.”⁸⁸

A miniszterelnöknek már eszébe sem jutott, hogy újabb minisztertanácsot hívjon egybe a hadüzenet jóváhagyására. Bárdossy népbíróági perén arra a kérdésre, vajon tudta-e a minisztertanács 11-én, hogy a következő 24 órában a szoli-

⁸⁴ C. A. Macartney: i. m. 63. l.

⁸⁵ GFM. 1941 — 93 — 104441 — 442.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ O. L. Küm. res. pol. 1942 — 2 — 949.

darítás álláspontja már hadüzenetté tágítható és hozzá járult-e ehhez — így válaszolt: „Ha felteszem, hogy a minisztertanács tagjai az előterjesztést értették, ezt tudniuk kellett. Máskülönb a nyilatkozatnak semmi értelme sem lett volna, ha nem azért deklaráltatott volna, hogy ez fejleszthető legyen és ennek árnyékában el lehessen rejteni ezt a tényt. A minisztertanács ebben a tudatban járult hozzá, hogy a nyilatkozat erre szolgáló instrumentum. Az volt a program, hogy előbb csak a diplomáciai viszonyt szakítjuk meg és azután megyünk tovább, ahogy nyomást gyakorolnak reánk.”⁸⁹

Bárdossy tehát a kormány jóváhagyása nélkül, egyszerűen felhívta telefonon az Egyesült Államok budapesti követét és közölte vele, hogy az előző napi szolidaritási nyilatkozat mégis a hadiállapotot jelenti Magyarország és az Egyesült Államok között. Pell akkor, nyilvánvalóan abból a szándékból, hogy Washingtonban valamiképpen enyhítse e lépés visszhangját, ezeket mondta a telefonba: „Feltételezem, hogy ön ezt a lépést német nyomás alatt tette és hogy ez a lépés nem tükröz ellenségeskedést a magyar nép részéről az amerikai néppel szemben.” Bárdossy sértett hiúsággal, ingerülten válaszolta: „Magyarország önálló és független ország, s mint ilyen tette ezt a lépést. Kormánya és népe teljesen egy.”⁹⁰

Az amerikai követ a hadüzenetnek ezt a szóbeli formáját nem fogadta el. Bárdossy még az este a következő szövegű jegyzéket juttatta el az Egyesült Államok követségére:

„A magyar királyi külügyminisztérium tisztelettel a következőket hozza tudomására az Amerikai Egyesült Államok budapesti követe Önagyméltóságának:

A magyar királyi kormány az 1940 évi szeptember hó 27-én kelt ügynevezett háromhatalmi egyezmény, illetőleg 1940 november hó 20-án ehhez az egyezményhez történt csatlakozása alapján, valamint a folyó évi december hó 11-én megállapított szolidaritás elveinek megfelelően az Amerikai Egyesült Államok, másfelől a Német Birodalom, Olaszország és Japán között fennálló háborús állapotot Magyarországgal szemben is fennállónak tekinti.”⁹¹

Ezek után a miniszterelnök Berlinbe és Rómába táviratozott. Korábbi utasítását módosítva kérte a követeket, közöljék illetékes helyen, hogy a magyar kormány kész szolidaritási nyilatkozatát, mint a hadiállapot megállapítását értelmezni. December 13-án a déli órákban Sztójay az utasítást végrehajtotta.⁹²

December 12-én este a minisztertanács rendes ülésén Bárdossy csupán egy írásos jelentést nyújtott be, tudomásul vételül a hadüzenetről, ugyanígy Horthy is csak utólag értesült a miniszterelnök intézkedéséről. Az amerikai követség első titkárának, Traversnek, búcsulátogatásakor Horthy ugyan kijelentette: Reméli, hogy az ilyen módon deklarált hadiállapotot nem tartják törvényesnek, mert azt nem hagyta jóvá a Parlament és nincs aláírva általa sem,⁹³ de valójában nem tett semmit Bárdossy alkotmányellenes lépésének ellensúlyozására. Nem vétózta meg a hadüzenetet, hanem egyszerűen tudomásul vette. Ugyanaz volt a helyzet a Parlamentben is. Amikor a miniszterelnök december 16-án rövid nyilatkozatban ismertette a hadüzenetet, a képviselők túlnyomó többsége élénk éljenzés közepette elfogadta a bejelentést. Egyedül a Képviselőház és a Felsőház

⁸⁹ O. L. Küm. Sz. I. K.

⁹⁰ C. A. Macartney: i. m. 64. l.

⁹¹ O. L. Küm. res. pol. 1942 — 2 — 7689.

⁹² GFM. 1941 — 93 — 104451 — 452.

⁹³ J. F. Montgomery: Hungary the unwilling Satellite. New-York. 1947. 153. l.

Külügyi Bizottságában hangzottak el bírálatok a hadüzenettel szemben. Az előbbiben Rássay, Peyer és Bajcsy-Zsilinszky kifogásolták a kormány külpolitikáját, az utóbbiban Bethlen István óvta a kormányt a túlzásoktól.⁹⁴

*

Az Egyesült Államok kormánya nem vette tudomásul a magyar kormány nyilatkozatát. A tényleges amerikai hadüzenet néhány hónappal később következett be, olyan helyzetben, amikor a magyar hadsereg jelentékeny részét már a szovjet frontra dobták, s amely helyzet létrejöttének kiindulópontja a németek 1941 decemberi Moszkva alatti veresége volt. A szovjet haderő moszkvai győzelme véget vetett a német hadsereg diadalmenetének, s az e haderő verhetetlenségéről szóló illúziók kezdtek szertefoszlni. A hadihelyzetben bekövetkezett változásokat jelezte az a hír is, hogy 1941 december közepén Hitler átvette a főparancsnokságot és felmentette beosztásából Brauchitsch és Rundstedt tábornokokat. Erről az eseményről december 23-án Sztójay így jelentett: „Hitler . . . személyének teljes latbavetésével lendületet és bizalmat óhajtott adni a nehéz körülmények között küzdő haderőnek, egyúttal genialitásában eddig majdnem vakon bízó háterszágnak, mely utóbbtól most bizonyára fokozott munkát és áldozatot fog követelni.”⁹⁵

Sztójay szösz szerint csak a német háterszágtól követelendő fokozott áldozatokról beszélt jelentésében. De nem kétséges, annak, aki a jelentést kapta, azt kellett ebből megértenie, hogy erősödni fog a német hadvezetésnek az a már 1941 őszétől megnyilvánuló törekvése, hogy mind több nyersanyagot, élelmiszert, de elsősorban katonát követeljen Magyarországtól.

A magyar külpolitika mérlege 1941 végén katasztrofális helyzetet tükrözött: Magyarország gazdasági és katonai erőforrásait a németek által diktált ütemben és egyre fokozottabban a Szovjetunió elleni háború szolgálatába állítja, egy olyan háború szolgálatába, amelyben a német győzelem kilátásai egyre tovatűnőbbek lettek. Hadiállapotba keveredett a nyugati hatalmakkal. A szomszéd országokhoz fűződő viszonya — amelyben a revíziós és antirevizíós követelések, a német kegyekért való versenyfutás domináltak — ha lehet, rosszabb volt, mint valaha. S mindez olyan helyzetben, amikor a nagyhatalmak antifasiszta koalíciója kezdett megszilárdulni és kiszélesedni, ami éppen 1942. január 1-én demonstrálódott az Egyesült Nemzetek nyilatkozatának aláírásában Washingtonban. Ebben a nyilatkozatban (amely voltaképpen az 1941. augusztus 14-i Atlantic Charter kiegészítése volt) 26 nemzet képviselői, élükön a Szovjetunióval, az Egyesült Államokkal és Nagy-Britanniával kötelezték magukat, hogy minden katonai és gazdasági erőforrásukat a tengelyhatalmak ellen használják fel; hogy együttműködnek mindazokkal a kormányokkal, amelyek ezt a nyilatkozatot aláírták, és külön fegyverszünetet vagy békét nem kötnek; hogy a nyilatkozatot egyéb nemzetek is aláírhatják, amelyek anyagilag segítik vagy segíteni fogják a hitlerizmus ellen harcban álló országokat.⁹⁶

⁹⁴ *Saly Dezső*: i. m. 437. l.

⁹⁵ O. L. Küm. Sz. I. K.

⁹⁶ *Churchill*: i. m. III. köt. 605—606. l. A nyilatkozat magyar szövegét közli: Külügyi Szemle, 1942. ápr. 191—192. l. Az okmányt a következő államok kormányai írták alá: Szovjetunió, Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Kína, Ausztrália, Belgium, Kanada, Costa-Rica, Cuba, Csehszlovákia, Dominika, Salvador, Görögország, Guatemala, Haiti, Honduras, India, Luxemburg, Hollandia, Új-Zéland, Nicaragua, Norvégia, Panama, Lengyelország, Délafrikai Unió és Jugoszlávia.

Magyarország katasztrofális helyzete elgondolkoztathatta az uralkodó körök csoportjainak jó részét is 1941—42 fordulóján.

A magyar kormánynak nem sokáig kellett várnia a németek újabb követelésére. 1942. január 1-én, amikor Washingtonban aláírták az Egyesült Nemzetek okmányát, Hitler levelet írt a magyar kormányzónak, Horthynak. Hitler levelében a „bolsevizmus leverésének fontosságát” hangoztatta és a végső győzelemmel biztatta Horthyt. Majd kifogásolta, hogy a magyar kormány vissza akarta rendelni a frontról páncélos hadtestét és végül Magyarországnak a Szovjetunió elleni háborúban való fokozottabb részvételét kérte.⁹⁷

Néhány nappal később, január 6-án Ribbentrop — aki alig egy hónapja mondta le Horthy meghívását, halaszthatatlan teendőire hivatkozva⁹⁸ — Magyarországra érkezett. Négy napot töltött az országban, kettőt Horthyval vadászaton és kettőt Budapesten tárgyalásokkal.⁹⁹ Nem volt kétséges, hogy Ribbentrop a katonai követelések miatt jött. Ezt Hitler levele is bizonyította, de hogy milyen mérvűek lesznek ezek a követelések, azt a magyar kormány sem tudhatta.

Ribbentrop régi módszere szerint az *egészet* kérte, hogy a lehető legtöbb megkaphassa. Horthyval és Bárdossyval folytatott tárgyalásait azzal kezdte, hogy a német kormánynak a győzelembe vetett szilárd hitét hangsúlyozta és a bolsevizmus megsemmisítését ígérte az 1942-es évre. Ehhez azonban — tette hozzá — a szövetségeseknek is több áldozatot kell hozniuk és nagyobb erőkkal kell részt venniük a háborúban. Ez Magyarország vonatkozásában azt jelenti, hogy még ebben az évben az *egész magyar haderőt* be kell vetni a szovjet fronton.¹⁰⁰ (Ez akkor kb. 28 hadosztályt jelentett volna.)

Ilyen mérvű követelésre a magyar kormány nem számított, s ezért Bárdossy igyekezett a legkülönbözőbb érvekkel rávenni a német külügyminisztert, hogy mérsékelje kívánságait. Hivatkozott Magyarország nehéz helyzetére a bizonytalan balkáni viszonyok között, hiszen elképzelhető az angolszász erők partraszállása és ideiglenes felülkerekedése ebben a térségben. Ha ez az eset bekövetkeznék — fejtegette Bárdossy —, az összes balkáni államok — még azok is, amelyek ma a tengelyhatalmak oldalán vannak — egy csapásra a szövetségesek oldalára állnának. A déli támadás veszélyét a magyar kormánynak ezért számításba kell vennie a rendelkezésre bocsátható haderő megállapításánál. Annál is inkább, mert ebben a helyzetben Magyarország lenne az egyetlen megbízható

⁹⁷ A levél pontos szövege nem ismeretes. Tartalmára Horthy 1942. jan. 10-i válaszleveléből lehet következtetni. (Horthy Miklós titkos iratai. 313—318. l.) A levélről említést tesz a Szent-Iványi Kézirat is. (O. L. Küm. Sz. I. K.)

⁹⁸ 1941. dec. 5-én közölte a budapesti német követ Bárdossyval, hogy Horthy meghívásának a külügyminiszter nem tud eleget tenni, mert távozását a kelet-ázsiai események alakulása nem engedi meg. A magyar kormány azonban — belpolitikai okokra hivatkozva, valamint arra, hogy Romániában a látogatás elmaradását a német—magyar viszony romlásának tulajdonítanák és felhasználnák Magyarország ellen — ragaszkodott Ribbentrop látogatásához, kérve, mielőbb jöjjön Budapestre. GFM. 1941 — 93 — 104417 — 419. (Az iratot, valamint a Ribbentrop 1942 januári látogatásával kapcsolatos német okmányokat idézi *Ránki György*: Emlékiratok és a valóság Magyarország második világháborús szerepéről. Bpest. Kossuth Kiadó. 1964. c. munkájában.) Bárdossy kérésére a látogatás új időpontját 1942. jan. 6-ban állapították meg. (O. L. Küm. res. pol. 1941 — 23 — 972.)

⁹⁹ Ribbentrop tárgyalásairól lásd: GFM. 1942 — 93 — 104502 — 504; O. L. Küm. Szent-Iványi Kézirat; C. A. Macartney: i. m. 65—66. l.; Szombathelyi Ferenc későbbi feljegyzései O. L. Filmtár. Szálasi-per. Idézi: *Karsai Elek*: „Országgyarapítás”, országvesztés. Bpest, Kossuth Kiadó. 1961. 123—124. l.)

¹⁰⁰ GFM. 1942 — 93 — 104502 — 504.

támasza Németországnak. Bárdossy részletezte továbbá a román—magyar ellentéteket és a magyar hadsereg rossz felszerelését.

A német külügyminisztert természetesen nem győzték meg a miniszterelnök érvei. S mivel — mint ahogy a megbeszélésekről készített német jelentés írja — magyar részről minden lehetséges érveléssel előhozakodtak a német kívánságokkal szemben —, erélyes fellépésre határozta el magát. Ribbentrop fenyegetéseit ez alkalommal is az ígéretek tarkították. Utalt Románia azon ígéretére, hogy száz százalékos mozgósítást hajt végre, ha Magyarország ugyanígy cselekszik. Ha Magyarország most visszautasítja a német kívánságokat — mondta —, akkor a román kormány azt gondolhatja, hogy Magyarország azért tartja vissza csapatait, mert nagy támadást akar indítani Dél-Erdély megszerzéséért. Ez pedig maga után vonná a román ígéretek visszavonását és a felelősséget Magyarországnak kellene viselnie.

Ribbentrop jól tudta, hogy a kormány külpolitikájának alfája és omegája a területi revízió. Ezért elég nyíltan utalt arra, hogy a még fennálló magyar területi igények kielégítését — pl. a Bánát megszerzését — nagy mértékben befolyásolhatja a magyar kormány válasza a német kívánságokra. De ha a válasz nem lesz kielégítő — nem lehet tudni, hogy a magyar kormány elhatározása milyen hatással lehet Hitlerre, akinek „méltányos, de szenvedélyes természet” a magyarok nem ismerik. „Megtörténhetik — folytatta —, hogy a Führer ilyen körülmények között, egyáltalában nem fog számot tartani a magyar segítségre . . . Nem hallgathatja el, hogy egy ilyen elhatározás — nevezetesen a magyarság teljes kimaradása a Szovjet elleni háborúból — milyen hatást idézne fel az egész német közvéleményben, a Pártban és a birodalmi kormányban.” Ezért is a magyar kormánynak kellene viselnie a felelősséget.¹⁰¹

Ribbentrop fenyegetései és ígéretései nem tévesztettek célt. A féltékenység a szomszédokra, a vad szovjetellenesség, a revíziós vágyak meghozták a kívánt eredményt.¹⁰² A tárgyalások utolsó napján, miután Horthy részvételével a kormány többször is tanácskozott, Bárdossy közölte a német külügyminiszterrel: Magyarország nem tudja hadseregét százszázalékosan a keleti front rendelkezésére bocsátani, de kész a lehetőségek végső határáig, vagyis sokkal nagyobb mértékben, mint eddig, a hadjáratban részt venni.¹⁰³ Ribbentropot ez a válasz kielégítette, hiszen elérte, amit akart, a lehető legtöbbet csikarta ki a magyar kormányból. Részletes megállapodás ez alkalommal még nem jött létre. A tárgyalásokon csak annyit szögeztek le, hogy ezeket Keitel küszöbön álló látogatása alkalmával tisztázzák. Ribbentrop a budapesti német követnek minden esetre kijelentette, hogy a magyar kormány ígéretét a hadsereg kétharmadaként értelmezi.¹⁰⁴

Mint a már idézett német feljegyzés tanúsítja, Ribbentrop elégedetten távozott Budapestről. Elégedetten, annál inkább, mert a katonai részvétel fokozásán túl a magyar kormány 1. beleegyezett az olajszállítások növelésébe Németország részére; 2. engedélyezte 20 000 Waffen SS katona besorozását a

¹⁰¹ O. L. Küm. Sz. I. K. Bárdossy feljegyzése a tárgyalásokról.

¹⁰² Szombathelyi vezérkari főnök később készített feljegyzéseiben leírta, abban, hogy a magyar kormány engedett a német kívánságoknak „nagy szerepet játszott a reménység is, mert úgy véltük, hogy ha a németekkel megyünk, akkor még további tartományokat, illetve országrészeket, nevezetesen Dél-Erdélyt és a Bánságot is megkapjuk”. (A feljegyzést idézi *Karsai*: i. m. 123—124. l.)

¹⁰³ GFM. 1942 — 93 — 104502—504.

¹⁰⁴ GFM. 1942 — 93 — 104513.

németajkú lakosságból; 3. határozott ígéretet kapott Horthytól arra, hogy Magyarország semmilyen ellenséges akcióra nem vállalkozik Románia ellen.¹⁰⁵

A tárgyalások utolsó napján, január 10-én Horthy megírta választát Hitler újévi levelére. Ez a levél már a Ribbentroppal folytatott tárgyalások tükrében fogalmazódott. Magában foglalta a német külügyminiszternek tett ígéreteket, de felsorolta azokat az érveket is, hogy miért nem küldheti Magyarország egész hadseregét a frontra.¹⁰⁶ Horthy a levél elején közölte, hogy a további harcokban való részvétel a magyar kormány szilárd elhatározása, de a rendelkezésre bocsátható erők méretezésében több szempontot kell figyelembe vennie. Megismételte a Ribbentroppnak elmondott érveket, kiegészítve további mozzanatokkal. A Balkán-problémát részletezve, Bárdossy érveire hozzászólt, hogy „a románok, horvátok és szlovákok szövetségének és együttműködésének alakjában második kisantantot látunk magunk körül kialakulni, amely nem is igyekszik titkolni ellenséges szándékait”. Ez nemcsak Magyarországot, de a német érdekeket is veszélyezteti — folytatta —, ezért az erők egy részét készen kell tartani, hiszen az országot sok oldalról és nehezen védhető határokon érheti támadás. Horthy nem felejtett el utalni arra sem, hogy Magyarország termelésének jelentős részét átadja a tengelyhatalmaknak, és ezzel is segítségére van a közös ügynek. Majd Ribbentrop látogatásának méltatása mellett a következőkkel fejezte be levelét: „Mint mondtam, hűségesen és megbízhatóan állunk a Német Birodalom mellett, amellyel évszázadok óta a hú barátság és ragaszkodás elitéphetetlen kapcsolai fűznek össze, és lelkesedéssel veszünk részt a tavaszi offenzívában, amennyire csak a felfegyverzés, a mezőgazdaság és a bennünket körülvevő ellenség ezt lehetővé teszi. A részleteket a katonai vezetők fogják megbeszélni.”

Keitel tábornagy Budapestre érkezése előtt még egy rangos vendég látogatott Magyarországra. Ciano olasz külügyminiszter, akinek megbeszélései január 15. és 20. között — Horthyval, Bárdossyval és több vezető politikussal — mélységesen tükrözték azt a másodrangú szerepet, amelyet Olaszország a tengelyhatalmakon belül betöltött. A kölcsönös barátság hangoztatásán túl nem sok történt. Horthy és Bárdossy megismételték mindazt, amit Ribbentroppnak már elmondtak, legfeljebb egy kicsit nyersebben, s panaszkodtak a németek durvasága, követeléseire miatt. Horthy közölte az olasz külügyminiszterrel, hogy a magyar kormány hajlandó a háborúban való fokozottabb részvételre, de nem szándékozik elmenni az általános mozgósításig. Kifejtette azt a gyanúját, hogy Keitel látogatása még erősebb nyomásnak lesz jele. Ciano legfőbb célja a tárgyalásokon pedig az volt, hogy elérje 500 000 mázsa gabona Olaszországba szállítását.¹⁰⁷

Január 20-án érkezett Keitel a magyar fővárosba, ahol azonnal megkezdte tárgyalásait. Először Bárdossyval tanácskozott, majd a részletek megbeszélésére több alkalommal a honvédelmi miniszterrel és a vezérkari főnökkel.

Keitel Bárdossyval folytatott megbeszélésén közölte, hogy Ribbentrop informálta a magyar kormány álláspontjáról, majd a katonai helyzet részletes taglalásába kezdett. Bárdossy viszont röviden ismertette érveit, hogy miért nem tudják az egész hadsereget felajánlani. „Ezúttal nem nagyon inzisztáltam — írta jelentésében —, csak arra mutattam rá, hogy népünkben él a déli támadás

¹⁰⁵ GFM. 1942 — 93 — 104502—504.

¹⁰⁶ Horthy Miklós titkos iratai. 62. sz. irat. 313—318. l.

¹⁰⁷ Ciano budapesti tárgyalásairól lásd: Ciano's Diplomatic Papers. 477—480. l., valamint Ciano naplója 1939—1941. 1942. jan. 15, 16, 17-i bejegyzések.

veszélyének tudata, s ezt a rendelkezésre bocsájtható erők kiszabásánál mindenestre figyelembe kell venni.”¹⁰⁸

Az érdembeli megbeszélések a katonai vezetőkkel folytak. „Helyzetünk nagyon nehéz volt — írta a tárgyalásokról Szombathelyi vezérkari főnök —, mert Keitel nyílt kártyákkal játszott. Előtte a magyar hadsereg viszonyai teljesen ismerősek voltak.”¹⁰⁹ A német vezérkar főnöke 15 gyalogos hadosztályt, 1 hegyi dandárt, 1 lovas dandárt, 1 páncélos hadosztályt és 10 megszálló hadosztályt követelt. Ezzel megindult az alkudozás. Magyar részről kezdetben 4 hadosztályt, majd hosszú viták után 9 gyalogos hadosztályt és 1 páncélos hadosztályt, valamint 5 megszálló hadosztályt ajánlottak fel. Keitel végül is beleegyezett ebbe az ajánlatba és megígérte, hogy a páncélos hadosztály teljes felszerelését a németek fogják szállítani. A tárgyalások eredményeit Horthy és Bárdossy jóváhagyták. A németek a megállapodást kielégítőnek találták.¹¹⁰ Magyarország fokozott részvétele a háborúban biztosítva volt.

A Parlament külügyi bizottságában január 29-én számolt be Bárdossy az eseményről. Beszámolójában hangoztatta: Bármilyen legyen is a háború kimenetele, Magyarország a tengelyhatalmak oldalán van, és ezért a tavasszal meginduló általános hadműveletekben Magyarország is aktívan részt fog venni. Arra vonatkozólag azonban, hogy a kormány milyen méretű haderőt ajánlott — katonai titokra hivatkozva —, nem adott választ. Ribbentrop, Ciano, Keitel látogatásával kapcsolatban kijelentette, a vendégek beszámolóí alapján a tengelyhatalmak és Magyarország helyzetét optimisztikusan ítéli meg. A külügyi bizottság ülése rendkívül viharos volt. Bajcsy-Zsilinszky Endre élesen támadta Bárdossyt, alkotmányellenességgel vádolta a hadsereg kiküldése miatt, és szenvedélyes szavakkal ítélte el és tárta fel a bácskai vérengzés szörnyűségeit. A kormánypárt jobbszárnya, az imrédysták és a nyilasok botrányos jelenetektől kísérve tüntettek Bajcsy-Zsilinszky ellen és melegen helyeselték Bárdossy lépéseit.¹¹¹

1942 márciusában megkezdődött a 2. Hadsereg felszerelése és kiszállítása a frontra. Ez a folyamat nem állt meg Bárdossy — nem annyira külpolitikai okok, mint inkább Horthyval támadt személyes ellentétei miatt bekövetkezett — bukása¹¹² és Kállay Miklós miniszterelnökké történt kinevezése után sem. Ilyen körülmények között következett be az Amerikai Egyesült Államok ultimátuma Magyarországhoz (Romániához és Bulgáriához is). 1942. április 7-én a budapesti svájci követség egy jegyzéket juttatott el a Külügyminisztériumba. Ebben az Egyesült Államok kormánya leszögezte, hogy ez idáig azért nem vette tudomásul a magyar kormány 1941. december 12-i nyilatkozatát a hadiállapotról, mert az volt a véleménye, hogy az a lépés német nyomás alatt következett be, és az ország lakossága többségének akarata ellenére. Mivel Magyarország, Románia és Bulgária fokozódó mértékben kapcsolódik be gazdasági segítséggel és aktív részvétellel a háborúba az Egyesült Államok és szövetségesei ellenségeinek oldalán, az Egyesült Államok elnöke azt kérte a kongresszustól, hogy deklarálja a hadiállapotot a fenti államok és az USA között, kivéve, ha haladéktalan

¹⁰⁸ Bárdossy feljegyzése Keittel folytatott tárgyalásairól. O. L. Filmtár. Szálasi-per. Idézi Karsai: i. m. 125—127. l.

¹⁰⁹ Szombathelyi feljegyzései. O. L. Filmtár. Szálasi per. Idézi: Karsai: i. m.

¹¹⁰ GFM. 1942 — 93 — 104519.

¹¹¹ Saly Dezső: i. m. 466—467. l.

¹¹² Lásd erről Ránki: i. m. 161—165. l.

biztosítékot kap arról, hogy nem nyújtanak katonai segítséget a tengelyhatalmaknak.¹¹³

A Kállay-kormány elutasító válaszában — amelyet szóbeli jegyzék formájában közölt a budapesti svájci követséggel —, nem riadt vissza arra hivatkozni, hogy úgymond Magyarország „védelmi háborút visel a Szovjetunió ellen a kassai bombázás következtében, mely fájdalmas és nagy veszteségeket okozott emberben és anyagban egyaránt”.¹¹⁴ A sajtó pedig utasítást kapott a Külügyminisztériumtól, hogy az ultimátum hírét a következő formában kommentálja: „Azzal, hogy Magyarország kijelentette, hogy közte és az Amerikai Egyesült Államok között hadiállapot áll fenn, ez a hadiállapot tényleg be is következett. Hogy az Egyesült Államok mit regisztrálnak és mit nem regisztrálnak, az az ő dolguk. Furcsa dolog tehát, bennünket azzal fenyegetni, hogy nekünk hadat fognak üzeni, amennyiben »Hitler hadigépezetének segítséget nyújtunk«, mert mit kell hadat üzeni egy olyan államnak, amely már magától — sua sponte — kijelentette, hogy hadiállapotban van az Egyesült Államokkal.”¹¹⁵

Két hónappal később 1942. június 5-én Rooseveltnél elnök javaslatára az Egyesült Államok Kongresszusa kimondta a háborús viszony fennállását Magyarországgal és az Egyesült Államok között.¹¹⁶

¹¹³ O. L. Küm. Sz. I. K. A jegyzék eredeti szövege a következő: „Le Gouvernement des Etats-Unis d’Amérique a prié le Gouvernement Suisse d’assurer la transmission simultanée aux Gouvernements Bulgare, Hongrois et Roumain du message officiel suivant que la Legation de Suisse d’ordre de son Gouvernement a l’honneur de transmettre au Ministère Royal Hongrois des affaires étrangères:

„On 12th december, in case of Roumania, and on 13th december, in case of Hungary and Bulgaria, the Governments of Roumania, Hungary and Bulgaria notified Government of the United States that a state of war existe between Roumania, Hungary and Bulgaria, respectively, and the United States. It was view of the American Government that the Governments of Roumania, Hungary and Bulgaria had been obliged take this action under adress and at the instigation of other powers at what with the United States, and, further, that this action was contrary to will of the majority of the peoples of the countries in question. Accordingly, Congress of the United States has not made corresponding declarations of war against them, nor has the President issued proclamations in matter. American Government has viewed with increasing concern the apparent intention of Roumania, Hungary and Bulgaria furnish material assistance the enemies of the United States and is constrained to assume that agree has been given by them participate actively and on a large scale in war against the United States and the other United Nations. President has therefore the intention of recommending the congress that it declares that a state of war existe between the United States and Governments of Roumania, Hungary and Bulgaria unless in some definite form the Governments severally give prompt evidence that they will not engage in military aid or operations of assistance to the axis powers.

The deep friendship of the people of the United States for the people of Roumania, Hungary and Bulgaria prompts the Government of the United States to endeavour make known its views to the respective Governments without at this time specifying the terms of a times limit therefore on which the further action of the Government of the United States would be conditioned.”

¹¹⁴ C. A. Macartney: i. m. 91. l.

¹¹⁵ Saly Dezső: i. m. 508—509. l.

¹¹⁶ „(Public Law 564—77th Congress) Chapter 324 — 2 D Session (H. J. Res. 320.) Joint Resolution

declaring, that a state of war existe between the Government of Hungary and the Government and the people of the United States and Making provisions to prosecute the same.

Whereas the Government of Hungary has formally declared war against the Government and the people of the United States of America: Therefore be it resolved by the Senate and Houses of Representatives of the United States of America in Congress assembled. That the state of war between the United States and the Government of Hungary which has thus been thrust upon the United States is hereby formally declared; and the President is hereby authorized and directed to employ the entire naval and military forces of the United States and the resources of the Government to carry on war against the Government of Hungary, and, to bring the conflict to

ДЬ. ЮХАС

ВСТУПЛЕНИЕ ВЕНГРИИ В ВОЙНУ ПРОТИВ ВЕЛИКОБРИТАНИИ И С.Ш.А.

Резюме

В июне 1941 г., когда Венгрия приняла участие в нападении на СССР, многие представители политической жизни страны считали, что активное участие в войне лишь против одного СССР не повлечёт за собой состояние войны и с западными державами. За короткое время однако выяснилось, что данное представление покоилось на ошибочных расчётах.

Уже в августе 1941 г. стало ясным крах мольниеносной войны против СССР и оказались неосуществимыми и те надежды венгерского правительства, по которым вовлечением в войну относительно небольших сил против СССР удастся им заслужить милость Германии и сохранить целостность и венгерских вооружённых сил. С лета 1941 г. самой характерной чертой немецко-венгерских отношений стало стремление немецкого главнокомандования — совпадающее между прочим целями венгерского штаба — всё более крупные силы вовлекать в войну против СССР. Для достижения этой цели друг за другом следовали непосредственные политические и военные переговоры, содержащие и смутные немецкие обещания а так же драстические угрозы. Так состоялись в немецкой ставке 7—10 сентября 1941 г. переговоры Хорти и Бардоши, и в результате его посылка новых венгерских единиц на фронт.

Общие черты антигитлеровской коалиции великих держав уже с лета 1941 г. начали появляться. Несмотря на различие мнений, общие интересы борьбы против держав оси и их союзников являлись доминирующими в деле объединения и сотрудничества участвующих в коалиции держав. Этот факт имел определяющее значение и в вопросе отношений между Венгрией и западными державами. Позиция Венгрии в Англии — после вступления в войну против СССР — стала — если это вообще было возможным — ещё хуже, несмотря на то, что английское правительство не сразу желало исполнить советское желание объявить войну всем союзникам Германии, в том числе и Венгрии.

В результате переговоров советского и английского правительств 29-го ноября 1941 г. английское правительство послало ультимат Венгрии (а так же Румынии и Финляндии), в котором призывало венгерское правительство до 5-го декабря прекратить военные действия и позвать свои войска с территории СССР. В противном случае английское правительство намеревалось объявить Венгрии войну. Так как венгерское правительство отклонило ультимат Великобритании, в полночь 2-го декабря 1941 г. началось состояние войны между Великобританией и Венгрией.

Несколько дней спустя, в результате японского нападения на Перл-Харбур, Германия и Италия объявили себя в состоянии войны с США. В тот же день по предложению Бардоши венгерское правительство опубликовало объявление, выражающее солидарность с державами оси и прекращающее дипломатические отношения с США. Объявление было сформулировано так, что оно не говорило о вступлении в состояние войны, однако его можно было и в таком смысле истолковать. Данным шагом Венгрии не довольствовались итальянское и германское правительства, и поэтому дипломатическим путём требовали декларации состояния войны. Под этим давлением Бардоши 12-го декабря сообщил послу США в Будапеште, что согласно принципам, провозглашенного в предыдущей день объявления солидарности, состояние войны между США и державами оси считает действительным и относительно Венгрии.

США не приняло объявление венгерского правительства, считая его результатом давления со стороны Германии. Действительное объявление войны со стороны США следовало лишь летом 1942 г., когда по требованию Германии (переговоры Рибентропа и Кейтеля в Будапеште в январе) значительная часть венгерской армии была отправлена на советский фронт. Причиной данной ситуации было поражение немцев под Москвой. 7-го апреля 1942 года США через швейцарского посла в Будапеште послали ноту венгерскому правительству, в которой сообщалось, что в случае, если США не получат срочного уверения в том, что Венгрия не оказывает военной поддержки державам оси, объявят войну Венгрии. Ответ венгерского правительства был отклоняющим и поэтому 5-го июня 1942 года по предложению президента Рузвельта конгресс США объявило существование войны между Венгрией и США.

---

a succesful termination, all of the resources of the country are hereby pledged by the Congress of the United States. — Approved, June 5. 1942.”

GY. JUHÁSZ

**L'OUVERTURE DES HOSTILITÉS ENTRE LA HONGRIE,
LA GRANDE BRETAGNE ET LES ÉTATS UNIS DE L'AMÉRIQUE**

Résumé

Lorsqu'en juin 1941 la Hongrie assumait sa part à elle à l'attaque dirigée contre l'Union Soviétique, nombreux étaient ceux qui dans la vie politique se laissèrent bercés par l'illusion qu'une participation active dans la guerre limitée à l'Union Soviétique n'entraînerait pas l'ouverture des hostilités avec les puissances occidentales. Cependant il devint évident sous peu que cette conception se fonda sur un calcul nettement erroné.

La faillite essuée en août 1941 par le Blitz lancé contre l'Union Soviétique n'en resta pas moins évidente, alors que les espoirs du gouvernement hongrois qui, par des forces relativement restreintes engagées contre l'Union Soviétique, croyait racheter la bienveillance de l'Allemagne et garder intacte les forces armées hongroises, ne tardèrent pas de se dissiper, eux aussi. À partir de l'été 1941 les aspirations de commandement allemand, lesquelles coïncidèrent grosso modo avec les objectifs de l'état-major hongrois — à savoir que des forces de plus en plus considérables soient engagées dans la guerre contre l'Union Soviétique — devinrent caractéristiques à partir de l'été 1941 quant aux relations germano-hongroises. Compte tenu de ces objectifs les négociations directes d'ordre politique et militaire ne cessèrent de se poursuivre, négociations marquées de temps à autre de vagues promesses et de menaces brutales de la part des Allemands. C'est dans ce climat qu'ont eu lieu entre le 7 et le 10 septembre 1941 des pourparlers entamés par Horthy et Bárdossy au Grand Quartier Général qui eurent pour résultat l'envoi au front de nouvelles unités hongroises.

Les contours d'une coalition anti-hitlérienne créée par les grandes puissances commencèrent à se dessiner dès l'été 1941. Au point de vue de l'union et de la coopération des grandes puissances rassemblées — malgré des divergences de vue — dans une coalition, c'étaient les intérêts communs d'une lutte à mener contre les puissances de l'Axe et leurs alliés qui prédominaient, ce qui n'était pas sans influencer sur les rapports existant entre la Hongrie et les puissances occidentales. Après son entrée en guerre contre l'Union Soviétique la position de la Hongrie ne fit que se détériorer en Angleterre, malgré que le gouvernement anglais témoignât d'une certaine réserve à l'égard de cette sollicitation de l'Union Soviétique qui voulait que la Grande Bretagne déclarât le plus tôt possible la guerre aux pays satellites et entre eux à la Hongrie.

En résultat des négociations engagées successivement entre les gouvernements soviétique et anglais le 29 novembre 1941 ce dernier signifia un ultimatum à la Hongrie (à la Roumanie et à la Finlande) dans lequel il somma le gouvernement hongrois de faire cesser jusqu'au 5 décembre toutes les opérations militaires et de retirer ses troupes des territoires soviétiques, car au cas opposé il ne tardera pas de lui déclarer la guerre. La réponse hongroise étant négative l'état de guerre entre la Grande Bretagne et la Hongrie survint le 7 décembre 1941 à zéro heure.

Quelques jours plus tard, par suite de l'attaque lancée par les Japonais contre Pearl-Harbour l'Allemagne et l'Italie se déclarèrent être en état de guerre avec les États Unis de l'Amérique. C'est le jour même, où sur la proposition de Bárdossy, le gouvernement hongrois publia une déclaration dans laquelle il exprima sa solidarité à l'égard des puissances de l'Axe et rompit les rapports diplomatiques avec les États Unis. La déclaration était conçue de manière à ne pas préciser nettement l'état de guerre, mais qui au cas échéant pouvait, en effet, le signifier. Loin d'être satisfaits des mesures prises par le gouvernement hongrois les gouvernements allemand et italien ne tardèrent pas d'exiger par la voie diplomatique la déclaration de l'état de guerre. Cédant à la pression Bárdossy finit par informer le 12 décembre le ministre des États Unis en Hongrie qu'en conformité des principes de la déclaration de solidarité publiée le jour précédent il considère l'état de guerre existant entre les États Unis et l'Allemagne comme étant valable pour la Hongrie aussi.

Le gouvernement des États Unis refusa de prendre bonne note de la déclaration du gouvernement hongrois l'estimant comme étant faite sous la pression des Allemands. L'ouverture effective des hostilités de la part des États Unis est survenue en été 1942 dans une situation où sur les sollicitations des Allemands (négociations poursuivies à Budapest par Ribbentrop et Keitel) une notable partie de l'armée hongroise fut envoyée au front soviétique, situation accomplie par suite de la défaite essuée par les Allemands auprès de Moscou. Par l'entremise du ministre de Suisse en Hongrie les États Unis remirent le 7 avril 1942 une note à la Hongrie qui lui fit savoir qu'au cas où le pays se refuserait à leur garantir sans plus tarder de ne plus fournir de l'aide militaire aux puissances de l'Axe le gouvernement des États Unis ne manquera pas de lui déclarer la guerre. La réponse du gouvernement hongrois restant dans la négative, sur la proposition suggérée par le président Roosevelt le congrès des États Unis déclara le 5 juin 1942 l'état de guerre entre la Hongrie et les États Unis.

HENRI MICHEL

A francia ellenállás*

A tengelyhatalmak által megszállott országok mozgalmi között különleges jellegénél fogva talán a francia ellenállási mozgalom a legbonyolultabb; majdnem egyenlő mértékben oszlott meg a külföldről vezetett harc és a hazai talajban gyökerezett kommunisták és nem kommunisták által szervezett tevékenység között; eredeti, a mozgalom alakította szervezeteken keresztül jelentkezett, ilyeneket másutt Európában nemigen ismertek; miközben vívta harcát, már előkészítette a háború utáni Franciaország teljes megújítását, tervbe vette a gazdasági és társadalmi élet forradalmi átszervezését; a két francia állam léte a harcnak már kezdetben a polgárháború jellegét kölcsönözte. Minden kezdeti széttagoltsága ellenére az ellenállás lassanként egyesült, és majdnem az egész francia nép egységesen csatlakozott hozzá: a felszabaduláskor majdnem harc nélkül foglalta el a vezető politikai és közigazgatási pozíciókat egy De Gaulle tábornok által vezetett átmeneti kormány égisze alatt, amely a külső és belső ellenállás képviselőit tömörítette.

I. A harc körülményei

A francia ellenállási mozgalom igen kedvezőtlen körülmények között alakult ki. 1940 júniusában a győzhetetlennek hitt francia hadsereg egy hónap alatt történt szétverése oly megdöbbentően teljes volt, hogy a francia lakosság szinte belekábult. Az ellenségtől való rettegés okozta óriási népvándorlás a francia lakosság felét az utakra hajszolta.¹ Több mint egy millió fiatal hadifogoly vonszolódott a németországi fogolytáborok felé. A fegyverszüneti egyezmény értelmében Franciaország négy övezetre oszlott és egy ötödik felállítása is várható volt, amely a titkos zónát foglalta magába: az északi vidék a belgiumi német közigazgatáshoz tartozott; az ország északi részének fele a Wehrmacht megszállása alatt állott; a déli övezet és a gyarmatbirodalom elméletben „szabad” volt; a fegyverszüneti egyezmény megsértése folytán Elzászt és Lotharingia egy részét a német birodalomhoz csatolták, lakosságának egy részét kiűzték, az ottmaradókat igyekeztek germanizálni.

*Henri Michel, neves francia történész, a franciaországi ellenállási mozgalom kiváló szakértője e tanulmányát a Történelmi Szemle számára készítette. Bár a szerkesztőség nem mindenben ért egyet megállapításaival, örömmel közli a tanulmányt, amely a francia ellenállási mozgalom történetének érdekes, sok új szempontot nyújtó összefoglalása.

¹ Vidalenc (Jean): L'exode de mai—juin 1940 (Az 1940 május—júniusi tömeges elvándorlás). Presses Universitaires de France. 1957. 439 l.

A francia közvélemény nemcsak hogy kábult volt, de hiányzott egysége is. A náci uralom, az 1936-ban megalakult Népfront, végül a spanyol polgárháború a hagyományos irányzatok bizonyos mértékű felbomlását jelentette; az eddig elvből németellenes jobboldal egy reakciós politikai-társadalmi szemlélet következtében részben hajlott a totalitárius rendszerek csodálatára, vagy legjobb esetben semleges álláspontot foglalt el; ezzel szemben a baloldal — antifasiszta magatartásának következményeként — hagyományos pacifizmusát igyekezett felszámolni, de egységét megbontotta egyrészt a Népfronton belül beállott szakadás, másrészt az, hogy a kommunista pártot megzavarta a német—szovjet egyezmény.

Meg kell még említenünk, hogy a franciáknak nem volt gyakorlatuk a földalatti szervezkedés kialakításában. Szinte már legendává ködösült előzményeit a távoli múltban kellett felkutatniuk (a százéves háború, az 1815. és 1871. évi szabadsapátok); minthogy hetven éve demokratikus rendszerben éltek, megszokták a szabad véleménynyilvánítást, nem tudtak hallgatni.

Végül a megszálló, aki részéről a legkegyetlenebb terrorcselekményeket várták, igen ravasznak, sőt kezdetben viszonylag korrektnek bizonyult. Nem ragadtatta magát erőszakosságokra, megelégedett az ország kirablásával, s ezt igen ügyesen nem foglalásokkal, hanem a fegyverszüneti egyezmény pénzügyi záradékai alapján hajtotta végre; ezek ui. lehetővé tették számára, hogy a megszállás kártalanítására rendelt francia pénzen országába szállítsa az ország termelésének legnagyobb részét.²

Ez az intézményesített rablás végül is a lakosság nagyarányú elszegényedéséhez vezetett; 1941-től kezdődően már hiány mutatkozott élelemben, ruházatban, tüzelőanyagban, közlekedési eszközökben stb. . . . A francia lakosságot türelmetlenné tették a nehézségek, s egyre csak azon gondolkozott, hogyan küzdhetné le ezeket; az ellenállók már a teljes kifosztottság körülményei között indították meg a harcot.

II. Az ellenállási mozgalom kezdete: 1940 június—1941 június

A fegyverszünet megkötése után a francia lakosság nagyrésze úgy vélte, hogy elérkezett a leszerelés; a további háború már nem háború; nem látják át, hogyan befolyásolhatná kimenetelét. Egy bizonyos kisebbség még tovább megy; Franciaország számára nem lát más kiutat, mint a győztesrel való együttműködést, akit egyben a háború valószínű győztesének is tart. Az együttműködők a fasiszta szélsőjobboldal soraiból kerülnek ki, kalandorok közül, de opportunisták politikuskor köréből is, mint amilyen például Laval; üzletemberek, újságírók, írók csatlakoznak hozzájuk — meggyőződésből vagy megvesztegetve —, akik a háborút vélik az egyetlen szörnyű csapásnak; végső soron minden politikai, társadalmi és egyházi körből akad hívük, de a lakoságnak mindig csak elenyésző kisebbségét tömörítik maguk mögé.³

² La Délégation française auprès de la Commission allemande d'armistice — Recueil de documents: 5 volumes. (A német fegyverszüneti bizottság mellé rendelt francia delegáció — Okmánykiadvány 5 kötetben. Paris. Librairie Costes. — P. Arnoult: Les finances de la France et l'occupation allemande (Franciaország pénzügyei és a német megszállás). Presses Universitaires de France. 1951. 410 l.)

³ Az együttműködés történetét nem dolgozták fel Franciaországban. Néhány együttműködési per kihallgatási jegyzőkönyvét Albin Michel kiadó adta ki (Darland, Luchaire, Charles Maurras, de Brinon, Laval, Ferdonnet, J. H. Paquis).

Bíznak Pétain marsallban, a verduni győzőben, aki általános tiszteletnek örvend. A fegyverszünet megkötése után a Vichy-i kormány valóban jelentős erőforrásokkal rendelkezett még: átütő erejű tengeri flottával, a gyarmatbirodalommal, amelynek hűségét az elszenvedett vereség sem ingatta meg, az ország fele területével s egy tartalékhadserg megszervezésére elegendő töredékhadsereggel; emellett minden idegen állam elismerte. A kérdés úgy tevődött fel, hogyan fogja most felhasználni erőit és milyen politikát fog folytatni. Az angolszász hatalmak és a Szovjetunió lojális volt iránta, és sok németellenes francia azt remélte, hogy Pétain marsall az adott pillanatban meg fogja majd adni a jelt a támadásra Franciaország vagy Észak-Afrika területén, úgy, ahogyan azt Poroszország tette Jéna után.

Ezenközben Franciaország két övezetre oszlott: a megszállott és a pillanatnyilag szabad zónára. Ez a körülmény a véleménymegosztás súlyos veszélyével járt együtt, amit még a szenvedések egyenlőtlen eloszlása is fokozott; az északi rész ki volt téve az angol bombázásnak és közvetlenül érezte a német nyomást; ezzel szemben a déli övezet menedéket nyújtott a német megszállás elől menekülőeknek, átmeneti kedvező helyzete erőforrást jelentett és a lehetőségekhez képest mintegy ugródeszkául szolgált az északi övezetben szervezendő akció részére. Az ellenállási mozgalomnak itt kevesebb anyagi áldozattal járó szervezkedésre nyílt lehetősége, itt kezdett szárnyat bontani, megállapodni és megerősödni.

A Vichy-i kormány azonban nem elégedett meg a közigazgatás gyakorlásával, hanem politikai és társadalmi téren egyaránt reakciós politikát kezdeményezett. A „nemzeti forradalom” eszméje tetszett a jobboldalnak és csökkentette hagyományos németellenességét: a zsidók, a kommunisták és a szabadkőművesek ellen hozott megtorló intézkedések viszont méltatlankodást váltottak ki a baloldal soraiban és felszították az ellenállást a németekkel és a Vichy-i kormánnyal szemben egyaránt.

Magában Vichy-ben a fegyverszüneti egyezmény által engedélyezett hadsereg tagjai, különösen azok, akik a kémelhárító szolgálatnál teljesítettek szolgálatot, továbbra is németellenesek maradtak. Fegyvert rejtettek, tartalékhadserget toboroztak, igyekeztek megerősíteni a gyarmatbirodalom csapatait, a szabad övezetben üldözték a németeket, a megszállott övezetben pedig hírszerző antennákat helyeztek el. Teljesen megbíztak Pétain marsallban és Weygand tábornokban. De az együttműködési politika meghirdetése, a Montoire-i tárgyalások gyanakvóvá tették őket. Egyébként a műszaki csapatokon belül csak jelentéktelen csoportot alkottak, tömegbázissal nem rendelkeztek és — különösen a tengerészek —, a Mers-el-Kébir-i támadás után, németgyűlöletük mellett angolgyűlölökké is váltak.⁴

*

Ilyen körülmények között a kezdeményezés de Gaulle tábornokra hárult. 1940. június 18-tól Londonból egész sor felhívást indított el: „Franciaország csatát veszített, de nem veszítette el a háborút”, „A francia ellenállás lángja nem

⁴ Vichy-nek az angolokkal való kapcsolatairól valóságos legendák születtek. Vö. *Schmitt* tábornok monográfiáját: *Les accords secrets franco—britanniques de nov.—déc. 1940. — Histoire ou mistification* (Francia—angol titkos megegyezések 1940 nov.—dec. Történelem vagy misztifikáció). P. U. F. 1957. 216 l. A különleges szolgálatokról vö. *Ph. Stead*: *Second bureau*. London. 1959. 212 l.

alszik ki soha” — hirdette. Ugyanakkor minden szabad franciát felhívott, hogy csatlakozzék hozzá.⁵

Felhívása azonban csak részben talált meghallgatásra. A francia szárazföldi és tengeri erők néhány ezer, Angliában tartózkodó katonája képezte a Szabad Francia Erők magját; a gyarmatokon önkéntesek keltek hadra, a franciák pedig a világ különböző országaiban csatlakoztak a harchoz. A Csád-terület példáján Éboué kormányzó kezdeményezésére elsősorban az Egyenlítői Afrika, Kamerun, azután az indiai és óceániai francia gyarmatok csatlakoztak, s így 1940. október 27-én de Gaullenak sikerült megalakítania a Birodalmi Honvédelmi Tanácsot.

Sajnos, a Mers-el-Kébir-i agresszió a tengerészek többségében angolgyűlöletet keltett, s így az Angliában állomásozók nagyrésze visszatért Franciaországba. Elsősorban a legfontosabb gyarmatterületek kormányzói vonakodtak disszidálni az adott pillanat elmúltával. Catroux tábornok és Muselier tengernagy kivételével a katonai parancsnokok nem válaszoltak de Gaulle felhívására és egyetlen neves államférfi sem érkezett Londonba. Ami a szabad franciákat illeti, új emberek voltak, honfitársaik kevéssé ismerték őket. Sőt a száműzetésben élő franciák közül sem mindenki értett velük egyet. A Dakar-i csatában — amely francia Nyugat-Afrika csatlakoztatását volt hivatva biztosítani — elszenvedett vereségnek az volt a következménye, hogy az angolok kételkedni kezdtek a Szabad Franciaország reális tömegvonzó erejében. Éppen ezért kímélettel bántak a Vichy-i kormánnyal, s a saját csapataik kötelékébe sorozták be a franciákat, akik, telve harci vágygal, ezer veszély közepette érkeztek Londonba. Gyakran egyáltalán nem tettek különbséget az angolok és a szabad franciák között.

Ebben a bizonytalan helyzetben de Gaulle tábornok, rendkívül bátorságról téve tanúságot, hármas feladatot vállalt magára:

— Először: a szabad francia erőknek minden harcban részt kellett venniük: Etiópiában, Líbiában, az angliai csatában épp úgy, mint az atlanti ütközetben; a Normandie-Nyemen repülőivel fel kellett tűnniük a Szovjetunió német megszállta részei felett; a Csád vidékén, Leclerc ezredes vezetése alatt saját területükön — Tripolis déli részén, Kufra-nál és Fezzan-nál — legyőzték az olasz helyőrséget, egy ezred pedig Koenig parancsnoksága alatt Bir-Hakim környékén megakadályozta Rommel előretörését Kairó felé.

— Másodszor: az angolszászokkal szemben de Gaulle kitartóan védte a francia érdekeket; Saint-Pierre és Miquelon vonatkozásában, amelyeket Muselier admirális vétójuk ellenére akart a Szabad Franciaországhoz csatolni, a legélesebben szembeszállt az amerikaiakkal, az angolokkal szemben pedig Szíriával és Madagaszkárral kapcsolatban védte a francia érdekeket; a területeket ui. az angolok a szabad franciák részvételével vagy anélkül, de megszállták.

— Harmadszor: A B. B. C. rövid hullámhosszán sugárzott széleskörű propagandával de Gaulle és szóvivői élesen elítélték az illegálitást, a tétlenséget és a Vichy-kormánynak a németekkel szemben gyakorolt megalkuvó politikáját. A francia ellenállással való kapcsolat megteremtésére küldöttségek indultak el, ezek vagy ejtőernyők segítségével értek földet, vagy tengeralattjárók tették partra őket. Így történt ez d’Estienne d’Orves korvettkapitány esetében (a németek elfogták, hadbíróság elé állították és kivégezték). A francia közvélemény összekovácsolása érdekében a szabad franciák nem szüntek meg hangsúlyozni,

⁵ Vö. Les Mémoires du Général de Gaulle (De Gaulle tábornok emlékiratai). 3. köt. Paris. Plon és Discours de guerre (Háborús beszédei). Ed. Luf. 3 köt.

hogy a háború után a francia nép visszanyeri szavát és szabadon dönt majd társadalmi berendezkedéséről. Jelen pillanatban egy a fontos, a háború és ismét csak a háború.

Hála de Gaulle és a szabad franciák akciójának, Franciaország mindvégig részt vett a háborúban.⁶ De a tábornok kezdetben csupán egy klasszikus francia hadsereg felállítására gondolt, s nem volt világos elképzelése arról, hogy mivé fejlődhetik a földalatti ellenállás. Ez utóbbi a francia talajból nőtt ki, részben az angolok kezdeményezésére, részben spontán módon.

A Háborús Gazdasági Minisztérium keretén belül az angolok egyfajta különleges szolgálatot szerveztek (Special Operations executive), amelynek feladatává tették szabotázs-akciók szervezését a megszállott Európában. Itt a francia részleg vezetője Buckmaster ezredes volt. Kezdetben a szervezet tevékenysége arra irányult, hogy információkat szerezzen a La Manche és az Északi Tenger mentén történő és angliai partraszállást célzó német csapatösszevonásokról. A kezdeti próbálkozások egész hírszerző hálózattá szélesedtek, a „Szövetség”, az „F2” és a „Gilbert” voltak közöttük a legfontosabbak, ezek 1944-ig csak az angolokkal működtek együtt.

A továbbiakban arra törekedtek, hogy hazatelepítsék a kontinensen maradt angol katonákat vagy a harcokban lezuhant repülőket; ennek érdekében 1941-től a szöktetések egész láncolatát szervezték meg, ezen az úton angol katonákat irányítottak Spanyolországba Gibraltár felé; a Pat O’Leary hálózat a háború végéig ilyen körülmények között végezte tevékenységét.

Egy ejtőernyős ügynök köré tömörült néhány csapat azt a megbízást kapta, hogy lehetőleg akadályozza az ellenség hadi készültségét. Ebből kiindulva a szervezet csak specializált kis csoportokat foglalkoztatott; az angolok tanították be és ugyancsak ők fizették őket, s ezek mint sakfigurák alkalmazkodtak utasításaikhoz ebben a stratégiai játékban. Az első ejtőernyős fegyverszállítás ezen a vonalon 1941 májusában történt.⁷

A francia nép ellenállási mozgalma spontán jött létre Franciaországban s először a megszállott övezetben. A franciákat fel lehetett használni új vállalkozásokra. A politikai pártok eltűntek a közéletből, a közvélemény őket tette felelőssé a vereségért; a munkás szakszervezeti központokat megszüntették, a kinevezett és nem választott vezetőséggel rendelkező hivatalos szakszervezetek csak szakmai kérdésekkel foglalkoztak. Így a véleménykülönbségek pillanatnyilag eltompultak. Azok viszont, akik nem elégedtek meg azzal, hogy életüket egyik napról a másikra tengessék, az előbbiekkal szemben határozottan más véleményt vallottak. Egyesek azt hitték, hogy a háború Franciaország számára véget ért, bíztak Pétainben, hogy majd megtalálja a kivezető utat a katasztrófa-

⁶ De Gaulle tábornok: *Mémoires* (Emlékiratok). 1—2. köt. Paris. Plon. 1954, 1956, 680, 712 l. Vö. még: J. Soustelle: *Envers et contre tout* (Minden ellenére). 1—2. köt. Paris. R. Laffont. 1947—1950. 470, 453 l.

⁷ Ezen angol csoportok történetét nem dolgozták fel; csak emlékiratokat adtak ki ebben a vonatkozásban, vö. elsősorban: Buckmaster: *Specially Employed* (Különleges szolgálat). London. 1952. 200 l. Megjegyzendő, hogy ebben az időszakban az amerikaiak még bíznak Pétainben, de azért különböző információkat szereznek be és a Vichy-i rendszer néhány ellenfelével teremtenek kapcsolatot, így pl. Louis Marin főhadnaggyal és La Laurencie tábornokkal.

lis helyzetből; a másik csoport úgy vélte, hogy a háború nem ért véget, hittek Angliában és de Gaulle tábornokban, hogy velük együtt harcol tovább.

A franciák egy részének kitartó bizalmát méginkább táplálta az angol rádió angol és de gaullista adásaival. A franciák hozzászórtak ahhoz, hogy este, családi körben hallgassák. Hírekről értesülnek, érveket találnak a megszállók propagandája elleni további harcra, reményt merítenek belőle. A rádió híreit kézzel írt vagy sokszorosított röplapokon terjesztik, sőt 1940 végétől ezek már nyomtatásban is megjelennek. Kézről-kézre járnak. A terjesztők megismerik egymást, többször találkoznak és rájönnek arra, hogy ha a háború előtt különböző vagy éppen ellenséges ideológiai csoportosulásokhoz tartoztak is, most egy véleményen vannak. E titkos sajtóláncolat kapcsán szerveződnek az első ellenállási mozgalmak.

A zsidók, szabadkőművesek és kommunisták ellen az északi övezetben a megszálló, a déli övezetben a francia állam által hozott megtorló intézkedések áldozatokat követelnek s ezek természetesen szítják az elégedetlenséget. Az ellenállás fokozatosan akcióegységet eredményez. A franciák önként nyújtanak segítséget a szökött hadifoglyok megmentésében, fegyvert rejtgetnek; engedelmeskednek a londoni rádió utasításainak, nemzeti ünnepeken tömegtüntetéseket vagy jelképes sztrájkokat szerveznek.⁸ (November 11., július 14.)

Igy bontakozik ki lépésről-lépésre az egyenlőre gyenge hatósugarú és változó áramú *ellenállási mozgalom* és egyesíti mindazokat, akiket a barátság vagy a véletlen egy táborba tömörít és akik azt teszik, ami éppen szükségesnek látszik. De a mozgalom egyelőre sem kellő felszereléssel, sem megfelelő szervezeti formával nem rendelkezik.

Ami az északi övezetet illeti, itt a németek jelenléte állandó ösztönzést ad a cselekvésre. Égnek a vágytól, hogy siettessék pusztulásukat, keresik a kapcsolatot az angolokkal és a szabad franciákkal, felszerelést és fegyvert kérnek tőlük. Az első ellenállók a legkülönbözőbb társadalmi körökből kerülnek ki, de még hosszú ideig csak egymástól függetlenül tevékenykedő kis csoportokat alkotnak, soraikat hosszab-rövidebb idő alatt megtizedelik. Fiatal néprajzosok (Vildé és Lewitzky) az Embertani Múzeumban megszervezik a „Közüdv Bizottságot”, amely 1940. december 15-től kezdve hozzálát az első sokszorosított lap, az „Ellenállás” terjesztéséhez, 1941 február–1942 november között háromszor tartóztatják le őket. Az egyetemi hallgatók általkiadott „Franciaország Védelme” c. lapot egészen a felszabadulásig terjesztették.⁹ De a „Pantagruel” csoportja a 16. szám után eltűnik Párizsban, éppen úgy, mint a Jean Lebans köré tömörült északi szocialisták csoportja, vagy az „Észak Hangja” köré csoportosult keresztény demokraták és az „Önkéntes Hadsereg”, vagy a „Halálezredek” tagjai. Szerencsésebb, bár a sűrű letartóztatások miatt eléggé bizonytalan helyzetben az „Ellenállás Hívei”¹⁰ és a „Felszabadulásért” csoportoknak az egymást követő

⁸ Az ellenállási mozgalom kezdeteiről vö. G. Tillon: *Première résistance en zone occupée* (Az első ellenállási mozgalom a megszállott övezetben). II. Michel: *Une feuille clandestine*. Arc. (Egy földalatti lap.) R. Josse: *La manifestation du 11 novembre 1940 à Paris* (Az 1940. november 11-i tüntetés Párizsban). Az első kettő a *Revue d'Histoire de la 2e guerre mondiale* c. folyóirat 1958 áprilisi számában, a harmadik az 1962 júliusi számában jelent meg.

⁹ Vö. M. Granet: *Défense de la France. Histoire d'un mouvement de résistance 1940–1944* (Franciaország védelme. Egy ellenállási mozgalom története 1940–1944). P. U. F. 1961. 303. l. és *Le Journal Défense de la France* (Franciaország védelme c. lap). P. U. F. 1961. 284 l.

¹⁰ Vö. M. Granet: *Le mouvement de la CDLR de la France* (A CDLR mozgalom Franciaországban). *Revue d'Histoire de la 2e guerre mondiale*. 1962. júl.

vezetők ellenére is sikerült fennmaradniok. A két legtevékenyebb és egyben leg-erősebb mozgalom a „Polgári és Katonai Szervezkedés”, amelynek tagjai az értelmiség soraiból és az egyes ezredekhez tartozók baráti köréből verődtek össze,¹¹ és az „Észak Felszabadítása”, amelynek elsősorban szocialisták és szak-szervezeti tagok voltak a hívei.

A déli övezetben való ellenállási tevékenység a németek által történt 1942 novemberi megszállásáig több lehetőséget biztosított és kevesebb kockázattal járt. A Vichy-i közigazgatást nem nyerték meg teljes mértékben az együttműködés számára. A Vichy-i rendőrség kétségkívül itt is alkalmazott súlyos büntetések, de megtörténik az is, hogy elnéző magatartást tanúsít. A hagyományos jobboldalt azonban elvakította a nemzeti forradalom eszméje. Kevés kivételtől eltekintve a baloldal soraiból kerülnek ki az ellenállás tagjai. Cochet tábornok üzeneteket intéz hozzájuk. Az „Igazság” és a „Szabadság” egyesülése folytán létrejön a „Harc” H. Frenay vezetése alatt, szervezetét a többi mozgalom is elfogadja. Az E. d’Astier de la Vigerie vezetése alatt álló „Dél felszabadítása” a szocialistákat, a szakszervezeti tagokat és az üldözés folytán a párttal kapcsolatot vesztett kommunistákat tömöríti. Néhány lyoni újságíró körül megalakul a „Szabadcsapat”. Minthogy kevesebb veszélynek volt kitéve, mint az északi övezetben, a földalatti szervezkedés Délen járta ki tanulóéveit.

A földalatti szervezkedők azonban mindkét övezetben kisebbségben vannak. A legelőször jelentkező szervezethez csatlakoznak, ami általában újságok vagy röplapok terjesztése útján történik. Tevékenységük kapcsolatok létesítésére, egymás látogatására, biztató szavak terjesztésére, jövő tervek szövögetésére terjed ki, s egyelőre szerény tettek végrehajtásával készülnek fel az elkövetkezendő feladatokra. De egy széleskörű akció megszervezésére sem anyagi lehetőség, sem pedig kellő gyakorlattal nem rendelkeznek.

III. 1941 június—1942 december

Fokról-fokra így szervezik meg a franciák az ellenállást és tömörülnek a politikai pártoktól független újtípusú szervezetbe. Ez a legkülönbözőbb egyházi, politikai és társadalmi eredetű önkéntes jelentkezőkből tölti fel sorait. A politikai pártok várakozási álláspontot foglalnak el és a legtöbb közülük, így a jobbközép és a radikális párt csak a háború befejezése előtt alakul újjá. Egyedül a szocialista és a kommunista párt vállalkozik a földalatti szervezkedésre.

A szocialista párt keretén belül már a müncheni egyezmény óta ellentétek merültek fel; a „müncheniek” elismerték a vichy-i kormányt; az egyezmény-ellenes csoport újjáalakult és a börtönben levő Blum utasításaihoz igazodott. Tagjai elsőként fogadják el a de Gaulle vezette ellenállást és hamarosan jelentkeznek is nála. De az ellenállási mozgalomban nemegyszer vezető szerepet játszó híveiket, mint pl. az „Észak felszabadítása” és a „Szabadcsapat” esetében, a mozgalomból nem vonták ki. A szocialista párt széleskörű földalatti sajtóval rendelkezett, titokban újjáalakult, de csak kivételes esetekben támaszkodott saját csoportjaira, merényletek, szabotázs és fegyveres harc végrehajtására.¹²

¹¹ Vö. A. Calmette : L’OCM. histoire d’un mouvement de résistance de 1940—1946 (Az OCM. egy ellenállási mozgalom története 1940—1946). P. U. F. 1961. 228 l.

¹² Vö. R. Verdier : La vie clandestine du parti socialiste (A szocialista párt földalatti tevékenysége). Paris. Éd. de la Liberté. 1944. 85 l. L. Blum : Oeuvres (Munkái). T. I. Albin Michel. 1955. 556 l.

A kommunista pártot a Daladier által hozott rendeletek értelmében felszatták. Akkor illegalitásba vonult, s az 1939—1940-es háború alatt megedződött. A vereséggel szemben kezdetben semleges álláspontot foglalt el. Számára a jelen háború az egymással rivalizáló imperialisták háborúja, s így nem érdekelheti a francia népet; miután megkísérelte, hogy a megszállótól engedélyt kapjon lapjai újramegjelentetésére, a párt az északi övezetben a németek ellenséges magatartásába, a Délen pedig a francia állam kérlelhetetlen szigorába ütközik. Őnvédelmi csoportokat alakít. A „különleges szervezet” sok vezetőjét letartóztatják és börtönbe vetik Franciaországban és Angliában egyaránt.

A Wehrmacht-nak a Szovjetunió elleni támadása nem magyarázza meg teljesen álláspontjának megváltoztatását. A párt kifejezetten náci-, Vichy- és megszállás-ellenes volt; tagjai közül néhányan egyénileg csatlakoztak az ellenállási mozgalomhoz. A szocialista párttal ellentétben tagjait nem szórja szét más szervezetek keretébe, a Népfronton belüli legteljesebb összefogás híve, ez a szervezet szélesre tárja kapuit a jobboldal, nevezetesen a katolikusok előtt, ellenőrzi vezetésüket, katonai erejét pedig a szabadcsapatok és a partizánok képviselik.

A földalatti harc terén a kommunista párt azonnali cselekvést kezdeményezett, amely az együttműködők és a német katonák elleni merényletekben nyilvánult meg. A megszálló ezekre túszedéssel és agyonlövétessel válaszolt, amivel felkelti a közvélemény méltatlankodását. Ugyanakkor a párt az ellenállási tevékenységet összekapcsolja a tömegek anyagi követeléseikért folytatott küzdelemmel; tüntetéseket, bérkövetelő alciókat és sztrájkba torkolló munkaleállításokat szervez. Népszerűvé teszi az ellenállást s a tömegek bevonására törekszik.¹³

1942 elejére kialakulnak az ellenállási mozgalom elemei, de még egymástól elkülönülten. De Gaulle tábornok fogja majd egyesíteni és irányítani őket.

Az angolok 1941-ben hozzájárulnak egy de Gaulle tábornok mellett működő „Központi Hírszerző és Hadműveleti Iroda” létesítéséhez, amely a „Passy” nevet felvevő Dewavrin vezetése alatt áll. 1942 szeptemberétől egyedül ez a szervezet intézi a Szabad Franciaország által irányítandó emberanyag, pénz és hadianyag küldését.¹⁴ Igaz, hogy anyagi tekintetben továbbra is az angoloktól függött, de bizonyos cselekvési szabadsággal mégis rendelkezett. Ez a szervezet Londonba rendelhette a két zónában tevékenykedő földalatti szervezkedés néhány vezetőjét, akik előtt de Gaulle nyilatkozatot tett; a nyilatkozat a földalatti lapokban is napvilágot látott. Így elvi megegyezés jött létre a náci és Vichy ellen folytatandó harc és egy társadalmilag fejlettebb köztársaság megalakítására.¹⁵

1942 januárjától pedig Jean Moulin volt prefektus, akit a déli övezetben ejtőernyővel bocsátottak le, mint de Gaulle tábornok megbízottját, a gaulleista ellenállás erőskezü szervezőjének bizonyult. Lassanként keresztülvitte a dél-övezet három legfontosabb mozgalmának egyesülését; először Delestraint tái

¹³ Vö. *F. Grenier*: C'était ainsi (Így történt). Éditions Sociales, 1959. 228 l. *G. Villard*: La drôle de guerre et la trahison de Vichy (A furcsa háború és Vichy árulása). Éditions sociales. 1960. 176 l. *Histoire du parti communiste français* (A francia kommunista párt története). 2. köt. Ed. Unir. 1962. 300 l. *Ch. Tillon*: Les P. T. F. Julliard. 1962. 686 l.

¹⁴ Vö. *Passy*: 2ème bureau, R. Solar. 1947. 237 l. 10. Duke Street, R. Solar. 1948. 387 l. *Missions secrètes en France* (Titkos küldetések Franciaországban). Plon. 1951. 439 l.

¹⁵ Vö. *Ch. Pineau*: La simple Vérité (A leplezetlen igazság). Julliard. 1960. 632 l.

bornok parancsnoksága alatt a titkos hadsereg egyesült, majd a teljes létszám. Minden vidéken és ezen belül minden megyében háromtagú direktórium alakult. Ezzel egyidőben a „Küldöttség” a saját, illetve de Gaulle tábornok hatáskörébe tartozó szervezeteket alakított: ilyenek voltak az „Általános Tanulmányi Bizottság”, a „Társadalmi Munkabizottság”, az ejtőernyős szolgálat és egy további bizottság a munkásdeportálások megakadályozására stb. Az északi övezetben „Passy”-t és Brossolette-et magábanfoglaló misszió hasonló eljárást kísérelt meg, sokkal kevesebb sikerrel; annyit mégis elért, hogy közelebbről megismerte a legfontosabb ellenálló mozgalmak erejét, szükségleteit, és vidékek szerint kijelölte a felelősöket és parancsnokokat. A mozgalom vezetői nem egyszer hangsúlyozták Londonnal szemben függetlenségi törekvéseiket, de külföldi segítség nélkül sem a szükséges pénzzel, sem a szükséges felszereléssel nem rendelkeztek. Kénytelen-kelletlen elfogadták tehát, hogy a külföldről szervezett ellenálláson belül csoportosuljanak. A szocialista pártot a de Gaulle vezette Francia Nemzeti Bizottságon belül A. Philip képviselte, akivel Blum széleskörű levelezést folytatott. A kommunista párt a Szovjetunió példájára szintén elismerte de Gaulle-t és a csatlakozást bejelentő Grenier-t 1943 elején Londonba küldötte. E két párt azonban, de különösen a kommunista párt ekkor még nem hangolta össze tevékenységét a gaullista mozgalommal.

A Vörös Hadsereg ellenállása, majd a Wehrmachtnak a Szovjetunióban és Afrikában elszenvedett vereségei megváltoztatják a közhangulatot. Világosan felismerve most már a németek vereségét, egyre inkább elítélik az „együttműködés” politikáját, amely Lavalnak 1942-ben történt hatalomra jutásával még hangsúlyozottabbá válik. De, bár népszerűsége erősen csökken, Vichy egyelőre ura marad a helyzetnek a déli övezetben és a gyarmatokon egyaránt. Az amerikaiak 1942. november 8-án történt afrikai partraszállása az utolsó akadályt is elhárította az ellenállás egyesülésének útjából; ez most már a nemzet fogalmával azonosul. Addig azonban súlyos válságot kellett leküzdenie.

IV. Az ellenállás egyesítése: 1942 december—1943 június

Az észak-afrikai partraszállás előkészítésére az algíri amerikai konzul, R. Murphy, és az ideirányított amerikai tisztekből álló misszió csak az észak-afrikai ellenállók csoportjával létesített kapcsolatot; ez utóbbiak nem tartoztak de Gaulle táborához, Giraud tábornok parancsnoksága alatt álltak, aki, mint hadifogoly, egy erődből történt látványos szökése által vált híressé.¹⁶ Később Eisenhower, aki váratlanul Algírban találta Darlan tengernagyot, úgy vélte, hogy „megfelelő tárgyalófélre” talált benne, aki majd véget fog vetni a harcoknak és a Toulonban állomásozó flottát csatlakoztatja ehhez az újabb disszidáláshoz.¹⁷ Minthogy Darlant egy „gaullista” meggyilkolta, az amerikaiak Giraud-hoz tértek vissza, aki Észak- és Nyugat-Afrikában a katonai és a politikai vezetést egyaránt magára vállalta. Így a szövetségesek táborában a továbbiakban két, egymással versengő párt alakult ki. Darlan Pétain marsall nevében gyakorolta a hatalmat, Giraud, miközben nem szünt meg hangsúlyozni, hogy

¹⁶ Vö. A. Kammerer: *Du débarquement africain au meurtre de Darlan* (Az afrikai partraszállástól Darlan meggyilkolásáig). Flammarion. 1949. 715 l.

¹⁷ H. Michel: *Darlan et l'Afrique du Nord* (Darlan és Észak-Afrika). Paris. Imprimerie Nationale. 1949. (Cahier d'Histoire de la Guerre, 1. sz.)

egyetlen vágya a háború folytatása, mégis maga mellett tartotta a Nemzeti Forradalom híveit, elfogadta nézeteiket és reformjaikat. De Gaulle tábornok és a Szabad Franciaország azzal vádolták Giraud-t, hogy Észak-Afrikában megszilárdítja a Vichy-i rendszert, akkor, amikor az Franciaországban már hanyatlóban van.

A főváros ellenállói viszont nem tűrhették, hogy az amerikaiaknál olyan egyének játsszák a főszerepet, akik eddig nemcsak hogy nem álltak ellent a németeknek, de egyenesen semleges álláspontot tanúsítottak velük szemben. Mind a mozgalom, mind a pártok egyetértettek de Gaulle támogatását illetően. Hogy erről kifelé is bizonyosságot tegyenek, J. Moulint egy olyan szervezet megalakításával bízták meg, amely a legfontosabb ellenállási mozgalmak képviselőit és a közvélemény legfőbb irányzatait egyesíti.¹⁸ Így az „Ellenállás Nemzeti Tanácsa” keretében a pártok újra beléptek a francia politikai életbe.¹⁹ Az így egyesült ellenállási mozgalom alárendelése de Gaulle tábornoknak abban nyert kifejezést, hogy Jean Moulin az Ellenállási Tanács elnökévé lett, de továbbra is a tábornok megbízottja maradt Franciaországban és a londoni Nemzeti Tanácsban megbízotti, vagy miniszteri ranggal rendelkezett.

*

Így az ellenállás belpolitikai megfontolások alapján Giraud tábornokkal szemben de Gaulle tábornokot választotta, annak ellenére, hogy az előbbi rendelkezett a legtekintélyesebb hadsereggel, a legnagyobb területtel és élvezte az amerikaiak támogatását is. Ennek következtében az ellenállási mozgalom éles ellentétbe került az amerikaiakkal, amit az angolok, kénytelen-kelletlen bár, de nem szüntettek meg. Ez a szakadás halálos csapást mérhetett volna az ellenállási mozgalomra. Végül több hónapig tartó vita után Roosevelt és Churchill unszolására színleg kibékültek, Giraud és de Gaulle Algírban megalakították a „Francia Felszabadító Nemzeti Bizottság”-ot. Az elnöki tisztséget felváltva gyakorolták.

Ez az ellentét léteben fenyegette a földalatti ellenállást. Ha fegyverrel és pénzzel való ellátását a továbbiakban az észak-afrikai, erős műszaki felszereléssel rendelkező hadsereg külön szolgálatai biztosították volna számára, amelyek mellett a „Hírszerzési és Hadműveleti Központi Iroda” csak mint amatőr szerepelhetett, a legelső, a baloldal soraiból kikerült ellenállókat kisemmizték volna az utólag alakult Vichy-i eredetű ellenállás javára. Végül de Gaulle tábornok és a hazai ellenállás teljes győzelmet aratott. A két hadsereg különleges szolgálatait egyesítő szervezet élére de Gaulle egyik bizalmas emberét, J. Soustelle-t állította. Giraud tábornok lemondott a Bizottságban viselt elnöki tisztéről és csak a főparancsnoki tisztet tartotta meg, amiről később szintén lemondott.²⁰

Ennek következtében 1944-től de Gaulle a külső és belső ellenállás képviselőiből alakult valóságos francia kormány élére került; a kormány tekintélye kiterjedt az egész gyarmatbirodalomra és egyre nagyobb hadsereggel rendelkezett. Franciaországban mögéje sorakozott fel az egész földalatti ellenállás, beleértve „A Hadsereg Ellenállási Szervezetét” is, amely a fegyverszünet idején

¹⁸ Ez a szervezet a mozgalom nyolc, a központi szakszervezetek (C. G. T. és C. F. T. C.) két, a politikai pártok hat képviselőjét tömörítette; e pártok, a kommunista és a szociáldemokrata párt kivételével, nem szerveződtek újjá.

¹⁹ Vö. *Hostache*: Le Conseil National de la Résistance (A Nemzeti Ellenállás Tanácsa). Presses Universitaires de France. 1958. 493 l.

²⁰ *Giraud*: Un seul but, la Victoire (Egyetlen cél, a győzelem). Julliard. 1949. 378 l. *H. Michel*: Le Giraudisme (A giraudizmus). Revue d'Histoire de la 2e guerre mondiale, 1959. júl.

alakult régi hadsereg földalatti változata volt. Algír a harcoló Franciaország fővárosa lett, és közel 20 000 önkéntes vonult a Pireneusok felé, hogy az Észak-Afrikában állomásozó ellenálló francia hadsereghez csatlakozzék. Franciaországban pedig az ország teljes megszállása gyakorlatilag felszámolta a Vichy-i rendszert, amely semmi cselekvési szabadsággal nem rendelkezett többé. Végül is az ellenállás, miután sikerült kijutnia a veszélyes kátyuból, az egyesülés folytán megszilárdult.

V. Az ellenállás vezette hadműveletek. 1944

Ez az erő és egység a továbbiakban teljesnek bizonyult.

Az összeköttetést a rádió biztosította. Az angol és algíri rádióállomások nemcsak tájékoztatást, tanácsot, biztatást, jelszavakat sugároztak, de „személyes üzeneteket” is közvetítettek, s ezeket csak azok értették, akikhez éppen szóltak; tájékoztattak a fegyverszállításról, jelt adtak a hadműveletekre, s adott pillanatban valóságos mozgósítást hoznak majd létre; 1943 decemberétől 32 rádióállomás működik a megszállott Franciaországban. Megállapítják a szolgálatokra bízandó feladatokat: ilyenek: kisalakú repülőgépek (lysander) leszállása, emberek és konténerek ejtőernyős leszállítása, átvételi csoportok szervezése, a jelzőkészülékek felállítására, amelyek a pilótákkal az S hullámhosszon érintkeztek. 1943 és 1944-ben Londonban az S. O. E. és a „Hírszerző és Hadműveleti Központi Iroda” 8.651 ejtőernyős leszállást szervezett, ebből 5.634 sikeresen folyt le, aminek következtében 868 ember és 8.545 tonna különböző anyag és felszerelés ért földet.

A fogolyszöktetési hálózatok lehetővé tették a küldetésük teljesítése közben lezuhant pilóták visszatérését tengeralattjárók, néha repülőgépek segítségével, leggyakrabban azonban a Pireneusokon való átkelésével.²¹ Egyik ilyen szervezet a Landes vidékén egy temetkezési vállalat furgonjaiba rejtette el a szökevényeket. Süketnémáknak tették magukat az ilyen vállalkozások során, ahol a nevetségés a tragikumot súrolta.

Egész sor információs hálózat küld tudósítást a német egységek elhelyezéséről, fegyverzetéről és ütőerejéről, a Luftwaffe vagy a Kriegsmarine felszereléséről; a csapatmozdulatokról, a parti erődítményekről, a megszálló és a francia lakosság hangulatáról. Általában egyazon fontos területen, mint pl. a La Manche partvidékén több ilyen egymás tevékenységéről mit sem tudó hálózat működött, s így ugyanabban az időben többen is dicsekedhettek azzal, hogy elsőként jeleztek olyan óriási fontosságú üzenetet, mint amilyen pl. a V1 kilövő állásának felállítása volt. 1944 júliusában naponként 70 sürgöny érkezett egyedül a hadműveletek hazai vezetésével kapcsolatban. A szövetséges csapatok Kelet felé történt előrenyomulásával párhuzamosan változtatják helyüket a hálózatok is, oly módon, hogy mindig a németek hátában végezhesék tevékenységüket.

De talán a földalatti sajtó az, amely az ellenálláson belül a legtöbb kezdeményező erőről tesz tanúságot. A címek ezreit sorolhatnánk.²² Minden irányzat hangot kap itt, természetesen a kommunista és a szocialista baloldal, valamint a katolikus irányzat hangja van túlsúlyban. Minden vidék és társadalmi réteg

²¹ Remy: Mémoires d'un agent secret de la France Libre (A Szabad Franciaország egyik titkos ügynökének emlékirata). 1—3. köt. Ed. France Empire. 1959—1960.

²² Beleértve egy-egy lap vidéki kiadásait is.

érdekelve volt itt, különösen attól kezdve, hogy a Nemzeti Front erre specializált sajtóanyagot bocsátott ki, amely a legváltozatosabb értelmiségi, munkásparaszti egyesületekhez szólt, sőt a gyári személyzethez is. A „Franciaország Védelme” 1941-ben indult sokszorosított politikai rölapot 1942 januárjában 20 000, 1944-ben pedig már 400 000 példányban nyomták ki és öt nyomda állt rendelkezésre. A maquis-nak, épp úgy, mint a „Hazai Francia Erők”-nek megvoltak a maguk sajtóorgánumai, sőt még az információs hálózat is nyomtatott hasonló jellegű lapokat a felszabadulás előtt. Ez a sajtó saját külön hírszolgálattal rendelkezett; az ilyen jellegű vállalkozások a felszabadulás előtt szövetségre léptek egymással.

Újságokon és rölapokon kívül a földalatti sajtó irodalmi füzeteket és politikai tanulmányokat is kiadott. Az „Éjféli Kiadás”, amely már méreteiben is valóságos kiadvállalatá terebélyesedett, gyakran igen tetszetős kivitelben adta ki Mauriac, Aragon, Éluard, Guehenno, Bernanos stb. munkáit, ezek közül Vercors „A tenger csendje” c. munkájának óriási sikere volt. 1944-ben a földalatti sajtó egésze havonként 2 millió példány sajtóterméket bocsátott ki. A felszabadulás utáni időszakra megtorló tervezetet dolgozott ki az együttműködő sajtó ellen, amelynek értelmében e vállalkozások a földalatti sajtóvállalatok birtokába mennek majd át.²³

Ez az irodalom csak úgy hemzseg az eszméktől. Minden tárgyhoz hozzászól, minden kérdéssel foglalkozik. Bár a legtöbb szempontból a földalatti sajtó nincs azonos véleményen, mégis az egységes ellenállás mellett emel szót, kifejezve de Gaulle iránti hűségét és bizalmát, követelve az ellenség híveinek megbüntetését, tiltakozva a harmadik köztársaság intézményeihez való visszatérés ellen és a lehetőségekhez képest társadalmi, gazdasági, politikai forradalomra készülve.²⁴

*

A földalatti ellenállás növekvő erősödése közepette a kommunisták szerepe egyre határozottabbá válik. Politikai céljaik bizonyos fokú tompítása mellett állandóan az ellenséggel szembeni legszorosabb s egyben legszélesebbkörű összefogás szükségességét hangsúlyozzák. Az anyagi szükségletek fontosságát összekötik az ellenállás érdekeivel. Véleményük a széles tömegek helyeslésével találkozik. A legkülönbözőbb formákban általános és azonnali akciókat kezdeményeznek: a paraszt ne szolgáltatssa be terményeit a megszállónak, de élmezze a maquis-t, a munkás szabotálja a termelést, ne vállaljon munkát Németországban, a hivatalnok semmisítse meg a németek számára fontos iratokat, a háziaszszony követeljen kenyeret. Kezdeményezésekre a bérkövetelő sztrájkok politikai tüntetésekké válnak, az élelmiszert követelő tömegfelvonulások a megszálló ellen hangoztatott szidalmakba torkollnak. Élcapataik a városokban merényleteket követnek el az ellenséges katonák ellen, amire a megszállók letartóztatásokkal és tűzök kivégzésével felelnek; ez a lakosság egyre növekvő elkeseredéséhez vezet. A szövetségesei és a Szabad Franciaország diktálta óvatossági taktikára azzal az ellenvetéssel válaszolnak, hogy egy tétlen csapat demoralizálódik

²³ Bellanger: *Presse clandestine, 1940—1944* (Földalatti sajtó, 1940—1944). A. Colin. 1961. 262 l.

²⁴ Vö. H. Michel—Mirkine Guetzevitch: *Les idées politiques et sociales de la Résistance* (Az ellenállás politikai és társadalmi eszméi). Presses Universitaires de France. 1954. 410 l. H. Michel: *Les courants de Pensée de la Résistance* (Az ellenállás eszméi áramlatai). Presses Universitaires de France. 1962. 842. l.

s kellő harci gyakorlat nélkül nem képes nagy tettek véghezvitelére. Ez a tömegmozgalom, amely a permanens forradalom lehetőségével fenyegetett, megrémítette a többi ellenállót. A nyílt szakadás még nem következett be: de a hatalom átvételéből és gyakorlásából adódó konfliktus már előrevetette árnyékát az algériai kormány és a földalatti ellenállás között, amelynek keretén belül egyre inkább a kommunisták foglalták el a parancsnoki hidat. Itt sorakoznak fel a „Nemzeti Ellenállási Tanács”²⁵ bizottságai is, amelyek közül a legfontosabb a „Hadművelési Bizottság” vagy Comac nevezetű szervezet volt.

Az első összecsapásra a maquis szolgáltatta az okot. A németországi munkaerőhiány pótlására a németek kötelező munkaszolgálatot szerveztek: ebben a vonatkozásban a fiatalokat és a munkásokat fenyegette a legnagyobb veszély. Igen sokan megtagadták, hogy Németországba menjenek, a hegyekben és vidéken rejtőztek el, aminek következtében az ellenállási mozgalomra előre nem látott súlyos feladat hárult; hamis papírokkal, ruházattal, élelemmel és fegyverrel kellett ellátnia őket. Tábora viszont óriási tömegekkel gyarapodott. Legszívesebben az erdőborította hegyekben meghúzódva, a maquis-k mintegy a felszabadító hadsereg melegágyaivá váltak. A szövetségesek nem szívesen látták el őket fegyverrel, attól tartva, hogy ötlepszerű, össze nem hangolt akciókra ragadtatják magukat és forradalmat szítanak. De a partizán-szabadcsapatok nem is vártak ilyen szállításokra, hanem gyakran az ellenségtől zsákmányoltak fegyvert s a kommunisták által alkalmazott taktikát véve alapul, egyre több egyéni támadást hajtottak végre, amire a németek tanyák, gyakran egész falvak felgyújtásával és parasztok kiirtásával válaszoltak.

Végül is a maquis-övezet a Jurában, az Alpokban és a Massif Central-ban alakult ki. 1944 februárjában egyenlőtlen harcok kezdődtek a szavojai Glières-i fennsíkon: több, mint 200 francia partizánt ejtettek foglyul, vagy ölték meg; 1944 februárja és márciusa között a német támadások az Ain-i maquis ellen irányultak.²⁶ Újabb harcok alakultak ki Corrèze, Ariège és Gard közelében. A normandiai partraszállással kapcsolatban, minthogy úgy vélték, hogy a belső erődítések jelentős ellenséges erőket képesek feltartóztatni és kiindulópontjává válhatnak egy új hadsereg megszervezésének, valóságos mozgósítás árán szerzett ezer és ezer maquis-tagot tömörítettek Vercorsba²⁷ és Mont Mouchet-ba, ezek kellő védelmi eszközök hiányában egytől-egyig elpusztultak.

VI. A felszabadulás

Minthogy a szövetségesek partraszállása 1944 június—augusztusában megtörtént, a francia ellenállási mozgalom a szövetségesek előtt is polgárjogot nyert: az algíri kormány cselekvési szabadságot kapott; két francia hadsereg részt vesz a partraszállásban Leclerc és Delattre de Tassigny tábornokok parancsnoksága alatt, sőt 1944 tavaszán minden földalatti csapat a „Hazai Francia Haderők” név alatt egyesült Koenig tábornok parancsnoksága alatt, aki a szövetségesek S. O. S. angol és O. S. S. amerikai francia ügyekkel megbízott titkosszolgálatai felett is rendelkezett. Három tisztből álló, összesen kilencven „Jedhburgh” elne-

²⁵ Jean Moulin halála után G. Bidault vette át itt az elnöki tisztséget.

²⁶ Ezek Oyonnax város 1943. nov. 11-i látványos megszállásában nyilvánultak meg.

²⁷ *Tanant*: Vercors, haut lieu de France (Vercors, franciaországi magaslát). Arthaud. 1950.

vezésű csoport földreszállítása válik szükségessé az ellenállók katonai beszerzésére. A francia ellenállás tehát most már katonai vonalon is harcol a felszabadulásért: ami a politikai vonalat illeti, a problémák még távolról sem oldódtak meg.

Az ellenállás bebizonyította, hogy katonai vonalon többet jelent az egyszerű fegyveres tartaléknál. Egy ejtőernyős zászlóalj keretében a Bretagneban megállított és Brest irányába való menekülésre kényszerített egy német hadosztályt, amely a németeknek nagyon hiányzott az amerikaiak Avranches-i áttörésénél; a vasúti szabotázsok és a menetoszlopok nyugtalanítása pedig késleltette a Normandia felé irányított csapaterősítések szállítását.²⁸

A hazai francia erők mindenütt vezették a szövetséges csapatokat, felvilágosítással szolgáltak nekik, néha a gyalogságot is helyettesítették, vigyáztak a hadifoglyokra és biztosították a rendet a hátszágban. Gyakran kezdeményezően léptek fel s mint előcsapatok városokat szabadítottak fel. Párizsban a vasúti munkások, majd a rendőrség sztrájkja a fegyveres felkelés előzményeit jelezte; az ideiglenes francia kormány a szövetséges közigazgatást elkerülő buzdított is erre, de a „Párizsi Felszabadító Bizottság”, ahol a kommunisták voltak többségben, parancs előtt adta meg a jelet.²⁹ Az amerikaiak tehát kénytelenek voltak a felkelők segítségére sietni, pedig a város körülzárását vették tervbe, hogy az ellenség üldözését ezzel is siettessék. Délnyugaton a „Das Reich” nevű hadosztály állandó támadásnak volt kitéve észak felé való visszavonulásában; az Elster tábornok parancsnoksága alatt álló, közel 20 000 főből álló hadoszlop Issoudun-nál nem a F. F. I. előtt, hanem az ő akciójuk következtében kapitulált. A „Hazai Francia Haderő” szabadította fel az Alpok vidékét és a Massif Central-t; soraikból került ki azon csoport nagy része is, amely az olasz határon harcolt és ők kaptak megbízást arra, hogy számolják fel a németek által az Atlanti óceán mentén létesített sündisznóállásokat; a többieket Delattre de Tassigny tábornok az első hadseregbe osztotta be.³⁰ Eisenhower tábornok a „Hazai Francia Haderő” által nyújtott segítséget kb. 15 hadosztályra becsülte, amelyeknek még az az előnyük is megvolt, hogy a helyszínen tartózkodtak.

Politikai síkon Franciaországban a szövetségesek egyetlen közigazgatási tervét sem alkalmazták, s miután az ideiglenes kormányt végre elismerték, ez annál könnyebben állíthatta minden fontos pozícióba saját jelöltjeit, mert a Vichy-i közigazgatás ellenállás nélkül adta át azokat. Az ellenállás szervezetei és az algéri kormány között voltak súrlódások, de ezeknek sehol sem volt tragikus következményük; az ellenállás képviselői minden fontos politikai és adminisztratív állást elfoglaltak. Ha a felszabadulás folyamán történt is szigorú, néha törvénytelen megtorlás, amely a tömegkivégzésnek és a személyes bosszúnak sem volt híjával, a közbiztonság hamarosan helyreállt és sohasem forgott komoly veszélyben.

VII. Az ellenállás mérlege

Nehéz számokban kifejezni a francia ellenállás szerepét a totalitárius államok elleni háborúban. Nyilvánvaló, hogy külföldi segítség nélkül elbukott volna

²⁸ Vö. R. Aron: *La libération de la France* (Franciaország felszabadítása). Paris. A. Fayard. 1959. 779 l. és Ch. Tillon: F. P. T. Julliard. 1962. 686 l.

²⁹ A. Dansette: *Histoire de la Libération de Paris* (Párizs felszabadításának története). A. Fayard. 1947. 531 l.

³⁰ *De Lattre de Tassigny: Histoire de la première armée française* (Az első francia hadsereg története). Plon. 1949. 671 l.

az egyenlőtlen harcban s az is bizonyos, hogy csupán egy támasz volt a szövetséges csapatok számára.

Franciaország, földrajzi helyzetéből kifolyólag mégis három ízben került az angol-szász hadműveletek középpontjába: először Észak-Afrikában, azután Normandiában, végül Provenceban. Elvitathatatlan, hogy nagymértékben hozzájárult a partraszállás megkönnyítéséhez; hogy ezt megérthessük, el kell képzelnünk a nehézségeket, amelyeket a partraszállóknak kellett volna elhárítaniuk, ha a partraszállást ellenséges lakosság körében kellett volna végrehajtaniuk.

Az ellenállás ezer és ezer szövetséges katona számára biztosította a szökési lehetőséget; három hadsereget kitevő katonai létszámot biztosított a tengely elleni szövetség számára; az egész háború folyamán a legkülönbözőbb tájékoztatásokat juttatta el a szövetségesekhez; a döntő pillanatban tekintélyes ellenséges csapatokat tartóztatott fel — Vercors-nál pl. egy egész hadosztályt — és mindezt távol a hadszíntértől, ahol a háború sorsa dőlt el.

Demoralizálta a német katonaságot is, s igen sok példa van arra, amikor az elszenvedett nyugtalanítások folytán bekövetkezett teljes zűrzavarban egész egységek adták meg magukat a partraszállóknak, hogy meneküljenek a „terroristáktól”.

Lehetséges, hogy a francia ellenállás több segítséget is nyújthatott volna a szövetségeseknek, ha az utóbbiak jobban megértették volna, mit várhatnak tőle, s így több hadianyagot juttattak volna hozzá, lehetővé téve így számukra több szabotázsakció megszervezését, amely kevesebb költséggel hatékonyabbnak bizonyult, mint a repülőtémadások. De az amerikaiak csak 1944 augusztusában a Bretagne-i vállalkozás és az Avranches-i áttörés után ismerték fel valójában a francia erőik értékét.

Az ellenállás lehetővé tette Franciaország számára, hogy az 1940 júniusában elszenvedett vereség ellenére is a győztesek között kerüljön ki a háborúból és újra elfoglalja nagyhatalmi pozícióját. Nem sikerült teljesen megváltoztatnia a francia politikát, de a mai Franciaország nagy gazdasági fellendülése neki köszönhető.

Bár számokban nehéz felmérni; de veszteségei viszonylag magasak voltak. Ha nagyvárost nem is pusztítottak el a megszállók, sok falut gyújtottak fel, s lakosságát kiirtották, mint pl. Oradour, Ascq és Vercors esetében. A meggyilkoltak száma 30 000-re becsülhető, a deportáltaké 120 000-re; ez utóbbiak fele soha nem tért vissza. Ha figyelembe vesszük, hogy ezeket az áldozatokat olyan nép hozta, amelyet gyakran magára hagytak, becsaptak, mindenéből kifosztottak és amely nem rendelkezett kellő tapasztalatokkal, joggal állíthatjuk, hogy az ellenállás a francia történet néhány legszebb lapját írta meg.

Külföldi történeti folyóiratok repertórium

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK, 1963. II. RÉSZ*

A repertórium beosztása

I. Marx—Engels—Lenin

Elvi tanulmányok
Egyetemes történet
Anglia
Ausztria
Bulgária
Csehszlovákia
Finnország
Franciaország
Görögország
Hollandia, Belgium
Jugoszlávia
Lengyelország
Magyarország

II. Németország

Olaszország
Románia
Skandináv országok
Spanyolország, Portugália
Szovjetunió
Svájc
Törökország
Közel-Kelet
Irán
Afganisztán
India
Közép-Kelet
Indonézia
Kína
Korea
Japán
Amerikai Egyesült Államok
Latinamerika
Kuba
Mexico
Afrika
Egyiptom
Algéria
Ausztrália

* A cikkek sorrendje az egyes országokon belül időrendben, az „Elvi tanulmányok” rovatban ábécé rendben.

Németország

- Baszmannov M. I., Milko A. M.*: Walter Ulbricht. VIK 1963. 6. sz. 89–94. [70. születésnapjára.]
- Jedin H.*: Sebastian Merkle. Születésének 100. évfordulójára. HJ 82. (1963) 263–276 [Egyháztörténész]
- Dempf A.*: In memoriam Hubert Becher. HJ 82. (1963) 509–510. [1895–1962]
- Stepun F.*: In memoriam Nikolai v. Bubnoff, 1890–1962. JGO 1963. 3. sz. 464–467.
- Schlesinger W.*: In memoriam Heinrich Dannenbauer. HZ 196/1. (1963. febr.) 251–252. [tübingeri egy. tan. †1961.]
- Schmaus A.*: In memoriam Paul Diels, 1882–1963. JGO 1963. 3. sz. 466–467.
- Rapp A.*: In memoriam P. Herre. HZ 196/3. (1963. jún.) 788–789. [1876–1962.]
- Oestreich G.*: In memoriam Carl Hinrichs. HZ 196/1. (1963. febr.) 249–251. [1900–1962. hallei egy. tan.]
- Harrison A.*: In memoriam Walter Kolarz, 1912–1962. JGO 1963. 3. sz. 467–468.
- Vogt J.*: In memoriam Richard Laqueur. HZ 197/3. (1963. dec.) 789–790. [1881–1959. hallei egyet. tanár]
- Stasiewski B.*: In memoriam Walter Recke, 1887–1962. JGO 1963. 3. sz. 468–469.
- Stadtmüller G.*: In memoriam J. A. Freih. v. Reischwitz, 1899–1962. JGO 1963. 3. sz. 470–471.
- Schroeder v. F.*: Balduin Saria munkáinak jegyzéke. SoF XXII. (1963) 456–476.
- Heimpel H.*: In memoriam Fr. Schneider. HZ 196/1. (1963. febr.) 249. [1887–1962. jénai történész]
- Raab H.*: In memoriam August Schuchert, †1962. HJ 82. (1963) 510–512.
- Maurach R.*: In memoriam H.-J. Scraphim. JGO 1963. 1. sz. 158–160. [1899–1962.]
- Eschenburg Th.*: Carl Sonnenschein. VIZg 1963. 4. sz. 333–361. [1876–1929]
- Adamczyk A.*: In memoriam Adolf Stender-Petersen, 1893–1963. JGO 1963. 3. sz. 474–477.
- Raupach H.*: E. Thiel 65. születésnapjára. JGO 1963. 4. sz. 636–637. [müncheni prof.]
- Neubauer H.*: In memoriam Hans Uebersberger. JGO 1963. 1. sz. 156–158. [†1962.]
- Ludat G.*: In memoriam Max Vasmer, 1886–1962. JGO 1963. 3. sz. 477–479.
- Stadtmüller G.*: In memoriam Adolf Weber, 1876–1963. JGO 1963. 3. sz. 479.
- Mägdefrau M.*: Heinrich von Treitschke és az imperialista „Ostforschung”. ZG 1963. 8. sz. 1444–1465.
- Lozek G.*: Nyugat-német NATO-történészek Fr. Meinecke születésének 100. évfordulójára. ZG 1963. 4. sz. 764–768.
- Cervelli I.*: Fr. Meinecke történetírása olasz interpretációban Crocetiől a legújabb tanulmányokig. NRS 1963. III–IV. 374–386.
- Winter E.*: A. H. Franke és Oroszország. ZG 1963. 5. sz. 958–964. [A hallei egyetem egyik alapítója születésének 300. évf.]
- Bock H.*: A Német Történelmi Társulat II. kongresszusa. ZG 1963. 2. sz. 379–388. [Drezda, 1962. okt. 21–23.]
- Lötze H.*: A Német Történész Társulat II. kongresszusa. Am 1963. 1. sz. 35–36.
- Gajan K.*: A Német Demokratikus Köztársaság II. történeti kongresszusa. ČCH 1963. 2. sz. 284–285.
- Neubauer H.*: A 25. német történeti konferencia. JGO 1963. 2. sz. 309–311. [Duisburg, 1962. okt. 17–20.]
- Richter R., Schindelhauer R.*: „A német revansizmus a Keleti-tenger térségében” kollokvium, ZG 1963. 1. sz. 168–172. Rostock, 1962. júl. 10–12.]
- Diesner H.-J., stb.*: A Német Történelmi Társulat ókori történeti szekciójának II. konferenciája. ZG 1963. 4. sz. 773–780. [Stralsund, 1962. szept. 4–8.]
- Laube A.*: A rostocki Hanza-Történelmi Társulat DDR-munkaközösségének 8. munkafértekezlete. ZG 1963. 2. sz. 395–398.
- Engel E.*: Hanza-konferencia Herfordban, 1963. pünkösöd. ZG 1963. 7. sz. 1345–1348.
- Krüger K.*: A Német Történettudományok Szövetségének konferenciája Duisburgban. GWU 1963. 3. sz. 188–190.
- Schleier H.*: „A nyugat-németországi imperialista történetírás kritikája” munkaközösségünk 1. tudományos konferenciája. ZG 1963. 3. sz. 580–585. [Halle, 1962. nov. 26–27.]
- Schetchelich E.*: Az NDK és a Lengyel Népköztársaság történeti bizottságának ülészaka. Am 1963. 5. sz. 196–198. [10.] Poznan, 1963. máj. 7–9.]
- Gierowski J.*: Lengyel–német történeti konferencia Rostockban. KH 1963. 1. sz. 225–226. [1962. máj. 19–23]
- Lötze H.*: A NDK és Csehszlovákia történeti bizottságainak konferenciája a német–csehszlovák kapcsolatokról a múltban és a jelenben. Am 1963. 1. sz. 37–38. [Berlin, 1962. nov. 13–15.]
- Gambke W.*: A német–csehszlovák történeti bizottság tudományos konferenciája. ZG 1963. 3. sz. 585–589.
- Walther H.*: „Német–szláv kutatások a névtudomány és településtörténet terén” munkaközösség 9. évi gyűlése. ZG 1963. 7. sz. 1348–1350.
- Mühlfriedel W., stb.*: A drezdai, bautzeni és freibergi bányászati és kohóipari történetével foglalkozó munkaközösség ülészakai. ZG 1963. 6. sz. 1164–1167.
- Engelberg E.*: A pártokról és történettudományról. W. Ulbricht 70. születésnapjára. ZG 1963. 4. sz. 649–667.
- Tholund J.*: Az ideológia problémája. GWU 1963. 5. sz. 287–303.
- Rumpf H.*: A történeti kitekintés és ennek határai. GWU 1963. 2. sz. 91–110.
- Bartel H., Gemkov H., Winkler G.*: A tudományos kutatómunka a marxizmus története területén a Német Demokratikus Köztársaságban. VIK 1963. 5. sz. 106–118.
- Epstein A. D.*: A nyugatnémet klerikális-militarista történetírás néhány tendenciája. VI 1963. 2. sz. 88–101.
- Schulze H.*: A polgári történetírás módszertani „integrációjának” kísérlete O. F. Anderle által. ZG 1963. 5. sz. 829–856.
- Erdmann D.*: A történeti jelenkorkutatás egy tervezete. GWU 1963. 1. sz. 28–45.
- Zverev G. N.*: A nyugatnémet Ostforschung tevékenységének néhány új formájáról. VI 1963. 4. sz. 192–194.
- Kolbe E., Koszew K.*: Az Ostforschung, mint a német imperializmus fegyvere. IIIB 13. (1963) 33–74.
- Slănescu E.*: Egyetemes történeti kutatások a Német Demokratikus Köztársaságban. S 1963. 2. sz. 441–448.
- Ernst Kl.*: A Német Demokratikus Köztársaságban végzett Afrika-kutatás Afrika szolgálatában. ZG 1963. 8. sz. 1536–1538.
- Welskopf E. Ch.*: Az antik hagyomány és az ókor képe a német nemzet történetében és történetiszemléletében. ZG 1963. 5. sz. 902–914.
- Solta J.*: A német munkásszótály nemzeti történeti képe és a szerb történelem. ZG 1963. 3. sz. 570–576.
- Irmischer J.*: A bizantinológia hozzájárulása a német nemzeti történeti kép kialakításához. ZG 1963. 3. sz. 577–580.
- Söllner M.*: Jelentés egy történeti-földrajzi munkaközösségről. GWU 1963. 3. sz. 111–118.
- Schwalm E.*: Atlaszok és képalapok. Az irodalom szemléje. GWU 1963. 2. sz. 134–144.
- Schülfert G., Weitendorf Fr.*: A történettudomány és történeti oktatás. A közös feladatok a német ifjúság nemzeti történeti tudatának kialakításában. (Vitaanyag). ZG 1963. 4. sz. 668–678.
- Heidorn G., Benser G.*: Történettudomány és történettudat. ZG 1963. 8. sz. 1482–1489. [Hozzászólás a 4. füzetben megjelent vitáikkhoz.]
- Bayer E.*: A történelem és a jelen a politikai képzésben. GWU 1963. 3. sz. 171–187.
- Messerchmid F.*: Történeti és politikai képzés. (Történetpedagógiai elgondolások 1950 óta – és következtetések.) GWU 1963. 1. sz. 3–27.
- Paschmann W.*: A Német Történelmi Társulat „Történettudat és alkotmánytan szekciójának” megalakulásához. ZG 1963. 6. sz. 1155–1159.
- Müller H.*: A hatalom, mint tantárgy. GWU 1963. 4. sz. 237–242.
- Fejl O.*: A német munkásszótály és nemzet könyvtár-történeti öröksége. WZHU XXII/4. (1963) 323–327.
- Muth H.*: Alkotmánytörténet. Az irodalom szemléje. GWU 1963. 10. sz. 655–665.
- Berthold D., stb.*: Történetírásunk néhány elvi kérdéséről. Ein 1963. 8. sz. 116–127.
- Einhorn M., Habedank H.*: A szocializmus programja és a történészek feladatai az NDK-ban. ZG 1963. 2. sz. 237–260.
- Csernov A. B.*: „A német munkásmozgalom történetének vázlata” megvitatása. (A SztA Történettudományi Intézetben.) NNI 1963. 5. sz. 183–184.
- Kelet-Brandenburg és határterületeinek irodalma,

- 1953—1962. Összeállította H. Rister. ZfO 1963. 2. sz. 385—400.
- Vingradov K. B.: „Historische Zeitschrift”, München. Folyóirat szemle. VI 1963. 3. sz. 182—188.
- Keyser E.: A régi Danzig lengyel ásatásai. ZfO 1963. 2. sz. 315—339.
- Cellbrot G.: A tescheni körzet települési formái. ZfO 1963. 1. sz. 75—97.
- Graus Fr.: Német és szláv alkotmánytörténet? HZ 197/2. (1963. okt.) 265—317.
- Müller-Mertens E.: A Regnum Teutonicumtól a német—római császárságig. ZG 1963. 2. sz. 319—346.
- Koleszniczyk N. F.: A középkori Németország etnikai és állami fejlődéséről (6—14. sz.) SzV 23. (1963) 183—197.
- Labande E.-R.: „Mirabilia mundi”, III. Ottó egyeníségének rajza. CCM VI/3 (1963. júl.—szept.) 297—313.; VI/4 (okt.—dec.) 455—476.
- Wolfram H.: Splendor Imperii. Az erény és üdv epifániája az uralkodásban és a birodalomban. (Nagy Ottó császárra koronázásának ezredéves évfordulójára.) MÖG Erg.-Bd. XX/3. (1963.) 1-200.
- Löwe H.: A császárság és a nyugat az Ottók és a korai Száliai idején. HZ 196/3. (1963. jún.) 529—562.
- Uhlirz M.: Az Adria térsége az Ottók délkeleti politikájában. (962—1002.) SoF XXII. (1963) 118—125.
- Nyeuszihin A. I.: A földtulajdon Bauzenben és környékén a 10—12. században. (Bauzen várossá válásának idejéig.) SzV 23. (1963) 20—39.
- Bessmertnij Ju. L.: A földbirtoklás új formáinak társadalmi jelentősége a rajnai faluban a 12—13. században. SzV 24. (1963) 87—117.
- Walachowicz J.: A gazdasági immunitás Nyugat-Pomerániában a feudális korszak kezdetén. CZPII 1963. 1. sz. 21—60.
- Schildhauer J.: A német Hanza történetének alapvonalai. ZG 1963. 4. sz. 729—746. [12—17. sz.]
- Kuhn W.: Az eke mint üzemenység Ó-Poroszországban. ZfO 73. (1963) 473—500. [13—15. sz.]
- Dubled H.: Szolgasság és szabadság Elzászban a középkorban. A személyi viszonyok egy urasági birtokon a 13—15. században. SW 50/2. (1963. okt.) 164—203; 50/3. (nov.) 289—328.
- Schmitt K.: IV. Ottó és tilbury-i Cersvius. Gondolatok az Otia imperialia-ról. HJ 82. (1963) 50—69. [1210 k.]
- Filipović M. S.: A középkori szász bányászok öröksége a délszláv országokban. SoF XXII. (1963) 192—233. [13. sz-tól]
- Forstreuter K.: Az 1249. évi Christburgi béke történetéhez. ZfO 1963. 2. sz. 295—302.
- Ljubljinskaja A. D.: Az NDK Középkorászai a 14. századi városi felkelésekről. SzV 24. (1963) 259—268.
- Folz R.: Az olasz humanista Niccolò dei Beccari levele IV. Károlyhoz. Adalék a 14. századi császárszméhez. HJ 82. (1963) 148—162.
- Higounet Ch.: La Rochelle-ből Tornába: bárók kalandos útja Poroszországba és a gazdasági kapcsolatok. 1363—1364. MA LXIX. (1963) 529—540.
- Weise E.: A német lovagrend harca a pogányok ellen. ZfO 1963. 3. sz. 420—473; 4. sz. 622—672.
- Görski K.: A Német Lovagrend: új nézőpontból. RH CCXXX (1963. okt.—dec.) 285—294.
- Borck K. H.: Jogi és retorikai elemek az „Ackermann”-ban. ZfO 1963. 3. sz. 401—420. [1400]
- Töpfer B.: A huszita forradalmi mozgalom kérdései. ZG 1963. 1. sz. 146—167.
- Köpstein H.: A németek részvétele a huszita forradalmi mozgalomban, elsősorban Csehországban. ZG 1963. 1. sz. 116—145.
- Jasztrebieckaja A. L.: A kora-kapitalista viszonyok néhány formája a német könyvnyomtatásban a 15. század második felétől a 16. század derekéig. SzV (1963) 199—216.
- Szmirtin M. M.: A társadalmi harc a Szászország hegyvidéki körzeteiben a 15. század végén és a 16. század elején és a nagy parasztláború korában. SzV 24. (1963) 137—159.
- P. J.: Újabb munkák a 16. századi németalföldi polgári forradalomról. ČCH 1963. 3. sz. 391—392.
- Zinger Ja. Sz.: Münster plebejusai tüzegégi uralmon. SzV 23. (1963) 194—162. [1534]
- Volodarszkij V. M.: Ulrich von Hutten humanista nézetei. SzV 24. (1963) 160—184.
- Brunner O.: A szuverénitási problémája és a társadalmi struktúra a német birodalmi városokban a korai újkorban. SW 50/3. (1963. nov.) 329—360.
- Kellenbenz H.: A rendek és a merkantilizmus Schleswig-Holsteinben és Skandináviában. SW 50/4. (1963) 433—458.
- Šindelf B.: Comenius és a vesztfáliai békekongresszus. Hist V. (1963) 71—107.
- Meyer Kl.: „Kaiserliche Grossmächte”. Viták a császár és a cár közötti tárgyalásoknál megillető megközelítések ügyében, 1661—62. ZfO 1963. 1. sz. 1—10.
- Guliga A. V.: A 18. századi német felvilágosítóktól történeti nézetei. MNI 1963. 3. sz. 109—121.
- Parry G.: A felvilágosult kormány és bírálói a 18. századi Németországban. THJ VI/2. (1963) 178—192.
- Moraw P.: Császárok és történetírók 1700 körül II. WaG 1963. 2. sz. 93—148.
- Waschinski E.: Érmék, mértékek, súlyok. Adalék a német gazdaságtörténethez, 1732. SW 50/3. (1963) 377—402.
- Schlenke M.: A Frigyes-féle Poroszország az angol közvélemény ítélete szerint, 1740—1763. GWU 1963. 4. sz. 209—220.
- Pohl H.: Hamburg kapcsolata Spanyolországgal és Spanyol-Amerikával 1740—1806-ban. SW Beiheft No. 54 (1963) 1—373.
- Aretin K. O.: A német fejedelmek szövetségének csúspontja és válsága. Dalberg megválasztása mainzi coadjutorrá, 1787. HZ 196/1. (1963. febr.) 36—73.
- Schilfert G.: Állam, polgárság és nemzet problémája Németországban a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet idején. ZG 1963. 3. sz. 515—534.
- Treue W.: Német—portugál gazdasági kapcsolatok a 19—20. században. SW 50/1. (1963. jún.) 25—56.
- Tézisek a 1813. évi felszabadító háború és a lipcei népek csatája 150. évfordulójához. ZG 1963. 7. sz. 1299—1304.
- Vlaszkin A. G.: A felszabadító mozgalom Németországban és az Oroszország által nyújtott támogatás, 1812 dec. — 1813 május. NNI 1963. 5. sz. 69—82.
- Az orosz csapatok részvétele Németország felszabadításában a napoleoni iga alól. A dokumentumokat közli: R. Je. Altsuller, V. K. Golovnyikov. NNI 1963. 5. sz. 83—92.
- Scheel H.: Az 1813. évi német felszabadító háború problematikájához. ZG 1963. 7. sz. 1277—1298.
- Beck F.: A NDK és a Szovjetunió Történezbizottsága tudományos ülészek a 1813. évi felszabadító háború 150. évfordulóján. Am 1963. 6. sz. 233. [Berlin, 1963. okt. 15—17.]
- Gold H.-S.: Az 1813—14. évi nemzeti felszabadító mozgalomhoz. A brandenburgi Országos Levéltárban. Am 1963. 6. sz. 217—220.
- Zak L. A.: Angol—osztrák kapcsolatok Németországnak a napoleoni iga alóli felszabadításért folytatott háború idején. NNI 1963. 4. sz. 91—102.
- Neveux J.-B.: A Hohenzollern állam lengyel tartománya: Wielkopolska és Poznań (1815—1840). RH CCXX. (1963. okt.—dec.) 347—390.
- Weiss J.: A dialektikus idealizmus és Lorenz v. Stein műve. IRSH VIII/1. sz. (1963) 75—93. [1830—50-es évek.]
- Schinkel H.: A szegénygondozás és hőkezelés a porosz törvényekben 1842-ben. — SW 50/4. (1963) 459—479.
- Mittenziwei I.: Kiállítás a németországi korai polgári forradalomról. ZG 1963. 7. sz. 1342—1345.
- Vomačková V.: Ausztria és a német Zollverein. Hist V. (1963) 109—146.
- Hübner H.: A kelet-porosz földmunkások harca a földesúri kizsákmányolás és önkény ellen, 1848—1914. ZG 1963. 3. sz. 552—569.
- Willauwe J.: A lengyelek az 1849. évi drezdai felkelésben. AUCS XV/1960. (1963) 57—78.
- Weber F. G.: Palmerston és a porosz liberalizmus, 1848. JMII 1963. 2. sz. 125—136.
- Schubert F. H.: Wilhelm v. Kugelgen és a konzervatív Poroszország. HJ 82. (1963) 187—218. [1802—1867]
- Rappich H.: Friedrich Bodenstedt, 1819—1892, Oroszország megismerésének úttörője Németországban. WZHU 1963. 6. sz. 697—703.
- Nettesheim J.: Carl Adolf Cornelius Wilhelm Junkmannhoz intézett leveleiben. HJ 82. (1963) 277—299. [1848—1886.]
- Berthold L.: A német munkások ztályi nemzeti koncepciójának történetéhez. ZG 1963. 1. sz. 5—28. [1848—1945]-

- Köllmann W.: A német munkásság politikai és társadalmi fejlődése 1850–1914. SW 50/4. (1963) 480–504.
- Zorn W.: A német birodalom megalakításának társadalmi- és gazdaságtörténeti összefüggései, 1850–1879. HZ 197/2. (1963. okt.) 318–342.
- Schieder Th.: Bismarck és Nietzsche. HZ 196/2. (1963. ápr.) 320–342.
- Angel P.: A bismarcki Németország gazdasági és társadalmi struktúrája. RHES XI/3. (1963) 374–390.
- Höfele K. H.: Th. Fontane kritikája Bismarck birodalmáról. GWU 1963. 6. sz. 337–341.
- Winckler M.: A bismarcki szövetségi rendszer létrejötte és tartalma. WaG 1963. 2. sz. 137–148.
- Naujoks E.: Bismarck és a Wolff-féle távirati iroda. GWU 1963. 10. sz. 605–616.
- Genzsen F.-H.: Az 1863. januári felkelés és a lengyelekkel szembeni német politika két koncepciója. ZG 1963. 6. sz. 1129–1134.
- Lambi I. N.: Szabadkereskedelelem és védővám-rendszer Németországban 1868–1879 között. SW Beiheft 44. (1963) 1–267.
- Müller G.: Fr. v. Bodelschwingh és a Sedan-ünnepség. GWU 1963. 2. sz. 77–90.
- Philipp H.: Adalékok a német birodalom és a Szent-széki közötti kapcsolatok történetéhez, 1872–1919. HJ 82. (1963) 219–262.
- Milič D.: A német tüke Szerbiában 1918-ig. IČ 12–13. (1963) 319–344. [1878–1918.]
- Zmaralik H. Z.: Az antiszemitizmus a második birodalomban. GWU 1963. 5. sz. 273–286. [1879–]
- Heise W.: A német imperializmus ideológiai ábrának ismeretelméleti és szociológiai oldalai. WZIU XII/4. (1963) 353–387.
- Schilfert G.: A német értelmiség viszonya a munkássz-tályhoz az imperializmusban. WZIU XII/4. (1963) 335–338.
- Börner W., Gerth G.: A német munkássz-tály forradalmi hagyományai a gyarmati elnyomás és a népek nemzeti felszabadítása érdekében. ZG 1963. 7. sz. 1330–1336.
- Ascher A.: Professzorok mint propagandisták: a katedra-szocialisták politikája. JCEA XXIII/3. (1963. okt.) 282–302. [1894–1899.]
- Steinberg J.: A német terv Hollandiába és Belgiumba való betörésre, 1897. THJ VI/1. (1963) 107–119.
- Born K. E.: A társadalmi és gazdasági struktúra változása Németországban a 19. század végén. SW 50/3. (1963) 361–376.
- Rosa Luxemburg levelei Léon Jogicheshez (J. Tyszka) V–VII. (1899. –jan–szept.). Publikálja: F. Tych. ZPW 1963. 1–2. sz. 302–342; 3. sz. 127–166; 4. sz. 239–269.
- Blumenberg W.: Rosa Luxemburg néhány levele. IRHS VIII/1. sz. (1963) 94–108. [1900–1918]
- Wittwer W.: Tudományos kollokvium August Bebel életéről és munkásságáról. ZG 1963. 7. sz. 1337–1342. [Lipsee 1963. júl. 16.]
- Fricke D.: August Bebel ma. Gondolatok a nagy német munkásvezér halálának 50. évfordulója alkalmából. ZG 1963. 6. sz. 1045–1063, 7. sz. 1252–1276.
- Bartel H.: August Bebel harca a nacionalizmusért. Ein 1963. 8. sz. 105–115.
- Griep G.: A szociáldemokrácia és a szabad szakszervezetek viszonya az egész 1905–6-os tömegsztrájk-vita idején Németországban. ZG 1963. 5. sz. 915–940.
- Edwards E. W.: A francia–német meg egyezés Marokkó kérdésében, 1909. EHR LXXVIII/308. (1963. júl.) 483–513.
- Kral H.: A német tengerhajózási dokk munkásainak sztrájkharcai az első világháború előtt és a német fémipari munkások szakszervezetének magatartása. WZIU 1963. 7/8. sz. 987. [Autoreferátum.]
- Jakusina A. P.: A bolsevikok munkája az orosz hadifoglyok között Németországban és Ausztriában–Magyarországon, 1914–1918. VIK 1963. 3. sz. 59–69.
- Rosa Luxemburg újabb levelei az amszterdami Nemzetközi Társadalomtörténeti Archivumban. ZPW 1963. 4. sz. 270–281.
- Rosa Luxemburg a revizionizmus ellen. Kiadatlan leveleiből. NNI 1963. 1. sz. 112–118.
- Lutz R. H.: Rosa Luxemburg kiadatlan börtönlevelei, 1916–1918. JCEA LXIII/3. (1963. okt.) 303–312.
- Küster H.: A „Rothe Fahne” szerepe a NKP megalapításának előkészítésében. Rosa Luxemburg öt ünnem
- feltárt levele Clara Zetkinhez, 1918 nov.–1919 jan. ZG 1963. 8. sz. 1466–1481.
- Diehl E.: A novemberi forradalom és a NKP megalapítása. Ein 1963. 11. sz. 37–47. [A 45. évford.]
- Kühnl R.: A forradalom Bajorországban 1918-ban. GWU 1963. 11. sz. 681–693.
- Stern H.: Az „Organisation Consul (O.C.)” JMH 1963. 1. sz. 20–32. [Terroriszervezet, 1918–1922.]
- Ruge W.: A német monopolburzsoázia taktikája 1919 tavaszán és nyarán. ZG 1963. 6. sz. 1088–1117.
- Phelps R. H.: „Mielőtt Hitler jött”: A Thule Gesellschaft és a Germanen-Orden. JMH 1963. 3. sz. 245–261. [1919–1933]
- Smith A. L.: von Seeckt tábornok és a német hadsereg a vereség után, 1919–1926. RHMC X. (1963. okt.–dec.) 271–288.
- Zieliński H.: A versaillesi szerződés jelentősége a lengyel–német kapcsolatok fejlődése szempontjából az az első világháború után. KH 1963. 1. sz. 23–34.
- Pankevics F. I.: A Ruhr-vidéki proletariátus felkelése 1920. márciusában. VI 1963. 7. sz. 97–109.
- Salyámossy M.: Magyar emigráns írók szépirodalmi művei a weimari köztársaságban. WZIU 1963. 6. sz. 705–716.
- Kiesner M., stb.: A NKP nagy-thüringiai körzeti vezetőségének harca „Ki a tömegbe!” lenini jelszó megvalósításáért, 1921/1922. ZG 1963. 7. sz. 1305–1318.
- Rosenfeld G.: Tudományos és kulturális kapcsolatok a Szovjetunió és a weimari köztársaság között. VI 1963. 10. sz. 71–83.
- Morgan R. P.: A német–szovjet kereskedelmi tárgyalások politikai jelentősége, 1922–1925. THJ VI/2. (1963) 253–271.
- Cassels A.: Mussolini és a német nacionalizmus, 1922–1925. JMH 1963. 2. sz. 137–157.
- Krusch H. J.: A forradalmi üzemi tanácsok mozgalmához, 1922/1923. ZG 1963. 2. sz. 360–378.
- Böhme K. R.: A német–lengyel kereskedelmi kapcsolatok, 1923–1933. ZFO 1963. 3. sz. 500–516.
- Csupaskin V. N.: A rajnai szeparatizmus 1923-ban. NNI 1963. 4. sz. 109–120.
- Zeender J. K.: A német katolikusok és az 1925. évi elnökválasztás. JMH XXXV/4. (1963) 366–381.
- Erdmann K. D.: Németország, Rapallo és a Nyugat. VIZG 1963. 2. sz. 105–165.
- Rosenfeld G.: A lengyel–német politikai kapcsolatok Rapallo és Locarno után. KH 1963. 1. sz. 35–51.
- Davidosz D.: A szovjet–német kapcsolatok az 1929. évi Ruhr-válság ideje alatt. IP 1963. 4. sz. 51–63.
- Agajev Sz. I.: A német imperializmus politikája Iránban a világgazdasági válság időszakában, 1929–1933. KSZINA 36. (1963) 126–139.
- Kortmann E.: Ki mutatta meg a német munkássz-tálynak a kiutat az 1929–1932. évek gazdasági válságából? Ww 1963. 6. sz. 925–933.
- Köppstein H.: Testvéri kapcsolatok Németország és Csehszlovákia forradalmi proletariátusa közt 1929–1933-ban. ZG 1963. 2. sz. 347–359.
- Becker J.: Brüning, Kaas prelátus és az NSDAP kormányban való részvételének problémája, 1930–1932. HZ 196/1. (1963. febr.) 74–111.
- Muth H.: Források Brüning tevékenységéhez. GWU 1963. 4. sz. 221–236. [1930/31]
- Brahm H.: Trockij felhívásai Hitler ellen, 1930–1933. JGO 1963. 4. sz. 521–542.
- Wünsche R.: A német monopoliók behatolása Kínába a japán–kínai konfliktus időszakában, 1931–1933. VI 1963. 9. sz. 82–94.
- Volkländ G.: A gelsenkircheni ügy (1932) háttere és politikai kihatásai. ZG 1963. 2. sz. 289–318.
- Becker J.: A Centrum-párt vége és a politikai katolicizmus problémája Németországban. WaG 1963. 2. sz. 149–172. [1933.]
- Epstein Kl.: A német pártok vége 1933-ban. Szemle. JCEA XXIII/1. (1963. ápr.) 52–76. [E. Matthias és R. Morsey könyvével.]
- Vietzke S.: Az SPD vezetőség kapitulációja a Hitler-fasizmus előtt 1933 január végén –február elején. ZG 1963. 1. sz. 105–115.
- Morsey R.: A gleichschaltolás kezdeti Poroszországban. Adenauer magatartása a „Dreimännerkollégium” 1933. febr. 6-i ülésén. VIZG 1963. 1. sz. 85–97.
- Biber D.: Az 1933–1941 évi jugoszláv–német viszony forrásainak áttekintése. JIC 1963. 1. sz. 59–72.

- Weissbecker M.: A nyugatnémet sajtó a német fasizmus uralomrajutásának 30. évfordulójáról. ZG 1963. 8. sz. 1505—1515.
- Scheel K.L.: „Németország 1933—1945.” A Német Történeti Múzeum kiállítása Berlinben. ZG 1963. 6. sz. 1159—1163.
- Weinberg G.L.: Schacht látogatása az Egyesült Államokban 1933-ban. VfZg 1963. 2. sz. 166—180.
- Bekijev B. B.: A német—török kapcsolatok a második világháború előtt, 1933—1939. KSZINA 73. (1963) 152—159.
- Unger M.: A „végső megoldás” Lipcsében. Dokumentumok az 1933—1945. évek zsidóüldözésének történetéhez. ZG 1963. 5. sz. 941—957.
- Bednarek H.: A szakszervezeti kérdés a NKP 4. birodalmi konferenciáján 1935 Brüsszelben. ZG 1963. 4. sz. 753.
- Kvaček R.: Hogyan számolták fel a németek a rajnai demilitarizált övezetet 1936. márc. 7-én. ČCH 1963. 3. sz. 306—330.
- Herneck Fr.: Az „Einstein-ügy” és a német nemzet becsülete. WZHU XII/4 (1963) 329—333.
- Broszat M.: William Shirer és a harmadik birodalom története. HZ 1961/1. (1963. febr.) 112—124.
- Phelps R. H.: Hitler és a Deutsche Arbeiterpartei. AHR LXVIII/4. (1963. júl.) 974—986.
- Drobisch K.L.: A Német KP KB megbízottainak tevékenysége Berlinben 1939—1941-ben. ZG 1963. 3. sz. 535—551.
- Glasneck J.: Carl Goerdeler — a fasiszta közel-keleti expanzió apologetája és a bonni neokolonializmus előfutára. ZG 1963. 8. sz. 1490—1504.
- Jahnke K.H.: A NKP pártszervezeteinek antifasiszta munkája az ifjúság között 1939-ben. ZG 1963. 6. sz. 1118—1128.
- Goebbels „Rendkívüli rádió-rendszabályai”, 1939—1942. Az iratokat közli: C. F. Latour. VfZg 1963. 4. sz. 418—435.
- Gruchmann L.: „Az igazságszolgáltatás a harmadik birodalomban” kutatási tervéi. VfZg 1963. 1. sz. 98—102.
- E. Th.: Állami tisztviselő kihallgatása a III. birodalomban. VfZg 1963. 2. sz. 210—212. [1942. évi jegyzőkönyv]
- Krausnick H.: Hitler és a lengyelországi gyilkosságok. VfZg 1963. 1963. 2. sz. 196—209.
- Buchheim H.: A magasabb SS és rendőrségi vezetőemberek. VfZg 1963. 4. sz. 362—391.
- Baum W.: A tengerészet, nemzeti szocializmus és ellenállás. Fritz Hartung 80. születésnapjára. VfZg 1963. 1. sz. 16—48.
- Kintscher W.: „A második világháború történetének munkacsoportha” megalakítása. ZG 1963. 5. sz. 965—967. [1963. ápr. 5—6. Berlin]
- Schumann W.: A Zeiss-konzern háborús programja. Adalék az állami monopolkapitalizmushoz és Európa és Kelet-Ázsia „újrendezésének” fasiszta politikájához a második világháború alatt. ZG 1963. 4. sz. 704—724.
- in't Veld: SS Brigadeführer Rauter 5 levele Himmlerhez. RHDGM 13/50. (1963. ápr.) 43—50.
- Wehler H. U.: „Reichsfestung Belgrad”. Náci „Raumordnung” Délkelet-Európában. VfZg 1963. 1. sz. 74—84.
- Collotti E.: Venezia Giulia német megszállása egy náci propaganda-jelentésben. IGSS 1963. 3. sz. 521—537.
- Erdmann K. D.: A Dönitz-kormány. GWU 1963. 6. sz. 359—379.
- Krasztilyikov A. N.: A Labour párt politikája a német kérdésben, 1945—1951. VI 1963. 6. sz. 73—87.
- A németországi evangélikus egyház szava a náci bűnösök pereiben. GWU 1963. 6. sz. 376—380.
- Schröder H.: Az SDP jobboldali vezetőségének antidemokratikus politikája Kurt Schumacher alatt 1945—1947-ben. WZHU 1963. 6. sz. 743—763.
- Fricke D.: A polgári pártok és a német nemzet létkérdése. A németországi polgári pártok történetének tanulmányozásához és ábrázolásához. ZG 1963. 1. sz. 29—77.
- Vaszin-Volgin V. V.: A Németországi Szociáldemokrata Párt jobboldali vezetőinek antikommunizmusa az imperializmus szolgálatában. VIK 1963. 11. sz. 82—95.
- Bönisch A.: A weimari köztársaság reformista tervezési elmélete, mint az SPD imperialista tervezési koncepciójának előfutára. Wb 1963. 11. sz. 1793—1811.
- Matern H.: Walter Ulbricht vezető szerepe pártunk stratégiája és taktikája fejlődésében. Ein 1963. 6. sz. 3—19.
- Ersil W., Schöneburg K. H.: A szocializmus, az állam és demokrácia a Német KP alapítóprogramjában és a Német Szocialista Egységpárt programjában. ZG 1963. 3. sz. 465—487.
- Madar Zd.: Az állami szocialista tulajdon létrejötte és az ipar szervezetének fejlődése a NDK-ban 1945—1957-ben. PS 9. (1963) 145—167.
- Hartman J.: A Sachsen-anhalti Országos Főlevéltár forrásanyaga a falusi proletariátus és a dolgozó parasztság közti szoros szövetség témájához. Am 1963. 6. sz. 209—216.
- Schneider H.: A brit békeerők akciói 1961. aug.—szept.-ben a német és a nyugat-berlini kérdés békés megoldásáért, a nyugatnémet militarizmus ellen. ZG 1963. 6. sz. 1064—1087.
- Mette A.: A Németország Kommunista Párt egészségügyi politikájához. WZHU XII/4. (1963) 345—348.
- Sulek J.: A Német Szövetségi Köztársaság és az USA stratégiai elképzelései. SM 1963. 5. sz. 66—86.
- Czepuck H.: A bonni revansizmus két oldala. Dap 1963. 8. sz. 617—621.
- Tauber K. P.: Nacionalizmus és társadalmi restauráció. Bajtársi egyesületek a háború utáni Németországban. PSQ LXXVIII/1. (1963. márc.) 66—85.
- Szalov V. I.: A revansizmus néhány hirdetőjéről. NNI 1963. 2. sz. 135—144.
- Grobelný A., Mazur A.: Glosszák a nyugatnémet revansizmusról. SS 1963. 3. sz. 304—321.
- Meclewski E.: A revansizmus a bonni politikában, 1962. (A probléma válogatott elemei.) SM 1963. 6. sz. 5—22.
- Grobelný A., Mazur A.: Jegyzetek a nyugatnémet revansizmusról. SS 1963. 4. sz. 488—495.
- Syrbe H.: A revansizmus az Európa-ideológia zászlaja alatt. H. Rothfels és „Kelet-Európa nyugati újrendezése”. ZG 1963. 4. sz. 679—703.
- Podkowinski M.: Adenauertől Erhardig. A politikai helyzet a Német Szövetségi Köztársaságban. SM 1963. 10. sz. 5—18.
- A bonni „szociális reform”. BDW 1963. 7. sz. 1—20.
- Badstübner R.: Hogyan kezdődött az „Adenauer éra”. Az imperialista burzsoázia restaurációs politikájához Nyugat-Németországban. ZG 1963. 8. sz. 1421—1443.
- Fiedler H.: A Bonn—Párizs háborús tengely közti töke-összeszövődés a fegyverkezés terén. Ww 1963. 10. sz. 1537—1552.
- Villon P.: A Bonn—Párizs tengely politikája a történelem fényénél. (G. Badia: A mai Németország története” c. könyvének margójára.) CC 1963. 4. sz. 101—115.
- Badia G.: A francia—német kapcsolatok de Gaulle uralomra jutása után. NNI 1963. 1. sz. 38—47.
- Gerhard J.: De Gaulle és a Párizs—Bonn tengely. SM 1963. 7. sz. 62—83.
- Potapovszkij B. I.: A Német Szövetségi Köztársaság és Izrael. NAA 1963. 4. sz. 48—53.
- Noszkova I., Szokolnyikov G.: Amerikai tőke a Német Szövetségi Köztársaság gazdaságában. MEMO 1963. 11. sz. 50—60.
- A külföldi tőke a nyugatnémet gazdaságban. BDW 1963. 11. sz. 1—28.
- Szalkovszkij O.: A Német Szövetségi Köztársaság monopóliumainak társadalmi lavírozása, a lehetőségek és ennek határai. MEMO 1963. 4. sz. 30—42.
- Banaschak M.: A nyugatnémet gyáros-szövetségek fejlődése és szerepe az állami monopolkapitalizmus rendszerében. Ein 1963. 6. sz. 93—108.
- A fegyverkezés állapota Nyugat-Németországban. BDWI 1963. 9. sz. 1—18.
- Checiński M.: A hadiipar fejlődése a Német Szövetségi Köztársaságban. SM 1963. 10. sz. 107—115.
- A tőke és termelés koncentrációja Nyugat-Németországban. BDW 1963. 15/16. sz. 1—48.
- A gazdasági helyzet Nyugat-Németországban. BDW 1963. 5. sz. 1—19.
- Baudis D., Handke H., Schröder P.: A vállalkozó a nyugatnémet cég- és gazdaságtörténet szemléletében. ZG 1963. 1. sz. 78—104.
- Lozek K., Syrbe H.: A német nemzet új korszaka, perspektívái és az imperialista nyugatnémet történelem gondjai. ZG 1963. 7. sz. 1229—1251.
- Czezak T.: A Német Szocialista Egységpárt VI. kongresszusa. ND 1963. 2. sz. 52—65.

- Németország Szocialista Egységpártjának programja. Ein 1963. 1. sz. 1—87. [Elfogadta a VI. kongr.]
- Görlich W., Rössler H.: A szocialista építés befejezésének történeti programja a Német Demokratikus Köztársaságban. Ww 1963. 1. sz. 1—11.
- Haustein D.-D., Scheibler R.: Az 1964—1970 távlati terv tudományos kidolgozása és technikai-gazdasági megalapozása. Ww 1963. 9. sz. 1361—1373.
- Olaszország**
- Sztojanov G.: Az Olasz Kommunista Párt X. kongresszusa. NV 1963. 2. sz. 117—121. [Róma, 1962. dec. 2—8.]
- Starowicz A.: Az Olasz KP X. kongresszusa. ND 1963. 2. sz. 41—51.
- Vasziljev G. V.: Palmiro Togliatti. VIK 1963. 3. sz. 83—87. [70. születésnapjára.]
- In memoriam Roberto Almagia, 1884—1962. CHM VII/2. (1963) 252.
- In memoriam Roberto Battaglia. NNI 1963. 4. sz. 203. († 1963)
- In memoriam Giulio Cotronei, 1885—1962. CHM VII/2. (1963) 252—253.
- White H. V.: Croce történetiszemléletének maradandó hatása. JMH 1963. 2. sz. 109—124.
- Zaboklicki Kr.: Franco Venturi — a 18—19. század cszmének története. KH 1963. 4. sz. 945—949.
- Salvatorelli L.: Az olasz történetírás a 18. században. CHM VII/2. (1963) 321—340.
- Komolova N. P.: Az Olaszország történetével foglalkozó csoport munkájából. VI 1963. 6. sz. 158—159. [1962]
- Lane F. C.: Újabb tanulmányok Velence gazdaságtörténetéről. JEH 1963. 3. sz. 312—334.
- Berindei D.: Az utóbbi évek olasz történetírása és a „Risorgimento” befejező szakasza. S 1963. 4. sz. 943—949. [1959—1961]
- Villari L.: Újabb katolikus tanulmányok Olaszország legújabbkori történetéről. IGSS 1963. 1. sz. 123—141.
- Szarokadomsskaja M. K.: Rivista Storica Italiana. Róma. [A folyóirat szemléje.] VI 1963. 8. sz. 183—187.
- Az Olasz Történelmi Társulat és alapszabályai. IGSS 1963. 3. sz. 625—629. [Megalakulása 1963. jún. 9.]
- Modzelewski K.: A kora-feudális falu történetéből. A földesúri birtokok rendszere Észak-Itáliában és ennek hanyatlása. KH 1963. 4. sz. 797—822.
- Kotlyenjikova L. A.: A földjáradék Toscanában a 11—13. században. [A lucai körzet anyaga alapján.] SzV 24. (1963) 55—86.
- Bosini G. L.: Jegyzetek Reggio Emilia pénzügyeiről a kommunális korszakban, 1306—1326. NRS 1963. V—VI. 458—496.
- Lane Fr. C.: A hajósok fizetése és élelmezése a 14. század elején. Ann 1963. 1. sz. 133—138. [A velencei gályákon 1310. k.]
- Homentovszkaja A. I.: Könyvek és könyvtárak az olasz reneszánsz humanistáinak és tudósainak hagyatékából, 1320—1574. (N. P. Lihacsev akadémikus, orosz bibliofil emlékének.) SzV 24. (1963) 217—224.
- Abbagnano N.: Itáliai reneszánsz humanizmus. CIIM VII/2. (1963) 267—284.
- Šunjić M.: A velencei stipendiáriusok Dalmáciában és a dalmaták, mint velencei zsoldosok a 15. században. GDIBIH XIII. (1962) 251—288.
- Škrivanič G. A.: Fra Mauro, il mappamondo. IČ 12—13. (1963) 157—166. [Frater Maurus., de Venetiis... cosmographus, †1459.]
- Macek J.: Francesco Petrarca és Cola di Rienzo. ČČII 1963. 1. sz. 1—33.
- Bergier J. Fr.: A nizzai kikötő, a savoyai sós és a lyoni vásárok. Egy ügybuzgó terv a 15. század második feléből. MA LXIX. (1963) 857—866.
- Zanetti D.: Pádua ellátása a 16. században. Adalék a gazdasági struktúrák tanulmányához. Ann 1963. 1. sz. 44—62. [1539—1603]
- Placanica A.: A Dél és a parasztok. IGSS XVI/2. sz. 326—360. [16—19. sz.]
- Hémarinquer J.-J.: A hajósok ellátása a toscanai gályákon a 16. században. Ann 1963. 6. sz. 1141—1149.
- Almagia R.: Az olasz hajósok hozzájárulása a 16. századi politikai gazdasági expanzióhoz. CHM VII/2. (1963) 285—298.
- Goldenberg S.: Olaszok és raguzaiak Erdély gazdasági életében a 16. században. S 1963. 3. sz. 591—619.
- Caracciolo Fr.: A fiscus és az adófizetők Calabriában a 16. században. NRS 1963. V—VI. 504—538.
- Rolova A. D.: Firenze iparának helyzete a 16. század második felében és a 17. század első felében. SzV 23. (1963) 163—182.
- Trasselli C.: Aranyszállítványok Sziciliába és Sziciliából a 17. században. Ann 1963. 5. sz. 883—905.
- Villari R.: A nápolyi királyság visszafefeudalizálása Masaniello forradalmának előestéjén. IGSS IV/4. (1963) 637—668. [1647—1648.]
- Simari A.: Muratori és a jezsuiták paraguayi missziója. NRS 1963. III—IV. sz. 344—365. [1720—1740-es évek.]
- Nicolini F.: J.-B. Vico a gondolkodás történetében. CHM VII/2. (1963) 299—319. [1668—1744]
- Paci R.: A senigalliai vásár VI. Pius vámréformja idején, 1785—1788. NRS 1963. III—IV. sz. 307—343.
- Rath R. J.: Gazdasági viszonyok Lombardiában és Velencében, 1813—1815, és hatásuk a közvéleményre. JCEA XXIII/3. (1963) okt. 267—281.
- Macchioro A.: Melchiorre Gioia politikai gazdaságtana. IGSS IV/4. (1963) 669—702.
- Camerani S.: Bettino Ricasoli és III. Napóleon, RHMC X. (1963 júl.—szept.) 217—228. [Toszkánai politikus.]
- Berindei D.: Az Olaszország egyesítéséért folyó harc visszhangja a román fejedelemségekben, 1859—1860. RRH 1963. 1. sz. 101—114.
- Ganci S. M.: Az egyesített állam válságának kezdete. IGSS 1963. 1. sz. 207—213. [A risorgimento történetének 2. szicíliai konferenciája. 1962. okt. 26—27.]
- Engel-Janosi F.: Ausztria és az 1864. szept. 15-i francia—olasz egyezmény. MIOG LXXI. (1963) 451—461.
- Are G.: Forrás az ipari alapítások történetének tanulmányozásához: A Kereskedelmi Kamara kérdőívei 1870—1874. IGSS 1963. 2. sz. 241—292; 3. sz. 479—520.
- Castronovo V.: Az olasz sajtó 1870—1890 között. NRS 1963. I—II. NRS 1963. I—II. 103—158.
- Manacorda G.: A Szocialista Párt megalakulása és fejlődésének kezdete Olaszországban. [A történeti probléma és az újabb történetírási orientációk.] IGSS 1963. 1. sz. 23—50. [1870—1890-es évek.]
- Fubini M.: Francesco de Santis és az irodalmi kritika. CHM VII/2. (1963) 341—362.
- Manzotti F.: Vita a kivándorlásról az egyesült Olaszországban az első világháborúig. III. A Giolitti korszak, 1891—1914. NRS 1963. I—II. 23—101.
- MacDonald J. S.: Mezőgazdasági szervezés, migráció és munkásmozgalom az olaszországi falvakban. ECHR XVI/1. (1963. aug.) 61—75. [20. sz. 1. negyedében.]
- Monteleone R.: Olaszország és az első világháború. IGSS IV/4. (1963) 811—820. [A XLI. Risorgimento-kongresszuson Trentóban, okt. 9—13.]
- De Felice R.: Az 1922 decemberi torinói események. IGSS 1963. 1. sz. 51—122.
- Delsell Ch. F.: Benito Mussolini. Útmutató az életrajzi irodalomban. JMH XXXV/4. (1963) 339—353.
- Festa E.: Benito Mussolini élete születésétől kora ifjúságáig. NRS 1963. III—IV. 241—281.
- Cassels A.: Mussolini és a német nacionalizmus, 1922—1925. JMH 1963. 2. sz. 137—157.
- Secchia P.: Az olasz kommunizmus és az ellenállás. NNI 1963. 3. sz. 95—108.
- Collotti E.: Venezia Giulia német megszállása egy náci propaganda-jelentésben. IGSS 1963. 3. sz. 521—537.
- Ivanova M. N.: Az olasz és japán tőke behatolása Irán gazdaságába a háború utáni években. KSzNA 36. (1963) 140—153. [1956—1961.]
- Zangheri R.: A „gazdasági dualizmus” és a mai Olaszország fejlődése. IGSS 1963. 2. sz. 315—325.
- Wolf E. H.: Kulturális disszonancia az itáliai Alpokban. CSH V/1. (1962. okt.) 1—15.
- Baldieri V.: A ciszterci és az Agro Romano talajjavítása a S. Paolo kapun kívül. NRS 1963. V—VI. 539—550.
- Zanis G.: Olaszország Kommunista Pártjának harca a demokráciáért és szocializmusért. Ein 1963. 6. sz. 109—118.

Románia

- Regleanu M.*: Bogdan Petriceicu Hasdeu. RA 1963. 2. sz. 232–249. [1838–1907]
- Maciu V.*: B. P. Hasdeu történész tevékenysége. S 1963. 5. sz. 1021–1034.
- Ștefănescu Șt.*: Dimitrie Onciul (1856–1923) történeti koncepciója és módszere. S 1963. 6. sz. 1237–1254.
- Oprescu P.*: A Román Népköztársaság Tud. Akadémiája 15. évfordulóján tartott ünnepi ülészek. S 1963. 5. sz. 1151–1152. [jun. 21.]
- Oprescu P.*: A Román Tudományos Akadémia közgyűlése. S 1963. 2. sz. 451–453. [márc. 18–21.]
- Florescu R.*: A Történeti Emlékek Igazgatóságának beszámoló értekezlete. S 1963. 2. sz. 455–456. [jan. 22–24.]
- A középkori archeologia tudományos ülésszaka. Iași, 1963. máj. 28.–jun. 3. S 1963. 4. sz. 954–955.
- Bușe C., Zbucăa Gh.*: A bukaresti történeti fakultás oktató kádereinek tudományos ülésszaka, 1963. jun. 3–5. S 1963. 4. sz. 951–954.
- Rușu V. M.*: A történeti-filozófiai fakultás történeti alosztálya oktatóinak tudományos ülésszaka, 1962. okt. 25–28. SCS I XIV/1. (1963) 135–137.
- Iliescu I.*: A politikai-ideológiai tevékenység a főiskolai intézményekben. LC 1963. 4. sz. 26–40.
- Bălan Șt.*: A felsőoktatás és a gyakorlati szükségletek. LC 1963. 7. sz. 14–26.
- Liveșcu J.*: A felsőoktatás aktuális problémái. LC 1963. 12. sz. 25–39.
- David-Teșosu L.*: A „Román történet” katedrájának tevékenysége az utóbbi három év alatt, 1960–1962. SBBH 1963. 1. sz. 131–134. [Kolozsváron]
- A bukaresti Történettudományi Intézet 1962. évi munkásságának elemzése. S 1963. 2. sz. 453–455.
- A Román Népköztársaság Tudományos Akadémiájának 15 éves tevékenysége. S 1963. 3. sz. 533–540.
- Fischer-Galati Șt.*: A román történetírás 15 éve, 1947–1962. JCEA XXIII/3 (1963. okt.) 361–365.
- Frances E.*: A bizantinológia a Román Népköztársaságban. VV XXII. (1963) 103–123.
- Hoffmann H.*: A nagyszabású társadalomtudományi szekció eddigi működése. FVL 6. (1963) 284–289.
- Bălan C.*: Új kutatások a történeti segédtudományok terén. RRIH 1963. 2. sz. 387–408.
- Panaiteșcu P. P., Donat I.*: A levéltárak a történeti kutatás szolgálatában. RA 1963. 1. sz. 71–83.
- Botez C., Stanciu Gh.*: A levéltárak és a monografikus kutatások RA 1963. 1. sz. 56–70.
- Balintescu Al., Petrescu Il.*: A levéltárak és a monografikus kutatás. RA 1963. 2. sz. 107–132.
- A levéltári munka egységes fejlődése országunkban. RA 1963. 2. sz. 3–11.
- A levéltári munka a szocializmusban. RA 1963. 1. sz. 3–20.
- Coman V.*: A levéltárosok szakmai képzése. RA 1963. 1. sz. 293–301.
- Marcus I.*: Az erdélyi levéltári állagok terminológiai kérdései. RA 1963. 2. sz. 67–79.
- Comanescu I.*: Az intézmények, vállalatok és szervezetek levéltári tevékenységének vezetése és ellenőrzése. RA 1963. 1. sz. 189–196.
- Azenciuc V., Dogaru M.*: A romániai Gyáriparosok Általános Szövetségének iratanyaga. RA 1963. 1. sz. 307–318.
- Apostolescu V.*: Néhány régi okirat-hamisítvány Moldvában. RA 1963. 1. sz. 244–266.
- Rus T.*: A Minisztérium Elnökségének levéltári állaga. S 1963. 2. sz. 188–200.
- Ungureanu Gh.*: Gheorghe Asachi. RA 1963. 2. sz. 201–231. [A Iași-i áll. levéltár megszervezője, 1832.]
- Rusu Al.*: Az Állami Levéltár naszdói fiókléjának 25 évi tevékenysége. RA 1963. 2. sz. 257–265.
- Iuțu I.*: Szláv kéziratok Erdély és Bánát könyvtáraiban. RS VIII. (1963) 451–468.
- Ionescu-Nișcov Tr.*: Szláv–román dokumentumok a szófiai Nemzeti Könyvtárban. RS VIII. (1963) 425–441.
- Panaiteș P. I., Căzănișteanu C.*: Ploiești vidékének történeti múzeuma. S 1963. 4. sz. 955–959.
- Dragoescu I.*: Néhány megjegyzés N. Dunare és L. Treiber-Netolitzka „Román, szász és magyar kapcsolatok a néprajz terén” c. cikkéhez. FVL 6. (1963) 217–221.
- Dogaru M.*: A Monarchia nemzet- és népelles politikájának vonásai. RA 1963. 2. sz. 22–45.
- Románia történeti bibliográfiája, 1959–1960. AIIC V. (1962) 292–423.
- A Studii Știintifice, Istorie I–XIV. évfolyamainak tartalommutatója. SCS I XIV/2 (1963) 299–315.
- Gostar N.*: Milites-decuriones coloniae. (Adalék a dáciai decurionátus történetéhez.) SCS I XIV/2. (1963) 259–266.
- Comșa M.*: Új adatok a szlávok letelepedéséről a Román Népköztársaság területén. RS IX. (1963) 505–529. [6–9. sz.]
- Reichenkron G.*: A románság létrejötte a legújabb kutatások alapján. SoF XII. (1963) 61–77.
- Boldur A. V.*: A Voszkrzeszenszkaja Letopiszben foglalt szláv–moldvai krónika. S 1963. 5. sz. 1099–1121. [A románok eredetéről és a moldvai állam megalapításáról.]
- Ștefănescu Șt.*: A román–bolgár kapcsolatok a 9–14. században és a román államiség kezdetei. RS IX. (1963) 531–542.
- Cihodaru C.*: A dobrudzsai vallum emelésének kora és a bizánci toparcha iratai. S 1963. 5. sz. 1123–1135. [1050–1051]
- Cihodaru C.*: Gondolatok Moldva lakosságáról a tatár inváziót megelőző időszakban, 1241. SCS I XIV/2. (1963) 215–248.
- Olteneș Șt.*: A havasalföldi városok keletkezése a középkorban. S 1963. 6. sz. 1255–1282.
- Tóth A.*: A szénbányászat kezdetei a Zsil völgyében és fejlődése a 19. század végéig. S 1963. 6. sz. 1299–1324.
- Nicolescu C.*: A feudalizmus korának története az erdélyi múzeumokban. S 1963. 6. sz. 1414–1418.
- Moic D., Stoicescu N.*: Az ürmértékek a középkori Havasalföldön. S 1963. 6. sz. 1351–1379.
- Pascu Șt.*: A parasztfelkelések a középkori Erdélyben. SBBH 1963. 1. sz. 21–42.
- Pall Fr.*: Hunyadi János intervenciója 1447–1448-ban Havasalföldön és Moszkvában. S 1963. 5. sz. 1049–1072.
- Gündisch G.*: Vlad Tepeș kapcsolata Erdellyel 1456–1458-ban. S 1963. 3. sz. 680–696.
- Cihodaru C.*: Jegyzetek Crăciun váráról. SCS I XIV/1. (1963) 99–107. [15. sz. utolsó negyede.]
- Mioc D.*: A bir összege Havasalföldön a 16. században. RRIH 1963. 1. sz. 73–99. [Paraszti állami szolgáltatás.]
- Nicolescu C.*: Az erdélyi aranyművesek szerepe a román fejedelemségek aranyművességének fejlesztésében a 16–17. században. FVL 6. (1963) 39–58.
- Cronț Gh.*: Harnénopulos „Hexabiblos”-a. 1963. 4. sz. 817–841. [A bizánci jogi kódex hatása a román jogra a 16. sz-tól.]
- Goldenberg Șt.*: Olaszok és raguzaiak Erdély gazdasági életében a 16. században. S 1963. 3. sz. 591–619.
- Ulea Șt.*: A moldvai külső festés eredete és ideológiai jelentősége. RRIH 1963. 1. sz. 29–71. [Templomok külső falain a 16. században.]
- Prodan D.*: A belényesi uradalom 1600-ban. AIIC V. (1962) 35–110.
- Chitima I. C.*: Gondolatok Neagoe Basarab „Intelmei”-ről. RS VIII. (1963) 309–339. (1512–1521)
- Zamfirescu D.*: Neagoe Basarab Intelmei. A hitelsség kérdéséről. RS VIII. (1963) 341–402.
- Panaiteșcu P. P.*: A Neagoe Basarabnak tulajdonított Intelmek. RS VIII. (1963) 403–424.
- Mioc D.*: Új adatok Makarios nyomásról. S 1963. 2. sz. 429–440. [1512–1521 havasalföldi metropolita, 1525–1533 athosi hegumen.]
- Lupaș I.*: Erdély kapcsolata Havasalfölddel: Dumitru de Săliște kenéz tevékenysége. AIIC IV. (1961) 69–73.
- Totoiu G.*: Ivan Norocoa logofet szerepe a román fejedelemségek politikai életében. a 16. század második felében. S 1963. 2. sz. 409–428.
- Páll Fr.*: Társadalmi és vallási zavargások Kolozsvárott 1570 körül. AIIC V. (1962) 7–34.
- Ionașcu I.*: Vitéz Mihály és a gyulafehérvári megegyezés szerzői, 1595. AIIC V. (1962) 111–144.
- Constantiniu Fl.*: Egy román tervezet törökellenes koalícióra a 18. század végén. S 1963. 3. sz. 673–680.
- Prodan D.*: A feudális falubíró (judex pagi) Erdélyben a 17–18. században. AIIC IV. (1963) 217–235.

- Stoicescu N.*: Bukarest város vízellátása a 19. század közepéig. S 1963. 4. sz. 903–920. [A 17. sz-től.]
- Teodor P.*: Két kézirat a Ștefan Cantacuzino könyvtárból. AIIC V. (1962) 229–232.
- Demény-Meșkova L.*: Románok részvétele Bogdán Hmelnyickij kozákjainak harcaiban. S 1963. 6. sz. 1381–1396.
- Crăciun I.*: Kájoni János rimes krónikája (1654) Vasile Lupu utolsó éveiről. AIIC IV. (1963) 237–244.
- Demény L.*: Az 1655. évi havasalföldi felkelés jellegéről. S 1963. 2. sz. 307–338.
- Căndeș V.*: Egy feudális kulturális aktus politikai jelentősége. S 1963. 3. sz. 651–672. [Milescu bibliafordítása, 1688.]
- Stoide C. A., Jiga T.*: A Cantacuzinok és a Brincoveanuk mint Brassó hitelezői. Két kiadatlan dokumentum. AIIC V. (1962) 233–238. [1700, 1727]
- Vianu A.*: Havasalföld diplomáciai tevékenysége Oroszországban 1736–1738-ban. RS VIII. (1963) 19–26.
- Bosac I.*: Két 1744. évi dokumentum a radnai bányák történetéből. AIIC IV. (1963) 245–252.
- Grigoraș N.*: Új adatok a török hivatalnokok elhelyezéséről Iași-ban. SCSi XIV/1. (1963) 91–97 [1757]
- Neamțu Al.*: Egy 1774. évi dokumentum Sofronius pap lázadásáról. 1759–1761. AIIC IV. (1963) 253–256.
- Göllner C.*: Új adatok Sofronius barátáról. AIIC V. (1962) 239–246.
- Surdu B.*: A Bánát katonai határvidékének létrehozása egy szemtanú leírásában, 1768–1773. AIIC IV. (1963) 257–266.
- Cmpeanu C.*: Bibliográfiai adatok Klein Sámuelnek a románok történetéről írt munkáiról. AIIC IV. (1961) 75–109. [1778, 1800–1806.]
- Müller C., Rotaru O., Știrban M.*: Sebes város magisztrátusi jegyzőkönyvei 1784–1785-ből. RA 1963. 1. sz. 169–188.
- Binder P., Cmpeanu C.*: Erdély magyar és német lakosságának részvétele a Horea felkelésben, 1784. FVL 6. (1963) 152–158.
- Petri H.*: Sturza Sándor és Ruxandra. Az európai történelem periferiumának két alakja. SoF XXII. (1963) 401–436. [Szül. 1786 ill. 1791-ben.]
- Mihordea V.*: Nicolae Mavrogheni politikája a parasztsággal szemben. S 1963. 6. sz. 1325–1350. [1788–1799]
- Dan M., Belu S.*: A rabszolgák a török birodalomban. (Néhány adat a román fejedelemségekéről). AIIC IV. (1961) 7–67. [1790–1811 visszatekintéssel.]
- Teodor P.*: S. Micu Klein „Statuta iurium saxonum iu Transylvania” c. művének 1794. évi kéziratáról. AIIC IV. (1963) 266–271.
- Imreh I.*: A jobbágyok robotmunkája Erdélyben a 18. század végén. FVL 6. (1963) 139–151.
- Boicu L.*: A közlekedési eszközök Moldvában a 19. század elején. SCSi XIV/2. (1963) 249–258.
- Stan A.*: A havasalföldi parasztság kizsákmányolása a Regulamentul Organicéiban, az 1848-as forradalom előtt — az idegenbe menekülés. RA 1963. 1. sz. 141–155.
- Platon Gh.*: A paraszttömegek kizsákmányolás elleni harcának egyik formája Moldvában az 1848-as forradalom előtt — az idegenbe menekülés. RA 1963. 1. sz. 141–155.
- Neamțu Al.*: Az erdélyi bányászok helyzete és harca a 19. század első felében. AIIC IV. (1963) 111–186.
- Bărbat Al.*: A közvetítő kereskedők egy fajtájának fellendülése és lehanyatlása Brassóban a 19. század első felében. S 1963. 4. sz. 924–942.
- Gündisch G., Kroner M.*: Az eredeti felhalmozás következménye az ún. „13 falu” számára. FVL 6. (1963) 59–90.
- Vianu Al.*: A balkáni események és az orosz–török tárgyalások 1802-ben. RS IX. (1963) 483–504.
- Velichi C. N.*: A bolgárok kivándorlása a román fejedelemségekbe az 1806–1812. évi orosz–török háború idején. RS VIII. (1963) 27–58.
- Kiss L.*: Néhány adat az orosz–moldvai gazdasági kapcsolatokról a 19. század elején. SBBH 1963. 1. sz. 43–47 [1811]
- Ungureanu Gh.*: 1820–1859-re vonatkozó statisztikai anyagok Iași levéltárából. RA 1963. 1. sz. 205–221.
- Camariano N.*: Tudor Vladimirescu a bécsi levéltárban őrzött néhány dokumentum világánál. S 1963. 3. sz. 643–650. [1821]
- Iancovici S.*: Adalékok a román–jugoszláv kapcsolatok ismeretéhez (Petar Petrović Njegoš által kiadott oklevelek). RS VIII. (1963) 443–450. [1830–1851.]
- Teodorescu Al.*: C. Conachi és D. Kiszeljov kiadatlan levelei. RA 1963. 2. sz. 252–256. [1832]
- Angelescu C. C.*: Az első kísérletek hitelintézetek alakítására Moldvában. SCSi XIV/2. (1964) 179–214. [1834–]
- Zane G.*: Az 1840. évi forradalmi mozgalom Havasalföldön. SMIMod III. (1963) 185–313.
- Bodea C., Cernovodanu P.*: Új anyagok Nicolae Bălcescu életrajzához. II. S 1963. 2. sz. 373–408.
- Stan A.*: Fegyveres ellenállás szervezésének kísérlete az 1848-as forradalom idején Havasalföldön. S 1963. 3. sz. 621–642.
- Panaiteșcu P. P.*: A román 1848-as forradalom és a szövetség a lengyelekkel. RS VIII. (1963) 59–78.
- Bădina O.*: A lengyel forradalmi demokrata csoport részvétele a moldvai és havasalföldi forradalmi eseményekben 1848-ban. SMIMod III. (1963) 59–82.
- Florescu G. G.*: Havasalföld nemzetközi helyzete az 1848-as forradalomban. SMIMod III. (1963) 3–36.
- Smarandache Gh.*: A havasalföldi hadsereg támogatása az 1848-as forradalomnak. SMIMod III. (1963) 37–58.
- Vlasiu M. L.*: Avram Iancu 1848–49-es levelezésének töredékei. SMIMod III. (1963) 489–512.
- Ionescu D. Gh.*: A „lengyel epizód” az 1848. évi havasalföldi forradalomban. RS VIII. (1963) 79–86.
- Florescu R. R.*: Stratford, Canning, Palmerston és az 1848-as havasalföldi forradalom. JMH 1963. 3. sz. 227–244.
- Mureșan H.*: Adatok a zalatnai bányavidék helyzetéről az 1848-as forradalmi év idején. AIIC IV. (1963) 277–286.
- Cornea P.*: A hagyomány és az újítás viszonya az irodalmi ideológiában az 1848 korszakban. RRH 1963. 2. sz. 265–286.
- Cristache-Panaït I.*: Néhány probléma Bukarest helyzetével kapcsolatban 1848. szept. 13. után. S 1963. 4. sz. 887–902.
- Prodan D.*: Gheorghe Barițiu születésének 150. évfordulójára. RRH 1963. 1. sz. 115–132.
- Negrufi-Munteanu E.*: Egy moldvai kereskedőház tevékenysége a 19. század közepén. SCSi XV/1. (1963) 63–84.
- Boicu L.*: A francia tőke behatolási kísérlete Moldva gazdaságába 1853–1859. RRH 1963. 2. sz. 287–326.
- Boicu L.*: C. Soutzo és A. Czartoryski kiadatlan leveleiből. SCSi XIV/1960. (1963) 85–90 [1855–1858]
- Boicu L.*: Megjegyzések a moldvai városok struktúrájáról a 19. század közepén. S 1963. 2. sz. 281–306.
- Berindei D.*: Az Olaszország egyesítéséért folyó harc visszhangja a román fejedelemségekben, 1859–1860. RRH 1963. 1. sz. 101–114.
- Giurescu C. C.*: Bukarest és Alexandru Ion Cuza megválasztása. RRH 1963. 1. sz. 133–163.
- Velichi C. N.*: A román–török kapcsolatok 1866. febr.–júl.-ban. A bolgár titkos Központi Bizottság megalakítása Bukarestben és kapcsolata a román kormánnyal. S 1963. 4. sz. 843–868.
- Egyed A.*: Az erdélyi nagyipar fejlődésének néhány vonása, 1867–1873. AIIC V. (1962) 145–178.
- Stanciu Gh., Botez C.*: A Iași-i „Első Gazdasági Társaság” bank története, 1871–1948. RA 1963. 2. sz. 157–179.
- Mihordea V.*: A hadsereg felszerelése és a függetlenségi háború pénzügyi fedezése. SMIMod III. (1963) 111–161. (1877–78)
- Diculescu Vl.*: A román hadsereg ellátása a függetlenségi háború idején. SMIMod III. (1963) 163–183.
- Ionescu D. P.*: Anglia állásfoglalása Románia függetlenségével kapcsolatban. SMIMod III. (1963) 83–110.
- Iosa M.*: Az ipari fejlődés Romániában a 19. század végén és a 20. század elején, 1880–1914. SMIMod III. (1963) 351–429.
- Surdu B.*: A bankok szerepe az erdélyi román burzsoázia megerősödésében az első világháborúig. AIIC V. (1962) 179–202.
- Cîncea P.*: Az „Egyesült Ellenzék” (Opозиția Unită) megalakulása és tevékenysége 1888 február–márciusban. SMIMod III. (1963) 315–349.
- Curticăpeanu V.*: Új dokumentumok Arion Pescariuról, a kultúra munkásáról, 1890–1920. S 1963. 2. sz. 357–372.
- Románia Szociáldemokrata Munkáspártjának megalakítása, 1893. LC 1963. 5. sz. 74–87.

- Felea I.*: Románia Szociáldemokrata Munkaspártja megalakulásának 70. évfordulója. S 1963. 5. sz. 1035—1047. A munkásmozgalom Romániában a 20. század első évtizedeiben. 1900—1917. LC 1963. 11. sz. 79—96.
- Iosa M., Iordache An.*: Új dokumentumok az 1907. júniusában Galacban lezajlott általános sztrájkról. S 1963. 5. sz. 1091—1097.
- Copoiu N.*: A munkásmozgalom Romániában a parasztfelkelés után, 1907—1908. SMIMod III. (1963) 431—456.
- Hurezeanu D.*: A munkásmozgalom állásfoglalása az agrárkérdésben és a román parasztság osztályharca 1907—1917-ben. S 1963. 4. sz. 783—804.
- Tudoran G.*: A galaci és brailai kikötők munkásainak harcát a semlegesség ideje alatt, 1914—1916. SMIMod III. (1963) 513—538.
- Cheresteșu V., Gölner C., Kovács J.*: Erdélyi dolgozók szolidaritási mozgalma Szovjetunió iránt, 1917 nov.—1918 nov. FVL 6. (1963) 5—38.
- Lușu Tr., Rusenescu M.*: A parasztság harca a földért 1917 és 1921 között. RRH 1963. 1. sz. 165—188.
- Eșanu L., Botescu D.*: A vasutasok sztrájkjának kibontakozása. 1920. április-júniusban Moldvában. SCSI XIV/1. (1963) 7—30.
- Șandru D., Saizu I.*: A román-bolgár kapcsolatok néhány vonása 1920—1926-ban. SCSI XIV/1. (1963) 31—62.
- Adămoaie N., Dîrdală I.*: A parasztmozgalmak Bukovinában az 1921. évi agrárreform alkalmazása idején. S 1963. 4. sz. 869—887.
- Constantinescu N. N., Tudor P.*: A munkásosztály helyzete Romániában a kapitalizmus viszonylagos stabilizálódásának időszakában. RRH 1963. 2. sz. 327—360.
- Oprea I. M.*: A burzsoázia és a nagybirtokosok nemzet- és néppellenes politikája Romániában az 1929—1933-as gazdasági válság idején. S 1963. 1. sz. 45—72.
- Șabó C.*: Az 1929—1933. évi gazdasági válság Kolozsvár környékén. AIIC V. (1962) 203—228.
- Șabó C.*: Kolozsvár kereskedelmi és iparkamaráinak tevékenysége 1931—1933-ban. AIIC IV. (1963) 187—199.
- Ionescu V. G.*: A munkásosztály akciói 1932 második felében. S 1963. 1. sz. 73—94.
- Livenau V.*: A Romániai KP tevékenysége a sztrájkok között az 1933. jan.—febr.-i harcok előestéjén. S 1963. 2. sz. 255—280.
- Stoica Gh.*: Az 1933 februári harcok, fordulat a romániai munkásmozgalomban. LC 1963. 1. sz. 3—17.
- Stoica Ch.*: A vasutasok és köolajipari munkások hősi harca 1933. februárjában. Ünnepi beszéd a 30. évfordulón. S 1963. 1. sz. 5—18.
- Constantinescu-Iași P.*: A vasutasok és köolajipari munkások hősi harcának történeti jelentősége, 1933. jan.—febr. S 1963. 1. sz. 19—44.
- Porfeneanu A.*: A vasutasok és köolajipari munkások hősi harcának (1933. jan.—febr.) 30. évfordulóján Romániában és külföldön megjelent publikációk. S 1963. 1. sz. 203—212.
- Csetri A.*: Az 1933. évi hősi harc évfordulójának ünneplése a kolozsvári egyetem keretében. SBBH 1963. 1. sz. 129—131.
- Fotino C.*: A vasutasok és köolajipari munkások hősi harca 30. évfordulójára rendezett kiállítás. S 1963. 1. sz. 193—197.
- Cădănișteanu C., Panait P.*: „A Ploesti-vidék proletariátusának forradalmi harca” c. állandó kiállítás. S 1963. 1. sz. 198—201.
- Tufu D., Alexandrescu V., Ceaușescu I.*: A vasutasok és köolajipari munkások 1933. január—februári harcának hozzájárulása az ország militarizálási folyamatának feltartóztatásában. S 1963. 1. sz. 95—107.
- Rusenescu M.*: Az 1933. évi harcok visszhangja a korabeli legális lapokban. S 1963. 1. sz. 109—136.
- Popescu-Pufuri I.*: A román vasutasok és köolajipari munkások hősi harca 1933. január—februárban. Nemzetközi visszhangjuk. RRH 1963. 1. sz. 5—27.
- Georgescu T.*: A vasutasok és köolajipari munkások hősi harcának fontossága a Román KP és a tömegek kapcsolatának megerősítésében és a tömegek mozgósítása Románia fasiszták ellen. S 1963. 1. sz. 137—165.
- Benditer J., Saizu J.*: A Nicolina—Jași vasúti fűtőházak munkásainak harca 1933. január—februárban. SCSI XIV/2. (1963) 149—178.
- Ionijă Gh. I.*: A dolgozó tömegek harca a Román KP vezetése alatt a háborús készülődések ellen az 1933. évi eseményeket követő években. S 1963. 1. sz. 165—192.
- Georgescu T.*: A román nép a fasiszták ellen, 1933—1937. RRH 1963. 2. sz. 361—386.
- Puia I.*: A rendkívüli hosszú munkanap a romániai iparban 1934 és 1940 között. S 1963. 2. sz. 339—356.
- Toacă I.*: A köolajipari munkások harcának visszatükröződése a Scinteia Prahovei lapban 1934—1936-ban. RA 1963. 2. sz. 12—21.
- Călin I.*: „A vasutasok és köolajipari munkások pere 1934 jún.—júl.-ban Craiovában” múzeuma. S 1963. 1. sz. 201—202.
- Puia I.*: A munkásosztály összetétele és fejlődése Romániában 1934—1940 idején. RA 1963. 1. sz. 115—140.
- Georgescu E.*: „A demokratikus ügyvédek csoportjának” antifasiszta tevékenysége 1935—1937. S 1963. 6. sz. 1215—1236.
- Matichescu C.*: A Román KP harca a burzsoá-agrár rezsim ellen, az illegális Scinteia visszatükröződésében. RA 1963. 1. sz. 21—55.
- Arimia V.*: A Román KP a szövetségeket veti harcba a királyi diktatúra ellen. RA 1963. 1. sz. 99—114. (1939/40.)
- Brügel J. W.*: A szovjet ultimátum Romániának 1940 júniusában. VIZG 1963. 4. sz. 404—417.
- Sănescu M. C., Mocanu V. I.*: A brassói dolgozók antifasiszta harca a RKP vezetése alatt, 1941—1944. S 1963. 6. sz. 1283—1298.
- Parhomcsuk Sz. M.*: A román nép antifasiszta harca a második világháború éveiben. UIZS 1963. 3. sz. 72—77.
- Goldberger N., Zaharia G.*: A romániai ellenállás nemzeti és nemzetközi jellege. RRH 1963. 1. sz. 189—225.
- Mănuș E.*: A Munkásegységfront, a szakszervezeti mozgalom újjászervezésének alapja 1944. aug. 23. után. S 1963. 5. sz. 1073—1089.
- Cicala I.*: A kolozsvári-területi dolgozók részvétele a RKP harcában a demokratikus kormány felállításáért (1944. aug. 23.—1945. márc. 6.). AIIC IV. (1963) 201—216.
- Ciachir N.*: Románia fegyveres erőinek részvétele a cseh-szlovák nép felszabadításában, 1944. dec.—1945. május. RS VIII. (1963) 5—18.
- Hagan T.*: A munkásellenőrzés a szakszervezetek fontos feladata a nemzeti gazdaság újjáépítésében 1944—1947-ben. SBBH 1963. 1. sz. 49—80.
- Bojan I.*: A demokratikus erők harca a RKP vezetése alatt a győzelemért az 1940-os parlamenti választásokon. SBBH 1963. 1. sz. 81—96.
- Tóth J., Tóth M.*: A Párt szervező szerepének kiterjesztése a szocialista ipar irányításában. SBBH 1963. 1. sz. 97—115.
- Rausser V.*: A népgazdaság arányos fejlődése a Román Népköztársaságban. Ww 1963. 3. sz. 424—435.
- Bărbulescu C.*: A fő termelőeszközök társadalmisításának forradalmi ténye a Román Népköztársaságban, 1948. jún. 11. S 1963. 3. sz. 541—564.
- Olteanu C.*: A Romániai Kommunista Párt tevékenysége a Román Nemzeti Bank államosításáért és a Bank forrásainak a gazdasági újjáépítés céljából való igénybevételeért. RA 1963. 2. sz. 46—66.
- Drăgan Gh., Avramescu V.*: Bukarest legnagyobb vállalatának államosítása. A pártszervezetek tevékenysége a munkások mozgósítására a forradalmi tett fenntartására és megerősítésére. RA 1963. 1. sz. 84—98.
- Glück Eu.*: A lenauheimi „Victoria” termelőszövetkezet fejlődéséhez. FVL 6. (1963) 91—122.
- Kozlov V. I.*: Románia és Bulgária nemzeti összetételének dinamikája. SzE 1963. 3. sz. 53—66.
- Cernovodanu P., Panait I. és P. I.*: Bukarest történetének tanulmányozása a néphatalom éveiben. S 1963. 5. sz. 1137—1150.
- Karpescsenko Je. D.*: A szocializmus győzelme a Román Népköztársaságban. NNI 1963. 2. sz. 75—92.

Skandináv országok

- Mosberg H. I.*: A történelem kérdései a skandinávisztikai tudományos konferencián. VI 1963. 11. sz. 146—148. (Tartu, máj. 20—23.)

- Szuni L.*: Skandinávia és Finnország történetének kérdései. (Tudományos konferencia Tartuban.) NNI 1963. 4. sz. 201–202. [1963. máj. 20–23.]
- Kan A. Sz.*: „Historisk Tidskrift”, Stockholm. VI 1963. 11. sz. 176–180. [Szemle]
- Gudager E.*: A dicső jubileum. VIK 1963. 10. sz. 107–111. [A Norvég KP 40 éve.]
- Norlund I.*: Dánia Kommunista Pártjának harca a revizionizmus ellen. VI 1963. 5. sz. 67–75.
- Gurevics A. Ja.*: A norvég bondok a 11–12. században. SzV 24. (1963) 24–54.
- Szvanidze A. A.*: A stockholmi céhek néhány fejlődési sajátossága a 14. század végén és a 15. században. SzV 24. (1963) 118–136.
- Kellenbenz H.*: A rendek és merkantilizmus Schleswig-Holsteinben és Skandináviában. SW 50/4. (1963) 433–458.
- Soom A.*: Svédország és a balti városok merkantilista gazdaság-politikája a 17. században. JGO 1963. 2. sz. 183–222.
- Szeleznyev K. L.*: Engels „Svéd–dán útjegyzei”. NNI 1963. 5. sz. 93–96. [1837]
- Petrov I. P.*: A svéd szociáldemokrácia reformista elmélete és gyakorlata. NNI 1963. 5. sz. 26–40.
- Pawelzig Kl.*: A gazdaság és dolgozók jelenlegi helyzete Svédországban. Ww 1963. 9. sz. 1488–1504.

Spanyolország, Portugália

- Pricker D. P.*: Új könyvek a spanyolországi nemzeti forradalmi háború történetéről. NNI 1963. 6. sz. 97–106.
- Kellenbenz H.*: Kézikönyvek és bibliográfiák a portugál és brazil történelemhez. SW 50/2. (1963. okt.) 217–222.
- Szarkova K. B.*: Jehuda Halévy születésének helyéről. KSzINA 61. (1963) 172–174. [1070–1130]
- Korszunszkij A. R.*: A feudális viszonyok fejlődése a gót Hispániában. (A nagybirtokok magánbirtokának és politikai önállóságának növekedése.) SzV 23. (1963) 3–19.
- Lacarra J. M.*: A spanyolországi határvárosok a 11–12. században. MA LXIX. (1963) 205–222.
- Lenay R.*: A 12. századi Spanyolországban, fordítások arabról latinra. Ann 1963. 4. sz. 639–665.
- Poligenszkij J.*: A spanyol „elhajlás” az európai fejlődéstől (deviación) és hanyatlás (declinación) a 16–17. században. A kutatás jelenlegi állása. ČCH 1963. 3. sz. 341–352.
- Da Silva J.-G.*: Kasztíliai falvak s termelési típusok a 16. században. Ann 1963. 4. sz. 729–744.
- Chauru P.*: Las Casas és a spanyol kolonizáció első strukturális válsága, 1515–1523. RIH CCXXIX. (1963. jan.–márc.) 59–102.
- Castillo A.*: Változó és tartós adósságok Spanyolországban 1557–1600-ban. Ann 1963. 4. sz. 745–759.
- Woolf S. J.*: A spanyol monarchia válsága: az 1640–1650 közötti forradalmak. IGSS 1963. 3. sz. 433–448.
- Mickun N. I.*: A mesta szerepe a 18. századi Spanyolország történetében. VI 1963. 8. sz. 211–218. [A juh-nagygazdák szövetsége.]
- Chauru P.*: Jegyzetek V. Fülöp Spanyolországról, 1700–1746. RHES XLI/4. (1963) 448–470.
- Fischer H. E. S.*: Angol–portugál kereskedelem, 1700–1770. EcHR XVI/2. (1963. dec.) 219–233.
- Pohl H.*: Hamburg kapcsolata Spanyolországgal és Spanyol-amerikával 1740–1806-ban. SW Beiheft No. 45. (1963) 1–373.
- Treue W.*: Német–portugál gazdasági kapcsolatok a 19–20. században. SW 50/1. (1963. jún.) 25–56.
- Défourneau M.*: A spanyol inkvizíció utolsó évei, 1814–1820–1834. AHRF XXXV/12. (1963. apr.–jún.) 161–184.
- Poligenszkij J.*: F. Blumentritt és a Fülöp-szigetek a spanyol kolonializmus és amerikai imperializmus között. ČCH 1963. 2. sz. 145–164. [19. sz. 2. f. – 1914-ig.]
- Nyikityina I. A.*: Az imperialista harc a dél-afrikai portugál gyarmatokért a 19/20. század fordulóján. NNI 1963. 3. sz. 66–78.
- Dmitrijev D.*: A frankoista Spanyolország külpolitikája a háború utáni időszakban. NNI 1963. 4. sz. 50–63.
- Arkagyev V.*: Spanyol gyarmatok Afrikában. MEMO 1963. 9. sz. 126–131.
- Chauru P.*: A periférikus Spanyolország a modern világban. RHES XLI/2. (1963) 145–182.

Szovjetunió

- Leonyidov N. A.*: Tudományos ülésszak T. N. Granovszkij emlékére. VI 1963. 8. sz. 151–152. [1963. márc. 16–17. A történész születésének 150. évfordulójára.]
- I. Ju. Kracovszkij emlékezete.* VAN 1963. 7. sz. 123–124. [Arabista, 1883–1951.]
- Tumarkin D. D.*: A nagy orosz humanista tudós. (I. N. Mikluho-Maklaj halálának 75. évfordulójára.) SzE 1963. 6. sz. 16–24.
- Scserbakov D. I.*: A kiváló tudós és utazó. (V. A. Obručev születésének 100. évfordulójára.) VAN 1963. 10. sz. 116–119.
- Kovalj M. K.*: A kiváló történész és politikus, M. N. Pokrovszkij. (Születésének 95. évfordulójára.) UIZs 1963. 4. sz. 124–125.
- Szokolov O. D.*: V. I. Lenin és M. N. Pokrovszkij bolsevik nézeteinek kialakulása. VI 1963. 8. sz. 30–41.
- A. N. Szamojlovics, 1880–1938.* MAA 1963. 2. sz. 243–264. [Turkológus]
- Kuznyecova N. A., Kulagina L. M.*: M. P. Pavlovics (Veltman), 1871–1927. NAA 1963. 3. sz. 189–193. In memoriam Sz. J. Avvakumov, 1892–1962. ISzSzSzR 1963. 1. sz. 238.
- In memoriam A. K. Berger, 1888–1962. VDI 1963. 1. sz. 199–200. [Ókori Görögország tört.]
- In memoriam A. K. Borovkov, 1904–1962. NAA 1962. 2. sz. 265–267.
- Usztyugov N. V., Buganov V. I.*: Iszaak U. Budovnyic, 1897–1963. IZ 74 (1963) 286–297.
- Lazarev V. N.*: In memoriam Lidia A. Durnovo. VV XXIII. (1963) 322–323.
- Podpalova G. I.*: In memoriam A. L. Galperin. KSzINA 64. (1963) 3–9. [japanológus, 1896–1963.]
- In memoriam A. M. Gyeborin. VAN 1963. 5. sz. 67–68. [A társadalmi eszmék története, 1881–1963.]
- In memoriam Szergej Vladimirovics Kiszeljov. VDI 1963. 1. sz. 3–15. [1905–1962.]
- Bakturszkaja N. N.*: In memoriam Sz. V. Kiszeljov. SzE 1963. 2. sz. 164–166.
- In memoriam K. V. Kudrjasov, 1885–1962. VI 1963. 3. sz. 217.
- In memoriam M. G. Levin prof. VI 1963. 8. sz. 219. [1904–1963.]
- In memoriam M. G. Levin. SzE 1963. 4. sz. 3–9.
- Soboul A.*: In memoriam A. S. Lotte. AHRF XXXV/173. (1963. jul.–szept.) 397–398. [Leningrádi történész.]
- In memoriam V. B. Luckij, 1906–1962. VI 1963. 2. sz. 219. [Arabista]
- In memoriam V. B. Luckij, †1962. NNA 1963. 2. sz. 267–268.
- Dorosenko Je. A.*: Hoszejn Makki politikus mint történész. KSzINA 36. (1963) 161–175. [1913–]
- In memoriam G. M. Petrov. 1901–1962. KSzINA 39. (1963) 3–5. [Iranista]
- Dmitrijev Sz. Sz.*: In memoriam N. L. Rubinstein, 1897–1863. ISzSzSzR 1963. 3. sz. 239–241.
- In memoriam N. L. Rubinstein. VI 1963. 4. sz. 217. [1897–1963.]
- In memoriam Vera V. Sztoklickaja-Tyereskovics, 1885–1962. SzV 23 (1963) 300–301.
- Le Goff J.*: Nekrológ N. A. Sziporováról, 1910–1961. Ann 1963. 2. sz. 409–411.
- In memoriam Prof. J. M. Zaher. VI 1963. 5. sz. 219. [1893–1963]
- Markov W.*: In memoriam J. M. Zaher. ZG 1963. 7. sz. 1350–1352. [A francia forrad. tört., 1893–1963.]
- Soboul A., Cobb R.*: In memoriam J. Zaher, 1893–1963. AHRF XXXV/173. (1963. jul.–szept.) 398–400.
- In memoriam J. J. Zutisz, 1893–1962. KSzSz 36. (1963) 109–110. [Szovjet baltikumi tört.]
- In memoriam J. J. Zutisz, 1893–1962. SzV 23. (1963) 302.
- Manfred A., Daline V.*: In memoriam V. P. Volgin 1879–1962. AHRF XXXV/171. (1963. jan. márc.) 121–123.
- Konjusaja R. P.*: A marxista-tudós. VIK 1963. 8. sz. 95–97. [V. V. Adoratszskij 85. születésnapjára.]

- Mongajit A. L.*: A. V. Archovszkij 60. születésnapjára. VI 1963. 1. sz. 103–105.
- A. V. Archovszkij* 60. születésnapjára. ISzSzsR 1963. 3. sz. 238.
- Nyikiforov V. N.*: Egy szovjet nemzetközi tudós, A. J. Kantorovics. KSzINA 56. (1963) 143–158. [1896 – Kína története]
- Mjacina Je. M.*: Dmitrij Alekszejevics Oldergogge. 60. születésnapjára. NAA 1963. 4. sz. 246–248. [Műveinek bibliográfiája. uo. 248–251. Afrikanista]
- Tvertyinova A. Sz.*: N. V. Pigulevszkaja 70. születésnapjára. NAA 1963. 6. sz. 262–266.
- I. I. Potyehin* a történet tud. doktora fő munkáinak listája. (60. születésnapjára). Összeállította: A. Mitnyik. NAA 1963. 5. sz. 243–248.
- Szerova O. V.*: 30 év az orientaliztika posztján. NAA 1963. 5. sz. 238. [G. N. Rumjancev 60. születésnapján.]
- A. Ju. Spirt* a gazdaságtudományok doktora fő munkáinak jegyzéke. (60. születésnapjára.) NAA 1963. 5. sz. 249–250.
- M. Ja. Szjuzumov* 70. születésnapjára. VV XXIII. (1963) 321–322.
- Sunkov V. I.*: M. N. Tyihomirov akadémikus 70. születésnapjára. VI 1963. 6. sz. 99–106.
- M. N. Tyihomirov* akadémikus 70. születésnapjára. ISzSzsR 1963. 5. sz. 230. [1963. jun. 1.]
- Koroljuk V. D.*: V. D. Tyihomirov akadémikus, mint szlavista történész. UZSISZ XXVI. (1963) 3–9.
- Neubauer H.*: M. N. Tyihomirov 70. születésnapjára. JGO 1963. 4. sz. 637–638.
- Bogdan D. P.*: M. N. Tyihomirov akadémikus munkái a Román Népköztársaságban. VI 1963. 6. sz. 204–206.
- Sz. N. Valk* 70. születésnapjára. ISzSzsR 1963. 2. sz. 236.
- Burlackij F. M.*: Új szakasz a marxista-leninista államlélelet fejlődésében. VIK 1963. 5. sz. 27–41. [A XXII. kongr.]
- A párttörténet-tudomány legjelentősebb feladatai. (Az Össz-szövetségi Történészkonferencia anyagáról.) VIK 1963. 3. sz. 138–145. [Moszkva, 1962. dec.]
- K. A.*: A társadalomtudományok kérdései a SzTA közgyűlésén. NNI 1963. 3. sz. 170–171. [1962. febr. 4–5.]
- Az SzKP KB júniusi plénuma és a szovjet tudomány feladatai. (Az SzTA közgyűlése.) NNI 1963. 5. sz. 179–181. (jun. 1–4.)
- Tokarjev P. A.*: A társadalomtudományok fontos problémái. (A filozófiai és jogtudományi osztály közgyűlésén.) VAN 1963. 6. sz. 103–105. [1963. ápr. 2.]
- Dunajevszkij V. A., Szaharov A. M., Szenjavszkij Sz. L.*: A fiatal történészek tudományos munkája. VI 1963. 1. sz. 36–49. [A tudományos-oktató kérdérek képzéséről tartott összszövetségi konferenciáról Moszkva, 1962. dec. 18–21.]
- A történészek össz-szövetségi tanácskozása. VI 1963. 2. sz. 3–75. [A történészkaderek képzésének megjavításáról, Moszkva, 1962. dec. 18–21.]
- Az össz-szövetségi történészkonferencia. NNI 1963. 2. sz. 4–43. [Moszkva, 1962. dec. 18–21. B. N. Ponomarev, V. M. Hvosztov, B. G. Gafurov referátumával.]
- Az össz-szövetségi történészkonferencia. ISzSzsR 1963. 1. sz. I–VII.
- Manuszevics A.*: A szovjet történészek konferenciája. ZPV 1963. 1–2. sz. 385–393.
- Todorov N., Filipov P.*: A Szovjetunió történeteinek össz-szövetségi konferenciája. IP 1963. 3. sz. 116–125.
- Asszaturova M. I., Surbovanij G. P.*: Az SzTA Történettudományi Osztályának közgyűlése. VI 1963. 3. sz. 101–106. [1963. jan. 8.]
- A. V.*: Az SzTA Történettudományi Osztályának közgyűlése. NNI 1963. 2. sz. 183–184. [1963. jan. 8.]
- A SzTA évi közgyűlése, 1963. febr. 4–5. VAN 1963. 3. sz. 3–35.
- Szedov K. I.*: Az SzTA Történettudományi Osztályának közgyűlése. VI 1963. 8. sz. 101–102. [Július 2.]
- Vasziljev I. V.*: A SzTA Történettudományi Osztályának közgyűlése. VI 1963. 7. sz. 110–111. [1962. dec.]
- Alpatova G. M., Danyilov V. A., Rahsmir P. Ju.*: Tudományos konferencia a munkás- és demokratikus mozgalom történetéről. NNI 1963. 5. sz. 181–183. [1963. máj. 21–23.]
- Mordovsin I. I.*: III. egyetemi konferencia a Szovjetunió munkásosztályának történetéről. ISzSzsR 1963. 5. sz. 223–225. [1963. máj. 20–22.]
- Az SzKP története forrástudományának néhány kérdése. A vita összefoglalása. VIK 1963. 5. sz. 101–105.
- Lexin V. V.*: Az SzKP és a világ kommunista mozgalmának harca az imperialista háború ellen. NNI 1963. 2. sz. 178–179. [Tud. ülésszak, 1962. dec. 7-én.]
- Kolicseva Je. I.*: L. V. Cserepnyin „A szovjet történettudomány harca a burzsoá történetírással” c. referátumának megvitatása. ISzSzsR 1963. 4. sz. 223–225. [1963. márc. 13.]
- Szaharov A. N.*: A carizmus gyarmati politikája kérdéseinek megvitatása. VI 1963. 1. sz. 148–153.
- Oroszország ipari proletariátusának kialakulása. Vita-ülések az oroszországi proletariátus történetének tanulmányozására alakult csoportban. ISzSzsR 1963. 2. sz. 227–231.
- Rakitszkij B. V., Szokolovszkij A. F.*: A gazdasági fejlődés törvényszerűségei a kommunizmusra való áttérés időszakában. (Tudományos konferencia Moszkvában.) VAN 1963. 4. sz. 102–105. [jan. 22–26.]
- Anfimov A. M., Tyihonov Ju. A.*: Az V. köztársasági központi szimposium Kelet-Európa agrártörténetéről. VI 1963. 7. sz. 111–116. [Minszk, 1962. szept. 20–25.]
- Ledovszkaja I. V.*: Kelet-Európa agrártörténetének V. köztársasági szimposiuma. ISzSzsR 1963. 2. sz. 219–224.
- Naumov J. P.*: A szlavisztika területén a tudományos kutatómunkák koordinálására alakult tudományos bizottság munkája. VI 1963. 11. sz. 108–109. [Konferencia, máj. 7–8.]
- Naumov Je. P.*: A vezető intézetek képviselőinek értekezlete a szlavisztikai kutatómunka koordinációjáról. KSzISZ 37. (1963) 106–109. [1963. nov. 30.–dec. 1.]
- Rjabenszkij V. I.*: Tudományos-népszerűsítő konferencia Krakkóban. UIZS 1963. 5. sz. 156–157. [Az ukrán és lengyel nép történeti kapcsolatairól a 19–20. században. 1963. jun. 4–5.]
- Le Goff J.*: A szovjet és francia történészek kollokviuma Moszkvában, 1961. októberében. Ann 1963. 2. sz. 329–331.
- Alekszejeva G. D.*: „Történettudomány története” tudományos tanácsában. VI 1963. 5. sz. 91–93. [A tanács ülésszaka, febr. 4–5.]
- Mendelszon V. I.*: A historiográfia problémáinak megvitatása a SzTA Történettudományi Intézetében. NAA 1963. 3. sz. 178–182. [1963. nov. „A történettudomány történetének vázlata” IV. köt. megvitatása kapcsán.]
- Gyejanov A. F.*: II. össz-szövetségi konferencia az ókori Kelet történetéről. VI 1963. 1. sz. 152–155. [Leningrád, 1962. május 14–19.]
- II. Össz-szövetségi ülésszak az ókori Kelet kutatására. VDI 1963. 1. sz. 166–195. [Leningrád, 1962. máj. 14–19.]
- Sz. A.*: Nemzetközi kollokvium a keleti források tanulmányozásáról. NAA 1963. 2. sz. 233–235. [Moszkva, 1962. nov. 15–21.]
- Malahovszkij K. V.*: A szovjet keletkutatás állapotáról és feladatairól. VI 1963. 8. sz. 102–103. [A tudományos tanács ülése, ápr. 10–11.]
- Az ideológiai harc és a szovjet orientalisták feladatai. NNA 1963. 5. sz. 3–9.
- A szovjet orientaliztika a két kongresszus között. NAA 1963. 6. sz. 242–253. [A XXV. moszkvai és az 1964. jan.-i Delhi-i kongresszus között.]
- Luckaja N. Sz.*: Az arabisták II. össz-szövetségi konferenciája. VI 1963. 4. sz. 95–96. [1963. jan. 24–30.]
- Ahmedov B. A.*: Orientalisztikai tanácskozás Taskentben. NAA 1963. 3. sz. 184–185. [1963. febr. 11–12.]
- Kuznyecova N. A., Nyikiforov V. N.*: Az ázsiai és afrikai országok specialista történészeinek konferenciája. VI 1963. 6. sz. 107–109. [Leningrád, 1963. jan. 25–25.]
- Bazijanc A. P.*: Ülésszak Afganisztán, Irán és Törökország történetének kérdéseiről. NAA 1963. 1. sz. 240–241. [Moszkva 1961. jun.]
- Csernih A. G.*: Tudományos beszámolók Szibéria és Távol-Kelet történetéről a III. távol-keleti történészkonferencián. ISzSzsR 1963. 3. sz. 234–235.
- A történettudomány feladatai az SzKP KB júniusi plénumának határozatai fényében. VI 1963. 8. sz. 3–18
- Kukin D. M.*: Az SzKP történelmi tapasztalatának tanulmányozása. VAN 1963. 7. sz. 10–20.
- G. L.*: A szovjet történettudomány átalakulása. WZ 1963. 4. sz. 281–284. [A XXIII. kongr. után.]
- Balog Róza*: A Szovjetunió történetének tanulmányo-

- zása Magyarországon, 1959–1962. ISzSzSzR 1963. 4. sz. 212–213.
- Barakov K. N.*: Az SZTA Történettudományi Intézetének eredményei 1962-ben. NNI 1963. 2. sz. 182–183. Az új- és legújabbkori történet forrásánáról. (A vita eredményeihez.) NNI 1963. 4. sz. 121–125.
- Kruusz H. H.*: Az emlékezések — fontos történeti források. ISzSzSzR 1963. 1. sz. 234–237.
- Csisztozvonov A. N.*: A Tudományos Tanács munkája 1962-ben „A kapitalizmus keletkezése” problémájával kapcsolatban. VI 1963. 2. sz. 122–123.
- Szalov V. I.*: A mai burzsoá történetírás filozófiai-elméleti alapjainak kritikájával foglalkozó csoport munkájáról. VI 1963. 5. sz. 143.
- Melnyik Sz. M.*: A tudomány kapcsolata a kommunista építés gyakorlatával. (Az USzSzk nyugati területeinek anyaga alapján.) UIZs 1963. 3. sz. 56–60.
- Szaharov A. M., Szapiro A. L.*: A szovjet irodalom az orosz feudalizmus történetének problémáiról 1962-ben. ISzSzSzR 1963. 4. sz. 138–157.
- Passuto V. T.*: A középkori Oroszország a szovjet szépirodalomban. ISzSzSzR 1963. 1. sz. 83–118.
- Bejszembajev Sz.*: A kazahsztani párttörténetek tudományos munkájáról. VIK 1963. 5. sz. 152–155.
- Naulko V. I.*: Az Ukrán SzSzk lakosságának mai etnikai összetétele. SzE 1963. 5. sz. 46–59.
- Kuprava A. E.*: Az abháziai történeteknél. ISzSzSzR 1963. 4. sz. 220–223.
- Kalenyicsenko P. M.*: A lengyel történeteknél. UIZS 1963. 5. sz. 157–159. [Az ukrán–lengyel kapcsolatokról.]
- A Szovjetunió és az USA tudósainak tudományos kapcsolatai. (Az USA Nemzeti Akadémiájának 100. évfordulójára.) VAN 1963. 10. sz. 86–90.
- Igrickij Ju. I.*: Egy amerikai szovjet-szakértő. (F. L. Schumann nézetei fejlődésének jellemzéséhez.) ISzSzSzR 1963. 5. sz. 180–207.
- Pochverija B. M.*: Vendégségben a török tudósoknál. NAA 1963. 5. sz. 233–236.
- Ponomarjov B. N.*: A történettudomány feladatai és tudományos-oktató kérdések kiképzése a történelem területén. VI 1963. 1. sz. 3–35.
- A történettudomány és történeti oktatás. PIS 1963. 2. sz. 3–6.
- A történeti oktatás elméletének és gyakorlatának fontos problémái. PIS 1963. 3. sz. 3–10.
- Gyerbov L. A., Kalisztratov N. P., Beszpalov A. G.*: A Szovjetunió története historiográfiája egyetemi anyagának tárgyról és tartalmáról. VI 1963. 3. sz. 22–36.
- Sulgin V. Sz.*: Historiográfiai konferencia a moszkvai egyetemen. VI 1963. 7. sz. 117–119. [1963. jan. 29–31.]
- Rejlina Je. E.*: Historiográfiai konferencia a moszkvai egyetemen. ISzSzSzR 1963. 4. sz. 217–220. [1963. jan. 29–31.]
- Smidt Sz. O., Kovalcsenko I. D., Dmitrijev Sz. Sz., Szaharov A. M.*: A Szovjetunió történetének historiográfiája egyetemi kurzus tárgyról és tartalmáról. VI 1963. 8. sz. 59–87.
- Najda Sz. F., Papin L. M.*: A szovjet társadalom történetével foglalkozó első egyetemi tanszék 10. évfordulójára. VI 1963. 9. sz. 97–99.
- Csisztyakova Je. V.*: A szemináriumi munka a Szovjetunió történetének tárgyköréből az első évfolyamon. ISzSzSzR 1963. 5. sz. 117–127.
- Bondar A. G.*: Az iskolai társadalomtudományi oktatás első eredményei. UIZs 1963. 5. sz. 3–12.
- P. N. Kudrjavcev* kézirati hagyatékából. Publikálja Sz. A. Aszinovszkoj. SzV 24. (1963) 303–312. [Bevezető előadás az újkor történetébe.]
- Migal K. G.*: A Mecsnyikov I. I. Állami Egyetemen Ogyesszában. (A tudományos kutatómunka az egyetemen.) VI 1963. 5. sz. 93–98.
- Karabekov D. K., Feodajeva F. Z.*: A dagesztáni egyetem történetészeinél. (A tudományos kutatómunka az egyetemen.) VI 1963. 10. sz. 107–109.
- Dovgopol V. N.*: A harkovi egyetem történetészeinek munkájáról. VI 1963. 4. sz. 96–112.
- Muntjan M. P.*: A kisinyovi egyetem történetészeinek munkájáról. VI 1963. 1. sz. 100–103.
- Gyerbov L. A., Kaskin I. Sz.*: A szaratovi „Csernisev-szkij” egyetem történeti fakultásának munkája. VI 1963. 2. sz. 124–127.
- Matvejev A. M., Nyikolszkaja G. V.*: A taskenti egyetem történetészeinél. (Tudományos kutatómunka az egyetemen.) VI 1963. 8. sz. 104–109.
- Selamanova N. B.*: Az archeográfiai bizottságban. VI 1963. 9. sz. 95–96. [közgyűlés, ápr. 2–3.]
- Schetelich E., Brachmann B.*: A Szovjetunió állami levéltári állagának szervezete és igazgatása. Am 1963. 1. sz. 1–14.
- Bouloiseau M.*: A Voroncov-Levéltár. RH CCXXX. (1963. júl.–szept.) 121–130.
- Bicskova N. V., Vinogradov L. K.*: Az IMEL Központi Pártarchívumába új állagok beérkezése. VIK 1963. 2. sz. 117–121.
- Petropavlovskij Je. Sz.*: A röplapok mint az Októberelőtti időszak történetének forrásai. VIK 1963. 8. sz. 105–111.
- Genkina K. P.*: A CGIA-ban levő dokumentumanyag Kirgizia történetéről. ISzSzSzR 1963. 5. sz. 217–221.
- Grebennyikov M. V.*: Szibéria és a Távol-Kelet pártlevéltáraiban. VIK 1963. 6. sz. 155–158.
- Sutoj V. Je.*: Dokumentumok a Szovjetunió történetéről az Osztrák Állami Levéltárban. VI 1963. 9. sz. 208–213.
- Mitev J.*: Dokumentumok az orosz–bolgár barátságról a szovjet levéltárakban. IIB 12. (1963) 185–191.
- Sztarozskadomskaja M. K.*: Az OSzSzkK Állami Történeti Könyvtárának 25. évfordulója. VIK 1963. 12. sz. 147–153.
- Verzhickij V. G.*: Az Állami Történeti Múzeum jubileuma. VI 1963. 9. sz. 135–137. [Alapításának 80. évfordulójára.]
- Altsuller R. Je., Klimova Sz. V.*: Az újkor kiállítás anyaga az Áll. Történeti Múzeumban. ISzSzSzR 1963. 1. sz. 228–233.
- Frolov K. M.*: A szocializmus és a kommunizmus építéséről szőlő marxista-leninista tanítás alkotó továbbfejlesztése. VIK 1963. 9. sz. 3–14. [A XXII. kongr. után]
- Kukin D. M.*: Dicső és hősi történeti út. (Az SzPK történet tankönyv 2. kiadásának megjelenéséhez.) VI 1963. 4. sz. 3–11.
- Drobizsev V. Z., Kukuskin Ju. Sz.*: A tudományos-népszerű irodalom szerepe a történeti ismeretek propagálásában. VI 1963. 9. sz. 3–14.
- Bogdanov P. P., Minasjan M. M., Prokofjev Je. A.*: „A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújának története” IV. kötetének fő problémái. VI 1963. 5. sz. 3–18.
- Cserepnin L. V.*: A történelem A. Sz. Puskin műveiben. VI 1963. 9. sz. 25–44.
- Fourniau Ch.*: Aragon „A Szovjetunió története” c. művéről. CC 1963. 3. sz. 158–175. [Maurais A., Aragon L.: Az USA és a Szovjetunió párhuzamos története.]
- Bruhaj J.*: Aragon, mint a Szovjetunió történetésze. Pensée 109 (1963. máj.–jún.) 21–34.
- Bazylow L.*: Egy új amerikai könyv Oroszország és a Szovjetunió történetéről. (J. Clarkson könyvéről.) PH 1963. 3. sz. 494–504.
- Olegina I. N.*: E. H. Carr „A szocializmus egy országban” c. munkájáról. ISzSzSzR 1963. 4. sz. 188–205. [A „The Bolshevik Revolution” V. kötete.]
- Gaponyenko L. Sz., Szoboljev G. L., Tokarjev Ju. Sz.*: Amerikai dokumentum-publikáció az Ideiglenes Kormányról. VI 1963. 5. sz. 147–159.
- Konsztantyinov V. M.*: Az első nagy japán tudományos mű Oroszországról. NAA 1963. 4. sz. 99–108. [1973]
- Golodnyak A. T., Morozov M. B.*: A kibernetika felhasználása a történeti kérdések tanulmányozásánál. UIZs 1963. 4. sz. 94–98.
- Vass H.*: Az MSZMP KP mellett működő Párttörténeti Intézet munkájának néhány kérdése. VIK 1963. 12. sz. 139–145.
- Mongajt A. L.*: A szovjet archeológia létrejötté és első lépései. ISzSzSzR 1963. 4. sz. 75–94.
- Udalova Z. V., Litavrin G. G.*: A szovjet bizantinológia 1955–1961-ben. VV XXII. (1963) 3–7.
- Taube v. A.*: A Balti Történeti Bizottság 1953–1963-ban. ZfO 1963. 4. sz. 726–729.
- Ponomarjov B.*: Emeljük a történettudományt és történeti oktatást a kommunista építés feladatainak színvonalára. Kom 1963. 1. sz. 10–35.
- Ponomarjov B. N.*: Emeljük a történettudományt és történeti képzést a kommunista építés színvonalára. VIK 1963. 1. sz. 16–41.
- Avreh A. Ja.*: A történeti kutatás módszereinek kérdé-

- séhez. (Sz. M. Dubrovskij könyvének margójára.) VI 1963. 10. sz. 110–120.
- Böss O.: A szovjet történetírás története. (A periodizációs vitához, 1960–1962.) JGO 1963. 4. sz. 561–592.
- Nyifontov A. Sz.: A történész tudományos munkájának tapasztalataiból. ISzSzsZR 1963. 2. sz. 118–140.
- Lescsenko N. N., Szarbej V. G.: Hazánk történetének kérdései Engels műveiben. UIZs 1963. 6. sz. 13–24.
- Svidák O. M.: Ukrajna pártszervezeteinek harca a tudományos ateista propaganda hatályosságáért az SzKP XX. és XXII. kongresszusa közötti időszakban. UIZs 1963. 6. sz. 25–33.
- Zlobin V. P.: Az SzKP történeti forrásának fogalma. VIK 1963. 1. sz. 98–100.
- Sztrelszkij V. I.: Az SzKP története forrásismeretének kérdései. VIK 1963. 1. sz. 100–102.
- Smidt Sz. O.: Az SzKP története forrástani tanulmányainak kérdései. VIK 1963. 2. sz. 101–104.
- Koroljev B. I.: Hogyan hamisítja meg az Ostforschung az SzKP programját. ISzSzsZR 1963. 2. sz. 180–204.
- A hazai tudomány tanulmányozása a jelenkor feladatainak színvonalán. ISzSzsZR 1963. 2. sz. 3–22.
- Cserepnjin L. V.: A történelem és a jelenkor Lenin Október utáni műveiben. ISzSzsZR 1963. 2. sz. 23–34.
- Rogacsevszkaja L. Sz.: A gyárak és üzemek története tanulmányozásának néhány eredménye. VI 1963. 3. sz. 109–119.
- Guszev D. I.: Az utóbbi években a Szovjetunió népei közti barátság és együttműködés történetéről megjelent irodalom. VI 1963. 10. sz. 126–130.
- Tronyko P. T.: Szovjet-Ukrajna városai és falvai történetének megírásához. UIZs 1963. 2. sz. 24–30.
- Backus O. P.: Belorusszia története az újabb szovjet történetírásban. JGO 1963. 1. sz. 79–96.
- Szaharov A. M.: A Szovjetunió feudális kori történetének néhány kérdése. PIS 1963. 3. sz. 23–34.
- Garnat I. V.: A városok és falvak történetírásának szervezeti és módszertani kérdései. UIZs 1963. 2. sz. 98–101.
- Laptyin P. F.: A faluközösség problémái I. V. Lucsickij műveiben. SzV 23. (1963) 216–228. [I. V. Lucsickij, 1945–1948]
- Lowmianski H.: Néhány megjegyzés az orosz parasztok történetére a feudalizmus korában. (J. Blum könyvének margójára.) PH 1963. 3. sz. 487–493.
- Sunkov V. I.: Szipéria történetének néhány problémája. VI 1963. 10. sz. 60–70.
- Kaszimenko A. K.: Az ukrán történészek új sikerei. UIZs 1963. 2. sz. 13–23.
- Sarovatova P. Sz.: Munkák előkészítése a népi demokratikus országok történetéről. (Ülés az SzTA Történetud. Intézetében.) NNI 1963. 2. sz. 180–181.
- Kabanov P. J., Usakov A. V.: A szovjet történeti táj. kutatás. ISzSzsZR 1963. 3. sz. 3–17.
- Iszkenderov A. A.: A szovjet tudósok kutatásai Ázsia és Afrika munkáosztályáról. NAA 1963. 3. sz. 110–123.
- A Szovjetunióban a középkor történetéről 1961-ben megjelent munkák bibliográfiája. Összeállította: I. I. Frolova. SzV 24. (1963) 313–324.
- Bejlisz V. M.: Dagesztán történetéről, 6–11. sz. (Szarir) IZ 73. (1963) 249–266.
- Brajcssevszkij M. Ju.: A szláv–bizánci kapcsolatok a 9. századig az utóbbi évek szovjet irodalmában. VV XXII. (1963) 8–99.
- Hrisztoff H.: A délszláv országok és Ukrajna kulturális kapcsolatainak néhány kérdése a 19. század 70-es éveig. UIZs 1963. 4. sz. 73–75. [A 9. száadtól.]
- Zimin A. A.: A régi Rusz M. N. Tyihomirov akadémikus műveiben. UIZs XXVI. (1963) 10–23.
- Zimin A. A.: Jakov szerzetes kolofona és dícsérete Vlagyimir fejedelem Vitájában a legrégibb kézirat szerint. KSzSz 37. (1963) 66–75.
- Mosin V.: Leo orosz metropolita pápstorlevele a maceszről egy oclridai kéziratban. BS 1963. 1. sz. 87–105. [1990-es évek]
- Boldur A. V.: A Voszkrzenszkaja Letopiszben foglalt szláv–moldvai krónika. S 1963. 5. sz. 1099–1121. [A románok eredetéről és a moldvai állam megalapításáról.]
- Rosztikus R. P.: Kamenec-Podolszk város 900. évfordulója. VI 1963. 4. sz. 156–157.
- Popov L. K., Hotjun G. T.: Kamenec-Podolszk történetéhez. UIZs 1963. 1. sz. 103–105. [Alapításának 900. évfordulójára.]
- Kargalov V. V.: Oroszország régi városai. PIS 1963. 1. sz. 56–68.
- Koroljuk V. D.: Rusz és Lengyelország a 11. század első évtizedeiben. UIZs XXVI. (1963) 24–36.
- Zsuzsunadze O. G.: Az osztályharc a kievű Oroszországban a 11. század végén. UIZs 1963. 6. sz. 74–79.
- Vilimbahov V. B.: A legrégibb orosz tudósítás a novgorodiak „tengeri” hadjáratairól. VI 1963. 1. sz. 196–199. [1134–1136]
- Voronyin N. N.: „Monda Andrej Bogoljubskij meggyilkolásáról” és a monda szerzője. ISzSzsZR 1963. 3. sz. 80–97. [12. század]
- Zimin A. A.: Dašcelkanról és a történeti ének műfajának létrejöttéről. ISzSzsZR 1963. 3. sz. 98–110.
- Baljazin V. N.: Oroszország és a német lovagrend. VI 1963. 6. sz. 60–72.
- Karajev G. N.: Új adatok a Jégcsata helyéről. (Az Archeológiai Intézet komplex expedíciója munkáinak befejezése.) ISzSzsZR 1963. 6. sz. 57–75.
- Kudrjavcev B. V.: A tatár–mongolokkal való harc a Szity folyónál 1238-ban. ISzSzsZR 1963. 4. sz. 226–227.
- Kargalov V. V.: A mongol–tatár oroszországi hadjáratainak fő szakaszai. PIS 1963. 4. sz. 27–39.
- Naumov Je. P.: Az orosz–szerb középkori kapcsolatok történetéből. (St. Dečanski második Vitája I. Volockij műveiben.) UIZs XXVI. (1963) 37–47.
- Stöckl G.: Voltak-e a moszkvai államban „rendek”? VI 1963. 3. sz. 321–342.
- Bardach J.: A matrimonális szokásjog laikus jellege a Litván Nagyhercegségben, 15–17. század. CzPII 1963. 1. sz. 85–150.
- Kastanov Sz. M.: Rettegott Iván opricsnyinájának tanulmányozásához. ISzSzsZR 1963. 2. sz. 96–117.
- Misko D. I.: A városi kézműipar fejlődése Ukrajnában a 15. században és a 16. század első felében. UIZs 1963. 3. sz. 67–72.
- Schramm G.: Lemberg és a reformáció. JGO 1963. 3. sz. 343–350.
- Gorfunkel A. H.: A kirill-belozeri kolostor földművelésének fejlődése a 16–17. században. IZ 73. (1963) 219–248.
- Kastanov Sz. M.: Még egyszer a 16. századi városi prikazról. VI 1963. 11. sz. 211–213.
- Benninghoven Fr.: A livóniai harcoló egységek száma és megoszlása a középkor végén. ZfO 1963. 4. sz. 601–622. [16. sz.]
- Burgyej G. D.: A molodi csata 1572. UIZs XXVI. (1963) 48–79.
- Stöckl G.: Posseviniana. JGO 1963. 2. sz. 223–236 [A Possevinó békekötvetítése 1581–82-ben IV. Iván és Báthory István között.]
- Tarvel E.: Lengyelország agrárpolitikája Dél-Esztországbán a 16. század végén és a 17. sz. elején. KII 1963. 4. sz. 823–849.
- Milov L. V.: A parasztság rétegződése Oroszországban a 17. században. A kérdés felvetése. ISzSzsZR 1963. 3. sz. 111–126.
- Hoszowski S.: Az orosz gabona konkurenciája a holland piacon a 17. század első felében. (M. Borgucka cikkével kapcsolatban.) PH 1963. 4. sz. 688–699.
- Gorszkaja N. A.: A „zsillie zapiszi”. (A 17. századi bér-munka történetéhez.) ISzSzsZR 1963. 5. sz. 58–78.
- Lurje Sz. Sz.: A Hlopok összeesküvés szétzúzásának dátumáról. VI 1963. 11. sz. 209–211. [1603]
- Maciszewski J.: A lengyel nemesség közvéleménye a moszkvai intervencióról, 1604–1609. KH 1963. 2. sz. 363–386.
- Leitsch W.: Az orosz történelem Romanov Mihály megválasztásától Pál meggyilkolásáig. 1613–1801. JGO 1963. 1. sz. 47–78.; 3. sz. 351–404.
- Figarovskij V. A.: Az 1614–1615. évi parasztfelkelés. IZ 73. (1963) 194–218.
- Kudasev L. N.: A kirilli szigetek történetéből. VI 1963. 8. sz. 42–58. [1640-es évekől.]
- Preobrazsenszkaja P. Sz.: A kalmükök társadalmi gazdasági rendszerének kérdéséhez. (Az 1640. évi „sztyeppe rendelet” adatai alapján.) ISzSzsZR 1963. 5. sz. 94–100.
- Demény-Meszkova L.: Románok részvétele Bogdán Hmelnyickij kozákjainak harcaiban. S 1963. 6. sz. 1381–1396.
- Iszajevics Ja. Je.: A kozák csapatok harci zászlai. UIZs 1963. 1. sz. 85–87. [17. sz. dereka.]

- Olejnyik L. V.*: Az orosz—ukrán és lengyel kapcsolatok történetéből, 1660—1665. UIZs 1963. 2. sz. 52—65.
- Meyer Kl.*: „Kayszerliche Grossmächteit”. Viták a császár és a cár közötti tárgyalásoknál megillető megszólítások ügyében, 1661—62. ZfO 1963. 1. sz. 1—10.
- Kubanov A. I.*: Az orosz társadalmi gondolkodásban a 17. század második felében és a 18. század elején mutatkozó új jelenségek jellemzéséhez. ISzSzSzR 1963. 6. sz. 85—103.
- Winter E.*: A. H. Franke és Oroszország. ZG 1963. 5. sz. 958—964. [A hallei egyetem egyik alapítója születésének 300. évf.]
- Martinov M. N.*: Az uráli jobbágy munkások földdel való ellátottsága a 18. században. ISzSzSzR 1963. 4. sz. 131—137.
- Sosepetov K. N.*: A. M. Cserkasszkij herceg szökött parasztjai a 18. század első felében. ISzSzSzR 1963. 6. sz. 127—137.
- Soom A.*: Az ősz parasztok helyzete a 18—19. század fordulón. ZfO 1963. 4. sz. 719—723.
- Tyiszenko N. F.*: A Balparti-Ukrajna részvétele Oroszország külkereskedelmében a 18. században. UIZs 1963. 6. sz. 105—107.
- Jepifanov P. P.*: Az „Ucsonaja Druzsina” és a 18. századi felvilágosodás. (Az orosz társadalmi gondolkodás történetének néhány kérdése.) VI 1963. 3. sz. 37—53.
- Erdmann Y.*: Patkul és Bécs. Patkul tárgyalásai a bécsi udvarral és követekkel és ügyvivőkkel. ZfO 1963. 2. sz. 266—293. [18. század első éveiben.]
- Busse P. P.*: Fazl Ali-Bek, mint Irán követe Oroszországban, 1711—1713. KSzINA 39. (1963) 33—51.
- Lessment L. Ja.*: I. Péter és a volt német lovagrend. IZ 73. (1963) 301—305. [1721]
- Ovcinnyikov R. V.*: Az asztraháni ind kereskedelmi kolónia történetéhez. NAA 1962. 4. sz. 129—132.
- Kukanova I. G.*: Az asztraháni vámkönyvek az orosz—iráni kereskedelemről, 18. század második negyede. KSzINA 36. (1963) 86—89.
- Vianu A.*: Havasföld diplomáciai tevékenysége Oroszországban 1736—1738-ban. RS VIII. (1963) 19—26.
- Kuzmin A. G.*: V. N. Tatyisev „Orosz történetének” forráskutatási alapja. VI 1963. 9. sz. 214—218. [1739]
- Suvalov P. I.*: tervezete „Különböző, állami érdekű módszerekről” (1754) Közl: Sz. O. Smidt. IA 1962. 6. sz. 100—118.
- Szpirkov V., Kulikova A.*: Új anyagok a Pugacov-felkelés történetéről. VI 1963. 1. sz. 190—192.
- Cserovany A. Sz.*: Je. Pugacov Ukrajnában és Beloruszsiában. UIZs 1963. 3. sz. 108—110.
- Gyerejankin T. I.*: A poszcessziális manufaktúra sorsa az ipari forradalom időszakában Ukrajnában. (A rjáski posztomanufaktúra, poltavai korm.) UIZs 1962. 6. sz. 106—108. [18. sz. vége—19. sz. 1. f.]
- Baszjakov E. G., stb.*: Dokumentumok az Orosz—Amerikai Társaságról az USA Nemzeti Archivumában. ISzSzSzR 1963. 5. sz. 212—217. (1799)
- Puskarov L. N.*: A források klasszifikálása a 19—20. század orosz történettudományában. ISzSzSzR 1963. 5. sz. 79—93.
- Kamenskij Z. A.*: Dialektikus eszmék az orosz filozófiában a 19. század elején. VF 1963. 6. sz. 139—148.
- Rindzjunszkij P. G.*: A 19. századi oroszországi kisárutermelői układ tanulmányozásának kérdései. ISzSzSzR 1963. 4. sz. 95—119.
- Kahk Ju. Ju.*: A parasztra nehezedő földesúri nyomás mértéke. (P. G. Rindzjunszkij „A kisárutermelő układ Oroszországban a 19. században” c. cikkével kapcsolatban.) ISzSzSzR 1963. 3. sz. 127—132.
- Jacunszkij V. K.*: Még egyszer a földművelő parasztság tőkés rétegződésének kérdéséhez, a reform-előtti Oroszországban. ISzSzSzR 1963. 1. sz. 119—141.
- Gingyin I. F.*: Az orosz burzsoázia a kapitalizmus időszakában, fejlődése és sajátosságai. ISzSzSzR 1963. 2. sz. 57—80; 3. sz. 37—60.
- Ljascsenko L. G.*: Ukrajna kulturális kapcsolata Szerbiával a 19. században. UIZs 1963. 6. sz. 107—109.
- Blanc S.*: Az orosz adminisztráció gyakorlata a 19. század első felében. RHMC X. (1963. jan. márc.) 45—64.
- Vianu Al.*: A balkáni események és az orosz—török tárgyalások, 1802. RS IX. (1963) 483—504.
- Kuznyecova N. A.*: Az első orosz összefoglaló mű az orosz—iráni kapcsolatok történetéről. KSzINA 36. (1963) 154—160. [1804—1813 előtti korszakról.]
- Kias L.*: Néhány adat az orosz—moldvai gazdasági kapcsolatokról a 19. század elején. SBBH 1963. 1. sz. 43—47. [1811]
- Beck F.*: Az NDK és a Szovjetunió történészbizottsága tudományos ülésszaka az 1813. évi felszabadító háború 150. évfordulóján. Ann 1963. 6. sz. 233. [Berlin, 1963. okt. 15—17.]
- Druzsinyin N. M.*: Az 1813. évi felszabadító háború és az orosz társadalom. VI 1963. 11. sz. 34—46.
- Az orosz csapatok részvétele Németország felszabadításában a napóleoni iga alól. A dokumentumokat közli: R. Je. Altsuller, V. K. Golovnyikov. NNI 1963. 5. sz. 83—92.
- Molok F. A.*: Az 1812. évi Honvédő Háború visszhangja Csehországban és az orosz hadsereg felszabadító hadjárata Európában. NNI 1963. 4. sz. 103—108.
- Gardanov V. K.*: Az adige-népek megoszlása és lélekszáma a 19. század első negyedében. SzE 1963. 4. sz. 72—93.
- Balajan B. P.*: A Kaukázusontúl hozzácsatolása Oroszországhoz a mai iráni történetírás megvilágításában. KSzINA 73. (1963) 192—197.
- Malinyin V. A.*: Puskin és Ragyiscsev. VF 1963. 8. sz. 125—130.
- Zlidnyev V.*: Sevcsenko és a külföldi szlávok. KSzISz 37. (1963) 110—113.
- Taraszova V. M.*: Nyikolaj Turgenyev dekabrista és a harc a rabizoltság ellen az Egyesült Államokban. VI 1963. 10. sz. 209—212.
- Marahov G. I.*: Egy kiváló lengyel forradalmi demokrata. UIZs 1963. 3. sz. 115—116. [Z. Szerakovszkij halálának 100. évfordulójára.]
- Gurevics B. P.*: Oroszország politikája az ópium-kérdésben az angol—kínai háború idején, 1839—1842. KSzINA 56. (1963) 130—142.
- Blumenthal J. H.*: Osztrák és orosz Balkán-politika, 1853—1914. DDr 1963. 3. sz. 117—130.
- Ganelin R. S.*: Oroszország gazdasági kapcsolatai Mexicóval és Brazíliával a 19. század derekán. NNI 1963. 6. sz. 59—64.
- Rappich H.*: Friedrich Bodenstedt, 1819—1892, Oroszország megismerésének úttörője Németországban. WZHU 1963. 6. sz. 697—703.
- Morduhovics L. M.*: Jurij Križanić filozófiai és szociológiai nézetei. KSzISz 36. (1963) 61—84. [1859—1860]
- Scserbina P. F.*: A paraszttulajdon Podoljában az 1861-es reform végrehajtása idején. UIZs 1963. 5. sz. 103—107.
- Djakov V. A.*: „A lengyelországi orosz tisztek bizottsága” egy ismeretlen proklamációja. NNI 1963. 1. sz. 119—121. [1862]
- Djakov V. A.*: A lengyelországi orosz tisztek bizottságának egy újabb ismeretlen proklamációja. ISzSzSzR 1963. 3. sz. 160—162.
- Kosztjuszko I. I.*: Az 1863-ban a Lengyel Királyságban, Litvániában, Beloruszsiában és a Jobbparti Ukrajnában lefolyt felkelés 100. évfordulójára. VI 1963. 1. sz. 86—99.
- Csernyahovszkij G. Sz., Csernyakova T. N.*: Az 1863. évi sztrájk a holnyicki üzemekben. ISzSzSzR 1963. 5. sz. 150—151.
- Vorobjev Sz. L.*: Érdekes cikk az orosz narodnyik mozgalom magyarországi visszhangjairól. ISzSzSzR 1963. 4. sz. 214—216. [Dolmányos I. cikke a budapesti egyetemi Annalesben.]
- Nazarov A. G.*: A historizmus a forradalmi demokrátiák szociológiájának kutatásában. VF 1963. 3. sz. 87—95.
- Bagautdinov A. Z.*: Csernisevskij útja a száműzetésbe. VI 1963. 5. sz. 213—216. [1864. máj. 20.]
- Knyazev I. V.*: M. Je. Szaltikov-Scedrin „külön gondolatai”. (A penzai területi levéltár anyagából.) ISzSzSzR 1963. 5. sz. 147—150. [1865—1866.]
- Skok H.*: A lengyel deportáltak felkelése Szibériában 1866-ban. PII 1963. 2. sz. 244—269.
- Besançon A.*: Az orosz értelmiségről. RH CCXX. (1963. okt.—dec.) 391—402. [19. sz. 2. f.]
- Ogolevec V.*: V. G. Korolenko és a cári titkosrendőrség. VI 1962. 2. sz. 211—214. [1870-es évektől.]
- Linkov Ja. I.*: N. P. Ogarjov szerepe az Oroszország politikai felszabadításáért folytatott harcban. (Születésének 150. évfordulójára.) VI 1963. 12. sz. 13—30.
- Rudnyickaja Je. L.*: N. P. Ogarjov, a parasztforradalom

- teoretikusa és gyakorlati harcosa (Születésének 150. évfordulójára.) ISzSzsZR 1963. 6. sz. 33–56.
- Goldin F. L.*: A költő, hazafi, forradalmár. (M. P. Ogarjov születésének 150. évf.) UIZs 1963. 6. sz. 120–122.
- Barenbaum I. Je.*: N. A. Szerzo-Szolovjevics ismeretlen műve. ISzSzsZR 1963. 6. sz. 138–142. [1860]
- Tvardovszkaja V. A.*: Az oroszországi reform utáni társadalmi mozgalmak történetével foglalkozó csoport munkájáról. VI 1963. 2. sz. 170–172.
- Anfimov A. F.*: A kisárukereskedelemelem a reform utáni Oroszország mezőgazdaságában. ISzSzsZR 1963. 2. sz. 141–160.
- Gurzij I. A.*: Az ukrán országos vásárok és szerepük Oroszország belkereskedelmében, a 19. század 60–90-es éveiben. UIZs 1963. 5. sz. 48–57.
- Kuprijanova L. V.*: A novorosszjszki kikötő és a vladikavkazi vasút a reform utáni időszakban. IZ 73. (1963) 289–300.
- Belza J. F.*: Dvofák és iskolájának szerepe az orosz–cesh kultúrkapcsolatok fejlődése szempontjából. UZISz XXVI. (1963) 183–199.
- Ginyev V. N.*: A narodnyikok forradalmi tevékenysége a 70-es években a Volga középső folyása mentén lakó parasztok és munkások között. IZ 74. (1963) 220–244.
- Kosztjyn A. F.*: A marxizmus úttörői Oroszországban. VIK 1963. 9. sz. 22–37. [1870–80-as évek]
- Tkacsenko P. Sz.*: A narodnyikok történetének vitás problémáiról. ISzSzsZR 1963. 6. sz. 76–84.
- Gurevics H. Sz.*: Je. O. Zaslavszkij nézeteinek eszméi iránta. VI 1963. 10. sz. 212–215 [1875 k.]
- Volk Sz. Sz.*: A „Narodnaja Volja” tevékenysége a munkások között a második forradalmi helyzet éveiben. 1879–1883. IZ 74. (1963) 187–219.
- Corjakina V. Sz.*: A „munkáskérdés” Oroszországban az 1879–1881 évi forradalmi helyzet időszakában. VI 1963. 6. sz. 35–46.
- Zaharina V. F.*: Az 1870-es évek forradalmi narodnyikjai – a paraszti demokrácia ideológusai. ISzSzsZR 1963. 5. sz. 101–116.
- Tvardovszkaja V. A.*: Az állam problémája a narodnyikok ideológiájában, 1879–1883. IZ 74. (1963) 148–186.
- Mannanov B. Sz.*: Irán kapcsolatai a belső-ázsiai kánatusokkal a 19. század második felében. KSzINA 36. (1963) 56–71.
- Vavrikova M.*: A forradalmi narodnyik mozgalom visszatérőzdése a lengyel publicisztikában, az 1870–80-as években. KSzINA 37. (1963) 3–19.
- Dzsalil Dz.*: A kurdok és az orosz–török háború, 1877–1878. KSzINA 56. (1963) 54–59.
- Babahodszajev M. A.*: Orosz–afgán kereskedelmi kapcsolatok a 19. század 80–90-es éveiben. KSzINA 73. (1963) 11–18.
- Bisztenko P. P.*: A „Munka felszabadítása” csoport és Ukrajna. (Megalakításának 80. évfordulójára.) UIZs 1963. 5. sz. 128–129.
- Kormanova Z.*: A III. Sándor elleni merénylet Varsóban. ZPW 1963. 3. sz. 3–21. [1884]
- Baumgarten L.*: Szervezett-e a Proletariat párt merényletet III. Sándor cár ellen? ZPW 1963. 4. sz. 110–122.
- Susztyerman Sz. Sz.*: Pjotr Alekszejev jakutiai száműzetésben. VI 1963. 1. sz. 193–196. [1885–1891.]
- Vekov A.*: Az orosz forradalmi emigráció Svájcban és a bolgár szociáldemokrata egyetemi hallgatók, 1885–1912. IP 1963. 1. sz. 62–72.
- Jarosenko A. D.*: Az ukrán–kubáni kapcsolatok történetéből. UIZs 1963. 2. sz. 114–116. [1890–]
- Jermolajeva R. A.*: Az orosz–lengyel forradalmi kapcsolatok történetéből, 1893–1906. VIK 1963. 2. sz. 107–116.
- Szemenjuk G. F.*: Az ipari fellendülés és a munkásmozgalom Oroszországban a 19. század 90-es éveiben. PIS 1963. 5. sz. 19–28.
- Ihnatowicz I.*: A lodzi textilipar tőkeberuházása a Kaukázusban a 19/20. századfordulón. PH 1963. 4. sz. 592–610.
- Jerman L. K.*: Az értelmiség összetétele Oroszországban a 19. század végén és a 20. század elején. ISzSzsZR 1963. 1. sz. 161–177.
- Fjodorov A. V.*: Az orosz szociáldemokrácia elődeinek kérdéséhez. VIK 1963. 4. sz. 48–61.
- Voljanjuk N. M.*: Az orosz szociáldemokrácia kapcsolatai a haladó galíciai politikusokkal, 1894–1904. UIZs 1963. 3. sz. 38–48.
- Szimonova M. Sz.*: Az áramlatok harca a kormánytáborban az agrárpolitika kérdéseiben a 19. század végén. ISzSzsZR 1963. 1. sz. 65–82.
- Jurcsenko A. T.*: V. I. Lenin a forradalmi-marxista munkáspárt keletkezéséről és építéséről 16 fejlődési szakaszairól Oroszországban. UIZs 1963. 4. sz. 13–24.
- Vargajuk P. L.*: Ukrajna szociáldemokrata szervezeteinek harca az OSzDMP I. kongresszusának összehívásáért. (Az OSzDMP I. kongresszusának 65. évfordulójára.) UIZs 1963. 2. sz. 66–73.
- Kosztjyn A. F.*: Az OSzDMP első kongresszusától a lenini Iszkráig. (A források szemléje.) VIK 1963. 1. sz. 103–114.
- Zsujkov G. Sz., Siskin V. A.*: Az OSzDMP létrejöttének néhány kérdése a burzsoá történelemhímtörk megvilágításában. VIK 1963. 1. sz. 131–139.
- A „Lenzoto” aranyipari tröszt történetéhez.* A dokumentumokat közli: Ja. I. Livsin. IA 1962. 4. sz. 134–143. [1896–1912]
- Sacillo K. F.*: A monopóliumok és Oroszország államapparátusa. VI 1962. 12. sz. 36–47. [1900–1917.]
- Sztyepanov V. N.*: A párt forrásainál. (A helyi szociáldemokrata szervezetek 1901–1903-ban.) VIK 1963. 3. sz. 96–106. [A városok abcéé rendjében.]
- A párt forrásainál.* (Anyagok a szociáldemokrata szervezetekről Oroszországban az OSzDMP II. kongresszusának előestéjén.) VIK 1963. 9. sz. 77–86. [A vidéki városokban külön-külön.]
- Blinov N. V., Matvejev M. I., Csugunov M. I.*: A leniniszkrás vezetés szerepe a tomszki pártszervezet létrejöttében. VIK 1963. 4. sz. 62–69. [1902]
- Gorbunova M. I.*: Hogyan vezette Lenin Ukrajna szociáldemokrata szervezeteit az OSzDMP II. kongresszusának előkészítési szakaszában. UIZs 1963. 3. sz. 24–33.
- Sztyepanov V. N.*: Lenin és a második pártkongresszus előkészítése. VIK 1963. 5. sz. 84–93.
- Sahazarov K. V.*: Az OSzDMP III. kongresszusához vezető úton. (A Központi Pártarchívum Többeségi Bizottsági Irodája iratainak áttekintése.) VIK 1963. 8. sz. 112–116. [1904–1905.]
- Malinovszkij V. V.*: Az OSzDMP II. kongresszusának előestéjén. (A CGAOR és a CPA IMEL új dokumentumai alapján.) VIK 1962. 6. sz. 87–88.
- Szolovjev A.*: Hősi út (Az OSzDMP II. kongresszusának 60. évfordulójára.) Kom 1963. 11. sz. 37–46.
- Nazarenko I., Jurcsenko A.*: V. I. Lenin a marxista párt létrehozásáról Oroszországban. Kom 1963. 11. sz. 47–58. (Az OSzDMP II. kongresszusának 60. évfordulójára.)
- A II. pártkongresszus.* A bolsevizmus létrejötte. VIK 1963. 5. sz. 3–26; 6. sz. 25–39; 7. sz. 17–31. [Szemlévénnyel a készülő többkötetes párttörténetéből.]
- Cserepenyin V. N.*: Az Iljics gondolatait megvalósító kongresszus. VIK 1963. 10. sz. 150–152.
- A kommunizmus nagy zászlóvivője.* (Az OSzDMP II. kongresszusának 60. évfordulójára.) VIK 1963. 7. sz. 3–16.
- Sansijev G. N.*: Az OSzDMP II. kongresszusa jegyzőkönyveinek kiadása. VIK 1963. 7. sz. 110–117.
- Gingyin A. M.*: P. A. Kraszikov, a II. pártkongresszus alelnöke. VIK 1963. 7. sz. 101–105.
- Tyitarenko Sz. L.*: Az OSzDMP II. kongresszusának történelmi jelentősége. VI 1963. 7. sz. 19–33.
- Fordulópont a nemzetközi munkásmozgalom történetében.* NNI 1963. 4. sz. 3–8. [A II. kongr.]
- A bolsevikok kilépése a nemzetközi arénába.* NNI 1963. 4. sz. 9–19. [A II. kongr.]
- Tyitarenko Sz. L.*: Lenin pártja 60. éves. PIS 1963. 3. sz. 11–22.
- Sztyepanyenko T. N.*: Az OSzDMP II. kongresszusa Szervezőbizottságának szerepe. UIZs 1963. 4. sz. 85–89.
- Muska J.*: 60 év a leninizmus zászlója alatt. NM 1963. 7. sz. 769–778.
- Bajcsinszki K.*: A világ kommunistáinak vaskeményűségű élcsapata. (Az SzKP létrejöttének 60. évfordulójára.) NV 1963. 7. sz. 3–15.
- Comartin Gr.*: Az OSzDMP II. kongresszusának 60. évfordulója. LC 1963. 7. sz. 54–63.
- Popescu N.*: Az OSzDMP II. kongresszusának 60. évfordulója. S 1963. 4. sz. 805–816.
- Az OSzDMP II. kongresszusának 60. évfordulója.* CC 1963. 9. sz. 51–82.
- Kuznyecov N. I.*: Az OSzDMP KB szervező munkája a II. kongresszus után. VIK 1963. 1. sz. 56–65.

- Sitarev G. I.*: Az egész nép pártja. VI 1963. 6. sz. 3—15. [Az SzKP útja a II. kongresszus óta.]
- Szljuzjykova T. B.*: Az első pártprogram megvitatása és terjesztése Ukrajnában. UIZs 1963. 3. sz. 34—37. [1903]
- Zotov M. A.*: V. I. Lenin és a párt tömörülése a bolsevik álláspont köré az OSzDMP II. kongresszusa után. ISzSzSzR 1963. 4. sz. 10—30.
- Acarkin A. N.*: A bolsevik párt — a proletárfiljúság nevelője, 1903—1917. VI 1963. 7. sz. 46—61.
- Donkov I. P., Kadirov Sz. R.*: Egy hősi élet lapjai. (Artyom — F. A. Szergejev — születésének 80. évfordulójára.) VIK 1963. 3. sz. 91—95.
- Malisev Ju. Je.*: A lenini párt büszkesége. (I. V. Babuskin születésének 90. évfordulójára.) VIK 1963. 1. sz. 93—95.
- Zrjascsin M. Sz.*: V. A. Barisnyikov munkás-forradalmár. VIK 1963. 11. sz. 108—110. [1889—1919]
- Sztavickij I. V.*: A Párt és az állam kiemelkedő férfja. (A. Sz. Bubnov születésének 80. évfordulójára.) VIK 1963. 4. sz. 109—112.
- Kosztriba P. M.*: A. Sz. Bubnov — a dolgozók jólétének fáradhatatlan harcosa. UIZs 1963. 1. sz. 88—90.
- Ruszanovszkij V. M.*: Egy kimagasló ukrán filológus-történész. (L. A. Bulahovszkij születésének 75. évfordulójára.) UIZs 1963. 2. sz. 118—120.
- Konsztantynov A. P.*: Egy bolsevik munkás. I. D. Csugurin 80. születésnapjára. VIK 1963. 8. sz. 97—99.
- Jarosenko A. D.*: A forradalom fáradhatatlan harcosa. (Djatllov P. Ju. születésének 80. évfordulójára.) UIZs 1963. 1. sz. 94—96.
- Bednov M. D.*: Egy rendíthetetlen kommunista. VIK 1963. 6. sz. 98—101. [M. M. Hatajevics, 1893—1937].
- Jelizarov P. P.*: Lenin barátja és harcostársa, M. T. Jelizarov. VIK 1963. 9. sz. 71—73. [1863—1919]
- Dzserinszkaja Sz. Sz.*: Részletek emlékeimből. (Első találkozásom Jufel elvtárral.) NNI 1963. 5. sz. 97—114. [1904]
- Dzserinszkaja Sz. Sz.*: Részletek emlékezeiből. NNI 1963. 6. sz. 70—83.
- Viktorov I. V.*: A párt hű fia. (M. Sz. Kedrov.) VIK 1963. 11. sz. 105—107. [1878—]
- Gyimentman A. M.*: Alekszander Koszarev. (Születésének 60. évfordulójára.) VIK 1963. 11. sz. 96—100. [Pártmunkás. 1903—1938.]
- Bednov M. D.*: A kiváló pártember és államférfi. VIK 1963. 10. sz. 100—102. [A. I. Kviring, 1888—1937.]
- Dzidzarija G. A.*: A nép boldogságának harcosa. (N. A. Lakobi születésének 70. évfordulójára.) VIK 1963. 5. sz. 94—98.
- Manbekova Sz. U., Malisev Ju. E.*: A lenini gárda kimagasló férfja. VIK 1963. 12. sz. 84—88. [F. V. Lengnyik, 1893—]
- Kravcsenko O. G.*: A kimagasló szovjet pedagógus. (A. Sz. Makarenko születésének 75. évfordulójára.) UIZs 1963. 2. sz. 120—121.
- Kolotuha Ja. Ja.*: A kommunizmus lángoló harcosa, a kiváló tudós. (D. Z. Manuilskij születésének 80. évfordulójára.) UIZs 1963. 5. sz. 118—120.
- Nazarov A. F.*: A bátor forradalmár. (N. G. Markin születésének 70. évford.) VIK 1963. 5. sz. 98—100.
- Breszlavec F. K.*: A párt hű fia. (V. I. Mezslauk születésének 70. évfordulójára.) VIK 1963. 2. sz. 99—100.
- Mezslauk F. K.*: A Kommunista Párt aktív harcosa. (V. I. Mezslauk születésének 70. évfordulójára.) UIZs 1963. 1. sz. 96—98.
- Amiantov Ju. N., Osztrouhova K. A.*: Lenin harcostársa, a publicista és történész. (M. Sz. Olmszkij születésének 100. évf.) VIK 1963. 10. sz. 94—99.
- Melcsin A. I.*: Lenin egy harcostársa. (G. I. Petrovskij születésének 85. évfordulójára.) VIK 1963. 2. sz. 96—98.
- Szavcsuk A. D.*: A Kommunista Párt hű fia. J. G. Pravgyn. UIZs 1963. 1. sz. 98—99. [1879—1943.]
- Gorlacs N. I.*: A közismert pártember és közéleti férfiú. (A. F. Radcsenko születésének 75. évfordulójára.) UIZs 1963. 1. sz. 100—101.
- Zajcev V. Sz.*: Október és a polgárháború hőse. VIK 12. sz. 90—94. [F. F. Raszkolnyikov, 1892—1939.]
- Trukan G. A.*: Egy igazi leninista. (Ja. E. Rudzutak életéből és tevékenységéből.) VIK 1963. 4. sz. 102—108.
- Szolovejva A. A.*: K. V. Szuhomlin — a párt és az állam kiváló vezető embere. UIZs 1963. 2. sz. 117—118. [1886—]
- Buligin I. A.*: A tudós, pedagógus, állampolgár. (N. V. Usztjugov emlékezete.) ISzSzSzR 1963. 6. sz. 217—225. [1897—1963.]
- Cserepnjin N. V.*: A forradalomnak szentelt élet. VIK 1963. 1. sz. 95—97. [A. A. Vanyejev, 1872—1899.]
- Lappo D. D.*: A szilárd leninista. (I. M. Vorejksiz élete és tevékenysége.) VIK 1963. 11. sz. 100—105. [1894—1939.]
- Perelman M. B.*: A nép javáért lángoló harcos. (N. E. Vilonov születésének 80. évfordulójára.) UIZs 1963. 1. sz. 91—94.
- Kolotov V. V.*: A párt és az állam kiváló harcosa. VIK 1963. 6. sz. 94—98. [N. A. Voznyeszenszkij, 1903—1950.]
- Naumov N. V.*: A rettenthetetlen forradalmár. (P. K. Zaporozsec születésének 90. évfordulójára.) VIK 1963. 3. sz. 87—90.
- Naumov N. V.*: A forradalmárok családja. VIK 1963. 12. sz. 89—90. [A Zaporozsec család tagjai, Lenin küzdőtársai.]
- Danisevskij I. M.; stb.*: A Kommunista Párt hű fia. (V. P. Zatoncszkij születésének 75. évfordulójára.) VIK 1963. 9. sz. 74—77. [1888—1937.]
- Ananyics B. V.*: A cárizmus gazdaságpolitikájának válsága Perzsiában 1904—1906-ban. IZ 74. (1963) 245—275.
- Levin A.*: Az orosz bürokratikus vélemény az 1905. évi forradalom előestéjén. JGO 1963. 1. sz. 1—12.
- Kuramov G. G.*: Lenin harca a reformistákkal a nemzetközi szocialista íródban, 1905—1914. NNI 1963. 4. sz. 20—32.
- Kaplun Sz. Sz.*: G. I. Petrovskij forradalmi tevékenysége 1906-ban. UIZs 1963. 5. sz. 102—103.
- Mihajljuk A. G.*: Ukrajna bolsevikjainak tevékenysége a munkásosztály és a parasztság szövetségének megerősítése érdekében, 1907—1910. UIZs 1963. 5. sz. 39—47.
- Wierchowski M.*: A III. Duma és a lengyel kérdés, 1907—1912. KH 1963. 2. sz. 405—426.
- Szohany P. Sz.*: Georgi Dimitrov és Ukrajna. UIZs 1963. 4. sz. 45—50 [1908—]
- Sobczak J.*: A Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokráciája (SDKPIL) részvétele az OSzDMP belső életében 1909—1910-ben. ZPW 1963. 4. sz. 40—57.
- Ljubcsenko G. A.*: A Miszl és Proszvescsenyje folyóiratok elterjedése Ukrajnában. UIZs 1963. 2. sz. 42—51. [1910—1914.]
- Kolcsakov I.*: A Csarikov-féle demars hatása Bulgáriában. IP 1963. 5. sz. 62—71. [1911]
- Filipova L. D.*: Az oroszországi nőképzés történetéből. VI 1963. 2. sz. 209—218. [1912—13 és előzményei]
- Rozental I. Sz.*: A bolsevikok harca a félproletár tömegéért. (Az alkalmazottak lapjai 1912—1914-ben.) VIK 1963. 6. sz. 66—75.
- Abdrahmanov M. A.*: A bázeli kongresszus 50. évfordulójára. VIK 1963. 1. sz. 153—155.
- Tyihanov A. Ja., Tkacseva M. Ja.*: Az illegális bolsevik sajtó az első világháború éveiben. VIK 1963. 9. sz. 87—89.
- Popov N. A.*: A hadifoglyok forradalmi fellépési Oroszországban az első világháború éveiben. VI 1963. 2. sz. 76—87.
- Abramov A. A.*: A bolsevik szervezetek harca a szociálszovinizmus és a centrizmus ellen Oroszországban, 1914—1917 febr. VIK 1963. 11. sz. 44—56.
- Sepeltov L. Je.*: Kereskedelmi bank-részvénytársaságok az első világháború éveiben. IZ 73. (1963) 156—193.
- Sacillo K. F.*: A nyikolajevkai „Naval” hajóépítő-üzem munkásainak sztrájkja 1916 jan.—februárban. IZ 74. (1963) 276—285.
- Gaponyenko L. Sz.*: Oroszország munkásosztálya a Nagy Október előestéjén. (A munkások száma, összetétele, koncentrációja és megoszlása fő ipari körzetek szerint). IZ 73. (1963) 35—89.
- Rubacs M. A.*: Ukrajna proletariátusa a szocialista forradalom előestéjén. UIZs 1963. 5. sz. 27—38.
- Itkin M. L.*: A munkásosztály termelési segítségére a parasztságnak Október előestéjén. VI 1963. 6. sz. 211—215.
- Genkin L. B.*: Érdekes dokumentum a munkásoknak a termelés fenntartásáért folytatott harcáról az Október előtti időszakban. VI 1963. 3. sz. 214—217.
- Lavricszev V. Ja.*: Oroszország gazdaságának állami szabályozásáról. VI 1963. 4. sz. 50—62. [A februári forradalomtól Októberig.]

- Vidjaszov F. I.:** A külföldi imperialisták ellenforradalmi tervéi és a Kornyilov-összeesküvés. VI 1963. 5. sz. 51—66.
- Lukasev A. V.:** V. I. Lenin visszatérése Oroszországba az emigrációból 1917 áprilisában. ISzSzSzR 1963. 5. sz. 3—22.
- Panfilova A. A., stb.:** Mikor jött vissza Lenin Finnországból Petrográdra 1917 őszén? VIK 1962. 12. sz. 70—75.
- A nagy Október.** Kom 1963. 15. sz. 3—12.
- Najgyonov M. Ja.:** A Nagy Októberi Szocialista Forradalom történetének lenini periodizációja. ISzSzSzR 1963. 6. sz. 3—18.
- Minc I. I.:** Tudományos művek készítése a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulójára. VI 1963. 11. sz. 82—107.
- Oznobisin D. V.:** Kutatómunka az Októberi Forradalom történetéről. VAN 1963. 11. sz. 86—89.
- Farszobin V. V.:** Hogyan használnak fel a forrásokat a krónika összeállításánál? (A Nagy Októberi Szocialista Forradalom időszakának eseményeiről.) VIK 1963. 11. sz. 111—120.
- Garaudy R.:** Az Októberi Forradalom értelme és harcunk a demokráciáért. CC 1963. 11. sz. 56—71.
- Frajman A. L.:** Össz-szövetségi konferencia a pétervári októberi fegyveres felkelés 45. évfordulóján. ISzSzSzR 1963. 1. sz. 222—227. [Leningrád, 1962. nov. 13—16.]
- Rikalov V. Sz.:** A francia burzsoá történészek munkái a Nagy Októberi Szocialista Forradalomról. VI 1963. 11. sz. 156—158.
- Budnyikov V. P.:** Az Októberi Forradalom időszakának bolsevik sajtója a szovjet történetírásban. VI 1963. 8. sz. 114—126.
- Lagutjin Je. Sz.:** A burzsoá tudomány újabb beállításai az oroszországi polgárforradalomról. ISzSzSzR 1963. 4. sz. 206—211.
- Gorogyekij Je. N.:** A történeti kutatás módszertani kérdései Lenin Október utáni műveiben. VI 1963. 6. sz. 16—34.
- Vahabov M. G.:** A belső-ázsiai dzsedidizmus társadalmi természetéről és fejlődéséről a Nagy Októberi Forradalom időszakában. ISzSzSzR 1963. 2. sz. 35—56.
- Trukan G. A., Rogyin N. V.:** Az októberi fegyveres felkelés 45. évfordulója. (Össz-szövetségi tudományos ülésszak Leningrádban.) VIK 1963. 1. sz. 150—153. [1962. nov.]
- Alekszejeva G. D., Gorogyekij Je. N.:** A történeti problematikai a bolsevik irodalomban 1917-ben. ISzSzSzR 1963. 4. sz. 31—51.
- Szmirmov A. Sz.:** A parasztküldötték pétervári szovjetje 1917-ben. IZ 73. (1963) 90—110.
- Jazsborovszkaja I. Sz.:** Az oroszországi februári forradalom és a forradalmi munkásmozgalom fellendülése Lengyelországban, 1917. febr.—okt. UZISz XXVI. (1963) 200—225.
- Klevanszkij A. H.:** Az oroszországi csehszlovák politikai szervezetek és katonai alakulatok történetéből, 1917. febr.—okt. UZISz XXVI. (1963) 226—269.
- Volobujev P. V.:** A burzsoázia és az Ideiglenes Kormány politikája a munkáskérdésben, (1917. márc.—ápr.) IZ 73. (1963) 127—155.
- Sznyegov A. V.:** Néhány oldal a párt történetéből. (1917. márc.—ápr. eleje.) VIK 1963. 2. sz. 15—30.
- Iliuhina R. M.:** A bolsevikok megegyezése a baloldali eszerekkel (1917. okt.—1918. febr.) IZ 73. (1963) 3—34.
- Scserbak V. M.:** A Kommunista Párt agitációs-propaganda munkája, 1917. okt. — 1919. márc. UIZs 1963. 3. sz. 14—23.
- Heszin Sz. Sz.:** A szocialista forradalom diadalmenete tanulmányozásának néhány kérdéséről. VI 1963. 4. sz. 204—213. [1917. okt.—1918. febr.]
- Zamkova P. V.:** Az ukrán gyári üzemi bizottságok bolsevizálása 1917-ben. UIZs 1963. 1. sz. 81—84.
- Avrich P. H.:** Orosz gyári üzemi bizottságok 1917-ben. JGO 1963. 2. sz. 161—182.
- Zamkovoij P. V.:** Ukrajna bolsevikjai — a termelés feletti munkásellenőrzés szervezői 1917-ben. UIZs 1963. 5. sz. 83—89.
- Új adatok D. A. Furmanovról, mint politikai funkcionáriusról.** Közl: P. V. Kuprijanovszkij. IA 1962. 6. sz. 3—18. [1918—19]
- Kriegel A., Haupt G. C.:** A külföldi kommunisták Oroszországban és a világforradalom, 1917—1919. A munkák állása. RHMC X. (1963. okt.—dec.) 289—300.
- Bezkorovajna A. T.:** Krilenko M. V., az első szovjet főparancsnok. UIZs 1963. 4. sz. 110—114. [1885—1938]
- Zeveljov A. I.:** A polgárháború Turkesztánban a szovjet történeti irodalomban. ISzSzSzR 1963. 3. sz. 61—79.
- Dzidzarija G. A.:** A „kiazar” (a forradalmi parasztsapat Abháziában 1917—1921-ben.) ISzSzSzR 1963. 5. sz. 128—139.
- Kolcov P. Sz., stb.:** A Kaukázusontúl kommunista szervezeteinek történetéből. VIK 1962. 6. sz. 56—73. [1917—21]
- Berlina Z. N., Gorbunova N. T.:** A breszti béke és a helyi pártszervezetek. VIK 1963. 9. sz. 38—47.
- Anyikejev V. V.:** Néhány új adat az Októberi Forradalom történetéről. (Az OSzD/b/MP KB számadási és pénzügyi dokumentumai 1917-ből.) VIK 1963. 9. sz. 99—106.
- Ogarin D. A.:** A volhyniai parasztok harca a lenini föld-dekrétum megvalósításáért. UIZs 1963. 1. sz. 76—79. [1917—18]
- Klopov E. V.:** V. I. Lenin és a Népbiztosok Tanácsa tevékenységének megszervezése. 1917 nov.—1918 márc. VIK 1963. 4. sz. 7—19.
- Gimpelson Je. G.:** A szovjetek a proletárdiktatúra első éveiben, 1917 nov.—1920. Az irodalom szemléje. ISzSzSzR 1963. 5. sz. 152—166.
- Szimsen M. Ju.:** A polygraphiai ipar államosításának történetéből. VI 1963. 3. sz. 211—214. [1917]
- Naumov O. D.:** V. I. Lenin Moszkvában, az Össz-szöv. Közp. Végrehajtó Bizottság 1. szovjetek-házában, 1918 márc. VIK 1963. 7. sz. 107—108.
- Farszobin B. B.:** A szovjet hatalom felállításának időpontja Harkovban. IZ 73. (1963) 267—288. [1917. nov. 24.]
- Boncs-Brucjevics V. D.:** Hogyan jelentette be Lenin az Összoroszági Bizottságban az Alkotmányozó Gyűlés választásait, 1917. nov 28. VIK 1963. 7. sz. 106. [Dokumentumközlés.]
- Chrysostomus P. J.:** Az egyház és az állam Szovjet-Oroszországban. A moszkvai patriarchátus sorsa, 1917—1960. JGO 1963. 1. sz. 13—36.
- Loladze-Szelivanov P. M.:** A délnyugati front 7. hadseregének II. kongresszusa. UIZs 1963. 1. sz. 79—80. [1917. dec. 1—5.]
- Szolovjov O. F.:** Imperialista tervek Szovjet-Oroszország felosztására. (Angol—francia megállapodás, 1917. dec. 23.) ISzSzSzR 1963. 3. sz. 133—143.
- Joffe A. Je.:** A lenini diplomácia működésben. (A szovjet külpolitika dokumentumai, 1917—1924.) NNI 1963. 5. sz. 115—124.
- Tyhivinszkij Sz. L.:** Szun Jat-szen viszonya Szovjet-Oroszországhoz, 1917—1925. VI 1963. 12. sz. 71—85.
- Huszejnov Sz. Sz.:** A szovjet—kínai kapcsolatok történetéhez, 1918. KŠZINA 56. (1963) 107—118.
- Gvisiani L. A.:** A korai szovjet—amerikai kapcsolatok történetéből. R. Robins missziója. VI 1963. 7. sz. 210—217. [1917—1919]
- Dusenykin V. V.:** A haza harci kitüntetése. (A Vörös Zászló Érdemrend alapításának 45. évfordulójára.) VI 1963. 9. sz. 197—202.
- Gurjanov P. D.:** A fekete kozákság harca a szovjet-hatalomért Ukrajnáért, 1918. jan.—1919. máj. UIZs 1963. 2. sz. 91—97.
- Hehn J.:** Lettország a nagyhatalmak között, 1918—1920. (Egy új szovjet könyvről.) JGO 1963. 1. sz. 37—45.
- Jepisev A. A.:** Az SzKP növekedő szerepe a Fegyveres Erők vezetésében. VIK 1963. 2. sz. 3—14. [A 45. évfordulóra.]
- Ribakov M. V.:** A Kommunista Párt első Október utáni kongresszusa. VIK 1963. 3. sz. 18—33. [1918. márc.]
- Geraszimjuk V. P.:** Néhány új statisztikai adat az OSzSzSzk szegényparaszt-bizottságairól. VI 1963. 6. sz. 208—211. [1918. jún. 11.]
- Kuricin V. M., Rogyin Sz. L.:** V. I. Lenin és az első szovjet alkotmány. VIK 1963. 7. sz. 61—73. [1918. júl. 10.]
- Orlov V. Sz.:** V. I. Lenin és a világ első munkás-paraszt kormányának megalkotása. VI 1963. 4. sz. 12—27.
- Iszkrov M. V.:** Hogyan készítette elő Lenin az élelmezési politikát 1918-ban. VIK 1963. 7. sz. 74—86.
- Ivanov V. P., Morucskov Sz. A.:** Az egységes párt-állami ellenőrzés lenini elveinek fejlődése. VI 1963. 10. sz. 21—36. [1917—máig.]
- Dorohova G. A.:** A Központi Ellenőrző Bizottság — Munkásellenőrzés — a párt- és állami ellenőrzés

- egyesítése lenini eszméinek megvalósulása. VIK 1963. 2. sz. 31–43.
- Gorobaj A. I.: Lenin az ellenőrzésről és a teljesítés felülvizsgálatáról. UIZs 1963. 2. sz. 3–12.
- Gljazer L. Sz.: A szegényparasztság társadalombiztosításáról szóló törvények kidolgozásának történetéből. VI 1963. 9. sz. 202–208.
- Ribalka I. K.: Ukrajna középparasztságának fordulata a szovjet hatalom felé, 1918 vége – 1919 eleje. UIZs 1963. 2. sz. 31–41.
- Jefremenkov N. V.: A kolhoz-tömegmozgalom kezdete az uráli faluban. IZ 74. (1963) 38–63.
- Csirkó V. A.: A Nemzetiségi Népbiztosság ukrán osztályának megalakulása és tevékenysége, 1918–1919. UIZs 1963. 6. sz. 62–68.
- Gingyin A. M., Muszaljumov I. Sz.: A szovjet hatalom első szocialista intézkedései Azerbajdzsánban. VI 1963. 11. sz. 17–33.
- Krutalevics V. A.: A belorusz nemzeti komisszariátus megszervezése és tevékenysége, 1918–1919. ISzSzsZr 1963. 6. sz. 115–126.
- Pocsanyin Sz. Z.: Belorusz pártszervezetek a német megszállók hátában 1918-ban. VIK 1963. 12. sz. 15–27.
- Korolioszkij Sz. M.: Szovjet-Ukrajna rendkívüli követsége az OSzSzsZK-ba 1918 áprilisában. UIZs 1963. 5. sz. 13–26.
- Fjodorov G. N., Pritkov I. D.: Néhány hiba a Muravjov-féle kaland felszámolásának megvilágításában. ISzSzsZr 1963. 4. sz. 166–171. [1918. júl. Szim-birskben.]
- Petrov I. N.: A kommunista párt és a szovjet határok védelme. VIK 1963. 5. sz. 78–83. [1918-tól máig.]
- Poljakov Ju. A.: Még egyszer az agrárforradalom történetének néhány kérdéséről. VI 1963. 2. sz. 206–209. [1919–1920.]
- Kuznyecova T. V.: A lakáskérdés megoldásának útján a Szovjetunióban. (A lakások forradalmi felosztása Moszkvában 1918–1921-ben.) ISzSzsZr 1963. 5. sz. 140–147.
- Gimpelsson Je. G.: A „hadikommunizmus” politikájáról, 1918–1920. VI 1963. 5. sz. 36–53.
- Kolegajeva O. G.: Az ukránjai Földművelésügyi Népbiztosság 1919-ben. (Emlékezők.) UIZs 1963. 5. sz. 98–101.
- Andrejevskij N. V.: V. I. Lenin felszólalása 1919. októberében az iskolán kívüli népművelés tanfolyamain. VIK 1963. 7. sz. 108–109.
- Trofimov K. Sz.: A források és az irodalom szemléje a Kommunista Internacionálé történetéről. VIK 1963. 9. sz. 90–99. [1919–1943.]
- Rejberg G. Je., Sapik B. Sz.: Amerikai szenátorok ítélkeznek a Szovjetunió képviselője felett. (Az USA-ba delegált első szovjet misszió történetéből, 1919–1921.) ISzSzsZr 1963. 2. sz. 81–88.
- Freilicher D. Ja.: A franciországi haladó erők mozgalma Szovjet-Oroszország védelmében 1920-ban. UIZs 1963. 6. sz. 79–84.
- Tarle G. Ja.: A proletárszolidaritás történetének lapjai. VI 1963. 7. sz. 204–210. [1920–22.]
- Makarenko A. A.: V. I. Lenin és a külföldi proletariátus szolidaritásmozgalma a Szovjetország iránt, 1921–1923. UIZs 1963. 4. sz. 25–35.
- Panajotov P.: Az orosz emigránsok Bulgáriában és mozgalom a Szovjet-Oroszországba való visszatérésért, 1920–1923. IP 1963. 5. sz. 34–61.
- Filippenko D. N.: Szovjet–török kapcsolatok, 1920–1922. UIZs 1963. 3. sz. 77–81.
- Szaakjan R. G.: Az 1920–1923. évi szovjet–török kapcsolatok néhány kérdése a mai török irodalomban. KSZINA 73. (1963) 234–241.
- Gak A. M.: Lenin Szovjet-Oroszország nemzetközi kulturális és tudományos kapcsolatairól, 1920–1924. VI 1963. 4. sz. 196–204.
- A gyorsírási jegyzőkönyv a Szovjetek IX. összeroszorszorgalmi kongresszusa pártönkivüli elégtárgyainak értékeléséről. Publikálják: P. Ja. Gurov, D. V. Romanovszkij. IA 1962. 2. sz. 59–79. [1921. dec. 23–28.]
- Poljakov Ju. A.: A Szovjetunió mezőgazdasága a NEP-re való áttérés előtt. IZ 7. (1963) 109–147.
- Dmitrenko V. D.: A többkötetes „Szovjetunió története” egy problémájának megvitatása. VI 1963. 11. sz. 144–146. [Poljakov „A NEP-re való áttérés néhány kérdéséről.”]
- Poljakov Ju. A.: „NEP”-re való áttérés néhány kérdéséről. VIK 1963. 12. sz. 28–40.
- Agrikov P. A., stb.: Harc az éhínséggel a Volga-vidéken 1921–1922-ben. ISzSzsZr 1963. 1. sz. 142–156.
- Ioffe A. Je.: Az amerikai „Segítség a Közel-Keletnek Bizottság” tevékenysége a Kaukázuson túl, 1921–1930. ISzSzsZr 1963. 3. sz. 18–36.
- Kladivova V. I.: A mezőgazdaság szocialista átalakítása a Szovjetunióban és Csehszlovákiában. (Kísérlet összehasonlító vizsgálatra.) VI 1963. 10. sz. 37–59.
- Ivanova A. V.: Az Összkrán Központi Bizottság tevékenysége a föld nacionalizálásában. UIZs 1963. 1. sz. 72–76. [1920–23.]
- Szarkosov A. A.: V. I. Lenin és az öntözés problémája Azerbajdzsánban. VIK 1963. 9. sz. 48–57. [1921/22.]
- Malikova A. I.: A kisárutermelő ukld szocialista átalakítása a Szovjetunió iparában. ISzSzsZr 1963. 5. sz. 23–44. [1920-as évek.]
- Jamkovoj A. A.: Harc a kapitalista elemek ellen az iparban, 1921–1925. UIZs 1963. 5. sz. 95–98.
- Belinszkaja O. F.: Az ukrán pártszervezetek bevonják a munkásnöket a társadalmi-politikai életbe, 1921–1925. UIZs 1963. 4. sz. 80–85.
- Kukin D. M.: V. I. Lenin a külkereskedelem állami monopoliájának megengedhetatlanságáért. VIK 1963. 26–40. [1921–1923.]
- Klenova R. A.: A gyári ipari tanuló iskolák keletkezésének történetéből, 1921–1925. VI 1963. 12. sz. 199–203.
- Berzin R. I.: „Ütjegyzet”. (1921. dec.—1922. jan.) VIK 1963. 12. sz. 53–62.
- Olejnyicsenko O. K.: A könyvtárépítés Ukrajnában. UIZs 1963. 5. sz. 91–95.
- Rosenfeld G.: Tudományos és kulturális kapcsolatok a Szovjetunió és a weimari köztársaság között. VI 1963. 10. sz. 71–83.
- Petkov B.: 40 év a proletár internacionalizmus zászlaja alatt a béke és az általános haladás útján. NV 1963. 1. sz. 38–44. [A Szovjetunió megalakulásának évfordulója.]
- Muharjamov M. K.: A Közép-Volga népei nemzeti államiságának megteremtése. ISzSzsZr 1963. 5. sz. 45–57. [1922]
- Gabunija V. K.: Az OK/b/P XII. kongresszusának lenini irányvonala. VIK 1963. 4. sz. 20–33 [1922]
- Morgan R. P.: A német–szovjet kereskedelmi tárgyalások politikai jelentősége, 1922–1925. THJ VI/2. (1963) 253–271.
- Kolomijcsenko I. I.: Ukrajna szocialista iparosításának történetéből. UIZs 1963. 1. sz. 13–23. [1925–32.]
- Grigorjev V. P., Popkova M. I., Szlesina A. P.: A moszkvai pártszervezet harca a szocialista iparosításért, 1926–1932. VIK 1963. 10. sz. 117–123.
- Davidova N. Sz.: A moszkvai pártszervezet harca a szocialista iparosításért, 1926–1932. VIK 1963. 11. sz. 120–124.
- Triscenko V. Sz.: Az USzSzsZr Munkás-Paraszt Felügyelet tömegellenőrzése a KVB helyi szerveinek munkája felett, 1926–1929. UIZs 1963. 2. sz. 85–91.
- Kocsarli T. K.: Azerbajdzsán kommunistáinak harca a pártellenes trockista-zinovjevista blokk ellen, 1926–27. VIK 1963. 5. sz. 53–65.
- Kolomijcsenko I. I.: Ukrajna kommunistáinak részvétele az 1927-es pártvitán. UIZs 1963. 4. sz. 107–110.
- Szoboljev Ju. V.: Az új megszületése. (A tulai területi és központi pártarchívum állagának átnézése, az 1927–1935. évek iparosítási kérdéseiről) VIK 1963. 4. sz. 113–119.
- Boggyenko M. I.: Adalékok a teljes kollektivizálás kezdeti szakaszának történetéhez a Szovjetunió mezőgazdaságában. VI 1963. 5. sz. 19–35. [1929 derekától 1930 nyaráig]
- Gubenko M. P.: A mezőgazdasági kooperáció a tömeges kollektivizálás előestéjén, 1929–1931. IZ 74. (1963) 3–37.
- Kolesznikov A. K.: A pártellenőrzés fejlesztése és tökéletesítése az üzemekben. VIK 1963. 6. sz. 52–65. [1929-től máig.]
- Kolomijcsenko I. I.: A szovjet kombánygyártás létrehozása. ISzSzsZr 1963. 6. sz. 104–114. [1929–1932.]
- Dasskiewicz W.: A Szovjetunió külpolitikája, 1929–1933. SM 1963. 3. sz. 81–101.
- Davidovics D.: A szovjet–német kapcsolatok az 1929. évi Ruhr-válság ideje alatt. IP 1963. 4. sz. 51–63.

- Szasz P. V.:** A gépállomások politikai osztályának szerepe a kolhozrendszer megerősítésében Ukrajnában, 1933–1934. UIZs 1963. 6. sz. 34–44.
- Bavko Ju. V.:** Az ukrán kommunisták harca a Szovjetunió védelmi erejének megerősítéséért, 1933–1937. UIZs 1963. 1. sz. 55–62.
- Zak L. M.:** A szovjet értelmiség harca a fasizmus és a háború ellen, 1933–1937. ISzSzsZR 1963. 3. sz. 144–160.
- Szipolsz V. Ja.:** A burzsoá Lettország uralkodó küleinek külpolitikája — a nép becsapásának politikája, 1933–1940. ISzSzsZR 1963. 1. sz. 48–64.
- Popov V. I.:** A békés koexistencia politikájának történetéhez. (A kollektív biztonság kérdése a Szovjetunió és Anglia kapcsolatában 1933–1937-ben.) ISzSzsZR 4. sz. 52–74.
- Bizse I. R.:** A szovjet–török gazdasági kapcsolatokhoz, a 20. század 30-as éveiben. KSzINA 73. (1963) 147–151.
- Izraeljan V. L.:** A Szovjetunió és az Egyesült Államok között a diplomáciai kapcsolatok felvételének 30. évfordulójára. NNI 1963. 6. sz. 10–18.
- Boriszov Ju. V.:** Szovjet–francia kapcsolatok, 1933–1938. (A Franciaország veresége okainak kiderítésére alakult parlamenti vizsgálóbizottság anyagából.) VI 1963. 8. sz. 161–178.
- Kogitkova M. P.:** A tanyák (hutorok) felszámolása a Szovjetunióban, 1935–1941. ISzSzsZR 1963. 4. sz. 120–127.
- Vilcan M. A.:** A kolhozparasztság anyagi helyzete a háború előtti években. VI 1963. 9. sz. 15–24.
- Bügel J. W.:** A szovjet ultimátum Romániának 1940 júniusában. VIZg 1963. 4. sz. 404–417.
- Popov V. I.:** Az Amerikai Egyesült Államok és az 1939. évi angol francia–szovjet tárgyalások. VI 1963. 1. sz. 66–85.
- Roscsin Sz. I., Szeregin V. P.:** „A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborúja” V. kötetének fő problémái. VI 1963. 12. sz. 3–12.
- Poprickij M. V.:** A Szovjetunió népeinek barátsága a Honvédő Háború időszakában. UIZs 1963. 3. sz. 82–88.
- Slepakov A. N.:** Az amerikai szlávok szolidaritása a szovjet nép iránt a Honvédő Háború éveiben. UIZs 1963. 4. sz. 50–56.
- Kravsuk M. I., Sirijadnov S. H.:** A Szovjetunió népeinek együttműködése Kirgizia iparának fejlesztésében, 1941–1945. UIZs 1963. 6. sz. 50–56.
- Petrov Ju. P.:** A párt-politikai munka a Fegyveres Erőknél a háború előtti években. VIK 1963. 11. sz. 57–72.
- Koval M. V.:** Szovjet-Ukrajna és más szovjet köztársaságok tudományos és kulturális vezetőinek együttműködése a Honvédő Háború időszakában. UIZs 1963. 3. sz. 88–94.
- Szipirin L. M.:** A párt és a komszomol mozgósítása a Vörös Hadseregbe a Nagy Honvédő Háború éveiben. VIK 1963. 3. sz. 34–46. [1941–1942]
- Aptheker H.:** Leningrád blokádja és a világválság. ISzSzsZR 1963. 3. sz. 214–218.
- Lemescsuk M. N.:** Az ukránok részvétele a breszti erőd védelmében. UIZs 1963. 6. sz. 56–61. [1941]
- Szevcsenko F. P.:** A kárpátukránok a partizáncsapatokban Ukrajnában, 1941–1944. UIZs 1963. 3. sz. 95–99.
- Szmirnova P. Z.:** A moszkvai vasutások a fővárosért folyó harc időszakában, 1941. okt.–dec. ISzSzsZR 1963. 1. sz. 157–161.
- Reznikova S. Je.:** Ukrán partizánok kapcsolatai a szovjet háttérrel. UIZs 1963. 1. sz. 68–72. [1942–44.]
- Zverev V. A., Szamojlo N. A.:** A kurszki csata tanulmányozásának történetéhez. VI 1963. 8. sz. 109–114.
- Boltjgin J. A.:** A német-fasiszta csapatok szétzúzása Kurszknál. Megemlékezés a 20. évfordulóról. VIK 1963. 7. sz. 87–96.
- Pecsorkin V. K., Szamszonov A. M.:** A volgai győzelem nemzetközi jelentősége. (A történelmi csata 20. évfordulójára.) NNI 1963. 2. sz. 65–74.
- Karaszov A. V., Kumanjev G. A.:** A nagy volgai csata. (Ünnepi ülés a Történettudományi Intézetben.) VÁN 1963. 4. sz. 101–102.
- Barakov K. N.:** A nagy volgai csata 20. évfordulója. (Ünnepi ülés a SzTA Történettud. Intézetében.) NNI 1963. 3. sz. 172. (1963. febr. 7.)
- Szamszonov A. M.:** A nagy volgai csata történetének tanulmányozása. VI 1963. 1. sz. 50–65.
- Mojszejev O. V.:** A dnyepéri átkelés. 1943. szept.–okt. UIZs 1963. 5. sz. 120–124.
- Szamszonov A. M.:** A volgográdi pártszervezet a hős város védelmének időszakában. VIK 1963. 2. sz. 44–54. [1942. júl. 17.–nov. 18.]
- Hoffman H.:** A szovjet hadsereg győzelme a Volgánál. (Katonai-politikai gondolatok a 20. évfordulón.) Ein 1963. 2. sz. 82–92.
- Plotnyikov Ju. V.:** A Kommunista Párt a dnyepéri győzelem szervezője. VIK 1963. 11. sz. 73–81.
- Tymcsenko V. P.:** Kiev dolgozó nőinek harca a Szovjet-hatalom győzelméért. UIZs 1963. 6. sz. 68–74.
- Pasko Ja. Je.:** A kievi pártszervezet Ukrajna fővárosának védelme idején, 1941. júl.–szept. VIK 1963. 12. sz. 41–52.
- Gosztjev I. Je.:** A párt és a nép hű fia. UIZs 1963. 5. sz. 90–91 [M. P. Kirponosz vezérrezdes Kiev védője.]
- Szadovjan N. V.:** Kiev felszabadítása a fasiszta-német megszállók alól. UIZs 1963. 5. sz. 79–83.
- Szlinyko I. I.:** Ukrajna felszabadítása a fasiszta-német megszállóktól, 1943. jan.–febr. UIZs 1963. 1. sz. 105–110.
- Csernyjavszkij M.:** Hitler örvezető, Tél tábornok és az orosz muzsik. ISzSzsZR 1963. 3. sz. 218–225. [A hitleristák oroszországi vereségének okai.]
- Bromberg L. M., Sirakov V. G.:** A párt harca a szocialista népgazdaság helyreállításáért és fejlesztéséért a háború utáni időszakban, 1945–1953. VIK 1963. 1. sz. 76–85.
- Szmirnov A. V.:** Az ésszerűsítő és feltaláló tevékenység növekedése a Szovjetunió nehéziparában, 1946–1958. VI 1963. 10. sz. 205–208.
- Sztoljarenko V. P., Szasz I. H.:** A pártszervezetek tevékenysége a nyugat-ukrán falu kollektivizálásának időszakában, 1947–1950. UIZs 1963. 5. sz. 71–79.
- Danyilov V. P.:** A Szovjetunió falusi lakossága. IZ 74. (1963) 64–108.
- Berenstein L. Je., Sulga I. V.:** A kommunisták harca a mezőgazdaság rendszeres emeléséért, 1953–1963. UIZs 1963. 5. sz. 65–71.
- Szafonov G. P., Szlivina A. P.:** A krasznójarszki pártszervezet harca a mezőgazdaság fellendítéséért 1953–1958-ban. VIK 1963. 6. sz. 102–107.
- Grisin V. M.:** A párt harca a népgazdaság erőteljes fellendítéséért, a szocializmus építésének betetőzéséért, 1953–1958. VIK 1963. 3. sz. 70–82.
- Pliszkuk V. P., Talan Je. P.:** A 30 000-esek szerepe a mezőgazdaság fellendülésében. UIZs 1963. 1. sz. 48–54. [1953–]
- Boltuskin V. V.:** A szovhozépítés az Orosz Föderációban 1954–1958-ban VI 1963. 8. sz. 19–29.
- Finyikov V. F.:** Az Ukrán KP segítségével a Kazah SzSzk szűzföldjeinek káderekkel való ellátásában, 1954–1956. UIZs 1963. 6. sz. 45–50.
- Alekszandrov P. A., Lezszepekov V. Ja.:** A pártmunka tapasztalata a szovhozok termelőtevékenységének megjavítására Belorussziában, 1956–1962. VIK 1963. 11. sz. 18–31.
- Zelenyin I. E.:** A mezőgazdaság teljes kollektivizálásának előkészítése és lefolytatása a Szovjetunióban. PIS 1963. 2. sz. 7–19.
- Petrenko Sz. V.:** Ukrajna kolhozparasztsága műveltségi színvonalának növekedése, 1958–1961. UIZs 1963. 2. sz. 73–78.
- Korojed Je. Sz.:** A kommunista élmunkások és kollektívák mozgalma Ukrajna mezőgazdaságában. UIZs 1962. 1. sz. 12–16. [1959–61.]
- Korkocenko D. I., Usakov V. Sz.:** A helyi pártszervezetek tapasztalatai a mezőgazdaság villamosításával kapcsolatban, 1959–1962. VIK 1963. 6. sz. 76–86.
- Szelunszkaja V. M.:** A lenini szövetségi terv és továbbfejlesztése az SzKP új programjában. VI 1963. 7. sz. 34–45.
- Jefimov V. P.:** A nagy úton. (Az SzKP KB szeptemberi plénumának 10. évfordulóján.) VIK 1963. 8. sz. 28–40.
- Platkovszkij V. V.:** A nagy évtized történetének tanulmányozásáról. VIK 1963. 10. sz. 81–90. [1953–1963]
- Majorov Sz. M.:** A nagy évtized történetéről újabban megjelent könyvek. VIK 1963. 10. sz. 152–156.
- Kozsukalo I. P.:** Az Ukrán SzSzk falusi pártszervezeteinek ideológiai munkája, 1953–1958. UIZs 1963. 3. sz. 61–66.

- Pcselin V. G.*: A párt tömegkapcsolatának megerősödése és fejlődése, 1953–1962. VIK 1963. 3. sz. 3–17.
- Janjuk A. O.*: Az ukrán falusi pártszervezetek növekedése, 1956–1961. UIZs 1963. 1. sz. 42–48.
- Krisztoszturjan N. G.*: A munkáosztály vezetés szerepe a kommunizmus kibontakozott építésének időszakában. VIK 1963. 6. sz. 40–51.
- Kugel S. A.*: A szovjet társadalom a kommunizmus felé vezető úton. PA 1963. 6. sz. 52–57.
- Havin A. F.*: A nehézipar újabb hatalmas fellendülése a Szovjetunióban 1946–1950-ben. ISzSzsZR 1963. 1. sz. 22–47.
- Jermakov F. I.*: A párt és a szovjet nemzet együttműködése a kommunizmus anyagi-technikai bázisának megteremtésében. VIK 1963. 7. sz. 46–60.
- Polozov G. P.*: Az ösztönpi mozgalom forrásainál. VIK 1963. 5. sz. 66–77. [A kommunista munkabrigádok mozgalmának 5. évfordulója]
- Kosztirkin V. I., Perezsogin M. A.*: A kommunista munkáért folyó ösztönpi mozgalom öt éve. PIS 1963. 5. sz. 9–18. [1958–1963]
- Szenjavszkij Sz. L.*: A munkáosztály feltöltődésének forrásai és formái a Szovjetunióban, 1953–1961. VI 1963. 11. sz. 202–209.
- Kim M. P., Szenjavszkij Sz. L.*: A Szovjetunió munkáosztályának növekedése 1953–1961-ben. VI 1963. 3. sz. 3–21.
- Laptyin M. N., Prutszkij A. A.*: A termelési újítók mozgalma, 1958–1963. VI 1963. 11. sz. 3–16.
- Krajko Sz. K.*: A kuznyeckai vaskohászok harca a kommunista munka győzelméért, 1958–1961. VIK 1963. 2. sz. 55–66.
- Romanov V. Je.*: A feltalálók és ésszerűsítők mozgalma a Donyec-medencében 1958–1961-ben. UIZs 1963. 3. sz. 49–56.
- Nyikiforov Ju. N.*: Az SzKP az olajgyipar építésének szervezője a Baskir SzSzk-ban. VIK 1963. 10. sz. 46–25. [1958–];
- Zajcev V. Sz.*: A Párt a kommunista társadalom kibontakozott építésének lelkesítője és szervezője, 1959–1961. VIK 1963. 4. sz. 70–80. [Az SzKP története 18. fejezetének tanulmányozásához.]
- Hluszov M. I.*: A Szovjetunió iparvállalatai fejlődésének néhány törvényszerűsége a háború utáni időszakban. ISzSzsZR 1963. 6. sz. 19–32.
- Rogacsev P., Sverdlin M. Z.*: A szovjet nép — az emberek új történeti közössége. Kom 1963. 9. sz. 11–20.
- Tagyecsjan E. V.*: A szocialista nemzetek további közélése a Szovjetunióban. VF 1963. 6. sz. 3–12.
- Kulikov M. I., Kryuj V. A.*: A patriarchális ösközöségi rendtől a szocializmusig Északkelet-Szibériában. CHM VII/4. (1963) 930–954.
- Mnacakanjan M. O.*: Az SzKP tevékenysége a szövetségi köztársaságok jogainak kiterjesztésére, 1953–1962. VIK 1963. 10. sz. 3–15.
- Dzsunuszov M. Sz.*: A szovjet autonómiáról és a nacionalizmus maradványairól. ISzSzsZR 1963. 1. sz. 3–21.
- Golota A., Koroljev B.*: A szovjet értelmiség a szocializmus kibontakozott építése időszakában. Kom 1963. 10. sz. 15–25.
- Sepcsenko L. A.*: Ukrajna társadalmának részvétele az iskolai oktatás fejlesztésében, 1959–1961. UIZs 1963. 5. sz. 58–64.
- Gruseckij I. Sz.*: Az első szovjet évek. (A Ivovi gazdasági körzet feldolgozó kombinátjainak történetéből.) UIZs 1963. 1. sz. 3–12. [1961–62.]
- Boriszov L. P., Szaharov A. N.*: Útban a kozmosz meghódításához. VI 1963. 4. sz. 28–49. [Ciolkovszkij 1903-ban megjelent művétől Gagarinig.]
- Kudrov V.*: A társadalmi termelés a Szovjetunióban és az Egyesült Államokban. MEMO 1963. 7. sz. 15–24

Svájc

- Imlah A.*: Angol–svájci kapcsolatok, 1845–1860. BIIIR XXXVI/94. (1963. nov.) 218–221. [Dissz. kivenet]
- Silberner E.*: Új anyag a genfi Espérance történetéhez. IRSH 1963. 3. sz. 447–458. [1861–]
- Ragionieri E.*: Fr. Mehling a „Zürcher Post” munkatársa, 1891–1892. IGSS IV/4. (1963) 729–758.

Törökország

- Mijatev P.*: A X. turkológiai kongresszus Ankarában. IP 1963. 5. sz. 142–145. [1963. júl. 8–12.]
- Werner E.*: Megjegyzések egy Törökország feudalizmus-kori történetéről írt új marxista munkához. ZG 1963. 8. sz. 1516–1525.
- Dulina N.*: A Török Történelmi Társulat „Beleten” c. folyóirata, 1961. Szemle. NAA 1963. 6. sz. 187–191.
- Bajraktarević S.*: A dubrovnikai állami levéltár török iratanyaga. AV IV–V. (1962) 351–359.
- Sučeska A.*: A vilájet nagyjai (*âjân*). GDIBIH XIII. (1962) 167–168.
- Verlinden Ch.*: Rabszolgakereskedelem és az olasz rabszolgakereskedők Konstantinápolyban a 13–14. században. MA LXIX. (1963) 791–804.
- Babinger Fr.*: Mohamed a hódító, keleti és nyugati megvilágításban. SoF XXII. (1963) 281–298.
- Stanoević G.*: Montenegro és a montenegrói tengerpart a török–velencei háború idején, 1499–1502. IZCG XX/1. (1963) 31–50.
- Vinaver V.*: A konstantinápolyi követek beszámolója a Balkán felszigetén a 16. század végén és a 17. század elején uralkodó általános válságról. IZCG XX/4. (1963) 655–669.
- Constantiniu Fl.*: Egy román tervezett törökellenes koalícióra a 16. század végén. S 1963. 3. sz. 673–680.
- Rasba N. Sz.*: Az 1620–1621. évi lengyel–török háború történetéből. KSZISz 37. (1963) 54–65.
- Stanoević Gl.*: Török támadás Kotor ellen, 1657. IZCG XX/4. (1963) 644–655.
- Kunnert H.*: Franz Fugger és az 1664. évi török háború. SoF XXII. (1963) 299–311.
- Dimitrov S.*: P. Halil 1730. évi (konstantinápolyi) felkelése és bulgáriai visszhangja. IIIB 12. (1963) 125–138.
- Mejer M. Sz.*: A városi alsó rétegek felkelése Istanbulban 1730-ban. (Az okok és a felkelés jellege.) NAA 1963. 4. sz. 77–89.
- Grigoraş N.*: Új adatok a török hivatalnokok elhelyezéséről Iaşiban. SCSi XIV/1. (1963) 91–97. [1757].
- Dan M., Belu S.*: A rabszolgák a török birodalomban. (Néhány adat a román fejedelemségekből.) AIIC IV. (1961) 7–67. [1790–1811 visszatekintéssel]
- Giginejsvili O. I.*: Törökország külpolitikájának néhány kérdése a 18. század végén. KSZINA 73. (1963) 112–117.
- Vianu Al.*: A balkáni események és az orosz–török tárgyalások 1802-ben. RS IX. (1963) 483–504.
- Case L. M.*: Óriások párja a régi Sztambulban: Stratford contra Thouvenel. JMII 1963. 3. sz. 262–273. [A nagyhatalmak versengése, 1855.]
- Sabanov F. Sz.*: Az agrárvizonyok jogi alapjai a tanzmidi időszakában. KSZINA 73. (1963) 118–124.
- Avaliani A. B.*: A tanzmidi reformjai Törökország északkeleti vilájetjeiben. KSZINA 73. (1963) 228–233.
- Velich C. N.*: A román–török kapcsolatok 1866. február–júliusban. A bolgár titkos Központi Bizottság megalakítása Bukarestben és kapcsolata a román kormánnyal. S 1963. 4. sz. 843–868.
- Jovanović R.*: Montenegroi–török hátrmenti kapcsolatok és az 1872. évi lipovci csata. IZCG XX/4. (1963) 563–583.
- Kondratyeva V. N.*: Ausztia és Törökország összeesküvése a nemzeti felszabadító mozgalom elfojtásáért a Balkánon a 19. század 60-as éveiben. KSZISz 36. (1963) 44–60.
- Dzsalił Dzs.*: A kurdok és az orosz–török háború, 1877–1878. KSZINA 56. (1963) 54–59.
- Dzsalił Dzs.*: A kurdok felszabadító mozgalma Bejdullah sejk vezetése alatt a török és perzsa leigázók ellen. KSZINA 36. (1963) 72–85. [1880]
- Aliiev G. Z.*: Belső ellentétek az „Ittihad i terakki” pártban. KSZINA 73. (1963) 125–131. [1908–1918]
- Miller A. F.*: Kemal Atatürk politikai nézeteinek kialakulása. NAA 1963. 5. sz. 65–85.
- Avetjan A. Sz.*: Az imperialista hatalmak behatolása Törökország bányáiparába, 1913–1914. KSZINA 56. (1963) 35–39.
- Szarkiszov Je. K.*: Az Oszmán Birodalom belépése a háborúba a Központi Hatalmak oldalán. KSZINA 73. (1963) 132–140.
- Efendiyeva N. Z.*: A török nép harca a francia megszállók

- ellen Anatólia déli részén 1919–1921-ben. KSzINA 73. (1963) 141–146.
- Filippenko D. N.*: Szovjet–török kapcsolatok, 1920–1922. UIZs 1963. 3. sz. 77–81.
- Bizse I. R.*: A szovjet–török gazdasági kapcsolatokhoz, a 20. század 30-as éveiben. KSzINA 73. (1963) 147–151.
- Szaakjan R. G.*: Az 1920–1923. évi szovjet–török kapcsolatok néhány kérdése a mai török irodalomban. KSzINA 73. (1963) 234–241.
- Bekijev B. B.*: A német–török kapcsolatok a második világháború előtt, 1933–1939. KSzINA 73. (1963) 152–159.
- Gaszraljan M. A.*: A nemzeti egység bizottságának rendszabályai Törökország állami építésében. KSzINA 73. (1963) 179–186.
- Alibekov I. V.*: Az államkapitalizmus Törökországban mai szakaszában. KSzINA 73. (1963) 172–178.
- Pocoverija B. M.*: Török–amerikai nézeteltérések a török gazdaság fejlesztése kérdésében. KSzINA 56. (1963) 40–53. [Az utóbbi 10 évben.]
- Moiszjev P. P.*: A mai Törökország gazdasági stabilizációjának problémái. KSzINA 73. (1963) 160–165.
- Kornyijenko R. P.*: A munkásmozgalom fő kérdései Törökországban. KSzINA 73. (1963) 166–171.
- Jeremejev D. Je.*: A kemalizmus és panturkizmus. NAA 1963. 3. sz. 58–70.
- Közel-Kelet**
- Werner E.*: Az elő- és középpázsiai feudalizmus néhány jellemző vonása. ZG 1963. 6. sz. 1134–1145.
- Chevallier D.*: A politika és a vallás Közép-Keleten. A libanoni maroniták egy ikonográfiája. RIIMC X. (1963. okt.–dec.) 301–308.
- Romano R.*: A középkor árai a Közel-Keleten és a keresztény Nyugaton. Ann 1963. 4. sz. 699–703. [13–20. sz.]
- Ali-zade A. A.*: Mohammed ibn Hindusah Nakhcsevani műve mint Közel- és Közép-Kelet társadalmi-gazdasági és politikai történetének forrása. KSzINA 73. (1963) 187–191. [14. sz.]
- Vaucelles P.*: Az élet Irakban egy évszázaddal ezelőtt, ahogy azt a francia konzulok látták. RHD LXXVII. (1963. jan.–márc.) 62–81.; (ápr.–jún.) 163–187.
- Ioffe A. Je.*: Az amerikai „Segítség a Közel-Keletnek Bizottság” tevékenysége a Kaukázusotúl, 1921–1930. ISZsSzR 1963. 3. sz. 18–36.
- Zibina A. G.*: Az agresszív katonai blokk megalakítása Közel-Keleten, 1950–1954. UIZs 1963. 1. sz. 63–67.
- Potapovszkij B. I.*: A Német Szövetségi Köztársaság és Izrael. NAA 1963. 4. sz. 48–53.
- Irán**
- In memoriam G. M. Petrov. 1901–1962. KSzINA 39. (1963) 3–5. [Iranista]
- Kuznyecova N. A., Kulagina L. M.*: Irán új- és legújabbkori történetének, gazdaságának és kultúrájának tanulmányozása a Szovjetunióban. KSzINA 73. (1963) 213–218.
- Balajan B. P.*: A Kaukázusotúl hozzácsatolása Oroszországhoz a mai iráni történetírás megvilágításában. KSzINA 73. (1963) 192–197.
- Dandamajev M. A.*: Dárius hadjárata Tigrisrauda szkita törzse ellen. KSzINA 61. (1963) 175–187. [I. e. 552–551.]
- Goblto H.*: Az ókori Iránban, a víztechnika és a történelem. Ann 1963. 3. sz. 500–520.
- Grantovszkij E. A.*: Keletiráni törzsek India határain. KSzINA 61. (1963) 8–30. [I. e. 2–1. sz.]
- Trubeckoj V. V.*: Az iráni nomád törzsek áttérése a letelepült életmódra. KSzINA 36. (1963) 90–107.
- Trubeckoj V. V.*: A nomádok áttérése a letelepült életformára Iránban. KSzINA 73. (1963) 37–44.
- Busev P. P.*: Fazl Ali-Bek, mint Irán követe Oroszországban, 1711–1713. KSzINA 39. (1963) 33–51.
- Petrov P. I.*: Nadir sah rendelete a négy igaz kalifa tiszteletéről. KSzINA 36. (1963) 52–55. [1736]
- Kukanova I. G.*: Az asztraháni vámkönyvek az orosz–iráni kereskedelemről, 18. század második negyede. KSzINA 36. (1963) 86–89.
- Kuznyecova N. A.*: Az első orosz összefoglaló mű az orosz–iráni kapcsolatok történetéről. KSzINA 36. (1963) 154–160. [1804–1813 előtti korszakról]
- Mannanov B. Sz.*: Irán kapcsolatai a belső-ázsiai kanátusokkal a 19. század második felében. KSzINA 36. (1963) 56–71.
- Dzsallile D.*: A kurdok felszabadító mozgalma Obejdullah sejk vezetése alatt a török és perzsa leigázók ellen. KSzINA 36. (1963) 72–85. [1880]
- Gluhogyed V. Sz.*: A földteher Iránban a 19. század végén és a 20. század elején. KSzINA 36. (1963) 108–125.
- Tagijeva S. A.*: A feudális földbirtoklás bomlása Iránban a 19. század végén és a 20. század elején. KSzINA 73. (1963) 29–36.
- Szaricsev Sz. Sz.*: A burzsoá ideológia sarjadásának kezdetei Iránban a 19. század utolsó negyedében. KSzINA 73. (1963) 52–57.
- Melikov O. Sz.*: A történelem periodizációja az iráni történészek munkáiban a 19. század végén és a 20. század elején. KSzINA 73. (1963) 198–205.
- Matvejev A. M.*: Iráni forradalmi szervezetek Belső-Ázsiában a 20. század elején. KSzINA 73. (1963) 70–77.
- Abdullajev Z. Z.*: A munkásosztály létrejötte Iránban. KSzINA 73. (1963) 78–82.
- Ananyics B. V.*: A cárizmus gazdaságpolitikájának változása Perzsiában 1904–1906-ban. IZ 74. (1963) 245–275.
- Hatemi I. R.*: Iráni újságok emigrációban az 1905–1911-es iráni forradalom előestéjén. KSzINA 73. (1963) 58–62.
- Alijev Sz. M.*: Az 1905–1911. évi forradalom a mai iráni történetírásban. KSzINA 73. (1963) 206–212.
- Belova I. K.*: Szattar-khan és az 1908–1909. évi tebrizi felkelés más harcossai. KSzINA 73. (1963) 63–69.
- Mirosznyikov L. I.*: India „német fenyegetése” és az angol expanzió Iránban 1914–1920-ban. [Válasz az opponenseknek.] NAA 1963. 6. sz. 55–72.
- Jeganjan G. M.*: Nemzeti felszabadító mozgalom az iráni Azerbajdzsánban, 1918–1921. KSzINA 73. 89–95.
- Agajev Sz. L.*: A német imperializmus politikája Iránban a világgazdasági válság időszakában, 1929–1933. KSzINA 36. (1963) 126–139.
- Szeidov R. A.*: Az agrárkérdés Iránban a 20. század 50-es éveinek elején. KSzINA 73. (1963) 45–51.
- Ivanova M. N.*: Az olasz és japán tőke behatolása Irán gazdaságába a háború utáni időszakban. KSzINA 36. (1963) 140–153. [1956–1961]
- Agaszi N. M.*: Az állami gyáripár fő ágainak helyzete a mai Iránban. KSzINA 73. (1963) 100–105.
- Ter-Ovaneszov G. G.*: A Szovjetunió szerepe Irán haliparának fejlesztésében. KSzINA 73. (1963) 106–111.
- Dorosenko Je. A.*: „A pozitív nacionalizmus” avagy Irán külpolitikájának néhány vonása. KSzINA 73. (1963) 96–99.
- Samide A. I.*: A reformizmus Irán munkásmozgalmában. KSzINA 73. (1963) 83–88.
- Afganisztán**
- Arunova M. R.*: Az afgánok harca a függetlenségért és az afgán állam létrehozásáért a 18. század első felében. KSzINA 73. (1963) 5–10.
- Babahodzsajev M. A.*: Orosz–afgán kereskedelmi kapcsolatok a 19. század 80–90-es éveiben. KSzINA 73. (1963) 11–18.
- Dzsafarova A. A.*: A nőkérdés Afganisztánban. KSzINA 73. (1963) 23–28.
- Davidov A. D.*: A kapitalizmus fejlődésének néhány vonása Afganisztán mezőgazdaságában. KSzINA 73. (1963) 19–22.
- India**
- Kosztyucsenko V. Sz.*: Aurobindo Ghos filozófiai nézetei. NAA 1963. 3. sz. 81–88. [1872–1950]
- Ruben W.*: Üdonságok az India-kutatás terén az NDK-ban. WZIU 1963. 6. sz. 689–695.
- Popov M. V.*: A mai angol történetírásban hangoztatott „India védelme” koncepció tarthatatlanságáról. KSzINA 73. (1963) 242–249.

- Az ember és a történelem fogalma Keleten. III. *Morgenstierne G.*, India esete. CHM VII/4. (1963) 862–870.
- Fyzee A. A.*: A mohamedán jog Indiában. CSSH V/4. (1963) 401–415.
- Bongard-Levin G. M.*: Az ősi indiai avadanák történeti alapjai. (Legenda Asoka uralomtól való megfosztásáról.) NAA 1963. 1. sz. 106–116.
- Pjatihorszkij A. M.*: Néhány indiai–paleoázsiai kulturális párhuzamról. KSZINA 61. (1963) 3–7.
- Ahmad A.*: A Dar al-Iszlám és a dekkáni és gudzsarati muzulmán királyságok. CHM VII/3. (1963) 787–793. [15–16. sz.]
- Dillen J. G. v.*: A holland Keletindiai Társaság tőkéje. SW 50/4. (1963) 514–517. [1603–1607]
- Chaudhuri K. N.*: A Kelet-Indiai Társaság és a kincsek kivitele a 17. század elején. ECHR XVI/1. (1963. aug.) 23–38.
- Morris M. D.*: A 19. századi indiai gazdaságtörténet új magyarázata felé. JEH 1963. 4. sz. 606–618.
- Szama Vivekananda* születésének 100. évfordulója. VAN 1963. 5. sz. 123–124.
- Rothermund D.*: A nemzeté válás Indiában. VfZg 1963. 4. sz. 392–403.
- Mirosnikov L. I.*: India „német fenyegetése” és az angol expanzió Iránban 1914–1920-ban. (Válasz az opponenseinek.) NAA 1963. 6. sz. 55–72.
- Vromans A. G.*: Holland-India, 1939–1945. RHDM 13/50. (1963. ápr.) 27–36.
- Uljanovszkij R. A.*: Amerikai stratégia Indában. MEMO 1963. 5. sz. 27–37.
- Uljanovszkij R. A.*: Az amerikai „segély”-politika és India semlegessége. (Egy indológus megjegyzései.) NAA 1963. 3. sz. 16–24.
- Kumar R.*: Liberizmus és reform Indiában. CHM VII/4. (1963) 890–910.
- Kucobin P.*: India szocialista pártjai. MEMO 1963. 8. sz. 131–134.
- Dzsadzsit Szingh Lajalpuri*: India mezőgazdaságának kapitalista átalakulása. NAA 1963. 4. sz. 14–22.
- Gordon L. A., Frieman L. A.*: A munkásosztály összetételének és struktúrájának sajátosságai Ázsia és Afrika gazdaságilag kevésbé fejlett országaiban. (India és az EAK példáján.) NAA 1963. 2. sz. 3–22.
- Bragina Je. A.*: A harmadik ötéves terv India gazdaságában. NAA 1963. 2. sz. 37–48.

Közép-Kelet

- Mirosnikov L. I.*: A Harvard Egyetem Közép-keleti Intézetében. NAA 1963. 4. sz. 239–242.
- Szedov L. A.*: Az angol Kambodzsa gazdasági rendszerének kérdéséhez, 9–12. sz. (a khmer epigrafika alapján.) NAA 1963. 6. sz. 73–81.
- Ali-zade A. A.*: Mohammed ibn Hindusah Nakhcsevani műve, mint Közép-Kelet társadalmi-gazdasági és politikai történetének forrása. KSZINA 73. (1963) 187–191. [14. sz.]
- Voigt J.*: Anglia és India 1784–1858. (Megjegyzés G. D. Bearce könyvéhez.) GWU 1963. 11. sz. 717–720.
- Galperin A. L.*: A gazdasági kapcsolatok fejlődése és a nemzetközi viszonyok története Távol-Keleten az újkorban, 18–20. század eleje. KSZINA 64. (1963) 9–20.
- Szazikin N. Sz.*: Délkelet-Ázsia országainak nyersanyagkincsei és a nem egyenértékű csere problémája. NAA 1963. 3. sz. 25–35.
- Popovkina R. A.*: A francia imperializmus gazdasági pozíciói Indokínában a második világháború küszöbén. NAA 1963. 1. sz. 85–95.
- Szocsevkó G. G.*: Kambodzsa kizsákmányolása a francia 15ke által (a második világháborúban). NAA 1963. 3. sz. 53–57.
- Voroncov V. B.*: Harc Thailandért a világháború csendeseccéi időszakában, 1941–1945. KSZINA 56. (1963) 96–106.
- Jeremin L. N.*: Az USA politikája Délkelet-Ázsiában, 1941–1945. NNI 1963. 1. sz. 98–111.
- Scedrov I. M.*: Az USA agresszív politikája Vietnámban 1945–1962. NAA 1963. 1. sz. 50–59.

- Aptheker H.*: Dél-Vietnam és a béke. PA 1963. 5. sz. 25–32.
- Uljanovszkij R. A.*: Birma a fejlődés új útján. NAA 1963. 6. sz. 31–45.
- Szimonija N. A.*: „Nagy-Malaysia”, avagy az angol neokolonializmus. NAA 1963. 2. sz. 49–59.
- Nyeszterov Sz.*: Az amerikai imperializmus manőverei Délkelet-Ázsiában. MEMO 1963. 10. sz. 66–77.

Indonézia

- Kosztyn Ju.*: Imperialista beavatkozás a „május 4”-i eseményekbe. (A „Het vrije woord” lap 1916–1918. évfolyamai alapján.) NAA 1963. 5. sz. 97–107.
- Belenyikij A. B.*: Az orosz forradalom és az indonéz baloldali szociáldemokraták. NAA 1963. 5. sz. 86–96.
- Andrejev M. A.*: Indonézia állami szektora fejlődésének nehézségei. NAA 1963. 5. sz. 34–41.
- Benda H.*: Hagyomány és változás Indonéziában. GWU 1963. 1. sz. 46–53.
- Belenyikij A. B.*: A nemzeti-felszabadító mozgalom Indonéziában. Az indiai párt. NAA 1963. 2. sz. 73–85.

Kína

- A kínai Kommunista Párt ideológiai állásfoglalásáról. PA 1963. 9. sz. 1–20.
- Bradáč Z.*: A proletár internacionalizmus és a Kínai KP politikája. NM 1963. 9. sz. 1052–1062.
- Pokora T.*: Udvari tudóstól materialista filozófusig. ČCH 1963. 4. sz. 413–431. [A kínai Sze-ma Cien, i. e. 145–90.]
- Nyikiforov V. N.*: Egy szovjet nemzetközi tudós. A. J. Kantorovics. KSZINA 56. (1963) 143–158. [1896–, Kína története.]
- Marchisio J.*: A történeti kutatás a népi Kínában. RH CCXXIX. (1963. jan.–márc.) 159–168.
- Vjatkin R. V., Tyihvinszkij Sz. L.*: A Kínai Népköztársaság történettudományának néhány kérdéséről. VI 1963. 10. sz. 3–20.
- Needham J.*: A kínai tudományos hagyomány nagysága és gyengeségei. Pensée 111. (1963 szep.–okt.) 3–28.
- Vinogradova T. V.*: A sinológia szervezete Japánban. KSZINA 66. (1963) 126–139.
- Rubin V. A.*: A pénzforgalom megindulásának ideje a régi Kínában. KSZINA 61. (1963) 96–103. [i. e. 7. sz.]
- Sztralanovics G. G.*: Az ókori kínaiak korai hitéről. (Totemizmus.) KSZINA 61. (1963) 56–74.
- Pokora T.*: Atmen-t-e Kína a rabszolgatartó társadalom korszakán? ČCH 1963. 5. sz. 615–627.
- Sztyepugina T. V.*: Vang Mang reformjai Kínában az i. sz. I. század elején. KSZINA 61. (1963) 104–116.
- Jermacsenko I. Sz.*: Csangan – a Tang birodalom nyugati fővárosa – piaci. KSZINA 66. (1963) 3–9. [7–9. sz.]
- Lapina Z. G.*: Fan Csung-jen 1043–1044. évi reformtervezet. KSZINA 66. (1963) 10–21.
- Borovkova L. A.*: Kuo Ce-hszing–Csu Jüan-cang csoportja a „vörös csapatok” felkelésének első szakaszában, 1352–1356. KSZINA 66. (1963) 22–37.
- Fomina N. I.*: A Csing-elleni háború bázisa Délkelet-Kínában a 17. század közepén. KSZINA 66. (1963) 38–58.
- Loehr G. R.*: Missziós művészek elkínasodása és műveik a mandzsu udvarban a 18. században. CHM VV/3. (1963) 795–816.
- Gurevics B. P.*: Oroszország politikája az ópiumkérdésben az angol–kínai háború idején, 1839–1842. KSZINA 56. (1963) 130–142.
- Ipatova A. Sz.*: A kínai nép felszabadító háborúja az angol gyarmatosítók ellen az ópiumháború első éveiben. KSZINA 66. (1962) 59–68. (1840–1842.)
- Chi-Ming Hou*: Gazdasági dualizmus: Kína esete 1840–1937. JEH 1963. 3. sz. 277–297.
- Chi-Ming Hou*: Néhány gondolat a modern Kína gazdaságtörténetéről, 1840–1949. JEH 1963. 4. sz. 595–605.
- Beleljubszkij F. B.*: A tajping felkelés vezetősége társadalmi összetételének jellemzéséhez. (Si Ta-kaj „Vallomásai”) NAA 1963. 1. sz. 96–105. [1854–58.]
- Kaljuzsna N. M.*: Misszionárius-ellenes akciók Kínában, 1886–1893. KSZINA 66. (1963) 69–81.

- Bruguère M.*: A jün-nani vasút. Paul Doumer és a francia intervenció politikája Kínában, 1889–1902. RHD LXXVII. (1963 jan.–márc.) 23–61.; (ápr.–jún.) 129–162; (júl.–szept.) 252–278.
- Boroh L. N.*: Sikertelen felkelés Kuang-csouban 1895-ben. KSZINA 66. (1963) 82–93.
- Grigorjev A. M.*: A kínai forradalmi sajtó történetéből, 1901–1904. KSZINA 66. (1963) 94–104.
- Csudogyejev Ju. V.*: Harc Kína uralkodó osztályának csoportjai között az 1911. évi forradalom küszöbén. (A „felső rétegek” válságának kérdéséhez.) KSZINA 66. (1963) 105–116.
- Bergère M.-Cl.*: Az 1911. évi forradalom a Kínai Népköztársaság megalakulásában: Témák és ellentétek. RH CCXXX. (1963. okt.–dec.) 403–436.
- Kovaljev Je. F.*: Szun Jat-szen a kapitalizmus „figyelmeltetéséről” Kínában. NAA 1963. 2. sz. 60–72. (1912–1925).
- Tyhivinszkij Sz. L.*: Szun Jat-szen viszonya Szovjet-Oroszországhoz, 1917–1925. VI 1963. 12. sz. 71–85.
- Huszejnov Sz. Sz.*: A szovjet–kínai kapcsolatok története, 1918. KSZINA 56. (1963) 107–118.
- A szovjet és a kínai népek forradalmi szolidaritásának egy új dokumentuma. Közli: Huszejnov Sz. Sz. NAA 1963. 1. sz. 72–73. [Szun Jat-szen egy sürgönye, 1920.]
- Wünsche R.*: A német monopóliumok behatolása Kínába a japán–kínai konfliktus időszakában, 1931–1933. VI 1963. 9. sz. 82–94.
- Nyikiforov V. N.*: A kínai burzsoá-forradalmi mozgalom két forrásáról. (Csen Sao po memoárjai alapján.) KSZINA 64. (1963) 90–101.
- Nyikiforov V. N.*: A kínai burzsoá-forradalmi mozgalom történetéből. (A Jang Csü-jün–Hszie Cuan-taj csoport). NAA 1963. 4. sz. 90–98.
- Barisnyikov V. N.*: Tajvan amerikai–kuomintang uralom alatt. NAA 1963. 1. sz. 60–71.
- Barisnyikov V. N.*: A Liao Ven-i csoport szerepe az USA Tajvan elleni agresszív terveiben. KSZINA 56. (1963) 119–219.
- Bednyak I. Ja.*: Japán uralkodó köreinek viszonya a Kínai Népköztársasághoz és a „Két Kína” elmélet. KSZINA 64. (1963) 21–35.
- Black I.*: Az amerikai munkásröhllyzet és a kínai bevándorlás. PP 25. (1963. júl.) 59–76.

Korea

- Tjagaj G. D.*: Korea 19. századi történetére vonatkozó forrásanyag a moszkvai és leningrádi levéltárban. KSZINA 64. (1963) 115–124.
- Tjagaj G. D.*: Parasztfelkelés 1811–1812-ben Koreában. NAA 1963. 5. sz. 108–117.
- Vaszelevszkaja I. I.*: Japán–délkoreai kapcsolatok. KSZINA 64. (1963) 36–48. [1950-es évek]
- Halperin M. H.*: A limitálási folyamat a koreai háborúban. PSQ LXXVIII/1 (1963. márc.) 13–39.

Japán

- Vinogradova T. V.*: A sinológia szervezete Japánban. KSZINA 66. (1963) 126–139.
- Podpalova G. I.*: In memoriam A. L. Galperin. KSZINA 64. (1963) 3–9. [Szovjet japanológus, 1896–1963.] Szemelmények Szen Katajama memoárjából. NNI 1963. 3. sz. 79–88. [1859–1933]
- Melnikov A. T.*: Japán gazdaságának kérdése a „Keizidzok Heron” folyóirat hasábjain 1962-ben. NAA 1963. 6. sz. 181–186.
- Crawcour E. S.*: A japán gazdaságtörténet problémái. JEI 1963. 4. sz. 619–628.
- Presseisen E. L.*: A raszizmus és a japánok. RHDGM 51. (1963. júl.) 1–14. [A Rassentheorie kivételi.]
- Iofan N. A.*: A kohászat története Japánban a 6–8. században. KSZINA 61. (1963) 117–124.
- Hall J. W.*: A japán feudalizmus újraértékelése. CSSH V/4. (1962. okt.) 45–54.
- Iofan N. A.*: Feudális harcok és népmozgalmak Japánban, a 16. század közepén. KSZINA 64. (1963) 102–107.
- Smith R. T.*: A mobilitás vonásai az ipari korszak előtti japán városokban. CSSH V/4. (1963) 416–423. [1786–1887]
- Tetsushi F.*: A vallásellenes racionalizmus növekedése

- és a tudományos módszer fejlődése Japánban. CHAI VII/3. (1963) 739–756.
- Kawano K.*: Francia forradalom és Meidzsi forradalom. Gazdasági és társadalmi szempontok. AIHRF XXXV/171. (1963. jan.–márc.) 1–15.
- Monyina A. A.*: A japán árúk bojkott-kampánya 1915-ben. KSZINA 66. (1963) 117–125. [Kínában]
- Navickaja G. B.*: Az angol–japán szövetség felbontása és a négy nagyhatalom szerződése, 1921. KSZINA 64. (1963) 75–89.
- Budkevics Sz. L.*: Japán egy diplomáciai intrikájának kudarca, 1941. jún.–dec. KSZINA 64. (1963) 60–74.
- Latiszev I. A.*: A japán monopolisták politikai programja és ennek gazdasági indítéka. KSZINA 64. (1963) 125–135. [1958–1961]
- Latiszev I. A.*: A japán monopolisták szervezetei és befolyásuk a politikára. NAA 1963. 5. sz. 42–54.
- Lobman J.*: Japán és a közös piac. ND 1963. 11. sz. 62–73.
- Ivanova M. N.*: Az olasz és japán tőke behatolása Irán gazdaságába a háború utáni időszakban. KSZINA 36. (1963) 140–153. [1956–1961]
- Gyinkevics A. I.*: Japán nemzeti jövedelme felosztásának és újrafelosztásának kérdéséhez. NAA 1963. 4. sz. 34–47.
- Vaszelevszkaja I. I.*: Japán–délkoreai kapcsolatok. KSZINA 64. (1963) 36–48. [1950-es évek]
- Bednyak I. Ja.*: Japán uralkodó köreinek viszonya a Kínai Népköztársasághoz és a „két Kína” elmélet. KSZINA 64. (1963) 21–35.
- Petrov D.*: Az ázsiai japán expanzió sajtóságai. MEMO 1963. 9. sz. 35–45.

Amerikai Egyesült Államok

- Weisberger B. A.*: Az Amerikai Történelmi Társulat évi összejövetele Chicagóban, 1962. AIHR LXVIII/3. (1963. ápr.) 880–883. [1962. dec. 28–30.]
- Rudnyitsky I. L.*: Az Amerikai Történelmi Társulat 1962. évi ülése, (Slavica). JGO 1963. 3. sz. 459–461. [Chicagó, dec. 28–30.]
- A Szovjetunió és az USA tudósainak tudományos kapcsolatai. (Az USA Nemzeti Akadémiájának 100. évfordulójára.) VAN 1963. 10. sz. 86–90.
- Modrzsinszkaja Je. D.*: Haladó jelenség a mai amerikai szociológiában. VF 1963. 4. sz. 97–105. [Wr. Mills halálának (1962) évfordulójára.]
- Hersfeld H.*: F. T. Epstein 65. születésnapjára. JGO 1963. 4. sz. 633–636. [Washingtoni tört.]
- In memoriam A. P. Evans, 1883–1962. PSQ LXXVIII/3. (1963. szept.) 490. [Prof. a Columbia Egyetemen.]
- Epstein Fr. T.*: Nekrológ Guy Stanton Fordról. HZ 197/2. (1963. okt.) 514–516. [1873–1962, USA történetész.]
- Epstein Fr.*: William E. Lingelbach, nekrológ. HZ 197/2. (1963. okt.) 514–516. [Philadelphiai egy. tan. 1871–1962.]
- Aitken H. G. J.*: A Gazdaságtörténelmi Társaság tagsága: növekedés és megoszlás. JEI 1963. 3. sz. 335–341. [Economic History Association, 1946–1962.]
- Vinogradov V. N.*: A Journal of Central European History, Boulder (Colorado). VI 1963. 6. sz. 180–186. [Szemle, a XX–XXII. évfolyamokról.]
- Filippov A. M.*: „The Pacific Historical Review”. USA. NNI 1963. 6. sz. 107–113. [1931 óta. Szemle.]
- Hartz L.*: Az amerikai történetírás és az összehasonlító elemzés: újabb gondolatok. CSSH V/4. (1963. júl.) 365–377.
- Nadszafov D. C.*: Az USA történetének egy tendenciós koncepciójáról. VI 1963. 6. sz. 88–98. [A. M. Schlesinger műveiről.]
- Murphy P. L.*: A revidálás ideje: Az amerikai alkotmánytörténet jelenlegi követelménye. AIHR LXIX/1. (1963. okt.) 64–79.
- Holt W. St.*: A történészek képzése az Egyesült Államokban. AIHR LXVIII/2. (1963. jan.) 402–406.
- Lamb W. K.*: A levéltáros és történész. AIHR LXVIII/2. (1963. jan.) 385–391.
- Zubok L. I.*: V. I. Lenin az amerikai imperializmusról és a munkásmozgalomról az USA-ban. NNI 1963. 2. sz. 50–64.
- Kollman E. C.*: Imperializmus és antiimperializmus Ame-

- rika politikai hagyományában. HZ 196/2. (1963. ápr.) 343—362.
- Urbanaki E. S.: Hagomány és mobilitás az angol—amerikai és spanyol—amerikai civilizációkban. Összehasonlító történeti tanulmány. CHM VII/4. (1963) 875—889.
- Keitcham R. L.: Franciaország és az amerikai politika, 1763—1793. PSQ LXXVIII/2. (1963. jun.) 198—223.
- Baszakov E. G., stb.: Dokumentumok az Orosz—Amerikai Társaságról az USA Nemzeti Archivumában. ISzSzSZR 1963. 5. sz. 212—217. [1799—]
- Cootner P. H.: A vasutak szerepe az Egyesült Államok gazdasági fejlődésében. JEII 1963. 4. sz. 477—521. [1821—1901].
- Smith W. B.: A bérék az Erie csatornánál, 1828—1881. JEII 1963. 3. sz. 298—311. [A segédmunkások, ácsok, közművesek bérei.]
- Bogue A. G.: Farm-gazdálkodás a „préri-félszigeten”. 1830—1890. JEII 1963. 1. sz. 3—29. [Illinois és Iowa]
- Scheiber H. N.: A kedvezenc bankok Jackson politikájában és a pénzügyekben 1833—1841. JEII 1963. 2. sz. 196—214.
- Rosenberg N.: Technológiai változás a szerszámgyártásban, 1840—1910. JEII 1963. 4. sz. 414—443.
- Gallman L. E.: Az US Patent Office feljegyzései a gabonatermés becslésekből, 1841—1848. JEII 1963. 2. sz. 185—195.
- Bogina S.-A.: Az Egyesült Államokba való bevándorlás néhány kérdése. SzE 1963. 1. sz. 49—62. [1850—60-as évek.]
- Polikensky J.: F. Blumentritt és a Fülöp szigetek a spanyol kolonializmus és amerikai imperializmus között. CCH 1963. 2. sz. 145—164. [19. sz. 2. f. — 1914-ig.]
- Hughes J. R. T., Rosenberg N.: Az Egyesült Államok kereskedelmi ciklusa 1860 előtt: az interpretáció néhány problémája. ECHR XV/3. (1963. ápr.) 476—493.
- Farnham W. D.: „A kormány elgyengült rugója”. Tanulmány a 19. századi amerikai történelemből. AHR LXVIII/3. (1963. ápr.) 662—680. [1860—1870-es évek]
- Tarasova V. M.: Nyikolaj Turgenyev dekabrista és a harc a rabszolgaság ellen az Egyesült Államokban. VI 1963. 10. sz. 209—212.
- Aptheker H.: A függetlenség nyilatkozat centennáriuma: 1863—1963. PA 1963. 1. sz. 17—26.
- Temin P.: A vas- és acélgépgépek összetétele, 1869—1909. JEII 1963. 4. sz. 447—471.
- Bailey K. K.: Déli fehér protestantizmus a századfordulón. AHR LXVIII/3. (1963. ápr.) 618—635. [Az 1880-as évektől.]
- McFarland G. W.: A pártok kívüli politikusok New York-ban 1884-ben. PSQ LXXVIII/1. (1963. márc.) 40—58.
- Kerr W. G.: Skócia és a texasi jelzőlőgözet. ECHR XVI/1. (1963. aug.) 91—103. [19. sz. utolsó negyedében.]
- Sherman R. B.: A státus-forradalom és a Massachusetts Haladó Párt vezetősége. PSQ LXXVIII/1 (1963. márc.) 59—65. [1912]
- Gvisiani L. A.: A korai szovjet—amerikai kapcsolatok történetéből. R. Robins missziója. VI 1963. 7. sz. 210—217. [1917—1919]
- Flynn E. G.: A Kommunista Párt harcok jogaiért 1919—1963. PA 1963. 9. sz. 33—39.
- Rejberg G. Je., Sapik B. Sz.: Amerikai szenátorok ítélik meg a Szovjetunió képviselője felett. (Az USA-ba delegált első szovjet misszió történetéből, 1919—1921.) ISzSzSZR 1963. 2. sz. 81—88.
- Iszraeljan V. L.: A Szovjetunió és az Egyesült Államok között a diplomáciai kapcsolatok felállításának 30. évfordulójára. NNI 1963. 6. sz. 10—18.
- Weinberg G. L.: Schacht látogatása az Egyesült Államokban 1933-ban. VtZg 1963. 2. sz. 166—180.
- Blahoz J.: Alkotmányjogi fejlődés az Egyesült Államokban. F. D. Roosevelt „New Deal”-jével kapcsolatban. PS 9. (1963) 51—96.
- Popov V. I.: Az Amerikai Egyesült Államok és az 1939. évi angol—francia—szovjet tárgyalások. VI 1963. 1. sz. 66—85.
- Duroselle J. B.: Az angol—amerikai stratégiai konfliktus, 1940 jun.—1944 júniusig. RHMC X. (1963. júl.—szept.) 161—184.
- Jeremin L. N.: Az USA politikája Délkelet-Ázsiában, 1914—1945. NNI 1963. 1. sz. 98—111.
- Leighton R. M.: Az 1942—1944. évi európai háborúban követett amerikai stratégia egy interpretációja. AHR LXVIII/4. (1963. júl.) 919—937.
- Voroncov V. B.: Az USA tervei a háború döntő szakaszában a Csendes Óceánon. KSZINA 64. (1963) 49—59.
- Zolotuhin V. P.: A farmerek helyzete és a kormány agrárpolitikája az Egyesült Államokban, 1945—1950. VI 1963. 4. sz. 79—94.
- Clayton W. L.: GATT, a Marshall terv és az OECD. PSQ LXXVIII/4. (1963) 493—503. [General Agreement on Tariffs and Trade és Organisation for Economic Cooperation and Development].
- Johnson A.: Az USA adóprogramja. PA 1963. 4. sz. 1—12.
- Cutright Ph.: Nem pártrendszerű elektor-rendszerű amerikai városokban. CSSH V/2. (1963. jan.) 212—226.
- Kudrov V.: A társadalmi termelés a Szovjetunióban és az Egyesült Államokban. MEMO 1963. 7. sz. 15—24.
- Lumer H.: Az amerikai gazdasági helyzet. PA 1963. PA 1963. 7. sz. 8—18.
- Kurjerov V.: Az USA gazdaságának állapota és távlatai. MEMO 1963. 11. sz. 76—86.
- Sungyejev V.: Kennedy gazdaságpolitikájáról. MEMO 1963. 6. sz. 58—69.
- Menysikova M.: A Kennedy-kormány mezőgazdasági politikája. MEMO 1963. 7. sz. 52—62.
- Juggin Ju.: Az USA monopoliárai és Washington politikája. MEMO 1963. 8. sz. 36—49.
- Budish J. M.: Állami monopolkapitalizmus az USA-ban. PA 1963. 1. sz. 3—16.
- Menysikov Sz.: Az amerikai plutokrácia ma. MEMO 1963. 4. sz. 16—29.
- Nazarov V.: Az európai „közös piac” és az USA mezőgazdasága. MEMO 1963. 12. sz. 53—62.
- Ameringer Ch. D.: A Ph. Bunau-Varilla és W. N. Cromwell által alapított Panama-Csatorna érdekszövetség. AHR LXVIII/2. (1963. jan.) 346—363.
- Golas R.: Az Egyesült Államok gazdasága a demokrata kormány alatt. NM 1963. 3. sz. 324—331.
- Rude F.: A dialógus Vercoors és Algir között 1944 jún.—júl. RHDGM 13/49. (1963. jan.) 79—110.
- Préjean J.: Algéria 1 év után. EP 113. (1963. dec.) 60—69.
- Schmidt E.: A nyugat-német tőke behatolása az algériai költajvidékekre. Ww 1963. 5. sz. 761—772.
- Olson M.: A gyors gazdasági növekedés mint destabilizáló erő. JEII 1963. 4. sz. 529—552.
- Dalin Sz.: Pénzügyi válság az Egyesült Államokban. MEMO 1963. 7. sz. 36—51.
- Irinypin P.: Az USA vegyipara. MEMO 1963. 10. sz. 99—106.
- Crabb C. V. Jr.: Amerikai diplomáciai taktika és semlegesség. PSQ LXXVIII/3. (1963. szept.) 418—443.
- Lemin I.: Az USA külpolitikája: a háború utáni kurzus válsága és az ellentétes tendenciák harca. MEMO 1963. 10. sz. 27—40.
- Postusiak L.: Az amerikai—kanadai kapcsolatok. ND 1963. 8. sz. 105—116.
- Barisnyikov V. N.: A Liao Ven-i csoport szerepe az USA Taivan elleni agresszív terveiben. KSZINA 56. (1963) 119—129.
- Kudrin A. A.: Az Egyesült Államok Kommunista Pártja él és harcol. VIK 1963. 3. sz. 47—58.
- Ideológiai harc az amerikai baloldalon belül. PA 1963. 8. sz. 1—18.
- Hall G.: Az objektív feltételek és a párt munkája. PA 1963. 12. sz. 3—15.
- Krieger L.: Pillantás a távolabbi partról. CSSH V/3. 269—273. [Hartz könyvének margójára.]
- Meyers M.: L. Hartz „A liberális hagyomány Amerikában” c. könyvének (1955) értékelése. CSSH V/3. 261—268.
- Jaffa H. V.: Konfliktusok a liberális hagyományok eszméin belül. CSSH V/3. (1963) 274—278. [L. Hartz viszontválasza, uo. 279—284.]
- Johnson A.: Az amerikai békemozgalmak. PA 1963. 3. sz. 1—14.
- Ideológiai harc az amerikai „baloldaliak” ellen. VIK 1963. 10. sz. 57—68. [A Political Affairs, 1963. 8. sz. után.]
- Winston H.: A négernek az Egyesült Államokban. A harcok tapasztalatai és tanulságai. MEMO 1963. 9. sz. 60—71.
- Nyitoburg E. L.: A néger kérdés az USA-ban. NNI 1963. 5. sz. 41—55.

- Jackson J. E.*: Az amerikai négerrek demokratikus felkelése. PA 1963. 11. sz. 8—21.
- Siskin P. A.*: A munkásellenes törvények az Egyesült Államok kongresszusában, 1953—1960. NNI 1961. 1. sz. 24—37.
- Gauzner N.*: Az USA munkásosztálya; strukturális változások. MEMO 1963. 5. sz. 14—26.
- Black I.*: Az amerikai munkaerőhelyzet és a kínai bevándorlás. PP 25. (1963. júl.) 59—76.
- Mihajlov I.*: Az Egyesült Államok proletariátusa harcának fő problémái. MEMO 1963. 9. sz. 82—90.

Latin Amerika

- Grigorjan Ju. M.*: Tudományos konferencia a latin-amerikai munkásmozgalom és nemzeti-felszabadító harc történetéről. VI 1963. 3. sz. 166—167. [Moszkva, 1962. dec. 24—25.]
- Judanov N. Sz.*: Tudományos konferencia a latin-amerikai nemzeti-felszabadító mozgalomról. NNI 1963. 2. sz. 179—180. (1962. dec. 24—25.)
- Bađura B.*: A Latinamerika történetével foglalkozó munkacsoport első konferenciája. ČCH 1963. 3. sz. 411—412. (1963. jan.)
- Sztroganov A. I.*: Az egyetemisták össz-szövetségi konferenciái Latin-Amerika problémáiról. VI 1963. 11. sz. 112.
- Fausel E.*: Iberoamerica. Az irodalom szemléje. GWU 1963. 5. sz. 333—336; 6. sz. 384—395.
- Kellenbenz H.*: Kézikönyvek és bibliográfiák a portugál és brazilai történelemhez. SW 50/2. (1963. okt.) 217—222.
- Gyemuskina Je. V.*: A történelemtudomány Venezuelában. VI 1963. 7. sz. 199—202.
- Polišenský J.*: Néhány megjegyzés a latinamerikai történetírás jelenlegi állásáról. ČCH 1963. 4. sz. 531—535.
- Tarasov V. B.*: Az USA burzsoá történetiséi Latin-amerika problémáiról. NNI 1963. 5. sz. 171—172.
- Polišenský J.*: Újnan megjelenő munkák Latinamerika történetéről. ČCH 1963. 1. sz. 81—87.
- Grigorjan Ju. M.*: A Német Demokratikus Köztársaság történetészeinek új munkái Latin-Amerika történetéről, 1960—1963. VI 1963. 11. sz. 196—199.
- Urbanski E. S.*: Hagyomány és mobilitás az angol—amerikai és spanyol—amerikai civilizációkban. Összehasonlító történeti tanulmány. CHM VII/4. (1963) 875—889.
- Chauru P.*: Las Casas és a spanyol kolonizáció első strukturális válsága, 1515—1523. RH CCXXIX. (1963 jan.—márc.) 59—102.
- Hamann G.*: Osztrák jezsuiták mint brazil Dél-Amerika kutatói és gyarmatosítói. MIÖG LXXI. (1963) 370—379.
- Simari A.*: Muratori és a jezsuiták paraguayi missziója. NRS 1963. III—IV. sz. 344—365. [1720—1740-es évek.]
- Pohl H.*: Hamburg kapcsolata Spanyolországgal és Spanyolországgal 1740—1806-ban. SW Beiheft No. 45. (1963) 1—373.
- Lisanti L.*: Az ellátás Sao Paoloban a 18—19. században. Ann 1963. 3. sz. 531—540.
- Romano R.*: Az ármozgalom és a gazdasági fejlődés: Dél-Amerika a 18. században. Ann 1963. 1. sz. 63—74.
- Szlezkin L. Ju.*: Oroszország álláspontja Spanyolország irányában a 18/19. század fordulóján. VI 1963. 6. sz. 47—59.
- Koval B. I.*: Az ültetvényes berszolgaság szerepe a gyarmatokon az eredeti tőkefelhalmozásban Nyugateurópában. (Brazília anyaga alapján.) SzV 23. (1963) 198—215.
- Koval B. I.*: Brazília társadalmi-gazdasági fejlődése a 19. század derekán. VI 1963. 2. sz. 112—121.
- Cumpston M.*: A radikalizmus Trinidadban és a Gyarmati Hivatal, 1855—1856. BIHR XXXVI/94. (1963. nov.) 153—167.
- Ameringer Gh. D.*: A Ph. Bunau-Varilla és W. N. Cromwell által alakított Panama-Csatorna érdek-szövetség. AHR LXVIII/2. (1963. jan.) 346—363.
- Lívinyenko O. I.*: Az 1952. évi forradalom Bolíviában és a földreform. UIZS 1963. 4. sz. 90—94.

- Postusiak L.*: Az amerikai—kanadai kapcsolatok. ND 1963. 8. sz. 105—116.
- Wrong D. H.*: A kanadai politika a hatvanas években PSQ LXXVIII/1. (1963. márc.) 1—12.
- Szucszenko V.*: Kanada és a nemzetek barátsága. MEMO 1963. 1. sz. 36—46.
- Rodrigues E.*: A parasztmozgalom fellendülése a latin-amerikai országokban. MEMO 1963. 10. sz. 41—54.
- Larin U.*: Osztályharcok Latinamerikában. MEMO 1963. 12. sz. 76—84.
- Romanova Z.*: A gazdasági fejlődés útjai Latinamerikában. MEMO 1963. 11. sz. 28—39.
- Grigorjan Ju.*: A nyugat-német tőke Latinamerikában. MEMO 1963. 4. sz. 124—126.
- Jeljutyn Ju. P.*: Az „Alliance for Progress” — az USA imperialista politikájának új eszköze Latin-Amerikában. NNI 1963. 3. sz. 36—48.
- Alexander R. J.*: Az agrárreform természete és fejlődése Latinamerikában. JEH 1963. 4. sz. 559—573.
- Pantaleon M.*: Az argentin nép útja. DAp 1963. 2. sz. 136—146.
- Suarez A.*: Uruguay KP-jának harca tömegbefolyása növeléséért. VIK 1963. 5. sz. 42—52.

Kuba

- Sur L. A.*: Orosz önkéntesek részvétele a kubai népi nemzeti-felszabadító háborújában, 1895—1898. VI 1963. 1. sz. 200—207.
- Le Riverend Julio*: A kubai nép első hírei a Nagy Októberi Szocialista forradalomról. NNI 1963. 5. sz. 22—25.
- Nyitoburg E. L.*: Az USA intervenció Kubában, 1933-ban. NNI 1963. 2. sz. 108—117.
- Merin B. M.*: Újabb amerikai munkák a kubai forradalomról. VI 1963. 5. sz. 159—165.
- Stone R. E.*: A kubai forradalom. PA 1963. 8. sz. 54—65.
- Bettelheim C.*: A kubai gazdaság tervezése. ÉP 102. (1963. jan.) 78—96.
- Haupt H. G.*: A gazdasági fejlődés a Kubai Köztársaságban. Ww 1963. 2. sz. 246—267.
- Gorbacev S., Kalinyin A.*: A kubai forradalom élő története. Kom 1963. 11. sz. 110—113.
- Grigulevics I. R.*: A kultúrforradalom vívmányai Kubában. VI 1963. 12. sz. 86—102.
- Gelberg L.*: A kubai válság és a mai nemzetközi jog. SM 1963. 1. sz. 20—39.

Mexico

- Bađura B.*: Megjegyzések a mexicói történeti kutatások szervezéséhez. ČCH 1963. 1. sz. 86—94.
- Cook Sh. F., Borah W.*: Milyen volt a társadalmi rétegződés Mexicóban a 16. század első felében? Ann 1963. 2. sz. 226—258.
- Ganelin R. S.*: Oroszország gazdasági kapcsolatai Mexicóval és Brazíliával a 19. század derekán. NNI 1963. 6. sz. 59—64.
- Castaneda J.*: Forradalom és külpolitika: Mexicó példája. PSQ LXXVIII/3. (1963. szept.) 391—417.
- Smith R. F.*: A Nemzetközi Bankárok Bizottságának megalakítása és fejlődése Mexicóban. JEH 1963. 4. sz. 574—586.
- Babad B.*: A mexicói külpolitika forrásai és tendenciái. SM 1963. 9. sz. 37—61.

Afrika

- Tomov E.*: Az egységre irányuló tendencia Afrikában. NV 1963. 8. sz. 116—119. [Adisz-abebai konferencia, máj. 22—25.]
- Kolonializmus és nacionalizmus Afrikában és Európában. PP 24. (1963. ápr.) 65—74. [Konferencia Londonban, 1962. júl. 9.]
- Halidov A. B., stb.*: Az arabisták második össz-szövetségi tanácskozása. NAA 1963. 4. sz. 231—232. [Lenin-grád, 1963. jan. 24—30.]
- Markov W.*: Gondolatok az afrikai történetírásról. IGSS IV/4. (1963) 759—782.

- Iszkenderov A. A.*: A szovjet tudósok kutatásai Ázsia és Afrika munkásosztályáról. NAA 1963. 3. sz. 110—123.
- Ernst Kl.*: A Német Demokratikus Köztársaságban végzett Afrika-kutatás Afrika szolgálatában. ZG 1963. 8. sz. 1536—1538.
- Vinokur E. M., Komar Ju. I., Kuznyecova Sz. I.*: Az afrikai munkásosztály történetének forrásai. VI 1963. 11. sz. 62—81.
- Giura V.*: A gyarmati korszak előtti Fekete-Afrika három kutatójának szemléletében. NRS 1963. III—IV. sz. 386—394.
- Randles W. G. L.*: Anyagok Délkelet-Afrika történetéhez a 18. századig. Ann 1963. 5. sz. 956—980.
- Nyikiforov V. N.*: Az ázsiai és afrikai országok története a „Historia Mundi”-ban. NAA 1963. 2. sz. 98—147.
- Bersina Sz. Ja.*: „Bulletin de l'Institut Français d'Afrique Noire” dakari folyóirat szemléje. VI 1963. 12. sz. 172—176.
- Rotberg R. I.*: Az afrikai történelem oktatása. AIHR LXIX/1. (1963. okt.) 47—63.
- Szkalnyikova O.*: Az afrikai városok mindennapi életében végbemenő változások etnográfiai tanulmányozása. SzE 1963. 5. sz. 60—68.
- Morrill W. T.*: Bevándorlók és szervezeteik: az ibók a 20. századi Calabarban. CSSH V/4. (1963) 424—448. [Ny.-Afrika]
- Brown P.*: Vallási kényszer a késői római birodalomban. Észak-Afrika esete. H XLVIII/164. (1963. okt.) 283—305. [4/5. sz. ford.]
- Grillon P.*: Louis Chénier Franciaország marokkói főkonzulának levelezése, 1767—1782. RHMC X. (1963. jan.—márc.) 65—76.
- Trapido J.*: A fejlődés Dél-Afrikában a 18. század végétől a 20. század elejéig. CHM VII/4. (1963) 911—929.
- Pokrovskij V. Sz.*: A nyugat-szudáni államok társadalmi-gazdasági jellemzése a 19. században. NAA 1963. 2. sz. 86—97.
- Sanderson G. N.*: Az 1890-i angol—német megállapodás és a Felső-Nílus vidék. EHR LXXVIII/306. (1963. jan.) 49—72.
- Zusmanovics A. Z.*: A batetel-törzsi felkelés Belga-Kongóban a 19. században. NAA 1963. 3. sz. 45—52. (1965.)
- Nyikityina I. A.*: Az imperialista harc a dél-afrikai portugál gyarmatokért a 19/20. század fordulóján. NNI 1963. 3. sz. 66—78.
- Voblikov D. R.*: Francia vasúti koncesszió Abessziniában. KSzINA 56. (1963) 60—74. [A 19. század végétől.]
- Edwards E. W.*: A francia—német megegyezés Marokkó kérdésében. 1909. EHR LXXVIII/308. (1963. júl.) 483—513.
- Marchat H.*: A marokkói ügy 1911-ben. RHD LXXVII (1963. júl.—szept.) 193—235.
- Davenport T. R. H.*: Az 1914. évi dél-afrikai lázadás. EHR LXXVIII/306. (1963. jan.) 73—94.
- Al'amin Mazrui Ali*: Edmund Burke és gondolatok a kongói forradalomról. CSSH V/2. (1963. jan.) 121—133.
- Jurjev N.*: Az imperialista versengés kongói csomópontja. MEMO 1963. 1. sz. 24—35.
- Egretaud M.*: A francia neokolonializmus és Afrika. CC 1963. 3. sz. 127—157.
- Woddis J.*: A brit neokolonializmus Afrikában. NAA 1963. 6. sz. 17—30.
- Ivanov Ju.*: Az angol protekturátusok Dél-Afrikában. MEMO 1963. 5. sz. 115—121.
- Arkagyev V.*: Spanyol gyarmatok Afrikában. MEMO 1963. 9. sz. 126—131.
- Nyikityina G. Sz.*: Izrael terjeszkedése Afrikában és a neokolonializmus. NAA 1963. 3. sz. 36—44.
- Jefimov Sz. Je.*: A kolonializmus érdekében. (Az „Africa” folyóirat nyomán.) NAA 1963. 5. sz. 169—174.
- Biskupski K.*: Az afrikai országok strukturális problémái. SM 1963. 1. sz. 97—108.
- Mali Köztársaság*: A társadalmi átalakulások útján. NAA 1963. 2. sz. 23—36.
- Stolper W. F.*: Gazdasági fejlődés Nigériában. JEH 1963. 4. sz. 391—413.
- Krivencov Je. M.*: Nigéria mezőgazdaságának fejlődése. NNA 1963. 4. sz. 23—33.
- Benot Y.*: A neokolonializmus mellett és ellen. Két könyv Nigériáról. Pensée 109. (1963. máj.—jún.) 116—120.
- Goncsarov L. V.*: Az európai monopoltőke — a gyarmati expanzió eszköze Afrikában. NAA 1963. 3. sz. 3—15.
- Kaemmel E.*: Afrika valutái az imperializmus szorítójában. DAP 1963. 4. sz. 320—325; 5. sz. 423—427.
- Ennafaa M.*: A helyzet Tunéziában és a fejlődés távlatai. ÉP 106. (1963. máj.) 54—65.
- Barinszjov B. F.*: Uganda új úton. NAA 1963. 5. sz. 55—64.
- Ansprenger Fr.*: Francia veretű nemzetképződés Fekete-Afrikában. VIZG 1963. 2. sz. 181—195.
- Alekszandrovskaja L.*: A szövetségi mozgalom Afrikában — problémák és perspektívák. MEMO 1963. 3. sz. 39—51.
- Farizov I.*: A szövetségek fejlődése a felszabadult országokban. VE 1963. 7. sz. 92—101.
- Letnyev A. B.*: A társadalmi differenciáció Maliban és a szomszédos nyugat-afrikai körzetekben. NAA 1963. 1. sz. 74—84.
- Szeleznyeva Je. I.*: Az ázsiai és afrikai semleges országok külpolitikájának jellemzéséhez. NAA 1963. 4. sz. 3—13.
- Stultz N. M., Butler J.*: Az 1961. évi dél-afrikai általános választások. PSQ LXXVIII/1. (1963. márc.) 86—110.
- Sztarusenkó G.*: A szocializmus és a nemzeti-felszabadító mozgalom. (Kerekasztal konferencia Prágában.) MEMO 1963. 2. sz. 155—157.
- Mirszkij G.*: Az alkotó marxizmus és a nemzeti-felszabadító forradalmak problémái. MEMO 1963. 2. sz. 63—68. [A volt gyarmati országokról.]
- Gray R. F.*: Politikai pártok az új afrikai népekben. CSSH V/4. (1963) 449—461. (Hozzászólás: L. P. Mair uo. 462—465.)
- Vinogradova L.*: Afrika gazdasági egysége. Sikerek és nehézségek. MEMO 1963. 9. sz. 15—23.
- Dobroczyński M.*: Nyugat-Európa és az afrikai piac. SM 1963. 6. sz. 58—76.
- Kuzmin Sz. A.*: A „Colombo terv” és az afro-ázsiai gazdasági együttműködés problémái. KSzINA 56. (1963) 75—82.
- Uszov G.*: Az állami szektor a kelet-afrikai országok gazdaságában. MEMO 1963. 2. sz. 52—62.
- Coz I.*: Afrika harca a gazdasági haladásért. NAA 1963. 5. sz. 22—33.
- Ázsia és Észak-Afrika néhány kevésbé fejlett országának gazdasági helyzete 1962-ben. Szemle. NAA 1963. 4. sz. 54—76.*
- Ázsia és Afrika 1962-ben. (Nemzetközi szemle.) NAA 1963. 1. sz. 3—28.*
- Spirit A. Ju.*: Az afrikai országok külkereskedelmének problémái. NAA 1963. 1. sz. 41—49.
- Melikjan O. N., Pribitkovskij L. N.*: A harcoló Afrika. PIS 1963. 2. sz. 20—32.
- Benot Y.*: Afrika útjai. II. Pensée 107. (1963. febr.) 5—22. [Gazdasági és egyesülési problémák.]
- Klimov G. A.*: Az egység — a szabad Afrika célja. (Az afrikai politikuskok és pártok Afrika egységének problémájáról.) NAA 1963. 3. sz. 100—109.
- Avakov R., Sztyepanov L.*: A nemzeti felszabadító forradalom társadalmi problémái. MEMO 1963. 5. sz. 46—54.

Egyiptom

- Lichtheim M.*: Az ókori Egyiptom: újabb történetírásának szemléje. AHR LXIX/1. (1963. okt.) 30—46.
- Korostovcev M. A.*: Az Ókori Egyiptom és Afrika Szaharától délre élő népei. VDI 1963. 4. sz. 12—29.
- Matje M. E.*: Az ókori Egyiptom és elbeszélései mint a család történetének forrása. VDI 1963. 4. sz. 3—11.
- Wipszycka E.*: A római állam politikája az egyiptomi textülpárral szemben. PH 1963. 1. sz. 1—19. [1—4. sz.]
- Wiet G.*: Az egyiptomi könyvtárak a 10—11. században. CCM 1963. 1. sz. 1—12.
- Tignor R. L.*: Az egyiptomi közigazgatás „indianizálása” az angol uralom alatt. AHR LXVIII/3. (1963. ápr.) 636—661.
- Fridman L. A.*: A külföldi monopóliumok és az egyiptomi ipar (a második világháború előtt). KSzINA 56. (1963) 3—34.
- Lebegyev N. I.*: Az imperialista agresszió Egyiptom ellen 1956-ban. VI 1963. 9. sz. 66—81.

Gordon L. A., Frieman L. A.: A munkáosztály összetételének és strukturájának sajátosságai Ázsia és Afrika gazdaságilag kevésbé fejlett országaiban. (India és az EAK példáján). NAA 1963. 2. sz. 3—22.

Algéria

Nouschi A.: A falusi élet Algériában 1830 elején. IGSS 1963. 3. sz. 449—478.

Rey-Goldzeiguer A.: A népszavazások Algériában a második császárság idején. RH CCXXIX. (1963 jan.—márc.) 123—158. [1851, 1852, 1870]

Ageron C. R.: Jules Ferry és az algíri kérdés 1892-ben. (Néhány kiadatlan dokumentum alapján.) RHMC X. (1963 ápr.—jún.) 127—146.

Machefer P.: Az algíri probléma körül 1936—1938-ban. A PSF algíri doktrínája; a PSF és a Blum—Violette tervezet. RHMC X. (1963. ápr.—jún.) 147—156.

Ausztrália

Braginszkij V. I.: Hozzászólás a Polinézia betelepülésének problémájáról folyó vitához. (Az irodalom szemléje.) KSzINA 61. (1963) 209—222.

Sahlins M. D.: Szegény-ember, gazdag-ember, nagy-ember, törzsfő, politikai típusok Melanéziában és Polinéziában. CSSH V/3. 285—303.

Ward R.: Az ausztráliai történet fő irányzatai, 1788—1901. CHM VII/3. (1963) 817—827.

O'Farrell P. J.: Az orosz forradalom és a munkásmozgalom Ausztráliában és Új-Zélandban, 1917—1922. IRSH VIII/2. (1963) 177—197.

Kesselbrenner G. L.: Antikoloniális felkelés Észak-Kalimantanban. NAA 1963. 6. sz. 46—54. [Saravakban]

Lopatov V. V.: Az Ausztrália, Délkeletázsia és Távol-Kelet országai közötti gazdasági kapcsolatok fejlesztésének kérdéséhez. KSzINA 56. (1963) 83—95.

A FELDOLGOZOTT FOLYÓIRATOK JEGYZÉKE

AHR	The American Historical Review (Richmond — New York — London)	MIÖG	Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Innsbruck)
AHRF	Annales Historiques de la Revolution Française (Paris)	MÖS	Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs (Wien)
AIIC	Anuarul Institutului de Istorie din Cluj (Cluj)	NAA	Narodi Azii i Afriki (M)
Am	Archivmitteilungen (Berlin, DDR)	ND	Nowe Drogi (Warszawa)
Ann	Annales (Economies, sociétés, civilisation) (Paris)	NM	Nova Mysl (Praha)
AUCS	Annales Univ. M. Curie-Skłodowska (Lublin)	NNI	Novaja i Novejsaja Isztorija (M)
AV	Arhivski Vjesnik (Zagreb)	NRS	Nuova Rivista Storica (Roma—Napoli)
BDW	Berichte, Deutsches Wirtschaftsinstitut (Berlin, DDR)	NV	Novo Vreme (Szófia)
BIHR	Bulletin of the Institute of Historical Research (London)	PA	Political Affairs (New York)
BS	Byzantinoslavica (Praha)	Pensée	La Pensée (Paris)
CC	Cahiers du Communisme (Paris)	PH	Przegląd Historyczny (Warszawa)
ČCH	Československý Časopis Historický (Praha)	PIS	Prepodavanje Isztorii v Skole (M)
CCM	Cahiers de Civilisation Médiévale. X—XI. siècles (Poitiers)	PP	Past and Present (London)
CHM	Cahiers d'Histoire Mondiale (Paris)	PS	Právě historické Studie (Praha)
CzPH	Czasopismo prawno-historyczne (Poznań)	PSQ	Political Science Quarterly (New York)
CSSH	Comparative Studies in Society and History (Hague)	RA	Revista Arhivelor (Bucureşti)
DAP	Deutsche Aussenpolitik (Berlin, DDR)	RIJAZ	Radovi Instituta Jugoslavenske Akademije (Zadar)
DDR	Der Donauraum (Wien)	RH	Revue Historique (Paris)
EchR	The Economic History Review (London—New York)	RHD	Revue d'Histoire Diplomatique (Paris)
EHR	The English Historical Review (London)	RHDGM	Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale (Paris)
Ein	Einheit (Berlin, DDR)	RHES	Revue d'Histoire Economique et Sociale (Paris)
EP	Economie et politique (Paris)	RHMC	Revue d'histoire moderne et contemporaine (Paris)
FVL	Forschungen zur Volks- und Landeskunde (Cluj)	RRH	Revue Roumaine d'Histoire (Bucureşti)
GDIBIH	Godišnjak Društva Istoričara Bosne i Hercegovine (Sarajevo)	RS	Romanoslavica (Bucureşti)
GWU	Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Stuttgart)	S	Studii, Revista de istorie (Bucureşti)
H	History (London)	SCSI	Studii şi cercetări ştiinţifice, istorie (Iaşi)
Hist	Historica (Praha)	SBBH	Studia Universitatis Babeş-Bolyai (Cluj)
HČ	Historický Časopis (Bratislava)	SH	Sbornik Historický (Praha)
HJ	Historisches Jahrbuch (München-Freiburg)	SM	Sprawy Międzynarodowe (Warszawa)
HŠ	Historické Študie (Bratislava)	SMIM	Studii şi Materiale de Istorie Medie (Bucureşti)
HZ	Historische Zeitschrift (München)	SMIMod	Studii şi Materiale de Istorie Moderna (Bucureşti)
HZb	Historijski Zbornik (Zagreb)	SMM	Sbornik Matice Moravské (Brno)
IC	Istoricki Časopis (Beograd)	SoF	Südostforschungen (München)
IIB	Izvestija na Insztituta za Isztorija (Szófia)	SPHUO	Sbornik Prací Historických, Univ. Olomouc (Praha)
IP	Istoriceszki Pregled (Szófia)	SS	Slezsky Sbornik (Opava)
IRSH	International Review of Social History (Amsterdam)	SW	Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (Wiesbaden)
ISZSZSR	Isztorija SzSzsZr (M)	SzE	Szovjetszkaja Etnografija (M)
IZ	Istoriceszkije Zapiszki (M)	SzV	Szrednyije Veka (M)
IZCG	Istoriski Zapisi Istoriskog Instituta (NR Crne Gore (Cetinje))	THJ	The Historical Journal (Cambridge)
JCEA	Journal of Central European Affairs (New York)	UIZ	Ukrajnszkij Isztoricsnij Zsurnal (Kijev)
JEH	The Journal of Economic History (New York)	UZISz	Ucsonie Zapiszki Insztituta Szlavjanovegyenyija (M)
JGO	Jahrbuch für die Geschichte Osteuropas (Wiesbaden)	VAN	Vesztnyk Akademii Nauk SzSzsZr (M)
JMH	The Journal of Modern History (Chicago)	VDI	Vesztnyk Drevnyej Isztorii (M)
JIC	Jugoslovenski Istorijski Časopis (Beograd)	VE	Voproszi Ekonomiki (M)
KH	Kwartalnik Historyczny (Warszawa)	VF	Voproszi Filosofii (M)
Kom	Kommunist (M)	VIZg	Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (Stuttgart)
KSzINA	Kratkije Szooobszenyija Insztituta Narodov Azii (M)	VI	Voproszi Isztorii (M)
KSzISz	Kratkije Szooobszenyija Inszt. Szlavjanovegyenyija (M)	VIK	Voproszi Isztorii KPSzSz (M)
LC	Lupta de Clasă (Bucureşti)	VV	Vizantijszkij Vremennyik (M)
MA	Le Moyen Age (Bruxelles)	Ww	Wirtschaftswissenschaft (Berlin DDR)
MEMO	Mirovaja Ekonomika i Mezsduнародnije Otnosenija (M)	WZ	Weg und Ziel (Wien)
		WZHU	Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin (Gesellsch. u. Sprachwiss. Reihe) (Berlin, DDR)
		ZIO	Zeitschrift für Ostforschung (Marburg a. d. Lahn)
		ZG	Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin, DDR)
		ZPW	Z Pola Walky (Warszawa)

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Ж. Троцаньи</i> : К вопросу якобинцах Трансильвании	1
<i>А. Р. Варконьи</i> : Габсбургский абсолютизм во второй половине XVI века	14
<i>Э. В. Виндиш</i> : Попытки к организации немецкого населения Южной Венгрии в годы конца XIX — начала XX веков	23
<i>Дь. Юхас</i> : Вступление Венгрии в войну против Великобритании и США	61

ОБЗОР

<i>Г. Мишель</i> : Французское сопротивление	88
РЕПЕРТОРИЙ ЗАГРАНИЧНЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ЖУРНАЛОВ.....	103

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>Zs. Trócsányi</i> : Zur Frage der Jakobiner Siebenbürgens	1
<i>Á. R. Várkonyi</i> : Der Absolutismus der Habsburger in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts und Ungarn	14
<i>É. V. Windisch</i> : Versuche einer Organisierung des Deutschtums in Südungarn in den Jahren um die Jahrhundertwende	23
<i>Gy. Juhász</i> : Eintritt Ungarns in den Krieg gegen Großbritannien und die Vereinigten Staaten	61

RUNDSCHAU

<i>H. Michel</i> : Die französische Résistance	88
REPERTORIUM AUSLÄNDISCHER GESCHICHTSWISSENSCHAFTLICHER ZEIT- SCHRIFTEN	103

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>Zs. Trócsányi</i> : Contributions aux problèmes concernant les jacobins de Transylvanie	1
<i>R. A. Várkonyi</i> : Le régime absolutiste des Habsbourg dans la seconde moitié du XVII. siècle	14
<i>E. V. Windisch</i> : Essais visant à l'organisation des Allemands de la Hongrie méridionale dans les années du tournant de siècle	23
<i>Gy. Juhász</i> : L'ouverture des hostilités entre la Hongrie, la Grande Bretagne et les États Unis de l'Amérique	61

REVUE

<i>H. Michel</i> : La Résistance française	88
RÉPERTOIRE DES REVUES HISTORIQUES ÉTRANGÈRES	103

CONTENTS

ARTICLES

<i>Zs. Trócsányi</i> : On the Problem of Transylvanian Jacobinism	1
<i>Á. R. Várkonyi</i> : Habsburg Absolutism in the second half of the XVII th Century and Hungary	14
<i>É. V. Windisch</i> : Attempts to organize the Germans in South Hungary at the turn of Century	23
<i>Gy. Juhász</i> : Hungary's Entrance into War against Great Britain and USA	61

REVIEW

<i>H. Michel</i> : The French Resistance	88
REPERTORY OF FOREIGN HISTORICAL JOURNALS.....	103

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Dáolki János

A kézirat nyomdába érkezett: 1965. I. 8. — Példányszám: 1150 — Terjedelem: 11,55 (A/5) fv

65.60101 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

---

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010, MNB egyszámlaszám: 46

Csekkbefizetési számlaszám: 06.915.111—46

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci u. 22.

Telefon: 185—612

POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODA 1. számú HIRLAPBOLTJÁ-ban,

Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky ut 76. és bármely postahivatalban.

Csekk számlaszám: egyéni 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizetési díj egy évre 40 Ft.

Ára : 12,— Ft

Előfizetési ára egy évre : 40,— Ft

INDEX: 25.812

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

55676

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1965 VIII. ÉVFOLYAM 2-3. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztő bizottság

BARTHA ANTAL (szerkesztő), HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, KERESKES LAJOS,
KISS ALADÁR, KOROM MIHÁLY, LACKÓ MIKLÓS (felelős szerkesztő),
NIEDERHAUSER EMIL, PUSKÁS JÚLIA, RÁNKI GYÖRGY, M. SOMLYAI MAGDA,
ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: Budapest I., Űri u. 51—53. — Telefon: 160—098
Megjelenik negyedévenként. — Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

<i>Jemnitz János</i> : A magyarországi szociáldemokrata párt külpolitikai irányvonalának alakulásához 1945—1948.	133
<i>Rácz Béla—Strassenreiter Erzsébet</i> : Az üzemi bizottságok szervezete (1944—1948)	200
<i>Vida István</i> : A „demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről” szóló törvényjavaslat megszületése és parlamenti vitája	240
<i>L. Nagy Zsuzsa</i> : Az olasz érdekek és Magyarország 1918—1919-ben.	256

VITA

<i>Bereni T. Iván</i> : Az iparfejlődés és az úgynevezett parasztipar kérdéséhez.....	275
<i>Nagy László</i> : Néhány gondolat és kritikai megjegyzés R. Várkonyi Ágnes: A nemzet és haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején c. tanulmányához	285
<i>R. Várkonyi Ágnes</i> : Módszertani megjegyzések (vita helyett).....	296

SZEMLE

<i>E. Ragionieri</i> : Gondolatok Palmiro Togliatti életművéről.....	299
--	-----

HIREK	320
-------------	-----

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA	326
---	-----

A Történelmi Szemle szerkesztősége kéri a szerzőket, hogy ezen-től csak tolmácsoldal (25 sor 50 betű) terjedelemben gépelt, javítás-mentes, nyomdakész állapotban levő, 2 példányban készült kézírato-kat küldjenek be, s a kézirat leadásakor mellékeljék a tanulmány rezüméjét is, ugyancsak 2 példányban.

20 ÉVES A MAGYAR NÉPI DEMOKRÁCIA

JEMNITZ JÁNOS

A magyarországi szociáldemokrata párt külpolitikai irányvonalának alakulásához (1945–1948)

Mintegy háromnegyedéves illegalitás után, a földalatti szervezkedésből 1945 január—februárjában több tekintetben új szociáldemokrata párt lépett a porondra. A párt a háború éveiben jelentősen átalakult,¹ emellett gyökeresen megváltozott hazai és nemzetközi helyzettel találta magát szemben. A felszabadulás után akkor kezdetett újjászervezéséhez, amikor Európában és a világban éppen egy fejlődési szakasz volt lezárulóban. Amíg a hitleri fasizmust végleg le nem győzték, addig az antifasiszta koalícióban megtestesülő szövetség, bármily nagyra is nyíltak a háború vége felé a repedések, együttmaradt. A háború utolsó éveiben mind többen vetették fel a kérdést, hogy milyen lesz az új világ arculata és mind nagyobb tömegek (angol, francia vagy más külföldi viszonyokra gondolunk) körében vált világossá, hogy a háború nem egyszerűen a fasizmus megsemmisítéséért folyik s nem lehet visszatérni a háború előtti Európa viszonyai közé. A baloldali csoportosulások közül több számított a szocialista gondolat térnyerésére. A szocializmus fogalmát azonban nagyon is eltérően értelmezték kommunisták, nyugat-európai szociáldemokraták, szakszervezeti aktivisták és radikális polgári értelmiségiek, akik a munkásmozgalmon kívül álltak, de a korszellemnek megfelelően lelkesen sürgették egy humánusabb, szociálisabb rend bekövetkeztét.² Ezek a nézeteltérések jó ideig teljesen akadémikus jellegűek maradtak, hiszen a gyakorlati megvalósítás még nem kerülhetett napirendre. S a háború éveiben ezeknél jelentősebb mozzanat volt az új jelenség: a szocializmus gondolata rendkívül népszerűvé vált, új híveket szerzett, s ez kiterjedtebb osztály- és pártközi szövetségi politikát tett lehetővé, még akkor is, ha a potenciális szövetségeseik közül néhányan később a történelmi erőik, célkitűzéseik tisztázódása idején feltehetően leváltak volna. Hogy a szocializmust

¹ Ennek az egész folyamatnak feldolgozása nem képezheti e cikk tárgyát. Ezúttal inkább csak jeleznénk, hogy valójában korszerűen — a szó mindkét értelmében — a szociáldemokrata párt 1939—45 közötti történetét, beleértve a jobb- és baloldali tendenciák harcát, még nem dolgozták fel. Az iránymutató cövekeket még Marosán György verte le ezelőtt 9 évvel a Párttörténeti Közlemények 1956 októberi számában — de a feldolgozó irodalmunk még adós a megfelelő kutatómunkával. Így homályban maradt egyelőre azoknak a vitáknak sorozata, amelyek a háború idején folytak a pártvezetőségben, s nem nyert megvilágítást az sem, hogy milyen új szint jelentett Marosán Györgynek és Bán Antalnak bekerülése a pártvezetőségbe. Olyan emberi portrékat kell majd még gondosabban megmintázni, mint Szakasits Árpádé vagy Mónus Illésé, hiszen mindeketjük sokat változott a háború tapasztalatai nyomán is. Végeredményben csak egy ilyen részletes, gondos felmérés alapozhatja meg annak megértését — a nemzetközi, belpolitikai helyzet, a katonai erőviszonyok generális eltolódása mellett —, hogy 1944 októberében miként kerülhetett sor a két párt egységfrontjának megkötésére. Hiányérzetünk annak ellenére megmaradt, hogy a Párttörténeti Intézet gondozásában megjelent, az 1939—1945. korszakot feldolgozó párttörténeti tankönyv, valamint más feldolgozások már jónéhány vonatkozásban részeredményeket felmutattak.

² Nyílt levél Czákó Ambróhoz. Új Világ, 1942. nov. 28. — Károlyi Mihály válogatott írásai. Bpest, 1964, II. köt. 75. l.

hirdetők közül ki mennyire törekedett valóban a szocializmus megvalósítására, csak később derülhetett ki, az 1945-ös év első hetei-hónapjai erre még nem nyújtottak elég tapasztalatot. Így nem tekinthető véletlennek, hogy a szociáldemokrata pártban is a reménykedés, a bizalom légköre volt a jellemző, amikor végre megindulhatott Magyarország társadalmi és politikai rendszerének átalakítása.³ A szociáldemokrata párt így kezdetől fogva a progresszív, szocialista célokra törekvő irányzatok egyik fontos hajtóerejévé vált.

A magyarországi szociáldemokrata párt tömegszervezeti élete a januári újjáalakulás után csak 1945 februárjában, Budapest felszabadulásakor indult meg. Az eszmélés első pillanataiban a párttagság nyilvánvalóan elsősorban a felszabadulás örömeit érezte át, de mindemellett már sokat gondolt a jövő feladataira is. Az ideiglenes vezetőség ekkor lefektette azokat az alapelveket, amelyek a későbbiekben is meghatározták a párt külpolitikáját. Az alapelvek között elsőként és leghatározottabban a szovjetbarátságot húzták alá, mellette szorgalmazták a szomszéd államokkal való jó kapcsolatok kialakítását és a nyugati országok rokonszenvének elnyerését.

E fenti gondolatokat tartalmazta Szakasits Árpádnak az a február 18-i írása — az újra megjelenő Népszava első vezércikke —, amely szinte az első pártprogramnak tekinthető, s többszörösen visszatér arra a mozzanatra, hogy a magyar nép, s így a szervezett munkásság is a Szovjetuniónak köszönheti felszabadulását, amiért is őszinte hálát érznek a szovjet hadsereg és a Szovjetunió iránt. Belpolitikai síkon ehhez mindjárt hozzáfűzi, hogy a két munkáspárt-nak fenn kell tartania együttműködését nemcsak a fasizmus leküzdésére, a reakció veszélyének elhárítására, hanem azért is, mert így „nem gördülhet többé akadály a magyar fejlődés útjára sem, arra az útra, amely a szocializmus (eredetiben dúltan szedve — J.J.) felé vezet”.⁴

Ugyanezen a vasárnapi napon tartotta a párt első nagygyűlését a Magdolna-utcai Vasas-székházban. A nagygyűlés főszónokaként itt is Szakasits Árpád beszélt az egybegyűltekhöz. Sürgette, hogy Magyarország minél nagyobb erővel lépjen fel a fasiszta Németország ellen, s ismét hangsúlyozta: „a másik konzekvencia, amit le kell vonnunk, az, hogy a magyar külpolitika egyik legerősebb,

³ A nemzetközi helyzet megítélésében a korabeli kommunista vélemény is hasonló volt. Varga Jenő „A tőkés gazdaság a második világháború után” című munkájában — amely 1945 végén jelent meg — a könyv bevezetőjében ad rövid áttekintést a politikai változásokról. Itt első helyen az „új típusú demokráciák” létrejöttét jelöli meg, amelyeket a kapitalista rendszer részeként jellemez, de ahol a feudalizmust felszámolták és az államosítások a munkásoknak és parasztoknak kedveznek. Megemlíti a gyarmati függés fellazulását, leglényegesebbnek a Szovjetunió megerősödését tartja, aminek révén a „három nagyhatalom” egyikévé emelkedett (Szikra, 1947. 15. l.). — Vagyis 1945-ben a két hatalmi góc, két tábor kialakulása még nem volt befejezett tény — legalábbis földrajzilag nem. Ezt a könyv végén Varga Jenő újra aláhúzza: „A Szovjetunió viszonya a tőkés országokhoz nem olyan lesz, mint a háború előtti időkben volt. Valamennyi ország demokratikus erői a Szovjetunióval való együttműködés politikája mellett állnak ki, hogy ezáltal együtt harcolhassanak a fasizmus újjászületése és a támadás megismétlődése ellen, bármilyen formában is jelentkezze az. Bár a reakciós erők megkísérlik majd a háborús gyújtogatás politikájával ellentétet szítani a két rendszer között, a kormányok számolni fognak a demokrácia erőivel és a Szovjetunió második világháború folyamán megmutatkozott hatalmával.” (I. m. 347. l.) Varga Jenő sorai természetesen nem tekinthetők egyszerűen magánvéleménynek, 1945-ben még nem dőlt el a demokratikus fejlődés sorsa Nyugat-Európában, s a nagyhatalmi ellentétek sem öltöttek még későbbi méreteket. Így a kommunista párt soraiban is sokan bizakodhattak abban, hogy a népeknek nagyobb megrázkódtatások nélkül sikerült a hadatbiztosítani. (A kommunista pártok felfogásának részletezésére, majd a szemlélet későbbi történeti változásainak bemutatására, elemzésére nem vállalkoztunk. Itt csak a kiindulási koncepciót kívántuk vázolni.)

⁴ Szakasits Árpád: Újra mégis itt vagyunk. Népszava, 1945. febr. 18.

egyik leglényegesebb alappillére kell, hogy legyen a Szovjetunióval való őszinte, meleg barátságunk. (Nagy taps.) Ez Magyarország számára földrajzi, történelmi és politikai szükségszerűség. Ilyen szükségszerűség számunkra a szomszédos szabad népekkel való jóviszony, a kölcsönösségi és testvéri viszony megteremtése.”⁵ Szakasits Árpád nyilván a pártvezetőség véleményének is hangot adott, amikor néhány perc múlva kijelentette: „Különben is magyar külpolitikáról, amíg eljutunk a békéhez, csak igen korlátolt mértékben lehet szó.” Szakasits Árpád és a jelenlevők akkor még nem sejtették, hogy a békeszerződés megkötésére csak több mint két évvel ezután kerül sor, s addigra a magyar külpolitika megindul a maga útján, s természetesen kiformalódik a szociáldemokrata párt külpolitikai felfogása—gyakorlata is.

A magyar párt magatartására akkoriban elkerülhetetlenül nagy befolyást gyakorolt „az utolsó esatlós” nyomasztó érzése; a „nemzeti büntudatra” gondolva, csak szerényen ajánlotta fel Magyarország bekapcsolódását a háború utáni demokratikus népek együttesébe. A párt inkább belpolitikai síkon igyekezett aktivizálódni, bár a két jelzett külpolitikai alapeszmét minden alkalommal hangsúlyozta. Minthogy azonban a bel- és külpolitika nem választható el egymástól, a belpolitika egyúttal meghatározta a párt későbbi nemzetközi szereplését is.

A pártpolitikai irányelveket a május 10., 17. és 24-én tartott kibővített pártvezetőségi ülésen — valójában pártkonferencián — alakították ki. Ekkor szögezték le, hogy a párt nem egyszerűen folytatója az 1944 március előtti szociáldemokrata pártuak, hanem új gyakorlati és elvi politikát kíván követni. (Ezzel az első „alkotmányos” pártfórumon a pártvezetőség megerősítést kapott, hogy az 1944 októberi együttműködési egyezmény alapján tevékenykedjék.) Ezt a szándékot, az új helyzet felismerését rögzítették a tanácskozásról kiadott összegező jelentés⁶ következő sorai: „1944 március 19-e a Szociáldemokrata Párt történetének néhány nap híján negyedszázados korszakát zárta le. Nem lehet véletlennnek tekinteni, hogy amint a korszak kezdetét a két nagy munkáspárt útjainak különválása indította meg, úgy a korszak végét ugyane két párt újabb találkozása követte.”⁷

E történeti egyezményt a pártvezetőség sokoldalúan elemezte, minthogy valóban sorsfordulónak tekintette a párt történetében. Részint önkritikus bírálatot jelentettek e szavak a párt múltjával kapcsolatban, s természetesen jelenével is, hiszen e kitétel jó néhány olyan, a régi pártvezetőséghez tartozó, vagy ahhoz közelálló párttag háttérbeszorítását jelezte, aki fémjelezte az 1920—1944-es hivatalos pártvonalat.⁸ Másfelől viszont a beszámoló válogatás nélkül vállalta a szociáldemokrata mártírokat, még ha ezek nem is voltak baloldaliak. A résztvevők zöme teljes egyenjogúságot követelt a kommunistákkal, és úgy ítélte,

⁵ Népszava, 1945. febr. 20.

⁶ A Szociáldemokrata Párt politikai irányvonala. Összeállította az 1945. május 10., 17. és 24-én tartott kibővített pártvezetőségi tanácskozás anyagából Bán Antal. — Valóságban a beszámolót Horváth Zoltán írta meg, de az anyag az akkori tényleges pártvezetést irányító Bán nevével jelent meg, aki a hozott határozatokat — akkoriban a baloldalon állva — inspirálta.

⁷ I. m. 4. l.

⁸ Az „idősebbek” félreállítását többen sérelmezték, többek között Halász Alfréd és Szeder Ferenc is. Szakasits Árpád és Szeder Ferenc között e kérdésben kifejezetten éles vitára került sor. Szeder a fiatalokat támolta, s ezt összekötötte a párt régebbi tevékenységének megbecsülésével. Magatartásával azonban elszigetelődött, s Bán Antal, Kisházi Ödön s Erdődy János a párt zömének, centrumának hangulatát tolmácsolták, amikor újfajta vezetést követeltek (P. I. Arch. 253/1).

hogy a kommunista és a szociáldemokrata párt politikája, taktikája az utóbbi években sokban közeledett egymáshoz.

A konferencián természetesen sor került a magyar demokrácia kialakításának tartalmi kérdéseire is. A küldöttek s a pártvezetőség véleménye alapján úgy határoztak, hogy noha az újjáépítésnél kiindulópontul elfogadják a magántulajdon elvét, „egy pillanatra sem kívánják feladni az osztályharcot”, s éppen ezért már előre jelezték, hogy a magántulajdon rovására mind a birtoklásra, mind az elosztásra vonatkozólag lényeges megszorításokat tartanak szükségesnek.⁹ Mindezzel kifejezésre juttatták, hogy a magyar társadalmat szocialista irányban kívánják átformálni.

A külpolitikai elemek a belpolitikai elvi nyilatkozathoz csak kiegészítésként járulhattak. „A belpolitika... nem választható el a külpolitikától” — vallották. S miként a belpolitikában „az újfajta demokráciát” hirdették meg, az általános európai helyzetet is úgy ítélték meg, hogy a teheráni és jaltai egyezmények „egész Európa számára a demokratikus fejlődés irányát írták elő” — ehhez kell Magyarországnak alkalmazkodnia akkor is, ha majd külpolitikai önállóságát visszanyeri. Ezután igen sokat foglalkoztak a szomszéd országokkal kialakítandó baráti viszonyral, vagy ennek előmozdításával. Fennakadás ekkoriban leginkább csehszlovák relációban jelentkezett, a magyar kisebbség sorsa miatt. Osztrák viszonylatban még állami kapcsolatok nem alakultak ki, e téren pártkapcsolatok létesítését irányozta elő a konferencia.

A konferencia a szomszédok számbavétele után a külpolitikai elképzelések tengelyébe ismét a szovjetbarátságot állította, még hozzá a földrajzi adottságokon túlmenően a „világnézeti vonalon, s a nemzetközi helyzet” alapján is. Az egybegyűltek ekkor természetesen azt is kívánságaik közé iktatták, „hogy a nagy nyugati demokráciák ugyanesak visszanyerjék bizalmukat országunk iránt”. Még azt is jelezték, hogy az ország újjáépítésénél örömmel fogadnának nyugati anyagi segítséget. A nyugati hatalmak magatartásánál azonban már e korai, 1945 májusi napokban is tapasztalhattak ellentmondásos jelenségeket, problémákat. Amerikában ekkor halt meg F. D. Rooseveltt, s halála után az Egyesült Államokban újfajta, immár a világpolitikát irányítani akaró törekvés lépett fel, ha ez a változás a nagyközönség számára ekkoriban még nem is volt nyilvánvaló. Az angolszász hatalmak közül ilyen igényeket inkább Anglia tanúsított — hiszen Anglia élén még a W. Churchill-kormány állt. Így már 1944 végén, s méginkább 1945 első heteiben kezdett kialakulni az a reális nézet, hogy a szocialista fejlődésnek mindinkább az angolszász hatalmak az ellenfelei. A Vasas székházban egybegyűltek jelezték is, hogy az erőt újra összevonó reakció éppenséggel azzal az igénnyel lép fel, hogy csak ők számíthatnak az angolszászok támogatására. A konferencia nyomtatásos beszámolója szerint a küldöttek többsége nem akarta elhinni, hogy az angolszászok ténylegesen a reakciót támogatják, olyan embereket és csoportosulásokat, amelyek ellen a háború idején harcolniuk kellett, s hogy olyan antiszisztaikat próbálnak háttérbe szorítani, akik a sorsdöntő harcban az ő oldalukon álltak. A szociáldemokraták csakúgy, mint a progresszív baloldali polgári politikusok abban bíztak, hogy a nyugati országok jóindulatát is elnyerhetik.¹⁰ Bizonyos zavaró tapaszt-

⁹ I. m. 31. l. Megjegyzendő, hogy ekkor az olasz, angol és francia szocialista párt is hasonló követelésekkel lépett fel, vagyis új „szociális” irányú demokráciát kívánt megteremteni.

¹⁰ Ezt a kérdést egyébként a vitában néhányan érintették. A centrumnak inkább jobboldalán elhelyezkedő Kertész Miklós a szovjet—angol együttműködés kialakulásában bízott, míg Szalai Sándor azt fejtegette, hogy W. Churchillle szemben nemcsak a Labour baloldal,

talatokat azonban már szereztek, s ezek a nyugati támogatás reményeit — legalábbis a szociáldemokrata balszárnyon — lehűtötték.¹¹ A konferencia éppen ezért még nem angol, hanem sokkal inkább francia orientációt hirdetett meg, ahol a demokrácia és a szocializmus erői kedvezőbb hadállásokat foglaltak el, s éppen ezért több szimpátiára lehetett számítani. A konferencia e vonatkozásban is elsősorban pártkapcsolatok megteremtésére gondolt, s a franciaországi emigrációs összeköttetések felhasználása mellett, 1945 szeptemberében a nyugati országok közül első ízben ide küldtek pártmegbízottat (Horváth Zoltánt), mind az alaposabb tájékozódás érdekében, mind a megfelelő kapcsolatok létesítésére.

A nemzetközi nagypolitika azonban a pártvezetőket akkoriban viszonylag csak kis mértékben foglalkoztathatta. Az ország és a főváros mindennapi gondjainak megoldásában kellett elsősorban segíteni, magát a pártot kellett talpra állítani, s az ország demokratikus alapjait lefektetni. Külkapcsolatok terén továbbra is a szomszéd országokkal megteremtendő jóviszony állott a feladatok közül első helyen. Ezért tér ki a beszámoló ismételten erre a problémára, ezért sürgeti a szomszéd testvérpártokkal való kapcsolatok megteremtését, „hogy megfelelő mértékre csökkentsük a határok és vámhatárok jelentőségét”.¹²

A konferencián egybegyűltek közül a fenti irányelveket ekkoriban még gerincében seuki sem vitatta. (Peyer Károly és néhányan a hozzá közelálló régi vezetők köréből még úton voltak, s nem érkeztek vissza a németországi internálásból.) A jelenlevők zöme helyeselte a szovjet-barátság szorgalmazását,

hanem E. Bevin is ellenzéke ment. Ezekután vagy megbukik a tory kormány, vagy Anglia a reakciós erőket fogja támogatni. Ha viszont a Labour győz, akkor ez a szovjet barátság biztosítását is fogja jelenteni (P. I. Arch. 253/1). — Ez a szemlélet elég általánosnak tekinthető ekkor.

¹¹ Megjegyzendő, hogy már a koratavaszi időszakban a nyugati hatalmak részéről megfigyelhető volt bizonyos tartózkodó, de egyúttal rosszalló ellenzéki magatartás a kelet-európai demokratikus fejlődéssel, illetőleg kormányokkal szemben. Noha ekkor, e régiókban talajdonképpen sehol sem tűztek ki közvetlen szocialista jelszavakat, a szocialista távlat nemcsak az azért küzdeni kívánók, hanem ellenzői előtt is kirajzolódott. Innen a nagy ellenszenv sz a magyarázata, hogy a kelet-európai feudális, fasiszta reakció vagy burzsoá opposíció képviselői oly könnyen megtalálták nyugati kapcsolataikat. Erre figyelmeztet a Magyarok Világszövetségének elnöke, a szociáldemokrata Ács Tivadar a főtítkársághoz írt április 15-iki levelében, ahol arra utal, hogy a kiscsapatot monopolizálni óhajtja az angolszász hatalmak rokonszenvét, ami nagyon veszélyes lehet a két szocialista pártra. Az ilyen kísérletekkel szemben kívánta a régebbi emigrációt, a két millió demokratikus amerikai magyart mozgósítani. (P. I. Arch. 253/1/023/1945—8/2—38. csomó). Ugyanezt a következtetést vonja le 1945 júniusában az Egyesült Államokban élő Vámbéry Rusztem, aki felháborodottan látja, hogy a „Horthy gangsterek nem nyugoszanak” s azért nem kíván hazajönni a felszabadulás után sem, mert kiéptített kapcsolatait fel kívánja használni ellenük, s úgy véli, „itteni munkám egyelőre fontosabb, mint amit Budapesten akár politikailag, akár tudományosan végezhetnék”. (P. I. Archiv. Károlyi Mihály gyűjtemény.) Ugyanekkor Ignóus Pál, akit Vámbérynél is szorosabb kapcsolatok fűztek a szociáldemokrata párthoz — mint régi angliai emigráns ír július elején cikket a liberális Manchester Guardianben, ahol tiltakozik az olyan sajtóbeállítások ellen, mintha Magyarországon kommunista diktatúra épült volna ki. Ignóus néhány külsődleges jel ellenére aláhúzza, hogy a demokratikus pártok valóban a nagy tömegek véleményét fejezik ki. (A cikkre Ignóus maga hívja fel a pártvezetőség figyelmét, s arról a Népszava 1945. július 6-i száma ad hírt.)

¹² I. m. 41. l. A jobboldali beállítottságuk ekkor még inkább a pártvezetés összetételén akadtak meg, de a vitában már néhány elvi kérdésben is jelezték fenntartásaikat. Szeder Ferenc és Valentiny Ágoston tulajdonképpen megkérdőjelezte az 1944-es, a két munkaspárt között kötött egyezményt, s Szélig Imrével együtt már ekkor inkább a kommunistaellenes serelemi politikát hirdették volna meg. A baloldaliak azonban elvi szinten szorgalmazták mind bel- (Justus Pál), mind külpolitikai okokból (Szalai Sándor) a munkásegységet és a szovjetbarát politikát, ezt a baloldali irányváltást támasztotta alá Kisházi Ödön a szakszervezetek nevében, és a választásokban Szakasits Árpád és Bán Antal semmi kétértelműségnek nem hagyott utat e tekintetben (P. I. Arch. 253/1). — A jobboldali hangok — noha már hallatszottak — nem képviselték még nagy ütőerőt.

a két munkáspárt szoros és távlatilag is megalapozott együttműködését, sőt a szocialista perspektíva aláhúzását is. S ha volt ellenzék, az nem érvényesíthette akaratát.¹³ A háromfordulós konferencia bezárása után három nappal a régi pártvezetők egyik nemzetközileg is legismertebbje, a deportációból éppen hazaérkezett Buchinger Manó teljességgel e konferencia szellemében írt nagyobb cikket a Népszavában, amelyben ő is a háború után „új történelmi korszak” beköszöntésére figyelmeztette a munkásságot, s arra, hogy immár „a szocializmus megvalósításának jegyében” (az eredeti szövegben dőlt betűkkel szedve — J.J.) kell járnunk.¹⁴

Buchinger utal a Labour Party és a Szovjetunió közeledésére, s még az amerikai szakszervezetek esetleges csatlakozását is felveti a kialakuló munkásegységhez. Mindebből leszűri a következtetést: „Az irány tehát világos: kommunisták és szociáldemokraták masírozhatnak esetleg külön-külön, de egymás ellen harcolniuk nem szabad.”

Így nyilatkozott az a Buchinger Manó, aki nem állt a párt balszárnyán, de a májusi határozatokat érdemileg szintén jóváhagyta, s ha baloldaliabb vezetők más, határozottabb megfogalmazásokat használtak volna is — a pártban ekkoriban még inkább az egység volt jellemző (mind a kül-, mind a belpolitikai célok kijelölésében) s nem a különbségek, ami nem meglepő, hiszen az erőviszonyok és irányzatok nemzetközileg is csak kiforróban voltak.

Különbségek azonban mégis voltak. Ezek néhol a megfogalmazásokban, a javaslatok szövegezéseiben is kiütköztek, viszont a hevesebb koncepciózus viták nem kaptak sohasem nyomdafestéket. A pártban meglevő jobboldali ellenzék sokszor virágnyelven, vagy ködösen fogalmazott, még gyakrabban a szóbeliségnél maradt. Tekintettel azonban arra, hogy a baloldal ekkor még a párt centrista elemeit magával tudta ragadni, s így a párt többsége (amely így a baloldali radikálisoktól, a különböző árnyalatú baloldali centristáktól a jobboldali centristákig terjedt ki) elszigetelte a jobboldalt s azokat, akiknél a szovjet-és kommunistabarátság nem volt őszinte.

A külpolitikai irányvétel mellett a szociáldemokrata párt 1945 nyarán még a tájékoztatóknál tartott. A párt hagyományos kapcsolatai Anglia felé vezettek. A német „vezetőpárt” 1933-as megsemmisülése után Mónus már az 1930-as évek közepén összeköttetést keresett a Labour Partyval. Ez a kapcsolat

¹³ Szakasits Árpád visszaemlékezése szerint Kéthly Anna részéről már a korai napokban tapasztalható aggályoskodó hangokat, de ezek a pártrendezvényeken, pártsajtóban még nem mutatkoztak meg világosan. Ezt az is bizonyítani látszik, hogy Peyer megérkezésekor első sajtónyilatkozatában ugyancsak kijelentette: „Nagy örömmel értesültem a két munkáspárt együttműködéséről.” (Népszava, 1945. jún. 2.) Akár a korszellem hatása alatt belső meggyőződéséből, akár pusztán az általános hangulat felmérése után — ekkoriban még Peyer sem hirdetett meg ettől eltérő, jobboldali ellenzéki politikát. Június végén a Peyer képviselte mauthauseni csoport a pártvezetőséggel egyetértésben szintén a reakció elleni harc politikáját sürgette. (Népszava, 1945. jún. 29.) Peyer és környezetének (akár a szakszervezeti vezetőknek, Ivanicsnak, Cseszkónak, Jancsecnek — akár a régi pártvezetéshez inkább tartozó értelmiségieknek, Valentinynek, Györkinek, Milloknak) szereplésénél a nyilvános megnyilatkozásokat szembesíteni kell az ezeknek ellentmondó jelekkel és tényekkel is. Igaz, az, hogy Peyer hazaérkeztekor felkereste Rákosi Mátyást, neki is felkínálta az együttműködést — de ugyanakkor szította a szovjet- és kommunistaellenes érzelmeket is. Vagyis a kulisszák mögött már ekkor bontogatta azt a jobboldali-ellenzéki zászlót, amit 1946 második felében már nyíltan kitűzött. Peyer szerepe már ekkor is zavaros és sötét. Nyugati irányvétel, a közvetlen munkáskövetelések (bér, munkaidő, munkafegyelm) felelőtlen felkarolása, alamuszi kommunistaellenesség — miközben eme igazi tevékenységét a kommunista párt vezetőinél tett látogatásokkal kívánta fedezni. (Horváth Zoltán, Vajda Imre visszaemlékezése.)

¹⁴ *Buchinger Manó*: Magyar és nemzetközi szocialista célok. Népszava, 1945. máj. 27.

a háború idején tovább szélesedett, részben Böhm Vilmos révén, aki Stockholmban mintegy összekötő volt a magyar és angol párt között. Mindez magyarázza, hogy a szociáldemokrata pártban megkülönböztetett érdeklődéssel figyelték a Labour Party és a szovjet kommunista párt viszonyának alakulását, s a jobboldalt leszámítva, szerették volna, ha ez baráti válik. Ez a remény illúziónak bizonyult, hiszen Budapesten nem tudhatták, hogy a Labour Partyban milyen erős az Attlee—Bevin-féle csoport, s hogy a párt külpolitikai koncepcióját ténylegesen kialakító Bevinnél mennyire erős a szovjetellenes elfogultság. Mind ezt csak a későbbi tapasztalatok nyomán ismerhették fel. Még kevésbé vonhattak le olyan következtetést, hogy a Labour Party — amely ekkor vonult ellenzékbe, s egy olyan választási harc megvívására készült, amelyben a tőkés társadalom mélyreható megreformálását ígerte, s amelyben baloldali beállítottságú munkásvezetők előkelő szerepet kaptak — figyelmen kívül hagyható a háború utáni világ demokratikus előrehaladásában, sőt a munkásmozgalom előrelendítésében is. A Labour Party ekkor még ígéret volt, amihez kételyek ugyan férhettek — s a baloldali szocialisták bizonyos fenntartásokkal éltek is —, de a szűkkörű beavatottakat leszámítva, mégis kijátszatlan lap volt. A magyar szociáldemokraták egyelőre a választási eredményeket várták. S ha esetleges labourista segítségre számítottak is, a pártvezetőség zöme tudta, hogy elsősorban a Szovjetunióval kell a baráti kapcsolatokat kiépítenie és fenntartania. Ebből a helyzetből, érzelmi beállítottságból és értelmi felismerésből következett, hogy a szociáldemokrata vezetők a két erő közelítését kívánták. (Megjegyzendő, hogy a pártvezetőségen belül ez az értelmi és érzelmi felismerés nem mindenkinél hatott egyforma erővel. Voltak olyanok, akiknél az angol-barátság szovjetellenes bizalmatlansággal párosult, s akiknél ezt az érzelmi beállítottságot ellensúlyozta az az értelmi felismerés, hogy Magyarországnak a Szovjetunióval kell együttműködnie.) Ezt mozdította elő az is, hogy a magyar reakció számításaival szemben ugyanesak a nagyhatalmak együttműködését húzták alá — a valóságosnál sokkal inkább —, másfelől a párton belüli jobboldali ellenzékkel szemben ugyanazt a módszert követték. Mindez nem egyszerű taktika volt, hiszen tényleges óhajt is tükrözött, sokan valóban hittek az együttműködés lehetőségében.

Ez idő tájt a párton belül egy másik kül- és pártpolitikai kezdeményezés is történt. Buchinger Manó vetette fel idézett májusi cikkében a régi Internacionálé újjáalakításának gondolatát. 1945 tavaszán azonban ez szinte csak egyéni akció-kísérlet volt, amely mögött nem állt pártvezetőségi óhaj. Tulajdonképpen arról volt szó, hogy az öregebb párttagok közül néhányan szerették volna a régi Internacionálét újjászervezni. Buchinger többek között arra is hivatkozott, hogy a háború nyomán az egyes országok szuverenitása jelentősen összeszűkült, a nagyhatalmak befolyása megnőtt. A szocialista Internacionálé segítségével, úgy vélték, nyomást gyakorolhatnak a kormányokra, és ehhez szükségesnek tartották a szocialisták tömörítését.

A szocialista Internacionálé újjáalakítása — akár változott formában is — nyilvánvalóan egész sereg problémát vetett volna fel, újabb súrlódási felületeket teremthetett, s éppen ezért tért ki a magyar párt a javaslat szorgalmazása elől. Másfelől viszont a munkásság különböző színárnyalatú csoportjainak összefogása tényleges feladatot jelenthetett a demokratikus-baloldali erők háború utáni támadásának kibontakoztatására. Ebben az időszakban megszületett a Szakszervezeti Világszövetség, s az osztályharc frontján jelentős siker volt az egységes francia és olasz szakszervezeti mozgalom, a CGT és CGIL rohamos

megerősödése és harcok programjuk meghirdetése. A program mindenütt a strukturális reformokat sürgette, a kulcsiparágak, a közszolgáltatások államosítását követelte. Szó esett a nagybankok, bányák, biztosítótársaságok államosításáról, a társadalombiztosítás kiszélesítéséről is. S természetesen ezekben a hónapokban mindenütt ádáz erővel folyt a küzdelem a volt fasiszták, kollaborálok, illetőleg a letűnt korszak vámszedői ellen.

A forradalmi erjedés Európaszerte fokozódott, s a kapitalizmus a maga 1939 előtti formájában sehol sem volt népszerű. Még olyan országban sem, mint Anglia, ahol a hagyományos kapitalista életforma igen robusztus egyénisége, Winston Churchill állott a sok szenvedés után végre győztes angol nép élén. A háború utolsó éveiben itt is világosakká váltak az ellentétek, a két nagy párt, a konzervatívoké és a Labour Party egyaránt már azokra a napokra gondolt, amikor a háborús koalíciónak fel kell bomlania. Igaz, a Labour Party soraiban e távlat figyelembevételkor nem jutott mindenki egyforma következtetésekre. A legfelsőbb vezérkarban C. Attlee és E. Bevin a koalíció fenntartását óhajtotta — részint azért is, mert a Labour Party újabb vereségére számítottak. A baloldal — közöttük legenergikusabban A. Bevan — a koalíció felbontását sürgette, a konzervatív pártot támadta, részint munkásellenessége, részint a nemzetközi politikában — főként a görög kérdésben — kiütöző imperialista politikája miatt.¹⁵

Ilyen körülmények között ült össze a Labour Party lényegében már háború utáni (legalábbis az európai háború utáni) kongresszusa 1945 májusában — nagyjából a magyar párt említett konferenciájával egy időben. S a kongresszus jegyzőkönyvéből kitűnik, hogy ekkor volt talán legkisebb a különbség a két kongresszus napirendjén szereplő kérdések, sőt megoldásuk módozatai, vagy az erre irányuló javaslatok között. Ezen a Labour-kongresszuson hagyták jóvá azt a választási platformot, amely a francia és olasz munkáskövetelésekhez hasonlóan az államosításokat, a kiterjedt társadalombiztosítást, az egészségügyi ellátás megváltoztatását követelte. A szónokok mind a kongresszuson, mind előtte jelezték, hogy az angol munkásság nem a tőkés érdekekben vállalta a szenvedéseket és harcot. A szervezett munkások hangulata oly mértékben antikapitalista volt, hogy ennek hatása alól a mérsékeltbb vezetők sem vonhatták ki magukat.

A delegátusoknak, az erőteljes reformigényeken túl, a nemzetközi politikára vonatkozóan is volt mondanivalójuk. A pártvezetőség a küldöttek tudomására hozta, hogy a vezetőség támogatására felállított eddigi nemzetközi tanácsadó bizottságok mellett újabb albizottságot létesítettek, amelynek a szövetséges országok szocialista pártjaival kell kapcsolatba lépnie, az esetleges vitás kérdéseket velük megbeszélnie. Az albizottság vezetőjévé Harold J. Laskit, a Labour Party vezetőségének elnökét választották, aki tulajdonképpen ekkor a párt balszárnyához tartozott. A küldöttek elé tárt jegyzőkönyvben rögzítették, hogy a Labour Party baloldali képviselői — köztük A. Bevan — parlamenti tiltakozásai után, 1945 januárjában hivatalos pártküldöttség kereste fel Winston Churchillt, s jelezte „aggodalmát” „a görögországi tragikus események” miatt.

Ugyanakkor a pártvezetőség megerősítette azt a korábbi, 1944 szeptemberi döntést, hogy a Labour Party magára vállalja a szocialista Internacionálé össze-

¹⁵ *Michael Foot: Aneurin Bevan. London. 1962. I. köt. 464—498. l.* — Itt kell viszont megjegyeznünk, hogy E. Bevin ugyanezt a Churchill-féle külpolitikát folytatta később Görögországban.

hívásának kezdeményezését. Néhány előkészítő lépés ellenére ez még nagyon kezdeti stádiumban volt.

A szocialista Internacionálé előkészítése mellett nagyobb jelentőségű volt az a külpolitikai vita, amelynek során a küldöttek és pártvezetők az új nemzetközi helyzet megítéléséről szölettek. A vitát a pártvezér, C. Attlee nyitotta meg. Elsősorban azt hangsúlyozta, hogy a békének egyedüli biztosítékát az szolgáltatathatja, ha a nagyhatalmak együttműködése megmarad. Attlee akkor már jelezte, hogy bizonyára nem kis problémákba ütköznek majd. Ezeknek a nehézségeknek két körét jelölte meg, tulajdonképpen mindkettőt Kelet-, illetőleg Délkelet-Európa térségeiben. Az egyik góc a nemzetiségi előítéletek körül alakult ki, a másikat az ideológiai differenciák képezték. Szerinte ugyanis e térségben „jobboldali politikusok hajlanak arra, hogy minden ellenfelüket kommunistának bélyegezzék, míg a kommunisták mindenkit, aki nem ért velük egyet, a fasiszták közé iktatnának. Nos, egyiküknek sincs igaza.”¹⁶

Ezzel Attlee lényegileg megkerülte a nagy társadalmi problémákat. egyáltalán nem jelezte, hogy a Labour Party a maga erejével hozzá kívánja segíteni az európai népeket ugyanazokhoz a reformokhoz, társadalmi átalakulásokhoz, amelyhez hasonlókat Angliában ők maguk szorgalmaztak. Természetesen itt nem beavatkozásról volt szó — hanem csupán eszmei támogatásról, a rokon-szenv biztosításáról. Attlee éppen ezt mulasztotta el — s ezt kérte számon tőle a Labour Party balszárnya.

Megjegyzendő, hogy a nemzetközi vitában elsőként felszólaló J. Stevens (a gépészszakszervezet küldöttje) megjegyezte, hogy Anglia külpolitikája jelenleg a felszabadított országokban (Belgiumot, Olaszországot és Lengyelországot nevezte meg) sokkal inkább a régi társadalmi rend fenntartására irányul, semminthogy a népek „szabadságáról, gazdasági és szociális biztonságáról” gondoskodni.¹⁷ Majd rendre elutasította a belga, görög monarchista erők s a lengyel reakció támogatását. Szinte a sors iróniájaként fogható fel, hogy az angol kormánnyal — s bizonyos fokig a Labour Party vezetőségével — szemben talán legkritikusabb hangon az a Denis Healey szólalt fel, aki a későbbi években elsőrendű szerepet játszott a kelet-európai szocialista előretörés opponálásában.

Healey ekkor még kritikus szemmel, az Olaszországban tapasztaltak hatása alatt jegyzi meg: aki az elmúlt öt év alatt nem mozdult ki Angliából, az néhány alapvető jelenséget nem vehet észre: „az egyik az a jelentős tényező, hogy a szocialista forradalom már megkezdődött Európában és már szilárdan berendezkedett Kelet- és Délkelet-Európában. A mi saját külpolitikánknak centrális elve kell, hogy legyen a szocialista forradalom támogatása, védelme és bátorítása, bárhol is jelentkezzen az.”¹⁸

Healey hozzáfűzte, hogy Angliának nagyon meg kell tudni válogatni európai barátait. Ő, aki az utolsó három esztendő Olaszországban töltötte el, nagyon jól tudja, hogy a felső körök, az uralkodó osztályok köréből sokan önző érdekekből az angol fegyverek segítségével szeretnék elnyomni tulajdon népüket, azokat, akik a háború alatt az antifasiszta földalatti mozgalomban tevékenykedtek. Óvakodni kell attól, hogy a tory ellenforradalom európai diadalútját támogassák. Ezen túl figyelmeztetett arra, hogy Európában a szocia-

¹⁶ Report of the Forty-fourth Annual Conference of the Labour Party. Blackpool. 1945, 108. l.

¹⁷ I. m. 109. l.

¹⁸ I. m. 114. l.

lizmus harcát nem lehet az angol állapotok alapján elképzelni.¹⁹ Itt hosszú véres küzdelmek zajlottak le, ami befolyásolja a későbbi történetileg szükséges lépéseket is. Sokan, így láthatólag Attlee is — utal rá Healey — sietve elhatárolják magukat a diktatorikus, esetenként rendőri módszerektől, a feladat azonban inkább az lenne, hogy igyekezzünk jobban megérteni a kelet-európai szocialista pártok álláspontját.

Ezt a felfogást akkoriban sokan alakították ki, nemcsak keleti-, hanem a nyugat-európai progresszív körökben is. A svájci szociáldemokrata párt akkori főtitkára, későbbi francia szekciójának vezetője J. Humbert-Droz ekkor tartott előadást a nemzetközi helyzetről és a munkásság feladatairól. Ennek során aláhúzta, hogy a fasizmussal szemben tartós biztosítékot csak a kapitalizmus gyökeres felszámolása nyújthat. Egyébként is kiemelte: új fejlődési szakaszba léptünk a háború befejeződésével, hiszen megoldásra vár a nagy kérdés, milyen lesz az új Európa. Tekintve, hogy a proletariátus nem az 1939-es rendet kívánja, az antifasiszta koalíciónak elkerülhetetlenül fel kell szakadoznia, az osztályellentéteknek jelentkezniök keli. Ezt a belga, görög, olasz, francia eszmények kellőképpen mutatják is. Mindennek alapján Humbert-Droz beszédében — amelyet a magyar párt külön brosúrában is kiadott — a tudatos szocialista offenzíva kibontakozását sürgette.²⁰

Franciaországban az áprilisi községi választások előestéjén a párt főtitkára, Daniel Mayer írt cikket „A szocializmus helyzete” címmel a *Populaire*-ben, amelyben hangsúlyozta, hogy csak a szocializmus adhat átfogó programot az emberiség, s természetesen a franciák létkérdéseire, akár a külső békéről, akár a belpolitikai reformokról, a bérabszolgáság megszüntetéséről van szó. Mayer hozzáfűzte, hogy a belső és külső program tulajdonképpen elválaszthatatlan egymástól, egyik sem lehet meg a másik nélkül.²¹ Május közepén pedig nagy örömmel hirdeti a lap fejléce: a francia nép balra szavazott, 85%-a az antifasizmust, a szocializmust választotta. A lap szándékosan kapcsolja össze a kettős feladatot.²² Ekkoriban tér vissza a német koncentrációs táborból Léon Blum és Léon Jouhaux, a CGT főtitkára. A lap május 17-én ismerteti Johaux első rádiónyilatkozatát: eszerint a szakszervezetek nagyobb, felelősségteljesebb részt kérnek az ország gazdasági-politikai irányításából, s a tervgazdaság kiszélesítése mellett foglal állást.²³ Május közepén — nagyjából a Labour Party konferenciával s a magyar konferenciával egyidejűleg — megtartják a párttitkárok első összejövetelét, amelyen a politikai főszónok már L. Blum. Blum ugyancsak a szocialista perspektívát vázolja fel, s hangoztatja, hogy a háborús tervgazdálkodást nem szabad felszámolni, hanem ellenkezőleg, ki kell fejleszteni. Aláhúzza az ellenállás nagy politikai jelentőségét, új erőt lát ebben, de egyúttal felemeli szavát a De Gaulle-féle személyi hatalmi törekvések ellen, a népszuverenitás, a demokrácia védelmében. Intőleg szól a „nemzeti nagyság” nacionalista tételét

¹⁹ A tényleges felméréshez tartozik, hogy a Labour Party álláspontját e kérdésekben nem D. Healey akkori magatartása jellemezte. 1945 tavaszán, az európai háború befejeződése után Attlee Olaszországba utazott, s ott igyekezett Nennit lebeszélni a két munkáspárt együttműködéséről. Nenni ekkor igen határozottan elutasította a tanácsokat — amit Attlee kudarcnak tekintett. (Francis Williams: *A Prime minister remembers*, London, 1961. 51—52, 58. l.)

²⁰ Jules Humbert-Droz: *A nemzetközi helyzet és a svájci munkásosztály feladatai*. Népszava, 1946. 11. 1.

²¹ *Le Populaire*, 1945. ápr. 20.

²² I. h. 1945. máj. 15.

²³ I. h. 1945. máj. 17.

ellen is.²⁴ S májusban—júniusban egymást követik a cikkek a szocialista erők tömörítésére. A küzdelem a belső reakció, a vichysták, a konzervatív politikai csoportok ellen folyik, azok ellen, akik a belső haladást, a szocialista szándékú reformokat gáncsolják el.²⁵ A Populaire hasábjairól ekkoriban még hiányoznak az antikommunista kitételek. Ez a helyzet csak 1945 júliusának elején változik meg, amikor a francia kommunista párt egyesülési javaslata nyomán Blum sietve hosszas cikksorozatban határolja el a szocialistákat a kommunistáktól és egyúttal az 1945 utáni korszak egyik első kommunistaellenes polémiaját indítja el,²⁶ ami alaposan megrontja a két munkáspárt együttműködését.

Olaszországban a párt első kongresszusán a baloldal nagy fölénybe került és a P. Nenni—L. Basso szárny már egyenesen a két párt szervezeti egységének megvalósítását, vagyis a fúzió gondolatát vetette fel pártolólág. A szociáldemokrata pártokban nemzetközileg nagy erjedés ment végbe, sokan keresték a kapcsolatot a kommunista testvérszervezetekkel, s természetesen a Szovjetunióval. E balratolódás viszont egyidejűleg jobboldali ellenállásba is ütközött. S nem lehet véletlennek tekinteni, hogy E. Bevin, a Labour Party „erős embere”, a májusi pártkonferencián — Attleéhez hasonlóan — negligálta a szocializmus ügyének nemzetközi támogatását. Bevint ugyanis inkább Anglia birodalmi szempontjai befolyásolták. Ekkor veti fel első ízben azt a gondolatot, amely azután évekre megszabja mind a Labour Party, mind az angol külpolitika alaphangját: az Egyesült Államok liberális kapitalizmusával és a Szovjetunió szocialista rendszerével szemben Anglia egy harmadik utat fog járni, amely „a kettő között” helyezkednék el, s gazdaságilag a szocializmus felé közelíthetne.²⁷ A világpolitikában számos nehézséggel számolt, de éppen ezért ezek elhárítására türelmes erőfeszítéseket követelt, hogy így a békét biztosíthassák. Ezzel Bevin, jóllehet elhárította a feszültségre való berendezkedés már ekkoriban kialakuló nyugati reakciós gondolatrendszerét és gyakorlatát, száműzte a szocializmus tervszerű elősegítését is.

A Labour Party hatalomra kerülése és ennek visszahatásai

1945. július 26-án vált nyilvánossá, hogy a Labour Party meglepetésszerű nagy győzelmet aratott a választásokon, s néhány nap múltán megalakult az Attlee vezette kormány, amelyben Bevin kapta a külügyminiszteri tárcát. A Labour Party kormánytól sokat vártak az angol munkások, s a nemzetközi közvélemény is. A Népszava július 26-án különkiadást jelentetett meg, s az eredmények hírüladása mellett, Horváth Zoltán tollából „Győztünk” címmel közölt vezércikket.²⁸ A Népszava ekkor a Labour győzelmét úgy rögzítette,

²⁴ I. h. 1945. máj. 22.

²⁵ I. h. 1945. jún. 7—8.

²⁶ I. h. 1945. júl. 5-től folytatólagosan — X. Vö. L'Oeuvre de Léon Blum. Paris. 1958. 36—88. l.

²⁷ Report of the Forty-Fourth Annual Conference. 115. l.

²⁸ A Népszava másnapi rendes kiadásában Szakasits Árpád írt vezércikket „Döntő győzelem” címmel, amiben ugyancsak „Szociális forradalom”-nak, illetőleg előkészítésének értékelte a választást, ami egyúttal a szovjet—angol barátságot is előmozdítja s így válik „a magyar reakció vereségévé”. — Megjegyzendő, hogy nemcsak a magyar szociáldemokraták viseltettek illúziókkal az angol választással szemben. Károlyi Mihály a választás másnapján a következőket írta Garbai Sándornak: „A Labour Party hatalmas győzelme optimizmussal tölt el. Az angol nép nemcsak a maga szociális jóléte, felépítendő otthona: hanem az európai és világbéke mellett is szavazott. Határozott feleletet adott azoknak, akik a suba alatt, vagy olykor nyíltan az oroszok

mint amely Angliát a szocializmus felé vezeti, hiszen a Labour választási programjában többet követelt, mint egyszerű szociális reformokat. Külön kiemelte a választás nemzetközi összefüggéseit, hiszen a nemzetközi reakció mindenütt Angliára épített, azt kívánta kijátszani a Szovjetunió ellen, így igyekezvén „megfélemlíteni és színté fenyvegetni a demokratikus dolgozó tömegeket”. Ezeket a reményeket — a Népszava szerint — a választás felborította, amiből mindjárt le is vonták a következtetést: még határozottabban szorgalmazhatják ezután a szocialista célok kitűzését Magyarországon is.²⁹

A magyar szociáldemokraták egykori értékelésébe vegyültek túlzások, illúziók. A Népszava például egyhelyütt egyenesen azt írta, hogy a Labour Party „nyílt és félreérthetetlen marxista-szocialista hitvallással” indult a választási harcba, ez pedig nyilvánvalóan aligha tükrözte helyesen a valóságot. A magyar párt s annak baloldali tagjai részéről az ilyen megfogalmazásoknak viszont politikai céljuk is volt a magyar polgári jobboldal, sőt a párton belüli jobboldal felé, nem beszélve arról, hogy a Labour areulátát ekkor pontosan még nem lehetett felmérni. A szociáldemokrata baloldal részéről féktelen illúziókról még sem lehetett beszélni. Justus Pál, az agitációs és propaganda osztály vezetője ugyan szintén feljegyezte az események margójára, hogy az angol nép ezúttal már a szocializmusra szavazott, de mindjárt hozzátette: „jól tudjuk: az angol szocializmus előtt még hosszú és nehéz harcok sorozata áll”.³⁰ A remények természetesen ekkor Justusnál is dominálnak, de megtalálható a fenntartás is, sorait azzal zárja, hogy az angol fejlődés kérdéseire a párt elméleti folyóiratának következő számában térnek majd vissza. Mire azonban ez bekövetkezett, a

ellen heccelnek. Az angol nép tudja, hogy mit jelent a háború és tudja, hogy a győzelmet az oroszokkal együtt vívták ki... A különböző fehér emigráns (lengyel, magyar stb.) ábrándozóknak belelegett. Franco is pakolhat.” Károlyi a továbbiakban kifejti, hogy a választásoknak össze-európai kihatása lesz s megjegyzi „ezentúl az európai baloldal két oldalról remélhet támogatást; és megvan a remény arra is, hogy egészséges szintézis teremthető. A baloldali Anglia és Oroszország egysége fog visszatükröződni a munkáspártok egységében... Itt a nagy öröm és joggal.” (Levél Garbai Sándorhoz. 1945. júl. 27. — I. m. 200. l.) — Ide kívánczik annak jelzése, hogy Párizsban Garbai Sándor ugyanúgy értékelte az eseményeket, mint közvetlenül a helyszínen Károlyi, Stockholmban Böhm vagy még távolabb a hazai pártvezetőség. Íme Garbai véleménye; mint azt Károlyihoz írt válaszelevele tanúsítja: „Nagyon örülök, hogy az angol munkáspárt hatalomrajutását te is úgy ítéled meg, miként én. Meg vagyok győződve, hogy a dolgozó osztályoknak a szocializmusért, a világbékéért folytatott harcában új fejezetet jelent az angol népnek a munkás-párt felé fordulása.” S teljességgel igazat ad Károlyinak abban, hogy: „itt valójában szükség van, amiként jelzed is egy alaposabb megválasztott és kiformált szintézisre, mely a Kelet és Nyugat szocializmusát közös nevezőre hozza. Még akkor is hasznos volna az ilyen, ha egyelőre egymás felfogásának tolerálásával kezdődnek.” (I. m. 383. l.) Vagyis a munkásmozgalom nemzetközi egységbefonódlását nemzetközileg sürgették, valamint a szocializmus általános támadását is — aminek keretében a Labour választási győzelmet fontos láncszemnek tekintették.

²⁹ A Népszava és a pártvezetőség állásfoglalásainak értékét még jobban növeli az a mozzanat, hogy a Labour Party győzelmének másnapján a GyÖSz képviselői (Fellner Pál és Knob Sándor) felkeresték a párt székházában Bán Antal helyettes főtitkárt, s felhívták figyelmét a választás nemzetközi kihatására. Érzékeltették, hogy immáron a szociáldemokrata párt mögött is egy győztes nagyhatalom áll (s így a szociáldemokrata párt súlya óriási mértékben megnövekedett, mintegy ütemet diktálhat). A GyÖSz olyan párt előtt tiszteltgett, amelyre szerintük kulcsszerep eljátszása várt. (Vajda Imre visszaemlékezése.) A GyÖSz politikusai ugyanakkor hamarabb meglátták, hogy Anglia kormányvezetői nem fogják az egyértelmű szocialista előretörést támogatni, külön érdekeket jelentenek be, amit véleményük szerint a magyar szociáldemokrata pártnak is követnie kellene. A magyar pártvezetés azonban elhárította ezt a sugalmazást, s éppen ellenkezőleg a szocialista fejlődés számára látott kedvezőbb távlatokat, gyorsabb előrehaladási lehetőségeket megnyílni.

³⁰ Szocializmus, 1945. aug. 51. l.

cikkből már bizonyos családás volt kiolvasható. Átmenetet képezett Justus Pálnak egy Keir Hardieről szóló visszaemlékezése, amelyben K. Hardiet egyértelműen marxistává festi, harcos szocialista szavait idézi, mint amelyek jelzik az utat, amelyre a Labour Party most rálépett.³¹ Mindebben az óhajok, illúziók, politikai megfontolások és valóságos elemek meglátásai keverednek.³²

Ez a megítélés csak egy ideig maradhatott felszínen. A történeti tények ezt követően újjáértékelést követeltek meg. A Labour Party kormánya — mint azt a párt egyik parlamenti képviselője és legfüggetlenebbül gondolkodó baloldali vezetője, K. Zilliacus 1947-ben kifejtette — fokozatosan függésbe került az Egyesült Államok külpolitikájától. Ez az amerikai szemlélet abból a szűklátókörű és elvakultan felállított alaptételből indult ki, amely szerint a keleten meginduló társadalmi forradalmat egyszerűen a kommunista pártoknak tulajdonították, a kommunista pártokat pedig a Szovjetunió külső befolyása termékének tekintették. Ugyanakkor a görög, kínai, spanyol, török reakció támogatását a demokrácia és kultúra fenntartására irányuló törekvésként könyvelték el.³³ E torz és haladásellenes szemléletmód kialakulását a nagyközönség csak egy-két évvel később vette tudomásul, de valójában már 1945 nyarán kezdte érezni hatását a világpolitikában.

Az első ilyen kritikus pontot a kormány parlamenti bemutatkozása jelentette. Bevin feltűnő beszédet tartott, amelyben igen éles és zavartkeltő hangon támadta az új kelet-európai demokratikus kormányokat, s a demokrácia megsértésével vádolta őket. Ugyanakkor támogatást ígért a görög reakciós erőknél, s Spanyolország esetében csak az Egyesült Nemzetek Szervezetéből való kizárás helyeslése volt hajlandó elmenni. Kormánylépésektől elzárkózott. Bevin beszédét hallgatván, a tory ellenzék fellélegzett. Meggyőződött arról, hogy az angol külpolitika irányvonala töretlenül tovább halad a Churchill—Eden-féle nyomdokokon. Mint a félhivatalos politikai évkönyv, az Annual Register feljegyezte: bizonyossá vált, „hogy a kormányt nem Laski professzor fogja irányítani. Mr. Eden forrón üdvözölte a külügyminisztert és kijelentette, hogy gyakorlatilag minden pontban egyetért vele. A kormány támogatói nem voltak ennyire elégedettek, és nem egy labourista szónok kijelentette, hogy szeretne volna, ha a kormány energikusabb lett volna mind Spanyolországban, mind Görögországban.”³⁴

A labourista baloldal felháborodását nemzetközileg sok szociáldemokrata osztotta, többek között a magyar párt többsége is. Ez a kritikai szellem ugyan a párt 1945 augusztusi XXXIV. kongresszusára készült jelentésében még nem tükröződött, mert a Bevin-nyilatkozatra ebben még nem reagálhattak. A kongresszusi jelentés tulajdonképpen csak annyiban megy túl a májusi konferencia irányelvein, a szovjetbarátság, a szomszédokkal kialakítandó jóviszony és a nyugati hatalmakkal megteremtendő megértés szándékán, hogy míg korábban a párt nyugaton inkább a francia támogatásra számított, a Labour kormányalakítása után a magyar szociáldemokraták már Anglia jóindulatának elnyerésé-

³¹ Szocializmus, 1945. szept. 119—121. l.

³² Az azonban nem tekinthető véletlennek, hogy a választás napján Justus Pál a baloldali K. Hardie alakját idézi fel s ezzel is hangsúlyozottan baloldali, szocialista lobogót bontott ki.

³³ K. Zilliacus: Mirror of the present. The world is going. London. é. n. 7—8. l.

³⁴ The Annual Register. 1945. London—Toronto—New York. 1946, 66. l. — Magában a Labour Party-ban ekkor határozott erőpróbára került sor. Attleee és Bevin határozottan zavarta, hogy a párt több felelős vezetője nem követte őket a szovjetellenes politika elfogadásában. Ezért 1945 augusztusában igen durva levél útján kényszerítette Attleee Laskit hallgatásra. (F. Williams: A prime minister remembers. 169. l.)

ben bíztak.³⁵ A pártvezetőség jelentéséből kiütközött, hogy ehhez már a szocialista szándékú és lendületű munkaspárttól vártak sok segítséget.³⁶

A Bevin-nyilatkozat ezeket a reményeket lehűtötte. A csalódottság érzése, a kritikai hang ugyanazon körökben volt a legerősebb, amelyekben pár héttel korábban oly nagy reménységeket tápláltak a Labour Partyval szemben. S itt nem volt különbség a budapesti pártvezetőség magva, vagy a régebbi külföldön tartózkodó emigránsok jelesebbjei között. Károlyi Mihály keserű hangnemben hibáztatta Bevint a nyilatkozatáért.³⁷ A levelet kézhez kapó szociáldemokrata Böhm Vilmos Stockholmból hasonlóan vélekedett. „Az a szándékom, hogy Bevinnek írjak levelet és szociális oldalról igyekezem meggyőzni őt arról, hogy Magyarországon nem lehet beszélni arról, hogy ott a demokráciát elnyomják. Sőt a reakció még túl hatalmas.”³⁸ Károlyi szociáldemokrata beállítottságú levelezői közül ezekben a napokban egy másik figyelmeztetést is kapott. Ignótus Pál, a magyar szociáldemokrata lapok londoni tudósítója, augusztus 22-én a Bevin-beszédről szólva azt vetette fel, hogy az angoloknak tulajdonképpen nem annyira a magyar belső kormányzat ellen van kifogásuk, sokkal inkább a Szovjetunió befolyását szeretnék lerontani.³⁹

Ignótus ezzel a megállapításával tulajdonképpen rávilágított arra az igazságra, hogy a nyugati nagyhatalmaknak már ebben az időben is sok volt a jaltai—potsdami megállapodás, szerintük túl sokat engedtek a Szovjetunióknak, s már ekkor jelentkezett az a törekvés, ami a későbbi szóhasználatban a „roll back” vagyis „visszaszorítási” politika néven vált ismeretessé, s amely azt célozta, hogy a kelet-európai országokban olyan kormányokat segítsenek hatalomra, amelyek meglazítják kapcsolataikat a Szovjetunióval.

Bevin bírálataival szemben Ignótus utalt az angol labourista Tribune cikkeire, amelyek éppen azt kifogásolták, hogy a magyar kormány nem elég szocialista. Másrészt Ignótus azt emelte ki, hogy a Függetlenségi Front pártjai valóban széles néptömegek akarátát fejezik ki, s a Fronton kívül mutatkozó más „angol-barátok” pusztán azok a bethlenisták, akik ismét teljes reakciós fordulatot szeretnének előidézni az ország politikájában. Ignótus közölte, hogy e kérdésben kapcsolatba lépett Kingsley Martinnal, szólasra igyekezett bírni a New Statesmant és a Manchester Guardiant, hogy a budapesti angol misszió reakciós jelentéseit és a Macartney-szellemet ellensúlyozzák. Egyúttal cselekvésre, esetleg cikk megírására, de mindenesetre a „Labour emberek” figyelmeztetésére kérte Károlyi Mihályt.⁴⁰

A Népszava bizonyos megütközéssel, de még kommentár nélkül adja hírül, hogy előbb Attlee adott hangot elégedetlenségének a kelet-európai kormányokkal szemben, augusztus 22-én pedig már Bevin parlamenti expozéját ismerteti, de ezt már kommentárral; határozottan fellép a korábban meghirdetett irányvonal mellett s a Bevin-nyilatkozatot rossz tájékozottságnak tulajdonítja, pontosabban annak, hogy az angolok képtelenek megérteni az itteni viszonyokat, reakció elleni küzdelem szükségszerű követelményeit.⁴¹ Pár nappal később a

³⁵ A Szociáldemokrata Párt XXXIV. kongresszusi jelentése az 1943—45. évekről 1945. augusztus 18—20-án. Budapest, 1945, 62. l.

³⁶ I. m. 30—31. l.

³⁷ Károlyi gyűjt. P. I. Archív.

³⁸ Károlyi M.: Válogatott beszédek. 390—391. l.

³⁹ P. I. Arch. Károlyi Mihály gyűjt.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Népszava, 1945. aug. 24, 25, szept. 1.

Népszava már arra utal, hogy a Bevin meghirdette nézeteket a Labour Partyn belül is sokan, így a Tribune és a New Statesman cikkei bírálják. Ennyiben kitűnt, hogy a magyar pártvezetőség, pártsajtó — a baloldal kezdeményezésére, a Peyertől a jobbcentrumhoz tartozó Kéthly Anna és követőinek hallgatása mellett — már ekkoriban a Labour Party balszárnyára próbált tájékozódni, a Bevin-irányzat ellen. Ekkoriban még nem tudhatták, hogy ez a balszárny az adott időszakban tehetetlen lesz az Attlee—Bevin csoportosulással szemben.⁴²

A Szocializmus-ban Horváth Zoltán tette szavá, hogy a Bevin-beszédet egyes körök a maguk hasznára kívánják fordítani, míg mások — nyilván a baloldaliak — tanácstalanul állnak vele szemben, s úgy látják, a Labour Party győzelme csak belpolitikai változást hoz, külpolitikait nem. Horváth bizonyos kiábrándulással s a kiábrándítás szándékával szegezte le, hogy Angliában a Labour-kormány világpolitikai szempontok alapján, a gyarmatbirodalom érdekeit mérlegelve foganatosít akciokat, aminek alapján „nem lehet szocialista külpolitikát folytatni”.⁴³ Jóllehet e cikkben több a megértés, mint amennyi indokolt lenne, hiszen az objektív akadályok felsorolásával szemben a szubjektív mulasztás a nagyobb — e cikk mégis oppozíciót jelentett a Labour Partyyal szemben. Ezt az utolsó bekezdés még inkább aláhúzza, ahol a szerző szavá teszi, hogy a kormánypolitikát a régi külpolitikai apparátus eltorzítja,⁴⁴ s ez „a bukott magyar és kelet-európai osztályok befolyása alá” kerül.

A kialakult viszony az egész magyar pártvezetőséget irritálta.⁴⁵ A párt külpolitikai és nemzetiügyi bizottságának 1945. szeptember 25-iki ülésén szó esett a választások előkészítéséről s az érzékelhető angol—amerikai neheztelésről, oppozícióról. Ugyanakkor angol képviselők érkeztek az országba, de mint a bizottság előtt Kéthly Anna neheztelően megjegyezte, az angol követség egyedül Peyerrel hozta össze Freeman képviselőt. Kéthly interveniálására a követ — akinél „bár udvarias, de merev” fogadtatásra talált — végül is hozzájárult, hogy az ezután érkező J. Haire képviselő „velük is érintkezésbe kerüljön”.⁴⁶

Hasonló értelemben foglalt ez ügyben állást a bizottság ülésén Marosán György és az idősebb generációhoz tartozó Kertész Miklós. A külügyminisztériumi szempontokat és értesüléseket képviselő Bede bizonyos fokig a magyar pártvezetést és a Népszavát is hibáztatta, hogy nem eléggé használták ki

⁴² Az angol nyilatkozatok belpolitikai viszonylataiban is kényelmetlenek voltak a pártvezetőségnek, nemcsak a kigazda „angol-orientáció”, hanem a párton belüli potenciális jobboldali ellenzék miatt is. Jellemző, hogy az augusztusi pártkongresszuson, noha Peyert a vezetőség nem jelöltette, a választásokon a maximális 399 szavazathól 192-t mégis megkap (Valentiny csak mintegy 40-et), amivel ugyan kibukott, de a szám meggondolkoztató kisebbséget jelentett.

⁴³ Szocializmus, 1945. szept. 114. l.

⁴⁴ A magyar pártra rossz benyomást tett, hogy a követség személyzete alig változott a Horthy-időszak angol diplomatáihoz képest. Velük több ízben ütközött össze a pártvezetőség.

⁴⁵ Ennek a helyzetnek volt egy másik optikája is. A nagyhatalmak közötti 1944. és 1945. évi egyezmény értelmében a nyugati hatalmakkal bizonyos ellenőrzési és beleszólási joguk volt a magyar belügyekbe. A Szovjetunióknak pedig érdeke volt, hogy miután 1945 kora tavaszán a román, lengyel és bolgár kérdésekben már bizonyos vitákra sor került az Egyesült Államok, Nagy Británia és másfelől a Szovjetunió között — ez Magyarország esetében lehetőleg ne ismétlődjen meg. Mindennek bel- és külpolitikai kihatása is volt, a magyar belpolitikai életben olyanok is szóhoz juthattak, akik különben a felszabadulás előtti években súlyosan kompromittáltak magukat. Ez a külpolitikai összefüggés még jóideig befolyásolta a magyar belpolitika alakulását. Ugyanez a tényező azonban emelte a magyar szociáldemokraták értékét, akik a nyugat-európai közvélemény előtt rámutattak mind a hazai reakciós veszélyre, mind a további demokratikus előrehaladás szükségességére. (A jelzett külpolitikai összefüggés tényleges történeti szerepét e cikkünkben egyébként nem kísérhetjük nyomon.)

⁴⁶ P. I. Arch. 253/1—29.

„az angol lehetőségeket” — de Szalai Sándor, az osztály vezetője ezt nyomban elhárította. Kéthly Anna viszont, aki ezen az ülésen a távollevő Szakasits Árpád helyett elnökölt, Bedének adott igazat s megjegyezte, hogy a Népszava magatartását már ő is bírálta, azért, mert a lap a választási győzelem másnapján már kevés lelkesedést mutatott a kormány iránt. Szalai az időközben távozott Száva István (a Népszava akkori felelős szerkesztője) nevében tiltakozott. A kérdés jelentősége a részleteken messze túlnő. Ez volt alighanem az első olyan jelentősebb vita, amely a külpolitikai magatartás kérdéseit vetette fel. S ekkor megmutatkozott már az az áramlatbeli eltérés, ami Kéthlyt és Bedét elválasztotta Marosántól, Horváthtól és Szalaitól csakúgy, mint a Bán—Száva csoportosulástól is, akik egyaránt sokkal ingerültebben reagáltak a Bevin-beszédre és labour politikára. Mindemellett ismételnünk kell, hogy néhány esetben az angol lépéseket ekkor Kéthly maga is kifogásolta.

Mindazonáltal a párt ekkor még inkább csak eszmei alapvetéseit végezte el, külpolitikai síkon pedig az útkeresésnél tartott.

E hónapokban a szocialista pártoknak nemzetközi méretekben a következő nagy sorskérdésekre kellett válaszolniuk: kívánják-e az együttműködést a Szovjetunióval és a kommunista pártokkal, szorgalmazzák-e a maguk portáján a tőkések korlátozását, kisajátítását, új értelmet kívánnak-e adni a klasszikus polgári demokráciának, — mint a kortársak mondták, „harcos demokráciává” kívánják-e tenni, — helyeslik-e a politikai reakció erőteljes megfékezését, vagy sem. Ezekben a kérdésekben a magyar szociáldemokrata párt vezetősége egyelőre még egységes pozitív választ adott, sőt e feladatok megvalósításában is részt vett, de lassanként véleményeltérések mutatkoztak, ahogy a tájékozódás előrehaladt, a haladás üteme gyorsabbá vált, s ezzel egyidejűleg a korábbi lappangó repedések mindinkább szakadékká változtak.

A magyar párt már augusztus—szeptemberben szembekerült az angol labour-vezetőkkel, nem tudta megnyerni a franciák igazi rokonszenvét sem, s igen feszült viszonyba került a szomszéd osztrák pártvezetőséggel, jóllehet itt a személyes kapcsolatok már kialakultak. 1945 nyarán és őszén azonban már nem ezek játszottak döntő szerepet, hanem az általános politikai felfogás, s éppen emiatt került egymással szembe a két párt — amit mindkét fél nagyon világosan felismert. Hogy az ellentét milyen heves és nagy volt, az az osztrák párt 1934 óta megtartott első rendes, 1945 decemberi bécsi kongresszusán tűnt ki. A magyar párt nevében a kongresszuson Buchinger Manó és Vajda Imre jelent meg. Buchinger Manó december 24-iki jelentésében beszámol arról, hogy O. Pollak, a párt egyik legrangosabb vezetője, az Arbeiter Zeitung főszerkesztője Londonból „kommunistafalóként” jött vissza, s általában az öregebbek úgy nyilatkoztak, hogy „a magyar szociáldemokrata párt már a bolsevizmussal van szaturálva”.⁴⁷

A jelentés, ha nem is hatott meglepetésként, mindenesetre a magyar vezetőkben további illúziókat oszlatott szét. Szakasits Árpád, a jelentés hátára ráírta: „A bécsieket informálni kell!” a magyar helyzetről. Mintha ennek révén abban bizakodott volna, hogy az ellentéteket csökkenteni lehet. De ez a feszültség már messze meghaladta az informálás horizontját. Vajda Imre, a magyar párt másik küldötte, jelentésében szövéttette, hogy belpolitikai síkon az osztrák referátum nem árult el olyan pártszándékot, mintha a gazdaság kuleszpozícióit

⁴⁷ Buchinger Manó 1945. dec. 24-i jelentése a főtávkársághoz az osztrák pártkongresszusról. P. I. Arch. 253/1—30.

államosítani szeretnék. Külpolitikai síkon pedig az angol—orosz ellentétre épített, minthogy Bécsben úgy látják, hogy ebből az ellentétből még hosszú ideig el lehet éldegelni, „különösebb megerőltetés és koncepció nélkül”. Ebben a külpolitikai ellentétben pedig „nyíltan és kendőzetlenül az angolszász, helyesebben az angol vonalat képviselik, ami alatt ők elsősorban az oroszellenességet értik, tehát pontosan az ellenkezőjét annak, amit mi képviselünk — angol vonatkozásban is. Ők nyilván nem bíznak a mostan fennálló feszültségnek és bizalmatlanságnak eloszlatásában.” Vajda Imre ezzel szemben olyan politika megvalósítását sürgette, amely a nagyhatalmak ellentéteinek tompítását szolgálja. Megjegyezte, hogy ebben az osztrák testvérpárt sem támogatná őket, hiszen egyértelműen az angol hivatalos politika mellé állt. Noha Vajda Imre látta, hogy e „magyar politika” nem könnyen valósulhat meg, mégis számított a Labour Party konstruktív erőire, amelyek visszaszorítják a Bevin idején is tovább érvényesülő Churchill—Eden-féle politikát. Végso soron azonban a Szovjetunió és a Labour Party haladó erőire kell Bécsnek építenie, s nem az elhidegülésre, különben az osztrákoknak az országon belül is fel kell függeszteniük ütőképes, demokratikus előrehaladásukat.⁴⁸

Mindebből kitűnik, hogy a pártban a baloldaliak — a külpolitikai kérdésekben ők diktálták az ütemet — az első pillanattól kezdve őszintén és következetesen elhárítottak mindenféle szovjet- és kommunistaellenes kezdeményezést, másfelől pedig tudatosan törekedtek arra, hogy a maguk erejével is csökkentsék a nemzetközi feszültséget: békepolitikát szorgalmazták, aminek keretében egyáltalán nem mondtak volna le sem a demokratikus vívmányokról, sem azoknak szocialista irányú kibővítéséről. Ezt a politikát kijelölve pedig meglátták azt is, hogy útjaik elválnak nemcsak Attleetől és Bevintől, hanem az osztrákoktól is.

Az 1945-ös év koraőszi napjaiban alakult ki a „híd-koncepció”, aminek sok értelmezést lehetett adni. Lényege az volt, hogy a szociáldemokrata pártok közvetíthetnek a Szovjetunió és az angolszász hatalmak között. Közvetíteni azonban sokféleként lehetett, s éppen ezen a ponton az értelmezés a szociáldemokrata pártban részint homályos maradt, részint ki-ki politikai felfogásának megfelelően magyarázhatta. A hídpolitika magyarázatát Szakasits Árpád vetette fel, s az őszi választás előestéjén Justus Pál öntötte formába. Ugyanakkor a francia tájékozódásra kiküldött Horváth Zoltán — a Népszava külpolitikai rovatvezetője — is azt jelentette Párizsból, hogy az SFIO elhárítana minden kommunista- és szovjetellenes egységfrontot, a nemzetközi helyzetet illetően pedig a Szovjetunió és az Egyesült Államok között egy szocialista vezetésű Nyugat- és Észak-Európát szeretnének harmadik erőként létrehozni.⁴⁹ Ekkor azonban ennek a „harmadik erőnek” még nem volt olyan antikommunista kicsengése, mint néhány hónappal, s méginkább néhány évvel később (legfeljebb elhatárolódást sejtetett e jelszó felvetése).

A „hídpolitika” szóhasználat a ekkor a szociáldemokrata pártban mégis bizonyos jobbratolódást jelzett, minthogy a nyomtatott anyagokban túlságosan tartalmatlanul szerepelt, olyan értelemben, mintha a párt egyenlő távol

⁴⁸ Vajda Imre jelentése a Főtitkárságnak az osztrák pártkongresszusról. P. I. Arch. 253/1—30.

⁴⁹ Népszava, 1945. szept. 16.

Itt jegyezzük meg, hogy Horváth Zoltán Párizsba, a szakszervezeti kongresszusra nemcsak a szociáldemokrata, hanem a kommunista párt megbízásából is utazott, a Szabad Nép tudósítását is vállalta. Ismertető cikke a Szabad Nép 1945. szeptember 27-i számában jelent meg, amelyben a nemzetközi szakszervezeti egység jelentőségét húzta alá.

vagy közel lenne a két góchoz: Moszkvához és Londonhoz. Ez több volt, mint amennyit a feszültség feloldása, a békés aktív politika szorgalmazása megkövetelhetett. Az ilyen ködös megfogalmazások részint a választás előtt, majd utána a párttól jobbra álló tömegeknek szóltak, részint a pártvezetőséget ugyancsak inkább jobbról bíráló ellenzéknek. A baloldali szocialisták a „híd-politikát” másként fogták fel. Taktikai megfontolásokon túl, számot vetettek a nagyhatalmak növekvő ellentétével, ezt kívánták csökkenteni, méghozzá úgy, hogy a munkáspárti vezetésű Angliát szerették volna szövetségben látni a Szovjetunióval. Mindezzel egyúttal Európa demokratikus és szocialista előrehaladását is kívánták szolgálni. Részükről a hídkoncepció nem takart a két nagy erő közötti egyszerű lavírozási szándékot. Ezt a szemléletet azonban a baloldal ekkor még nem tudta a pártpropagandában úgy érvényesíteni, mint egy évvel később. A baloldali értelmezéssel egyidejűleg, sőt azzal szemben, a pusztá közvetítésre szorítkozás, semlegességi óhaj centrista felfogása is megmutatkozott.

Ebben a fázisban hívták össze a csehszlovák szociáldemokrata pártkongresszust. A prágai tanácskozásokra a magyar párt nevében dr. Ries István, Száva István és Szalai Sándor utazott el, akik Prágában találkoztak Morgan-Phillipsszel, a Labour Party főtitkárával, Charles Dumas-val, a Populaire külpolitikai rovatvezetőjével, Cyrankiewiczessel és a csehszlovák pártvezetőkkel. E találkozóznak nagy hordereje volt, mivel Morgan Phillips részvételével ekkor alakították ki azt a felfogást, amely egyfelől feltételezte, hogy a nyugati pártok belátják a kommunista—szociáldemokrata együttműködés elkerülhetetlenségét Kelet-Európában, de a pártoktól elvárják függetlenségük hangoztatását és ennek gyakorlati érzékeltetését is.

Jelentősebb jobbrafordulásról természetesen nem volt szó, csak éppen a centrista irányzat erősödött meg, s ennek következtében az országon belül⁵⁰ és külföldön a szocialisták jobboldalibb csoportjainak jóváhagyását is elnyerni igyekeztek. A nagy külső és belső létkérdésekben a párt változatlanul baloldali politikát folytatott. A választást követő átmeneti megingás-meglepődés után a Népszavában is megjelentek a választási eredményt helyesbítő baloldali ellentámadás jelszavai: a köztársasági alkotmány s az államosítások követelése. Külpolitikai síkon pedig a Népszava továbbra is a nagyhatalmak, elsősorban Anglia és a Szovjetunió kiegyezésében bízott, s nagy örömmel ismertetett minden olyan angol nyilatkozatot, amely e szándéknak megfelelt, azokkal a hírekkel együtt, amelyek Angliának belső társadalmi megváltozására, vagy egyenesen szocialista intézkedések fogantatására utaltak.⁵¹ Természetesen az egykorú ítéletekről van szó, amikor még tényleg azt hitték, hogy az államosítások a szocialista fejlődés előhírnökei lesznek. Legfeljebb az államosítások gyorsabb kiszélesítését kívánták a szemlélet író, többnyire baloldali magyar szociáldemokraták, az államosítások belső tartalmi bírálatát ekkoriban még nem vetették fel. (S az ilyen hírek természetszerűleg megint a Labour baloldali

⁵⁰ Erről a jelenségről, a párt jobboldaláról különben Böhm Vilmos december 4-én a következőket írta Károlynak: a pártban a Szakasits szárny kívánja az együttműködést a kommunistákkal. Megkockáztatja, hogy számszerint ez a csoport kisebbségben van (ez vitatható — de jellemző tévedés); de nagy a befolyása — míg a másik szárnynak nincsen semmi. Ebbe az ellenzéki csoportba sorolja Peyert, Buchingert, Györkit és velük „a régi párt és szakszervezeti vezetők nagy részét”, — akik „csak alkalomra várnak, hogy fellépessenek Szakasitsék ellen”. (Károlyi Mihály i. m. 399. l.) A pártvezetés ezt az ellenzékot akarta megbontani, s részint kiengesztelni.

⁵¹ H. Laski: Anglia a szocializmus útján (egész oldalas cikk). Népszava, 1945. okt. 28.

vezetőitől származhattak.) A magyar párttagság ebből megérthette, hogy neki a Laski—Bevan szárny jobban megfelel, mint az Attlee—Bevin irányzat.

Emellett a pártvezetés továbbra is érzékelte, hogy külpolitikailag a vezető nyugati szociáldemokrata pártok közvéleménye előtt ki kell harcolnia a magyar demokrácia elfogadását, s eközben a jobboldali oppozícióval kell megbirkóznia. Így decemberben egyszerre vonták le következtetéseiket az eddigi politikai irányvonal megvédésére a különböző politikai élettapasztalatokkal rendelkező, életutat megjáró, eltérő munkát végző és környezetben mozgó Böhm Vilmos, Horváth Zoltán és Vajda Imre. Vajda Imrének az osztrák kongresszus kapcsán írt értékelését már idéztük. Horváth Zoltán a Népszava karácsonyi számában jelölte meg a külpolitikai feladatokat az 1946-os évre. Ebben a cikkben a Kelet—Nyugat kibékítése és a dunavölgyi béke szerepelt főhelyen. Emellett azonban sok szó esett arról, hogy a Nyugat közvéleménye előtt ismertetni kell a magyar demokrácia eredményeit, nehogy az újkeletű, horthysta emigráció dezinformálhassa a Nyugatot.

Böhm decemberben Károlyinak beszámolt arról, hogy igen sok levelet kap „öregektől”, akik Szakasits ellen őt szeretnék felléptetni. Ezek az „öregék” azonban nem veszik észre, hogy 25 esztendő alatt a világ változott, s a fasizmust nem értékelik. „Az 1945. évi Böhm pedig tanult a történelemből. Ők nem tudták, hogy értelmes ember Magyarországon ma csak olyan politikát csinálhat, amelynek alappillére: a két munkáspárt együttműködése, a Szovjetunióval való őszinte barátság, antirevizionizmus, a szomszédokkal való együttműködés, a reakció kiirtása stb., stb.” Böhm egyúttal hozzáfűzte, hogy mindennek alapján teljes erejével támogatni kívánja a pártvezetést.⁵² S tulajdonképpen ugyanazon oknál fogva a Böhm-jelezte jobboldali ellenzék is csak várakozó állásponton maradt, egyelőre továbbra sem bontott zászlót.

Megjegyzendő, hogy ez idő tájt a szociáldemokrata párttól távolabb álló Károlyi Mihály is sok tekintetben rokongondolatokat vetett fel. Károlyi már 1945 nyarán, majd szeptemberében sürgeti az új „fehér” emigráció elleni küzdelmet, s a kormány támogatását hangsúlyozza. 1945 októberében keserűen állapítja meg, hogy nyugaton éppen akkor kezdik „góresővel nézni a demokrácia milyenségét”, amikor tényleges eredmények mutathatók ki, holott ezt 25 esztendőn át elmulasztották. Károlyi természetesen ezután is első helyre állítja a szovjet barátság őszinte kiépítését. Egyben azonban vallja azt, hogy „nem szabad abba a hibába beleesnünk, hogy eleve lemondunk az angol demokrácia támogatásáról. Igenis hirdessük, hogy az angol munkáspárt az októberi hagyományok, a földreform, az új demokrácia mellett van a titokban szervezkedő és a rájuk kacsintó ellenforradalmárok ellen.”⁵³ Mindehhez mindjárt hozzáfűzi, nem szabad, hogy az „atombomba árnyékában” állandó bizonytalanság alakuljon ki — ezt a veszélyt az aktív békepolitikával, a munkáspártok felvonultatásával kívánja elhárítani.

A Labour Party, Anglia és Franciaország értékét Károlyi Mihály, a baloldali szocialistákhoz hasonlóan, a jövőben még fokozódni hitte, minthogy az államosítások révén, úgy gondolta, a két nyugat-európai ország társadalmi struktúrája átalakul, közelebb kerül a Szovjetunióhoz. Szalai Sándor, aki akkor a szociáldemokrata párt külpolitikai osztályának vezetője volt, néhány héttel korábban szintén azzal vigasztalta baloldali olvasóit, hogy a lényeges az álla-

⁵² Károlyi Mihály i. m. 403. l.

⁵³ Uo. 209. l.

mosítás, a gazdaságpolitika, ha e téren a labour előbbre jut, a külpolitika később szintén átalakul, szocialistább lesz.

A nyugati kapcsolatok kiépítése, a „hídpolitika” a baloldali politikusoknál semmiképpen sem jelentette a szocialista igények visszautasítását. Ellenkezőleg, inkább Nyugat-Európában vártak gyorsabb fejlődést.

A választások utáni időknél volt más fontos hangulati következménye is: fokozódott a jobboldali reakciótól való félelem, s e benyomás alól a szociáldemokrata párt jobboldalán állók sem vonhatták ki magukat. Így Kéthly Anna, aki lassanként ellenzékbe ment és néhány alapkérdésben a Böhm Vilmos által jelzett „fenntartásos kívárók”-hoz csatlakozott — gyakorlatilag ekkor mégsem törekedett a külpolitikai különút kialakítására. 1945 telén, sőt 1946 koratavaszán Kéthly is inkább a belső reakció előretörésétől félt. Mint Károlyi írta londoni barátjának, a régi galileistának, Polányi Károlynak, Kéthly, „aki biz’ Isten nem rajong az oroszokért, csak attól fél, hogy az oroszok kivonulnak, mert akkor semmi sem menti meg őket az ellenforradalomtól”.⁵⁴ S így éppen az ellenforradalommal szemben, illetőleg a szocialista előrehaladás biztosítására az eddigi szovjetbarátságot és a munkáspártok együttműködését szintén nem kívánta felbontani.

A nemzetközi helyzet rosszabbodása

A helyzet 1946 tavaszán módosult, mikor egyfelől a magyar belpolitikai erők tolódtak el, a szocialista haladás meggyorsult, nemzetközi síkon azonban a szociáldemokrata pártok között, illetőleg az egyes pártokon belül kiélesedett a két határozottabb programmal jelentkező csoport küzdelme. Mindezt kiegészítette az Internacionálé újjáalakításának immár nemcsak esetleges, akadémikus síkon felvetett gondolata, hanem olyan reális javaslatként való megjelenése, ami már minden pártot foglalkoztatni kezdett.

Mindehhez hozzájárult, hogy 1945 végén a nagyhatalmak közötti feszültség, nézeteltérések mind világosabbakká váltak (külügyminiszeri tanácskozássok kudarca, az atomtítek kérdése és ezzel együtt az „atomdiplomácia” jelentkezése⁵⁵), ami 1946 elején már olyan koncepciók megszületésére vezetett, mint az ismeretes fultoni Winston Churchill-beszéd. E jelenség a magyar szociáldemokraták körében elsősorban elkeseredést váltott ki, de egyúttal polarizálta is soraikat. A keserűség érzése természetesen nem csak rájuk volt jellemző. A szocializmus sorsát szíven viselő Károlyi Mihály ugyancsak lesújtónak találta a nemzetközi feszültség fokozódását.

Ezzel egyidejűleg az országban belül is felszínre kerültek a nagy kérdések a demokrácia tartalmáról; bekövetkezett az első nagy erőpróba, amely a Baloldali Blokk győzelmével végződött, s ezzel egyidejűleg a párton belül is jobban kirajzolódtak a jobb- és a baloldal kontúrjai.⁵⁶ A szociáldemokraták között

⁵⁴ Uo. 296. l.

⁵⁵ Az atomháború veszélye a legkiemelkedőbb szaktudósokra is riasztólag hatott. Albert Einstein ekkor mutat rá, hogy a háború lehetőségét csak nemzetközi együttműködéssel, az Egyesült Nemzetek Szervezetének keretében lehet elhárítani, olykor még a nemzetek szuverenitásának korlátozását is vállalva. Mindezt Einstein már 1946-ban sürgető követelménynek tekintette. (Albert Einstein: Out of my later years. New York. 1950, 133—135. l.)

⁵⁶ A márciusi tüntetések értékelésében is eltérések mutatkoztak. Ez kitűnt a március 7-i pártvezetőségi ülésen is. Annak ellenére, hogy a kisgazdák felől fenyegető reakciós veszélyt valamennyien átérezték, egycseknel túlságosan erősen hatott zavaró momentumként az, hogy a

a feszültség magját a bel- és külpolitikai helyzet eltérő felfogása alapján keletkező bizalmatlanság képezte. A jobboldali beállítottságúak bizalmatlanok voltak a Szovjetunióval, a kommunistákkal, s ennek nyomán a pártvezetőséggel szemben, amely kitartott az együttműködés mellett.⁵⁷ Baloldaltól viszont a kommunista párt soraiból vetették fel időnként a fúzió gondolatát,⁵⁸ s még inkább azt nézték rossz szemmel, hogy a szociáldemokrata párt-sajtó, párt-vezetés oly erősen húzta alá „saját arculatát”.⁵⁹

E nehezítelésben volt igaz indok is, hiszen, mint jeleztük, a párt-sajtó hangvételében ezekben a hónapokban volt tényleges elmozdulás a közvetítés irányába. Lényegileg azonban ez inkább külsőleges volt, a párt minden fontosabb kérdésben a szocialista fejlődést szorgalmazta továbbra is, s éppen ezért, ebben

kommunista pártvezetőség a szociáldemokratákkal az ellenlépéseket nem tisztázta kellőképp másfelől kételkedtek (mint Kéthly Anna) az egész akció hatékonyságában. A baloldaliak (mint Vajda Imre) viszont helyeselték az akciót, minthogy ettől a kiszagda vezetés biztonságérzésének megtörését várták. PI Arch. 2/19—1.

⁵⁷ A Szovjetunióval kapcsolatos ellenérzések csak elvétve jutottak felszínre, nyomdafestéket nem kaptak, inkább közvetlen beszélgetésekben érvényesülhettek. A kommunista párt üzemi-szakszervezeti szintű tevékenységét azonban szinte minden pártvezetőségi ülés tárgyalta, amelynél a pestkörnyéki üzemszervezők, titkárok — akik többségükben Szélig hívei és jobboldali beállítottságúak voltak — ismételt panasznapokat tartottak és erőteljesebb kiállást követeltek a pártvezetőségtől — a kommunista párt ellen. E bírálatokkal szemben a pártvezetőség azzal érvet, hogy országos reakciós támadás van kibontakozóban (Bán Antal referátuma a pártvezetőség 1946. márc. 7-i ülésén), s minthogy a szociáldemokrata párt osztálypolitikát folytat, természetes szövetségese csak a kommunista párt lehet — a kiszagdapárttól, amelyben amúgyis erős a reakciós szárny — mit sem várhatnak. A kiszagdapárttal való szövetséget pedig még a jobboldaliak sem merték a vezetőségi üléseken nyíltan felvetni. A jobboldal kritikája így üzemi-szakszervezeti kiesengésű maradt, amely közvetlenül nem emelkedett össz-belpolitikai, még kevésbé külpolitikai szintre. — Mindemellett 1945 telén, 1946 első heteiben a jobboldali ellenzék, amely a csepeli, kispesti, újpesti üzemekre támaszkodhatott, megerősödött, s március 21-én Szakasits Árpád a pártvezetőségi ülésen napirend előtt már szükségesnek tartotta annak megemlítését, hogy a párton belüli véleményeltéréseket sürgősen tisztázni kell (PI. Arch. 253/1—62).

Április 5-én pedig ismét a párton belüli aggasztó jobboldali jelenségekről szólt a pártvezetőségi ülésen. Ezúttal e kérdésben tényleges vita bontakozott ki. Szélig Imre formailag helyeselte a vezetőség igényét, hogy a pártegységet meg kell szilárdítani még a tisztogatás árán is, de nyomban tiltakozott az ellen, hogy ezt kívülről befolyásolják. Marosán György erre feleletként a párt általános irányvonalának helyességét húzta alá, a külső befolyást illetően pedig jelezte, hogy a kiszagdapárt esetében a szociáldemokraták is ilyen szerepet kívánnak játszani. Böhm Vilmos pedig erőlesen ellentámadásba ment át a jobboldaliak ellen, kifejtve, hogy az adott politikai helyzetben a párt jóformán nem tudja elviselni azt a megterhelést, amit a jobboldaliak agitációja jelent. Ezt immár nem lehet kritikának tekinteni, hanem nyílt szervezkedés a vezetőség irányvonalá ellen, amely olykor a GyOSz agitációs anyagából is merít. Ezek után a pártvezetőség felhatalmazta a főtítkárságot, hogy az ideológiai kérdések tisztázására külön értekezletet készítsen elő (PI Arch. 253/1—62). Megjegyzendő, hogy a jobboldali ellenzék a pártvezetőség maga még egy további alapkérdésben határozottan visszautasította; az ellenzéki politikával szemben ugyanis felelősségteljes konstruktív irányvonalat követeltek meg.

⁵⁸ Szakasits Árpád a politikai bizottság és a főtítkárság együttes ülésén számolt be az ápr. 27-iki összekötő bizottsági megbeszélésről, mikor is Rákosi Mátyás már jelezte, hogy a két párt fúziójának kérdését fel fogják vetni. Az összekötő bizottságban szociáldemokrata részről ezt határozottan elleneztek. Rákosi Mátyás ennek ellenére a közös funkcionárius-gyűlésen mégis szólt erről. A pártvezetőség ezután határozta el, hogy a Népszavában ápr. 30-án aláírás nélküli, máj. 1-én pedig Szakasits Árpád vezércikkében hársítsák el a fúzió gondolatát (P. I. Arch. 2/19—1). — Az adott helyzetet mérlegelve, a feltételeket figyelembe véve a javaslat ekkor mindenképpen elhamarkodott, megalapozatlan volt, s csak a pártvezetőség helyzetét nehezítette.

⁵⁹ Szocializmus. 1945. 3—4. sz.: Vita a demokrácia értelmezése körül: Horváth Zoltán: Válasz Horváth Mártonnak.

az időben, az önálló arculat erőteljesebb támadása csak a jobboldali érzelmeket szíthatta fel.

E feszültség kiérezhető a Szocializmus cikkeiből, de azokból a beszámolókból is, amelyeket a Főtitkárság nevében Horváth Zoltán és Böhm Vilmos juttatott el március-áprilisban a húzamosabb ideig Londonban tartózkodó Kéthlynek. Böhm március 30-án a következő sorokat írta információként Kéthlyhez: „a két munkáspárt közötti viszony tisztázása folyik, mert hiszen éppen ezen a vonalon vannak a legnagyobb bajaink... A megegyezést meg kell csinálni, mert hiszen a mi embereink között fokozódik az elkeseredés a tyúkszemrelépés politikája miatt, másfelől az együttműködésnek meg kell maradnia, mert a reakció sajnos napról-napra erősödik.”⁶⁰

Mindez összefüggött a párton belüli frakciók határozottabb kialakulásával. Jellemző, hogy a Szocializmus említett március-áprilisi számában ezt a tényt egyáltalán nem vitatták, csak a más pártállásúakat kérték, hogy ebbe a vitába ne avatkozzanak bele. A párton belül azonban a hare éleződően volt, s ez egyfelől a belső demokrácia értelmezéséhez, másfelől az ezzel szorosan összefüggő világpolitikai helyzet felméréséhez kapcsolódott. Az említett március-áprilisi időszakból származik Horváth Zoltán feljegyzése, amit április 5-én juttatott el a Főtitkárságnak Kéthly Anna londoni előadásáról, s amelyben azt kifogásolta, hogy Kéthly szándékosan kikerült minden utalást a Szovjetunióra, s a magyar fejlődésről szólva nem említette, hogy „Magyarország szabadságát ajándékba kapta” a Szovjetuniótól.⁶¹

A belső feljegyzésekből kitűnik, hogy a párton belüli koncepció-eltérés, s ezzel egyidejűleg a bizalmatlanság mind élesebbé vált. Olyan helyzet azonban még nem alakult ki, amikor a szakítás már elkerülhetetlenné válik. Elsősorban azért nem, mert a munkásegységet ekkor még nemcsak a balszárny, hanem az ellenforradalom veszélyével szemben a centristák zöme is helyeselte.⁶² Ezt a félelmet legjobban Böhm Vilmos fejezte ki, aki már egy ízben átélte az ellenforradalom győzelmét, s így fokozottan tartott attól, hogy újra elkövetik az 1918–19-es hibákat.

Ugyanezen okból örült annak, hogy a Londonban tartózkodó Bede István magyar követ együttműködik az egyébként a Labour Party irányában nagyon is elfogult Kéthly Annával abban a tekintetben, hogy megnyerjék London rokonszenvét a magyar demokrácia számára. Böhm tudta, hogy ez nem könnyű, „szörnyű nehéz helyzetben” vannak, mert „sokat nem értenek angol barátaink”, elsősorban a magyar reakció erős gyökereivel nem számolnak. Azok az elgondo-

⁶⁰ P. I. Arch. 253/1—100.

⁶¹ P. I. Arch. 253/1—101. — A feljegyzés hátán feltüntették, hogy az anyagot az 1946. ápr. 8-i főtitkári értekezlet is tárgyalta.

⁶² Mindezt bizonyítja az is, hogy bár Szakasits Árpád, Marosán György, Justus Pál, de Böhm Vilmos, sőt Bán Antal is többször élesen bírálta a pártnak szervezkedő jobboldaliakat; a pártvezetőségben jelenlévő képviselőik még nem léptek fel ezekben a napokban nyíltan a vezetőség ellen. A jobboldaliak továbbra is a kommunista pártot támadták, miközben az április-májusi egyesülés-felvetés megnehezítette a pártvezetőség baloldali-centrista zömének helyzetét. Az együttműködés mellett azonban a többség mindvégig kitartott. A politikai sürölődások mellett pedig a ténylegesen folyó osztályhare is meghatározta a párt helyét. A május 20-iki politikai bizottsági ülésre egyszerre érkezett jelentés vidéki párttitkárok ellen szervezett merényletekről — ami a reakciós veszélyt valóban megfoghatóvá tette — s arról, hogy Peyér Károly a parlamenti albizottságban minősíthetetlen módon gáncsolta a bányák államosításának javaslatát. Peyér magatartását ekkor egyaránt marasztalta el Bán Antal, Marosán György, Justus Pál, Vajda Imre és Faragó László. Peyérnek ekkor senki sem kelt védelmére (P. I. Arch. 253/1—61).

lások, amelyek a Labour támogatására építettek, több ponton akadályba ütköztek. Elsősorban ott szenvedtek hajótörést, hogy a bizalmatlanság falát nem törhették át, a Labour Party elutasította a kommunista pártokat, hevesen bírálta a magyar fejlődést és a szovjet—magyar barátság további kiépülését. Mindehhez hozzájárult még az is, hogy 1946 tavaszán, francia—angol szociáldemokrata kezdeményezésre, újra napirendre került az Internacionálé felállításának kérdése.

Már 1946 februárjában megindultak a tanácskozások az ifjúsági Internacionálé felállításáról. Noha a SZIM ifjúsági vezetői hajlamosak voltak az új Internacionálé felkarolására, a pártvezetőség ezt elhárította, leszögezte, hogy előbb a felnőtt pártmozgalomban kell a kérdéseket megvitatni és tisztázni. A párt külpolitikáját véleményezők azonban korainak, sőt kétes értékűnek vélték minden ilyen kísérletet, minthogy az óhatatlanul bizonyos fokig kommunistaellenes kiesengést kapott volna mindaddig, amíg el nem dől, hogy az új nemzetközi munkásszövetség minden irányzatot felölel-e, szociáldemokratát csakúgy, mint kommunistát. A magyar szociáldemokrata párt baloldali irányzatához tartozók csak ilyen kísérlethez adták volna áldásukat.⁶³

1946 tavaszán azonban a nyugati pártok részéről megérkezett a meghívó a clacktoni májusi, Labour Party által összehívott nemzetközi konferenciára. E konferencián magyar részről Ries István, Kéthly Anna és Horváth Zoltán vett részt. A konferencián valamivel határozottabb formában vetődött fel a szociáldemokrata pártok tevékenységének összehangolása, illetőleg egy ennek megfelelő szerv kialakítása, azzal a távolabbi céllal, hogy végül maga az Internacionálé is kibontakozhat majd. E törekvést elsősorban a francia, belga és angol párt támogatta, míg a keletiek nagyfokú óvatosságot tanúsítottak. Az értekezleten kitűnt, hogy a „nyugatiak” és a „keletiek” nem beszéltek ugyanazt a nyelvet. (Az utóbbiakhoz tartozott akkor az olasz párt s a laza szervezésű svájciak egyrésze is.) A „keleti” pártokra részint a Szovjetunió közelsége is befolyást gyakorolt, másrészt viszont a sokszor egy-két évtizedes ellenforradalmi terror, fasizmus hatott nyomasztólag, s így a demokrácia megvédelmezését másképpen értelmezték, s a munkáspártok összefogását is elengedhetetlennek tartották.⁶⁴

Végeredményben a találkozón a megbeszélések a jelek szerint kompromisszummal végződtek. Egyfelől lépéseket tettek a szocialista Internacionálé kialakítására, másfelől elhaltak a bírálatok a kelet-európai országokról s a kelet-európai szocialista pártokról. Természetesen ez utóbbi vonatkozásban igazi megértés a Nyugaton csak a baloldali elemeknél volt tapasztalható.

Tulajdonképpen ez a két kérdés került azután a clacktoni konferencia szőnyegére, s mint ahogy az várható volt, némi hallgatóságos kompromisszummal ért véget az eszmecsere, amelynek értelmében a nyugati pártok nagyobb megértést ígérték a keleti pártok gyakorlati tevékenysége számára. A megértés természetesen nagyobb volt megint a nyugati baloldal részéről. Laski éppenséggel a balkáni, kelet-európai reakciót marasztalta el ezekben a napokban.⁶⁵ A kon-

⁶³ Szalai Sándor a nemzetközi kapcsolatokat gondozó osztály vezetője végül arra utalt, hogy legalább a körüvező országok, főként a csehszlovákok véleménynyilvánítását kell megvárni. — A jelentésre Szakasits Árpád ráírta: lássa Horváth Zoltán, aki febr. 17-én megerősítette Szalai állásfoglalását: „Fenti álláspont helyes” — szavakkal. — P. I. A. 253/1—99.

⁶⁴ P. I. A. 253/1—100.

⁶⁵ Népszava 1946. máj. 21. — A Laski-nyilatkozat azonban ezúttal sem fedte teljesen a Labour Party vezetőségének elképzeléseit. A Labour Partynak a következő évben megjelenő évkönyvében a clacktoni konferenciáról elég sok szó esett. Az Internacionálé újjászerveződésénél

ferencián valóban elhaltak az éles és rideg bevini támadások. A magyar pártvezetők londoni tudósításaikban, nyilatkozataikban egyaránt azt húzták alá, hogy a megbeszélések a Kelet—Nyugat kiegyezését kívánják szolgálni, másfelől a két munkáspárt együttműködését változatlanul gyakorlati alapelvnek tekintik. Valamennyien figyelmeztettek arra, hogy a reakció a nyugati közvélemény előtt megrágalmazza a magyar demokráciát, s felszólalásaikban a fiatal köztársaság védelmére keltek.⁶⁶ A megbeszélések idején tehát az alapkérdésekben a magyar párt gyakorlati működése kedvező képet mutatott.

1946 tavaszán ugyanakkor a magyar szociáldemokrata párt megnyilatkozásaiban az egy évvel korábbihoz képest bizonyosfajta jobbratolódás volt tapasztalható. A pártvezetőség, a pártsajtó ugyanis akkoriban a pártegységet hangoztatta befelé, az önálló arculatot kifelé (amit csak ritkán kíséreltek meg pontosabban körülhatárolni). Nagy nyomatókat kapott ez idő tájt a nyugati nagypártokkal való azonosság jelzése, miközben nagyon is háttérbe szorult a pártok politikájának bírálata. Ekkoriban olyan illúziók terjedtek el, hogy a szociáldemokrata pártoké a legnagyobb misszió, nekik kell a nemzetközi feszültséget feloldani, a nyugati szocialista haladást fokozatosan, de mégis csak határozott egyértelműséggel biztosítani.⁶⁷

Ebben az időszakban igen élesen elhatárolták magukat az egyesülés felvetésétől, utaltak arra, hogy az ez idő szerint teljességgel éretlen lenne. S ez minden bizonnyal igaz is volt, de a másik oldalon egyesek nem jelezték, hogy elvileg persze az egyesülés üdvös lenne, hiszen egy azonos osztálynak pártjairól van szó.⁶⁸ A párt súllyal a jobboldal ellen, a reakció ellen harcolt, a szocialista

---

mintegy elvi kiindulópontként jelölték meg, hogy a fasizmus, majd a háború elsöpörte a „szektás marxizmust”, és a német szociáldemokrata mozgalom „dogmáit”. A második világháború után pedig a Labour Party győzelme gyakorol vonzóerőt, amit kiegészítenek a munkáspártoknak a dominiomokban aratott sikerei. A Labour Party tehát tudatosan a marxista felfogással szembeni bázison szerette volna az Internacionélé újjáalakítását. Ehhez csak azt fűzte hozzá, hogy a kelet-európai pártokkal is meg kell őrizni a kapcsolatokat, minthogy ezek egyúttal a Kelet—Nyugat feszültség csökkentését is szolgálják. (Labour Party Yearbook. 1946—47. London, 1947. 307 — 308. l.). E kettős célkitűzés természetesen ellentmondást rejtett magában, hiszen a keleti pártok — de ekkor még a nyugatiak közül is jó páran — marxista alapon álltak.

⁶⁶ Természetesen a nyugati pártkapcsolat-keresés nem korlátozódott kizárólag a Labour Partyra. Amint 1945 első hónapjaiban, ezután is világosan látta a pártvezetés, hogy a Labour mellett a legbefolyásosabb párt a francia. Ezt részint magának az országnak, részint a pártnak a kormányban betöltött helye magyarázta, amit csak kiegészített L. Blum presztízse. A magyar pártvezetés még 1945 nyarán hosszú beszámolót készített a pártmozgalomban bekövetkezett fontos változásokról, többek között a pártegyüttműködésről, s a Peyer-féle vezetők szükségszerű eltávolításáról, amit aztán elküldtek a franciáknak. (P. I. Arch. 253/1—29).

⁶⁷ Horváth Zoltán: A szociáldemokrácia szerepe a világpolitikában. Szocializmus, 1946.. 5—6. sz. 226—227. l.

⁶⁸ E jelenség felmérésénél gondolni kell azonban arra, hogy ez reagálás volt egy elhamarkodott taktikai lépésre, amelyre a kommunista párt vezetői szánták el magukat. A fúzió gondolata ugyanis nem volt megalapozva, s nemcsak a jobbszárnyat, hanem a centrumot, sőt a baloldaliakat is kellemetlenül érintette. Szakasits Árpád május 1-i cikkében leszögezte, hogy mindkét pártra szükség van, de kiállt egyúttal az együttműködés mellett, sőt elvileg az egyesülést is megengedte — csak gyakorlatilag hátrította ekkor méltán el. A fúziós javaslatok azonban nem haltak el. Justus Pál május végi beszámolójában Böhm Vilmosnak ismét ilyen erőfeszítésekről tesz említést, hozzátéve, hogy ebben a kérdésben a pártvezetőség álláspontja nem változott (253/1—100). Révai József május-végi cikke után végül is nagybudapesti pártvezetőségi ülést hívtak egybe, ahol a fúzió ügyének exponálását szándékosan a baloldal egyik legismertebb vezetőjére, Vajda Imrére bízta. Vajda Imre a két munkáspárt külön-külön feladatait megjelölve aláhúzta, hogy sokkal több az összefűző szál, mint az elválasztó elem. A kommunista párt részéről felszólaló Farkas Mihály megjegyezte, hogy az elvi különbségek nagy része valóban már a múlté, az egyesülést azonban ugyancsak időszerűtlennek minősítette, s így a fúziótörekvés e rövid, de

fejlődést támogatta, de miközben saját arculatát keresve elhatárolta magát a kommunista pártoktól, a párt centrista és jobboldalibb beállítottságú tömegeinek megértését, a nyugati pártok rokonszenvét kereste — a szocialista követelményeknek ellentmondó, helytelen elemek is kerültek a korabeli írásokba és nyilatkozatokba.⁶⁹ A párt a „hídpolitikában” a híd közepére került, ahelyett, hogy megmaradt volna a baloldali hídfőnél.⁷⁰ Ez az elmozdulás azonban nem érintette a gyakorlat legfontosabb pontjait, hiszen a párt egyik legfontosabb tényezője volt a Baloldali Blokk sikereinek.⁷¹

rossz irányba erjesztő intermezzo után lezárult (Népszava, 1948. jún. 4.). A gyűlésnek volt egy olyan mozzanata, ami nem került a sajtóba. Kéthly Anna ekkor tért vissza többhónapos angliai útjáról, ekkor állt először nagyobb pártgyűlés elé. A vitához ő is hozzá akart szólni, de az elnökségben Bán Antal, amikor papíron Justus Pál is szót kért, törölte a kérelmeket. Kéthlyt az egybegyűltek sürgetésére a szónoki székre emelte, de ekkor ő kijelentette, hogy angliai tapasztalatairól csak akkor szól, ha „magunk között leszünk”. Ekkor több kommunista párti meghívott elhagyta a termet — már akiket a baloldali szocialisták nem tudtak visszatartani. Az úgy a pártvezetőség elé került, ahol a baloldaliak Kéthly magatartását bíralták. Így a fúziós javaslat, külpolitikai orientáció tovább differenciálta a két frakciót. (Vajda Imre visszaemlékezése.)

⁶⁹ „Az önálló arculat” követelésében nagy szerepet játszott a centrum, amelyet érezhetően zavart egyfelől az üzemi és szakszervezeti szinten befolyásos szociáldemokrata jobboldal, másfelől a már jelzett kommunista fúziós gondolat felvetése, illetőleg, üzemi, szakszervezeti vélt vagy igaz sérelmek. Minthogy e centrum képviselői többnyire szakszervezeti emberek, nagyüzemi vagy kerületi titkárok voltak, ezek a kérdések és élmények közelebből érintették és foglalkoztatták őket, mint azokat a baloldali értelmiségieket, akik országos szinten foglalkoztak a kulturális élet, a sajtó, a kül- és gazdaságpolitika kérdéseivel. A centrum egyébként maga is megoszlott. Voltak olyan képviselői, akiknél a kommunistaellenes bizalmatlanság már tényleges tényező volt, másoknál viszont az hiányzott, s a munkásegységet tényleg fenn kívánták tartani, de mindenképpen erős, független szociáldemokrata párt kiépítésére törekedtek. A centrum jobbszárnyán állók — akik később a jobbszárnyhoz csapódtak — a jobboldaliakat is mentegették. A centrum zöme Peyertől elhatárolta magát, sőt pártkörökben meg is bírálta, de a pártegységet fenn kívánva tartani, nyilvánosan Peyert nem ítélte el, kifelé tagadta a jobboldal létezését s sérelmezte, ha ezt kommunisták szóvá tették. E centrum összetétele, ereje és érvelése a politikai helyzet változásával együtt módosult. 1946 tavaszán-nyarán annyiban is erősödött, hogy Bán Antal, a párt helyettes főtitkára, aki korábban inkább baloldali álláspontot képviselt, ekkor már mindinkább a centrum egyik vezérérvénységévé vált, s benne is növekedett a bizalmatlanság a kommunista párttal szemben. Nem véletlen, hogy az 1946. szept. 23-i politikai bizottsági ülésen a szakszervezeti vonalon tevékenykedő Vas Miklós mellett már Bán Antal sürgeti az „önálló arculat” kialakítását, míg a baloldaliak antikapitalista ellentámadást követeltek mind gazdasági, mind politikai téren (P. I. Arch. 253/1—61).

⁷⁰ A baloldaliak a párton belül bizonyos kritikát gyakoroltak néhány, a párt-sajtóban is jelentkező megfogalmazás fölött, sőt helyenként a hivatalos szóhasználatot is helyesbíteni kívánták. A párt 1946. febr. 9-i külügyi bizottsági ülésén Horváth Zoltán hangsúlyozta, hogy a világpolitikai helyzetet nem az angol–oros, nem a kommunisták, illetőleg a Labour Party elképzeléseinek ütközése teszi feszültté, hanem újabban az amerikai nagytőke agresszív felvonulása a jellemző, s a Wall-Street még az angol államosítások megvalósítását is el akarja gáncsolni a Szakasits Árpád által először felvetett „hídformulát” azzal a kiegészítéssel fogadja el, hogy „fizikailag lényegesen közelebb vagyunk a keleti hídfőhöz”. Justus Pál megjegyzi, hogy e kiegészítést elsőként Szalai Sándor tette meg (P. I. Arch. 253/1—98). Justus továbbá kifejtette: nem akarnak sűrűlődsé válni a nagyhatalmak között, hanem inkább aktív kezdeményező, szocialista igényű politikát kell kialakítaniuk. Bán már korábban jelezte, hogy a kelet-európai térségben vitathatatlanul a Szovjetunióknak van döntő befolyása. Bán Antal e helyreigazítása az augusztusi külügyi bizottsági ülésen hangzott el, ahol hangsúlyozta, hogy Magyarország a békeszerződések megkötésénél elsősorban a Szovjetunióhoz kell, hogy kapcsolatot találjon. Ugyanez vonatkozik a gazdasági problémákra is. Bán tehát ekkor még a realitások talajáról elutasított bármifajta légüres, harmadikutas politikát, s jól látta ennek veszélyét (P. I. Arch. 253/1—98).

⁷¹ A pártvezetőség irányvonalának tulajdonképpen töretlenségét bizonyítják a pártvezetőségi, politikai bizottsági ülések anyagai is. Igaz, 1946 szeptemberében a párton belüli ellentétek fokozódása itt is megmutatkozott. Szélig Imre Kéthly Anna támogatásával a szept. 2-iki P. B. ülésen a koalíció és a munkásegység esetleges felbontását is felvetette, de Bán Antal és vele

Hogy ez a jobbfelé mutató elbizonytalanodás mennyire nem volt akkor még kardinális, azt éppen a Labour Partyhoz fűződő kapcsolat világítja meg. Az említett clacktoni értekezlet legfontosabb határozata az volt, hogy meg kell fontolni az Internacionálé újjáteremtését, de mindenestre ki kell építeni egy szövet a pártközi kapcsolatok állandósítására. Ennek keretében augusztusban a pártvezetőség a Labour Partytól kérdőíveket kapott, amelyekben a párt szervezeti erejére, programjára, vezetőire, politikájára vonatkozó kérdéseket kellett megválaszolni. Az ívek valósággal párt-„önéletrajzok” voltak, s közvetlenül a Labour Partyhoz futottak be. A magyar válaszokat Szakasits írta alá, s némelyük valósággal hitvallásnak számított. Mindenekelőtt jelezték, hogy a párt kitart a munkásegység politikája mellett. Igaz, ezúttal is megtették az elhatároló gesztust, amikor a módszerbeli eltérésekre utaltak, de összehasonlíthatatlanul élesebben szólottak a kisgazdákrol, akikkel szemben már nem módszerbeli, hanem elvi kifogással éltek. A válasz ebben a vonatkozásban így hangzott: „egyébként a Kisgazdapárt ideológiája — amennyiben ilyen egységes ideológiáról egyáltalán beszélni lehet — a mienktől minden tekintetben eltér: teljesen a bourgeois felfogást vallja és a szocializmus felé való haladás ellenfele.” Megemlékeznék a kisgazdapárt polgári demokratikus törzsről is, de aláhúzzák, hogy a párt a munkáspártokkal szembeni opozíciójában duzzadt fel ekkorára, s az utóbbi időben a bankok s a nagyipar államosítását ellenezte. „Külpolitikai tekintetben a Kisgazdapárt őszintétlen magatartása arra a reményre épül, hogy a nagyhatalmak közötti nézeteltérésben a nyugati hatalmak segítik majd a magyar jobboldalt. A mi külpolitikánk viszont arra a hagyományra épül, hogy egyforma jóviszonyt akarunk fenntartani valamennyi demokratikus nagy-

együtt a pártvezetőség zöme ezt határozottan visszautasította. Bán hangsúlyozta, hogy a párt célja a szocializmus felépítése, sőt lehetőleg ennek meggyorsítása. Éppen ezért a kisgazdákkal való szövetséget a párt csak ideiglenesnek tekintheti, s ezzel elhárította azt a jobboldali elképzelést, hogy a párt a kisgazdapárttal szövetkezzék a kommunista párt ellen (P. I. Arch. [253/1—61]).

Szept. 18-án a Politikai Bizottság ülésén Szakasits Árpád nyomatékosan aláhúzta, hogy a kisgazdapárt támadólag lép fel a munkáspártokkal szemben, s ha ezek erre nem válaszolnak, ellenforradalom veszélye fenyeget. Három lehetőséget jelölt meg a párt általános politikája számára: 1. visszavonulni és ellenzékbe menni; 2. középpárttá válni; 3. aktívan baloldali ellentámadást kezdeni. Ekkor Rónai Sándor igen erőteljesen védelmezte a munkásegység ügyét, elutasította a középpárti irányvonalat s hangsúlyozta: nem szabad megengedni, hogy a kisgazdák a szociáldemokrata pártot kijátszassák a kommunisták ellen. Ugyanesek ilyen értelemben szólalt fel Marosán György is, aki kijelentette: a pártvezetőség politikáját csak az antikommunisták és antimarkisták ítélhetik el. Mindezt nemzetközi síkra is kivetítve megállapította, hogy a pártnak az amerikai kapitalizmussal szemben osztályalapon a Szovjetunió mellé kell állnia. Ezen az ülésen azonban már az eddigieknél sokkal élesebben ütköztek meg az irányzatok. Szélig Imre azt fejtette, hogy a koalíció felbomlásban van, a kommunista pártra való támaszkodás megbukott. Kétségbevonta, hogy a pártvezetőség mögött áll a párttagság többsége, s Rónai Sándor, valamint Szakasits Árpád gondolatmenetével szembehelyezkedve erőteljesebb fellépést követelt a kommunista párttal szemben. Szélig exorzéját felkarolta Szeder Ferenc is, aki szintén a vezetőséggel szemben követelt „pártdemokráciát” a jobboldali ellenzék számára. Kelemen Gyula pedig már Peyer védelmére is talált érveket.

A jobboldal azonban elszigetelődött, s Ries István ismét nemzetközi, s országos belpolitikai szintre emelve a vitát, kimutatta, hogy a munkásegység megszakítására gondolni sem lehet, az eddigi hibák vagy sérelmek ezt nem tehetik kérdésessé. Nem lehet új politikát kezdeni a kisgazdák szövetségében, hiszen ez végeredményben polgári párt, s nem a szocializmusért küzd (P. I. Arch. 253/1—61). — A pártvezetőségben pedig ezúttal is a Szakasits, Rónai, Marosán, Ries jelezte felfogás érvényesült, a középpártiság igényét nemcsak külpolitikailag, hanem belpolitikailag is elutasították. E felfogást a december 23-iki politikai bizottsági ülés is megerősítette, amelyen Szakasits a jobboldal további visszaszorítását szorgalmazta. Vágvölgyi Tibor pedig azt javasolta, hogy a párt járjon el a Labour Partynál az angol—szovjet közegedés érdekében (P. I. Arch. 253/1—61).

hatalommal. A Kisgazdapárt tömegének egy részében él a sovinizmus és revizionizmus emléke, mi a szomszédállamokkal való megbékélés útját keressük, a magyar nemzeti igények teljes megóvása mellett.”⁷²

1946 nyarán a Fábíánus Társaság ugyancsak kérdőíveket bocsájtott ki, amelynek válaszüzara októberben került a párt Politikai Bizottsága elé. A válaszüban az államosítások, a demokrácia önvédelmi biztosítékai, a két munkáspárt együttműködése mellett szálltak síkra.

A fábíánusok külön kérdésként azt is felvetették, mit tekintenek az egyes pártok a kommunista párthoz, illetőleg a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatuk lényegének. Erre a magyar pártvezetés így reagált: „A Szovjetunióhoz fűződő viszony alapja, hogy mint szocialista párt valljuk szellemi kapcsolatainkat az orosz forradalommal. Valljuk, hogy a Szovjetunió léte biztosítékot és erősítést ad valamennyi ország szocialista öntudatos munkásmozgalma számára.”

A fábíánusok érdeklődésére a magyar pártvezetőség kifejtette, hogy a szocialista fejlődés érdekében belecgyezne a nemzetközi együttműködés kiszélesítésébe, még ha ez a nemzeti szuverenitást szűkítené is. Arra a kérdésre, hogy szerintük a nemzetközi együttműködésnek mi képezi a fő akadályát, a magyar párt ezt a keleti és nyugati hatalmak ellentétében jelölte meg. Ebből pedig mindjárt a következtetést is levonták: „Véleményünk szerint minden ország munkáspártjának, a szociáldemokrata és kommunista pártoknak közelebb kellene kerülni egymáshoz, számolva azzal a ténnyel, hogy a nagytőke a maga ellenforradalmi szándékairól nem tett le. A munkáspártok feladata lenne tudomásul venni, hogy a nagytőke érdekei védelmében nem riad vissza a fasiszta, vagy fasiszta jellegű intézmények támogatásától sem, mint ennek példáját látjuk a világ számos helyén. Ha mindkét munkáspárt mindenütt tudomásul veszi, hogy nem egymásban, hanem a nemzetközi nagytőkében kell látnia az igazi ellenséget, akkor az együttműködés útjából a legfontosabb nehézségeket kiküszöbölték.”⁷³

Ezzel a nyilatkozattal, amely tulajdonképpen már a második nemzetközi értekezlet előestéjén hangzott el, lezárult a párt külpolitikai szereplésének, szemlélete kialakulásának egy korszaka. 1946 őszére a pártvezetésnek be kellett látnia, hogy nem középén áll a hídon, hogy a nyugati pártok politikáját kritikusan kell szemlélnie, s ebben nem egyszerűen a kelet-európai fejletlenebb viszonyok, a demokrácia gyengesége, s ebből következően a demokrácia fokozott védelme a legfontosabb elem, hanem a nemzetközi nagytőkével szemben tanúsított magatartás.

W. Churchill fultoni beszédét követően a nemzetközi bizalmatlanság fokozódott, Németország sorsának megítélésében a nézeteltérések mind nagyobbakká váltak, 1946 elején az angol Labour kormány feladta a Ruhr-vidéki nagyvállalatok államosításának tervét, s ezzel szabad utat engedett a német nagytőke újjáéledésének. Néhány munkáspárti angol politikus véleménye szerint ekkor követett el fatális hibát a Labour Party, ami úgyszólván jóvátehetetlenné vált.⁷⁴ Mindez ekkor már amerikai gazdasági nyomás alatt történt, s 1946-ban mind világosabbá vált, hogy Nyugaton nem Anglia az erősebb, a diktáló erő, hanem az Egyesült Államok. Ebben az országban pedig a roosevelti hagyományok maradványai már ekkor eltűntek, az utolsó roosevelti miniszterek elkeseredett és mind reménytelenebb utóvédharcukat folytatták a ki-

⁷² P. I. Arch. 253/1—99.

⁷³ P. I. Arch. 253/1—101.

⁷⁴ *Fenner Brockway: Outside the Right*, London, 1963. 39—40. 1.

bontakozó hidegháborús hullám ellen. Megkezdődött a nagy politikai polarizáció. Ennek következtében mind véresebbé vált a görög polgárháború, a szocialista állásfoglalás pedig e téren ütközött a Labour-kormány külpolitikájával; az angol—francia párt rovására írták azt is, hogy bár hoztak Franco-ellenes határozatokat, igazán hatékony lépésektől tartózkodtak. Mindehhez hozzájárult, hogy nyugati politikusok körében ekkoriban már erősen tapasztalni lehetett a hatalmi politikára való törekvést, aminek alapjául az atommonopólium szolgált volna. A nyugati vezető pártok pedig nem léptek fel ez ellen kellő eréllyel. Mindez a baloldali érzelmű szocialisták körében kiábrándulásra vezetett; így-keztek fenntartani önállóságukat a nyugati nagyobb pártokkal szemben, s egymás segítségét kezdték keresni.

A szociáldemokrata pártok között s az egyes pártokon belül kiéleződött a vita a nagy kérdésben: kikkel kívánnak együttthaladni: a kommunistákkal, radikális szocialista átalakulást siettetve, vagy pedig a polgári pártokkal, a fennálló társadalmi rendszeren csak kisebb reformokat eszközölve. Az Internacionálé újjászervezése, s maga a kialakult történeti helyzet — elsősorban a háborús politika jelentkezése — így állította válaszút elé az egyes pártokat.

Itt kell még megjegyeznünk, hogy a magyar pártvezetés mindig igen élesen reagált a háborús veszély jelzéseire, s mindenképpen ennek csökkentésén fáradozott, a békét szerette volna biztonságban tudni. 1946 nyarán azonban baljós jelenségeket kellett tapasztalnia. A külpolitikai bizottság augusztus 8-i ülésén a bizottság titkára beszámolt arról, hogy a külföldről visszatért vezetők — névszerint Riesre, Bedére és Vajdára utalt — mind arról számoltak be, hogy amerikai részről már háborús retorzió lehetőségét latolgatják, ha a Szovjetunió befolyása külpolitikai-hatalmi sikon tovább nő, de tulajdonképpen meglevő befolyását is vissza kívánják szorítani. A jelenlévők közül többen jelezték, hogy az új helyzetben igen sok függ Angliától; tud-e a Labour Party-kormány önálló politikát folytatni, tudja-e a feszültséget csökkenteni. Ezt a várakozást, igényt és reményt egyaránt támasztotta Bevinnel szemben Kertész Miklós és Justus Pál. Néhányan kifejtették, hogy az aggasztó jelek ellenére a háború lehetőségét mégsem tekintik imminensnek. Marosán György mindezesetre aláhúzta: „spekulálni két dologra lehet: békére és háborúra. Szocialisták csak békére spekulálnak.”⁷⁵ Káldor György pedig a kibontakozás útját keresve megjegyezte: „A lényeg az, hogy Európa szocialistává válik-e vagy sem? És ebben a komplexumban egyik legfontosabb kérdés a német probléma.” Ezzel kapcsolatban utalt arra, hogy a háborús főbűnösök felelősségrevonása mellett megmarad a gazdasági potenciál, amely egy hatalmi „egyensúly politika” feltámasztása mellett nagyon veszélyes lehet. A vitában az Angliából nemrég visszatért Ries István és Horváth Zoltán kifejtették, hogy a munkáspárti vezetők elhárítottak minden olyan gondolatot, mintha ők hajlandók lennének a Szovjetunió ellen fegyveres erővel fellépni. Azonban Ries István is utalt arra, hogy amerikai körökben mesterséges háborús hangulatot szítanak. (Ries ugyanakkor néhány szovjet kezdeményezést is — főként formailag — sajnálatosnak ítélt.) A magyar pártvezetés tehát felismerte, hogy a nemzetközi politikában az erők polarizációja jegyében új helyzet van kibontakozóban, a nagytőke megkezdte támadását a demokratikus erőkkel szemben, amire válaszként a magyar pártvezetés baloldali erői szocialista összefogást hirdettek meg.

⁷⁵ P. I. Arch. 253/1—99. — Ezen igénynek megfelelően a Politikai Bizottság 1946. július 31-iki ülésén Horváth Zoltán javaslatára már elfogadták azt az irányelvet, hogy az amerikai ag-

A bournemouthi konferenciától a Truman-elv meghirdetéséig

A bournemouthi második szocialista nemzetközi konferencia 1946. november 8. és 10. között tanácskozott. Az üléseken a kabinetminiszter E. Shinwell elnökölt, s mindjárt az első pillanatoktól kezdve világossá vált, hogy noha ténylegesen még nem került sor az Internacionálé újjáalakítására, ezúttal konkrét lépéseket tesznek állandó összekötő szervek létrehozására. Ebből egy sereg probléma adódott mind szervezési, mind politikai téren — s természetesen az utóbbiak voltak a súlyosabbak. Politikai síkon ugyanis meg kellett volna határozni az Internacionálé politikai alapelveit, s itt elkerülhetetlenül vitáknak néztek elébe. Az angolok nyomán ugyan mindenki hangsúlyozta a demokratikus szocializmus elveinek elfogadását, amit ők a proletárdiktatúrával állítottak szembe; a baloldali szocialisták azonban ezt az értelmezést elhárították, a demokrácia képviseléről természetesen nem mondtak le, de a demokrácia önvédelmét is hangsúlyozták.

A politikai, tartalmi kérdésekkel együtt olyan szervezeti kérdések vetődtek fel, hogy Görögországban, Bulgáriában két szocialista párt is alakult, a spanyol emigráns szocialisták pártja kettévált. Az egybegyűlt pártoknak dönteniük kellett volna, hogy kit fogadjanak maguk közé. A pártszakadások mögött politikai, felfogásbeli ellentétek húzódtak meg. A döntést az értekezlet elhalasztotta. Még sürgősebbnek és nagyobb problémának tűnt a német szociáldemokrácia képvisellete. Ennek horderejét valamennyi küldöttség átlátta. De közismert volt, hogy a Németország nyugati övezeteiben tevékenykedő szociáldemokrata párt elvakultan kommunista- és szovjetellenes, s nem egy jel arra mutatott, hogy a nacionalista nyomok nagyon is kivehetők e pártban. A nyugati szociáldemokrata pártok többsége mégis befogadásra ajánlotta. E javaslatot maga Morgan Phillips, a Labour Party titkára exponálta, akit a holland, norvég, dán és osztrák párt támogatott.

A német meghívást ellenezték a lengyelek, a belga párt többsége, s igen éles formában léptek fel ellene a svájci küldöttek, akik szerint a német szociáldemokraták alig tanultak valamit az elmúlt 13 év eseményeiből, sőt az angoloknak is szemükre vetették, hogy a megszállási rendszer keretében kevésbé mozditják elő Németországban a szocializmus ügyét. Végeredményben szótöbbséggel 12 : 5 arányban megszavazták a németek elvi, majd 11 : 5 arányban gyakorlati, a következő évi kongresszusra szóló meghívását. Az ellentmondás arra vezethető vissza, hogy míg egyfelől a német párttal szemben jogos fenntartásokkal éltek, a német szociáldemokrata mozgalomról nem kívántak lemondani, már csak Németország európai jelentősége miatt sem.

A magyar pártküldöttek londoni tapasztalataikról olyan jelentést terjesztettek a pártvezetőség elé, hogy Londonban Dalton pénzügyminiszter megelégedését fejezte ki politikájuk iránt, amiből a Kelet—Nyugat közelítésére számító „hidpolitika” angol jóváhagyását vélték kiolvasni. Londonban érte őket a francia szocialisták választási vereségének, a kommunista párt megerősödésének híre. Mindazonáltal a labourista vezetők nem annyira a kommunistákra nehezteltek, mint a francia pártvezetők, akik nem képviselték eléggé a munkások érdekeit, s ezért veszítették el proletár-bázisukat.⁷⁶ Mindebből s abból a tényből, hogy a Labour Party titkára, Morgan Phillips a magyar delegációt Magyarországra

resszivitással szemben a detente érdekében a Labour Partyra kell próbálni támaszkodni (P. I. Arch. 253/1—61).

⁷⁶ P. I. Arch. 253/1—99. A magyar delegáció jelentése a bournemouthi szocialista konferenciáról a pártvezetőségnek.

kísérte, a delegáció olyan következtetést szűrhetett le, hogy Angliában nagyobb megértést fognak tanúsítani nemcsak a magyar párt, hanem a magyar demokrácia iránt is. Ezek ugyan ismét illúziók voltak, de olyanok, amelyeknek volt tárgyi alapjuk is, s melyeknek akkori hatékonyságát nehezen lehetett pontosan felmérni. A Népszava ekkoriban folyamatosan nyújtott tájékoztatót a Labour „baloldali lázadóiról”, a „keep left” csoport eszméi hadjáratáról, amellyel a bevini politikát akarták balra terelni.⁷⁷ A lázadás ugyan nem vezetett eredményre, de a rokonszenv mutatta, hogy a magyar pártsajtóban a baloldali felfogás tört magának utat, amely baloldaliabb testvérpártot szeretett volna Londonban hatalmon látni.

Ez természetesen nem volt egyértelmű magyar visszhang. Kéthly Annától nem lehetett kritikai hangokat hallani az angol pártot illetőleg. S noha Morgan Phillips a magyar pártvezetőség vendége volt, a pártgyűléseken a feszültség esőkkentését szorgalmazó beszédeként mondott, az angol követség reakciós velleitását munkatársai a tiszteletére adott fogadásra Szakasits Árpádot nem hívták meg, viszont Peyer Károlyt igen. A politikai különbséggel mindenki tisztában volt, s a megfontolásokkal is, ami miatt a magyar párt erőiesen tiltakozott.⁷⁸

A Morgan Phillips körutat ezek után a Népszava azzal zárta, hogy a szocialisták valamennyi áramlatát üdvös lenne összefogni, de másfelől jelezte, „a nagytőke és a szocialista politika között áthidalhatatlan az ellentét”, vagyis egyúttal az elkerülhetetlen osztály- és politikai összecsapásra készítette fel olvasóit. A nyugati szocialista pártokban ugyan néhányan felszóllaltak még a mérséklet, a keleti-nyugati szocialisták együttműködése, sőt egyesek a Szovjetuniónak nyújtandó feltételmentes kölcsön érdekében, mégis mindinkább a kommunistaellenes elvakultság, előítélet lett e pártokra jellemző, amiről Zilliacus ekkor úgy emlékezett meg, hogy Scheidemann és Noske bűneit ismétlik meg.⁷⁹

Az érzékenyebb fülűek és a világosabban látók a szocialista pártok jobb- és baloldalán hamarabb észrevették, hogy a pártok egyenként és együttesen választól elé érkeznek: vagy a kommunista pártokkal haladnak együtt, vagy az újjászerveződő burzsoá pártok nyomásának tesznek engedelményeket.⁸⁰ Sokan azonban csak később vették észre, hogy alternatíva elé kerültek, s a mindennapi apró munkától nem látták meg az erők átesoportosodását. Ez fokozottan vonatkozik a kelet-európai országokra, ahol a kisebb-nagyobb megtorpanások, ingadozások ellenére a demokratikus-szocialista erők egyenes vonalon haladtak előre, s ez a tény kétségtelenül a munkásmozgalom korabeli vezetőit, résztvevőit dícséri. Az angliai tanácskozást s a magyarországi finálét a magyar pártvezetőség eddigi politikája elismeréseként nyugtázta. S néhány nappal később megindították a Franco-ellenes gyűjtési mozgalmat,⁸¹ majd Prágába utazott pártküldöttség, minthogy úgy ítélték, elérkezett a szocializmus gyakor-

⁷⁷ Népszava, 1946. nov. 12, 14, 16.

⁷⁸ Horváth Zoltán visszaemlékezése.

⁷⁹ New Statesman, 1946. okt. 5.

⁸⁰ Megjegyzendő, hogy a nyugati tőkés nyomást a Szovjetunióban is észrevették, sőt nehezményezték is, egyre nagyobb figyelmet fordítottak ezekre, s keményebb hangon mondtak róluk bírálatot. Erre azután a nyugati szocialisták is rezonáltak, s a New Statesman moszkvai tudósítója keserűen állapítja meg: Moszkvában ismét küzdelmes, nehéz napokra számítanak, az embereket áldozatvállalásra szólítják, az ellenséges tőkés világ veszélyeire hívnak fel. A polarizálódást érezték itt is. A Statesman mindezért joggal Beviint korholta elsősorban (News Statesman and Nation, 1946. szept. 21. és folyt.)

⁸¹ A spanyol nép, az antifasiszta üldözöttek megsegítésének gondolata 1945-től kezdve többször felmerült. Határozottabb kezdeményezés a francia szocialista párttól indult ki, mikor

lati megvalósításának ideje. S itt, miként a bournemouthi konferencia napjaiban, újra a kelet-európai gazdasági együttműködést, közös gazdasági tervek kidolgozását szorgalmazták.⁸² Ezt a követelményt a szociáldemokrata párt állandóan napirenden tartotta, s félévvel később a dunavölgyi konferencián is közép-pontba állította.

A párt legjobboldalibb elemei ekkor elérkezettnek találták az időt a nyílt fellépésre. 1946 decemberében Peyer Károly és négy társa⁸³ memorandumot terjesztett a pártvezetőség elé, amelyet más pártbeliek s a külföldi sajtó képviselői között is terjesztettek,⁸⁴ s amiben a pártvezetőség és a magyar kormány

Daniel Mayer, az SFIO főtitkára a Clacktonban megtartott első nemzetközi szocialista értekezlet után körlevelet intézett a különböző pártokhoz, s 1946 augusztusára speciális Franco-ellenes nemzetköziszocialista tanácskozást hívott egybe Párizsba. A magyar párt részéről júl. 15-én adott válaszban Szakasits Árpád és Justus Pál jegyezték be küldöttként. A konferenciát meg is tartották, s szeptemberben megtörténtek az előkészületek, októberben pedig már megkezdődött a gyűjtés, méghozzá nemcsak az országon belül, hanem a Magyarok Világszövetsége révén a külföldi magyarok között is, ahová külön pártutasítást küldtek, hogy „a legintenzívebb munkát fejtse ki”. A gyűjtés nagyjából 1947 februárjában lezárult, de igen nagy nehézségbe ütközött az összegyűlt 143 ezer forint eljuttatása, mert a francia, illetőleg a belga pártoknál hiába keresték a megfelelő közvetítőket (P. I. Arch. 253/1—99, 100, 101, 171, 173).

⁸² Természetesen a kelet-európai gazdasági együttműködés kiszélesítését nemcsak szociáldemokraták, hanem kommunisták, s többek között Károlyi Mihály is sürgette Szakasits Árpádhoz írt 1946. jún. 20-i levelében: „Mint már annak idején közöltem Veled, csak abban az esetben fogadhatom el rendkívüli követé való kinevezésemet, ha a kormány hozzájárul az általam javasolt hivatal felállításához. Ez a hivatal alá volna rendelve a külügyminiszteriumnak, de az én vezetésem alatt állna és az lenne a feladata, hogy előkészítse a szomszéd államokkal való kapcsolatok kiépítését.” Enélkül Károlyi szerint nem lehet tartós gazdasági stabilizációt elérni. Egyelőre ugyan még nem gondol vámunióra, csak preferenciás szerződésekre, de ma már ez is sokat segíthetne. „Minden esetre az együttműködést azonnal komoly alapokra kellene helyezni. Tervszerűen meg kellene alapítani, hogy az egyes országok milyen ipart fejleszthetnének, mert ezzel azonnal megnyitnák az utat a vámunió felé, ami végképpen biztosítaná a magyar gazdasági élet stabilizációját.” A levélben Károlyi Mihály egyébként megjegyzi, hogy hasonló tartalmú levelet írt Rákosi Mátyáshoz is (P. I. Arch. 253/1—100).

A prágai utazást még 1946 nyarán és őszén a nemzetközi tárgyalásokon készítették elő. A párizsi augusztusi Franco-ellenes konferencián Szakasits Árpád Fierlinggerrel és Radaceaunival már szót váltott a dunavölgyi szocialista konferenciáról (P. I. Arch. 253/1—100). Bournemouthban a terv ismét előkerült. Noha Párizsban abban állapodtak meg, hogy a kezdő lépéseket a magyar párt teszi majd meg, a csehek december 7-re már össze is hívták a konferenciát. A magyar párt hajlandó volt három küldöttel részt venni a prágai megbeszéléseken, azzal a feltétellel, ha egyfelől a tárgyalások csak előzetesek lesznek egy januári budapesti folytatáshoz, másfelől a magyar—csehszlovák kisebbségi panaszokat is megbeszélik (253/1—101). A tárgyalásokat ezután 1945. nov. 30-án a fenti szellemben tartották meg.

⁸³ A memorandumot Peyer mellett dr. Valentiny Ágoston, dr. Györki Imre, Brumiller László és Pozsgay Gyula írta alá. Brumiller viszont abban a pillanatban visszavonta aláírását, mikor a memorandum nyilvánosságra került, minthogy ezt csak a pártvezetőség, illetőleg a pártkongresszushoz való fellebbezés gyanánt írta alá (Népszava, 1946. dec. 15.).

⁸⁴ Justus Pál dec. 16-i írásos feljegyzése szerint — amely Szakasits Árpád számára készült — dec. 14-én felkereste Clergier, az AFP magyar tudósítója s megjegyezte: „Értesülésem szerint a szociáldemokrata párt politikájában rövidesen változás következik be, amennyiben eltávolodik a Kommunista Párttól és szorosabban együttműködik a Kisgazdapárttal, ami a Kisgazdapárt jobb szárnyának megítélése szerint az egész magyar belpolitikában jelentős változást fog előidézni. Ekkor tért rá arra, hogy tud a memorandumról, amelyet neki is megküldtek.” — Justus Pál feljegyzései szerint a tudósító nagyon meglepődött, amikor meghallotta, hogy a Népszava másnap leközi a memorandumot. Justus Pál kommentárként annyit fűzött a memorandumhoz, hogy Peyer azt kifogásolja, amiért a magyar párt a francia és nem a Schumacher-féle német párt politikáját követi — amivel Peyer szélső jobboldaliságát és elvakultságát kívánta bizonyítani (P. I. Arch. 253/1—100).

Megjegyzendő, hogy Peyer lépéséről a Tájékoztatási Minisztériumot és a Kommunista Pártot is értesítette, s eleve a memorandum körözésére készült. (Lásd Népszava, 1946. dec. 15-i pártvezetőségi nyilatkozat és Horváth Zoltán visszaemlékezése.)

egész politikáját megopponálták. Néhány kibúvónak számt mondat ellenére, csak kifogást hangoztattak a két munkáspárt együttműködése ellen, s fokozott nyugati orientációt kértek számon a párttól. A memorandum külpolitikai tekintetben határozottan elvetette a francia, jugoszláv, bolgár, csehszlovák és román szociáldemokrata párt „elhibázott” politikáját és az osztrák, vagyis a legjobboldalibb, leginkább antikommunista párt tevékenységét állította követendő példaképnek. Emellett szerepeltetett egy olyan mondatot, miszerint „súlyos hibának tartjuk, hogy a Népszava, de a párt több tagja, de az előadói is, külpolitikai vonatkozásban egyoldalú irányt követnek és szinte újjonganak, ha például a munkáspártot — amely pedig testvérpártunk — valami támadás éri.”⁸⁵

Ezzel Peyerék a pártvezetőség elleni durva támadásukat a Labour Party védelmével kísérelték meg legalizálni, de ezzel nem az angol munkásmozgalommal, hanem az antikommunista jobboldali beviní gyakorlattal vállaltak szolidaritást.

A pártvezetőség hivatalos válasza a memorandumot erőteljesen bírálta, külpolitikai vonatkozásban pedig aláhúzta, hogy az angol párt is a szocializmus ügyét kívánja előmozdítani.⁸⁶ Az angol—magyar közös vonásokat óhajtották aláhúzni, s ebbeli szándékukban túlságosan szép portrét festettek a Labour Partyről. Mindebben azonban a már jelzett politikai megfontolások játszottak szerepet.⁸⁷ A visszafojtott kritikai hang amúgy is hamarosan felcsendült. A Szocia-

⁸⁵ Népszava, 1946. dec. 15.

⁸⁶ A pártvezetőség válaszában természetesen a belpolitika síkján is visszautasította a jobboldali támadást, megjegyezvén, hogy Peyer és követői mekkora erőfeszítéseket tettek a munkásegység megbontására, ami pedig a demokratikus fejlődés alapja (Népszava, 1946. dec. 15.). — Megjegyzendő, hogy a válasz megint a pártvezetőség zömének elképzelését juttatta érvényre, a hivatalos választ azonban a pártvezetőség olyan tagjai is aláírni kényszerültek, mint Kéthly Anna, Kelemen Gyula, Szeder Ferenc és Szélig Imre. Jellemzőnek tartjuk továbbá, hogy Szakasits Árpád másnap, a Magánalkalmazottak Szakszervezetének nagygyűlésén húzta alá: balra kell menni, az igazi demokrácia és a szocializmus megteremtése felé. Ugyanitt szövé tette, hogy a pártból ki kell szorítani azokat, akik a munkásegységnek ártanak (Népszava, 1946. dec. 16.). Igaz, ez a megtisztítás ekkor — lásd már a dec. 20-i pártválasztmányon megmutakozó ellenzékét — nem sikerült. A jobboldali ellenzék viszont a pártvezetés irányvonalát nem tudta eltéríteni.

⁸⁷ A memorandum-ügy nyomán a pártvezetőség december 20-ára összehívta a kibővített pártválasztmányt, amelyen Szakasits Árpád taglalta a párt eddigi politikáját. Külpolitikailag a Szovjetunió bizalmának megnyerését húzta alá, belpolitikailag a munkásegység megszilárdítását emelte ki. A választmány előtt is elvetette a középpárt koncepciót, s hangsúlyozta, hogy a pártnak csak baloldali politikát szabad követnie. Külpolitikai vonatkozásban megemlítette, hogy a szovjetbarátság mellett a párt nyugati kapcsolatokat is igyekezett megteremteni. Az érdeklődés és a referátum középpontjában a bel- s pártpolitikai ügyek álltak. E vonatkozásban Szakasits Árpád beszélt a reakciós veszélyről, majd Peyerék felléptéről. Peyer magatartásáról kijelentette, hogy tarthatatlan Peyernek a kiscgazda jobboldallal való kapcsolata. — E beszámolót igen élénk és heves vita követte. Jóllehet a Fővárosi VB nevében Faragó György egyetértését fejezte ki a vezetőséggel, a miskolci, pécsi, az esztergomi és salgótarjáni szénmedence küldöttei szintén elmarasztalták Peyert és a jobboldali veszélyről, a baloldali támadás szükségességéről szóltak, a megyei parasztküldöttek pedig a kiscgazdák helyi provokációjáról, az egyházi reakciórelemlékezték meg — a Pest környéki nagyüzemek megbizottainak többsége igen heves támadást intézett a pártvezetőség ellen, s többen közülük (pl. a kipesti Barei Gyula) Peyer védelmére keltek. A csepeli Hegyi Imre és Szakasits Árpád a pártválasztmány ülésén ugyancsak heves vitában ütközött össze. A szakszervezeteket képviselő Kisházi Ödön azonban a pártvezetőség mellett lépett fel, jóváhagyta eddigi politikáját és a kiscgazda jobbszárnvön jelentkező veszélyre figyelmeztetett. — Mindez, a vidékiek, a belső kerületiek és Kisházi fellépése a jobboldali lázadókat elszigetelte, s így a pártvezetőség irányvonalát a jobboldali támadás nem tudta eltéríteni, a munkásegység a belpolitikában is fennmaradt (P. I. Arch. 253/1—64. 1946. dec. 20-i p. vál.). — Megjegyzendő, hogy a választmányi ülésről a Népszava csak rövid hírányagot adott (Népszava, 1947. dec. 21—22.).

lizmus 1947. évi I. száma mintegy előre jelezte, hogy sorsfontosságú évhez érkezett a mozgalom. Az első szám nagy tablót mutatott be a nemzetközi szocialista mozgalomról, s így módon napfényre kerültek a belső véleményeltérések. Justus Pál a baloldali olasz szocialistákat, Faragó László a harmadikutas franciákat állította példaképnek. Kéthly Annának egy bíráló szava sem akadt a Labourra. Káldor György viszont ugyanitt a baloldali lázadókkal rokonszenvezett.⁸⁸

E cikkek, illetőleg a közöttük levő eltérések meggyőzően bizonyították, hogy a pártszervezésben (s ennek nyomán a propagandában is) kettős orientáció érvényesült. A párt külpolitikájában — s egyúttal propagandájában, oktatási munkájában — e kettős vezetésen belül azonban mindvégig a baloldal volt az erősebb. Az 1947-es év pedig egészében a polarizálódás éve volt, s ez lassanként véget vetett annak a helyzetnek, amelyről e párton belül a korabeli szállóige szerint „mindenki azt csinálhat, amit akar, de az sem kötelező”. Kritikus helyzetek adódtak, állást kellett foglalni, ami kenyértörésre kényszerítette a jobboldali, illetőleg a baloldali frakciót.

Az első mozzanat, amely 1947-ben a szakadás felé mutatott, Olaszországban játszódott le. Itt 1947 januárjában végbement a pártszakadás, a jobboldali Saragat-csoport néhány más frakciót követve kivált a szocialista pártból. A Népszavában megjelenő első tudósítások centrista szemléletet tükröztek. A Rómából küldött jelentések ugyan elmarasztalták Saragatot, de sajnálkoztak az események fölött, a „pártegység” helyreállításának lehetőségében bizakodtak, s nem a támadó szocialista gondolat felől közelítették meg a szakadást, hiszen a helyzetelemzésben Saragat és Nenni ekkor nem sajnálatos véletlen folytán került egymással szembe. A Népszava római tudósítójának egykori jegyzetei azonban erre nem mutattak rá.

A centrizmus azonban nem élhetett meg sokáig, máresak azért sem, mert mindkét párt rövidesen külföldi kapcsolatot keresett. Az olasz szocialisták nevében Basso írt arról, hogy Saragatot antikommunista szenvedély vezette, de mögötte ott áll az amerikai szakszervezetek pénze s néhány nyugat-európai szociáldemokrata pártvezető, akik az 1947 tavaszára összehívott nemzetközi kongresszuson tulajdonképpen Saragatot szeretnék elismertetni, mint az olasz mozgalom képviselőjét.⁸⁹

Az olasz pártszakadás nagy zűrzavart okozott. A belga pártvezetők Saragat mellett álltak, az angol Labour Party hivatalosan Nennit támogatta, minthogy elkötelezte magát az egy ország — egy párt elve mellett, ténylegesen azonban inkább Saragattal rokonszenvezett. Ezt mutatja többek között az is, hogy Denis Healey, a párt külügyi titkára cikket írt, amelyben félreérthetetlenül Nennire hárította a szakadás ódiumát, egyfelől amiért „a kommunistákkal szoros együttműködést” hirdetett, másfelől amiért a pártnban nem engedte meg a kettősséget, a baloldali többség akarátát érvényesítette, s így Nennit párton belüli diktatúrával vádolta.⁹⁰

A svájci párt teoretikusa, J. Humbert-Droz viszont egészen másként közelítette meg ugyanezeket az eseményeket. Ő De Gasperi kormányalakítását vélte riasztónak, a munkáspártoknak a kormányból való kiszorításával számolt, az amerikai befolyás növekedése keserítette el, s az aggasztotta, hogy esetleg

⁸⁸ Szocializmus, 1947. jan.

⁸⁹ P. I. Arch. 253/022, 1945—48/38-as csomó.

⁹⁰ P. I. Arch. 253/1—171.

Olaszországban az amerikai reakció védőszárnyai alatt egy, a görög politikai rendszerhez hasonló alakulat képződhet.⁹¹ A magyar pártvezetőség pedig sokkal inkább J. Humbert-Drozhoz érezte közel magát, mint Healeyhez, s valóban félreérthetetlenül Nenni oldalára állt. Persze, a párton belül a jobbszárny Saragattal rokonszenvezett, de ezt csak nagyon óvatosan merete éreztetni.⁹²

A magyar pártpolitikában 1947 január első napjait a Népszava 75 éves születésnapja töltötte ki. Ezekben a napokban számos külföldi üdvözllet érkezett s ez jó alkalom volt a párt erejének hangsúlyozására, amely mintegy egységes tömörülési platformot is teremtett. Azt, hogy ez nem volt szilárd, a Szocializmus már idézett cikkei bizonyítják. De a Népszavában is kifejezésre jutott a baloldallal való elkötelezettség. A születésnapot ünneplő közönség előtt a Városi Színházban ennek Szakasits Árpád adott hangot,⁹³ s másnap a Népszava ismét Peyert támadta, a Peyer—Sulyok egyetértésre utalt és a svájci pártvezető Opprecht cikkét idézte a nemzetközi szociáldemokrata jobboldalnak egyik erőssége, a Schumacher vezette német párt ellen.

Januárban a párt 35. kongresszusára készült. Ezt megelőzően a Népszavában szónokokként és szerzőkként váltakoztak a baloldali, illetőleg centrista szemléletű cikkek (minthogy nyíltan jobboldali írás a Népszavában aligha kaphatott volna helyet). Január közepén a Kunfi-gárda gyűlésén Justus Pál azt hangsúlyozta, hogy a demokratáknak választaniuk kell, előre lépnek-e, s a nagytöke felszámolásával, a szocializmus megvalósításával biztosítják-e a demokrácia létét, vagy az bármikor veszélybe kerülhet az ellenforradalom révén.⁹⁴ A centristák egészen más megközelítésben tárgyalták a világ's-így a magyar belpolitika alapkérdését: szerintük a szociáldemokrata pártoknak a kiegyenlítő szerepet kell vállalniuk mind a bal-, mind a jobboldal között.⁹⁵

A január végén összeülő kongresszus elé bocsájtott pártvezetőségi jelentés külpolitikai részében újra a szovjetbarátságot, a szomszéd országokkal kialakítandó jóviszonyt, a nyugati demokráciákkal megteremtendő megértést szorgalmazta. A korábbi kongresszusokkal szemben azonban új elemként került a jelentésbe, hogy a pártvezetőség a „szociáldemokrácia nemzetközi szolidaritása mellett is” elkötelezi magát, s szeretné, ha az állandó kapcsolatok helyreállnának.⁹⁶ Ebbe a bizonytalan fogalmazásba bele lehetett érteni az Internacionálé újjáalakításának helyeslését, de ennek ellenkezőjét is. Tudjuk, a pártvezetés az újjáalakítást nem tartotta időszerűnek és üdvösnek, ezt a véleményét azonban nem kívánta széles körben terjeszteni, megvitatni, mert a jobboldal erős ellenzékét tudott volna felvonultatni.

A várható támadásokat a pártvezetőség úgy kísérelte meg kivédni, hogy bőséges összefoglalót adott azokról a külföldi tárgyalásokról, utazásokról, amelyeknek során a szociáldemokraták a külföldi kapcsolatokat mélyítették el párt- és kormány szinten. A kongresszuson igazi összecsapásra D. Healey felszólalásakor került sor, aki a magyar pártot azért üdvözölte, mert az a szocializmus útjának angol megvalósítási formáját választotta. Ries István viszont

⁹¹ P. I. Arch. 253/1—171.

⁹² Hátori László például az Új Magyarország hasábjain még 1947 nyarán is a pártegység helyreállításában reménykedik, még mindig elmosva az elvi különbségeket. Emiatt kommunista részről jogos bírálatban részesült. Hátori viszont a Népszava köreiben a jobboldalhoz tartozott (Új Magyarország, 1947. jún. 7, jún. 14.).

⁹³ Népszava, 1947. jan. 8.

⁹⁴ Népszava, 1947. jan. 15.

⁹⁵ Népszava, 1947. jan. 19.

⁹⁶ A Szociáldemokrata Párt 35. kongresszusi jelentése. I. l.

erre válaszként kifejtette: nem alkalmazhatják a demokrácia angol értelmezését a magyar valóságra, ahol 25 éves ellenforradalmi múlt után időnként elkerülhetetlenül hatásos hatalmi eszközöket is igénybe kell venni, éppen a demokrácia védelmére. Nemzetközi munkásmozgalmi vonatkozásban pedig Ries István egy olyan Internacionálé megteremtését szorgalmazta, amely minden dolgozót magába fogadhatott volna — vagyis kizárt minden kommunistaellenes lehetőséget.⁹⁷

E vita az angol labouristákkal a pártsajtóban a kongresszus után is folytatódott. Másrésztől viszont örömmel közölték R. Verdiernek, a francia szocialisták helyettes főtitkárának meleg üdvözlő nyilatkozatát, s ezzel a francia írással mintegy le kívánták rontani a bíráló jobboldali labourista befolyást.

A pártkongresszus tételei azonban, annak ellenére, hogy végeredményben baloldaliak voltak, a szocialista haladást támogatták, mégis megkésték, egy túlhaladott periódus termékei voltak. 1947 tavaszán Európa és a világ újabb történeti körülmények közé került.

A Truman-elv meghirdetésétől a Tájékoztató Iroda megalakulásáig

1947 kora tavaszán mind a belpolitikában, mind a külpolitikában viharos gyorsasággal kergették egymást az események, s mindez a szociáldemokrata pártot is új helyzet elé állította. Az év első napjaiban mindinkább elmélyült a kiskisgazdapárt válsága, amely most már a volt főtitkárt, Kovács Bélát is érintette. Február végén letartóztatták, s ennek kapcsán amerikai—szovjet jegyzékváltásokra került sor. Vagyis pillanatnyilag az ellenkezője történt annak, amit a szociáldemokrata párt szeretett volna elérni, hiszen éppen Magyarország vált ideiglenesen a nemzetközi feszültség egyik csomópontjává.

Külpolitikai síkon ekkoriban hangzott el a Truman-beszéd (amely nyomán az Egyesült Államok a belülről roszakatag ultrareakciós görög és török kormány segítségére sietett); ekkor vette át Marshall tábornok az amerikai külügyminisztérium vezetését, s tették meg az energikusabb lépéseket, hogy amerikai gazdasági segítséggel ne csak a nyugati országok gazdasági életét stabilizálják, hanem általában a kapitalista beállítottságú kormányokat is; Ramadier, a Népszavának adott interjújában azt a külpolitikai „harmadik utat” népszerűsítette, amely a szocialista ügyet, a Szovjetunió támogatását nem tekintette előbbreválónak, mint a kapitalizmusét, az Egyesült Államokét. Belpolitikailag lassan leállt a francia államosítási hullám, a kormány meghirdette a bérbefagyasztást,

⁹⁷ Népszava, 1947. febr. 4. A kongresszus vitái egyébként ismét behozonyították, hogy Ries István a kényes helyzetekben mindig a baloldal szószólójaként lépett fel. Bán Antal három-négy évvel később kelt írásában Riest a baloldalhoz sorolja. Ugyanebben a már Londonban megírt összefoglalójában, e kongresszusra visszatekintve megemlíti, hogy a centrum és jobboldal (amelyet Bán ekkor az emigrációs érdekeknek megfelelően összekever, s egy csoportban említi Kéthly, Szélig, Böhm és a saját nevét, holott még ebben az időben is ellentétek álltak fenn közöttük, nem beszélve az ezt megelőző hónapokról) arra törekedett, hogy a baloldaliakat kiszorítsa a vezetőségből, s így a vezetőség irányvonalát megváltoztassa. Bán szerint ezt a memorandum megzavarta, mint-hogy a párttagságban ez nagy visszatetszést szült, Peyer ellen kellett frontot nyitni: „elkerülhetetlen volt, hogy a kongresszusi viták középpontjába kerüljön és a figyelmet elfordítsa a tényleges problémáról: a szélső baloldal letöréséről.” (Denis Healey: Le Rideau tombe. Histoire des socialistes en Europe orientale. Paris. é. n. 88. l.) A kötet összefoglaló bevezető tanulmányát írta D. Healey, a csehszlovák rész Daniel Mayer, a magyar Bán Antal tollából származott. Bán Antal visszaemlékezésében a kommunistaellenesség még nagyobb hatásfokot ért el, mint 1947 elején Budapesten, a törekvésre és annak kudarcára utaló megállapítása azonban helytálló.

sztrájkmozgalom, szociális erjedés kezdődött — ennek során a francia szervezett munkásság a szocialista kormány ellenséges magatartásába ütközött.⁹⁸

Amilyen mértékben megindult a politikai életben a polarizálódás, a szociáldemokrata pártok jobboldalibb rétegei még inkább jobbra tolódtak, s velük szemben kommunista türelmetlenség is mutatkozott. A kommunista pártok részéről kiinduló bírálatok javarészt jogosak voltak, tényleges hibáikat, bűnösen rossz, vétkes politikájukat tették szóvá, de olyan kiesengéssel és hangnemben, amely ezeket a vezetőket, csoportosulásokat és egész pártokat nemegyszer még inkább taszította. Az angol kommunista párt 1947. évi február 19. kongresszusa volt alighanem az első olyan találkozó, amelyen az elfogadott nyilatkozatban tulajdonképpen a szociáldemokrata pártok egész létét megkérdőjelezték, s jónéhány jogos és igaz kritikai észrevétel mellett lényegileg sem a bel-, sem a külpolitikában nem találtak a Labour Party-ban semmiféle értékes vonást, elemet.⁹⁹

A nyugati szociáldemokrata pártokat egészében csak élesen támadó hang

⁹⁸ A francia szocialista párt politikájában tulajdonképpen ekkor záródott le egy hosszabb jobbratolódási folyamat. 1945 elején tapasztalhattuk, hogy a francia szocialisták számára természetesnek tűnt a munkásegység fenntartása, az országon belül az átütő demokratikus reformok meghozatala. A baloldali hangvétel azonban már 1945 nyarán megtört. Mindazonáltal a francia külpolitikában (csakúgy mint a belpolitikában) még megfigyelhetők az 1946-os évben is pozitív kezdeményezések. A franciák ekkor még erőteljesen követelik a német nagyipar nemzetközi ellenőrzését, hangoztatják, hogy a német fasizmus és reakció gyökeres kiirtása nem képzelhető el, ha a nagyipar visszakérül a monopoltőkészek kezébe (L'Oeuvre de Léon Blum. Naissance de la Quatrième République. 1945—47. Paris. 1958. 175. l.). Emellett a francia kormány sürgette, hogy az ENSz fogantatosítson akciókat Franco, Hitler és Mussolini szövetségese ellen. Ekkor a francia kormány elment odáig, hogy a hivatalos spanyol diplomáciai kapcsolatok mellett ugyancsak hivatalos kapcsolatba lépett az emigráns kormánnyal is (i. m. 184. l.). A francia politikai orientálódást azonban csakhamar súlyos teherként éreztette az, hogy a nehéz gazdasági helyzetből való kijutáshoz amerikai kölcsönt kértek. L. Blum 1946 első heteiben utazott New Yorkba és szerezte meg a kölcsönt, ami után a francia politika s a francia szocialista párt is jobbratolódott, „harmadikutas” lett.

E politika azonban a tömegek előtt nem volt népszerű, a választási eredmények mutatták a párt visszaesését. 1946 augusztusában a pártkongresszuson a kűdöttek többsége a L. Blum-féle orientálódást elutasította, és Guy Mollet megválasztásával energikusabb, valóban munkáspolitikát követelt meg. Ezt a baloldallal tendáló kísérletet azonban a nemzetközi s a gazdasági helyzet alakulása alámosta. Jóllehet a pártban, a pártvezetőségben a baloldal erősödött meg, a szocialista kormányban a L. Blum-féle koncepció érvényesült. S miként 1946 elején, ezúttal is nagy szerepet játszott a gazdasági szempont. A francia párt elfogadta a terv feltételeit, s ezzel egyidejűleg végrehajtója lett annak a politikának is, amely Nyugat-Európát a tőkés társadalmi viszonyok talaján regenerálta. Mindez lehetetlenné tette az államosítási és szociális rekonstrukciós politikát Franciaországban belül — de külpolitikai változásokhoz is vezetett. Híába óhajtott a szocialista vezetésű kormány a francia birodalmi kapcsolatokat újjárendezni valamennyi részvevő hasznára és kölcsönös meglegedésére, a vietnámi helyzet kiéleződött, a francia kormány nem szánta el magát a teljes függetlenség megadására, s így belesodródott egy hosszú évekig tartó gyarmatosító háborúba. E háború vezetésében végeredményben ugyanolyan imperialista érdekeket védelmezett, mint bármelyik elődje. A háború pedig következményekkel járt, a belpolitikai reakció erősödött, az ország gazdaságilag méginkább kimerült, a háború folytatása még fokozottabban megkövetelte az amerikai gazdasági segílyt. Márpedig a francia kormány nevében Blum a parlament színe előtt 1946 karácsonyán vállalta ennek a háborúnak folytatását (i. m. 353—354. l.). S ugyanezkor került — az 1946 nyári munkásegységvonalal szemben — megint elő a jellegzetes „harmadik út”, amelynek keretében Blum a „se nem kommunista”, „se nem anti-kommunista” politikát hirdette meg (i. m. 336. l.). Mindezt kiegészítette, hogy a nemzetközi politikában oly fontos német kérdésben jóváírta az amerikai politikát, jöllehet ez korábbi 1945-ös igényeik feladását is jelentette: hiszen ebben már nem fért el a nagytőke államosításának gondolata. A francia szocialista párt tehát minden téren jobbra ment.

⁹⁹ The Communist Party. 19th National Congress. Political Resolution proposed by the Executive Committee.

1947 elején már sokkal gyakrabban hallatszott, mint korábban, de még nem vált teljesen általánossá.¹⁰⁰ A helyzet mindenesetre újabb problémákra vezetett a szociáldemokrata pártok körében is, ahol még inkább a munkásegység, a kommunista pártokkal folytatandó együttműködés került a viták középpontjába, egy olyan pillanatban, amikor a különböző szociáldemokrata pártok Zürichben újabb nemzetközi konferenciára készültek.

A konferencia előestéjén a Szocializmus hasábjain Horváth Zoltán már világosan megírta, hogy a szocializmus megvalósítását, a munkásegység biztosítását illetően a keleti és nyugati pártok között véleményeltérés támadt. Böhm Vilmos pedig stockholmi követi jelentéseiben a Truman-beszédet tekintette olyan-
nak, mint ami „egy előre megállapított haditerv szerint” megmerevítette az angol-
szász hatalmak magatartását, s ennek következtében a nemzetközi helyzetet. Böhm egyúttal — részben svéd értesülésekre hivatkozva — utalt arra, hogy a Truman-beszédnek, általános délkelet-európai kisugárzásán túl, Közép-Európában leginkább Ausztriában és Magyarországon lehetnek következményei, minthogy az amerikai politika itt kíván hídfőállásokat kialakítani. Böhm — leg-
alábbis papíron, hivatalos jelentéseiben — határozottan elvetett mindenfajta kétszínűséget, hibásnak nyilvánította az osztrák párt felfogását, s a magyar pártvezetőségnek azt tanácsolta, hogy eddigi szovjet- és kommunistabarát politikáját folytassa.¹⁰¹

A nemzetközi helyzet értékelése fontos helyet kapott a Labour Party évi konferenciáján is. Egyes pártszervezetek a Szovjetunióval, a kommunista párttal való kapcsolatok megjavítását szorgalmazták, s többen támadták az angol kormány külpolitikáját, külügyi apparátusát, mert az az amerikai reakciós külpolitikát támogatja. A Labour Party baloldali politikusai ezentúl az ellen küzdöttek, hogy a párt befejezett tényként ismerje el a világ kettészakítottságát. A nyugati blokkpolitikával szemben az Egyesült Nemzetek szervezétének megerősítését kívánták volna Londontól, — s nagyobb megértést Kelet-Európa iránt.¹⁰²

Ezekben a napokban, tehát még ugyancsak Zürich előtt, tartották meg Budapesten a dunai szocialista pártok nemzetközi értekezletét. A konferencia felmérésénél számba kell venni, hogy ekkoriban bizonyosodott be a Wallace-féle józan bíráló hangok eredménytelensége, miként a Labour Party baloldali „lázadóinak” azon kísérletei is elbuktak, amelyekkel Nyugaton a békepolitikát kívánták megerősíteni. A helyzet olyannyira világos volt, hogy a Truman-beszéd után szociáldemokrata gyűléseken is mind több szó esett az amerikai imperializmusról; az amerikai politika ellen ekkor már a magyar pártvezetés, Szakasits Árpád is erőteljesebben fellépett,¹⁰³ Ignotus pedig keserűen állapította meg Londonból.

¹⁰⁰ Ezt mutatta többek között I. V. Sztálin Harold Stassennel folytatott 1947 áprilisi beszélgetése. Sztálin ekkor nemcsak együttéléstről, hanem kifejezett „együttműködés lehetőségéről” beszélt. Hozzáfűzte azonban, hogy bár e lehetőség megvan, a realizáláshoz az óhajnak is meg kell lennie, s a nyugatiakkal kapcsolatban bizonyos kételyt érzékeltetett az óhajjal kapcsolatban (Sztálin: A békéért. Bpest, 1952. 53—95. l.). Az együttműködés azonban túl magas igényeket is foglalhat magában, amit a bizalmatlanság valóban aláásott. Az együttélés, vagyis a háborús lépés kizárása azonban mindvégig reális volt, amihez különösebb kételynek nem kellett férnie. A Stassen-beszélgetéssel úgy tűnik, hosszú időre megszakadtak Sztálinnak olyan nyilatkozatai és fogadásai, ahol közvetlen eszmecsereben fejtette ki hitét a békés állapotok fenntartásában.

¹⁰¹ P. I. Arch. 253/1—174.

¹⁰² Report of the Forty-sixth Annual Conference of the Labour Party. Margate. 1947. London. 1947. 99, 106—107, 173. l.

¹⁰³ Népszava, 1947. ápr. 22.

hogy az amerikai hivatalos külpolitikai nyilatkozatok megmerevítik a szovjet magatartást is.¹⁰⁴

A konferenciát belpolitikai bonyodalmak is megelőzték. Ekkoriban mélyült el a Kisgazdapárt válsága, léptek fel a baloldali pártok a Sulyok-párt ellen, tagadták meg a nyomdászok a Holnap kiszédését.¹⁰⁵ A Truman-beszéd által meghirdetett új nemzetközi atmoszférában a hazai reakció is megpróbált támadást indítani a munkáspártok ellen.

A dunavölgyi konferenciát, amelyen magyar részről Szakasits Árpád, Bán Antal és Kéthly Anna elnökölték, Szakasits nyitotta meg. A konferenciára eljöttek külföldi vendégek, a nyugati pártok megfigyelői is. A referátumokat azonban magyar, csehszlovák, lengyel és osztrák szociáldemokraták tartották. Szakasits egyfelől az ellenforradalom történeti tanulságára figyelmeztetett, s ezzel kapcsolatban a demokratikus törekvések kölcsönös támogatását tűzte ki feladatul, s még inkább azt tartotta sürgősnek, hogy megteremtsék a dunai országok gazdasági kooperációját. Kéthly Anna a kulturális-politikai kooperációról szólott és a legkülönbözőbb tapasztalatcserék, együttműködési formák lehetőségét sorolta fel. A lengyel részről felszólaló Dobrowolski nagyonis időszzerűnek tekintette a különféle sovinszta érzelmekkel szemben folytatandó közös küzdelmet. Az osztrák párt képviselőjében a külpolitikai kapcsolatokat intéző Julius Deutsch jött Budapestre, aki azonban elzárkózott minden olyan közös egységnyilatkozat aláírásától, melyben a megkülönböztetett szovjet-barátságról, illetőleg a kommunista pártokkal való együttműködésről esnék szó. Szakasits Árpád záróbeszédében megemlékezett ugyan a munkáspártok szükség-szerű együttműködéséről, de megtoldotta ezt azzal, hogy a szociáldemokrata pártok őszintén hirdetik egyszerre a nyugati országokkal és szocialista pártokkal, valamint a Szovjetunióval való együttthaladást.¹⁰⁶ Szakasits Árpád ekkor valóban hihetett még ennek lehetőségében, sőt talán realitásában is. 1946 végén, 1947 elején azonban a politikai események elvágták ezt az utat. A Labour Partyval csak akkor lehetett volna valóban tovább együttműködni, ha ott a baloldal akarata érvényesül. A baloldal sorozatos vereségei után ez egyre kilátástalanabbá vált, s így a magyar párt és a Labour Party viszonyának el kellett hidegülnie.

A kiadott közös közlemény ennek ellenére nem tekinthető egyszínűen negatívnak. A közlemény a fasiszmus és politikai reakció elleni közös harcot, gazdasági kooperációt s — ezt megint csak meg kell becsülni — a szocializmus gyakorlati megvalósítását, a magántulajdon felszámolását tekintette a dunai pártok feladatának. A konferencia alkalmából rendezett sajtófogadáson Szakasits Árpád a szovjetbarátságot húzta alá, s hangsúlyozta, hogy a dunai gazdasági kooperációt nem lehetne regionális gazdasági autarchiának felfogni, hiszen ez gyakorlatilag és távlatilag is ártalmas lenne.¹⁰⁷ A dunai konferencia megrendezésébe, állásfoglalásaiba tehát helytelen megállapítások is becsúsztak, érezhető volt az osztrákok részvételéből származó elvi gyengeség, egészében véve mégis olyan lépésnek ígérkezett, ami a reakciós jobboldallal szemben további balra-tolódás irányába mutatott.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Népszava, 1947. ápr. 27.

¹⁰⁶ Népszava, 1947. máj. 18.

¹⁰⁷ Népszava, 1947. máj. 21.

¹⁰⁸ Megjegyzendő, hogy ekkoriban, a zürichi konferencia előtt Justus Pál is túlságosan védelmébe vette a Labour Partyt a Szocializmusban írt szemléjében. Noha nyilvánvalóan semmiféle illúziója nem volt a kormánnyal szemben, a Társadalmi Szemlével, helyesebben O. Kuusinen-

A dunavölgyi konferencia vegyes külföldi visszhangot kapott. A Szovjetunióban és a kommunista sajtóban az érzékelhető hiányok miatt fenntartással fogadták, angol részről viszont szovjetellenes élt kívántak e találkozóknak adni és az érintett pártokat is így befolyásolták. A francia SFIO néhány árnyalattal kedvezőbb, de egyúttal érdektelenebb magatartást tanúsított a Dunavölgye iránt, azonban még az akkor a párt baloldalát képviselő Guy Mollet is sietett kifejezni, hogy nem tartaná szerencsésnek, ha a dunavölgyi szocialista pártok külön politikai színezetű tömböt alkotnának.¹⁰⁹ Vagyis a nyugati pártok tartottak attól, hogy a szocialista Internacionálé létrejövő keretei között túlságosan megerősödne a baloldal, amit már kezdeti fázisban megopponáltak.

Ilyen előzmények után ült össze a zürichi konferencia, ahol az clacktoni vagy bournsmouthi konferenciánál összehasonlíthatatlanul hevesebb viták folytak, s még inkább megmutatkozott a belső polarizálódás. Megjegyzendő, hogy ezt egy újabb magyar belpolitikai esemény is elősegítette: Nagy Ferenc disszidálása, s ezzel egyidejűleg a Kisgazdapárt bomlásának nagyfokú előrehaladása, aminek révén néhány napra Magyarország a nagyvilág sajtójának első oldalára került.

A zürichi konferencia június 7—9. között zajlott le. A vitatott napirendi pontok a következők voltak: a német szociáldemokrata párt és a Saragat vezette olasz párt felvételi kérelme, illetőleg az Internacionálé újjászervezésének ügye. A konferencián sok befolyásos politikus jelent meg. Magyar részről a delegációt Bán Antal vezette, aki mellett egyfelől Kéthly Anna, másfelől Horváth Zoltán vett részt a konferencián. A tárgyalásokon végeredményben a jobb- és baloldali irányzathoz tartozók csaptak össze. Az eredmény kompromisszumos volt: utat engedtek a jobboldali német pártnak — bár a végső döntést a következő konferenciára halasztották —, de eltanácsolták Saragat jelentkezését. A hivatalos tárgyalások mellett Laski előadást tartott, amelyben az agresszív amerikai külpolitikát támadta. A magyar küldöttek pedig a magyar belpolitikai válság hátterét ismertették és a reakciós sajtórágalmakat cáfolták meg. (A főreferátumot Bán Antal tartotta.)

A magyar belpolitikai válság, Nagy Ferenc disszidálása folytán a magyar párt viszonya erősen megromlott a nyugati jobboldali vezetőség pártokéval. Ennek egyik mozzanata volt, hogy a zürichi konferencián megjelent magyarok nem írtak nagyobb beszámolókat a sajtóba, a Szocializmus nem ismertette a konferencia munkáját. Az első komolyabb értékelés a június végi országos pártválasztmány ülésén hangzott el, ahol a külpolitikai ügyekért felelős Ries István megtartotta beszámolóját a dunai és zürichi konferenciáról. Ries néhány érzékeny reagálásra reflektálva kijelentette, hogy szociáldemokrata nem akarhat délkelet-európai blokkot létrehozni, hiszen Magyarország nem is csinálhat hatalmi politikát. Ries hangsúlyozta, hogy a magyar politika szovjetbarátságra épül, „külpolitikánkat az dönti el, hogy a Szovjetunióban szocializmus épül”. Később viszont kitért arra, hogy a Labour Party vezetésével Angliában is a szocializmus felé haladnak, ami alátámasztja, hogy nyugat felé is fenntartsák kapcsolataikat.

Ries ekkor már reagált a nyugatról jövő pártkritikára is, s ekkoriban hirdette meg azt a politikát, hogy „mi sem bírálunk titeket, ti se szóljatok

nel vitatkozva — aki talán túlzottan egy nevezőre hozta az amerikai és angol kormányt — Jusztus a különbséget hangsúlyozta, szintén egyoldalúan (Szocializmus, 1947. máj. 2. 283. l.).

¹⁰⁹ P. I. Arch. 253/1—172.

rólunk". Pontosan ezt így fogalmazta meg: „a szocialista testvérpártokkal kapcsolatban annak fontosságát hangsúlyozta, hogy azok helyzetét és politikáját ne a mi saját viszonyainkon keresztül ítéljük meg. *Természetesen ugyanez áll fordítva is.*” Ez utóbbi mondat a Népszavában dőlt szedéssel jelent meg.¹¹⁰

A zürichi nemzetközi konferenciáról szólva, Ries megjegyezte, hogy az Internacionálé feltámasztásának kérdésében lényegileg azt a magyar javaslatot fogadták el, miszerint az Internacionálé nem lehet Párt-Internacionálé, „hanem az egész munkásosztály harcát szervezetevé kell válnia”. Ries ezzel azt akarta jelezni, hogy a kommunista pártokat és szervezeteket is magában kellene foglalnia, de nem említtette meg, hogy a szocialista pártok nyugaton egyáltalán nem ebben az irányban haladnak, s így az ő befolyásuk alatt álló Internacionálé sem így festene.

Ries egyúttal foglalkozott a lassanként vitatémává váló Marshall-tervvel is. Ekkoriban a vita azonban még csak kibontakozóban volt. Ries megjegyezte: „ne szédítsen el bennünket ez a nagy összeg. Az a döntő kérdés, hogy van-e ennek az összegnek politikai ellentétele.” Másfelől a párt feltétel nélküli kölesönt szeretett volna kapni, s amellett volt, hogy a magyar képviselők jelenjenek meg a konferencián, s ott tájékozódjanak. Ugyanakkor a külpolitikai irányelveket illetően Ries ismételtlen alá húzta, hogy a párt semmilyen tekintetben sem hagyja eltéríteni magát a szovjetbarátságtól. Figyelmeztetett a reakciós ellenforradalmi veszélyre, ami eleve kizárja a két munkáspárt összefogásának lazítását, hiszen ez a közös ügyet veszélyeztetné.

Mindebből kitűnik, hogy a pártvezetőség — a peyeristákat leszámítva, a jobboldal ezúttal is hallgatásra kényszerült — a nyugati pártok kommunista-ellenes törekvéseivel, kritikáival szemben a noli me tangere álláspontjára helyezkedett, s nem követte a nyugati pártokat.¹¹¹

A nyugati pártokhoz való igazodást — amit a jobboldal szeretett volna elérni — maga az élet is lehetetlenné tette. Mindezt több jel mutatta. Ekkoriban jelentette meg a magyar párt Böhm Vilmos cikkét, amelyben az Arbeiter Zeitung rosszindulatú magyarvonatkozású hírszolgálatára reagált. Böhm a magyar reakció erejére hivatkozott, s sajnálatát fejezte ki, amiért az osztrák szociáldemokraták nem a magyar szocializmus ügyével éreznek együtt. Az Arbeiter Zeitung azonban ezt a figyelmeztetést elhárította. Néhány nappal később pedig a grazi szociáldemokrata pártlap Bán Antal ellen intézett éles támadást, azzal vádolván, hogy tulajdonképpen pusztán kommunista érdekeket szolgál a pártvezetőségben. E támadásra a pártvezetőség nevében Kéthly Anna írt válaszelevelet az osztrák vezetőséghez — személy szerint Julius Deutschhoz, a külügyi bizottság vezetőjéhez —, amelyben csodálkozással vegyes felháborodással állapította meg: nem az a baj, hogy az osztrákok más testvérpárt ügyébe avat-

¹¹⁰ Népszava, 1947. júl. 1.

¹¹¹ Megjegyezzük, hogy a zürichi konferencia értékelésekor a Daily Herald, vagyis a Labour Party részéről már egyáltalán nem volt tapasztalható az a megfontoltság, a békülékenység, mint a konferencián. Míg a tárgyalásokon a franciák voltak a követelődzőbbek, az angolok a közvetítők, a sajtóban a Populaire tárgyilagos szűkszavú közleményt jelentetett meg Zürichről, a Daily Herald ezzel szemben a keleti pártokat úgy jellemezte, hogy ezek a Szovjetunió közelsége folytán elleneztek csak a Schumacher-féle párt befogadását, s ezzel az eszmei vitának teljes mértékben külpolitikai színezetet adtak (Daily Herald, 1947. jún. 9.). D. Healey viszont a Labour Press Service hasábjain már megint a pártszempontokat tartotta szem előtt, s maximális türelmet követelt a kelet-európai szocialistákkal szemben, minthogy az ő révükön a keleti kapcsolatokat is ápolhatják. Ugyanakkor Healey szeretett volna elérni a kelet-európai népek csatlakozását a Marshall-tervhez, sőt szinte ezt tekintette legfontosabb feladatnak.

koznak. hanem az, hogy ellenőrizetlenül emnyire felülnek a reakciós rágal-maknak.¹¹²

E baljós mozzanatokról nemcsak Ausztriából érkeztek hírek. Belgiumból a régi emigráns Szombati Sándor jelezte, hogy a belga szocialistákkal régóta kialakult barátsága ellenére, Böhm Vilmos és Kéthly Anna cikkei sem hajlandó a központi pártlap, a Le Peuple leközölni, minthogy „a magyar szociáldemokrata pártot a kommunista párt függvényének nézik”, Böhm Vilmost és Kéthly Annát pedig „álcázott kommunistának” tartják.¹¹³ Ilyen elvadult antikommunista beállítottság mellett a jobboldali vezetés alatt álló nyugati pártok és a magyar párt kapcsolatainak meg kellett lazulniuk. Angliában ugyan néhány baloldali labourista képviselő rokonszenvező cikkeket írt Magyarországról, a jellemző azonban nem ez volt, hanem inkább az, hogy Morgan Phillips lemondta Bukarest—Bécs közötti budapesti kitérőjét.¹¹⁴

Igy nem csoda, hogy a magyar párt is szövetségesek után nézett a szocia- lista pártok között. A szövetségesek csak baloldalon lehettek. Ries István már az említett júniusi pártválasztmányon bejelentette, hogy július elején pártkül- döttség (Böhm, Ries, Marosán) utazik Prágába. S valóban, a zürichi vitákat követően jelentősen megélelnkültek a magyar—cseh—lengyel pártkapcsolatok, amelyek természetesen kiterjedtek az ugyancsak baloldali olasz szocialista (Nenni) pártra is.¹¹⁵

A nyugati pártkapcsolatok megromlása 1947 júliusában újabb mozzanattal egészült ki. Egyfelől Franciaországban került szembe a szocialista vezetésű kormány a gazdasági helyzettel, inflációval, alacsony bérekkel elégedetlenkedő munkássággal, az ellentmondásos helyzet sztrájkokra vezetett, nőtt a feszültség a kormány és a kommunista többségű szakszervezetek között. Mindez érzéke- nyen érintette a magyar pártot is. Másfelől a júliusban rendezett ideológiai hét alkalmával közvetlen vitára került sor a magyar és francia párt között. Magyar részről a vitán Justus Pál és megfigyelőként Szalai Sándor jelent meg. A magyar írásos válaszokat Justus Pál fogalmazta meg, s azokat utólag a Szocializmusban is közzétették.

A beszámolóból kitűnik, hogy a francia teoretikusokkal szemben Justus Pál kitartott a történeti materialista felfogás, a dialektikus materializmus, a marxizmus igazságai mellett. A szabadság és demokrácia-diktatúra kérdésében Justus Pál kifejtette, hogy ezt a problémát csak konkrétan és történetileg szabad vizsgálni. Jelenleg a kérdés lényegét az képezi, hogy a szabadság elválaszthatat- lan a monopoltörke felszámolásától, vagyis a fasizmus és demokrácia alternatí- vája helyébe a szocializmus és kapitalizmus alternatívája kerül.¹¹⁶

¹¹² P. I. Arch. 253/021/1945—48. 35-ös és 36-os csomó.

¹¹³ P. I. Arch. 253/1—172.

¹¹⁴ P. I. Arch. 253/1—172.

¹¹⁵ Az olasz szocialistákkal az összefogást az is megkönnyítette, hogy azok szintén sok fenntartást jelentettek be a Marshall-segély margójára. Kétkeltek, hogy az amerikai kongresz- szus tényleg teljesen önzetlenül felajánlana nagyobb összeget Európa újjáépítésére. Ellenkező- leg, ők azt gyanították, hogy az Egyesült Államok a segély eszközével el akarja majd szigetelni a Szovjetuniót (Avanti, 1947. jún. 7. P. I. Arch. 253/022/1945—48. 37. csomó). Ez a távlat pedig egy baloldali szocialistát sem töltött el örömmel — az olaszokat sem. Baráti kapcsolat alakult ki a spanyol baloldali szocialistákkal is (a Negrin—Lamonedá csoporttal), de ez nem képviselt áttörő erőt. A spanyol szocialista emigrációban 1946—47-ben ádáz harc dult.

¹¹⁶ Szocializmus, 1947. július—november. 309. l. — Magát a vitát júl. 20. és 27. között tartották meg, tehát az írásos válaszoknak még jóval hamarabb kellett elkészülnök. Megjegye- zendő, hogy a weimari demokrácia kritikájának kérdésében a Politikai Bizottság 1946. jú- nius 3-iki ülésén már heves vita folyt Kéthly és a baloldaliak (Vajda Imre, Justus Pál) között. 1946 nyarán e kérdésben még Bán Antal is a baloldallal tartott (P. I. Arch. 2/19—1).

A kérdéssorozatban felmerült az állam osztályjellegének, az irányított gazdaság természetének, a tőkekoncentráció folyamatának megítélése — amelyek mind valóban a korszak nagy létkérdései voltak. Justus Pál aláhúzta, hogy az állam jellegének marxi elemzését a későbbi események is igazolták, bár persze újabb jelenségek is adódtak, s a demokratikus körülmények közepette bizonyos határok között a munkásság is befolyásolhatja az államot. Értékes előrehaladásnak könyvelte el az irányított gazdaságot is, de a szocializmus felé vezető úton lényeges mozzanatként azt jelölte meg, hogy a munkásság kezébe vette-e a politikai hatalmat, vagy sem. Arra, hogy Franciaországban az állam betölti-e a gazdaság irányításának pozitív funkcióit, Justus nem válaszolt — udvariasan s egyúttal ironikusan a francia elvtársakra bízta a feleletek megadását.

1947 nyarán a magyar párt elszigetelődését a nyugattól az is fokozta, hogy Morrison felgyógyulásával és Bevinnek Moszkvából való visszatéréssel megerősödött a Labour Partyban az Attlee—Bevin vezetés, a labourista baloldali lázadókat — miként azt Bede 1947 júniusának közepén jelentette — megtörték.¹¹⁷

A baloldallalhoz fűződő remények így elhaltak, annál is inkább, mert e baloldal zöme ekkoriban szintén elhatárolta magát a Szovjetuniótól, s bizonyos fokig letette a fegyvert Bevin előtt. Ez már a Marshall-terv meghirdetésével függött össze. Míg a Truman-elvet és az agresszív szovjetellenes nyilatkozatokat a Labour-balszárny határozottan visszautasította, a Marshall-tervet fenntartásos helyesléssel fogadta. Úgy vélték, ha nem szabnák a kölcsönöket politikai feltételekhez, akkor az valóban közelebb hozhatja Európának eltávolodó két felét. Ezt a hipotézist a magyar pártvezetőségben is osztották, Ries is hasonlóképpen nyilatkozott, de a labourista balszárnyon 1947 júniusának végén már türelmetlen hangok hallatszottak arról, hogy a szovjet kormánytól függ a továbbiakban az európai feszültség eloszlása.¹¹⁸ Vagyis, míg 1947 tavaszán a baloldal Trumant és az amerikai politikát ostromozta, lelkesen helyeselt Wallace nyilatkozatainak, sőt, mikor Londonba érkezett, támogatást is adott neki, 1947 nyarán a labourista Tribune hetilap körül csoportosuló baloldaliak neheztelése mindinkább a Szovjetunió ellen fordult, s egyúttal érzékeltették, hogy ne számítsanak rájuk, ha őket az Egyesült Államok ellen akarnák fordítani. Azt viszont jelezték, hogy a békés együttélést a maguk erejével továbbra is nagy örömmel segítenék elő. Laski ekkoriban vetette fel, hogy a szovjet külpolitika kialakításában olyan csoportok s politikusok is befolyást gyakorolnak, akik a nyugati világtól való elhidegülést, sőt megütőközést elkerülhetetlennek tartják.¹¹⁹ A kritikai hang tehát a labourista baloldaliak körében is fokozódott a Szovjetunióval szemben.

Ez megmutatkozott a francia párt 1947 augusztusi lyoni pártkongresszusán is, ahol nemcsak a jobboldaliak, hanem a M. Pivert képviselte sajátos balszárny is szorgalmazta minden olyan szociáldemokrata párt és csoport meghélyezését, amely együtt halad a kommunistákkal. Piverték a szovjet társadalom szocialista jellegét is kétségbevonták, ami miatt a kongresszuson jelenlevő görög, olasz küldöttek vitába szálltak velük.¹²⁰ A baloldali Pivert-szárny annyira vakon

¹¹⁷ P. I. Arch. 253/1—172.

¹¹⁸ J. Leenek, A. Bevan feleségének szerkesztésében megjelenő baloldali hetilap, a Tribune vezércikke 1947. jún. 20-án.

¹¹⁹ Combat, 1947. jún. 19.

¹²⁰ A lyoni kongresszuson sok külföldi delegátus jelent meg, s valóban állomásnak lehetett tekinteni a szociáldemokrata pártok háború utáni kapcsolatait tekintetében. Az első „nemzetközi” vitát a spanyolok robbantották ki, tekintve, hogy Prieto és Negrin pártja kétféle koncepciót

haladt az antikommunizmus útján, hogy Nenniéknek vetette szemükre, amiért Saragattal szakítottak. Így olyan helyzet alakult ki, hogy a párt „közkatonáival” szemben G. Molletnek és az egyébként inkább jobboldali S. Grumbachnak, a párt külügyi osztálya vezetőjének kellett mérséklőleg fellépnie, akik a kelet-európai szociáldemokraták megértésére, támogatására intették a hallgatóságot.¹²¹ E külpolitikai szovjetellenes hangulatot a pártban izzásban tartották a belpolitikai események, az elhúzódo sztrájkharc, amelyben a francia szocialista kormány a kommunista vezetésű szakszervezetekkel, a munkások többségével került szembe. Ez a folyamat ugyan májusban már kijelölte az ellenfelek helyzetét, a hetek múlásával azonban a vita a két munkáspárt között mindjobban elmélyült, a francia szocialista párt az antikommunizmus felé sodródott.

Amilyen mértékben megromlottak a magyar—angol, magyar—francia kapcsolatok, olyannyira szövődött szorosabbra a barátság a Nenni-féle olasz szocialista párttal. A januári olasz pártszakadás, illetőleg a magyar párt ugyancsak januári kongresszusa után L. Bassonak, a párt titkárnak aláírásával érkezett üdvözllet, amiben tudatták: „Kedves elvtársak, nagy örömmel hallottuk, hogy pártjuk kongresszusa a régi pártvezetőséget ismét megválasztotta... várjuk, hogy nézeteinket az általános politikai helyzetről kicserélhessük” — amire Zürichben nyilván sor kerülhet.¹²²

1947 nyarán az olasz politikai életben is előrehaladt a polarizálódás. A szocialista pártok viszonylatában ez Nenni megerősödését hozta magával, a közvetítő kísérletek elbuktak, s néhány csoport visszatért Nennihez, többek között a Mateotti-féle ifjú szocialisták is, akik megvallották, hogy 1947 januárjában tévesen mérték fel a helyzetet és Nenni politikáját. A kapcsolatok fokozott kiépítését a megerősödött olasz szocialista párt ajánlotta fel a magyaroknak, olyannyira, hogy az újabb nemzetközi szocialista konferencia előtt, 1947 őszén már egyenesen azt javallotta, hogy az olaszok és a kelet-európai szocialista pártok külön folytassanak előzetes megbeszéléseket.¹²³

Ezek az olasz kapcsolatok azonban az 1947. évi nyári fordulat után szövődtek igazán szorosabbra. S ez a már érintett Marshall-tervvel kapcsolatos döntéssel függött össze. A magyar pártvezetőség már az említett júniusvégi országos pártválasztmányon jelezte, hogy a nagyfontosságú kérdést, amely éppen eléggé problematikus, a közeljövőben alaposan megvizsgálják. Bede István szociáldemokrata követ július elején küldte meg Londonból Szakasits

exponált. — A magyar párt képviselőjében Szélpál Árpád szólalt fel. Szélpál hangsúlyozta a magyar párt erős tömegbázisát, tiltakozott a magyar demokráciával szembeni rágalmak ellen, s megjegyezte, hogy néhány küldött feltételezésével szemben Magyarországon nem a „kommunista diktatúra” jelent igazi veszélyt, hanem „a magyar fasiszta reakció... amelynek hatalmas nemzetközi támasza van.” A bolgár Popov ugyancsak a „vasfüggöny” elmélete ellen lépett fel, s szintén a bolgár fasizmus bűneiről beszélt. A cseh küldött a csehszlovák demokrácia sikereiről számolt be, amelyeket kommunisták, szocialisták és a Beneš-párti nemzeti szocialisták együttesen értek el. Szélpál jelentésében megállapítja, hogy ezeket a beszámolókat a küldöttek eléggé érdektelenül hallgatták végig, s az egyébként inkább jobboldali hajlandóságú Szélpál is nehezményezi, hogy a küldöttek mennyire az antikommunista hisztéria rabjaivá lettek. Annál nagyobb tapshan részesítették az osztrák küldötteket, akiket a „Vörös Bécs” megbízottjainak tekintettek. Ezt kihasználva jegyezte meg a görög Cirimokos, hogy a „Vörös Bécs” emléke viszont nagyonis megkövetelné a görög reakció elszántabb elmarasztalását. A román Voinea a munkásegység szükségességét esetelte. A keleti pártok felszólalásai azonban nemigen változtattak a kongresszus alaphangulatán (P. I. Arch. 253/1—174).

¹²¹ Szélpál Árpád jelentése a Lyoni kongresszusról. P. I. Arch. 253/1—174.

¹²² P. I. Arch. 253/022/1945—48, 36-os csomó.

¹²³ P. I. Arch. 253/1—173.

Árpádnak első bizalmas jelentését. Ebből jól látszik, hogy Bede István felismerte a pillanat komolyságát: „Magyarország felmérhetetlen jelentőségű döntés előtt áll, mely azonban semmiképpen sem jelent és nem is értelmezhető fordulópontként a magyar *külpolitikában*”. (Az utolsó szó az eredetiben aláhúzva — J. J.). Bede szerint „majdnem kizárólag gazdasági és újjáépítési megfontolások alapján kell határoznunk”.¹²⁴ A választás ilyen leegyszerűsítő beállítása azonban kétségtelenül téves volt, hiszen a gazdasági döntések vitathatatlanul politikai következményekkel jártak.

Tény, hogy Bede formálisan elhárította a külpolitikai orientációváltást, de gazdaságilag szükségesnek tartotta a nyugati segély elfogadását, nehogy a háború során sokkal inkább elpusztult kelet-európai országok a gazdasági fejlődésben még inkább elmaradjanak a Nyugat mögött. A kívülmaradás emellett a később kialakuló európai gazdasági egységből ugyancsak káros lenne — írta. Azt is aláhúzta, hogy amennyiben a terv kezdeményezői valóban politikai érdekeket kívánnak érvényesíteni, akkor a párizsi nyitó konferencián a magyar és kelet-európai küldöttségeknek még mindig módjuk van a szándékokat visszautasítani. Bede tehát végeredményben a konferencián való minden kötelezettség nélküli részvételt ajánlotta.

A történeti irodalomból ismeretes, hogy a Szovjetunió és a kelet-európai országok nem mentek el a párizsi konferenciára, amely a Marshall-segély gyakorlati kivitelezésére ült össze. A Szovjetunióban úgy ítélték meg a tervet, hogy az elsősorban a Szovjetunió ellen irányul, annak politikai befolyását kívánja lefontani, teljesen aláásná a nyugat-európai országok szuverenitását és az Egyesült Államok európai hegemoniáját teremtene meg.

A Szovjetuniónak és a kelet-európai országoknak ebben az állásfoglalásában valóban igen sok reális elem volt, de ugyanakkor néhány tendenciát (így az amerikai hegemonia fokozódó elmélyülését s a nyugati országok gazdasági-politikai függésbe kerülését) már ebben a fázisban eltűlozták. A visszautasítást követően bekövetkezett az, amiről Bede július eleji jelentésében írt: a kelet-nyugati kapcsolatok még inkább megromlottak, ami kihatott a szociáldemokrata pártokra is, hiszen a nyugati pártok a részvétel mellett voltak, míg a keletiek ellene foglaltak állást.

A kiéleződő helyzetben a szociáldemokrata pártok s összekötő bizottságuk tevékenysége is megelevenedett. A francia szocialista párt 1947. augusztus 6-iki keltezésű levelében értesítette a testvérpártokat, hogy a júniusi zürichi értekezlet szellemében felállított különbizottság, amely az Internacionálé újjáalakítását van hivatva előkészíteni, közvetlenül a francia párt lyoni kongresszusa után, augusztus 19—20-án tartja első ülését Párizsban.¹²⁵ A vita az Internacionálé újjáalakításának időpontjáról folyt, de ennek kapcsán két ellentétes felfogás csapott össze. A kelet-európai pártok, továbbá az olasz és görög küldöttek (L. Basso és Cirimokos) erősen bírálták a nyugati pártokat és az antikapitalista offenzíva megindítását, a munkásegység elmélyítését követelték. A véleményeltéréseket nem lehetett áthidalni. Az Internacionálé megalakítását elnapolták a novemberben összehívandó plenáris végrehajtó bizottsági ülésre.¹²⁶

Ezekben az augusztusi napokban a magyar párt figyelme azonban elsősorban a belpolitika felé fordult, hiszen már megkezdődött a választási harc. A magyar szociáldemokrata választási érvelés tengelyében a külpolitikát ille-

¹²⁴ P. I. Arch. 253/1—174.

¹²⁵ P. I. Arch. 253/1—173. — A körlevelet G. Mollet írta alá.

¹²⁶ P. I. Arch. 253/1—173.

tően a hídpolitika, a belpolitikában pedig egyfelől a reakció elleni harc, másfelől a kommunista párt részéről ismét felvetett fúziós javaslat erőteljes visszautasítása állt. Az elhárító érvelésen túl az igazi belpolitikai cél a választási harc megnyerése volt, minthogy a szociáldemokrata párt centrumában is sokan abban reménykedtek, hogy a legnagyobb pártként kerülnek ki a választási harcból. Augusztusban így egymást követték a párt nagygyűlései, ahol ezeket az elveket és érveket visszhangozták. A választási hadjárat során a pártvezetőség természetesen a külföldi testvérpártok tekintélyét, jókívánságait is fel kívánta sorakoztatni. Ez azonban több kívánnivalót hagyott maga után.

A legkritikusabb a helyzet megint az angolokkal volt. A magyar párt már jóelőre kérte a jókívánságokat, de az angolok húzódoztak ennek megadásától. Bede augusztus közepén táviratilag értesítette a párt külügyi osztályát, hogy Morgan Phillips csak nehezen érte el, arra hivatkozott, hogy a Labour Party nem szokott hivatalos szerencsekívánsatokat sürgönyözni, s azt kérdezte, elég lenne-e, ha csak saját nevében érkezne sürgöny.¹²⁷ A sürgöny végül valóban így érkezett meg, s többek között közölte, hogy „a brit munkáspárt a legélénkebb érdeklődéssel követi a magyar választások folyamatát és döntő választási győzelmet kíván a magyarországi szociáldemokrata pártnak”. Mindezt azért, hogy „biztosíthassák a társadalmi és gazdasági igazság és az egyéni szabadság elvének győzelmét”. Ily módon érzékeltették, hogy a szociáldemokrata pártnak már nem annyira jobbfelé kellene szerintük harcolnia, hanem balfelé. Az üzenetben a szocializmusról nem esett szó.¹²⁸

Az osztrákoktól szintén „magántermészetű” üdvözet érkezett A. Schärf és J. Deutsch aláírásával, amiben még kifejezettebben jegyezték meg, hogy a szociáldemokrata pártoktól függ a demokráciának Kelet- és Közép-Európában való fennmaradása. A svájci testvérpártok sürgönyét Humbert-Droz írta alá, s itt már külön pontot képezett a reakció elleni harc is, miközben ugyancsak aláhúzta a demokratikus szabadságesszmék és a nemzetközi béke védelmének szükségességét. Ezekről az üdvözletektől mind formában, mind tartalomban eltért az olasz üzenet, amely a főtítkárság nevében, tehát teljes hivatali súllyal érkezett. Az olaszok (Nenniék) kifejezetten sok sikert kívántak a szocialista gondolat diadalra juttatásához.

A választás napjaiban a nemzetközi érdeklődés méginkább háttérbe szorult, a választást követő belpolitikai válságban pedig szinte eleve nem élénkülhetett fel. Mégis a pártvezetés megingása pillanataiban a Népszava furesza kontrasztot nyújt, hogy miközben még a vezéreik is a kommunista párt által elkövetett erőszakos módszereket taglalják, a New Statesman és a Tribune budapesti tudósítói a választásról tárgyilagosan megállapítják, hogy azon a kommunista párt mindenképpen jelentősen megerősödött, s ezen a tényen az általuk elkövetett ballépés sem változtathat.¹²⁹ A jelen esetben tehát az angol hetilapok hathattak inkább csillapítólag. Az éppen összeülő angol szakszervezeti kongresszuson érte utol a megkeresés a jobboldali szimpátiáról ismert D. Healeyt, de ő is csak általánosságban vállalt szolidaritást a magyar párttal, illetőleg vázolta annak jövőjét, különösebb mondanivalója az események margójára ekkor nem volt.¹³⁰

¹²⁷ P. I. Arch 253/022/1945—48-as csomó.

¹²⁸ Népszava, 1947. aug. 27.

¹²⁹ Népszava, 1947. szept. 7.

¹³⁰ A szakszervezeti kongresszus különben sok szempontból kritikusabb volt, mint a pártkongresszus, feltehetően részben azért is, mivel az általános nemzetközi helyzet is fordulópont-

A magyar belpolitikai válság — amelynek csaknem centrumában állt a szociáldemokrata párt — majd egy hónapra elterelte a figyelmet a külpolitikáról.¹³¹ Mire azután a Népszava szeptember 24-én bejelentette az új kormány megalakulását — miközben a belső súrlódásoknak még a két munkáspárt között sem szakadt vége —, a nemzetközi helyzet a viharosan pergő események nyomán megváltozott. Míg július–augusztusban a szociáldemokrata párt még csak tájékozódott a változó európai problémákban, szeptemberre már kész helyzettel

hoz ért. A kongresszus külpolitikai alaphangját Bevin adta meg, aki a kormány politikáját igazolta, a Marshall-terv támogatását indokolta, s elhárította azokat a hangokat, amelyek a „dollár-diplomáciát” kárhóztatták. A görög, spanyol kérdést megkezdte, s nem szólt Kelet-Európáról, sőt lényegileg a Szovjetunióról is csak német vonatkozásban emlékezett meg. (Report of the Proceedings at the 79th Annual Trade Union Congress. Southport. 1947. 415–423. l.) Igazán agresszív hangot G. Richardson, az amerikai A.F. of L. szakszervezet küldötte ütött meg, aki éles szovjet- és kommunistaellenes kirohanásokat rendezett, a terror elleni küzdelemről szónokolt. Richardson teljes mértékben azonosította magát az Egyesült Államok hivatalos politikájával, a fellépő nemzetközi feszültséget kizárólag a Szovjetunió „terjeszkedő” politikájával magyarázta. Richardson szavait többször félbeszakították, s csak az elnök közbelépése után, a vendégjogra való tekintettel fejezhette be beszédét nyugodtan. E befejező részben Richardson még újabb támadást indított a Szakszervezeti Világszövetség ellen, amely csak Amerikát és Angliát támadja, és így ártalmas, fölösleges szervnek tekinthető. Az AFL már ekkor meghirdette a Szakszervezeti Világszövetség kettészakítását a kommunistaellenes szervezetek külön tömörítését. (I. m. 456. l.)

Az agresszív reakciós hang nagy felháborodást váltott ki. A Szakszervezeti Világszövetség nevében felszólaló E. Kupers viszont nagy tapsot kapott, mikor a szövetség feladatának jelölte meg a nemzetközi feszültség elleni küzdelmet. (I. m. 481. l.) A tisztviselők szakszervezete nevében M. Williams egyenesen megfontolandónak tartotta, hogy máskor ennnyire eltérő felfogású külföldi küldötteket meghívjanak. A butoripari szakszervezet nevében J. Stanley pedig Richardson hipokrita-demagógiájára mutatott rá, hogy a nyugati demokrácia védelméről szónokol, de közben elhallgatja az amerikai szakszervezetek üldözését (483. l.).

A kongresszuson a baloldal két ponton indított támadást a bevini politika ellen: a görög és spanyol kérdésben. Mindkettő a hivatalos vezetőség gyenge pontja volt, hiszen a görög szakszervezetek üldözése nagy felháborodást váltott ki. Az épületszerelők szakszervezete azért határozati javaslatot terjesztett be, amely megbélyegezte a görög kormány szakszervezetellenes terrorját, s a Labour Party kormány szerveit is megróttá, amiért ezt fedezik. A javaslatot támogatták a gépipariak, bányászok is. Ezért a Szakszervezeti Szövetség jobboldali főtárgya, Vincent Tewson felszólalt, és javaslatában azt kérte, hogy mivel nem ismerhetik eléggé a helyzetet, ne hozzanak határozatot, s az ügyet intézkedés végett tegyék át a Szakszervezeti Szövetség Főtanácsához. Némi vita után ezt az indítványt viszonylag csekély többséggel 3,951 000-re 2,984 000 ellenében elfogadták (500. l.). A spanyol kérdésben a magántisztviselők szakszervezete azt követelte, hogy a Labour-kormány szakítson meg minden kapcsolatot a Franco-kormánnyal, beleértve a gazdaságiakat is, ismerje el a köztársasági kormányt, s tényleges segítséget nyújtson a spanyol népnek. A javaslatot a vegyipari, villamossági szakszervezet is támogatta. Ellene megint Tewson lépett fel, aki arra hivatkozott, hogy ezt még a Szakszervezeti Világszövetség sem követelte meg, így nekik sem kell messzebb menni. Másfelől azt a bevini érvt visszhangozta, hogy ebben az esetben polgárháborút robbantanának ki, ami megint csak a népet sújtaná. A vegyipari R. Edwards viszont azt jelezte, hogy néha még ez is jobb, mint a hosszas szörnyű fasiszta terror. A baloldal javaslata végül — megint nem nagy többséggel — 3,025 000 : 4,038 000 arányban elbukott (508. l.).

A nagyszámú baloldali szavazat tükrözte, hogy a Labour Party politikájával elég népes tábor elégedetlen. A vitában az amerikai hangot senki sem követte. Egyesek centrista alapon azt szorgalmazták, hogy a Labour Party és Anglia valóban közvetítő legyen a Szovjetunió és az Egyesült Államok között (i. m. 484–486. l.). Ez a nézet volt a legelterjedtebb. Emellett azonban baloldali hangok is hallatszottak. J. Horner a tűzoltók nevében például az Egyesült Államok imperializmusát kívánta megbélyegeztetni és a szovjet, kelet-európai kapcsolatok megjavítását szorgalmazta (487. l.). A magántisztviselők nevében J. Mildwater azt találta, hogy mint munkáskormányoknak, nekik szocialista szövetségeket kell keresni a taglában, s ő mint munkás nem óhajtja az amerikai imperializmust támogatni a Közel-Keleten.

¹³¹ E válság, s a szociáldemokrata összefüggéseivel kapcsolatban a főbb törekvéseket és megfontolásokat lásd: *Santa Ilona*: A két munkáspárt. egyesülése 1948-ban. Kossuth. 1962.

találta magát szemben. A Marshall-tervben való részvételt a Szovjetunió és a kelet-európai országok elutasították, s ezzel a Kelet—Nyugat közötti távolság fokozódott.

Ez a fordulat nem egyik napról a másikra állt be, egészében azonban mégis rövid idő leforgása alatt született meg a határozat, tehát fordulatról volt szó. Igaz, a Marshall-tervvel kapcsolatban már június—júliusban is hallatszotak aggályoskodó hangok, fenntartások, a szociáldemokrata párt egészében mégis inkább érdeklődött iránta, mintsem visszautasította. Mikor a visszautasítás bekövetkezett, azzal sem fordult szembe. A Népszavában már szeptember közepén cikk jelent meg Horváth Zoltán tollából — hosszú idő után —, amelyben azt taglalja, hogy míg Európában a szocialista tendenciák erősödtek meg, az Egyesült Államokban a reakciós, tőkés csoportok hegemoniája vitathatatlanná vált, az Egyesült Államok vezetészerepre törekszik a nyugati világban.¹³² Horváth Zoltán cikkéből kitűnik, hogy szerette volna, ha a reakciós erőknek világszerte támogatást nyújtó amerikai vezetéssel szemben Moszkva és London együttműködik. E remény azonban nem valósulhatott meg.

A Párizsban összeülő Marshall-terv értekezleten kiűnt, hogy az Egyesült Államok mélyen beleszól a nyugat-európai országok életébe, útját állja az államosításoknak, s politikailag a jobboldali erőknek nyújt támaszt.¹³³ Ez az agresszív fellépés mélységes csalódást keltett, de a nyugati országok a keserű pirulát lenyelték, a nyugati szociáldemokrata pártok pedig kitarítottak a Marshall-segély pártolása mellett. Ezzel pedig tovább fokozódott a nyugati kommunistaellenes és a baloldali szocialista pártok ellentéte.¹³⁴ Mindezt kiegészítette a német kérdés különböző megítélése, a görög polgárháború újabb kieleződése. A nyugati hatalmak a balkáni népi demokráciákat vádolták, s hallgattak a görögországi terrorról.¹³⁵

¹³² Népszava, 1947. szept. 14.

¹³³ Népszava, 1947. szept. 17.

¹³⁴ Augusztus és szeptember hó folyamán a nyugati pártok részéről még inkább fokozódott az a barátságtalan magatartás, amely régebbi időszakra nyúlt vissza, de a nemzetközi erők polarizálódásával új tápot kapott. Júliusban az osztrák pártajtóban hallatszottak ilyen ellenséges hangok, szeptemberben a svájci pártajtó lett az ellenséges kirohanások góca. A Züricher Volksrechtben Peyer környezetéhez tartozó tudósító tollából durva inszINUÁCIÓT intéztek Szakasits Árpádt, személyes környezete és a párt több baloldali vezetője ellen. A támadásokra a magyar párt nevében Böhm Vilmos válaszolt levélben, s utalt arra, hogy a svájci pártvezetők egy csoportja személyesen ismerhette meg a megsértetteket, éppen ezért nem tudják mire vélni e cikket. A svájci szociáldemokrata párt titkárságától szeptember 19-i keltezéssel érkezett válasz, amelyben J. Humbert-Droz közölte, hogy a vezetőség megtárgyalta és elítélte az inkriminált cikket. A cikket a főszerkesztő Meierhans is sajnálatosnak minősítette és távollétével magyarázta annak megjelenését, helyesbítő nyilatkozatot azonban nem volt hajlandó közzétenni, s ezt a pártvezetőség sem tudta rákényszeríteni. Ennyiben a rosszérzés megmaradt, s Peyer disszidálása után — ami már a novemberi napokra esik — a zürichi szociáldemokrata sajtó is mellé állt, újra nyíltan állást foglalva a magyar párt ellen (P. I. Arch. 253/022/1945—48) 38-as csomó).

¹³⁵ A görög terrorról különben minden szocialista párt bőségesen értesülhetett abból a tájékoztatóból, amit Athénből 1947. szept. 4-én küldött meg a baloldali görög szocialista párt, az ELD. A tájékoztatót a SILO (Socialist Information and Liaison Office — Szocialista Tájékoztató Hivatal) Londonból továbbította az egyes pártoknak. Svolos, a párt elnöke ebben a szeptember eleji nyilatkozatában utalt arra, hogy Cirimikos, a párt főtitkára már kellőképp megvilágította a görög terrort, hiszen előzőleg Lyonban beszélt erről, mindemellett újra aláhúzza, hogy az amerikaiak által támogatott jobboldali agresszív reakciós kormány elnyomja a szakszervezeteket, tömeges letartóztatásokat fogantatosított, és jelenleg több mint 20 000 embert tartanak koncentrációs táborokban. Az ELD sürgette az amerikai és általában a nyugati támogatás megvonását a reakciós rendszertől, miközben erőteljesen bírálta a Labour Party görög politikáját. Svolos hangsúlyozta, a szocialisták nem lehetnek közömbösek a tekintetben, hogy mi történik egy testvérpárttal s egy ország munkásságával (P. I. Arch. 253/022/1945—48/37-es csomó).

Szeptember közepén jelent meg a Tribune-ban C. E. Gedyenek, a Daily Herald külpolitikai szemleírójának cikke a magyar választásokról, illetőleg a belpolitikai és szociáldemokrata pártválságról.¹³⁶ Gedye beszámolójában aláhúzta, hogy a jobboldal a baloldaliak „fejét követelte”, ami nemcsak a baloldali értelmiségiekre, hanem Szakasitsra is vonatkozott. Gedye budapesti tartózkodása alatt több emberrel találkozott, így baloldaliakkal is. Keserűen jegyezte fel, hogy ezek szerint az angol Labour Party nem tehet mást, csak támogathatja a magyar párt irányvonalát, minthogy ez az egyetlen reális út; a magyar vezetők Kelet—Nyugat együttműködésére építenek s szerfelett tartanak a magyar reakciós erőktől. Gedye ezt az értékelést úgy zárta, hogy amennyiben ez helyzet áll, akkor ez az angol Labour szemszögéből tragikus.¹³⁷ Ő ugyanis inkább jobbfelé szeretne volna kiépíteni a párt kapcsolatait.

Erre az aktív szovjetellenes útra szociáldemokraták közül egyedül Peyer mert rálépni.¹³⁸ A párt jobboldala kacérkodott e gondolattal, de politikát belőle nem mert csinálni. A centrum pedig a korábbi időszak közvetítő gyakorlatát szeretne volna csak folytatni. A párt baloldalán természetesen messzebb mentek, és tudatos munkásegységpolitikára törekedtek. Jellemző, hogy ekkoriban a többé-kevésbé a baloldallal tartó Fejtő Ferenc Párizsból éppen olyan írást jelentetett meg, amelyben a francia testvérpártnak még e harmadikutas felfogását is támadta, örült, hogy L. Blummal szemben G. Mollet baloldalibb irányzata erősödött meg, s kételkedett, hogy vajon ez az új, baloldalibb pártvezetés érhet-e el eredményt a kommunistákkal való szövetség helyreállítása nélkül.¹³⁹

Az igazi problémát azonban mindinkább a nemzetközi helyzet felmérése, a Kelet—Nyugat közötti kapcsolatok alakulása okozta. A távolodás kétségtelen volt, a Marshall-terv ennek csak egyik jelentős epizódját jelentette, s a külpolitikai szemleírók már a Népszavában is mind gyakrabban jelezték, hogy az Egyesült Államok vezénylésével nagyarányú támadás bontakozik ki a Szovjetunió elszigetelésére.

Ebben a légkörben alakult meg Varsóban a Tájékoztató Iroda, adták ki október elején annak alakuló okmányait, az ott elhangzott beszédeket, ami végeredményben új helyzetet teremtett a nemzetközi munkásmozgalomban.

A Tájékoztató Iroda megalakulásától a munkáspártok egyesüléséig

Október első napjaiban a szociáldemokrata pártsajtóban is érezni lehetett a fordulát szelét. A Népszavában egészoldalas vezércikk jelent meg „Európai

¹³⁶ A Daily Heraldban szeptember elején írt már Magyarországról. Szept. 2-án jelezte, a pártvezetőség egyes tagjainak kijelentésére hivatkozva, hogy a párt nem fogja elismerni a választást. A szociáldemokrata jobboldal visszavonulása után Gedye magyar riportjai nem folytatódtak a Heraldban.

¹³⁷ Tribune, 1947. szept. 19.

¹³⁸ Peyer tüntető kiválása az 1946 decemberi memorandummal kezdődött, s a választásokon a Radikális Párt listáján való fellépéssel folytatódott. A kiválás mindenképp a szociáldemokrata párt vezetése ellen irányul. Peyer fellépésének bonyolult a történeti háttere, ehelyütt csak azt jelezzük, hogy az angol, osztrák és svájci jobboldali szociáldemokrata körökben rokonszennyel fogadták Peyert és újabb jelentkezését.

¹³⁹ Új Magyarország, 1947. szept. 1.

Fejtő bírálatánál figyelemre méltó, hogy a sorok megírásakor nemcsak a magyar baloldal és Fejtő egyéni érzelmei, kritikus felfogása hathatott, hanem a különböző francia szocialista pártok belüli baloldali csoportosulások felvonulása is, amely még a lyoni kongresszuson is érzékelhetővé vált (Daniel Ligot: Histoire du socialisme en France. 1871—1961. Paris. 1902. 552. 1.).

szocialisták — szocialista Európa” címen, amelyben az eddiginél jóval önkritikusabb szemléletről tett a lap bizonyosságot. A munkáspártok együttműködésének elvéből indult ki, s már elfogadta, hogy adott esetben bírálni lehet a nyugati pártok működését. Emellett viszont hangoztatta, hogy a két párt fennmaradása elkerülhetetlen szükségesség és a cikkíró tiltakozott minden olyan törekvés ellen, amely a szociáldemokrata pártot második vonalba szorítaná.¹⁴⁰

Két nappal később a Népszavának már a Tájékoztató Iroda megalakulását kellett kommentálnia. Az elhangzott nyilatkozat a szociáldemokrata párt számára két szempontból volt jelentős: egyfelől a nemzetközi helyzet értékelése, másfelől a nyugati szociáldemokrata pártok fölött mondott ítélet miatt.

A Tájékoztató Iroda megalakulására, első állásfoglalásaira a szociáldemokrata pártok nagyon különféleképpen reagáltak, s az esemény tulajdonképpen tovább növelte a szocialista pártok közötti repedéseket. A magyar, lengyel, olasz szocialisták sokkal kedvezőbb véleményt alakítottak ki, mint a franciák, s a legellenségesebben az angolok szólaltak meg.

A magyar párt nevében Szakasits Árpád szinte a Tájékoztató Iroda megalakulásának másnapján egyfelől arra utalt, hogy ez a lépés nem tekinthető meglepetésnek, hiszen a szociáldemokrata pártok között már 1946 májusa, a clacktoni konferencia óta alakult állandó közvetítő szerv, másfelől pedig az agresszív imperialista erőket, elsősorban az Egyesült Államokat okolta azért, ha a nemzetközi feszültség tovább növekednék. „Annak a polarizációs folyamatnak, amely lényegében döntő lökést kapott az év elején a Truman-elv meghirdetésével, a varsói nyilatkozat egyik következménye, és a felelősséget a feszültség fokozódásáért azoknak kell viselniök, akik azt előidézték.”¹⁴¹

Nenni az olasz szocialisták részéről a Tájékoztató Iroda megalakulását nem opponálta, a nemzetközi helyzetről adott értékelést az imperialistákat illetőleg helybenhagyta. Saragattal kapcsolatban is aláírta az elmondottakat, a francia és angol szocialista, illetőleg munkáspártról kiállított értékelést viszont kifogásolta. A Marshall-tervről megismételte aggályait, majd végezetül a fasizmus, háború és nyomor elleni közös harcra hívott fel.¹⁴²

A Daily Heraldban viszont Morgan Phillips igen elutasítóan és ellenségesen nyilatkozott a kommunista pártok értekezletéről. Már első szavai így kezdődtek: „Új vértelen háború van kialakulóban, háború a szocializmus ellen, amelyet az orosz és több más európai kommunista párt indított.”¹⁴³ Morgan Phillips nyilatkozatában ezután azt fejtegette, hogy a kommunista sajtóban rövidesen csak úgy fognak megemlékezni a nyugat-európai szociáldemokratákról, mint a „kapitalizmus lakájairól”.

Morgan Phillips észrevételeinek megtételekor két objektív folyamat fölött húnyt szemet. Kétségtelen tény volt ugyanis, hogy az Egyesült Államok egyre agresszívebben lépett fel a Szovjetunió ellen, mint ahogy az is, hogy a nyugati szociáldemokrata pártok nem mutattak kellő függetlenséget az imperialista erőkkel szemben. Ebből kifolyólag a nyugati pártok jobboldali velleitási vezetőit ténylegesen bírálni kellett, amit e korszakban kommunisták csakúgy megtettek, mint baloldali szocialisták. Továbbá Morgan Phillips értékelésében azt a hibát is elkövette, hogy a szociáldemokrata pártok különállását mintegy önmagában

¹⁴⁰ Népszava, 1947. okt. 5.

¹⁴¹ Népszava, 1947. okt. 7.

¹⁴² Népszava, Világosság 1947. okt. 19.

¹⁴³ P. I. Arch. 253/022/1945—48. — 37-es csomó.

vizsgálva, elsődleges követelménynek tekintette, ami történetileg belátható időn belül nem szűnhet meg. Ez a felfogás önmagában azonban nem állja meg a helyét, hiszen ez a pártot, amely eszköz, céljá emeli. Kellő tapasztalatok levonása után a tömegek maguk érhetnek meg az egyesülésre, amit Morgan Phillips fel sem tételezett.

Morgan Phillips nyilatkozata azonban kifejezte a Labour pártban újólag kialakuló véleményt. Ész szerint Európa kettészakadása tulajdonképpen már elháríthatatlan, nekik az antikommunista oldalon kell felsorakozniuk, s a kelet-európai szocialistákkal már nem nagyon kell törődniük. A Labour Partyt súlyos részfelelősség terheli azért, hogy a nemzetközi kapcsolatok romlását akkor már tényként elfogadta, ez ellen nem tett megújuló erőfeszítéseket, s maga is hozzájárult a feszültség fokozódásához. Ez idő tájt azonban az angol pártot már nem is annyira a helyes lépések elmaradása jellemezte, mint inkább a káros lépések megtétele, amivel az Attlee—Bevin-kormány felbecsülhetetlen kárt okozott a nemzetközi munkásmozgalomnak.

A nemzetközi helyzetben tehát tényleges változás állott be, ami a feszültség növekedése irányába hatott. Mindezért a nyugati szociáldemokrata vezetők jó részét is felelősség terheli. A Tájékoztató Iroda nyilatkozata mindezt joggal vetette fel, mégis e nyilatkozat, minden igaz meglátása ellenére, sem volt kellőképpen árnyalt. Részint olyan hangon volt fogalmazva, amely olyanokat is taszított, akiket különben meg lehetett volna nyerni. Másfelől a nyilatkozat pusztán a kelet-európai baloldali szociáldemokratákról emlékezett meg elismerőleg. Nyugaton a szociáldemokrata pártok előtt tulajdonképpen semmiféle igazi „munkásmozgalmi távlatot” nem látott, ott baloldali erőket nem jelölt meg, s a haladás és a demokratikus erők forrását túlzottan csak a kommunista pártokra szűkítette. Mindez összefüggött az általános nemzetközi helyzet értékelésével, amelynek során, ha nem is számolt közeli háborúval, abból indult ki, hogy az imperialisták „kívánsága” az, hogy „új háborút indítsanak”.¹⁴⁴ A háborús szándékok bizonyos eltűlésével egyidejűleg azonban a kommunista pártok korabeli vezetői nem tettek megfelelő erőfeszítést, hogy egy igazán széles demokratikus békefrontot nyissanak a szélsőjobboldali, agresszív csoportosulások ellen. A kommunista pártok befolyásának e túlbecsülése kétségtelenül szektáriánus tendenciáknak jelentkezett már az 1947-es nyilatkozat kiadásakor.

Azt, hogy a varsói nyilatkozat hangja nem volt eléggé árnyalt, többek között a francia szocialista párt főtitkárának, Guy Molletnek akkori nyilatkozata is bizonyítja.¹⁴⁵ G. Mollet Nennihez vagy Szakasitshoz hasonlóan nem támatta magának a Tájékoztató Irodának felállítását, a nyilatkozat szövegét és kiesengését viszont már igen, bár azt is másként, mint az angolok. Míg ugyanis azok a nyugati szolidaritás jegyében szólaltak meg, G. Mollet a harmadik út szellemében az amerikaiakat is bírálta.¹⁴⁷

G. Mollet a francia kommunista párttal nem tartotta lehetségesnek az együttműködést, azonban ennek ellenére aláhúzta: „A lengyelországi találkozást nem fogjuk ürügyül felhasználni valamely reakciós és szovjetellenes kampányban való részvételre, hiszen ez azt jelentené, hogy mi is választottunk a két

¹⁴⁴ A Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának határozatai. Szikra. 1950. 10. l.

¹⁴⁵ Igaz, G. Mollet-t nem bélyegezték meg, csak Blumot, de a nyilatkozat szellemében a kommunista pártok ekkoriban tulajdonképpen csak a Ziliacushoz hasonló baloldaliakat voltak hajlandók tárgyalópartnerül elfogadni.

¹⁴⁷ P. J. Arch. 253/1—173.

blokk között, márpedig mi ezt kategórikusan visszautasítjuk. Mi, szocialisták, akik nem a blokkok közötti háborút választjuk, hanem a békét, csak hidegvérrel reagálhatunk minderre, nem pedig azzal, hogy állást foglalunk valamely keresztshadjárat mellett.”

G. Mollet a következőkben leszögezte, hogy a francia jobboldali csoportosulásokkal, De Gaulle-lal szemben ők nem az amerikai táborban helyezkednek el, hanem létrehozzák majd az „igazi” Internacionálét, amely a nacionalizmuson felülemelkedve egyesíti mindazokat, akik a háború ellen akarnak küzdeni. Hozzáfüzte, hogy ez nem egyszerűen harmadik blokk lenne, hanem mindkét tábor józanabbfejű embereinek támogatására is számítana.

G. Mollet elemzése, minden hibája ellenére is, mutatta, hogy az adott körülmények között a szociáldemokrata pártoknak viszonylag nagyobb frakcióit is meg lehetett volna nyerni bizonyos akcióegységre, például a háborús politika ellenzésére.¹⁴⁸

Mint hogy ezzel a kommunista pártok vezetőségében nem számoltak eléggé, a polarizáció folyamata meggyorsult, s ez a magyar pártot is új helyzet elé állította.

E helyzet első felismerői között volt Timár László, aki a párt baloldali beállítottságú, gazdasági vonalon dolgozó tagjai közé tartozott. Timár másodvonalbeli vezető volt, de ezúttal sok más baloldali felfogását tolmácsolta. Timár a Tájékoztató Iroda határozatának megjelenése napján a következő bizalmas feljegyzést adta át a Főtitkárságnak: „A határozat pártunkat nehéz helyzetbe hozta. Ellenkező előjellel ugyanolyan nehéz helyzetbe, mintha a második Internacionálé újból megalakult volna. Ugyanis állásfoglalásra kényszerülünk.”¹⁴⁹

Timár ezt követően megállapítja, hogy a „nemzetközi egyensúly” bármily megbillenése „kedvezőtlen” a szociáldemokrácia számára. Az angolszász hatalmak mindenütt a reakciót támogatták és a szocialista erőfeszítéseket elfojtották. A Szovjetunió viszont természetesen elsősorban a kommunista pártokkal rokonszenvezett. A szocializmus ügyét azonban kétségtelenül inkább a Szovjetunió megerősödése szolgálja „még akkor is, ha a szocializmus megvalósításának szovjet metodikájával nem értünk teljesen egyet”. A fenti tényezők mérlegelése alapján a szociáldemokratáknak a Szovjetuniót kell támogatniuk, még akkor is, ha ez a szociáldemokrata pártok önállóságának megszüntetésére vezetne, mint hogy az osztály érdeke az elsődleges. Mindamellett reméli, hogy a szocializmus megvalósításakor a szociáldemokrata tapasztalatok is érvényesülnek mindenütt, ahol „a marxizmus szociáldemokrata tradíciók alapján vált közkinccsé”.¹⁵⁰

E feljegyzés úgyszólván a probléma és dilemma valamennyi részkérdésében is világosan megadta a magyar baloldali szociáldemokraták válaszát. Megállapítható nemcsak az, hogy jól felismerték a változások horderejét, de az is, hogy készek voltak már — ha nem is tartották még a maguk részéről megérettnek — a két párt egyesülésének elfogadására. Félreérthetetlenül kiesendül a feljegyzésből, hogy a magyar baloldal elvi okokból nem a harmadikutas módszert kívánta követni — hanem a Szovjetunió mellé állt. Megkívánták viszont, hogy az egye-

¹⁴⁸ A franciák és angolok reagálása között közhírső helyet foglaltak el a belgák. A SILO novemberi tájékoztatója tartalmazta V. Larocke nyilatkozatát, amely masszív antikommunista szellemben fogant, elkerülhetetlennek ítélte a kommunista pártok és szociáldemokrata pártok megütözését, viszont az angolokkal szemben a franciákhoz hasonlóan ugyancsak a harmadik út politikáját hirdeti meg és a szembelyezkedik mindkét rendszerrel (P. I. Arch. 253/1—173).

¹⁴⁹ P. I. Arch. 253/1 — 174.

¹⁵⁰ Uo.

sülés során s a szocializmus építése idején is meghallgassák a volt szociáldemokraták véleményét.

A párt egésze természetesen nem reagált egészében azonnal úgy, mint a baloldali mag. Révész Mihály néhány nappal később is a párt egységét hangsúlyozta, s Révai Józseffel vitatkozva, tiltakozott az ellen, hogy a nyugati szociáldemokrata vezetőket bírálják.¹⁵¹

De alig két nappal később a Népszava Szakasits Árpád egész oldalas vezércikkét közölte, amelyben ugyancsak programnak szabta, hogy a magyar párt a reakcióval és a háborús imperializmussal szemben a Szovjetunió oldalán sorakozzék fel. Egyúttal már azt is jelezte, hogy alkalomadtán a nyugati pártokat is bírálni fogják, s miként külföldön sem támogatják és vállalják a jobboldalt, ugyanígy idehaza, a párton belül sem. Azt azonban, hogy ki a jobboldali, nekik a párton belül kell eldönteni. Ami a párt jövőjét illeti, Szakasits véleménye szerint az egyenjóság alapján továbbra is két párt fennmaradása kívánatos.¹⁵²

A bizonytalanság tovább folytatódott, s a párton belüli erjedés is. Mindez összefüggésben volt a külpolitikai helyzet, a nemzetközi munkásmozgalom alakulásával. Október közepén a Népszava többször a francia pártvezetés védelmére kelt a Szabad Nép bírálatával szemben. Szakasits Árpád vezércikke után közel két héttel Száva István tollából tulajdonképpen ellenkező kicsengésű vezércikk jelent meg, amely már ismét a párt egységét hangoztatta.¹⁵³ Ugyanabban a számban pedig Szélpál Árpád, a Népszava párizsi tudósítója, polemizált a Szabad Néppel. Szélpál megint a francia párttal szembeni kritikát hátrította el, s azt csak annyiban látta indokoltnak, amennyiben a francia párt Kelet-Európa vonatkozásában nem az illető országok szocialistáinak véleményét követi. Szélpál viszont ezzel a megközelítéssel túlságosan leszűkítette a kritikát. Szélpál írásában kétségkívül a francia kormány mellett állt ki, s ez mind politikailag, mind elméletileg tarthatatlan volt.

A fenti írások, polémiaiak megjelenése mind azt tükrözte, hogy a Timár László megfogalmazta felfogás korántsem volt általánosan elfogadott. Az október végén megtartott pártválasztmányi ülés határozatai is ebbe az irányba mutattak. Ezen visszaütötték Révai Józsefnek azt a cikkét, amely a párt jobboldala elleni harcot szorgalmazta, a jobboldalra tolódo Bán Antalnak a pártapparátusba való visszahívásáról döntöttek; ezt ellensúlyozandó, aláhúzták a reakció elleni harcot és a hároméves terv támogatását. Külpolitikai vonatkozásban a pártválasztmány elfogadta a pártvezetőség baloldali gyakorlatát.¹⁵⁴

Az október végi harmadikutas irányzattal szemben, s a pártválasztmány határozatát még radikálisabban értelmezve, november első napján Szakasits Árpád már félreérthetetlenül fogalmazott a Népszava újabb vezércikkében. Leszögezte, hogy a párt nem nézheti páholyból a kibontakozó nagy történeti küzdelmet, a magyar pártnak is választani kell, s továbbra is a Szovjetuniót fogja támogatni, a kommunistákkal megvalósított egységfrontot fogja ápolni.¹⁵⁵

Az események azonban gyorsan kergették egymást. Miközben Szakasits Budapesten vállalta az egységet a Szovjetunióval és a kommunistákkal, ugyanaznap Szélpál jelentette a brüsszeli előzetes tanácskozásról, hogy a franciák élesen bírálták a lengyel szocialistákat, amiért azok a kommunistákkal együtt

¹⁵¹ Népszava, 1947. okt. 10.

¹⁵² Népszava, 1947. okt. 12.

¹⁵³ Népszava, 1947. okt. 26.

¹⁵⁴ Népszava, 1947. okt. 28.

¹⁵⁵ Népszava, 1947. nov. 1.

támadták őket, míg az angolokkal együtt jó néven vették a magyarok védelmező sorait. Szélpál azt hitte, hogy az antwerpeni decemberi nagy konferenciára a pártvezetőség egy befolyásos tagját delegálja.¹⁵⁶

A magyar párt tekintélyes része még nem mondott le a nyugati pártközösségről s e lemondás elkerülhetetlenné válása sem volt világos előtte. A szociáldemokrata nemzetköziségen belül viszont megélnékültek a kelet-európai pártok kapcsolatai, kiváltképpen a lengyel és magyar párt közeledett egymáshoz, s ezek voltak Kelet-Európában a legerősebbek s egyúttal legbaloldaliabbak is.

A lengyel szocialistáktól Tadeusz Cwik (a központi bizottság titkára) és Jan Rosner (a külügyi osztály vezetője) aláírásával október 31-iki keltezéssel érkezik levél, amelyben a „nagy nemzetközi problémákról” a vélemények kölcsönös kicsérélését javasolják. Megjegyzik, hogy a bolgárokhöz és csehekhez is küldtek hasonló megkeresést. A találkozót a cseh párt novemberi brnói kongresszusán gondolták megrendezni.¹⁵⁷

Ekkor érkezik az olasz párt megkeresése is, hogy az antwerpeni kongresszus előtt jó lenne előzetes tanácskozást folytatni, s közlik, hogy Antwerpenbe Budapesten át kívánnak utazni. Vagyis a baloldali szocialisták külön álláspont kidolgozására készültek.

A nyugati szociáldemokrata pártok a polarizálódás során jobbratolódtak, s az ottani baloldaliak nehéz helyzetbe kerültek. Belgiumban október végén tartották meg az évi pártkongresszust, ahol a baloldal legmarkásabb alakja, a köztisztelőben álló Isabelle Blume, a nőbizottság vezetője vette védelmébe a kelet-európai népi demokráciákat. A kongresszus többségét azonban Blume nem tudta maga mögé állítani, a többség H. Spaak és M. Buset felszólalása nyomán csak addig ment el, hogy a görög terrorisztikus állapotokat ténylegesen megbélyegezte, a kelet-európai országokkal pedig a gazdasági kapcsolatok kibővítését szorgalmazta.¹⁵⁸ A baloldal Angliában és Franciaországban sem volt erősebb, mint Belgiumban. A kelet-európai szocialisták ugyan rájuk is számítottak, de tényleges, befolyásos támogatást csak az olaszoktól várhattak. Az európai baloldali szocialisták toborzása szinte egyidejűleg két gócból: Rómából és Varsóból kezdődött meg, amihez Budapest is hozzáadta a maga voksát.

A lengyel szocialista párt vezetősége (Legfelsőbb Tanács) már 1947. június 30-án, a zürichi konferencia másnapján kifejezetten baloldali határozatot hozott a nemzetközi helyzetről. Ebben megállapították: „A munkáspártok egységfrontja és a baloldali tábor együttműködése nélkülözhetetlen nemcsak a fasizmus elleni harcban, hanem a népi-szociális, gazdasági és politikai reformok megvalósítása, ezeknek védelme, elmélyítése és propagálása érdekében is. A Lengyel Szocialista Párt útja csak bal felé vezethet. Az ellenség csak a jobboldalon lehet. A partner csak a barrikád baloldalán kereshető.”

Emellett a vezetőség határozata leszögezi: „a lengyel forradalom egyik jellemző vonása az evolúcionizmus”, éppen ezért hangsúlyozottan törekszik a szocialista forradalmi elemek és a demokratikus humanista törekvések szintézisének megteremtésére. Külpolitikai tekintetben a békepolitikát szorgalmazza, a szovjetbarátságot, a fasizmus és imperializmus elleni harcot. Külön pontként

¹⁵⁶ P. I. Arch. 253/1—174.

¹⁵⁷ P. I. Arch. 253/021/1945—48/35-ös csomó. Megjegyzendő, hogy a lengyel—magyar tárgyalások október egész ideje alatt folytatódtak levelezés és személyes találkozások útján (uo.).

¹⁵⁸ P. I. Arch. 253/1—238.

szerepel már ekkor a követelés: „a baloldali szocialisták frontjának és egyben a nemzetközi munkásegységfrontnak megerősítése”.¹⁵⁹

A lengyel szocialisták tehát arra a következtetésre jutottak, hogy a baloldali szocialisták erejétől függhet a nemzetközi munkásmozgalom egységének megszilárdítása is. E célból szorgalmazták a baloldali szocialisták akcióinak összehangolását. 1947 októberének végén a pártvezetőség Varsóban újabb ülést tartott, ahol a júniusi elvi deklarációt megerősítették, de egyúttal még mélyen-szántóbb elemzést adtak az 1945 utáni nemzetközi helyzet alakulásáról. Ennek során, a kommunista pártok varsói nyilatkozatához hasonlóan, ők is megállapították az agresszív imperialista csoportok, főként az Egyesült Államok ellentámadását a demokrácia vívmányai ellen, sőt azt is, hogy „sok országban a szocialista jobboldal leteszi a fegyvert a dollár offenzívája előtt és ezzel az amerikai kapitalizmus érdekeit védő táborba került át”.¹⁶⁰

A varsói nyilatkozatról megállapították, hogy az elfogadott analízis „főbb vonatkozásaiban helyes”. Hozzá tették, hogy nekik, mint szocialista pártnak, vannak speciális feladataik is. „Egyik legfőbb feladata — és ez a feladata minden baloldali szocialista pártnak —, hogy közös frontban dolgozzék a kommunistákkal nemzeti és nemzetközi viszonylatban.” De ezen túlmenően küzdeni kívánnak a „Munkásegység Internacionáléjéért, amely egyesíti a szocialistákat és kommunistákat”. Éppen ezért a párt a továbbiakban is fokozott erőfeszítéseket fog tenni ez irányban, s ezt elősegítendő, a baloldali szocialisták tevékenységének összehangolására.

Minderre azután került sor, hogy a román szociáldemokraták már 1947 szeptember végén elhatározták a két román munkáspárt egyesülését. Ez a lépés Magyarországon a párt tekintélyes részében riadalmat váltott ki, minthogy az egyesülgondolata még nem érett meg, s a román pártok egyesülését, ami módszerét illeti, nem tekintették egyesülésnek, inkább beolvadásnak ítélték. A csehszlovák pártban ez idő tájt valójában jobbratolódásról lehet beszélni, amennyiben a Laušman-szárny megpróbálta Kelet-Európában a francia harminadikutas politika megvalósítását. Ezzel szemben a lengyel és magyar párt foglalta el a baloldali szocialista pozíciót — amit a lengyelek nagyobb lendülettel védelmeztek. E két párt együttesen kísérelt meg befolyást gyakorolni a csehszlovák pártra.

A csehszlovák párt brnói novemberi kongresszusának így mindenképpen megvolt mind hazai, mind nemzetközi jelentősége. Többek között azért, mert a pártvezetés éléről ekkoriban kívánták kiszorítani Z. Fierlingert és V. Erbant, akik inkább a lengyel—magyar szellemben tevékenykedtek, míg B. Laušman és B. Vilim az említett centrista politikát hirdették meg. A kongresszus megnyitóját B. Laušman tartotta, aki a „demokratikus szocializmus” jelszavát ismételte. Az országos érdekeket húzta alá, megemlékezett az Októberi Forradalomról, mint ami „ma is hitet és reménységet nyújt az egész nemzetközi szocialista világnak”, de hozzátette, hogy ők más módszerrel kívánják elérni a szocializmust. A világpolitikai helyzetről Laušman sajnálkozva állapította meg a növekvő feszültséget, és a párt nevében kötelezettséget vállalt a közvetítésre, valamennyi demokratikus erő összefogására.¹⁶¹

Szakašits Árpád brnói felszólalása egészen más kicsengésű volt. Az üdvözlét átadása után a nemzetközi reakció támadását hangsúlyozta, amivel szemben

¹⁵⁹ P. I. Arch. 253/021/1945-48/ 35-ös csomó.

¹⁶⁰ Uo.

¹⁶¹ P. I. Arch. 253/021/1945-48/ — 35-ös csomó.

minden szocialistának — fejtette ki — a Szovjetunió oldalán a helye: „Jól tudjuk, hogy a béke és nyugalom után áhító világ messze van a békétől. Jól tudjuk, hogy a két világháború nyomán a végső válság szakadékhöz sodródott nemzetközi kapitalista imperializmus utolsó erőfeszítésével indul rohamra a diadalmasan felemelkedő szocialista erők és közöttük elsősorban a szocialista Szovjetunió ellen, forradalmi hagyományainkhoz, harcok múltunkhoz híven hirdetjük és valljuk, hogy ebben a küzdelemben helyünk, minden szocialista helye az imperializmus ellen, a kizsákmányolás ellen küzdő fronton van.” Szakasits Árpád külön megemlékezett a baloldali szocialisták összetartásának szükségességéről, miközben jelezte: a munkáspártok egyesülését még nem lehet időszerűnek tekinteni. A csehszlovák kongresszus a külpolitikai helyzet felmérésekor a békepolitika támogatása mellett kötelezte el magát, s tiltakozott mindenféle külországból érkező presszió ellen. A cseh párt végeredményben elhárította a lengyel és magyar párt megközelítését, s nem állt sem az antiimperialista táborba, sem a baloldali szocialisták külön misszióját nem tette magáévá. Laušman és Vilim kitartott a franciáktól és angoloktól¹⁶² elfogadott tézisek mellett: a békét az Egyesült Nemzetek Szervezete révén lehetne biztosítani. A pártközi kapcsolatokat a szocialista nemzetközi találkozók kereteire korlátozta volna, vagyis tagadta az új baloldali szocialista frontnyitást.

A brnói kongresszuson tehát egyelőre megtörtek a lengyel—magyar erőfeszítések. A magyar párton belül persze voltak olyanok, akik inkább a Laušman—Vilim vonalon haladtak volna. Kéthly Anna például szintén azt hangoztatta: azokat támogatjuk, akik békepolitikát folytatnak, de azt, hogy kikre gondolt, nem fejtette ki világosabban.¹⁶³

A jobboldal a magyar pártnál ekkoriban, a szeptemberi nagy támadás után, újra riadót fújt a pártvezetőség politikája ellen. (Ekkor ehhez az oppozícióhoz csatlakozott Kéthly és Szélig mellett Bán Antal és néhányan a régebbi szakszervezeti centrumból is.) A szakszervezetben tevékenykedő vezető jobboldaliak memorandumot nyújtottak be, amelyben Peyrerrel szolidarizáltak és a párt feloszlátását latolgatták. Peyrer különben novemberben már Svájcban volt, ahol egyes svájci szociáldemokrata lapok nagy reklámot csináltak neki. Peyrer mindenütt azt hirdette, hogy azért kellett az országból távoznia, mert ellenzéki szociáldemokrata pártot akart alapítani. (Külföldön azonban nem szólt sem pfeifferista kapcsolatairól, sem a kommunista pártnál tett látogatásairól.) Azt, hogy a svájci pártkörökben ilyen határozottan kimutatták peyerista rokonszenvüket, természetesen idehaza is észrevették. A jobboldali „Jázadás” november közepétáján a párton belül mégis erőt veszített. Erről ismeretlen informáló a következőképpen tájékoztatta a Párizsban tartózkodó Szakasits Györgyöt: „A szenvedélytől vezetett, de politikailag rövidlátó elemek észrevették, hogy

¹⁶² A Brnóban felszólaló D. Healey azt hangsúlyozta, hogy a csehszlovák szociáldemokraták és a Labour Party között igen nagy a hasonlóság: hiszen egyformán értelmezik a demokráciát. Külpolitikai vonatkozásban tagadta, hogy egy hatalom is háborúra készülne. Tiltakozott az ellen, mintha ők alárendelnék magukat az Egyesült Államoknak, s megemlékezett arról, hogy szeretnék gazdasági kapcsolataikat kibővíteni a keleti országokkal. Ajánlotta továbbá, hogy a csehszlovákok fogadják el a Marshall-tervet. Vagyis nagyon óvatos formában, de féltreérthetetlenül a nyugati pártok módszerét ajánlotta a lengyel—magyar megoldás helyett (P. I. Arch. 253/1—174).

¹⁶³ Népszava, 1947. nov. 13. — Pontosabban Kéthly a diósgyőri pártgyűlésen szót emelt a blokkpolitika ellen, mint ami a békét veszélyezteti. Hangsúlyozta, hogy a szociáldemokraták a jobboldali erők, az ellenforradalom ellen küzdenek, együttéreznek a Szovjetunióval, de éreztette, hogy nem vállalja a fellépést az Egyesült Államokkal szemben.

elképzeléseik csak katasztrófát jelenthetnek, mind a pártra, mind a proletáriátusra.”¹⁶⁴ Észre kellett venniük — folytatta — „hogy a reakció, a „politikai múlt élgárdistáivá lettek”. Így lassan visszakoztak. „Ebből még nem szabad azt a következtetést levonni, hogy az ideológiai egység abszolút a pártban. Azt sem, hogy bizonyos elvi és személyi ellentétek nem ütköznek ki...” Mindazonáltal az informáló úgy véli, hogy az események a baloldali politikáját igazolták. A világpolitikai ellentétek a magyar belpolitikára is ki kellett hogy hassanak. Remélhető, hogy a magyar politika hamarabb kitisztul. Kétségtelen azonban, hogy a béke erőit kell jobban összefogni, ellenkező esetben ugyanis a demokrácia elvei sérülnének meg.

A magyar párt külpolitikai magatartására mindazonáltal visszahatott a jobboldali ellenzék aktivizálódása. Éppen ezért, noha a lengyel—olasz felfogás¹⁶⁵ elvi programjait elfogadta, külön baloldali nemzetközi szervezetet mégsem kívánt létrehozni. Mikor a Főtitkárság értesült a lengyel kezdeményezésről, Szakasits Árpádot figyelmeztették, hogy a magyar párt ellenzi a külön regionális fiókiinternacionálé létrehozását, s arra kérték, hogy Brnóban Szakasits beszélje le a lengyeleket szervezeti terveikről.¹⁶⁶

Brnóban azonban a lengyelek nevében Hochfeld újra exponálta a lengyel elgondolásokat. Megkérdezte, egyetértenek-e a lengyelek nemzetközi helyzetértékelésével, s ha igen, vállalnák-e egy „baloldali, erősen marxista” nemzetközi szocialista folyóirat kiadását, „amely a szocialista ideológia tisztázását és továbbfejlesztését hivatott ellátni”. Amennyiben a magyarok ezzel egyetértének — jelentette ki Hochfeld —, akkor kapcsolatba lépnek az olaszokkal és néhány baloldali francia szocialistával. A lapot Párizsban adnák ki, s abban főként elméleti kérdésekkel foglalkoznának. Hochfeld javaslatához a magyar párt Brnóban hozzájárult, s a szerkesztőségbe Ries Istvánt delegálta.¹⁶⁷ „A magyar delegáció hangoztatta azt az óhaját, hogy ez a folyóirat elsősorban tisztázza az évek óta elmaradt szociáldemokrácia ideológiát, az osztályharc fejlődési irányát, s a szocialisták feladatát ezen a fejlődésen belül.” A lengyelek vállalták, hogy a december közepén tartandó évi kongresszusukon beszámolnak a tagságnak, s ezt követően megkísérik, hogy a lap már januárban megjelenhessék.

Ilyeténképpen, noha a magyar párt eleinte nem kívánt új szervezett baloldali frontot nyitni, a folyóirat megjelentetésével mégis csatlakozott a lengyel kezdeményezéshez. Novemberben tehát elhatározták a külön nemzetközi baloldali szocialista front megalakítását s összehangolt tevékenységét.

A párt általános felfogásában és külpolitikai szemléletének kialakításában azonban továbbra sem uralkodott összhang, még mindig megmaradt „vitatkozó pártoknak”. A brnói csehszlovák kongresszusról Horváth Zoltán megállapította, hogy tulajdonképpen jobboldali elégedetlenek homályosan megfogalmazott

¹⁶⁴ P. I. Arch. 253/1—174. A tájékoztató esetleg Schiffer Páltól származik.

¹⁶⁵ A lengyel—olasz kapcsolat nagyon eleven volt. Nenni és Basso októberben járt Lengyelországban, s távozásuk után forróhangú búcsúüzenetet küldtek Cyrankiewicznek: „Boldogan vettük tudomásul, hogy a lengyel szocialista párt be tudja tölteni feladatát a proletariátus forradalmi vezetésében és egyesíteni tudja a munkásosztály frontját és minden demokratikus erőt... Vezet a szocializmus felé egy különleges lengyel út: nem fogjuk elmulasztani, hogy megismerjék elvtársainkkal és az Internacionáléval — mert ez az út érdemes arra, hogy megismerjék és megcsodálják.” (P. I. Arch. 253/1—173).

¹⁶⁶ P. I. Arch. 253/1—174.

¹⁶⁷ Uo. Hyen lap kiadásának gondolata különben már a zürichi konferencia idején felvetődött, de ekkoriban törekedtek csak közeli megjelentetésére. (Zürichben még Humbert-Drozit jelölték főszerkesztőnek, de a svájci párt őt ettől eltiltotta.)

programú lázadása is érzékelhető volt, amivel szemben ő fehéren-feketén megírta, hasznos lenne, ha Prágában a varsói és budapesti példát követnék.¹⁶⁸ Alig egy héttel később Faragó László viszont meghirdette a Népszava hasábjain a „harmadik út” elméletét.¹⁶⁹ A belpolitikai, pártpolitikai életben pedig Szélig Imre, Kéthly Anna szónoklatai követték egymást, amelyek mind a hagyományos, régebbi politikai gyakorlatot védelmezték, a párt egységét védték és tiltakoztak mind az egyesülés, mind a párton, mind az Internacionálén belül megnyitandó külön baloldali szocialista politika ellen.¹⁷⁰

A nemzetközi helyzet nem kevésbé volt zavaros. A hivatalos nagyhatalmi tárgyalások rendszerint elakadtak. A szociáldemokrata pártok életében fordulatot hozott a szocialista párt bukása Franciaországban, a Schumann-kormány megalakulása, amire a szocialisták fenntartásos, óvatos áldásukat adták. Olaszországban viszont Nenni határozottan szembefordult a De Gasperi-kormánnyal, s még Saragat is kifogásolta annak agresszív reakciós politikáját, szélsőjobboldali körökre való támaszkodását. Ilyen nyugat- és kelet-európai események után ült össze novemberben Antwerpenben a nemzetközi szocialista konferencia.

A magyar delegáció (Szakasits Árpád, Bán Antal és Justus Pál) november 26-án indult útnak és 28-án Brüsszelben Szakasits arról nyilatkozott, hogy nem az Internacionálé feltámasztását tartaná fontosnak, hanem a jobb megértés kimunkálását a szocialisták között. Ugyanitt szót emelt az ellen, hogy a szocialistákat keleti és nyugati tömbre bontsák.¹⁷¹

Másnap a magyar küldöttség Brüsszelben sajtókonferenciát tartott, melyben mindhárom magyar pártvezető a béke védelme mellett tett hitet, s arról beszélt, hogy mennyire elterjedtek a nyugati sajtóban a magyar demokráciát felszínesen, céltudatosan befeketítő híradások.¹⁷²

Ezután megkezdődött az antwerpeni konferencia. Jóformán minden pontban megütközött a jobb- és baloldal, miközben a szárnyak nem minden esetben fedték a kelet-nyugati földrajzi fogalmakat. A fő napirendi pontok közül a német kérdésben a balszárny szenvedett vereséget, amikor 4 ellenszavazat (lengyel, magyar, csehszlovák és palesztinai) és az olaszok, valamint a Bund tartózkodása ellenében a Schumacher vezette szociáldemokrata pártot teljes jogú tagként vették fel. Peyer, Saragat és általában a szakadár jobboldaliak ekkor azt kérték, hogy ők képviselhesék országaik szociáldemokrata mozgalmát, vagy legalább ők is egyenjogú alapon képviselhesék azokat mintegy második pártként. A baloldal győzelme kéthetét fogható fel, hogy ezt a kérelmet a konferencia elutasította. Újabb jobboldali sikert hozott a Marshall-terv vitája. A magyar—lengyel és olasz küldöttség indítványt terjesztett be, miszerint a konferencia „elismeri annak szükségességét, hogy Európának gazdasági életét megsegítsék, de hangsúlyozza, hogy semmiféle olyan segítséget Európa el nem fogadhat”, amely az országok

¹⁶⁸ Népszava, 1947. nov. 18.

¹⁶⁹ Népszava, 1947. nov. 27. — Faragó László cikke annál nagyobb feltűnést kelthetett, mert a Fővárosi Végrehajtóbizottság 1947. november 14-i ülésén Vajda Imre előadása egyértelműen elvetette a „harmadik út” koncepciót. Vajda Imre utalt a gondolat történeti keletkezésére, a lassalleánizmusra, amely ugyancsak félrefogott, amikor azt hitte, hogy a burzsoázia és a feudális erők között harmadikként felléphet. Ez a tanulság a mai, 1947-es helyzetre is jellemző — hangsúlyozta —, s amennyiben a szociáldemokraták elhatárolnák magukat a Szovjetuniótól, akkor csak a nyugati tőkés blokknak lennének erőtlen kiszolgálói. (Vajda Imre: Van-e harmadik út? Világosság, 1947. 11—15. l.)

¹⁷⁰ Népszava, 1947. nov. 23, 29.

¹⁷¹ Népszava, 1947. nov. 28.

¹⁷² Népszava, 1947. nov. 29.

szuverenitását sértené, vagy a szocialista reformokat akadályozná.¹⁷³ Ezt a javaslatot elhárították, s a konferencia többsége a Marshall-segély elfogadását pártoló határozatot hozott.

Kompromisszumban egyeztek meg a napirend egyik fő kérdésében, az Internacionálé újjáalakításában, amit elnapoltak, de azt elfogadták, hogy az eddigi összekötő szervet (SII.O) hatékonyabbá teszik, végrehajtó bizottsággá változtatják, amelybe az egyes pártok kötelesek egy-egy vezetőségi tagjukat delegálni. Egyúttal elhatározták egy közös nemzetközi lap Párizsban történő megjelentetését is. Ezzel szemben a baloldali pártok nevében J. Hochfeld lengyel küldött bejelentette, hogy külön baloldali szocialista nemzetközi folyóiratot kívánnak megjelentetni.¹⁷⁴ Tehát az Internacionálén belül a vita hevesebbé vált, mint eddig bármikor volt.

Ezekben a napokban a magyar párt újabb belső válságon ment át, amely egyaránt érintette a bel-, de még inkább a külpolitikát. Tulajdonképpen párhuzamosan futott ekkor két irányvonal, a centrista és a baloldali. Másként nyilatkoztak meg az egyes pártvezetők, másként írt a baloldali irányvonalat követő Világosság, — amelynek 1947 nyarától Horváth Zoltán lett a főszerkesztője —, mint a centrumot képviselő Száva István szerkesztésében megjelenő Népszava. Emellett a Népszavában is különböző szemléletű írások jelentek meg. A Népszava november 30-iki száma például egyszerre közli Száva István cikkét, amely a szociáldemokrata párt egységéből indul ki, s Horváth Zoltán külpolitikai elemzését, amely az amerikai imperializmus elmarasztalásán túl a francia—olasz kommunista párt kormányból való kiszorítását is kárhoztatja.

Még jellemzőbb Marosán György főtítkárhelyettes ekkor elmondott beszéde, aki Tatabányán azt hangsúlyozta, hogy tulajdonképpen két kérdéssel kell szembenézni: a béke védelmével, illetőleg azzal, hogy a szocializmus a megvalósulás stádiumába lépett. A béke védelme elsősorban a proletariátuson múlik, s a küzdelem első sorában áll a Szovjetunió, amelyet a magyar pártnak is támogatnia kell. Tagadta bármiféle harmadik út lehetőségét, csak két út reális — hangsúlyozta: a kapitalista-imperialista és a szocialista. A kommunista együttműködésen túl Marosán György megemlítette, hogy a „fúzió soha” jelszó elméletileg tarthatatlan, gyakorlatilag ártalmas.¹⁷⁵ Marosán György tehát még az antwerpeni időszakban megindította idehaza a baloldal támadását.¹⁷⁶ A Népszava viszont ezt a beszédét nem ismertette. Marosán György ezt követően a Világosságnak külön nyilatkozatot tett, amelyben a magyar szociáldemokrata munkásság mélységes felháborodását tolmácsolta a franciaországi munkásellenes terror miatt.¹⁷⁷ A nyilatkozatról a Népszava megint nem tett említést. Majd a Fővárosi Végrehajtóbizottság 200 000 budapesti párttag nevében hozott immár a francia pártvezetőséget elítélő határozatot, amiről a Népszava megint néhány nappal

¹⁷³ Világosság, 1947. dec. 2.

¹⁷⁴ Világosság, 1947. dec. 2.

¹⁷⁵ Világosság, 1947. dec. 3.

¹⁷⁶ E baloldali támadás elhatározása tulajdonképpen éppen a brnoi konferencia napjaira tehető. A cseh baloldal vereségéből szűrte le a magyar küldöttség két baloldali tagja, Marosán György és Horváth Zoltán, hogy nekik azonnal támadólag kell fellépni, különben idehaza hasonló sors vár rájuk. Ezt a támadó szándékukat visszautaztukban közölték is Szakasits Árpáddal, aki a szempontokat és az elhatározást jóváhagyta. Mindezt egy baloldali szűkebb aktíván megvitatták, s Marosán György az így megerősített felfogás alapján mondta el tatabányai beszédét. (Marosán György és Horváth Zoltán visszaemlékezése.)

¹⁷⁷ Világosság, 1947. dec. 4.

később emlékezett csak meg, akkor, amikor Szakasits hazatérte után a belső küzdelem eldőlt, s a baloldali koncepció aratott győzelmet.¹⁷⁸

Az antwerpeni események ismertetésében is megmutatkozott az eltérés. A Világosság sokkal behatóbban ismertette az ottani vitákat s a baloldal szárnybontását, a lengyel—olasz—magyar közös javaslatokat. A Világosság közölte a kiélesedett küzdelem szakaszában Szakasits Árpádnak a Rudé Pravo számára tett nyilatkozatát, amelyben Szakasits Árpád Marosán Györgyhöz hasonlóan leszögezte: nincs harmadik út, s ezzel dezavualta Faragó Lászlónak a Népszavában nemrégiben kibontott zászlaját, ami egyúttal a Kéthly—Bán csoport zászlaja volt.

Tulajdonképpen ezekben a napokban záródott le a párt történetében az a korszak, amely a választás idején kezdődött, a párton belül a jobbszárny támadásában fejeződött ki, s amely a brnói cseh kongresszussal nemzetközi támogatást kapott. A belpolitikai események ezt a koncepciót elmosták, a baloldal, ugyan-csak nemzetközi együttműködés keretében önálló tétellel lépett fel: a baloldali szocialista közösség felállításával, amelynek örködnie kell a szocialista és kommunista mozgalom együttműködésén. Kiderült, hogy az angol pártküldöttség a keleti pártokat antikommunista, szovjetellenes álláspontra akarta rábírní.¹⁷⁹ Mindez a magyar pártvezetőség javarésztét még inkább meggyőzte arról, hogy mind elvileg, mind gyakorlatilag csak a baloldali szocialista koncepció nyújthat Magyarországnak számára megoldást.

A pártküldöttség hazafelé az antwerpeni benyomásokról beszámolt Fierlingernek Prágában, s a baloldali szocialista tömörülés számára biztosította a cseh párt balszárnyának támogatását. Idehaza pedig a szociáldemokrata nők nagybudapesti közgyűlésén december 7-én Szakasits Árpád szájából elhangzott a belső vitát lezáró szó — ami a baloldal győzelmét jelentette. Szakasits Árpád hangsúlyozta, hogy a szocializmus megvalósulásának küszöbére érkezett, amit az imperialista erők, elsősorban az Egyesült Államok próbál megakadályozni. Tiltakozott a francia munkásellenes terror ellen, s elítélte a harmadik út jelszavát: „Nincs harmadik út, s össze kell törni azt a tollat, amely leírja ezt a szót: harmadik út.”¹⁸⁰

A baloldali külpolitikai felfogás győzelme egyúttal bel- és pártpolitikai sikerrel párosult. Szakasits Árpád aláhúzta: a pártnak nem lehet jobb- és baloldal, sőt a kettő között kompromisszumot sem lehet kötni. Aki letér a szocialista útról: „keressen magának más pártot. Az idők megváltoztak és a harci mód-szerek is. Az a feladatunk, hogy segítsünk megszületni ezt az új világot.”

A baloldal felfogása immáron a párt hivatalos véleménye lett. A „hídpolitikát”, amit még Brnóban is ajánlottak az angolok, felváltotta az aktív szocialista baloldali erők felsorakoztatása a kapitalizmus és imperializmus ellen. A békepolitikát természetesen a párt nem adta fel, de már nem egyszerűen a nagyhatalmak közelítésére számított, hanem a baloldal erejének fokozódásától várt eredményt. Ez egyben bizonyította, hogy a baloldaliak reálisan mérlegelték a nemzetközi helyzet alakulását, hiszen az ellentétek oly kiéleződésekor, mint ahogyan az 1947-ben bekövetkezett, a „hídpolitika” folytatása irreálissá vált. A baloldalnak éppen azt volt az érdeme, hogy le tudta vonni az ebből származó

¹⁷⁸ Világosság, 1947. dec. 6. Népszava, 1947. dec. 9. (!).

¹⁷⁹ Justus Pál visszaemlékezése a Morgan Phillipsszel folytatott megbeszélésekről. Justus Pál egyúttal megemlítette, hogy a szintén jelenlevő Laski sokkal nagyobb megértést mutatott a kelet-európai problémák iránt, s nem is követelt meg szovjetellenes politikát.

¹⁸⁰ Világosság, 1947. dec. 9.

tanulmányokat s az imperialista fronttal szemben a szocialista erők tömörítését hirdette meg. Tagjai látták és vállalták ennek olyan következményeit is, hogy szembeforduljanak olyan emberekkel, akiket évek-évtizedek során át „elvtársainak” tekintettek. Elmarasztaló nyilatkozataikat harag hatotta át, de ez egyúttal jelezte, hogy a nyugati szociáldemokrata vezetők szövetkezését a tőkés-imperialista körökkel „természetellenes frignyek” tekintik. Az elítélés viszont így szakítást s újfajta frontnyitást követelt meg.

A baloldaliak érzékeltették, hogy ők részét képezik a szocialista közösségen belül a baloldali kooperációnak. A Világosság egymás mellett közölte Nenni és a svájci főtitkár, Humbert-Droz nyilatkozatát. Nenni az olasz jobboldallal szemben megvalósuló baloldali egységfrontról beszélt, s kijelentette: „Boldogok vagyunk, hogy a mi pártunk és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt véleménye minden olyan kérdésben megegyezik, amely a proletáriátusnak a reakciós és imperialista erők offenzívájával szemben kifejtett harca során felmerült.” Humbert-Droz pedig a kommunista-szocialista egység kelet-európai szükségességéről nyilatkozott, s kifejtette, hogy e térségben természetesnek tekintik, hogy a demokrácia jogait nem biztosítják a volt fasiszta elemeknek.¹⁸¹

Végezetül az antwerpeni benyomásokat Justus Pál összegezte a Világosságnak adott nyilatkozatában. Jelezte a baloldali szocialista kooperáció fellépését, s azt a reményét fejezte ki, hogy a nyugati pártokban is a baloldal fog megerősödni. E nézetét a francia pártapparátus baloldali felfogásával is alátámasztotta. Külön kitért a baloldali folyóiratokra, amelynek szerkesztésében Humbert-Droz, Ries István, az olasz Basso, a lengyel Lange és a francia Labrousse professzor vennének részt.¹⁸²

December 7-én a Sportesarnokban összevont pártnapot hívott egybe a Fővárosi Végrehajtóbizottság — amely ekkoriban valóságos második baloldali pártvezetőséggé nőtte ki magát. A pártnapon Marosán György és Révész Ferenc szólalt fel. Marosán György Szakasits előző beszédére utalva hangsúlyozta, nincsen harmadik út, s nekik a szocializmus ügyét kell támogatni az amerikai tőkével szemben. Hasonló értelemben szólalt fel Révész Ferenc is, aki a magyar belső történeti fejlődéssel indokolta meg a munkásegység szükségességét. A gyűlés ezután határozati javaslatot halgatott meg és fogadott el, amely immár hivatalosan is elmarasztalta a francia párt gyakorlati politikáját, amiért „egyes nyugati országok szociáldemokratái, így elsősorban a francia párt miniszterei, szembe helyezkedve a munkásosztály nagy érdekeivel, megkönnyítik az imperializmus európai térhódítását”.¹⁸³ Éppen ezért a nagygyűlés arra kéri a pártvezetőséget, „hogy erről értesítse a francia pártot, a szociáldemokrata pártok nemzetközi tájékoztatási irodáját, és szólítsa fel őket, hogy a nemzetközi szolidaritás szellemében, haladéktalanul vonják le katasztrófapolitikájuk következményeit és ne adják magukat eszközül ahhoz, hogy az ellenforradalom, szocialisták mögé bújva vívhassa meg gyilkos harcát a munkásosztály ellen”.

Így a francia osztályharc kiélesedése gyakorlatilag szembefordította a baloldali szocialista pártokat a jobboldali szociáldemokrata irányzattal. A szociáldemokrata nemzetközi egység mind formálisabbá vált, a szakadás gyorsan érett. A résztvevők azonban egyelőre még nem tekintették ezt elkerülhetetlennek s

¹⁸¹ Uo.

¹⁸² Uo.

¹⁸³ Szocialista elvek a gyakorlatban. A Szociáldemokrata Párt Fővárosi Végrehajtóbizottságának állásfoglalása. Budapest, 1947. 31. l.

arra számítottak, hogy a baloldali együttműködés a Nyugaton is nagy erőket tud maga mögé állítani.

Szakasits Árpád a párt centrlista elemeinek leintése után azt hitte, hogy a belpolitikában nyugalmas időszak következik be. Nem így történt. A kommunista párt részéről újra felvetették az egyesülés gondolatát, amire a centrlista és jobboldali szereplők a pártban megint aktivizálódtak, mindez újabb feszültséget teremtett, minthogy a javaslatot vitatták és visszautasították.¹⁸⁴ Franciaországban a szociáldemokraták kiváltak az egységes szakszervezetből, amire megint reagálni kellett. A Népszava sajnálkozott, míg a Világosság elítélte az egységpontokat.¹⁸⁵

A párt politikai tájékozódásában a következő fontos állomást a lengyel szocialisták december 14—18-iki wrocławi kongresszusa jelentette. A kongresszuson a magyar párt képviselőiben Marosán György, Horváth Zoltán és Tolnai József jelent meg. A kongresszuson J. Cyrankiewicz tartotta a fő referátumot, amelyben kifejtette: a lengyel szocializmus híd az orosz forradalom és a nyugati társadalmi forradalom között, de nem a forradalom és a kapitalizmus között. Rapacki, szocialista miniszter a két munkáspárt együttműködését pártolta, de egyúttal a szocialista önálló párt fennmaradását is szükségesnek tartotta. A kongresszuson erősen aláhúzták, hogy a német veszély nem tekinthető egyszer s mindenkorra kiküszöböltnek.¹⁸⁶

A magyar delegáció részéről Marosán György üdvözölte az egybegyűlteket, s jelezte, hogy „Brünn és Antwerpen után szintén nagy érdeklődéssel utazott el Boroszlóba, mert hiszen köztudomású, hogy Antwerpenben a lengyelekkel együtt a magyarok és az olaszok közös ideológiai és politikai frontot képeztek más európai és nyugat-európai pártokkal szemben”. Marosán György utalt arra, hogy nincsen igazán speciális lengyel vagy magyar kérdés. A probléma mindenütt azonos: a hazai reakció, a nyugati imperializmus fellépése, a szocialista erők előtörése, a kommunista-szociáldemokrata együttműködés. Majd hangsúlyozta, hogy a szocialistáknak fel kell lépniük ott a háborús uszítók ellen, küzdeniük kell a szocializmusért, minthogy „a beteljesedés nemzedéke vagyunk”.¹⁸⁷

Szakasits Árpád ebben a szellemben dezavualta a Népszavának olyan beszámolóját, amely újra az antwerpeni egységről írt, s elmosta az ottani vitákat. Szakasits Árpád aláhúzta, hogy a forradalmi szocialista irányvonalat ott a négyes javaslat adta meg, ami ma is példamutató. A Világosság karácsonyi számában pedig Ries István tört nyíltan pálcát a csehszlovák párt brnói döntése, új irányvonala felett, s a lengyel—magyar példa követésére hívta fel őket. Ugyanezt a gondolatot húzta alá Marosán György wrocławi beszámolója.¹⁸⁸

A párt mérvadó, vezető köreiben már vitathatatlanul túlsúlyra jutott a baloldali felfogás. Eszerint kitartanak a kommunista együttműködés, a szovjetbarátság mellett, s bírálják a nyugati testvérpártok szocialista-ellenes lépéseit. Ugyanakkor azonban még szükségesnek tartották a párt fennmaradását, s elhá-

¹⁸⁴ A párt baloldali magjában, különböző csoportjaiban azonban akkoriban már megértett az egyesülés gondolata, s ha azt nem is tekintették a ma, vagy a közeli napok napirendén levő feladatának, már ebben a szellemben, az egyesülés megvalósításának érdekében tevékenykedtek, amit egy-másfél éven belül lezajló folyamatnak hittek.

¹⁸⁵ Népszava, Világosság. 1947. dec. 21—23.

¹⁸⁶ Népszava, 1947. dec. 18.

¹⁸⁷ P. I. Arch. 253/1—239. Megjegyzendő, hogy a wrocławi kongresszusról sem a Daily Herald, sem a Populaire de Paris nem emlékezett meg.

¹⁸⁸ Világosság, 1947. dec. 25.

rították az egyesülés újabb feltevését. Erre vonatkozólag pártvezetőségi határozat is született.¹⁸⁹ A párton belül azonban elmarasztalták a jobboldali, centrista tendenciákat, hangsúlyozottan nem ítélik el a román egyesülést¹⁹⁰ és nyitva hagyják az egyesülés előtt a kaput.

Ezek a cikkek a lengyel párttal teljesen összhangban íródtak. Megjegyzendő, hogy a wrocław-i kongresszus ideje alatt érkezett meg a londoni külügyminiszteri értekezlet kudarcának híre. A német kérdés megfeneklése nagy élénkséget váltott ki a kongresszuson, a küldöttek hibáztatták a nyugati hatalmakat, hogy a német burzsoáziával túl kesztyűs kézzel bánnak, s nem törődnek a német agresszió áldozataival. Ez ügyben határozatot is hoztak, miszerint a felelősséget a kudarcért azokra hárítják, akik reakciós és militarista Németországot szeretnének újjáteremteni.¹⁹¹

A lengyel—magyar együttműködés elmélyülését mutatja, hogy néhány nappal Wrocław után Szakasits Árpád terjedelmesebb levelet küld J. Cyrankiewiczhez, amelyben megerősíti az eddigi együttműködést: „Én is azon a véleményen vagyok, hogy a lengyel és magyar szocialista pártnak speciális missziót kell betölteni, s azért nagyon fontos a minél szorosabb kapcsolat a két párt között.”¹⁹² Ezért elfogadja a lengyel meghívást 1948 januárjába, s azt is, hogy a két pártnak Csehszlovákiában Z. Fierlingert kell támogatnia. (Fierlinger támogatásának módszerét illetően azonban Szakasits Árpád nyitva hagyja az ajtót, attól tart, hogy a külső presszionálás esetleg rossz visszahatást szül a cseh pártban, ezért meggondolandónak tartaná az ügy ideiglenes „altatását” is, de mindenestre kikéri a lengyelek, J. Cyrankiewicz véleményét.)

A lengyel—magyar kooperáció tovább folyt az 1948-as év első napjaiban. Februárban részben az időközben lezajlott bel- és külpolitikai tapasztalatokat összegezve, részint még inkább a várható távlatot mérlegelendő, érdemleges megbeszélés is folyt a magyar és lengyel párt között. A tárgyalásokat magyar részről Marosán György, lengyel részről H. Jablonski vezette. A tárgyalás a csehszlovák párt jobboldali „lázadása”, a jobboldal és centrum szétmorzsolása, az egyesülés gyakorlati befejezettségének tudomásulvétele után indul meg, s a felek ennek hatása alatt állottak.

Marosán György megállapította, hogy a munkáspártok egyesülése „nyilvánvalóan történeti szükségszerűség”, formailag azonban ezt tényleges egyesülésként szeretné megvalósulni látni, s nem egyszerű „beolvadásként”. E vonatkozásban is a lengyel és magyar párt összehangolt tevékenységét tartja fontosnak, minthogy a csehszlovák szociáldemokrata párt történetileg már nem tényező, s akár a lengyel, akár a magyar párt lépésének nagy kihatása lehet a testvérpárt helyzetére. A baloldali szocialista utat csak ők művelhetik.

H. Jablonski mindenben osztotta Marosán György véleményét, s hozzáfűzte, hogy a lengyel szocialisták befolyását megalapozza az a kitűnő kapcsolat, amit a Szovjetunióval és a szovjet kommunista párt vezetőivel ki tudtak alakítani. A magyar pártvezetők e barátsághoz szintén nagy reményeket fűztek.

A magyar baloldali szocialistáknak ez a „lengyel” elképzelése korántsem volt ekkoriban rejtett. A sajtó hasábjain, nagygyűléseken többször meghírdették, s a kommunista párt is jóváhagyta ezt az új bel- és külpolitikai irányvonalat.

¹⁸⁹ Népszava, 1947. dec. 25.

¹⁹⁰ Népszava és Világosság, 1947. dec. 25. (Marosán György és Horváth Zoltán cikkei).

¹⁹¹ P. I. Arch. 253/021/1945—48 — 35-ös csomó.

¹⁹² P. I. Arch. 253/4—238.

Olyannyira, hogy a Kommunista Párt Politikai Akadémiáján Révai József és Horváth Zoltán közös vitaelőadása alkalmával Révai József is elismerőleg nyilatkozott az olasz—lengyel—magyar „hármasszövetségről” s annak csehszlovák baloldali kultagjairól.¹⁹³

Ez volt a külpolitikai koncepció, amely a pártot mindvégig jellemezte a XXXVI. kongresszus pillanatáig, amikor már ez a program is irreálisra változott. 1948 januárjában azonban még a kommunista pártok soraiban is úgy látták, hogy ez a baloldali szövetség értékes alternatívát nyújthat az európai szociáldemokrata tömegek számára a nyugat-európai jobboldali vezetők elgondolásai-val, gyakorlatával szemben. A baloldali szocialista vezetők pedig komolyan vették ezt a hivatást.

Ennek jegyében fogant a Fővárosi Végrehajtóbizottság szilveszteri nyilatkozata, amely a harmadik út nemzetközi tételének elutasítása után már a magyar jobboldaliakat (egyelőre csak Szélig Imrét) és a Népszava bizonytalankodó vonalvezetését is bírálta, Szakasits Árpád pedig kifejezte egyetértését e kezdeményezéssel. A londoni újabb SILO végrehajtóbizottsági ülésről ilyen körülmények között már alig érkeznek érdemleges hangok. Noha Ries István résztvett a csak egy napig tartó tanácskozásokon, a Népszava már nem tért ki ezekre érdemlegesen.¹⁹⁴ Pusztán annak örült, hogy nem határozták el azon a Marshall-szégelyt elfogadó országok pártjainak regionális konferenciáját.¹⁹⁵ A szakadás azonban már ekkor vitathatatlan volt, s nemsokára a sajtó hírül adhatta, hogy Varsóban szintén összehívtak egy nemzetközi konferenciát, amelyre azokat hívták meg, akik szembefordulnak az amerikai imperializmussal.¹⁹⁶ A következtetést már szinte a párt egész vezetősége nevében vonta le Szakasits Árpád, amikor arról beszélt, hogy a szociáldemokrata pártnak a Szovjetunióra és a környező országok szocialistáira kell támaszkodnia. A nyugati pártokhoz fűződő szálak már nagyon megvékonyodtak, főként azután, hogy Attlee és Bevin a parlamentben néhány rendkívül éles szovjetellenes beszédet tartott.

A párttagság felfogásában végbement változást jól tükrözi a párt főtitkárának, Szakasits Árpádnak cikke, amely az elméleti folyóiratban teoretikus rangra emelve szabta meg az új irányvonalat. Szakasits egyértelműleg elvetette az angol és francia szociáldemokrata mozgalom gyakorlati politikáját, ¹⁹⁷ majd kijelen-

¹⁹³ Világosság, 1947. febr. 4.

¹⁹⁴ A londoni tanácskozásokról két hónappal később, a márciusi kongresszuson számolt be Ries István, megjegyezvén, hogy hazajövet már akkor mondotta barátainak: „nem hiszem, hogy mi még egyszer oda ki fogunk menni”. Londonban ugyanis a lengyel, magyar és olasz delegációt teljesen elszigetelték, a Marshall-terv elfogadására akarták ezeket rászorítani. Ries elmondta, hogy másfelől ők újra felvetették a görög és német kérdést, s ezzel „kissé keserűvé tettük a kongresszus többi résztvevőinek a szájaizét”. Többre a baloldaliak erejéből nem telhetett, legfeljebb az elhatárolódás érzése erősödhetett meg bennük. (A Szociáldemokrata Párt XXXVI. kongresszusának teljes jegyzőkönyve. Bpest, 1948, 161—162. l.)

¹⁹⁵ Népszava, 1947. jan. 11. — Ugyancsak nem emlékezett meg a sajtó a szilveszteri szociáldemokrata szerencsekívánatokról. Pedig ezeknek megint volt egy érdemleges mozzanata is: a francia párt főtitkára, Guy Mollet, a decemberi magyar elhárasztaló határozatok után január első napjaiban is rokonszenvező üdvözlöt küldött: „testvéri szocialista üdvözlését és legszívélyesebb jókívánságát küldi a magyar szocialista párt minden harcosának” (P. I. Arch. 253/021/1945—48. 39-es csomó). Baráti jóérzést tükrözött I. Blume asszony szerencsekívánata, szárazabb volt az osztrák párt távirata.

¹⁹⁶ Ugyanakkor Kelet-Európából nyugatra disszidált jobboldali szociáldemokrata vezetők a januári napokban határozták el, hogy a korábbi személyes kapcsolatkeresés helyett megszervezik a maguk „kis Internacionálját”, s így remélték elérni bebocsátásukat a szociáldemokrata pártok nemzetközi szervezetébe. (P. I. Arch. 253/021/1945—1948. 39-es csomó.)

¹⁹⁷ Szocializmus, 1948. jan.—márc. 3. l. A folyóirat egész tartalma a „harmadik út” elítélése volt. Szakasits Árpád cikkét nyomon követi Justus Pál írása „Pártunk feladatai” címen,

tette: „Éreztük, hogy »jobboldal« és »baloldal« kibékíthetetlen ellentétbe jutott és itt nincs, mert nem lehet alku, kompromisszum.” A cikk írója az együttműködésen túl már az egyesülés megvalósítását veti fel. A folyamatot végig kell gondolni — figyelmeztet, s éppen ezen az alapon a logikai végkövetkeztetésig jut: a munkásság egységes pártjának megteremtéséig.

Ezekben a napokban és hetekben a figyelem természetesen már az egyesülés előkészületeire, a centrista és jobboldali csoportok, személyek elszigetelésére irányult, a külpolitikai események háttérbe kerültek. A jobboldali és centrista szárny februárban már teljesen dezorganizálódott, deferált s több ízben kísérletet tett, hogy magát baloldali színben tüntesse fel. Ilyen körülmények közepette a pártsajtó egységesebbé vált, megszűnt a Népszava és Világosság közötti politikai különbség. Február 18-án a nagybudapesti összehozású ülésen végképpen kiszorították a vezetőségből a centrista vagy jobboldali felfogásaikat.¹⁹⁸ Ezt követően a magyar szociáldemokrata pártban már végképpen csak a baloldal politikálhatott.¹⁹⁹

A februári határozatok után a március elején összeülő kongresszusnak már nem sok mondanivalója lehetett, főként új mondanivalója nem maradt. Rónai Sándor elnöki megnyitója, Szakasits Árpád főtitkári beszámolója, az egyes hozzászólók beszédei mind azt a motívumot húzták alá, hogy nemcsak elérkezett a jobboldallal való szakítás ideje, de egyúttal a lépés elkésetttségét is bizonyos sajnálkozással vették tudomásul.²⁰⁰ A kongresszuson mindenesetre a baloldálnak adtak igazat, mint amely megmentette a szociáldemokrata párt becsületét. Ugyanakkor a szónokok tekintélyes része éles szavakkal marasztalta el a nyugati pártokat, s egy küldött sem akadt már, aki azokat védelmébe vette volna, s az angol, francia párt politikáját szocialistának nevezte volna.

E kongresszus idején a nyugati pártkapcsolatok már semmisnek voltak tekinthetők. Bizonyos árnyalati különbségek azonban még akkor is mutatkoztak. A nyugati pártok között az adott skála két pólusán az angol Labour Party és az olasz szocialista párt helyezkedett el. E kettő között helyezkedett el a Guy Mollet vezette francia párt. Valamennyi nyugati párt — az olaszt beszámítva — csak táviratot küldött (néhány baráti keleti párt is), de ezek közül az angol félreérthetetlenül ellenséges érzületet mutatott: „A legutolsó hetek folyamán

amelyben a jobboldal ellen küzdve az egyesülés gondolatát támasztotta alá a magyar mozgalom tanulságaival. Káldor György ugyanebben a szellemben írt lengyel tapasztalatairól, a lengyel harmadik utasok kudarcáról és a példamutató munkásegységről, valamint a lengyel szocialisták nemzetközi kezdeményezéseiről. Bier Lili pedig a francia harmadik út esődjéről számolt be.

¹⁹⁸ Népszava, 1947. febr. 19.

¹⁹⁹ A balratolódást elősegítette a csehszlovák harmadik utas próbálkozás összeomlása is. A csehszlovák belpolitikai válság során február végén a szociáldemokrata párt vezetősége tehetlenné vált, aktivizálódott a Z. Fierlinger, E. Erban és J. Hajek vezette baloldal, amely szolidaritást vállalt a kommunista párttal. A régi vezetőségből sokan lemondtak — többek között B. Vilim főtitkár és Bernard, a külpolitikai osztály vezetője —, az új felrészített vezetőség egyértelműen rálépett arra az útra, amelyen a lengyel és magyar testvérpárt már régebben haladt. Mindez alátámasztotta a párt baloldali vezetői magját abban a korábbi elhatározásban, hogy a pártkongresszuson félreérthetetlenül kiszorítanak a pártból minden centrista felfogást, s a kongresszust a két munkáspárt egyesülésének jegyében tartják meg.

²⁰⁰ A jobboldal elleni harcban a baloldal helyenként túlságosan türelmetlen volt, a párt egész politikájáról helyenként talán pettyezetttebb képet nyújtott, mint ahogyan a fő országos kérdésekben az indokolt volt. Ez az ítélet azután átkerült a kommunista sajtóba, ahol Révai József emelte elvi rangra 1947 februárjában ezt a baloldali akciót is keveselő álláspontot (*Révai József*: i. m. 272—277. l.). Ezt azonban már akkor utólagos torzításnak érezzük, hiszen a baloldaltól többet várni korábban, 1945—47-ben nem lehetett, s nem is vártak.

hozzánk érkezett hírek világossá teszik, hogy a magyar Szociáldemokrata Párt apparátusát most vezető személyek nyílt ellentétben cselekszenek a magyarországi szociáldemokrata párt tömegeinek ismert kívánságaival." A távirat külön sérelmezi a „legnagyobb nemzetközi hírnévvel bíró személyeknek” a pártvezetőségből való kirekesztését.²⁰¹ A másik oldalon az olasz és a görög szocialista párt sok sikert kívánt a magyar pártnak.²⁰² Természetesen ugyanilyen értelemben érkezett jókívánság a csehszlovák párttól, de a baloldali Negrin-Lamoneda vezette spanyol szocialistáktól is, akik „legtestvéribb jókívánságaikat” küldték. Figyelemre méltó azonban a francia távirat — éppen az angolal szemben. A franciák ugyanis, miután kimentették magukat, semmiféle bíráló megjegyzést nem tettek, sajnálatuknak adtak hangot távolmaradásukért, majd leírták a végeredményben együttérző sort: „Jó kívánságainkat és szocialista üdvözlésünket küldjük.”²⁰³

Mindez azonban csak érdekes jelenség lehetett már, amire politika nem épülhetett, hiszen a kongresszus minden kapcsolatot megszakított a méltán elítélt Bevin, Blum és Saragat fémjelezte pártokkal. Ezekről állapította meg a referátumban Szakasits Árpád, hogy elvakult kommunistaellenességükkel megbontják a nemzetközi munkásmozgalom egységét, és népeiket „a kapitalizmus diktatúrájának vetik oda”.²⁰⁴

A legmagasbb pártfórumon, a kongresszuson elhangzott szavak gyakorlatilag annak a folyamatnak végét jelezték, amelynek során a magyar párt megszakította kapcsolatait a nyugati szociáldemokratákkal. Ennek formális bejelentése néhány nappal később, március 22-én történt meg.²⁰⁵

A magyar szociáldemokraták nemzetközi politikai önálló tevékenysége ezzel tulajdonképpen lezárult. Nemi összeköttetések, személyes baráti vonalak többek között nyugati baloldali szocialista körökkel ezután is fennmaradtak. Mindez azonban kevés volt tényleges politikai akciók kibontakoztatására. A munkáspártok egyesülésekor a baloldaliak ugyan még azt gondolták, hogy a későbbiekben is talán gyümölesztetni tudják a nemzetközi kapcsolataikat, de a Magyar Dolgozók Pártjában erre már nemcsak az objektív lehetőségek fogyatkoztak meg, illetőleg váltak részben értelmetlenné, hanem a párt akkori vezetői gyanakvással is fogadták ezeket az összeköttetéseket és teljes megszüntetésüket követelték meg. 1948 júniusa után a magyar munkásmozgalom fejlődésében új szakasz kezdődött, amely új problémákat és feladatokat vetett fel az immár egyesült szocialista-kommunista munkásság számára.

²⁰¹ A magyar munkásoztsztyály egyséégért! A Szociáldemokrata Párt XXXVI. kongresszusának jegyzőkönyve. Bpest. 1948. 4. l.

²⁰² Az olasz párt nevében felszólaló Dugoni a két párt történeti és eszmei közelségét hangsúlyozta, majd leszegelte, hogy meggyőződésük szerint mindkettő a „jó úton” halad a szocializmus felé (i. m. 92—93. l.).

²⁰³ I. m. 34. l.

²⁰⁴ I. m. 27. l.

²⁰⁵ P. I. Arch. 253/1—239. — A nyilatkozatot a Népszava 1947. márc. 23-i száma is közölte. A nyilatkozat szövegét a magyar párt megküldte a különböző szocialista pártoknak is két külön típusú levél kíséretében. A baloldali pártokhoz fordulva megírták: „Megszakítjuk a jobboldali szocialista pártokkal való kapcsolatunkat. Kedves elvtársak, fogadják testvéri szocialista üdvözlésünket” (P. I. Arch. 253/1—239). A másik típusú levél csak rögzíti, hogy megszakítják kapcsolataikat a londoni szervezetben tömörülő szociáldemokrata pártokkal. Ezentúl legjobb kívánságaikat küldik a pártoknak. A szocialista jelző itt hiányzik, s az okfejtés is.

Й. ЕМНИЦ

ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИЙ КУРС СОЦИАЛДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ ВЕНГРИИ, 1945—1948 ГГ.

Резюме

После освобождения страны Венгерская Социалдемократическая Партия в новой обстановке, новыми целями и в большинстве новыми руководителями вступила на путь внутренней организации партии и преобразования политической жизни страны. В сложившейся обстановке Социалдемократическая Партия в большинстве случаев в области внутриполитических вопросов содействовала демократическому прогрессу и социалистическим решениям проблем. Важнейшим залогом этого явилось осуществление единства рабочих. В деле осуществления и защиты прочности единства рабочих важную роль играло левое крыло Социалдемократической Партии, которое в период между 1945—1948 годами последовательно выступало за сотрудничество с Коммунистической Партией и за дружбу с Советским Союзом. По важнейшим вопросам — после внутренних дискуссий и исходя из различных причин — в большинстве случаев и центр принимал политику левого крыла, так как представления правого крыла оценивались им ошибочными, опасными для дела социалистического развития и авантюристскими.

В области внешнеполитических отношений и курсе Венгерской Социалдемократической Партии это же левое направление играло роль определяющего фактора. Уже в 1945 г. Венгерская Социалдемократическая Партия отгородила себя от политики Австрийской Социалдемократической Партии и подвергла ее критике, а с лета и осени 1945 г. критически отнеслась и к представленной Бевином политической линии Labour Party. О левой направленности Венгерской Социалдемократической Партии говорят те ответы, которые в 1946 г. были даны Партией на обращение Labour Party, а так же выступления венгерских представителей на идеологической конференции французских социалистов в 1946 г. Эта левая направленность проявлялась и в выступлениях венгерских делегаций на международных социалистических конференциях (1946—1947 гг.), и под ее знаком установились тесные связи между польской, венгерской и руководимой Ненни итальянской социалистической партиями. По инициативе этих трех партий, к которым присоединились швейцарская, бельгийская и французская левая-социалистическая часть (такие личности как З. Фирлингер, Й. Хумберт-Дроз, Изабелле Блум и проф. Е. Лабрюсс), родился в 1947 г. план особого сотрудничества левых социалистов. Левые социалисты подчеркивали идею классовой борьбы, боролись против политики холодной войны, подвергали критике антикоммунизм правых социалдемократов и трудились над тем, чтобы правительство английской рабочей партии пришло ближе к коммунистическим партиям и к Советскому Союзу. Так как данная, имеющая социалистическое намерение «политика моста» в 1947—1948 гг. стала неосуществимой, левые социалисты осознали это и выступали за защиту дела социализма.

J. JEMNITZ

LA LIGNE DE POLITIQUE EXTÉRIEURE DU PARTI SOCIAL-DÉMOCRATE DE HONGRIE (1945—1948)

Résumé

Après la libération du pays le Parti Social-Démocrate de Hongrie se mit à organiser son travail intérieur et à transformer la vie politique du pays dans des conditions changées, s'étant proposé de nouveaux objectifs et s'appuyant pour la plupart sur une nouvelle direction. Quant à la majeure partie des problèmes de politique intérieure surgis à cette époque le Parti ne manquait pas d'encourager le progrès démocratique et les solutions d'aspect socialiste, attitude qui nécessitait absolument la réalisation de l'unité ouvrière. La gauche social-démocrate qui entre 1945 et 1948 persévéra conséquemment dans la voie d'une collaboration avec le Parti Communiste et témoignait d'une attitude prosoviétique, avait un important rôle à jouer quant à la réalisation de l'unité ouvrière et à son maintien durable. Ayant considéré les conceptions de l'aile droite comme erronées qui mettent en danger l'évolution socialiste et se dégénèrent en une

politique d'aventures, pour de différentes raisons et à la suite des discussions déroulées au sein du Parti, le centre ne se refusa pas, lui non plus, à suivre la ligne précisée par l'aile gauche.

Pour ce qui est des relations et tendances sur le plan de la politique étrangère c'était la même influence de l'aile gauche qui prédominait au sein du Parti Social-Démocrate de Hongrie. Dès 1945, en soumettant à une critique la politique du Parti Social-Démocrate autrichien, le Parti hongrois ne tarda pas de s'en détacher et à partir de l'été et de l'automne de la même année il prit la même position à l'égard de la politique de Bévine influant sur le Labour Party. Les réponses données en 1946 aux requêtes de ce même Parti témoignent également des conceptions combattantes de gauche du Parti hongrois et ce sont les mêmes idées qui se reflètent dans l'intervention du délégué hongrois au congrès idéologique organisé en 1946 par les socialistes français. C'était la même orientation à gauche qui lors des conférences socialistes internationales (1946—1947) caractérisait l'attitude de la délégation hongroise, attitude qui conduisit à l'établissement d'étroits rapports entre les partis socialistes polonais, hongrois et italien, ce dernier conduit par Nenni. C'est l'initiative de ces trois partis, s'assurant le ralliement des socialistes de gauche tchécoslovaques, suisses, belges et français (tels que Z. Fierlinger, J. Humbert-Droz, Isabelle Blum et le professeur E. Larousse) qui, en 1947, donna naissance au projet d'un rassemblement à part des socialistes de la gauche. Ceux-ci mirent l'accent sur l'idée de la lutte des classes et engagèrent le combat contre la prédominance de la politique de guerre froide. Ils n'étaient pas sans critiquer l'anticommunisme des socialistes de la droite et déployaient des efforts en vue de rapprocher le gouvernement labouriste anglais au Parti communiste et à l'Union Soviétique. Ayant reconnu l'échec «de la politique de pont» de tendance socialiste, les socialistes de la gauche ne tardèrent pas d'embrasser la cause du socialisme.

RÁCZ BÉLA—STRASSENREITER ERZSÉBET

Az üzemi bizottságok szervezete (1944—1948)

Az üzemi demokrácia feltételeit hazánkban a felszabadulás nyomán kibontakozó népi demokratikus forradalom teremtette meg. Megvalósulása a tőkés termelés munkásellenőrzésének talaján ment végbe. A forradalom eredményeként létrejött munkás-paraszt demokratikus diktatúra funkcióinak betöltése ugyanis hazánkban is — mint a többi népi demokratikus országokban — szükségessé tette a tőkés gazdasági élet ellenőrzését az állam, illetve a munkástömegek részéről. Az utóbbi megvalósítása csakis a munkásság tömegeinek aktivizálásával, a termelés irányításába való közvetlen vagy közvetett bevonásával, vagyis az üzemi demokrácia biztosításával mehetett végbe. Az üzemi demokrácia tehát a munkásosztály hatalomért folyó harcának alapvető feltétele volt.¹

Tanulmányunkban az 1944—1948 közötti időszakban érvényrejutó üzemi demokráciának csupán egyik kérdésesportjával: a szervezeti keretek kialakulásával és az üzemi demokráciát megvalósító testületek működésének belső mechanizmusával kívánunk foglalkozni. Megvizsgáljuk azokat a történelmi előzményeket, melyek közvetlenül kihatottak az üzemi demokrácia szerveinek létrejöttére, továbbá azt, hogy a kialakult szervezeti forma mennyire tette lehetővé az üzemi demokrácia megvalósulását és kiterjedélyesedését, a szervezeti keretek változása hogyan befolyásolta az üzemi demokrácia fejlődését, illetve elsorvadását.

*

Az 1944-ben létrejött és az üzemi demokráciát érvényrejuttató szerveknek figyelemreméltó hazai és nemzetközi hagyományai voltak. A szervezett munkásság számottevő része előtt ismertek voltak az 1918—1919-es forradalmak idején létrejött gyári munkásszervek szervezeti formái, és e szervek működési mechanizmusa, forradalmi tevékenysége. A 30-as években létező osztrák üzemi tanácsokról, majd az antifasiszta mozgalom kibontakozásakor az Atlanti Óceántól Lengyelországig újjászületett munkásszervekről szóló hírek azonban a Horthy-fasiszmus rendőrterrorja miatt a szervezett munkásságnak már jóval szűkebb rétegéhez jutottak el. Ezek a hírfoszlányok nem adhattak teljes és hű képet a fenti munkásszervek tevékenységéről, szervezeti életéről.

Így a Tanácsköztársaság idején kialakult szervezeti forma és gyakorlat a munkásellenőrzés és az üzemi demokrácia terén szinte élő tradíció maradt a munkásmozgalomban a Horthy-rendszer idején is. És bár ekkor még részleges bevezetésének feltételei sem teremtődtek meg, a forradalmi mozgalomban részt

¹ Bővebben lásd Rácz B. és R. Strassenreiter E.: Az üzemi bizottságok harca a tőkés termelés és elosztás munkásellenőrzésének megvalósításáért és kiszélesítéséért (1944—1948). Párt-történeti Közlemények, 1965. 1. sz.

vett munkások körében elevenen élt a munkásellenőrzés és a munkásdemokrácia gondolata, és különböző formában és súllyal, mint fontos politikai követelés, állandóan felvetődött a gyakorlati mozgalmi munka során.²

Nem véletlen tehát, hogy a felszabadulást közvetlenül megelőző hónapokban, amikor a fasiszta Németország elleni háború a vége felé közeledett és a demokratikus átalakulás lehetősége reális valósággá kezdett válni, a munkáspártok a fasizmus leverését követő időszakra programot dolgoztak ki, melyben foglalkoztak a tőkés termelés munkásellenőrzésének gyakorlati megvalósításával, az üzemi demokrácia kiépítésével is. Igaz, hogy a KMP ill. az SzDP vezetőinek elképzelései az üzemi demokrácia szervezeti kereteiről kiforrotlanok voltak, a megvalósítás konkrét formáira, módjaira és szervezeti kereteire vonatkozó megoldások fel sem vetődtek. Mégis az a tény, hogy elvileg mind a munkásellenőrzés, mind az üzemi demokrácia szükségessége felvetődött, hozzásegítette a pártokat a felszabadulást követő hetekben, hónapokban a helyes és a konkrét álláspont kidolgozásához, a gyakorlati politika végrehajtásához.

Az üzemi demokrácia és a munkásellenőrzés szerveinek kiépülésére, szervezeti kereteinek kialakulására a felszabadulás nyomán, 1944—1945 fordulóján került sor, ezért ezt a félévet az útkeresés időszakának is nevezhetjük.

A szovjet csapatok elsőnek Tiszántúlt, az országnak iparilag fejletlen részét szabadították fel, de ez nem jelentette azt, hogy e vidék forradalmi fejlődése akárcsak egy tempóval is elmaradt volna a munkáscentrumok forradalmi fejlődésének ütemétől. A felszabadulás által biztosított lehetőséget a Viharsarok forradalmi hagyományokban gazdag, forradalmi harcokban edzett munkássága nyomban kihasználta. Szeged 1944. október 11-én szabadult fel, s az első bétén a Szegedi Kenderfonó gyárban a kommunisták kezdeményezésére önkinevezés útján megalakult a város első kollektív forradalmi testülete: az üzemi tanács. Az eddig előkerült dokumentumok szerint ez volt az ország első legális üzemi kollektív munkás szervezete.³

A szegedieket megelőzve, még a fasiszta terror nehéz körülményei között, 1944 nyarán a kommunisták kezdeményezésére számos fővárosi üzemben illegális üzemi bizottságok alakultak. Elsők között jött létre 1944 július végén Szabó Károly javaslatára a Hazai Fésűsfonóban az illegális üzemi bizottság. Szabó Károly az üzem kommunistái közül hat személyt: Jantai Árpád mérnököt, Kroh Lászlóné tisztviselőt, Kovács Lajos, Horváth Ferenc és Szép Károly munkásokat, illetve Kiss Lajost (igazi nevén dr. Bihari Ottót) a gyár laboratóriumába illegális összejövetelre hívott össze, melyen kimondták az illegális üzemi bizottság megalakulását. Az üzemi bizottság a Jantai Árpád irányítása alatt álló laboratóriumban rendszeresen ülésezett.⁴ Illegális üzemi bizottságok működtek még többek között Csepel több üzemében, a Kőbányai Polgári Serfőzőben, a Dunai Repülőgépgyár kőbányai részlegében, valamint a Fogaskerékgyárban is. Ez utóbbi gyár illegális üzemi bizottságát a gr. Károlyi Károly út 5. sz. alatti ház pincéjében

² Apró Antal visszaemlékezése [saját gyűjtés].

³ Bővebben lásd *Strassenreiter Erzsébet*: „Az üzemi bizottsági rendszer kialakulása és a munkásellenőrzés megvalósulásának kezdete (1944 október—1945 május)”, PK, 1963. 4. sz. 5. l. — Meg kívánjuk jegyezni, hogy a visszaemlékezések gyűjtése során a Sarkadi Cukorgyárban találkoztunk olyan állásponttal, hogy ott már október 8-án megalakult a munkásbizottság. (Sarkad 1944. október 6-án szabadult fel.) Ezt az állítást sem a később alakult bizottság tagjai, sem az akkor ott dolgozó munkások nem tudták megerősíteni. A fenti álláspontot egykorú iratok sem igazolják.

⁴ Szabó Károly, Jantai Árpád visszaemlékezése. [saját gyűjtés].

választották meg Krajcsovits József fogaskerékgyári vasmunkás kezdeményezésére, aki egyben a fenti épület házfelügyelője volt. A pincében 18—20 munkás jelent meg, köztük 6—8 pártönkízüli, akik megválasztották a 11 tagú, kommunistákból álló bizottságot. Az illegális üzemi bizottság vezetőjeül Barna Sándort választották meg. E népes csoport az illegalitás viszonyai között többet nem jött össze. A feladatokat főleg munka közben adták át egymásnak.⁵

Az illegális üzemi bizottságok azzal a céllal alakultak meg, hogy megakadályozzák az üzemek kitelepítését és megbénítását, szervezzék és irányítsák a termelés szabotálását, a fasizmus elleni harcot, a felszabadulást követően pedig a gyáron belül kézbe vegyék az üzemet és segítsék a termelés beindítását.⁶

Az illegális üzemi bizottságokon kívül a párt kezdeményezésére több budapesti üzemben ellenállási csoport szerveződött. Ezek gyakran nemcsak a gyári felszerelések mentését végezték, hanem a gyáron kívül is végrehajtottak akciókat, pl. a Fehérvári út és a Horthy Miklós út közötti szakaszon a vasúti sínek felrobbantása.⁷

Az üzemet szerető és védelmező munkásság elszántságát és hősiességét hirdeti a Vadásztöltény-, Gyutacs és Fémárugyár Mosonmagyaróvári gyára 50 munkásának fegyveres ellenállása az SS robbantó osztagokkal szemben.⁸

Míg 1944—1945 fordulóján a magyar munkásság túlnyomó többsége a nyilas rémuralom alatt élt és sokan életük kockáztatásával szabotálták a termelést, a gépek, nyersanyagok és árukészletek elrablását és illegálisan szervezkedtek, addig a szovjet hadsereg által felszabadított területeken a munkásság, a Szegedi Kenderfonó gyár munkásaihoz hasonlóan, Tiszántúl többi üzemében, gyárjaiban, malmaiban stb. is létrehozta saját forradalmi testületeit. Szegeden még 1944-ben szinte valamennyi gyárban, üzemben választás vagy kinevezés útján megalakultak az üzemi tanácsok.⁹

A kollektív munkásbizottságok városokként, sőt gyakran helyiségekként különböző módon és formában, más és más elnevezés alatt alakultak meg. Nem egy esetben egy város üzemei között is jelentkeztek eltérések a szervezésben. A Szentesi Napló nyomdában pl. a munkások *nyílt szavazással választották* meg a négytagú üzemi tanácsot,¹⁰ a Zsoldos Gőzmalom Ipari- és Kereskedelmi Rt. üzemegységeiben pedig az üzemi tanács tagjait az *MKP szentesi szervezete nevezte ki*.¹¹ Békéscsabán a Bohn M. és Társa Tetőcserép és Téglagyárban 1944 november első napjaiban *önkinevezés* útján *5-ös munkásbizottság* alakult.¹² A Rokka Kötszövőgyár munkásai ugyanakkor a *városi szakszervezeti bizottság kezdeményezésére* 1945 január első hetében *titkos szavazással választották* meg a *kilenc tagú üzemi bizottságukat*.¹³ Széles demokratizmusa miatt feltétlenül említésre méltó a Kőszénbánya Sólóymtelepi első üzemi bizottság létrejötte is.

⁵ Krajcsovits József visszaemlékezése [saját gyűjtés].

⁶ Szabó Károly, Krajcsovits József, Jantai Árpád visszaemlékezése [saját gyűjtés].

⁷ Id. Strassenreiter József visszaemlékezése. — A fenti tevékenységre bővebben lásd *Padányi Mihály*: „Fegyverrel a megszállók ellen”, illetve *dr. Gergő Zoltán*: „Harc a budapesti gyárak munkásainak és gépeinek elhurcolása ellen”. Megjelentek „A szabadság hajnalán” Bpest, Kossuth Kiadó, 1965. 9—34. l.

⁸ Bővebben lásd: Társadalmi Szemle, 1965. 2. sz. 63—64. l.

⁹ Szegedi üzemi tanácsok megalakulásának módjairól bővebben lásd *Strassenreiter Erzsébet*: i. m. 1963. 4. sz. 5—6. l.

¹⁰ Szentesi ÁL Szentesi NB 1945—4.

¹¹ Szentesi ÁL Zsoldos Gőzmalom ir. 1. cs.

¹² Vasvári Pál visszaemlékezése.

¹³ Az MSZMP gyári pártszervezetének írásos tájékoztatója.

1945. január 28-án a telep műszaki vezetői és 108 bányász üzem i bizottság választásra jött össze. Az értekezlet kezdetén egy öreg szervezett bányász javaslatára a gyűlés közfelkiáltással *10 idős bányászból álló jelölőbizottságot* hozott létre. A jelenlevők e bizottság által beterveztett személyek közül *titkos szavazással választották meg* a héttagú üzem i bizottságot.¹⁴ Az Első Orosházi Hengerműmalomnál az MKP helyi szervezet által a malom élére állított *biztos kezdeményezésére* az alkalmazottak a malom vezetésére *nyolctagú üzem i tisztikart választottak*.¹⁵ A Debrecen felszabadulását követő második napon, 1944. október 21-én, Szatmári Ferenc javaslatára a MÁV Járműjavító Műhelyében *önkinevezés útján* 10-es munkásbizottság alakult.¹⁶ A MÁVAG Diósgyőri üzem eiben a *szociáldemokraták kezdeményezésére* a gyár felszabadulását követő héten *választás útján* népes üzem i tanács alakult.¹⁷ Az Ózdi Vasműben az MKP helyi szervezetének határozatára 1945 január utolsó napján a *két munkáspárt kiküldöttjeiből* hattagú Termelési Bizottság alakult.¹⁸ Február első felében a Vasműben már létrejött a munkásokat, a műszakiakat és a mb. igazgatót magába foglaló 38 tagú népes üzem i tanács is.¹⁹ Elvértve előfordult, hogy a fasiszta kormányrendelettel 1944 nyarán életre hívott gyári üzem i választmányokba egy-egy illegális kommunista, vagy szervezett, baloldali munkás is bekerült, mint pl. a Hoffherr gyárba, vagy az Ózdi Vasműbe. Egyedi eset a Szolnoki Cukorgyár üzem i választmánya, ahol a tagság abszolút többsége a gyár baloldali munkásaiból került ki, akik a Szolnok felszabadításáért folyó harcok idején — 1944. október 8-a és november 3. között — mindvégig a gyárban maradtak. A menekülő gyárigazgató október 8-án az ügyek intézését a gyárban maradt munkaügyi választmány négy tagjának adta át.²⁰ A felszabadulás után az 1944 nyarán a gyár munkásai által megválasztott négytagú üzem i választmány további négy kommunista munkással egészült ki és mint munkásbizottság átvette a gyár vezetését.²¹

Helyenként a szakszervezeti mozgalom tartópillérét, a Horthy-korszakban aktívan tevékenykedő, a munkásmozgalomban mélyen gyökerező bizalmi testületet szervezték újjá. Azonban ezek már, a szervezett munkásság érdekeinek kifejezése és védelmezése mellett, végrehajtották a tőkés termelés és elosztás ellenőrzését is, vagyis tevékenységük körét kibővítve, a forradalmi kollektív munkásbizottságoknak a szerepét töltötték be. A bizalmi testületeknek ez a megváltozott helyzete és szerepe jutott kifejezésre a Szakszervezetek Pécsi Titkárságának 1945. február 20-ára elkészült és a Pécsi NB által március elsején jóváhagyott Bizalmi Testületek jogkörének szabályzatában. A szabályzat kimondta, hogy minden gyárban az összes munkavállalók részvételével, a gyáron belül részlegenként titkos szavazás útján kell a bizalmiakat megválasztani. Ha egy részlegnél három munkavállalónál kevesebb dolgozik, akkor „bizalmi választásra szükség nincsen. Hármon felül kb. 200 munkásként kell egy-egy bizalmi választani”.

¹⁴ SzOT L. Bányász Szaksz. 1945. 7. d.

¹⁵ Gyulai ÁL Gözmalom ir. sz. n.

¹⁶ Az üb. 1946. febr. 28-i ülésének jegyzőkönyve — Szatmári Ferenc tulajdonában.

¹⁷ Mazár Ferenc visszaemlékezése.

¹⁸ Bővebben lásd Kirschner Béla—Rácz Béla: Az Ózdi Vasmű története a felszabadulás időszakában. Századok, 1963. évi 3. sz. 662—663. l.

¹⁹ Az üb. febr. 25-i ülésének jkv-e. Gergely István tulajdonában.

²⁰ OL Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Ipari Titk. 217. cs. Az üzem i munkaügyi választmányok életrehívását a politikai és gazdasági élet bomlása kényszerítette ki. Az üzem i választmányok a burzsoázia vezetésével és ellenőrzése mellett tevékenykedhettek.

²¹ Polonyi Szücs András visszaemlékezése.

A bizalmiak maguk közül „titkos szavazással főbizalmi választanak”.²² A szabályzat egységes elvek szerint rendezte a Pécs város és Baranya vármegye területén 1944 decemberétől 1945 február közepéig megvalósított különböző gyakorlatokat „a munkafegyelem fenntartása és a munkások jogainak, valamint kötelességeinek köztudomásra hozása érdekében” — olvasható a tervezet elvi indoklásában.²³

A Lábassy-féle Mezőgazdasági Ipar és Gépgyárban a régi szervezett vas-munkások 1944 novemberében a Vas- és Fém munkások Országos Szövetségének üzemi csoportját szervezték újjá, és ennek öttagú vezetősége gyakorolta azokat a jogokat, melyeket másutt az üzemi tanácsok, üzemi bizottságok: irányította a fasiszta tulajdonos által elhagyott gyárat. Az öttagú vezetőség 1945 márciusában üzemi bizottsággá alakult át.²⁴

Az eddig felsorolt példák szemléltetően mutatják, hogy 1945 kezdetére Salgótarján, Miskolc, Szolnok, Szeged, Pécs városok vonalától keletre a felszabadított területek gyárainak, üzemének túlnyomó többségében a munkások már az első alkalommal is a termelés irányítására és ellenőrzésére kollektív munkásteleket állítottak fel.

A felszabadulás első hónapjában akadtak azonban ettől eltérő kísérletek is. A Viharsarok legforradalmibb részének egyes helyein, pl. Hódmezővásárhelyen, Makón, Orosházán a MKP helyi szervezetének vezetősége az üzemek, gyárak élére biztosokat (üzemi, termelési, politikai) nevezett ki. A biztosok feladata a termelés megindításának megszervezése, a munkásság, továbbá a kommunista párt érdekeinek a képviselése volt. Orosházán 18, Hódmezővásárhelyen 9 politikai biztos neveztek ki. Ebben az intézkedésben a Tanácsköztársaság üzemi biztos rendszerére élelt újjá, amely mögött lényegében a tőkés tulajdon kisajátításának gondolata húzódott meg. Ez a forma az országnak szinte kizárólag ebben a részében jelentkezett. Elterjedését meggátolta, hogy a MKP Központi Vezetőségének ezen a területen dolgozó tagjai határozottan felléptek e gyakorlat ellen.²⁵ Igen ritkán, de előfordult, hogy a kommunista párt helyi szervezete a gyárigazgató mellé munkásigazgatót állított. Pl. az Ózdi Vasműben a MKP vezetősége által kinevezett munkás az igazgató személyi ellenőréként tevékenykedett: egy szobában ültek, minden hivatalos tárgyaláson közösen vettek részt, az igazgató minden rendelkezését ellenőrizte. Az ellenőrző igazgatói funkció 1945 márciusában szűnt meg. Az ellenőrzésnek ez a formája szintén a Tanácsköztársaság gyakorlatának emlékéből eredt.

Az üzemi bizottságok megalakulása és általánossá válása a felszabadult fővárosban rövidebb idő alatt ment végbe, mint Tiszántúlon és Észak-Magyarországon. Ez a gyorsabb tempó Budapest sajátos helyzetével magyarázható. Egyrészt, a főváros és környéke a magyar munkásmozgalom fellelegvára és központja volt. Nemcsak azért, mert a munkásmozgalmak több mint 60%-a itt élt, hanem azért is, mert Nagy-Budapest területén összpontosult a magyar munkásmozgalom elméletileg, politikailag képzett, a burzsoáziával vívott küzdelmekben gazdag tapasztalatokat szerzett harcosainak jelentékeny része. Másrészt, a főváros területén, — mint erre már utaltunk — számos illegális üzemi bizottság, ellenállási csoport tevékenykedett, amelyek a felszabadulás után azonnal legáli-

²² Pécsi ÁL Pécsi NB 1945—108.

²³ Uo.

²⁴ MSZMP üzemi pártszervezetének írásos tájékoztatója.

²⁵ PI Arch. 102—1. ő. e.

zálódtak és a munkások nevében hozzáálltak a feladatok megoldásához. Az üzemi bizottságok gyors elterjedését a fentiekén kívül segítette még az is, hogy a munkáosztály politikai és szakmai szervezeteinek központi vezető testületei a fővárosban működtek és szervező munkájukkal elősegítették az üzemi bizottságok megalakulását.

A munkásmozgalom harcosai: kommunisták, szociáldemokraták, szakszervezeti tagok ezrei indultak el felszabadulásuk első óráján, napján második otthonukba, dícső harcaik s leendő küzdelmeik színhelyére, a fasiszták által kifosztott s felrobbantott üzemekbe, hogy megszervezzék a munkások forradalmi szervét: az üzemi bizottságokat, a munkásság helyi hatalmi szervét. Az indulásra 1945. április végén így emlékezett vissza Pongrácz Kálmán, a Ganz Vagongyár kommunista üzemi bizottsági elnöke, a Magyar Rádióknak adott nyilatkozatában: „Január 18-án jelentünk meg a gyárban azokkal a munkás és tisztviselő társakkal, akiknek a lakásuk közel esett a gyárhoz, de számosan voltak olyanok is, akik sokszor 15 km-t gyalogoltak, hogy elérjék a munkahelyüket... Az első órákban nagy elkeseredés vett erőt rajtunk látva a rombolást, — különböző nemzetiségű elesett katonákat, civileket — ... kesergésre nem volt időnk, mert tudtuk, hogy a gyárnak az újjáépítése a mi feladatunk, akik hosszú esztendőök alatt összeforrtunk a gyárral.”

„...hát neki láttunk a munkának, hogy minél előbb életet fakasszunk a lerombolt műhelyekben. Első dolgunk az üzemi bizottság megalakítása volt s itt elsősorban a munkásmozgalom régi harcos tagjai jöttek számításba, akik lelket tudtak önteni a munkatársaikba.”²⁶ A fenti nyilatkozat plasztikusan ábrázolja a sok száz fővárosi és vidéki üzemben az első napokban, hetekben végbement eseményeket.

Számos budapesti üzemben az üzemi bizottságok a gyár felszabadulásának napján vagy másnapján megalakultak. Ezek az üzemi bizottságok (üzemi tanácsok) mint a Ganz Vagonban, a Roessemann Harmatta Gép- és Csőgyárban, a Weiss Manfréd Acél- és Féművekben, a Neményi Papírgyárban, a Magyar Pamutipar újpesti telepén, vagy a „Granit” Porcelán- és Kőedényáru gyárban stb. önkinevezés útján jöttek létre. Viszont a gyár felszabadulása után csak néhány nap múlva megalakuló üzemi bizottságok tagjait — a legtöbb esetben — az addig megjelent munkások nyílt szavazással választották meg, mint pl. a Röck István Gépgyárban, a Magyar Posztóban, a Goldberger kelenföldi telepén, a Chinoin Gyógyszergyárban stb.

Budapesten és környékén az üzemi bizottságok sokkal egységesebb elvek alapján szerveződtek, mint Tiszántúlon. Az egyöntetűbb folyamat annak tulajdonítható, hogy a fővárosban a munkásmozgalom összeforrottabb, szervezettebb volt, mint vidéken. Az egységesebb elvek érvényre jutását jelentősen elősegítette a BNB ötös bizottságának 1945. január 28-i felhívása, amely felszólította az üzemek dolgozóit, hogy minél előbb alakítsák meg az üzemi bizottságaikat,²⁷ egyben utasította a Szakszervezeti Tanácsot, hogy február 7-ig készítse el az üzemi bizottságok működési szabályzattervezetét. Az elkészült tervezet Budapest számos üzemébe eljutott és az üzemi bizottságok megválasztásának és működésének alapjául szolgált.

²⁶ SzOT L. Vasas Szaksz. 1945.

²⁷ Pl. a BNB ötös bizottságának felhívására alakultak meg 1945. febr. 8-án a Shell Kőolaj Rt.-nél, febr. 10-én a Nyírbogdányi Petróleum Rt.-nél, febr. 14-én a Fantó Egyesült Magyar Ásványolajgyárak Rt.-nél az üzemi bizottságok (P 1 Arch. 2/16—93).

A tervezet három típusú üzemi bizottság felállítását javasolta, mégpedig:

1. gyári, telephelyi;
2. a vállalat központjában ún. központi;
3. területi, községi, kerületi — üzemi bizottságokat.

1. Minden üzemben — olvasható a tervezetben —, amely legalább 50 embert foglalkoztat, üzemi bizottságot kell választani az alkalmazottak közül demokratikus formák között. 50—100 alkalmazottat foglalkoztató üzemben az üzemi bizottság létszáma 3 fő, egy elnök és két tag. 100 alkalmazotton felül az üzemi bizottság létszáma 5—15 fő, de ennél több nem lehet.

Az Ideiglenes Szakszervezeti Tanács Kőbányai Titkársága²⁸ 1945. január 21-i alakuló ülésén szintén foglalkozott az üzemi bizottságok szervezésének meggyorsításával, továbbá a szervezendő üzemi bizottságok létszámával. Azokban az üzemekben — mondta ki a határozat —, ahol 100-nál kevesebb embert foglalkoztatnak, az üzemi tanácstagok száma három, 500 munkásig öt, és ennél nagyobb számú munkással rendelkező üzemekben a tanácstagok száma hét. A Kőbányai Titkárság — megelőzve az Ideiglenes Szakszervezeti Tanács határozatát — nem tett különbséget 50-en alul, illetve felül foglalkoztató üzemek között, és a létszám kérdésben is más nézetet vallott. Határozata azonban a kőbányai gyárak üzemi bizottságainak megformálódását alapvetően befolyásolta.

2. A több telephellyel rendelkező vállalatoknál a tervezet a központi telephelyen központi üzemi bizottság felállításáról is intézkedett. Ennek hatásköre az egész vállalatra kiterjedt, s a helyi üzemi bizottságok kötelesek voltak határozatait figyelembe venni. A központi üzemi bizottságok felállításának szorgalmazása helyes törekvés volt, mert a tőke hathatósabb ellenőrzését, a termelés növekedését szolgálta. A Szakszervezeti Tanács tervezetéből viszont nem derül ki, hogy a központi üzemi bizottság alatt pontosan mit is kell érteni. A telephelyek üzemi bizottságainak küldötteiből választott testületet-e, vagy a részvénytársaságok központjaiban dolgozók üzemi bizottságát? Az utóbbi a központban dolgozó tisztviselők üzemi bizottsága volt, amelyben csak esetenként érvényesült a munkásság érdeke. Ezek az üzemi bizottságok 1945 februárjában alakultak meg. A Dreher-Haggenmacher telepek üzemi bizottságai — megelőzve a Szakszervezeti Tanács szabályzatát — 1945. január 30-án szervezték meg a központi üzemi bizottságukat, Közös Munkásbizottság elnevezés alatt. Valószínűleg ez felelt meg a szabályzatban foglalt elveknek: a bizottság tagjai a telephelyek üzemi bizottságaiból kerültek ki. Ez a bizottság a munkásság érdekeit képviselte, koordinálta a munkásbizottságok működését, összgyári érdekké emelte az üzemi részek problémáit.

3. „Az 50-nél kevesebb munkást foglalkoztató üzemek alkalmazottai, községenként, Budapesten kerületenként választanak egy közös üzemi bizottságot, amely ugyanazon szakmában foglalkoztatott kisüzemi alkalmazottak összességét képviseli, a község, illetve a kerületben levő kisüzemi vállalatok tulajdonosainál.”²⁹ Tudomásunk van arról, hogy ezek a területi elveken felépült üzemi bizottságok is több helységben létrejöttek, főleg Budapest környékén, és hathatósan elősegítették a területükön működő üzemi bizottságok munkáját.

²⁸ Az Ideiglenes Szakszervezeti Tanács a szakszervezeti munka mielőbbi megindítása illetve meggyorsítása érdekében az első ülésén elhatározta, hogy Budapest területén három Titkárságot állít fel, mégpedig Kőbányán, Lágymányoson és Óbudán (PI Arch. 253/061—1945.—1).

²⁹ Uo.

1945 elejére a felszabadult gyárak, üzemek, bányák, részvénytársaságok központi irodái, pénzintézetek, kereskedelmi nagyvállalatok döntő többségében — még az 50 alkalmazotton aluliak nagy részében is — megalakultak a munkásság forradalmi szervei. A különböző formájú és elnevezésű szervek tevékenységének tartalma viszont lényegében azonos volt. A munka megkezdésének biztosítása, a munkafegyelem fenntartása mellett megvalósították a vállalat vezetésében a munkásság aktív részvételét is. A saját kezdeményezésre bevezetett fenti gyakorlatot a munkások szintén eltérően alkalmazták, de erre most nem térünk ki. Az üzemi munkásszervek létrejötte ismételten bizonyítja, hogy a munkásosztály a forradalom másnapján létrehozta a termelés irányítására és ellenőrzésére a saját forradalmi szervét. A különböző típusú és elnevezésű szervek azt is tükrözték, hogy a munkásokban vagy munkáscsoportokban a forradalmi emlékek, tapasztalatok, illetve hírek tovább éltek, hogy a munkásokból a 25 éves fasiszta diktatúra embertelen terrorja sem tudta kiölni a proletárdiktatúráért vívott harc eszméit.

Az első gyári munkásszervek (üzemi bizottság, üzemi tanács stb.) életrehívásában a munkásmozgalom forradalmi törzsét alkotó kommunisták, baloldali szociáldemokraták, régi szakszervezeti tagok vettek részt, akik pártjaik szervezése mellett, — melyek akkor még területi elvek alapján alakultak meg — az üzemekben létrehozták az összmunkásság hatalmi szervét is.

Ebben a munkában kezdeményezőként általában a kommunisták léptek fel, ami felkészültségükből, dinamikusságukból, bátorságukból, osztályharcosságukból következett. A szociáldemokraták háttérbe szorulása ugyanakkor abból is fakadt, hogy a SzDP baloldali érzelmű tagságának számottevő része a felszabaduláskor átlépett a KP-ba, továbbá kezdetben — főleg Tiszántúlon — eluralkodott az a nézet, hogy a munkásosztálynak csak egy pártja lesz, a kommunista párt.

Viharsarok, Észak-Magyarország, Dunántúl és Nagy-Budapest üzemi bizottságainak többsége a kommunisták, illetve a helyi kommunista párt kezdeményezésére alakult meg.³⁰

A kommunisták, a kommunista pártszervezetek mellett, az üzemi bizottságok szervezésében, — ugyan kisebb számmal — de részt vettek a szociáldemokraták, a szociáldemokrata pártszervezetek is, s nem egy vállalatnál ők voltak a kezdeményezők.

A szociáldemokrata párt helyenkénti lemaradása, továbbá bizonyos háttérbe szorulása nem jelenti azt, hogy nem ismerte fel az üzemi bizottságok jelentőségét.³¹ Debrecen üremeiben a szervezkedésre a szociáldemokrata párt döntő befolyást gyakorolt, az Ózdi Vasműnél az SzDP és az MKP egyenlő erőt képviselt, az ország számos nagyüzemében a szociáldemokrata párttagok és pártszer-

³⁰ Az Első Orosházi Hengermalomnál 1944. nov. 12-én, a Szentesi Napló Nyomdánál dec. 26-án, a Sorg Antal Építőipari Rt.-nél 1945. jan. 17-én, a Chinoin Gyógyszer- és Vegyszeti Termékek Rt.-nél jan. 18-án, a Dunai Repülőgépgyárnál, az Agrolux Rt.-nél, a Révai Irodalmi Intézetnél jan. 28-án, az Uhri Testvérek Autókarosszériagyár (Hungária úti telepén) febr. 1-én, a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyárnál febr. 2-án, a Hunnia Filmgyárnál febr. 6-án, a Magyar Wolf-ram Lámpagyár Kremenszky János Rt.-nél febr. 8-án, a Tubus és Kupakgyár Rt.-nél febr. 12-én, a Futuránál febr. 15-én, a Standard Villamossági Rt.-nél febr. 19-én a kommunista párt kerületi, illetve központi kiküldötteinek jelenlétében tartották meg az üzemi bizottságok választását. Igen jelentős szerepet játszottak az MKP szervezők a dunántúli gyárak üzemi bizottságainak szervezésében is.

³¹ *Ságvári Ágnes*: Tömegmozgalmak és politikai küzdelmek Budapesten 1945—1947. Bpest, Kossuth Kiadó. 1964. 80—81. l.

vezetek kezdeményezésére és aktív részvételére jöttek létre az üzemi bizottságok.³² 1945 február közepétől kezdve a szervezők az MSZDP Központi Üzem-szervezési Osztályától kapott megbízólevelekkel járták a gyárakat és szervezték az üzemi bizottságokat is.³³

Az üzemi bizottságok többségében a pártmegoszlás szerinti összetétel a szervezők pártállása alapján alakult. Mivel az üzemi bizottságok többsége kommunisták kezdeményezésére alakult meg, a bekerült tagok többsége is kommunista volt. Akadtak olyan bizottságok — főleg a kommunisták közreműködésére létrejöttek között³⁴ —, amelyeknek tagsága teljes egészében a szervező pártállása szerint alakult. Általános volt azonban — függetlenül attól, melyik munkáspárt befolyása érvényesült —, hogy az üzemi bizottságokba csak szervezett dolgozók kerültek be. A bizottságok munkástagjai a két munkáspárthoz tartoztak, a tisztviselői tagok egy része pártonkívüli volt.

A Független Kisgazdapárt 1945 február végéig még kísérletet sem tett arra, hogy tagjait a termelő (vagyis az ipari és bánya-) vállalatok üzemi bizottságaiba bejuttassa. A pénzügyi intézetek, a MÁV, a posta, a részvénytársaságok központi irodáinak üzemi bizottságaiba viszont szépszámmal kerültek be kisgazdapárti tagok.³⁵

A Nemzeti Parasztpártnak ekkor csak néhány üzemi bizottságban volt egy-egy képviselője.

Az üzemi bizottságok szervezésébe hamarosan bekapcsolódtak a szakszervezetek vidéki titkárságai (Szeged, Pécs, Debrecen stb.), a szakmai szakszervezetek központjai, mindenek előtt a Vasas Szakszervezet, továbbá a Szakszervezeti Tanács, melyek a felszabadulást követő napokban gyorsan újjászerveződtek.

A Nemzeti Bizottságok — főleg az ipari centrumokban pl. Budapest, Miskolc, Pécs stb., ahol a munkásság képviselőinek elhatározó szerepe dominált — igen aktívan támogatták az üzemi bizottságok létrehozását és tevékenységét. A BNB ötös bizottságának ilyen vonatkozású állásfoglalását és rendelkezését az előzőekben ismertettük. Hasonlóan tevékenykedett a miskolci NB is, amely pl. több vállalatnál elrendelte az üzemi tanács felállítását, a már működőket viszont a tőkésekkel szemben megvédte, mint a Ládi Fűrésztelep üzemi tanácsát.³⁶ Budafokon és Albertfalván a nemzeti bizottságok közigazgatási területük üzemi bizottságainak irányítására koalíciós elvek alapján NB üzemi bizottsági albizottságokat állítottak fel. Az albizottságok vezetői a NB üléseken rendszeresen beszámoltak üzemi szemléikről és az elvégzett munkáról.³⁷

³² Pl. a Diósgyőri MÁVAG-ban, a Gránit Porcelán- és Kőedénygyárnál, a Stühmer Frigyes Rt.-nél, a Bosch Róbert Kft.-nél, a Hungária Vegyiművek Illatos úti telepén, a Ganz Hajóban, az Egyesült Izzóban, az Elzett Vasárugyár Rt.-nél, a Bretschneider Cipőgyárnál, a Chromó Magyar Általános Papíripari Rt.-nél, a Hoffer és Schrantz-gyárnál, a Budapest környéki üzemeknél, a Magyar Vagon győri vállalatánál.

³³ A kiküldött feladata volt, hogy „... az üzemi bizottságot megalakítsa, a tisztviselőket és munkásokat a szociáldemokrata pártba beszerveze és az üzemek üzemképes állapotba való helyezését szorgalmazza”, továbbá a konkrétan megnevezett gyár, üzem, intézmény „... üzemi bizottságának a segítségére legyen a reakciós és nyilas elemek feltárásában és azoknak az üzemből való eltávolításában”. A feladatok között megtaláljuk a szakszervezet létrehozását, a termelési feltételek megteremtésének előmozdítását is. Ilyen tartalmú megbízóleveleket febr. 14-től febr. 28-ig 18 különböző vállalatokban szervezési munkát végző elvtárs számára adtak ki (PI Archivum 253/1945/1—148).

³⁴ Neményi Papírgyár, Roessemann-Harmatta, Magyar Posztó.

³⁵ Pl. a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál 1945. febr. 20-án titkosan választott 7 tagú üzemi bizottság tagjai közül kettő kisgazdapárti volt.

³⁶ Miskolc ÁL. Miskolci NB.

³⁷ Pest, Nógrád m. L. Budafoki és albertfalvai NB-ok 1945. évi ir.

Míg a NB-ok üzemi bizottsági albizottságait és a vállalati központok üzemi bizottságait *koalíciós elvek* alapján választották meg, addig a termelő vállalatok üzemi bizottságai a *munkásegység alapján* jöttek létre. A munkások és a szakszervezetek csak a két munkáspárt tagjainak részvételét tették lehetővé, kifejezésre juttatva, hogy az üzemi bizottság a munkások forradalmi-hatalmi szerve.

Az üzemi bizottságok munkástagjainak döntő többsége középkorú szakmunkás volt, betanított és segédmunkásokat csak elvétve találunk bennük. Feltűnő a munkásnők igen alacsony száma. Még a textilgyárakban is, ahol a dolgozók többsége nő volt, az üzemi bizottságokba csak egy-két nő került be.

A vállalatok termelő egységeinél megalakult üzemi bizottságokban a munkások mellett mindenütt találunk értelmiségieket. Bár a Horthy-rendszert és a tőkéseket többségében kiszolgáló üzemi értelmiség ellen a munkásság ellenszenve igen erős volt, az üzemi bizottságokban részt vettek a gyár tisztviselői, elsősorban műszaki szakemberei is.³⁸ Kevés volt az olyan üzemi bizottság, amelyből az értelmiségieket teljesen kihagyták. Ez inkább elvétve, egyes bányatelepeken fordult elő. Az üzemi bizottságokba beválasztott értelmiségiek száma vállalatonként változott.

Esetenként az is előfordult, hogy a vállalat alkalmazottai a tulajdonost vagy képviselőjét is beválasztották az üzemi bizottságba.³⁹ Ez elsősorban a részvénytársaságok központi irodáiban fordult elő. Helyenként megtörtént az is, hogy a központi irodában az üzemi bizottság megválasztását maga a vezérigazgató kezdeményezte, mint pl. Sebestyén László tette az Első Magyar Papíripari Rt. irodájában. A burzsoázia közvetlen bekapcsolódása az üzemi bizottságok munkájába azt tükrözi, hogy felismerte bennük a tőke ellenfelét és ezért befolyása további biztosítása érdekében igyekezett pozíciókat szerezni, illetve e szerveket saját befolyása és ellenőrzése alá vonni. A tőkések beválasztása néhány üzemi bizottságba részben abból az elgondolásból is fakadt, hogy így a munkások ellenőrzése könnyebben megvalósítható, azonban ebben közrejátszott a munkásság „úr” iránti lojalitása is. A szakszervezetek és a Szakszervezeti Tanács az ilyen irányú törekvésekkel szembeszálltak. A beválasztott tőkéseket lemondatták, vagy, mint az Első Magyar Papíripari Rt.-nél, új üzemi bizottsági választást rendeltek el.

Az üzemi bizottságokba — mint erre az előbb utaltunk — szervezett, az osztályharc iskolájában megedzett kommunista és szociáldemokrata munkások kerültek be, akik e kollektív szerv munkájában messzemenően érvényesítették és kibontakoztatták a munkásdemokrácia hagyományait. Az alakuló üléseken kivétel nélkül — általában közfelkiáltással — elnököt, helyettest, olykor titkárt, illetve jegyzőt választottak. Minden ülésről jegyzőkönyvet vettek fel, amelyet a következő ülésen felolvastak, s jóváhagyása előtt a hibás fogalmazásokat az érdekeltek észrevétele alapján kijavították. Az üzemi bizottságok munkája széles demokratizmus alapján indult el, olyan természetesen, hogy az elvek külön hangsúlyozására és összegezésére általában nem is tértek ki. Néhány üzemi bizottság alakuló ülésén, pl. a szegedi Orion Bőrgyárban, a Magyar Pamutipar újpesti telepén azonban körvonalazták a működési elveket. „Az üléseket a

³⁸ Pl. a Hazai Fésűsfonóban 3, a Chinoin Gyógyszergyárban 4, a Magyar Posztóban 1, az Ózdi Vasműben 9, a Ládi Fűrészüzemben 3, a Hoffherr gyárban 3 értelmiségit választottak az üzemi bizottságba, illetve az üzemi tanácsba.

³⁹ Pl. az Uhri Testvérek Autókarosszéria gyárnál, a Sorg Antal építőipari vállalatnál a tulajdonost, míg a Goldberger S. és Fiai városi irodájánál, a „Pesti Ház”-nál a tőke képviselőjét választották be az üzemi bizottságba.

szükséghez képest, — hangzik az újpestiek megállapítása — de legalább havonta kétszer kell megtartani, amelyeket az elnöknek kell összehívni, a tárgysorozat előzetes közlésével s ha három tanácstag együttesen kéri az ülés összehívását, az elnök nyolc napon belül köteles kérésüknek eleget tenni.” A szegediek viszont azt tartották, hogy az üzemi tanácsot minden héten, de szükség esetén akár naponta is össze lehet hívni. Mind a két üzemi tanács arra az álláspontra helyezkedett, hogy az ülések titkosak, a döntések szótöbbséggel történnek, továbbá az ülések csak akkor határozatképesek, ha a tagok $\frac{2}{3}$ -a jelen van. Az újpestiek kimondták: a többség kívánságára az elnök köteles titkos szavazást elrendelni, az üléseken bármelyik tanácstag jogosult a tárgysorozat tárgyalása után indítványt előterjeszteni, továbbá az elnök köteles hirdetmény útján a munkások tudomására hozni „a munkásközösséget érdeklő összes határozatot”.⁴⁰ Az üzemi bizottságokban a demokratikus centralizmus alapján a „kollektív” vezetés elve érvényesült.

Az elnök nagyobb jogköre nem állt ellentétben a kollektív vezetéssel. A két üzemi bizottsági ülés között az elnök képviselte a bizottságot a vállalat, illetve a tulajdonos felé és intézte az ügyeket, viszont a bizottságnak beszámolási kötelezettséggel tartozott. A részvénytársaságoknál az elnöknek a Szakszervezeti Tanács tervezete alapján igazgatósági tagsági joga volt. A tervezet a munka színvonalának emelése érdekében hangsúlyozta, hogy „az üzemi bizottság tagjainak olyan munkakör biztosítandó, hogy azok feladatuk elvégzésében akadályozva ne legyenek és őket károsodás ezért ne érje”. Megkövetelve a tőkésektől az üzemi bizottságok zavartalan munkafeltételének biztosítását, a tervezet kimondotta azt is, hogy „amennyiben az üzemi bizottság vagy annak egyes tagjai az alkalmazottak és a magyar nép érdekeit nem kellően képviselnék, úgy az üzemi bizottság egészében, vagy részben visszahívható”. Ezzel a tétellel a demokratizmus érvényrejutásának feltételeit intézményesen is biztosították. Az üzemi demokrácia kifejlesztésének irányába hatott az is, hogy a tervezet az üzemi fegyelmi bíróságok jog- és hatáskörét az üzemi bizottságokra ruházta. Az üzemi bizottságok belső demokratizmusa ebben az időszakban szervezeti és politikai gátak nélkül bontakozott ki.

A tagok között munkafelosztás még nem, vagy csak kezdetleges formában valósult meg. A sokrétű feladat közül legelőször az élelembeszerzés vált ki: a bizottság a tagok közül egy-két embert megbízott a szükséges cikkek előteremtésével, illetve a beszerzés irányításával. A többi teendőt közösen vitatták meg s osztották szét a tagok között. Ebben az időben csak elvétve találkozunk a feladatoknak olyan nagyfokú decentralizálásával, mint amilyent a MÁVAG budapesti gyárak üzemi bizottsága megvalósított. 1945 január második felében tizenegy reszortot jelöltek ki.⁴¹ Az üzemi bizottsági tagok — az akkori helyzetből adódóan — a munkásokkal, a gyár összes alkalmazottaival is rendszeres és közvetlen kapcsolatot tartottak fenn, és a gyár gondjait együttesen beszélték meg. Az üzemi bizottsági tagok közötti, valamint az üzemi bizottság és a gyár alkalmazottai közötti fokozatosan mélyülő összhang jelentősen hozzájárult az üzemi demokrácia gyors kialakulásához, megszilárdulásához és hatékonyságához.

⁴⁰ A Szegedi Orion Bőrgyár üzemi tanácsának 1945. jan. 12-i ülése. — Szegedi ÁL Orion Bőrgyár, Magyar Pamutipar újpesti telepe üzemi tanácsa 1945. jan. 27—29. ülésének jkv. — OL Magyar Pamutipar ir. sz. n.

⁴¹ Pl Arch. 2/16—93.

1944 őszétől 1945 márciusáig a gyárakban létrejött üzemi bizottságok formájában megteremtődtek az üzemi demokrácia szervezeti keretei. A népi demokratikus forradalomban a munkásosztály új típusú szervei a munkás-paraszt demokratikus diktatúra rendszerében mindvégig, történelmi feadatuknak megfelelően sajátos helyet foglaltak el.

Mik jellemezték szervezetiileg az 1945 tavaszára kialakult üzemi bizottsági hálózatot?

Az üzemi bizottságok nem területi, hanem üzemi elveken épültek fel. Létezésük, működésük egésze ahhoz az üzemhez, vállalathoz, bányához, létesítményhez kapcsolódott, amelynek kollektívájára létrehozta.

Az üzemi bizottságokat a termelési egység területén dolgozók kollektívájára hívta életre, tehát nem csak a munkások, vagy csak a tisztviselők érdekképviselői szerve volt. Fontos az is, hogy a munkásságnak sem csupán egy rétegére, pl. csak a szervezett munkásokra, támaszkodott. Így az adott termelési egység egész kollektíváját képviselte, függetlenül az üzemi beosztástól, a dolgozók pártállásától, szervezettségétől.

Az üzemi bizottságban — az első rendelet megjelenésétől abszolúte is — a tulajdonosok részéről senki sem vett részt, az egyértelműen és kizárólagosan az alkalmazottak érdekeit volt hivatva képviselni.

Az üzemi bizottság, mint az alkalmazottak választott szerve, felelősséggel, beszámolóval a gyár kollektívájának tartozott, munkájában ennek támogatására támaszkodott.

Az üzemi bizottság és a választók között tagsági könyv, tagsági díj és más szervezeti kötöttség nem létezett, a megválasztott üzemi bizottsági tagok és a gyár kollektívájának egymáshoz való viszonyát kizárólag és közvetlenül a feladatok és a végzett munka határozta meg.

Az üzemi bizottság és az üzemi kollektíva kapcsolatának formája, keretei a gyári gyűlések, a műhely-értekezletek voltak, ahol az üzemi bizottság beszámolt tevékenységéről, továbbá az üb és a bizalmi testületek közös értekezletei, s végül az üb és a dolgozók mindennapi munka során kialakult közvetlen személyes megbeszélései.

Az üzemi bizottságok szervezetiileg függetlenek voltak a tulajdonosoktól és a gyárvezetéstől egyaránt.

Az üzemi bizottságok az üzemekben minden más — bizalmi testület, üzemi pártszervezet — munkásszervet megelőzve jöttek létre, s önálló, a többitől szervezetiileg különálló testületként tevékenykedtek. A különböző gyári szervek együttműködése fokozatosan és a közös feladatok megoldása során jelentkező szükségszerűség alapján kibontakozott, szervezetiileg azonban egymástól függetlenek maradtak, és így az üzemi bizottságok is megőrizték sajátos önállóságukat. A munka összehangolására és a közös fellépésre a nagyobb akciók, a gyári kereteken túlmenő célok sikeresebb végrehajtása érdekében került sor.

Az 1944 őszétől 1945 márciusáig terjedő időszakban tehát megformálódtak az üzemi bizottságnak, mint a munkásosztály új típusú szerveinek fő sajátosságai, politikai arculata, szervezeti keretei, amelyek a későbbiekben is — bár a változó politikai, mozgalmi viszonyok ezeket a testületeket is befolyásolták — alapvetően jellemezték őket.

A tárgyalt időszakban a munkásellenőrzés és az üzemi demokrácia szervezeti kereteinek kialakulásával párhuzamosan elindult a központi irányító szervek létrejöttének folyamata is. Az üzemi bizottságok központi irányítása a tárgyalt időszakban a fejlődés kezdeti stádiumában volt. Mégis már lényeges

vonatkozásokban magán hordta azokat a vonásokat, melyek a későbbi időszakban is jellemezték az üzemi bizottságok és a vezető szervek kapcsolatait. A felső vezetést alapvetően az üzemi bizottságok létrejöttének történelmi körülményei, továbbá a munkásmozgalomban és a munkás-paraszt demokratikus diktatúra rendszerében elfoglalt helyük, szerepük határozták meg, melyekre már általában a fentiekben utaltunk.

A következőkben már az ezidőre kialakult vezetés néhány jellemző vonását foglaljuk össze:

1. Az üzemi bizottságok vezetése fokozatosan, az élet által a munkásosztály és az üzemi bizottságok elé állított feladatok megoldása során kezdett megvalósulni, abban az ütemben és olyan szinten, ahogy az üzemi bizottságok illetve a munkásosztály egyéb szervei: a szakszervezetek és a munkáspártok — helyenként a helyi hatalmi szervek, a nemzeti bizottságok — kiépültek.

2. Az üzemi bizottságok szervezését, összefogását már ebben az időszakban is szinte kizárólag a szakszervezetek látták el, bár — mint azt a fentiekben láttuk — a munkáspártok helyi szervei, a nemzeti bizottságok, sőt helyenként az újjászerveződött régi közigazgatási apparátusok is részt vettek szervezésükben, s ilyen értelemben az irányítás bizonyos funkcióit is betöltötték. Szervezett összefogásuk, munkájuk egybehangolása azonban kezdettől fogva a szakszervezetek hatáskörébe tartozott. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a munkáspártok elvileg lemondtak az üzemi bizottságok politikai befolyásolásáról, irányításáról. Csupán azt, hogy közvetlen vezetésüket a szakszervezetek hatáskörébe utalták. A nemzeti bizottságok és az egyéb államhatalmi testületek szerepe csak átmeneti jellegű volt, hiszen az üzemi bizottságok a legtöbb kérdésben nem ismerték el őket felettes szervüknek. A szakszervezetek kiépülésével és aktivizálódásával, továbbá a politikai-hatalmi viszonyok konszolidálódásával és ezzel együtt a társadalmi élet különböző területeinek szétválásával a nemzeti bizottságok is mind kevésbbet foglalkoztak az üzemi bizottságokkal. Így 1945 februárjában már a felszabadított területeken majdnem mindenütt az üzemi bizottságok felettes szerve a helyi szakszervezeti bizottság volt.

Az üzemi bizottságok azonban szervezetileg önálló, független testületekként működtek, nem váltak a szakszervezetek helyi üzemi csoportjaivá. A bizalmi testületekkel, szakszervezeti helyi csoportokkal — melyek a demokratikus centralizmus alapján felépült szakszervezetek helyi szervezeteit alkották — az üzemi bizottságok nem képeztek szervezeti egységet. Az üzemi bizottságoknak a szakszervezetek szervezeti felépítéséhez hasonló felső vezető testületük külön soha sem jött létre. Ezt a szerepet a szakszervezetek közép és felső vezetése látta el. A szakszervezetek, a városi szakszervezeti bizottságok, a szakmai központok, illetve a Szakszervezeti Tanács az üzemi bizottságokat felfelé, az államhatalom felső szintjein képviselték. Az üzemi bizottságok és a szakszervezetek között tehát sajátos viszony alakult ki. Az üzemi bizottság — mint a gyár egész kollektívájának, a munkásellenőrzésnek és az üzemi demokráciának szerve — jellegénél és szervezeti egységénél fogva, mindvégig önálló, a többi üzemi munkásszervtől szervezetileg független testület maradt. A felső szervezeti szakszervezeti képviselőten keresztül azonban a szakszervezeti mozgalom szerves részévé, elemévé vált, anélkül, hogy a szakszervezetek helyi szervének funkcióit, szerepét töltötte volna be. Ezzel magyarázható, hogy az üzemi bizottságok a tárgyalt időszakban sem voltak a szakszervezeti mozgalom helyi, üzemi szervei. Az üzemi bizottság és a szakszervezetek szervezeti viszonyát rendeletek, intézkedések sem szabályozták. Ezt elsősorban a szakszervezetekben kialakult és a szervezett munkás-

ság körében erősen élő fegyelem, továbbá a közös célok és ennek érdekében az erők mozgósításának szükségessége határozták meg.

Az üzemi bizottság tehát alapvetően különbözött az 1945 első felében létrejött üzemi pártszervezetektől, nemkevésbé a bizalmi testülettől és a szakszervezeti helyi csoportoktól is. Ez a különbözőség különösen szembetűnő az üzemi bizottságok és az egyéb munkásszervek alakulási, újjászervezési stádiumában, de ezt a sajátos önállóságukat, bár a határok később kissé elmosódtak, mindvégig megőrizték. Ezért az üzemi bizottságokat sem a feladatuk, sem a szervezeti formájuk alapján nem lehet tekinteni a szakszervezetek helyi csoportjainak, alapszerveinek, s méginkább nem a pártokhoz hasonló politikai szerveknek.

3. A szakszervezeti vezetés, lényegében, a külön önálló egységet alkotó, egymástól függetlenül tevékenykedő üzemi bizottságok munkájának összekapcsolására, általános elvi irányítására és a szervek érdekeinek felsőbb szintű képviselésére korlátozódott. A szakszervezetek irányító szerepe inkább két munkás szervezet együttműködésének jellegét viselte magán, ami a kölcsönös politikai, gazdasági és mozgalmi segítségnyújtásban, a közös feladatok megvalósításában jutott kifejezésre. A munka koordinálása, az erők közös mozgósítása állt a szakszervezeti irányítás középpontjában. A szakszervezeti bizottságok rendszeres megbeszélésre hívták össze az üzemi bizottságok vezetőit, egy-egy fontosabb üzem üb tagjait, továbbá — az üzemi bizottságok gyakorlatára támaszkodva — kidolgozták a szervek működési elveit, amelyek az üb és a tőke közötti viszony szabályozását célozták és csak elvétve érintették az üb és a szakszervezetek kapcsolatát.

4. Az üzemi bizottságok központi felső irányítása ekkor főleg közép szinten a szakszervezetek városi bizottságain keresztül valósult meg. A szakszervezetek: az országos szakmai központok, ill. Szakszervezeti Tanács ekkor még a kiépülés stádiumában voltak. A szakszervezeteken belül még nem vált külön az üzemi bizottságokkal foglalkozó osztály. A vezetők hatáskörének, feladatainak pontos körülhatárolása és a gyakorlatban megvalósulása még csak megkezdődött. A decentralizáció később ment végbe. A vezetés formája sem dőlt el, s így szervezetiileg sem öltött testet. A végleges szervezeti kereteknek, a szervezeti felépítésnek és irányításnak elvei kialakulóban voltak.

Bár — mint látjuk — a központi vezetésnek, mind szervezeti, mind elvi keretei a fejlődés, a formálódás stádiumában voltak, a közép szinten érvényrejutó gyakorlat már ekkor is jelentős szerepet játszott az üzemi bizottságok összefogásában, elvi irányításában, magában foglalta a később véglegesen kialakult módszerek, formák csíráit is.

A szervezeti kiépülés meggyorsítása és egységes mederbe terelése érdekében azonban szükségessé vált olyan általános elvek kidolgozása, melyek alapján a mozgalom egységesítése megtörténhetett. Ezt a kormányrendelet útján kívánta megoldani. A rendelet előkészítő munkálatai 1945 január első felében indultak el, s még e hó második felében be is fejeződtek. A rendelettervezetet a Minisztertanács február 3-i ülése vitatta meg. Az üzemi bizottságok működését szabályozó rendelet végleges formájában 50100-as szám alatt 1945. február 18-án jelent meg.

Az 50100-as iparügyi miniszteri rendelet az ipari és bányavállalatoknál, valamint a közhasználatú villamos műveknél — figyelembe véve a burzsoázia különböző rétegeit — elrendelte az üzemi bizottságok megalakítását, azoknál a vállalatoknál, illetve vállalatok telepeinél, ahol 50 vagy ennél több alkalmazottat foglalkoztattak. Az 50-nél kevesebb létszámmal működő vállalatoknál a ren-

delet ezt nem engedélyezte, és a már meglevők feloszlatását írta elő. Ezeken a helyeken csak bizalmi egységeket lehetett választani. A rendelet ezzel az intézkedéssel a burzsoáziát kívánta megosztani, hiszen a fenti korlátozás alapján a malmok, téglagyárak, élelmiszergyárak jelentős részénél s egyéb kisebb gyárnál, tehát a kisburzsoázia üzemeiben nem működhettek üzemi bizottságok. A munkások azonban a rendeletnek ezt a korlátozását gyakran figyelmen kívül hagyták és még a 20-nál kevesebb alkalmazottat foglalkoztató üzemekben is létrehozták, illetve tovább működtették az üzemi bizottságokat.

A rendeletben nem esett szó a több telephellyel rendelkező vállalatok központi üzemi bizottságainak felállításáról, amely a Szakszervezeti Tanács terveztében, ha nem is kiforrott formában, de helyet kapott.

A rendelet messzemenően biztosította a demokratikus módszerek és formák érvényesülését: az üzemi bizottságok megalakítását titkos választáshoz kötötte, melynek előkészítésére választási bizottságot kellett felállítani. Ennek feladata volt az üzem dolgozóinak mozgósítása és tájékoztatása a választás időpontjáról, helyéről és a szavazás formájáról. Szavazati jogot biztosított az üzemben foglalkoztatott minden 18. életévét betöltő dolgozónak, ha az a választás időpontjában szabadságvesztés büntetésének végrehajtása, vagy politikai jogainak gyakorlását felfüggesztő bírói ítélet hatálya alatt nem állt. Bizottsági tag viszont csak a 21. életévét betöltő, írni olvasni tudó és az adott üzemben már hat hónapja dolgozó, szavazati joggal rendelkező alkalmazott lehetett. Nem tekintették munkavállalónak az igazgatókat és azokat a tisztviselőket, akiknek az üzem vagy a személyzeti osztály vezetésében döntő befolyásuk volt.

Az üzemi bizottsági tagokra a választásvezető tett javaslatot az üzemben működő szakszervezetek helyi vezetőivel, vagy az üzemi bizalmiakkal egyetértésben. A rendelet lehetővé tette, hogy javaslattevés céljából az üzem munkásai külön jelölőbizottságot küldjenek ki. A javasolt listán mindenki kívánsága szerint szabadon változtathatott. Ezt a titkos szavazás is biztosította. A munkások és a tisztviselők a saját jelöltjeikre külön-külön szavaztak, de a bizottság munkájában a megválasztottak együttesen vettek részt. Az üzemi bizottság tagjai a legtöbb szavazatot kapó jelöltek lettek, utánuk sorrendben következtek a póttagok. Szavazategyenlőség esetén sorshúzással döntöttek. A kivált bizottsági tag helyébe a legtöbb szavazatot kapott póttag lépett.

A választás elleni kifogásokban a telephely szerint illetékes *elsőfokú iparhatóság* jogorvoslat kizárásával határozott. A rendeletnek ez a pontja az üzemi bizottságok feletti felügyeleti jogot megosztotta a szakszervezetek és az újjászerveződő — nem mindig demokratikus — állami szerv között, ami ellen a szakszervezetek és az üzemi bizottságok erőlesen tiltakoztak.

A létrejött üzemi bizottságokban szervezeti téren a legnagyobb eltérések, különbségek — mint láttuk — a létszámban mutatkoztak. Az önkényesen kialakított viszonyokat egységes elvek alapján kellett rendezni. A rendelet a munkásoknál az alábbi kategóriákat állította fel: 50—200 alkalmazottig 3 rendes és 3 póttag, 200—400-ig 4 rendes és 4 póttag, 400—1000-ig minden 200 alkalmazott után 1 rendes és 1 póttag, 1000-en felül pedig minden 500 alkalmazott után 1 rendes és 1 póttag választható. A tisztviselőknél: 5—15 alkalmazottig 4 rendes és 1 póttag, 15—50-ig 2 rendes és 2 póttag, 50—100-ig 3 rendes és 3 póttag, 100-on felül minden 200 alkalmazott után 1 rendes és 1 póttag választható.

A rendelet az üzemi bizottságok létszámának korlátozásával megszabta a munkás és értelmiségi tagok számának a felső határát is: a munkásoknál 25, az értelmiségieknél pedig 5 főben. Tehát egy üzemi bizottságnak maximálisan

30 tagja lehetett. Elnél nagyobb létszámú munkásszervezet az eddigi anyagok alapján csak az Ózdi Vasműnél fordult elő, ahol az üzemi tanácsnak⁹ értelmiségi (8 műszaki) és 29 munkás tagja volt. Feltűnő, hogy a kis- és középüzemeknél a tisztviselőknek túlzott s indokolatlan előnyt biztosítottak. Míg a munkásoknál 50—200 alkalmazott után csak 3 üb tagot választhattak, addig a tisztviselőknél 5—15 alkalmazott után 4 tagot. E rendelkezés betartása esetén a kis- és középüzemek bizottságai tisztviselő szervvé alakultak volna. A rendeletnek ezt a pontját azonban nem tartották be. Az elnököt a teljes üzemi bizottság első ülésén választották meg.

A rendelet intézkedett az üzemi bizottságok szervezeti életéről is. 7.§-a arra kötelezte az elnököket, hogy az üzemi bizottságokat havonként legalább egyszer hívják össze. Ha a tagok fele a bizottság összehívását kérte, akkor a rendes havi ülésen felül az elnöknek rendkívüli ülést kellett összehívnia. Ezek a rendelkezések is az üzemi demokrácia kifejlődését és megszilárdulását kívánták elősegíteni. Ugyanezt a célt szolgálta, hogy a több telephellyel rendelkező vállalatoknál az üzemi bizottságoknak félévenként együttes ülést kellett tartaniuk a telepek üzemi bizottságai 3—3 küldöttének részvételével. Az üzemi bizottságok öntevékenységet, demokratizmusát növelte a rendeletnek az az intézkedése is, amelynek értelmében létre kellett hozni az üzemi bizottságok fegyelmi bizottságait. A gyakorlatban természetesen a demokratizmus érvényesülése sokkal több és gazdagabb volt, mint ahogy az a rendelet előírásaiban kifejezésre jutott. Többek között a rendelet nem foglalkozott az alkalmazottak és a közösség érdekét rosszul képviselő üzemi bizottságoknak vagy tagjainak visszahívhatóságával, bár ez a Szakszervezeti Tanács tervezetében helyet kapott, sőt az üzemi bizottságok gyakorlatában igen sokszor megvalósult.

A rendeletnek — szervezeti vonatkozásban — három lényeges vonását emelhetjük ki:

1. A Tanácsköztársaság leverése óta a munkásság számára az üzemekben először biztosított államilag széleskörű demokratizmust.

2. A tőkés vezetés és az üzemi bizottság közötti vitás ügyekben a döntési jogot az állami szervekre: az elsőfokú iparhatóságra, a munkaügyi bíróságra, az iparfelügyelőségre és az Országos Ipartanácsra ruházta.

3. Az üzemi bizottságok irányításában a szakszervezeteknek korlátozott jogkört biztosított. A szakszervezetek vezették le a rendelet szerinti első üzemi bizottsági választást és küldötteik részt vehettek az üzemi bizottsági üléseken, de a szakszervezetek nem voltak fellebbviteli fórumok.

A rendelet megjelenése — belső ellentmondásai és gyengeségei ellenére is — jelentős előrelépés volt. Egyrészt törvényesítette az üzemi bizottságokat, biztosította az államhatalom védelmét, amivel jelentősen elősegítette további elterjedésüket. Másrészt egységes elvi és szervezeti alapot teremtett az üzemi bizottságok szervezéséhez és tevékenységéhez.

A rendelet 5. és 25. §-a kimondta, hogy megjelenéséig, az előírásaival ellentétben alakult üzemi bizottságokat a rendelet hatályba lépésétől (1945. február 18.) számított 15 napon belül újra kell választani, vagy át kell szervezni. Ennek az intézkedésnek értelmében 1945 márciusában, helyenként áprilisában az üzemi bizottságok egy részét újraválasztották. Sok üzemben titkos szavazás helyett közfelkiáltással erősítették meg a működő üzemi bizottságot. Számos helyen azonban a rendelet előírásának megfelelően átszervezték őket: létszámukat kiegészítették, vagy csökkentették. Az újraválasztás és átszervezés során az üzemi bizottságok személyi összetételében lényeges változás nem ment végbe.

Közép- és Nyugat-Dunántúl már a rendelet megjelenése után szabadult fel. Mégis a felszabadulás másnapján, első hetében itt létrejött forradalmi munkásszervek többsége, mindenek előtt Közép-Dunántúl ipartelepein, nem a rendelet előírásai szerint alakult meg, hanem az ott dolgozó forradalmárok elképzelései alapján. Így létrejöttük módja, elnevezésük, összetételük, létszámuk különbözőképpen alakult, de tevékenységük fő tartalma és iránya itt is a tőkés termelés ellenőrzése volt.⁴² Áprilisban ezeket a munkásbizottságokat is az 50100-as rendelet szellemének megfelelően átszervezték, újráválasztották. Előfordult azonban, hogy csak a bizottság nevét változtatták meg, mint pl. az Ácsi Cukorgyárnál.

Ezzel egyidőben az MKP Központjából kiküldött szervezők a helyi párt-szervezetek alakításával párhuzamosan számos dunántúli üzemben, bányában kezdeményezték és hathatósan támogatták az üzemi bizottságok létrehozását is.⁴³

A dunántúli üzemi bizottságok szakmai és politikai összetétele lényegében megegyezett az eddig ismertetett helyzettel. Az üzemi bizottságok létrehozásában a MKP itt is jelentős szerepet játszott.

1945 április végére az üzemi bizottságok hálózata az ország egész területén kiépült, és az egész társadalmi életet átfogta. Üzemi bizottságok nemcsak a rendeletben megjelölt vállalatoknál alakultak, hanem egyéb intézményeknél is, pl. kórházaknál, színházaknál, klinikáknál, postánál stb. A nem ipari jellegű üzemi bizottságok megalakítását és működését ebben az időben még kormányrendelet nem szabályozta, ezért tevékenységüket az 50100-as rendelet elveinek figyelembevételével igyekeztek kialakítani.

Erre az időszakra esik a vállalatok központjaiban és az üzemekben működő üzemi bizottságok, azaz az irodai (tisztviselői) és munkás üzemi bizottságok ellentéteinek kiéleződése. Több telephely (gyár) üzemi bizottsága a tőke elleni harc jegyében a fővárosban székelő, gyakran túlméretezett adminisztratív központok felszámolására törekedett. A bürokrácia, a tőke elleni harc jelszava mögött olykor a gyárvezetés átvételének gondolata is meghúzódott. Ilyen törekvések jutottak felszínre pl. a Wolfner Bőrgyár, a Szegedi Angol—Magyar Jutafonó, a Lábatlani Cementgyár, a Magyar Vagon- és Gépgyár, a Rokka Kötszövőgyár üzemi bizottságainál. Az irodai üzemi bizottságok élesen felléptek ilyen helytelen törekvések ellen. Szembeszállásuknak nem csupán egzisztenciális háttere volt, hanem elsősorban az, hogy tisztában voltak a vállalatok központjainak szükségességével a termelés irányítása és összefogása érdekében. A vállalati központokban működő üzemi bizottságoknak éppen a legfelsőbb tőkés vezetés ellenőrzésében volt nagy szerepük. „Itt kell még lemnünk egyéb okokból is, a tőke felé is kell néznünk egy kicsit” — mondotta Benjámin Gyula, a Magyar Vagon- és Gépgyár központi üzemi bizottságának elnöke — „egy órségre is szükség van, aki a tőke szándékait és tetteit némileg ellenőrízze és esetleg valami káros vitézkedést kellő időben megakadályozzon. Ne felejtsük el továbbá, hogy most nem abból élünk idáig, amit Győr keresett, hanem mindannyian, tehát Győr is abból élt, amit előlegképpen produkálni tudtunk.”⁴⁴

⁴² Tatabányán az illegálitásból feljött bányászbizottság Ötös Munkástanácsot alakított. A Vadásztölténygyár magyaróvári telepén a fegyveres ellenállási csoportból kerültek ki az üzemi tanács tagjai. Az Ácsi Cukorgyárban a gyár felszabadulása után megválasztott munkásbizottság Üzemi Választmány elnevezés alatt kezdte meg működését.

⁴³ A MKP központi szervezők kezdeményezésére alakult meg az üzemi bizottság pl. Szombathelyen, Kőszegen, Kőrmenden, Celldömölkön, a Herendi Porcelángyárban, az ajkacsinger-völgyi, a pusztavámi, a kisgyóni bányákban, a bonyhádi, a sárvári és a szentgotthárdi üzemekben.

⁴⁴ Győrű Át. M. Vagon ir. 31. cs. 28. d.

A vállalati központokat — mint a vállalat jogi személyiségnek kifejezőit — természetesen nem számolták fel, de a gyári és a központi üzemi bizottságok közötti ellentétek sem szűntek meg, és ezt a tőkések nem egyszer tudatosan is szították, azzal, hogy a központokban dolgozókat kedvezőbb elbánásban részesítették. A gazdasági élet megindulása, valamint a fokozódó infláció meggyőzte a telepi üzemi bizottságokat arról, hogy központi adminisztrációra szükség van. Az ellentétek csökkentek, amiben már a szakszervezeteknek is részük volt.

Bár az 50100-as rendelet a szakszervezetnek nem biztosított az üzemi bizottságok tevékenysége felett felügyeleti jogot, az üzemi bizottságok vezetése, összefogása fokozatosan a szakszervezetek kezében összpontosult. 1945 nyarára a szakszervezetek szervezeti kiépülése lényegében befejeződött. A Szakszervezeti Tanácsban folyamatban volt az üzemi bizottságok irányítását ellátó osztály szervezése. A létesítendő Üzemi Bizottsági Titkárság feladatkörébe sorolták az üzemi bizottságok összefogását és felügyeletét, munkájuk összehangolását. A külön osztály felállításával kívánták megszüntetni azt az addig uralkodó gyakorlatot, hogy a Szakszervezeti Tanácson belül minden osztály foglalkozzék az üzemi bizottságokkal. A szakmai szakszervezetek központjai is mind határozottabban vettek részt az üzemi bizottságok tevékenységének ellenőrzésében, irányításában.

A két munkáspárt az üzemi bizottságok politikai irányítását már nem közvetlen, hanem közvetett módszerekkel valósította meg, főleg a szakszervezetekben dolgozó párttagjaikon keresztül befolyásolták tevékenységüket. Az üzemi bizottsági mozgalom egységesítése, vezetésének központosítása mindinkább szükségessé vált 1945 nyarán, amikor a nemzetközi és a belpolitikai életben egyaránt változások mentek végbe, új feladatok kerültek előtérbe. A második világháború Európában 1945. május 9-én véget ért, ami a nemzetközi erőviszonyokban új helyzetet teremtett. A Szovjetunió a nemzetközi élet döntő tényezőjévé vált, az általa felszabadított országokban a demokratikus, forradalmi tömegek ragadták magukhoz a kezdeményezést.

A háború befejeztével hazánkban is az ellentétes osztályérdekű antifasiszta erőket összetartó feladat, a fasiszmus elleni fegyveres harc lekerült a napirendről, a fasiszmus elleni politikai küzdelem háttérbe szorult, előtérbe a fasiszták által kifosztott és rombadöntött ország újjáépítése és felemelése került. Az új társadalmi feladatok megvalósításáért küzdő koalíciót az előzőnél még élesebb belső ellentmondások terhelték. Ez elsősorban a közös újjáépítési program megoldásának módja, eszköze és iránya kérdésében jutott kifejezésre. A forradalmi erők a KP vezetésével az ország gazdasági felépítését a munkáshatalom megteremtéséért vívott harcra kötötték egybe, a tőkések és támogatóik gazdasági pozícióik stabilizálását a polgári demokrácia keretei között a burzsoázia hatalmának megszilárdítására támaszkodva akarták megvalósítani. A „ki kít győz le” küzdelem az ország újjáépítéséért folyó harcban bontakozott ki és dőlt el. Hogy az ország újjáépítése az egész nemzet ügyévé váljék, a munkásosztálynak az ellentétes osztályok teremtő együttműködését biztosító kompromisszumos programot kellett kidolgoznia.

Az erők összefogásának elvi és gyakorlati alapját az MKP 1945 májusi konferenciáján meghirdetett programja jelölte meg. Mivel az üzemi bizottságok nagy része nem értette a burzsoáziával kötendő kompromisszum szükségességét, a két munkáspárt és a szakszervezetek arra törekedtek, hogy a munkássággal, az üzemi bizottságokkal megértessék: a kompromisszum a munkásosztály elhárító szerepének megtartása mellett a munkásság számára hasznos, mert az

újjaépítés terheinek egy részét a burzsoáziára hárítja és ezzel meggyorsítja a felépítés ütemét, megrövidíti a szenvedések idejét. Meg kellett értetni, hogy a kompromisszum végsősoron a munkásosztály pozícióit szilárdítja meg.

Ezeket az elveket és célokat tükrözte, ezt a társadalmi szükségletet fejezte ki az 55000/1945. Ip. M. sz. második üzemi bizottsági rendelet, amely 1945. június 5-én jelent meg.⁴⁵ Az 55000-es rendelet a fenti elvek szerint szabályozta az ipari tőkések és az üzemi bizottságok kapcsolatát, és a néhány hónap tapasztalatai alapján tovább bővítette az üzemi demokráciát, illetve a munkások követelésére korrigálta az 50100-as rendelet üzemi demokráciát sértő rendelkezéseit.

Az 55000-es rendelet is csak az ipari és bányavállalatoknál, valamint közhasznú villamosműveknél működő üzemi bizottságok tevékenységét szabályozta. Az egyéb vállalati és intézeti bizottságok működésének rendeleti szabályozása csak igen vontatottan haladt előre. Az egyes ágazatok alaprendeletei 1945. június 12. és 1946. április 4-e között jelentek meg.⁴⁶

A második rendelet több vonatkozásban előrelépést jelentett. Míg az 50100-as rendelet az üzemi bizottságok megalakulását 50, vagy ennél több alkalmazottat foglalkoztató ipari vállalatnál engedélyezte, addig az 55000-es az alsó határt 20 alkalmazottban jelölte meg. A 20-as minimális határ a több telephellyel rendelkező vállalat telephelyeire is vonatkozott, kivéve a bányászatot, ahol az egy község területén, vagy közvetlen környezetén elhelyezkedő tárnák csak egy üzemi bizottságot választhattak. Ha azonban a tárnák 10 km-re vagy ennél távolabb estek egymástól, akkor minden tárnát külön telepnek tekintettek, s ennek megfelelően külön üzemi bizottságot alakíthattak.⁴⁷ Az 55000-es rendeletnek ez az intézkedése jelentősen kiszélesítette az ipari üzemi bizottságok hálózatát. Az alkalmazottak alsó határának 20-ra történő leszállítása egyben az élesedő osztályellentéteket is kifejezésre juttatta.

Az 55000-es rendelet átvette az 50100 rendeletből a választás előkészítésére, a szavazás módjára és lefolytatására vonatkozó intézkedéseket. Az üzemi bizottsági választások kiírását, megtartását és levezetését, valamint a leendő üzemi bizottsági tagok jelölését viszont a szakszervezetek jogkörébe utalta. A jelölést a szakszervezetek helyi megbízottaiból és üzemi bizalmiaiból alakított jelölő bizottsággal egyetértésben kellett megejteni.⁴⁸

A szavazati jog gyakorlásának és a választhatóságnak feltételei szintén megegyeztek az előző rendeletben foglaltakkal, a jelölést azonban a szakszervezet

⁴⁵ MK 1945. 43. sz.

⁴⁶ 1945. jún. 12. vasút 9100/1945. KKM sz. (MK 1945. 49. sz.);

1945. jún. 17. posta 109500/1945. KKM sz. (MK 1945. 78. sz.);

1945. júl. 21. hajózás, légiközlekedés — 15500/1945. KKM. sz. (MK 1945—82. sz.);

1945. júl. 25. kereskedelem pénzüzetek — 14700/1945, KKM. sz. (MK 1945. 85. sz.);

1945. okt. 5. kórházak 74040/1945. N. M. sz. (MK 1945. 144. sz.);

1946. ápr. 4. klinikák 2112/1945. VKM. sz. (MK 1946. 77. sz.).

⁴⁷ OL HSCS Erdős Jenő íg. ír. 6. cs. 42. sz. — A kereskedelmi vállalatoknál és pénzüzeteknél 15, a postánál és a kórházaknál 20, a hajózási és légiközlekedési vállalatoknál 30, a vasútnál 50 alkalmazotti létszám után lehetett csak üzemi bizottságot választani. A klinikáknál és intézeteiknél a rendelet nem határozta meg a minimális létszámot.

⁴⁸ A többi üzemi bizottsági rendelet is hasonló álláspontot képviselt. A kórházaknál és a klinikáknál egy szavazólap volt, de külön csoportban kellett felírni az egészségügyi segédszemélyzetet, munkásokat és az orvosokat, tisztviselőket. A kereskedelmi és pénzüzeti alkalmazottak szintén egy szavazólapon szavaztak, a szavazó lapokra a megválasztható tagok létszámának a kétszeresét írták fel. A postánál a tagok és póttagok neveit külön szavazólapokra jegyezték. Valamennyi rendeletben a választásoknál messzemenően biztosítva volt a szakszervezetek irányító és ellenőrző szerepe.

előzetes engedélyéhez kötötték, az alsó korhatárt pedig 21 évről 18 évre szállították le.⁴⁹

Az 55000-es rendelet módosításokat hajtott végre a választható üzemi bizottsági tagok létszáma terén is. 20-tól 150 munkásig három, 150-től 200-ig négy, 200-tól 1000-ig minden 200 munkás után egy, 1000-en felül pedig minden 500 munkás után egy rendes tag s ugyanannyi póttag választását engedélyezte.

A rendelet megszüntette a 50100-as túlzott tisztviselő-centrizmusát is. 15 tisztviselő után csak egy, 15-től 100 után pedig két tag megválasztásához járult hozzá. Az engedélyezett maximális létszámot mind a két rendelet 25, illetve 5 főben, összesen 30 főben állapította meg.⁵⁰

Az 55000-es rendelet a meglevő tapasztalat alapján, a tőkés vezetés hatásosabb munkásellenőrzése érdekében a vállalat központjában állandó jellegű csúcsüzemi bizottság⁵¹ megalakítását mondta ki. A csúcsüzemi bizottság szükségességét először a Szakszervezeti Tanács 1945 februári tervezete ismerte fel. Az 55000-es rendelet azonban már megalakításának feltételeit is pontosabban írta körül (1. § 3. bek. és 15. § 1. bek.). Csúcsbizottságot a Szakszervezeti Tanács előzetes engedélye alapján azoknál a vállalatoknál kellett választani, amelyeknek keretében két, vagy kettőnél több üzemi bizottság működött, függetlenül ezek területi elhelyezkedésétől. A csúcsüzemi bizottságot a vállalat üzemi bizottságainak küldöttjei (elektorai) titkos szavazással választották meg. A választást a Szakszervezeti Tanács rendelte el és vezette le. A rendelet a bizottság létszámát három, illetve öt főben korlátozta, de nem jelölte meg a létszámot meghatározó feltételeket. A választ erre a rendelethez elkészült miniszteri magyarázat-tervezet adta volna meg, amely azonban nem jelent meg. Három tagú (3 rendes és 3 póttag) volt a csúcsüzemi bizottság abban az esetben, ha a vállalat üzemi bizottságainak száma az ötöt, a foglalkoztatott alkalmazottak létszáma pedig az 5000-et nem haladta meg, vagy ha a vállalat üzemi bizottságainak száma az ötöt ugyan meghaladta, de az alkalmazottak létszáma nem érte el a 2000-et.⁵²

A csúcsüzemi bizottságokban a munkástagok többségben voltak, az elnökök is általában a gyári üzemi bizottságok küldöttei közül kerültek ki.⁵³

⁴⁹ A különböző területre érvényes üzemi bizottsági rendeletek paragrafusai az 55000-es analógiájára készültek. Az elvek teljesen megegyeztek. Némely eltérés csupán az alsó korhatárok megállapításában mutatkozott. A szavazati jog alsó korhatára — a kereskedelem kivételével, ahol 16 évben határozták meg — minden ágazatban 18 év volt, a választhatóság alsó korhatárát a kereskedelemben 16, a kórházaknál, klinikáknál 18, a vasút-, folyó- és légiközlekedésnél 21 évben állapították meg.

⁵⁰ Az ágazati rendeletek is minimálták, illetve maximálták a területükön működő üzemi bizottságok létszámát. A hajózásnál és a postánál a minimálist 3-ban, a maximálist 9-ben, a kereskedelemben 3-ban, 7-ben, a vasútnál 4-ben, 11-ben, kórházaknál 4-ben, 34-ben, a klinikáknál pedig 4—35-ben állapították meg.

⁵¹ A rendeletben nem csúcsüzemi bizottság, hanem központi üzemi bizottság fogalom szerepel, amit a vállalat központjában a központ alkalmazottai által választott üzemi bizottságok használtak. A csúcsüzemi bizottság felállításáig ez ellenőrizte a vállalat vezetését, a csúcsüzemi bizottság megalakítása után azonban ezt a jogát elvesztette.

⁵² OL HSCS Erdős Jenő ig. ir. 6. cs. 42. d. — A különböző ágazatok közül csak a vasutaknál, a kórházaknál és klinikáknál alakultak csúcsüzemi bizottságok a Szakszervezeti Tanács előzetes hozzájárulása alapján. A vasútnál abban az esetben, ha egy szolgálati helyen több üzemi bizottság működött, a csúcsbizottság létszáma 5, illetve 7 fő lehetett, a kórházaknál a minimális létszám 3, a klinikáknál pedig 7 fő. Az utóbbi kettőnél a bizottság maximális létszámát a rendeletek nem határozták meg.

⁵³ A csúcsüzemi bizottságok összetételére csak a 2112-es klinikai rendelet adott utasítást. „A szakszervezet gondoskodik arról, hogy a csúcsüzemi bizottság tagjai sorában mind az egészségügyi segédszemélyzet, munkások, mind az orvosok, tisztviselők csoportja megfelelő képvisé-

A csúcsüzemi bizottságok feladatát sem az 55 000-es, sem az egyéb ágazati rendeletek nem körvonalazták, nem határozták meg azt sem, hogy a csúcsüzemi bizottságok a telepieknek feleltes szervei vagy azokkal hasonló jogkörrel rendelkező testületek-e. Általában a csúcsüzemi bizottságok — a szakszervezetek intenciói alapján — a telepi üzemi bizottságok irányító testületeinek szerepét igyekeztek betölteni. Üléseiken foglalkoztak a vállalat üzemi bizottságainak irányításával, ellenőrzésével, a munka koordinálásával, a vitás ügyekben döntéseket hoztak. Egy-egy konkrét kérdés tisztázása miatt a csúcsbizottság az egyes üzemi bizottságokat jelentéstételre szólította fel. A vállalatvezetés egészét és a vállalat alkalmazottait érintő általános jellegű problémákban a csúcsüzemi bizottság foglalt állást. A vállalatvezetés központi ellenőrzése, az igazgatósági üléseken való részvétel a csúcsüzemi bizottság hatáskörébe került. A csúcsüzemi bizottságoknak a fokozatosan kialakult vezető szerepe helyenként a telephelyi üzemi bizottságok ellenállásával találkozott, s igen gyakran komoly nézeteltéréseket szült. A közte és a telepi üzemi bizottságok között felmerült ellentétekben a szakszervezetek döntöttek.

Az 55000-es rendelet szabályozta az üzemi bizottsági tagok függetlenítését is. A 300 dolgozónál kevesebbet foglalkoztató üzemekben a rendelet az üzemi bizottság elnökét nem mentette fel a termelő munka végzése alól, és kimondotta, hogy „a vállalat irányításánál csak akkor tevékenykedik, ha erre az ügyek természete miatt szükség van”. Az üzemi bizottságok ezzel a rendelkezéssel nem értettek egyet, és követelték a megállapított felső határ (300) csökkentését. Ez az üzemi bizottságok első kongresszusán is elhangzott, sőt egyesek valamennyi üzemi bizottsági elnök függetlenítését sürgették. Eltekintve a túlzásoktól, az az igény, hogy az 50 alkalmazottal dolgozó üzemnél már függetlenítsék az elnököt, reális volt. A rendelet a 300-tól 800 munkavállalóig foglalkoztató üzemben csak az elnök, 800-tól 1500 alkalmazottig az elnök és helyettes, 1500-tól 3000 alkalmazottig az elnök, a helyettes és még egy tag, 3000 alkalmazottat meghaladó üzemekben összesen öt tag függetlenítéséhez járult hozzá.⁵⁴

A csúcsüzemi bizottság elnökét csak akkor lehetett függetleníteni, ha a vállalat alkalmazottainak száma meghaladta a 2000-t, ha azonban 5000-nél is több volt, akkor még egy tagot, rendszerint az elnökhelyettest mentesítették.

Az üzemi bizottságok függetlenítését szabályozó rendelkezések betartásához a vezető szervek határozott következetességgel ragaszkodtak. A „meghatá-

letet nyerjen. Ha az elnököt az egészségügyi segédszemélyzeti munkások csoportjából választják, az elnök helyettesét az orvosok, tisztviselők csoportjából kell választani vagy vizont.”

⁵⁴ A többi ágazati üzemi bizottságoknál a tagok mentesítése a következőképpen alakult: a kereskedelmi vállalatoknál:

50 alkalmazottig nem volt függetlenített személy,
50-től 100 alkalmazottig az elnök

100-on felüli alkalmazottig az elnök és helyettese;

a vasútnál:

200 alkalmazottig nem volt függetlenített személy

200—400 alkalmazottig az elnök

400—800 alkalmazottig az elnök és helyettese

800 alkalmazotton felül minden 500 alkalmazott után egy fő;

a kórházaknál és klinikáknál:

100 alkalmazottig nem volt függetlenített személy,

100-nál több alkalmazott után az elnök

300 alkalmazott után az elnök és helyettese

500—1000 alkalmazottig 3 fő

1000 felül 5 fő.

rozott számú üzemi bizottsági tagnál több tag még a munkaadó beleegyezésével sem maradhat távol a termelő munkától. . . Ezt követeli meg az ország újjáépítésének az érdeke” — olvasható az 55000-es rendelet miniszteri magyarázat-tervezetében.⁵⁵

A tőkések és az üzemi bizottságok között felmerült elvi ellentéteket az 50100-as rendelet értelmében a munkaügyi bíróság tisztázta és döntötte el. Az 55000-es rendelet az ilyen ügyek elbírálására külön testületet: az Országos Üzemi Döntőbizottságot hozta létre. A Döntőbizottságban a munkavállalókat a Szakszervezeti Tanács, a munkaadókat a GyOSz és az Ipartestületek Országos Központja képviselték 10 : 5,5 arányban. Az elnököt és az elnökhelyettest az iparügyi miniszter pártatlan személyekből nevezte ki, tagjait pedig jóváhagyta.⁵⁶

Az 55 000-es rendeletben kettős tendencia jutott érvényre. Egyrészt az üzemi bizottságok irányításából és a tőkésekkel folytatott viták eldöntéséből kiszorította az 50 100-as rendelet alapján bevont állami szerveket, amivel növelte az üzemi demokrácia kibontakozásának lehetőségeit, fokozta hatékonyságát. Másrészt növelte a szakszervezetek szerepét, biztosította ennek szervezeti kereteit, ami segítette az egységes irányítás és az egységes gyakorlat kialakulását. A vezetés centralizmusának ilyen fokú biztosítása általában pozitívan hatott az üzemi bizottságok tevékenységére, az üzemi demokrácia fejlődésére.

Az 55 000-es rendelet megjelenése után azokban a gyárakban, üzemekben is megalakultak az üzemi bizottságok, ahol az 50 100-as rendelet értelmében csak üzemi bizalmiakat lehetett választani. Az új üzemi bizottsági rendelet alapján a szakmai szakszervezetek, az üzemi bizottságok egy részét felülvizsgálták és egyes üzemi bizottságok újraválasztását rendelték el. Néhány vállalatnál ezt a dolgozók kezdeményezték. Mind a két esetben kedvező alkalom volt ez arra, hogy az üzemi bizottság korábban kialakult összetételét megváltoztassák. A második üzemi bizottsági alaprendelet megjelenése az üzemi bizottságok szervezeti felépítésében és összetételében azonban változást nemigen eredményezett. Jelentősebb szervezeti módosulást csak a csúcsüzemi bizottságok megalakítása hozott, bár az ipar területén 1945 második felében ezek mindössze 20—30 helyen jöttek létre, mert a Szakszervezeti Tanács megalakításukat csak a nagy részvénytársaságoknál engedélyezte.

1945 második felében az üzemi bizottságokban általánosabbá vált a kollektív vezetési módszer, továbbfejlődött az üzemi bizottságok belső demokratizmusa. A feladatokat a tagok között arányosan felosztották. A Wolfner cipőgyár üzemi bizottsága pl. 1945. augusztus 31-i ülésén határozatot hozott, hogy az elnök csak a központi irányítást végzi, míg a napi folyó ügyeket az üzemi bizottság-tagjai látják el.⁵⁷ A belső demokratizmus továbbfejlődését, hatékonyságát biztosította és segítette elő az üzemi bizottságok elnökségének fokozott ellenőrzése a tagok által. A Danuvia fegyvergyár üzemi bizottsága 1945. szeptember 21-i ülésén elmarasztalta az elnökséget, mert a gyár negyedéves pénztári vizsgálatát

⁵⁵ OL HSCS Erdős J. ig. ir. 6. cs. 42. d.

⁵⁶ Döntőbizottság alakult a kereskedelmi és a kórházi üzemi bizottságok területén. Az Országos Kereskedelmi Döntőbizottságban 6 tagot a Szakszervezeti Tanács, 6 tagot pedig a demokratikus munkáltató érdekképviselők küldtek ki. Hogy a demokratikus munkáltatói érdekképviselők közül melyek, milyen arányban legyenek jelen az üléseken, a budapesti kereskedelmi és iparkamara döntötte el. Az Országos Egészségügyi Üzemi Döntőbizottságba 6 tagot a Szakszervezeti Tanács, 3 tagot a közületi, 3 tagot pedig a magánintézmények küldtek ki.

A vasutak, a hajózás és légiközlekedés, továbbá a klinikák területén Döntőbizottságok nem alakultak, a vitás ügyekben a döntőbizottsághoz hasonló paritásos szervezetek intézkedtek.

⁵⁷ Főv. L. Wolfner cipőgyár ir. 29. cs.

nem hajtotta végre, s utasította, hogy mulasztását mielőbb pótolja és erről jelentésben számoljon be.⁵⁸ A Felten Kábelgyár üzemi bizottsága azért vonta felelőségre az elnökséget, mert plenáris ülést ritkán hív össze és ekkor is csupán a kész helyzetet ismerteti. Az üzemi bizottság követelte, hogy a fontos döntések előtt az elnökség hívja össze a tagokat is.⁵⁹

Intenzívebb lett az üzemi bizottságok és a dolgozók kapcsolata is. A dolgozó tömegek igen aktívan érdeklődtek a magukválasztotta üzemi bizottságok munkája iránt. Általában készségesen nyújtottak segítséget, megalapozottan bírálták munkájukat, de nem egy esetben előfordult, hogy alaptalanul ítélték, támadtak. Az üzemi bizottságok többsége igényelte is a dolgozók nyílt, őszinte véleményét. Fontos politikai és termelési kérdés, vagy egyéb probléma eldöntése előtt az üzemi bizottság üzemi gyűlésen megvitatta az ügyet a munkásokkal. A Budafoki Zománcédénygyár üzemi bizottsága pl. úgy döntött, hogy Wessel Bélának, a volt főmérnöknek népbíróági tárgyalása előtt gyári értekezletet hív össze, mert a tárgyaláson „az összmunkásság közös akaratát kívánja érvényre juttatni”.⁶⁰

Az üzemi értekezletek az üzemi demokrácia igen fontos eszközei, fórumai voltak, ezekben lehetőség nyílt a gyári kollektíva bevonására a vezetésbe, közvetlen részvételére az őt érintő kérdések eldöntésében, továbbá az üzemi bizottság munkájának ellenőrzésére is.

1945 márciusától decemberig tovább fejlődött az üzemi bizottságok felső vezetése, központi irányítása, melyben nagyobb változások történtek. A szakszervezeti mozgalom központi irányító testületeinek szervezeti kiépülésével, a centralizációval párhuzamosan a munka decentralizálása is végbement. Az ideiglenes állapot helyén fokozatosan teremtődtek meg a végleges vezetési szervek és formák az üzemi bizottságok irányában is.

Az 55 000-es rendelet növelte a szakszervezetek szerepét, kizárólagos jogot biztosítva az üzemi bizottságok vezetésében. A társadalmi fejlődéssel párhuzamosan a termelés menete is fordulóponthoz érkezett. 1945 nyarától a hadigazdálkodást a békés gazdálkodás váltotta fel, elsőrendű feladat a termelési egységek, ágazatok termelésének megszervezése és összehangolása lett. Mindezek sürgették az üzemi bizottságok munkáját összefogó és irányító szervek felállítását.

1945 június első hetében a Szakszervezeti Tanácsban kommunista vezetés alatt létrehozták az Üzemi Bizottsági Titkárságot, s ettől az időtől kezdve az üzemi bizottságok irányítása és felügyelete mindinkább ennek a testületnek kezében összpontosult. A Tanács többi titkársága, elsősorban a szociáldemokrata vezetésű Nehézipari Titkárság, még ugyan hosszú ideig foglalkozott az üzemi bizottságokkal, de az egységes vezetés mindinkább az Üzemi Bizottsági Titkárság hatáskörébe került. Ettől kezdve az üzemi bizottságok irányítása közvetlenebbé, szakszerűbbé és egységesebbé vált, hiszen nemcsak az ipari és bányász, hanem az országban működő valamennyi üzemi bizottság irányítása és felügyelete egy szervhez tartozott.

Az üzemi bizottságok tevékenységében jelentkező baloldali és jobboldali elhajlások leküzdése, az 55 000-es rendelet megbeszélése, valamint az Üzemi Bizottsági Titkárság irányításának elfogadtatása érdekében a Szakszervezeti

⁵⁸ OL Danuvia ir. 1. cs.

⁵⁹ OL Felten. I. cs. 8. d.

⁶⁰ OL Budafoki Zománcédénygyár ir. 1. cs.

Tanács 1945. július 12—13-ára összehívta e szervek első országos konferenciáját. A konferencián valamennyi szakágazat üzemi bizottságainak képviselői részt vettek. A konferenciát gyakran — a szerzők is — kongresszusnak szokták nevezni, ami nem fedi a valóságot, mert az adott országos értekezlet nem töltötte be a legfelső irányító testület szerepét. Az üzemi bizottságok — mint erre korábban utaltunk — önálló, független testületként működtek, nem volt szervezeti tagoltságuk — kivéve a csúcs üzemi bizottságokat — és hiányzott a demokratikus centralizmus alapján történő szervezeti felépítésük. A júliusi értekezlet az üzemi bizottságok országos méretű tanácskozó fóruma volt, ahol javaslatok, indítványok, beszámolók hangzottak el, amelyek azonban nem bírtak kötelező érvénnyel az üzemi szervekre. A konferenciáig az üzemi bizottságok képviselői, valamint a párt és a szakszervezeti vezetők közötti véleménycsere alacsonyabb, városi szinten valósult meg. A konferencia ezt országos méretűvé bővítette. A konferencián demokratikus légkör uralkodott, melyet a vélemények nyílt összecsapása is kifejezett.

A konferencián elhangzott javaslatok közül többek között megemlítjük azt, amely az üzemi bizottságok irányítására egy önálló, a Szakszervezeti Tanácstól független központi szerv létrehozását sürgette, Országos Üzemi Bizottsági Tanács elnevezés alatt. A javaslat tükrözi, hogy az üzemi bizottságokat nem elégítette ki a szakszervezetek keretén belül érvényrejutó irányítás. A javaslat azonban a munkásmozgalom további polarizációjához vezetett volna, ezért sem a munkáspártok, sem a szakszervezetek nem támogatták.

A konferencián elhangzott követelések, valamint a tőke fokozódó támadása sürgették az üzemi bizottságok közvetlen és hatékony irányításának és ellenőrzésének megteremtését. A Szakszervezeti Tanács Üzemi Bizottsági Titkársága az állandóan növekvő feladatokat központilag már képtelen volt ellátni, további decentralizációra volt szükség, létre kellett hozni a szakszervezetek központjaiban az üzemi bizottsági titkárságokat. „Az üzemi bizottságok munkáját minden szakmában a szakszervezeteknek kell irányítani — írta Apró Antal a Szakszervezeti Közlöny 1945. augusztus 15-i számában —, vagyis minden szakszervezeti központban fel kell állítani az üzemi bizottsági titkárságot. Ma még az üzemi bizottságok elszigetelt életet élnek. Ha az üzemi bizottságok panaszaikat és terveiket a Szakszervezeti Központban működő üzemi bizottsági titkárságnál ismertetni tudják, megszűnik az elszigeteltség, s különböző gyárak üzemi bizottságai állandó összeköttetésben lesznek a szakszervezeteken keresztül.” 1945 decemberére valamennyi szakmai szakszervezeti központban megalakultak az üzemi bizottsági titkárságok. Ez további lépést jelentett egyrészt a szakszervezetek szerepének növelése felé az üzemi bizottságok felett gyakorolt ellenőrzésben, másrészt a központi irányítás decentralizálásában, a szakszervezetek és üzemi bizottságok közvetlen kapcsolatának kialakításában.

A kommunista kezdeményezésre megalakult titkárságok különösen nagy aktivitással és eredményesen működtek a kommunista többségű vegyipari, textil-, bányászati szakszervezeti központokban, ahol havonként rendszeresen megrendezték az ipárhoz tartozó üzemi bizottságok országos értekezletét. Ezeken a politikai beszámolókon, információkon kívül meghallgatták a vállalatok képviselőinek munkabeszámolóját, majd közösen meghatározták a tennivalókat.

Az üzemi bizottsági titkárságok munkájának támogatására és segítésére a szakszervezetek központjában *üzemi bizottsági választmányokat* szerveztek, melyekbe a szakmához tartozó, jó munkát végző üzemi bizottsági elnököket

vonták be. Ez a testület a maga területén összefogta és irányította az üzemi bizottságok munkáját. Az üzemi bizottsági választmányt nem mindenütt sikerült aktív irányító szervvé alakítani, egyes helyeken, pl. Nagybudapest és környékén azonban jó munkát végeztek.

Az üzemi bizottságok szakmai, iparági összefogása mellett a regionális összefogásra is eredményes, gyümölcsöző kísérletek történtek. A szakszervezetek megyei titkárságainak kezdeményezésére a megye területén működő, különböző iparághoz tartozó üzemi bizottságok havonként összejöttek, amikor is a hibákat és bajokat megbeszélték, illetve az orvoslás módját meghatározták.⁶¹ Pl. a Veszprém megyei iparvállalatok, telepek üzemi bizottságai *Ipari Blokk* név alatt egyesültek. Üléseiket havonta tartották, minden alkalommal más ipartelepen.

Az üzemi bizottságok szakmai és regionális összefogása jelentősen elősegítette tevékenységük egységes mederbe terelését, megszüntette elszigeteltségüket.

Az üzemi bizottságok egységes gyakorlatának kialakításához a Szakszervezeti Tanács üzemi bizottsági titkársága, valamint a szakmai üzemi bizottsági titkárságok által rendezett tanfolyamok is hozzájárultak. 1945 végéig 3 üzemi bizottsági tanfolyamot szerveztek, amelyeken szakemberek bevonásával ismertették a tőkés termelés ellenőrzésének főbb területeit, a munkásság szociális, munkaügyi stb. érdekvédelmének jogi és gyakorlati vonatkozásait, konkrét útmutatásokat, tanácsokat adtak a feladatok végrehajtásához.

Hasonló szerepet töltött be az 1945 júniusában újra indított, havonként kétszer megjelenő szakszervezeti lap, a Szakszervezeti Közlöny. Hasábjain az üzemi bizottságokkal kapcsolatban is számos hír, közlemény, beszámoló, vagy működésük egy-egy fontosabb területét, elsősorban a tőke ellenőrzését érintő elméleti cikk jelent meg.

1945 szeptemberére megalakult az 55 000-es rendelet alapján az Országos Üzemi Döntőbizottság. Felállítása elsősorban az üzemi bizottságok tevékenységét és nem szervezeti életét befolyásolta. Határozatai kötelezőek voltak mind a tőkésekre, mind az üzemi bizottságokra.

1945 végére tehát az ország egész területén kiépült az üzemi bizottságok hálózata, és létrejött összefogásuk, központi irányításuk szervezeti formája. Megteremtődtek azok a keretek, melyek lehetővé tették az elvi irányítás végrehajtását, meghagyva az üzemi bizottságok sajátos szervezeti önállóságát, függetlenségét az üzemben belüli kérdések intézésében, a problémák megoldásában, a gyakorlati munkában. Az üzemi bizottságok irányításában, felsőbb képviselőiben megnövekedett a szakszervezetek szerepe, ami a szervezeti változásokban is kifejezésre jutott.

Az üzemi bizottságok hálózatának és irányításának kialakulásával párhuzamosan épültek ki az üzemeken belül a munkásosztály politikai és szakmai szervezetei is.

A két munkáspárt az üzemi bizottságok politikai tevékenységének és szervezeti életének egységesítését, megfelelő befolyásolását 1945 közepétől kezdődően már nem csupán közvetett módszerekkel — vagyis a szakszervezetekben dolgozó párttagjain keresztül — igyekezett megvalósítani; mind fokozottabban kerültek előtérbe a közvetlen irányítás és befolyásolás eszközei is. Ettől az időtől kezdve a pártközpontok közvetlenül és rendszeresen megbeszélésekre, információkra hívták össze a szakszervezetekben és az üzemi bizottságokban dolgozó

⁶¹ SzOT I. Szakszervezetek Szolnok megyei Titkársága.

párttagjaikat, az üzemi pártszervezetek, kiépülésükkel párhuzamosan, fokozatosan szervezeti és politikai befolyásuk és irányításuk alá vonták az üzemi bizottságokba beválasztott tagjaikat. A fontosabb konkrét kérdések eldöntésében mind gyakrabban játszottak szerepet az üzemi pártszervezetek vezetőségei is. S bár a pártok szerepe teljes egészében csak 1946-ban, méginkább 1947–48-ban bontakozott ki, ez a tendencia 1945 közepétől formálódott meg és kezdett erősödni.

A munkáspártok üzemi szervezeteinek létrejötte szervezeti változást nem hozott az üzemi bizottságok kialakult rendszerében, működésük mechanizmusában. Bár a pártok ellenőrzése közvetlenebbé vált, ez elsősorban az üzemi bizottságok politikai areulátának egységesítésére irányult. A városi pártszervek — főleg a fővárosban — rendszeresítették az üzemi bizottsági elnökök értekezleteit. Az üzemi pártszervezetek megjelenése tehát a termelés fokozása, az üzemi demokrácia fejlesztése irányába hatott.⁶² S bár már ekkor is tapasztalhatóak egyes helyeken az üzemi pártszervezetek versengéséből származó negatív jelenségek, a többségében a munkásegység szellemében működő pártszervezetek ekkor még az üzemi bizottságok tevékenységét pozitív irányban befolyásolták.

A bizalmi testületek a szakszervezetek üzemi csoportjaiként működtek, a munkásság szakszervezetekbe tömörítését, szociális érdekeinek védelmét végezték. Az utóbbi miatt tevékenységük találkozott az üzemi bizottságok munkájával. A működésükben mutatkozó átfedést fokozta, hogy a két szerv egymáshoz való viszonyát, továbbá a bizalmi testületek feladatát megnyugtatóan sohasem tisztázták. Azonban már 1945 folyamán is általában egységes vélemény alakult ki arról, hogy a bizalmi testület szervezetiileg a munkásság és az üzemi bizottság közötti összekötő kapocs, közbeeső testület, s így munkájukat össze kell hangolni, mindennapi tevékenységükben a munkásság érdekeinek képviselésében, problémáinak megoldásában egymásra támaszkodva, közösen kell eljárni.

Ennek megfelelően az üzemi bizottságok többsége a feladatok megoldásában támaszkodott a bizalmi testületre. A Ganz Hajógyár üzemi bizottsága és bizalmi testülete pl. együttesen tiltakozott a vezérigazgatóságnál a hajógyár háttérbe szorítása miatt.⁶³ A Magyar Vagon és Gépgyár Rt. üzemi bizottságai együttes ülésükön megállapították: „A bizalmiak mindig szorosan működjenek együtt az üzemi bizottsággal, a műhelyben történő dolgokról informálják az üzemi bizottságot és a bizalmiak csak az előzetes megbeszélés alapján intézkedjenek.”⁶⁴ A Magyar Pamutipar Rt. újpesti telepének üzemi bizottsága 1946. március 22-i ülésén határozatilag mondta ki, „hogy a panaszokat a főbizalmi a bizalmi testülettel karöltve intézze el és csak a vitás ügyekben fordul-

⁶² A MÁVAG budapesti gyáranak üzemi bizottsága és a munkáspártok gyári szervezetei szocialista munkaversenyre hívták ki a WM dolgozóit (OL WM O. 33. L/43) az Ajkasingervölgyi bánya Jolán aknájának MKP szervezete, valamint az üzemi bizottsága és a szakszervezet vezetősége kezdeményezésére vasárnapi műszakra hívták fel a bányászokat (SzOT L Bányász Szaksz. 1945. 3. d.). Az Elektromos Művek üzemi bizottságának MKP és SzDP tagjai elhatározták, hogy minden kérdésben a munkásegység jegyében fognak együttműködni (PI Arch. 253/061/1946/12). A Shell Rt.-nél a két munkáspárt választmányja közös ülésen elhatározza, hogy a pártonkívüliek körében erőteljes agitációt folytatnak, hogy az 1946-os üzemi bizottsági választáson mindenki a munkáspárti listát támogassa (OL Shell 544. cs.). A Roessemann—Harmatta Gépgyár MKP üzemi szervezetének vezetősége utasította a kommunista üzemi bizottsági tagokat, hogy a leg-szorosabb kapcsolatot tartsák fenn a pártszervezettel. „Hogy mindig a párt szempontjainak megfelelő magatartást tanúsítsanak” (Föv. L Roessemann Titk. ir. sz. n.).

⁶³ OL Ganz gyár ir. sz. n.

⁶⁴ Győr. ÁL M. Vagon ir. 22. cs. 1745.

jon a főbizalmi az üzemi bizottsághoz . . . a főbizalmi hetenként egyszer bizalmi értekezletet (tartson) és havonta egyszer az üzemi bizottsági elnök a bizalmi testület összejövetelén ismertetni tartozik az üzemi bizottság addigi munkáját”.⁶⁵

Az esetek többségében az üzemi bizottságok, ha formailag nem is rendelték maguk alá a bizalmi testületet, gyakorlatilag irányították őket. Ez következett abból is, hogy a gyáron vagy a vállalatban belül az üzemi bizottság volt a munkásság legjelentősebb hatalmi szerve. Előfordult azonban, hogy a két önálló testület egymással szembenállt, vagy az irányítást a bizalmi testület vette a kezébe.

Az üzemi bizottságok szervezeti életében a következő jelentősebb állomás az 1946-os üzemi bizottsági választások voltak, melyekre igen bonyolult belpolitikai helyzetben, 3 hónappal az 1945-ös választások után került sor, amikor a burzsoázia és a munkásosztály harca a kisgazdapárt győzelmén felbuzdult reakció nyílt demokráciellenes fellépése miatt különösen erősen kiéleződött. A társadalmi és politikai élet egész területén kibontakozó jobboldali támadás visszaszorítása megkövetelte a baloldal — elsősorban a munkásosztály — erőinek koncentrációját, az ellentámadás társadalmi bázisának megerősítését, megszilárdítását, kiszélesítését.

E feladat végrehajtásának fontos állomása volt az 1946 február—márciusban lebonyolított üzemi bizottsági választás, amely az üzemi bizottságok szervezeti életében komolyabb változásokat eredményezett.

Az üzemi bizottságok egy évre szóló megbízatása 1945 végén lejárt, tehát újraválasztásuk a rendelet szerint is napirendre került. A választásokat a két munkáspárt vezető testületeinek és a Szakszervezeti Tanács illetékeseinek közel másfél hónapig húzódó tanácskozási, megbeszélései előzték meg. Az elvi megállapodás után a Szakszervezeti Tanács az üzemi bizottságok újraválasztása alkalmából 1946. január 12-én felhívással fordult a munkássághoz, az ország dolgozóihoz: „Amikor új választásokra hívjuk fel az üzemek és vállalatok dolgozóit, nyomtatékosan rámutatunk arra, hogy a Szakszervezeti Tanács, a Szociáldemokrata Párttal és a Kommunista Párttal egyetértésben a leghatározottabban visszautasít minden támadást, amely az üzemi bizottságok rendszere ellen” irányul.⁶⁶ A Kisgazdapárt választási győzelme után a reakció ugyanis elérkezettnek látta az időt arra, hogy az üzemi bizottság, a munkásosztály egyik hatalmi szerve ellen is általános támadásba menjen át. Erről tanúskodik a Kisgazdapárt vezetőségéhez 1945 novemberében eljuttatott beadvány is, amely azt követelte, hogy — amíg a végleges rendezés bekövetkezik — pártközi megállapodás útján biztosítsa az üzemi bizottságokban és a szakszervezetek vezetésében a pártok összetételének megváltoztatását, az 1945-ös országgyűlési „választások eredményének megfelelően”. A beadvány tehát a Kisgazdapárt számára az üzemi bizottságokban és a szakszervezetek vezetőtestületeiben több mint 50%-os képviseletet követelt. Ezen túlmenően, felvetette az üzemi bizottságok és a szakszervezetek kapcsolatának revízióját is. Összefoglalva arra az álláspontra helyezkedett, hogy „amennyiben ezek nem biztosíthatók, a jelenlegi szakszervezeteket és üzemi bizottságokat a dolgozók kizárólagos érdekképviseleti szerveiként elismerni nem lehet. . .”⁶⁷ A reakciónak ez a — túlságosan is merész —

⁶⁵ OL Magyar Pamutipar ir. sz. n. — Az Oetl gyár üzemi bizottsága is hasonló álláspontra helyezkedett (OL Oetl ir. 11/96).

⁶⁶ Szabad Nép, 1946. jan. 12.

⁶⁷ OL ME felhív. ir. sz. n.

terve a munkásosztály egységes kiállításán szertefoszlott. Még azokon a helyeken is, ahol a Kisgazdapárt az üzemi bizottsági választások alkalmával külön listát adott ki, — mint pl. a BESZKÁRT telephelyein — s ezeken, a munkásság megszerzése érdekében, saját jelöltjein kívül még MKP és SzDP tagokat is javasolt — kísérlete a munkáspártok egységes fellépése miatt kudarcot vallott. A munkáspárti tagok a jelölést visszautasították, s külön listával indultak.⁶⁸ A kisgazdapárt az üzemekben munkásszavazatot egyáltalán nem kapott: 571 üzemnél összesen 2714 üzemi bizottsági tagot választottak, ebből 14 tartozott a kisgazdapárthoz.⁶⁹ Ebben igen nagy szerepet játszott, hogy a munkáspártok az 1946-os üzemi bizottsági választások előkészítésébe, mindenekelőtt az üzemi bizottsági tagok kiválasztásába a szakszervezetekben dolgozó párttagjaikon keresztül közvetlenül és közvetve is igen aktívan bekapcsolódtak. A két munkáspárt összekötő bizottsága a reakció egyre fokozódó aktivitására való tekintettel megállapodott, hogy a választásokat nem az egymás elleni harc, hanem a munkásegység jegyében bonyolítják le. A Szakszervezeti Tanács előbb idézett felhívása is arra szólította fel a munkásokat, hogy az üzemi bizottságok választását „mindenütt a leggyobb egyetértésben, a munkásegység szellemében készítsék elő”.⁷⁰ A két munkáspárt a munkásegység megerősítésének és továbbfejlesztésének biztosítása érdekében az üzemi bizottságok megalakításánál a paritás elvét juttatta érvényre. Betartásának ellenőrzésére a két munkáspárt 3—3 képviselőjéből ún. Hatos Bizottságot szerveztek a Szakszervezeti Tanácson belül, amely január 15-i alakuló ülésén megállapította, hogy az üzemi bizottságok összetételénél „a paritás elvét fogja érvényre juttatni”. Ez alól kivételt csak akkor tesz, ha az adott üzemben az egyik vagy a másik párt túlnyomó többséggel rendelkezik. A túlsúlyban levő párt legfeljebb három hellyel kaphat többet az üzemi bizottságban a kisebbségben levő munkáspártnál.⁷¹ A Hatos Bizottság a fenti határozatról 1946. január 26-án körlevelet adott ki, melyben tájékoztatta a szakszervezetek üzembizottsági és megyei titkárait a választások előkészítéséről és levezetéséről.

Az intenciók az 55000-es rendelethez képest több új momentumot tartalmaztak. Elsőnek kell megemlíteni a paritás elvének kimondását az üzemi bizottságok megalakításánál, a vezető funkciók betöltésénél, az igazgatósági üléseken résztvevő személyek kijelölésénél. Újabb ismérvvvel bővítették a megválaszthatóság kizáró okait is. Az üzemi bizottság tagja nem lehetett az, aki előző megbízatásának erélytelenül vagy hanyagul tett eleget, évközben elfogadható indok nélkül megbízatásáról lemondott, vagy tiszttségétől mandátumának lejártá előtt a szakszervezet megfosztotta. Míg az 55000-es rendelet a csúcs üzemi bizottságok felállítását a Szakszervezeti Tanács előzetes engedélyéhez kötötte, addig a körlevél utasítása szerint csúcs üzemi bizottságot olyan vállalatnál is meg kell alakítani, „ahol csak két üzem van”. Megválasztásának időpontját és levezetését továbbra is a Szakszervezeti Tanács határozta meg. Az olyan vállalatnál, ahol két üzemi bizottság működött, üzemi bizottságokként a csúcs üzemi bizottságba 1—1 rendes, 1—1 pótagot, azonkívül 1—1 küldöttet delegálhattak, akik közül az egyik a csúcs üzemi bizottság rendes tagja, a másik pótagja lett. Az olyan vállalatnál, ahol kettőnél több üzemi bizottság működött, a csúcs üzemi bizottság megalakításának feltétele

⁶⁸ PI Arch. 253/061/1946—35.

⁶⁹ PI Arch. 253/061/1745—21.

⁷⁰ Szabad Nép, 1946. jan. 12.

⁷¹ PI Arch. 2/16—94.

és módja megegyezett az 55000-es rendelet előírásaival. A körlevél azokat az üzemeket is bekapcsolta a csúcs üzemi bizottság megválasztásába, ahol csak bizalmiak működtek. Ezekben az üzemekben a munkásság a csúcs választásra egy bizalmi delegált.

Az újonnan megválasztott üzemi bizottságok mandátuma — ellentétben az 55 000-es rendelet előírásával — csak akkor vált érvényessé, ha az illetékes szakszervezet üzemi bizottsági titkársága az illető tagot leigazolta. Az újonnan beiktatott feltétel, valamint a paritás elvének az elfogadása és megvalósítása is az üzemi bizottságok irányításában a centralizmus további kiterjedésének jeleit jelentette.⁷²

A munkásegység megszilárdítását a munkások ösztönösen akarták, s így — eltekintve az egyes esetektől — a választások a Szakszervezeti Tanács felhívásának a szellemében zajlottak.

Az együttműködést zavaró módszerek közül a legjellemzőbb és a legáltalánosabb az volt, hogy a választások előkészítésére és levezetésére kiküldött háromtagú szakszervezeti bizottságot csak az egyik párt tagjaiból állították össze, akik az üzemekben csak a saját pártjuk érdekeit tartották szem előtt. Ez az eset játszódott le pl. a BFSZKÁRT-nál. A Közlekedési Szakszervezettől kiküldött bizottságokban gyakran csak az MKP tagok vettek részt, akik nem egy telephelyen az SzDP tagok kirekesztésére törekedtek.⁷³ Viszont előfordult olyan eset is, hogy az előzetes tárgyalásokon kötött megegyezést az SzDP tagok hátba támadták, mint pl. Kőbánya egyes gyáraiban történt. Az Élelmezési Munkások Szakszervezetének 1946 februári jelentése is beszámol arról, hogy az SzDP a KP üzemi szervezetével kötött megegyezést a jelölésnél, vagy a választásnál több esetben szervezett akcióval felrúgta.⁷⁴ A helyenként fel lángolt választási küzdelem következtében a termelés érezhetően visszaesett. Pl. Tatabányán a napi 450—460 vagonos széntermelés a felizgatott kedélyek miatt 390-re csökkent.⁷⁵

Az említett visszaállások aránytalanságokat szültek, melyeket a Hatos Bizottság megvizsgált és a helyzetnek megfelelően módosított.

A választásokat az 1946 január közepétől március közepéig terjedő időben bonyolították le. A paritás elve alapján lefolyt választások az üzemi bizottságok politikai összetételének megváltozását eredményezték: megnövekedett az SzDP tagok száma, a kommunisták azonban számbeli fölényüket még így is megtartották. A választásokról megbízható statisztikai kimutatás nem áll rendelkezésünkre, a részadatok hiányosak és ellentmondanak egymásnak. Az egyik kimutatás szerint 630 üzem 232 700 munkása és alkalmazottja 3708 üzemi bizottsági tagot választott, közülük 1889 az MKP-hoz, 1725 pedig az SzDP-hez tartozott.⁷⁶ Az egyes iparági üzemi bizottsági összesítők is ezt támasztják alá: a vasipari üzemekben 472 kommunista, 430 szociáldemokrata, a textilipari üzemekben 134 kommunista, 106 szociáldemokrata, a vegyipari üzemekben 118 kommunista, 116 szociáldemokrata üzemi bizottsági tagot választottak.⁷⁷

⁷² PI Arch. 253/064/1946—3.

⁷³ PI Arch. 253/061/1946—35.

⁷⁴ PI Arch. 2/16—94.

⁷⁵ SzOT Bányász Szakszervezet, 1946. I. d.

⁷⁶ Bp. PB Arch. B/1—4.

⁷⁷ PI Arch. SZO 78/a. — Újpest 60 üzemében 275 üzemi bizottsági tagot választottak, amelyből 148 az MKP-hez és 127 az SzDP-hez tartozott (PI Arch. 253/061/1946—21). Kispést és Lőrinc

A kisgazdapárt — mint korábban utaltunk rá — különböző kísérletei ellenére sem tudott az üzemi bizottságokba behatolni. Tagsághoz csak a pénzintézetek és részvénytársaságok központi irodáinak üzemi bizottságaiban jutott.

A pártonkívüliek száma is erősen mecsappant, ami szorosan összefüggött a paritás elvének gyakorlatával. Elvileg ugyan pártonkívüli is lehetett üzemi bizottsági tag, de mivel az üb tagság kimondatlanul pártfunkció lett, jelölésüket mellőzték. Vizi Mihály — a SZT egyik munkatársa — a sarkadi enkorgyár üzemi bizottságához írott levelében ezzel kapcsolatban kifejtette, hogy jelölésüket „mindenesetre ki szoktuk védeni, pártonkívülieket nem jelöljük az üzemi bizottsági tagságra”.⁷⁸ Az 1946. május 20-i részleges összesítés szerint 2714 üzemi bizottsági tagból csupán 59 volt a pártonkívüli.⁷⁹

Az üzemi bizottságok újraválasztása során nemcsak a bizottságok pártösszetételében, hanem az új tagok politikai képzettségének színvonalában is változás következett be. Az újonnan bekerült személyek egy részének politikai képzettségi színvonala alacsonyabb, munkásmozgalmi tapasztalata kisebb volt, mint az előző bizottsági tagoké. Ez a folyamat a háború befejezése után mindjárt elkezdődött. A munkásmozgalmak régi harcosainak egy részét, elsősorban a politikailag fejlettebbeket, az üzemekből kicimenték, és különböző párt- vagy állami posztokra helyezték. Másik részüket az üzemben belül léptették elő. Ezért már az 1946-os választáskor sokan kiestek a jelöltek közül. „A két pártbeli régi megbízható elvtársak jó része előléptetések folytán — olvasható a BESZKÁRT jelentésében — az üzemi bizottsági választáskor nem jöhettek számításba.”⁸⁰ Tehát az ún. 1945-ös üzemi bizottságok első garitúrájának egy része — a rendelkezésünkre álló becslések szerint kb. egyötöde — kicserélődött. A további szelekcióhoz — igaz, jóval kisebb mértékben — a paritás is hozzájárult. Az új üzemi bizottságokból kimaradtak még a rosszul dolgozó, csak az öns érdeküket néző, korrumpálódott tagok. Az utóbbi igen pozitívan hatott az üzemi bizottságok további munkájára. A választás során az üzemi bizottságoknak közel fele kicserélődött.

Az új üzemi bizottságokon belül a szakmunkások, illetve segéd- és betanított munkások arányának változása az utóbbiak javára tolódott el. A nők számaránya továbbra is elmaradt a termelésben betöltött szerepüktől.

A szakszervezetek maximálisan éltek az üzemi bizottságok újraválasztásának levezetésében a rendelet által biztosított jogaikkal. Olyannyira, hogy az előkészítésből a lelépő üzemi bizottságok és a választásban leginkább érdekelt felek: a munkások szinte teljesen kiszorultak. Erre a folyamatot menetközben több alkalommal is felhívták a pártszervek figyelmét: „Az üb választásoknál az a tapasztalat, hogy a legtöbb helyen a munkásság háta mögött történnek az előkészületek.”⁸¹ Ez a paritás természetes velejárója volt. A két munkás-

üzemeiben 60 SZDP és 54 MKP tagot választottak be az üzemi bizottságokba. 13 üzemi bizottság szociáldemokrata, 12 pedig kommunista vezetés alatt állt (uo.). MKP többség volt többek között Danuvia: 6 : 5, Magyar Acél: 6 : 3, Hazai Fésűsfonó: 6 : 3, Shell Kőolaj: 3 : 0 vállalatoknál. az alábbi üzemeknél viszont az SZDP rendelkezett többséggel. WM 16 : 14, MÁVAG budapesti telepe 13 : 11, Egyesült Izzó 8 : 6, Standard 7 : 5, Láng 7 : 5. A két párt egyenlő arányban volt a Ganz Hajó- és Vagon, a Hoffherr, a Kistext, a Goldberger és az Elektromosművek üzemi bizottságában (PI Arch. 253/061/1946).

⁷⁸ SZOT L Szakszervezetek Békés megyei titk. 1946. 2. d.

⁷⁹ PI Arch. 256/061/1946.

⁸⁰ PI Arch. 253/061/1946—35.

⁸¹ PI Archivum 2/16—109.

párt megfelelő arányának biztosításáért folyó harcban helyenként szem előtt tévesztették azt is, hogy a jelöltek népszerűek-e, megfelelnek-e a munka elvégzésére vagy sem. Az így összeállított listáknak a megszavazása meglehetősen formálissá tette az üzemi demokratizmust. Az üzemi pártszervezetek és párt-harcok fokozatos előtérbe kerülése az üzemi bizottsági választásokat lényegében pártüggyé emelte.

Az üzemi bizottságok újraválasztása utáni hónapokban a szervezési és működési problémákat háttérbe szorították az infláció tobzódásával fokozatosan növekvő gazdasági és politikai nehézségek és a stabilizáció sikeres megvalósítása érdekében végrehajtandó termelési feladatok. Mindez a szakszervezetektől, az üzemi bizottságoktól, a munkáspártoktól és az egész munkáosztálytól az erők maximális koncentrálását, megfeszítését, mozgósítását igényelték. Minden egyéb probléma ennek volt alárendelve. Így az üzemi bizottságok tevékenységének szervezeti problémái, működésének kérdései csupán a fő feladatok megvalósításának vonatkozásaiban vetődtek fel.

Elszórtan természetesen mind a szakszervezetek, mind a pártok foglalkoztak az üzemi bizottságok, illetve az üzemi bizottságok és a többi munkásszervezet szervezeti problémáival, működési elveivel, hiszen ez a nehézségek közepette is mindennap felmerülő élő kérdés, ezen túlmenően a feladatok sikeres megoldásának egyik alapvető feltétele is volt.

A legtöbb vitát továbbra is az üzemi bizottságok és bizalmi testületek egymáshoz való viszonya, feladataik, hatáskörüik pontosabb elhatárolása váltotta ki. Ebben a szakszervezetek igyekeztek megnyugtató és egyértelmű állásfoglalást kialakítani. A Magyar Magánalkalmazottak Szabad Szakszervezete a Magyar Olajművek Rt. Központi Üzemi Bizottságának levelére válaszolva kifejti: „ma a régi bizalmi testületek hatáskörét lényegesen kibővítve, így pl. a vállalati ellenőrzéssel, a törvényesen kötelezővé tett és védelmet nyert Üzemi Bizottság látja el. Az Üzemi Bizottságok azonban feladataikat, amelyek köztudomásúan igen sokrétűek, sok időt és energiát vesznek igénybe, különösen a mai inflációs és nehéz élelmezési időkben, csak úgy tudják elvégezni, ha ehhez segítséget kapnak. Ez a segítség a bizalmi testület... A bizalmi testület feladata ma, hogy az üzemi bizottság munkájának egy részét átvegye, nevezetesen az élelemelosztás technikai részét, a kollektív szerződések szerinti besorolás osztályonkénti megállapítását és a már megtörtént besorolás osztályonkénti ellenőrzését és más hasonló kisebb jelentőségű, részben technikai jellegű munkát. Továbbmenőleg feladata, hogy az üzemi dolgozók kívánságait, sérelmeit és egyéb problémáit közvetítse az üzemi bizottság felé. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy ők lépnek fel hangadóként az üzemi bizottsággal szemben esetleg elégedetlenkedő tömeg élén, hanem ellenkezőleg, mintegy hídát képezvén az alkalmazottak és az üzemi bizottság között, arra törekcszenek, hogy megismerve az üzemi bizottság helyes szempontjait, azokat megérttetik az elégedetlenkedőkkel.”⁸² A szakszervezet tehát a két munkásszervezet helyesen értékelte, a bizalmi testület feladatát az üzemi bizottság munkájának segítésében, támogatásában jelölte meg. Elvileg lényeges: az útmutató felhívta a bizalmi testület figyelmét, hogy továbbítva az alkalmazottak kívánságait az üzemi bizottsággal szemben nem ellenzékieskedhetnek. Mivel igen gyakran szembenállt a két szerv egymással, ami politikailag és gazdaságilag komoly károkhoz vezetett, ez az útmutatás rendkívül fontos volt. A nehézségek fokozódása, a

⁸² OL MOLAJ üb. ir. sz. n. — 1946. máj. 2.

felmerülő problémák és feladatok gyors és hathatós megoldásának szükségessége azonban az üzemekben működő munkásszerveket egymásra utalta és az együttműködést erősítette. A Budapesti Zománcédény-, Fémáru- és Elektromosgyár Rt. üzemi bizottságának elnöke munkabeszámolójában köszönetet mondott a bizalmi testületnek és a szomszédos gyárak üzemi bizottságainak, akik mindig segítséget nyújtottak.⁸³ A Magyar Vagon és Gépgyár Rt. újjáavasztott üzemi bizottságainak együttes ülésén többek között foglalkoztak a bizalmiak feladataival is. Kimondották, hogy „a bizalmiaknak mindig szorosan együtt kell működniük az üzemi bizottsággal”, a műhelyben történő dolgokról informálják azt, és csak az üzemi bizottsággal tartott együttes előzetes megbeszélés alapján intézkedjenek, az üb nélkül semmilyen akcióba ne kezdjenek.⁸⁴

Az üzemi bizottsági üléseken kezdtek rendszeresen részt venni a szakmai szakszervezetek, helyi csoportok, szakmaközi bizottságok képviselői, és útmutatásukkal segítséget nyújtottak. Általánossá vált, hogy az üzemi bizottságok a hatáskörüket és erejüket meghaladó feladatok megoldásába bevonták a szakszervezetek szerveit is. Pl. a Pécsi Bányaművek üzemi bizottságai a szakszervezetek helyi vezetőivel közösen írt memorandumban követelték az Iparügyi Minisztertől a reakciós államosítási miniszteri biztosok visszahívását.⁸⁵ A kis-teleki bánya üzemi bizottsága és szakszervezete a Bányamunkások Szabad Szakszervezete salgótarjáni szervezetének beszámolt a szénecatánában elért eredményekről és a munkát gátló viszonyok megjavításához segítséget kért.⁸⁶

1946 folyamán a két munkáspárt állandóan növekvő befolyását is tapasztalni lehetett. A Roessemann-Harmatta Gép- és Csőgyár Rt. üzemi MKP szervezetének vezetősége pl. elhatározta, hogy a kommunista üzemi bizottsági tagok és bizalmiak kötelesek a legszorosabb kapcsolatot fenntartani a helyi pártszervezettel, „hogy mindig a párt szempontjainak megfelelő magatartást tanúsíthassák”. A kapcsolat szorosabbá tétele érdekében egy sor konkrét határozatot dolgoztak ki.⁸⁷ Az MKP Forgách-lejtősi üzemi pártaktivája határozatában követelte, hogy az üzemi bizottság tagjai személyesen vegyenek részt a termelést gátló akadályok elhárításában. „Ha az üzemi bizottság a fenti kötelességének nem tesz eleget, követeljük azonnali leváltását” — fejeződik be a határozat.⁸⁸ Gyakran előfordult, hogy a pártszervezet az üzemi bizottságban dolgozó tagjaival együttesen vitatta meg pl. a sztrájkok okait, vagy az üzemi bizottság soron következő feladatait.

Bár a pártszervezetek tevékenysége a fontos kérdések helyes megoldását tűzte napirendre, aktivizálódásuk már ekkor magában hordta az üzemi bizottságok kettészakadásának lehetőségét és ezzel tevékenységük, szerepük csökkenését az összgyári és összmunkás problémák megoldásában. Mindez maga után vonta az üzemi bizottságok önálló kezdeményezésének lanygulását, az üzemi demokrácia háttérbeszorulását is. Az Elektromos Művek újjáavasztott üzemi bizottságának teljes ülése előtt pl. az üb MKP és SzDP tagjai külön-külön megbeszélést tartottak és ezen fontos szervezeti kérdésekben döntéseket hoztak.⁸⁹ Előfordult azonban az is, hogy a két munkáspárt

⁸³ OL Budafoki Zománcgyár ir. 1. cs. üb. jkv. — 1. 1945—46.

⁸⁴ Győri ÁL. M. Vagon ir. 22. cs. 1945—46. d.

⁸⁵ OL DGT Pécsi Bányagazgatósága ir. III. 25. cs.

⁸⁶ SzOT L Bányász Szaksz. 1946. 10. d.

⁸⁷ Föv. L. Roessemann Tit. ir. sz. n.

⁸⁸ SzOT L Bányász Szaksz. 1946. 10. d.

⁸⁹ PI Arch. 253/061/1946. 12.

viszonyának javítására az üzemi bizottságot kérték fel. A Hungária Vegyi és Kohóművek Rt. Kén utcai telepének SzDP üzemi csoportja az üzemi bizottsághoz küldött átiratában kéri, hogy akadályozza meg az MKP tagok túlkapásait és segítse az együttműködés kialakítását.⁹⁰

A fenti jelenségek elszórtan mutatkoztak, tendenciájukban azonban tükrözték a fejlődés irányát: a szakszervezetek és a munkáspártok szerepének növekedését, előtérbe kerülését, ami együttjárt az üzemi bizottságok korábban kialakult szerepének csökkenésével és az üzemi bizottságok tevékenységében, szervezeti életében nemcsak pozitív, hanem negatív eredményekhez is vezetett.

A stabilizáció megteremtésével az üzemi bizottságok szervezeti problémái sokkal határozottabban kerültek napirendre. Az 1946 első felében mutatkozó tendenciák mind egyértelműbben jutottak kifejezésre: „az üzemi bizottságoknak a szakszervezetekkel és pártjaikkal szorossá kell tenni a kapcsolatot, azok irányvonalát pedig mindenkor a lehető legjobban kell végrehajtani”—olvasható a Vegyipari Szakszervezet Oktatási Osztályának üzemi bizottságok és bizalmi testületek működéséről 1946 második felében kiadott sokszorosított anyagában.⁹¹

A pártok a nem jól dolgozó üzemi bizottsági tagjaikat visszahívták s helyettük másokat küldtek be. Így sok, az év elején választott üzemi bizottsági tag lecserélődött, anélkül, hogy választást tartottak volna.⁹²

Ezzel egyidőben a szakszervezetek, továbbá az üzemek újabb üzemi bizottsági tanfolyamokat szerveztek⁹³ a munka javítása érdekében.

1946 második felétől a töke elleni támadás nyílt meghirdetése az üzemi bizottságok körében fokozta a korábban hangoztatott követeléseikért folytatott harcot. Mind aktívabban és határozottabban léptek fel a döntés és az irányításban való közvetlen részvétel jogáért, ellenőrzési tevékenységük kiszélesítéséért és hatékonyabbá tételéért. „Ma általános lelkesedést kelt — írta Kossa István 1947. április 23-i jelentésében —, ha az üzemi bizottság jogkörének kiterjesztéséről beszélünk . . .”⁹⁴

Az üzemi bizottságok jog- és hatáskörének szélesítése körül hosszú politikai harc indult el, melyben a reakció és a baloldal összeesapásán túl sor került a két munkáspárt különböző elképzeléseinek összeütközésére is, s így megoldás sem született. A kérdés 1948 tavaszán a politikai és gazdasági változásokkal lekerült a napirendről.⁹⁵ Ugyanakkor a mindennapi harcban az üzemi bizottságok ellenőrző szerepének kiszélesítését a helyi erőviszonyok eldöntötték. A jól működő bizottságok a termelés egészét áttekintették, jogos követeléseik teljesítését kiharcolták, s ezzel a vezetésnek tényleges, tevőleges részévé váltak.

1947 elején az üzemi bizottságok választása ismét napirendre került.

A választásokra fokozottan éleződő belpolitikai helyzetben került sor. A kisgazdapárt soraiban gyülekező reakciós erők aktivitásának veszélyességét fokozta az SzDP szélső jobboldalának Peyer vezetésével fellépő nyílt támadása, mely a baloldali szociáldemokraták elszigetelését, ezen keresztül a demokrácia egész baloldalának gyengítését vette tervbe. A szociáldemokrata párt állásfoglalása a forradalom kimenetele szempontjából perdöntő jelentőséggel bírt,

⁹⁰ PI Arch. 253/061/1946/3.

⁹¹ Hutter és Lever Olajgyár. Gyári Irattár. üb. anyagok.

⁹² Bp. PB Arch. B/1—4.

⁹³ OL Kistext üb. ir. sz. n.

⁹⁴ PI Arch. 2/16—1.

⁹⁵ Lásd részletesen: Rácz Béla—Strassenreiter Erzsébet: Az üzemi bizottságok harca a tőkés termelés és elosztás munkáellenőrzésének megvalósításáért és kiszélesítéséért (1944—1948).

s így a munkásegység a továbbfejlődésnek is alapvető politikai feltételét képezte. A munkásság és a két párt sorainak megbontása komoly veszélyeket hordott magában. 1946 végén, 1947 elején tehát a két munkáspárt együttműködése és akcióegységének megszilárdítása ismételten előtérbe került.

Ilyen viszonyok között a kommunista párt — tekintettel a belpolitikai helyzetre, a szociáldemokrata párt közelgő kongresszusára és nem utolsósorban arra, hogy még a legjobban előkészített választás is elkerülhetetlenül versengést, viszályt szül a két munkáspárt között — az 1947-es üzemi bizottsági választások elnapolását javasolta. A szociáldemokratát párt baloldala, Peyerek ellensúlyozására, az üzemi bizottságokban és a szakszervezetekben helyenként kialakult aránytalanságok korrigálásával csökkenteni kívánta a támadási felületet, a jobboldal viszont ezen keresztül akarta növelni pozícióit és így biztosítani befolyását a kongresszuson.

A választásokra tehát nemcsak éleződő belpolitikai helyzetben, hanem a szociáldemokrata párt két szárnyának fokozódó harca idején került sor. Így az MKP javaslata ellenére, 1947 elején megkezdődött az üzemi bizottságok újjáválasztása, ami az adott helyzetben a munkásmozgalom jobb- és baloldali erőinek összecsapását eredményezte.

Az üzemi bizottságok újjáválasztására mindkét párt — főképpen az MKP — nagy apparátussal készült. A pozíciók megszerzéséért a két párt között az üzemekben a harc olyannyira kiéleződött, hogy a választások továbbvitele veszélyeztette a munkásosztály együttműködését. Az MKP javaslatára ezért a paritásos bizottság január 13-án úgy döntött, hogy a választásokat felfüggeszti és egy későbbben meghatározott időben folytatja.

Az alig több mint egy hétig tartó választások idején 44 üzemben hoztak létre új üzemi bizottságot. Ezekben az MKP mindenütt döntő többséget szerzett, sokhelyütt teljesen kiszorította az SzDP tagokat. A választásokat megfellebbezték, s a paritásos bizottság felülvizsgálata alapján, az SzDP javára 30 üzemben a kialakult arány megváltoztatására kötelezték a helyi vezetőket.

Az 1947-es választások így az üzemi bizottságok összetételének, szervezeti életének alakulásában nem eredményeztek jelentősebb változásokat. A választások során lejátszódott események azonban néhány igen fontos jelenségre mutattak rá. Ezek közül a leglényegesebb, hogy az üzemi bizottságok pártpolitikai kérdésre, a két munkáspárt összecsapásának egyik legfontosabb területévé lettek. Mindkét párt szinte kizárólagosan saját pozíciójának növelésére és ezen keresztül az üzemi bizottságok megszerzésére törekedett. Így az 1947-es választás sokkal inkább a két párt közötti küzdelemmé, mint a reakciós elemek elleni egységes fellépéssé vált.

A két párt viszonya rendkívüli módon kiéleződött, ami szervezeti változást is előidézett: sok esetben az üzemi bizottságok kettészakadásához vezetett. Mindkét párt üzemi szervezetei az üzemi bizottságban dolgozó tagjaik közvetlen irányítása és befolyásolása útján kívánták elérni saját pártjuk instrukcióinak érvényesítését. Ez az üzemi bizottságokon belül pártfrakciók létrehozásához és aktív működéséhez vezetett, háttérbe szorítva az üzemi bizottság egészének kollektív tevékenységét. A kérdéseket lényegében a frakciók döntötték el, a pártszempontoknak megfelelően. Tovább fokozódott a már az 1946-os választásoknál is elszórtan tapasztalható gyakorlat: az üzemi bizottságok és az üzemi munkásság kirekesztése és háttérbe szorítása annak közvetlen eldöntésében, hogy kik képviseljék érdekeiket. Az 1947-ben lebonyolított részleges választások során ez szinte mind a 44 üzemben általános módszerré változott.

Az üzemi bizottsági tagság eldöntésében tehát az addig alkalmazott széles demokratizmus szűkült.

1947 folyamán, az üzemi bizottsági választásokat követő időszakban, tovább folytatódott a tagok lecserélése az üzemi pártszervezetek javaslatai alapján. A választások alatt megromlott viszonyt a helyi szervezetek igények megegyezésével, a konkrét kérdések egyöntetű eldöntése útján javítani. A bizottságok a növekvő igények ellátása érdekében tovább folytatták harcukat a jogkörök és hatáskörök szélesítéséért is.

A problémák megbeszélése érdekében a Szakszervezeti Tanács 1947. július 18-ára összehívta a II. Országos Üzemi Bizottsági Konferenciát.

Az ülés ideje egybeesett a hároméves terv beindításával, a tőke elleni harc, az államosítások kiterjesztésével, politikailag pedig a kisgazdapárt jobbszárnya elleni harc fokozásával, a koalíciós válság állandó elmélyülésével. Az üzemi bizottságok összehívását a munkásosztály előtt megoldásra váró feladatok megvalósításának előkészítése tették szükségessé.

A konferencián, bár szűkszavúan és általánosságban, de szó esett az üzemi bizottságok szervezeti életét befolyásoló változásokról is. Kimondták, hogy összetételben megfelelő üzemi bizottságokat kell létrehozni, ezért le kell váltani a diktatórikus vagy a tőkéssekkel kollaboráló üzemi bizottsági tagokat és korrump. elemeket. Ezek helyett „megfelelő harcra üzemi bizottságokat” kell választani.

Ebben a vonatkozásban merült fel az üzemi bizottságok és a szakszervezetek kapcsolata is. Megállapították: általános jelenség, hogy sok üzemi bizottság többé vagy kevésbé elszakadt a szakszervezettől, vagyis: „a saját területét érintetlenül akarja tartani még a szakszervezetektől is, pedig az üzemi bizottságoknak nem szabad elfeledkezni arról, hogy *felettes vezető szerveik* a szakszervezetek”. Ez jellemezte az üzemi bizottságok és a bizalmi testületek kapcsolatát is: sok küldött mutatott rá arra, hogy nem informálják a bizalmiakat az elvégzett munkáról, a feladatokról és a problémákról. Nem számolnak be üzemi gyűlések, taggyűlések keretében az üzem dolgozóinak. Az ilyen üzemi bizottságok távol állnak a dolgozóiktól, elszigetelődnek jól berendezett helyiségükben és a munkások urakat látnak bennük. Ezért a konferencia kimondta, hogy az üzemi bizottsági tagnak jó szakszervezeti embernek is kell lennie.

Az előadók felvetették, hogy az üzemi bizottságok a feladatok jobb elvégzése érdekében tagjaikat képezzék, politikai és szakmai színvonalukat emeljék. Ennek érdekében — mint azt bejelentették — 1947 őszén Budapesten kéthetes tanfolyamot szerveznek, melyen a szakszervezet javaslata alapján kötelező a részvétel, s aki a tanfolyamot nem végzi el, annak „minden további nélkül megszüntetjük üzemi bizottsági tagságát”.⁹⁶ A szakszervezetek mind határozottabban avatkoztak be az üzemi bizottságok ügyeibe az őket megválasztó tagság véleményének meghallgatása nélkül; mozdították el a vállalat összalkalmazottai által demokratikusan választott személyeket stb.

A konferencián az üzemi bizottsági rendelet megreformálásáról, új rendelet előkészítéséről csupán elvi állásfoglalás hangzott el az előadók részéről. Azzal mindenki egyetértett, hogy a szükségleteknek és a megváltozott viszonyoknak megfelelően bővíteni kell az üzemi bizottság jog- és hatáskörét. Felvetődött, hogy az igazgatóságban eddig tanácskozási joggal résztvevő bizottsági tagoknak döntési jogot kell adni. A rendelet addigi munkálatairól azonban sem konkrétan,

⁹⁶ II. Országos Üzemi Bizottsági Kongresszus. 1947. Bpest. SZT. Munka kiad. 22—23. 25. l.

sem nagy általánosságban szó nem esett. Csak azt közölték, hogy készülöben van. Így az üzemi bizottsági tagokat sem az előkészítésbe, a vitatott problémák megoldásába, sem a vélemények kicserélésébe nem vonták be. A rendelet körül folyó viták, elvi ellentétek így belső, kulisszák mögötti ügyek maradtak, nem járultak hozzá a hibás nézetek leleplezéséhez, a tisztulási folyamat meggyorsításához.

A kongresszuson a hozzászólók döntő többsége követelte az új üzemi bizottsági rendelet mielőbbi kiadását.⁹⁷ Ez a további jó munkájuk alapvető feltételeként vetődött fel a mindennapi harcban.

A kongresszuson azonban határozat nem született, inkább információs jellegű eszmecsere színhelye volt. A gyárakban hatása alig lemérhető. Az üzemi bizottságok körében továbbra is a helyi viszonyok, adottságok, körülmények szerint folyt a munka.

Az üzemi bizottságok szervezeti életének alakulását, a többi munkásszervhez fűződő kapcsolatát az 1947—1948-as években is, mint korábban, a konkrét feladatok és a gazdasági-politikai viszonyok alakulása változtatta meg. A gyakorlati munkában végbement változások rendeletileg nem öltöttek testet, és lényegében a korszak végéig, 1948 tavaszáig, az 1945 közepén kidolgozott és érvénybelépett 55 000-es üzemi bizottsági rendelet maradt érvényben. Bár a rendelet számos paragrafusát az élet túlhaladta, s az üzemi bizottságok jórészt nem is tartották be azokat, bár már 1945 végétől felvetődött egy új, az üzemi bizottságok hatáskörét jelentősen bővítő rendelet kidolgozásának követelése, a rendelet nem született meg. A munkálatok elkezdődtek, több javaslat el is készült, napvilágot azonban egy sem látott. Ennek oka feltehetően abban kereshető, hogy a két munkáspárt az üzemi bizottságok szervezeti hovatartozásának, perspektívájának, továbbá politikai befolyásolásának kérdésében nem tudott megegyezni.⁹⁸

Így 1946-tól az üzemi bizottságok szervezeti élete a mindennapi követelmények alapján maguk alkalmazta gyakorlat szerint fejlődött, amihez hozzájárultak még a bizottságok életét befolyásoló és irányító testületek: a pártok és a szakszervezetek elképzelései és politikai irányvonalai szerint kialakított instrukciók, szervezeti változtatások. A gyakorlatban mindez sok zavart idézett elő. Az üzemi bizottságok szervezeti felépítése gyökeresen csupán 1948 tavaszán változott meg, amikor az egész szakszervezeti mozgalom — és ezen belül az üzemi bizottságok — átszervezésére is sor került.

Az 1948-ban végbement változások gyökeres fordulatot eredményeztek az ország társadalmi életében. A két munkáspárt egyesülésével beteljesedett a munkásosztálynak a hatalomért folyó harca: létrejött a proletárdiktatúra; a 100 alkalmazottnál többet foglalkoztató vállalatok államosításával pedig az ipari termelőeszközök döntő része társadalmi tulajdonba került. Megkezdődött a szocializmus építése hazánkban. A hatalomban és a termelőviszonyok jellegében végbement gyökeres változások nemesak lehetővé, hanem szükségessé is tették az üzemi demokrácia fokozatos fejlesztését. A demokratikus centralizmus elve alapján megvalósuló egységes, az egész népgazdaságra kiterjedő központi tervszerű irányítás feltételezte a dolgozó tömegek kezdeményezésének mind teljesebb kibontakozását a gazdasági építőmunka feladatainak kidolgozásában és

⁹⁷ Sajnos a jegyzőkönyv a felszólalásokat kivonatossan közli, így a küldöttek konkrét javaslatairól nem tudunk bővebben.

⁹⁸ Rácz Béla—Strassenreiter Erzsébet: i.m.

megvalósításában. Az üzemi demokrácia tartalma a szocializmus építése lett, s ennek megfelelően a dolgozók széles tömegeinek mozgósítása, az irányításba és a megvalósításba való legközvetlenebb bevonása ennek egyik legfontosabb eszköze. Az üzemi demokráciát most már a fokozatosan kiépülő proletárdiktatúra rendszerében kellett érvényrejuttatni és ez is szükségessé tette olyan új szervezési formák, új szervezeti keretek kialakítását, melyek a fenti célokat a legjobban kifejezésre juttatták.

Az üzemi bizottságok több éves tevékenysége során sok hasznos tapasztalat, konkrét eredmény született, az üzemi demokráciának kialakultak a formái, melyek az új körülmények között is hozzájárulhattak a feladat helyes megoldásához.

A két munkáspárt egyesülése után a párt- és a szakszervezeti szervek hozzáfogtak a munkásosztály többi szerveinek: a szakszervezeteknek, az üzemi bizottságoknak, a bizalmi testületeknek átszervezéséhez.

Az előzetes javaslatok az új szervek szervezeti felépítésére vonatkozóan lényegében abból a közös elvből indultak ki, hogy az állami tulajdonba került üzemek élére állított munkásigazgatók tevékenységén keresztül a proletárállam irányítása és ellenőrzése közvetlenül megvalósul, így megteremtődtek a feltételei a gazdasági vezetés centralizálásának és az egyszemélyi vezetés kialakításának. Ilyen feltételek között az üzemekben működő különböző munkásszerveket is közös nevezőre kell hozni, egységes rendszer alapján kell átszervezni. Ezt indokolta még a szakszervezetek áttérése a szakmai szervezkedésről az iparira, vagyis a szakszervezeti mozgalom gyökeres átszervezésére is, ami természetesen közvetlenül érintette az üzemi bizottságokat. Ebben a kérdésben az 1948. október 17—20-án lefolyt XVII. szakszervezeti kongresszus foglalt állást. A fő referátum és a határozat kimondotta, hogy az ipari szervezkedésre való áttéréssel az üzem az ipari szakszervezetek alapszervezete, vagyis az üzemi szakszervezeti csoport, melynek élén a szakszervezeti tagok által választott üzemi bizottság áll. Az üzemi bizottság tehát az ipari szakszervezet alapfokú üzemi vezető szerve lett.

Az üzemi bizottság saját kebeléből elnököt, titkárt választ és kijelöli a szakszervezeti munka különböző területeinek megbízottait: a termelési, oktatási, szociálpolitikai, munkaverseny felelősöket, reszortosokat. Az ügyeket állandó jelleggel az üzemi bizottság titkára végzi. A műhelyekben — az üzem jellegétől függően — 20—30—40 munkás után bizalmi titkárt kell választani. A több ezres nagyüzemekben műhelyenként műhelybizottságot kell létrehozni, a műhelyszakszervezeti munka vezetésére. Így tehát a bizalmi testület továbbra is megmaradt, de megszüntették a főbizalmi tisztséget, melyet az üzemi bizottság, ill. annak titkára vett át. A vezetőket, az üzemi bizottságtól egészen a műhelybizalmiakig, közvetlen és titkos szavazás útján választják meg, mentesítve a munka alól az üzemi bizottsági titkárt, aki ezzel a szakszervezet alkalmazottjává válik. A szükségnek megfelelően azonban több tagot is mentesíteni lehet. Az üzemi bizottság reszortfelelősei, a munka jobb elvégzése és a tagság mozgósítása érdekében, vezetésük alatt különböző bizottságokat hozhatnak létre. Így pl. tervbizottságot, versenybizottságot, szociális bizottságot, kulturális bizottságot stb. Ezek, a műhelybizalmiakra és a dolgozókra támaszkodva, egy-egy munkaterület feladatainak elvégzését voltak hivatva jól megszervezni és irányítani.

A tőkés vállalatoknál az átszervezést szintén végre kellett hajtani, azonban az itt működő üzemi bizottságok jog- és hatásköre továbbra is megmaradt.

Szervezeti téren tehát, a formai jeleket figyelembe véve, megmaradt az üzemi bizottság is és a bizalmi testület is. A munka tartalmát és a szervezkedés

alapvető elveit figyelembe véve, a korábbi szervektől lényeges eltérés mutatkozott.

Az első és legfontosabb: a szakszervezetek alapszerveivé változtatták az üzemi bizottságokat és tevékenységük középpontjába a szakszervezeti munkát állították, egy szintre hozva őket ezzel a bizalmi testülettel. Így tevékenységi körük lényegében az addig végzett szakszervezeti munkára szűkült, hatalmi-ellenőrző szervből mozgalmi szervvé változtak. Szervezeti vonalon erre utal, hogy pl. választásukban csak a szervezett munkások vehettek részt, s felépítésük is a szakszervezeti mozgalom felépítését követte. Teljes egészében kimaradt a vállalatvezetés ellenőrzése, a vállalat irányításában való aktív részvétel, így az üzemi bizottságok felépítésüknél fogva nem válhattak a vállalatvezetés szerves részévé.

Az üzemi bizottságokat az illetékes szakszervezeti központ irányította. A bizottság rezzortfelelősei az egyes műhelyvezető-bizalmiakon keresztül továbbították a dolgozókhoz mind a központ, mind az üzemi bizottság határozatait.

A szakszervezeti munka előtérbe kerülését tükrözi az is, hogy az üzemi demokrácia helyébe a szakszervezeti demokrácia került, ami nem a dolgozók és a gyárvezetés, hanem a szakszervezeti tagok és a szakszervezeti vezetés viszonyát volt hivatva kifejezni. Ebben a vonatkozásban vetődött fel a szakszervezeti demokrácia kiszélesítésének követelménye is, aminek biztosítására kimondották, hogy mindenhol be kell vezetni a titkos választást. Csupán a tervbizottság léte mutatta, hogy az üzemi bizottságnak a termelésbe is lesz némi beleszólása, ugyanis feladatai közé sorolták: az üzemi bizottság és az üzemvezetés közösen segít az üzemi tervek kidolgozásában, bekapcsolja a dolgozókat, ellenőrzi a tervek végrehajtásának menetét, és a szakszervezeti bizottsággal együtt mozgósítja a dolgozókat a végrehajtásra.

A szakszervezeti alapokon újjászervezett üzemi bizottság szervezetileg tehát két vonatkozásban különbözött az addig meglevő szervezetektől: megszüntette a főbizalmi funkciót és az üzemi bizottság munkáját rezzortokra osztotta fel. Tartalmában azonban szűkebb hatás- és jogkörrel rendelkezett az előbbieknél, mivel tevékenységét lényegében a bizalmi testület tevékenységére korlátozták. Nem volt betekintése és beleszólása a gyárvezetésbe, a termelés, a kalkuláció stb. kérdéseibe, tevékenységi körét lényegében a munkásvédelemre és a termelési feladatok teljesítésének biztosítására szűkítették le.

Mindezek mellett is, a létrehozott szervezeti formák és keretek persze módot nyújthattak arra, ha szűkebb területen is, hogy a dolgozók többsége — hiszen a dolgozók 80—85%-a ekkor már szervezett volt — közvetlenül részt vegyen saját üzeme problémáinak megoldásában. Ennek megvoltak a reális feltételei is, hiszen a régi üzemi bizottságok és a dolgozók részéről az ilyen irányú törekvés élő erő maradt. Az üzemek államosításakor kinevezett munkásigazgatókat az üzemi bizottságok és a dolgozók nagy szeretettel fogadták, kifejezésre juttatták, hogy velük a legteljesebb harmóniában, a kölcsönös segítség jegyében kívánnak a továbbiakban is együttműködni, és így képviselni a szocialista vállalat és a dolgozók érdekeit.

A dolgozók aktivitásának kibontakozását azonban ez időtől kezdve nemcsak a szervezeti feltételek korlátozása, a szűkebb hatáskör nehezítette: az 1948 végétől mind erőteljesebben eluralkodó személyi kultusz, a gazdasági és a társadalmi élet területén elkövetett dogmatikus hibák gátat emeltek az üzemi demokrácia politikai feltételeinek kibontakozásához, és ezzel nemcsak az üzemi, de a szakszervezeti demokrácia megvalósulásához is.

Б. РАЦ — Э. ШТРАССЕНРЕИТЕР

ОРГАНИЗАЦИЯ ФАБРИЧНО-ЗАВОДСКИХ КОМИТЕТОВ 1944—1948 гг.

Резюме

В создавшемся в конце 1944 — начале 1945 гг. новом положении изменились политические условия страны. Трудящийся народ: рабочий класс, крестьянство путем партий, массовых организаций, различных народных и революционных органов захватили власть. Важной опорой демократического строя оказалось учреждение фабрично-заводских комитетов, путем которых широкие массы рабочего класса принимали участие и непосредственно включались в управление жизнью заводов. Посредством деятельности в фабрично-заводских комитетах рабочий класс осуществлял контроль над капиталистами, заводскую демократию. Фабрично-заводские комитеты являлись важными средствами и частями борьбы против капитала и рабочей демократии.

В своей статье авторы исследуют один из целого ряда связанных с этим учреждением вопросов: образование и развитие организационных рамок фабрично-заводских комитетов, изменения в их внутреннем механизме со времени учреждения первого заводского совета, середины октября 1944 г. до середины 1948 г., фактического прекращения этих органов. Они подробно занимаются тем, какую роль играли в создании и бурном распространении фабрично-заводских комитетов традиции, опыт отечественного и международного революционного движения: практика первой диктатуры пролетариата в Венгрии, деятельность австрийских рабочих органов, а также все более разветвляющееся в последние годы второй мировой войны движение сопротивления. Авторы рисуют общую картину оформления состава первых фабрично-заводских комитетов по партийной и профессиональной принадлежности и по полу, потом они занимаются изменениями, происшедшими в составе этих органов в ходе ежегодных выборов в фабрично-заводские комитеты. Они показывают, насколько разнообразно оформлялись организационные формы, внутренний механизм деятельности этих рабочих органов, питающихся из различных источников и рожденных по местной инициативе рабочих, и то, каким образом из этого пестрого состава постепенно оформлялось единое, охватывающее всю страну, действующее в основном на основе единого принципа учреждение.

Авторы делают попытку показать также разветвленные организационные проблемы верховного руководства, центрального управления фабрично-заводских комитетов. Хотя верховное руководство фабрично-заводскими комитетами осуществлялось в рамках профсоюзов, рабочие партии не отказались от политического руководства, что в данной ситуации оказало на деятельность фабрично-заводских комитетов не только положительное, а также известное отрицательное влияние.

Авторы показывают, какую позицию приняли в ходе дискуссии по организационной жизни и правам фабрично-заводских комитетов рабочие, капиталисты, профсоюзы и рабочие партии, а также то, каким образом организационные рамки фабрично-заводских комитетов обеспечили на практике для рабочего класса введение в силу, осуществление заводской демократии.

B. RÁCZ — E. STRASSENREITER

L'ORGANISATION DES COMITÉS D'ENTREPRISE (1944—1948)

Résumé

Dans la nouvelle situation formée au tournant des années 1944—1945 un changement s'est accompli dans les conditions politiques du pays. Par l'intermédiaire des partis, des organisations de masse et des différents organismes populaires et révolutionnaires le peuple travailleur: la classe ouvrière et la paysannerie, firent leur entrée sur la scène politique afin de s'emparer du pouvoir. L'institution des comités d'entreprise servit de fondement solide au régime démocratique, aux larges masses de la classe ouvrière pour faire entendre leur voix dans la vie et la direction des usines. Par son activité déployée au sein des comités d'entreprise la classe ouvrière parvint à réaliser le contrôle des capitalistes et instaurer la démocratie dans les entreprises; ces comités s'affirmèrent de fort importantes organisations au point de vue de la lutte menée contre le capital en faveur de la démocratie ouvrière.

Les auteurs de l'article se penchent sur l'étude d'une seule question de cet ensemble de problèmes, à savoir la formation et l'épanouissement des formes d'organisation des comités d'entreprise, les changements accomplis dans le mécanisme intérieur de leur activité depuis la création du premier conseil d'entreprise, mi-octobre 1944, jusqu'à la cessation effective de ces organismes, survenue au milieu de 1948. Ils consacrent une analyse détaillée à la question de savoir quel était le rôle des traditions et des expériences — la pratique de la première dictature du prolétariat de Hongrie, l'activité des organismes ouvriers autrichiens, le mouvement de résistance connaissant un élargissement de plus en plus vigoureux au cours des dernières années de la seconde guerre mondiale — acquises par le mouvement révolutionnaire international dans la naissance et l'expansion rapide des comités d'entreprise. Les auteurs brosent un tableau d'ensemble sur le développement de la structure selon parti, progression et sexe de ces comités et étudient le changement qui, lors des élections annuelles des comités d'entreprise, s'accomplirent dans la composition de ces mêmes organismes. Ils décrivent les formes variées de l'organisation et de l'activité de ces organismes créés sur l'initiative des ouvriers à l'intérieur des entreprises et relatent le processus qui au travers de ces formes variées finit par aboutir à une institution de caractère homogène, s'étendant sur tout le pays et déployant son activité à la base d'un même principe.

Les auteurs consacrent des efforts à clarifier la question multilatérale rattachée à l'organisation de la direction supérieure, à la conduite centrale des comités d'entreprise. Encore que réalisée au sein des syndicats les partis ouvriers se refusèrent à renoncer à sa direction politique, ce qui exerça dans une situation donnée non seulement un effet positif, mais avait aussi par endroit une influence négative sur l'activité des comités d'entreprise.

L'étude décrit les positions prises par les capitalistes, les syndicats et les partis ouvriers dans le débat ouvert sur l'organisation et les attributions de ces comités et met en lumière la question de savoir comment leurs cadres d'organisation réussirent à assurer à la classe ouvrière de réaliser dans la pratique la prédominance de la démocratie dans les entreprises.

A „demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről” szóló törvényjavaslat megszületése és parlamenti vitája

A 25 éves ellenforradalmi rendszer államformája, az anakronisztikus „király nélküli királyság”, formailag alkotmányos monarchia, a gyakorlatban azonban a parlament és a többpártrendszer mellett lényegében diktatórikus módszereken nyugvó, a fasizmus szervezési és működési elveivel rendelkező államforma volt,¹ amely a magyar fasizmus bukásával szintén a történelem süllyesztojébe került.

A felszabadulás után az Ideiglenes Nemzetgyűlés, majd az Ideiglenes Kormány létrehozásával, tehát az új államiság megteremtésével egyidőben nem került sor a régi államforma törvényes eltakarítására. Az egész társadalmi élet újjászervezése, a nagybirtokrendszer felszámolása, a fasiszta maradványok elleni harc, a termelés talpraállítása, általában az újjáépítés fontosabb feladatok voltak. Ez persze nem jelentette azt, hogy az államforma átmeneti rendezésére bizonyos intézkedések nem történtek. Így például az államfői jogkör ideiglenes ellátására bővítették az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnökségének jogkörét, 1945 januárjában felállították a Nemzeti Főtanácsot, amely mint testület lényegében az államfő funkcióját töltötte be, majd eltörölték a „magyar királyi” jelző használatát. E lépések már a régi államformától való elszakadást jelezték. Az ezzel egyidejűleg kiépült államszervezet a gyakorlatban köztársasági jellegűvé vált.²

Az ország felszabadulásával párhuzamosan kibontakozó forradalmi átalakulás a régi államformát fokozatosan túlhaladta, s egyben elkerülhetetlenül megkövetelte a társadalmi fejlődés adott fokának megfelelő új államforma törvénybe iktatását. A kérdés rendezése azonban csak az 1945-ös őszi választások után került előtérbe. A burzsoá erők a választásokon jelentősen előre törtek és a Kiszegzadapárt 57%-os abszolút többségére támaszkodva általános támadásba lendültek a népi baloldal ellen. Fő célkitűzésük a demokratikus pártok koalíciójának felszámolására, a munkásosztálynak a hatalomból való kiszorítására, valamint a további, tőkét korlátozó intézkedések megakadályozására irányult. Az osztályerőviszonyok jobbratolódása már-már a népi demokratikus forradalom vívmányait veszélyeztette. A MKP vezette baloldali erők elsősorban az elért eredmények megőrzésére törekedtek és meglevő pozícióik megszilárdítása érdekében újabb haladó feladatok megvalósítását követelték. Ezek közül a legkönnyebben megvívhatónak az államforma kérdésében meglevő ideiglenesség megszüntetése, a köztársaság kikiáltása látszott.

¹ Ld. bővebben: *Samu Mihály*: A Horthy-korszak államformája és jogrendszere. Tanulmányok a Horthy-korszak államáról és jogáról. Bpest. Közgazdasági és Jogi Kiadó. 1958. 7—44. l.

² Kovács Kálmán előadása a magyar—csehszlovák jogtörténeteszek vitaülésén. Pecze Ferenc ismertetése alapján. Jogtudományi Közlöny, 1964. 2. sz. 117. l.

A koalíció baloldala — a MKP, a NPP, a SzDP, valamint a FKgP bal-szárnya — az államforma rendezését a burzsoázia támadásának mielőbbi visszaverése érdekében tűzte napirendre. Abból indult ki, hogy az alkalmas a demokratikus erők összefogására, a forradalom ellenfeleinek leleplezésére és nem utolsó sorban a dolgozó nép politikai aktivitásának fellendítésére. Nálunk a széles tömegek, a munkásosztály, a parasztság, a városi és falusi kispolgárság, valamint az értelmiség döntő többsége a köztársasággal rokonszenvezett. Hogy ebben milyen szerepet játszottak az 1918–1919-es hagyományok, nehéz felmérni. A legfontosabb talán az volt, hogy a felszabadulás utáni társadalmi változások, a dolgozó nép képviselőinek részvétele a hatalomban, a földosztás, az újjáépítés egyre láthatóbb eredménye mindenki számára nyilvánvalóvá tették, hogy Magyarországon új világ születik. Ezzel szemben a királyság esetleges visszaállítása a „réginek”, az ellenforradalmi rendszer visszatérésének emlékét idézte fel. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy főleg az egyház tevékenysége következtében élt még a legitimizmus is, bár a körök befolyása egyre inkább csökkent. A baloldali erők a köztársaság törvénybeiktatásáért vívott harcot összekapcsolták más fontos megoldandó feladattal: az infláció és spekuláció elleni küzdelemmel, az államapparátusnak fasiszta elemektől való megtisztításával, valamint a földreform megvédésével. Világosan felismerték az államforma-rende-zés jelentőségét, s azt vallották, hogy „a köztársaság lehet a nép demokráciájának államformája, de lehet a vagyonos osztályok »demokratikus« módszerekkel biztosított uralmának államformája is. A harc, a forradalmi erőviszonyok döntenek el, hogy milyen demokráciáról, milyen köztársaságról lesz szó.”³

Az államforma megváltoztatását mindazonáltal külpolitikai okok is sürgették. Egyrészt Kelet-Európában a népi demokratikus forradalmak során több országban is — Jugoszláviában, Bulgáriában, Albániában — 1945–1946 fordulóján került sor a kérdés megoldására. Másrészt a közelgő béketárgyalásokra való tekintettel a környező demokratikus államok és a szövetséges nagyhatalmak előtt is tanúsítani kellett, hogy Magyarországon mélyreható demokratikus változások zajlottak le, hogy a magyar nép szakítani akar és szakítani tud a letűnt horthysta rendszer maradványaival és őszintén csatlakozni kíván a szabadság-szerető népek táborához. Az ország külpolitikai elszigetelődése ugyan fellazulóban volt, ezen a téren az előrehaladás azonban továbbra is a belső demokratizálódás függvénye maradt.

A feudális eredetű monarchia felszámolása keresztezte az egyház Habsburg restaurációs terveit, ezért a klerikális körök fordultak szembe legélesebben az államforma rendezésével. Legjelentősebb fellépésükre a parlamentben került sor, ahol Schlachta Margit a köztársasági törvény vitájában nyílt támadást intézett a köztársaság ellen. Indítványozta, hogy az államforma kérdésének eldöntését halasszák el a békekötés utánra. Igyekezett köztársaság-ellenes hangulatot kelteni, védelembe vette a királyságot, s a fiktív „korona-tant”. Valóságos védőbeszédet tartott a Habsburgokról, akikről, meghamisítva a magyar nép történetét, nem állotta azt állítani: „Ha tárgyilagosa-k vagyunk, tudomásul kell vennünk, hogy a Habsburgok a jobbágyság mellett állottak a nemességgel szemben.” Schlachta azonban kudarcot vallott, a nemzetgyűlés egyöntetűen visszautasította és elítélte felszólalását.⁴

³ Szabad Nép, 1946. jan. 11.

⁴ Erre vonatkozóan lásd bővebben: Orbán Sándor: Egyház és állam 1945–1950. Bpest. Kossuth Kiadó. 1962. 96–100. l.

A reakciós törekvések komoly bázisát alkotó egyházhoz hasonlóan a nagybúrsoázia is ellenezte a köztársaságot, noha reális politikai megfontolásokból nyíltan nem lépett fel ellene. Sulyok Dezső, a nagytőkés érdekeket képviselő kiskgazdapárti jobbszárny vezére, újévi beszédében kifejtette, hogy a szovjet csapatok magyarországi tartózkodása miatt az államforma kérdésének felvetését nem tartja időszerűnek. Tagadta, hogy a nemzetgyűlésnek joga lenne ebben a kérdésben dönteni, s a megoldás útját egy később megtartandó „tisztá népszavazásban” jelölte meg.⁵ Sulyokék taktikájához az is hozzátartozott, hogy mind a köztársaságot, mind a királyságot egyformán lehetséges államformának tartották.⁶ A Kiskgazdapárt jobbszárnyának az államforma kérdésében elfoglalt álláspontja, amely tehát annak rendezését nem tartotta aktuálisnak, másrészt a királyságot is elfogadható megoldásnak tekintette, a nagytőkés és volt nagybirtokos körök azon távolabbi célkitűzéséből következett, amely arra irányult, hogy megakadályozza az ország további radikális demokratizálódását, s a nagybúrsoázia érdekeinek megfelelő állami berendezkedést alakítson ki. Így érdekében állt az államforma rendezetlenségének fenntartása, mert egy esetleges jobboldali fordulat alkalmával megkönnyíthette volna egy konzervatív-nagytőkés, bár nem fasiszta rendszer restaurálását. Hogy a királyságot is elfogadhatónak vélték, két dologgal függött össze. Egyfelől azzal, hogy a magyar búrsoázia nem kis része maga is legitimista volt, másfelől a követendő példaképnek tekintett nyugati búrsoa demokráciák államformája — parlamentáris/ királyságtól a polgári köztársaságig — nagy változatosságot mutatott.

A jobboldali kiskgazda körök álltak az államforma rendezése elleni támadás élére. Egyes helyeken, elsősorban az alföldi megyékben, ahol a párton belül a kulákság jelentékeny befolyással rendelkezett, sikerült a helyi szervezetek egy részét is maguk mögé állítani.⁷ Felléptek a Kiskgazda Párt 1946. január 8—10-i, az államforma ügyében összehívott képviselői értekezletén is, itt többek között az egykori oktobrista Nagy Vince indítványozta az államforma megváltoztatásának elhalasztását.⁸ A képviselők döntő többsége azonban a köztársaság sürgős törvénybeiktatása mellett foglalt állást, és így Sulyokék saját pártjuk előtt is meghátrálásra kényszerültek, és megszavazták a kérdés rendezését.⁹

A koalíciós pártok körében az államforma rendezésére kétféle elképzelés alakult ki. Az egyik a Kiskgazdapárt által képviselt polgári elgondolás, melynek lényege: olyan búrsoa államforma legyen, amelynek keretében a köztársasági

⁵ Pápai Független Kiskgazda, 1946. jan. 5.

⁶ „Köztársaság, vagy királyság — ez lehet egyedül a holnap felvetődő kérdés lényege. A választás során a történelmi magyar gondolat ugyanannyi jogot és lehetőséget biztosít a köztársaságnak, mint a királyságnak” — írta Dessewffy Gyula a Kis Újság újévi számában. Sulyok Dezső a köztársasági törvényjavaslat parlamenti beterjesztésekor a magyar nép számára szintén elfogadhatónak tartotta mindkét államformát. Ld.: Ngy. N. Bpest. 1946. I. köt. 250—265. l. Erre utal: *Mód Aladár*: Népi demokráciánk történetéhez c. cikke. Valóság, 1960. I. sz. 16. l.

⁷ Így pl. a Független Kiskgazda Párt Hajdú megyei és debreceni pártválasztmányának 1946. jan. 6-án kelt határozata leszögezte: „Választmányunknak az államforma kérdésében az az álláspontja, hogy ebben a kérdésben csakis népszavazás dönthet és csak a békekötés után, illetve akkor, amikor a nemzet szuverenitásának teljes birtokában lesz.” Ugyancsak a népszavazás mellett nyilatkozott a Szabolcs megyei kiskgazda pártválasztmány is. Debrecen, 1946. jan. 8.

⁸ Nagy Vince: Októbertől októberig. New York. 1962. 296—297. l.

⁹ Vásáry István, aki a debreceni pártszervezet nevében a képviselői értekezleten előbb ellenezte, majd elfogadta a köztársaság azonnali megvalósítását, visszatérően a fővároshól, kijelentette, hogy elsősorban külpolitikai megfontolások vezették arra, hogy a többség határozatának alávesse magát. Ld. Debrecen, 1946. jan. 22.

elnök a parlamenttel szemben széleskörű hatalommal bír.¹⁰ A másik, a munkáspártok radikális-demokratikus felfogása, mely szerint az államforma csupán kerete az adott társadalmi rendnek, s a köztársasági elnök jogkörét messzemenően alá kell rendelni a törvényhozó hatalomnak.

E két koncepció közötti harc a munkáspártok álláspontjának győzelmével végződött. 1946. február 1-én elfogadták a köztársaság törvénybeiktatásáról szóló törvényjavaslatot, s ezzel Magyarország hivatalosan is köztársaság lett.¹¹ A köztársasági törvény magán viselte keletkezési körülményeinek jegyeit. Sokban visszamutatott a polgári köztársaságok kezdeti jellegzetességeire, bár azok legdemokratikusabb megoldásán is túlment, amennyiben az államfőt jogkörét tekintve alárendelte a parlamentnek. A kormányforma és az államfő jogállásának és hatáskörének meghatározásán kívül egyéb állami főszervekről azonban nem intézkedett. Első ízben foglalta törvénybe a demokratikus szabadságjogokat.¹²

A köztársaság kikiáltása a burzsoá reakció elleni ellentámadás első, viszonylag könnyen elért eredménye volt. Nem tartozott az adott időszak központi feladatai közé. S mivel csak a demokráciáért vívott harc kereteit szabta meg, annak menetére, irányára és ütemére csupán részleges befolyással bírt, s csak az állam demokratizálódását fémjelezte, ezért nem veszélyeztette a burzsoázia politikai pozícióit sem, így Sulyokék könnyedén visszavonulót fújhattak.¹³ A demokrácia és a köztársaság védelméről szóló törvényjavaslatnál azonban már másképp alakult a helyzet.

A köztársaság törvénybeiktatása lehetővé tette a baloldali pártok számára egy új államvédelmi törvény megalkotását. A felszabadulást követő első idő-

¹⁰ „... a koalíció nem örökös állapot, egyszer felborulhat, és ha nem akarjuk, hogy a belső rend is felbomoljék vele, feltétlenül kell egy, a pártokon felülálló szilárd pontot teremtenünk, amelyik a változásokon és az esetleges válságokon átsegíti a nemzetet, amely köré a konszolidáció épülhet, amely körül kibontakozásnak történnie kell” — mondotta Nagy Ferenc az Igazságnak adott nyilatkozatában (1946. jan. 16.). Szavaiból kiderül, hogy a köztársasági elnöknek a koalíciós pártok között egyensúlyozó, egyensúlyt fenntartó szerepet szántak, s az elgondolásban bennfoglaltatott: ahhoz, hogy az államfő a mérleg nyelve lehessen, természetesen széleskörű jogokkal és felhatalmazással kell rendelkeznie. A Kiszagdapártnak az államforma kérdésében elfoglalt hivatalos álláspontját Nagy Ferenc és csoportja dolgozta ki.

Nagy Ferenc koncepciója szerint, amíg a békekötés meg nem történik, s a szovjet csapatokat ki nem vonják, addig nyílt antikommunista, polgári politikát nem lehet folytatni, átmenetileg fenn kell tartani a koalíciót, együtt kell működni a kommunistákkal, lehetőleg ki kell aknázni a hatalomban való részvétel előnyeit. (Ld.: *Ságvári Ágnes*: Tömegmozgalmak és politikai küzdelem Budapestén 1945—1947. Bpest. Kossuth. 1964. 150. l.) Ennek megfelelően egy széleskörű jogokkal felruházott köztársasági elnök, aki egyben a végrehajtó hatalom feje, nemcsak konzerválhatja a koalíción belül kialakult erőviszonyokat, hanem később, kedvező esetben kezdeményezője is lehet a koalíció felszámolásának, s elősegítheti a polgári demokrácia klasszikus politikai gyakorlatához, a parlamenti váltógazdálkodáshoz való visszatérést. Arról nem is szólva, hogy így a parlamenti többségük mellett, egy kiszagdapárti köztársasági elnökkel, a végrehajtó hatalomban is megszerezheték volna a hön öhajtott irányító szerepet.

¹¹ Az egyes pártok állásfoglalására, az államforma rendezése körüli harcokra lásd bővebben: *L. Gál Éva*: A köztársaság megteremtése Magyarországon (1946). Századok. 1956. 170—203. l.

¹² Magyar Törvénytár. 1946. 1. tc. és dr. Beer—dr. Szamuél—dr. Kovács: Magyar Államjog. Egyetemi Tankönyv. Bpest, 1960. 76. l.

¹³ A nagytöbbség köröknek az államforma rendezésével kapcsolatos „érdektelenségére” utal a GyOSz-hoz közel álló Magyar Nemzet 1945. dec. 6-i számának egyik glosszája, amely kifejti, hogy „ha megszűnik Magyarországon az a paradox helyzet, hogy király nélküli királyság vagyunk, ám legyünk népköztársaság... Nem az intézmények lényegesesek, hanem a szellem és a szellemből eredően a szabadságjogok biztosítása... Csak higgyék el, lesznek sokan, akik szívesen elfogadnak majd egy olyan népi köztársaságot, mint amilyen népi királyság a messzi Svédország.”

szakban még hatályban voltak a háború előtti összes büntetőjogi és büntető eljárásjogi jogszabályok, kivéve természetesen azokat a nyilvánvalóan fasiszta és népellenes törvényeket és rendeleteket, amelyeket a fegyverszüneti egyezmény hatályon kívül helyezett. Ily módon érvényben maradt a hirhedt, az állam és a társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921: III. tc. is,¹⁴ amely a „felforgató mozgalom” és a „nemzet gyalázás” tényálladékaival elsősorban a kommunista munkásmozgalom elnyomására irányult, s külön paragrafusban védte a fasiszta végrehajtó hatalom szerveit, a hadsereget, a csendőrséget és a rendőrséget.¹⁵ A népbíróságok az új államvédelmi törvény meghozásáig az új népi demokratikus államhatalmat támadó bűncselekményekben a régi alapján voltak kénytelenek eljárni, felhasználták a törvény szövegét, azt azonban demokratikus szellemben alkalmazták.¹⁶ A tőkés-földbirtokos osztályok uralmát biztosító törvény ugyan gyakorlatilag érvényét veszítette, de törvényesen még nem hatálytalanították. A felszabadulás nyomán kibontakozó népi demokratikus forradalom a hatalom osztályjellegében gyökeres változásokat hozott: a munkás-paraszt demokratikus diktatúra egy sajátos formája jött létre. A hatalom népi jellegével összhangba kellett hozni az új jogrendszert. Emellett azonban egyéb tényezők is sietteték az új államvédelmi törvény megvalósítását.

A Kiszegzapárt választási győzelme a központi hatalom keretein belül megváltoztatta az erőviszonyokat. Amíg a népi demokrácia erői, a kommunista vezetés alatt álló rendőrség, a népi szervek, a kormányban való részvétel, illetve az arra gyakorolt hatás útján a végrehajtó hatalomban rendelkeztek döntő befolyással, addig a törvényhozó hatalomban a Kiszegzapárt volt többségben. A törvényhozó és végrehajtó hatalom viszonyában a gyakorlatban az utóbbi vezető szerepe érvényesült, s azt erősítette az ún. felhatalmazási törvény is, amely lehetővé tette a kormány számára a rendeleti úton való kormányzást.¹⁷ Arról nem is beszélve, hogy a legfontosabb gazdasági és politikai döntések még a nemzetgyűlés összeülte előtt, már a pártközi értekezleteken megtörténtek, s ez a parlament szerepét tovább csökkentette. Mindezek ellenére a népi demokratikus erőknek a burzsoá-restaurációs erők és a fasiszta reakcióval szemben azok fékentartására, a végrehajtó hatalomban kivívott pozícióik megszilárdítására törvényes biztosítékokra is szükségük volt.

Különösen égetővé vált a fasiszta reakciós veszély elhárítása. 1945 őszen-telén a demokrácia ellenségeinek a burzsoázia vezetésével kibontakozó támadása a fasiszta reakcióit is aktivizálta. Összeesküvések, nyílt vagy titkos szervezkedések, illegális röpcédulák, a demokrácia ellen gyalázkodó röpiratok, munkáspárti harcosok ellen elkövetett merényletek jelezték a fenyegető veszélyt.¹⁸ 1946. február 10-én pl. a fővárosban az Erzsébet körúton 500 fős reakciós tüntetés zajlott le, február 14-én a Csengery és Áradó utca sarkán egy kisebb csoport éljenezte Horthyt, Szálasit és Mindszentyt, azt megelőzően a főiskolákon és sporttelepeken fasiszta megmozdulásokra került sor. A felvidék megszállásában

¹⁴ Barna Péter: A magyar büntető-törvényhozás fejlődésének vázlata a felszabadulástól. Bpest. Közg. és Jogi Kiadó. 1956. 12. l.

¹⁵ Magyar Törvénytár. 1921: III. tc.

¹⁶ Barna Péter: A szocialista állam büntetőjogi védelme. Bpest. Közg. és Jogi Kiadó. 1961. 120. l.

¹⁷ Ld. 1946. VI. tc. majd annak megújításai: 1946. XII. tc., 1946: XXVII. tc., 1947: II. tc. valamint 1947: VII. tc. (Két év hatályos jogszabályai 1945—1946. Bpest. 1947. 63., 85., 101. l.). Az Ideiglenes Kormány is külön felhatalmazást kapott az ügyek vitelére az Id. Nemzetgyűléstől, ld. Ideiglenes Nemzetgyűlés naplója. Bpest. é. n. 33. l.

¹⁸ Ngy. N. Bpest. 1946. I. köt. 706. l.

hírhedtté vált rongyos gárda a különítményes Héjjas Iván aláírásával röpiratot terjesztett.¹⁹ A súlyos gazdasági helyzet, az infláció, a mostoha életkörülmények, a 25 éves ellenforradalmi rendszer továbbélő szellemi maradványai termékeny talajt nyújtottak a fasiszta törekvéseknek is.

Az új állammegvédelmi törvény megalkotását a demokratikus pártok közül elsőként a Kisgazdapárt vetette fel. Varga Béla a nemzetgyűlés 1945. decemberi ülésén „a demokrácia alapelvei”, a „szabadság” és az „egyenlőség” védelmére sürgetett büntetőjogi szankciókat. A kisgazdák nemcsak a jobboldali, fasiszta diktatórikus törekvések ellen akarták biztosítani magukat, hanem a baloldali népmozgalmak, az esetleges baloldali diktatúra ellen is, amely megítélésük szerint szintén veszélyeztette a „szabadságot”. Éppen választási győzelmük fényében azt remélték, hogy az új büntetőjogi törvény tartalmát ők maguk szabhatják meg.²⁰

Az új állammegvédelmi törvényjavaslatot azonban a Szociáldemokrata Párt készítette elő. A párt alkotmányjogi bizottsága 1946. január 10-én az államforma rendezése mellett a demokrácia védelméről szóló törvényjavaslatot is összeállította, illetve megtárgyalta.²¹ Ennek nyomán készítette el azt a javaslatot a szociáldemokrata vezetésű igazságügyminisztérium, amelyet Ries István igazságügy-miniszter 1946. február 7-én nyújtott be a parlamentben, s a nemzetgyűlés véleményezés céljából az alkotmány és közjogi bizottsághoz utalt át.²²

A „demokratikus állami rendszer és a köztársaság büntetőjogi védelméről” szóló törvényjavaslat kimondta, hogy büntettet követ el az, aki a demokratikus rend megbontására vagy megdöntésére, a köztársasági államforma jogellenes módon való megváltoztatására mozgalmat kezd, szervez, vezet, illetve, anyagilag támogat, akár olyan cselekményt követ el, amely közvetlenül arra irányul, hogy a köztársasági elnököt életétől, személyi szabadságától, alkotmányos hatalmától megfosssa. Az ilyen tettek büntetése halál vagy életfogytiglan tartó kényszermunka. Emellett bünteti a demokrácia elleni lázítás és izgatás különböző nemeit, mindenekelőtt a nemzetiségi és fajgyűlöletre való izgatást, a rémhír terjesztését és a suttogó propagandát, továbbá a háborús és népellenes bűncselekmények elkövetőinek magasztalását, valamint feldicsérését. Az ilyen esetekben kiszabható büntetés két évtől tíz évig terjedhető börtön. Előírta, hogy a törvény hatálya alá eső bűncselekmények elbírálása a népbíróságok hatáskörébe tartozik, s leszögezte, hogy Büntetőtörvénykönyv 172. §-ának második bekezdése, amely a magántulajdon védelméről szólt és tiltotta az osztályellenes izgatást, valamint a hírhedt 1921. III. tc. hatályát veszti.²³

A törvényjavaslat nyilvánosságra kerülésével azonnal megindult ellene a propagandahadjárat. A reakciós körök azzal érveltek, hogy a felszabadult Magyarországon már megszűnt a fasiszta veszély, tehát nem helyes, hogy az új javaslat túlságosan kemény rendszabályokat tartalmaz. Egyébként a nyugati

¹⁹ Uo. 725. l.

²⁰ Ebbeli reményükből nem is csináltak titkot. Drózy Győző 1946. január végén a parlamentben kijelentette: „Mindezek után — mivel a demokrácia hatásosabb védelméről szóló törvényjavaslatok megígérték — azt a reményemet fejezem ki, hogy abban a törvényjavaslatban majd alkalmunk és módunk lesz kifejezni mindazokat az elgondolásokat, mindazokat az utakat, amelyek bennünket az igazi, tiszta demokráciához vezetnek. (Élénk helyeslés, éljenzés és taps a Kisgazdapárt sorában)” Ngy. N. Bpest. 1946. I. köt. 337. l.

²¹ Világosság. 1946. jan. 12.

²² Ngy. N. Bpest. 1946. I. köt. 383. l.

²³ Ld. az 1945. évi november hó 29-re összehívott Nemzetgyűlés Nyomtatványai. Irománnyok. I. köt. Bpest. 1946. 82—83. l.

demokráciákat sem védik ilyen szigorú büntetőtörvények mint ez — hangoztaták. Párhuzamot vonva az ellenforradalmi Horthy-rezsim és a népi demokrácia védelme között, néhány valóban meglevő jelentéktelen és formális hasonlóságra hivatkozva azt állították, hogy a benyújtott javaslat egyenes folytatása, sőt jogutóda a hírhedt 1921: III tc-nek.²⁴ Ez a propagandahadjárat, eltekintve demagóg jellegétől, jelezte, hogy a nagyburzsoázia számára a törvényjavaslat szigora elfogadhatatlan, következésképpen mindent meg fog tenni annak enyhítésére. Mindez törekvéseiknek csak egyik oldalát tükrözte, a hamarosan megindult tárgyalások azt tanúsították, többről volt szó, ennél többet akartak.

A nemzetgyűlés alkotmány- és közjogi bizottsága 1946. február 20-án tárgyalta a köztársaság védelméről szóló törvényjavaslatot. A javaslat 12 szakaszból állt, s ehhez Sulyok Dezső a Kisgazdapárt nevében, a párt által megbeszélt és elfogadott 11 pontból álló módosítást nyújtott be. Sajnos ez az ellenjavaslat az irattárból eddig még nem került elő, s így csak következtetni tudunk tartalmára. Hogy milyen szellemben készült, arra meggyőzőek Zsedényi Béla szavai, akinek felszólalásával Sulyok maga is messzemenően egyetértett. Zsedényi elismerte, hogy szükség van új, demokratikus szellemű államvédelmi törvényre, de a benyújtott javaslatot nem fogadta el. Legfőbb bűnét az róta fel, hogy nem definiálja pontosan, milyen társadalmi rendszer védelméről intézkedik. A „demokratikus állami rendszer” szerinte elvont politikai fogalom, amelynek nincs „tételes jogi teste”, tehát „nem lehet tételese jogilag beleszorítani egy törvényjavaslatba”, másrészt a köztársaság is bizonytalan fogalom, mert van demokratikus és arisztokratikus köztársaság. Indítványozta, vegyék be a javaslatba, hogy az a „demokratikus köztársaság” védelmét szolgálja. A demokrácia azonban az ő értelmezésében „népuralmi elvet”, azaz „többségi elvet” jelentett, tehát szerinte a többségi elv alapján álló köztársaság védelmét kell biztosítani. A „többségi” elv a Kisgazdapárt hatalmi vágyainak eszméi köntöse volt. A párt választási győzelme, parlamenti többsége alapján erre az elvre való hivatkozással követelt magának beleszólási jogot a munkáspártok irányítása alatt álló hatalmi szervekbe.

Bírálta Zsedényi azt is, hogy a törvényjavaslat a bírói gyakorlatra bízta és nem sorolja fel azokat a demokratikus intézményeket, amelyek védelméről intézkedik. Kialakulhat olyan bírói gyakorlat, mondotta, amely a Gazdasági Főtanácsot, vagy a népbíróságot védelmezi, ezek azonban a demokrácia átmeneti intézményei, „elfajulásai”, s így védelembe venni azokat hiba lenne. Ehelyett nézete szerint a demokratikus szabadságjogokat, a magántulajdont, a házasság intézményét, az elismert egyházak s azok lelkészei elleni izgatással szemben való védelmet kell biztosítani. Helytelenítette, hogy az új törvényjavaslatban nem szerepel az osztály-ellenes izgatás tilalma és a magántulajdon védelme.²⁵

Zsedényi felszólalásának lényege tehát abban foglalható össze, hogy az új törvényjavaslatnak a polgári demokratikus társadalmi berendezkedést kell védelmeznie, s egyben olyan törvényes lehetőségeket kell nyújtania, amelyekkel meg lehet akadályozni, hogy a népi demokratikus fejlődés a szocializmus irányába haladjon. Mindez természetesen a párt nevében fellépő jobbszárny számára is elfogadható elvi alap volt. Ennek szellemében Sulyokék módosító indítványaikkal arra törekedtek, mint arról a Szabad Nép beszámolt, hogy a javaslatot kifor-

²⁴ Ngy. N. Bpest. 1946. I. köt. 706—707. l.

²⁵ Országgyűlés Irodája. Alkotmány- és közjogi bizottság jegyzőkönyvei. 1945—1948., az 1946. febr. 20-i ülés jkv-e.

gassák eredeti jellegéből, letompítsák, elvegyék a reakció elleni intézkedéseinek élet, és ehelyett kommunista ellenes paragrafusokat csempésszenek bele. Különösen élesen támadták azt, hogy a rendelet az eljárást a népbíróságokra bízta. Azt próbálták elérni, hogy a törvény hatálya alá eső bűnügyekben ne a népbíróságok, hanem a szakbíróságok legyenek az illetékesek.²⁶ A népbíróságok ebben az időben már olyan hatalmi szervek voltak, amelyek összetételüknél és hatáskörüknél fogva alkalmasak voltak forradalmi intézkedések végrehajtására. Ezzel szemben a szakbíróságok nem feleltek meg az új társadalmi rendszer igényeinek. A bírák nagyrésze a letűnt Horthy-rendszer híve volt, és nem nézték jó szemmel a demokratikus átalakulást. Rájuk bízni a népi demokrácia védelmét egyet jelentett volna a törvény lényegének megsemmisítésével.

A bizottság ülésén a kommunista Rajk László és Orbán László, valamint a szociáldemokrata Faragó László egyöntetűen utasították vissza Zsedényi és Sulyok követeléseit. Rajk László rámutatott arra, hogy a törvényjavaslat lényege az új demokratikus állami berendezkedés védelmének biztosítása, nem ölelhet fel mindent; a házasság, tulajdon stb. kérdéseit alkotmányban kell kidolgozni. Azt a tulajdonjogot azonban, amely a kartelleknek és trösztöknek, az ipari nagytőkének és banktőkének korlátlan lehetőséget nyújt, a magyar népi demokrácia nem támogathatja. Orbán László arra utalt, hogy a demokratikus intézményeket taxatív felsorolni azért nem lenne helyes, mert a fejlődés későbbi fokán felmerülő újabb, jelentős intézményeket akkor nem lehetne védelemben részesíteni. Zsedényi azon javaslatával kapcsolatban, mely szerint a védelem tárgya a „demokratikus köztársaság” legyen, felhívta a figyelmet arra, hogy az lényegében a javaslat lefejezését jelenti, mert elsikkasztja a legfontosabbat, azt, hogy itt a demokratikus állami berendezkedés védelméről s nem annak formája, a köztársaság oltalmazásáról van szó.²⁷

A parlamenti bizottság vitája elég világosan tanúsítja, hogy az új jogalkotás körüli harcok fő kérdése: melyik az a társadalmi-állami rendszer, amelyről gondoskodni kell, s az miképpen kerüljön be a törvény szövegébe. Sulyokék és a Kisgazdapárt válasza egyértelmű: a burzsoá állami rendet kell védeni, mellyel egy jobboldali fordulat esetén útját lehet állni a szocialista fejlődésnek. A kommunisták vezette népi demokratikus erők számára ez a megoldás természetesen elfogadhatatlan volt. Maradt az a megoldás, hogy az új törvényjavaslat definiálja pontosan a demokratikus állami rendszer fogalmát. A baloldal számára az sem volt előnyös, mert ebben az esetben a meglevő koalíciós politikai berendezkedést kellett volna körülírnia, amely akkor ugyan már nem volt „tisztá” polgári demokrácia, de természetesen proletárdiktatúra sem, ily módon megnehezítette volna a burzsoá restaurációs erők ellen vívott harcot, végső soron hátráltatta volna a szocialista forradalom győzelmét. Tehát a baloldal számára az egyetlen lehetséges eljárás egy olyan kerettörvény megalkotása lehetett, amely a legszélesebben van megfogalmazva, s a végrehajtást a gyakorlatra, a népbírósági tanácsok tagjainak forradalmi jogtudatára bízta.

A két munkáspárt szorosan együttműködött a törvényjavaslat előkészítésében és a kommunisták oldalán jobboldali szociáldemokratákat is ott találunk. Közismert tény, hogy az SzDP-nek nem volt tudományosan kidolgozott irányvonala, elképzelései sokban különböztek a kommunisták stratégiájától, de

²⁶ Szabad Nép, 1946. márc. 3. Tiszta vizet a pohárba c. cikk.

²⁷ Országgyűlés Irodája. Alkotmány- és közjogi bizottság jegyzőkönyvei. 1945—1948, az 1946. febr. 20-i ülés jegyzőkönyve.

alapjában véve mégis szocializmust akart, és támogatott minden antiimperialista és antifasiszta fellépést. 1946 elején a párton belül a jobb- és baloldal nem különült el élesen, önálló jobboldali koncepció kidolgozására még nem került sor. Ebben az időszakban a SzDP úgy ítélte meg a magyar társadalom helyzetét, hogy az a felszabadulás óta lényegében nem változott, valójában még mindig a jobboldali, fasiszta reakciónak komoly befolyása van, és reális veszély a Horthy-rendszer esetleges restaurálása. Több évtizedes parlamenti gyakorlata megkülönböztetett érzékenységet fejlesztett ki benne a törvényességet illetően. Ezért helyesnek látta a fasiszta veszély elhárítására, a Horthy-rendszer restaurálásának megakadályozására törvényes intézkedések meghozatalát.²⁸

A Kiszgazdapárt magatartása miatt a törvényjavaslatot az eredeti terveknek megfelelően nem lehetett a nemzetgyűlés elé vinni, így az ülést elnapolták. A véleménykülönbségek tisztázására a bizottsági ülésen, született döntés értelmében pártközi értekezletet hívtak össze.

Az 1946. február 22-i pártközi értekezleten a Kiszgazdapárt megbízottai, Sulyok Dezsővel az élükön, korábbi törekvéseiknek megfelelően két irányban léptek fel, egyrészt követelték a védelem tárgyának pontosabb körülírását, másrészt több ponton továbbra is enyhíteni igyekeztek a javaslaton. A munkáspártok újra leszögezték, hogy elleneznek minden olyan változtatást, amely az új rendtörvény mérséklésére irányul. Többórás vitában néhány kérdésben mégis sikerült közös nevezőre jutniuk. Megváltoztatták a törvényjavaslat címét, a „demokratikus állami rendszer” kifejezést „a demokratikus állami rend” fogalommal cserélték fel. A tekintetben, hogy melyik az az államforma, amelyik védelméről a törvény szól, Kéthly Anna javaslatára kompromisszum jött létre, a törvényjavaslat szövegébe bekerült, hogy az 1946 I. tc-ben körülírt államformáról van szó. Egyes esetekben enyhítették a bűncselekmények minősítését és a kiszabandó büntetést. Teljes megegyezést azonban nem sikerült elérni.²⁹ Mivel a tárgyalások egy héttel később, február 29-én is eredménytelenek maradtak, a törvényjavaslat a pártvezetők értekezlete elé került.³⁰

Közben jelentős politikai események zajlottak le, amelyek kihatottak a tárgyalások további menetére. A decemberi—januári előkészítés után, a MKP vezetésével megindult a baloldali erők ellentámadása. Budapesten és vidéken sorozatos tömegmozdulásokra került sor, amelyek követelték az infláció felszámolását, a közigazgatásnak a reakciós fasiszta elemektől való megtisztítását, a földreform védelmét. Nem egy helyen a néptömegek maguk távolították el a horthysta tisztviselőket. A haladó erők nemcsak kivédtek a burzsoázia támadását, hanem lépéseket tettek a forradalom továbbfejlesztése érdekében. 1946. március 5-én megalakult a Baloldali Blokk. Az MKP, a SzDP, a NPP valamint a szakszervezetek nyilatkozata a következőkben jelölte meg a legfontosabb fel-

²⁸ „... éppen ezekben a napokban és hetekben számos jelét láttuk annak, hogy az ellenforradalmi jellegű kis csoportok és akarva-akaratlanul ellenforradalmi irányzatokat szolgáló magánszemélyek nyiladozó szájjal és arcátlanul merészkednek izgatni az utcán és egyéb helyeken a fiatal állami és társadalmi rendünk ellen. Törvényes és szilárd alap kell tehát arra, hogy ezekkel az elemekkel szemben gyorsan, biztos kézzel és hatékonyan léphessen fel a köztársaság minden illetékes végrehajtó szerve” — foglalt állást a Népszava. (1946. márc. 3. „Figyelmes várakozás-sal” c. cikk.)

²⁹ Világosság, 1946. febr. 23. A pártközi értekezleten a következők vettek részt: a MKP részéről Rákosi M., Rajk L., Orbán L., az SzDP-től Szakasits Á., Kéthly A., dr. Faragó László; a NPP képviselőiben Erdei Ferenc, Kondor Imre; a KGP-től dr. Pfeiffer Zoltán, Sulyok Dezső és Varga Béla, valamint Nagy Ferenc miniszterelnök és dr. Ries István igazságügyminiszter.

³⁰ Szabad Nép, 1946. márc. 1.

adatokat: a földreform vívmányainak megvédése, a közigazgatás megtisztítása a Szakszervezeti Tanács képviselőinek bevonásával, az államosítások folytatása, a bankok állami kezelésbe vétele. Egyben követelte a nyilatkozat a Kiszgazdapárt vezetőségétől, hogy a demokratikus átalakulás legfőbb kérdéseivel egyre inkább szembekerülő jobboldali képviselőket a pártból távolítsa el.³¹ A baloldali pártok követeléseik alátámasztására március 7-én hatalmas tömegtüntetést és nagygyűlést tartottak. A nagygyűlés határozatát, amely a Baloldali Blokk nyilatkozatán alapult, átadták a Kiszgazdapártnak, amely kénytelen volt azt elfogadni.³² Ennek nyomán kizárták a pártból a 20 legjobboldalibb képviselőt, köztük a nagytőke olyan exponenseit, mint Sulyok Dezsőt, Drózdny Győzöt, Vásáry testvéreket, Nagy Vincét.³³

A baloldali erőik ellentámadásának megindulása zavart keltett a Kiszgazdapárt vezető köreibben. A nyílt összeütközés elkerülése érdekében igyekeztek a sürölódási felületeket a legminimálisabbra csökkenteni. Így az új törvény kérdésében is engedtek. A február 29-én összeült kiszgazdapárti képviselői értekezlet, a pártvezetőség nyomására megvonta bizalmát Sulyok Dezsőtől és a javaslat pártközi megbeszélésére Nagy Ferencnek adott felhatalmazást.³⁴ Így került sor március 5-én a pártok vezetőinek találkozására, ahol Nagy Ferenc, Szakasits Árpád és Rákosi Mátyás tisztázták a pártok között felmerült nézeteltéréseket³⁵, s a másnap Tildynél összeült pártvezetői értekezlet véglegesen megegyezett a köztársaság védelméről szóló törvényjavaslat szövegében.³⁶

Ezek után március 9-én újra összeült a nemzetgyűlés alkotmány- és közjogi bizottsága, amely a pártközi megbeszélések eredményeként a javaslat szövegén bizonyos módosításokat eszközölt. A legfontosabb módosítás az volt, hogy törölte a bizottság a „jogellenesség” és a „közvetlenség” kritériumát, azzal az indoklással, hogy „... a köztársaság megdöntésére irányuló minden mozgalom vagy cselekmény jogellenes”.³⁷ Egyes, nem lényegi büntetési tételeket enyhített, de ugyanakkor hangsúlyozta, hogy minden esetben ki kell mondani a vagyonelkobzást. A bizottság elvetette azt az álláspontot, hogy az eljárást szakbíró-ságokra bízzák, s továbbra is a népbíró-ságok hatáskörébe utalta a büncselekmények elbírálását.

E módosítások tehát a törvény jellegén, alapelvein nem változtattak, sőt inkább megerősítették. Ez egyben a kiszgazda jobboldal vereségét is jelentette. A törvényjavaslat szövegezésében a koalíció pártjai tehát már a nemzetgyűlés összeülése előtt megállapodtak, így a március 12-én megkezdődött parlamenti vita a szó szorosán vett értelmében már nem volt vita. Itt nem történt lényegében más, mint hogy a pártok a nagy nyilvánosság előtt kifejtették véleményüket a javaslattal kapcsolatban.

³¹ Szabad Nép, 1946. márc. 6.

³² Szabad Nép, 1946. márc. 8.

³³ Kis Újság, 1946. márc. 13.

³⁴ Népszava, 1946. márc. 5. Sulyok később azt állította, hogy Vásáry és az ő fúradzásainak eredményeképpen a párt képviselői értekezlete először egyhangúan elutasította a törvényjavaslatot és csak később, a pártvezetőség erőlyes fellépésére adta meg hozzájárulását. Sulyok itt nyilvánvalóan túloz, de annyi elhihető, hogy párton belül nem kevesen ellenezték az új büntetőjogi törvényjavaslatot. Megjegyzendő, hogy Sulyok a képviselő értekezlet dátumát hibásan 1946. márc. 10-re teszi. *Sulyok Dezső: A magyar tragédia*. New York, 1954. 597. l.

³⁵ Népszava, 1946. márc. 7.

³⁶ Kis Újság, 1946. márc. 7.

³⁷ Országgyűlés irodája. Alkotmány- és Közjogi Bizottság jegyzőkönyvei. 1945—1948, az 1946. márc. 9-i ülés jegyzőkönyve.

A szokásokhoz híven az ülés elején az alkotmány- és közjogi bizottság előadója, Orbán László ismertette a bizottság jelentését. A jelentés röviden megindokolta a törvényjavaslat szükségességét, felvázolta megszületésének körülményeit, s tájékoztatott a legfontosabb módosításokról.³⁸

Az általános vitában elsőként Bognár József, a Kisgazdapárt képviselője szólalt fel. Elismerte, hogy „minden rendszernek, de elsősorban annak a demokráciának, amely valóban a nép által a népért levő rendszer akar lenni, amely népujalmat akar a szó szoros értelmében megvalósítani, gondoskodnia kell arról, hogy ne legyen hatalom ebben az országban, amely ezt a demokráciát megdöntheti”.³⁹ Ugyanakkor azonban csak általánosságban beszélt a reakció elleni harcról, s azt hangoztatta, hogy ahhoz, hogy a demokráciáért vívott küzdelem ne csak büntetőjogi téren folytatott harc legyen, szükség van a demokratikus erők egységére, a nyugalomra, a „stabil rend”-re. A Kisgazdapárt a fiatal magyar demokrácia számára a fő veszélyt nem az előretört burzsoá-fasiszta reakcióban, hanem a demokratikus erők szétforgácsoltságában jelölte meg, s azt vallotta: „amíg a demokrácia stabilá nem vált az élet egész vonalán, és egyrészt a demokratikus intézmények létesítéséért és a gazdasági bajok ellen is kell küzdenie, másrészt pedig a reakcióval szemben is folyton harcot kell folytatnia, addig nincs más megoldás, mint az egység, az egymás elleni és saját erőnket emésztő harc elcsitítása az egész vonalon, s a szeparatizmus és az erőszak helyett pedig a békés kompromisszum, a közmegegyezés útja”.⁴⁰

A Kisgazdapárt történetén vörös vonalként húzódik végig a tömegektől való félelem, az osztályharc forradalmi módszereiről való lemondás. Parlamenti párt volt, amely a politikai küzdelmeket kizárólag annak keretein belül szerette volna megvívni. Ezért az 1946 február—márciusi forradalmi tömegmozgalom, a parlamenten kívüli harc, erőszakoskodás, eretnokség volt szemében. A vezérszónok szavai tükrözték azt a zavart és sértődöttséget, amelyet a baloldal előretörése a párt vezető köreiből keltett. Elfogadta az új törvényjavaslatot, belátta fontosságát, de ugyanakkor a „nyugalom”, a „stabil rend”, az osztályharc tompításának követelésével ellenezte is azt. Végso kicsengésében a párt állásfoglalása mégis pozitív, hisz a baloldali erőkkel való együttműködés, a demokrácia mellett tett hitet. „Mi demokráciát akarunk kiépíteni ebben az országban — mondotta Bognár József —, új hagyományokat akarunk teremteni, mert egy nemzet jórészen azonos saját nemzeti hagyományaival. Ezt a demokráciát bele akarjuk építeni a magyar lelkekbe. Olyan módon akarjuk beleépíteni, hogy az a legtöbbet jelentse a magyarság számára is, és az emberiség számára is.”⁴¹

Horváth Mártonnak, a MKP szónokának felszólalásában új elem volt, ellentétben a kisgazdákkal, hogy szabatosan körülírta a reakció fogalmát. Rámutatott, hogy a magyar népi demokráciát nemcsak a mozgolódó s szervezkedő nyilasok veszélyeztetik, hanem sokkal inkább a gazdasági reakció, elsősorban a nagytőkések, akik kifejezetten visszaélnék az ellenőrzés hiányosságával és „a termelés helyett spekulációra rendezkednek be”. De ide tartoznak a gazdasági alapjuktól megfosztott nagybirtokosok és fullajtárjaik, akik továbbra is „azon dolgoznak, hogy visszaszerezzék, akár csak részben is, a nagybirtok számára a régi évszázados pozíciót”, valamint utoljára de nem utolsósorban,

³⁸ Ld. Ngy. N., Bp. 1946. I. köt. 703—712. l.

³⁹ Uo. 713. l.

⁴⁰ Uo. 714. l.

⁴¹ Uo. 717. l.

a közigazgatásban megbúvó antidemokratikus erők.⁴² A felsorolásból is kitűnik, hogy a demokratikus rend és a köztársaság védelméről szóló törvényjavaslatot a MKP nemcsak antifasiszta törvénynek tekintette, hanem annál szélesebben értelmezte s a nagyburzsoázia ellen, a népi demokráciáért folytatott harc fegyvereként fogta fel.

Egyetértett Horváth Márton a demokratikus erők összefogásának szükségességével, de világosan leszögezte „... nem lehet helye az összefogásban, a koalícióban azoknak az elemeknek, amelyek demokráciaellenes erőket, tényezőket, érdekeket képviselnek, legyenek azok akár nagytőkés érdekek, akár a régi múlt különböző árnyalatait jelentő érdekek”.⁴³ Nyomatékosan hangsúlyozta, hogy feltétlenül komolyan kell venni az új államrend megóvásának feladatát. S ezzel összefüggésben utalt arra, hogy az 1946 tavaszán kibontakozott népmozgalmak alapvető oka abban keresendő, hogy a néptömegek nem látták felülről biztosítottak a demokrácia védelmét. Ahhoz azonban — hangoztatta —, hogy a tömegeket végérvényesen az új társadalmi rendszer mellé lehessen állítani, azonnal végre kell hajtani a Baloldali Blokk követeléseit.⁴⁴

A szociáldemokraták részéről Bechtler Péter szólalt fel. Megállapította, hogy a felszabadulás óta egyetlen törvényjavaslat sem váltott ki annyi ellenhatást, mint a napirenden levő javaslat. „A törvényjavaslat ellenzői — mondotta — nem akarják tudomásul venni azt, hogy az elmúlt évtizedekben sokat tanultunk s nem akarjuk, hogy a magyar demokrácia ... a weimari Németország sorsára jusson.”⁴⁵ Részletesen felsorolta a munkásosztály követeléseit s a kommunista képviselőhöz csatlakozva a népi demokrácia tömegbázisának kiszélesítése érdekében sürgette a Baloldali Blokk közös nyilatkozatában foglaltak mielőbbi megvalósítását. Elítélte a februári fasiszta kilengéseket és félreérthetetlenül leszögezte: „Nem vagyunk hajlandók továbbra is türelemmel nézni azt, hogy a reakció még egyszer kísérleteket tegyen a dolgozó osztály leigázására. Készek vagyunk, ha kell, a harcot felvenni azokkal szemben, akik még egyszer visszakívánják a nagybirtokosok és a kapitalisták eldorádóját. Ebben a harcban együtt akarunk haladni a demokratikusan gondolkodó kisparasztsággal és értelmiséggel.”⁴⁶

A Nemzeti Paraszt Párt a köztársaság büntetőjogi védelméről szóló törvényjavaslat előkészítésében aktívan nem vett részt. Vezetői a párt országos kongresszusának előkészítésével voltak elfoglalva. A szegényparasztság érdekeit képviselő párt a demokratikus átalakulás legfontosabb kérdéseiben mindig meszesemenően együttműködött a munkásosztály élcsapatával, a Kommunista Párttal. Nánási László elmondotta, hogy a kongresszuson az agrárproletárok és a szegényparasztok követelték, hogy a régi, a kiváltságosokat védő törvények helyett új, a népet, a dolgozókat védő törvényeket hozzanak. „A magyar parasztság és a munkásság készen áll ugyan arra, hogy a demokráciát és a köztársaságot megvédje, de ezt a védelmet megfelelő törvényekkel is alá kell támasztani.”⁴⁷ Annak a meggyőződésének adott hangot, hogy az új államhatalmat inkább túl szigorú törvényekkel kell oltalmazni, és ha a nép ellenségei legyöngültek, lesz mód a rendeletek szigorán enyhíteni. Helyeselte, hogy az új törvényjavaslat

⁴² Uo. 719. l.

⁴³ Uo. 722. l.

⁴⁴ Uo. 724. l.

⁴⁵ Uo. 725. l.

⁴⁶ Uo. 727. l.

⁴⁷ Uo. 727. l.

komoly szerepet szán a népbíróságoknak. „Őszintén megmondjuk, hogy jobban bízunk a népbíróságokban, mint a régi bírákban. (Helyeslés a Kommunista Párton). . . a régi bírók »függetlenségét« a múltban mi parasztok saját bőrünkön tapasztaltuk. (Úgy van! Úgy van!)”⁴⁸ Bejelentette, hogy a Nemzeti Parasztpárt a törvényjavaslatot elfogadja.

A törvényjavaslat mellett nyilatkozott a Polgári Demokrata Párt, amely csupán azt kívánta, hogy a népbírósági tanácsokba vonják be a párt képviselőit is.⁴⁹

Sajátos módon foglalt állást a Demokrata Néppárt. A párt vezetésében ekkor már a Barankovics-féle irányzat kezdett felülkerekedni, amely noha erősen az egyházra támaszkodott, távolodott Mindszentyék vonalától, de ugyanakkor a kisközgazdasági jobbszárnytól is igyekezett elhatárolódni.⁵⁰ Ezért a köztársasági törvény vitájában tanúsított magatartásukhoz hasonlóan, itt is csak formai, bár igen éleshangú ellenvetéseket tettek.

Bálint Sándor, a Demokrata Néppárt tagja indítványozta, hogy a rendelet szövegében az „államrend” kifejezést helyettesítsék az „alkotmány” fogalommal. Kifogásolta, hogy a törvény sok mindent a végrehajtásra, a bírói gyakorlatra kifejezéssel élve a hatóságok „önkényére” bíz. Megismételte a reakció azon kívánságát, hogy az eljárást utalják a „rendes bíróságok” hatáskörébe, mert azt a „népbíróságokra bízni kockázatos dolog a szabadságjogok szempontjából”. Ennek kapcsán kirohanásokat rendezett a népbíróságok ellen, amelyek szerinte alapján véve pártbíróságok, tagjainak ítélkezésében az általuk képviselt pártok szempontjai esnek latba, így nem biztosítható a teljes elfogulatlanság az ítélkezésben.⁵¹ Nyílt elítéléssel felérő megjegyzései ellenére bejelentette, hogy pártja nevében elfogadja a törvényjavaslatot.

A parlamentben a törvényjavaslat ellen nyílt fellépésre nem került sor. A Sulyok vezette kisközgazdasági jobboldal a pártból való kizárásával, bár mandátumuk megmaradt, válságba került. Noha korábban sem volt egy jól szervezett politikai csoportosulás, most végképp elemeire esett szét. A párton belül meglevő bázisának elvesztése, lelepleződése a széles tömegek előtt lehetetlenné tette fellépését. Így csak a klerikális körök maradtak, nyíltan fellépni azonban ők sem mertek, s e helyett inkább módosító javaslatokkal próbálkoztak.

A Mindszenty körével szoros kapcsolatban álló Schlachta Margit módosító indítványt terjesztett be, amelyben felvetette, hogy a nemzetgyűlés maradjon meg a javaslat eredeti szövegezésénél és hagyja benne a jogellenesség kritériumát, mert — mint kifejtette — csak „... a jogellenes módon való megváltoztatás (ti. az államformáé — V. I.) eshetik a büntetés fogalma alá”.⁵² E módosításnak az lett volna az értelme, hogy ha a rendelet szövegében továbbra is szerepel az a kitétel, hogy csak jogellenes módon nem szabad az államforma megváltoztatására törekedni, akkor jogos módon természetesen lehetséges, s ezzel törvényes lehetőség nyílt volna a legitimista mozgalom szervező és agitatív tevékenységére.

Kiegészítést indítványozott a felekezeti izgatáshoz, amely szerint büntetett követ el az, aki a polgárokat ismereteik megszerzésében akadályozza, vallásuk gyakorlásában korlátozza, papjaik ellen izgat, s ezt azzal indokolta, hogy „... az

⁴⁸ Uo. 728. l.

⁴⁹ Uo. 730. l.

⁵⁰ Lásd bővebben *Orbán Sándor*: A Demokrata (Barankovics) néppárt történetéhez (1945—1949). Századok, 1958. 174—201. l.

⁵¹ Ngy. N. Bpest. 1946. I. köt. 734. l.

⁵² Uo. 735. l.

emberi természet vallásos kiművelés nélkül antidemokratikus, aki tehát a vallássság ellen dolgozik, az a demokráciának ellensége”.⁵³ Itt is nyilvánvaló, hogy Schlachta Margit olyan paragrafust szeretett volna a rendeletbe csempészni, amely a vallás s ezen keresztül az egyház szerepét és befolyását növelte volna.

Emellett javasolta, hogy azt a szakaszt, amely a suttogó propaganda ellen nyújt védelmet, hagyják el. Ő is előhozakodott azzal a követeléssel, hogy a törvény hatályába eső bűncselekmények elbírálását ne a népbíróságokra, hanem a szakbíróságokra bízzák.⁵⁴

Schlachta Margit fellépése teljesen elszigetelt volt, azért szükségszerűen kudarcba fulladt. A nemzetgyűlés elvetette az általa benyújtott módosításokat, a javaslatot a bizottság által beterjesztett formájában fogadta el és emelte egyhangúan törvényerőre, s az az 1946. VII. tc.-ként került a magyar törvénytárba.

*

A köztársaság törvénybe iktatása és a köztársaság büntetőjogi védelméről szóló törvény két szorosan összetartozó, bár funkcióját tekintve nem azonos jogalkotás. Amíg a demokratikus államforma a társadalmi átalakulás kereteit szabta meg, s az államszervezet kiépítése szempontjából volt nagy jelentőségű, addig az új büntetőtörvény a felszabadulás után létrejött államhatalom, a munkás-paraszt demokratikus diktatúra védelméről intézkedett, a politikai mechanizmus, a hatalom gyakorlása szempontjából volt jelentős.

A köztársaság védelméről szóló javaslat törvénybe iktatása az államforma megváltoztatásához hasonlóan nem volt az adott időszak központi kérdése. A földreform megvédése, az államosítások folytatása, a bankok állami ellenőrzése, az államapparátus személyi összetételének átalakítása mellett másodlagos szerepet töltött be. Az adott körülmények között mégis a népi demokráciáért vívott harc egyik fontos területét képezte, mely sajátos módon nem a nagy nyilvánosság előtt, hanem a zöld asztalnál zajlott le.

A törvényjavaslat előkészítése körüli harcokban lényegében az ország továbbfejlődése jellegéről vallott különböző nézetek csaptak össze. A vitában a kommunista elvek győzedelmeskedtek, s ez azt tanúsítja, hogy 1946 tavaszára az osztályerőviszonyok alakulásában olyan döntő változások álltak be, amelyek lehetetlenné tették burzsoá törekvések érvényre jutását. Nem arról van szó, hogy már ekkor eldőlt volna a „ki — kit győz le” kérdése, hanem arról, hogy noha a burzsoázia még jelentős hatalmi pozíciókkal rendelkezett, az események menetébe már nem tudott elhatározó módon beavatkozni; mi több, képtelennek mutatkozott megakadályozni az érdekeit korlátozó intézkedések meghozatalát.

Az 1946. VII. tc. a hatalom erőszak jellegének erősödését jelezte. Olyan forradalmi jogszabály volt, amely széleskörű büntetőjogi védelmet biztosított és a törvényben meghatározott bűncselekmények feletti ítélkezést a népbíróságok hatáskörébe utalta. Ezáltal törvényes meghatalmazást adott az igazságügyi és belügyi szerveknek, s mivel ezen szervek a munkáspártok irányítása alatt állottak, alkalmasnak bizonyult arra, hogy felhasználásával a munkásosztály gátat vessen minden fasiszta vagy burzsoá reakciós kísérletnek. Az 1946. VII. tc. a felszabadulás utáni társadalmi fejlődésben, a proletárdiktatúra kivívásában és megszilárdításában kiemelkedő szerepet töltött be.

⁵³ Uo. 738. l.

⁵⁴ Uo. 741. l.

И. ВИДА

РОЖДЕНИЕ И ПАРЛАМЕНТСКОЕ ОБСУЖДЕНИЕ ЗАКОНОПРОЕКТА ОБ УГОЛОВНОЙ ЗАЩИТЕ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО СТРОЯ И РЕСПУБЛИКИ

Резюме

В первый период после освобождения страны имели еще силу все положения уголовного права и правила уголовного судопроизводства, в их числе и пресловутая III. статья закона от 1921 г., поставившая коммунистическое рабочее движение вне закона. Народные суды — до принятия нового закона о защите государства — вынуждены были применять старые законы, применяя их однако в демократическом восприятии. Развернувшаяся после освобождения народно-демократическая революция привела к коренным изменениям в классовом характере власти, создалась специальная форма демократической диктатуры рабочих и крестьян. Законопорядок должен был соответствовать народному характеру власти.

После выборов в 1945 г. венгерская буржуазия перешла во всеобщее наступление. Победа Партии Мелких Сельских Хозяев на выборах внутри центральной власти привела к изменению соотношений сил. Сторонники народной демократии имели преобладание в исполнительной власти, представляющая интересы буржуазии Партия Мелких Сельских Хозяев имела преобладание в законодательной власти. Прогрессивные силы в интересах борьбы против сторонников буржуазной реставрации и фашистской реакции, кроме того в интересах упрочения занятых своих позиций в области исполнительной власти, нуждались в законодательной гарантии. Создание новых уголовных законов в данной обстановке представляло собой одну из областей борьбы за народную демократию. Главным вопросом являлся следующий: о защите какого общественно-государственного строя должен заботиться новый закон, и как должен этот строй оформиться в тексте закона. По мнению Партии Мелких Сельских Хозяев в правовой защите нуждается основанный на частной собственности буржуазный государственный строй. Закон должен гласить так, что в случае правого переворота мог быть использован в интересах воспрепятствования развитию народной демократии в сторону социализма. Левые силы же, во главе с Коммунистической Партией — согласно интересам трудящихся масс — выступали за такое решение вопроса, в результате которого стало бы возможной надежная защита созданного в ходе революции государственного строя, было бы составлено довольно обширно и исполнение возлагалось бы на народные органы. Выступающее от имени Партии Мелких Сельских Хозяев и руководимое Джем Шуйок правое крыло в ходе подготовки законопроекта вело ожесточенную борьбу за то, чтобы сократить революционную направленность его и преобразовать законопроект согласно своим интересам. Устремления Партии Мелких Хозяев однако потерпели крах и законопроект был создан и принят в духе коммунистических принципов.

Статья закона VII. 1946. г. об уголовной защите демократического строя и республики играла серьезную роль в общественном развитии —, в завоевании и упрочении диктатуры пролетариата после освобождения. Она обеспечивала широкую уголовную защиту и правосудие в области преступлений политического характера передала народным судам. Она дала законное удостоверение органам Министерства Юстиции и Внутренних Дел, и так как эти органы стояли под руководством рабочих партий, применяя данную статью закона, рабочий класс мог с успехом воспрепятствовать всем попыткам реставрации со стороны фашистской реакции, а так же буржуазии.

I. VIDA

LA NAISSANCE DU PROJET DE LOI «SUR LA DÉFENSE DU RÉGIME DÉMOCRATIQUE ET DE LA RÉPUBLIQUE» ET LE DÉBAT EN OUVERT AU PARLEMENT

Résumé

Dans la période qui succéda immédiatement à la libération du pays les règles juridiques pénales et de procédure criminelle ayant été en vigueur avant la guerre ne perdirent pas encore leur validité, tel le fameux article III de la loi 1921 mettant hors la loi le mouvement communiste. Jusqu'à l'établissement de la loi portant sur la sûreté de l'État les tribunaux populaires se virent

obligés de procéder sur la base des anciennes lois qu'ils ne manquèrent pas d'appliquer dans un esprit démocratique. La révolution démocratique populaire développée à suite de la libération provoqua un changement radical dans le caractère de classe du pouvoir, ce qui donna naissance à une forme spécifique de la dictature démocratique des ouvriers et des paysans. Le nouveau système juridique était à coordonner avec l'aspect populaire du pouvoir.

Après les élections de 1945 la bourgeoisie hongroise lança une attaque générale. La victoire remportée par le Parti des Petits Propriétaires provoqua une transformation dans les cadres du pouvoir central: les forces de la démocratie populaire disposaient d'une influence décisive à l'intérieur du pouvoir exécutif, alors que le Parti des Petits Propriétaires, représentant les intérêts de la bourgeoisie, s'assura la majorité dans le pouvoir législatif. A l'encontre des adeptes d'une restauration bourgeoise et de la réaction fasciste les forces progressistes, afin de les freiner et de s'assurer les positions conquises dans le pouvoir exécutif, avaient besoin de garanties légales. Dans les circonstances données la création des nouveaux statuts de droit pénal constitua l'un des moyens des luttes menées pour l'instauration de la démocratie populaire. Le problème crucial se posa de la façon suivante: quel est ce système social et d'État dont la défense sera garantie par la loi et quelle sera la manière de sa codification. Suivant la conception du Parti des Petits Propriétaires c'est le système d'État bourgeois fondé sur la propriété privée qui est à défendre par la loi qui sera formulée de manière à empêcher, au cas d'un tournant de droite, l'évolution de la démocratie populaire hongroise suivant une tendance socialiste. Par contraste les forces de gauche, dirigées par le Parti Communiste, entendaient — en conformité des intérêts des masses laborieuses — avoir recours à une solution qui permette la protection efficace du nouveau pouvoir d'État engendré par la révolution et qui confie l'exécution aux organes du peuple. L'aile droite du Parti des Petits Propriétaires dirigée par Dezső Sulyok menait une lutte acharnée au cours de la préparation du projet de loi afin de freiner la révolution et de la transformer conformément à ses propres intérêts. Cependant ses efforts furent voués à l'échec, la nouvelle législation suivit l'esprit des principes communistes et venait d'acquiescer force de loi.

L'article VII de la loi 1946 portant sur la défense de droit pénal du système démocratique et de la République avait un rôle important à jouer dans l'évolution sociale de la Hongrie après la libération et dans la conquête et la consolidation de la dictature du prolétariat. Il assura une large protection de droit pénal et renvoya le jugement en matière de délits politiques dans la sphère d'attributions des tribunaux politiques. Il ne manqua pas d'accorder une autorisation légale aux organes de la justice et des affaires intérieures et, vu que ces organes se trouvèrent sous la direction des partis ouvriers, par son application la classe ouvrière réussit à mettre obstacle à toutes les tentatives de restauration initiées par les réactionnaires fascistes et bourgeois.

L. NAGY ZSUZA

Az olasz érdekek és Magyarország 1918–1919-ben

A hosszú évszázadokra visszanyúló magyar–olasz kapcsolatok történetének még ma is akad kevésbé ismert, alig feltárt fejezete; ilyen a két ország viszonya az első világháborút követő esemény- és problémadús esztendőben.¹ Az a kép, amely erről az időről a hazai levéltárak, a publikált források (melyekből éppen az olaszok szinte teljesen hiányoznak), a széleskörű irodalom és a korabeli sajtó alapján tárul elénk, csak az olasz, jugoszláv és egyéb levéltárak előttünk még ismeretlen anyagával válhatna teljessé. Így e cikk is csak megközelíteni tudja a kormányok, hivatalos szervek törekvéseit, kapcsolatait.

A polgári demokratikus forradalom időszaka

Az első világháború ellenséges államokként, két szembenálló hatalmi csoportosulás tagjaiként találta Magyar- és Olaszországot. Olaszország a győztes nagyhatalmak között foglalt helyet, s amikor az Osztrák-Magyar Monarchia fegyverletételre kényszerült, a közös hadseregfőparancsnokság megbízottai Padua mellett olasz tábornokok előtt írták alá a fegyverszüneti szerződést.

1918 őszén — nem csekély ellentétek átmeneti megoldásaként — az olasz kormány átalakult, túlsúlyt kapott az a politikai irányzat, amely — szlávellenes éllel — az ország külpolitikai pozíciójának erőszakos megerősítését, nagyhatalmi státusának tényleges megteremtését tűzte ki célul. Vittorio Orlando miniszter-

¹ E rövid periódusról sem olasz, sem magyar nyelven nem jelent még meg a kapcsolatok minden ágát összefoglaló feldolgozás. *Franco Ferri*: Az olasz szocialista munkásmozgalom és az 1919-es magyar szocialista forradalom c. tanulmánya (megjelent: A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége és nemzetközi hatása c. előadásgyűjteményben, Bpest. 1960. MSzMP KB Párttörténeti Intézete — Kossuth Kiadó) elsősorban a Magyar Tanácsköztársaság visszhangjára hozott adatokat, a teljesség igénye nélkül. Szintén munkásmozgalmi vonatkozású *Antoni Gramscin*ak két, 1919-ben kelt cikke, melyeket rövid bevezetővel ellátva *Kiss Aladár* publikált (Párttörténeti Közlemények, 1962. 3. sz.). *Guido Romanelli* visszaemlékezése (Nell'Ungheria di Bela Kun e durante l'occupazione militare romana. La mia missione maggio-novembre 1919. Udine, Doretti, 1964) az olasz misszió budapesti tevékenységéről jól használható megállapításokat tartalmaz, foglalkozik az olasz politikai törekvésekkel, a misszió és a Kormányzótanács viszonyával, de leginkább a magyar ellenforradalommal kiépített együttműködésükkel. A kötet érdekesen egészíti ki a román megszállás időszakára vonatkozó egyéb memoárokat, korabeli iratokat. Ezzel az időszakkal is foglalkozik: *Giorgio Maria Sangiorgi*: L'Ungheria dalla repubblica di Karoly alla reggenza di Horthy. Bologna, Nicola Zanichelli. MCMXXVII. — A magyar kormányok és az olasz politikai élet vezetőinek, különböző csoportjainak kapcsolatát tárgyaló történeti munka mind ez ideig nem látott napvilágot. A korszak egészére vonatkozó, s nagyobb összefüggéseket tárgyaló — elsősorban nyugati — szakirodalomban azonban gyakran találunk tárgyunkra vonatkozó utalásokat és viszonylag bőven meríthetünk a korabeli forrásokból. Az olasz történeti irodalmat a háborút követő időszak elsősorban a fasiszmus előtörténeteként foglalkoztatja, s témákra nem terjed ki.

elnököket és külügyminiszterét, Sidney Sonnino-t támogatták ebben a vezető katonai személyiségek.²

Úgy látszott, a Monarchia katonai veresége és felbomlása megkönnyíti a cél elérését. Olaszország ugyanis Fiumét, a kikötő révén adriai és balkáni befollyást kívánt, amelyet ki akart terjeszteni az egész Duna-medencére, Magyarországra is. Meg volt győződve arról, hogy elsősorban neki és nem Franciaországnak vannak jogai Európának ezen a területén.³

Nagyhatalmi partnerei azonban törekvéseit nem csak nem támogatták, de saját igényeiket állították szembe azokkal; Fiume követelése pedig súlyos ellentétek, válságok forrása, kormánybuktató faktor lett. Francia- és Olaszország rivalizálása egy sor országra kihatott és Közép-Kelet-Európa egyik legsúlyosabb teherterhelését jelentette.⁴

A „nagyok” közül leginkább Olaszországnak volt szüksége külpolitikai sikerekre. A legszegényebb lévén az európai nagyhatalmak között, a háborút követően leginkább itt kellett számolni belső társadalmi feszítő erővel, radikálizálódással, balratolódással. A belső ellentétek levezetésére szerették volna felhasználni a külpolitikai sikereket, a „győzelem gyümölcseivel” feledtetni a háború nyomorúságát. E sikerek elmaradásáért az angolszászok és franciák olaszellenes politikáját hibáztatták az olasz közvélemény előtt. Mussolini és köre, élenjárva a szövetségesek elleni hangulatkeltésben, valamint a kormány elleni támadásban, szívesen nevezte a nagyhatalmokat farkasoknak, rókáknak, sakálóknak.⁵

Olaszország bel- és külpolitikailag egyaránt gyenge pozíciója elengedhetetlenné, Orlando kormányának külpolitikai ambíciói pedig szükségessé tették, hogy partnereket keressenek a Duna-medencében. Hatalmi érdekek realizálásáról lévén szó, nem csodálkozhatunk, ha a taktikai manőverek bővel-

² E külpolitikának azonban jelentékeny ellenzéke maradt még így is (ld.: Dalle case di *Giovanni Giolitti*: Quarant'anni di politica italiana. III. Dai prodromi della grande guerra al fascismo 1910—1928. A cura di Claudio Pavone. Istituto Giangiacomo Feltrinelli. Testi e documenti di storia moderna e contemporanea 8. Milano, 1962. 257. l.; *René Albrecht-Carrié*: Italy at the Paris Peace Conference. New York, 1938. 70—71. l.) s ez az ellenzék hamarosan, nem utolsósorban Mussolini révén, más oldalról is megerősödött. Orlando kormányának belpolitikai helyzetét; Fiume problémáját ld. még: *Ennio di Nolfo*: Mussolini e la politica estera italiana (1919—1933). Padova, 1960. 3. s. k. l. Általában az olasz politikára ld. még: *Vittorio Emanuele Orlando*: Memorie (1915—1919). A cura di Rodolfo Mosca. Milano. Rizzoli, 1960; *Silvio Crespi*: Alla difesa d'Italia in guerra e a Versailles (Diario 1917—1919). Milano, Mondadori. 1937.

³ *Albrecht-Carrié*: i. m. 102., 113. l.; *J. H. Edwards*: David Lloyd George. London, 1930. II. köt. 564. l.; *Mazwell H. Macartney—Paul Cremona*: Italy's Foreign and Colonial Policy 1914—1937. London, New York, Toronto, 1938. 121., 196., 198., 208—209. l.; *C. A. Macartney*: Hungary and Her Successors. The Treaty of Trianon and Its Consequences 1917—1937. New York—Toronto, 1937. 316. l. Az olasz—jugoszláv ellentéteket legrészletesebben ismerteti: *Ivo J. Lederer*: Yugoslavia at the Paris Peace Conference (A Study in Frontiarmaking). Yale University Press. 1963. 77. s. k. l. és *V. E. Orlando*: i. m. — A kikötőt az antant 1915-ben Szerbiának ígérte. A háború végén azonban már nem Szerbia, hanem az újonnan alakult délszláv állam, Jugoszlávia követelte az ígért beváltását, s igényét Franciaország a leghatározottabban támogatta. Olaszország ugyanakkor — sok más mellett — arra hivatkozott, hogy az a Szerbia, amelynek a kikötőt ígérték, tulajdonképpen nincs, tehát a saját követelése jogos.

⁴ A korszak egyik külföldi kutatója egyenesen úgy látja, hogy „a háború utáni ellentétek közül talán egy sem jelentett oly nagy veszélyt az európai béke fenntartására, mint a francia és olasz rivalizálás”. *Felix John Vondracek*: The Foreign Policy of Czechoslovakia 1918—1935. New York, 1937. 100. l.

⁵ *C. A. Macartney—A. W. Palmer*: Independent Eastern Europe. A History. London, New York. 1962. 197—198. l.; *di Nolfo*: i. m. 9., 12. l.

kedtek első tekintetre ellentmondásos és érthetetlen lépésekben, megnyilatkozásokban. A franciaellenes fővonal azonban töretlenül érvényesült.

Jugoszláviával kapcsolatban az olasz politika arra irányult, hogy az új államot meggyengítse, s ezzel a franciákat is visszaszorítsa. Jugoszláviától nem csak Fiumét akarta megszerezni, de igyekezett növelni az ország belső nehézségeit, tartósítani a jugoszláv—román ellentéteket (Bánát), és általában megakadályozni együttműködését a szomszédos országokkal.⁶

A háború utolsó éveiben kialakult kapcsolatait felhasználva megpróbált konkurrálni a franciákkal Csehszlovákiában a Piccione tábornok parancsnoksága alatt kiküldött olasz katonai misszió, a csehszlovák hadsereg vezetésében résztvevő olasz tisztek révén.⁷ Magatartása azonban a csehszlovákok irányában nem volt egyértelmű. A térsíni vitában például velük szemben a lengyelek melletti rokonszenvének adott kifejezést, és határozottan szembeszállt Benešék dédelgetett tervével, a franciák álláspontjával a csehszlovák—jugoszláv korridor létrehozását illetően. Ugyanakkor a korridor opponálását kamatoztatni akarta Magyarországon, amely a terv megvalósítása esetén további jelentős területeket veszített volna.⁸ Érthető tehát, ha az egyébként is francia orientációra hangolt csehszlovák közvélemény, mely Csehszlovákia remélt dunamedencei vezetőszerepét szintén veszélyeztetve látta az olaszok magatartása miatt, nem fukarkodott a támadásokkal. Különösen akkor, amikor kiderült, hogy Olaszország együttműködésre törekszik Magyarországgal is.⁹ E sokoldalú olasz politika következtében a korszakban a legkülönbözőbb olasz inspirációjú blokkokat tartották lehetségesnek.¹⁰

⁶ Ld. többek között: I documenti diplomatici italiani. Sesta serie: 1918—1922. Vol. I. (4 novembre 1918—17 gennaio 1919). Ministro degli Affari Esteri, Commissione per la pubblicazione dei documenti diplomatici. Roma. MCMLVI. (a továbbiakban: I documenti) számtalan iratát; Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference. Washington. 1947 (a továbbiakban: Papers PPC) XII. köt. 475. l. A. C. Coolidge 1919. febr. 27-i jelentése; Documents on British Foreign Policy 1919—1939. First Series (a továbbiakban: Documents) VI. köt. London. 1956. 63. l. Rattigan bukaresti angol követ jelentése 1919. júl. 9.; Zapisnici sa sednice delegacije Kraljevine SHS na mirovnoj konferenciji u Parizu 1919—1920. Szerk.: B. Krizman, B. Hrabak. Institut društvenih nauka. Odeljenje za istorijske nauke. Serija III-Grada. Beograd, 1960; valamint Ivo J. Lederer: i. m.

⁷ *Ludovít Holotík*: Úloha talianskej a francúzskej vojanskej misie na Slovensku r. 1919. Historický časopis, 1953. 4. sz. és 1954. 1. sz.

⁸ A korridor osztrák és magyar területek igénybevételével biztosított volna kijárást az Adriához. Jellemző az olasz magatartásra, hogy a terv nyílt elutasítása mellett bizalmasan közölték Benešsel, ha Fiume olasz kézen lenne, támogatnák a korridort. Archiv Ministerstva zahraničních vecí. Pařížský archiv. Prága (a továbbiakban: AMZ—PA) 43. köt. 4710. sz. Helyzetjelentés a békekonferenciáról dátum nélkül.

⁹ Ezt a hangulatot jól tükrözi a prágai sajtó. Ld.: Bohemia, 1918. nov. 20. reggeli kiadás: Schwere Gegensätze zwischen den Jugoslaven und den Italienern; uo. 1919. jan. 29. reggeli kiadás: Der tschechische Korridor zur Adria. Italienischer Widerstand gegen den französischen Plan. — Nem volt jó hatása annak sem, hogy néhány olasz tiszt helytelenítette a prágai kormány szlovákiai területi igényének egy részét [Státní slovenský ústřední archiv, Bratislava. Minister československé republiky s plnou mocou pro správu Slovenska (a továbbiakban: SSA-MO MPS) Ref. prez. voj. vecí, A.-288/815. jelentés 1919. márc. 2-áról.] és egyéb módon is kifejezte rokonszenvét Magyarország iránt (AMZ—PA 48. köt. 4873. sz.).

¹⁰ Bohemia, 1919. febr. 8. reggeli kiadás: Italien für einen Bund zwischen den Deutschen und Ungarn — gegen die Südslaven; P. S. Wandycz: France and Her Eastern Allies 1919—1925. French-Czechoslovak-Polish Relations from the Paris Peace Conference to Locarno. Minneapolis, 1962. 94. l. ezzel szemben olasz—magyar—lengyel blokk tervét említi. — Érdemes megjegyezni, hogy ugyanakkor a magyar kormány egy jugoszláv—magyar—lengyel együttműködő érdekében fáradozott. OL KÜM Res. pol. 1919—1996.

Olaszország terveiből és próbálkozásaiból Magyarország sem maradhatott ki. A szövetségesek ígérete, az utóbb bejelentett követelések ellenére 1918 végén Fiume — forma szerint — még Magyarországhoz tartozott, s nem lehetett látni, vajon lesz-e becsatlakozása a magyar kormányhoz a kikötő sorsába. E mellett Magyarország mint gazdasági-politikai befolyási terület, mint Jugoszlávia szomszédja szintén fontos volt az olasz törekvések szempontjából.

A teljesen elszigetelt, legyőzöttként kezelt, külpolitikai kapcsolatokkal nem rendelkező polgári demokratikus kormány számára minden olyan lépés, amely a szövetségesekkel való kapcsolat megteremtésével, sőt, esetleg az egyik nagyhatalom hatékonyabb támogatásának megnyerésével kecsegtetett, igen nagyjelentőségű volt. A lehetőségek felhasználása azonban az adott viszonyok között oly sok nehézségbe ütközött, hogy szinte lehetetlenné vált. Károlyi és köre ugyan a háború alatt itthon úgy váltak ismertté, mint a demokratikus átalakulás és az antant orientációjú politika harcosai, nyugati kapcsolataikat azonban a döntő időben, a háború utolsó két évében, elvesztették. A nagyhatalmak és kis szövetségesek pedig egyáltalán nem honorálták Károlyi antantbarát politikáját, a demokratikus átalakulást, sőt, ennek továbbfejlődését a legnagyobb aggodalommal nézték. A Habsburg- király kezébe letett eskü, Jászi nemzeti programja nagyobb súllyal esett latba, mint azt a kormány gondolta. További nehézséget támasztott, hogy a kormánynak — az általános antantbarátságon, wilsonizmuson túlmenően — nem volt kidolgozott külpolitikai programja, amely számbavette volna az adott realitásokat.

Olaszország érdeklődésének első jeleire tehát a magyar kormány kedvezően reagált, s a legális kapcsolatok felvételére lehetőséget nyújtott a fiumei magyar alkalmazottak, intézmények sorsának rendezése. Jászi ezért 1918 decemberében Fiuméba küldte Fülep Lajost, mint a magyar kormány megbízottját.¹¹ Fülep elutazása előtt nemcsak Jászival, hanem Berinkei Dénes akkori belügyi államtitkárral is megbeszélést folytatott. Tennivalóit nem határozták meg pontosan, de felhatalmazták további, az ország számára kedvező tárgyalások folytatására.¹²

Fiumében akkor szövetséges megszálló csapatok állomásoztak; az olasz egységek parancsnoka s az antant misszió legtekintélyesebb tagja Francesco Saverio Grazioli tábornok volt, aki már az első megbeszélésen kijelentette Fülepnek, hogy olasz részről készséggel folytatnának messzebbmenő tárgyalásokat a magyar kormánnyal, s „a közeledés elősegítésére alkalmas módnak találja, ha olasz csapatok mennének Budapestre”.¹³

E javaslat háttérében az állt, hogy Magyarországon (Budapesten és Szegeden) csak francia csapatok állomásoztak, a Dunát ellenőrző antant bizottság pedig Bajánál, valamint Szabadkánál angol monitorokkal képviseltette

¹¹ Fülep Lajos, akkor fiatal tanár, a háború előtt éveken át élt Olaszországban, széleskörű személyes kapcsolatok fűzték haladó olasz értelmiségi-politikai körökhöz. Idehaza is ahhoz a csoporthoz tartozott (Balázs Béla, Lukács György, Mannheim Károly, Fogarassy László, Kodály Zoltán, Jászi stb.), amely tevékenyen támogatta a demokratikus átalakulást. A Tanácsköztársaság idején egyetemi tanár volt, majd megfosztották katedrájától. 1946-ban rehabilitálták. Ld.: Magyar Irodalmi Lexikon. Bpest. 1963. 368. l.

¹² 1918. decemberében kezdte meg munkáját, s erről írásos jelentésekben és szóbeli üzenetekben tájékoztatta Károlyi Mihályt. — Fülep professzor úr személyes közlése, amelyre a továbbiakban is támaszkodtam. Az értékes tanácsokért és segítségért ez úton is köszönetet mondok.

¹³ OL. KÜM. Res. pol. 1919—1132. Fülep Lajos jelentése.

magát, és indokolta az ekkor még eredményesnek ígérkező csehszlovák misszió példája.¹⁴

Míg Fülep válaszra és további utasításokra várt, Livio Borghese herceggel is tárgyalt.¹⁵ A herceg szintén megerősítette kormánya hajlandóságát a közvetlen érintkezésre, sőt, maga óhajtott rövid időn belül Budapestre utazni és Károlyival személyesen tárgyalni.¹⁶

Riccardo Zanella révén, akia fűmei tanácsban vezető szerepet játszott, Fülep összeköttetést talált Orlando miniszterelnökhöz is, aki „megfelelő módon és formában” helyeselte a megbeszélések folytatását. Zanella olasz csapatok Budapestre küldéséről is beszélt Orlandóval, bár nem Fülep javaslatára. „Olasz csapatok jelenlétét ő sem (ti. Orlando) a bolsevizmus szempontjából tartja fontosnak, hanem inkább azért — s ehhez egy század elég volna —, hogy e révén közvetlen összeköttetést lehetne teremteni Budapest és Róma között. Helyénvalónak tartaná azonban — jelenti Fülep —, ha Elnök úr, bárcsak egy magánlevélben is Orlandóhoz, kifejezné ebbeli óhaját. Hátrány nem származhatna ránk belőle — hangsúlyozták az olaszok —, mert Orlandón és Sonninón kívül senki sem tudna róla.” Ennek ellenére, Fülep hozzátette: „A magam részéről e lépést, ha tényleg sor kerül rá, szükségesnek tartom az angoloknál és amerikaiaknál teendő lépéssel kombinálni, hogy még a látszatát is elkerüljük az olaszokkal való különleges viszonyunknak.”¹⁷

A tárgyalások azonban e ponton hamarosan megszakadtak. Fülep nem kapott választ jelentéseire, hiába sürgetett azonnali és határozott döntést Károlyinál: „ha nem történik valami gyors és komoly lépés — írta —, (Olaszország) könnyen végkép elzárkózhatik minden közeledéstől, ami végzetes lehet, mert egyelőre csak az olasz kormány az, amely hajlandó Magyarország ügyét a békekonferencián támogatni...”¹⁸

1919 januárjában azonban a kormány több ok miatt is nehéznek találta, hogy egyértelműen döntsön. Nem volt határozott elképzelése arról, hogyan használja ki a nagyhatalmak ellentéteit, s nem akarta véglegesen Olaszország mellett lekötni magát. Maga az olasz javaslat is (csapatok behívása) nagy mértékben riasztó volt. Fontosabb volt azonban, hogy Károlyi és a kormány külpolitikájának alapja az Egyesült Államok megnyerése volt, s e tervet a túlságosan nyílt olasz orientációval nem akarták veszélyeztetni. Különösen nem ebben az időben, amikor éppen Budapesten járt két amerikai vezetésű misszió, s a magyar politikusok még azt remélték, Magyarország helyzetében ez úton döntő változás következik be.

Végül, de nem utolsósorban, a kormány számára további zavaró tényezőt jelentett, hogy a jugoszláv politikusok szintén éppen ekkor kezdtek érdeklődni Magyarország iránt. Távrolról sem sürgető, vagy túlzottan határozott kezde-

¹⁴ Olaszország 1918 decemberétől Párizsban szintén igyekezett hivatalos úton is elérni, hogy olasz csapatokat küldjenek Magyarországra, amikor Foch Bécs és Budapest megszállását szorgalmazta — francia csapatokkal. Ld.: I documenti, 226., 231., 253., 264., 273. stb. oldalakon.

¹⁵ Livio Borghese herceg a neves sienai család tagja volt, s az olasz—magyar kapcsolatok alakulásában nagy szerepet játszott. Hivatalosan az olasz kormány szerbiai teljhatalmú megbízottja volt, de ezt a tiszttét a jugoszláv állam megalakulása után előállott helyzetben nem töltötte be. 1919 márciustól júniusig Budapesten időzött, utóbb mint a budapesti olasz misszió politikai megbízottja. Júniusban Bécsbe ment, s ott később résztvett a szociáldemokrata vezetőkkel folytatott tárgyalásban.

¹⁶ ÖL KüM Res. pol. 1919—1131.

¹⁷ ÖL KüM Res. pol. 1919—1015.

¹⁸ Uo.

ményezésük a kormányban és a vezető politikai körökben nagy reményeket ébresztett, s nagy súllyal esett latba, amikor a további olasz tárgyalások felől kellett dönten.

A kormány habozott, nem hozott döntést egy irányban sem, hanem megkísérelte valamennyi lehetőség egyidejű kihasználását abban a reményben, hogy így a legnagyobb előnyt biztosítja az országnak.

Fülep Lajos január 20-i, utolsó jelentésében — látva a kormány bizonytalanságát és helyesen mérve fel az erőviszonyokat — ezt írta Károlynak: „További ingadozásunknak jugoszláv és olasz orientáció között az lehet a következménye, hogy mind a két lehetőséget eljuttassuk.”¹⁹ És bár megbízása erre egyáltalán nem volt, Grazioli tábornok segítségével Rómába utazott. Itt régi barátai közül mindenek előtt Giovanni Amendolával találkozott, s együttesen igyekeztek előkészíteni vezető politikai személyiségekkel folytatandó további megbeszéléseket. Amikor azonban kitűnt, hogy Budapestről nemcsak nem hagyják jóvá a lépéseit, de egyenesen egyéni eljárásnak tekintik és dezavualására készülnek, visszatért Budapestre.²⁰

Fülep elejtése s a fiumei illetve római tárgyalások megszakítása — a kormány bizonytalan politikájának megfelelően — nem jelentette az olasz—magyar tárgyalások teljes feladását. Éppen ellenkezőleg, azok folytatódtak január—februárban is, csak hogy most már Bécsben. A változás indokul a feltűnés elkerülése, a diszkreció szolgálta, ami mindkét félnek megfelelt, mert, mint Zanella írta Budapestre, „az entente emberei, de főleg a franciák, nagyon éberren vigyáznak...” Éppen ezért, amikor azt ajánlja, hogy a magyarországi sajtó Olaszországról szóló hírei, kommentárjai szakítsanak az eddigi ellenséges hanggal, nyomban hozzászeli: „De természetesen nem úgy, hogy az ellenfelekben azt a gyanút ébressze fel, hogy Budapest és Róma között holmi egyezmény jött volna létre...”²¹

A tárgyalások Bécsbe koncentrálása célszerű intézkedés volt, mert itt a magyar követség minden további nélkül kapcsolatba léphetett a bécsi olasz misszióval, amelynek élén Roberto Segré tábornok állt. A missziót ellátták a polgári demokratikus Magyarországot népszerűsítő propaganda-anyaggal, majd Sonnino külügyminiszter titkárát, Bianchieri Chiappori Augustot tájékoztatták az újabb magyar javaslatokról.²²

A kormány azt kérte, Sonnino adjon lehetőséget személyes megbeszélésre, közvetlen kapcsolat megteremtésére. Charmant Oszkár bécsi követ 1919. február 3-i jelentésében közli Károlyival, hogy „Sonninótól megérkezett a válasz. Nem távozik el mostanában Párizsból. De el akarja küldeni egy megbízottját, akivel, mint üzeneti, egészen úgy beszélhetünk, mint övele magával. Az összejövetel helye nincs még megállapítva. Azt hiszem, Zürich lesz a legalkalmasabb. Onnan esetleg Rómába is el lehet azután menni.”²³

Mindez azonban egyáltalán nem jelentett egyértelmű állásfoglalást az olaszok mellett. Éppen ellenkezőleg; úgy látszik, mintha a Fülep által teremtett

¹⁹ OL KüM Res. pol. 1919—1015.

²⁰ Fülep Lajos személyes közlése, valamint OL KüM Res. pol. 1919—584 (gr. Csáky Imre levele Charmant Oszkár bécsi követhoz. 1919. febr. 6.).

²¹ OL KüM Res. pol. 1919—1014.

²² OL KüM Res. pol. 1919—584. — A misszió felállítására, feladatára ld.: I documenti, 352—353. l.

²³ OL KüM Res. pol. 1919 — 584. — Zanella már 1919. január 22-i levelében Fiuméba invitálja Charmant Oszkárt azzal, hogy onnan tovább mehetne Rómába, a kabinetfőnökkel folytatandó tárgyalásokra. OL KüM Res. pol. 1919—1014.

kapcsolatok elejtését és más vonalakon történt ismételt kiépítését inkább időnyerésre akarta volna felhasználni a magyar kormány, hogy ezalatt előrehaladást érjen el Jugoszláviával. Megerősödött, a hivatalos külpolitikában túlsúlyra jutott az a felfogás, amely a jugoszláv orientációt nemcsak reálisnak, de hasznosabbnak is ítélte, mint az olaszt. A kormány úgy vélte, hogy mivel eleve lemondott Horvátországról és egyéb területekről, Jugoszláviával a békekonferencia döntése előtt megegyezhet néhány vitás területi kérdés rendezésében. A további, messzebbmenő együttműködés alapját abban látták, hogy Jugoszláviának „hinterlandra”, Magyarországnak pedig kikötőre és ahhoz való kijáráshoz van szüksége. Lényeges tényező volt az is, amelyre Szilassy Ferenc berni magyar követ élesszemű, a nagyhatalmi erőviszonyokat reálisan megítélő jelentései hívták fel a figyelmet: a Duna-medencében, Magyarország ügyében Franciaországé a döntő szó, s ezért a francia pártfogást élvező Jugoszláviával való megegyezés és együttműködés a helyi eredmények mellett kedvezően befolyásolhatja általában a francia politikát.²⁴ Szilassy érvelését hatékonyan támasztotta alá a jugoszlávok területi ajánlata, az együttműködés egész perspektívája.²⁵ Ezzel a szegényes olasz javaslat nem versenyezhetett.

Szilassy, akárcsak Fülep Lajos, szintén óva intette a kormányt a kétoldalú, csak fiaszkóval végződhető kísérletektől, de szemben Fülleppel, egyértelműen a Jugoszláviával való együttműködés mellett foglalt állást.²⁶ Károlyi maga is ezt a felfogást vallotta, s ez meghatározta a további olasz–magyar viszonyt.²⁷ Ennek megfelelően, amikor Tacoli márki, nyilvánvalóan Sonnino üzenete értelmében, Budapestre érkezett, ajánlata meglehetősen hívős fogadtatásra talált, bár az olasz csapatok behívásának gondolatát teljesen elejtette. Tacoli azt javasolta, hogy ha Magyarország a békekonferencián nem tudná megtartani Fiumét, „nyíltan azon kívánságának adjon kifejezést, hogy Fiume Olaszországhoz csatoltassék”. Olasz részről ennek fejében magyar vámterülettel rendelkező külön magyar szabadkikötő felállítását, és esetleg a magyar lobogónak a tengereken való elismerését helyezték kilátásba. Csáky gróf azonban rámutatott a márkinak arra, hogy Magyarországnak jobban megfelelne, ha a kikötő nemzetközi terület lenne, hiszen a hozzá vezető út Magyarországról Jugoszlávián át halad. Ezt a kijáratot pedig Olaszország nem biztosíthatta, s így a kikötő önmagában véve nem túl sokat ér. A további eszmecsere folytatását Csáky csak akkor vélte célravezetőnek, „ha a békekonferencián az olasz kormány pozitív állásfoglalására számíthatnánk bizonyos más kérdésekben”.²⁸

²⁴ OL KüM Res. pol. 1919–996, 1919–1133.

²⁵ A jugoszláv kormány hajlandó volt részben Dráva-menti, túlnyomóan magyarul lakta, valamint bánáti községek átadására. A Bánát hovatartozása akkor még eldöntetlen volt, Jugoszlávia és Románia csatároztak érte. A jugoszlávok a vitás területeket szívesebben látták volna a velük együttműködő magyar kormányzat fennhatósága alatt (OL KüM Res. pol. 1919–1133, 1919–1601). Románia, mely az egész Bánátot követelte, később is erősen sérelmezte, hogy végül is osztozkodnia kellett Jugoszláviával. A History of the Peace Conference of Paris Ed.: H. W. V. Temperley. London. 1920. III. köt. 29. l.

²⁶ OL KüM Res. pol. 1919–996.

²⁷ „Különösen osztom Követ Úr abbéli nézetét — és ebben jóformán minden komolyan gondolkodó politikus véleménye megegyezik az enyémmel —, hogy részünkre ezidőszent az egyedüli célszerű külpolitikai orientáció a délszláv lehet” — írta Szilassynek. OL KüM Res. pol. 1919–982. — A. C. Coolidge szintén azt jelenti Párizsba, hogy a magyarok a románokkal szemben Szerbiával (sic) keresnek megértést. Papers PPC XII. köt. 475. l. 1919. febr. 27-i jelentés.

²⁸ PI Archivum, Károlyi per iratai. 2. doboz. 5. dosszié. Csáky gróf szigorúan bizalmas jelentése 1919. márc. 4-én. — Tacoli márki a bécsi olasz misszió „magyarországi politikai megbízottja” volt, akit Borghese követett hivatalosan is a beosztásban. G. Romanelli: i. m. 14. l.

Az olasz kapcsolatok értékelésének megváltozását mutatta, hogy Csáky csak igen lanyhán cáfolta Tacoli rosszalló megjegyzéseit a jugoszláv—magyar tárgyalások előrehaladásáról.²⁹ Tacoli március elején azzal utazott vissza Rómába, hogy ott tisztázza a további lehetőségeket, majd a megbeszéléseket Budapesten folytatják.

A magyar kormány mind tartózkodóbb magatartása nyilván nem tett jó hatást Rómában. Az olasz politikusok azt várták, hogy magyar részről egyértelmű helyesléssel találkoznak, s mielőbb eredményeket érnek el. Ez elmaradt, ugyanakkor az egész ügy rontotta presztízsét szövetségestársai előtt. A magyar kormány magatartásáért a jugoszlávokat okolták, s ezért, hogy a magyar—jugoszláv tárgyalásokat megnehezítsék, a valóságosnál sokkal előrehaladottabbnak, érettebbnek állították be az olasz—magyar kapcsolatokat.^{29a}

A kormány jobboldali, arisztokrata ellenzéke feltétlenül meg akarta erősíteni az olasz—magyar kapcsolatokat, mert az olasz csapatok behívásától várta a polgári demokratikus rendszer felszámolását. Szmrecsányi György, Pozsony város és megye főispánja, aki már november 4-én lemondott, mert nem volt hajlandó együttműködni Károlyiékkel, a bécsi olasz missziótól Rómába utazásának támogatását kérte. Kifejtette, hogy a „szláv blokkal szemben” „a csonka területű országnak” csak egyetlen komoly szövetségese lehet, mégpedig Olaszország. Ezért azt ajánlotta, az olaszok támogassák Magyarországot egy minél kedvezőbb béke elérésében, ezzel együtt szállják meg az országot, s így „állítsák helyre a rendet”.³⁰ Megbeszéléseit március elejéig folytatta, s akkor már úgy látszott, hogy az olaszok anyagilag is támogatják római útját.³¹

Szmrecsányi magánajánlata minden tekintetben megfelelt az olasz érdekeknek. Az olasz politikusok nem egyszer hivatkoztak arra a franciáknál, hogy pl. a latin népeknek össze kell fogniok a szláv blokk-kal szemben, az ország meg-szállását pedig már többször megkísérelték elérni.³²

Az események azonban elsöpörték a polgári demokratikus rendszert, s a különböző tervek elvesztették aktualitásukat.

A Tanácsköztársaság

Míg a polgári demokratikus rendszer alig foglalkoztatta a párizsi békekonferenciát, a Tanácsköztársaság kikiáltásával Magyarország egyszerűen fontos napirendi pont lett a tanácskozásokon. A magyarországi proletárdiktatúra az „ázsiai bolsevizmust” közép-európai valósággá tette; a forradalom hulláma — úgy látták — fenyegetően nyomul előre Nyugat-Európa felé. A magyarországi fordulat azt is jelentette, hogy a magyar kormány elutasította a békekonferencia határozatának végrehajtását, a semleges övezet felállítását (Vix-jegyzék).

A Párizsban kialakult hangulat és légkör a magyarországi terveiben változatlan olasz politikának különösen kedvező volt. A hivatalos olasz politika

²⁹ Ld.: Csáky gróf fent idézett jelentését.

^{29a} OL Küm Res. pol. 1919—1237; Ivo J. Lederer: i. m. 177—178. l.

³⁰ I documenti, 471—472. l. Biancheri Chiappori Augusto jelentése Sonnionak 1919. jan. 17.

³¹ AMZ — PA 7. köt. 731. sz. Jelentés a csehszlovák külügyminisztériumnak dátum nélkül.

³² A katonai vezetők támogatták Szmrecsányi javaslatát: I documenti, 471—472. l. az id. jelentés. — A latin blokkról, és annak az említettél szélesebb irányáról ld.: Albrecht—Carrié: i. m. 67. l.

ugyan épp oly kevésbé rokonszenvezett a munkáshatalommal, mint a többi nagyhatalom, de képviselői jól látták, hogy az új helyzet nagyonis alkalmas saját pozíciójuk megerősítésére.³³ Ennek főként az volt az oka, hogy az angolszászok a mohó és agresszív francia törekvésekben, a francia katonai vezetők tevékenységében látták a Tanácsköztársaság létrejöttének szinte egyetlen okát, s az egész Közép-Európára kiható új helyzetért elsősorban őket tették felelőssé.³⁴

Március 21-e után a francia és angol megbízottak elhagyták Budapestet, s az így megtisztult terepet az olaszok igyekeztek birtokba venni. Az olasz katonai misszió továbbra is itt maradt, hiába mentek jelentések arról, hogy szintén távozni fog,³⁵ s csatlakozott hozzá Borghese herceg, titkárával, Pignatelli di Cerehiara herceggel együtt. Borghese szeretne volna elérni, hogy mint valamennyi szövetséges hivatalos megbízottja maradjon Budapesten. Ez a terv, részben az amerikaiak elutasítása miatt, elbukott, mert jól tudták, hogy Borghesét egyedül az olasz különérdekek vezetik.³⁶ A herceg ennek ellenére maradt, egyelőre mint az olasz misszió nem hivatalos tagja, s Orlandónak azt írta, csupán rokoni kapcsolatai marasztalják a magyar fővárosban.³⁷

Borghese és a misszió munkatársai már a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt megismerkedtek a Kormányzótanács néhány majdani tagjával (Ágoston Péter, Kunfi Zsigmond stb.), s velük március végétől egyre szorosabb kapcsolat fenntartására törekedtek.³⁸ Olasz forráspublikációk hiányában és a memoírok szükségessége miatt viszonylag keveset tudunk arról, hogy — különösen a Tanácsköztársaság fennállásának első szakaszában — milyen tartalmú megbeszélésekre került sor. Az azonban nem kétséges, hogy a kormány centrista és jobboldali elemeinek támogatásával kívánták megakadályozni a proletárdiktatúra kiépítését. Ágoston később elmondta, hogy szerették volna új irányba lendíteni a magyar külpolitikát, s a szovjet szövetség helyébe az olasz orientációt állítani.³⁹

Az intervenció megindulásáig azonban az említetteken túl nem sok konkrét lépést tettek. A békekonferencia tárgyalásain azonban Orlando és az olasz delegáció a mérsékeltbb politikát követő angolszászokat támogatta a francia

³³ *Emil Tersen*: Az antant (különösképpen Franciaország) és a Magyar Tanácsköztársaság (1917—1919). Ld.: A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége és nemzetközi hatása, 164. l.; *G. Romanelli*: i. m. 62. s k. l.

³⁴ *Organization of American Relief in Europe 1918—1919. Documents selected and edited by Suda Lorena Bane and Ralph Haswell Lutz. Stanford University Press, 1943. 517. l.* Sir E. Troubridge levele 1919. máj. 26.: *Papers PPC XI. köt. Washington. 1945. 135. l.* az amerikai békedelegáció ülésének anyaga 1919. márc. 27-én; *H. Nicolson*: *Peacemaking 1919. London. 1934. 297. l.*; Csicserin távirata Kun Bélához 1919. márc. 25-én. Közli: *Gábor Sándorné*: Dokumentumok Szovjetországról és a Magyar Tanácsköztársaság kapcsolatairól. Párttörténeti Közlemények 1961. 1. sz. 211. l.; *Népszava*, 1919. márc. 26. Megriadtak az antant imperialisták.

³⁵ Romanelli előadása szerint a misszió tagjai: Murari alezredes, Accame és Carbone századosok, nyolc katona, írnok stb. Politikai megbízottként tagja volt Tacoli márki is. *G. Romanelli*: i. m. 27. l.; *Papers PPC XII. köt. 424. l.* Ph. M. Brown 1919. márc. 25-i jelentése; *Franco Ferri*: i. m. 289. l.; *A. Gramsci*: i. m. 127. l.

³⁶ *G. Romanelli*: i. m. 28. l.; *Papers PPC XII. köt. 418. l.* N. Rooseveltné jelentése 1919. márc. 26-án.

³⁷ *P. Mantoux*: *Les délibérations du Conseil des Quatre (24 mars—28 juin 1919). Editions du Centre National de la Recherche Scientifique. Paris, 1955. I. köt. 80. l.* 1919. márc. 29-i irat. — Borghesének valóban közeli rokonai voltak Budapesten: első unokatestvére volt Károlyi Fanni grófnőnek, Iloyos grófnő pedig Borghese hercegnő volt. *G. Romanelli*: i. m. 28., 56-57., 84. l.

³⁸ *P. Mantoux*: i. m. I. köt. 80. l. és PI Archivum Népbiztosok pere. 1920. júl. 14. 1822—1823. l. Ágoston Péter vallomása.

³⁹ Uo., valamint 1920. júl. 16. 1907. l.

katonai vezetők agresszivitásával szemben. De közben kísérletet tettek arra, hogy ezeket az erőszakos terveket saját érdekükben kihasználják. Ez történt abban a vitában, amelyben Foch marsall Bécs és Budapest katonai megszállását javasolta a forradalmi hullám megállítására érdekében. Az olaszok ekkor — missziójuk jelentéseire hivatkozva — azt akarták elérni, hogy a megszálló csapatok olaszok legyenek, és nem franciák.⁴⁰ Amikor e tervet elvetették, az olasz delegáció Magyarország ellen irányuló javaslatot nem tett. Ellenkezőleg, március végén, amikor a Kormányzótanács diplomáciai misszió Budapestre küldését kérte a békekonferenciától, az olasz delegáció — szemben Clemenceau elutasító álláspontjával — e kérést támogatta. A magyar jegyzéket Borghese juttatta el a békekonferenciához, s mert kezdetben arról volt szó, hogy Smuts kíséretében a herceg is ott lesz, teljesítését fontosnak tartották. E mellett kihasználták az alkalmat arra, hogy ismételten rámutassanak a francia politika káros következményeire.⁴¹ Végül azonban Borghese kimaradt a misszióból, sőt a látogatásról szóló jelentések, memoírok nemcsak jelenlétéről nem tesznek említést, hanem a misszió olasz tagjainak tevékenységét is a legnagyobb szűkszavúsággal kísérik.⁴²

Talán nem túlzás feltételeznünk, hogy Borghese budapesti szereplése, közvetítése közrejátszott abban, hogy Ph. M. Brown, a bécsi amerikai misszió Budapesten tartózkodó tagja, aki eddig meglehetősen háttérben maradt, március végétől igyekezett megerősíteni kapcsolatait a Kormányzótanács tagjaival, és Kun Bélával is többször tárgyalt. A körülmények alakulása folytán március végétől május elejéig, amíg Brown Magyarországon volt, a nagyhatalmak megbízottai között valóban ő jutott vezetőszerephez. Pozícióját egyedül az olaszoktól féltette.

*

Az intervenció gyökeresen új helyzetet teremtett a forradalom belső és külső viszonyaiban; belpolitikai nehézségei megnöttek, a nagyhatalmakhoz való viszonya szükségszerűen romlott. A békekonferencia ettől kezdve többé nem küldött missziót Budapestre, csupán jegyzékeket intézett a Kormányzótanácshoz. Az új helyzet azonban az olasz—magyar viszonyt nem hogy megromtatta volna, hanem inkább megélénkítette, a magyar fél számára gyümölcsözőbbé tette.

A budapesti olasz megbízottak magatartása és ennek ellentmondásossága az olasz politika kettősségét tükrözte: nemcsak az ellenforradalmi körökkel tartottak kapcsolatot; ők kezdeményezték és szervezték azokat a gazdasági ügyleteket is, amelyek a Kormányzótanács számára oly fontosak voltak a blokád fenntartása idején.

Az április végi katasztrofális fronthelyzetben az olaszok és az amerikaiak is megkísérik, hogy „megoldást” találjanak. Borghese kezdetben csupán a nagyhatalmakkal való tárgyalás lehetőségét csillantja meg a Kormányzótanács

⁴⁰ P. Mantoux: i. m. I. köt. 52 s k. l. az 1919. márc. 27-i ülés; Papers PPC XII. köt. 419. l. N. Roosevelttől 1919. márc. 26-i jelentése.

⁴¹ P. Mantoux: i. m. I. köt. 80—83., 98—104. l. Papers PPC V. köt. Washington, 1946. 16. s k. l.

⁴² H. Nicolson, a misszió tagja, részletesen leírva útjukat, a misszió olasz tagjainak még csak a nevét sem említi. I. m. 292. l.

előtt bizonyos intézkedések visszavonása vagy mérséklése fejében.⁴³ Ez azonban nem konkurrálhatott Brown ajánlataival, Olaszország tekintélye és befolyása pedig meg sem közelíthette az Egyesült Államokét. Így a Kormányzótanács, időnyerésre törekedve, Brownnal tárgyalt elsősorban, Borghese javaslatait mintegy „tartalékolt”.

Az olaszok azonban nem adták fel a reményt, újabb és újabb javaslatokat tettek. Brown a legnagyobb aggodalommal szemlélte Kun Bélának és a Kormányzótanács más tagjainak, valamint Borghesenek a tárgyalásait, s attól tartott, a „kibontakozás” megtalálásában az olaszok megelőzik.⁴⁴ Aggodalmait csak növelte, hogy május elején a budapesti olasz misszió létszámát felémelték, újabb tiszteket, beosztottakat küldve Bécsből Budapestre.⁴⁵

Az olasz misszió megerősítése részben a Kormányzótanács lemondatásával, de részben a messzebb tekintő olasz tervekkel függött össze. A Segré tábornok utasítására május elején Bécsből Budapestre érkezett olasz tisztek nyomban felkeresték Kun Bélát — s az események mögött alaposan lemaradva —, azt proponálták, amennyiben a Kormányzótanács mérsékelt elemekből újjáalakul, ők biztosítják, hogy Budapest megszállását nem a román királyi csapatok, hanem a saját parancsnokságuk (Piccione tábornok) alatt álló csehszlovák egységek hajtják végre. Kun válasza természetszerűleg elutasító volt, hiszen május elején a Kormányzótanács már túljutott a válságon.⁴⁶

Május 12-én érkezett Budapestre Guido Romanelli alezredes is, hogy átvegye az olasz misszió vezetését. Ettől kezdve annak munkája jelentősen megélnéült, és sokirányúvá vált.⁴⁷

A kibontakozó olasz—magyar tárgyalásokat nemcsak Párizsban kísérték élénk figyelemmel. Csehszlovák részről legalább akkora érdeklődés mutatkozott meg, hiszen ezek közvetlenül is érintették őket. A prágai sajtó meglehetősen pontos tájékoztatást adva a megbeszélésekről, már a cikkeik címeiben azok lényegére mutatott rá („Italien sucht Rückendeckung bei Ungarn?” „Bela Kun soll Italiens Interessen in Fiume schützen”).⁴⁸

Az olaszok rendkívül rugalmasan jártak el, s a megszállás ügyét, mivel az aktualitását elvesztette, nyomban levették napirendről. Viszont jól látták, hogy a blokád alatt álló Tanácsköztársaságnak nagy szüksége van fegyverre, lőszerre és élelmiszerre, ezt azonban legális úton nem tudja megszerezni. Felajánlották tehát segítségüket a hiányok pótlásában, a blokád kijátszásában. Az olasz aktivításban — egyebek mellett — nyilván nagy szerepe volt a békekonferencián április végén kialakult ún. olasz válságnak, amelynek ismét Fiume

⁴³ PI Archivum Ágoston gyűjtemény. II. doboz. 12. dosszié. Ágoston Péter vallomása 1919. nov. 19-én.

⁴⁴ Papers PPC XII. köt. 460. l. 1919. máj. 4-i jelentése.

⁴⁵ Uo. 459. l. 1919. máj. 7-i jelentés.

⁴⁶ Uo., valamint 460. l. 1919. máj. 4-i jelentés. 464. l. máj. 12-i jelentés. — Segré elképzelését a Kormányzótanács lemondatásáról, esetleg olasz csapatok bevonulásáról G. Romanelli: i. m. 62—63. l. is említi.

⁴⁷ G. Romanelli: i. m. 10. s. k. l. — G. Romanelli 1876-ban Siénában született, 1895-ben lépett a hadseregbe. Budapesti küldetése előtt nem volt különleges megbízatása, vidéken teljesített szolgálatot. — Monográfiámban (A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918—1919. Bpest. 1965. MTA Történettudományi Intézete — Kossuth Könyvkiadó) az olasz misszióval kapcsolatos kérdéseket — mivel G. Romanelli könyvét akkor még nem használhattam — röviden említem, s Romanelli szerepét sem sikerült ott pontosan megjelölnöm.

⁴⁸ Prager Tagblatt, 1919. ápr. 29. esti kiadás 1. l.

hovatartozása s Wilsonnak az olasz követeléssel szembeni merev elzárkózása volt az oka.

Mint Kunnak Böhmböz intézett táviratából kiderül, az olasz misszió kereskedelmi egyezmények megkötését ajánlotta, s kész volt arra, hogy Fiumét a Tanácsköztársaság védelme alá helyezze.⁴⁹ Brown bizonyosra vette, hogy ajánlataik mögött Budapest olasz megszállásának vágya húzódik meg.⁵⁰

Ilyesmiről azonban — kimondva — nem esett szó, az olaszok semmiféle, a Kormányzótanács számára elfogadhatatlan igénnyel nem léptek fel. A Kormányzótanács részéről nemcsak természetes, de nagyon is szükséges volt az előnyös ajánlatok elfogadása.

Míg Budapesten e tárgyalások folytak, Párizsban Sonnino még francia kollégájánál, Pichonnál is határozottabban követelte a blokád szigorú alkalmazását, s annak felszámolását csak akkor látta lehetségesnek, ha Kun Béla kormánya megdőlt. Ő ajánlotta azt is, hogy az erre vonatkozó határozatot szélső körben nyilvánosságra hozzák.⁵¹ Sonnino ugyan soha nem tudott olyan „liberális” álláspontra jutni a Tanácsköztársasággal szemben, mint Orlando, kettejük között nem egyszer volt véleménykülönbség, mégis lehetetlen nem gondolni arra, hogy egy ilyen javaslat tényleges, a Tanácsköztársaságra gyakorolt hatása semmit sem változtatott a korábbi helyzeten, a kívülálló számára pedig még úgy is tűnhetett, mint a szállítások elkendőzésére tett lépés.

A bécsi misszió különösen fontosnak tartotta a Magyarországhoz fűződő szálak erősítését. Segré azt tanácsolta Romanellinek, tanulmányozza, „milyen módon lehetne felhasználni misszióink egyedülálló és szerencsés budapesti helyzetét, hogy ti. majdnem egyedül, vetélytársak nélkül vagyunk itt, arra, hogy megteremtjük a Magyarországra való gazdasági behatolás bázisát”.⁵² Tervük szerint a Bécsben felhalmozott árukból szállítottak volna a Kormányzótanácsnak, Romanelli megfogalmazása szerint „a blokád felfüggesztése után”.⁵³ Ezen az alapon azonban — éppen a békekonferencia említett határozatának ismeretében — a Kormányzótanács nem kötött volna megállapodást, és nem is fizetett volna. Márpedig május derekán Tacoli márki szorgalmazására, Basselet de la Rosarie grófnak, valamint az olasz szindikátus képviselőjének (Benedetti) a Kormányzótanács tagjaival folytatott tárgyalásai után mintegy 25—35 millió Kr. értékű — hivatalosan élelmiszer — a valóságban fegyver, lőszer és élelmiszer szállítmányra kötöttek szerződést, s ezt júliusban újabb követte kb. 20 millió Kr. értékű textilárura, ruhaneműre.⁵⁴

A megrendelések kifizetése, az áru leszállítása, különösen a fegyverek esetében, egyáltalán nem volt egyszerű, hiszen Magyarország blokád alatt állt. Nemcsak a technikai nehézségeket kellett legyőzni, hanem a szövetségesek éber figyelmét is ki kellett játszani. A bécsi olasz misszió, valamint a szövetséges gazdasági- és segélyszervezetek olasz szekciói azonban leleményesek voltak.

A Kormányzótanács megpróbálta a kifizetéseket Bécsen keresztül lebonyolítani, de ezt az osztrák kormány lehetetlenné tette. Így a pénzt — az olasz

⁴⁹ PI Archivum Böhmi személyi irattára. 2. doboz. 12. dosszié. 271/5; Prager Tagblatt, 1919. ápr. 29. esti kiadás: Bela Kun soll Italiens Interessen in Fiume schützen. 1. old.

⁵⁰ Papers PPC XII. köt. 466. l. 1919. máj. 12-i jelentése.

⁵¹ Papers PPC IV. köt. 694. l.

⁵² G. Romanelli: i. m. 63. l.

⁵³ Uo. 64. l.

⁵⁴ PI Archivum A Forradalmi Kormányzótanács ülésének jkv. 1919. máj. 17.; OL Küm Gazd. pol. oszt. 3. cs. A/2. tét. 23917/1919.; G. Romanelli: i. m. 63. s. k. l.

misszió fedezete alatt — Budapestről vitték az osztrák határra, ahol azt Brucknál Segré tábornok megbízottai vették át.⁵⁵

Forrásaink szerint a szállítmányok zöme az Adriánál felhalmozott készletekből érkezett és rendszerint Bécsen át jutott el ugyancsak Bruckig, a magyar határig. A lőszerszállítmányok biztosításánál olasz katonák működtek közre, akik az osztrák határőrök nem túlságosan erélyes ellenőrzési szándékát könnyen elháríthatták.⁵⁶ Megtörtént, hogy az egyik szállítmányt az olaszok a szövetséges segélyszervezet vonatjához csatolták, amely élelmiszert, ruhaneműt, gyógyszert vitt Ausztriába. Megakadályozták, hogy a vagonok tartalmát a szervezet amerikai tisztjei a szokásnak megfelelően ellenőrizzék, s így a „segélyszervezeti árut” minden nehézség nélkül Bécsbe fuvarozták. Innen került aztán Bruckba.⁵⁷

Más alkalommal a bécsi olasz misszióra várt az a feladat, hogy a szövetségesek közvetítésével létrejött osztrák—csehszlovák megállapodás szerint átvegyék azokat az osztrák fegyvereket, amelyeket szénszállítás fejében Csehszlovákiának kellett továbbítani. Az átadást a csehszlovákok erélyesen és kitartóan sürgették, mert a fegyverre és lőszerre a magyar Vörös Hadsereg északi ellen-támadása idején igen nagy szükségük volt. Az osztrák kormány — súlyos belpolitikai következmények árán — eleget tett kötelezettségének, s a fegyverzetet átadta az olasz missziónak. A csehszlovák kormány erről mit sem tudva, egy ideig várt, majd erélyes támadást intézett az osztrák kormány ellen. Az, a maga igazának tudatában, hasonló módon tiltakozott. E esete-paté során derült ki, hogy a fegyverek az olasz misszió kezén tűntek el, s Párizsban attól tartottak, hogy nagy része így Magyarországra kerül. Ezekből a fegyverekből a csehszlovák hadsereg csak jóval az északi hadjárat után, augusztus elején kapott.⁵⁸

Ha számszerűen nem is tudjuk megállapítani, mit jelentettek az olasz hadianyag- és élelmiszerszállítmányok, s ha nem is tudjuk nyomon követni ezek útját-sorsát Magyarországon, mégis figyelemre méltó mozzanatait a két ország kapcsolatának.

Mindez természetesen hamarosan ismertté vált. A bécsi amerikai misszió saját béke delegációjának, az angol a Legfelső Gazdasági Tanácsnak, az osztrák külügyminiszter a bécsi francia missziónak, illetve a nagyhatalmak tanácsának tett jelentést. Ezeket megerősítették a bukaresti és római angol követek beszámolóí, Herbert Hoovernak a Legfelső Gazdasági Tanács amerikai vezetőjének értesülései, a román kormány intervenciója a bukaresti angol követnél.⁵⁹

Ezek az észrevételek azonban nem voltak olyan szenvedélyesek, mint a csehszlovák reakció. Június folyamán több jelentés is beszámolt arról, hogy az olaszok hatékonyan támogatják a magyar Vörös Hadsereget, s egybehangzóan az említett iratokkal, olasz katonák és tisztek szereplését ismertették, közölték a szállítmányok útvonalát, egyes esetekben előre jelezték a szerelvények érkezését.⁶⁰

⁵⁵ PI Archívum A Forradalmi Kormányzótanács ülésének jkv. 1919. máj. 17.; *G. Romanelli*: i. m. 65—66. l. Romanelli Basselet de la Rosarie grófot hibáztatja azért, hogy erről az osztrák hatóságok tudomást szereztek.

⁵⁶ Documents, VI. köt. 69. l. E. Beneš memorandumuma 1919. jún. 18-án: AMZ, — PA 48. köt. 4886. sz. A zágrábi csehszlovák kirendeltség jelentése 1919. jún. 25-én.

⁵⁷ Papers PPC X. köt. 372—373. l.

⁵⁸ Organization of American Relief, 700. l. A C. Goodyearnek, a Coal Mission vezetőjének 1919. szept. 10-i jelentése; Papers PPC VI. köt. 257. l. Papers PPC VII. köt. 263—264. l. (a nagyhatalmak vezető tanácsának 1919. júl. 25-i értekezlete).

⁵⁹ Papers PPC X. köt. 345., 372—373., 378. l.; Papers PPC XII. köt. 530. l.; Documents, VI. köt. 20., 63., 88. l.

⁶⁰ AMZ — PA 48. köt. 4880., 72. köt. 69823. sz.

A Vörös Hadsereg sikeres előnyomulása Csehszlovákiában szinte pánikot keltett; az újságok naponta részletesen tudósítottak a szlovákiai eseményekről, keresve a felelősöket a váratlan kudarcért. A felháborodás részben valamennyi nagyhatalom ellen irányult. Az egyik lap, Klofačot idézve, ezt írta: „Ha az antant hatalmak nem lettek volna olyan puhák és kíméletesek, akkor ma már az egész dolog másképp állna és nem kellene vért ontani.”⁶¹

Azonban nem maradtak meg ilyen általánosságoknál, hanem nagyon határozott támadást indítottak az olaszok ellen. A katonai vereséget nagyrészt az olasz tisztek nyakába varrták,⁶² és ugyanakkor egész sor cikkben tárgyalták az olaszok Magyarországra küldött szállítmányainak ügyét. Köztudomású tényként tárgyalták, hogy az olaszok több milliót ügyletet kötöttek a Kormányzótanáccsal, amelynek keretében nagy mennyiségű rizst, zsírt stb. szállítanak a Vörös Hadseregnek.⁶³ Egy másik lap szerint viszont nem élelmiszert küldenek, hanem „fegyvert és löszert a magyar Vörös Gárda” számára.⁶⁴ Olyan hírek is megjelentek, hogy Olaszország és Tanács-Magyarország között szövetség jött létre, amelynek alapja a Csehszlovákia elleni offenzíva. A lap szerint ez már egyáltalán nem titok, és lehetetlennek tartja, hogy a nagyhatalmak ne tudnának róla.⁶⁵

A csehszlovák kormány természetesen határozottan tiltakozott az olaszok eljárása miatt. Beneš külügyminiszter terjedelmes jegyzéket intézett Balfour angol külügyminiszterhez, részletesen ismertetve a szállításokat.⁶⁶

Anyagunk, bár nem eléggé sokoldalú, s az olasz forrásokat nélkülözi, mégis kétségtelenné teszi az olasz—magyar kapcsolat tényleges létét. Ezért feltűnő, hogy a történeti irodalom e kérdést szinte egyáltalán nem érintette még.⁶⁷

A tiltakozások, bejelentések nyomán a békekonferencia június—júliusban több alkalommal napirendre tűzte az ügyet. Az előterjesztett vádokról azonban az olasz megbízottaknak nem volt tudomásuk, mint hangoztatták, és így Sonnino alapos vizsgálatot rendelt el. Ennek során a legfelső olasz hadvezetés, Diaz tábornok is, határozottan tagadta, hogy a szállításokhoz a hadseregnek bármi köze lett volna. Azt azonban nem tartották lehetetlennek, hogy magánvállalatok közreműködtek. További vizsgálat ürügyén elérték, hogy a békekonferencia egy időre nem tért vissza e problémára.⁶⁸ Az olaszok július 27-re készítették el jelentésüket, amelyet a békekonferencia augusztus 1-én tűzött napirendjére. Ekkor azonban már elvesztette aktualitását, a nagyhatalmakat Magyarország vonatkozásában is egészen más problémák foglalkoztatták.⁶⁹

Közben a római angol követ felhívta az olasz kormány tagjainak figyelmét

⁶¹ Der Demokrat, 1919. jún. 4. reggeli kiadás: Die Ereignisse in der Slovakei.

⁶² Uo.

⁶³ Bohemia, 1919. jún. 29. Die italienisch—ungarische Freundschaft.

⁶⁴ Prager Tagblatt, 1919. máj. 30. esti kiadás: Italien für Sovjetungarn?

⁶⁵ Abendblatt. Vorabend-Ausgabe der Deutschen Zeitung Bohemia, 1919. jún. 14.: Ein Geheimbündnis Ungarns mit Italien?

⁶⁶ Documents, VI. köt. 69—70. l.

⁶⁷ *L'Holotik*: i. m. sem utal arra, hogy a csehszlovák—olasz viszony megromlásában e tényezőknek is szerepe lett volna, illetve, magát az olasz—magyar kapcsolatot sem említi. Így kivétel számba megy *Vondracek* munkája, amely rövid utalást hoz, i. m. 36. l.

⁶⁸ Magáról a vizsgálatról nincsenek forrásaink. A magyar sajtó azonban később olasz lap-tudósítások alapján foglalkozott a trieszti be- és kiviteli hivatal felülvizsgálatával, Segré és Romanelli vád alá helyezésével, illetve átmeneti letartóztatásával. Az Újság, 1921. máj. 29.: Újabb részletek a Segré-Romanelli ügyben. majd aug. 27.: Segré olasz ezredet szabadon bocsátották. (A cím pontatlan, Segré tábornok volt.)

⁶⁹ Papers PPC VII. köt. 478—479. l. X. köt. 345., 372. l.

a keringő „álhírek” Olaszország szempontjából káros voltára, a bécsi angol misszió vezetője, Cuninghame pedig Borghese herceget igyekezett meggyőzni az ilyen akciók lehetetlenségéről. A válasz mindkét részről kategorikus tagadás volt, sőt, Borghese az egész „híresztelést” a franciák számlájára írta, mint újabb mesterkedésüket Olaszország ellen.⁷⁰ A francia sajtó valóban kihasználta az alkalmat, s a szállítmányokra vonatkozó első értesülésektől kezdve olaszellenes cikkeket jelentetett meg, nyíltan emlegetve Segré tábornok nevét, s Allizé is kampányt indított az olaszok ellen.⁷¹ Érthetetlen azonban, hogy a békekonzferencia fórumain egyáltalán nem, s a sajtóban is alig említették Romanellit vagy Borgheset, a többi szereplőről nem is szólva.

A figyelem és a támadások középpontjába kerülve a bécsi olasz misszió több alkalommal adott ki nyilatkozatot, s Romanellinek „azt tanácsolta, a leghatározottabb formában cáfoljuk meg a vádat”.⁷² Segréék többszöri cáfolata ezen túl azt is leszögezte, ha szállítás történt, abban csupán egy másik nagyhatalomnak lehetett része. Egyben tiltakozásukat jelentették be amiatt, hogy az ügyletben résztvevő személyek olasz katonai egyenruhával álcázzák magukat! A prágai lapok mindezt bőségesen kommentálták, nem a leghízelgőbb hangon, s a cáfolatoknak senki sem adott hitelt.⁷³

A lehető legtermészetesebb volt, hogy az olaszok ekkor nem vállalták a szállításokat, a magyar kormány pedig egyáltalán nem nyilatkozott. Utóbb azonban vezető olasz politikai személyiségek már nem tagadták a kapcsolatokat.⁷⁴

Az intervenció kudarca, az olasz—magyar kapcsolatok megadták a végső lökést a csehszlovák kormánynak, hogy fellépjen az olasz misszió ellen. Piccione és tisztjeinek helyét végérvényesen franciák foglalták el, s így a csehszlovákiai olasz tervek kudarcba fulladtak. Ezt az olaszok természetesen súlyosan sérelmezték, a franciák beavatkozásának tulajdonították, s az olasz újságok a Csehszlovákiával való barátság végéről cikkeztek. Prágában azonban ezt egyáltalán nem siratták.⁷⁵

Olaszország számára tehát nem hozott olyan eredményeket a Tanácsköztársasággal kiépített kapcsolat, mint azt remélték. Az együttműködésről Gramsci találoan írta: „az olasz kormány csupán a »szent önzés« diktálta célokat követte”, s Romanelli, „a kommunisták »barátja«, hűséges kiszolgálója volt a milanoi és genovai vas- és hajógyáros kapitalistáknak, akik minden adriai tengeri kikötőt szeretnének megkaparintani”.⁷⁶

Romanelli elégedetlen volt a fejleményekkel, mert vetélytársak nélkül „több sikert kellett volna elérnünk a kereskedelmi behatolás területén”. Azonban nagyobb eredmények csak akkor születhettek volna — írja —, „ha

⁷⁰ Documents. VI. köt. 20., 94—95. l.

⁷¹ Uo. 95. l.; *Franco Ferri*: i. m. 285. l.; *A. Gramsci*: i. m. 127. l.; *G. Romanelli*: i. m. 66. l.

⁷² *G. Romanelli*: i. m. 96. l.

⁷³ Abendblatt. Vorabend-Ausgabe des Demokraten. 1919. jún. 6. Mobilisierung der Sokolschaft. Was von Italien verlangt wird. Bohemia, 1919. júl. 1.: Die angeblichen italienischen Waffenlieferungen nach Ungarn und Böhmen. *G. Romanelli*: i. m. 95—96. l.

⁷⁴ *Franco Ferri*: i. m. 289—290. l.

⁷⁵ *L. Holotik*: i. m.; Bohemia, 1919. jún. 7. Das Ende der tschechisch—italienischen Freundschaft. A cikk hosszan idéz a Corriere della Sera c. olasz lapból.

⁷⁶ *Franco Ferri*: i. m. 285. l. Idézet az Ordine Nuovo 1919. aug. 19-i számából. — 1922-ben Romanellit nagy ünnepségen részesítették Budapesten, elsősorban a magyar ellenforradalom érdekében kifejtett tevékenysége miatt. A „hálás magyarok” díszkarddal s a Strobl Alajos készítette mellszoborral ajándékozták meg.

római vagy párizsi felsőbb hatóságaink valamelyes fontosságot tulajdonítottak volna" ezeknek az ügyeknek, gyorsan és bátorítólag kezelik javaslataikat. Súlyos hibának tartja, hogy veszni hagyták „elsőbbségi jogukat”.⁷⁷

Ennek ellenére azt tapasztalták, hogy a misszió iránt nőtt az elégedetlenség és bizalmatlanság az ellenforradalmi körökben. Ez megnehezítette, hogy a Kormányzótanács lemondatására irányuló régi tervüket előbbre vigyék a megvalósítás útján.⁷⁸

A magyar ellenforradalom inkább a nagyobb befolyással, tekintéllyel bíró angolszászok vagy franciák támogatását kereste, semmint a Kormányzótanácsal, Kunnal kapcsolatban álló olaszokét. Romanelli és a misszió ugyan széleskörű és rendszeres kapcsolatban voltak a Kormányzótanács ellenzékével, tőlük információkat kaptak, s őket tanácssal látták el,⁷⁹ mégsem tudtak konkurrálni az angolszászokkal.

Június—júliusban, amikor a békekonferencia diplomáciai eszközökkel, majd döntő katonai beavatkozás előkészítésével siettetette a Kormányzótanács lemondását, Olaszország diplomatái és katonai vezetői meglehetősen passzívan viselkedtek, a rendkívül szenvedélyes vitákban kevéssé vettek részt. Megnyilatkozásaik ugyan mérsékeltek, de nem akadályozták a kibontakozó eseményeket. Júniusban az olasz politikusok figyelme ismét teljes mértékben belső problémáikra koncentrálódik. Orlando és Sonnino, akik körömszakadtáig harcoltak Olaszország nemzetközi pozíciójának megerősítéséért, Fiume megszerzéséért, a kikötőre vonatkozó kompromisszumos megoldást nem fogadták el, a kormány lemondott. Helyét Nitti miniszterelnök foglalta el, akinek külügyminisztere Tittoni lett.

Nitti és munkatársai elsősorban a feszült, gazdasági és politikai bajokkal terhes belpolitikai helyzetet kívánták rendezni; Nitti a békekonferencia ügyét szinte teljesen Tittonira bízta.⁸⁰

Egyfelől a nacionalizmustól fűtött elégedetlenség, másfelől a munkásosztály sztrájkmozgalmai, rokonszenvmegnyilatkozásai Szovjet-Oroszország és a Tanácsköztársaság mellett szintén arra kényszerítették a kormányt, hogy elsősorban belügyekkel foglalkozzék.⁸¹

Magyarországgal tehát átmenetileg háttérbe szorult az olasz politikában, amiben természetesen szerepe volt annak, hogy júliusra a Tanácsköztársaság nemzetközi helyzete lényegesen megromlott, a nagyhatalmak erőfölénye és politikája közelívé tette megdöntését. Így Orlando bukása egyben az aktív kapcsolatok végét is jelentette a Tanácsköztársasággal.⁸² Az olaszok figyelme most már az ellenforradalmi csoportok felé fordult.

⁷⁷ *G. Romanelli*: i. m. 91. l.

⁷⁸ Uo. 93. s. k. l.

⁷⁹ PI Archivum. A. II. 11/86. Livio Borghese herceg 1920. aug. 27-i nyilatkozata Ágoston Péter ügyében; PI Archivum Népbiztosok pere, 1920. júl. 16. Ágoston Péter vallomása, 1948. l.; *Gábor Sándorné*: Az 1919. június 24-i ellenforradalmi kísérlet. Párttörténeti Közlemények, 1962. 2. sz.; *G. Romanelli*: i. m. különösen Az ellenforradalom. c. fejezet. — Ismeretes, hogy Romanelli többször közbenjárt „tűszok” kiszabadítása ügyében, majd interveniált a június 24-i ellenforradalom résztvevői érdekében. Ezzel kapcsolatban, de általában is, megértően, nem egy helyen elismeréssel nyilatkozik Kun Béláról. *G. Romanelli*: i. m. 136—138., 163. s. k. l.

⁸⁰ *Lloyd George*: i. m. II. köt. 891., 1282. l.; *Albrecht-Carrié*: i. m. 189., 197—199., 233., 235. l.; *di Nolfo*: i. m. 14. l.; *V. E. Orlando*: i. m. 16. s. k. l.

⁸¹ Az olasz belpolitikai helyzetet ld.: *di Nolfo*: i. m. I. fejezet.

⁸² Így értelmezték a helyzetet a kortársak is. Ld. pl.: Bohemia, 1919. jún. 29.: Die italienisch—ungarische Freundschaft.

A békekonferencián Tittoni maga is élénken támogatta azt az általános törekvést, hogy mielőbb „rendet teremtsenek” Magyarországon, mivel a magyar proletárdiktatúra példáját veszedelmesebbnek tartotta a szovjet-országnál.⁸³ Ugyanakkor csatlakozva Clemenceau határozott álláspontjához, leszögezte, hogy belpolitikai nehézségei miatt az olasz kormány nem adhat katonát a tervezett intervencióhoz.⁸⁴ Az olasz munkásság tiltakozása oly erős volt, hogy Nitti a készülődő általános sztrájk leszerelése érdekében kijelentette: „Nem fogunk beavatkozni a bolsevik kormány ellen”, sőt „külföldön állomásozó csapataink jó részét is visszarendeljük”. Hangsúlyozta, hogy „nem akarunk beavatkozni egyetlen ország belpolitikájába sem, bármilyen is az. Nem hiszem tehát, hogy indokolt lenne az általános sztrájk.”⁸⁵

Párizsban Tittoni azt ajánlotta, hogy ne nyílt intervencióval, hanem a szegedi ellenforradalmi kormány támogatásával döntsék meg a Kormányzótanácsot, mivel így az akció egyszerűen magyar belügygé válik,⁸⁶ s nyomban kész volt arra is, hogy olasz tiszteket küldjön Szegedre. Erre azonban nem került sor, mert sem a nagyhatalmak, sem kis szövetségeseik nem voltak hajlandók a szegediekkel való együttműködésre, a franciák pedig nem óhajtották, hogy jól kiépített kapcsolataikat éppen olasz riválisuk zavarja meg.

Bécsben azonban Segré missziója és Borghese élénken résztvettek a szociáldemokrata vezetőkkel folytatott tárgyalásokban. Vittorio Cerruti lovag pedig, aki a háború előtt a bécsi olasz követség munkatársa volt, majd júniustól a budapesti misszió politikai megbízottja, Romanelli támogatásával Budapesten próbálkozott a tanácskormány lemondatásának előkészítésével.⁸⁷ Borghese Wekerle Sándor miniszterelnökletével kívánt kormányt alakítani, mert úgy vélte, az ő javára a szegediek hajlandók lennének lemondani annak ellenére, hogy a kormányba négy szociáldemokrata miniszter is bekerülne.⁸⁸

De a tárgyalások vezetése Cuninghame kezében volt, s nem az olaszokéban. Igaz, Cuninghame Borghese közreműködését fontosnak tartotta, mert jó személyi kapcsolatokkal rendelkezett, de azért is, mert úgy vélte, tekintettel kell lenniük „Olaszország jelentős érdekeire Magyarországon”.⁸⁹ A franciák ezzel szemben megopponálták Cuninghame és Borghese személyi javaslatait, s meg voltak győződve arról, hogy Olaszországnak semmi keresnivalója sincs Közép-Európában, Magyarországon.⁹⁰

Június 18-án Romanelli is felutazott Bécsbe, hogy közvetlen tapasztalatok alapján tájékoztassa a szövetségesek megbízottait, s ekkor maga is tapasztalta Cuninghame jóindulatát, valamint Allizé és a francia misszió olaszellenességét.⁹¹

*

⁸³ Papers PPC VII. köt. 23. l. 1919. júl. 5-i ülés.

⁸⁴ Uo. 25. l. Ugyanakkor javasolta, tegyék lehetővé, hogy a Kormányzótanács a kisajátított javakat, főként valutát, külföldön értékesítse. Ennek értelmében a pénzügyi bizottságot utasították megfélemlítő intézkedések kidolgozására. Uo. 23., 28. l.

⁸⁵ Ld.: *Franco Ferri*: i. m. 283. l.

⁸⁶ Papers PPC VII. köt. 177–178. l. 1919. júl. 17-i ülés.

⁸⁷ Documents, VI. köt. 7. l. Cuninghame levele 1919. júl. 1-én. *G. Romanelli*: i. m. 175., 245. l. — Cerrutiról később a hazai újságok sokat cikkeztek, mert magyar nőt vett feleségül. Ld. pl.: Az Újság, 1923. okt. 24. Színházi rovat.

⁸⁸ PI Archivum Ágoston gyűjtemény. Napló, 1919. júl. 16-i bejegyzés.

⁸⁹ Papers PPC XII. köt. A. Halstead jelentése 1919. júl. 18.

⁹⁰ HL MNHF 1919. iktatlan. Közli: Íratok az ellenforradalom történetéhez. I. Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon. Bpest. 1956. 2. kiad. 108–109. l. Az írat a bécsi francia misszió 1919. aug. 2-i értekezletét ismerteti.

⁹¹ *G. Romanelli*: i. m. 217. s. k. l.

A Tanácsköztársaság megdöntése után rövid ideig ismét megnőtt Romanelli missziójának szerepe, mivel a tábornoki bizottság megérkezéséig ők képviselték a szövetségeseket. Romanelli közvetített az első napokban Budapest és Párizs között; Borghese szorgalmazta a szociáldemokrata vezetők és a Bethlen-csoport együttműködését közös kormányalakításra; az olasz misszió többször közbelepett a román megszállás idején letartóztatott politikusok kiszabadítása érdekében s jelenlétük, magatartásuk ebben az időben más tekintetben is hasznosnak bizonyult.⁹² Olaszország ekkor nem zárkózott volna el attól, hogy Romániával együttműködve vegyen részt a magyarországi helyzet „tisztázásában”, kiszorítva innen a franciákat.⁹³

A későbbiekben a párizsi békerendszerrel elégedetlen magyar és olasz kormány bőségesen talált alapot és indokot a szorosabb együttműködés kiépítéséhez, az olasz expanzív törekvésekben ismét jelentős helyet kapott Magyarország. De a 30-as években Mussolini Olaszországa e térségben újból nála erősebb hatalomba, Hitler Németországába ütközött.

Ж. Л. НАДЬ

ИТАЛЬЯНСКИЕ ИНТЕРЕСЫ И ВЕНГРИЯ В 1918—1919 ГГ.

Резюме

В отечественной и заграничной литературе одинаково отсутствует исследование венгерско-итальянских правительственных связей в это время. Автор, используя свою монографию (Парижская мирная конференция и Венгрия в 1918—1919 гг. Будапешт, 1965) и на основе ставших лишь в последнее время доступными итальянских и чехословацких материалов исследует данную тему.

Автор рисует положение Италии после войны, сравнивая его с положением других великих держав, знакомит читателей со стремлениями Италии по отношению к странам бывшей Монархии (Югославия, Чехословакия) и говорит о венгерско-итальянских переговорах в г. Фиуме и в Вене.

В связи с инициативой Югославии автор указывает на дилемму венгерского правительства и рисует позицию правительства Карольи, предпочитавшего югославо-венгерские связи. Автор подробно исследует переговоры представителей буржуазно-демократического правительства с итальянскими политическими деятелями, их поведение, взаимные опасения и центральную проблему переговоров, вопрос о г. Фиуме.

Автор характеризует политику Италии после провозглашения Венгерской Советской Республики и вместе с тем особенно благоприятное положение Италии. Говорит о деятельности итальянской миссии и о поведении представителей Италии на мирной конференции.

Автор говорит об оживленных венгерско-итальянских связях после начала вооруженных боев и о роли Италии в деле обхода блокады. Так же говорит об изменениях в составе миссии, о роли Романелли, Боргезе и других.

Автор приходит к выводу, что в работе будапештской итальянской миссии наблюдалась двойственность, за которой таилось сопротивление французам. Она заключила соглашение с правительственным советом о доставке продовольствия, оружия и боеприпасов, однако в то же время воодушевляла контрреволюцию. Автор говорит и о возникших на западе дискуссиях в связи с итальянскими транспортом, а так же о позиции чехословацких руководителей и об общественном мнении Чехословакии.

⁹² PI Archivum Ágoston gyűjtemény. Napló. 1919. aug. 16-i bejegyzés, valamint Böhm Vilmos jelentése Bécsből 1919. aug. 5-én. — A román megszálló hatóságok magatartására ld.: Papers PPC XII. köt. a Bandholtz-misszió anyaga, valamint Documents VI. köt. az angol megbízottak jelentései: G. Romanelli: i. m. utolsó fejezetek.

⁹³ Documents, VI. köt. 413—414. l. Troubridge memorandum 1919. nov. 4-én; Papers PPC XII. köt. 660. l. Bandholtz-jelentése 1919. aug. 28-án.

Автор указывает на то, что политика Италии определялась не симпатией по отношению к Советской Республике, а великодержавными стремлениями и интересами ее, целью которых явилось вытеснение французов и распространение экономического и политического влияния Италии. В то время Италии не удалось с успехом конкурировать с французской политикой, а в дальнейшем в этом пространстве снова пришлось ей встретиться с более сильным противником, с гитлеровской Германией.

L. ZS. NAGY

LES INTÉRÊTS DE L'ITALIE ET LA HONGRIE 1918—1919

Résumé

La littérature spécialisée hongroise tout aussi bien que celle étrangère ne connaît point dans la période en question l'examen des relations intergouvernementales hungaro—italiennes. Bien que fondée sur sa propre monographie (La Conférence de paix de Paris et la Hongrie, 1918—1919) l'auteur y présente une composition autonome basée sur des matières italiennes et tchécoslovaques devenues récemment accessibles.

En procédant à une comparaison avec les autres puissances l'étude soumet à l'analyse la situation de l'Italie après la guerre, tout en mentionnant les aspirations qu'elle témoigna à l'égard des pays de l'ex-Monarchie Austro-Hongroise. L'auteur ne manque pas de remarquer les incidences qui en découlaient par rapport à la Yougoslavie et la Tchécoslovaquie et pour continuer elle rend compte des négociations hungaro—italiennes engagées à Fiume et à Vienne. Ce faisant l'auteur n'est pas sans renvoyer au dilemme que le gouvernement hongrois éprouva par suite de l'initiative yougoslave, elle se penche sur l'étude de la conception du gouvernement de Károlyi qui accorda la préférence aux relations yougoslavo—hongroises. L'article expose par le détail les entretiens déroulés entre les représentants du gouvernement bourgeois-démocratique hongrois et les politiciens italiens, relate leurs manœuvres, s'occupe du problème crucial des pourparlers, du rôle de Fiume.

L'étude décrit les caractéristiques de la politique que pratiquait l'Italie après la proclamation de la République Hongroise des Conseils et ne manque pas de relever la situation particulièrement favorable que connut ce pays. Elle n'omet pas d'exposer l'activité de la mission italienne et de relater l'attitude que les représentants de l'Italie adoptèrent à la Conférence de paix.

Les relations hungaro—italiennes, ranimées après le déclenchement des luttes armées, préoccupent également l'auteur de l'article, tout aussi bien que le rôle des Italiens visant à contreminer le blocus. Elle ne néglige non plus l'étude des changements accomplis dans la mission ni celle du rôle de Romanelli, de Borghese et d'autres.

L'étude finit par constater que l'activité de la mission italienne de Budapest n'était pas sans refléter la duplicité de la politique italienne et une francophobie caractéristique à cette même politique: tout en concluant des accords concernant des transports de denrées alimentaires, d'armes et de munitions elle ne se refusa pas à encourager la contre-révolution. L'étude mentionne également la discussion déclenchée en Occident en connexion avec les transports italiens et expose la prise de position des dirigeants et de l'opinion publique tchécoslovaques.

L'auteur de l'étude ne tarde pas de souligner que la politique italienne ne se trouva pas guidée par une sympathie à l'égard de la République des Conseils, mais bien par des aspirations au pouvoir et par ses propres intérêts qui inscrivirent à l'ordre du jour d'évincer les Français et d'assujettir la République à l'influence économique et politique de l'Italie. Cependant à cette époque l'Italie n'arriva pas à supporter la concurrence avec la politique française et plus tard elle se heurta dans ce territoire à un ennemi plus acharné: l'Allemagne hitlérienne.

BEREND T. IVÁN

Az iparfejlődés és az úgynevezett parasztiipar kérdéséhez

Vita Tolnai Györggyel és Simon Péterrel

A magyar gazdaságtörténeti kutatás berkeiben egy évtizede folyó vita kerül felszínre Tolnai Györgynek „A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon. 1840—1849” c., az Értekezések a történelemtudományok köréből sorozatában publikált munkájának megjelenése és Simon Péternek a „Valóság” 1965 januári számában közzétett méltatása révén. Simon Péter rosszallóan szögezi le: „E jelentős munka megérdemelné, hogy megállapításainak egyszerű elutasítása helyett, legalább vitatkozzanak vele azok, akik más véleményen vannak!” A megállapítás azonban két kérdésben téved: Tolnai nézetei esetében nehezen beszélhetünk „egyszerű elutasításról”, hiszen jelen tanulmányának kiterjedtebb változata képezte kandidátusi disszertációját, melynek értékeit az opponensek — közöttük magam is — és a bírálóbizottság méltányolták, amit jól mutat az odaítélt kandidátusi cím is. A jelen kéziratot sem utasították el. A lektor — ismét magamról beszélek — és a szerkesztő ellenvéleményeiket hangoztatva is kiadásra ajánlották a kéziratot, még az esetben is, ha a szerző egyáltalán nem fogadja el a kritikai észrevételeket. Tolnai megállapításait tehát nem utasítottuk egyszerűen el, de — s itt a szemrehányás másik tévedése — annál inkább vitattuk. Nagyon sokat vitatkoztunk vele. Itt fekszik íróasztalomon a Történettudományi Intézet irattárából kölcsönzött 17 sűrűn gépelt oldalt kitevő jegyzőkönyv, melyet 1956. február 27-én vettek fel az újkori magyar történeti osztályon Tolnai György előttünk fekvő munkájának egyik korábbi változatáról rendezett vitaülésről. De hivatkozhatom saját 14 oldalas opponensi véleményemre is, valamint Ruzsás Lajos hasonlóan vitázó opponensi jelentésére és Tolnai György kandidátusi disszertációjának védeése során 1961. április 28-án lezajlott valóságos, érdemi vitára, melynek 32 oldalas jegyzőkönyve a Tudományos Minősítő Bizottság irattárában található.

Mindezt azonban csak a történeti hűség kedvéért kívántam előrebocsátani. Azzal természetesen egyetérttek, hogy a viszonylag szűkebb szakkörökben folytatott vitát érdemes nyilvánossá tenni és máris eleget teszek a felhívásnak, amikor korábbi opponensi és lektori véleményeim néhány főbb észrevételét összefoglalom. A vitát azonban nem csak Tolnai Györggyel kell folytatni, hanem ma már Simon Péterrel is, aki maradéktalanul elfogadja Tolnai állításait. Sőt, „... az ismertetett munka — szögezi le kategorikusan — az utóbbi évek hazai történetírásának egyik legjelesebb terméke. Tolnai György tanulmánya tudományos szempontból eldönti a Habsburg-birodalom XIX. századi magyarországi szerepéről, Széchenyi és Kossuth politikai koncepciójának történeti jelentőségéről, az 1848/49-es magyar polgári forradalom és nemzeti függetlenségi harc jellegéről, szükségszerűségéről több évtized óta folyó vitákat.” Nem kis kérdéseket oldott tehát meg a méltatás szerint Tolnai György, s ha a méltató ennyire fellelkesül az olvasottakon, az sem meglepő, hogy helyenként még

kielezettebb formába önti koncepcióját, mint az eredeti munka szerzője. Miben jelöli meg a munka legnagyobb értékeit? Elsősorban abban, hogy „... kimutatja a paraszti (zömmel fonó- és szövő) ipar e korbéli magyarországi létezését, s bebizonyítja, hogy más országokhoz hasonlóan a tőkés manufaktúrák legfontosabb csoportját képező textilipari manufaktúrák nálunk is túlnyomórészt a hazai parasztiparból nőttek ki...” Csakhogy, mint a továbbiakban megkísérlem bemutatni, éppen olyan kérdések kiemeléséről van szó, melyeket Tolnai Györgynek sokszor csak állítani, de nem bizonyítani sikerült, olyan kérdésekről, melyek elméleti tévedésekből fogantak. S ennek ellenére milyen végletesen kiélezett fogalmazásokban azonosítja magát ezen állásponttal Simon Péter, amikor az önálló tőkés fejlődéshez szükséges nemzeti tőkefelhalmozódást egyedül a textilipar lététől véli függőnek, a textilipar létét viszont a már iparosodott, vagy iparosodottabb országok versenyének érvényesülésétől, vagy korlátozásától, a külföldi verseny korlátozását viszont a nemzeti szuverenitás megőrzésétől, illetve kivívásától. S ebben csúcsosodik Simon Péter mondani-valójának lényege, Tolnai fogalmazásánál is élesebb, túlhajtottabb koncepciója: az önálló tőkés fejlődés a nemzeti szuverenitás függvénye. 1848 előtt a magyar gazdasági fejlődés útja — szögezi le Tolnai alapján — már jó irányban haladt, a parasztipar és az abból — a kereskedelmi tőke segítségével — kibontakozó textilmanufaktúra megteremti az „önálló magyar kapitalizmus tömegbázisát” s ez, egyedül ez teszi döntően polgári jellegű küzdelemmé 1848-at! A reformmozgalom fő mozgató rugói tehát e felfedezések tükrében nem a mezőgazdasági hanem az ipari kapitalizmus érdekeiből eredtek. S ami a kérdés másik oldalát jelenti: Magyarországon 1848 bukása, a szuverenitás kivívásáért folytatott küzdelem veresége döntötte el, eredményezte a gazdaságfejlődés sorstragédiáját, eltorzulását, elmaradását.

A koncepció hibái Simon Péternél talán éppen a töményebb fogalmazás és a politikatörténeti, történetiszemléleti konzekvenciák kategorikus levonása következtében még élesebben ütköznek ki, mint Tolnainál. Mintahogy Tolnai az általa kutatott korszakra vonatkozó előző gazdaságtörténeti irodalom szemére sem vetett olyan kevésbé megalapozott „hibákat”, — mint Simon Péter teszi — azt állítva pl., hogy a magyar gazdaságtörténet művelői „úgy vélték . . . , hogy más országokkal ellentétben Magyarországon fonó-szövő parasztipar — s általában parasztipar — nem létezett. A kialakuló textilmanufaktúráknak — véleményük szerint — nem ez volt az alapja, hanem a céhipar, és a manufaktúrák száma oly kevés volt, hogy a magyar iparfejlődéssel kapcsolatban manufakturális korszakról nem lehet beszélni.” Olyan közismert, már-már közhely számba menő gazdaságtörténeti megállapítások kerültek ez esetben el a szerző figyelmét, mint hogy Magyarországon a textiliparban — mint azt többen vizsgálták és kimutatták — egyáltalán nem voltak céhek, tehát senki sem állíthatta, hogy a céhek lettek volna a textilmanufaktúra alapjai, vagy hogy az általánosan elfogadott értékítélet szerint a manufaktúra korszak a sajátos történeti körülmények hatására csak meglehetősen satnya lehetett, s ez korántsem azonos értelmű a manufakturális korszak hiányával!

A „Valóság”-ban nyilvánosságra hozott méltatás azonban természetesen nem lépett fel új koncepcióval, állításait Tolnai György munkájára alapozta, s ezért a vitát Tolnai fő állításainak vitatásával kell kezdeni. Talán első pillanatra meglepő módon nem is nemrég megjelent tanulmányára, hanem annak előzményére, a szerző kandidátusi disszertációjának állításaira összpontosítom figyelmemet. Azért választom ezt a módszert, mert a disszertáció teljesebben

tartalmazza a szerző koncepcióját. Teljesebben időben, hiszen nem csak 1840—1849 között, hanem 1867-ig tekinti át a témát, másrészt teljesebb kifejtésben, hiszen egyes, korábban különlegesen vitatott fejezeteket és különösen éles fogalmazásokat a publikált tanulmányból elhagyott. A vitát csakis ebben a formában lehet megkezdeni, hiszen nem régi, esetleg már a szerző által is meghaladott nézetek vitatásáról van szó, hanem lényegében változatlanul fenntartott, de utóbb nem a maga teljességében előadott, valamelyest „megszelídített” álláspontokról.

Miben állott Tolnai György kandidátusi disszertációjának, s lényegében most publikált tanulmányának fő mondanivalója? Mindenekelőtt abban, hogy az önálló tőkés iparfejlődés Nyugat-Európában és Oroszországban, vagyis általában — korlátozást sehol sem alkalmaz — úgy indul meg és bontakozik ki, hogy a paraszti háziiparból a textiliparban kifejlődik a parasztipar, a paraszti manufaktúra. „A parasztipar gazdaságtörténeti . . . jelentősége . . . — állapította meg disszertációja 11. oldalán —, hogy kiindulópontja és főútja az ipari kapitalizmus történelmileg első iparága, a textilipar tőkés fejlődésének.”

Az 1848 előtti Magyarországon — s ebben jelölhető meg a koncepció második láncszeme — ha elkésve is, de az Európára általában jellemző iparfejlődési folyamatok kibontakozásának lehetünk tanúi. A parasztipar, a háziiparból kifejlődő paraszti ipari kisárutermelés tőkés fejlődése hazánkban is elvezet a textilmanufaktúra kivirágzásához, s ezért végső soron 1848 előtt Magyarország is az önálló tőkés fejlődés útját járta. A szerzőt természetesen feszélyezte megállapításában az az ismeretes történelmi körülmény, hogy a Habsburg-birodalom kereteibe kényszerített Magyarországon nyomasztó feudális viszonyok uralkodtak, de mindezt nem tartotta kizáró oknak, csupán fogalmazási problémának: leszögezte ugyanis, hogy a feudális gyarmati korlátok által megengedett keretek között megvalósuló önálló tőkés fejlődésről volt szó. (Disszertáció 122. oldal.) Az önálló tőkés fejlődés lehetőségét a szerző szerint csak a szabadságharc veresége, az abszolutista rendszer kiépítése zárta el. A magyar parasztipar ugyanis, melynek szerepe korábban hasonló volt a fejlett tőkés országokban játszott szerepéhez — 14. oldal — 1849 után elsorvad. E ponton jutunk el a gondolatkör harmadik mozzanatához: Az addig szépen fejlődő paraszti manufaktúrát ugyanis a dolgozat állítása szerint a szabadságharc veresége, az ennek nyomán megteremtett közös vámterület, az osztrák gyarmatosítás tette tönkre. Ezért és csakis ezért nem juthatott tehát el a parasztipar fejlődésének csúcspontjához, betetőzéséhez, a gyári textilnagypar kiépüléséhez. A szabadságharc veresége tehát leszorította Magyarországot az önálló tőkés fejlődés útjáról, s ennek nyomán az egész tőkés fejlődés és azon belül az iparfejlődés is deformálódott.

Mielőtt a magyarországi tőkés fejlődésről, iparosodásról megrajzolt koncepció részletesebb vizsgálatába bocsátkoznánk, tisztázni kell a parasztipar fogalmát és annak használatát, hiszen e nélkül aligha juthatunk közel a kérdés megértéséhez. Tolnai György felfogásában a parasztipar a paraszti háziipartól kisárutermelésen és manufaktúrán keresztül a tőkés gyáriparig vezető utat jelenti. A parasztipar kategóriája azonban éppen rendkívüli szélessége miatt tulajdonképpen teljesen pontatlan, s ez a szerzőt sokszor zsákutcákba vezeti. Parasztiparnak tekinti a paraszti ipari kisárutermelést, s parasztiparnak fogja fel azt a manufaktúrát is, melynek csupán bér munkásai rekrutálódtak volt paraszti háziiparosokból vagy ipari kisárutermelőkből. Így azután e zavaros-pontatlan fogalom végül is minden ipari tevékenységet a parasztipar

gyűjtőfogalma alá von, mindent, ami nem céhes ipar, parasztiparnak tekint. Még a városi ipar jelentős részét is, kijelentve arról, hogy olyan parasztiparral állunk szemben, ami a feudális akadályok miatt „beszorult a városba”. (Példaként disszertációjának 34, 37 és 40. oldalaira utalhatok.) A sajátos fogalomkezelés következtében azután végül is a parasztipar körébe sorolja Goldberger és Valeró ismert óbudai, illetve pesti textilgyárait is! Tolnai György a parasztipar fogalmát Lenin ismert műve, „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban” alapján próbálja bevezetni a magyar gazdaságtörténetben. Itt nem csak azzal van baj, mint erre még visszatérek, hogy a Lenin által Oroszországra kimutatott sajátos fejlődési út sémájára akarja a szerző a magyarországi fejlődést is ráhúzni, de magával az alapvető fogalomhasználattal sem lehet egyetérteni. Igaz, Lenin a narodnyikokkal vitázva — hiszen egész munkája vitairás — használta ezt a fogalmat. De Sándor Vilmos, Tolnai György kéziratának már 1956 eleji megvitatásakor szellemesen emlékeztetett Lenin szavaira: „Arra a kérdésre, hogy »mi tulajdonképpen a 'kustár'-ipar?« ... azt kell válaszolnunk, hogy ez a fogalom — amelybe rendszerint belevonják az iparűzés mindenféle formáját, a háziipartól és a kézművességtől kezdve a legnagyobb manufaktúrákban végzett bér munkáig — a tudományos kutatás céljaira teljesen hasznavehetetlen.” (A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Bpest. 1949. 447. oldal.)

A fogalom zavarosságát Tolnai esetében tetézi a bizonyítási-kutatási módszer pontatlansága is.

Bizonyításának legfontosabb elemét az általa összeállított függelék képezi, melyben különböző források alapján igyekezett feltüntetni minden fellelhető tőkés textilvállalkozást és felvásárlót. E függelékben 260 tőkés textilüzemet sorol fel, de néha csupán annak alapján, hogy az egykorú forrás valakit „textilgyárnak” nevez. Az pedig közismert, hogy a „gyár” és „gyáros” fogalmakat ezen időszak forrásaiban rendkívül óvatosan kell kezelni, hiszen a gyárnak nevezett vállalkozás az esetek többségében nem haladta túl az egyszerű kooperáció kategóriáját sem.

A fogalmi és bizonyítási pontatlanság természetesen önmagában is rossz kiindulás egy koncepció alátámasztásához. De a bírálathoz a legkevésbé sem elegendő csak ezekre a tényekre utalni. Vegyük tehát sorra az elméleti építmény fő pilléreit. Az első mozzanat, elméleti kiindulás — mint említettem — a parasztiparnak általános európai iparfejlődési főútként történő felfogása. Ez az elméleti kiindulás azonban téves. A tőkés fejlődés az iparban valóban a kisárutermelésből indul ki, annak differenciálódása útján halad előre, s ez egyaránt jellemző lehet a városi és falusi kisárutermelő iparokra. Európa nyugati felén a feudális viszonyok XV. századtól meginduló fokozatos bomlása, a tőkés fejlődés térhódítása a parasztgazdaságot különböző utakon — mint azt Pach Zsigmond Pál nemzetközi méltánylást nyert munkáiban kimutatta — tőkés gazdasággá, a feudális pénzjáradékot tőkés földjáradékká változtatta. E folyamatok a városiasodás gyors előrehaladásával, a városi ipar kiépülésével jártak együtt. Nyilván ez játszott közre abban, hogy a falusi paraszti háziipar, illetve ipari kisárutermelés a jóval előnyösebb helyzetben levő városok szabad fejlődésével szemben nem állták a versenyt, s ezért a paraszti iparűzés ritkán emelkedett lépesőről lépesőre a tőkés manufaktúra és gyár szintjéig. A kifejlődő belső piacon a paraszti iparűzés fokozatosan elsorvadt, s a volt paraszti ipari kisárutermelők a többségében céhes előzményekre, vagy a kereskedelmi tőke vállalkozásaira alapozott tőkés üzemek bér munkásaivá váltak. Az Elbától keletre eső területek iparfejlődési útja egyáltalán nem volt azonos ezzel. A XIX. század végétől bekövetkezett

fejlődési elkanyarodás, a jobbágyság ún. második kiadása nemcsak a paraszti mezőgazdasági árutermelést nyomta agyon és tette lehetetlenné, hogy tőkés irányba fejlődjék, de a városiasodás alapvető akadályává válva az igazi, tehát az ipar és mezőgazdaság munkamegosztására alapozott városok kibontakozásának útját is elállta. A nyomasztó, fojtogató feudális állapotok, a jobbágyi munkára alapozott latifundiumok tengerében legfeljebb a mezővárosok szigeteit tűrték meg. Oroszországban még a céhes ipari forma sem gyökeresedett meg, s a rendeleti úton történő bevezetésére tett kísérlet is zátonyra futott. Mindez szerepet játszott abban, hogy e sajátos, később a mezőgazdaság tőkés fejlődése porosz útjára vezető folyamat a tőkés iparfejlődés történelmi menetét is befolyásolta. Sajátos földesúri iparvállalkozások kiépülésére vezetett pl., melyről Mérei Gyula ismert munkája nyomán magyar vonatkozásban is igen gazdag ismeretanyag áll rendelkezésünkre. De nemcsak a falu földesúri iparvállalkozásai számára nyílt nagyobb tér. A városiasodás és városi ipar gyengése a paraszti iparüzés, a paraszti ipari kisárutermelés előtt is nagyobb lehetőséget nyitott. Talán megkockáztatható az az állítás, hogy minél elmaradottabb volt a városi ipar, viszonylagosan annál fontosabb volt a paraszti ipari kisárutermelés szerepe. Oroszországban, mint Lenin említett munkája részletesen és meggyőzően dokumentálja, ez valóban arra vezetett, hogy a súlyos ipari elmaradottság, a céhek hiánya folytán a tőkés iparfejlődés fő kiindulási útját a paraszti ipari kisárutermelés képezte. Ez azonban korántsem tekinthető általános európai jelenségnek. A tények feltárása és elméleti értékelése során Marx ismert megállapítását idézve a céhes kézművesiparból kifejlődő tőkés egyszerű kooperáció folyamatáról maga Lenin is hangoztatta: „Észerint éppen a kapitalizmusnak ezt a kiindulópontját figyelhetjük meg a mi kisparaszti (»kuszta«) iparainkban. Ez eltérő történelmi környezet (a céhipar hiánya, vagy fejletlensége) az azonos tőkés viszonyoknak csupán megnyilatkozási formáin változtat.” (353. oldal.) Az azonos tőkés viszonyoknak tehát Oroszországban sajátos megnyilatkozási formájaként jelenik meg a paraszti ipari kisárutermelés tőkés fejlődése, az eltérő történelmi körülmények emelik ezt az utat a tőkés iparfejlődés fő útjává. S a történeti bizonyítás meggyőző példái támasztják alá ezt a sajátos tőkésedést, melynek eredményeként a paraszti ipari kisárutermelők sorából szűk réteg emelkedett ki Oroszországban, vált tőkés manufaktúra tulajdonossá, gyárossá.

Tolnai György a Lenin által Oroszországra kimutatott folyamatot nemcsak általánosnak vallja, de az 1848 előtti Magyarországon is maradéktalanul felismerni véli. A történeti irodalom korábbi megállapításait vitatva ennek során úgyszólván teljesen elveti a tőkés iparfejlődés céhes útját. A céhek bomlásáról, a tőkés iparfejlődés céhkereteket szétfeszítő hatásáról — Ungár László, és főként Mérei által — feltárt gazdag tényanyag felett nemcsak szemet huny, de elvileg is mintegy tagadja a tőkésedés ezen útját. A céhekben egyszerűen és egyoldalúan csak feudális maradványt lát, a tőkés fejlődés akadályát, s ezzel mintegy szembeállítva, a tőkés termelésbe való átmenet ipari kategóriájának csak a parasztiipart tekinti (lásd disszertációjának 576. oldalát). A céhek természetesen valóban feudális ipari formák. Ennek ellenére nemcsak akadályát, de területét is képezték a tőkés fejlődésnek. A városi ipari kisárutermelés differenciálódása következtében a volt céhes műhelyek egy része egyszerű tőkés kooperációvá bővült, ami formailag — mint Marx jellemezte — csupán a céhmester műhelyének megnagyobbodásaként jelentkezett. Elméleti szempontból, s mint a különböző munkák tényszerűen kimutatták, a magyarországi történelmi gyakorlat szemszögéből nézve is teljes képtelenség eltekinteni a városi céhesipar szerepétől

a tőkés iparfejlődés folyamatában. Ahol a céhes forma az ipar uralkodó városi szervezetét képezte, márpedig Magyarországon a XIV. századtól így állt a helyzet, sőt a konkrét történelmi körülmények következtében — az örökös jobbágyság visszaállítása, török hódoltság — a céhszervezet a XVII—XVIII. század fordulója körül új erőre kap, s bomlása csak a XVIII—XIX. század fordulójától veszi kezdetét, a tőkésipar céhes kiindulási útját tagadni egyszerű szemethúnyás a tények felett. A szerző helyett kellően alá nem támasztott, megnyugtatóan nem tisztázott adatokkal és állításokkal kísérli meg koncepciójának igazolását. Már utaltam rá, hogy úgyszólván minden ipari vállalkozást — olyanokat is, melyeknek csak bér munkásai kerültek ki volt paraszti ipari kisárutermelők közül — a parasztiipar körébe sorolva igyekszik bizonyítani a parasztiipar uralkodó jellegét. Sajátos számítást is közöl ezzel kapcsolatosan. Említett függeléke igen bizonytalan adatok alapján a központosított textilmanufaktúrákról kijelenti, hogy azok háromnegyed része parasztiiparból jött létre. A vitatható tőkés textilüzemeket pedig — melyeknek számát 260-ra teszi — egyszerűen egybeveti a Fényes Elek által kimutatott 530 gyárral, s nem tekintve arra, hogy nem azonos alapon készített adatokat hasonlít össze (s a textiliparhoz hasonlóan részletes kutatásokkal más iparágakban is számos, Fényes adatai között nem szereplő vállalatokat lehetne kimutatni), leszűri a következőt: a magyarországi tőkés ipari üzemek fele — ezek túlnyomórészt a parasztiipar termékei — textilüzem volt.

Ugyanakkor Tolnai egyetlen példával sem tudja bizonyítani, hogy valamely paraszti kisárutermelő iparos valóban tőkéssé vált volna. A vitákon pedig erre ismételtelen felhívták figyelmét. Ismét csak az 1956 februári vitaülésre hivatkozom, melynek során Pach Zsigmond Pál tette fel a kérdést, hogy vajon hol vannak Magyarországon az orosz „kustár” iparosokból ipari tőkéssé vált Száva Morozovok, Kuvajevok, Fokinok, Zubkovok, Kokuskinok, Bobrovok, Vorüpa-jevek és Kondrátovok útját megjárt tőkések? Erre a kérdésre Tolnai György a mai napig sem tudott tudományos, bizonyított választ adni. Az a magyarázata, hogy Magyarországon 1848 veresége akadályozta meg, hogy a paraszti iparosokból végül is gyárosok, nagytőkések váljanak, erősen sántít, hiszen paraszt-tőkést az 1848 előtti manufaktúrákban sem tud kimutatni. Milyen alapon állítható akkor, hogy a tőkés iparfejlődés fő útja a parasztiipar lett volna? A paraszti bedolgozás vagy a volt parasztiiparosok bér munkássá válása még nem teszi a tőkés ipart paraszti iparrá, mintahogy senkinek nem jutna eszébe a modern közlekedés kiépítése esetében „paraszti vasutakról” beszélni azért, mert a vasutak építői a parasztság sorából kerültek ki. A tőkés iparfejlődés útjait a vállalkozó típusa alapján különböztetjük meg, hiszen a bér munkások tömegei — akár közvetlenül, akár a bedolgozás áttételei útján — minden esetben azonos, többségében eredetében paraszti sorból származtak. Vonatkozott ez a céhes eredetű vagy egyéb városi iparra és a földesúri manufaktúrára egyaránt.

E gondolat sorhoz kapcsolódva azonban egy különösen fontos kérdésre, a kereskedelmi tőke ipari behatolásának problémájára külön is szükséges kitérni. A marxista ipartörténeti irodalom Marx nyomán nagy jelentőséget tulajdonít a kereskedelmi tőke iparfejlődésben játszott szerepének. A tőkés ipar kisárutermelésből kibontakozó, az egyszerű tőkés kooperáció, manufaktúra és gyár-ipar lépcsőfokait bejáró szerves fejlődése minden külső beavatkozás nélkül is végbemegy, azonban az előrehaladás összehasonlíthatatlanul gyorsabb, ha a folyamatba bekapcsolódik a kereskedelmi tőke és befektetéseivel ugrásszerűen mozdítja elő a tőkésipar fejlődését. A kereskedelmi tőke beavatkozása a nyugat-

európai iparosodásban valóban meghatározó jelentőségre tett szert. Ott ugyanis a XV. századtól előrehaladó, mezőgazdaságra és iparra egyaránt jellemző tőkésedés idején a felfedezések, Amerika és a gyarmatok kirablása és a kibontakozó új tengeri világkereskedelem révén hatalmas tőkék halmozódtak fel, s ezeknek nagy részét a kitáguló piac ellátásával hatalmas lehetőséghez jutott iparba fektették. A kereskedelmi tőke ezen vállalkozásai a virágzó manufaktúraipar kibontakozásának elsőrangú tényezőivé váltak. A korszak ipartörténeti kutatói a kereskedelmi tőke iparba történő behatolását a magyar gazdaság történetében nagyon mechanikusan kezelték. Az 1790 és 1849 közötti évekre vonatkozó könyvében Mérei Gyula is több fejezetet szánt a kereskedelmi tőke szerepének dokumentálására. Tolnai György a parasztipar fejlődési útjában a „paraszti manufaktúra” kifejlődésében döntő szerepet tulajdonít a kereskedelmi tőkének. Ez esetben azonban mindketten úgy kezelik a kérdést, mintha a kereskedelmi tőke Magyarországon ugyanolyan szerepet játszott volna a tőkés iparfejlődésben, mint a nyugat-európai országokban. De éppen az általuk feltárt tények a kereskedelmi tőke tevékenységének sajátosságaira vetnek fényt. Magyarországon és a közép-kelet európai országok többségében, melyek a felfedezések után a világkereskedelmi útvonalak perifériájára kerültek, s a feudális viszonyok több évszázados kései kiadása, konzerválódása folytán a tőkés felhalmozásnak csak rendkívül szűk lehetőségeit élvezhették, korántsem gyűlemlettek fel olyan tőkemennyiségek, mint nyugaton. A kereskedelmi tőke a sajátos fejlődési útnak megfelelően — ismét Pach Zsigmond Pál megállapításaira utalhatunk — főként a nagybirtok áruinak közvetítésében talált életlehetőséget; s a tőkefelhalmozás valóban a terménykereskedelemben mutatta a legnagyobb eredményeket. E kereskedelmi tőke azonban nemcsak eredetét tekintve állt eleve távolabb az ipar területeitől, de a feudális akadályok ezernyi buktatója között nem is érzett csábítást az ipari befektetések iránt, sőt ilyen vállalkozások esetén rendkívüli kockázatnak tette ki magát s a feudális jogszabályok, nemesi előjogok uralma idején semmiféle törvényes védelmet nem remélhetett. A jóval nagyobb üzleti lehetőségek, az iparosodó nyugaton egyre biztosabb piacot élvező keleti agrártermékek közvetítése, melyet a feudális arisztokrácia szívesen engedett át a megvetett, de hatalmas profitokhoz jutó kereskedőknek, megbízhatóbb, előnyösebb mozgásterületet kínált, s ezért a kereskedelmi tőke leghatalmasabb képviselői a céhek előrehaladó bomlása, a kisárutermelés differenciálódása, vagyis a tőkés iparfejlődés kezdetei idején, Magyarországon 1848 előtt, de még után is, lényegében az 1860-as évek közepéig nem fordultak tőkéikkel, vagy akár azok jelentősebb hányadával sem az ipar felé. A Tolnai György által feltárt érdekes adatok, de Mérei Gyula gazdag anyaga is egyértelműen azt példázzák, hogy hazánkban csak a kis tőkeerőt képviselő, viszonylag jelentéktelen, nem egyszer házaló jellegű kereskedők fordulnak az ipar felé. A kereskedők ipari alapításainak mérete ritkán haladja meg az egyszerű kooperáció fokát, felvásárló szerepükből alig emelkednek ki, alig lépnek tovább. A kereskedelemben felhalmozott tőke tehát a közép-kelet európai országok többségében, s Magyarországon nem játszhatott olyan forradalmasító szerepet az iparban, mint Nyugat-Európában. Az iparfejlődés elmaradásában ez a sajátos körülmény rendkívül nagy szerepet játszott.

Ha az eddigiekkel sikerült megkérdőjelezni Tolnai Györgynek azt az alapítéletét, hogy a tőkés iparfejlődés fő útja a parasztipar, s Magyarországon is ez képezte volna a tőkés manufaktúrák nagy részét, vagy egyenesen többségét, tulajdonképpen automatikusan vitásnak, bizonyítatlannak ítélnénk kon-

cepciója másik pillérét is, azt az állítást, hogy Magyarország 1848 előtt az önálló tőkés fejlődés útját járta volna. Mégse elégedjünk meg ezzel a közvetett cáfolattal. Az önálló tőkés fejlődés állítása ugyanis nemcsak azért hibáztatható, mert a meggyőzően be nem bizonyított parasztiipar-fejlődési koncepcióra épül, hanem azért is, mert rendkívüli egyoldalúsággal semmi egyebet nem vesz figyelembe, elvonatkoztat a magyar gazdaság sokoldalú valóságától.

Az önálló tőkés fejlődés léte szempontjából talán figyelmen kívül hagyható a mezőgazdaság helyzete? Vajon a kérdés megítélését nem befolyásolja, hogy a mezőgazdaság mennyire és milyen úton haladhat előre a modern tőkésedés terén? Az agrár jellegű Magyarországon nyilván különösen nem. Márpedig a jobbágyszerendszer fenntartása, már említett kései konzerválása idején maga a mezőgazdaság tőkésedése is csak rendkívül vontatottan és ellentmondásosan bontakozhatott ki az 1848 előtti Magyarországon. A poroszutas agrárfejlődés történeti irodalomban meggyőzően ábrázolt történeti előzményei közepette pedig az önálló tőkés fejlődés alapfeltételei hiányoztak. De legalább ilyen valóságtól elvonatkozott szöveget a Habsburg-birodalom kereteinek, a függőségnek — melyet Tolnai egyenesen „gyármati”-nak nevez — következményeitől eltekinteni. A feudális viszonyok és a függőség együttes hatására a mezőgazdaság tőkésedése lassú, elmaradott, ellentmondásos volt, az ipar pedig satnya, a tőkés fejlettségnek csupán alsó lépcsőfokáig jutott. Hiába száll vitába Tolnai György a kutatott korszak híres statisztikusaival, Fényes Elekkel, aki szerint „az iparhiány országunknak legesetébb oldalát képezi”, s hiába állítja, hogy a XIX. század közepén már „semmi ok nem volt a sötétenlátásra”, vajon akár néhány tucat, vagy néhány száz, zömében kisebb iparvállalat nyomának felfedezése is kétségesse tehetné az „iparhiány” tényét?

Mennyire nem bizonyított tehát, sőt milyen kiáltó ellentmondásban van a tényekkel a szerzőnek minden olyan törekvése, hogy magát az 1848-as forradalmat és szabadságharcot is az iparosodás fejlődéséből vezesse le! „Az ellentétes erők összeütközése a magyarországi parasztiipar körül szükségszerűen olyan jelentőssé növekszik a XIX. század közepén, hogy szükségessé teszi a küzdelmek terepének áttételét a gazdasági élet szférájából... a politika szférájába, s ezáltal elérve az összeütközések legmagasabb fokát, forradalomra és nemzeti felszabadító háborúra, szabadságharcra fejlődjenek.” Az 1848–49-re vonatkozó immár könyvtárnyi forráskiadvány, monográfia és tanulmány után azt hiszem teljesen felesleges lenne részletesebben is taglalni a beállítás rendkívüli egyoldalúságát, a történeti fejlődésben a mezőgazdaság tőkésedése és annak ellentmondásai talaján lejátszódó gigászi társadalmi vajúdáshoz viszonyított apró történeti jelenség mértéktelen eltúlzását. (Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a szerző következetes, s ahogy az 1848-as forradalmat a parasztiipar fejlődéséből akarja levezetni, úgy az 1867. évi kiegyezést „a hazai parasztiipar pusztulása” következményének tekinti!)

S reagálni kell természetesen arra a tételre is — ez a koncepció harmadik tartóoszlopa —, hogy 1848 veresége pecsételi meg az önálló tőkés fejlődés sorsát, teszi lehetetlenné azt, s vezet a magyar gazdaság egyoldalú torzulásaira, elmaradására. Nyilvánvaló, hogy a forradalom és szabadságharc győzelme a fejlődés fontos lehetőségeit nyitotta volna meg. Egyedül a vereségben látni azonban a fordulatot, s eltekinteni annak történeti előzményeitől, megengedhetetlen egyoldalúság. Vajon a tőkés gazdaság elmaradottságát egyedül a forradalom és szabadságharc veresége determinálta? Mindaz, amiről az előzőekben szó esett, a magyar gazdaság és társadalom megelőző több évszázados fejlődési

útja vajon magát 1848-at nem határozta meg? Az önálló tőkés fejlődés lehetőségét ugyanis nem csak a nemzeti szuverenitás hiánya akadályozhatja, de a feudális viszonyok hosszas fennmaradása, az örökös jobbágyiség visszaállítása és fenntartása is, mely lehetetlenné teszi olyan gazdasági viszonyok létrehozását, melyek megfelelő belső tőkefelhalmozási lehetőséget nyújtva a termelőerők gyors és sokoldalú fejlődését, a korszak technikai követelményeinek mezőgazdaságban és iparban való alkalmazását biztosítják. Az önálló tőkés fejlődés egész nemzetgazdaságban megfigyelhető kibontakozása a nyugat-európai országokban szerves következménye volt a feudális viszonyok XV. századtól meginduló bomlásának, mely végül is a polgári forradalmak előkészítésére vezetett. A feudális viszonyok fellazulásának hiánya a kelet-európai országokban megakadályozta az önálló tőkés fejlődés feltételeinek érlelődését, a megfelelő polgári erők kialakulását, s ez néhány esetben a polgári forradalmak elmaradását vonta maga után, de még ha erre nem is került sor, mint pl. Magyarországon, a forradalom következetességét, a feudális rend eltakarításában tanúsított radikalizmust, vagyis általában a megoldások kereteit természetesen meghatározta. Ezért képtelenség egyszerűen a szabadságharc vereségétől származtatni a fejlődésben bekövetkező torzulásokat, s itt keresni az elmaradás okát.

A kandidátusi disszertáció koncepcióját vitatva — mint már előrebocsátottam — lényegében a most publikált tanulmány alapeszméjével is vitába szálllok. A tanulmány ugyan, még egyszer szükséges leszögezni, nem azonos a disszertációval, de a különbség főként mennyiségi jellegű. A szerző ugyanis nyilván terjedelmi okokból a jelen formában elhagyta az 1849—1867 közötti korszakot tárgyaló fejezetet, s a munka bevezető része is alaposan lerövidült az általános elméleti fejtegetések elhagyása következtében. Bár egyéb kisebb-nagyobb változtatásokra is sor került, azok általában nem érintik az alapmondanivalót. Ezért állítható vitathatatlanul, hogy a most kiadott tanulmány, ha kevésbé éles megfogalmazásokban, de alapjában ugyanazt mondja, mint a disszertáció, vagyis a szerző általában nem fogadta el az ellenvetéseket, s nem küszöbölte ki szemléletének hibáit. Gondolatsorát, a homályos „parasztiparnak” a tőkés fejlődés fő útjaként történő beállítását és az önálló tőkés fejlődés anakronisztikus hipotézisét, az iparfejlődés 1849-ben bekövetkező sorstragédiáját változatlanul nem lehet elfogadni.

Ha ennyire vitattuk és vitatjuk ezen álláspontokat, mégis hogyan lehetséges — fogalmazhatjuk a „Valóság”-ban közölt méltatás szemrehányó megállapítását megfordítva —, hogy nem vetettük és vetjük el Tolnai György egész munkáját? Természetesen kutatásainak, problémafelvetéseinek valóságos értékei miatt.

Ha nem értünk egyet a méltatással, csak azért nem, mert éppen az általunk hibásnak ítélt koncepciót tartja korszakos felfedezésnek, s a valóságos értékekkel szemben értetlen marad. Tolnai György munkájában pedig komoly érték, hogy felhívja a figyelmet az ipari kisárutermelés paraszti-falusi formáinak jelentőségére, amire a gazdaságtörténeti irodalom kevés figyelmet fordított. S ha nem is helytálló s nem is bizonyítható, hogy a paraszti háziiparból kibontakozó kisárutermelés Magyarországon is elvezetett a paraszti manufaktúrára, tőkés iparra, az kétségtől igaz, hogy szerepet játszott az iparfejlődésben. A mértéktelen eltúlzás lehántásával, a bizonyítatlan koncepció elvetésével, vagyis annak a tételnek tagadásával, hogy az iparfejlődés fő útja hazánkban a paraszti háziiparból kiemelkedő tőkés üzem lett volna, nem vethetjük természetesen el, hogy a paraszti háziipar elterjedtsége, mint „külső osztály” kapcsolata a kifejlődő

manufaktúrákkal, s a parasztiparosok bérmunkássá válása, a tőkés iparfejlődés fontos tényezői. Márpedig ezen a téren Tolnai György értékes eredményeket nyújt. A háziipar elterjedtségének vizsgálata — beleértve hagyatéki adatok feldolgozását is — annak kimutatása, hogy az iparcikk ellátás terén az ország területének kb. egyharmadán a háziipar játszotta a döntő szerepet, igen érdekes. De hasonlóan sok újat találhatunk a kereskedelmi tőkére vonatkozóan is. Ha beállítását, a kereskedelmi tőke nyugat-európaihoz hasonló forradalmasító szerepét nem is fogadhatjuk el, ez nem csökkenti értékét pl. a felvidéki házaló-kereskedelemről szóló leírásnak, vagy a felvásárló tevékenységről nyújtott, az eddigieket kiegészítő kutatásainak. Végezetül elismerést érdemlő eredményeket produkált Tolnai György a textilipar magyarországi szerepének valóságghűbb feltárása terén.

A munka eredményeit nem azért nem kívánom részletezni, mert nem tulajdonítok jelentőséget azoknak. Nem ismertetést, nem is kritikát szándékoztam írni, amiben mérlegre kell tenni jót és elmarasztalhatót, meg kell állapítani, melyik van túlsúlyban, s mik a reális arányok. Az iparfejlődés fontos történeti szakaszának néhány elvi kérdésében akartam csupán állást foglalni, vitázni az iparfejlődés felfogásának nagyon is vitatható koncepciójával. A vitára annál is nagyobb szükség van, mivel az érintett kérdések egyáltalán nem korlátozódnak csupán az ipartörténet vagy gazdaságtörténet területére, hanem elsődleges politikátörténeti, történetiszemléleti összefüggései vannak. E szűkebb szakmai területre vonatkozó vita végső soron szerves része a történetiszemlélet nacionalista maradványairól Molnár Erik által kezdeményezett s a legkülönbözőbb folyóiratok hasábjain folytatott vitának, s adalékul szolgálhat Molnár Erik fő mondanivalójának igazához.

NAGY LÁSZLÓ

Néhány gondolat és kritikai megjegyzés R. Várkonyi Ágnes: A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején című tanulmányához

A Kossuth Könyvkiadó gondozásában megjelent tanulmánykötet a magyar nacionalizmus történetéről¹ értékes segítséget nyújt az ideológiai téren folyó eszmei offenzíva újabb sikereihez. Olyan káros jelenség történetét veszi tudományos módszerekkel vizsgálat alá, amely sajnos még ma, felszabadulásunk után húsz évvel sem mondható leküzdöttnek, s néha már elpusztultnak hitt baktériumai egyes kérdések kapcsán meglepő virulenciát mutatnak nemcsak nálunk, hanem más országokban is. A nemzetközi munkásmozgalom nacionalizmus elleni küzdelmében nekünk az az elsőrendű feladatunk, hogy a hazai nacionalizmust számoljuk fel, hiszen ehhez van legtöbb módunk is, s ezen a területen tudjuk legeredményesebben segíteni a proletárinternacionalizmus győzelmének ügyét.

A küzdelem sikeréhez elengedhetetlenül szükséges, hogy legelőször is elvileg tisztázzuk a nacionalizmus problematikáját, történelmi fejlődésében vizsgálva és értékelve azt. Nem egyszer előfordul ugyanis, hogy összekeverjük, vagy legalább is nem megfelelően használjuk a mindennapi gyakorlatban a nacionalizmus, sovinizmus, patriotizmus terminológiáit, s olyan is előfordul, hogy egyesek a burzsoá kozmopolitizmust összetévesztik a proletárinternacionalizmussal. A mindennapi élet tisztánlátását zavarhatja olyan momentum is, hogy amikor itthon a legélesebben fellépünk a burzsoá nacionalizmus minden maradványa ellen, a nemzetközi politikában pozitívan értékelünk, sőt támogatunk mai burzsoá-nacionalista, sőt esetleg feudális-nacionalista mozgalmakat is, — ha azok antiimperialista és antikolonialista tendenciákat hordoznak magukban.

A tanulmánykötet bevezetése magas színvonalon oldja meg az alapvető elvi kérdések tisztázását. Rámutat arra, hogy: „a nacionalizmusnak sokkal nagyobb a társadalmi szerepe, sokkal erősebb a hatékonysága és vitalitása — embermilliókat megmozgató, tehát »anyagi erő« ma is, és lesz még sokáig —, semhogy a munkásosztály képviselői elhanyagolhatnák tüzetes tanulmányozását. Nem hanyagolhatják el többek között azért sem, mert a nacionalista eszmék ezer módon behatolnak a munkásosztály soraiba, és akadályozzák az internacionalizmus szellemében való fejlődését; a munkásság nemzetközi összefogása nélkül pedig nem győzhet a szocializmus a kapitalizmus felett.”² A továbbiakban széleskörűen ismerteti Marx, Engels és a műüket folytató Lenin állásfoglalásait a nacionalizmus kérdésében, valamint arra irányuló harcukat, hogy a munkásosztályt kivonják a burzsoá nacionalizmus káros hatásai alól. Ugyanakkor rámutat arra is, hogy a marxizmus klasszikusai a leghatározottabban visszautasították az olyan nézeteket, miszerint az öntudatos munkásosztályt nem érdekli a nemzeti kérdés, „nem ismer nemzeti ellentéteket, csak osztályellentéteket”, akármilyen „marxistán” hangzanak is azok, mert az ilyen nézeteknek semmi közük a marxizmushoz. A nemzeti kérdés ignorálása mögött nagyon gyakran az a reformista felfogás húzódik meg, amelynek a lényege a szocialista munkásmozgalom célkitűzéseinek és érdeklődésének leszűkítése az úgynevezett munkáskérdésekre, azaz a munkásság napi gazdasági követeléseit és jogi helyzetét érintő kérdésekre. Ez a felfogás már önmagában is idegen a marxizmustól.³

Az elvi kérdések tisztázását szélesíti ki Simon Péter tanulmánya: *A marxizmus klasszikusai a nemzeti kérdésről*. E keretben tárgyalja: a nemzet mint történelmi kategória; a nacionalizmus a burzsoázia ideológiája a nemzeti kérdésben; a nemzeti és gyarmati kérdés néhány vonatkozása;

¹ A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1964. Lektorálta és a bevezető tanulmányt írta: *Andics Erzsébet*.

² Uo. Bevezetés. IV. 1.

³ Uo. VI—VII. 1. Vö. P. N. *Fedosejev—Ju. P. Francev*: „Nem lehet egyetérteni az olyan felfogással sem, amelyik hangoztatja ugyan az osztályszempontot, de elhanyagolja a nemzeti mozzanatok szerepét a történelmi fejlődésben. A marxizmus—leninizmus nem az osztály és a nemzeti szempont szembenállítását, hanem a nemzeti mozzanatok osztályálláspontról történő magyarázatát követeli. Az osztályharc marxista—leninista elmélete nem tagadja a nemzeti hagyományokat és hazafias érzéseket, csupán a patriotizmus és fajelmélet közti minőségi különbség megértéséhez ad tudományos kritériumot.” (A történettudomány módszertani kérdéseinek kidolgozásáról. Századok, 1964. 5—6. sz. 12—16. 1.)

nemzeti mozzanatok a szocializmus építésében — sokoldalú és sokrétű problematikáját. Befejező sorai is fontos kérdésre hívják fel figyelmünket, amikor rámutatnak, hogy azt a nemzeti büszkeséget, amit olyan tetteink felett érzünk, amivel mi is hozzájárultunk és hozzájárulunk a szocialista világszisztem kialakulásához és győzelméhez, „... nem szabad kihagynunk a proletár-internacionalizmus és a szocialista hazafiság fogalmából, mert akkor elkerülhetetlenül a kozmopolitizmusnak teszünk engedményeket. Ezzel pedig csak a nacionalizmus pozíciót erősítjük.”⁴

A tanulmánykötet további részében R. Várkonyi Ágnes, Arató Endre, Szabad György, Pölöskei Ferenc, Erényi Tibor, Fekasz György, Hajdú Tibor, Galántai József, Kis Aladár, Balogh Sándor, Dr. Szigeti József, Ádám Magda, Kónya Sándor és Korom Mihály vezetik végig a magyar nacionalizmus kialakulását és történetét a XVI. század elejétől a második világháború végéig, konkrétan megmutatva, hogy történelmünk egyes periódusaiban milyen szerepet töltött be a nacionalizmus. A kötet bevezetésének zárszavai leszögeznek, hogy a tanulmányoknak nemcsak a konkrét tények felsorakoztatása volt a feladata, „... hanem mindenekelőtt a magyar nacionalizmus társadalmi gyökereinek, belső összefüggéseinek, fejlődése rugóinak feltárása”.⁵

Egészében véve megállapíthatjuk, hogy ha a tanulmányok természetesen nem is merítették ki a magyar nacionalizmus kialakulásának és fejlődésének megnyilvánulási formáinak minden kérdését, jó áttekintő képet, valamint elfogadható vitaalapot nyújtanak a probléma további tisztázásához és megoldásához: a nacionalizmus káros hatásainak felszámolásához.

*

A nacionalizmus elleni harc természetesen korántsem csak a történészek feladata, de az is bizonyos, hogy a történészeket és oktatókat fokozott felelősség terheli ezen az ideológiai harci területen. Ennek felismerését bizonyítja az a vitasorozat is, amely immáron több éve folyik a történészfrontra, belekapsolódva egyéb tudományágak képviselői is.⁶ A párt által megteremtett szabad vita légköre lehetővé teszi, hogy ki-ki álláspontját, kutatási eredményeit a nyilvánosság elé tárja, s ezzel is igyekezzék elősegíteni ideológiai életünk, szocialista nevelőmunkánk e fontos területének tisztázását. A párt azonban nemcsak lehetőséget adott a szabad vitára, hanem konkrétan is elősegítette annak eredményességét a burzsoá nacionalizmus és a szocialista hazafiság kérdéseit tárgyaló téziseivel.⁷

A kialakult vitában több ellentétes vélemény, felfogás, nézet, koncepció látott napvilágot. Ez természetes is mindenütt, ahol valóban vita folyik, és nem egy felső állásfoglalás mindenáron bizonyítása, tekintélyelv vagy hasonló alapokon, — amint az a személyi kultusz éveiben nem egy esetben történt. Nem mindig egységes az elképzelés és gyakorlat magát a vitamódszert illetően sem. Félreértések, esetleg félreértések, a felvetett konkrét kritikái szempontokra adandó konkrét válasz mellőzése, vitapartnernek lekicsinylése még fellelhető itt-ott ebben a vitában is, melynek láttán be kell vallanunk; van még tennivaló a tudományos viták helyes módszerének kialakítása terén is. Hosszú éveken keresztül hozzászoktunk a tekintélyvel nyugvó nyilatkozatokhoz, amiket csak alátámasztani volt szabad. Ez a módszer nemcsak a tudomány fejlődését gátolta, hanem utat nyitott a dolgok kényelmesebb felfogása felé is, hiszen mindig könnyebb a hiányzó vagy nem kellő súlyú adatokat egy-egy támadhatatlan tekintélyű vagy legalább is annak tartott megnyilatkozásra való hivatkozással pótolni, — mint valakit valóban hitelt érdemlően bizonyítani.

A magyar nacionalizmus kialakulását és történetét tárgyaló tanulmánykötet írói széleskörű forrásanyag felhasználásával támasztják alá megállapításaikat, s konkrét tényeken keresz-

⁴ I. m. 26. l. Vö. *Pach Zsigmond Pál*: Marxista történettudományunk fejlődésének problémái című tanulmányában foglaltakkal: „Molnár Eriknek történetírásunk felett gyakorolt kritikája való ellenséget talált, amikor a legélesebben elhatárolja a szocialista hazafiságot a feudális, illetve a burzsoá nacionalizmustól: de vélt ellenség ellen küzd, amikor tagad bárminemű folytonosságot, fejlődéssel kapcsolatot a szocialista hazafiság és a hazafiságnak a dolgozó nép törekvéseihez és harcaihoz fűződő szocializmus előtti formái között, amikor — a feudális nacionalizmussal szembenállott — antifeudális hazafiságot, illetve a — liberális nacionalizmustól elváló és azzal szembeforduló — demokratikus nemzeti ideológiát is kirekeszti a szocialista hazafiság eszmei előtörténetéből.” (*Századok*, 1964. 5—6. sz. 4033. l.)

⁵ Uo. Bevezetés, XL. l.

⁶ Az immáron meglehetősen szerteágazó vita anyagát — korántsem a teljesség igényével — ismerteti R. Várkonyi Ágnes a tanulmánykötet 28—29., valamint a 78. oldalon közölt lábjegyzetekben. — E széleskörű, nagy jelentőségű vitába a Hadtörténelmi Intézet munkatársai is bekapcsolódtak. E megnyilvánulást a hadtörténetírás egyik szenvedélyes bírálója (aki maga ugyan tartózkodott a vitában való részvételtől) nemcsak keveselte, hanem, tudományos írásokban eléggé szokatlan módon, minden indoklás nélkül úgy értékelte, hogy az „... erősen negatív képet mutat”. (Ld. *Borus J.*: Hadtörténet és társadalomtörténet. Történelmi Szemle, 1964. 2. sz. 486. l.) Természetesen a bírálónak, ki maga is hosszú időn keresztül hadtörténészként működött, módjában áll, hogy értékes, konkrét vitacikkkel az általa kifogásolt mennyiségi és minőségi hiányosságokon javítson. — A vitatott problémák tisztázásához a legtöbb megjelentek közül komoly segítséget nyújt *Pach Zsigmond Pál*: A nacionalizmus elleni harc történettudományunkban, c. átfogó, mélyen elemző tanulmányával. (Történelmi Szemle, 1964. 2. sz.)

⁷ Ld.: MSzMP Agit. Prop. Osztály. Tézisek „A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról.” Társadalmi Szemle, 1959. augusztus—szeptember.

túl mutatják be a magyar nacionalizmus történetét. Bátran hozzányúlnak az úgynevezett „kényes kérdésekhez” is, amivel nem kis mértékben emelik a tanulmánykötet politikai hatását, s elősegítik a nacionalizmus elleni harc sikerét.

A tanulmánykötetből *R. Várkonyi Ágnes*: „A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején” című írásához kívánok néhány gondolatot és kritikai megjegyzést fűzni, korántsem a teljességre törekvő igényével. A tanulmányt egészében véve jónak, magas tudományos igénnyel megírtnak tartom, amely vitathatatlanul elősegíti a problémák tisztázását nemcsak az e korszakkal foglalkozó történészek, hanem e korszak történelemoktatói sőt egyszerű érdeklődői számára is. Szép stílusa csak követendő példa lehet mindnyájunk számára, hiszen e téren is van még nem kevés tennivalónk, ha el akarjuk érni, hogy írásainkat ne csupán egy szűk szakmai réteg, hanem minél szélesebb nagyközönség is olvassa. R. Várkonyi Ágnes korábbi írásai is olyanok voltak, amelyek nemcsak szakmai izgalmat, hanem esztétikai élvezetet is nyújtottak olvasóinak.

Az elvitathatatlan alapvető pozitívumok mellett a tanulmány — tényleges vagy esetleg csak általam vélt — hiányosságai közül nem egy talán abból is adódik, hogy a nyert értesülés szerint a tanulmány 1961-ben készült, amikor a vita még meglehetősen kezdeti stádiumában volt. A mű megírása és megjelenése közötti hosszú idő általánosságban is felveti annak lehetőségét (főként ilyen mozgalmas átértékelő időszakban), hogy a szerző olyanért is kritikát kap, ami a megírás idején még általánosan elfogadott volt, vagy pedig hogy az eltelt időben újabb adatai, kutatásai motiválták korábban leírt véleményét, megállapítását. Az olvasó és a bíráló azonban csak az előtte fekvő írást tudja figyelembe venni, s ahhoz fűzi észrevételeit még akkor is, ha tudja, hogy esetlegesen számolnia kell ilyen lehetőségekkel.

A tanulmány tematikája véleményem szerint a kérdéskomplexum leglényegesebb problémáit öleli fel, amikor a bevezetés után sorra veszi: a nemzet fogalmát a XV–XVI. század fordulóján; törökellenes harcaink ideológiáját a XVI. században; a szerző ideológia tartalmi változásait a XVII. században; a vallásszabadság és nemzetesszinc kapcsolatát; a nemzeti ideológia megnyilvánulásait a hajdúk és végvári katonák között; a jobbágyság osztályharcos nemzet-tudatát; valamint a történetiszemléletet a XVI–XVII. század nemzeti ideológiájában.

Hozzászólásomban a szerző által meghatározott sorrend szerint kívánom észrevételeimet megtenni.

A tanulmány bevezetésében foglaltakhoz két kisebb megjegyzést kívánok fűzni. Először is a szerző azon megállapításához, miszerint II. Rákóczi Ferenc „... a feudális anarchia szülte zavargásoktól szigorúan különválasztja a valami nagyobb közösség érdekeit képviselő megmozdulásokat. Rákóczi ilyen megfontolások alapján nemcsak nemzeti felkelésnek nevezi a maga háborúját és annak közvetlen történelmi előzményeit, hanem tudatosan el is határolja — mégpedig a nemzeti érdek hangsúlyozásával határolja el — az 1526 előtti évszázadok eseményeitől. *Mi viszont tudjuk, hogy bármilyen nagy változást jelez is az események politikai kombinációja, a társadalmi rend keretei, a feudalizmus viszonyai változatlanok.*”⁸ (Kiemelés itt, s a következőkben is tölem. — N. L.)

Az, hogy II. Rákóczi Ferenc a Habsburg-ellenes háborúkat elhatárolja és élesen megkülönbözteti az 1526 előtti évszázadok eseményeitől, nevezetesen a feudális pártviszályoktól, az oligarchák szeparatista törekvéseitől — ma is helyeselhető, hiszen a marxista történetírás is megteszi ezt a disztinkciót. A mi mércénk a haladás kritériuma, amelynek azonban egyáltalán nem mondanak ellent a nemzeti érdekek szempontjai — ha valóban nemzeti érdekekről van szó, amelyek a haladást szolgálják. A Habsburg-ellenes küzdelmek — ha nem ellentmondásoktól mentesen is — a társadalmi haladás ügyét szolgálták, amikor idegen elnyomó, gyarmatosító törekvések ellen irányultak. Az elnyomó, gyarmatosító törekvések elleni, széles társadalmi kiterjedésű mozgalmakat mindenképpen meg kell különböztetni az egy államon belüli oligarchikus küzdelmektől a központi hatalom ellen. Emellett nem tekinthető egészen pontosnak a társadalmi rend kereteinek, a feudalizmus viszonyainak évszázadokon keresztülli változatlanúságáról szóló megállapítás sem. Köztudott, hogy a gazdasági-társadalmi viszonyok jelentős változásokon mentek keresztül a feudalizmus hosszú évszázadai alatt Magyarországon is annak ellenére, hogy a két alapvető társadalmi osztály végig ugyanaz volt. Itt nyilvánvalóan olyan summázott megfogalmazásról van szó, amely nem kellő differenciáltsággal foglalkozik a feudalizmuson belül végbement gazdasági-társadalmi fejlődéssel, s így félreértésekre adhat alkalmat.⁹

⁸ *R. Várkonyi Á.*: i. m. 29. l.

⁹ Egy későbbi tanulmányában maga R. Várkonyi Ágnes is élesen rámutat arra a különbségre, ami például a Rákóczi-szabadságharcot elhatárolja, megkülönbözteti az 1526 előtti korszak oligarchikus megmozdulásaitól: „...*idegen abszolút államhatalom ellen kezdett háború az elnyomottak jelentős számú csoportjának teremtett lehetőségét arra, hogy levethesse a jobbágyság igát. A kuruc állam urmsi keretei közé a jobbágyságot is vérték éket. A harcoló társadalmat pedig a falvak és tábortek falakba zárva nyakass népe kényszerítette rá, hogy megkíséreljen áttörni a rendi kiváltságok fenn-*

Nem tekinthető egészen pontosnak a következő megfogalmazás sem: „Ahhoz, hogy megértjük Rákóczi és a két évszázad történetében mindazt, amit neve fémjelez, el kell szakadnunk Rákóczi szemléletétől.”¹⁰ Véleményem szerint, ha elszakadunk Rákóczi s a két évszázad szereplőinek szemléletétől, nehezen fogjuk megérteni mind a kor szereplőit, mind a két évszázad történetét. E kérdésben nem a megértés, hanem az értékelés a lényeg. Nevezetesen az, hogy a XVII—XVIII. századi Habsburg-ellenes küzdelmeket nem a korszak szereplőinek véleménye, hanem a marxista—leninista történelemszemlélet alapján bíráljuk el és értékeljük.

Tovább menve, csak a legmesszebbmennyig egyet lehet érteni a szerzővel, amikor „*A nemzet fogalma a XV—XVI. század fordulóján*” c. alfejezetben leszögezi: „Az uralkodó osztály főúri csoportja azokért a bajokért, amelyeket hatalmi harcaival előidézett, az idegen hatalomra hárította a felelősséget.”¹¹ Talán annyit azonban nem ártott volna hozzáfűzni, hogy a későbbiek folyamán a gazdasági és társadalmi viszonyok elmaradottsága miatti felelősség — legalább is egy részének — áthárítása a Habsburgokra már nem volt teljes egészében alaptalan.

Nemcsak költőien szép, de a való helyzetet tükröző az a megfogalmazás, amellyel a szerző a jobbság kapcsolatát érzékelteti szülőföldjéhez, környezetéhez, valamint a betörő török hódítóhoz.¹² Helyesen mutatja be (ha nem is mondja ki egyértelműen), hogy a haza: az adott gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális környezet védelme a török hódítók ellen, megfelelt az elnyomottak osztályérdekeinek, még ha ezzel egy feudális hazát védelmeztek is. Mindez persze véleményem szerint vonatkozik a Habsburg-ellenesség, a császári zsoldosok elleni harcok idejére is, mert ezen szubjektív és objektív tényezők — némi eltérésekkel ugyan — akkor is fennállottak, s jobbságtömegek részvétele a küzdelmekben is osztályérdekeikkel megegyező volt.¹³

A XVI. század törökellenes harcainak ideológiájával kapcsolatban kissé erőszakoltunk, merevnek tűnik, amit a szerző a haza, a vallás *sorrendiségéről*, illetve a sorrend XVII. század eleji felcserélődéséről ír: „A körülzárt várak kapitányai — Losonczy, Zrínyi — utolsó üzeneteikben előrelátható haláluk értelmét mindenekelőtt a kereszténység védelmében látják, s csak azután beszélnek az édes hazáról.”¹⁴ Ezzel szemben: „Annál váratlanabb a század végén, még inkább a századfordulón és a következő évtizedekben, hogy minden cselekedet és politikai tett »abszolút« értékmérője a »nemzet« érdekeinek zajos vagy fojtott, de mindig előtérbe kerülő hangtatása lesz.”¹⁵

Azt, hogy valóban történt-e egy ilyen éles, határozott fontossági sorrendesére az ideológiában a XVI. és a XVII. század viszonylatában, a források korántsem bizonyítják olyan egyértelműen, mint ahogyan a szerző leszögezi. Nézzünk meg ezzel kapcsolatban néhány korabeli megnyilvánulást:

A hajdúkapitányok 1604. október 14-én írt hitlevelükben a következőket írják: „Ezokayrt Az mi hit levelünket attuk az nagyságos Vytézlő Boeckay Istvánnak, ez körösztinsigne, s az mi Orzagunknak s ides Hazánknak, legh fő képpen az egy Igaz hitnek megh oltalmazására, költöttünk hitvel erre magunkat s hogy edgüt ilnink halnánk az egy Igaz hit mellet megh.”¹⁶ Vagy nézzük Belgiojoso 1604. október 17-i levelét Báthory Istvánhoz:

Boeckai, . . . költötte azt (látván, hogy egyébképen az hajduságot melléje nem hajtatta) hogy az Religioért akarnánk kergetni, ez színt alatt vonta hozzája az Hajdukat . . .¹⁷

A késmárki polgárok 1604. november 3-án írt hűséglevelükben elsősorban az „*igaz hit*” védelmére hivatkoznak, s csak másodsorban a hazára.¹⁸ A szerencsi országgyűlési rendek 1605 tavaszán kelt kiáltványa Európához pedig a következőképpen végződik:

tartásának holtpontján. Az elért eredményeknek még szinte a megízlelésére sem jutott idő. Meghíúsította a szatmári béke, betemette a XVIII. század új erőre kapott feudális világa. [Talán egészen pontosan: a Habsburg-abszolútizmus + az aulikus nemesség uralma. — N. L.] Az emlékezet azonban sokáig őrizte, 70—80 éves emberek vallják 1765-ben, hogy „Rákóczi revólúció” idején földesurat nem ismertek. (A jobbság osztályharcra a Rákóczi-szabadságharc idején. Történelmi Szemle, 1964. 2. sz. 375. l.)

¹⁰ R. Várkonyi Á.: A nemzet, a haza fogalma . . . 30. l.

¹¹ Uo. 32. l.

¹² Uo. 33. l.

¹³ „Az árutermelésbe bekapcsolódó — főleg borral és marhával kereskedő — jobbság, különösen a mezővárosi parasztlakosság, ugyancsak elszigetelődött a lengyelországi és németországi piacoktól. Az ország határai mögé kényszerítve pedig naponta érezte a gabonáját, marháját elrabló zsoldos, az adószedő, vagy a minden keresztútnál vámost követelő kapitány képében a Habsburg-államhatalom szorongató gyűrűjét.” (R. Várkonyi Á.: i. m. 46. l.)

¹⁴ Uo. 35. l.

¹⁵ Uo. 38. l.

¹⁶ Az okmány kiadva Hadtörténelmi Közlemények (továbbiakban HK) 1956. 3—4. sz. 315. l., továbbá Nagy László: A Boeckai szabadságharc katonai története. Budapest, 1961. 381. l.

¹⁷ HK 1956. 3—4. sz. 316. l.

¹⁸ „... sancte promittimus et iuramus, quod in propaganda Vera et Orthodoxa Religione Christiana, Inque defensione libertatis Incliti Regni Hungariae, spectabili ac Magnifico Domino Domino Stephano Boczkay, praenominatoque Domino Blasio Lippai totique exercitus huic, cui denique py et salutaris, in propaganda Christiana fide propositi consentiamus, et Contra quosvis impetitores turbatoresque, Conscientiarum nostrarum nec non Eversores Orthodoxae Religionis nostrae Germanos rebus sic ferentibus, una cum Coeteris Regnicolis, quibus vera religio Cordi, patriaeque nostrae dulcissima salus permansio et libertas chara est, arma intrepide sumere, parati sumus.” (HK 1956. 3—4. sz. 318. l.)

„Bizony többre kell értékelni a *keresztény világ megmentését és épségét*. keresztények, mint ennek a császárnak buskomorságát és szenvedélyeit. Ha tehát keresztények, megsegítitek Magyarországot, magatokat segítitek meg, mert ők készek arra... hogy nem kimélik életüket, vérüket és maradék országukat, hanem a legvégsőket is elviselik értetek, a *vallásért és hitért, a keresztények békéjéért*, biztonságáért és nyugalmaért.”¹⁹

Tovább vizsgálva a XVII. század történeti eseményeit, nézzük meg Bethlen Gábor néhány megnyilvánulását Habsburg-ellenes harcai idejéből: „... magamban elvégeztem, hogy az *isten tisztessége mellett* nemzetünknek szabadságáért kitámadjak.”²⁰ „... meggyőzöttetven az felséges istennek igaz tiszteletéhez való zélusomtól, meggyőzöttetven nemzetemhez való igaz szeretetemtől...”²¹ „... kicsiny erőmet... *igaz vallásunknak megoltalmazására*, nemzetünknek szabadságának helyére való állatására fordítottam.”²²

Ugyanakkor a XVI. századból ismerünk olyan megnyilvánulásokat, amelyekben a haza, a nemzeti érdekek védelme előtérbe kerül a vallási kérdés, a kereszténység védelme előtt. „Mostan pedig semmi tekintete, böcsülete, tisztessége nincsen az *magyar nemzetnek* az németek előtt” — írta 1575-ben az egyik birtokos nemes.²³ Öt évvel később pedig egy főnemesi csoport a magyar érdekek kielégítésére szólítja fel Rudolft.²⁴ „Hazánk oltalmáért lakjuk az véghelyt, s magunk becületiért”²⁵ — olvashatjuk végvári katonák leveleiben. Eger vár védőinek 1552-ben — írja Istvánffy — erős elhatározása volt — „... a várat végleheletig védeni, s ha a sors úgy hozza, a *hazáért dicsőségesen meghalni*.”²⁶

Lehetne még tovább is idézni a korabeli adatokat, amelyek azt bizonyítják, hogy a XVI. és XVII. századok ideológiájában korántsem beszélhetünk olyan egyértelműen sorrendi és fontossági átváltásról, amint az R. Várkonyi Ágnes tanulmányában olvasható. A nemzeti eszme nem egyszer előtérbe kerül a XVI. század ideológiájában, s a vallási eszme, a kereszténység védelme pedig a XVII. század Habsburg-ellenes küzdelmeinek ideológiájában. Nem beszélhetünk tehát egy olyan merev különbségről, miszerint a XVI. század ideológiája elsősorban a „nagy keresztényi érdekközösségben” olvadt fel, amelyre következett az XVII. század fordulójától a nemzeti ideológia előretörése a vallási ideológiai motívumok elé. Ez nem így volt általában Európában sem — gondoljunk csak pl. a „legkeresztényibb” francia király török szövetségére a XVI. században, vagy a XVII. századi háborúk előtérben szereplő vallási jel-szavaira —, s nem így volt Magyarországon sem. A magyar nemesség törökellenessége sem vallási alapon nyugodott elsősorban (hár nyilvánvaló, ez is jelentős szerepet játszott benne), hanem konkrét gazdasági, társadalmi, osztályérdekeken, amiket az uralkodó osztály egyik képviselője tömören így fogalmazott meg: „... az török birodalom *nem szenved* társat, *sem urat, sem nemes embert*, biztonságot teszen erről az ő egész birodalma.”²⁷

Mindezek arra figyelmeztetnek, hogy nem helyes a XVI. és XVII. század magyarországi tudatvilágában és ideológiájában ilyen mechanikus merev formai és tartalmi átváltást kimondani. Ezt cselekedve könnyen összeütközésbe kerülhetnek a korabeli források adataival annak ellenére, hogy nyilvánvaló: a törökellenes harcokban kézenfekvőbben lehetett a kereszténység egyetemes érdekeire hivatkozni, mint a Habsburg-ellenes küzdelmekben.

Teljesen egyet lehet érteni azokkal a megállapításokkal, amelyeket a szerző a nemzeti ideológia XVII. századi tartalmi változásainak tárgyalása keretében a földesurak merkantil jellegű érdekeinek fontosságáról ír. S az sem lehet vitás, hogy nagy szerepe van „a kirobbanó konfliktusokban” a magyarországi nemesek szabad kereskedése kérdésének. (Itt talán nem ártott volna felvetni azt a kérdést, hogy pl. Bethlen centralizációs, abszolutizmus kiépítésére irányuló tevékenysége — ami szintén nem egyszer sértette az erdélyi nemesség merkantil jellegű érdekeit — miért nem vezetett ilyen konfliktusokhoz.)

Kissé leszűkítettnek tartom azonban a szerző azon megállapítását — amelynek alapigazságát nem vonom kétségbe —, miszerint: „Magyarországon a *merkantil jellegű gazdasági érdekekből táplálkozó idegen-ellenesség* csak a XVI—XVII. század fordulóján válik a nemesi nemzeti ideológia alapmotívumává, de ettől az időtől kezdve azután minden megnyilatkozásában szinte túlzott tudatossággal kerül előtérbe.”²⁸ Az *alapvető* az idegen-ellenesség létrejöttében

¹⁹ Benda K.: A Bocskai-szabadságharc. Bpest, 1955. Okmánytár, 102. l.

²⁰ Bethlen 1619. augusztus 18-i levele Rákóczi Györgyhez. (*Szilágyi S.*: Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Budapest, 1879. 119. l.)

²¹ Bethlen 1619. augusztus 19-i levele Thurzó Imréhez. (Uo. 121. l.)

²² Bethlen 1619. szeptember 2-i levele Széchy Györgyhez. (Uo. 124. l.)

²³ Idézi Takács S.: Régi idők... 10. l.

²⁴ Ld. Makkai L.: Erdély története. Bpest, 1944. 298. l.

²⁵ Idézi Takács S.: Régi magyar kapitányok... 8. l.

²⁶ Ld. Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához. Bpest, 1953. l.

²⁷ Illésházy István 1605. szeptember 25-i levele Bocskaihoz. Történelmi Tár. 1878. 22. l.

²⁸ R. Várkonyi Á.: A nemzet, a haza fogalma... 48. l.

valóban a gazdasági érdekelletét volt, de nem elhanyagolhatóan jöttek számba e problémánál olyan tényezők is, mint pl. a vallásüldözés, melyet idegen katonai parancsnokok és katonák hajtottak végre, az idegen katonaság kegyetlenkedése a lakossággal szemben, vagy az a sértő lenézés (nem beszélve a zsoldösszegekben mutatkozó eltérésről), amely még a császári seregben szolgáló magyar katonákkal szemben is megnyilvánult. Ilyeneket olvashatunk pl. ez utóbbi kérdésről: Az idegen katonák lenézték a hajdúkat, azok viszont szidalmazták a németeket, „... a süveget kiragadták a német fejéből és belé futtak és a földhöz puffantották”, s mindenféle gúnyt űztek belőlük.²⁹

Az idegen-ellenesség, pontosabban „német-ellenesség” (mely fogalomba beleszámították a császári seregben szolgáló vallonokat, franciákat stb. is) megtalálható még olyan kívülálló személynél is, mint pl. Mihály Viteazul román fejedelem, aki Prágából visszatérve ezeket írta: „Maga a császár főleszü, nem különben a főhercegek: környezete, hadvezérei semmit érő nép, nem férfiak, gyávák, elpuhultak, *alávaló embertelen szászok*...”³⁰ Úgy gondolom, ezeket a tényezőket is számításba kell venni a merkantil jellegű gazdasági érdekellettek mellett, ha teljességében akarjuk látni az idegen-ellenesség kialakulásának okait a XVII. század elején.

A *vallásszabadság és nemzeteszmé* c. fejezetben a szerző nézetem szerint helyesen mutat rá arra az ellentmondásra, ami „... a vallásos meggyőződéstől függetlenül akaró, »nemzeti« gondolat és többnyire vallási megoszlás alapján rendeződő politikai csoportosulások” között fennállt.³¹

Magyarországon az erős vallási megosztottság következtében a „nemzeti” törekvéseknek föltétlenül alá kellett rendelni a vallási kérdést annak ellenére, hogy a Habsburg-ellenes harcoknak a XVII. század folyamán erősen protestáns jellege volt. A küzdelmek ideológiájában változó sorrendben szereplő tényezők (haza, nemzet, vallásszabadság helyreállítása) nem kevés problémát hozdortak magukban. Ugyanis például a jelentős részében nem magyar etnikumú városi polgárságnak nem túl sokat jelenthetett a „nemzeti szabadság” jelszava, annál többet a vallásgyakorlás szabadsága, — a magyar nemesség katolikus részének pedig, ha a haza és a nemzet szabadságjogaiknak visszaállítása lelkesítő jelszó is lehetett, annál kevésbé a vallásszabadság jelszava, ami együtt járt a katolikusok Habsburgok által privilegizált helyzetének rosszabbodásával. Mindenesetre ahhoz, hogy a szétválasztó vallási ellentétek ellenére a Habsburg-ellenes harcok oly nagy tömegeket tudtak magukkal ragadni a különböző társadalmi osztályokból, a gazdasági és politikai ideiglenes közös érdekek mellett nyilván hozzájárult az a körülmény is, hogy a XVII. század első felében az ország lakosságának döntő része protestáns volt.³²

Több ténybeli tévedésen alapuló, helytelen, s nem egy erősen vitatható megállapítás található a „*Hajdúk, végvári katonák és a nemzeti ideológia*” c. fejezetben. Így például mindenkélt: „A hajdúkapitányok a felkelés első heteiben még nem használják a »nemzet« kifejezést.” „... Bocskainak a kassai országgyűlésen a felső-magyarországi rendekhez intézett előterjesztésében is csak közvetve szerepel a nemzet szó.” „Fél esztendővel később viszont a szerencsi országgyűlésen már a nemesi nemzet nevében üdvözlük a rendek a fejedelemsmé választott Bocskait.” Mindebből azután a szerző a következő megállapítást szűri le: „*A Bocskai-felkelés történetében tehát a nemzetfogalom a nemesség csatlakozásával összekapcsolódva tűnik fel.*”³³

E kérdés vizsgálatánál mindenekelőtt érdemes megjegyezni azt, hogy ezen megállapítás helyességének cáfolatai olyan munkákban is megtalálhatók, amelyeket R. Várkonyi Ágnes felhasználta e problémakör kifejtésénél.³⁴ Így fel kell tételezni, hogy ismerte a cáfolatokat, s mégis negligálta anélkül, hogy utalt volna rá: miért nem tartja azokat elfogadhatóknak.

²⁹ Ld. Történelmi Tár, 1882. 186. I. Az idegenellenességet növelte olyan momentum is pl., mint amit Unerzagt Farkas kamaraelnök 1601-ben írt javaslatában találunk. A kamaraelnök az átmeneti hadisírek hatására arra kívánta rávenni az uralkodót, hogy a töröktől visszafoglalt magyarországi városokba magyarokat egyáltalán ne engedjen letelepedni, csak németeket, akiknek minden kiváltságot meg kell adni. Ugyiszintén a végvárak vidékére is hű, megbízható németeket kell telepíteni, s ha mindez megtörténik, a magyarországi németiség olyan lángra lobban, s hűsége nőttön nő. (Idézi Takács S.: Régi idők... 27. l.) A magyar katonák lenézése azután szinte ellenhatásokat is kiváltott, amilyet pl. Nádasdy Tamás 1605. június 14-én kelt. Draskovich János horvátországi bánnak írt levelében olvashatunk: „Lehetetlen dolog az, hogy az német nemzetség lábot vehessen az magyar ellen, amikor ennek előtte is soha nem bírt vele... Jobb az németnek fát ilyesni, fűrni, faragni és reszelni, pénzt fizetni, sem ellenséget keresni. Sem lovát, sem magát nem szerzette isten azzal, hogy ű hadakozzék.” (Országos Levéltár, Batthyány cs. lt. Miss.)

³⁰ Tört. Tár. 1882. 475. l.

³¹ R. Várkonyi Á.: A nemzet, a haza fogalma... 56. l.

³² Pázmány Péter 1622-es előterjesztése az uralkodóhoz úgy jellemzi a vallási megoszlást, hogy a katolikusok az ország lakosságának alig tizedrészét alkotják. Ugyanakkor a főurak megoszlása mintegy 50—50%. (Ld. Fraknói V.: Pázmány Péter. 379—380. l.) — A vallásos ideológia jelentőségére jellemző adat pl., hogy Bethlen táborában 1621 nyarán tíz prédikátor tartózkodott, s minden nap huszonnyolc helyen megütötték a dobát prédikációra és könyörgésre. (Tört. Tár. 1882. 133. l.)

³³ R. Várkonyi Á.: A nemzet, a haza fogalma... 57—58. l.

³⁴ Így pl.: Benda K.: A Bocskai-szabadságharc. Okmánytárában, valamint a szerző által is hivatkozott munkában (A Bocskai-szabadságharc katonai története. Bpest, 1961). Ezenkívül szóban is felhívtam a szerző figyelmét ezen forrásokra a Hadtörténelmi Intézetben 1962 nyarán rendezett vita alkalmával.

Ez semmiképpen sem helyeselhető tudományos módszer, bármennyire is szeretnénk egy tétel helytállóságát bebizonyítani.

A Bocskai-szabadságharc első heteiből meglehetősen kevés korabeli levéltári forrás maradt fenn, s ezért fokozott figyelmet érdemel minden meglevő. R. Várkonyi Ágnes azon állítását, hogy „a hajdúkapitányok a felkelés első heteiben még nem használják a »nemzet« kifejezést”, — azonnal megcáfolja Lippai Balázs hajdúkapitány 1604. október 28-án írt, közismert levele Kassa városához, melyben a következőket olvashatjuk: „... tartozunk az mi édes hazánknak, *nemzetiségünknek*, hogy szabadulása legyen ez sok inségtől, mindnyájan fölkelni, együtt élni halni.” A „nemzet” és „nemzetiség” kifejezéseket abban a korban felváltva használták ugyanazon értelemben, mint ez ebből a levélből is kitűnik, ugyanis Lippai egyik helyen „*német nemzet*”-ről, majd „*német nemzetiség*”-ről beszél! S közös sérelmekre és érdekekre hivatkozik, amikor rámutat: „... ti kegyelmek közül becsületes nemes uraim csak egy sem vala, az ki az német nemzetől áruoló nevet nem hall vala.” A levelet Lippai Balázs az álmosd-díoszegi győzelem után két héttel írta a gönci táborból, amikor Bocskai és kísérete még a tiszalóki táborban tartózkodott egészen november 7-ig, tehát a fogalmazás mindenképpen Lippainak tulajdonítható.³⁵

Különbösen három évvel később, a hajdúk újabb felkelésekor, mozgalmuk céljait és ideológiáját Nagy András hajdúkapitány — ki a korponai országyűlés nemesi csúfolódói szerint juhok pásztorából lett farkasok (értsd hajdúk) pásztora — akként fogalmazta meg: „... támadtunk fel az igaz hit mellett országunkért és az megromlott, elfogyott *magyar nemzetnek* megmaradásáért, kiért mondhatson jót még az maradékunk is utánunk.” „... mind kicsintől fogván nagyig németből lőtt fejedelmet nem akarunk uralni...” stb. Mindezt akkor mondják, amikor fegyveres összecsapásra készülnek a nemességgel, s legkevésbé sem lehetne azt állítani, hogy ideológiájuk az uralkodó osztályt követné, hiszen ebben az időben még a felsőmagyarországi vármegyék is „... nem kívánnak egyebet, hanem hogy ő felsége [a Habsburg uralkodó] birodalma alá juthassanak”.³⁶

A „nemzet” kifejezés különben szerepel Bocskai 1604. december 1-i (tehát jóval a szerencsi országyűlés s a nemesség tömeges csatlakozása előtt írt) kiáltványában is, nem csak „közvetve”, hanem direkt módon, s többször is: „... az kívántatnék minden *nemzete és hazája szerető ember-től*...”, „... minemű romlásra, örök gyalázatra jut *nemzetünk*...”, „... parancsolván minden *hazája és nemzete szerető öitéz embernek*, fűképpen pedig az nemes vitézlő és jószágbíró urainknak...” kegyelmek velünk egy szívvvel és egy akarattal fogja *nemzetünk* javát...”, „... micsoda veszedelem legyen *nemzetiségül* rajtunk az német miatt...”, „mi magunk... kegyelmek között és előttük leszünk, és *nemzetünkért* hazánkért halálunkat nem szánjuk...” stb.³⁷

Mindezek a források — amelyeknek számát még bővíthetnénk is — nem azt bizonyítják, hogy a szabadságharc történetében „a nemzetfogalom a nemesség csatlakozásával” — idő szerint 1605 tavaszán — tűnik csak fel, mint azt a szerző állítja, sőt azt látjuk, hogy a nemzetfogalom a néptömegek ideológiájának szerves részét képezi akkor is, amikor a nemességgel szemben állnak. A hajdúk az első pillanatoktól kezdve a „nemzet” keretébe számítják magukat, s oda számítják Bocskai is az elnyomottakat, „minden *nemzete és hazája szerető embert*”. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy akár a nemesség, de Bocskai maga is, azonosította volna magát társadalmilag a hajdúkkal vagy jobbágyokkal. „... az hajduságnak, az idő minthogy így hozta, egy kevés korig kedveznünk kell. Isten föllebb vívén bennünket, módot keresünk, hogy kegyelmednek kedveskedhessünk”³⁸ — írta Bocskai Balassy Zsigmondnak. Még világosabban megfogalmazza a nemesi osztályérdekek elsőbbségét Thurzó Györgynek írt levelében: „Mert az mi ebben való előmenetelünk, hasznunk és böcsületünk is semmi nem egyéb az kegyelmed maga és kegyelmedhez hasonló egyéb fő emberek hasznánál és böcsületénél.”³⁹

A nemzetfogalom nem azt jelentette a nemesek számára, mint a hajdúknak vagy jobbágyoknak. A csatlakozási pont az idegen elnyomás okozta közös sérelemből adódott, de az elnyomottak nemzettudatában benne volt az idegen elnyomók kiűzése mellett a feudális terhek lerázására vagy legalább csökkentésére irányuló törekvés is. A nemesek pedig a nemzettudatba, a nemzeti célkitűzésekbe beleértették földesúri hatalmuk csorbíthatatlan visszaállítását is az idegen elnyomók kiűzése után. Bocskai közvetíteni akart e két álláspont között — elsősorban és döntő mértékben a nemesi osztály javára —, de megintette a fegyvert fogott elnyomottak ellen háborgó, ellenük fellépni akaró nemességet is. „Ti kegyelmeknek egyéb gondolatokat;

³⁵ Idézte Nagy L.: A Bocskai-szabadságharc katonai története. 85. l. (A forrás eredetileg megjelent HK 1914. 473—474. l.)

³⁶ Nagy András 1607. november 10-i levele Kassa városához, továbbá Forgách Zsigmond 1607. január 14-i levele Thurzó Györgyhez. (Tört. Tár. 1900. 428., 417. l.)

³⁷ Benda K.: i. m. 73—74. l.

³⁸ Tört. Tár. 1900. 160. l.

³⁹ Bocskai 1605. április 29-i levele Thurzó Györgyhez (Országos Levéltár, Thurzó cs. lt. fasc. 90.)

ki privátumra néz, a mostani időben hátra kell hagynia.”⁴⁰ Bocskai álláspontját persze a birtokosok nagy része nem osztotta, s ahol csak lehetett, igyekezett ismét teljes hatalmat nyerni az elnyomott osztályok fegyverrel harcoló, vagy a mozgalmat nehéz fáradságos munkával és súlyos áldozatokkal támogató tagjai felett. Nem a nemeseken múltott, hogy törekvésüket nem koronázta teljes siker. A fegyver az elnyomottak kezében volt, a birtokosok rájuk voltak utalva a császári csapatok elleni harcban, s Bocskai a bontakozó nemzeti — vagy pontosabban hazai — abszolutizmus magasabb szempontjaiból ítélte meg a helyzetet, s gátat szabott az uralkodó osztály szűk látókörű, túlzó törekvésének. Ilymódon — noha igaz az, hogy főként 1605 tavaszától kezdve egyre erősödött a mozgalom nemesi, rendi vonala, s a nemesek egyre inkább arra törekedtek, hogy a „nemzeti” érdekeket és célkitűzéseket leszűkítsék a nemesi osztályérdekekre — nem sikerült felszámolni a mozgalom belső népforradalmi, osztályharcos vonalát, tendenciáját, amely a „nemzeti” érdekekbe beleszámította az elnyomottak helyzetének változtatását is. Az eredmény, sok belső konfliktus után, kompromisszumokban nyert kifejezést: a hajdúk letelepítésében s a hajdúszabadságot nyertek körének szélesítésében. Ez, noha szűk kivezető ösvényt nyitott a szolgaság házából, de reményt nyújtott az elnyomott tömegek számára hosszú időn keresztül sorsuk javítására.⁴¹

A szerző előbb idézett állításának bizonyítására felhossa azt az indokot is, hogy a hajdúk hűséget fogadó levelében (1604. október 14.) „... még szó sincs a politikai értelemben vett nemzetről”.⁴² Ez igaz, de elfeledte hozzáfűzni, hogy a hajdúk e levélben még csak az üldözött Bocskainak fogadnak hűséget, vele mintegy magánjogi katonai szerződést kötnek, hogy „vele együtt élnek és halnak”, noha már itt is kinyilatkoztatják szándékukat: „... ez körösszténységnek, s az mi Országunknak s ides Hazánknek ... oltalmazására”.⁴³ Jól tudjuk, hogy Bocskai önvédelmi harcra csak a tiszalöki táborozás idején, 1604 november első hetében kezdett országos méretű társadalmi mozgalommá kiszélesedni.

Kissé problematikus előttem annak a megállapításnak vitathatatlansága is, hogy: „A Béccsel szembeforduló uralkodó osztály ideológiájában, amikor a nemzeti gondolat jegyében igyekszik maga mellé állítani jobbágyait, ismételten feltűnik a *közös vérségi kötelek*ek hangoztatásának motívuma. Nem a közös szokások és erkölcsök jegyében, hanem a vér kötelékére hivatkozva terjeszti ki a szükségtől kényszerítve a nemzet fogalmát jobbágyaira is.”⁴⁴ Ami a Bocskai-szabadságharc idejét illeti, itt inkább találkozunk olyan esetekkel, hogy a fegyvert fogott hajdúk és jobbágyok szőlítják táborukba az egy nemzethez való tartozásra történő hivatkozással a nemeseket és főurakat — mint a fordítottjával.⁴⁵ Másfelől, különösen a XVII. század első felében, a Habsburg-ellenes harcok ideológiájában még sokkal több a hivatkozás a közös és üldözött valláshoz való tartozásra, mint vérségi kötelekre. Nagyon másodlagos kapcsolatnak számított ez még ekkor, háttérbe szorult más összekötő motívumok mögött. Különböző érthetetlen is lenne, hogy a „vérségi kötelek” dominálása és előtérbe állítása esetén miért fogtak volna fegyvert *önként* az akkori Magyarország és Erdély területén élő románok, kárpát-ukránok, szlovákok sőt németek Bocskai, Bethlen, I. Rákóczi György, II. Rákóczi Ferenc Habsburg-ellenes küzdelmei idején.⁴⁶

Ügyszintén nem kellő mértékben bizonyított a szerző azon megállapításának helyessége sem, hogy „... a Bocskai felkelés idején ... Bécs a legtöbb nemest a jobbágyfelkelés elfojtásának ígéretével nyerte meg”.⁴⁷ Ezt korántsem bizonyítja Illésházy idézett levélrészlete! Illésházyról jól tudjuk, hogy őt elsősorban birtokai visszaadásának ígéretével és más előnyök kilátásba helyezésével vonta a maga oldalára Mátyás főherceg, s Illésházy sokkal inkább látta a Habsburg-udvar gyengeségét, minthogy attól várta volna az elnyomottak mozgalmainak elfojtását. Ő is, mint a birtokosok döntő többsége, a töröktől félt elsősorban, s nem a hajdúktól és jobbágyoktól, annak ellenére, hogy a hajdúkkal valóban hadilábon állott.⁴⁸

⁴⁰ Ld. Benda K.: i. m. 92. l.

⁴¹ A kérdést részletesen kifejtettem többek között idézett munkám 225–236. oldalán.

⁴² R. Várkonyi A.: A nemzet, a haza fogalma... 57. l.

⁴³ A hajdúkapitányok idézett hűséglevelét, a szabadságharc tulajdonképpeni első okmányát közlőtem HK 1956. 3–4. sz. 315. oldalán.

⁴⁴ R. Várkonyi A.: A nemzet, a haza fogalma... 58. l.

⁴⁵ Ld. pl. Lippai Balázs 1605. október 28-i levelét, Hajdú Gergely kapitány 1605. május 5-i levelét Thurzó Györgyhez (ifj. Kubinyi M.: Árva vára. Bpest, 1890. 104. l.), Bieli Stecz és Nagy György kapitányok 1605. május 20-i levelét Thurzó Györgyhez (OL Thurzó cs. lt. fasc. 38). Rhédey Ferenc is azzal kívánt Batthyány Ferencet a tegedereményesebben hatni: „... kiváltképpen tekintén meg Nagyságod, nemzettségéből mely keresztény fejedelmet emelt...” (OL Batthyány cs. lt. Miss.)

⁴⁶ Azt, hogy a vérségi köteleket mennyire nem tartották elsődlegesnek, bizonyítja pl. Rhédey Ferenc 1605. január 2-i levele is a nemrég honfújtott Kollonich Siegfriedhez, akit szintén a „magyar nemzet”-hez tartozónak tart, s felszólítja: „... valahol mi magyar az széles világon vagyon egygyék kell lenni és az német nemzetre kell támadnunk, ki minket sem hitünkben, sem tisztességünkben igazságunkban még nem tartott, hanem teljesség elfogynatni akar bennünket sok jó szolgálatunkért, vérünk hullásáért.” (OL Thurzó cs. lt. fasc. 103.)

⁴⁷ R. Várkonyi A.: i. m. 59. l.

⁴⁸ „Mai napon jöttek hozzám az hajdúk kapitányai” — írja naplójában Homonnai Drugeth Bálint, Bocskai fővezére — és Illésházy uramra panaszkodván, arra kértek, hadjak szabdal utat nekik és reá nemvén, megölik, mert

Az uralkodó osztály tudatában a jobbágyoktól való félelem korántsem volt olyan erős és elsődleges, mint a töröktől való rettegés. Ezt számtalan korabeli forrással lehet dokumentálni. (Más dolog az, hogy tudatban élő képtől függetlenül az alapvető ellentét az antagonisztikus osztályok ellentéte volt.) A fegyvert fogott néptömegek lecsendesítését maga Bocskai végezte el nagy ügyvel-bajjal. Mit várhattak volna a nemesek Béctől, látva annak katonai gyengeségét, kimerültségét?⁴⁹ Sematikussá s nem a való helyzetet tükröző kép az, amelyik az alapvető osztályellentétből kiindulva, a nemesség minden cselekedetét kizárólag és elsősorban csak a parasztoktól való félelemből akarja levezetni, nem tekintve olyan jelentős meghatározó tényezőre, mint a töröktől való félelem, vagy az ország tizenöt éves háborúban elpusztult állapota stb.

Nem lehet tudni azt sem, mire alapozza R. Várkonyi Ágnes azt a kategórikus megállapítását, hogy: „A hajdúk *prédáléhesebbek* az idegen hadaknál: mivel kevesebb zsoldot kapnak, többet rabolnak, égetnek, pusztítanak, mint a *vallon és német zsoldosok*.”⁵⁰ Anélkül, hogy a legkevésbé is idealizálni akarnánk a hajdúk magatartását, s elhallgatnánk annak negatívumait⁵¹ — ezt a megállapítást a korabeli források ismeretében vissza kell utasítani mint nem helytálló; önkényes megállapítást. A szerző különben nem hoz semmiféle bizonyítékokat állítására, s így nem is lehet tudni, milyen alapon tette meg ezt az összehasonlítást.⁵²

Végezetül e kérdés-komplexumhoz még csak annyit, hogy a szerző idézett sorai nincsenek összhangban azon általános megállapításával sem, miszerint: „A XVII. században a kiváltságosok táborán kívül álló rétegek, a mezővárosi parasztság, a hajdúk és végvári katonák és a fegyverre kelt jobbágyok körében is nyomon kísérhető a nemzeti összetartozás, a hazáért való harc gondolata.”⁵³

A jobbágyok osztályharcos nemzettudatával foglalkozó fejezet a tanulmány egyik leg-sikerültebb részének tekinthető. Csak sajnálni lehet, hogy a szerző a vizsgálat tárgyát leszűkíti a XVII. század vége és a Rákóczi-szabadságharc idejére. Pedig a jobbágyok osztályharcos nemzettudata nyomon kísérhető már a XVII. század elején is. (Csak széljegyzetként: nem teljesen tisztázott, miért veti el a szerző a Bocskai vezette küzdelem szabadságharc jellegét és miért ismeri el annak a II. Rákóczi Ferenc vezette küzdelmet.) A Bocskai-szabadságharc kirobbanásakor a krónikás szavai szerint a hajdúkon kívül „... más paraszti csapatok is seregesen, nagy lelkesedéssel áradtak Bocskaihoz, akik előbb még sohasem katonáskodtak, s akiket a *német had sanyargatott mód felett*. Önként irakoztak és esküdtek fel katonának. A *kőznép csatlakozása volt a legfőbb*, belőlük állt a had, ámbár hadi kiképzésük nem volt.” S főként azok siettek Bocskai táborába, „... kiket vagy a fejedelmek alatt való tisztviselők, urak, avagy nemesek valaha megháborítottak vala”.⁵⁴

Az oszgyáni ütközetben (1604. november 17-én) Bocskai seregének „... javarésze ... a környékbeli falvakból irakozott parasztság volt, ujone a hadakozásban”.⁵⁵ Más forrás szerint is: „... nagy részük... szedett-vedett falusi népség volt, részben fegyvertelen, részben mindenféle lándzsával, hegyes karókkal és csepshadaróval felszerelve, kiknek seregelsét a hajdúk maguk mellé fogadták.”⁵⁶ Az edelényi-besenyői csata (1604. november 25–28.) előtt „Bocskai István, a föld népét is mind fölvev és így bizván hadierejében, Bastának eleibe szálla Edelénynél”.⁵⁷ Egy 1605 január közepén kelt levélben azt olvashatjuk, hogy Bocskai csapatai állandóan többül-

sok gyalázatos irásokkal illeti őket, kiket nagy nehezen beszédemmel lecsendesítettem.” (Napló. 1605. november 1. Illésházy maga is azt írja 1605. december 12-én Kollonics Siegfriednek: „... az hajdúság hogy megértette azt hogy békességet akarunk végezni, fölzendültek és fenyegettek engem is hogy levágnak, ha rém találnak.” (Tört. Tár. 1900. 415–416. l.) Ugyanakkor azonban látta értéküket is, s maga nyilatkozott úgy a hajdúkról: „Ugyan nem kell azért megvetni ezeket, az kik országunk szabadságáért felkötötték volt kardjukat.” (Idézi *Angyal D.*: A magyar nemzet története. VI. köt. 74. l.)

⁴⁹ Illésházy idézett levelében a következőket írja erről: „Immár ötöd napja, hogy ő felsége [ti. Bocskai] az kapitánokat, hadnagyokat ide hívatta Corponára, azokkal tractáltunk, vesződtünk. És minthogy igen megsokasodtak az tölre, bizony vadnak 30 ezeren, sok perversióval, sok ajándékkal és ugyan sok ezer forinttal végezhetjük el, hogy in officio megmaradgyanak. Ők semmiképpen nem akarának az békességet, de immár módot találtunk benne, hogy szót kell fogadniok.” (Tört. Tár. 1900. 416. l.) — 1605 végén a Habsburg-uralkodó nem rendelkezett 20 000 főnél nagyobb haderő fölött, ezek is fizetetlenek, elégedetlenek voltak, jelentős részüket várakban elhelyezve, úgy hogy Basta fővezér rendelkezésére nem állt 7–8000 főnél nagyobb mozgatható haderő. Ugyanakkor Bocskai hadereje ebben az időben túlszámnyalta a 60 000 főt. (Ld. *E. Heischmann*: Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich. Wien, 1925. 228. l.), továbbá Basta 1605. szeptember 1-i jelentését Mátyás főherceghez, valamint szeptember 22-i levelét ismeretlenhez. (Veres E.: Basta György hadvezér levelezése és iratai. Bpest, 1913. II. köt. 1988., 2005. sz.)

⁵⁰ R. Várkonyi Á.: i. m. 57. l.

⁵¹ Idézett munkámban a következő helyeken mutattam rá a hajdúk negatívumaira: 92–96., 137–138., 152., 154–155., 163., 171–177., 201., 225–226., 316., 355–359. oldalakon.

⁵² A nagyrészt közismert források hosszas felsorolására helyett szabadon hivatkoznom a munkám 39–43. oldalán felsorolt és idézett korabeli forrásokra.

⁵³ R. Várkonyi Á.: i. m. 56. l.

⁵⁴ Ld. *Bethlen F.*: Erdélyi történetéből, *Pethő G.*: Magyar Krónika (*Gereb L.*: A hazai osztályharcok irodalma. 259., 287. l.)

⁵⁵ *Bethlen F.*: i. m. 284. l.

⁵⁶ *Somogyi A.*: Historia rerum Ungaricarum et Transylvanicarum. (*Gereb L.*: i. m. 262. l.)

⁵⁷ *Pethő G.*: i. m. 259. l.

nek, mert „... immár a parasztságból sok állott mellükjű”.⁵⁸ „Falvaink népe összecsúszott a rebellisekkel” — panaszkolta az egyik Habsburg-oldalon álló nagybirtokos.⁵⁹ Istvánffy szerint: „Minél szegényebb és tehetetlenebb volt valaki, annál nagyobb készséggel szegődött a mozgalomhoz.”⁶⁰ „A föld népe is hűtlen és esküszegő lett és ő császári Felségétől elhajolva, Bocskai pártjára állott” — írta 1605 nyarán Mátyás főherceg.⁶¹

Hősi áldozatvállalásukat a harcban még a korabeli nemesi krónikák is megörökítették. Szatmár várának 1605 januári ostromáról a jobbágyság a ferde falakon kapaszkodtak felfelé, írják, hogy „... iszonyúképpen hágták azt turmatim csoportonként és inkább mind azon mentenek fel derék ostromra, oly pertináciával, hogy az bennvaló, szállott várakban forgott füemberek németek és vallonok azt mondták, hogy életekben vakmerőbb népet, aki halállal úgy ne gondoljon, nem láttanak.” A védők hiába tüzeltek rájuk és dobtak közülük gerendákat, tüzes szerszámokat, „... ha egyszersmind egy renden huszonötiglen valót is lesepretek bennük, azon szempillantásban mindjárt annyi állott helyében”. Egy várban levő szemtanú szerint két rohamozó jobbágyság lángha borulva tovább tört előre, míg „... végre elégtének és halva estek le nagy későre”.⁶²

Önként felmerül a kérdés: Vajon mi mozdította ki ezeket a jobbágytömegeket kicsiny falvaikból és vitte távoli csataterekre, várostromokra? Mi készítette őket olyan hősi helytállásra, ami még az ellenség csodálatát és elismerését is kiváltotta? A nemesek részéről reakjuk oktrojált „hamis ideológia” talán? Nem valószínű, hiszen a nemesek jelentős részét is maguk a hadas-seregelt jobbágyságok és hajdúk kényszerítették a Béccsel való nyílt szembefordulásra! Nyilvánvalóan a mozgatóerő ekkor is a jobbágyság osztályharcos, nemzettudata volt, mint a későbbiek folyamán. Az antifeudális küzdelem összefonódott az idegen elnyomók elleni harcral. Ez kitűnik Bocskainak mindjárt a szabadságharc kezdetén, a kassai országyűlésen adott válaszból: „Ami rossz pedig az vitézlő rendtől esett ... nem mind a mi hadainktól, hanem a *kegyelmek maga jobbágytól is estenek*.”⁶³ Az idegen hódítók ellen fegyvert fogott jobbágyságok küzdelmének osztályharcos tartalmát más források is bizonyítják. A császári oldalon maradt Nádasdy Báthory Erzsébet 1605 nyarán azt panaszkolta: „Annymra jutottam uram, hogy egyetlen jobbágyom szómat nem fogadja, ha százszor parancsolok is nekik, de csak hallani sem akarják.”⁶⁴ „Az szegénység Kékkő felől igen sollicitál naponként kárunkkal, fogatkozásunkkal” — panaszkolta egy másik császárpárti birtokos.⁶⁵ A jobbágyság antifeudális osztályharcát motíválta az a körülmény, hogy azt elsősorban és döntő mértékben a császári oldalon álló földesurak ellen folytatták, minek következtében, kisebb konfliktusokat leszámítva, nem robbant ki nyílt éles küzdelem a mozgalmon belül, ami lehetetlenné tette volna az antagonisztikus osztályok még átmeneti összefogását is.

A szerző szépen, meggyőzően vezeti végig a történet szemlélet alakulását a XVI—XVII. század nemzeti ideológiájában. Az sem lehet vitás, hogy a XIX. század végének és a századforduló éveinek köznevesi nacionalizmusa a Habsburg-ellenes harcok történetét — pontosabban azok nem valódi, hanem meghamisított történetét — is fel akarta használni az elnyomottak osztályharcának fékentartására. Ennek bemutatása, a hamis idealizációk, tudatos ferdítések leleplezése (persze történelmünk más eseményeivel kapcsolatban is) a marxista történetírás elsőrendűen fontos feladata. Úgyszintén annak bírálata is, hogy a felszabadulás utáni első években, majd a fordulat éve után az egyre erősödő személyi kultusz légkörében hogyan torzította el a helyes értékelést Rákosi egy-egy megnyilvánulásának történetírói elvi alapkővé tétele. Ez mind szükséges, de arra is kell nagyon vigyáznunk, hogy a vita hevében ne csúszunk át annak a bizonyos, már oly sokszor emlegetett lónak a másik oldalára, ugyanis azzal szintén a nacionalizmust növeljük, tápláljuk, ha indirekt módon is. Világosan szólva: Ha például a XVII. századi Habsburg-ellenes harcoknak csak a rendi jellemvonásait, célkitűzéseit dombozítjuk ki egyoldalúan, *s elhallgatjuk, vagy nem emeljük ki kellően*, hogy e küzdelmek a maguk ellentmondásosságukban, bonyolultságukban is végső fokon népként történetében a haladást vitték előre, hogy e harcokban való részvétel nem állt ellentétben az elnyomottak osztályérdekeivel, hogy az idegen elnyomók ellen harcolók igazságos háborúkat vívtak, hogy e harcok

⁵⁸ Migrényi Farkas 1605. január 15-én kelt, címzett nélküli levele (OL Thurzó es. lt. fasc. 103.).

⁵⁹ Idézi Benda K.: A Bocskai-szabadságharc. 28. l.

⁶⁰ Istvánffy M.: Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. (fordította: Vidovich Gy.: Magyarország története Istvánffy Miklódtól. Debrecen, 1867. 2. köt. 925. l.).

⁶¹ Mátyás főherceg 1605. augusztus 2-i levele a mainzi választóhoz. (HK 1893. 713. l.) Ld. még ezzel kapcsolatban pl. Forgách Zsigmond és Náprági Demeter 1605. május 12-i jelentését Mátyás főherceghez (Ol. Hoffmannz. ... fasc. 15 433. fol. 113). Dersffy Miklós május 21-i levelét Thurzó Györgyöz (OL Thurzó es. lt. fasc. 43), Thurzó György 1605. április 3-i levelét Mátyás főherceghez és május 1-i levelét Lichtenstein Károly herceghez, (Tud. Ak. Kazinczy gyűjt. 11. doboz), Horváth László 1605. május 6-i jelentését Thurzó Györgyöz (Ifj. Kubinyi M. i. m. 103—104. l.) stb.

⁶² Szamosközy I.: Történeti maradványai. MHIH XXX. köt. 262., 310., 319—322. l.

⁶³ Tört. Tár. 1889. 616. l.

⁶⁴ Báthory Erzsébet 1605. június 7-i levele Batthyány Ferenchez (OL Batthyány es. lt. Miss.).

⁶⁵ Balassy Zsigmond 1605. szeptember 25-i levele Thurzó Györgyöz. (OL Thurzó es. lt. fasc. 45.)

„honyvédő” ideológiája *csak ismeretelméleti* s nem politikai tartalmi szempontból tekintendő „hamis” ideológiának, ha nem beszélünk arról, hogy a nemzeti abszolutizmus, vagy pontosabban hazai abszolutizmus kiépítésére irányuló, hol gyengébb, hol erőteljesebb törekvések is végigkísérik e mozgalmakat a rendi jogok csorbítatlan visszaállítására irányuló törekvések emellett, vagy ha túlértékeljük a Habsburgok pozitívumait történetünkben — akkor nézetem szerint a helyes törekvések nem a kívánt célt fogják elérni.

R. Várkonyi Ágnes tanulmánya egészében véve helyes célkitűzést mutat, azonban némely pontatlansága, ellentmondása, néhol egyoldalú forrásanyagkezelése, negatív irányba befolyásolja a különben értékes, helyes célkitűzésű, szép munka elvitathatatlan értékét.

R. VÁRKONYI ÁGNES

Módszertani megjegyzések

(Vita helyett)

Nincs mit vitatkoznom a „Néhány gondolat”-tal. Tanulmányomban, ha figyelmesen olvas, talál a bíráló érvet vélt igazával szemben eleget. Úgy látom viszont, hogy az ideológia-történeti kutatás legelemibb módszertani követelményeire feltétlenül fel kell most már hívnom a figyelmét, hiszen e témakörben nem először bocsátkozik vitába a szerző.

1962-ben ugyanezzel a metódussal szállt vitába egy félreértett állásponttal (Történelmi Szemle, 1963. 1. sz. 68—74. l., 99—101. l.). Most felmelegítve, sőt némely esetben szó szerint átvéve akkori érvanyagát, állítása szerint tanulmányunk elméleti mondanivalóját véli velük finomítani, célbasetíteni. Csakhogy tanulmányunk azokra az eredményekre épült, amelyeket akkor a bíráló félreértett és mereven elutasított, sőt ezzel az emlékezetes vitával közel egyidőben készült el. Hogyan lehet akkor, hogy ezzel a régi tanulmányunkkal most alapvetően egyetért? Megváltozott volna a véleménye azóta? Csak örömmel üdvözlőnénk, ha a régi, változatlan, sőt a korábbiánál még kevésbé árnyalt érvelések mögött nem a régi véleményyt látnánk továbbélni. Eljárása, amellyel idézetkollekcióját összeállítja, sajnos most sem visz közelebb a történelmi valósághoz.

Mert:

1. A „Néhány gondolat” szerzője gyanútlanul minden forrásból csak a neki megfelelő részletet emeli ki. Pedig a történettudománynak már mesterségbeli, úgyszólván a mindennapi szerszámfogásba beidegződött tapasztalata, hogy kiragadott idézetekkel mindent és annak az ellenkezőjét is be lehet bizonyítani. A szerző már a *mondatból* is úgy szabja ki a szövegsorokat, ahogyan neki tetszik. Tanulságos visszahelyeznünk néhány kiemelt idézetet az eredeti szövegbe. (A kihagyott részek kiemelése tőlem — V.Á.) „*Nemkülönben a felsőmagyarországi urak és a föld népe, hűtlen és esküszegő lett és ő császári Felségétől elhajolva, — mint mondják — Bocskai pártjára állott.*” (294. l. 61. jegyzet.) Már 1962-ben is (TSz. 1963. 73. l.) ezzel, így módosítva a szöveg értelmét véli bizonyíthatónak, amit most is állít, hogy a jobbágyok osztályharcot is folytattak uraik ellen és tudatukban már akkor a nemzeti harc és az osztályharc gondolata ugyanúgy összefonódott, mint száz évvel később a Rákóczi-szabadságharc idején.

„*De ellenben mikoron a magyar nemzetnek nyomorult sorsán gondolkodnám, igaz religionknak láb alá tapodtatására való gonosz intenciókat mikoron sok felől igen bizonyosan hallanék, igazán mondom, hogy meggyőződtem sokképen nemzetemhez való igaz affectusom, az nagy istennek igaz tiszteletéhez való nagy zelusom, és magamban elvégeztem, hogy az isten tisztessége mellett nemzetünknek szabadságáért kitámadjak*” (289. l. 20. jegyzet). Ilyen eljárással zsákkal hordhatnánk össze az idézeteket, amelyek nem azt „bizonyítanák”, hogy a vallásos ideológia első helyen állott a nemzet gondolatával szemben a XVII. században, hanem hogy egyenesen kizárólagos volt.

Természetesen előfordul, hogy lemásolta az egész mondatot, de a forrás egészének tartalmát ekkor sem veszi figyelembe.

A hajdúk 1604-i október 14-i hitlevelének az első felét idézi (288. l. 16. jegyzet). A lényegesebb részt, a levél második felét, az esküszöveget nem említi, pedig ez éppen az ellenkezőjét tükrözi annak, amit ő az első rész kiemelésével állít.

Abból a hosszú levélből, amelyből a vallásos ideológia elsődlegességének bizonyítására közöl mondatrészletet (288. l. 17. jegyzet), még több, éppen ennek tartalmát cáfoló sorokat közölhetnénk. [Bocskai meg nem gondolván „sem az Istent, sem hityt, hanem az földet uiobban akarván veszteni és elárulni török kézben eiteni és adni várait”, vagy: „ez haiduság az Nobilitást akarná deleálni, a mint köztök bezellettene.”] Vagyis vehetnénk ugyaninnét a szerző véleményére ellenérveket is. De nem tesszük, mert a levél elfogult, célzatos, a szorongatott Belgiojoso írta. És ha az 1604-es őszi *események* sok mozzanatára esetleg perdöntő közléseket is tartalmaz, a Bocskai mellé állott hajdúk *gondolatvilágára, ideológiájára* nem autentikus forrás.

2. A „Néhány gondolat” szerzője úgy tekinti a régiek — az ő szavával élve — „megnyilvánulásait”, mintha azok egyenesen korunkra kacsintva írtak volna vallomásokat. Pon-

tosabban: nem számol a forrásanyag közegellenállásával, azzal, hogy a különböző levelek, kiáltványok, feljegyzések és bennük az érvek, a vélemények, az értesülések az adott időszak bonyolult politikai, társadalmi helyzetében születtek. A legkülönbözőbb célok, megfontolások, körülmények folytán kerültek ilyen vagy olyan formában, tudatosan, vagy öntudatlanul papírra. Módosíthat a tartalom értékelésén az irat provenienciája is, sőt az is, hogy fogalmazvány vagy másolat. Másod-, sőt harmadkézből vett adataival nem foglalkozunk, állításunkat csupán két példával illusztráljuk:

A szerző Bethlen Gábor három leveléből idéz részletet annak bizonyítására, hogy „megnyilatkozásában” első helyen áll a vallásos ideológia (289. l., 20, 21, 22. jegyzet). A leveleket a fejedelem részben közvetlenül az 1619. évi támadása megindítása előtt, részben pedig közvetlenül utána következő napokban írta az uralkodó osztály három különböző jellegzetes típusát megtestesítő főúrnak, Rákóczy Györgynek, Thurzó Imre, Árva és Széchi György Gömör megyei főispánnak. A levelekből kiemelt vallásos ideológiai érv Bethlen kitűnő helyzet- és emberismeretére vall, hogy egyebek között ezzel is — de nem is elsősorban csak ezzel (!) — magához kösse, s a támadás ügyének meggyerje a cinzeteket. A vallásszabadságra vonatkozó érvek tehát elsősorban fontos diplomáciai céllal, sőt — különösen a Thurzó Imrének írottából tűnik ki — konspiratív céllal kerültek a levelekbe s elsősorban a három főúr gondolatvilágára lehetnek jellemzőek.

A Bocskai-felkelés 1605. évi kiáltványa külföld számára készült. Arról kellett többek között meggyőzni Európa uralkodóit, hogy a felkelők kényszerűségből, sőt éppen a kereszténység védelmének érdekében szövetkeztek a törökkel. Nem csoda, ha a kiáltvány okfejtése bonyolult és szokatlanul hosszadalmas. Ebből a felkelés ideológiáját csak az egész elemzésével, az érvek felbontásával lehet kiszűrni. A „Néhány gondolat”-ba a szerző viszont csak a kiáltvány utolsó sorait másolta bele (289. l. 19. jegyzet), s a figyelmesen olvasó elmerenghet azon, hogy miként és miért került a Bocskai-felkelés idején a kereszténység megmentésének gondolatával ideológiai ellentétpárba a császár búskomorsága.

3. A „Néhány gondolat” szerzője nem gondol arra, hogy milyen társadalmi környezetben jött létre az ideológia, mely osztály képviselője fogalmazta meg, majd ki használta fel az érveket, majd ki jegyezte le azokat a sorokat, amelyek bennünket a korabeliek gondolatvilágáról tudósíthatnak. Pedig — ez nem szakmai titok! — osztálytársadalomban, a XVI—XVII. század nagy társadalmi ellentétei és különbségei között, ha ezt az alapelvet suthaveti, eltéved a múlt társadalmi tudatformáinak felderítésére vállalkozó kutató.

A végvári vitézek gondolatait Istvánffyból idézi (289. l. 26. jegyzet). De hogyan higgyük el a Padovában iskolázott humanista történetírónak, aki 1598-ban kezdte írni a művét, hogy 1552-ben valóban úgy fejezték ki vélekedéseiket a várvédő katonák, ahogyan ő írja. Talán, ha a bíráló megnézi az eredeti szöveget, a „honestam pro patria mortem oppetere” klasszikus csengése eszébe juttatja a régen tisztázott igazságot: Istvánffy hősei szájába a *maga szövegét* adja.

A hajdúk 1604. október 28-i levelét minden konkrét bizonyíték nélkül tulajdonítja Lippai Balázs fogalmazásának (291. l. 35. jegyzet). A levél nemcsak Kassa városának szól — amint említi —, hanem az odamenekült megyei nemeseknek is. Ez tette esetleg szükségessé, hogy a nemesi eszmévilágban járatosabb prédikátor vagy deák szelídítsen a hajdúkapitány nemesi fülnek goromba gondolatain. Összevetve a levelet a közel egyidőben keletkezett hajdúkiáltványokkal, pontosan lemérhető, hogy mi tulajdonítható ebben a levélben *bizonyosan* Lippai Balázs eredeti vélekedésének. Ezt az összevetést viszont a szerző nem végezte el.

Nagy András hajdúkapitány kiáltványában a szerző a hajdúmozgalom olyan általános ideológiáját látja, amely általában kifejezi a hajdúk gondolatait. Ám valószínű, hogy a kiáltvány megfogalmazásában Foktői Máté prédikátor is közreműködött. Azt pedig, hogy Nagy András mely társadalmi réteg gondolatvilágához állott közelebb, azt nem a korponai országgyűlés nemeseinek csúfolódása dönti el, hanem a valóságos helyzete. A kiáltvány megfogalmazása idején Nagy András nemes, a bajomi vár és uradalom birtokosa, jobbágyszolgáltatásokkal élő földesúr. Ujabbán Rácz István kitűnő tanulmánya arról tájékoztat, hogy fejedelemségre vágyott, sőt a második hajdúfelkelés ideológiája és a török támogatás között is kitapintható közvetlen összefüggés (*Rácz I.: A hajdúkérdés Bocskai szabadságharca után. Debrecen 1964. 43—44. 50. l.*).

4. A „Néhány gondolat” szerzője túlföntül nagyvonalúan él vissza azzal a ténnyel, hogy a történész munka nem jár közvetlen életveszéllyel. Ha a fizikus számítási hibát követ el, leszakadhat a híd, a történetírás viszont „csak” a hitelét veszti el.

A kisebb pontatlanságok csak bosszantóak. A 61. jegyzetben a 713. helyett a 712. oldalon, a 63. jegyzetben 616. helyett a 617. oldalon kis leleményességgel megtalálható a kérdéses szöveg, de Mihály Viteazul román fejedelem vallomásának a szerző jelzette helyen, a Történelmi Tár 1882. évfolyamának 175. oldalán még a nyoma sincs [290. l. 30. jegyzet].

Ha a bírált tanulmányból hibásan idéz, csak a megbírált szerző békétlenkedik, hogy miért nem foglalkozott figyelmebben a szövegével. Hiszen, ha „felkelésnek” idéz, felke-

léseknek" (287. l.) helyett, és „megnyilatkozásában” kerül a „megnyilatkozásban” helyére (28. j.), ez csupán géphiba, de az eredeti mondat értelmetlen lesz. Az így, a gondolat sorok értelmi összefüggéseiből kiragadott, helyenként értelmetlen mondatok viszont elárulják azt is, hogy miért érteimezi a szerző néhány esetben annyira önkényesen mondanivalómat.

Az idézetek hibás szövegeinek javítgatásához „csak” türelem kell. („akarnák” > „akarnák”, „persvasioval” > „persvasioval”: 49. j.; „Unerzagt” > „Unverzagt”: 29. jegyzet; „még nem tartott” > „meg nem tartott” 46. jegyzet. etc.) Vagy némi nyomozás. Mert a késmárkiak hűségnyilatkozatának értelmetlen szövegrészlete („eu denique py et salutaris”) a szerző kiadásában (HK 1956. 3—4. sz. 318. l.) sem hibátlan. Ám itt az irat keltezése sem azonos a jegyzetbelivel (18. jegyzet), s most már az eredeti alapján lenne jó eldönteni az igazságot, ennek meg-
 lelése viszont nehéz feladat, mert itt még az irat levéltári jelzete is téves.

Csak a hitelt veszti a történetíró, ha úgy vét a technikai pontosság ellen, hogy a szöveg tartalmilag is változik, sőt hozzácsúmul mondanivalójához:

A szerző szövege:

„hogy az Relligioért akarnánk kergetni, ez
 szint alatt vonta hozzája a Hajdukot...”
 (17. jegyzet, kiemelés tőlem — V. Á.)

„Ami rossz pedig az *vitézlő rendtől* esett...
 nem mind a mi *hadainktól*, hanem a kegyel-
 metek maga jobbjágitul is estenek.” (63.
 jegyzet, 294. l. kiemelés tőlem — V. Á.)

Az eredeti szöveg:

„hogy az Relligióért akarnánk kergetni, és
 zyn alatt vonta hozaja az Haidukot,...,
 (HK 1956 3—4. sz. 316. l. és Nagy L.:
 Bocskai szabadságharc... 384. l.)

„Az mi és pedig az *vitézlő néptől* esett,...
 nem mind a mi *hajdunktól*, hanem az kegyel-
 metek maga jobbjágitul is estenek...”
 (TT 1889 617. l. Kiemelés tőlem — V. Á.)

Vagyis „CSAK” történetírásunkat korunkkal, társadalmunkkal összekapcsoló hidakra gyűjti a robbantóanyagot a szórakozott tudós. A „Néhány gondolat” szerzője arra már nem gondolt, hogy történettudományunknak a nemzeti kérdés körébe vágó munkáján az egész országnak rajta a szeme.

Nagy tehát a felelősség. Tanulmányunk csak néhány utat vágott a már meglevőkkel egyirányban a társadalmi tudatformák egyik legfontosabbika, a nemzeti ideológia történetének terra incognitája felé. Ami benne megfogalmazásra került, amögött szinte aránytalanul kiterjedt anyaggyűjtés, a sokoldalú elemzések és összevetések igen szigorú és kritikus munkája van. Ennek ellenére korántsem tekintjük a megdönthetetlen igazságok, lezárt kutatási eredmények hibátlan foglalatjának. Sőt éppen ellenkezőleg, további vizsgálatokra ösztönző, alapos részletkutatások szükségét jelző, gondolatébresztő összefoglalásnak szántuk. Az azóta e témakörben végzett további kutatások csak megerősítették bennünk a meggyőződést, hogy történetírásunk újszerű törekvéssel helyes úton jár. A török- és Habsburg-ellenes harcok története csak a szubjektív elfogultságoktól megtisztítva, szigorú tudományos következetességgel feltárt objektív tényeinek összességével, a maga egyetemes összefüggéseinek teljességével lehet korszerű hatóerő társadalmunk szocialista nemzeti tudatának formálásában. A munka dandárja még hátra van. Előbbre csak egymást bírálva, segítve, új ismereteinket, feltevéseinket alaposan, sokoldalúan megvitatta jutunk. Szívesen vitatkozunk, de csak ha van mivel, az érvek tudományosak, a módszer korszerű és a vita előbbre visz. Mert abban igaza van Nagy Lászlónak: „van még ten-
 nivaló a tudományos viták helyes módszerének kialakítása terén is”.

ERNESTO RAGIONIERI

Gondolatok Palmiro Togliatti életművéről

Palmiro Togliattiról beszélni és írni valóban nem könnyű dolog, sőt minden tekintetben bonyolult feladat, mégpedig nem csupán azért, mert rendkívül merész vállalkozás meghatározni Togliattinak és művének történelmi távlatát, amelyet nem is lehet minden vonatkozásában körvonalazni, részben azért, mert korunk történelmének számos, ma még nagymértékben nyílt kérdése erre nem ad lehetőséget, részben pedig azért, mert nem áll rendelkezésünkre mindig pontos és megbízható dokumentáció. Ezzel a nehézséggel ugyanis minden kortársnak meg kell küzdenie és sokkal inkább azoknak, akik elméleti és gyakorlati tevékenységükkel tudatosan bekapcsolódtak koruk eseményeinek széles szövevényébe. Attól sem tartok, legalább is, ami engem illet, hogy megszegem az Internacionálé verseinek híres intését („Il n'est de sauveurs suprêmes: Ni Dieu, ni César, ni tribun”), amely felszabadító erővel harsant fel újra az SzKP XX. kongresszusán. Maga Togliatti is világosan látta, hogy az ember, minden ember személyisége „viszonyok összességének eredője, sőt nem más, mint viszonyok összessége” (*Középosztály és a vörös Emilia, 1946, — Bologna 1953. 19. oldal*). Ebben az értelemben véleményem szerint e „viszonyok összességének” nem a megértéséhez, hanem akárcsak a meghatározásához is, aligha jelentettek segítséget akár egyes csodálói, akik kötelességüknek tartották magasztalni utólrérhetetlen „stílusát”, akár pedig azok a rossz-szándékú bírálói, akik szövegértelmező vagy diplomáciai képességeinek állítólagos negatívumait ragadták ki. Togliatti tevékenysége a hazai és a nemzetközi történelem nagyon bonyolult eseményeit átfogó, tág ívelésű időszakra terjed ki, és nagyon szorosan fonódnak benne össze a politika és a kultúra számtalan elemei, tehát minden bizonnyal inkább arra készítet bennünket, hogy hangsúlyozzuk, ne pedig tompítsuk tevékenységének sokrétűségét, amikor tanulmányozzuk „a viszonyoknak ezt az összességét”. Egyáltalán nem látszik elhamarkodottnak az a feltételezés, hogy életrajzának ismertetésében erősen kidomborodnak az árnyalatok. Most azonban nem az a feladatunk, hogy erről szóljunk. Egyszerűen ki kell indulnunk egy tényből, az olasz nép oly nagy részét sújtó megrendülésből és fájdalomból, ígykeznünk kell megérteni és megmagyarázni azt a mélyen gyökerező kapcsolatot, amely különböző és megszámlálhatatlan népi tömegeket fűzött össze ezzel a csupa értelem emberrel, ahogy a nagy olasz szellemek hagyománya megkívánja, s ugyanakkor ez az ember szíve mélyén felháborodott „a haszontalan szónokias gesztuson”, amely egyébként elválaszthatatlan hazánk demokratikus és forradalmi hagyományaitól.

Annak azonban, aki ma gondolatban végigtekinti Togliatti írásait és beszédeit, nem okoz nehézséget meglátni bennük bizonyos félreismerhetetlen, jellemző elemeket, amelyek Togliatti politikai tevékenységének az események váltakozásán és a helyzetek változásán túl vitathatatlan egységet adnak. Ezzel

kapcsolatban nem gondolunk valamiféle belső következetességre, amilyent az emberek nagy többsége hajlandó lenne feltételezni és amely abban áll, hogy szívós kitartással mindig ugyanazokat a dolgokat mondta volna, várva azt, hogy az események alakulása végül igazolja ezt a gondolati következetességet. Ha jól meggondoljuk, a történelem nem is ismer ilyenféle politikusokat, s egészen másfélék voltak azok is, akik, mint például Giuseppe Mazzini, első látásra ehhez a típushoz tartoznának. Togliatti politikai gondolatvilágában még hosszú időközökkel is igen gyakoriak a következetesen visszatérő elemek, például a munkáosztály politikai pártját az emberi felszabadulás tényének és szervezetének értelmezi, s az ezzel a témával foglalkozó megnyilatkozásaiban a közelmúltban is éppolyan érveket és szempontokat hangoztat, mint annakidején, amikor fiatalon Antonio Gramsci oldalán küzd. A nemzetközi munkásmozgalom vitájában 1956 után, méginkább pedig a legutóbbi években elhangzott megnyilatkozásai felújítják és továbbfejlesztik azokat a témákat, amelyeket Togliatti már 1928 előtt is fejtegetett: az SzKP XX. kongresszusa után hangoztatott valamennyi állásfoglalása szinte közvetlenül kapcsolódik ahhoz a jelszóhoz, amelyet az Internacionálé VI. kongresszusán a haldokló Goethe utolsó szavaival terjesztett a kommunista mozgalom elé azzal, hogy „a proletariátus élesapáta nem küzdhet a sötétben”. Maga a jaltai emlékirat, amelyet joggal tekintenek olyan jelentősnek és olyan újító erejűnek, hogy Togliatti politikai végrendeletének számít, nagyrészt megtalálható már abban a beszédében, amelyet a kommunista és munkáspártok értekezletén mondott el 1957-ben és amely sok vitát keltett. Az pedig, aki érdeklődéssel tanulmányozza Togliattinak Olaszország történetére vonatkozó fontos megállapításait, akár meglepetéssel is tapasztalhatja, hogy „a népi osztályok a Risorgimentóban” témáról 1962-ben tartott előadása a modern Olaszország kialakulásával kapcsolatban mennyire hasonló értékeléseket tartalmaz a Kommunista Internacionálé IV. kongresszusán 1922 novemberében, tehát jó 40 évvel korábban elhangzott, a fasizmusról szóló beszámolója történelmi bevezetésével. Aki azonban áttekinti Togliatti politikai művét, akár csupán követve e műnek írásaiban fennmaradt nyomát, kénytelen ugyanakkor szakadásokat, töréseket, megtorpanásokat tapasztalni. Erre néhány közvetett példát szolgáltatnak éppen a fentebb említett kronológia nagy terjedelmére vonatkozó utalások. Más példákat szolgáltathatna azoknak az írásoknak és beszédeknek a közvetlen elemzése, amelyek a Kommunista Internacionáléban végzett tevékeny munkássága éveire esnek (gondolok pillanatnyilag a „*Marxizmus és bakuninizmus*” című 1934-ből való, számos tekintetben figyelemre méltó tanulmányára, valamint a VII. kongresszuson 1935-ben előterjesztett híres beszámolójára), amelyekben a problémák felvetésére és az írás szerkezeti formájára erős hatással voltak a Sztálin sugalmazására az Internacionáléban érvényesülő formalista kánonok és túlsúlyba kerülnek bizonyos korábbi elemzések zárt tömörségével szemben. Annak a tudatában, hogy a folyamatosságnak és a töréseknek ezek az elemi összefonódnak Togliatti politikai művében, kötelességünknek érezzük, hogy e mű lényegét sokkal mélyebben keressük. Az az érzésem, hogy ezt a lényeget abban a sajátos ritmusban kell megtalálnunk, amely jellemzi a valóság elemzésére és átalakítására irányuló erőfeszítést és amely végül is személyiségének egyik legegységibb jellemvonása.

Ebből a szempontból nézve csak bizonyos határig érvényes az az állítás, hogy szoros párhuzamot lehet vonni Togliatti és Gramsci között. Gramsci elméleti munkásságának és politikai tevékenységének kibontakozási ritmusa néhány, különösen gyors, intenzív mozzanat köré sűrűsödik: ilyenek az első világháborút

követő évek az „Új rend” mozgalommal és folyóirattal, amelyeknek fényét a munkásosztály forradalmi valóságának felfedezése és a vele való kapcsolat adja; ilyen az Olasz Kommunista Párt új vonala kiépítésének időszaka a diktatúrát megszilárdító fasiszmus ellen vívott harc tüzeiben és azoknak a társadalmi erőknak a beható tanulmányozása, amelyek szembe tudnak szállni a fasiszta diktatúra megszilárdulásával, és így Olaszország demokratikus, szocialista megújulásának főszereplői lehetnek; ilyen azután a börtönben töltött évek ragyogó és fájdalmas elmélkedési időszaka, amikor kidolgozza és újra feldolgozza azoknak a tapasztalatoknak az eredményeit olyan szigorúan következetes vonalban, amely teljes egészében az Olasz Kommunista Párt politikai akcióját szolgálja, de olyan ütemben és olyan formák között, amelyek csak általánosságukban feleltek meg a párt által az adott pillanatban követett vonalnak.

Togliatti esetében a kérdés részben más. Az ő politikai élete a történelmi események hosszabb, bonyolultabb ívelésű időszakában bontakozott ki. Elméleti és gyakorlati tevékenysége nem mentes ugyan hirtelen és heves megtorpanásoktól, de nem jellemzik robbanásszerűen gyors és intenzív momentumok sem: követte Olaszország és a nemzetközi munkásmozgalom utolsó negyven esztendejének történelmét, osztotta ennek előretöréseit és meghátrálásait, felragyogásait és megtorpanásait. Vezette azoknak a tömegeknek előretörését, amelyek az utóbbi fél évszázadban a történelem színpadán szerepeltek, átvette lépésüket, amely olykor rohamos volt, de olykor igen nehéz, kemény menetelést jelentett. Néhány esztendővel ezelőtt elhangzott és sok vitát kiváltott meghatározásával élve azt mondhatjuk, hogy összekapcsolta az „igazságot” a „forradalommal” a „párt” útján (*Igazság, forradalom és párt* — l'Unità, 1962. január 21.), s ezt a kapcsolatot alapelvvé tette, amelyre alapozni kell a forradalmár kötelességét és a politikus elhatározását. Ha szabad lenne ezt a gondolatot irodalmi formába öltöztetni, azt mondanám, hogy Gramsci stílusa egységes, mindig egyformán világos és tömör; Togliattinál viszont a stílus az időszakoknak és a szükségnek megfelelően változik: igen közel áll Gramsciéhoz fiatalságának, párttevékenységének első éveiben, súlyos s egyúttal finom politikai polémiaiával teljes az Internacionálé éveiben, oktató kifejezési formában teljesedik ki a nagy tömegpárt vezetésének éveiben.

Pedig senki sem áll távolabb az e fejlődés belső szükségszerűségének megértéséhez vezető helyes úttól, mint az, aki szembeállításokból és párhuzamokból kiindulva keres meghatározásokat (ahogy egyes francia napilapok tették, mint például a France Observateur), szembeállítva Ercolit Togliattival, az Internacionálé vezetőjével és a fasiszmus ellen vívott harc lelkesítőjével, aki egy nagy kommunista párt élén áll, s a párttal együtt dolgozza ki és vezeti a szocializmus irányába mutató demokratikus előretörés tervét. Togliatti a nagy politikai mozgalmak alapítói közé tartozik: minden cselekedetében, mondhatjuk minden írásában és beszédében félreismerhetetlenül megnyilvánult a mozgalom folyamatosságának, múltjának, jelenének és jövőjének tudata, a mozgalom dicsőséges ragyogásában és tévedéseiben, erejében és ellentmondásaiban. E mozgalom egyetlen összetevője sem maradt számára idegen, de némelyik különösen jelentős, nagyobb hatással van elméleti és gyakorlati tevékenységének alakulására. Itt utalok röviden két olyan tényezőre, amely véleményem szerint elsőrendű jelentőségű: a leninizmusra és a munkásosztálynak Olaszország demokratikus és szocialista megújulásával kapcsolatos nemzeti álláspontjára.

A világ összes kommunistái magukat leninistának mondják, s valamilyen formában azok is. Togliatti nemzedékének összes aktív harcosai számára, akik

megélték ezt a háborúkkal és forradalmakkal terhelt kort, a leninizmus különösen állandó hivatkozási pont, biztos vezérfonal abban a történelmi helyzetben, amely — Lenin képletes kifejezésével élve — megkívánta, hogy hagyjuk el a városi utakhoz szabott finom cipőket és cseréljük fel azokat a hegyi ösvényekre alkalmas kemény és nehéz bakancsokkal.

Togliatti egész politikai életében olyan marxista volt, aki csak ritkán idézett a klasszikusokból, de Lenin neve, a Lenin példájára való hivatkozás politikai tevékenységének minden döntő szakaszában visszatér, mintegy hivatkozással arra a felfogásra, amely szerint a politika „az emberi tevékenységek csúcsán áll és tudományos jelleget ölt. Nincs szó többé szenvedélyes fellángolásról, sem származásból fitogtatott ügyeskedésről, hanem azoknak a viszonyoknak elmélyült kutatásáról, amelyek között mozognak az emberi társadalmak az e társadalmakat összetevő csoportok és az egyes emberek. Meg tudja érteni, tehát történelmileg igazolni tudja mind a győzelmet, mind a vereséget. Ennek a megértésnek az alapja önmagunk és mások bírálata, ami viszont kiindulópont a további cselekvéshez.” (*Gramsci és a leninizmus* — a *Rinascita* 1958 februári számában, olaszul.)

Togliatti számára azonban, véleményem szerint, a leninizmus valamivel több, mint egy új kor problémái fényénél alkotóan feldolgozott marxizmus élő lényegének elsajátítása. Togliatti számára a leninizmus sokkal inkább jelenti a politikai harcban való eligazodás bonyolult módszerének elsajátítását.

Üdvözlöm azt a tényt — mondotta Togliatti 1961. június 9-én az Olasz KP központi bizottságában a fiatalokról folyó vita során —, hogy az elvtársak azt mondták: a fiatalok orthodox leninizmust akarnak. Nos, ez nagyszerű vívmány lenne. Ha lenne nekünk egy olyan nemzedékünk, amely az orthodox leninizmus alapján áll, akkor ez valóban pártunk legnagyobb vívmánya lenne. Emlékezzünk arra, hogy ki is Lenin: Lenin az az ember, aki akkor, amikor fel kellett kelni, kiadta a felkelés jelszavát és elszántan lesújtott azokra, akik hosszú éveken át társai voltak a munkában, de akik az adott pillanatban a felkelés ellen voltak és árulóknak nevezte őket. De Lenin az az ember, aki egy bizonyos helyzetben a következőket mondotta: Nézzétek, teret kell engednünk az imperializmusnak ma, hogy meg tudjuk tartani a hatalmat (a breszt-litovszki béke); s Lenin az az ember, aki három évvel később így beszélt: hazánk belpolitikai viszonyaiban engednünk kell, hogy előre tudjunk jutni a szocialista társadalom építésében. Ez tehát Lenin, és őt fejlődésének teljes gazdagságában kell tekinteni. Lenin arra tanított meg bennünket, hogy sohasem szabad eltekinteni a valóság valamelyik tényezőjétől, hanem a valóságot mindig egészében kell tekintenünk, látnunk kell, hogy valamely tényező hogyan hat a másikra, meg kell tudnunk látni, hogy melyik a lényeges, de sohasem szabad megelégedezni az egészről.

Togliatti politikusi személyiségének egyik leghatározottabb jellemvonása éppen az, hogy teljes egészében tekinti a valóságot, amelynek alapján a politikus dönt, s ez a döntés nem veti el, nem tagadja meg azt, ami pillanatnyilag kívül esik a közvetlen döntés körén.

Hivatkozik Leninnek, mint ennek a politikai felfogásnak a hordozójára a Kommunisták Internacionálé VI. kongresszusán, 1928-ban, amikor a kommunista világmozgalom számára komoly következményekkel járó fordulat előestéjén „az objektív helyzet leírásának pusztán verbális módszerével” szembeállítja „az objektív helyzet nekünk kedvező és nekünk kedvezőtlen elemei behatód,

mély, árnyalt elemzésének módszerét". Ez alkotja azoknak a bírálatoknak elsőrendű alapját, amelyeket Togliatti 1934 elején kezd a kommunisták soraiban akkor elterjedt szektásság ellen hangoztatni (*A munkásállam* — 1934 január — olaszul), s e bírálatok lényegét még közelebbről meghatározza a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusán 1935-ben. Tíz évvel később ismét csak hivatkozik rá, akkor, amikor „új” párt, nem pedig „újtípusú” párt építéséről van szó a felszabadítási harcok és a szocializmushoz vezető eredeti út kidolgozása tüzeiben: „Mélységesen tévedne az, aki azt hinné, hogy leninistának lenni annyit jelent, mint megoldani tudni a mai helyzeteket és mindazokat a problémákat, amelyek ma a munkásosztály és a népek előtt állnak, gépiesen alkalmazva azokat a megoldásokat, amelyeket Lenin 1917-ben az orosz proletariátus és a nép előtt álló történelmi jelentőségű problémákra alkalmazott. Ezen a felfogáson maga Lenin nevetett volna elsőnek” (*Rinascita*, 1945 január). Következtesen visszatér rá az SzKP XX. kongresszusa után és a nemzetközi munkásmozgalom problémáinak vitájában, a háború és a béke kérdéseinek elemzésében, mindig mintegy figyelmeztetésül arra, hogy a figyelmet és az erőfeszítéseket a fő tényezőre kell összpontosítani, de nem szabad megfeledkezni az egésztől.

Elméleti és politikai munkásságának egy másik — nem módszerbeli, hanem tartalmi — eleme az, hogy állandóan nagy figyelemmel kíséri a nemzeti kérdést, annak az országnak a történetét, ahol szükségessé vált szereplése a politikai életben és ahová irányult egész politikai tevékenysége. Ez az ország Olaszország.

A dolgozók mozgalma, amely sokkal inkább tekinthető a nemzetközi történelem egy objektív irányzatának, mint olyan mozgalomnak, amelyre mindig jellemzőek voltak az erős nemzetközi kapcsolatok. számára a nemzeti kérdés mindig döntő fontosságú probléma volt. A szociáldemokrácia ezzel a kérdéssel mindig úgy foglalkozott, ezt a kérdést mindig úgy oldotta meg, hogy eljárása egyszerű, lineáris voltát nem lehet kétségbe vonni: elfogadta az egyes országok uralkodó osztályai által létrehozott társadalmi, politikai és művelődési viszonyok lényegét, és ezeknek a viszonyoknak a körén belül igyekezett többé-kevésbé tág helyet találni a dolgozó osztályok alapvető gazdasági igényei számára. A kommunisták, különösen pedig az olasz kommunisták — bár fáradtságosan és nem ellentmondások nélkül, — egészen más irányban keresik a megoldást. Elvetették a szociáldemokraták passzív alkalmazkodását az uralkodó társadalmi viszonyokhoz, illetve a nihilista felfogást, amely ennek egyszerű negatív ellentéte, és meghatározott irányban indultak el annak tudatában, hogy a nemzetek tartalma és lényege a társadalmi és a politikai viszonyok átalakulásával együtt módosul és fejlődik. „A munkásoknak nincs hazájuk. Nem lehet elvenni tőlük azt, amijük uincs” — írta Togliatti egy ragyogó művében 1958-ban, idézve Marx és Engels 110 esztendővel azelőtt megjelent Kommunista Kiáltványának szavait. De rögtön hangsúlyozta a Kiáltvány szavaiban az alábbiakat:

Mivel azonban a proletariátusnak előbb meg kell szereznie a politikai uralmat, nemzeti osztállyá kell válnia, nemzetté kell alakulnia, tehát a proletariátus is nemzeti, bár kétségtelenül nem burzsoá értelemben. Néhány szóban — jegyezte meg Togliatti —, sőt mondhatni prófétai szellemben itt olyan történelmi fejlődés vázlatával állunk szemben, amely évtizedeket ölel fel, kiindulva azokból az évekből, amikor a proletariátus és a politikai életből minden tekintetben kizárt parasztság nem volt más, csak kizsákmányolás és elnyomás tárgya, nem emelhetette fel szavát, nem mondhatta el véleményét sorsáról, amelyet háborúkkal és

békével határoztak el, s elérkezve a mostani időkhöz, amikor a helyzet a világ oly nagy részében gyökeresen megváltozott és változni készül más országokban is. A burzsoá osztályok megszűnnek nemzetiek lenni, amikor imperialistákká válnak (. . .) A munkásosztály nemzetivé válik, amennyiben az imperializmus ellen küzd, de tulajdonképpen — mint a Kiáltvány mondja — más értelemben nemzeti. Egyetemes értelemben válik azzá, mert védelmezi saját hazájának függetlenségét, hangsúlyozva és védelembe véve az összes nemzetek függetlenségét; elhárítja hazájáról a romlást, amikor küzd azért, hogy a háború csapása ne sújtson le többé a világra. Amikor a legreakciósabb burzsoá csoportok imperialista és sovinszta szélsőségsége ellen küzd, azon munkálkodik és azért harcol, hogy a biztonság és a béke korszaka köszöntsen be minden nép számára. (Az *Olasz Kommunista Párt*, Milánó 1958. 89—90. oldal — olaszul.)

Korunknak ezt a jellemző folyamatát, amely talán még inkább jelentős és központi helyet foglal el hazánk utolsó ötven esztendeje történelmében, Togliatti szellemi és politikai életrajza nemcsak tükrözi, hanem meg is határozza, amennyiben döntő jelentőségű tényező abban a folyamatban, amelynek során az olasz munkásosztály és hazánk demokratikus mozgalma alárendelt szerepéből a nemzeti társadalom kebelén belül vezető szerepre tesz szert.

Ebben a fejlődésben Togliatti valóban nagyon messziről indult el. Első kinyomozható politikai és eszmei állásfoglalása, amelyből világosan kitűnt, hogy a dolgozó osztályok mellé állt és Olaszország szocialista megújulásáért küzd, az olasz társadalom történelmi alakulásának bírálata a gyökereivel a risorgimentoba visszanyúló eszme-áramlat, a liberalizmus ellen. A fiatal Togliatti 1917. november 3-án, néhány nappal az oroszországi októberi szocialista forradalom, az ő életére oly mélyen ható esemény bekövetkezése előtt az *Il Grido del Popolo* című torinói szocialista hetilap hasábjain „A két Olaszország” címmel cikket közölt, s ez a cikk ragyogóan megvilágítja eszmei és politikai világát. A két Olaszország: Észak-Olaszország és Dél-Olaszország, vagyis az az Olaszország, amely valamilyen formában részesült a polgári forradalom előnyeiből, és az az Olaszország, amely éppen ennek a forradalomnak a megvalósulása következtében került olyan helyzetbe, hogy elmaradottsága még súlyosbodott. Az alapvető kérdés tehát az uralkodó osztályok által megvalósított elvont nemzeti egység bírálata, azé az egységé, amelynek lényegét az ország életének egészséges fejlődésére gátlóan ható protekcionista törvények és feudális terhek által meghatározott kiváltságok alkotják. Mindezek olyan motívumok, amelyek felidéznek a liberalizmusnak nevezett iskolához tartozó közgazdászok és politikusok kritikáját az olasz társadalomról. Ez az iskola különösen élénk és harcos volt azokban az években, amelyek felvetették Olaszország számára az imperializmus területére lépő társadalom összes jellegzetes problémáit, és az ország üdve érdekében hirdette a visszatérést a gazdasági és a politikai erők szabad játékához. Ennek az irányzatnak legöntudatosabb elméleti védelmezője Luigi Einaudi volt, akinek előadásait Togliatti a torinói egyetemen hallgatta. Az aktív politikai életben pedig ugyanezeknek a motívumoknak a legharcosabb védelmezője Gaetano Salvemini volt. Togliatti a *Voce* és a *l'Unità* hasábjain figyelemmel követte szenedélyes hangú írásait a délvidék problémáiról. Ennek a nevelésnek, ennek az eredetnek bizonyos nyoma — amennyiben ösztönözött Olaszország helyzetének reális megismerésére és konkrét vizsgálatára — mindig megtalálható Togliattiban. Sok esztendő elmúltával recenziót írt Luigi Albertini Emlékiratairól és bírálta a *Corriere della Sera* volt főszerkesztőjét a gazdasági tanok felületes

ismerete miatt, megjegyezve, hogy „szánalmas dolog látni a Cognetti de Martiis műhelyének volt növendékét, amikor a marxizmusnak tulajdonítja a marxisták által mindig elvetett tételt »a bérek vastörvényéről«” (Rinascita. 1950 november–december).

Az elméleti vagy harcos, a konzervatív vagy demokratikus liberalizmus azonban inkább a valóság töredékeinek megismerésére ösztönzött, mint az egész valóság megismerésére, lényegében elszigetelte Olaszországot korunk történelmi folyamatától, a nemzeti újjászületés képét inkább egy idealizált múltba vetítette, mint a jelen fáradtságos folyamatának tekintett jövőbe. Togliatti azonban hamarosan és egyre határozottabban rátért arra az útra, amely megkívánja a haza nem töredékes, hanem szerves megismerését, az olasz munkásmozgalom harcainak és perspektíváinak egyre szorosabb összekapcsolását a változó világban élre tört nemzetközi munkásmozgalom harcaival és perspektíváival.

Már 1919–20-ban az Ordine Nuovo kulturális hasábjain Togliatti álláspontja világosan ebbe az irányba mutat. A munkáosztály konkrét mozgalmával fennálló kapcsolatait, az októberi szocialista forradalom hatása és Torinóban az üzemi tanácsok mozgalmában való részvétel arra készítette most Togliatti, hogy ebből az új álláspontból felülvizsgálja egész kulturális képzettségét, amely igen távol állott a klasszikus szociáldemokráciától — pedig ez jellemző volt a II. Internacionálé marxizmusára, az evolucionizmusra és az oekonomicizmusra korlátozódó marxizmusra, de kirajzolódott abban a válságban, amelyen az olasz kultúra átmént az első világháborút közvetlenül megelőző években. Togliatti most „leszámolt” fiatalkori tanulmányainak szerzőivel, egytől-egyig megvizsgálta arculatukat, amellyel az imperialista háború és a szocialista forradalom után mutatkoztak. Mivel pedig azoknak a belső vitáknak a során, amelyek elvezettek az olasz szocialista párttól a kommunista párt megalakulásáig, Togliatti szívesen hangoztatta, hogy az Ordine Nuovo csoportjának eszméi fejlődése hasonló utat járt meg, mint a történelmi materializmus megalapítóié, amennyiben a történelem hegeli felfogásából indult ki (*A mi ideológiánk* — l'Unità 1925. szeptember 23. — *olaszul*) ezeknek a „kulturális krónikáknak” az egészét együttevé úgy határozhatnánk meg, hogy ezek alkotják Palmiro Togliatti Német ideológiáját. Természetesen nem gondolunk a történelmi materializmus két megalapítójára (akkoriban egyébként is még ismeretlen) művének minden tekintetben képtelen utánzására, hanem az övékéhez hasonló leszámolásra a kortársakkal és azokkal a gondolkodókkal, akik a legerősebben hatottak fejlődésére.

Ennek a „leszámolásnak” és ennek a kritikai átgondolásnak kiindulópontját jelenti a csatlakozás a nagy bolsevik tapasztalathoz, a bolsevizmushoz, mint „munkaruhás szocializmushoz”, az októberi forradalomhoz, amelynek lényegét — egy 1919-i cikkének szavai szerint — az adja, hogy „összefonódik az osztályharc a demokratikus harccal”, és olyan társadalmat épít fel, amelynek alapjául szolgálnak nem „a szavazatok tűnő törvényességére alapuló demokratikus intézmények”, „hanem az új szervezetek, a szovjetek, olyan szerves közösségek kifejezői, mint a gyár, a műhely, a község, az ezred,” mindezek élén áll Lenin, az az ember, akinek lényeges érdeme az, hogy megmondja az igazat, nem titkolja el a nehézségeket, bátran harcba kelt a zűrzavar és a hamis forradalmiság ellen, s ilymódon értelmezte is a kommunista kormány munkájának nevelő jellegét” (l'Ordine Nuovo, 1919. május 24. I. évf. 3. sz.). Innen, ebből a tényleges történelmi próbából fakad elsősorban annak a tisztán értelmi jellegű igazságfogalomnak a tagadása, amely arra a feltevésre épül, hogy az eszmékkel eleve irányítani lehet a történelem menetét; innen ered az a kemény, kíméletlen táma-

dás, amellyel lesújt „ezeknek az értelmiségieknek a prófétai őrzöngésére, akik azt hiszik, hogy megjelölhetik a történelem folyását, mert kidolgoztak néhány jelentéktlenebb eszmét”, de akik „elvesztették a közvetlen kapcsolatot azokkal, akik konkrétan akarnak valamit, és remélnék valamit, elvesztették a legegyszerűbb igazság értelmét, azt, amelyért még egyesek élni tudnak” (l'Ordine Nuovo, 1919. május 15. I. évf. I. sz.). Fiatal éveinek mesterei közül csak kevesen állják ki ezt a felülvizsgálást, sőt teljesen talán senki, kivéve a nagy Romain Roland-t, vagy Arturo Farinellit, Gramsci egyik egyetemi mesterét, mert a Jean Christoph szerzőjével közös vonása volt, hogy „meg tudta értetni az összes nemzedékek és az összes nemzetek közreműködését az emberiség művészi és kulturális kincseinek kidolgozásában; ideértve a legtávolabbi korokat, a legkülönbözőbb népeket s az első látásra legkülönbözőbbeknek tetsző műveket” (l'Ordine Nuovo, 1919. május 15. I. évf. I. sz.), vagy pedig kivéve Georges Sorelt, aki „életszerűen fel tudta fogni valamely általános történelmi folyamat jellegét és meg tudta látni közvetlen hatását az egyesek tudatában”, mint „a proletariátus igazi filozófusa” (uo. 1919. december 6—13. I. évf. 29. sz.). Bírálataival a legszigorúbban elsősorban azokra az irányzatokra és olasz gondolkodókra sújtott le, akik fiatalkori tanulmányainak éveiben uralkodtak az olasz nemzeti kultúrán, és nyomatékosan hangsúlyozta, hogy nem tudnak megfelelni annak az új valóságnak, amely annyiféle új címke alatt meztelenül megmutatott „egy egész régi, sőt ősdi világot, az akadémikus szellemet, a politikai hozzá nem értést, a fecseget, a hiú és szószátyár Olaszországot, amely sohasem akar elmúlni”. Kemény ítélettel sújtotta az első nemzedék „hangoskodóit” („a politizáláshoz nem elég tűrhető lírikusnak lenni — jegyezte meg Piero Jahier paraszt-újságáról —, nem elegendők a legjobb morális szándékok, nem elegendő a legőszintébb jóakarat, mint ahogy az igazi népbarát nem az, aki csak dicsőíti és magasztalja a nép egészséges és szent erőnyeit. A politizáláshoz pontosan ismerni kell a történelmi tényeket és a mai valóságot, ezeket pontosan értékelni kell az általános elv alapján és össze kell kapcsolni az ismereteket és az értékelést a jelen és a jövő szükségleteinek organikus felmérésével” — l'Ordine Nuovo, 1919. augusztus 30. I. évf. 16. sz.), — kifejezetten kegyetlen volt azokkal az egészen fiatalokkal, akik a Voce és idealista követői nyomán tették meg első szárnypробálgatásaikat. Togliatti ledorongolta Piero Gobetti „Energie Nuove” című fiatalkori folyóiratát és polémikus célzattal úgy tüntette fel magát, mint „akinek az a pedáns szokása van, hogy kutatja, vajon a szavak mögött vannak-e egyáltalán dolgok (a pozitivistá!), olyan dolgok, amelyeknek van értelmük, nem pedig ostobaságok vagy olyan frázisok, amelyek rögtön kisiklanak a kezedből és szertefoszlának, amikor megpróbálsz megragadni konkrét jelentésüket”; olyan pedáns tanítónak tüntette fel magát, aki leckét ad egy közhelyeket szajkózó gyereknek, akivel szemben „az idealizmus tudósai és mesterei undorodnak és sértődnek meg legelőször” (l'Ordine Nuovo, 1919. május 15. I. évf. 2. sz.).

De éppen az idealizmusnak e mestereivel szemben bizonyult legteljesebbnek és leghatározottabbnak az alapvető szembeállítás. Giovanni Gentile, „ma az olasz filozófiai iskola legkiválóbb és leghallgatottabb mestere” a szocializmustól önromboló önbírálatot követelt. Togliatti viszont éppen az önbírálatot szegezi neki azzal, hogy „nem voltunk eléggé szocialisták” és utalt arra a történelmi leckére, hogy „a dolgozóknak meg kell szerezniük a képességet arra, hogy kivívják a maguk szabadságát és igazságát, megteremtsek a maguk államát”, és hogy „az egész világ szocialistái között messze hangozzék Lenin neve” (l'Ordine Nuovo, 1919. május 1. I. évf. I. sz.). Benedetto Crocenak pedig egy meg-

lehetősen békés hangulatú elméleti párbeszéd során azt az intelmet hangoztatta, hogy a legjobb emberi hagyományok igazi őreinek nem azokat kell tekinteni, akik pusztán passzív megőrző munkát végeznek, mert „a folyamatosság biztosítéka az ellenzésben, a tagadásban, a másra vágyásban is van, sőt a legszilárdabb ott, ahol az életbe lépő emberek friss, új, romlatlan tekintettel nézik; a hagyomány köti őket akkor is, ha ők az ellenkezőt hiszik, mint ahogy minden napi jelent színezi a múlt emléke, amelyet az ember megváltani, dicsőíteni akar. Ha nem lennének forradalmárok (egyének és osztályok), akkor fel kellene találni őket, mert az ő feladatuk az, hogy égve tartsák az emberi eredetiség lámpáját.” „Mi, a mai lázadók, végül a legjobb emberi hagyományok örökösei és folytatói leszünk” (l'Ordine Nuovo, 1919. május 24. I. évf. 3. sz.).

Ezek a szavak különösen megvilágítják azt a viszonyt, amelyet Gramsci, Togliatti és az Ordine Nuovo csoport legjobb fiataljai szándékoztak megteremteni hazájuk hagyományával és történelmével: tudásra szomjazó kritika ez, ellenzékké vált megismerése és folytatása a haza történelme legjobb irányzatainak. Kétségtelen az, hogy ha ma elolvassuk azokat a leveleket, amelyeket 1923-ban és 1924-ben egymásnak írt Antonio Gramsci, Palmiro Togliatti, Umberto Terracini, Mauro Scoccimarro és a többi fiatal, aki az Olasz Kommunista Párt megalakulása után olyan irányt és olyan vezetést akart adni a pártnak, amellyel a párt meg tudja oldani nagy feladatát és vezetni tudja Olaszország szocialista megújódását (Palmiro Togliatti néhány évvel ezelőtt kiadta ezeket a leveleket *Az Olasz Kommunista Párt vezető csoportjának kialakulása* című kötetben), akkor le tudjuk mérni egész jelentőségében azt a megújító erőt, amelyet ez a „vezető csoport” képviselt a maga értelmi és erkölcsi feszültségével hazánk történetében. Ennek a politikai tervnek a tagoltságában és kibontakoztatásában, amelyet az első nagy próbatétel előtt álló fiatalok egy csoportja fogalmazott és valósított meg, hiába keresnénk olyan hangsúlyt, amely ne lenne szorosan politikai jelentőségű, hiába keresnénk személyes hangú szót, vagy a habozás legkisebb jelét, hogy egyéni aggodalmakról ne is beszéljünk. A romanticizmus korában nemzeti egységre emelkedett ország politikai hagyományaival szemben ez a politikai aszkézis, a politikának, mint valami szigorú proletártudománynak ez a felfogása és ez a gyakorlata azt a benyomást keltetheti, mintha a nemzeti hagyományokkal szemben érzéketlenek lennének, elszakadnának ezektől a hagyományoktól. Pedig egyáltalán nincs szó ilyen érzéketlenségről, mert ezeket a fiatalokat áthatotta a nagy szenvedély, hogy megválthatják az embereket a társadalmi és a politikai rend megújódásán keresztül. Nem szakadtak el hazájuk valóságától sem, mert a forradalmi pártnak ez az „új” vezető csoportja az Olasz Kommunista Párt politikai irányvonalának megújódását az ország történelmének és valóságának olyan átfogó és sokrétű elemzésére és ismeretére alapozza, amilyennel korábban Itália történetének és valóságának egyetlen forradalmi ereje sem rendelkezett. Azok a tézisek, amelyeket Gramsci és Togliatti előterjeszt és elfogadtat az 1926 januárjában Lyonban megtartott III. pártkongresszuson és amelyek az Olasz Kommunista Párt tulajdonképpeni alapokmányát képezik, a kritika éles fényével világítanak oda, ahol az olasz munkásmozgalom korábbi irányzatai csupán a problémák gomolygó, jellegtelen halmazát látták. Innen ered az a történelmi öntudat, amely az Olasz Kommunista Párt politikájának egyik jellemző vonása: a szocializmusért vívott harcban az olasz munkáosztálynak fel kell vetnie és meg kell oldania a bátoratlan és félbemaradt burzsoá forradalom által nyitva hagyott problémákat, miután ez a forradalom olyan nemzeti egységet teremtett meg, amelyet gazdasági, társadalmi és kulturális tekintetben egyaránt mélyre-

ható különbségek tesznek bizonytalanná. „Nálunk »az új úrral megmarad a régi« — írta egyszer Togliatti (*Demokrácia és szocializmus* — l'Unità 1960. március 8.). Alessandro Manzoni „Adelchi” című tragédiájának kórusából kölcsönözve a szavakat, hogy jelezze, hazánkban a tőkés kizsákmányolás összefonódik a feudális elnyomás maradványaival. Ebből a történelmi tudatosságból olyan stratégiai vonal ered, amely össze akarja kapcsolni a demokratikus követeléseket és a szocialista célokat, s ezért az ország megújulásáért vívott harcban élenjáró politikai erő feladatává teszi nemcsak azt, hogy a szocializmus általános programját összekapcsolja a tömegek mindennapos mozgalmával, hanem még inkább azt, hogy összefogja és irányítsa a lakosságnak mindazokat a rétegeit, amelyek objektíve érdekeltek abban, hogy a szocializmus felé vezető úton megtalálják a demokratikus forradalom betetőzését.

Ennek a politikának első nagy próbatétele volt a fasizmus megismerése és az ellene való harc, Togliatti pedig eleget téve ennek a feladatnak felbecsülhetetlen értékű szolgálatot tett az egész nemzetközi munkásmozgalomnak. Antonio Labriola egy alkalommal arról írt, hogy Marx és Engels az 1848—49-es forradalom veresége után hogyan vizsgálta a kapitalista fejlődést és a nemzetközi politikai helyzet alakulását, és azt mondta, hogy „megérteni a reakciót annyi, mint folytatni a forradalom művét”. A dolog azonban egyáltalán nem volt könnyű annak, akinek a fasizmussal kapcsolatban kellett végrehajtania ezt a megvilágító és iránymutató munkát egy olyan forradalmi politikai mozgalom számára, amelynek kíméletlen harc tüzeiben kellett tevékenységét kifejteni, szembe helyezkedve a megalkuvás és a megegyezés minden formájával. Az a radikális kritika, amelynek az Ordine Nuovo csoportja alávetette az olasz társadalom rendjét, kezdetben inkább a fasizmus értelmezésének vonalán mozgott, erősen hangsúlyozta a fasizmus osztály-elemeit, benne az összes konzervatív és reakciós érdekek összefonódását, majd pedig megmutatta a fasizmust szoros folyamatossági viszonyban a régi uralkodó osztályok hagyományos politikájával. Kezdeti meghatározás szerint a fasizmus „a burzsoá diktatúra új formája . . .” (*A fasizmus mint politikai párt* — l'Ordine Nuovo, 1921. szeptember 9.), majd az olasz burzsoázia új politikai álarca: „a kapitalizmus, amely annakidején felhasználta a liberális Giolitti diktatúráját — írta például Togliatti 1923. március 29-én a trieszti Il Lavoratore című lap egyik cikkében *Parlamentarista ábrándok* cím alatt —, ma a fasiszta Mussolini diktatúráját használja fel. Van egy diktatúra, amely a személyi diktatúrák felett áll. Ez pedig az uralkodó osztály, az olasz burzsoázia diktatúrája az összes feudális és katolikus maradványokkal erősen keveredve, annak az osztálynak a diktatúrája, amely mindig ura volt a proletariátus ellen vívott harc színhelyének. Tegnap a parlamentet használta fel, ma a feketeingeseket.” De már kezdettől fogva Togliattiban két tényező is szembefordult a fasizmusnak ezzel a leegyszerűsítő meghatározásával, amely meg tudja mutatni ugyan a fasizmus reakciós lényegét, de nem tudja megvilágítani a reakciónak azt a sajátos formáját, amelyet a fasizmus képvisel, s ennél fogva nem tudja megmutatni azokat a harei módokat és összefogásokat sem, amelyeket alkalmazni kellett volna előbb azért, hogy meg tudják akadályozni a fasizmus uralomra jutását, később pedig azért, hogy megdöntsék a fasizmust. Az első ilyen tényező a népi tömegek iránti nagy bizalom, csodálat a népi tömegeknek a fasizmus ellen vívott harca iránt: újra el kellene olvasni azokat a ragyogó, bizakodó tudósításokat, amelyeket Palmiro Togliatti 1921 márciusában küldött az Ordine Nuovonak Firenzéből és külvárosaiból, ahol a lakosság fegyverre kelt a fasiszták ellen, jelezve rögtön, hogy a fasizmus tér-

hódítását távolról sem szabad elkerülhetetlennek tekinteni. Másfelől a nép antifasiszta harca iránti szolidaritást egyre jobban megvilágítja az osztályok és a társadalmi csoportok között fennálló viszonyok alapos elemzése, amelyen keresztül Gramsci és a párt új vezető csoportja ismerkedett az Olaszország megújíthatóságához vezető úttal.

Ismeretes, hogy milyen megállapításokra jutott Togliatti 1926 és 1928 között a fasizmus jellegéről folytatott vitában, amikor az Olasz Kommunista Párt élén folytatnia kellett Antonio Gramsci művét és az Internacionálé keretein belül lefolytatott heves viták során. Togliatti elvetette a könnyű azonosítást, amely szerint a reakció (a reakció minden formája) egyenlő a fasizmussal.

A fasizmus a reakció sajátos, különös formája — írta Togliatti az 1928. évi „*Internationale Communiste*”-ben — és jól meg kell érteni, hogy miben áll ez a sajátossága. Nem szabad azt képzelni, hogy erre az elemzésre csupán azért van szükség, hogy objektív és tudományos megkülönböztetést tudjunk tenni. Elengedhetetlenül szükség van erre az elemzésre azért is, hogy elérjünk egy politikai célt, hogy pontosan meg tudjuk határozni azt az álláspontot, amelyet el kell foglalnunk a fasizmussal szemben úgy, ahogy az ma előttünk áll, főképpen pedig, hogy meg tudjuk határozni, hogy milyen magatartást tanúsítsunk a jövőben a fasiszta mozgalom előkészületi és kifejlődési időszakában.

A kommunista párt vezetője abban az országban, ahol először kerekedett felül a fasizmus és tudta megszerezni a hatalmat, kötelességének tartotta megmagyarázni, hogy ez hogyan történhetett meg, igyekezett megjelölni, hogy tulajdonképpen mi is az a reakciós politikai irányzat, amely fenyegetően terjedt az egész kapitalista Európában. És válasza az volt, hogy a fasizmus valóban az olasz uralkodó osztály mélységesen reakciós elhivatottságából született meg, abból a módból, ahogy ez az uralkodó osztály reagált az országnak az imperialista háborúban való részvétele nyomán hangsúlyozottabbá vált ellentéteire és ahogyan elzárta az utat a dolgozó tömegek feltörekvő lendülete előtt. De ugyanakkor a fasizmus meg tudta szerezni a hatalmat és szilárdan meg tudta vetni a lábát az olasz társadalom vezetésében, amennyiben tömegmozgalom formáját öltötte fel — s ebben van Togliatti elemzésének sajátosan új eleme —, vagyis amennyiben a fasizmus, mint a reakció sajátos formája, létre tudta hozni heterogén társadalmi erők szövetségének széleskörű, bonyolult rendszerét az uralkodó kiváltságos osztályok diktatúrájának javára. A szövetségeknek ez a rendszere pedig azért tudott megvalósulni — s íme itt van a fasizmusnak ebből az elemzéséből levont eredeti politikai útmutatás —, mert nem volt megfelelő a munkásmozgalom harci stratégiája, gyengék voltak és széthúztak azok az erők, amelyek pedig egyaránt érdekelték lettek volna abban, hogy elállják a fasizmus útját. A helyzetek differenciált elemzése és szívós harc a tömegek szerte ágazó összefogásának élén — Togliattinak a fasizmus problémájával kapcsolatos megállapításai elvezettek ahhoz a következtetéshez, hogy a fasizmus térhódítása nem feltartóztathatatlan és nem is végzeteszerű. Ezt pedig nem úgy kell érteni, hogy némely nemzet társadalmi viszonyai eleve megmentik a nemzetet a fasizmustól, illetve másokat arra kárhoztatnak, hanem úgy, hogy mindenütt meg lehet akadályozni azt, hogy a fasizmus kialakítsa sikerének tömegbázisát.

Egyik legutóbbi tanulmányában (*A Kommunista Internacionálé történetének néhány problémája* — Rinascita 1959 július—augusztus) Togliatti erősen megbélyegezte a „szociálfasizmus”. „osztály az osztály ellen” jelszavát, amely 1929 és 1935 között érvényesült a Kommunista Internacionálé politikájában,

kiélezetten forradalminak tüntetett fel egyes helyzeteket, amelyek pedig rendkívül bonyolultak voltak, és számos országban tovább mélyítette az ellentéteket a munkásosztály pártjai között, vagy megnehezítette és akadályozta a demokratikus és népi erők egységének megteremtésére irányuló törekvéseket. Kutatásaink és ismereteink jelenlegi fokán még nehéz lenne megmondani, melyek voltak a Kommunista Internacionálé X. plénuma által 1929-ben végrehajtott „baloldali” fordulat tényleges indítékai. Nem áll módunkban meghatározni, hogy egyáltalán, illetve milyen mértékben fakadt ez a fordulat a tőkés világ közelgő katasztrófájának előrelátásából, amely az 1929-es esztendő drámai gazdasági válságának hatására vált lehetségessé, vagy pedig valamilyen módon közvetve érezte hatását a Kommunista Internacionálé vonalára a Szovjetunió első ötéves tervének megindulása abban az „egyetlen országban”, amely megkezdte a szocializmus építését, és amelynek vezetői tudatában voltak a gazdasági válságok és a rabló háborúk között fennálló szoros összefüggésnek. Kétségtelen, hogy Togliatti számára az 1959. évi kritika egyúttal önkritika is volt azért, hogy annakidején ő is osztotta ezeket a jelszavakat, nem tudta kivonni magát hatásuk alól, s így hozzájárult ahhoz, hogy azok a jelszavak valamilyen formában befolyásolták az Olasz Kommunista Párt irányvonalát.

Nos, miért és milyen mértékben befolyásolta az Olasz Kommunista Párt irányvonalát az Internacionáléban bekövetkezett balrafordulás? Az Olasz Kommunista Párt IV. Országos Tanácsának 1956 áprilisában megtartott drámia ülésén az SzKP XX. kongresszusának leleplezései után vita indult meg az Olasz Kommunista Pártnak a sztálini korban tanúsított magatartásáról, és Togliatti erre a problémára olyan választ adott, amely megnyitja az utat a dolgok megértéséhez, mégpedig nemcsak 1929-cel kapcsolatban, hanem annak az időszaknak más szakaszaival kapcsolatban is.

Amikor szemben álltunk azzal a katasztrófával, amelybe hazánk az első világháború nyomán sodródott, a feladat, amelyet magunk elé tűztünk, világos volt: meg kell teremtenünk az olasz munkások és dolgozók élenjáró pártját, amely a marxizmus—leninizmus tanítását követi. Ez volt a cél, amelyet magunk elé tűztünk, ez volt az, amit el is végeztünk. Mindent megpróbáltak, mindent elkövettek, hogy ebben megakadályozzának bennünket, megölték Gramscit, megölték Curielt, megölték legjobb embereinket, akik sorainkban harcoltak! Mi pedig az egész időszakban, amikor kénytelenek voltunk illegálitásban dolgozni, amikor legjobbaink börtönben vagy száműzetésben voltak, mi a legszorosabb kapcsolatot tartottuk fenn mindig — bátran ki merem mondani — a Szovjetunió Kommunista Pártjával, amely győzelemre vitte az első proletár-forradalmat és haladt előre a szocialista társadalom felépítésének útján. Ez volt a mi osztályrészünk, ez volt a zászlónk, ez volt az életünk (L'Unità 1956. április 6.).

Igaz, a két világháború között a legkeményebb és a legnehezebb évek nemcsak a Szovjetunió vagy Európa, hanem a nemzetközi kommunista mozgalom történetében is „az egyetlen országban megvalósuló szocializmus” évei voltak, amelyekben mindannak a megvédése és megszilárdítása, ami a szocializmusból már megvalósult vagy megvalósulóban volt, úgy számított, mint az egész nemzetközi kommunista mozgalom szigorú és kizárólagos próbatétele. Erről — mint Togliatti az utóbbi hónapokban elmondotta és dokumentálta — Gramsci és Togliatti között sok vonatkozásban jelentős vita bontakozott ki:

még 1926-ban, vagyis akkor, amikor az Internacionáléban éreztették hatásukat a Szovjetunió Kommunista Pártja vezető csoportjában az európai és ázsiai forradalmi mozgalom elmaradottsága következtében támadt ellentétek, amelyek középpontjában éppen a szocializmus egyetlen országban történő felépítése lehetőségének és ütemének problémája állott, Togliatti a mesterével és barátjával, Antonio Gramscival folytatott levelezési vitában arra az álláspontra helyezkedett, hogy a többi ország kommunistáinak feladata nem az, hogy beavatkozzék ebbe a vitába, hanem az, hogy behatóan megismerje döntő motívumait. Lehetett ez olyan taktika is, amelyet az akkori erőviszonyok ismerete diktált, s valóban ez is volt, de, mint Togliatti *Az orosz kérdés tanulmányozásához szolgáló irányvonalak* című tanulmányában (Lo Stato Operaio — 1927 április) rávilágított, burkoltan benne volt az is, hogy elsősorban „meg kellett emésztetni” az orosz tapasztalatokat, amit Lenin maga is elengedhetetlenül szükségesnek tartott a külföldi elvtársak számára, hogy levonhassák a szükséges tanulságokat saját politikájuk alakításához; ehhez pedig a tanulmányozás során felül kellett emelkedni a hatalom megszerzését megelőző és követő időszak közötti megkülönböztetésen, és el kellett fogadni a „hegemónia” elvét, amely az októberi forradalom előtt és után a bolsevikok előretörésének vezérelve volt.

Togliatti 1929 és 1935 közötti munkásságában tehát nem veszett el teljesen sem a fasiszmus differenciált elemzése, sem pedig azok az útmutatások, amelyek ebből az elemzésből születtek meg a fasiszmus megdöntését vagy előretörésének megakadályozását célzó politikai harcra. Nem veszett el elsősorban az olasz párt számára, amely azt a politikai fordulatot nemcsak „a jobboldali opportunizmus” elleni harcra és képviselőinek a vezető szervekből való kizárására használta fel, hanem az olaszországi fasiszmus ellen vívott harc fokozására is, miközben ezt a harcot egyre inkább áthelyezte a tömegek életének síkjára és habozás nélkül magukat a fasiszta tömegszervezeteket jelölte meg, mint olyan alapvető fontosságú központokat, amelyeken belül a pártnak kezdeményeznie, tevékenykednie kell. Véleményem szerint útmutatásai nem veszttek el a nemzetközi kommunista mozgalom számára sem: Togliatti felszólalásai a Kommunista Internacionáléban és a Lo Stato Operaio-ban közölt elméleti írásai következetesen a faszizmussal foglalkoztak, mint tömegbázissal rendelkező reakciós mozgalommal, és változatlanul a tömegek között folytatott harcban jelölte meg azt az utat, amelyen haladva határozottan és eredményesen lehet szembeszállni a faszizmussal Németországban és Ausztriában, Franciaországban és Spanyolországban, de állandóan figyelve a „nemzeti utakat” (a kifejezés nem azokból az évekből való, de a gondolat lényegében már jelentkezik) és azokat a jellemvonásokat, amelyeket a fasiszmus esetről-esetre felvet. Kétségtelen, hogy a politikai csoportok közötti viszonyokra vonatkozó útmutatásait korlátozzák vagy elfedik a Kommunista Internacionáléban akkor uralkodó jelszavak, illetve hogy pontosabbak legyünk, önálló kutató tevékenysége 1935-ig sohasem terjed ki erre a síkra. De aki ma elolvassa legjelentősebb írását, azt, amely arról az országról szól, ahol a fasiszmus a legfenyegetőbbben hódít tért — A német és az olasz helyzet közötti hamis analógiáról (Lo Stato Operaio — 1932) —, feltétlenül meglepetéssel látja, hogy már akkor, Hitler hatalomra jutása előtt egy esztendővel figyelmeztette a Német Kommunista Pártot, ne vegyen mindent egy kalap alá, teljes súlyosságukban értékelje az egymást követő fasiszta puccsokat, amelyeket a hagyományos vezető csoportok kezdeményeztek a német államon belül, de figyelmeztette arra is, hogy a mérközést ne tekintse befejezettnek és elvesztettnek mindaddig, amíg fennáll a lehetőség annak, hogy a nemzeti szocializ-

mussal szembe tudja állítani a tömegeket, amelyek a modern társadalom ellenőrzése és vezetése szempontjából döntő erőt jelentenek. A Német Kommunista Pártnak tanulnia kell az olasz munkásmozgalom hibáiból, de ezekből csak akkor tudhatott tanulni, ha megérti a maga sajátos helyzetét és ennek megfelelően jár el.

A közös elemek ismerete a legjobb iránymutató ahhoz, hogy megértsük a fasiszmus lényegét és céljait, de a fasiszta mozgalom kibontakozásának konkrét útjait az egyes országokban, a fasiszmus céljai elérésének módját és formáit az egyes országokban nem lehet megérteni, még kevésbé pedig meghatározni valamiféle séma alapján, amelyet analógiás következtetéssel az olasz tapasztalatokból szűrnék le.

Azok, akik valamely mozgalom történetét vagy egy ember életrajzát szeretik feltétlen pozitív vagy negatív jellel ellátott tömbszerű szakaszokra osztani, Togliatti életének ezt az időszakát „sötét” időszaknak szokták nevezni, mert ekkor — mondják — passzívan belenyugodott az események alakulásába. Minden valószínűség szerint azonban ebben az esetben is sokkal bonyolultabb a viszony az ember és kora között. Sőt, személyes véleményem szerint különös érdeklődéssel kell figyelni Togliatti életútjának éppen az ilyen szakaszait, amikor olyan irányvonalak érvényesültek a mozgalomban, amelyek kialakításában maga nem működött közre és amelyek nem is feleltek meg Togliatti eredeti elképzeléseinek. Az ilyen momentumokban, amelyek közé kell sorolni „a hidegháború” éveit is, éppen világosan meg lehet látni a szigorú fegyelem és a kritikus öntudat, a forradalom ügye iránti feltétlen odaadás és az önálló útkeresés ragyogó s olykor küzdelmes összefonódását, amely Palmiro Togliatti harcos forradalmár életét jellemezte.

Nem érti meg tehát Togliatti ezekben az években kifejtett tevékenységének sajátos lényeges értelmét az, aki csodálkozik azon, hogy 1935-ben a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa által jelzett történelmi fordulat idején Togliatti ott van a döntő főszereplők között, illetve Togliatti részvételét úgy tünteti fel, mintha az csupán mások által önállóan elhatározott, általános vonal iránti engedelmesség lenne. Ezen a kongresszuson, amely az egységes antifasiszta harc első tapasztalatainak általánosításaival elindította a népfront-politikát, hogy elzárja az utat a fasiszmus és a háború előtt, Togliatti — mint ismeretes — beszámolót mondott a nemzetközi politika problémáiról, az imperialista háború előkészületeiről és a Kommunista Internacionálé feladatairól. Ez a beszámoló bizonyos formában maga is az olaszországi, majd pedig a nemzetközi fasiszmus elemzésének eredménye. *A fasiszta Olaszország háborús tűzfészek* (L'Internationale Communiste — 1927 február) — ez volt egyike azoknak a megállapításoknak, amelyekre Togliatti a fasiszmus elemzése során jutott, miközben folytatta és tovább fejlesztette az olasz helyzetnek Antonio Gramsci által végrehajtott „jellemezését”: rámutatott a szélsőséges revizionizmus és az imperialista hatalmak megegyezése között ingadozó olasz fasiszta külpolitika következetlen és szemmel láthatóan ellentmondásos vonalvezetésére, amelynek mélyén állandóan ott húzódott a Szovjetunió ellen irányuló agresszív fenyegetés: az olasz imperializmusnak ez a szerep jutott ártalmatlannak egyáltalán nem mondható gyengeségénél s következőképpen annál a helyzeténél fogva, amelyet elfoglalt az imperialista front egészében. (*Az olasz fasiszmus külpolitikájának megértéséhez* — Lo Stato Operaio, 1933 május). Másként, sokkal tömörebben és általánosabban jelentkezett a háborús fenyegetés akkor, amikor az Európa szívében elterülő és az elszenvedett vereség miatt revansra vágó Németország nagyhatalmi imperializmusa részéről kezdett megnyilvánulni. Togliatti azonban éppen ezzel a súlyosabb

fenyegetéssel szemben mutatott rá beszámolójában első ízben arra, hogy el lehet kerülni a háborút, csak mozgósítani kell nagy harcra a békéért mindazokat az erőket, amelyek a világ első szocialista államával együtt készek összefogni, hogy elhárítsák az emberiség feje felől a katasztrófa fenyegető rémét.

A történészek már felvetették a problémát, hogy befolyásolta-e és ha igen, milyen mértékben a Kommunista Internacionálé által 1935-ben végrehajtott nagy fordulatot annak a Szovjetunióknak a külpolitikája, amely Hitler hatalomra jutása után egyre jobban foglalkozott a „kollektív biztonság” gondolatával, s egyre jobban érezte a szükségét annak, hogy Hitler ellen nemzetközi szövetséget kell létrehozni. A kérdés fel van vetve. Véleményem szerint azonban téved Isaac Deutscher, amikor az Espresso által képviselt olasz barátai számára megpróbálja Togliatti úgy feltüntetni, mint a népfront-politikának óvatos ügyvivőjét, mint egy forradalmi mozgalom fékező szárnyát, illetve legfeljebb mint egy passzív forradalom védekező stratégiáját. A spanyolországi háború tapasztalatai, Togliatti szerepe ebben a háborúban és ennek Togliatti által adott értelmezése és általánosítása egyáltalán nem értelmezhetők politikai visszavonulásként. Ellenkezőleg, ezek előretörő stratégiának, demokratikus mozgalomnak, a szocializmus felé való haladásnak a megnyilvánulásai, s azt jelzik, hogy ez a stratégia, ez a mozgalom a fasiszta veszély visszaverését és megfutamítását célzó harcból indul ki, de olyan társadalmi és politikai erők összefogását szorgalmazza, olyan harcra célokat tűz ki, amelyek végeredményben nemcsak a fasizmus politikai megnyilvánulásainak, hanem gazdasági és társadalmi gyökereinek a megszüntetéséhez vezethetnek el. A szocializmusért vívott harcot tehát nem úgy tekinti, mint a történelmi fejlődés egy pontos és meghatározott szakaszának célját, hanem mint olyan mindennapos harcot, amely magával a demokráciáért vívott harccal együtt megy lépésről-lépésre előre.

Koránt sincs tehát szó olyan védekező stratégiáról, amelynek célja egy adott központot fedezni, hanem olyan próbálkozás első, sokatmondó tapasztalataival állunk szemben, amelynek célja előbbre jutni a szocializmus felé, olyan helyzetben, amely más mint az októberi szocialista forradalom idején volt, szoros szálakkal fűződik a nemzetközi munkás- és demokratikus mozgalomhoz, de amelyet az olasz társadalom döntő erőinek érzékelése és összekapcsolása útján határoz meg. Palmiro Togliatti hosszú és tartalmas életrajzában ez az a szakasz, amely közvetlenül megelőzi „a szocializmushoz vezető olasz út” politikáját, azt a politikát, amely Togliatti összes korábbi tapasztalatainak közvetlen folytatása és amelynek Togliatti kezdeményezője lett, amikor interpretálta és vezette a kommunisták egységes harcát az ellenállás idején.

A szocializmushoz vezető olasz út kidolgozásához és a megvalósításáért vívott harchoz kapcsolódik — a „salernói fordulattól” kezdve — Togliatti politikai és szellemi tevékenységének utolsó időszaka. Kétségtelenül ez az az időszak, amelyben személyisége a legélesebben kirajzolódik, nem mint olyan kis párt vezére, amelynek hős káderei azért küzdenek, hogy a kegyetlen diktatúra által elnyomott ország dolgozó tömegeivel kapcsolatot tartsanak fenn, hanem mint olyan nagy tömegpárt vezetője, amelyben a munkáosztály mellett tömörülnek a parasztság, a középosztály és az értelmiség széles rétegei, és amely már nemcsak befolyásolni akarja a nemzet életét, hanem döntő módon hatni is tud rá. Legyen szabad tehát ezzel a témával kapcsolatban kiválasztanom csupán egyetlen kérdést, amely joggal vált ki érdeklődést és vitát az olasz politikai életben: ez pedig annak a módnak a kérdése, hogy Togliatti hogyan fogta fel és állította be nemcsak a társadalmi osztályok és csoportok szövetségét, hanem az Olasz

Kommunista Párt és a többi olyan politikai párt közötti kapcsolatokat is, amelyek Olaszországban a szocializmus felé vezető olasz úton való haladásban érdekelt társadalmi erőket képviselnek. Sőt, legyen szabad leszögezmem éppen azt, hogy a politikai viszonyoknak ez az állása pótolhatatlan tényezője a szocializmushoz vezető olasz útnak, konkrét megnyilvánulása annak a történelmi tömbnek, amely Olaszországban új állam alapításán munkálkodik.

Úgy hiszem, minden nehézség nélkül elfogadhatjuk azt, hogy e szövetség szükségszerűségének elismerése politikai, nem pedig csupán társadalmi értelemben Togliatti számára lassú és fáradságos folyamatot jelentett. Véleményem szerint ennek a felismerésnek az útjában nem állott az a tény, hogy a Szovjetunióban a sajátos történelmi feltételeknél fogva a szocializmus mint egyetlen pártra alapuló politikai rendszer valósult meg, a forradalmat és a szovjet társadalom átalakítását szervező pártra épülő politikai rendszerként. Véleményem szerint ezzel kapcsolatban nem lehet szó csupán annak a „kényszerzubbonynak” a hatásáról sem, amelyet a „sztálini mítosz” kényszerített rá adott pillanatban a nemzetközi kommunista mozgalomra és amelyről Togliatti beszélt az Olasz Kommunista Párt X. kongresszusán elhangzott beszámolójában. Ennek a nehézségnek az eredetét inkább a többi olasz politikai párt radikális bírálatában kell látnunk, amelynek jegyében született meg Olaszországban a kommunista párt, és egy olyan helyzetnek a tartós fennállásában, amely inkább igazolta, mint cáfolta ezt a bírálatot. Igazolás volt elsősorban az olasz dolgozók hagyományos pártja, a régi szocialista párt felé olyan nehéz, de nélkülözhetetlen megújító vitában, amelyben Togliatti ennek a pártnak a hivatalos meghatározásában „a vidéki esetlenség és a szatócs ügyeskedés, az értetlenség és a hiúság keverékét” látta, „a jellemiszilárd-ságnak nevezett konokságot, a lelkesedésnek feltüntetett szónokiasságot és, ami még lényegesebb, a tespedt tétlenséget a világos megértés és a gyors előrelátás helyett” (*A tapasztalat kincsestára* — Il Lavoratore, 1923. április 26.). Nem kevésbé vonatkozott ez az indokolt bírálat a polgári demokratikus pártokra, amelyek belekeveredtek a fasiszmussal való együttműködés vagy megbékélés halálos ölelésébe. Az olasz katolikusok politikai szervezete, a Néppárt vonatkozásában az Olasz Kommunista Párt kezdettől fogva szakított az olasz munkásmozgalomban a katolikus népi tömegek szociális és politikai megnyilatkozásai iránt tanúsított nyers magatartással, s bírálta ennek szűkkeblű klerikális-ellenességét, amely nem tudja meglátni az olasz társadalomnak a katolikus népi tömegek megnyilvánulásaiban is tükröződő dinamikus elemét. Az a válság azonban, amelybe a fasiszmussal való együttműködés taszította a Néppártot, ennek a megértésnek inkább szociális mint politikai vonatkozását hangsúlyozta. Más szóval a kommunisták bírálata (ebben az értelemben Gramsci és Togliatti között nem tehetünk különbséget), amellyel az olasz politikai pártokat illették, tulajdonképpen a risorgimentoból megszületett olasz állam oligarchikus-alkotmányos rendszerének bírálata, amely rendszer tehetetlen a saját felbomlásával szemben is, s ez a bírálat végül kiterjed ennek a rendszernek belső ellenzőire is. Kétségtelen, hogy ennek a liberális államnak a vége a munkásosztály és az egész ország előtt felvetette a szabadság kérdését. De lehet-e liberálisnak tekinteni jogi formáiban is azt az olasz liberális államot — tette fel a kérdést Togliatti a szakszervezetekre vonatkozó fasiszta törvényhozással kapcsolatban —, amelyben „tökéletlen a hatalom megosztása, nincs lehetőség törvényileg ellenőrizni a végrehajtó hatalmat, s a mindennapi gyakorlat szerint a bírák a miniszterek rendelkezésére állnak, a törvényszékeket megfosztották attól a joguktól, hogy halálbüntetést szabjanak ki, s ezt a jogot gyakorlatilag a rendőrségre ruházták”? (*A szabadság*

és a mensevikek — l'Unità 1925. december 19.) A fasizmus megdöntéséért vívott harcnak nem lehetett célja olyan szabadság kivívása, amelyet formai tisztaságában is sértenek határozott osztálykorlátok, hanem olyan felszabadító szabadság, olyan emancipálódási folyamat, amely határozottan vonatkozik a politikai viszonyok formáira, mert átalakító hatással van az ország társadalmi struktúrájára és elősegíti egy új vezető osztály kialakulását. Togliatti és az Olasz Kommunista Párt több ízben is éles vitákban szállt szembe az olasz antifasizmusnak akár leghaladóbb erőivel is (gondolok különösen a Giustizia e Libertà-val 1930—31-ben folytatott vitára), s ha jól megnézzük, ennek a vitának a lényege az volt, hogy keressék és megvédjék a szabadságnak ezt az új tartalmát, annak a vezető szerepnek a tudatosságát, amely e szabadság kivívásában a munkásosztályra és pártjára hárult. Annak a haladó demokratikus erőnek a megalakulásában, amely kifejezésre jutott az Akciópártban, Togliatti olyan politikai irányzatnak az újjászületését látta, amely életerős volt a risorgimentóban, de kimerült és elfajult az olasz egység megvalósulását követő évtizedekben. A La Malfaval folytatott egész szakadatlan vitának az alapja annak a társadalmi korlátozottságnak a tudatában van, amelyet elkerülhetetlen történelmi szükségszerűséggel ennek az irányzatnak ad a munkásosztály pártjainak megjelenése és érvényesülése, miközben állandóan és fáradtságosan keresik a megegyezést a közös célok meghatározása és elérése érdekében.

Már néhány hónappal Olaszországba való visszatérése előtt, 1943. november 26-án Moszkvában egy beszédében Togliatti a különböző pártok együttműködésének szükségességéről a következőket mondta:

Ma még korai arra gondolni, hogy konkrétan milyen lesz az az Olaszország, amelyet a fasizmus teljes szétzúzása, a német betolakodók elűzése és szétzúzása után újjá akarunk építeni. Azt viszont már most kötelességünknek tartjuk kijelenteni, hogy abban az országban, amely átélte húsz évi fasiszta uralom tragikus tapasztalatit és most a fájdalmas megpróbáltatások után kimerült, meggyötört, feldúlt ország, lakosságának jelentős részét pedig politikailag újra kell nevelni, tehát ebben az országban, ebben a helyzetben képtelenség lenne egyetlen párt kormányzására, vagy egyetlen osztály uralmára gondolni, az összes népi, demokratikus erők egységét és szoros együttműködését kell az olasz politika tengelyébe állítani, ez lesz az az alap, amelyre felépül majd egy igazi demokratikus rendszer, hogy kiírta a fasizmus gyökereit s az országnak komoly biztosítékokat adjon annak a tragikus kalandnak minden lehető megismétlődése ellen, amelyre Olaszország ráfizette jólétét, szabadságát, függetlenségét és becsületét (*Olaszország és a hitleri Németország ellen vívott háború* — Moszkva 1955. 94. oldal, olaszul).

Ezekben a szavakban egészen más van, mint amit valamilyen politikai szükségszerűségbe való beletörődésnek lehetne nevezni, mégpedig nemcsak azért, mert ide vezet minden korábbi elméleti fejtegetése az összes kritikai és önkritikai tényezőkkel együtt, hanem azért is, mert az a szabadság, amelyért Olaszországban fegyveresen kezdtek harcolni, a dolgozó osztályokra hivatkozó csoportosulásoktól, vagy a kommunistáktól eltérő politikai erők számára is olyan szabadsággá változott, amely már nem tekintett visszafelé a múltba a liberális állam felé, hanem a jövőbe, az olasz antifasiszta demokrácia irányába mutatott.

Az ellenállás antifasiszta egységéből megszületett Olasz Köztársaság megalakulása találkozó pontja lett — történelmileg helyes leszögezni, hogy első találkozó pontja lett — különböző eredetű szolidáris elgondolásoknak és társa-

dalmi eszményeknek, a polgári és politikai szabadságjogok új tartalmi meghatározásának kezdete lett. Azért hangsúlyoztam, hogy első találkozási pontról van szó, mert úgy látom, hogy egyesek nem tudnak ellenállni annak a könnyű kísértésnek, hogy elnagyolt ideológiai tákolmányokkal oldjanak meg egy olyan bonyolult helyzetet, amelyet csak hosszú, fáradságos történelmi folyamat útján lehet megoldani, s ebben a főszereplők a dolgozó tömegek, amelyek ezeknek az eszméknek, ezeknek a tartalmaknak legilletékesebb hordozói. Mint Gramsci társa és tanítványa, Togliatti a katolikusokhoz fűződő kapcsolatok problémáját mindig a tömegek helyzetéből és igényeiből kiindulva vetette fel, mind az ország társadalmi megújulásának kérdésében, mind pedig a kommunista és a katolikus tömegek szükségszerű párbeszédének kérdésében, hogy megmentse a békét és a kultúrát az atomháború pusztításától, mert megértette, hogy ez a találkozó nem valósulhat meg sem az aprópénzre váltott „tárgyi politikában” sem pedig az elméletek előzetes megbékélésében, hanem csakis abban a harcban, amelynek célja igazságos társadalom és korszerű állam felépítése Olaszországban.

A köztársasági alkotmány 7. cikkelyének megszavazásától, s vele mindattól, amivel ez együtt járt (vagyis e tömegek találkozója és együttműködése perspektívájának fenntartása minden szakadár és egységbontó manőver ellen s ugyanakkor a konkordátum felvétele az új állam alapokmányába ennek összes súlyos következményeivel a köztársasági demokráciára Olaszországban) az 1954. áprilisi békefelhívásig, a vallási kérdéssel foglalkozó bergamói konferenciáig, a jaltai emlékiratig, Togliatti annak az álláspontnak megfelelően, amelyet a munkásosztály és a kommunista párt elfoglalt az ország nemzeti életében, ahol a katolicizmus központja van, állandóan igyekezett a kommunista párt tevékenységét a katolikus tömegekhez fűződő kapcsolatok politikai meghatározására irányítani és nem zárta ki semmilyen helyzetben a lehetőségét a kapcsolatoknak és a megegyezéseknek azokkal az erőkkel, amelyek ezeket a tömegeket képviselik. Ez pedig kétségtelenül egyike azoknak a nagy vívmányoknak, amelyekkel Togliatti politikája gazdagította az olasz munkásmozgalmat.

Togliatti a hazai és a nemzetközi tapasztalatokban nem hagyta figyelmen kívül azokat a sokrétű változásokat, amelyeket a fasizmus, a második világháború, az ellenállás, majd pedig a nemzetközi kapcsolatok világméretű módosulásai idéztek elő a katolikus egyház, a politikai erők és a népi tömegek közötti kapcsolatokban. Különösen nem kerülte el figyelmét az, hogy a fasizmus eredményeként jelentősen meggyengült minden olyan erő politikai autonómiája, amely nem különíti el gyökeresen a maga sorsát az uralkodó osztályokétól, s nem kivétel ez alól az az olasz katolikus baloldal sem, amelyre a klerikális jelleg ma sokkal nagyobb súllyal nehezedik, mint Romolo Murri és Luigi Sturzo idejében. Togliatti reálisan tekintette ezt a helyzetet és megkülönböztette e találkozó különböző síkjait és momentumait:

Ha egy katolikus, egy papnövendék, egy pap, egy kereszténydemokrata újságíró a dolgok jelenlegi rendje miatt elégedetlenségét fejezi ki — mondotta az Olasz Kommunista Párt központi bizottságában 1955. július 24-én —, ebből még nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy ő hajlik a szocializmus felé. Ez még nem elég: mert az a katolikus, az a papnövendék, az az újságíró megelégednék azzal, ha egy kissé kevesebb lenne azokból a bajokból, amelyek miatt panaszkodik, de vajon tudja-e, hogy e bajokat hogyan lehet megszüntetni, vagy súlyosságukon enyhíteni? S ez az a pont, ahol nekünk meg kell értetnünk, hogy mi is a szocializmus. (L'Unità, 1955. július 26.).

Főként pedig fáradhatatlanul hajtogatta, hogy hazánk társadalmi és politikai haladása érdekében le kell sújtani a Kereszténydemokrata Párt vezető csoportjára, mint fő ellenségre, amely a katolikus tömegek megújódási törekvéseit gúzsba kötötte egy hatalmi rendszerben, amelyet akár rezsimnek is nevezhetnénk, és ezt a megújódási vágyat igyekszik ügyel-bajjal a hagyományos uralkodó osztályok érdekeit szolgáló politikában feloldani.

Kétségtelen, hogy a demokrácia és a szocializmus közötti kapcsolat olyan összefüggés, amelyet a második világháború után az Olasz Kommunista Párt nagy fáradsággal tett magáévá és határozott meg, de ennek a folyamatnak a bonyolultságán csak az csodálkozhat, aki kávéházi asztal mellett, vagy szalonban politizál baráti körben. Ennek a politikai vonalnak legnagyobb képviselője Palmiro Togliatti volt, s befejezésül legyen szabad vitába szállnom azzal az értelmezéssel, amelyet Federico Artusio adott róla a Togliatti személyiségével foglalkozó egyik legjelentősebb cikkben, amely az *Astrolabio* című radikális folyóiratban jelent meg (1964. szeptember 10.). Vitába szállunk ezzel az értelmezéssel, mert az a vélemény, amelyet ez a — ismétlem — figyelemre méltó cikk kifejt, vagyis az, hogy Togliatti műve abban állott, hogy „az Olasz Kommunista Pártot »nagy hatalommá« szervezte meg”, az olasz politikai élet különböző szektoraiban, még baloldalon is elterjedt vélemény, amely szerint az Olasz Kommunista Párt csak olyan politikát akar, amelyet kisajátíthat magának, és így tovább. Ez, mint tudjuk, egyik központi témája annak a politikai vitának, amely a baloldali demokratikus erők új egysége mai megvalósítási lehetőségének formáiról és módjairól folyik, s ebben a vonatkozásban ezen a helyen nem foglalkozhatunk vele. Ami viszont Togliatti művét illeti, úgy hiszem, azt a választ kell adni Artusiónak, hogy nem „a szív demagógiája” mondatja egy kommunistával, hogy „csak ezzel a feltétellel nem történt meg az olasz proletariátus »megadása« a kapitalista restauráció nagy tervének”. Sokkal inkább az ész és a történelem igazsága késztet bennünket arra gondolni, hogy az ilyen párt megalakulása szükségszerűen következik hazánk múltbeli és jelenlegi sorsából. Az olasz történelem tanúsága szerint az olasz demokratikus erők ismételten kudarcot vallottak, vezetőik nem tudtak a nemzeti társadalom vezető erejévé válni, ebből fakad az olyan erős és összeforrott, olyan autonóm és forradalmi párt szükségszerűsége, amelyet „nem vághat zsebre” akármilyen Victor Emanuel. Népünk nagy haladó hagyományai-ból következik az olyan nagy párt lehetősége, amely a maga zászlai alatt tömöríti a munkásosztály oldalán a parasztokat, akiket Garibaldi — nagy keserűségére — nem tudott a maga soraiba állítani, az értelmiségieket, akik elszakadtak a régi szocializmustól, amikor a marxizmus tehetetlen formulává vált. Olaszország története a mai napig nem ismer hozzá hasonló politikai alakulatot, ilyen erőset és főként ilyen egységeset, mint az a „párt, amely végérvényesen szétzúzza a múlt eszméi és politikai áramlatai közül akár a leghaladottabbaknak is elavult provincializmusát, az eszmét és a cselekvést összhangba hozza a leghaladottabb nemzetközi igényekkel, helyreállítja a teljes körforgást és a szoros kapcsolatot az Olaszországban vívott harcaink célját jelentő haladás és azon haladás között, amelyért Kelettől Nyugatig az egész világ élenjáró társadalmi erői dolgoznak és küzdenek.” (*Az Olasz Kommunista Párt életének és harcainak 30 esztendeje*. Róma, 1962. 6. l.). Ez a párt bonyolult történelmi fejlődésének, dolgozók és harcos kommunisták nemzedékei szívós harcának eredményeként született meg, s egyúttal őrzi a legmélyebb nyomát annak a munkának, amelyet Palmiro Togliatti végzett, hogy megismerje és megújítsa Olaszországot.

A szerző ezt az előadását Firenzében a Guelf Palotában 1964. szeptember 29-én tartotta meg az Olasz Kommunista Párt firenzei megyei szervezetének és a *Rinascita* folyóirat szerkesztőségének kezdeményezésére. Az előadás, amely „Togliatti műve Olaszország megismerése és megújítása érdekében” címmel hangzott el, egy sorozat része volt. Ebben a sorozatban Lucio Lombardo Radice beszélt Togliattiról és a katolikus világról, Enrico Berlinguer pedig Togliattiról és a nemzetközi munkásmozgalomról.

Togliatti írásait mindig az eredeti kiadási hely szerint idézem, s vonatkozik ez a teljes névvel aláírt, vagy kezdőbetűkkel ellátott írásokra éppúgy, mint azokra, amelyek aláírás nélkül vagy különböző álnevek alatt jelentek meg (Empedocle, Traum, Ercoli, Mario Correnti, Mario Ercoli — tudomásom szerint ez az utóbbi csak a Moszkvában 1943-ban megtartott és általunk is idézett Olaszország és a hitleri Németország ellen vívott háború című előadás nyomtatott kiadásán szerepel — Roderigo di Castiglia). Az írások felhasználásánál és a névtelenül közölt írások azonosításánál Togliatti írásainak és beszédeinek azt az ideiglenes és befejezetlen, de mégis igen bő gyűjteményét vettem igénybe, amelyet a Gramsci Intézet indított el Togliatti műveinek kiadása érdekében, amelyet maga Togliatti valamilyen indítékkal mindig meg tudott akadályozni. (Egyik kedvelt és ironikus kifogása az volt, hogy a Kiáltványban nem áll írva, hogy ki kell adni a kommunista pártok titkárainak műveit.)

Ezen a helyen lehetetlen Togliatti bibliográfiájának akár csak leglényegesebb részeit is ismertetni. Ezen a helyen csupán a tájékozódás kedvéért megelégszünk azzal, hogy utalunk az idézett vagy leggyakrabban felhasznált szövegek néhány kiadására.

Az Ordine Nuovo kulturális krónikáinak nagy része olvasható ennek a folyóiratnak P. Spriano által gondozott antológiájában (Torino, Einaudi, 1963). 1962-től kezdve Togliatti a hetenként megjelenő *Rinascita*-ban kezdte kiadni vagy újra kiadta a III. Internacionáléban kifejtett tevékenységére vonatkozó legfontosabb dokumentumok egynémelyikét, például a IV. kongresszuson a fasizmusról előterjesztett beszámolóját, a gyarmati kérdéssel foglalkozó beszámolót és felszólalását a VI. kongresszuson. A VII. kongresszuson előterjesztett beszámolója helyet kap majd Togliattinak a nemzetközi munkásmozgalom problémáival foglalkozó írásai és beszédei gyűjteményében, amelyet F. Ferri készít elő az Editori Riuniti megbízásából. Szintén az Editori Riuniti kiadónál és F. Ferri gondozásában hamarosan megjelenik a Párizsban 1927 és 1939 között kiadott kommunista folyóirat, a *Lo Stato Operaio* két kötetes nagy antológiája, amelyben megtalálhatók csaknem az összes idézett írások. A fasizmusról 1928-ban írt tanulmány újra megjelent a *Società*-ban, 1952. 4. szám. A *Rinascita*-ban (1964. május 30.) Togliatti a közelmúltban közzétette a Gramscival 1926 őszén folytatott nagy jelentőségű levélváltását, amely óriási érdeklődést keltett az olasz és a külföldi sajtóban. Mindamellet jellemző Togliatti munkamódszerére az, hogy — az igazság kedvéért meg kell mondanunk, hogy teljesen csak ma érthető módon — felvette a Gramsci levelére adott válaszában fő részét abba az életrajzába, amelyet ő maga sugalmazott és nézett át: Marcella e Maurizio Ferrara *Conversando con Togliatti*, Roma, Edizioni Rinascita, 1953. 168. oldal.

Az ezt követő időszakra vonatkoznak: Mario Correnti „Discorsi agli italiani”, Roma, *l'Unità* 1945; „Politica comunista”, Roma, *l'Unità* 1945; „Per la salvezza del nostro paese”, Torino, Einaudi, 1946; „Antonio Gramsci” Firenze, Parenti, 1955; „Discorsi alla Costituente”, Roma, Editori Riuniti, 1958; „L'opera di De Gasperi”, Firenze, Parenti, 1958; „Il Partito Comunista Italiano”, Milano, Nuova Accademia, 1958; „Problemi del movimento operaio internazionale”, Roma, Editori Riuniti, 1962; „La formazione del gruppo dirigente del Partito

Comunista Italiano”, Roma, Editori Riuniti, 1962; „*Momenti della storia d’Italia*” Roma, Editori Riuniti, 1963.

Togliatti halála után a *Rinascita* újra kiadta ritka cikkeinek, vagy úgyszólván ismeretlen beszédeinek egész sorát és folytatja számos eddig kiadatlan írásának közlését. A *Critica Marxista* 1964. évi 4–5. számában olvashatók az 1944–1947 években elhangzott fontosabb politikai beszédei, míg a *Studi Storici* 1964. évi 3. száma közli Torinóban 1962-ben megtartott előadásának szövegét a népi osztályokról a risorgimentóban.

A Togliattiról szóló irodalom nem túlságosan nagy. Általában alig érdekesek és meglehetősen felszínesek azok az utalások és ítéletek az ő politikai tevékenységéről, amelyek a mai Olaszország, vagy a spanyolországi háború, vagy a III. Internacionálé történetében találhatók meg. A kortársak írásai közül ki kell emelnünk Gobetti 1922-ben írt cikkét A torinói kommunisták története, ahogy egy liberális látja, mert világosan látja Togliatti alakuló személyiségének egyes vonásait („Togliatti még nem jutott felelős vezető szerephez a munkában, a politikához alapos felkészüléssel vonzódik, de van benne valami nyugtalanság, sőt olykor nyughatalanság, amely cinizmusnak és határozatlanságnak tűnik, de amelytől talán sok meglepetés várható, s ezért mindenképpen fenntartással kell ítéletet mondanunk”). Ismét hangoztatja és lényegében kibővíti ezt a véleményét La rivoluzione liberale című írásában (lásd: Piero Gobetti Scritti politici, P. Spriano gondozásában, Torino, Einaudi. 1960. 285, 1005. oldal). Ez az ítélet valószínűleg hatással volt Benedetto Croce-ra, amikor 1945. december 31-én így írt Togliattinak: „... írtódom attól, hogy totus politicus legyek, mint Ön minden cselekedetében és szavában (és nem is irigylem, mert úgy gondolom, hogy olykor ez terhes is Önnek)” (lásd: *Rinascita*, 1964. január 18.). Bizonyos vonatkozásokban történelmi és politikai formába öltözteti ezt az ítéletet Gianpiero Carocci Togliatti-arcképe, amelyet a *Belfagor* 1949. évi IV. száma közöl a 62–74. oldalon. Ugyanettől a szerzőtől lásd: *Togliatti e la Resistenza*, a *Nuovi Argomenti* 1962. évi kötetében.

Szólunk Marcella és Maurizio Ferrara *Conversando con Togliatti* című munkájáról. Ami a kommunista értelmiségiek tiszteletadását illeti, lásd azokat a cikkeket is, amelyeket különböző alkalmakra írt Concetto Marchesi a *Rinascita* V. számában (1948) 305–306. oldal; Cesare Luporini az *Unità* 1963. március 26-i számában és Ranuccio Bianchi Bandinelli a *Rinascita* 1964. augusztus 29-i számában.

Lehetetlen elsorolni a Togliatti halála után megjelent legfontosabb cikkeket. A külföldi sajtó kommentárjairól bőségesen tájékoztatott Sergio Segre a *Rinascita* 1964. szeptember 5-i számában. A *l’Unità* 1964. augusztus 30-i száma közölte J. P. Sartre, F. Terni Cialente, P. Ricci, C. Zavattini, C. Levi cikkei, a *Vie Nouvelle* 1964. augusztus 27-i száma pedig emlékezések és tanúságok érdekes gyűjteményét közli. Szardiniai fiatal éveiről néhány emléket közöl a *Rinascita Sarda* 1964. szeptember 10-i száma. Lásd még a *Riforma della Scuola* 1964. augusztus-szeptemberi számának, a *Critica Marxista* 1964. július-októberi számának és a *Studi Storici* 1964. évi 3. számának szerkesztőségi cikkei, valamint Carlo Salinari *Ricordo di Togliatti* című visszaemlékezését az *Il Contemporaneo* 1964. szeptemberi számában. A nem kommunista sajtó cikkei között különösen érdekesek az egyes napilapok, mint az *Il Giorno*, az *Il Popolo*, a *La Stampa* augusztus 22-i számának szerkesztőségi cikkei, valamint hetilapok és folyóiratok írásai. Ez utóbbiak között mindenképpen jelezniünk kell Tullio Vecchiotti és Lelio Basso cikkei a *Mondo Nuovo* 1964. augusztus 30-i számában, a képes hetilapokban közölt arcképek közül pedig Giancarlo Fusco *L’alpino dalla penna rossa* című írását a *Le Ore* 1964. szeptember 3-i számában.

VITÁK A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETBEN

Az Intézet középkori magyar osztálya Hegyi Klárának A törökkori bíráskodás és jogszolgáltatás c. témakörben végzett kutatásairól szóló beszámolóját 1964. december 18-án, Paulinyi Oszkár Termelés és vállalkozás a selmeci bányagazdaságban a XVI. sz. derekán c. monográfiáját a korszak több. intézetén kívüli kutatójának részvételével 1965. február 5-én, Györffy György Buda és Pest kialakulása c. tanulmányát 1965. június 7-én vitatta meg.

A legújabbkori magyar osztály 1964 áprilisában M. Somlyai Magda A népi demokratikus korszak kutatásának problémái c. tanulmányát becsatolta vitára. A szerző a forradalom és államhatalom jellegével kapcsolatos, még tisztázatlan problémákat igyekezett — részben új kutatások alapján — megvilágítani. 1964. december 18-án tartották szovjet, csehszlovák, román, jugoszláv történészek részvételével, Kővágyó László vitaindító előadásával az 1918—19. évi forradalmi és nemzeti mozgalmakról c. téma. 1965. február 26-án Jemnitz János A Magyarországi Szociáldemokrata Párt irányvonala c. munkája és 1965. május 14-én Ságvári Agnes A Népfront és a koalíció Magyarországon 1935—48 c. monográfiája vitáját.

Az egyetemes történeti osztályon 1964. október 23-án Gondai Imre A hadi és békecélok szerepe a Monarchia háborús politikájában c. tanulmánya. 1965. március 19-én Kerekes Lajos Ausztria története 1918—1955 és 1965. június 11-én Somogyi Éva Osztrák választójogi reformtörvények 1907-ben c. munkája került megvitatásra.

SZAKMAI TOVÁBBKÉPZÉS

A tudományok fejlődése valamennyi tudományág számára szükségessé teszi a rendszeres szakmai továbbképzést. A történettudományban is jelentkezik ez a szükséglet, de az eddigi tanári továbbképzési formák az ismeretközlésre és a pedagógiai módszertanra helyezték a súlyt és alig foglalkoztak a szaktudományos képzettséggel. Történettudományunknak elmélyültebben kell foglalkoznia a marxista gazdaság- és társadalomtörténeti összehasonlító módszer, a rokontudományokkal összehangolt komplex kutatási eljárás, a korszerű statisztika, demográfia, szociológia eredményeinek alkalmazásával. A Történettudományi Intézet célszerűnek látta a tudományos utánpótlásnak az eddiginél térszerűbb biztosítására a továbbképzés rendszeressé tételét és kiszélesítését. Ezért az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi kara és az Országos Pedagógiai Intézet közreműködésével 1964 októberében megindította kétéves szakmai továbbképző tanfolyamát. Vezetését Benda Kálmán kandidátus, az Intézet tudományos munkatársa vállalta. Az előadók intézeti és intézetén kívüli szakemberekből kerülnek ki: a 42 résztvevőből 24 középiskolai tanár, a többiek egyetemi és főiskolai gyakornokok, levéltári és múzeumi munkatársak, továbbá az Intézet gyakornokai. A résztvevők több mint kétharmada vidéki. — Az első évben módszertani és forráskritikai problémák, a másodikban historiográfiai kérdések és vitás tudományos problémák kerülnek megtárgyalásra. Az egésznapos foglalkozások a következők voltak:

- 1964. okt. 13. Az 1526 előtti okleveles anyag forrásértéke és felhasználása a gazdaság- és társadalomtörténetben. Előadók: Mátyusz Elemér és Györffy György.
- 1964. okt. 14. Az 1526—1848 közti iratanyag jellege, gazdaság- és társadalomtörténeti forrásértéke. Előadók: Szukovics István és Varga János.
- 1964. dec. 22. A kapitalista nagyüzemek, bankok és uradalmak szervezete és működése, a történetükre vonatkozó iratanyag jellemzése. Előadók: Berend T. Iván és Szabad György.
- 1964. dec. 23. A feudális kori és a minisztériális közigazgatási szervezet felépítése, működése és irattermelése. Előadók: Ember Győző, Sashegyi Oszkár és Vörös Károly.
- 1965. febr. 26. Az írásos visszaemlékezések és a szóbeli adatközlések forrásértéke és forráskritikája. Előadók: Paulényi Ervin és Orbán Sándor.

1965. febr. 27. A hírlapok forrásértéke és forráskritikája. Előadók: *Dezsényi Béla és Erényi Tibor*.
1965. ápr. 6. A tárgyi emlékek mint a néptömegek mindennapi életének forrásai. Előadók: *László Gyula, Hofer Tamás, Voít Pál és Endrei Walter*.
1965. ápr. 7. Az irodalmi alkotások, a folklór és a szociográfia mint a tömegek szellemi életének és társadalmi tudatának forrásai. Előadók: *Katona Imre, Heckenast Gusztáv és Hanák Péter*.

Az intézeti szakmai-ideológiai továbbképzés keretében 1965. január 29-én *Mód Aladár* né az életszínvonal számszerű mérésének metodikai kérdéseiről, 1965. május 31-én *Mátrai László* akadémikus a békés egymás mellett élés filozófiai problémáiról, 1965. június 4-én *Szabó Imre* akadémikus a szocialista jogelmélet néhány problémájáról tartott előadást. — Az Intézet gyakornokai és segédmunkatársai a marxista államelméletet, a marxista agrárkérdés és a nemzeti probléma fejlődését tanulmányozták, ugyancsak a szakmai-ideológiai továbbképzés keretében.

INTÉZETI MUNKATÁRSÁK DOKTORI ÉS KANDIDÁTUSI VITÁI

1965. július 15-ig a következő intézeti munkatársak védtek meg disszertációjukat:

Nevelő Irén: A magyarországi munkásosztály helyzete és mozgalmái az I. világháború kezdetétől a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig. Opponentek: *Galántai József* kandidátus és *Sipos Aladár* kandidátus.

Kovács Endre: A Kossuth-emigráció forradalmi és demokratikus kapcsolatai (Doktori disszertáció). Opponentek: *Révész Imre* akadémikus, *Mód Aladár*, a történelemtudományok doktora és *Arató Endre* kandidátus.

Adám Györgyné: Magyarország és a Kisantant, 1936—1938. Opponentek: *Berend T. Iván*, a történelemtudományok doktora és *Arató Endre* kandidátus.

INTÉZETI KIADVÁNYOK

Az Intézet gondozásában megjelenő *Értekezések a Történeti Tudományok Köréből*. Új sorozat 35. és 36. számaként Szilágyi János: Munkásosztályunk általános műveltségi helyzete 1919—1945 között és Farkas Dezső: A két forradalom Bihar megyei történetéhez 1917—1919 c. tanulmánya jelent meg.

Megjelent *Lévai Zsuzsa*: A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918—19 c. munkája (Bpest, Kossuth Kiadó, 1965. 307 l.)

Elhagyta a sajtót a Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához c. forráskiadvány II. kötete, A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája 1936—38 címmel. Összeállította *Adám Magda* (Bpest Akadémiai Kiadó. 1965. 1029 l.)

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE 10 KÖTETBEN

A MTA Történettudományi Intézetének javaslatára megindultak a munkálatok Magyarország története tíz kötetes tudományos feldolgozására. Sürgető feladat két évtized marxista kutatásainak számbavétele és az összefoglalásból adódó új problémák tisztázása. A társadalom érdeklődése a történelmi kérdések iránt növekszik és szükségessé teszi ennek a munkának megindítását. Az egyes köteteket 3—5 szerző fogja megírni, de az egyes kötetek köré a szerkesztőség tömöríti a korszak legkiválóbb szakértőit. A rokottudományok művelői is bekapcsolódnak a munkába és ezzel biztosítják a komplex történeti előadás megvalósulását. A szerkesztőbizottság vezetése *Molnár Erik* akadémikus, a Történettudományi Intézet igazgatójának kezében van. Az egyes kötetek főszerkesztői: *Székely György, Elekes Lajos, Pach Zsigmond Pál, Ember Győző, Barta István, Hanák Péter, Molnár Erik, Nemes Dezső és Lederer Emma*. A szerkesztőbizottság tagjai: *Andics Erzsébet, Kovács Endre, Makka László, Mályusz Elemér, Mátrai László, Olla István, Pamlényi Ervin, Ránki György, Révész Imre, Sinkovics István, R. Várkonyi Ágnes, Vass Henrik és Zsigmond László*. A terv szerint az első kötet 1970-ben jelenik meg.

MAGYAR ORSZÁGGYÜLÉSI EMLÉKEK

A Magyar Tudományos Akadémia II. osztálya 1963-ban megbízta a Történettudományi Intézetet, hogy együttműködve az Országos Levéltár, az Országgyűlési Könyvtár, a Magyar Történelmi Társulat és az egyetemek és rokonintézmények szakembereivel, indítsa meg az 1606 végével leállt *Magyar Országgyűlési Emlékek* sorozat további kötetének kiadási munkálatait. A Magyar Országgyűlési Emlékek szerkesztőbizottsága 1965. március 9-én, Molnár Erik

akadémikus elnökleivel ülést tartott, amelyen a sorozat főszerkesztője beszámolt az anyag-feltáró munka eddigi eredményeiről. Az anyagfeltárás 1964 tavaszán megindult, s a Bizottság korábbi határozata értelmében a jelen szakaszban az 1607—1790-es periódusra terjed ki. Az eddigi munka során, részben vagy egészben, elsősorban az Országos Levéltár Archivum Regni állaga, a Magyar Királyi Kancellária és a Magyar Királyi Kamara anyaga került feldolgozásra, továbbá az Országgyűlési Könyvtár Gyurikovits-gyűjteménye és az Országos Széchényi Könyvtár Folia Latina sorozata. Itt a munka a megkezdett ütemben folyhat tovább, 1966 végére az anyag lényeges része együtt lesz és megkezdődhet az országgyűlési kötetek egyes iratainak sajtó alá rendezése. — Az eddigi munkálatok messzemenően igazolják a vállalkozáshoz fűzött reményeket: az előkerült iratok nem egy esetben lényegesen új megvilágításba helyezik XVII—XVIII. századi történelmünk politikai és társadalmi viszonyait.

INTÉZETI MUNKATÁRSÁK RÉSZVÉTELE AZ INTÉZETEN KÍVÜL TARTOTT ELŐADÁSOKON

Az Akadémiai Nagygyűlésen, 1965. április 21-én *Szigeti József* egyetemi tanár előadást tartott a társadalomtudományok tudatformáló szerepéről. Korreferense, *Elekes Lajos* levelező tag, egyetemi tanár, az Intézet Tudományos Tanácsának tagja a történettudomány tudatformáló szerepéről adott elő. A vitához *Lackó Miklós*, az Intézet tudományos munkatársa is hozzászólt.

Az MSZMP Párttörténeti Intézetében 1965. május 24—25-én konferenciát tartottak a Párt szövetségi politikája 1935-től napjainkig témaköréből. A bevezető előadást *Molnár Erik* akadémikus, az Intézet igazgatója tartotta, Marx és Engels szövetségi politikája az 1872-ig terjedő időben címmel. Az Intézet részéről *Ságvári Ágnes* tud. főmunkatárs szerepelt még előadással, melyben az osztályszövetség, a népfront-politika és a koalíció terminológiai kérdései mellett az 1944—45 közt végbement társadalmi mozgalmaknak a politikai harcokra gyakorolt hatását mutatta be.

INTÉZETI MUNKATÁRSÁK KÜLFÖLDI KUTATÓÚTJAI, ELŐADÁSAI

Kerekes Lajos 1964 június—júliusában a bécsi Institut für Zeitungswissenschaft munkatársaival konzultált a bécsi magyar emigráns sajtó (1918—1934) c. tanulmányához, Az Ausztria története 1918—1955 c. népszerű-tudományos összefoglaló munkája befejezéséhez pedig az Österreichische Staatsbibliothek és az Institut für Zeitgeschichte levéltáraiban kutatott.

Az NDK Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete Fasizmus és II. világháború címmel tudományos konferenciát rendezett 1964. szeptember 3—4-én Berlinben, a II. világháború kitörésének 25. évfordulója alkalmából. Magyar részről *Tilkovszky Lóránt* (Történettud. Intézet) és *Rácz Gyula* (Hadtörténeti Intézet) tartottak korreferátumot. *Tilkovszky* elemezte a magyar külpolitika stratégiáját és taktikáját a II. világháború kitörésének időszakában, *Rácz* pedig a magyar kormány indokairól beszélt a SzU elleni hadbalépésre. — A konferencia nagy nyilvánosság előtt folyt (tömegszervezetek, televízió stb.), anyagának megjelentetéséről később történik döntés.

Mályusz Elemér, az Intézet főmunkatársa, a Thuróczy-Kronikával és a Zsigmondkori Oklevéltár munkálataival kapcsolatosan codex és levéltári kutatásokat végzett 1964 szeptemberében Prága, Pozsony és Olmütz levéltáraiban.

Nemzetközi történetész symposiumot tartottak Bécsben 1964. szeptember 7—9-én Ausztria-Magyarország és az I. Internacionálé tárgykörben. *Jemnitz János*, mint meghívott előadó, az internacionalizmus és nacionalizmus kérdését tárgyalta a századforduló munkásmozgalmában.

Kovács László az akadémiai csereegyezmény keretében 1964. szeptember 18.—október 8-a között tanulmányúton tartózkodott Csehszlovákiában. Kutatásokat folytatott Magyar és csehszlovák forradalmárok kapcsolatai 1918—19 c. témájához; Prágában a Párttörténeti Intézet archivumában és könyvtárában, a Központi Állami Levéltár belügyminisztériumi és igazságügy-minisztériumi fondjában, Pozsonyban a Párttörténeti Intézet archivumában és az Állami Levéltárban; Eperjesen a Szlovák Tanácsköztársaság múzeumában.

Györffy György Jugoszláviában a XI—XII. századi okmánytárhoz szükséges kutatásait végezte 1964. szeptember 20.—október 10-e között. Zágráb, Rijeka, Split, Rab, Zadar és Dubrovnik levéltáraiban egyeztetett és jelölt ki okleveleket filmzésre.

Pamlényi Ervin 1964 szeptember—októberében Bécsben az Österreichisches Staatsarchiv és Nationalbibliothek-ban, a magyar történetírás XIX. századi történetéhez, a magyar emigráció; elsősorban Horváth Mihály és Szalay László külföldi tevékenységére vonatkozó anyagokban végzett kutatásokat.

R. Várkonyi Ágnes 1964. október 1—29. a merseburgi Landeshauptarchiv, a lipcsei Universitätsbibliothek könyv- és irattárában, a berlini Staatsbibliothek könyv-, kézirat- és

zenetörténeti anyagában és a Brandenburgisches Landeshauptarchiv anyagában kutatott. Főleg a Habsburg-abszolútizmus magyarországi adó- és vámpolitikája egyetemes összefüggéseinek vizsgálatához jelentősek a kutatások. Nagy anyagot jelölt ki filmezésre.

L. Nagy Zsuzsa 1964. október 19.—november 14. közt Csehszlovákiában kiegészítő anyaggyűjtést végzett a párizsi békekonferencia és Magyarország c. témájához. Prágában a KÜM levéltárban, Pozsonyban a francia katonai misszió és a Šrobár-hagyaték anyagában talált értékes adatokat. *Nevelő Irén* a pozsonyi és prágai levéltárak és könyvtárakban a csehszlovák munkásosztály 1945 utáni politikai és szociális helyzetének anyagát tárta fel távlati tervéhez.

Mályusz Elemér 1964 októberében a Pothast-munkálatok magyar vonatkozásairól számolt be Rómában. Ott-tartózkodását vatikáni levéltári kutatásokkal kötötte egybe. *Győrffy György* 1964. október 19. és november 16. közt Olaszországban kutatott a XI—XII. századi okmánytárhoz. Okleveleket jelölt ki filmeztetésre. Palermóban az Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neellenici vendégeként vetített képes előadást tartott az ohridai kongresszusról és Macedónia középkori emlékeiről. Firenzeben a Bibliotheca Riccardiana-ban és az Uffici-ben őrzött állami levéltárban folytatott kutatást.

1964. október 26-tól november 24-ig *Bendu Kálmán* Pozsony, Besztercebánya, Lőcse, Eperjes és Kassa levéltáraiban dolgozott. Az 1607—1608-as országgyűlések témakörében végzett kutatásainak eredményeképpen filmfelvételek készülnek a magyar—csehszlovák csere keretében.

Franciaországban rendezték 1964. november 16—19-én az I. Internacionálé nemzetközi kongresszusát, melyen az Intézet részéről *Molnár Erik* igazgató és *Jennitcz János* vettek részt. Erényi Tibor és Jennitcz János közös munkája az írásban beadott előadás: A magyar munkásmozgalm az I. Internacionálé idején; Jennitcz János ezenkívül a magyar munkásmozgalm sajátos vonásairól adott elő hozzászólásában.

Csatári Dániel, az Intézet tudományos titkára, 1964 novemberében az olasz diplomácia kelet-európai politikája (1945) c. témájához végzett kutatásokat római levéltárakban és könyvtárakban. *Hanák Péter* 1964. november 9—12-én részt vett a polgári pártok történetének kutatása témakörben rendezett jeni konferencián. *Benczédi László* 1964. november 16-tól december 12-ig tartózkodott Csehszlovákiában. A Thököly-felkelés társadalmi háttere c. kutatási témájához Pozsony, Trenčén, Bácsa, Turóc, Liptó, Gömör, Zólyom és Bars m. levéltári forrásaiban végzett kutatásokat.

Spira György 1964. november 19.—december 3-ig a kolozsvári és bukaresti levéltárakban végzett kutatásokat a magyar nemességre a XIX. század derekán végbement átalakulásával foglalkozó tervmunkájához. Mintegy 3000 iratot jelölt ki filmrevételre.

Az Osztrák Tudományos Akadémia meghívására 1964. november 25-én *Bendu Kálmán* Bécsben a magyarországi életrajzi kutatások történetéről és jelenlegi helyzetéről adott elő a bécsi egyetem számos professzora és kb. 120 meghívott előtt.

A csehszlovák társadalomtudományok művelői 1965. március 16—19-én a népi demokratikus korszak történetének kérdéseiről konferenciát tartottak Liblicében. Magyar részről Csizmadia Andor egyetemi tanár, *Ságódi Ágnes*, az Intézet főmunkatársa, *M. Somlyai Magda* munkatárs és Szabó Bálint, a Párttörténeti Intézet főmunkatársa vett részt. A konferencia résztvevői valamennyien felszólaltak és a magyarországi történeti események ismertetésével és elemzésével igyekeztek gazdagítani a népi demokratikus forradalom jellegének kérdésében már régóta folyó vitát.

1965. április 13—17. között, a II. világháború évfordulójára rendezett moszkvai nemzetközi történeti kongresszuson, melyen 20 ország képviseltette magát, az Intézet részéről *Álám Magda*, *Juhász Gyula* és *Ránki György* h. igazgató vett részt.

Kovács Endre 1965 április—májusában a bécsi Staatarchivban végzett kutató munkát a Habsburg-Monarchia nagyhatalmi helyzete 1849—67 között c. tervmunkájához. Követi jelentéseket, utasításokat és a Varia anyagot nézte át. — *Gonda Imre* 1965 áprilisában az I. világháború befejezésének, valamint az utódállamok megalakulásának időszakára vonatkozó levéltári anyagban kutatott a prágai és pozsonyi levéltárakban. — *H. Haraszi Éva* az Anglia és Középkelet-Európa 1933—38 c. készülő monográfiája számára kutatott a csehszlovák külügyminisztériumi iratokban (Masaryk londoni csehszlovák követ jelentései) és sajtóanyagban 1965. április 10—21. között.

Tilkovszky Loránt 1965 májusában anyagot gyűjtött a pozsonyi, nyitrai és kassai levéltárakban Dél-Szlovákia a magyar uralom alatt c. monográfiájához.

1965. május 17-én a Novi Sad-ban tartott tárgyalásokon magyar részről, az Intézet megbízásából *Varga János* vett részt. Itt a magyar—jugoszláv együttműködési megállapodás keretében a polgári forradalmat megelőző időszak kutatásának összehangolását vitatták meg.

1965. május 20-án, a müncheni Südost-Institut meghívására *Bendu Kálmán* A jozefinizmus és a jakobinizmus kérdései Magyarországon és a Habsburg-Monarchia országaiban címmel előadást tartott. Az előadás a Südost-Institutban, mintegy 50 főnyi közönség előtt hangzott el; szövege megjelenik a Südostforschung c. folyóiratban.

Az École Pratique des Hautes Études meghívására 1964-ben az Intézet három tagja tartózkodott Párizsban. Június–augusztus hónapokban *Benda Kálmán*, aki tervmunkájára, a Rákóczi-szabadságharc politikájára vonatkozó kutatásait egészítette ki a Külügyminisztérium levéltárában, a francia Országos Levéltárban és a Hadügyi levéltárban. Szeptember–decemberben *Laackó Miklós* A mai nyugat-európai történeti-szociológiai irányzatok c. témához végzett kutatómunkát. Október–decemberben *Ráukli György*, az Intézet h. igazgatója gyűjtött ki új anyagot a XIX. század gazdaságtörténetére, különösen az ipari forradalomra és az iparosítás kérdésére vonatkozólag. Ezen kívül megállapodásokat kötött a francia–magyar történetiszkapcsolatok megjavítására: többek között esetleges közös kiadványokról, együttes kollokviumok tartásáról és a rendszeres további ösztöndíjakról tárgyalt. Két előadást is tartott: A magyar történetírás helyzete és problémái címmel a párizsi Magyar Intézetben és A XIX. századi magyar társadalom és gazdaság címmel a Sorbonne kelet-európai szemináriumán. Mindkét előadáson számos vezető francia történész jelent meg.

A csehszlovák Párttörténeti Intézet 1964 októberében tartott nemzetközi szemináriumán az Intézet részéről *Juhász Gyula* vett részt. A történészek beszámoltak külföldi kollegáiknak az ellenállási mozgalom történetének legújabb eredményeiről.

1964 októberében csehszlovák–magyar történész vegyesbizottság ülésezett Pozsonyban és Besztercebányán. Ezen az Intézet kiküldöttként *Ádám Magda* és *Paulinyi Oszkár* jelent meg.

Kerekes Lajos mint a német–magyar történész vegyesbizottság tagja, *Jemnitz János* mint meghívott vett részt 1965 márciusában a Berlinben tartott tárgyaláson, ahol a további eredményes együttműködés érdekében elhatározták egy közös tanulmányfüzetsorozat megindítását a német–magyar történelmi kapcsolatok tárgyköréből.

KÜLFÖLDI VENDÉGEINK

Dr. Werner Hartke professzor, akadémikus, a berlini Német Tudományos Akadémia elnöke, aki „Neue Aspekte für die Prägung der humanistischen Idee” címmel előadást tartott az Akadémián, 1964. október 16-án Intézetünket is felkereste. Magyarországi útja során *Tayib Gökbilgin*, az isztambuli egyetem történész-professzora is szeretett ejtette, hogy meglátogassa az Intézetet: 1964. október 23-án baráti megbeszélésen vett részt. Az 1964 végén hazánkba érkezett külföldi történészek közül *Albert Soboul*, a Clermont-Ferrand-i egyetem professzora 1964. november 27-én „A francia történetírás mai irányzatai” címmel; *Sugar Peter*, a Washingtoni Egyetem professzora 1964. november 27-én, „Kelet-Európa problémái a jelenkor amerikai történetírásában” címmel; *Bányai László*, a Román Tudományos Akadémia bukaresti Történettudományi Intézet h. igazgatója 1964. december 7-én „Forradalmi mozgalmak Erdélyben 1918–19” címmel tartott előadást az intézeti munkatársak és a meghívottak előtt. 1964. december 18-án *Rochus Doorn*, a lipcsei Marx Károly Egyetem európai népi demokráciák történetével foglalkozó intézetének h. igazgatója konzultált az Intézet legújabbkori történész-szakembereivel, egyben tárgyalást folytatott a két intézmény szorosabb együttműködésének megszervezéséről.

Vladimir Pavlovics Susarin, a moszkvai Történettudományi Intézet munkatársa 1964 decemberében és 1965 januárjában kutató Magyarországon közép-korai történetének levéltári és könyvtári anyagában. *S. N. Velikov*, a Bolgár Tudományos Akadémia balkanisztikai intézetének tudományos munkatársa 1965 januárjában a Széchenyi Könyvtárban és a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában végzett kutatómunkát. *Robert F. Byrnes*, a Bloomington Egyetem professzora 1965. február 2-án az Intézetet is felkereste. *Ilja Boriszovics Berhin*, a Szovjetunió Történettudományi Intézetének főmunkatársa 1965. május 31-én járt az Intézetben, hogy az újkori történet szakembereivel megbeszéléseket folytasson. *Ivan Erceg*, a Jugoszláv Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa a budapesti levéltárak XVIII. századi anyagában kutatót és 1965 júniusának első napjaiban felkereste az Intézet néhány munkatársát is.

1964. december 6–10. között öt tagú jugoszláv történészküldöttség járt Budapesten. *Dragoszlav Jankics* professzor, a belgrádi Társadalomtudományi Intézet igazgatójának vezetésével. A jugoszláv és magyar történészek tárgyalásokat folytattak a két ország történettudománya közötti kapcsolatok rendszeressé tétele és a kutatómunka koordinálása tárgyában. Megállapodás jött létre a kölcsönös tájékoztatás megjavításáról, több közös érdekű téma kutatói közötti intézményes és személyes kapcsolat létesítéséről és néhány elsőrendű fontosságú munkát közös elvégzéséről. A két bizottság tervbevette, hogy a következő években ezekről a kérdésekről munkaértekezleteket, konferenciákat rendez. Így többek közt megtárgyalja a két országban használatos összefoglaló kézikönyvek, tankönyvek általános problémáit és azokat a részletkérdéseket, ahol eltérés mutatkozik a jugoszláv és magyar történeti felfogás között. — Molnár Erik igazgató december 7-én fogadta a bizottságot, az Akadémia főtitkára, Erdély Grúz Tibor pedig az Akadémia Tudósklubjában rendezett tiszteletükre fogadást. — A küldöttség tagjai

Andrija Radenics és Dimütrij Gorgyevics, a Szerb Tudományos Intézet munkatársai, *Vuk Vinaver*, a Társadalomtudományi Intézet munkatársa és *Löbl Árpád* professzor voltak.

1964 folyamán a következő történészek kutattak Magyarország levéltáraiban és könyvtáraiban a magyar—csehszlovák kutatócsere keretében: *Chmelová Otília*, *Hapák Pavel*, *Vadkertycová Katerina*, *Sedlák Vincent*, *Bokes František*, *Suchý Michal*, *Guzi Ján*, *Špiesz Anton*, *Marsina Richard*, *Ratkoš Peter*, *Juck Lubomir*, *Tibenský Ján*, *Novotný Ján*, *Rečková Eva*, *Sedlák Imrich*, *Halaga Ondrej*, *Deák Ladislav*, *Bianchi Leonard*, *Brtnák Rudo*, *Matovčík Augustín*.

A *Történelmi Szemle* 1964 V. 11. évf. 2. számában közölt intézeti bibliográfiából sajnálatos módon kinaradt Zsigmond László egyetemi tanár tudományos munkásságának alábbi három tétele:

413/a Maďarsko a Mnichovska Dohoda. Kdo zavinil Mnichov? Sborník z mezinárodního vedec-kého zasedání k 20. výročí Mnichova. Praha, 1959. 235—250. l.

584/a A német imperializmus és militarizmus újjáéledésének gazdasági és nemzetközi tényezői (1918—1923). Bp. Akadémiai Kiadó, 1961. 446 l.

656/a Die Stellung Frankreichs zum deutschen Imperialismus und Militarismus am Ende des ersten Weltkrieges. Die Volksmassen, Gestalter der Geschichte. Festgabe für Prof. Leo Stern zu seinem 60. Geburtstag. Berlin, Rütten und Loening. 1962. 390—405. l.

A Művészettörténeti Értesítő legújabb száma a régi magyar művészet periodizációs problémáit megtárgyaló konferencia anyagával együtt közli hozzászólásomat is. Sajnálatos kell megjegyeznem, hogy egyrészt érvelésem utólagos stiláris módosítására már nem nyílt alkalmam, másrészt a nyomtatott szöveget csak részben volt lehetőségem kikorrigálni. Az utóbbi okból olvasható lovasság helyett lovasság, vagy maradtak ki az utolsó előtti bekezdés következő mondatában a kiemelt szavak: „Itt a lényeg az lenne, hogy a városi polgárság győzedelmeskedik.”

Mályusz Elemér

Külföldi történeti folyóiratok repertórium

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK, 1964*

A repertórium beosztása

Marx—Engels—Lenin	Románia
Elvi tanulmányok	Skandináv országok
Egyetemes történet	Spanyolország, Portugália
	Svájc
Albánia	Szovjetunió
Anglia	Törökország
Ausztria	Közel-Kelet
Belgium, Hollandia	Irán
Bulgária	India
Csehszlovákia	Közép-Kelet
Finnország	Indonézia
Franciaország	Vietnam
Görögország	Mongólia
Írország	Kína
Jugoszlávia	Korea
Lengyelország	Japán
Magyarország	Amerikai Egyesült Államok
Németország	Amerika egyéb országai
Olaszország	Afrika
	Ausztrália

Marx—Engels—Lenin

- Lucas E.*: Marx és Engels vitája Darwinnal. IRSH 1964. 3. sz. 433—469.
- Tartakowskij B. G.*: Marx és Engels a tudományos kommunizmus megalapozói. VIK 1964. 1. sz. 57—64.
- Zashtyner N. Je.*: A történettudomány problémái Marx és Engels műveiben. VI. 1964. 6. sz. 3—26.
- Takei F.*: Az ázsiai termelési mód Marx és Engels műveiben. Pensée 114. (1964. jan.—febr.) 7—32.
- Uzar M. Ja.*: Marx születésének 146. évfordulója. (Tudományos ülésrak.) NNI 1964. 4. sz. 188. [Moszkvában, 1964. máj. 5.]
- Kangyel Je. P. — Karpusin V. A.*: Még egyszer az ifjú Marx eszméinek történeti sorsáról. VF 1964. 1. sz. 33—44.
- Koszticsev A.*: Marx és Engels a kispolgári forradalmiság ellen. Kom 1964. 14. sz. 100—107.
- Runkle G.*: Marx és az amerikai polzárháború. CSSH VI/2. (1964. jan.) 117—141.
- Rumjanceva I. Sz.*: Az I. Internacionálé forrásainál.

- VIK 1964. 3. sz. 119—123. [Marx—Engels levelezése, 1864—1867. A 31. kötet.]
- A Nemzetközi Munkásszövetség vezetőinek levelei Marxhoz és Engelshez. NNI 1964. 5. sz. 41—46; 6. sz. 104—111.
- Kunyina V. E.*: Marx és Engels harca az I. Internacionáléban az anarchista szektantizmus és reformizmus ellen, 1871—1872. NNI 1964. 4. sz. 75—85.
- Obermann K.*: Marx és Engels viszonya az amerikai munkásmozgalomhoz az I. és II. Internacionálé közötti időben. ZG 1964. 1. sz. 62—71.
- Hoselitz B. F.*: Marx a százados gazdasági és társadalmi fejlődésről. A 19. századi társadalomtudomány szociológiájáról. CSSH VI/2. (1964. jan.) 142—163.
- Stadler P.*: A gazdasági válság és a forradalom Marxnál és Engelsnél. Gondolkodásuk fejlődése az 1850-es években. HZ 199/1. (1964. aug.) 113—144.
- Mamut L. Sz.*: Ferdinand Lassalle. VF 1964. 9. sz. 99—110. [† 1864]
- N. K. Krupszkaja új dokumentumai Lenin életéről és tevékenységéről. VIK 1964. 2. sz. 66—72.

* A cikkek sorrendje az egyes országokon belül időrendben, az „Elvi tanulmányok” rovatban ábécé rendben.

- Junickaja R. Z.*: Néhány tény Lenin életrajzából. VIK 1964. 11. sz. 61–67. [1920–1921]
- M. I. Uljanova* kiadatlan cikke. VIK 1964. 4. sz. 39–53.
- Szolonko P. N.*: Két találkozásom Leninnel. VIK 1964. 4. sz. 88–90.
- Kuzko P. A.*: Emlékezéseim Leninről. VIK 1964. 4. sz. 84–88.
- Szeleznyev K. L.*: Engels és Lenin forradalmi tevékenységének kezdetei. ISzSzsZr 1964. 2. sz. 24–32.
- Sevesenko F. P.*: Lenin és T. G. Sevesenko. UIZs 1964. 2. sz. 3–18.
- Szoboljev A. A.*: Rendkívül fontos szakasz a párttról szóló lenini tanítás fejlődésében. VIK 1964. 6. sz. 13–24. [Az „Egy lépés előre, kettő hátra” megjelenésének (1904) évfordulójára.]
- Buganov V. I.*: Lenin munkamódszere „Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelső foka” forrásanyagának feldolgozásánál. UIZs 1964. 4. sz. 87–93.
- Butcsynikova Sz. F.*, *Sztjelliferoszskaja Je. N.*: Lenin műveibe először felvett dokumentumok. VIK 1964. 2. sz. 127–129. [Az Összes Művei 43. kötetének anyaga alapján.]
- Kasnyickaja L. A.*, *Szuroceva N. N.*: Új lenini dokumentumok a szovjet állam külpolitikájáról. NNI 1964. 3. sz. 3–7. [Lenin műveinek 44–45. kötetéről.]
- Zevin V. Ja.*: A nagy lenini hagyaték. VI 1964. 11. sz. 13–28. [Lenin összes művei teljes kiadásához.]
- Obieskin G. D.*, *Pankratova M. Ja.*: A leninizmus nagy eszméinek kincsesháza. VIK 1964. 4. sz. 15–29. [Lenin összes műveinek kiadásáról.]
- Donyij N. R.*, *Gorbulova M. I.*: Lenin levelezése Ukrajna szociáldemokrata szervezeteivel, 1901–1905. VIK 1964. 5. sz. 39–48.
- Lenin öt levele. IRSH 1964. 2. sz. 255–267. [Kautskyhoz 1903–1911 és E. R. Holsthoz, 1916.]
- Új Lenin-dokumentum. Lenin levele a Németországi Szociáldemokrata Párt Vezetőségéhez. Kom 1964. 6. sz. 14–15. [1910.]
- Nett J. P.*: Lenin egy kiadatlan cikke 1912. szeptemberéből. IRSH 1964. 3. sz. 470–482.
- Reisberg A.*: Lenin és a Zimmerwaldi szövetség. A nemzetközi akcióegység történetéhez. ZG 1964. 5. sz. 777–798.
- N. P. Gorbulov* Leninhez intézett kiadatlan levelei. Publikálta: Sz. T. Beljakov. VAN 1964. 11. sz. 78–81. [1918.]
- Drobizseva L. M.*: Egy Lenin-dokumentum datálásáról. VI 1964. 4. sz. 208–209. [1921]
- Lenin levelezése Ch. P. Steinmetz amerikai tudóssal. (Új dokumentumok.) ISzSzsZr 1964. 1. sz. 106–111. [1922]
- Fenszter P. A.*: Lenin és a „Rabotnyik” marxista cikkgyűjtemény. ISzSzsZr 1964. 2. sz. 104–112.
- Ivanov N. N.*: Lenin, mint „A polgárháború Franciaországban” orosz kiadásának szerkesztője. VIK 1964. 6. sz. 45–52. [1905]
- Gribova Sz. M.*: Lenin Krakkó–Poronino-i levéltárának kutatása. ISzSzsZr 1964. 2. sz. 78–87. [1912–1914.]
- Ljubavira V. A.*: Lenin levéltárának létrehozása történetéből, 1918–1922. VIK 1964. 4. sz. 109–112.
- Vargatjuk P. L.*: Lenin műveinek terjesztése Jekatěrinoszlavban 1917-ben. UIZs 1964. 3. sz. 80–84.
- V. I. Lenin* az I. Internacionálé történelmi jelentőségéről. VIK 1964. 4. sz. 3–14.
- Tadevoszjan E. V.*: V. I. Lenin a nemzeti kérdés szocialista megoldásának államformáiról. VF 1964. 4. sz. 27–37.
- Foht A. V.*: V. I. Lenin a kultúrforradalomról. PIS 1964. 6. sz. 17–26.
- Ivanyenko O. Je.*: Lenin a káderek problémájáról a szocialista forradalomban. UIZs 1964. 6. sz. 3–11.
- Gorogecij J. N.*: Lenin és a párttörténet-tudomány központjainak létrehozása. VIK 1964. 8. sz. 17–28.
- Szelunskaja I. M.*: Lenin szövetkezeti terve a szovjet történetészek műveiben. VIK 1964. 9. sz. 107–116.
- Szubbotyina Z. A.*: Lenin és a Kelet népei. ISzSzsZr 1964. 2. sz. 221–225. [Lenin kreml-i lakásában és dolgozószobájában levő anyagok alapján.]
- Andropov Ju.*: A proletár internacionalizmus – a kommunisták harci zászlaja. Kom 1964. 14. sz. 11–27.
- Bagramov E. A.*: A burzsoá szociológia és a „nemzeti jelleg”. VF 1964. 6. sz. 99–109.
- Bahsjev D. Ju.*: A pártdemokrácia lenini elveinek éltető ereje. VIK 1964. 2. sz. 30–41.
- Bettelheim Ch.*: A szocialista tervezés formái és módszerei, és a termelőerők fejlődésének színvonala. Pensée 113. (1964. jan.–febr.) 3–22.
- Budkevics Sz. L.*: Japán: a tudomány „szabadságának” kérdései és a történetész felelőssége a társadalom előtt. NAA 1964. 2. sz. 89–101.
- Clower R. W.*: Pénztörténet és pozitív közgazdaságtan. JEH XXIV/3. (1964) 364–380.
- Conze W.*: Nemzet és társadalom. A forradalmi korszak két alapfogalma. HZ 198/1. (1964) 1–16. [Hozzászólások, uo. 17–43.]
- Cserkovec V. N.*: A gazdasági törvények tudatos felhasználása a szocialista társadalomban. VF 1964. 7. sz. 3–13.
- Erdmann K. D.*: A jövő, mint a történelem kategóriája. HZ 198/1. (1964) 44–61. [Hozzászólások, uo. 62–90.]
- Fagyejev A. V.*: Gondolatok a kultúrtörténet tanulmányozásáról. VI 1964. 1. sz. 27–43.
- Fedoszejev P.*: A materialista történetfelfogás és az „erőszak elmélete”. Kom 1964. 7. sz. 51–66.
- Fedoszejev P.*, *Francev Ju.*: Történelem és szociológia. Kom 1964. 2. sz. 61–74; PIS 1964. 3. sz. 7–16.
- Francev Ju.*: A néptömegek szerepe a történeti folyamatban. Kom 1964. 18. sz. 12–23.
- Fürnberg Fr.*: A többpárt-rendszer a kapitalizmusban és a szocializmusban. WZ 1964. 11. sz. 635–645.
- Gazenko V. I.*: A társadalmi-gazdasági formáció. VF 1964. 3. sz. 150–157.
- Guliga A. V.*: A történettudomány tárgyáról. VI 1964. 4. sz. 20–31.
- Iordachel I.*, *Beraru P.*: Módszertani szempontok a szociológia tanulmányozásában. LC 1964. 11. sz. 37–51.
- Johnson H. C.*: A bürokrácia fogalma a kamerализmusban. PSQ LXXIX/3. (1964) 378–402.
- Kelle V. Zs.*, *Kovalzon M. Ja.*: A társadalomtudományok osztályozásáról. VF 1964. 11. sz. 15–26.
- Kloskowsku A.*: Szociológia és történelem. KH 1964. 3. sz. 661–676.
- Koszicev A. D.*: A tudományos kommunizmus elméleteinek fejlesztési szakasza. VIK 1964. 2. sz. 81–88.
- Koszolapov V. V.*: A tudományos absztrakció a történeti kutatásban. UIZs 1964. 5. sz. 58–62.
- Kovalcsenko I. D.*, *Usztynov V. A.*: Az elektronikus számítógépek alkalmazása a történettudományban. VI 1964. 5. sz. 54–67.
- Kraszín Ju. A.*: A szocialista forradalom lenini elmélete néhány módszertani problémájáról. VIK 1964. 9. sz. 12–27.
- Lhomme J.*: A közgazdász és a gazdaságtörténet. RH 88/CCXXXI. (1964) 297–306.
- Liveanu V.*: A megismerés problémája a történettudományban. LC 1964. 3. sz. 57–76.
- Matthias E.*: Ideológia és gyakorlat: a téves Kautsky–Bernstein vita. Ann 1964. 1. sz. 19–30.
- Mihejev V. I.*: A termelőerők internacionalizálása és a monopolista integráció. VF 1964. 3. sz. 27–37.
- Myška M.*: Víták a gazdaságtörténet tárgyáról. SS 1964. 3. sz. 391–395.
- Pevzner Ja.*: Az egyenlőtlenség fejlődésének törvénye a mai korszakban. MEMO 1964. 9. sz. 78–86.
- Pitz E.*: Történeti struktúrák. Gondolatok a történettudomány alapjainak állítólagos válságáról. HZ 198/2. (1964. ápr.) 285–305.
- Russel J. C.*: A középkori lakosság változásának mennyiségi megközelítése. JEF XXIV/1. (1964) 1–21.
- Szeverdin M. A.*, *Rogacev P. M.*: A „burzsoá nemzet” fogalmáról. VF 1964. 10. sz. 179–180.
- Thrupp S. L.*: Néhány történetész az általanostásról a történettudományban. Szemle. CSSH VII/1. (1964) 98–101.
- Topolski J.*: Gazdaságtörténet és gazdasági elmélet. KH 1964. 1. sz. 79–90.
- Tóth M.*, *Tóth J.*: A marxizmus–leninizmus a munkáellenőrzésről. SUBBH 1964. 3. sz. 105–131.
- Trifonov D.*: A közgazdaságtudományok osztályozásának kérdéséhez. SM 1964. 12. sz. 32–40.

Elvi tanulmányok

Altjer L.: Néhány új jelenség a burzsoá politikai gazdaságtanban. VE 1964. 1. sz. 83–99.

- Tyagunyeon V.*: A nem-kapitalista fejlődési út aktuális kérdései. MEMO 1964. 10. sz. 13–25.
- Unruh G. Ch.*: Geneológiai kutatások mint adalékok a helytörténehez. ZfO 1964. 1–2. sz. 208–223.
- Usztynov V. A., Kovaleenko I. D., Karpenko Z. G.*: Az új számítástechnika a történettudomány szolgálatában. ISzSzsZr 1964. 1. sz. 3–29.
- Vladigerov T.*: Új jelenségek a burzsoá politikai gazdaságtanban. NV 1964. 7. sz. 87–92.
- Zajczkowski A.*: A történelem és a faj. KH 1964. 4. sz. 959–975.
- Zanardo A.*: Még egyszer a mai marxizmusról. IGSS 1964. 1. sz. 300–332. [Válasz Kangyel és Karpuscin cikkére. Voproszi Filozofii 1964. 1. sz.]
- Zółkewski St.*: A human tudományok alapvető funkciója. ND 1964. 8. sz. 106–110.
- Egyetemes történet**
- Zselenyina I. A.*: A nemzetközi történettudományi kongresszusok történetéből. VI 1964. 9. sz. 182–189. [1898-tól]
- Dergunova A. Sz.*: Tudományos ülésszakok az I. Internacionálé jubileumán. VI 1964. 12. sz. 125–127.
- Ivanov I. D.*: Az I. Internacionálé százéves évfordulója. Tudományos konferencia a Világgazdaság és Nemzetközi Kapcsolatok Intézetében. VAN 1964. 12. sz. 82–86.
- Liebig G.*: Az I. Internacionálé 100. évfordulója. Ein 1964. 11. sz. 120–124. [Konferencia Berlinben, 1964. szept. 25–29.]
- Schilfert G.*: Kollokvium az I. Internacionálé problémáiról. ZG 1964. 6. sz. 1037–1038. [Berlin ápr. 29.]
- Krstić R.*: Ünnepi ülés az I. Internacionálé 100. évfordulóján. JIC 1964. 3. sz. 149–153.
- Konferencia az I. Internacionálé 100. évfordulóján. SS 1964. 4. sz. 539–540. [Prága, okt. 15–16.]
- Vinogradov V. V.*: A szófiai szlavista kongresszus néhány tudományos eredménye. VAN 1964. 2. sz. 84–93.
- Iltrenov I. A.*: A szlavisták V. nemzetközi kongresszusának történeti-filológiai szekciójában. VI 1964. 7. sz. 172–173. [Szófia, 1963. szept. 17–23.]
- Nyikityin Sz. A.*: A szlavisták V. nemzetközi kongresszusa. ISzSzsZr 1964. 1. sz. 191–192. [Szófia, 1963. szept. 17–23.]
- Szokolova V. K.*: A folklore és az etnográfia az V. nemzetközi szlavisztikai kongresszuson. SzE 1964. 1. sz. 144–149.
- Ajnenkiel A., Poppe A.*: Az V. nemzetközi szlavisztikai kongresszus KH 1964. 1. sz. 264–266.
- Šidak J.*: A történelem az V. nemzetközi szlavisztikai kongresszuson Szófiában. JIC 1964. 1. sz. 135–139.
- Hösch E.*: Az 5. nemzetközi szlavista kongresszus Szófiában 1963-ban. JGO 1964. 2. sz. 313. szept. 17–23.
- B. F.*: A történeti problematika a V. nemzetközi szlavisztikai kongresszuson Szófiában. HC 1964. 1. sz. 157.
- Az V. nemzetközi szlavisztikai kongresszus, Szófia, 1963. szept. 17–23. S 1964. 1. sz. 160.
- Az V. nemzetközi szlavisztikai kongresszus Szófiában. RS X. (1964) 585–587. [1963. szept. 17–23.]
- Bolytyn Je. A.*: A III. nemzetközi konferencia az ellenállási mozgalom történetéről. VI 1964. 1. sz. 175–178. [Karlov Vary, 1963. szept. 2–4.]
- Nyedorezov A. I.*: Az európai ellenállási mozgalom történetének III. nemzetközi kongresszusa. VAN 1964. 1. sz. 93–94.
- Nazarewicz R.*: A hitlerista megszállás történéseinek kongresszusa. KH 1964. 1. sz. 269–271. [A III. nemzetközi eur. ellenállási kongr.]
- Przygoński A.*: Az európai ellenállási mozgalom III. nemzetközi kongresszusa. ZPW 1964. 1. sz. 211–214.
- Javurek L.*: A III. nemzetközi kongresszus az európai ellenállásról. ČCH 1964. 1. sz. 141–142.
- Lipták L.*: Az európai ellenállási mozgalom III. nemzetközi kongresszusa. HC 1964. 1. sz. 156–157.
- Schumann W.*: Az európai ellenállás történetének III. nemzetközi kongresszusa Karlov Varyban. ZG 1964. 1. sz. 84–91.
- D. S.*: Az európai ellenállási mozgalom történetének III. nemzetközi kongresszusa Karlov Varyban. SS 1964. 1. sz. 129–130.
- Michel H.*: Konferencia Karlov Varyban. RH CCXXXI/88. (1964. jan.–márc.) 291–292. [Az európai ellenállásról, 1963. szept. 2–4.]
- Pallas L.*: Nemzetközi konferencia München 25. évfordulóján. SS 1964. 1. sz. 130–132.
- Danyilova N.*: Tudományos konferencia a kapitalizmus létrejöttéről a szláv országokban. NNI 1964. 6. sz. 164. [Moszkva, 1964. szept. 14–15.]
- Loenenstein B.*: Vita a jelenkori imperializmus tanulmányozásáról. ČCH 1964. 2. sz. 315–316. [Prága, 1963. nov. 26.]
- Purš J.*: Berlini kollokvium a munkásosztály struktúrájának fejlődéséről. ČCH 1964. 2. sz. 316–317. [1963. okt. 22–24.]
- Zöller M.*: „Az Osztrák-Magyar Monarchia problémái. 1900–1918” konferenciája Budapestén. ZG 1964. 6. sz. 1034–1036.
- Selber K.*: Ausztria-Magyarország és az első világháború kitörése. ÖO 1964. 4. sz. 366–368. [Nemzetközi konferencia, jún. 17–18.]
- A III. nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszus. IGSS 1964. 2. sz. 415–416. [München, aug. 23–27.]
- Nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszus. München, 1965. MÖG LXXII/3–4. sz. 541.
- Szilán A. Sz.*: Tudományos konferencia a balkáni és közel-keleti nemzeti felszabadító mozgalom történetéről. VI 1964. 7. sz. 119–122.
- A. Sz.*: A Balkán félsziget és a Közel-Kelet új és legújabb kori történetének problémái. (Tudományos konferencia a kisinevi egyetemen.) NNI 1964. 2. sz. 189–190. [1963. okt. 23–25.]
- Volodarszkij M. I., Orlov Je. A.*: Tudományos konferencia az új és legújabb kor történetéről. NAA 1964. 2. sz. 216–218. [„Az imperialista hatalmak gyarmati politikája és a nemzeti felszabadító mozgalom a Balkánon és Közel-Keleten” Vita Kiszinevben, 1963. okt. 23–25.]
- Troickij Sz. M.*: Kelet-Európa agrártörténetének problémái. (Symposium Kiszinevben.) VAN 1964. 2. sz. 120–122. [1964. okt. 16–21.]
- Wenzel G.*: Konferencia a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jelenlegi problémáiról. Ww 1964. 6. sz. 1029–1035. [Berlin, 1964. márc. 23–24.]
- Ledorzskaja I. V.*: A VI. köztársaság-közi symposium Kelet-Európa agrártörténetéről. ISzSzsZr 1964. 2. sz. 228–232. [Vilnius, szept. 19–24.]
- Laptyeva J.-P.*: A VI. symposium a kelet-európai agrártörténetéről a Szovjetunióban. ČCH 1964. 1. sz. 146–147.
- Alekszandrov Ju. G.*: Az agrár-paraszt kérdés Ázsia és Afrika fejlődő országaiiban a mai szakaszban. NAA 1964. 5. sz. 209–222. [Tudományos-elméleti vita 1964. ápr.]
- Rodnij N. I.*: A tudomány és a technika történetének közös problémáival foglalkozó nemzetközi symposium. VAN 1964. 2. sz. 112–113. [Varsó, 1963. szept. 17–21.]
- Czartoryski P.*: A tudomány és technika történetének nemzetközi symposia. KH 1964. 1. sz. 263–264.
- Condurachi E., Căndeia I.*: A délkelet-európai tudományos együttműködés új megnyilvánulása. S 1964. 3. sz. 626–628. [A délkelet-európai történeti kutatás nemzetközi szövetségének athéni konferenciája, 1964. jan. 27–28.]
- Bude Er.*: A kelet-európai történet kutatására alakult német társaság évi gyűlése. JGO 1964. 1. sz. 155–157. [1963. okt. 24–26.]
- Binner R.*: A Keleteurópa-Társaság és a „Kelet” Munkaközösség főiskolai hete Eisenstadtnban, Bugenlandban, 1963. JGO 1964. 2. sz. 314.
- Todorov N.*: A Délkelet-Európai Nemzetközi Szövetség első, alakulási konferenciája. IP 1964. 5. sz. 137–139. [Szófia, 1964. ápr. 27–30.]
- Šamberger Z.*: A levéltárosok kerek-asztal konferenciája. ČCH 1964. 2. sz. 313–314. [Budapest, 1963]
- Az V. nemzetközi levéltáros konferencia. Am 1964. 1. sz. 40. [1964. Brüsszel.]
- Chevallier R.*: A légi archaeológia nemzetközi kollokviuma. Ann 1964. 4. sz. 750–754. [Paris, 1963. aug. 31.–szept. 3.]
- Myška M., Dokoupil L.*: Nemzetközi konferencia a regionális történetről. ČCH 1964. 2. sz. 317–318. [Olomouc, 1963. nov. 13–15.]
- Czok K.*: Nemzetközi helytörténeti konferencia. ZG 1964. 4. sz. 666–669. [Olomouc, 1963. nov. 13–15.]

- Kol.*: Helytörténeti konferencia. 88 1964. 1. sz. 132–142. [Olomouc, 1963. nov. 13–15.]
- Wolfram H.*: Settimana Spoleto, 1963. ápr. 18–23. *MIÖG* LXXII/1–2. (1964) 274–276.
- Zykan M.*: A spoletoi tanulmányi hét, 1964. április 2–9. *MIÖG* LXXII/3–4. sz. 532–533. [„Az iszlám és Nyugat a korai középkorban.”]
- Nyitóburg E. L.*: Az antropológiai és etnográfiai tudományok VII. nemzetközi kongresszusa. NNI 1964. 6. sz. 166–167. [Moszkvában, 1964. aug.]
- Averkieva Ju. P., Csebokszarov N. N.*: Az antropológiai és etnográfiai tudományok VII. nemzetközi kongresszusának eredményeihez. VI 1964. 12. sz. 131–139.
- Gurvics I. Sz.*: Az antropológiai és etnográfiai tudományok VII. nemzetközi kongresszusának munkájáról. SzÉ 1964. 6. sz. 153–168.
- Guber A. A.*: Az orientalisták kongresszusa Delhiben VAN 1964. 5. sz. 116–121.
- A XXVI. nemzetközi orientalista kongresszus eredményeihez. NAA 1964. 2. sz. 3–5.
- Gunkovszkij Ju. V.*: Az orientalisták XXVI. nemzetközi kongresszusa. NAA 1964. 4. sz. 255–257.
- Petercz B. G., Pugacsenkova G. A.*: A klasszikus archaeológia VIII. nemzetközi kongresszusa. VDI 1964. 4. sz. 184–187.
- Kořalka J.*: A VIII. nemzetközi kollokvium a társadalmi mozgalmak és társadalmi struktúrák történetéről Tunisban. ČCH 1964. 5. sz. 794–795. [1964. márc. 31.–ápr. 3.]
- B-M. I.*: Klasszikus ókori történeti konferencia Leningrádban, 1964. ápr. 9–14. PH 1964. 4. sz. 724–727.
- Kurz K.*: Tudományos konferencia a klasszikus ókorról Liblicében. ČCH 1964. 5. sz. 793–794. [1964. márc. 9–11.]
- Grafenauer B.*: Nemzetközi konferencia Nagy-Morvaországról és a bizánci követségről. Brno–Nitra, 1963. okt. 1–4. JIČ 1964. 1. sz. 139–145.
- Dezhayes J.*: Az első nemzetközi kongresszus a felvilágosodás századáról. Ann 1964. 5. sz. 942–946. [Genf, 1963. júl.]
- Kumanyev V. Ja.*: A társadalomtudományok fejlődésének problémái. Űlés Leningrádban. VAN 1965. 2. sz. 103–107. [1964. okt. 30.]
- Nemzetközi egyháztörténeti kollokvium. Lyon (1963) okt. 3–6. RH 88/CCXXXI. (1964) 574–575.
- Volkov V. K.*: Nemzetközi konferencia a szláv–germán kapcsolatok problémáiról. XXI 1964. 4. sz. 192. [Poznań, 1964. máj. 7–9.]
- Grau C.*: Nemzetközi konferencia „A német–szláv tudományos kapcsolatokról a 17. század végén és a 18. század elején.” Zg 1964. 4. sz. 670–673.
- Porickij A. Ja.*: A Kárpátok népi kultúráival foglalkozó nemzetközi bizottság konferenciája. VAN 1964. 9. sz. 107–108. [Krakkó, május 16–19.]
- Crozet R.*: A XXI. nemzetközi művészettörténeti kongresszus. Bonn, 1964. szept. 14–19. CCM 1964. 2. sz. 527–528.
- Guber A. A.*: A XII. nemzetközi történetiskongresszus elébe. VI 1964. 5. sz. 173–174.
- Az 1965-ben Bécsben tartandó XII. nemzetközi Történetiskongresszus előadásainak tematikája. VAN 1964. 5. sz. 175–179.
- Mikolajczyk H. L.*: A 12. nemzetközi történetiskongresszus Bécsben. *MIÖG* LXXII/3–4. sz. 536–541. [1965. aug. 29.–szept. 5.]
- A XII. nemzetközi történettudományi kongresszus végleges programja. Bécs, 1965. aug. 29.–szept. 5. RH (CCXXXI/88. (1964. jan–márc.) 285–290.
- Ferjančič B.*: A beográdi Bizantinológiai Intézet. JIČ 1964. 1. sz. 132–134.
- Birman M. A.*: A Balkán-kutatás új szervezete. NNI 1964. 4. sz. 193.
- A Balkanisztikai Intézet megnyitása. IP 1964. 4. sz. 149. [1963–]
- Hajek A.*: A bécsi Balkán-kutatás és főképvisezője J. K. Jiraček és C. Patsch. ŐO 1964. 2. sz. 168–176.
- Cole A. H., Grandall R.*: A Nemzetközi Pénztörténeti Tudományos Bizottság. JEI XXIV/3. (1964) 381–388. [Munkássága; megalakult 1928-ban.]
- Kloczowski J.*: Az összehasonlító egyháztörténet nemzetközi bizottsága. KH 1964. 3. sz. 867–869.
- Keyser E.*: A Kelet- és Nyugat-Poroszország történetének kutatására alakult bizottság 40 éve, 1923–1963. ZFO 1964. 3. sz. 500–516.
- Jankuhn H.*: Östörténet. Az irodalom szemléje. GWU 1964. 6. sz. 363–380.
- Berve H.*: Őkor. (Az irodalom szemléje) GWU 1964. 2. sz. 118–131.
- Bleicken J.*: Az Ókori Kelet. Az irodalom szemléje. GWU 1964. 7. sz. 442–455; 8. sz. 502–519.
- Zaborov M. A.*: A kereszties hadjáratok a 20. század eleji orosz történészek munkáiban. VV XXV. (1964) 121–141.
- Zaborov M. A.*: A szovjet történetírás a kereszties hadjáratokról. SzV 25. (1964) 272–282.
- Udalova Z. V.*: A bizantinológia a Szovjetunióban a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után, 1917–1934. VV XXV. (1964) 3–31.
- Živojinović M., Nikolajević I.*: Az 1957–1961. évi jugoszláv bizantinológiai munkák szemléje. VV XXIV. (1964) 209–218.
- Schramm P. E.*: Középkor. Az irodalom szemléje. GWU 1964. 4. sz. 233–264.
- Oftea A.*: A középkor történetének tanulmányozása a néphatalom éveiben Romániában. RRII 1964. 3. sz. 443–456.
- Zee den E. W.*: A vallásháborúk kora. Az irodalom szemléje. GWU 1964. 3. sz. 182–195.
- Tyrowicz M.*: Galicia osztrák uralom alatt. Galicia politikai és gazdasági problémái az újabb lengyel történetírásban, 1945–1962. ŐO 1964. 6. sz. 489–499. [Kutatási jelentés]
- Maciu F.*: Az újkori történet tanulmányozása 1944–1964-ben Romániában. RRII 1964. 3. sz. 457–470.
- Steiner H.*: Osztrák tanulmányok a Zeitschrift-éhez. WZ 1964. 11. sz. 671–674.
- Constantinescu-Iași P.*: A legújabb kori történet tanulmányozása Romániában. RRII 1964. 3. sz. 471–484.
- Jäckel E.*: Jelenkortörténet 1945 óta. Az irodalom szemléje. GWU 1964. 6. sz. 381–396.
- Kelet- és Nyugat-Poroszország történetének irodalma 1962-ben. Összeállította: E. Wermke. ZFO 1964. 3. sz. 585–600.
- Börger P.*: Új egyháztörténeti irodalom. GWU 1964. 2. sz. 113–118.
- Bandmann G.*: Művészettörténet. Az irodalom szemléje. GWU 1964. 12. sz. 765–780.
- Popescu O.*: A gazdasági eszmék historiográfiája. Bibliográfiái áttekintés. CHM VIII/1. (1964) 168–209.
- Jacunszkij V. K.*: A gazdaságtörténet történetírásának fellendülése. CHM VIII/3. (1964) 576–584.
- Ghoosh O. K.*: Néhány egyetemes történeti elmélet. CSSH VII/1. (1964) 1–20.
- Aguet J.-P.*: Néhány újabban megjelent történeti összefoglalás: historiográfiai elemzéskísérlet. CHM VIII/3. (1964) 395–425.
- Kurelac M.*: Repertorium fontium historiae medii aevi. (A nemzetközi és nemzeti kiadás előkészítése alkalmából.) ZHIIA 5. (1963) 207–221. [Az új Pothast]
- Schieder Th.*: Ranke „Epochen der neueren Geschichte” c. művének létrejöttéről. HZ 1991. (1964. aug.) 1–30. [Ranke előadásai 1864-ből.]
- Gulnova Je. V.*: A 19. század második fele burzsoá pozitívista történetírásának helye és jelentősége a történettudomány fejlődésében. SzV 25. (1964) 283–298.
- Rjasanovszky N. V.*: N. S. Trubetzkov herceg „Europa és az emberiség” c. könyve. JGO 1964. 2. sz. 207–220. [megjelent Szófiában, 1920.]
- Besançon A.*: Történelem és pszichoanalízis. A Metabletica margojára. Ann 1964. 2. sz. 234–249. [Hutzinga könyvéről.]
- Colie R. L.*: Johan Hutzinga és a kultúrtörténet feladata. AHR LXIX/3. (1964) 607–630.
- Coulborn R.*: Toynebee mérlege: kommentár. CHM VIII/1. (1964) 1–53. [A Study of History XII. kötetéről.]
- Tokarev Sz. A.*: A vallás korai formáinak problémája a szovjet tudomány megvilágításában. VI 1964. 12. sz. 144–152. [Az irodalom szemléje.]
- Butulov E. Ja.*: A filozófiai gondolat fejlődésének főbb irányai Ázsia és Afrika országaiban. VF 1964. 12. sz. 14–24.
- Slapnicka H.*: A kelet-középeurópai jog forrásai és irodalma a második világháború óta. DDr 1964. 2. sz. 95–109.
- Thorner D.*: A „parasztgazdaság”. Gazdaságtörténet koncepció. Ann 1964. 3. sz. 417–432.

- Vainstein O. L.: A középkori történetírás néhány vonása. SzV 25. (1964) 251–263.
- Johnson E. A. J.: A tanulás, tudomány, szakmai gyakorlat és „művészet” helye a Smith előtti gazdasági eszmékben. JEH 1964. 2. sz. 129–144.
- Szeregin V.: A marxizmus és az antimarxizmus a világ lakosságának problémájáról. Kom 1964. 3. sz. 107–115.
- Iliescu L.: A forradalmi tudomány és a jelenkor. XV 1964. 10. sz. 25–51.
- Marek J.: A felvilágosodás eszméinek hagyományai a modern történetírásban. ČCH 1964. 4. sz. 498–513.
- Vinogradov K. B., Jefimov G. V.: Az európa-centrikus történeti koncepció alkonya. VI 1964. 3. sz. 114–125.
- Jindřich T.: A statisztikai-matematikai módszerek használata a történetírásban. ČCH 1964. 4. sz. 535–538.
- Pasti G. jr.: A kelet-ázsiai és nyugat-európai történelem összehasonlító tanulmányozása. Néhány kérdés és probléma. CSSH VII/1. (1964) 102–113.
- Mqczak A., Samsonowicz H.: Adalékok az európai piac kialakulásának tanulmányozásához. A balti övezet. PII 1964. 2. sz. 198–222.
- Levillat P.: Egy nemzetközi ankét mérlege: „A szén és a humán tudományok”. Ann 1964. 1. sz. 55–79.
- Ludwig K. H.: A technikatörténet alapkérdése. GWU 1964. 2. sz. 75–83.
- Keyser E.: A fajkutatás változásai. Szemle. SW 1964. 3. sz. 370–373.
- Hozzászólások „A történettudomány és a történeti oktatás” vitatémához. ZG 1964. 1. sz. 72–78.; 2. sz. 280–296.; 3. sz. 473–474.; 4. sz. 662–665.; 5. sz. 1020–1023.; 6. sz. 1220–1223.; 8. sz. 1415–1417.
- Kofalka J.: A társadalmi mozzanatok és társadalmi struktúra történetének tanulmányozására alakult nemzetközi bizottság tevékenységéről. HC 1964. 4. sz. 617–618.
- Korszunskij A. R.: Nyugat-Európában a rabszolgartató rendről a feudális rendre való forradalmi áttérés problémája. VI 1964. 5. sz. 95–111.
- Izmailov I. Z.: A kaukázusi népek áttérése a szocializmusra a kapitalizmus elkerülésével. VIK 1964. 3. sz. 107–113.
- Tyugunenko V.: A nem-kapitalista fejlődési út aktuális kérdése. MEMO 1964. 11. sz. 15–28.
- Parain Ch.: Az ázsiai termelési mód. Egy alapvető vita új szakasza. Pensée 114. (1964. jan.–febr.) 3–6.
- Toket P.: Az ázsiai termelési mód Marx és Engels műveiben. Pensée 114. (1964. jan.–febr.) 7–32.
- Chesneau J.: Az ázsiai termelési mód, néhány kutatási megjegyzés. Pensée 114. (1964. jan.–febr.) 33–55.
- Godelier M.: Marx és Engels az ázsiai termelési módról. Pensée 114. (1964. jan.–febr.) 56–66.
- Chesneau J.: Újabb marxista munkák az ázsiai termelési módról. Pensée 114. (1964. jan.–febr.) 67–73.
- Vidal-Naquet P.: Karl Wittfogel és „az ázsiai termelési mód” koncepciója. Ann 1964. 3. sz. 531–549.
- Pečírku J.: A Közel-Kelet, az antik világ és a rabszolgartató rend. ČCH 1964. 3. sz. 406–423.
- Findley M. J.: Rabszolgaság és szabadság között. CSSH VI/3. (1964. ápr.) 233–249. [őkor].
- Fol Al., Guzev V.: Az ókor és a középkor kezdetei (a 7. századig) a burzsoa bolgár történetírásban. IP 1964. 4. sz. 91–106.
- Stasivski B.: Egyháztörténet, különösen az ókorban és a középkorban. GWU 1964. 1. sz. 52–63.
- Hrochová V.: A bizánci történelem tanulmányozásának fő problémái. ČCH 1964. 2. sz. 153–170.
- Werner E.: A középkor kutatásának állapota és feladatai az NDK-ban. JIC 1964. 2. sz. 76–86.
- Šmerda M.: A késői feudalizmus és a korai kapitalizmus gazdaságáról folyó lengyel viták margójára. SS 1964. 234–237.
- Kula W.: Viták a mai szovjet történetírásban az agrárkapitalizmus létrejöttének problémájáról. KH 1964. 1. sz. 137–142.
- Jelavich B.: A Kelet-Európa stúdiumok Amerikában és a tanár–diák csere a Szovjetunióval. ŐO 1964. 1. sz. 70–75.
- Hafner St.: Ausztria szellemi élete és Közép- és Délkelet-Európa nemzeti kultúrái. ŐO 1964. 1. sz. 1–18.
- Schaeuble J.: Új nézetek az ember származásáról. GWU 1964. 6. sz. 333–344.
- Schaefer U.: A mai emberfajták és keletkezésük. GWU 1964. 6. sz. 344–359.
- Diamond S.: Az őstársadalom természete. VI 1964. 12. sz. 159–163.
- Hirschler E.: Az őstörténet és a civilizáció születése. Szemle. CSSH VII/1. (1964) 89–97.
- Kateb G.: Thukydides „története” az államtudomány kézikönyve. PSQ LXXIX/4. (1964) 481–503.
- Thomson G.: Herakleitos és filozófiája. Pensée 116. (1964. júl.–aug.) 16–28.
- Oliva P.: Themistokles dekrétuma Troizenből. ČCH 1964. 4. sz. 481–497.
- Jones A. H. M.: A hellenisztikus kor. PP 27. (1964) 3–22.
- Česka J.: A gazdasági harc a falu és város között a római uralom első évszázadában. SH 12. (1964) 169–203.
- Utsenko Sz. L.: A római birodalom létrejötte és a társadalmi forradalom problémája. VI 1964. 7. sz. 106–118.
- Kuzicsin V. I.: Adalékok a mezőgazdaság történetéhez Itáliában az i. e. II. — i. sz. 1. századokban. VDI 1964. 3. sz. 15–37.
- Sherwin-White A. N.: Miért üldözték a korai keresztényeket? Kilgázítás. PP 27. (1964) 23–27. Hozzászólás: G. E. M. de Ste. Croix, uo. 28–33.]
- Sifman I. S.: A rabszolgák jogi helyzete Judeában a bibliai hagyomány szerint. VDI 1964. 3. sz. 54–80.
- Grimm P.: Költészet és „propaganda” Augustus korában. CHM VIII/1. (1964) 54–75.
- Protase D.: A dákok megmaradása római Dáciában az archaológia tanúsága alapján. RRR 1964. 2. sz. 193–211.
- Josifović St.: Dácia kultúrtörténete az ókori Jugoszláviában. GNS VII. (1964–1963) 5–20.
- Diesner H.-J.: A vandálok és a népvándorlás. ZG 1964. 8. sz. 1406–1414.
- Velkov P.: Hagiógráfiai adatok római Thrákia történetéről a 4. századból. IIB 14–15. sz. (1964) 381–389.
- Mossé Cl.: A hadsereg szerepe a 411. évi athéni forradalomban. RH CCXXI/88. (1964. jan.–márc.) 1–10.
- Vittinghoff F.: A késő-ókor történeti önismeretéhez. HZ 1983. (1964. jún.) 529–574.
- Reindel K.: Püspökségek szervezése az Alpok–Duna-területen a késő ókorban és a korai középkorban. MIOG LXXII/3–4. sz. (1964) 277–310.
- Guillou A.: A bizánci társadalom. Keretek és mentalitás. Néhány újabb tanulmányról. Ann 1964. 5. sz. 923–927.
- Browning R.: A bizánci tudomány. PP 28. (1964. júl.) 3–20.
- Guilland R.: Tanulmány a bizánci hippodromról. II. BS 1964. 2. sz. 234–253.
- Guilland R.: A korai bizánci közigazgatás-történet vázlat. (4–6. század.) VV XXIV. (1964) 35–48.
- Udulova Z. I.: A rabszolgák helyzete Bizáncban a 6. században. VV XXIV. (1964) 3–34.
- Awad M.: Megjegyzés az alexandriai könyvtár állítólagos elpusztításáról az arabok által. CHM VIII/1. (1964) 213–214. [611?]
- Grumel V.: Konstantinápolyi tengeri védelme az Arany-szav 661. felől és az avar ostrom. BS 1964. 2. sz. 217–233. [717].
- Zimmermann H.: Pápák detronizálása a középkorban. IV. MIOG LXXII/1–2. (1964) 74–109. [8–15. sz.]
- Schramm E.: Nagy Károly. Gondolkodásmód és alapfogalmak. A Karoling reneszánsz. HZ 198/2. (1964. ápr.) 306–345.
- Beszszmertnij Ju. L.: A Karoling korszak néhány társadalmi-politikai problémája a mai nyugat-európai medievistikában. SzV 26. (1964) 104–116.
- Loos M.: A paulikánus mozgalom Bizáncban II. BS 1964. 1. sz. 52–68.
- Loos M.: Hogyan áll a paulikánus mozgalom kérdése? IIB 14–15. sz. (1964) 357–371.
- Dujesov I.: Új történeti forrás a bolgár–bizánci kapcsolatokról a 9. század első feléből. IIB 14–15. sz. (1964) 347–355.
- Tpkova-Zaimova V.: Az események kronológiája egy „rövid krónika”-ban. IIB 14–15. sz. 373–379. [Leningrádi TA egy kéziratában a 9–10. sz.-i események.]
- Fečerka R.: Cyrill és Method kultusza a cseh középkori hagyományban. ČCH 1964. 1. sz. 40–43.
- Maschke E.: Az európai kereskedők mentalitása a középkorban. RHES 1964. 4. sz. 457–484.

- Čechová V.: A középkori városok fejlődésének kutatása a mai lengyel történetírásban. SS 1964. 1. sz. 111–117.
- Lane Fr. C.: Középkori és újkori tonna-súlyjelölés. ECHR XVII/2. (1964. dec.) 213–233.
- Peever H. K.: A királyi háztartás vándorlása a középkorban. SW 1964. 1. sz. 1–21.
- Krzemienka B.: A királyi udvart ellátó mesterekből a késő középkorban. ČCH 1964. 5. sz. 637–667.
- Goitein S. D.: Kézművesek a keleti Mediterráneumban a késő középkorban. Ann 1964. 5. sz. 847–888. [10–13. század.]
- Giurescu D. C.: Gazdasági kapcsolatok Valachia és a balkáni államok között a korai feudalizmus időszakában. 10–13. század. RS X. (1964) 359–384.
- Spengler J. J.: A gazdasági eszme az iszlámban. Ibn Khaldun. CSSII VI/3. (1964. ápr.) 268–306.
- Litavrin G. G.: Teophilaktos Bulgarus leveleinek budapesti kézirata. IIB 14–15. sz. (1964) 511–527. [Bulgária érseke 11–12.]
- Kazdan A. N.: A Komnénák rejtélye. (Historiográfiái vázlat.) VV XXV. (1964) 53–98.
- Ljubarszkij Ju. N.: Anna Komnéné „Alexias”-ának forrásairól. VV XXV. (1964) 99–120.
- Hosztova K. V.: A bizánci prómia néhány sajátosságáról. VV XXV. (1964) 212–230. [12–15. sz.]
- Kazdan A. P.: A 12. század két új emléke. VV XXIV. (1964) 58–90. [Bizánci]
- Cankova G., Tiscen P.: Új adatok a bolgár föld történetéről a bizánci uralom utolsó évtizedei alatt. IIB 14–15. sz. (1964) 315–324.
- Schmidinger H.: Nicolaus Maniacutius rigmusa a pápáról. MÜG LXXII/1–2. sz. (1964) 63–73. [12. század.]
- Folz R.: I. Frigyes kancelláriája és Nagy Károly kanonizációja. MA 1964. 1. sz. 13–31. [1165]
- Santifaller L.: A „censimento” a későközépkori pápai oklevelekben. MÜG LXXII/1–2. (1964) 135–142. [1198–1417]
- Rovighi S. V.: Megjegyzések Szt. Anselmus hatásáról a 12. században. I. CCM 1964. 2. sz. 423–437.
- Bessmertnij Ju. L.: A kereskedelem a középkori faluban a 12–13. században. SzV 25. (1964) 76–100.
- Poštář J.: Kereskedelmi utak Csehszlovákiában, Szlovákiában és Lengyelországban a 14. századig. SS 1964. 1. sz. 54–63.
- Primov B.: Egy névtelen forrás a bolgár bogumil mozgalom hatásáról Nyugat-Európában. IIB 14–15. sz. (1964) 299–313.
- Marongiu A.: Egy minta-állam a középkorban: a normannok és II. Frigyes Sziciliáján. CSSH VI/3. (1964. ápr.) 307–320. [Hozzászólás J. R. Strayertől. uo. 321–324.]
- Perrin Ch.-E.: A pápai udvar Avignonban, 1309–1376. RH 88/CCXXXII. (1964) 361–378.
- Frances E.: Az 1354 őszi népi mozgalom Konstantinápolyban és Ioannes Cantacuzenos lemondása. VV XXV. (1964) 142–147.
- Naumov Je. P.: A szerb-bizánci határ a 14. század második felében. VV XXV. (1964) 231–234.
- Weike E.: A német lovagrend harca a pogányok ellen. III. ZfO 1964. 3. sz. 401–420.
- Benninghoven Fr.: A német lovagrend hadjáratai Gotland ellen. 1398–1408. ZfO 1964. 3. sz. 421–477.
- Werner E.: Eretnekség, osztályharc és vallási türelem egy iszlám-keresztény érintkezési zónában: Bedr ed-din és Bürklüce Musztafa. ZG 1964. 2. sz. 255–276. [1402–1416.]
- Richmond C. F.: A tengerhajózás a százéves háború idején. 1422–1440. H XLIX/167. (1964) 283–298.
- Cserepyer L. V.: Orosz források a firenzei egyházi ünlöről. SzV 25. (1964) 176–187. [1439]
- Mahn-Lot M.: Kolumbusz, Bristol és az északi Atlantika. Ann 1964. 3. sz. 522–530.
- Verlinden Ch.: Az 1487. év jelentősége a portugál felfedezések és expanzió történetében. RIIES 1964. 4. sz. 485–498.
- Kieniewicz J.: Az indiai hajóút és a fűszerkereskedelem 1498–1522-ben. PH 1964. 4. sz. 573–602.
- Greenleaf W. H.: Aquinói Tanás hagyománya és az abszolút monarchia elmélete. EHR LXXIX/313. (1964. okt.) 747–760.
- Hexter J. H.: A nyelv és az imperatívusok szövődéke: Az II. Principe és az Utópia esete. AHR LXIX/4. (1964. jún.) 945–968.
- Wiedeburg A.: Kálvin és Butzer barátsága levelek alapján. HJ 83. (1964) 69–83. [1534–1551.]
- Hroch M., Petrák J.: A feudalizmus válsága a 16. és 17. században. ČCH 1964. 3. sz. 347–364.
- Hroch M., Petrák J.: Az európai gazdaság és politika a 16–17. században: válság vagy visszafejlődés? PH 1964. 1. sz. 1–21.
- Thomas K.: Munka és szabadidő az ipari korszak előtti társadalomban. PP 29. (1964. dec.) 50–62. [Vita: uo. 63–66.]
- Hill Chr.: Puritanizmus, kapitalizmus és tudományos forradalom. Vitacikk. PP 29. (1964. dec.) 88–97.
- Gould J. D.: Az árforradalom revideálása. ECHR XVII/2. (1964. 4. sz.) 249–266.
- Jeannin P.: A Szund szoros elszámolásai naplói mint az európai kereskedelmi forgalom általános indexének összcálítására vonatkozó források. 16–18. század. RH CCXXXI/88. (1964.) 55–102; 307–340.
- Romano R.: Ismét az 1619–1622. évi válságról. Ann 1964. 1. sz. 31–37.
- Hroch M.: A kereskedelem és a politika a harmincéves háborúban. SH 12. (1964) 205–239.
- Milesev A.: Két dokumentum a 17. század második feléből Oroszország politikai kapcsolatáról Bulgáriával, Szerbiával és Romániával. IIB 14–15. sz. (1964) 469–474.
- Price J. M.: A Cheasepeak gazdasági fejlődése és az európai piac. 1697–1775. JEH XXIV/4. (1964) 496–511. [Hozzászólás: Mo. Olson jr., uo. 512–516.]
- Mori G.: Az ipari forradalom. Egy koncepció története és jelentősége. IGSS 1964. 2. sz. 215–240. [Th. S. Ashton, La rivoluzione industriale (1760–1830) c. könyvéről.]
- Purel P.: Gyarmati tapasztalat és európai katonai reform a 18. század végén. BIHR XXXVII/95. (1964) 47–59.
- Crouzet Fr.: Háborúk, blokád és gazdasági változás Európában, 1792–1815. JEH XXIV/4. (1964) 567–588. [Hozzászólás: R. Tilly uo. 589–590.]
- Laptyeva L. P.: Mi az igazság a cseh tavaknál az austerlitz csatában elszenvedett katasztrófából. VI 1964. 12. sz. 203–206.
- Szirokin V. G.: A kontinentális blokád és „Európa egyesülése”. XXI 1964. 3. sz. 132–135. [1806–1813.]
- Jacuzskij V. R.: A kontinentális blokád hatása az orosz posztóiparra. AHRF 175. (1964. jan.–márc.) 65–77.
- Narocnyickij A. L.: A népek és kormányok az 1813. évi felszabadító háború kezdetén. ZG 1964. 1. sz. 46–61.
- Leclant J.: Egy 150. évforduló: J.-L. Burekhardt és az Abu-Simbel templom felfedezése (1813). CHM VII/3. (1964) 585–595.
- Van Regemorter J.-L.: A genovai mythos a Fekete tengeren: Franciaország, Oroszország és az ázsiai kereskedelem Grúzián keresztül. 1821–1831. Ann 1964. 3. sz. 492–521.
- Nouschi A.: Az európaiak Algériában 1830–1954-ben. IGSS 1964. 4. sz. 675–690.
- Callimachi Sc., Georgescu I.: Egy angol forrás a dunai kereskedelemről, 1837–1838. RHH 1964. 2. sz. 255–276.
- Ekmečić M.: Külső tényező a balkáni forradalmak érési folyamatában, 1849–1878. JIC 1964. 3. sz. 3–35.
- Poszpélov P.: A Nemzetközi Munkásszövetség eszméinek gyözelme. Kom 1964. 13. sz. 24–34. [Az I. Internacionálé 100. évford.]
- Az I. Internacionálé és a jelenkor. Kom 1964. 6. sz. 44–55.
- Fedoszejev P. N.: Az I. Internacionálé 100. évfordulója. VAN 1964. 10. sz. 15–17.
- Az I. Internacionálé 100. évfordulója. (Történeti tájékoztató) VIK 1964. 4. sz. 67–70.
- Sztyepanova Je. A., Bah I. A.: A Főtanács – a Nemzetközi Munkásszövetség vezető szerve. VI 1964. 9. sz. 3–15. [Az I. Internacionálé 100. év.]
- Szvetlanova Je. G.: A Nemzetközi Munkásszövetség harci vezérkara. NNI 1964. 4. sz. 86–92. [Az Internacionálé 100. évfordulója.]
- V. I. Lenin az I. Internacionálé történelmi jelentőségéről. VIK 1964. 4. sz. 3–14.
- Kangyel Je. P.: Marx és Engels az I. Internacionálé megalkotói. VIK 1964. 6. sz. 34–44.
- Bah I. A.: Marx és Engels harca az I. Internacionáléban

- a nemzetközi proletariátus akciógységéért. NNI 1964. 5. sz. 17–28.
- Duclos J.*: Az I. Internacionálétól a mai kommunista mozgalomig. VIK 1964. 9. sz. 30–41.
- Mihajlov M. I.*: Az I. Internacionálé szerepe a világ munkásmozgalmának történetében. NNI 1964. 5. sz. 3–16.
- Gyilgenszki G. G.*: A proletár forradalmiság és az I. Internacionálé hagyományai. VI 1964. 8. sz. 3–13.
- Az I. Internacionálé 100. évfordulójára, 1864–1964. Az IMEL anyagából. NAA 1964. 5. sz. 61–64.
- Bah I. A., Kunyina V. E.*: A marxizmus alapelveinek győzedelme az I. Internacionálé programdokumentumaiban. VIK 1964. 9. sz. 42–54.
- Kunyina V. E.*: Az I. Internacionálé 100. évfordulójára. PIS 1964. 5. sz. 7–19.
- Lipiński W.*: Az I. Internacionálé 100. évfordulója. ND 1964. 9. sz. 25–35.
- Kormanovsz Z.*: Az I. Internacionálé kutatásainak jelenlegi állása és a harc az I. Internacionálé hagyományaiért. ZPW 1964. 4. sz. 3–22.
- Az I. Internacionálé 100 éves. WZ 1964. 9. sz. 506–511.
- Palonczy E.*: Az I. Internacionálé és a nemzetközi munkásmozgalom mai feladatai. NM 1964. 11. sz. 1383–1386.
- Műev D.*: Az I. Internacionálé történeti jelentősége. NV 1964. 8. sz. 92–104.
- Filipor P.*: Az I. Internacionálé és jelenkorunk. NV 1964. 11. sz. 40–51.
- Hrisztof Hr. Iv.*: Az I. Internacionálé – a munkásoztsztyál alkotása. IP 1964. 6. sz. 15–45.
- Vianu A.*: Az I. Internacionálé megalapításának 100. évfordulója. 1864. szept. 28. S 1964. 5. sz. 1021–1038.
- Duclos J.*: Az I. Internacionálétől napjainkig. EP 1964. 8–9. sz. 54–74.
- Rochet W.*: Az I. Internacionálé és a kommunisták és szocialisták közötti egység problémája. EP 1964. 8–9. sz. 38–53.
- Cogniot G.*: Az I. Internacionálé 100. jubileuma. Pensée 116. (1964. júl.–aug.) 5–15.
- Szeleznyev K. L.*: Az I. Internacionálé és a tudományos kommunizmus fejlődése. VF 1964. 9. sz. 3–12.
- Golman L. I.*: Az I. Internacionálé és a nemzeti felszabadító mozgalom. VIK 1964. 7. sz. 43–56.
- Jeftremov I.*: Az I. Internacionálé és a nemzeti-felszabadító mozgalom kérdései. NAA 1964. 6. sz. 45–57.
- Kolpinski N. Ju., Moszlov V. G.*: Az I. Internacionálé történetének mai burzsoa és reformista hamisítói. VIK 1964. 9. sz. 55–66.
- Vorobjova A., Kunyina V.*: Az I. Internacionálé történetének meghamisításai. MEMO 1964. 10. sz. 50–60.
- Ityenberg B. Sz.*: Az I. Internacionálé és az orosz társadalom. VI 1964. 8. sz. 14–27.
- Bacsinszki A. D.*: Az I. Internacionálé és Ukrajna. UIZs 1964. 5. sz. 24–33.
- Kprotejeva A. Je.*: Az orosz sajtó visszhangja az I. Internacionálé tevékenységéről. NNI 1964. 5. sz. 29–40.
- Boreszja J. IV.*: A lengyel kérdés és a lengyelek az I. Internacionáléban. ZPW 1964. 4. sz. 23–44.
- Mirkind A. M.*: Az I. Internacionálé 100. évfordulója és a nyugatnémet szociáldemokrácia. VI 1964. 9. sz. 96–104.
- Dlubek R., Engelberg E.*: Az I. Internacionálé és a német munkásmozgalom. ZG 1964. 6. sz. 968–993.
- Sölle Z.*: Az I. Internacionálé és a cseh munkásmozgalom. NM 1964. 9. sz. 1099–1103.
- Új dokumentumok az I. Internacionálé főtáncása és az Egyesült Államok munkásmozgalmának közötti kapcsolatról. NNI 1964. 4. sz. 93–95.
- Kunyina V. E.*: Marx és Engels harca az I. Internacionáléban az anarchista sektantizmus és reformizmus ellen. 1871–1872. NNI 1964. 4. sz. 75–85.
- Az I. Internacionálé új dokumentuma. (A Szociáldemokrata Munkáspárt braunschweigi bizottságának beszámolója a Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsához. 1870. jún. 1.) Közl.: V. A. Morozova. VI 1964. 9. sz. 105–118.
- Kormanovsz Z.*: Az I. Internacionálé hágai kongresszusának diplomáciai háttere a holland levéltárak fényében. KH 1964. 3. sz. 637–660. [1872.]
- Sölle Z.*: Az I. Internacionálé és a Szociáldemokrata Párt megalakulása Neudorfelben 1874-ben. ČCH 1964. 5. sz. 668–686.
- Simon M., Nowak D.*: Az Európába irányuló amerikai gazdasági behatolás dimenziói. 1871–1914. JEH XXIV/4. (1964) 591–605. [Hozzászólás: M. Rothstein, no. 606–608.]
- Ulunjan A. A.*: A bolgár nép nemzeti felszabadító harca az orosz–török háború idején. 1877–1878. IIB 14–15. sz. (1964) 37–44.
- Sanderson G. N.*: Anglia, Olaszország, a Nilus völgy és az európai egyensúly. 1890–1891. TIJ 7/1. (1964) 94–119.
- Zubok L. I.*: A II. Internacionálé történetének néhány kérdése. NNI 1964. 4. sz. 50–58.
- Bauer R.*: A II. Internacionálé a háborúról és békéről. A II. Internacionálé megalapításának 75. évfordulójához. ZG 1964. 5. sz. 768–776.
- Cogniot G.*: Az iskola és az ember formálása a 20. században. Pensée 116. (1964. júl.–aug.) 21–29.
- Robert D., Bosc J.*: A protestantizmus fejlődése a 20. században. CHM VII/3. (1964) 475–499.
- Neher A.*: A zsidó vallásos gondolkodás a 20. században. CHM VII/3. (1964) 500–522.
- Új könyvek az első világháborúról. ZG 1964. 5. sz. 836–850.
- Lenke H.*: Konferencia az első világháború történetéről. ZG 1964. 8. sz. 1428–1432. [Berlin, 1964. júl. 8–10.]
- Vietsch v. E.*: A háború kitörése 1914-ben. GWU 1964. 8. sz. 472–486.
- Gauss I.*: Az első világháború kitörése. RH 88/CCXXXII. (1964) 415–426.
- Zechlin E.*: Németország kabinetháború és gazdasági háború között. Politika és hadvezetés az 1914-es világháború első hónapjaiban. HZ 199/2. (1964. okt.) 347–458.
- Zarbockrickij V. A.*: Törökország belépése az első világháborúba. UIZs 1964. 6. sz. 76–80.
- Vinogradov K. B.*: Az első világháború létrejötte tanulmányozásának néhány eredménye. VI 1964. 7. sz. 74–87.
- Kegel G.*: Két világháború. Történet-politikai elemzés. ZG 1964. 6. sz. 921–928.
- Gantman V., Nyikolov A., Tomaszenszki D.*: A 20. század világháborúi és a történelem dialektikája. MEMO 1964. 8. sz. 3–15; 9. sz. 30–44.
- Sladek Z.*: Az Októberi Forradalom és Kelet-Európa államai. NM 1964. 11. sz. 1318–1329.
- Drabkin Ja. Sz.*: A Dolchstoss-legenda. ISzSzSzt 1964. 1. sz. 119–128.
- Williams W. E.*: A szövetségesek politikája a baltikumi szabadsáspattal szemben 1918–1919-ben. VTZG 1964. 2. sz. 147–169.
- Popova Je. I.*: Az amerikai izolacionizmus és a versaillesi–washingtoni rendszer megteremtése. VI 1964. 5. sz. 78–94.
- Olivová V.*: A versaillesi rendszer és válságának jellege 1920-ban. ČCH 1964. 4. sz. 520–534.
- Senn A. E.*: „Központi Litvánia” (Litwa Srodkowa) állama. JGO 1964. 3. sz. 366–374. [1920]
- Gajanová A.*: Nagy-Britannia politikája a dunai államokban az első világháború után. ČCH 1964. 6. sz. 819–842.
- Henderson G. G.*: A Prescott levél eredete és sorsa. PSQ 1964. 1. sz. 76–95. [1924. ismeretlen területek felfedezéséről.]
- Mason T. W.*: Néhány munka a második világháború eredetéről. PP 29. (1964. dec.) 76–87.
- Poljakov V. G.*: A második világháború előtörténete a burzsoa szerzők legújabb műveiben. NNI 1964. 6. sz. 112–118.
- Schlesinger R.*: München az angol történetírás megvilágításában. HČ 1964. 2. sz. 237–250.
- Weinberger G.*: Konferencia a második világháború történetéről. ZG 1964. 8. sz. 1423–1427. [1964. szept. 3–4.]
- Germoz Chr.*: Svédország semlegessége az utóbbi háború folyamán. 1939–1945. RHD LXXVIII. (1964. ápr.–jún.) 174–181.
- Vierhaus R.*: A fasizista Führer-rendszer. Adalék az európai fasizmus fenomenológiájához. HZ 128/3. (1964. jún.) 614–639.
- Hrosztor V.*: Övjük meg a világot az imperializmus újabb gaztettétől. A második világháború kitörésének 25. évfordulója. Kom 1964. 13. sz. 66–73.
- Kulis V. M.*: A második front Európában 1941-ben. VI 1964. 8. sz. 89–104.

- Undaszinov I. N.*: A második front történetéből, 1941. dec. – 1942. júl. NNI 1964. 3. sz. 64–78.
- Voroncov B. B.*: Az amerikai „antikolonializmus” harcban a Csendes-óceánon, 1941–1945. NAA 1964. 1. sz. 77–89.
- Levezetés a Komintern Végrehajtó Bizottsága főtájkára, G. M. Dimitrov és a Lengyel Munkáspárt vezetősége között, 1942–1943. NNI 1964. 5. sz. 109–125.
- Jäckel E.*: A szentszék politikája a második világháborúban. GWU 1964. 1. sz. 33–46.
- Catalano Fr.*: Az ellenállás történetírásának problémái és távlatai. NRS 1964. III–IV. 390–414.
- Freudenfeld B.*: Az ellenállásról. GWU 1964. 2. sz. 69–75.
- Adler-Bresse Mlle.*: Német feljegyzések a partizánháborúról. RHDGM XIV/53. (1964) 51–60.
- Dress H., Paulus G.*: 1944. július 20. DAp 1964. 8. sz. 744–748.
- Roggenbuck H.*: 1944. július 20. a történeti igazság fényében. Ein 1964. 7. sz. 82–89.
- Szorokin G.*: Az európai szocialista országok gazdasági fejlődésének fő tendenciái. MEMO 1964. 6. sz. 3–14.
- Iljinszkij I. P.*: Az államiság fejlődése az európai szocialista országokban. VF 1964. 10. sz. 3–14.
- Mikulszkij K. I.*: A társadalom osztálystruktúrája Európa szocialista országaiiban. VF 1964. 6. sz. 3–14.
- Gercovics G.*: Az ipari termelés tervezése és anyagi ösztönzése az európai népi demokratikus országokban. VE 1964. 5. sz. 93–105.
- Coneva M., Fankov V.*: A néptömegek növekvő szerepe a szocializmus építésében. NV 1964. 5. sz. 90–99.
- Ilbokov Sz.*: A gazdasági együttműködés a szocialista országok között. NV 1964. 5. sz. 14–29.
- Bodnar A.*: A szocialista országok perspektívus fejlődésének problémái. SM 1964. 2. sz. 13–28.
- Lebégvén L. K.*: A mezőgazdaság átalakítása Európa szocialista országaiiban. PIS 1964. 5. sz. 19–28.
- Szibilev N. G.*: A szocialista Internacionálé visszaállítása történetéből. NNI 1964. 2. sz. 108–120. [1951.]
- Az együttműködés a KGST keretén belül. Nemzetközi cikkgyűjtemény. Ww 1964. 4. sz. 529–598.
- Vajda I.*: A szocialista államok gazdasági együttműködésének problémái és formái. Ww 1964. 10. sz. 1650–1662.
- Engel E.*: A keleti blokk gazdasági integrációja a KGST útján. GWU 1964. 2. sz. 99–104.
- A kapitalista országok gazdasági helyzete. (Konjunkctúraelemzés 1963-ra és 1964 elejére.) MEMO 1964. 8. sz. mell. 1–160.
- A gazdasági élet az imperialista országokban 1963–1964-ben. BDW 1964. 1. sz. 1–28.
- Mannukjan A.*: A kapitalista gazdaság tendenciái és távlatai 1964–1970-ben. MEMO 1964. 7. sz. 25–38.
- Belcsuk A.*: Nyugat-Európa ciklikus fejlődése – a sajátosságok és törvényszerűségek. MEMO 1964. 2. sz. 52–59.
- Rinalov I.*: Változások az ipari termelésben a kapitalizmus fő körzeteiben. MEMO 1964. 9. sz. 45–56.
- Georgijev L.*: A kapitalizmus általános válsága a jelenlegi szakaszban. NV 1964. 12. sz. 116–123.
- Tarnovszkij K. N.*: A kapitalista termelési mód szociológiai tanulmányozásáról. VI 1964. 1. sz. 120–132.
- Plassegues A.*: A kapitalista tervezésről. EP 118–119. (1964) 25–40.
- Domyics M. Ja.*: A keresztény szakszervezetek nemzetközi szövetsége stratégiájának és taktikájának eszméi alapjai. VI 1964. 8. sz. 120–132.
- Hart A. G.*: Pénzreform, további gazdasági fejlődés felé. PSQ LXXIX/3. (1964) 360–377. [világ-tervezet]
- Förster K.*: A Duna gazdasági potenciálja. DDR 1964. 2. sz. 83–94.
- Zivsz Sz.*: A társadalom politikai szervezetének két fejlődési vonala és a „szintézis” koncepciója. MEMO 1964. 5. sz. 13–24.
- Mathovic Dr.*: A Vaskapu kiépítése. DDR 1964. 4. sz. 210–222.
- Hramelavski I.*: A két rendszer versenye és a közgazdaságtan problémái. MEMO 1964. 9. sz. 137–140. [Vita]
- Dvorkin I.*: A két rendszer gazdasági versenye és a mai burzsoa politikai gazdaságtan. VE 1964. 10. sz. 99–110.
- Minuth K.-H.*: „A vasfüggöny”. Egy mai politikai jelszó történetéhez. GWU 1964. 1. sz. 47–51.
- Fischer F.*: Világhatalmi törekvések és német háborús célok. HZ 199/2. (1964. okt.) 263–346.
- Smelev N.*: A világgereszkedelelem és a felszabadult országok. VE 1964. 8. sz. 79–91.
- Kollontaj V. M.*: A felszabadult országok közötti gazdasági kapcsolatokról. NAA 1964. 3. sz. 3–15.
- Ázsia és Észak-Afrika néhány fejlődő országának gazdasági helyzete. NAA 1964. 4. sz. 43–70.
- Kollontaj V. M.*: „Receptek” utáni keresés. (A burzsoa közgazdászok a felszabadult országok gazdasági struktúrájáról.) NAA 1964. 6. sz. 32–44.
- Rosztovszkij Sz. N.*: Az ázsiai és afrikai népek nemzeti felszabadító harcának története. VAN 1964. 9. sz. 85–87. [készülő 2-kötetes mű]
- Bondarevskij G. L., stb.*: A neokolonializmus és Ázsia és Afrika népeinek felszabadító harca 1963-ban. NAA 1964. 2. sz. 54–74.
- Technikai és kiképzési segítség az imperializmus neokolonista rendszerében. BDW 1964. 15. sz. 269–286.
- Gordon L. A., Fridman L. A.*: A fejlődő országok társadalmi struktúrájának néhány sajátossága. NAA 1964. 6. sz. 3–18.
- Ázsia nem-szocialista országai állami pénzügyeinek néhány kérdéséről. NAA 1964. 1. sz. 3–20.
- Alekszandrov Ju. G.*: A mezőgazdaság és a parasztság kérdése Kelet országaiiban. VAN 1964. 8. sz. 104–106.
- Ablina Je.*: Az utolsó gyarmatok. MEMO 1964. 5. sz. 89–96.
- Tadevoszian E. V.*: A kommunizmus és a nemzetek. VIK 1964. 4. sz. 54–62.
- Blank A. Sz.*: A kommunista pártok harca a baloldali oportünizmus ellen. PIS 1964. 2. sz. 18–26. [1960 után]
- Gyeborin G. A.*: A munkásosztály nemzetközi forradalmi mozgalma. VIK 1964. 7. sz. 67–75.
- Marek Fr.*: Munkásmozgalom és a szocialista világrendszert. WZ 1964. 6. sz. 357–362.
- Amlarcumov Ju.*: A munkásmozgalom sajátosságai a fejlett kapitalista országokban. Kom 1964. 4. sz. 109–119.
- Marek Fr.*: A nyugat-európai munkásmozgalom távlatai. WZ 1964. 1. sz. 5–18.
- Andreev K.*: A „közös piac” és a munkásmozgalom. NV 1964. 3. sz. 67–77.
- Spira L.*: A két világháború és a munkásmozgalom. WZ 1964. 7/8. sz. 424–457.
- Butyenko A.*: Forradalmi átalakulások Közép- és Délkelet-Európa országaiiban. MEMO 1964. 9. sz. 15–29.
- Arzumanyan A.*: A forradalmi mozgalom és a jelenlegi világ problémái. EP 124. (1964. nov.) 10–118.
- Buhali L.*: Vajon a feszültség enyhülése veszélyt jelent-e a nemzeti felszabadító mozgalom számára? VIK 1964. 8. sz. 44–49.
- Brutyenc K.*: A nemzeti-felszabadító mozgalom mai szakasza. Kom 1964. 17. sz. 23–34.
- Arzumanyan A.*: A világ fejlődésének eredményei az utóbbi 100 év alatt és a nemzetközi felszabadító mozgalom aktuális problémái. MEMO 1964. 11. sz. 64–90.; 12. sz. 74–97.
- Blackham H. J.*: Modern humanizmus. CHM VIII/1. (1964) 100–122.
- Brunner G.*: A béke biztosításának ENSZ akciói Koreában, Szuezen és Kongóban. VIZg 1964. 4. sz. 414–442.
- Poljakov V. G.*: Az ENSZ, a Szovjetunió és a történelemhamisítók. ISzSzSzR 1964. 1. sz. 182–194.
- A békés koexistencia 7 alapelve. DAp 1964. 9. sz. melléklet, 1–61.
- Willmann H., Köhler Fr.*: A béke-világmozgalom súlyos tényező a világpolitikában. ZG 1964. 2. sz. 193–212.
- Widemann Fr.*: A világgereszkedelelem, a gazdasági fejlődés és a békés coexistencia. EP 117. (1964. ápr.) 3–26.

Albánia

- Schvartke R.*: Albánia demográfiái problémái. ÜO 1964. 1. sz. 42–48.
- Pepo P.*: Az albániai Bohistica falu történetéhez. IIBB 14–15. sz. (1964) 163–182. [1505–]

Anglia

- Az angol–szovjet történeztudományi kongresszus. VI 1964. 2. sz. 158–163. [London, 1963. szept. 22–28.]
- Truhanovszkij V. G.*: A Szovjetunió és Anglia történeti konferenciája. VAN 1964. 2. sz. 110–111. [London 1963. szept. 22–28.]
- Történelem, szociológia és társadalmi antropológia. PP 27. (1964) 102–108. [Konferencia Londonban, 1963. júl. 11.]
- Brooks P.*: Angol iskolai történelemkönyvek. XVI. H XLIX/166. (1964) 189–201.
- Owen D. M.*: A püspöki vizitációs könyvek. (Útmutató a forrásanyaghoz.) H XLIX/166. (1964) 185–188.
- Bond M.*: A parlament földbirtok-rendeletei. (Útmutató a forrásokhoz.) H XLIX/167. (1964) 325–328.
- Marshall P.*: Az első és második angol birodalom: a határ kérdése. H XLIX/165. (1964) 13–23.
- Szokolova M. N.*: A félszahadok helyzete az angolszász társadalomban. SzV 26. (1964) 80–96.
- Wormald F.*: A norman „Laudes regiae” egy 11. századi példánya. BIHR XXXVII/95. (1964) 73–76.
- Ward J. C.*: A Clare család birtokai. 1066–1317. BIHR XXXVII/95. (1964) 113–117. [Dissz. kiv.]
- Davis R. H. C.*: Mi történt István uralkodása alatt. 1135–1154? H XLIX/165. (1964) 1–12.
- Davis R. H. C.*: Geoffrey de Mandeville új megvilágításban. EHR LXXIX/311. (1964) [1140 k.]
- Miller E.*: Az angol gazdaság a 13. században. Az újabb kutatás következtetései. PP 28. (1964. júl.) 21–40.
- Szaprikán Ju. M.*: Az angol telep agrárrendszere Írországból a 13. században. SzV 25. (1964) 147–165.
- Baker A. R. H.*: Nyílt földek és felosztható örökségek egy kenti uradalomban. EcHR XVII/1. (1964) (13. sz. – 1447)
- Thirsk J.*: A faluközösségi földek (common fields). PP 29. (1964. dec.) 3–25.
- Harris B. E.*: János király és a sheriff-földek. EHR LXXIX/312. (1964) 532–542.
- Clanchy M. T.*: A Magna Charta 34. cikkelye. EHR LXXIX/312. (1964) 542–548.
- Cazel Fr. A. jr.*: Stephen Langton utolsó napjai. EHR LXXIX/313. (1964. okt.) 673–697. [1227–28. canterbury érsek]
- Miskimin H. A.*: Pénzmozgalom és piac-struktúra – összehúzó erők a 14–15. századi Angliában. JEH XXIV/4. (1964) 470–490. [Hozzászólás: R. D. Ware. uo. 491–495.]
- Bellamy J. G.*: Kunyhókak bűnözők: a 14. századi bűnözőbandák anatómiája. EHR LXXIX/313. (1964. okt.) 698–717.
- Blackley F. D.*: Ádám, II. Edward törvénytelen fia. BIHR XXXVII/95. (1964) 76–77. [1323]
- Lewis N. B.*: Szerződéses hadsereg toborzása és szervezése, 1337. május–november. BIHR XXXVII/95. (1964) 1–19.
- Sherborne J. W.*: Szerződöttetett kiscérek és angol expedíciók Franciaországba, 1369–1380. EHR LXXIX/313. (1964. okt.) 718–746.
- Griffiths R.*: Owain Glyn Dwr néhány titkos támogatója. BIHR XXXVII/95. (1964) 77–99. [1405]
- Broton A. L.*: A képviselőház és az államtanács IV. Henrik korában. EHR LXXIX/310. (1964) 1–30.
- Richmond C. F.*: A tengerhajózás a százéves háború idején, 1422–1440. H XLIX/167. (1964) 283–298.
- Postan M. M.*: A százéves háború költségei. PP 27. (1964) 34–53.
- Thomson J. A. F.*: Egy lollard felkelés Kentben: 1431 vagy 1438? BIHR XXXVII/95. (1964) 100–102.
- du Boulay F. R. H.*: Egy bérleti gazdaság a késő középkorban. A canterbury-i érsekség. EcHR XVI/3. (1964) 427–438.
- Dunning R.*: Syon apátás felszerelési tárgyai. Birtokigazgatás és költségkódás a 15–16. században. BIHR XXXVII/95. (1964) 103–111.
- Wolffe B. P.*: VII. Henrik birtokjövendelmei és az udvar pénzügyei. EHR LXXIX/311. (1964) 225–254.
- Davies C. S. L.*: Hadseregellátás, 1509–1560. A korai Tudor kormány hatékonyságának vizsgálata. EcHR XVII/2. (1964. dec.) 234–248.
- Elton G. R.*: A Tudor forradalom: válasz. PP 29. (1964. dec.) 26–49.
- Greenleaf W. H.*: Aquinói Tamás hagyománya és az abszolút monarchia elmélete. EHR LXXIX/313. (1964. okt.) 747–760.
- Derrett J. D. M.*: Sir Thomas More pere. EHR LXXIX. 312. (1964) 449–477.
- Aston M.*: Lollardizmus és reformáció: túlélés vagy újjáéledés? H XLIX/166. (1964) 149–170.
- Kearney H. F.*: Puritanizmus, kapitalizmus és a tudományos forradalom. PP 28. (1964. júl.) 81–101.
- Hill Chr.*: Puritanizmus, kapitalizmus és tudományos forradalom. PP 29. (1964. dec.) 88–97. [Vitaikk]
- Kellas J. G.*: A liberális párt és a skót egyház és állam szétválasztása. EHR LXXIX/310. (1964) 31–46.
- Woodward G. W. O.*: Egy kolostori birtok spekulációs eladása. EHR LXXIX/313. (1964. okt.) 778–783 [1540]
- Szemjonov F. F.*: A délnyugat-angliai telekhérlek helyzete a 16. század második felében és a 17. század elején. SzV 25. (1964) 228–250.
- Stone L.*: A közoktatás forradalma Angliában, 1560–1640. PP 28. (1964. júl.) 41–80.
- Bossy J.*: Róma és az Erzsébet-kori katolikusok: földrajzi kérdés. THJ 7/1. (1964) 135–142.
- Ponko V. jr.*: N. S. B. Gras és az Erzsébet-kori gabonapolitika: a probléma felülvizsgálása. EcHR XVII/1. (1964) 24–42. [Gras „Evolution of the English Corn Market...”. Cambridge (Mass.), 1962. c. könyvének margójára.]
- Jarvis R. C.*: Hivatalos kereskedelmi és jövedelmi statisztikák. EHR XVII/1. (1964) 43–62. [17–19. sz.]
- Rabb Th. K.*: Sir Edwin Sandys és az 1604. évi parlament. AHR LXIX/3. (1964) 646–670.
- Boynston L.*: Statárium és polgárjogi törvény. EHR LXXIX/311. (1964) 255–284. [1628]
- Hill Chr.*: William Harvey és a monarchia eszméje. PP 27. (1964) 54–72. [De motu cordis. 1628]
- Trevallyn Jones G. F.*: A presbiterianus párt összetétele és vezetése a mezegezéses parlamentben. EHR LXXIX/311. (1964) 307–354. [1648–1660]
- Schilfert G.*: Az osztály, állam és nemzet az angol polgári forradalomban. ZG 1964. 3. sz. 443–459.
- Farnell J. E.*: Az 1651. évi hajózási törvény. az első németalföldi háború és a londoni kereskedő-társaság. EcHR XVI/3. (1964) 439–454.
- Houell R.*: Füstpénz visszatérítés. H XLIX/165. (1964) 42–45. [1602–]
- Mingay G. E.*: Az angol gazdaság a 18. században. Az 1960. évi irodalma. NRS 1964. V–VI. 633–637.
- Spring D.*: Az angol birtokos társadalom a 18–19. században. EcHR XVII/1. (1964) 146–153.
- Otruba G.*: Az angol subsidiumok és anticiációk jelentősége az osztrák pénzügyek számára, 1701–1748. SW 1964. 2. sz. 192–234.
- Speck W. A.*: Speaker-választás 1705-ben. BIHR XXXVII/95. (1964) 20–46.
- Az 1707. évi angol–skót szövetség. *Smout T. C.*: I. A gazdasági háttér. *Campbell R. H.*: II. A gazdasági következmények. EHR XVI/3. (1964) 455–477.
- Roberts M.*: Nagy Britannia és a svéd forradalom. 1772–1773. THJ 7/1. (1964) 1–47.
- Moomaw W. H.*: Howe tábornok 1777. évi hadjáratának kibontakozása. EHR LXXIX/312. (1964) 498–512.
- Thomas K.*: Munka és szabádító az ipari korszak előtti társadalomban. PP 29. (1964. dec.) 50–62. [Vita: uo. 63–66.]
- Pollard S.*: Fix tőke az ipari forradalomban Britanniában. JEH XXIV/3. (1964) 299–314.
- Bythell D.*: A kéziszővők az angol pamutiparban az ipari forradalom idején. Néhány probléma. EcHR XVII. (1964. dec.) 339–353.
- Pollard S.*: Egy gyári falu az ipari forradalom idején. EHR LXXIX/312. (1964) 513–531.
- Jerofejev N. A.*: Az angol ipari forradalom a burzsoá történetírás megvilágításában. VI 1964. 11. sz. 90–110.
- Mingay G. E.*: A földadó és a kisbirtokos. EcHR XVII/2. (1964. dec.) 381–388.
- Jones E. L.*: A mezőgazdasági munkapiac Angliában, 1793–1872. EHR XVII/2. (1964. dec.) 322–338.
- Marshall P. J.*: Warren Hastings személyes vagyona. EcHR XVII/2. (1964. dec.) 284–300.
- Jefferson C.*: A munkásoktatás Angliában és Franciaországban 1800–1914. CSH VI/3. (1964. ápr.) 345–366.

- Glover F. J.*: Kormány-szerződés, verseny és növekedés a gyapjú nagyiparban. *EcHR* XVI/3. (1964) 478–498. [19. sz. 1. fele]
- Alford B. W. E.*: A kormány kiadásai és a nyomdaipar növekedése a 19. században. *EcHR* XVII/1. (1964) 96–112.
- Kellett J. R.*: A glasgowi vasút, 1830–1880. A „természetes növekedés” vizsgálata. *EcHR* XVII/2. (1964. dec.) 354–368.
- Allen V. L.*: Az egyvezetű és döntő-bizottságok kezdetei az iparban. *IRSH* 1964. 2. sz. 237–254. [1830]
- Oliver W. H.*: A megerősített trade union, 1834. *EcHR* XVII/1. (1964) 77–95.
- Holloway S. W. F.*: Az orvosképzés Angliában. 1830–1858. *H XLIX/167*. (1964) 299–324.
- Blaug M.*: A szegény-törvény jelentésének új vizsgálata. *JEH* 1964. 2. sz. 229–245. [1834]
- Leeming J. S.*: Villiers, Anglia madridi követe (1835–8), különös tekintettel az angol–francia kapcsolatokra és a brit segédlegi. *BIHR* XXXVII/95. (1964) 117–119. [Dissz. kiv.]
- Bartle G. F.*: Bowring és az 1838–1840. évi közelkeleti válság. *EHR* LXXIX/313. (1964. okt.) 761–774.
- Tate M.*: Havai, az angol–amerikai közlekedés szimbóluma. *PSQ* LXXIX/4. (1964) 555–575. [1854–]
- Anderson O.*: Nagy Britannia és az oszmán közadósság kezdetei, 1854–55. *THJ* 7/1. (1964) 47–63.
- Anderson O.*: Kabinet-kormány és krími háború. *EHR* LXXIX/312. (1964) 548–551.
- Whetham E. H.*: A londoni tejipar. 1860–1900. *EcHR* XVII/2. (1964. dec.) 369–380.
- Coltham St.*: George Potter, a junta és a Bee-hive. *I. IRSH* 1964. 3. sz. 391–432. [P. harca a Webb-ekkel a „Bee-hive” folyóirat vezetéséért.]
- Alderfort D. H.*: A vállalkozó és a brit gazdaság, 1870–1914. *EcHR* XVII/1. (1964) 113–134.
- Coppock D. J.*: A brit ipar fejlődése a „nagy depresszió” idején. 1873–1896. Egy pesszimista nézet. *EcHR* XVII/2. (1964. dec.) 389–396.
- Musson A. E.*: A brit ipar növekedése, 1873–1896. Egy kiegyensúlyozott nézet. *EcHR* XVII/2. (1964. dec.) 397–403.
- Kertman L. J.*: Új vita a régi fabianizmusról. VI 1964. 6. sz. 110–122. [McBriar: Fabian Socialism and English Politics, 1884–1918. London 1962. c. könyvének margójára.]
- Csernyák J. B.*: Az angol munkásmozgalom a 19. század végén és a 20. század elején. VI 1964. 2. sz. 163–177.
- Thompson P.*: Liberálisok, radikálisok és a szakszervezetek Londonban 1880–1900. PP 27. (1964) 73–101.
- Hurst M. C.*: J. Chamberlain, a konzervatívok és az utódok J. Bright-ig, 1886–1889. *THJ* 7/1. (1964) 64–93.
- Sanderson G. N.*: Anglia, Olaszország, a Nílus völgy és az európai egyensúly, 1890–1891. *THJ* 7/1. (1964) 94–119.
- Marsden A.*: Britannia és a „tuniszi bázis”, 1894–1899. *EHR* LXXIX/310. (1964) 67–96.
- Eustis F. A., Zaidi Z. H.*: A király, az alkirály és a kabinet: Bengália leválasztásának módosítása, 1911. *H XLIX/166*. (1964) 171–184.
- Crouzet Fr.*: Kereskedelem és birodalom. A brit tapasztalat a szabad cseréről az első világháborúban. *Ann* 1964. 2. sz. 281–310.
- Lockwood P. A.*: Milner belépése a háborús kabinetbe, 1916. dec. *THJ* 7/1. (1964) 120–134.
- Wilson Th.*: A „szelvény” és az 1918. évi brit általános választás. *JMH* 1964. 1. sz. 28–42.
- Lammers D. N.*: A második munkáspárti kormány és a Szovjetunióval való kapcsolat helyreállítása, 1929. *BIHR* XXXVII/95. (1964) 60–72.
- Maruček A.*: A középútas közvélemény a harmincas években: tervezés, haladás és politikai „megegyezés”. *EHR* LXXIX/311. (1964) 285–298.
- Močulskij N. F.*: Nagy-Britannia Kommunista Pártjának harca a munkásosztály egységéért 1934–1936-ban. VI 1964. 4. sz. 212–218.
- Močulskij N. F.*: A baloldali harca az angol labour-párton belül 1939-ben a Népfrent létrehozásáért. *ISzSzSzR* 1964. 1. sz. 42–56.
- Wanty E.*: A belga–brit kooperáció rögfontásai. 1940. május 10–18. *RHDGM* XIV/53. (1964) 29–50.
- Petróv I. F.*: Anglia külföldi szolgálatának reformja és ennek társadalmi következményei. VI 1964. 5. sz. 68–77. [1943]
- Reutor G. N.*: Az angol burzsoá történetírás Nagy-Britannia külpolitikájáról a második világháború előestéjén. VI 1964. 12. sz. 64–77.
- Kraszilnyikova A. N.*: Idegen támaszpontok Angliában a második világháború után és a tömegek harca ez ellen. *ISzSzSzR* 1964. 1. sz. 24–41.
- Zsigalor I. I.*: Nagybritannia munkásosztályának és Kommunista Pártjának harca a szuezi kaland ellen. *NNI* 1964. 6. sz. 12–26.
- Fokejer G. V.*: Anglia gyarmati politikájának csődje Közép-Afrikában. VI 1964. 4. sz. 78–93.
- Braginyszkij M. I.*: A szakszervezeti mozgalom létrejötte trópusi Afrika angol gyarmatain. *NAA* 1964. 2. sz. 19–31.
- Gorbik V. A.*: Az angol konzervatívok munkásellenes politikája, 1959–1963. *UIZs* 1964. 5. sz. 63–66.
- Mudzojevskij Sz.*: Eltolódások Anglia politikai életében. *MEMO* 1964. 2. sz. 25–35.
- Rothstein A.*: A trade-unionok és a Labour-Party az általános parlamenti választások előtt Angliában. VI 1964. 2. sz. 78–93.
- Mattheus G.*: A labourista párt mai politikája. *ISzSzSzR* 1964. 1. sz. 12–23.
- Gottesman G.*: A brit külpolitika. *SM* 1964. 12. sz. 59–67.

Ausztria

- Appelt H.*: In memoriam H. F. Schmid. *MIÖG* LXXII/1–2. (1964) 268–270. [1896–1963]
- Koranyi K.*: In memoriam H. F. Schmid, 1896–1963. *KH* 1964. 1. sz. 237–289.
- Ilg K.*: In memoriam H. Wopfner. *HZ* 198/3. (1964. jún.) 789–791. [Innsbrucki egy. tan. 1876–1963.]
- Grass N.*: In memoriam Hermann Wopfner. *HJ* 83. (1964) 511–512.
- Wagner H.*: In memoriam W. Keplinger. *MIÖG* LXXII/1–2. (1964) 271–272. [Salzburgi levéltáros. 1922–1963.]
- Bajraktarević S.*: Ismeretlen adatok J. Hammerről, az oszmánok történetírójáról. *ZHJA* 5. (1963) 371–376.
- Hajek A.*: A bécsi Balkán-kutatás és főképvisezője J. K. Jircšek és C. Patsch. *ÖO* 1964. 2. sz. 168–176.
- Müller B. Ch.*: Max Büdinger és az osztrák történettudomány. *MÖS* 16. (1963) 281–359.
- Pizaren Ju. A.*: Ausztria-Magyarország történetének problémái. *NNI* 1964. 4. sz. 193–194. [Nemzetközi történészkonferencia. Budapest, 1964. máj. 4–9.]
- Eckhardt Th.*: Ausztria-Magyarország az érdeklődés középpontjában. A budapesti történészkonferencia, 1964. május 4–9. *ÖO* 1964. 5. sz. 446–448.
- Horská-Kodetová*: Konferencia az Osztrák-Magyar Monarchia történetéről 1900–1918. *ČCH* 1964. 5. sz. 795–796.
- Hapák P.*: Nemzetközi konferencia az Osztrák-Magyar Monarchia történeti problémáiról 1900–1918. *HČ* 1964. 4. sz. 614–616.
- Todorova Cr., Nikor N., Paszkaleva V.*: Nemzetközi konferencia Ausztria-Magyarország történetéről. *IP* 1964. 6. sz. 128–134. [Budapest, 1964. máj. 4–9.]
- „Ausztria-Magyarország és az első világháború kitörése” konferencia, Bécs 1964. jún. 17–18. *NRS* 1964. III–IV. 467–468.
- Guthas K.*: A 8. osztrák történész-konferencia és a 6. osztrák levéltáros konferencia. *MIÖG* LXXII./3–4. sz. 530–532. [St. Pölten, 1964. szept. 15–18.]
- Havráněk J.*: Az osztrák történészek XI. konferenciája St. Pöltenben. *ČCH* 1964. 4. sz. 632.
- W. F. E.*: Az osztrák levéltári igazgatóság X. konferenciája Bécsben 1962. május 16–17-én. *MÖS* 16. (1963) 469–471.
- Ziegler A. W.*: Congressus Historiae Slavicae Salisburgensis in memoriam Ss. Cyrilli et Methodii 863–1963. *JGO* 1964. 1. sz. 153–154. [1963. júl. 12–16.]
- Mikoletskij H. L.*: A 12. nemzetközi történészkonferencia Bécsben. (1965. aug. 29.–szept. 5.) *MIÖG* LXXII 3–4. sz. 536–541.
- Új irodalom Ausztria történetéről. A XII. történész-kongresszus előkészítéséhez, Bécs 1965. *ZG* 1964. 4. sz. 678–694.

- Weinzierl-Fischer E.: A Haus-, Hof- und Staatsarchiv és a történettudomány, 1848–1867. MÖS 16. (1963), 250–280.
- Pillich W.: Az Obersthofmeisteramt Hofparteienprotokolljaiból, 1637–1780. III. MÖS 16. (1963) 472–500. [1723–1740]
- Biskup M.: A Deutsch-Ordens-Zentralarchiv Bécében. PH 1964. 1. sz. 78–83.
- Polišenský J.: Források az osztrák történethez a csehszlovák levéltárakban és könyvtárakban. ŐO 1964. 6. sz. 537–542.
- Marx J.: A scheda a Vormärzben. MÖS 16. (1963) 453–468.
- Simon A. K.: R. Lodgman és az ó-ausztriai nemzetiségi kérdés. DDr 1964. 2. sz. 75–82.
- Hajner St.: Ausztria szellemi élete és Közép- és Délkelet-Európa nemzeti kultúrái. ŐO 1964. 1. sz. 1–18.
- Rumpler H.: Politika és egyházi unió a Habsburg-Monarchiában. ŐO 1964. 4. sz. 302–320.
- Wolfram H.: Fortuna a középkori származási történetekben. MIÖG LXXII/1–2. (1964) 1–33.
- Santifaller L.: A késő középkori pápai oklevelek „censiment”-ja. MIÖG LXXII/1–2. (1964) 135–141.
- Uiblein P.: Az osztrák tartományi fejedelmek és a bécsi egyetem a középkorban. MIÖG LXXII/3–4. sz. 382–408.
- Herkov Z.: Libra medicinalis ponderis viennensis. ZHIJA 5. (1963) 51–70. [15–19. sz.]
- Reindel K.: Püspökségek szervezése az Alpok–Dunaterületben a késő ókorban és a korai középkorban. MIÖG LXXII/3–4. sz. (1964) 277–310.
- Herkenrath R. M.: Reinold v. Dassel mint császári oklevelek írója. MIÖG LXXII/1–2. (1964) 34–62. [1158–1167]
- Šebánek J.: II. Ottókar osztrák oklevélgyakorlatához, 1251–1253. MIÖG LXXII/1–2. (1964) 110–121.
- Werner E.: A német-osztrák valdenses ideológiája a 14. században. SzV 25. (1964) 113–127.
- Beina H.: A bécsi tanács listája és a bécsi városjog 1340-ben. MÖS 16. (1963) 1–27.
- Strnad A. A.: Egy Habsburg–Visconti házassági terv 1374-ben. MIÖG LXXII/3–4. sz. (1964) 326–363.
- Hlaváček I.: A fogalmazványok IV. Vencel kancelláriájában. MIÖG LXXII/1–2. (1964) 142–145.
- Rill G.: Jacobus Paleologus (cca 1520–1585). Egy antitrinitarius, mint a Habsburgok védeence. MÖS 16. (1963) 28–86.
- Wagner G.: Az állítólagos császári „török-adó” a mogersdorfi csata után (1664). MIÖG LXXII/3–4. sz. 409–441.
- Wagner L.: A bécsi udvar, XIV. Lajos és az 1664–1665. évi főúri összeesküvés kezdetei. MÖS 16. (1963) 87–150.
- Höss I.: A felekezeti helyzet Brandenburg–Poroszországban és Ausztriában az abszolutizmus idején. GWÜ 1964. 10. sz. 616–625.
- Otruba G.: Az angol subsidiumok és anticipációk jelentősége az osztrák pénzügyek számára, 1701–1748. SW 1964. 2. sz. 192–234.
- Blumenthal J. H.: Jenő herceg mint az udvari haditanács elnöke, 1703–1713. DDr 1964. 1. sz. 29–41.
- Benedikt H.: A pénzügyek és a gazdaság VI. Károly idején. DDr 1964. 1. sz. 42–59.
- Lentze H.: A pragmatica sanctio és az osztrák állam létrejötte. DDr 1964. 1. sz. 3–14.
- Weinzierl-Fischer E.: Az egyház Ausztriában a pragmatica sanctio idején. DDr 1964. 1. sz. 60–66.
- Wagner-Rieger R.: A pragmatica sanctio és a művészet. DDr 1964. 1. sz. 67–73.
- Grass N.: A pragmatica sanctio és Tirol. DDr 1964. 1. sz. 15–17.
- Buc St.: Horvátország és a pragmatica sanctio. DDr 1964. 1. sz. 26–28.
- Tremel F.: A bécsi görög kolónia Mária Terézia korában. Adalék az osztrák–török gazdasági kapcsolatok történetéhez. SW 1964. 1. sz. 108–115.
- Kállay I.: A bécsi udvar várospolitikájának néhány kérdése Magyarországon Mária Terézia idején. MÖS 16. (1963) 151–164.
- Holzmair E.: Mária Terézia, mint „férfiúi” címek viselője. Numizmatikai tanulmány. MIÖG LXXII/1–2. (1964) 122–134.
- Tyrovicz M.: Galicia osztrák uralom alatt. Galicia politikai és gazdasági problémái az újabb lengyel történetírásban, 1945–1962. ŐO 1964. 6. sz. 489–499. [Kutatási jelentés.]
- Sutler B.: Ausztria főherceg kritikája Ausztriáról. MÖS 16. (1963) 165–215.
- Mezler-Andelberg H. J.: Ausztria „fekete legendája”. A Habsburg-monarchia kritikája János főherceg osztrák kortársai részéről. MÖS 16. (1963) 216–249.
- Winter E.: Ausztria és az 1809–1814-es felszabadító háborúk. ZG 1964. 8. sz. 1403–1405.
- Koplenig H.: Egy érdekes fejezet az 1809. évi tirol felkelésből. (A parasztok követelései, — paraszthagyományok és egalitarizmus vagy Buonarrotti befolyása.) WZ 1964. 5. sz. 320–327.
- Melik F.: A 19. század hatvanas éveit szlovén politikájának néhány kérdése. JIC 1964. 1. sz. 37–54.
- Terzić V.: Ausztria-Magyarország támadása Szerbiára és Montenegróra 1914-ben. (Az 1. világháború 50. évfordulójára.) IZCG XXI/3. (1964) 397–402.
- Regele O.: A Duma-Monarchia mint hatalmi tényező 1914-ben. DDr 1964. 3. sz. 139–152.
- Handel-Mazzetti P.: A régi Ausztria tengeri flottillája. DDr 1964. 4. sz. 223–225.
- Mijusković St.: Osztrák-ellenes tüntetések Kattaróban 1914 júniusában. IZCG XXI/3. (1964) 573–587.
- Kostić U.: A montenegrói hadsereg hadműveletei 1914-ben. IZCG XXI/3. (1964) 403–458.
- Beroš J.: Az osztrák hatóságok néhány rendőri rendszabálya Boka Kotorskában az első világháború idején. (Újságok és levéltári anyag alapján.) IZCG XXI/3. (1964) 551–572.
- Kann R. A.: A Sixtus-úgy töredékes ábrázolása J. M. Baernreither és gr. Ottókar Czernin részéről. A Baernreither-hagyatékban talált feljegyzések és iratok alapján. MÖS 16. (1963) 412–452.
- Tzöbl J. A.: Ignaz Seipel és a nemzetiségi probléma. DDr 1964. 3. sz. 161–166.
- Dujmovits W.: A burgenlandi kérdés. (Adalék Nyugat-Magyarország nemzetiségi kérdéséhez az első világháború után.) ŐO 1964. 4. sz. 289–301.
- Schüller J.: Ausztria Kommunista Pártja és 1934. febr. 12. VIK 1964. 2. sz. 99–104.
- Steiner H.: Az Osztrák KP és 1934. febr. 12. WZ 1964. 2. sz. 68–79.
- Egy náci hang az 1934. júl. 25-i bécsi puccsról. Közli: H. Auerbach. VfZg 1964. 2. sz. 201–218.
- Kvaček R.: A harc Ausztriáért 1933–1938-ban és a csehszlovák külpolitika. SH 12. (1964) 241–287.
- Gö. K., P. J.: Új munkák Ausztria legújabb kori történetéhez. ČCH 1964. 5. sz. 774–776.
- Muhri Fr.: Szocialista felkeltőzések Ausztriában. WZ 1964. 3. sz. 139–146.

Belgium, Hollandia

- Godard J.: A belga levéltárak krónikája. RH 88/CCXXXI. (1964) 576–578.
- Lapeyre H.: Antwerpen a 16. században, az újabban megjelent művek nyomán. RHMC XI. (1964. júl. — szept.) 191–202.
- Floria B. N.: Az orosz–flandriai kereskedelmi kapcsolatok a 16. században. SzV 26. (1964) 97–108.
- Bogucka M.: Az orosz búza az amsterdami piacon a 17. század első felében. (8. Hosszovics cikkének margójára.) PH 1964. 1. sz. 118–131.
- Castillo A.: A 17. századi spanyol monarchiában: A portugál bankárok és Amsterdam. Ann 1964. 2. sz. 311–316.
- Wanty E.: A belga–brit kooperáció rögtönzése, 1940. május 10–18. RHDGM XIV/53. (1964) 29–50.
- Burnel E.: Az SZKP XX. kongresszusa és a belga munkásmozgalom. VIK 1964. 4. sz. 30–38.
- Popor A.: Németalföld szocialista pártjai. MEMO 1964. 5. sz. 125–130.

Bulgária

- Szperanszkij A. I.: A népi Bulgária 20 éve. NNI 1964. 6. sz. 161–162. [Ülés a Szlavisztikai Intézetben, Moszkvában 1964. szept. 7.]
- Zsivkov T.: A szocialista forradalom 20. évfordulója Bulgáriában. NV 1964. 10. sz. 3–24.

- Hadzsiniolov V.*: Az Isztorieseszi Pregled 20 éve. IP 1964. 2-3. sz. 3-20.
- Bozsinov V.*: Két évtized felgy évsszázaddal. IP 1964. 2-3. sz. 21-44.
- Topalov Vl., Jancsev L., Velikov St.*: A bolgár történészek országos konferenciája. IP 1964. 4. sz. 132-143. [Szófia, 1964. jan. 13-14.]
- Hriszlov Hr.*: A bolgár történészek országos tanácskozása. NV 1964. 8. sz. 117-124.
- Angelov B. Sz.*: Néhány mozzanat Szofroni Vratsanszki életéből és tevékenységéből; halálának 150. évfordulója alkalmából. IP 1964. 1. sz. 85-92.
- Natan Zs.*: Georgi Bakalov helye a marxista-leninista történetírás fejlődésében. IP 1964. 6. sz. 68-91. [1874-1939. Szül. 90. évford.]
- In memoriam Ivan Pandalejev Ormandzsijev. IP 1964. 1. sz. 137-138. [1890-1963.]
- Koledarov P.*: Dimitr Koszev akadémikus ünneplése az Akadémián 60. születésnapja alkalmából. IP 1964. 4. sz. 144-145.
- Angelov D., Nikolov J.*: Ivan Sznegarov akadémikus tudományos munkássága. IIIB 14-15. (1964) 5-26. [80. születésnapjára.]
- Kovacev M.*: Ivan Sznegarov akadémikus fontosabb munkái és cikkei. IIIB 14-15. sz. (1964) 27-35.
- Koszev D.*: A bolgár történettudomány állapota és feladatai. IP 1964. 4. sz. 3-39.
- Hadzsiniolov V.*: A Bolgár TA. Történettudományi Intézete Egyetemes Történeti Osztályának állapota és feladatai. IP 1964. 5. sz. 131-137.
- Koledarov P.*: A Bolgár Történelmi Társulat. IP 1964. 6. sz. 123-128.
- Paszkaeva V.*: Bolgár történeti dokumentumok a bécsi levéltárakban. IP 1964. 4. sz. 151-154.
- Todorov C.*: Dokumentumok az osztrák-magyar-bolgár kapcsolatokról a Magyar Országos Levéltárban Budapest. IP 1964. 5. sz. 139-142.
- Bozsinov V.*: Benvomások és eredmények nagy-britanniai tanulmányutamon. IP 1964. 1. sz. 130-137.
- A bolgár és a jugoszláv történelem közös feladatai. IP 1964. 4. sz. 150-151.
- Penkov Iv. P.*: Constantinescu-Jasi akadémikus a bolgár-román közélet és harcosa. IP 1964. 4. sz. 145-148.
- Kosztov E.*: Bulgária történetéről szóló kandidátusi disszertációk. 1958-1962. IP 1964. 1. sz. 116-130.
- A Balkanisztikai Intézet megnyitása. IP 1964. 4. sz. 149. [1963.]
- Fol Al., Guzelev V.*: Az ókor és a középkor kezdetei (a 7.-századig) a burzsoa bolgár történetírásban. IP 1964. 4. sz. 91-106.
- Sztoikov R.*: Szigrica és Elemag - protobolgár nevek. IP 1964. 6. sz. 63-67.
- Loos M.*: Hogyan áll a paulikánus mozgalom kérdése? IIIB 14-15. sz. (1964) 357-371.
- Dujesev I.*: Új történeti forrás a bolgár-bizánci kapcsolatokról a 9. század első feléből. IIIB 14-15. sz. (1964) 347-355.
- Kuev K. M.*: Az „Exarcha” cím régi bolgár irodalmában. IIIB 14-15. sz. 325-345.
- Petrov P. Hr.*: A kereszténység bevezetése Bulgáriába. IIIB 14-15. sz. (1964) 569-590.
- Disev Sz.*: Az osztályharc néhány kérdése a 10. századi Bulgáriában. IIIB 14-15. sz. (1964) 555-567.
- Ljavarin G. G.*: Teophilaktos Bulgarus leveleinek budapesti kézirata. IIIB 14-15. sz. (1964) 511-527.
- Angelov D.*: Az uralkodó osztályok világnézetének tükröződése a hagiográfiai irodalomban a középkori Bulgáriában. IIIB 14-15. sz. (1964) 263-294.
- Cankova G., Ticev P.*: Új adatok a bolgár föld történetéről a bizánci uralom utolsó évtizedei alatt. IIIB 14-15. sz. (1964) 315-324.
- Panajev P.*: Pradallia - feudális intézmény Bulgáriában és Romániában. IIIB 14-15. (1964) 235-242. [= praedallium]
- Balotd A.*: A bogumilizmus és a néptömegek kultúrája Bulgáriában és a román fejedelemségekben. RS X. (1964) 19-72.
- Primov B.*: Egy névtelen forrás a bolgár bogomil mozgalom hatásáról Nyugat-Európában. IIIB 14-15. sz. (1964) 299-313.
- Conceve D.*: A középkori Ustra vár a Rodope hegységben. BS 1964. 2. sz. 254-260.
- Janovszki J.*: A sakk története Bulgáriában. (Egy középkori bolgár rendelkezés szerint.) IP 1964. 5. sz. 92-100. [1262.]
- Kuzev A.*: Nikopol vagy Nikup? IP 1964. 6. sz. 103-104.
- Cvetkova B.*: A bolgár föld városainak gazdaságtörténetéről a 15. században. (Kiadatlan rendelkezések a 15. századi Skopjében.) IIIB 14-15. sz. (1964) 243-262.
- Todorov N.*: Szófia társadalmi-gazdasági életéből, 16-17. század. IIIB 14-15. sz. (1964) 215-233.
- Matkovszki A.*: A hajdúk Macedóniában a 17. század első felében. IIIB 14-15. sz. (1964) 195-213.
- Dimitrov Sztr., Sztojkov R.*: A társadalmi differenciálódás Trnovóban a 17. század végén és a 18. század elején. IIIB 14-15. sz. (1964) 183-194.
- Stefanescu St.*: Paiszi Hilendarszki a román-bolgár kapcsolatokról a 18. században. (Kritikai megjegyzések.) IIIB 14-15. sz. (1964) 295-298.
- Hriszlov Hr.*: A parasztok földosztása és a csiflikiek és uradalmak alakítása európai Törökországban a 18-19. században. IIIB 14-15. sz. (1964) 151-162.
- Niederhauser E.*: A budai egyetemi nyomda és a bolgár újjászülés. IIIB 14-15. sz. (1964) 123-136.
- Eskenazi E.*: A szamokovi Arie család krónikája. IIIB 12. (1963) 193-211. [1768-]
- Velichi C. N.*: A bolgárok emigrálása Szlivenből Valachiába 1830-ban. RS X. (1964) 289-314.
- Dihan M., Mitev J.*: Értékes dokumentumok az odesszai levéltárban az 1841-1842. évi brailai felkelésről. IIIB 14-15. sz. 455-467.
- Sztojanov M.*: A protestáns propaganda kezdetei Bulgáriában. IIIB 14-15. sz. (1964) 45-67. [1857-1874]
- Hriszto Hr.*: A kapitalista termelőmód alkalmazása Bulgária mezőgazdaságában a 19. század 60-70-es éveiben. IP 1964. 1. sz. 78-84.
- Koszev K. D.*: A kapitalista viszonyok fejlődésének gátjai a bolgár városi gazdaságban a 19. század 60-70-es éveitől. IP 1964. 5. sz. 34-57.
- Ionkov Hr.*: A Kirill-Method ünnepségek a bolgár reneszánsz idején. IIIB 14-15. sz. (1964) 411-428.
- Burmov A.*: Ljuben Karavelov és a Bolgár Forradalmi Központi Bizottság megalakítása Bukarestben. IIIB 14-15. sz. (1964) 115-122. (1869)
- Mincsev D. N.*: A román-bolgár kulturális kapcsolatokból: Jekaterina Vasziljeva. RS X. (1964) 439-443. [A Bukarestben 1869-1871-ben megjelent „Otecsestvto” folyóirat munkatársa.]
- Mijatov P.*: Dokumentumok a dobuzsai legelő-felhasználásáról az erdélyi buzdások (mókányok) részéről. IIIB 14-15. sz. (1964) 443-454. [1870-1871]
- Jecev N.*: Egy bolgár forradalmi demokrata ismeretlen cikke egy román folyóiratban. IP 1964. 1. sz. 93-98. [1870. Trompettea Carpatilor.]
- Sarova K.*: A haladó montenegrói közvélemény és a bolgár felszabadító mozgalom a 19. század hetvenes éveinek elején. IIIB 14-15. sz. (1964) 85-104.
- Ionescu-Nisicov Tr., Constantinescu A.*: Bolgár írók az 1876. évi ottománellenes felkelés előestéjén. RS X. (1964) 471-476.
- Ulungan A. A.*: A bolgár nép nemzeti felszabadító harca az orosz-török háború idején, 1877-1878. IIIB 14-15. sz. (1964) 37-44.
- Chiacir N.*: Néhány adat Románia szerepéről Bulgária felszabadításának ügyében, 1877-1878. RS X. (1964) 235-242.
- Dioszegy I.*: A bolgár kérdés az osztrák-magyar politikában a san-stefanoi béke után, 1878-1879. IP 1964. 1. sz. 37-62.
- Paszkaeva V.*: A bolgár községek az újjászülés idején. IIIB 14-15. sz. (1964) 69-84.
- Zseceve N.*: Néhány statisztikai adat Szamokovról, 1878. IIIB 14-15. sz. (1964) 405-410.
- Sarova Kr.*: Az együttműködés a szerb és bolgár szocialisták között a 19. század 90-es éveiben. IP 1964. 1. sz. 12-36.
- Brandinska R.*: A nők csatlakozása és részvétele a munkásmozgalomban és a nők szociáldemokrata mozgalmának kezdetei Bulgáriában. IP 1964. 4. sz. 76-90.
- Dimitri Blagoev* Oroszországban. Egy életrajzi levél. Kiadja D. Labelle. IRHS 1964. 2. sz. 286-297. [1903]

- Szohan P. Szt.*: Az első bolgár újság Oroszországban. IP 1962. 5. sz. 101–105. [1907. Bulgarszka Mislz, Odessza]
- Divizev I. G.*: Új dokumentum Jan Szandanszkiról. IP 1964. 4. sz. 107–109. [1908]
- Ivanov P.*: Baloldali szocialisták (tesztnyákok) mint tiszték a Balkán-háborúban. IP 1964. 5. sz. 79–85.
- Hadzsinikolov V.*: A Szovjetunió Barátainak Szövetsége történetéből. IP 1964. 6. sz. 46–62. [1921–1932]
- Endakova V. M.*: G. Dimitrov és V. Kolarov kiadatlan levelei az 1923. évi bulgáriai antifasiszta felkelésről. NNI 1964. 2. sz. 59–64.
- Csernyavszkij G. I.*: Új adatok Georgi Dimitrov tevékenységéről az emigrációban. VIK 1964. 5. sz. 64–65. [1923–1926]
- Daszkulov D.*: A forradalmi harcok Szlivenben 1924 végén és 1925 elején. IP 1964. 5. sz. 66–79.
- Szohan P. Szt.*: G. M. Dimitrov Odesszában 1926-ban. UIZs 1964. 1. sz. 85–87.
- Blank A. Sz.*: A lipsei per és az antifasiszta mozgalom Németországban. IP 1964. 5. sz. 58–66.
- Csernyavszkij G. I.*: Georgi Dimitrov szovjet földön. VI 1964. 2. sz. 213–217. [1934]
- Iszuszov M.*: A szocialista forradalom előfeltételei és törvényszerűségei Bulgáriában. IP 1964. 2–3. sz. 45–71.
- Blgaranov B.*: A Bolgár Kommunista Párt a monarchofasiszta diktatúra megdöntéséért vívott fegyveres harc szervezője és vezetője. NV 1964. 9. sz. 10–24. Tanulmányok a fegyveres harcról és győzelemről. 1944. nov. 9. Bibliográfia, összeállította: E. Kosztova. IP 1964. 2–3. sz. 242–247.
- Madolev G. T.*: A fegyveres harc kezdetei és fejlődése Blagoevgrad megyében. IP 1964. 2–3. sz. 94–104.
- Georgiev G.*: A munkásosztály tömegharcra a fegyveres harc időszakában, 1941–1944. IP 1964. 2–3. sz. 72–93.
- Gornenski N.*: A Hazafias Front megalakítása és illegális tevékenysége, 1942–1944. IP 1964. 4. sz. 40–68.
- Jencev Szt.*: A fegyveres harc a XI. plevni felkelő műveleti övezetben, 1941–1944. IP 1964. 2–3. sz. 105–123.
- Dimitrov II.*: A burzsoá Bulgária utolsó kormánya. IP 1964. 5. sz. 3–33.
- Voznyeszenszkij V. D.*: A politikai válság záró szakasza Bulgáriában. 1944. április–szeptember 9. NNI 4. sz. 29–49.
- Radkov Iv.*: Akció a minisztertanács IV. rendeletének törléséért, 1944. XI. 23. IP 1964. 2–3. sz. 171–183.
- Popov G. N.*: A Bolgár KP tevékenysége oktató- és nevelőmunka újjászervezéséért a néphatalom első éveitől, 1944. szept.–1948. dec. IP 1964. 1. sz. 63–77.
- Zludov Zl. D.*: A bolgár munkásosztály harca a gyárosok szabotázsa ellen, 1944–1947. IP 1964. 2–3. sz. 124–150.
- Pejkov I. V.*: A népi törvényszék előkészítése, felállítás és jelentősége 1944–1945-ben. IP 1964. 2–3. sz. 151–170.
- Trifonov D.*: Mozgalom a munkás kultúrbrigádért, 1945–1948. IP 1964. 2–3. sz. 184–199.
- Prtkov P.*: Kölesön a szabadságra 1945-ben. IP 1964. 2–3. sz. 200–212. [5,5%-os államkölesön kibocsátása.]
- Gencev N.*: Választások a nagy nemzetgyűlésben 1946 októberében. IP 1964. 2–3. sz. 213–229.
- Bolgaranov B.*: A Bolgár KP – a szocializmus építésének szervezője Bulgáriában. VIK 1964. 10. sz. 49–60.
- Hrisztof Hr. An.*: A Bolgár Kommunista Párt internacionalizmusa és a harc a nemzetközi forradalmi mozgalom egységéért. IP 1964. 6. sz. 3–14.
- Papazov N.*: A Bolgár Népköztársaság szocialista útján. NNI 1964. 5. sz. 47–57.
- Bajcsinszki K.*: A munkásosztály szerepe a szocializmus építésében és győzelmében Bulgáriában. NV 1964. 8. sz. 21–36.
- Dobrev K.*: A szocialista gazdaság felépítésének sajátosságai Bulgáriában. NV 1964. 4. sz. 33–48.
- Markov M., Garazov Sz., Donev D.*: A bolgár szocialista nemzet fejlődésének problémái. NV 1964. 5. sz. 30–44.
- Rudakov Je. V.*: A mezőgazdaság szocialista átalakítása a Bolgár Népköztársaságban. (A bulgáriai monarchofasiszta rezsim megdöntésének 20. évfordulójára.) VI 1964. 9. sz. 47–56.
- Krilov L. I.*: A parasztpártok szerepe és helye a szocializmus győzelméért való harcban. IP 1964. 6. sz. 92–102.
- Bozarkov B., Peszva-Popova R.*: A mai bolgár falu mindennapi életének és kultúrájának kutatása. VI 1964. 12. sz. 152–156.
- Andrej L.*: A gazdasági fejlődés a Bolgár Népköztársaságban. Ww 1964. 9. sz. 1504–1517.

Csehszlovákia

- Zacek J. F.*: Palacký és műve a cseh nép történetéről. JCEA XXIII/4. (1964. jan.) 412–423.
- Bonhardová N.*: In memoriam Z. V. Hadač. ČCH 1964. 4. sz. 631–632. [1891–1964]
- In memoriam Fr. Janek 1918–1964. HČ 1964. 4. sz. 620.
- B. F.*: In memoriam A. Mráz, 1904–1964. HČ 1964. 3. sz. 475–476.
- B. F.*: In memoriam Dr. Vojtech Štrbrany, 1912–1964. HČ 1964. 3. sz. 476.
- Nyikityin G. N.*: A dolgozó nép hű fia. VIK 1964. 12. sz. 81–84. [Antonín Novotný 60. születésnapjára.]
- Myška M.*: Václav Čepelák – Szilézia történésze. SS 1964. 3. sz. 400–403. [65. születésnapjára.]
- Smrčková J.*: Bohuslav Havránek 70 éves. RS XI. 1964) 487–489.
- Kudálka M.*: Prof. Dr. Karel Krejčí 70 éves. SS 1964. 3. sz. 403–405.
- Štrba J.*: Jan It. Kvačala szlovák Comenius-kutató. HČ 1964. 3. sz. 388–403.
- Bokes Fr.*: St. Varsík egy. tanár 60 éves. HČ 1964. 1. sz. 158–160.
- Novotný I.*: Konferencia a szlovák nemzeti felkelésről. NM 1964. 7. sz. 839–842. [20. évford.]
- B. F.*: Tudományos konferencia a szlovák népi felkelésről történetünkben. HČ 1964. 4. sz. 612–613. [jún. 8–10.]
- Kropild M.*: A legújabb kor történetírásában mutató deformáció kiküszöböléséről. (A csehszlovák történészek konferenciája a szlovák nemzeti felkelés 20. évfordulóján.) ČCH 1964. 6. sz. 926–928.
- Dress H., Kral H.*: Nemzetközi szeminárium a szlovák nemzeti felkelés történetéről. DAP 1964. 12. sz. 1214–1216. [Bratislava, 1964. okt. 4–5.]
- Ribakov B. A.*: A történészek tudományos konferenciája Csehszlovákiában. VAN 1964. 2. sz. 109–110. [1963. okt. 1–4.]
- Suchý M.*: Konferencia a feudalizmus kezdeteiről Szlovákiában. HČ 1964. 2. sz. 307–309. [1963. nov. 12–14. Bratislava]
- Kodová O., Mandlerová J., Vtiska J.*: A Csehszlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének konferenciája Lihlécében. ČCH 1964. 4. sz. 634–635. [1964. márc. 12–13.]
- lh.*: A Csehszlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének konferenciája. HČ 1964. 3. sz. 471–472. [Márc. 12–13.]
- Lötze H.*: A NDK és a Csehszlovák Népköztársaság történészbizottságának 16. és 17. értekezlete. Am 1964. 2. sz. 79–80.
- Tibenský J.*: Konferencia a német–szláv tudományos kapcsolatokról. HČ 1964. 3. sz. 472–473. [1963. XII. 10–13.]
- Rhode G.*: Német–cseh történészkonferencia Prágában. 1964. JGO 1964. 3. sz. 471–472.
- Kořalka J.*: Nemzetközi tudományos konferencia a szlovák–német kapcsolatokról. ČCH 1964. 6. sz. 925. [Berlin, 1964. máj. 7–9.]
- D. S.*: Az európai ellenállási mozgalom történetének III. nemzetközi kongresszusa Karlovy Varyban. SS 1964. 1. sz. 129–130.
- Myška M., Dokoupil L.*: Nemzetközi konferencia a regionális történetről. ČCH 1964. 2. sz. 317–318. [Olomouc, 1963. nov. 13–15.]
- Kol.*: Helytörténeti konferencia. SS 1964. 1. sz. 132–142. [Olomouc, 1963. nov. 13–15.]
- Purš J.*: A Csehszlovák–magyar Történészbizottság IV. ülése. ČCH 1964. 2. sz. 316. [Pécs, 1963. okt. 16–18.]
- Marsina R.*: A Csehszlovák–magyar történészbizottság

- ság tevékenységéről. HČ 1964. 2. sz. 310. [Budapest, 1963. okt. 16–19.]
- B. F.: A csehszlovák és magyar jogtörténetek konferenciája Bratislavában. HČ 1964. 1. sz. 158. [Okt. 10–11.]
- Hübl M.: A társadalmi felelősség, a tudományos módszer és az etika. ČCH 1964. 2. sz. 199–205.
- Macek J.: A csehszlovák történetírás 20 éve. ŐO 1964. 5. sz. 396–410.
- Jindřich T.: A statisztikai-matematikai módszerek használata a történetírásban. ČCH 1964. 4. sz. 535–538.
- Kofalka J.: A társadalmi mozgalmak és társadalmi struktúra történetének tanulmányozására alakult nemzetközi bizottság tevékenységéről. HČ 1964. 4. sz. 617–618.
- Čejchan V., Švankmajer M.: A Szovjetunió történetének és a csehszlovák–orosz kapcsolatoknak a tanulmányozása Csehszlovákiában. 1960–1963. ISzSzSzR 1964. 3. sz. 210–214.
- Chlebouček J.: A lengyel történetírás eredményei a csehszlovák történelem és a 19–20. századi cseh–lengyel és a szlovák–lengyel kapcsolatok fejlődésének kutatásában. SS 1964. 1. sz. 118–128.
- Hájková J.: „A csehek és a lengyelek a múltban” III. részéről folyó vitához. SS 1964. 2. sz. 243–244.
- Polišenský J., Román E. K.: A csehszlovák–mexicói kapcsolatok forrásai és problémái. ČCH 1964. 6. sz. 893–897.
- Hubenák L.: A szlovák Központi Állami Levéltár tiz éve. HČ 1964. 3. sz. 462–470.
- Sebánék J.: Az új „Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae”. MA 1964. 2. sz. 285–301.
- Mariánek V.: A Pergl-Levéltár. SS 1964. 2. sz. 244–247. [Ostrava környéke.]
- Kobuch M.: A marienthali kolostor okleveleiről. (Különös tekintettel a cseh diplomatikai anyagra.) ČCH 1964. 5. sz. 718–725.
- Horvát P.: Szlovák anyag a lengyel levéltárakban és könyvtárakban. HČ 1964. 2. sz. 301–306.
- Horvát P.: A szlovák történelem forrásai román levéltárakban. HČ 1964. 1. sz. 152–155.
- Polišenský J.: A német történelem forrásai a szlovákiai levéltárakban és könyvtárakban. Am 1964. 1. sz. 19–21.
- Bokes F.: Kandidátusi disszertációk megvédése a Szlovák Tudományos Akadémián. HČ 1964. 4. sz. 618–620.
- Kladina J.: A marxizmus–leninizmus tanszékei a főiskolákon. NM 1964. 9. sz. 1063–1041.
- Milnyikov A. Sz.: A Československý časopis Historický. Praha. V 1964. 5. sz. 190–194. [Szemle.]
- Vetěrka R.: Cyrill és Method kultusza a cseh középkori hagyományban. ČCH 1964. 1. sz. 40–43.
- Vavrinek V.: Az „ugorskij korol” Method ősláv Vitájában. BS 1964. 2. sz. 261–269.
- Dostál A.: Nemzetközi konferencia Csehszlovákiában a Nagymorva Birodalomról. BS 1964. 2. sz. 327. [1963. aug. 15. és nov. 30.]
- Grafenauer B.: Nemzetközi konferencia Nagy-Morvaországról és a bizánci követségről. Brno–Nitra, 1963. okt. 1–4. JČ 1964. 1. sz. 139–145.
- Vavrinek V.: A Nagymorva Birodalom kora egyházi építkezésének tanulmányozása. BS 1964. 2. sz. 238–301. [Szemle]
- Seibt F.: A cseh „feudalizmus” problémája a marxista medievistikában. SW 1964. 3. sz. 289–301.
- Halaga O. R.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzának problematikájához. ČCH 1964. 2. sz. 187–198.
- Opravil E.: A szőlőművelés kezdetei és elterjedése cseh földön. SS 1964. 2. sz. 220–228. [A 10–11. századtól írásos forrásokban.]
- Kučera M.: A korai középkori udvarnokai szervezetek problematikája Szlovákiában. HČ 1964. 4. sz. 552–571.
- Krdák O.: Az első cseh író személye. ČCH 1964. 6. sz. 843–855. [10. sz. Kristián.]
- Chropovský B.: Nyitra helyzete az archeológiai leletek fényében. Hist VIII. (1964) 5–34.
- Sebánék J.: II. Ottokár osztrák oklevelei az 1251–1253 évekből. MIOG LXXII/1–2. (1964) 110–121.
- Krejčíř M., Štěpán Z.: Az ezüst, ólom és a réz bányászatainak történeti topográfiája Brno körzetében. SMM LXXXIII. (1964) 260–268. [13. századtól.]
- Sojková Z.: Štúr tanulmánya trencsényi Csák Mátéról. HČ 1964. 1. sz. 104–114.
- Tihelka K.: Budejovice középkori megerősítése. SMM LXXXIII. (1964) 251–259.
- Hlaváček I.: Tanulmányok a cseh könyvtárak történetéből a huszitizmus előtti korszakból. I. A wittingaui kolostor a cseh ágoston-kolostori könyvtárak keretében. SH 12. (1964) 5–52. [1387–]
- Chaloupka G.: Znojmo vidéke a 14–15. század fordulóján. SMM LXXXIII. (1964) 175–204.
- Hlaváček I.: IV. Vencel cancelláriájának fogalmazási gyakorlata. MIOG LXXII/1–2. (1964) 142–145. [1430–1432]
- Panaitecu P. P.: A huszitizmus és a szláv kultúra Moldvában. RS X. (1964) 275–287. [1431]
- Toegel M., Vavřínek V.: A cseh történelem, 1437–1620. ČCH 1964. 5. sz. 792–793. [Vita a CsTA Történet-tud. Intézetében, 1963. dec. 22.]
- Šimeček Z.: A csizóval való datálás Znojimóban és Cseh-Budejovicében a huszita időszakban. SMM LXXXIII. (1964) 242–250.
- Ionescu-Nișcov Tr.: A huszitizmus a román történetírásban. RS X. (1964) 385–403.
- Kavka Fr.: A Habsburgok és a cseh állam a 18. század derekától. Hist VIII. (1964) 35–64.
- Jankovič V.: Az első pozsonyi egyetem létrejötte és tevékenysége. Academia Istropolitana. HČ 1964. 4. sz. 535–551 [500. évf.]
- Jankov Al.: Podjebrád György cseh király tervezete egy nemzetközi békeszervezet felállítására és ennek jelentősége. IP 1964. 5. sz. 86–92. [1464]
- Beneš Fr.: Podjebrád György pénzügyi helyzete a Csehország és Magyarország közti háború idején. Adalék. ČCH 1964. 4. sz. 568–573.
- Janáček J.: A társadalmi harc a városokban a 16. század első felében. Megjegyzések. ČCH 1964. 4. sz. 516–519.
- Kazimír Št.: Adalék az ún. 16. századi szlovákiai árforradalom problémájához. ČCH 1964. 4. sz. 573–591.
- Šigut F.: Vagyon viszonyok Opava vidéken 1552-ben. SS 1964. 3. sz. 372–390; 4. sz. 510–524.
- Kšir J.: Az olomouci első rendi akadémia (egyetem) épülete. SMM LXXXIII. (1964) 294–303. [1566–]
- Rhode G.: A rendek és a királyság Lengyelország–Litvániában és Cseh- és Morvaországban. (Megjegyzések viszonyuk fejlődéséhez a 16–18. században.) JGO 1964. 2. sz. 221–246.
- Urbanková-Hrubá L.: Id. Zserotini Károly rosicki és naměsti uradalmának kérvényei 1617–1629-ben. SMM LXXXIII. (1964) 304–318.
- Hroch M.: A kereskedelem és a politika a harmincéves háborúban. SH 12. (1964) 205–239.
- Kabrda J.: Az érsekújvári ejálet kanunmájéja. (Elfoglalásának 300. évfordulójára.) HČ 1964. 2. sz. 186–214.
- Bieda T., Domaňski J.: A Strzelin-környéki cseh település történetéből. SS 1964. 1. sz. 34–41. [1749-től máig.]
- Csizmadi A.: Kollár Ferenc harca a magyar nemesség ellen. HČ 1964. 2. sz. 215–236.
- Jirásek J.: A Sziléziai Gazdasági Társaság. SS 1964. 4. sz. 504–510. [1765–1772]
- Toegel M.: A jobbágyrendszer eltörlése cseh földön 1781-ben. ČCH 1964. 2. sz. 318–319.
- Uhlíř D.: A Nápoly elleni 1821. évi osztrák intervenció epológusa és Coletta tábornok és Pepe ezredes muratisták száműzetése Morvaországban. Hist VIII. (1964) 89–99.
- Sedák J.: B. Buzek pedagógus levelei 1831–1837-ből. SS 1964. 1. sz. 92–110.
- Klášik Zl.: A szlovák problematika a „Danica Ilirska” c. horvát folyóiratban. HČ 1964. 3. sz. 374–387.
- Sárközi Z.: A szlovák mezőgazdasági idénymunkások történetéhez 1848–1914. HČ 1964. 1. sz. 75–103.
- Dohval M.: Az Ostrava-területi bányász proletariátus a 19. század második felében. SS 1964. 3. sz. 289–307.
- Drkul S., Pitronová B.: A bányagazgatás fejlődése Morvaországban és Sziléziában 1850–1948-ban. SS 1964. 2. sz. 145–163.
- Purš J.: A Nemzetközi Munkásszövetség tevékenységének első visszhangja cseh földön. ČCH 1964. 1. sz. 1–25.
- A Slovenska Matica 100 éve. VI 1964. 2. sz. 204–206.

- Milnyikov, A. Sz.:* A cseh radikális demokraták helye és jelentősége a 19. századi cseh történetírásban. NNI 1964. 2. sz. 37–47.
- Šolle Z.: Az I. Internacionálé és a cseh munkásmozgalom.* NM 1964. 9. sz. 1099–1103.
- Šolle Zd.: Az I. Internacionálé cseh szekciója az Amerikai Egyesült Államokban.* Hist VIII. (1964) 101–134.
- Šolle Zd.: Az I. Internacionálé és a Szociáldemokrata Párt megalakulása Neudorfelben 1874-ben.* ČCH 1964. 5. sz. 668–686.
- Purš J.:* A munkások helyzete és a sztrájkmozgalom cseh földön az ipari forradalom befejező időszakában. SH 12. (1964) 53–77. [1867–72.]
- Grobelný A.:* Népgyűlések Sziléziában 1868–1871-ben. SS 1964. 2. sz. 164–199.
- Jandák J.:* A jihlavi munkásság mozgalma a 19. század hetvenes éveinek első felében. SMM LXXXIII. (1964) 212–219.
- Pfaff J.:* Az utópikus szocializmus utóreggészei a morvaországi munkásmozgalomban. SMM LXXXIII. (1964) 220–233. [19. sz. vége.]
- Kodědová O.:* A szociáldemokrácia szervezeti struktúrájának fejlődése cseh földön a 19. század 90-es éveiben. SH 12. (1964) 79–127.
- Marek J.:* A cseh történetírás a 19. század kilencvenes éveiben. SMM LXXXIII. (1964) 234–241.
- Galandauer J.:* Az Omladina és a haladó mozgalom politikai hagyatéka 1897 után. ČCH 1964. 6. sz. 797–818.
- Veber V.:* A lakosság osztályösszetételének fejlődése cseh földön a 20. század első felében. ČCH 1964. 2. sz. 259–273.
- Peška V.:* A proletár internacionalizmus hagyományai a Brno vidéken. SMM LXXXIII. (1964) 5–108.
- Dobryš A.:* A fő irányzatok a csehszlovák ipar fejlődésében 1913–1938-ban és néhány társadalmi-gazdasági kérdés. ČCH 1964. 5. sz. 726–752.
- Mlynárik J.:* A forradalmi mozgalom néhány kérdése Csehszlovákiában az 1918–1938 években. ČCH 1964. 2. sz. 206–216.
- Dubský Vl., Nyltšek J.:* Megjegyzések J. Mlynárik cikkére. ČCH 1964. 5. sz. 687–699.
- Kulíšek Vl.:* A csehszlovákizmus szerepe a csehek és szlovákok viszonyában, 1918–1938. HČ 1964. 1. sz. 50–74.
- Randýšek R.:* A jihlavi nemzeti tanács 1918-ban. SMM LXXXIII. (1964) 205–211.
- Zídkavelský Fr.:* A Kommunista Ifjúsági Internacionálé történetéhez (KIM). SMM LXXXIII. (1964) 158–174. [1919–1935]
- Olivoš V.:* A versaillesi rendszer és válságának jellege 1920-ban. ČCH 1964. 4. sz. 520–534.
- Pitronová B.:* A bányász érdekvédelmi szervezetek Ostrava vidékén. (Az igazgatás fejlődése 1945-ig). SS 1964. 3. sz. 308–321.
- Wolfgang E.:* A heinleini fasizmus kezdeteiről. ČCH 1964. 1. sz. 26–39.
- Pleva V.:* A DAV-isták tevékenysége a forradalmi mozgalomban a München előtti Csehszlovák Köztársaság korszakában. HČ 1964. 1. sz. 1–27.
- Gajanová A.:* A csehszlovák külpolitika és az „orosz kérdés” a genfi konferencián. Hist VIII. (1964) 135–176.
- Bojović J.:* A jugoszláv egyetemisták haladó mozgalma Prágában, 1929–1935. HČ 1964. 4. sz. 37–52.
- Albrechtová G.:* A német antifasiszta emigrációs irodalom csehszlovák menekültekénél. Hist VIII. (1964) 177–233. [1933–1945.]
- Kvaček R.:* A harc Ausztriáért 1933–1938-ban és a csehszlovák külpolitika. SH 12. (1964) 241–287.
- Nondák J.:* A München előtti Csehszlovák Köztársaság választási statisztikáinak feldolgozásához. ČCH 1964. 3. sz. 424–434.
- Klíma V.:* A kormánypártok ellenzéki képviselőinek csoportja az 1938. évi müncheni válság időszakában. ČCH 1964. 2. sz. 274–280.
- Tůlkovský L.:* Dél-Szlovákia gazdasági és társadalmi helyzete a Horthy-féle megszállás idején, 1938–1944. HČ 1964. 3. sz. 329–373.
- Pallas L.:* Nemzetközi konferencia München 25. évfordulóján. SS 1964. 1. sz. 130–132.
- Novotný J., Kural V.:* A megszállás és a történetírás feladatai. NM 1964. 4. sz. 499–502.
- Šamla A.:* A megszállással sohasem békéltünk meg. (Visszaemlékezések a blanskoj ČKD-ről.) SMM LXXXIII. (1964) 281–293.
- Beránek J.:* A csehszlovák katonák részvétele az Ostrava-vidék felszabadításában. SS 1964. 1. sz. 1–17.
- Konečný Zd., Mainus Fr.:* Szovjet polgári lakosság kényszermunkán a megszállt Csehszlovákiában 1941–1945-ben. SMM LXXXIII. (1964) 129–157.
- Konečný Z., Mainus Fr.:* A lengyelek csehszlovák területen a világháború idején és ellenállásuk a fasizmussal szemben. SS 1964. 3. sz. 322–340.
- Nyedorez A. I.:* A csehszlovák történetírás az országban kibontakozott antifasiszta felszabadító mozgalomról. VI 1964. 8. sz. 105–119.
- Krajčák O.:* A szlovákiai antifasiszta mozgalom 1941–1942-ben. NM 1964. 6. sz. 695–703.
- Slezák L.:* A londoni burzsoá emigráció ejtőernyős csoportjai Morvaország délkeleti vidékén 1944–1945-ben. SMM LXXXIII. (1964) 109–128.
- Havlíček J.:* A „Pudlo” partizánecsapott Észak-Olaszországban. SS 1964. 1. sz. 18–33. [1944]
- Graca B.:* A kommunisták és a szlovák nemzeti felkelés. NM 1964. 8. sz. 912–923.
- A szlovák nemzeti felkelés 20. évfordulója.* NM 1964. 5. sz. 513–520.
- Falkán S.:* Néhány kérdés a szlovák nemzeti felkeléssel kapcsolatban. HČ 1964. 2. sz. 161–185.
- Orehov A. M.:* A szlovák nemzeti felkelés 20 éve. XXI 1964. 6. sz. 162. [Ünnepi ülés Moszkvában, 1964. aug. 26.]
- Jablonecký J.:* A szlovák nemzeti felkelés – új időszak a csehek és szlovákok közötti kapcsolatok megoldásában. HČ 1964. 3. sz. 313–328.
- Hübl M.:* A szlovák nemzeti felkelés – a nemzeti és demokratikus forradalom kezdete Csehszlovákiában. HČ 1964. 4. sz. 519–534.
- Bonnoure P.:* A cseh ellenállás 1944–1945-ben és a prágai felkelés (1945 május). Pensée 117. (1964. szept.–okt.) 70–96.
- Toporogin B. N.:* A népi-demokratikus állam létrejötte és fejlődése Csehszlovákiában, 1945–1948. NNI 1964. 6. sz. 27–38.
- Zvara J.:* A magyar nemzeti kisebbség helyzete Csehszlovákiában a népi demokrácia megerősítése és a munkáscsúzó hatalmának kiterjesztése időszakában, 1945–1948. HČ 1964. 1. sz. 28–49.
- Nehýb J.:* A Töcín-vidék nemzeti újjászülésének forrásai. (J. Fischer és J. Vondráček levelezése.) SS 1964. 2. sz. 207–219.
- Plaček V.:* A Hlučín-vidék fejlődésének néhány sajátossága 1945–1948-ban. SS 1964. 3. sz. 341–360.
- Šnejdárk A.:* A Szüddéta-szervezetek kezdetei Nyugat-Németországban 1945 után. Hist VIII. (1964) 235–252.
- Prokop R.:* Jelentős hozzájárulás a felső-sziléziai bányászok szociológiai-demográfiai és településtörténeti kutatásához. SS 1964. 2. sz. 237–243.
- Kaplan K.:* Az első öt éves terv kezdeteihez. ČCH 1964. 2. sz. 171–186.
- Mlynárik J.:* A Nemzeti Front akcióbizottságainak feladatai a februári győzelem biztosításában. SH 12. (1964) 129–167. [1948]
- Lavová M.:* A mezőgazdaság szocialista kollektivizálása Szlovákiában, 1949–1953. HČ 1964. 4. sz. 477–518.
- Grobelný A.:* A Schlesische Rundschau és az átköltözési mozgalom fővonala, 1955–1959. SS 1964. 4. sz. 484–495.
- Miehel B.:* A munkásmozgalom Csehországban. Az új irodalom szemléje. RHM XI. (1964. jan.–márc.) 57–64.
- Slapnicka H.:* A mezőgazdaságpolitika és szövetkezeti jog Csehszlovákiában. A szocialista tulajdon két formája. ŐO 1964. 2. sz. 101–108.
- Az ostravai iparvidék tanulmányozásának kérdéséhez.* SS 1964. 4. sz. 447–466.
- Plaček V.:* A szocialista verseny kezdetei az Ostrava–Karvini szénmedencében. SS 1964. 4. sz. 467–483.
- Lefranc P.:* Hol tart a csehszlovák gazdaság. EP 125. (1964. dec.) 77–88.
- Selucky R.:* Integrációs problémák a Csehszlovák Köztársaságban. Szlovákia gazdasági közlekedése Csehszlovákiához. ŐO 1964. 6. sz. 457–469.
- Petrón F. P.:* A csehszlovák tudósok új munkái Csehszlovákia legújabbkori történetéről. ISzSzSzR 1964. 1. sz. 112–118.

Finnország

- Fjodorov V. G.*: Finnország és az imperialista hatalmak a második világháború küszöbén. NNI 1964. 6. sz. 39–54.
- Miettinen Y. E.*: Finnország Kommunista Pártjának harca az ország demokratizálásáért 1944–1945-ben. NNI 1964. 3. sz. 8–23.

Franciaország

- A Francia KP XVII. kongresszusa. Párizs, 1964. május 14–17. CC 1964. 6–7. sz. 1–574.
- Czesak J., Kowalski A.*: A Francia Kommunista Párt XVII. kongresszusa. ND 1964. 8. sz. 111–118.
- Fichtenau H.*: Német–francia kollokvium Regensburgban, 1964. április 28. – május 1. MÖG LXXII/3–4. sz. 534–536.
- Guiral P.*: In memoriam Jules Isaac (1877–1963.) RH 88/CCXXXI. (1964) 555–556.
- Pividal R.*: Cl. Lévi-Strauss munkásságának jelentősége és helyzete. Ann 1964. 6. sz. 1087–1099.
- Sumovszkij T. A.*: Gabriel Ferrand. Születésének 100. évf. NAA 1964. 5. sz. 237–238. (Az arab tengeri geográfia kutatója.)
- Duclos J.*: A l'Humanité 60. évfordulója. CC 1964. 4. sz. 44–51.
- Medunovszkaja O. M.*: A forrástan elméletének fő kérdései a mai francia burzsoá történetírásban. VI 1964. 8. sz. 77–88.
- Sevelenka A. Ja.*: G. Gurvitch mikroszociológiája és a francia polgári történetírás. VI 1964. 4. sz. 61–77. [Az Assoc. Intern. des Sociologues Français elnöke.]
- Guénée B.*: A francia állam története a középkor végéig, ahogy ezt a francia történészek az utóbbi száz évben látták. RH 88/CCXXXII. (1964) 331–360.
- Rubner H.*: Tanulmányok a középkori Franciaország erdőgazdaságának történetéhez. SW 1964. Beiheft 49. 1–232.
- Bruley E.*: A francia történettanárok képzése. GWU 1964. 4. sz. 223–229.
- Levillout P.*: Franciaország történetének kultúrai és bibliográfiai. Ann 1964. 6. sz. 1147–1156.
- Inglezi R. M.*: Annales Historiques de la Révolution Française. Szemle. VI 1964. 7. sz. 187–191.
- A Le Moyen Age tartalomjegyzéke, I–LXVII. kötet. 1888–1961. (1964.)
- Korszunszkij A. R.*: A nyugati gótok letelepedése Dél-Galliában és Hispaniában. SzV 25. (1964) 21–34.
- Duby G.*: A középkori történet kutatása a Bölcsészeti Karon Aix-en-Provence-ban. RH 88/CCXXXII. (1964) 427–430.
- Fanchamps M. L.*: Az útvm Közép-Meuse-ben a 8–14. században. MA 1964. 2. sz. 205–204.
- Perrin Ch.-E.*: Franciaországi privilégialis oklevelek. A kutatás állapota. A Dauphiné és Szavoja. RH CCXXXI/88. (1964. jan. – márc.) 27–54.
- Sztum Sz. M.*: Egy reakciós áramlat a középkori városról és a városi patriciátusról szóló modern francia történetírásban. SzV 25. (1964) 299–310.
- Amargier P. A.*: A marseillesi vicomte-ok családjának eredetéhez. MA 1964. 2. sz. 161–178. [951–1040]
- Koehler E.*: Történeti és szociológiai megjegyzések a trubadurok költészetéről. CCM 1964. 1. sz. 27–51.
- Boutruche R.*: Franciaország története a középkorban, 11–15. század. Az 1959–1964. évek irodalma. RH 88/CCXXXII. (1964) 463–484.
- Toubert P.*: A kerikusok közösségi élete a 11–12. században. Egy kérdőívről. RH CCXXXI/88. (1964. jan. – márc.) 11–26.
- Slessarev V. S.*: Az ún. „keletiek” a középkori Genovában. Dél-franciaországi bevándorlók a liguriai fővárosban. SW 1964. 1. sz. 22–65.
- Duby G.*: Északnyugat-Franciaországban a 12. században. a „fiatalok” az arisztokratikus társadalomban. Ann 1964. 5. sz. 835–864.
- Sprandel R.*: A német kézműipar kiterjedése a középkori Franciaországban. SW 1964. 1. sz. 66–100.
- Perrin Ch.-E.*: A pápai udvar Avignonban, 1309–1376. RH 88/CCXXXII. (1964) 361–378.
- Sherborne J. W.*: Szerződöttet kísérletek és angol expedíciók Franciaországba, 1369–1380. EHR LXXIX 313. (1964. okt.) 718–746.
- Leguai A.*: A francia hercegségek alakulása a középkor végén. II. Lajos bourbon herceg közigazgatási reformjai. MA 1964. 1. sz. 49–72.
- Major R.*: A korona és az arisztokrácia a reneszánsz Franciaországban. AHR LXIX/3. (1964) 631–645.
- Kingdon R. M.*: Kálvinizmus és demokrácia: politikai viták a francia református egyháztól, 1562–1572. AHR LXXIX/2. (1964. jan.) 393–401.
- Grillon P.*: Franciaország algeri konzulátusának eredete és megalakítása, 1564–1582. RHD LXXVIII (1964. ápr. – jún.) 97–117.
- Plaisse A.*: A bresti kikötő kereskedelme a 16. század végén. RLES 1964. 4. sz. 499–545.
- Marsak L. M.*: A humanista mint tudós: N. C. Fabri de Peiresc. CHM VIII/1. (1964) 93–99. [1580–1637]
- Postan M. M.*: A százéves háború költségei. PP 27. (1964) 34–53.
- Couperie P.*: Az élelmiszerellátás a 17. században: a piacok. Ann 1964. 3. sz. 467–479.
- Deyon P.*: A francia nemesség és az abszolút monarchia viszonya a 17. század első felében. RH 88/CCXXXI. (1964) 341–356.
- Yardeni M.*: A történelmi koncepciója La Popelinière munkáiban. RHMC XI. (1964. ápr. – jún.) 109–126. [† 1608]
- Farnel J. E.*: Az 1651. évi hajózási törvény, az első németalföldi háború és a londoni kereskedőtársaság. ECHR XVI/3. (1964) 439–454.
- Billacois Fr.*: A folyami szállítás a Loire-on a 17. században. RHMC XI. (1964. júl. – szept.) 163–190.
- Manfred A. Z.*: Jean Jacques Rousseau a forradalom előhírnöke. VI 1964. 1. sz. 98–113. [Szül. 250. évford.]
- Benot Y.*: Diderotról. Tapasztalat és biztonság. Pensée 114. (1964. jan. – febr.) 110–119.
- Szivolap I. J.*: Denis Diderot születésének 250. évfordulója. VI 1964. 5. sz. 152–154.
- Pillorget R.*: Franciaország és a trèves-i elektorátus Charles-Gaspard de la Lèyen idejében, 1652–1679. RHD LXXVIII (1964. jan. – márc.) 7–34; (ápr. – jún.) 118–147.
- Wagner L.*: A bécsi udvar, XIV. Lajos és az 1664–1665. évi főúri összeesküvés kezdetei. MÖS 16. (1963) 87–150.
- Alatri P.*: A 18. századi francia politika problémái és alakjai a mai történetírásban. IGSS 1964. 1. sz. 137–168; 2. sz. 333–380.
- Taylor G. V.*: A kapitalizmus típusai a 18. századi Franciaországban. EHR LXXIX/312. (1964) 478–497.
- Soboul A.*: A munka kérdései a 18. században. A tanonc-kérdés: a társadalmi valóság és a gazdasági szükségletek. IGSS 1964. 3. sz. 449–466.
- Barrai P.*: Az ipari korszak mezőgazdasági mozgalmi (a második világháborúig). RH 88/CCXXXII. (1964) 299–330.
- Soboul A.*: A földbirtokosok feudális gyakorlata a Forradalom előestéjén. Ann 1964. 6. sz. 1049–1065.
- Ruwet J.*: A mezőgazdasági termelés mértéke az ancien régime idején. Ann 1964. 4. sz. 625–642.
- van Klaveren J.*: A manufaktúrák az ancien régime idején. SW 1964. 2. sz. 145–191.
- Pins de J.*: Saint-Simon iratai és ezek letéti kezelése a Külügyminisztérium levéltárában: rektifikáció. RHD 78. (1964. júl. – szept.) 193–224.
- Caillé J.*: A „Louise” hajótöröttjei Marokkóban és Tahar Fenniek követsége Párizsban, 1777–1778-ban. RHD 78. (1964. júl. – szept.) 225–264.
- Alaun D.*: Az 1789. évi francia parasztfordalom eredete. H XLIX/165. (1964) 24–41.
- Soboul A.*: Az úrbéri kimutatások gyakorlata a feudális címek elégetése után, 1789–1793. AHRF 176. (1964. ápr. – jún.) 149–158.
- Legendre P.*: Reakciók, politikuskok és a gyarmati válság. Bertrand de Molleville emlékirata az államtanács 1784. aug. 30-i felfüggesztéséről. RH 88/CCXXXI. (1964) 357–376.
- Ioannisizjan A. R.*: „Előhírnök az egész világban bekövetkező változásokról” pamflet szerzőjéről. NNI 1964. 6. sz. 96–103. [1787]
- Rostworowski E.*: A nagy országgyűlés, 1788–1792. Reformok és távlatok. AHRF XXXVI/177. (1964) 309–328.
- Zuhorski A.*: A francia forradalom három szintézise: A. Mathiez, G. Lefebvre, A. Soboul. PH 1964. 1. sz. 22–45.

- Manfred A. Z.*: A 18. századi nagy francia forradalom és a jelenkor. (A forradalom 175. évfordulójára.) 1964. 4. sz. 59–74.
- Kovalenko L. A.*: A francia forradalom 175. évfordulója UIZs 1964. 4. sz. 130–131.
- Szerebranszkaja Je. Z.*: A nagy francia polgári forradalom történetével foglalkozó folyóirat szemléje. NNI 1964. 4. sz. 142–150. [Annales historiques de la révolution française.]
- Senkowska M.*: Kiadványok az 1770–1830 időszokról. (1959–1962-ben megjelent munkák.) AHRF XXXVI/177. (1964) 392–399.
- Columbeanu S.*: Jelenlegi koncepciók a francia forradalom problémájáról. S 1964. 3. sz. 599–610.
- Bock H.*: 1789 és 1813. A francia forradalom kora a német reakciós történetírásban. ZG 1964. 8. sz. 1359–1383.
- Eude M.*: Az Alkotmányozó Gyűlés felügyelő bizottsága, 1791–1792. AHRF 176. (1964. ápr.–jún.) 129–148.
- Mara E.*: Jean-Paul Mara (Marat) szárd származása és lelke. AHRF 175. (164. jan.–márc.) 78–84.
- Vailland P.*: Maury abbé unokaöccse P. J. Maury, akit Philibertnek neveztek. AHRF 176. (1964. ápr.–jún.) 194–205.
- Hull M.*: Puisaye, főként az angol levéltárak anyaga alapján. AHRF 175. (1964. jan.–márc.) 1–21.
- Schnebr R.*: A Côte-d'Or departement közigazgatása és a Köztársaság üdve 1793-ban. AHRF 175. (1964. jan.–márc.) 22–37.
- Dalín V.*: Marc-Antoine Jullien thermidor 9 után. AHRF 176. (1964. ápr.–jún.) 159–173. [1794–1799]
- Tulard J.*: A rendőrségi légio toborzása Párizsban a thermidori konvent és a direktorium idején. AHRF 175. (1964. jan.–márc.) 38–64.
- Crocker L. G.*: A francia felvilágosodás újabb interpretációja. CHM VIII/3. (1964) 426–456.
- Roche D.*: A felvilágosodás terjedése. A Chalons-sur-Marne-i Akadémia. Ann 1964. 5. sz. 887–922.
- Jefferson C.*: A munkásoktatás Angliában és Franciaországban 1800–1914. CSSH VI/3. (1964. ápr.) 354–366.
- Hermantinguer J.-J.*: Egy műszaki oktatási központ 1800-ban Cöye-ban. Ann 1964. 4. sz. 731–736.
- Thuillier G.*: A biztosítás Nivernaisben a 19. században. Ann 1964. 4. sz. 665–684.
- Zak L. A.*: A NDK történészeinek új munkái a Németország napoleóni uralom alóli felszabadításáért vívott harcáról. NNI 1964. 5. sz. 134–139.
- Sobocinski Wl.*: A Varsói Nagyhercegség és a francia császárság 1807–1813. AHRF XXXVI/177. (1964) 365–372.
- Senkowska M.*: A francia majorátusok és a Varsói Nagyhercegség, 1807–1813. AHRF XXXVI/177. (1964) 373–386.
- Tresse R.*: A tengeri csempészet a nizzai kikötőben a 19. század elején. Ann 1964. 2. sz. 225–236. [1815–1840].
- Guyenn J.*: A fehér terror és a Decazes-törvény alkalmazása Gard département-ban, 1815–1817. AHRF 176. (1964. ápr.–jún.) 174–193.
- Vidalenc J.*: Egy eredeti alakulat a restauráció hadseregében: A Hohenlohe-féle „légion-régiment”. RHMC XI. (1964. jan.–márc.) 31–56.
- Gille B.*: A válságok, ahogy azt a gazdasági és pénzügyi lapok látták, 1815–1848. RHMC XI. (1964. jan.–márc.) 5–30.
- Chevalier J.*: Történeti dokumentum a „La comédie humaine”? RH 88/CCXXXII. (1964) 27–48.
- Orlik O. V.*: Az 1830. évi francia forradalom orosz résztvevői és szemtanúi. ISZSsZsR 1964. 1. sz. 135–144.
- Guiral P.*: Még egyszer Guizot-ról és Lieven hercegnőről és koráról. RHD LXXVIII. (1964. jan.–márc.) 41–55.
- Vuilleumier M.*: Svájc a 19. század közepén, ahogy a francia diplomácia látta. I. 1849–1951. RHD LXXVIII. (1964. ápr.–jún.) 148–173.
- Drazyninasz Ja. I.*: A mai burzsoá történészek III. Napoleónról és a második császárságról. NNI 1964. 2. sz. 48–58.
- Ritter G.*: Bismarck és III. Napoleon rajnai politikája. RHD LXXVIII. (1964. okt.–dec.) 291–329.
- Kulstein D. I.*: Bonapartista munkások a második császárság idején. IRSH 1964. 2. sz. 226–236.
- Bossy R.*: Gobineau és a nemzetiségi politika. RHD LXXVIII. (1964. jan.–márc.) 35–40.
- Case L. M.*: A szecessziótól az Egyesült Államokig. A francia diplomácia problémája 1861-ben. RHD LXXVII (1963. okt.–dec.) 290–313.
- Spencer W. F.*: Drouyn de Lhuys és a szövetséges hajók Franciaországban. Arman hajóinak ügye, 1803–1865. RHD LXXVII (1963. okt.–dec.) 314–341.
- Bernstein P.*: A biarritzi és saint-cloud-i találkozók, 1865. okt.–nov. RHD LXXVIII. (1964. okt.–dec.) 330–339.
- Inglezi R. M., Mendelszon V. I.*: Az I. Internacionálé, a párizsi kommun és a 19. század 60–70-es évei orosz forradalmi mozgalma. A szovjet irodalom szemléje. ISZSsZsR 1964. 4. sz. 104–113.
- Lipgens W.*: Bismarck, a közvélemény és Elzász és Lotharingia annexiója, 1870. IIZ 199/1. (1964. aug.) 31–112.
- Bédarida F.*: A hadsereg és a köztársaság. A francia katonatisztek politikai véleménye 1876–1878-ban. RH 88/CCXXII. (1964) 119–164.
- Dalín V. M.*: Vajon egységes volt-e a Guesde mozgalom? (A P. Lafargue és J. Guesde közötti nézeteltérések történetéhez.) NNI 1964. 5. sz. 96–108.
- Loiseau Ch.*: Adriaal emlékek, 1893–1900. RHD LXXVIII. (1964. jan.–márc.) 56–78.
- Poidevin R.*: A francia és német pénzügyi érdekek Szerbiában 1895–1914-ben. RH 88/CCXXII. (1964) 49–66.
- Vulfsón B. L.*: Antimilitarista mozgalom Franciaországban az első világháború előestéjén. NNI 1964. 4. sz. 106–115.
- Geiss I.*: Az első világháború kitörése. RH 88/CCXXXII. (1964) 415–426.
- Vinogradov K. B.*: Az első világháború keletkezése Pierre Renouvin műveiben. NNI 1964. 4. sz. 130–141.
- Vujović D.*: A kapcsolat Montenegró és Franciaország között az első világháború alatt. IZCG XXI/3–(1964) 479–550.
- Wandycz P. S.*: Francia diplomaták Lengyelországban, 1919–1926. JCEA XXIII/4. (1964. jan.) 440–450.
- Miquel P.*: A Le Journal des Débats és a versaillesi béke. RH 88/CCXXXII. (1964) 370–414.
- Osgood S. M.*: A Front Populaire, ahogy a jobboldalról látták. IRSH 1964. 2. sz. 189–201.
- Jäckel E.*: Németország és Franciaország 1933 és 1939 között. Jelentés a 11. német–francia történész-és történettudomány-konferenciáról, Kiel, 1963. aug. 3–11. GWU 1964. 2. sz. 105–109.
- d'Hoop J. M.*: Franciaország reagálása Hitler külpolitikájára, 1933–1939. GWU 1964. 4. sz. 211–223.
- Mihajlov Ju. L.*: Február tanulságai. (A francia proletariátus antifasiszta akciójának 30. évfordulója, 1934. febr.) VIK 1964. 2. sz. 104–110.
- Mitzman A.*: A francia munkásoksztyál és a Blum kormány, 1936–1937. IRSH 1964. 3. sz. 363–390.
- Zorn E.*: „A furcsa háború” hátteréhez. A franciaországi német antifasiszták helyzetének és harcának néhány problémája a KDP 1940 júniusi berni konferenciája után. ZG 1964. 6. sz. 1004–1019.
- Franciaország megszállása, 1940. jún.–1944. dec. *Michel H.*: Politikai kérdések. *Boudot Fr.*: Gazdasági kérdések. *Boüard M.*: A megtorlás. RHDGM XIV/54. (1964) 1–90.
- Cossé-Brissac, gén.*: A német hadsereg az 1940. évi franciaországi hadműveletben. RHDGM XIV/53. (1964) 3–28.
- A maquis-k Franciaország felszabadításában. *Koenig gén.* *Előszó.* *Leroux R.*: A saint-marcel-i csata, 1944. jún. 18. *Lombard M.*: A maquis-k és Bourgogne felszabadítása. *Bouladou G.*: A maquis-k Languedoc felszabadításában. *Clémentot P.*: A vosges-i maquis-k. RHDGM XIV/55. (1964) 1–98.
- Joannés V.*: A munkásoksztyál és Franciaország KP-jának harca az ország felszabadításáért a fasiszta megszállók alól. NNI 1964. 6. sz. 3–11.
- Vichy és a francia ifjúság. RHDGM XIV/56. (1964) 1–104.
- Szovjet emberek részvétele az ellenállási mozgalomban Franciaország északi és keleti részén a második

- világháború éveiben. NNI 1964. 4. sz. 118–120.
- Tyihonova Z. N.*: Vaszilij Porik – az ellenállási mozgalom hőse Franciaországban a fasizta megszállás idején. NNI 1964. 3. sz. 94–95.
- Bernard Ph. J.*: A francia tervezés. Ann 1964. 3. sz. 558–568.
- Thoraval F.*: A francia gazdaság problémái. ÉP 122. (1964. szept.) 3–32.
- Bettelheim S.*: Franciaország mai gazdasági fejlődésének néhány aspektusa. MEMO 1964. 11. sz. 91–97.
- Flavien J.*: A francia mezőgazdaság 1958 óta. ÉP 144. (1964. jan.) 75–84.
- Savoye-Dahle L., Laurent S., Gravier J.*: A kereskedelmi koncentráció Franciaországban. EP 115–116. (1964) 15–116.
- Szymański Z.*: A francia külpolitika ereje és gyengesége. SM 1964. 12. sz. 42–58.
- Boissel J.*: Jelenlegi orientáció a francia protestantizmusban. Ann 1964. 4. sz. 717–730.
- A kommunista Internacionálé és a Francia Szocialista Párt. CC 1964. 4. sz. 96–114.
- Szolovickij A.*: A francia neokolonializmus működésben. MEMO 1964. 1. sz. 34–43.
- Kelly G. A.*: Algéria, a hadsereg és az V. köztársaság (1959–1961): egy civil-katonai konfliktus szcénáriuma. PSQ LXXIX/3. (1964) 335–359.
- A Francia KP és antikolonialista harc. CC 1964. 2. sz. 3–40.
- Rochet W.*: A Francia KP harca a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetségéért. VIK 1964. 11. sz. 53–60.
- Figueres L.*: Maurice Thorez elvtársunk. CC 1964. 8–9. sz. 19–37.
- Duclos J.*: Maurice Thorez, az egység és a népfront. EP 1964. 10. sz. 17–25.
- Jourdain H.*: Maurice Thorez. ÉP 121. (1964. aug.) 5–11.
- Görögország**
- Tyihomirov M. N.*: Moreai görögök a középkori Oroszországban. SzV 25. (1964) 166–175.
- Camariano N.*: Néhány megállapítás Rígas Velestinlis forradalmáról. S 1964. 5. sz. 1097–1116. [1757–1798]
- Burnasz T.*: „Filiki Eteria” NNI 1964. 3. sz. 34–40.
- Ars G. L.*: A „Filiki Eteria” historiográfiája. NNI 1964. 3. sz. 53–63.
- Fagyjev A. V.*: A görög nemzeti felszabadító mozgalom és az orosz társadalom a 19. század első évtizedében. NNI 1964. 3. sz. 41–52.
- Ofelea A.*: A Hetairia. Megalakításának 150. évfordulójára. S 1964. 6. sz. 1237–1252.
- Irmischer J.*: Németország és a görög felkelés. IIIB 14–15. sz. (1964) 137–150.
- Irország**
- Szapirkin Ju. M.*: Az angol telep agrárrendszere Írországban. SzV 25. (1964) 147–165.
- Hernon J. M.*: Az amerikai polgárháború felhasználása az ír önkormányzati vitában. AHR LXIX/4. (1964. jún.) 1022–1026.
- Jugoszlávia**
- Milosevlevic P.*: Vita Belgrádban a Jugoszláv Kommunista Szövetségének történetéről készített összefoglalásról. JIC 1964. 3. sz. 143–148. [jún. 11–12.]
- Vita a Jugoszláv KP történetének összefoglalásáról. IZCG XXI/2. (1964) 191–390. [A Montenegrói Történelmi Társulatban Titogradban 1964. ápr. 15–16.-án.]
- Djurdjev B., Ekmekčić M., stb.*: A jugoszláv történettudomány problémái. JIC 1964. 3. sz. 57–94. [Vita a JKP KB ideológiai tanácsának bizottságában, 1964. ápr. 25.]
- Gross M., Moraca P., stb.*: A jugoszláv történettudomány problémái. JIC 1964. 4. sz. 93–107.
- Pavicevic B.*: A jugoszláv és lengyel történészek találkozója. JIC 1964. 1. sz. 147–148. [Varsó, 1963. nov.]
- Jovanovic R.*: A Montenegrói Történészek Társulatának évi gyűlése. JIC 1964. 1. sz. 149–150. [Cetinje, 1963. nov. 24–25.]
- Mehanovic F.*: Bosznia és Hercegovina Történettudományi Intézetének közgyűlése. JIC 1964. 4. sz. 151–154.
- Jelić J.*: Az AVNOJ II. ülészakaról. JIC 1964. 1. sz. 145–147. [Zagreb, 1963. okt. 16–17.]
- Djordjevic V.*: A Szerb Szociáldemokrata párt tudományos konferenciája. JIC 1964. 4. sz. 154–155.
- Babić A.*: Német és jugoszláv történészek találkozása Braunschweigben. JIC 1964. 4. sz. 156–157.
- Radović Dj. Sp.*: In memoriam St. Ta. Laskaris, 1896–1960. JIC 1964. 3. sz. 157.
- Radović M.*: Svetozár Marković bibliográfiája, 1945–1963. IG 1964. 1. sz. 158–171.
- Čirković S. M.*: In memoriam Nikola Radović, 1882–1964. JIC 1964. 4. sz. 158–159.
- Kandić Lj.*: In memoriam Dr. Albert Vajs, 1905–1964. JIC 1964. 2. sz. 157–158.
- Krizman B.*: Néhány megjegyzés Macek V. önéletrajzára. JIC 1964. 2. sz. 57–75.
- Djurdjev B.*: Dr. Viktor Novak professzor kitüntetése életművéért. JIC 1964. 3. sz. 109–110.
- Mikušević J.*: A Jugoszláv Történelmi Társulat vezetőségének munkája. JIC 1964. 2. sz. 154–157.
- A Montenegrói Történelmi Intézet munkái 1963-ban. IZCG XXI/1. (1964) 175–181.
- Petrović R.*: A Bosznia-Hercegovinai Történelmi Társulathoz. JIC 1964. 1. sz. 150–152.
- Ferjančić B.*: A belgrádi Bizantinológiai Intézet. JIC 1964. 1. sz. 132–134.
- Alčić A.*: Keleti Intézet Szarajevóban. JIC 1964. 3. sz. 153–156.
- Čirković V.*: A jugoszláv népek munkásmozgalmának történetének szekciója a Munkásmozgalmi Intézetben. JIC 1964. 1. sz. 130–132.
- Jelić I.*: A Munkásmozgalom Történetének Intézete Zágrábban. JIC 1964. 4. sz. 148–150.
- A bolgár és a jugoszláv történelem közös feladatai. IP 1964. 4. sz. 150–151.
- Vujović D.*: Montenegróra vonatkozó anyag a párizsi külügyi levéltárban. IZCG XXI/1. (1964) 173–175.
- Živojinović M., Nikolićević I.*: Az 1957–1961. évi jugoszláv bizantinológiai munkák szemléje. VV XXIV. (1964) 209–218.
- Bauer E.*: Jugoszláv marxizmus és anarcho-szindikalizmus. DDR 1964. 4. sz. 201–213.
- Raditsa B.*: A jugoszláv értelmiség: Kelet és Nyugat. Régi és új nacionalizmus. JCEA XXIII/4. (1964. jan.) 473–484.
- A tengeri halászat Jugoszláviában. DDR 1964. 3. sz. 175–176.
- Josifović St.*: Dácia kultúrtörténete az ókori Jugoszláviában. GNS VII. (1962–1963) 5–20.
- Mandić O.*: A jobbágyok Kvarnero sziget községeiben a 13. századtól a 17. század végéig. ZHJJA 5. (1963) 153–205.
- Hrabak B.*: A gabonakivitel Bosznia-Hercegovinából a 13. század végétől a 17. század elejéig. GDIBIH XIV. (1964) 121–203.
- Naumov Jr. P.*: A szerb–bizánci határ a 14. század második felében. VV XXV. (1964) 231–234.
- Bozić I.*: Változások a társadalmi felépítésben a nyugati szerb tartományokban a török hódítás előestéjén. JIC 1964. 1. sz. 3–12.
- Cvetkova B.*: A bulgár föld városainak gazdaságtörténetéről a 15. században. (Kiadatlan rendelkezések a 15. századi Skopjeban.) IIIB 14–15. sz. (1964) 243–262.
- Herkov Z.*: Libra medicinalis ponderis viennensis. ZHJJA 5. (1963) 51–70. [15–19. sz.]
- Papadrianos J.*: Djurdaj Branković rokona volt-e a Palaiologos dinasztia? JIC 1964. 2. sz. 87–88. [1427–1456]
- Skrivanic G.*: A középkori boszniai állam katonai felkészülése az 1463. évi elbukása előtt. GDIBIH XIV. (1964) 221–228.
- Mursel E.*: A középkori Bosznia bukása és török megszállás alá kerülése. Szemle az 1953–1963 közötti irodalomról. GDIBIH XIV. (1964) 297–304.
- Kovačević D.*: A középkori boszniai állam vége a dubrovnik levéltári források alapján. GDIBIH XIV. (1964) 205–220.

- Hadžijahić M.*: A szarajevói muafnameről. GDIBIH XIV. (1964) 87–119. [1464]
- Trpković V.*: A tengeremléki vilájet [Primorje]. GDIBIH XIV. (1964) 229–237. Az 1470-es évektől.]
- Stojanovski A.*: Moriovo a 15. és 16. században. JIČ 1964. 4. sz. 3–17.
- Balić K.*: Az iszlám Boszniában. Adalék létrejöttéhez. ÖO 1964. 6. sz. 470–478.
- Stipić J., Samšalović M.*: Adalékok a Jugoszláv Akadémia Archivumból. ZHIIJA 5. (1963) 533–578. [1516–1526]
- Handžić A.*: A régi Novi város a Száva mentén. GDIBIH XIV. (1964) 239–251. [Az 1520-as évektől]
- Dinić-Knežević D.*: Adalékok Jovan Nenad mozgalmának tanulmányozásához. GNS VII. (1962–1963) 17–29.
- Stanojević G.*: Mi a „zbor” Montenegróban a 17. század első felében. GDIBIH XIV. (1964) 253–268.
- Stanojević G.*: Egy dokumentum magyarázatáról. JIČ 1964. 4. sz. 108–114. [1637]
- Vasić M.*: A martalócok az oszmán birodalom feloldulása idején. GDIBIH XIV. (1964) 11–65.
- Kadić A.*: Jurij Križanić memorandumja. JGO 1964. 3. sz. 331–349. [1641]
- Djurđević B.*: Az „egyházi birtokok” és a „montenegrói nemesség” két 17. századi montenegrói iratban. JIČ 1964. 2. sz. 15–36.
- Bužić St.*: Horvátország és a pragmatica sanctio. DDR 1964. 1. sz. 26–28.
- Erceg I.*: A társadalmi-gazdasági helyzet a Perlas birtokokon. ZHIIJA 5. (1963) 125–152. [1725–1766]
- Stanojević G.*: A Porta hadjárata Mahmud pasa ellen 1787-ben. IZCG XXI/1. (1964) 119–143.
- Despot M.*: Varasd város gazdálkodása a 19. század első felében. (Adalék Horvátország 19. századi gazdaságtörténetéhez.) ZHIIJA 5. (1963) 107–123.
- Džambazovski K.*: Újabb adatok a 19. századi macedon–szerb kulturális és politikai kapcsolatok történetéhez. JIČ 1964. 1. sz. 55–70.
- Skerović N.*: Sava Tanović levele az 1805–1815. évi boki eseményekről. IZCG XXI/1. (1964) 143–145.
- Spasić Kr.*: A párizsi külügyminisztérium levéltár Njegosról és a korabeli Montenegróról. IZCG XXI/1. (1964) 145–152.
- Milović J.*: Antide Jaume és feleségének montenegrói tartózkodása. IZCG XXI/1. (1964) 45–68. [Njegos francia tanára, 1838–39.]
- Dragičević R. J.*: Ki készítette elő Njegos megmérgezését Kotorban 1834-ben? IZCG XXI/1. (1964) 165–167.
- Gavrilović S.*: Háború utáni történetírásunk az 1848–1849-es forradalomról a Vajdaságban. JIČ 1964. 1. sz. 71–98.
- Ekmekčić M.*: Külső tényező a balkáni forradalmak érési folyamatában, 1849–1878. JIČ 1964. 3. sz. 3–35.
- Pejović D.*: Vuk St. Karadžić halálának 100. évfordulója. IZCG XXI/1. (1964) 5–10.
- Filin F. L.*: Vuk Karadžić halálának 100. évfordulója. VAN 1964. 5. sz. 132–133. [Ünnepségek Jugoszláviában.]
- Leseslonszkaja I. J.*: Vuk Karadžić halálának 100. évfordulója. NNI 1964. 3. sz. 187. [Ülés a Történettud. Intézetben, Moszkva, 1964. febr. 12.]
- Hamm J.*: Vuk Karadžić és Bécs. Az új szerb irodalmi nyelv történetéhez. ÖO 1964. 2. sz. 89–100.
- Nyikityin Sz. A.*: Vuk Karadžić Oroszországban. NNI 1964. 3. sz. 24–33.
- Vujović D.*: Három dokumentum V. Karadžić montenegrói tartózkodásáról, 1860–1862. IZCG XXI/1. (1964) 110–115.
- Durković-Jakšić Lj.*: Vuk Karadžić és a lengyelek. IZCG XXI/1. (1964) 103–110.
- Mijalković St.*: Vuk Vrčević személyi dokumentumaiból. IZCG XXI/1. (1964) 115–119. [1860–70-es évekből.]
- Durković-Jakšić Lj.*: A jugoszlávok felszabadításáért és egyesüléséért folytatott propaganda kérdéséhez, 1860–1862. IZCG XXI/1. (1964) 11–44.
- Viletić V. R.*: I. I. Boeskarjov és a szerb ifjúsági szövetség (Omladina). GNS VII. (1962–1963) 143–155.
- Krestić V.*: Parasztmozgalmak Horvátországban és Szlavóniában a 19. század hatvanas éveiben. ZHIIJA 5. (1963) 387–438.
- Gross M.*: A nemzeti eszme a horvát jogpártban és bukása, 1861–1895. (A Duna-Monarchia nemzeti-ségi problémájához.) ÖO 1964. 5. sz. 373–388.
- Melik V.*: A 19. század hatvanas éveit szlovén politikájának néhány kérdése. JIČ 1964. 1. sz. 37–54.
- Cvijetković M.*: A postai szállítás a szkutari tavon keresztül. IZCG XXI/1. (1964) 152–160. [1860–]
- Vojvodić V. I.*: Az első szerb iskola megnyitása Visegrádon. GNS VII. (1962–1963) 35–44. [1865]
- Tartaglia-Kelemen Vi.*: Az 1874. évi kiállítás a Narodni Domban. (Adalék az első horvátországi kiállítások tanulmányozásához.) ZHIIJA 5. (1963) 377–385.
- Gross M.*: A nemzeti kérdés Horvátországban a dualizmus válsága idején. JIČ 1964. 2. sz. 3–14.
- Sarova Kr.*: Az együttműködés a szerb és bolgár szocialisták között a 19. század 90-es éveiben. IP 1964. 1. sz. 12–36.
- Poidevin R.*: A francia és német pénzügyi érdekek Szerbiában 1895–1914-ben. RII 88/CCXXXII. (1964) 49–66.
- Mitrović P.*: A jugoszláv munkásmozgalom Bosznia-Hercegovinában a 20. század elején. RHMC XI. (1964. júl.–sept.) 203–228.
- Dubovac J.*: A nyomdászok mozgalma Szerbiában 1903–1914-ben. IG 1964. 1. sz. 3–51.
- Prpić G. J.*: Horvát kivándorlás Amerikába 1914 előtt. DDR 1964. 3. sz. 167–174.
- Terzić V.*: Ausztria-Magyarország támadása Szerbiára és Montenegróra 1914-ben. (Az 1. világháború 50. évfordulójára.) IZCG XXI/3. (1964) 397–402.
- Mijalković St.*: Osztrák-ellenes tüntetések Kattaróban 1914 júniusában. IZCG XXI/3. (1964) 573–587.
- Beroš J.*: Az osztrák hatóságok néhány rendőri rendszabálya Boka Kotorskában az első világháború idején. (Újságok és levéltári anyag alapján.) IZCG XXI/3. (1964) 551–572.
- Djuršić M.*: A szerb hadsereg szerémi hadművelete 1914-ben. IZCG XXI/3. (1964) 459–477.
- Kostić U.*: A montenegrói hadsereg hadműveletei 1914-ben. IZCG XXI/3. (1964) 403–458.
- Vujović D.*: A kapcsolat Montenegro és Franciaország között az első világháború alatt. IZCG XXI/3. (1964) 479–550.
- Bojović J.*: Az iskolák a megszállt Montenegro területén. IZCG XXI/1. (1964) 69–101.
- Šepić Dr.*: Angelo Vivante és az olasz irredentizmus az Adriai tengeren. ZHIIJA 5. (1963) 89–105.
- Hrabak B.*: A szerb emigráns szocialisták viszonya az 1917–1918-ban Oroszországban beállott változások iránt. IG 1964. 1. sz. 53–98.
- Nikolić M.*: Jugoszlávia Kommunista Pártja a községi választásokon Szerbiában 1920. augusztusában. IG 1964. 1. sz. 99–141.
- Bojović J.*: A jugoszláv egyetemisták haladói mozgalma Prágában, 1929–1935. JIČ 1964. 4. sz. 37–52.
- Aramovski Z.*: A jugoszlávok részvétele az Olaszország elleni sarkuciókban az Etiópia elleni olasz agresszió idején, 1935–1936. JIČ 1964. 1. sz. 13–36.
- Gaćša N.*: Az agrárreform megvalósítása Drašković Ivan gróf birtokain 1935-ben. ZHIIJA 5. (1963) 71–88.
- Pavlovitch K. St.*: Jugoszlávia és Románia, 1941. JCEA XXIII/4. (1964. jan.) 450–472.
- Milosavljević P.*: Az országgyűlésbe választandó kommunista képviselők számáról. JIČ 1964. 4. sz. 19–35. [1920]
- Mihajlorski K.*: A hátszói szervek megszervezése és szerepe a felszabadító háborúban. ZHIIJA 5. (1963) 5–49.
- Vujović D.*: Kísérlet a Nedić-féle hadsereg megalakítására Montenegróban. IZCG XXI/1. (1964) 161–164.
- Pajović R.*: A nemzeti ellenállás független csejnik-szervejének megalakulása. V. Lukačević kísérlete, hogy különváljék D. Mihajlovićtól. JIČ 1964. 4. sz. 53–72.
- Biber D.*: Az usztasák és a III. Reich. JIČ 1964. 2. sz. 37–56.
- Kljaković V.*: A jugoszláviai népek felszabadító harca és az olaszok részvétele a Szovjetunió elleni harcban. JIČ 1964. 4. sz. 73–92.
- Šepić D.*: A szerb kormány, a jugoszláv bizottság és az Olaszországgal való kompromisszumos határ kérdése. JIČ 1964. 3. sz. 37–55.
- Raczek J.*: Jugoszlávia fejlődésének aktuális problémáiról. ND 1964. 8. sz. 119–130.

Lengyelország

- A Lengyel Egyesült Munkáspárt IV. kongresszusa a népi Lengyelország 20. évfordulóján. ND 1964. 7. sz. 1–335.
- A lengyel történészek IX. kongresszusáról. KH 1964. 1. sz. 215–255. [Varsó, 1963. szept. 13–15.]
- A lengyel történészek IX. kongresszusa Varsóban. ZPW 1964. 1. sz. 190–201.
- Voronkov I. A.: A lengyel történészek IX. kongresszusa. VI 1964. 4. sz. 201–203.
- Miller I. Sz.: A lengyel történészek IX. kongresszusa. VAN 1964. 1. sz. 94–95.
- Djakov V. A.: A lengyel történészek IX. kongresszusa. ISzSzSzK 1964. 3. sz. 222–224.
- Krzemieńska B.: A lengyel történészek IX. kongresszusa. ČCH 1964. 1. sz. 143–145.
- Gessner Chr.: Lengyel történészkongresszus Varsóban. ŐO 1964. 1. sz. 67–69.
- Klein P.: A Lengyel Népköztársaság külpolitikájához. DAP 1964. 11. sz. 1099–1101. [Varsó, szept. 15–16.]
- Sobczak J.: A Lengyel Párttörténeti Intézet emlékvacsorája az SDKPiP 70. évfordulóján. ZPW 1964. 1. sz. 214–218.
- Sche.: A német–lengyel történészbizottság 11. konferenciája. Am 1964. 5. sz. 208. [Wernigerode-ban, 1964. máj. 25–28.]
- Schilfert G.: A német–lengyel történészbizottság tevékenységéhez. ZG 1964. 2. sz. 297–301. [Poznań, 1963. máj.]
- Volkov V. K.: Nemzetközi konferencia a szláv–germán kapcsolatok problémáiról. NNI 1964. 4. sz. 192. [Poznań, 1964. máj. 7–9.]
- Pavčević B.: A jugoszláv és lengyel történészek találkozója. JtÜ 1964. 1. sz. 147–148. [Varsó, 1963. nov.]
- Konarski K.: In memoriam Halina Bachulska, 1895. VI. 13.–1962. X. 17. KH 1963. 1. sz. 245–246.
- Tazbir J.: In memoriam K. Budzyk, 1911–1964. KH 1964. 3. sz. 873–874.
- Wyrozowski J.: In memoriam Prof. Roman Grodecki, 1889–1964. KH 1964. 4. sz. 1133–1135.
- Kieniewicz St.: In memoriam A. Lewak, 1891–1963. KH 1964. 1. sz. 289–290.
- Wierchowicki M.: In memoriam Zygmunt Młynarski, 1904–1963. KH 1964. 2. sz. 627–628.
- Assorodobraj N., Kula W.: In memoriam Stanisław Ossowski, 1897–1963. KH 1964. 3. sz. 875–877.
- Chojnacki M.: In memoriam Antoni Rybarski, 1886–1962. KH 1964. 3. sz. 879–880.
- Balkowski P.: In memoriam Józef Stojanowski, 1884–1964. KH 1964. 4. sz. 1136–1137.
- Chamcówna M.: In memoriam Stanisław Tync, 1889–1964. KH 1964. 3. sz. 881–882.
- Tadeusz Daniszewski professzor 60. születésnapja. ZPW 1964. 3. sz. 260–261.
- L. B.: Marian Małowist tudományos munkásságának 30. évfordulója. KH 1963. 1. sz. 242–243.
- L. B.: Bogdan Suchodolski prof. 60. születésnapja. KH 1964. 1. sz. 271–273.
- Grzybowski K.: Oscar Halecki professzor anachronisztikus historioszofiaja. ND 1964. 10. sz. 101–107.
- A. A.: Vita a Lengyelország története maketjének IV. kötetéről. KH 1964. 4. sz. 1124–1125. [1964. máj. 20.]
- Dzieuulski W.: A „Szilézia története” újonnan megjelent I/2. kötetéről. PH 1964. 2. sz. 308–316.
- Hájková E.: „A csehek és a lengyelek a múltban” III. részéről folyó vitához. SS 1964. 2. sz. 243–244.
- Noszkova A. F.: A Przekład Zachodni lengyel folyóiratról. NNI 1964. 3. sz. 125–131.
- Kormanowa Z. stb.: A lengyel munkáosztály történeti vizsgálatának tárgya és módszere. ZPW 1964. 3. sz. 56–115. [A IX. Lengyel Országos Történész-kongresszus anyagából.]
- Kłosowska A.: Szociológia és történelem. KH 1964. 3. sz. 661–676.
- Jedlicki J.: Szerzők és hősök. KH 1964. 3. sz. 717–726. [Vita: uo. 727–735.]
- N. K.: A Lengyel Párttörténeti Intézet távlati terve, 1964–1970. ZPW 1964. 3. sz. 255–260.
- A modern egyetem koncepciójának keresése. Vita. ND 1964. 12. sz. 146–189.
- Dukiewicz J.: A történettudomány a küldi egyetemen. KH 1964. 2. sz. 519–531.
- Lepkowski P.: Néhány megjegyzés a történeti bibliográfiáról. KH 1964. 3. sz. 711–716. [Vita: uo. 727–735.]
- Az 1961–1962. évek történeti irodalma a Posen-vidékről. Összeállította H. Rister. ZFO 1964. 1–2. sz. 369–392.
- Wojciechowski M.: A történelem oktatása a népi Lengyelországban. KH 1964. 2. sz. 497–504.
- Kloczowski J.: Lengyel kutatás a vatikáni levéltárban, 1962. PH 1964. 2. sz. 257–266.
- Grenz R.: A lengyel őstörténetkutatás Kelet-Brandenburgban. ZFO 1964. 1–2. sz. 240–269.
- Maas W.: A geológia és filológia segítségével a középkori településtörténethez, a gnezeni-vidék példáján ábrázolva. ZFO 1964. 1–2. sz. 31–55.
- Meyer E.: Lengyelország és a szomszédos országok. Az irodalom szemléje. GWU 1964. 9. sz. 566–580.
- Mączak A., Samsonowicz H.: Adalékok az európai piac kialakulásának tanulmányozásához. A balti övezet. PH 1964. 2. sz. 198–222.
- Kossmann O.: Kritikai adalék Közép-Lengyelország településtörténetéhez. ZFO 1964. 1–2. sz. 269–312.
- Mączak A.: Még egyszer Żuławy vidékének gazdaságáról. (Válasz L. Zytkowicz cikkére.) PH 1964. 1. sz. 104–117.
- Čechová V.: A középkori városok fejlődésének kutatása a mai lengyel történetírásban. SS 1964. 1. sz. 111–117.
- Šmerda M.: A késői feudalizmus és a korai kapitalizmus gazdaságáról folyó lengyel viták margójára. SS 1964. 2. sz. 234–237.
- Modzelewski K.: A „ministerialis” szervezet a középkori Lengyelországban. Ann 1964. 6. sz. 1125–1138.
- Goldberg J.: A lengyelországi földesúri folwark gazdaság mintájának kérdéséhez. KH 1964. 1. sz. 91–95.
- Matuszewski J.: A jobbágy-vérdíj és a nemesi vérdíj. KH 1964. 1. sz. 17–26.
- Pošvář J.: Kereskedelmi utak Csehországban, Szlovákiában, Sziléziában és Lengyelországban a 14. századig. SS 1964. 1. sz. 54–63.
- Doviat J.: Vita a Piast uralom válságáról, 11. század első fele. KH 1964. 3. sz. 753–759.
- Russocki S.: A városalapítások etapjai Mazóviában a 14–15. században. PH 1964. 2. sz. 189–197.
- Lepszy K.: A Jagello egyetem jubileumi éve. ND 1964. 4. sz. 168–181.
- Strzelecka A.: A Jagello Egyetem jubileuma. KH 1964. 4. sz. 1121–1123. [Krakkó, május 6–8.]
- Kaleszyński Sz. V.: A Jagello egyetem 600. éve. VAN 1964. 8. sz. 98–99.
- Szersik Vl.: A krakkói Jagello Egyetem 600. évfordulójához. UIZs 1964. 3. sz. 122–126.
- Wytrzens G.: Egy város áldoz a tudománynak. A krakkói egyetem jubileuma. ŐO 1964. 4. sz. 352–353.
- Estreicher K.: A Jagello egyetem történetének 600. éve és viszonya Ausztriához. ŐO 1964. 3. sz. 179–190.
- Kuczyński S. K.: Egy római gemma, mint pecsét egy 1466. évi torunai szerződésen. PH 1964. sz. 302–307.
- Patried I.: Politikai és gazdasági kapcsolatok Moldva és Lengyelország között a 15. század második felében. RS X. (1964) 341–357.
- Wyczański A.: A Jagello egyetem szerepe a 16. század első felében. KH 1964. 1. sz. 3–16.
- Rhode G.: A rendek és a királyság Lengyelország – Litvániában és Cseh- és Morvaországban. (Megjegyzések viszonyuk fejlődéséhez a 16–18. században.) JGO 1964. 2. sz. 221–246.
- Malowist M.: Sziléziai textilárú Nyugat-Afrikában a 16–17. században. PH 1964. 1. sz. 98–99.
- Dolezel St.: Albrecht herceg és a lengyel királyválasztás. ZFO 1964. 3. sz. 478–489. [1529–1530]
- Corfus I.: Diplomáciai tevékenység a Petru Rareș és Lengyelország közti konfliktus ügyében. RS X. (1964) 315–340.
- Grzeszczuk St.: Vajon Krzysztof Opaliński-e a szerzője a „Szatirák”-nak? PH 1964. 1. sz. 132–151.
- Codello A.: A Pac és Radziwiłł családok vetélkedése 1666–1669 között. KH 1964. 4. sz. 913–930.
- Woloszyński R. W.: Német–szláv tudományos kapcsolatok a 17–18. századok fordulóján. KH 1964. 3. sz. 866–867. [Konferencia Berlinben 1963. dec. 10–13.]
- Kula W.: A gazdasági átalakulások Lengyelországban a 18. században. AHRF XXXVI/177. (1964) 267–277.

- Bobinska C.:** A földbirtok és a paraszti harcok Dél-Lengyelországban a 18. században. AHRF XXXVI/177. (1964) 279–293.
- Kriloja T. K.:** A lengyel kérdés helye és jelentősége az 1710–1713 közötti orosz–török kapcsolatokban. KSzISz 42. (1964) 3–17.
- Woloszyński R. W.:** Néhány Lengyelországról szóló francia munka szerződése a 18. század derekáról. PH 1964. 2. sz. 223–235.
- Zahor ki A.:** Lengyelország a 18. század második felében. Szemle. AHRF XXXVI/177. (1964) 387–389.
- Salmonowicz St.:** A sajtó és a felvilágosodás terjedése Lengyelországban a 18. század második felében. AHRF XXXVI/177. (1964) 295–307.
- Leśnodorski B.:** Az egyetemek a felvilágosodás korszakában. KH 1964. 4. sz. 893–911.
- Leśnodorski B.:** A lengyel jakobinusok, 1794. AHRF XXXVI/177. (1964) 329–347.
- Koweczki J.:** A censzusos parasztok az 1794. évi felkelés reformjaiban. PH 1964. 1. sz. 100–103.
- Salmonowicz St.:** A Barnave egy elfeledett kézírata. (Adalék a francia forradalom történeti gondolkodásának történetéhez.) KH 1964. 1. sz. 101–113.
- Tanajewna L. I.:** A nemzeti felszabadító mozgalom a lengyel művészetben a 18. század végén. A téma fejlődésének néhány sajátja. KSzISz 42. (1964) 18–40.
- Chlebowczyk J.:** A lengyel történetírás eredményei a cseh-szlovák történelem és a 19–20. századi cseh–lengyel és szlovák–lengyel kapcsolatok fejlődésének kutatásában. SS 1964. 1. sz. 118–128.
- Serczyk W.:** Tudományos ülésszak a Jagello egyetem ifjúságának történetéről. 19–20. század. KH 1964. 2. sz. 615–617. [1964. jan. 14–15.]
- Rostocki W.:** A Varsói Nagyhercegség. Szemle. AHRF XXXVI/177. (1964) 390–391.
- Sobocinski W.:** A Varsói Nagyhercegség és a francia császárság, 1807–1813. AHRF XXXVI/177. (1964) 365–372.
- Senkowska M.:** A francia majorátusok és a Varsói Nagyhercegség, 1807–1813. AHRF XXXVI/177. (1964) 373–386.
- Grochulska B.:** A Varsói Nagyhercegség gazdaságának struktúrájáról, 1807–1813. AHRF XXXVI/177. (1964) 349–363.
- Zajewski W.:** Prądziński. Lelewele és a carbonári összekövés mítosza. KH 1964. 4. sz. 977–986.
- Popkov B.:** Sz. Joachim Lelewele a mai lengyel történetírás értékelésében. KSzISz 42. (1964) 69–82.
- Joachim Lelewele** halálának centenáriuma. RH CCXXXI/88. (1964. jan.–márc.) 290.
- Bloch Cz.:** I. Prądziński a francia inspirációról a novemberi forradalom kirobantásában. KH 1964. 1. sz. 27–46.
- Kocój H.:** A kormány álláspontja és a közvélemény Poroszországban a novemberi felkeléssel szemben. KH 1964. 1. sz. 47–58.
- Zajewski W.:** „Sandomierzanin” egy falusi lap az 1831. felkelés idejéből. PH 1964. 2. sz. 236–256.
- Durković-Jakšić Lj.:** Vuk Karadžić és a lengyelek. IZCG XXI/1. (1964) 103–110.
- Wszolek J.:** A kapcsolat Henri Kamiński és Adam Czartoryski között 1840–1842-ben. PH 1964. 4. sz. 604–621.
- Veres G. D.:** Tarasz Sevcenko a lengyel barátok között. UIZs 1964. 3. sz. 75–80.
- Szostakowski St.:** A történelmi fordulat fogalma a nagy emigráció folyóirataiban. KH 1964. 1. sz. 97–99.
- Bortnyikow A. I.:** A petrasevisták és a lengyel nemzeti felszabadító mozgalom KSzISz 42. (1964) 41–51.
- Ocsinska A.:** A német közvélemény Mierosławski tevékenységéről az 1849. évi kampányban. KH 1964. 3. sz. 677–692.
- Kieniewicz S.:** Az 1863. évi lengyel felkelés centenáriuma. A kutatás állapota. PH 1964. 1. sz. 46–61.
- Kieniewicz St.:** Az 1863. évi lengyel felkelés százéves évfordulója. RH 88/CCXXXI. (1964) 377–386.
- Kieniewicz St.:** Az agrárkérdés a januári felkelés történetéről szóló új művekben. SS 1964. 2. sz. 229–234.
- Falkovics Sz. M.:** Néhány új adat az 1863 szeptemberében a lengyel felkelő kormányban beállott változásról. KSzISz 42. (1964) 65–68.
- Kieniewicz S.:** Egy epizód a lengyel–orosz barátság történetéből, 1863. PH 1964. 2. sz. 267–274.
- Živanović Dj.:** Az 1863. évi januári felkelés visszhangja a délszlávoknál. KH 1964. 3. sz. 693–710.
- Hicivili Ja. G.:** Az 1863. évi lengyel felkelés visszhangja Grúziában. ISzSzSzR 1964. 5. sz. 159–163.
- Wdowin W.:** Az 1863-as lengyel felkelők Jenisej-melléki száműzetésükben. PH 1964. 1. sz. 84–97.
- Wawrykowa M.:** A lengyel és a Nyecsajev-per. Romanukowa „A lengyel radikális demokraták, 1863–1875” c. könyvének márgójára. PH 1964. 4. sz. 660–668.
- Ratusinski B.:** A dzikóvi majorátus alakításának ismeretlen tervezete. KH 1964. 1. sz. 115–117. [1863–]
- Borejsza J. W.:** A lengyel kérdés és a lengyelek az I. Internacionáléban. ZPW 1964. 4. sz. 23–44.
- Piątkowski W.:** A lengyel népi felkelések története. KH 1964. 4. sz. 1025–1030. [1864–1918]
- Buszko J.:** A krakkói egyetem kulturális és társadalompolitikai szerepe (Mielca autonómiaja idején, 1869–1918. ÖO 1964. 3. sz. 280–272).
- Pustul i Zb.:** Az idegen löke a Lengyel Királyság nehéziparában, 1876–1900. KH 1964. 4. sz. 931–958.
- Röhl J. C. G.:** Egy dokumentum 1892-ből Németországról, Poroszországról és Lengyelországról. TIJ 7/1. (1964) 143–149.
- Neubach H.:** Eduard v. Hartmann jelentősége a német–lengyel viszony fejlődése szempontjából. ZfO 1964. 1–2. sz. 106–159.
- Rosa Luxemburg** és Leon Jogiches (J. Tyszka) levelezése. Közl.: F. Tyeh. ZPW 1964. 1. sz. 111–144.; 3. sz. 116–177. 4. sz. 95–160. [1899–1902]
- Monasterska T.:** A Nemzeti Munkásszövetség (Narodowy Związek Robotniczy) 1905–1914-ben. ZPW 1964. 1. sz. 3–31.
- Sobczak J.:** Vita a varsói Műkedvelő Történész-társaságban a PPS-baloldali ideológiájáról az 1907–1914. években. ZPW 1964. 2. sz. 322–329.
- Heike O.:** Lengyelország és Németország viszonya a kongresszusi Lengyelországban 1914 előtt. ZfO 1964. 1–2. sz. 92–106.
- Hausmann K. G.:** Dmowski álláspontja Németország irányában az első világháború ellen. ZfO 1964. 1–2. sz. 56–91.
- Gawinski R.:** A textilipar pusztulása Łódź vidékén az első világháború idején és a reparáció kérdése. PH 1964. 1. sz. 62–77.
- A lengyel nép harca a német megszállók ellen az első világháború idején, 1917–1918. A dokumentumokat közli: I. P. Nyikorenkov. NNI 1964. 3. sz. 102–112.
- Kalenjicsenko P. M.:** Lengyelország Kommunista Pártjának megalakítása a legfontosabb mérföldkő a lengyel munkásszövetség történetében. UIZs 1964. 6. sz. 69–76.
- Drozowski M., Lewandowski J.:** A lengyel állam 1918–1939-ben. KH 1964. 3. sz. 761–770.
- Biały Pr.:** Felső-Szilézia 1918–1922-ben a lengyel történetírásban. ZG 1964. 1. sz. 148–154.
- Wandycz P. S.:** Francia diplomaták Lengyelországban 1919–1926. JCEA XXIII/4. (1964. jan.) 440–450.
- Świełkowska Fr.:** A Lengyel Kommunista Munkás-Párt befolyása és taktikája a szakszervezeti mozgalomban 1919–1923-ban. ZPW 1964. 3. sz. 3–30.
- Kleindienst A.:** A nemzeti szempontok szerinti felosztás gondolata az ágostai evangélikus egyháznál Lengyelországban a két világháború között. ZfO 1964. 1–2. sz. 159–197.
- Deruga A.:** A federalizmusról és a Pilsudski csoport keleti politikájáról. (J. Lewandowski könyvének márgójára.) PH 1964. 2. sz. 317–330.
- Bortnowski-Bronkowski Br.:** önéletrajza. Publikálja: H. Kamińska. ZPW 1964. 4. sz. 195–200. [1894–1936.]
- Zachariasz Sz.:** Aron Lewartowski. ZPW 1964. 4. sz. 201–224. [1895–1943.]
- Malinowski H., Świełkowska Fr.:** H. Lauer-Brand politikai tevékenysége. ZPW 1964. 1. sz. 89–110. [1890–1939.]
- Rzepniewski A.:** Tudományos ülésszak a lengyel nép felszabadító harcának problémájáról, 1963. okt. 23–26. KH 1964. 2. sz. 608–613.
- Georgijew D.:** Tudományos ülésszak a Lengyel Tudományos Akadémián a lengyel nép felszabadító háborújáról. 1939–1945. VI 1964. 6. sz. 208–210. [1963. okt. Varsó]
- Kolomejczyk N., Zbiniewicz Fr.:** A Lengyel Tudományos

- Akadémia II. ülésszaka az 1939–1945 évi felszabadító háborút emlékre. ZPW 1964. 1. sz. 202–211 [1963. okt. 23–26.]
- Daniszewski T.: A Lengyel Munkaspárt – a nemzeti felszabadító harc vezető ereje. NNI 1964. 2. sz. 79–94.
- Kowalski W. T.: Diplomáciai harc Lengyelország helyéről Európában, 1939–1944. SM 1964. 8. sz. 50–65.
- Pański J.: A Lengyel Hazafiak Szövetsége Svédországban. ZPW 1964. 4. sz. 175–184. [1939–1944]
- Drukier B.: A lengyel kérdés a Nemzeti Felszabadítás Lengyel Bizottságának megalakítása előestéjén. KH 1964. 2. sz. 301–329.
- Kowalski W. T.: A nemzetközi helyzet és a lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság megalakulása. ZPW 1964. 3. sz. 31–55.
- Kersten K.: A néphatalom megalakulásának néhány problémája a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság tevékenységének időszakában, 1944. júl.–dec. KH 1964. 2. sz. 331–352.
- Kowalski W. T.: A lengyel külpolitika koncepciója 1942–1944-ben. SM 1964. 2. sz. 46–69.
- Landau Zb.: A népi Lengyelország pénzügyi politikája az ún. lublini időszakban, 1944. júl.–1945. jan. KH 1964. 2. sz. 353–368.
- Levelezés a Komintern Végrehajtó Bizottsága főtítkára, G. M. Dimitrov és a Lengyel Munkaspárt vezetősége között, 1942–1943. NNI 1964. 5. sz. 109–125.
- Zbiniwicz Fr.: A Lengyel Nemzeti Felszabadulási Bizottság és a lengyel néphadsereg keletkezése. ZPW 1964. 4. sz. 45–64.
- Az Armia Ludowa III. körzeti parancsnoksága (Radom–Kielce) kibővített ülésének jegyzőkönyve, 1944. okt. 24. ZPW 1964. 3. sz. 178–182.
- A Néphadsereg „Szabad Hazáért” partizánosztágának naplója. Közl.: E. Mark. ZPW 1964. 1. sz. 145–169.
- A Néphadsereg Krakkó körzeti „B. Glovacki”-ről elnevezett I. brigádjának harci naplója. Kiadja: E. Mark. ZPW 1964. 4. sz. 161–174.
- Konečný Z., Mainus F.: A lengyelek csehszlovák területen a világháború idején és ellenállásuk a fasiszmussal szemben. SS 1964. 3. sz. 322–340.
- Pawlowski J.: A Lengyel Munkaspárt (PPR) stratégiájának kialakulása és a nemzetközi munkásmozgalom a második világháborúban. ZPW 1964. 1. sz. 32–46.
- Jeske R.: A német fasiszmus németesítő politikája Lengyelország viszonylatában. ZG 1964. 6. sz. 994–1003.
- Drukier B.: A néphatalom létrejöttének előestéje Lengyelországban. A lengyel politikai csoportosulások programjai és álláspontjai az illegális sajtó fényénél ZPW 1964. 2. sz. 116–154.
- Kryłowa J.: A Lengyel Népköztársaság 20. évfordulója. NM 1964. 7. sz. 850–855.
- Hrenov I.: A népi Lengyelország 20 éve. Kom 1964. 10. sz. 91–98.
- Naszkowski M.: A népi Lengyelország külpolitikájának 20 éve. ZPW 1964. 2. sz. 44–62.
- Rapacki A.: A Lengyel Népköztársaság külpolitikájának 20 éve. SM 1964. 7. sz. 5–14.
- Parszadonova V. Sz.: A néphatalom megerősödése Lengyelországban. (A Lengyel Népköztársaság 20. évfordulója.) VI 1964. 7. sz. 47–59.
- Kersten Kr., Szarota T.: Emlékiratok a népi Lengyelország 20 évéről. (Kritikai megjegyzések és rendezési kísérlet.) KH 1964. 2. sz. 505–517.
- Góra Wl.: A népi Lengyelország története kutatásának programja és távlatai. ZPW 1964. 2. sz. 176–189.
- Kk.: A népi Lengyelország történetéről készült munkák a LTA Történettudományi Intézetében. KH 1964. 2. sz. 607–608.
- Góra L.: Kutatások a Lengyel Népköztársaság történetéről a Párttörténeti Intézetben. KH 1964. 2. sz. 603–607.
- Ryska Fr.: A népi Lengyelország a nyugati történeti és politikai irodalomban. KH 1964. 2. sz. 571–580.
- A népi Lengyelország krónikája, 1944–1963. PH 1964. 2. sz. 275–301; 3. sz. 454–491.
- Eseménykrónika. (A népi egység ideiglenes kormányától a törvényhozó sejm választásáig.) Összeállította R. Halaba. ZPW 1964. 2. sz. 233–253.
- Turlejska M.: Néhány megjegyzés a népi Lengyelország történetéhez. (Periodizációs kísérlet.) ZPW 1964. 2. sz. 190–196.
- Bierzanek R.: A Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság nemzetközi elismerése és a nemzeti egység kormánya. SM 1964. 7. sz. 37–61.
- Kukulka J.: A parasztfélség társadalmi és politikai magatartása a népi Lengyelország első éveiben, 1944–1947. KH 1964. 2. sz. 557–569.
- Marciniak Zb.: Az iskolázás a népi Lengyelország első éveiben. KH 1964. 2. sz. 533–556.
- Kersten K.: A katonai telepek 1945-ben. Jellemzési kísérlet. PH 1964. 4. sz. 640–659.
- Spychalski M.: Varsó felépítéséről. (1945. febr. 25-i beszéde.) ZPW 1964. 2. sz. 39–43.
- Az újjáalakított Lengyel Szocialista Párt megindulásának 20. évfordulójára. Az első dokumentumok. Publikálja: Br. Syzdek. ZPW 1964. 3. sz. 183–187.
- Borkowski J.: A Lengyel Néppárt tevékenysége 1945–1947-ben. ČCH 1964. 3. sz. 321–346.
- Borkowski J.: A választás előtti tárgyalások a Lengyel Munkaspárt, a Lengyel Szocialista Párt és a Lengyel Parasztpárt között, 1945–1946. KH 1964. 2. sz. 423–442.
- Gomulka Wl.: A politikai helyzet és a törvényhozó sejm választásai. (Részlet 1946. febr. 10-i beszédéből.) ZPW 1964. 2. sz. 5–13.
- Cyrankiewicz J.: A Lengyel Szocialista Párt főtítkárának beszéde a Demokratikus Blokk népi bizottságának beszámoló közgyűlésén, 1947. jan. 25. ZPW 1964. 4. sz. 89–94.
- Syzdek Br.: A Lengyel Szocialista Párt és a törvényhozó sejm választásai 1947-ben. ZPW 1964. 4. sz. 65–88.
- Slabek H.: A Lengyel Munkaspárt agrárpolitikájának eredetéről. ZPW 1964. 2. sz. 63–97.
- Isnard H.: Lengyelországban: mezőgazdaság és szocializmus. Ann 1964. 2. sz. 209–224.
- Jedrusszek H.: Lengyelország gazdasági helyzetének néhány problémája 1945–1949-ben. KH 1964. 2. sz. 369–390.
- Kurkiewicz Gr.: A hajóépítő ipar a népi Lengyelországban. KH 1964. 2. sz. 461–484.
- Stelmach J.: A mezőgazdaságpolitika a Lengyel Népköztársaságban. ŐO 1964. 5. sz. 389–395.
- König K.: A rybniki közszénbányatelep. ZFO 1964. 1–2. sz. 223–231. [1957–1962.]
- A lengyel közigazgatás megalakítása és az ipar megindítása a felszabadított vidékeken. Dokumentumok az operatív csoportokról. ZPW 1964. 2. sz. 197–213.
- Gelberg L.: Lengyelország nyugati határa. (Jogkérdések.) SM 1964. 11. sz. 31–60.
- Szerer B.: A Német Szocialista Párt álláspontja a lengyel kérdésben. (H. U. Wehler könyvének margójára.) ZPW 1964. 1. sz. 75–88.
- Slabek H.: Az 1944 után repatriáltak letelepítése falun az 1939 előtt Lengyelországhoz tartozott területeken. KH 1964. 2. sz. 443–460.
- Naumiuk J.: A néphatalom kialakulása a kielcei vajdaságban. ZPW 1964. 1. sz. 47–74.
- Filipiak St.: Harc a fegyveres bandák ellen Kielce vidékén 1945–1947-ben. ZPW 1964. 2. sz. 214–223.
- Kolomejczyk N.: A politikai pártok fejlődésének néhány problémája a lengyel nyugati körzetben 1945–1946-ban. ZPW 1964. 2. sz. 155–175.
- Zawadzki A.: A néphatalom első évének mérlege Sziléziában. (1946. jan. 20-i beszámolója.) ZPW 1964. 2. sz. 14–38.
- Piaskowski St.: A néphatalom kezdetei Alsó-Sziléziában. ZPW 1964. 2. sz. 224–232.
- Golebiowski J. W.: A néphatalom felállítása Észak-Sziléziában és a dąbrowai medencében. PH 1964. 4. sz. 622–639.
- Golebiowski J. W.: A nemzetiség kérdése a néphatalom politikájában a sziléziai vajdaságban, 1945–1947. KH 1964. 2. sz. 391–421.
- Rhode G.: A Posennel és a lengyelországi németekkel foglalkozó helytörténeti bizottság 1956–1964-ben. ZFO 1964. 1–2. sz. 231–239.
- Przymanowski J.: A lengyel hadsereg és a napi szolgálat Lengyelországban. KH 1964. 2. sz. 485–496.
- Jadrychowski S.: A szocialista építés jellemző vonásai a népi Lengyelországban. NNI 1964. 4. sz. 3–17.
- Pajestka J.: Néhány strukturális változás a népi Lengyelország gazdasági fejlődésében. ND 1964. 5. sz. 167–180.

Magyarország

- Piszarev Ju. A.*: Ausztria-Magyarország történetének problémái. NNI 1964. 4. sz. 193–194. [Nemzetközi történeteskonferencia, Budapest, 1964. máj. 4–9.]
- Zöller M.*: „Az Osztrák-Magyar Monarchia problémái, 1900–1918” konferenciája Budapesten. ZG 1964. 6. sz. 1034–1036.
- Horská-Kodedová*: Konferencia az Osztrák-Magyar Monarchia történetéről 1900–1918. ČCH 1964. 5. sz. 795–796.
- Hapák P.*: Nemzetközi konferencia az Osztrák-Magyar Monarchia történeti problémáiról 1900–1918. HC 1964. 4. sz. 614–616.
- Todorova Cv., Nikov N., Paszkaleva V.*: Nemzetközi konferencia Ausztria-Magyarország történetéről. IP 1964. 6. sz. 128–134.
- Pascu Șt.*: A román történészek az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásáról tartott nemzetközi konferencián. S 1964. 3. sz. 621–626.
- Eckhardt Th.*: Ausztria-Magyarország az érdeklődés középpontjában. A budapesti történészkongresszus, 1964. május 4–9. ÖO 1964. 5. sz. 446–448.
- Selber K.*: Ausztria-Magyarország és az első világháború kitörése. ÖO 1964. 4. sz. 366–368. [Nemzetközi konferencia, jún. 17–18.]
- „Ausztria-Magyarország és az első világháború kitérő” konferencia, Bécs 1964. jún. 17–18. NRS 1964. III–IV. 467–468.
- M. J.*: A reneszansz Lengyelországban és Magyarországon. ČCH 1964. 5. sz. 768. [Konferencia Budapesten, 1961. okt. 10–14.]
- Bozsek A. V.*: A Magyar Tanácsköztársaság 45 éve. (Tudományos konferencia Ungváron.) NNI 1964. 6. sz. 160–161. [1964. máj. 27–30.]
- Purš J.*: A Csehszlovák–magyar Történészbizottság IV. ülése. ČCH 1964. 2. sz. 316. [1963. okt. 16–18.]
- Marsina R.*: A csehszlovák–magyar történészbizottság tevékenységéről. HC 1964. 2. sz. 310. [1963. okt. 16–19.]
- B. F.*: A csehszlovák és magyar jogtörténészek konferenciája Bratislavában. HC 1964. 1. sz. 158. [Okt. 10–11.]
- Bruk Sz. I.*: A magyar etnográfusok kongresszusa. VAN 1964. 2. sz. 111–112. [1963. okt. 16–20. Budapesten]
- Šamberger Zđ.*: A levéltárosok kerek-asztal konferenciája. ČCH 1964. 2. sz. 313–314. [Budapest, 1963.]
- Dovzsenok V. I.*: Szláv archeológiai szeminárium Budapesten. VAN 1964. 5. sz. 131–132. [1963. okt. 22–28.]
- Ievlev V. V., Kuzmin Sz. I.*: Dokumentumanyag az orosz–magyar kapcsolatokról a magyarországi levéltárakban. ISzSzSzR 1964. 1. sz. 209–213.
- Todorova Cv.*: Dokumentumok az osztrák–magyar–bolgár kapcsolatokról a Magyar Országos Levéltárban Budapesten. IP 1964. 5. sz. 139–142.
- Horváth P.*: A szlovák történelem forrásai román levéltárakban. HC 1964. 1. sz. 152–155.
- Manolescu R.*: Tanulmányút a Magyar Népköztársaságban. S 1964. 5. sz. 1159–1160. [1964. ápr. 21.–jún. 21.]
- Marx J.*: A scheda a Vormärzben. MÖS 16. (1963) 453–468.
- Halaga O. R.*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzának problematikájához. ČCH 1964. 2. sz. 187–198.
- Kučera M.*: A korai középkori udvarnoki szervezetek problematikája Szlovéniában. HC 1964. 4. sz. 552–571.
- Pascu Șt.*: A parasztfelkelések fő jellegzetességei Erdélyben a középkorban. RRH 1964. 1. sz. 5–32.
- Dan M., Gölner C., Pataki J.*: Az erdélyi néptömegek közös harca a feudális kiszármányolás és az idegen elnyomás ellen, 13–19. század. FVL 7/1. (1964) 39–74.
- Olteanu Șt.*: Egy dokumentum a Bánát 13–14. századi történetéről. S 1964. 5. sz. 1141–1146.
- Lazea E.*: A mezőgazdaság Erdélyben a 14. században. S 1964. 2. sz. 249–275.
- Holban M.*: Földfosztások és ítéletek Hátszegen az Anjou királyok idején. RRH 1964. 1. sz. 33–50.
- Sojková Zđ.*: Štúr tanulmánya trencsényi Csák Mátéről. HC 1964. 1. sz. 104–114.
- Constatinu F., Papacostea S.*: A lubló egyezmény (1412. márc. 15.) és Moldva nemzetközi helyzete a 15. század elején. S 1964. 5. sz. 1129–1140.
- von Strommer W.*: Zsigmond német király egy gazdasági tervezete. SW 1964. 3. sz. 374–382. [1414]
- Demény L.*: Az 1437–1438. évi erdélyi parasztfelkelés. Viták egy új munkáról. RRH 1964. 2. sz. 291–303. [Susarín a bábolnai felkelésről.]
- Beneš Fr.*: Podjebrád György pénzügyi helyzete a Csehország és Magyarország közötti háború idején. Adalék. ČCH 1964. 4. sz. 568–573.
- Jankovič V.*: Az első pozsonyi egyetem létrejötte és tevékenysége. Academia Istropolitana. HC 1964. 4. sz. 535–551. [500. évf.]
- Kazimír Št.*: Adalék az ún. 16. századi szlovákiai árforradalm problémájához. ČCH 1964. 4. sz. 573–591.
- Pascu Șt.*: A Dózsa György vezette parasztfelkelés (1514) történeti jelentősége. S 1964. 3. sz. 479–494.
- Cselényi B., Ștefanescu Șt.*: A Dózsa vezette parasztfelkelés 450 évfordulóján. LC 1964. 4. sz. 84–94.
- Dörner E., Kovács J.*: Dokumentumok a brandenburgi levéltár anyagából Dózsa matyósvölgyi hadjáratairól. S 1964. 3. sz. 495–518.
- Ștefanescu Șt.*: A Dózsa felkelés egykori szociálpolitikai gondolkodásban való tükröződéséről. S 1964. 5. sz. 1117–1128.
- Štípišić J., Samšalović M.*: Oklevelek a Jugoszláv Akadémia Archivumból. ZHIIJA 5. (1963) 533–578. [1516–1526.]
- Đinić-Knežević D.*: Adalékok Jovan Nenad mozgalmának tanulmányozásához. GNS VII. (1962–1963) 17–29.
- Fekete L.*: Az élet Budapesten a török uralom alatt, 1541–1686. CHM VIII/3. (1964) 625–547.
- Stănescu E.*: A 16. század végén és a 17. század elején lezajlott függetlenségi harcok visszhangja. (Martin Crusius humanista levele Mihail Viteazulhoz.) S 1964. 2. sz. 323–334.
- Bilay I.*: A későhumanista erdélyi műveltségéről. SUBBH 1963. 2. sz. 17–41.
- Kabrdá J.*: Az érekeújvári ejálet kanunnáméja. (Elfoglalásának 300. évfordulójára.) HC 1964. 2. sz. 186–214.
- Czikann-Zuchy M.*: A pragmatika sanctio és magyar történelem, DDR 1964. 1. sz. 18–25.
- Irimie C.*: Új adatok a román nép kultúrtörténetéhez egy 1723-i nagyszabti kéziratban. FVL 7/1. (1964) 75–81.
- Kállay I.*: A bécsi udvar várospolitikájának néhány kérdése Magyarországon Mária Terézia idején. MÖS 16. (1963) 151–164.
- Holzmair E.*: Mária Terézia mint „férfiúi” címeke hordozója. MIOG LXXII/1–2. (1964) 122–134.
- Cizmadia A.*: Kollár Ferenc harca a magyar nemesség ellen. HC 1964. 2. sz. 215–236. [1764]
- Niederhauser E.*: A budai egyetemi nyomda és a bolgár újjászülés. IIB 14–15. sz. (1964) 123–136.
- Despot M.*: Varasd város gazdálkodása a 19. század első felében. (Adalék Horvátország 19. századi gazdaságtörténetéhez.) ZHIIJA 5. (1963) 107–123.
- Rumpler H.*: Politika és egyházi unió a Habsburg-Monarchiában. ÖO 1964. 4. sz. 302–320.
- Weinzierl-Fischer E.*: A Haus-, Hof-, und Staatsarchiv és a történettudomány, 1848–1867. MÖS 16. (1963) 250–280.
- Gavrilović S.*: A háború utáni jugoszláv történetírás az 1848–1849-es forradalomról a Vajdaságban. JIC 1964. 1. sz. 71–98.
- Cherestescu V., Benkő S., Teodoru P.*: Levéltári kutatások az 1848. évi forradalom történetéhez Erdélyben. FVL 7/1. (1964) 82–90.
- Sárközi Z.*: A szlovák mezőgazdasági idénymunkások történetéhez, 1848–1914. HC 1964. 1. sz. 75–103.
- Krestić V.*: Parasztmozgalmak Horvátországban és Szlavóniában a 19. század hatvanas éveiben. ZHIIJA 5. (1963) 387–438.
- Viletić V. R. I.*: Bocskarijov és a szerb ifjúsági szövetség (Omladina), GNS VII. (1962–1963) 143–155.
- Tanty M.*: Az oroszországi szláv bizottságok kapcsolata Ausztria-Magyarország szlávjaival. 1868–1875. KH 1964. 1. sz. 59–78.
- Mijatev P.*: Dokumentumok a dobzdusai legelők felhasználásánál az erdélyi juhások (mókányok) részéről. IIB 14–15. sz. (1964) 443–454. [1870–1871]

- Dioszeghy I.*: A bolgár kérdés az osztrák-magyar politikában a san-stefanoi béke után, 1878–1879. IP 1964. 1. sz. 37–62.
- Gross M.*: A nemzeti kérdés Horvátországban a dualizmus válsága idején. JIÖ 1964. 2. sz. 3–14. [Az 1964. májusában Budapesten tartott felszólalás]
- Csáky M.*: Az 1890. évi magyar elkeresztelési törvény. Adalék a magyarországi kultúrharc történetéhez. MÖS 16. (1963.) 360–392.
- Sternberg J. I.*: Je. G. Bartynev és a Brusnyev-féle szervezet kapcsolata a magyar szociáldemokratákkal. ISzSzSzR 1964. 4. sz. 98–102. [1960]
- Porceanu Al.*: Kísérlet egy román nyelvű szocialista lap kiadására Erdélyben a múlt század végén. S 1964. 3. sz. 583–596.
- Tóth Al.*: A bányászat a Zsil völgyében az imperializmusra való áttérés fázisában és fejlődése az első világháborúig. SUBBH 1964. 3. sz. 75–104.
- Curticapeanu V.*: A román könyv elterjedése és betiltása az osztrák-magyar dualizmus korszakában. Badea Cirtan és szerepe a román kultúrában. S 1964. 6. sz. 1341–1371.
- Bikar F.*: Szabó Ervin szerepe a magyarországi munkásmozgalomban és a magyarországi nem-magyar népek munkásmozgalmában, 1900–1918. ZHJFA 5. (1963) 223–346.
- Ránki Gy.*: A magyar ipar fejlődésének problémái 1900–1944. JEH 1964. 2. sz. 204–228.
- Djurišić M.*: A szerb hadsereg szerémi hadművelete 1914-ben. IZCG XXI/3. (1964) 459–477.
- Regele O.*: A Duna-Monarchia mint hatalmi tényező 1914-ben. DDr 1964. 3. sz. 139–152.
- Pásztor L.*: A magyar katolikusok és az első világháború. MÖS 16. (1963) 393–411.
- Lehmann H.*: Ausztria-Magyarország magatartása Svájc nemzetiségi problémája ügyében az első világháború idején. HZ 198. (1964. jún.) 575–613.
- Kállai Gy.*: A proletárdiktatúra átnöveése össznépi állambá Magyarországon. ISzSzSzR 1964. 1. sz. 3–11.
- Bányai L.*: Az Erdély Romániával való egyesítése utáni események történetéből. S 1964. 3. sz. 459–478.
- Dujmovits W.*: A burgenlandi kérdés. (Adalék Nyugat-Magyarország nemzetiségi kérdéséhez az első világháború után.) ŐO 1964. 4. sz. 289–301.
- Gajanová A.*: Nagy-Britannia politikája a dunai államokban az első világháború után. ČCH 1964. 6. sz. 819–842.
- Gurkin F. A.*: Magyarország a második világháborúban. NNI 1964. 4. sz. 175–177. [Recenzió A. I. Puszkás, Magyarország a második világháborúban. Magyarország külpolitikája, 1938–1944. M. 1963. c. munkájáról.]
- Zvara J.*: A magyar nemzeti kisebbség helyzete Csehszlovákiában a népi demokrácia megerősítése és a munkásosztály hatalmának kiterjesztése időszakában, 1945–1948. HČ 1964. 1. sz. 28–49.
- Stankiewicz W.*: A Magyar Népköztársaság 20 éve. ND 1964. 4. sz. 148–156.
- Osztpov N.*: A szocialista építés tapasztalatainak általánosítása Magyarországon. Kom 1964. 18. sz. 88–91.
- Lavallée L.*: A magyar gazdaság fejlődésben. EP 125. (1964. dec.) 61–76.
- Balassa J.*: Az anyagi érdekelttség egyes kérdései Magyarország vegyiparában. Ww 1964. 3. sz. 472–477.
- Gajzágó O.*: A magyar külkereskedelem fejlődése és speciális problémái a KGST tanácsának keretében. ŐO 1964. 1. sz. 19–29.
- Fajda I.*: A magyar ipari termelés specializálása és az együttműködés Ausztriával. ŐO 1964. 4. sz. 334–344.
- Musilek J.*: A mai Magyarország. NM 1964. 4. sz. 441–447.
- Barta I.*: Stahovanie poddaných zo západného Slovenska v rokoch 1834–1835. Hist. Studie IX. 29–63. — Ism. Bk. HČ 1964. 3. sz. 442.
- Bibliographia litterarum Hungariae oeconomicae ruralium. 1920–1935. VI. Bp. 1963.* — Ism. L. D. S 1964. 3. sz. 680–681.
- Bogdán I.*: A magyar papírpárt története, 1530–1900. Bp. 1963. — Ism. ČCH 1964. 1. sz. 140. (N. J.) HČ 1964. 3. sz. 410–414. (P. Hapák)
- Bónis Gy.*: Nagy György és az 1914. előtti magyar köztársasági mozgalom. Bp. 1962. — Ism. L. B. HČ 1964. 3. sz. 449–450.
- Bónis Gy.*: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686–1708. Bp. 1962. — Ism.: T. Wittman. RH 88/CCXXXII. (1964) 547.
- Buzás J.*: A nemzeti kérdés jogi szabályozása a Magyar Tanácsköztársaságban. Acta Fac. polit.-iurid. Univ. Budapest. I/1. — Ism. K. R. HČ 1964. 4. sz. 602.
- Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. Communicationes ex Bibl. Hist. Medicae. Bp. 1961–1963.* — Ism. M. B-U. HČ 1964. 2. sz. 298; 4. sz. 610.
- Cizmadia A.*: Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a 18. században. Studia Iuridica, Budapest 1962. — Ism. J. M. ČCH 1964. 2. sz. 297.
- Cizmadia A.*: A magyar választási rendszer 1848–1849-ben. Bp. 1963. — Ism. F. B. HČ 1964. 1. sz. 140–141.
- Csóka J.*: Ki volt Anonymus? Magyar Nyelv. 1963. — Ism. M. HČ 1964. 3. sz. 428.
- Díószei I.*: Ausztria-Magyarország és Bulgária a San-Stefano-i béke után, 1878–1879. Bp. 1961 — Ism. T. Wittman. RH 88/CCXXXII. (1964) 548.
- Dolmányos I.*: A magyar parlamenti ellenzék történetéből. 1901–1904. Bp. 1963. — Ism. HČ 1964. 3. sz. 448; ČCH 1964. 3. sz. 461.
- Domonkos O., Endrei W.*: Európai textilnyomás és hazai kétfestés. Technikatört. Szle I. (1963) — Ism. A. S HČ 1964. 4. sz. 609.
- Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei. 1959.* — Ism. R. Fundárék. HČ 1964. 2. sz. 296–298. [Cikkek a kémia és orvostudomány köréből.]
- Ember Gy.*: A Habsburg abszolútizmus osztálypolitikája Magyarországon az 1760-as években. MTA II. Oszt. Közl. 1963. — Ism. J. N. ČCH 1964. 5. sz. 773.
- Eperjessy G.*: A mezővárosi és falusi céhek kialakulása és bomlása az Alföldön és Dunántúlon 1686–1848. Századok 1963. — Ism. J. N. ČCH 1964. 5. sz. 773.
- Erényi T.*: A magyarországi szakszervezeti mozgalom kezdetei. Bp. 1962. — Ism. P. Hapák. HČ 1. sz. 121–125.
- Études Historiques. I–II. Bpest, 1960* — Ism. II. Wagner. MIOG LXXII/1–2. (1964) 154–156.
- Falvy Z., Mezei L.*: Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jh. Bp. — Graz 1963 — Ism. M. HČ 1964. 3. sz. 429.
- Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen) 1550–1580. Kiadja: L. Fekete és Káldy-Nagy Gy. Bp. 1962.* — Ism. NAA 1964. 4. sz. 239–240. (A. Sz. Tverityinova); PH 1964. 4. sz. 677–682. (J. Reychnan); HČ 1964. 1. sz. 136–137. (V. K.)
- Fügedi E.*: Középkori magyar városprivilegiumok. Tanulmányok Budapest múltjából XIV. 1961. — Ism. M. HČ 1964. 3. sz. 431–432.
- Győrffy Gy.*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963. — Ism. MIOG LXXII/3–4. sz. 461. (I. Lindeck-Pozza); RH 88/CCXXXII. (1964) 546–547. (T. Wittman); HČ 1964. 3. sz. 406–410. (P. Ratkó).
- Troján M. V.*: A magyarországi forradalmi mozgalom történetéből. NNI 1964. 6. sz. 143–145. [Hajdu Tibor munkái 1918–1919-ről.]
- Hanzó L.*: Tessedik gazdaságtudományi nézetecinek forrásaihoz. Századok 1962. — Ism. -va- HČ 1964. 4. sz. 599.
- Heckenast G.*: Das Eisenhüttenwesen in Ungarn am Anfang des 18. Jahrhunderts. Acta Hist. 1963. — Ism. P. H. HČ 1964. 1. sz. 150.
- Veszprém megye helytörténeti lexikona. Ila B., Kovácsics J. Budapest 1964.* — Ism. L. H. ČCH 1964. 6. sz. 898.
- Irinnyi K.*: A Naumann-féle „Mitteleuropa” tervezet és a magyar politikai közvélemény. Értekezések 31. Bp. 1963. — Ism. O. Ch. HČ 1964. 4. sz. 601.

Ismeretetések

- Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, 1936–1945. IV. Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésekor, 1939–1940. Kiadja Juhász Gy. Bp. 1962. — Ism. M. Kozminski. SM 1964. 10. sz. 132–137.
- Juhász Gy.: La politique extérieure de la Hongrie à l'époque de la „drôle de guerre”. Acta Hist. 1963. — Ism. L'. L. HC 1964. 1. sz. 144–145.
- Kádár J.: A szocializmus teljes győzelméért. Bp. 1962. — Ism. Zsilák A. VIK 1963. 4. sz. 128–131.
- Kállai Gy.: Szocializmus és kultúra. Bp. 1962. — Ism. Ságvári Á. VIK 1964. 11. sz. 125–128.
- Kállay I.: A bécsi udvar várospolitikájának néhány kérdése Mária Terézia korában. Századok. 1963. — Ism. CCH 1964. 5. sz. 773. (J. N.); HC 1964. 3. sz. 439–440. (A. S.)
- Kerekes L.: Anschluss 1938. Bp. 1963. — Ism. ISzSzSzR 1964. 1. sz. 170–171.
- Kiss István N.: Az ár- és bértörténet kérdése Magyarországon 1550–1650 között. Történelmi Szle. VI. 144–166. — Ism. St. K. HC 1964. 3. sz. 436.
- Knieszka I.: Charakteristika der slawischen Ortsnamen in Ungarn. Studia Slavica Bp. 1963. 27–44. Ism. M. HC 1964. 3. sz. 428–429.
- Körös népe, Tört. és Népr. Szle I–IV. Békéscsaba 1956–1963. — Ism. K. R. HC 1964. 4. sz. 611.
- Kövöglő L.: A magyarországi délszlávok 1918–1919-ben. Bp. 1964. — Ism. J. N. CCH 1964. 4. sz. 615–616.
- S. Lengyel M.: A negyvennyolcas osztrák forradalom eszméi előtörténetének problémájáról. OSzK Évk. 1960. Bp. 1962. 296–305. — Ism. Bk. HC 1964. 3. sz. 446–447.
- Levélári Szentle 1961, 1962. évf. — Ism. Sashegyi O. Am 1964. 1. sz. 34–35.
- Lukács Gy.: Die Zerstörung der Vernunft. Neuwied—Berlin, 1962. — Ism. E. C. Kollmann. JMH 1964. 1. sz. 76–77.
- A magyar munkásmozgalom története 1867–1945. Bp. 1963. — Ism. P. H. HC 1964. 3. sz. 451.
- Vinárec V.: Néhány tanulmány a magyar szociáldemokrácia történetéről. IG 1964. 1. sz. 145–148.
- Radev St.: A magyar történettudomány nagy sikere. IP 1964. 6. sz. 134–135. [A „Magyarország története” 1–2. köt. meg.]
- Makkai L.: Paraszti és majorsági mezőgazdasági termelés a XVII. században. Budapest—Gödöllő, 1956. — Ism. M. K. Ann 1964. 6. sz. 1210.
- Márkus L.: A szociáldemokrácia történetfelfogás fejlődéséhez (a kezdetektől 1918-ig). Bp. 1963. — Ism. O. Ch. HC 1964. 4. sz. 601–602.
- Moravcsik Gy.: A bizánci császárok és követeik Budán. Acta Historica VIII. (1961) — Ism. E. Fr. S 1964. 5. sz. 1227–1228.
- L. Nagy Zs.: A „nemzeti állam” eszméje Beksics Gusztávnál. Századok 1963. 1242–1278. — Ism. Bk. HC 1964. 3. sz. 447.
- Nemes D.: Az ellenforradalom története Magyarországon, 1919–1921. Bp. 1962. — Ism. HC 1964. 1. sz. 142–144.
- Niederhauer E.: A parasztság osztályharca Kelet-Európában a 19. század második felében és a 20. század elején. (oroszul) Acta Univ. Debrecen. S. Hist. 1963. — Ism. MŠP. HC 1964. 2. sz. 289.
- Nyárási G.: Az első magyar iparműkiállítás. Bp. 1962. — Ism. A. S. HC 1964. 3. sz. 446.
- Pach Zs. P.: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bp. 1963. Ism. VI 1964. 7. sz. 204.
- Párttörténeti Közlemények, 1963. 3. sz. — Ism. VIK 1964. 3. sz. 143.
- Pölskei F.: A koalíció felbomlása és a nemzeti munkapárt megalakulása. Bp. 1963. — Ism. F. B. HC 1964. 2. sz. 291–292.
- Sándor V.: Die Entfaltung der Grossmühlenindustrie in Budapest nach dem Ausgleich i. J. 1867 (1867–1880). Acta Hist. 1964. — Ism. J. N. CCH 1964. 6. sz. 917.
- Sápi V.: A mezőgazdasági bért munkásság munkaszerződéseinek egyes kérdései a XVI. századtól 1848-ig. Acta fac. Politico-Iuridicae Univ. Budapest. III/1. (1962) — Ism. K. R. HC 1964. 4. sz. 598.
- Schultheisz E., Tardy L.: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp. 1960. — Ism. N. Duka. HC 1964. 3. sz. 456–457.
- Spira Gy.: Egy pillantás a Hittel írójának hitelviszonyaira. Tört. Szle. 1963. — Ism. J. N. CCH 1964. 6. sz. 914.
- Karaman I.: Adalékok a MTA Studia Historica 1951–1964. évi kötetiben foglalt gazdaság- és társadalomtörténeti munkákhoz. JIC 1964. 3. sz. 95–107.
- Studien zur Geschichte der Österreich-Ungarischen Monarchie. (Studia-Hist. 51.) Bp. 1961. — Ism. R. Neck. MÜG LXXII/1–2. (1964) 220–221.
- Szabadvány F.: A selmecbányai bányászati akadémia üttörő szerepe a kémiai laboratóriumi oktatás kialakításában. Technikatörténeti Szemle 1963. — Ism. J. V. HC 1964. 4. sz. 607.
- Szabolcsi B.: A zene története az ókortól a 19. század végéig. (szlovákul) Bratislava 1962. — Ism. Mk. J. CCH 1964. 1. sz. 114.
- Szentpétery I., Borsa I.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, 2. kt. 2. 3. füz. — Ism. H. Wagner. MÖS 16. (1963) 558–559.
- Szigetvári I.: Iratok a Rimamurányi-Salgótarjáni Vasúti Rt. levéltárából az 1848–1849. évi szabadságharc hadianyaggyártásának történetéhez. Levéltári Köz. XXXIII. (1962) — Ism. P. H. HC 1964. 1. sz. 141–142.
- Sziklay L.: A szlovák irodalom története. Bp. 1962. — Ism. Fr. Bokes. HC 1964. 2. sz. 267–271.
- Horthy Miklós titkos iratai. Kiadta: Szinai M., Szűcs L. Bp. 1963. — Ism. HC 1964. 1. sz. 127–130. (O. Chmelová); JIC 1964. 2. sz. 121–125. (A. Lebl).
- Szűcs L.: A magyarországi polgári radikalizmus kialakulásának történetéhez. Századok 1963. 1205–1239. — Ism. Bk. HC 1964. 3. sz. 450–451.
- Tanulmányok Budapest múltjából, XV. köt. Bp. 1963. — Ism. VI 1964. 7. sz. 205.
- Tardy L.: A tokaji borvásárló bizottság története 1733–1798. Sárospatak 1963. — Ism. -gi- HC 1964. 1. sz. 137–138.
- A magyar filozófusok aktívájáról. (Társadalmi Szemle, 1964. 2. sz.) NM 1964. 5. sz. 613–620.
- Tokody Gy.: Ausztria-Magyarország a Pánermán Szövetség világuralmi tervében, 1890–1918. Bp. 1963. — Ism. VI 1964. 1. sz. 192–193; VI 1964. 7. sz. 204.
- Tóth E.: A Függetlenségi Párt megalapítása. Századok 1963. — Ism. CCH 1964. 5. sz. 777–778. (J. N.); HC 1964. 3. sz. 447–448.
- Történelmi Szemle, 1962–1963. — Ism. L. Dévény. S 1964. 6. sz. 1463–1468.
- N. J.: A magyar történészek vitája az állam és a nép fogalmáról a feudalizmusban. CCH 1964. 1. sz. 133–134. [Történelmi Szemle, VI. pp. 1–101.]
- Váczky P.: La transformation de la technique et de l'organisation de l'industrie textile en Flandre aux XI–XIII siècles. Bpest. 1960. — Ism. C. Wyffels. MA 1964. 1. sz. 97–98.
- Waldapfel E.: A független magyar külpolitika 1848–1849. Bp. 1962 — Ism. KH 1964. 4. sz. 1098–1101. (W. Felchak); CCH 1964. 3. sz. 460. (J. N.); HC 1964. 4. sz. 599–600. (F. B.)
- Várady I.: Contributions to the late Roman military economy and agrarian taxation. Acta Arch. XIV. (1962). — Ism. A. K. VV XXV. (1964) 265.
- Wilhelm G.: Magyarország történetének képeskönyve 896–1849. Bp. 1962. — Ism. HC 1964. 3. sz. 444 (-th); ZG 1964. 2. sz. 361–362.
- Zsigmond L.: Die Zerschlagung des Oesterreich-Ungarischen Monarchie und die internationalen Krafteverhältnisse. Bpest. 1960. — RH 88/CCXXXI. (1964) 531–532.
- Zsigmond L.: A német imperializmus és militarizmus újjáéledésének gazdasági és nemzetközi tényezői, 1918–1923. Bp. 1963. — Ism. T. Wittman. RH 88/CCXXXII (1964) 548–549.

Németország

- Karenyikov A. Je.: A német munkásosztály kimagasló harcosa. VIK 1964. 3. sz. 93–96. [Otto Grotewohl 70. születésnapja.]
- Bartel W.: Otto Grotewohl haláláról. ZG 1964. 8. sz. 1329–1334.
- L. A.: Walther Bartel 60 éves. ZG 1964. 8. sz. 1440. [berlini egy. tanár.]

- Messerschmied F.*: In memoriam Arnold Bergsträsser. GWU 1964. 5. sz. 269–272. [1896–1963. Szociológusprof. Freiburgban]
- Kienast W.*: In memoriam Ludwig Dehio. HZ 198/1. (1964.) 263–264.
- Brandt A. v.*: In memoriam Fr. Ernst. HZ 198/3. (1964. jún.) 791–792. [1905–1963, heidelbergi egy. tan.]
- Stadtmüller G.*: In memoriam Erdmann Hanisch, 1876–1953. JGO 1964. 1. sz. 1–4.
- Appelt H.*: In memoriam Walther Holtzmann. MIÖG LXXII/3–4. sz. 542–543. [bonni prof., 1891–1963]
- Bussmann W.*: Siegfried Kaehler. Megemlékezés. HZ 198/2. (1964. apr.) 346–300.
- Ramackers J.*: In memoriam Ernst Klebel. HJ 83. (1964.) 505–508. [1896–1961, regensburgi prof.]
- Schetelech E.*: In memoriam O. Korfes, 1889–1964. Am 1964. 5. sz. 207–208. [levéltáros]
- Bischoff B.*: In memoriam Paul Lehmann. HJ 83. (1964.) 509–511. [1884–1964, müncheni prof.]
- Vogt J.*: In memoriam A. Schenk gr. von Stauffenberg. HZ 199/1. (1964. aug.) 262–264. (Ókori tört. prof. München.)
- Georg Schreiber, 1882–1963.* Emlékbeszédék Trientben 1963-ban. *J. Spörl*: Találkozásom G. Schreiberrel. *E. Hegel*: G. Schreiber tudományos pályája és munkássága. HJ 83. (1964.) 246–270.
- M. H.*: Walther Eckermann 65 éves. ZG 1964. 8. sz. 1439. [potsdami egy. tan.]
- St.*: Reinhard Junge 75 éves. ZG 1964. 1. sz. 103. [egyetemes tört. prof. Berlin.]
- R. H. H.*: Jürgen Kuczynski 60 éves. ZG 1964. 8. sz. 1440–1441.
- V. E.*: Erich Neuss 65 éves. ZG 1964. 4. sz. 676. [Helytört. prof. Halle-Wittenberg.]
- Stadtmüller G.*: Georg v. Rauch 60 éves. JGO 1964. 3. sz. 477–479.
- Wiltram R.*: Hans v. Rimscha professzor 65. születésnapjára. JGO 1964. 2. sz. 314–315. [Kelet-Európa történész Erlangenben.]
- Stadtmüller G.*: Herbert Schlenger 60 éves. JGO 1964. 3. sz. 479–480.
- M.*: Basil Spiri 65 éves. ZG 1964. 1. sz. 104.
- L. A., E. M.-M.*: Heinrich Sproemberg 75 éves. ZG 1964. 8. sz. 1438–1439.
- Pätzold K.*: A Német Tudományos Akadémia Történettudományi Osztályának megalakítási ülése. ZG 1964. 3. sz. 475–478. [1964. jan. 29.]
- Hörnig H.*: Új fejezet a történettudományban. A Történettudományi Osztály megalakítása a Német Tudományos Akadémia kebelében. ZG 1964. 3. sz. 381–387.
- Larionova Z. V.*: A Történettudományi Szekció alapító ülése a Német Tudományos Akadémián Berlinben. VI 1964. 8. sz. 202–203. [1964. jan. 29.]
- Engelberg E.*: A Német Demokratikus Köztársaság történetének feladatai 1964–1970-ben. A Német Tudományos Akadémia Történettudományi Osztályának feladatai és jogai. ZG 1964. 3. sz. 388–402.
- Becker G.*: Konferencia az NDK 15. évfordulójára. ZG 1964. 8. sz. 1418–1422. [Berlin, 1964. szept. 17–18.]
- Poljakov Ju. A.*: Az NDK történetészeinek konferenciája. VAN 1964. 12. sz. 76–77. [Berlin, szept. 17–18.]
- Berndt R., Meier H.*: „A történetírás fejlődése a két német államban 1945 után” munkaközösség tudományos konferenciája. ZG 1964. 6. sz. 1031–1033. [1964. máj. 11–12.]
- Lemke H.*: Konferencia az első világháború történetéről. ZG 1964. 8. sz. 1428–1432. [Berlin, 1964. júl. 8–10.]
- Weinberger G.*: Konferencia a második világháború történetéről. ZG 1964. 8. sz. 1423–1427. [Berlin, 1964. szeptember 3–4.]
- Becker G.*: A német munkásmozgalom történeti kutatásának állapota. Olvasókonferencia „Adalékok a német munkásmozgalom történetéhez” szerkesztőségében. ZG 1964. 6. sz. 1026–1031.
- Purš J.*: Berlini kollokvium a munkásosztály struktúrájának fejlődéséről. ČCH 1964. 2. sz. 316–317. [1963. okt. 22–24.]
- Roth H. H.*: „A szocialista termelésüzemek történetéhez” II. munkáértékezte. ZG 1964. 7. sz. 1227–1228. [1964. jún. 4–5].
- L. B.*: 2. konferencia a gyárak történetéről az NDK-ban. ČCH 1964. 5. sz. 796. [Berlin, 1964. jún. 4–5.]
- H. P.*: A gazdaságtudomány korunkban. Ww 1964. 9. sz. 1533–1541. [Konferencia Berlinben, 1964. jún. 4–5.]
- Herrmann J., Laube A.*: A Német Történelmi Társulat óskori szakosportjának II. központi értekezlete Lipcsében. ZG 1964. 7. sz. 1238–1242.
- Laube A.*: Az NDK Hanza Történelmi Társulata munkaközösségének 9. munkáértékezte Schwerinben. ZG 1964. 1. sz. 95–99. [1963. okt. 15–17.]
- Laube A.*: A Hanza Történelmi Társulat 80. pünkösdi konferenciája Osnabrückben. ZG 1964. 6. sz. 1039–1041. [1964. máj. 18–21.]
- Heinrich M.*: Konferencia a német–szovjet kapcsolatok problémáihoz a második világháború után. ZG 1964. 8. sz. 1432–1434. [Halle, 1964. máj. 28–29.]
- Csernov A. B., Jeruszalimskij V. P.*: A Szovjetunió és a Német Demokratikus Köztársaság történetészeinek ülésszaka Moszkvában. VAN 1964. 10. sz. 104–105. [jún. 9–11.]
- Wernicke A.*: A Szovjetunió történetének tanulmányozására alakult Intézet 15. évi gyűlése. JGO 1964. 1. sz. 154–155. [München, 1963. júl. 16–17.]
- Bock H.*: Német–szovjet történészkonferencia „1813. A felszabadító háború 150. évfordulójára.” ZG 1964. 1. sz. 91–95.
- Narocnyickij A. L.*: A Szovjetunió és a Német Demokratikus Köztársaság történetészeinek tudományos ülésszaka. VI 1964. 3. sz. 168–170. [A lipcsei csata 150. évf. kapcsolatban. Berlin 1963. okt. 15–18.]
- Druzynina Je. I.*: Németország napoleoni iga alóli felszabadulásának 150. évfordulója. Jubileumi ülésszak és ünnepi ülés az NDK-ban. ISzSszR 1964. 1. sz. 182–185. [Berlin 1963. okt. 15–17.]
- Jelentős kilométerkő az orosz és a német nép történetében.* ISzSszR 1964. 2. sz. 236–238. [Tud. konferencia Berlinben 1963. okt. 15–17. az 1813. felszabadító háború 150. évfordulóján.]
- Schilfert G.*: A német– lengyel történészbizottság tevékenységéhez. ZG 1964. 2. sz. 297–301. [Poznań, 1963. máj.]
- Sche.*: A német– lengyel történészbizottság 11. konferenciája, Am 1964. 5. sz. 208. [Wernigerode-ban, 1964. máj. 25–28.]
- Grau C.*: Nemzetközi konferencia „A német–szláv tudományos kapcsolatokról a 17. század végén és a 18. század elején.” ZG 1964. 4. sz. 670–673.
- Walther H.*: „Német–szláv kutatások a névtan és a településtörténet köréből” munkacsoport 10. évi értekezlete. ZG 1964. 7. sz. 1242–1243. [1964. máj. 21.]
- Woloszyński R. W.*: Német–szláv tudományos kapcsolatok a 17–18. századok fordulóján. KH 1964. 3. sz. 866–867. [Konferencia Berlinben 1963. dec. 10–13.]
- Tibenský J.*: Konferencia a német–szláv tudományos kapcsolatokról. HČ 1964. 3. sz. 472–473. [1963. XII. 10–13.]
- Babić A.*: Német és jugoszláv történészek találkozása Braunschweigben. JČ 1964. 4. sz. 156–157. [1964. szeptember 17–23.]
- Lötze H.*: Az NDK és a Csehszlovák Népköztársaság történészbizottságának 16. és 17. értekezlete. Am 1964. 2. sz. 79–80.
- Rhode G.*: Német–cseh történészkonferencia Prágában, 1964. JGO 1964. 3. sz. 471–472.
- Kofalka J.*: Nemzetközi tudományos konferencia a szlovák–német kapcsolatokról. ČCH 1964. 6. sz. 925 [Berlin, 1964. május 7–9.]
- Fichtenau H.*: Német–francia kollokvium Regensburgban. 1964. április 28. – május 1. MIÖG LXXII/3–4. sz. 534–536.
- Wotinas E.*: Németországi Szocialista Egységpártjának levéltárgye. Am 1964. 1. sz. 21–24.
- Reitsch G.*: A Szabad Német Szakszervezetek levéltárgye. Am 1964. 1. sz. 25–27.
- Biskup M.*: A Deutsch-Ordens-Zentralarchiv Bécsben. PH 1964. 1. sz. 78–83.
- Bruchmann K. G.*: A Koblenzi Bundesarchiv (megalakulása, szervezete, feladatai) GWU 1964. 2. sz. 83–98.
- Polišenský J.*: A német történelem forrásai a szlovákiai

- levéltárakban és könyvtárakban. Am 1964. 1. sz. 19–21.
- Bollhagen P., Pätzold K.*: Történettudomány és történeti oktatás. ZG 1964. 2. sz. 289–296.
- Dick W.*: Történettudomány és történettansítás. ZG 1964. 3. sz. 473–474.
- A Német Történelmi Társulat nyári egyeteme 1963-ban. ZG 1964. 1. sz. 79–84.
- Schildhauer J., stb.*: A Greifswaldi Történelmi Intézet fennállásának 100. éve. ZG 1964. 5. sz. 301–307.
- Tupolev B. M.*: A Németország történetét tanulmányozó csoportban. VI 1964. 6. sz. 167–169. [A SZTU Történettudományi Intézetében 1961–1963.]
- Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* tízéves indexe, 1953–1962. ZG 1964. 8. sz. 1–249.
- Ginberg L. I.*: A „Zeitschrift f. Geschichtswissenschaft”. Berlin. VI 1964. 12. sz. 174–180. [Szemle]
- Filítoz A. M.*: Vierter Jahreshfte für Zeitgeschichte, Stuttgart, Szemle. VI 1964. 6. sz. 192–197.
- Iggers G. G.*: Német történeti gondolkodás és a természeti jog eszméje. CHM VIII/3. (1964) 564–575.
- Welskopf E. Ch.*: A társadalmi munkaerő vezetése és szervezése mint a történeti kutatás témája. ZG 1964. 4. sz. 649–661.
- Schulz G.*: Történetelmélet és politikai gondolkodás Max Webernél. VfZG 1964. 4. sz. 325–350.
- Scholz D.*: Az ember és a történelem Karl Jaspers filozófiájában. GWU 1964. 4. sz. 197–210.
- Rochat G.*: Gerhard Ritter újkori történeti tanulmányai. NRS 1964. I–II. 143–166.
- Berthold W., Lozek G., Meier H.*: A történeti-politikai gondolkodás fejlődési tendenciái Nyugat-Németországban. ZG 1964. 4. sz. 585–602.
- Kolbe H.*: A történeti-politikai gondolkodás fejlődése Nyugat-Németországban. ZG 1964. 6. sz. 1023–1025.
- Bogisch M.*: A polgári származású emberek történeti felfogásának változásáról. ZG 1964. 7. sz. 1206–1219.
- Lozek G.*: Nyugat-Németország polgári történetírása válságban. Ein 1964. 9/10. 199–212.
- Schwarz S.*: A realiztikus gondolkodás kezdetei egyes nyugat-német ideológusoknál 1961 után. ZG 1964. 7. sz. 1158–1171.
- Franz W.*: Tudományos munkaértekezlet a német „Ostpolitik”-ról. ZG 1964. 3. sz. 484–486. [Lipscse, 1963. szept. 20–21.]
- Stern L.*: Az Ostforschung és Bonn keleti politikája. VI 1964. 11. sz. 181–191.
- Leitsch W.*: A Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde 50 éve. (1963. okt. 23–26.) ÖO 1964. 1. sz. 62–67.
- Bude R.*: A kelet-európai történeti kutatására alakult német társaság évi gyűlése. JGO 1964. 1. sz. 155–157. [1963. október 24–26.]
- Robel G.*: A müncheni Kelet-Európa Intézet. ÖO 1964. 6. sz. 449–451.
- Szaskzin Sz. D., Drabkin Ja. Sz.*: A nyugatnémet Ostforschung kritikája. (A Szovjetunió és az NDK történészeinek tudományos ülésszaka Moszkvában.) VI 1964. 11. sz. 163–170. [1964. jún. 9–11.]
- Jerusalimskij V., Csernov A.*: A nyugat-német Ostforschung kritikája. (A Szovjetunió és az NDK történészeinek tudományos ülésszaka.) NNI 1964. 5. sz. 168–171.
- Thomas S.*: Tudományos munkaértekezlet a nyugat-német Ostforschung kritikájához. ZG 1964. 7. sz. 1224–1226. [Moszkva, 1964. jún. 9–11.]
- Vomáková V.*: Változások a jelenlegi nyugat-német történetírásban a nyugati kérdésben. ČCH 1964. 2. sz. 314–315. [Vita Prágában, 1963. márc. 26.]
- Goguel R.*: Keleti politika és Ostforschung. Folyamatos és változások. ZG 1964. 8. sz. 1340–1358.
- Schlesinger H.*: Kölesősön kapcsolat az Ostforschung és a keleti politika között Nyugat-Németországban. DAP 1964. 11. sz. 1089–1098.
- Cernon A. B.*: A nyugat-német imperializmus problémái. (Az SZTA Történettudományi Intézete Németország történetét tanulmányozó csoportjában.) NNI 1964. 3. sz. 185.
- Grenz R.*: A lengyel őstörténetkutatás Kelet-Brandenburgban. ZFO 1964. 1–2. sz. 240–269.
- Az 1961–1962. évek történeti irodalma a Posen-vidékről. Összeállította H. Rister. ZFO 1964. 1–2. sz. 369–392.
- Az 1962–1963. évek történeti irodalma Kelet-Brandenburgból és környékéről. Összeállította: H. Rister. ZFO 1964. 1–2. sz. 393–400.
- Rhode G.*: A Posennel és a lengyelországi németiséggel foglalkozó helytörténeti bizottság 1956–1964-ben. ZFO 1964. 1–2. sz. 231–239.
- Sójka-Zielénka K.*: A történetírás az NDK-ban a német kolonializmusról. KH 1964. 4. sz. 1031–1035.
- Busse H., Heitzer H.*: Új művek a Német Demokratikus Köztársaság történetéről. ZG 1964. 7. sz. 1273–1280.
- Werner E.*: A középkor kutatásának állapota és feladatai az NDK-ban. JIC 1964. 2. sz. 76–86.
- Müller-Mertens E.*: A feudális társadalom létrejötte az írásos források világánál. A történész kérdése az archeológusokhoz. ZG 1964. 8. sz. 1384–1402.
- Dollinger Ph., Folz R.*: Németország története a középkorban. Az 1960–1963. években megjelent kiadványok. RH 88/CCXXXII. (1964) 165–190; 431–462.
- Rubner H.*: A római saltustól a frank erdőig. HJ 83. (1964) 271–277.
- Geldner F.*: A bambergi monostor II. Henrik – Barbarossa Frigyes birodalmi politikájában. HJ 83. (1964) 28–42.
- Pfeifer H.*: A gelnhausi oklevél. GWU 1964. 5. sz. 278–291. [1180]
- Sydow J.*: Kanonisztikus kérdések a délnémetországi kórház-történethez. HJ 83. (1964) 54–68.
- Herkenrath R. M.*: Reinald v. Dassel mint császári oklevelek szerkesztője és írója. MIOG LXXII/1–2. (1946) 34–62. [1158–1167]
- Appelt H.*: Barbarossa Frigyes és az olasz kommunák. MIOG LXXII/3–4. sz. 311–325.
- Sprandel R.*: A német kézműipar kiterjedése a középkori Franciaországban. SW 1964. 1. sz. 66–100.
- Hiltfeld K.*: VII. Henrik utolsó követsége Avignonba és ennek következményei. HJ 83. (1964) 43–53. [1313]
- Werner E.*: A német–osztrák valdensok ideológiája a 14. században. SzV 25. (1964) 113–127.
- Strobel R., Sydow J.*: A regensburgi „Latron”. Adalék a kontinuitás problémájához. HJ 83. (1964) 1–27. [A 14. századtól]
- Haider J.*: Tanulmányok a löweni Anonymus krónikájáról. MIOG LXXII/3–4. sz. 364–381. [14–15. sz.]
- Majer V. Je.*: A 14–16. századi Németország agrár-történetének kérdései az NSZK burzsoá történetészeinek megvilágításában. SzV 26. (1964) 117–131.
- von Stromer W.*: Zsigmond német király egy gazdasági terveze. SW 1964. 3. sz. 374–382. [1414]
- Szmirin M. M.*: Társadalmi harc Szászország hegyi körzeteiben a 15. század végén és a 16. század elején és a nagy parasztháború idején. SzV 25. (1964) 188–215.
- Bogucka M.*: A Németalföld gazdasági és társadalmi problémái a 16–17. században. KH 1964. 1. sz. 119–136.
- Zachábitz G.*: A reformáció és a parasztháború jellegéről és történeti feladatairól. ZG 1964. 2. sz. 277–288.
- Volodarszkij V. M.*: Ulrich von Hutten társadalmi-politikai nézetei. SzV 26. (1964) 54–79.
- Franzen A.*: Az erasmianizmus sorsa az Alsó-Rajnában a 16. században. Az erasmusi reformmozgalom fordulója és kicsengése a reformkorban. HJ 83. (1964) 84–112.
- Agnoletto A.*: A történelem és a történetetlen Melanchthon Filép munkáiban. A „Schulreden”, a homeliák és „collectaneák”. NRS 1964. V–VI. 491–528.
- A folyamatos Reichstag – a régi birodalom képviselője. GWU 1964. 11. sz. 684–700. [A 300. évfordulóra]
- Kisch H.*: A gyapjúkereskedelm az Aachen-környéken 1790 előtt. JEH XXIV/4. (1964) 517–537. [Hozzájárulás: K. H. Wolff, uo. 538–540.]
- Kellner W.*: A hercegi kölcsonúzet Braunschweigben. SW 1964. 3. sz. 302–369. [1765–]
- Höss I.*: A felekezeti helyzet Brandenburg–Poroszországban és Ausztriában az abszolutizmus idején. GWU 1964. 10. sz. 616–626.
- Raab H.*: Fr. E. v. Hornstein az augsburgi dóm dékánja és trieri udvari miniszter. Adalék a „katolikus felvilágosodás” problémájához és a Febroniusért folyó harchoz. HJ 83. (1964) 113–134.
- Buhr M.*: Johann Gottlieb Fichte. Pensée 116. (1964/júl.–aug.) 40–48.

- Baumgart P.*: A zsidók története az abszolút államban. SW 1964. 1. sz. 101–107.
- Dufraisse R.*: A Rajna baloldali lakossága és a katonai szolgálat az ancien régime és a forradalmi korszak idején. RH CCXXXI/88. (1964. jan.–márc.) 103–140.
- Bock H.*: 1789 és 1813. A francia forradalom kora a német reakció történetírásában. ZG 1964. 8. sz. 1359–1383.
- Rauch G.*: A Németországról alkotott orosz kép a 19. században. JGO 1964. 1. sz. 5–47.
- Müller H.-H.*: Az agrárfejlődés és a parasztok Brandenburgban az 1807. évi reformok előtt. ZG 1964. 4. sz. 629–648.
- Winter E.*: Ausztria és az 1809–1814-es felszabadító háborúk. ZG 1964. 8. sz. 1403–1405.
- Drużynina Je. I.*: Orosz–német kulturális kapcsolatok és az 1813. évi felszabadító háború. VI 1964. 3. sz. 170–179.
- Narocnyckij A. L.*: A népek és kormányok az 1813. évi háborúban Németország felszabadításáért. VI 1964. 3. sz. 179–189.
- Narocnyckij A. L.*: A népek és kormányok az 1813. évi felszabadító háború kezdetén. ZG 1964. 1. sz. 46–61.
- Zak L. A.*: Az NDK történéseinek új munkái a Németország napoleoni uralom alóli felszabadításáért vívott harcáról. NNI 1964. 5. sz. 134–139.
- Ral W.*: A hannoveri alkotmányvita 1837-ben és a német szövetségi jog. HJ 83. (1964) 185–161.
- Bussmann W.*: A porosz reformtól az 1848–1849. évi forradalomig. GWU 1964. 5. sz. 327–332; 7. sz. 456–460. [Az irodalom szemléje.]
- Schmidt W.*: Wilhelm Wolff, mint a „Neue Rheinische Zeitung” szerkesztője 1848–1849-ben. ZG 1964. 4. sz. 603–628.
- Blumenberg W.*: A Kommunista Szövetségének történetéhez. P. G. Röser vallomásai. IRSH IX/1. (1964) 81–122.
- Mirkind A. M.*: Az I. Internacionálé 100. évfordulója és a nyugat-német szociáldemokrácia. VI 1964. 9. sz. 96–104.
- Dokumentumok a német munkásmozgalom történetéből az I. Internacionálé időszakából. VIK 1964. 9. sz. 67–80. [1865–1870]
- Dłubek R., Engelberg E.*: Az I. Internacionálé és a német munkásmozgalom. ZG 1964. 6. sz. 968–993.
- Szinyelnyikova I. M.*: A német munkások kommunista felvilágosító társasága és az I. Internacionálé. NNI 1964. 6. sz. 55–63.
- Scharff A.*: A nemzetfeletti államtól a nemzeti államig. Az 1864. évi német–dán konfliktus okai és jelentősége. GWU 1964. 12. sz. 717–731.
- Ritter G.*: Bismarck és III. Napoleón rajnai politikája. RHD LXXVIII. (1964. okt.–dec.) 291–329.
- Bernstein P.*: A biarritzi és saint-cloudi találkozó. 1865. okt.–nov. RHD LXXVIII. (1964. okt.–dec.) 330–339.
- Hübinger P. E.*: H. v. Sybel és a bonni filológusháború. HJ 83. (1964) 162–216. [1865.]
- Németország 1867-ben. Henri Tillos kiadatlan levelei. Közli: G. Dethan. RHD LXXVIII. (1964. okt.–dec.) 340–360.
- Lipgens W.*: Bismarck, a közvélemény és Elzász és Lotharinga annexiója, 1870. HZ 199. 1. (1964. aug.) 31–112.
- Galos A. stb.*: Kulturkampf – ideológia és politika. KH 1964. 4. sz. 987–997.
- Morsey R.*: A Kulturkampf-kutatás problémái. HJ 83. (1964) 217–245. [1871–1890]
- Hess U.*: A levéltári források az 1871–1917 között Thüringiában lezajlott munkásmozgalmak történetéhez. Am 1964. 3. sz. 91–96.
- Lidtke V. L.*: A német szociáldemokrácia és német állami szocializmus, 1876–1884. IRSH 1964. 2. sz. 202–225.
- Röhl J. C. G.*: Egy dokumentum 1892-ből Németországról, Porosországról és Lengyelországról. THJ 7/1. (1964) 143–149.
- Neubach H.*: Eduard v. Hartmann jelentősége a német–lengyel viszony fejlődése szempontjából. ZFO 1964. 1–2. sz. 106–159.
- Poidevin R.*: A francia és német pénzügyi érdekek Szerbiában 1895–1914-ben. RH 88/CCXXXII. (1964) 49–66.
- Steinberg J.*: A császár hajóhada és a német társadalom. PP 28. (1964. júl.) 102–
- Zeender J. K.*: A német katolikusok és a felekezeti párt eszméje, 1900–1922. JCEA XXIII/4. (1964. jan.) 424–439.
- Rosa Luxemburg és Leon Jogiches (J. Tysza) levelezése. Közli: F. Tyeh. ZPW 1964. 1. sz. 111–144. 3. sz. 116–117; 4. sz. 95–160. [1899–1902]
- Új Lenin-dokumentum. Lenin levele a Németországi Szociáldemokrata Párt Vezetőségéhez. Kom 1964. 6. sz. 14–15. [1910]
- Erdmann D.*: Bethmann Hollweg megítéléséhez. GWU 1964. 9. sz. 525–540.
- Heike O.*: Lengyelország és Németország viszonya a kongresszusi Lengyelországban 1914 előtt. ZFO 1964. 1–2. sz. 92–106.
- Gutsche W.*: Előszőr Európa és azután a világ. A német imperializmus háborús politikája az első világháborúban. ZG 1964. 5. sz. 745–767.
- Hausmann K. G.*: Dmowski álláspontja Németország irányában az első világháború ellen. ZFO 1964. 1–2. sz. 56–91.
- Reisberg A.*: Lenin és a zimmerwaldi szövetség. A nemzetközi akcióegység történetéhez. ZG 1964. 5. sz. 777–798.
- Castellan G.*: Németország története 1914 óta. RH 88 CCXXXI. (1964) 417–456. [Szemle]
- Sztrassasz A. S.*: Az „Oberost Land” és a németek keleti céljai az első világháború éveiben. VI 1964. 8. sz. 49–59.
- Zechlin E.*: Németország kabinetháború és gazdasági háború között. Politika és hadvezetés az 1914-es világháború első hónapjaiban. HZ 199/2. (1964. okt.) 347–458.
- A lengyel nép harca a német megszállók ellen az első világháború idején, 1917–1918. A dokumentumokat közli: I. P. Nyikorenkov. NNI 1964. 3. sz. 102–112.
- Petzold J.*: Ludendorff vagy Kühlmann? Véleményeltérések a felső hadvezetés és a birodalmi kormány között a breszt-litovszki béketárgyalások idején. ZG 1964. 5. sz. 817–832.
- Bartel W.*: A német munkáscsoport Spartacus-csoportjának harca a háború gyors befejezéséért az 1918. évi januári sztrájk után. ZG 1964. 5. sz. 799–816.
- Comfort R. A.*: A szabad szakszervezetek politikai szerepe és a tanácskormány kudarcra Hamburgban, 1918–1919. márc. IRSH IX/1. (1964) 47–64.
- Kühnl R.*: Az Eisner-kormány Bajorszámban 1918–1919-ben. GWU 1964. 7. sz. 398–409.
- Bialy Fr.*: Felső-Szilézia 1918–1922-ben a lengyel történetírásban. ZG 1964. 1. sz. 148–154.
- Agajev Sz. L.*: Német behatolás Iránba az első világháború után. KSzINA 77. (1964) 30–44.
- Rahn K. W.*: Monográfia-irodalom a Saar-kérdésről és a Saar-vidék korabeli fejlődéséről. ZG 1964. 7. sz. 1281–1290.
- Vierhaus R.*: A politikai centrum a weimari köztársaságban. GWU 1964. 3. sz. 133–149.
- Stern L.*: Az 1923. évi németországi forradalmi válság történetéhez. VI 1964. 1. sz. 149–157.
- Brahm H.*: A német fasizmus bolsevik értelmezése, 1923–1928. JGO 1964. 3. sz. 350–365.
- Madloch N.*: A Német KP harca 1925-ben a locarno-i szerződés ellen egy békés és demokratikus német külpolitikáért. ZG 1964. 2. sz. 231–254.
- Gatzke H. W.*: Gustav Stresemann: Bibliográfiai cikk. JMH 1964. 1. sz. 1–13.
- Biber D.*: Az usztasák és a III. Reich. JIC 1964. 2. sz. 37–56.
- Aygoberry P.*: Szintézisek a náciizmusról. Ann 1964. 1. sz. 103–115.
- Berjozkin A. V.*: Az amerikai–német kapcsolatok a második világháború előestéjén, 1938–1939. NNI 1964. 5. sz. 86–95.
- Duclos J.*: A lipseai per 30. évfordulója. CC 1964. 1. sz. 75–86.
- Weinberg G. L.*: Hitler képe az Egyesült Államokról. AHR LXIX/4. (1964. jún.) 1006–1021.
- Breyer R.*: Karl Goerdeler és a keleti német határ. ZFO 1964. 1–2. sz. 159–197.
- Blank A. Sz.*: A lipseai per és az antifasiszta mozgalom Németországban. IP 1964. 5. sz. 58–66.

- Esh Sh.*: Hitler új irodalmi forrása? GWU 1964. 8. sz. 487–493.
- Müller H.*: Az ellenállás az államhatalom ellen mint a politikai képzés tárgya. GWU 1964. 8. sz. 461–471.
- Bezimeuszkij L. A.*: Martin Borman, az egyik fő háborús bűnös politikai szerepéről és sorsáról. NNI 1964. 6. sz. 72–79.
- Adolf Hitler és az NS vezető-tiszt (NSFO). A dokumentumokat közli G. L. Weinberg.* VfZg 1964. 4. sz. 443–456.
- Hitler az igazságszolgáltatásról.* 1942. aug. 20-i asztali beszélgetése. Publikálja: L. Gruchmann. VfZg 1964. 1. sz. 86–101.
- Zeller E.*: Claus és Berthold Stauffenberg. VfZg 1964. 3. sz. 223–249.
- Hoffmann P.*: A Führer „Wolfsquartier” főhadiszállásán történt merénylethez, 1944. július 20. VfZg 1964. 3. sz. 254–284.
- Groote v. W.*: A Bundeswehr és július 20. VfZg 1964. 3. sz. 285–299.
- Rothfels H.*: Trott és az ellenállás külpolitikája. VfZg 1964. 3. sz. 300–323.
- Mommesen H.*: A Reichstag égése és politikai következményei. VfZg 1964. 4. sz. 351–413.
- Bergstrasser A.*: 1963. július 20. VfZg 1964. 1. sz. 1–12. [Az ellenállás mozgalom évford. 1944. jún. 20.]
- Moltmann G.*: Goebbels 1943. febr. 18-i beszéde a totális háborúról. VfZg 1964. 1. sz. 13–43.
- Keigel G.*: Két világháború. Történet-politikai elemzés. ZG 1964. 6. sz. 921–928.
- Zorn F.*: A „furcsa háború” hátteréhez. A franciaországi német antifasiszták helyzetének és harcának néhány problémája a KPD 1940. júniusi berni konferenciája után. ZG 1964. 6. sz. 1004–1019.
- Höch W., Janitz G.*: Ernst Thälmann és a német forradalmi ifjúsági mozgalom. A fiatal generáció és az antifasiszta ellenállási mozgalom. Két kollokvium. ZG 1964. 7. sz. 1235–1238.
- Conze W.*: Brüning politikája a nagy válság nyomása alatt. HZ 199/3. (1964) 529–550.
- Jäckel E.*: Németország és Franciaország 1933 és 1939 között. Jelentés a 11. német-francia történész-és történettudomány-konferenciáról. Kiel, 1963. aug. 3–11. GWU 1964. 2. sz. 105–109.
- Holborn H.*: A náci ideológia eredete és politikai jellege. PSQ LXXIX/4. (1964) 542–54.
- Levy G.*: A német-római katolikus hierarchia és a Saar népszavazás 1935-ben. PSQ LXXIX/2. (1964) 184–208.
- Seier H.*: A rektor mint teljhatalmú vezető. A birodalmi oktatási minisztérium főiskolai politikája 1934–1945-ben. VfZg 1964. 2. sz. 105–146.
- Szeleznyev K. L.*: A „filszter törzs” vezérének önéleírása. VI 1964. 6. sz. 96–109. [Kautsky: Erinnerungen und Erörterungen (1936–38)]
- Lange D.*: A szociáldemokrata pártelnök magatartása a második világháború kitörésekor. ZG 1964. 6. sz. 949–967.
- Bariety J.*: A német külpolitika 1939/1940 telén. RH CCXXXI/88. (1964. jan.–márc.) 141–152.
- Cossé-Brissac, gén.*: A német hadsereg az 1940. évi franciaországi hadműveletben. RHDGM XIV/53. (1964) 3–28.
- Krings H.*: Emlékbeszéd Willi Grafról. GWU 1964. 5. sz. 273–278.
- Schumann W., Lossek G.*: A fasiszta megszállási politika a két német állam történetírásának tükrében. ZG 1964. 2. sz. 213–230.
- Kozmin A. F., Hudjakova N. D.*: A Kommunista Párt a német-fasiszta csapatok Leningrád alatti szétzúzásának szervezője, 1944. VIK 1964. 1. sz. 23–31.
- Milward A. S.*: A Blitzkrieg vége. ECHR XVI/3. (1964) 499–518.
- Stern L.*: A német imperializmus két világháborúja és a német nép nemzeti létkérdése. Ein 1964. 8. sz. 14–26.
- Fischer F.*: Világhatalmi törekvések és német háborús célok. HZ 199/2. (1964. okt.) 263–346.
- Förster G., Groebler O., Paulus G.*: A fasiszta német imperializmus háborús céljainak és háborús tervezésének viszonyához. ZG 1964. 6. sz. 929–948.
- Szerer B.*: A Német Szocialista Párt álláspontja a lengyel kérdésben. (H. U. Wehler könyvének margójára.) ZPW 1964. 1. sz. 75–88.
- Jeske R.*: A német fasiszmus németesítő politikája Lengyelország viszonylatában. ZG 1964. 6. sz. 994–1003.
- Gelberg L.*: Lengyelország nyugati határa. (Jogi kérdések.) SM 1964. 11. sz. 31–60.
- Martin A.*: A szuverenitás létrejötte és fejlődése a Német Demokratikus Köztársaságban. DAP 1964. 12. sz. 1200–1205.
- Otáhal M.*: A földreform okai és következményei Kelet-Németországban 1945-ben. ČCH 1964. 3. sz. 365–388.
- Ulbricht W.*: A lenini alapelvek alkalmazása a gazdaság szocialista vezetésében a Német Demokratikus Köztársaságban. Ww 1964. 3. sz. 353–360.
- Reissig K.*: Az út a szabad népek közösségébe. A SED nemzetközi gazdaságpolitikájának történetéhez. 1945–1955. ZG 1964. 7. sz. 1138–1157.
- Matern H.*: A SED blokkpolitikája. A többpárt-rendszer tapasztalatai a Német Demokratikus Köztársaságban. ZG 1964. 7. sz. 1125–1137.
- Müller H. G., Sobjetzki U.*: Németország Szocialista Egységpártja szövetségi politikájának problémái. ZG 1964. 3. sz. 479–484.
- Taraszenkov V.*: Hogyan fejlesztette tovább Németország Szocialista Egységpártja a szocialista forradalom elméletét. UIZs 1964. 3. sz. 84–85.
- Thomas S.*: A jobboldali SPD-vezetőség és a német kérdés, 1949–1955. ZG 1964. 3. sz. 423–442.
- Hegen J.*: Az első német munkás- és paraszttálmán háború utáni évek végén. DAP 1964. 10. sz. 893–905. [1950–1963]
- Norden A.*: A nemzet és mi. Történeti visszapiantás az NDK 15. évfordulóján. ZG 1964. 7. sz. 1113–1124.
- Zucker-Schilling E.*: A NDK 15. születésnapja. WZ 1964. 10. sz. 580–586.
- A Német Demokratikus Köztársaság 15. éve.* (A Német Szocialista Egységpárt KB Politikai Bizottsága Ideológiai Bizottságának tézisei a NDK megalapításának 15. évfordulója alkalmából.) Ein 1964. 9/10. sz. 3–29.
- Bujukliev K.*: A szocialista Németország dicső 15. évfordulója. NV 1964. 11. sz. 99–104.
- Streisand J.*: A német múlt haladó eszméi és megvalósításuk az NDK-ban. ZG 1964. 8. sz. 1335–1339.
- Tolkunov L.*: A szocialista Németország – a béke és a munka országa. Kom 1964. 14. sz. 34–42.
- Dörnberg S.*: Az NDK harca a békés coexistenciáért és a feszültség enyhítéséért, 1961–1964. NNI 1964. 5. sz. 76–85.
- Götting G.*: Az NDK nemzetközi súlya. DAP 1964. 4. sz. 257–268.
- Berthold L.*: A fasiszta terror rendszere Németországban, és az egyes osztályok és rétegek magatartása. ZG 1964. 1. sz. 5–27.
- Wolter G.*: Hogyan hamisítja meg a történelmet a katonai lelki gondozás a bonni hadseregben. ZG 1964. 7. sz. 1172–1179.
- Liebscher G., Wenzel G.*: Néhány új szempont a nyugat-német imperializmus neo-kolonialista koncepciójában. Ein 1964. 7. sz. 90–103.
- Pastusiak L.*: Az USA szerepe Nyugat-Németország remilitarizálásában. DAP 1964. 3. sz. 230–238; 4. sz. 319–325.
- Jerusalimszkij I. P.*: Harc a proletárok sorainak egy-egéért Nyugat-Németországban, 1945–1946. NNI 1964. 3. sz. 79–93.
- Moriganov I. V.*: A Német Szövetségi Köztársaság munkássztyálynak harci élcsapata. VIK 1964. 1. sz. 69–73.
- A gazdasági helyzet Nyugat-Németországban.* BDW 1964. 6. sz. 89–104.
- Az árak dinamikája Nyugat-Németországban.* BDW 1964. 7. sz. 121–140.
- Gebhardt G., Kolloch Kl.*: A külön valutareform létrejöttének története Nyugat-Németországban. ZG 1964. 7. sz. 1180–1193.
- Az ipari és banktőke összeolvadása Nyugat-Németországban.* BDW 1964. 21. sz. 385–408.
- Mohrmann H.*: A gazdasági és politikai hatalom koncentrációja Nyugat-Németországban. Ein 1964. 12. sz. 40–49.

- Kronenthal W.:** A nyugat-német fináncetöke beruházási politikája. Ww 1964. 7. sz. 1160–1174.
- Nozák Z.:** A nyugat-német revansizisták gazdasági „el-mélete”. NNI 1964. 5. sz. 68–75.
- A nyugatnémet kis- és középvállalkozások iparban és kézműiparban. BDW 1964. 9. sz. 157–174.
- Rosenberg W.:** Nyugat-Németország mezőgazdasága 1945 után. SM 1963. 11. sz. 51–64.
- Tőkeberuházás és munkatermelékenység a nyugat-német mezőgazdaságban. BDW 1964. 19. sz. 345–367.
- Varain H. J.:** Az érdekképviselők politikai rendünk-ben. GWU 1964. 7. sz. 410–422.
- Változások Nyugat-Németország munkásosztályának struktúrájában. BDW 1964. 13. sz. 233–252.
- Kolbe H.:** Önálló szakszervezetek – vagy „rend-ténye-zők”? A Német Szakszervezeti Szövetség 1963. évi rendkívüli kongresszusának előtörténete és eredmé-nyei. ZG 1964. 4. sz. 575–584.
- Wünsche K.:** Németország kérdése mozgásban. DAP 1964. 2. sz. 85–94.
- Wagner I.:** A német probléma és a békés coexistencia. WZHÜ 1964. 1. sz. 81–88.
- Poeggel W., Wagner I.:** A békés coexistencia minimális követelményei Németországban. DAP 1964. 1. sz. 60–65.
- Olaszország**
- Az Olasz Történelmi Társulat kongresszusa. Milano. 1963. dec. 14–15. NRS 1964. I–II. 223–226.
- Az Olasz Történelmi Társulat I. kongresszusa. IGSS 1964. 1. sz. 205–207. [Milano, 1963. dec. 14–15.]
- Proccaci G.:** Olasz–szovjet történeti-konferencia-IGSS 1964. 4. sz. 801–807. [Moszkva, okt. 12–14.]
- Martini G.:** Az olasz történetek társasága. Megjegyzé-sek és gondolatok egy vita margójára. NRS 1964. III–IV. 351–358.
- Luzzato G.:** Új kutatások Olaszország gazdaságtörténeté-ről. NRS 1964. I–II. 76–91.
- Trenes P., Corrado Barbagallo.** NRS 1964. I–II. 11–34; III–IV. 257–274. [–1952]
- In memoriam, Luzzato Gino, 1878–1964. NRS 1964. I–II. I.
- Butjenburg V. I.:** A középkori Itália története a 19–20. század eleji orosz tudósok műveiben. SzV 25. (1964) 264–271.
- Kotlycnikova L. A.:** A földjáradék Firenze körzetében a 11–12. században. Sz 25 (1964) 53–75.
- von Roon–Bassermann E.:** Az oltalmi Rossik. Adalék Firenze középkori társadalm- és gazdaságtörténe-téhez. SW 1964. 2. sz. 235–248. [11–14. sz.]
- Appelt H.:** Barbarossa Frigyes és az olasz kommunák. MIÖG LXII/3–4. sz. 311–325.
12. századi kiadatlan cremonai iratok. Kiadja: A. M. Kononyenko. SzV 26. (1964) 181–184.
- Slessarev Vs.:** Az ún. „keletiek” a középkori Genová-ban. Délfranciaországi bevándorlók a liguriai fővá-roshoz. SW 1964. 1. sz. 22–65.
- Lopez-R. S.:** A piac kiterjedése: Genova esete. JEH XXIV/4. (1964) 445–464. [Hozzászólás: F. C. Lane, uo. 465–469.]
- Basini G. L.:** Megjegyzések a Reggio Emilia-beli kézmű-veességről a középkorban. NRS 1964. III–IV. 359–368.
- Miani G.:** A lombard gazdaság a 14–15. században: Kivétel vagy szabály? Ann 1964. 3. sz. 569–579.
- Rondinini G. S.:** A hadijogi Olaszországban a 15. szá-zadban. NRS 1964. III–IV. 275–306.
- Poni C.:** Az ekék és a vízgazdálkodás a bolognai mező-gazdaság történetében. IGSS 1964. 4. sz. 633–674. [16–18. sz.]
- Carmona M.:** A toszkánai kapitalizmus formái a 16–17. században. A közkereseti társaságok Firenzében és Lucában. RHMC XI. (1964. ápr.–jún.) 81–108.
- Pullan R.:** Bérből élők és a velencei gazdaság, 1550–1630. ECHR XVI/3. (1964) 407–426.
- Pogrebiszskij I. B.:** Galileo Galilei. (Születésének 400. évfordulójára.) VAN 1964. 2. sz. 122–127.
- Harig G.:** Galileo Galilei – a modern természettudo-mány egyik legkimagaslóbb megalapozója. Ein 1964. 3. sz. 96–104.
- Woolf S. J.:** A nemesség gazdasági problémái a kora új-kori időszakban: Piemont példája. ECHR XVII/2. (1964. 4. sz.) 267–283.
- Da Silva J.-G.:** A 17. században: a firenzei tőke straté-giája. Ann 1964. 3. sz. 480–491.
- Francastel P.:** Poussin és a történeti ember. Ann 1964. 1. sz. 1–18. [17. századi tájképfestő]
- Villari R.:** A reformizmus és fejlődés az olasz vidéken a 18. században az újabb tanulmányok tükrében. IGSS 1964. 4. sz. 609–631.
- Renucci G.:** Raimondo Cechetti di Oderzo egy kiadat-lan levele a francia klérus és parlament között 1754-ben felmerült kérdésekről. NRS 1964. V–VI. 606–632.
- Van Regemorter J.-L.:** A genovai mithos a Fekete-ten-geren: Franciaország, Oroszország és az ázsiai ke-reskedelem Grúzián keresztül, 1821–1831. Ann 1964. 3. sz. 492–521.
- Grendi E.:** Genova 1848-ban. Társadalomtörténeti tanul-mány. NRS 1964. III–IV. 307–350.
- Della Peruta Fr.:** Mazzini társadalmi gondolkodása. NRS 1964. I–II. 50–75.
- Composto R.:** A szicíliai alsópapság társadalmi erjedése az egyesülés előtt. IGSS 1964. 2. sz. 263–280.
- Togliatti P.:** A társadalmi osztályok a risorgimento-ban. IGSS 1964. 3. sz. 425–448.
- Rath J.:** A carbonarik, eredetük, avatási szertartásai, céljaik. AHR LXIX/2. (1964. jan.) 353–370.
- Ragioneri E.:** A risorgimento története és Olaszország története. IGSS 1964. 4. sz. 755–775. [Szemle]
- Nyevler V. Je.:** Az olasz történetek legújabb munkái Olaszország egyesítéséről. VI 1964. 4. sz. 173–181.
- Ragioneri E.:** A risorgimento vége? Néhány gondolat Olaszország egyesítésének 100. évfordulóján. IGSS 1964. 1. sz. 3–40.
- Villari R.:** A liberalizmus és az olasz gazdasági egyen-súly bizonytalansága. Ann 1964. 3. sz. 449–466.
- Ragioneri E.:** Olaszország és az olasz munkásmozgalom a „Neue Zeit”-ben (1883–1914). IGSS 1964. 3. sz. 467–532.
- Rosada A.:** Emigránsok és szocialisták a 20. század első évtizedeiben. IGSS 1964. 4. sz. 691–730.
- Proccaci G.:** A parasztmozgalom geográfiája és struktú-rája a Po völgyében kialakulása időszakában. 1901–1906. IGSS 1964. 1. sz. 41–120.
- Vigezzi B.:** Az általános választójogi és a liberalizmus „válságai” Olaszországban, 1913 dec.–1914 ápr. NRS 1964. V–VI. 529–578.
- Kongresszus a Risorgimento történeti Intézetében, Trento, 1963. okt. 9–13. NRS 1964. I–II. 222–223. [Téma: Olaszország az első világháborúban.]
- Sépté D.:** A szerb kormány, a jugoszláv bizottság és az Olaszországgal való kompromisszumos határ kér-dése. JIC 1964. 3. sz. 37–55. (1915–17)
- Cassels A.:** Fasizmus exportra: Olaszország és az Egye-sült Államok a húszas években. AHR LXIX/3. (1964) 707–712.
- Filatov G. Sz.:** Az olasz kommunisták lapja 40 éves. VIK 1964. 2. sz. 95–98. [Unità]
- Fridman I., Spriano P.:** Áramlatok a Szocialista Párt-ban és az Olasz Kommunista Párt megalakítása. IGSS 1964. 3. sz. 550–564.
- Sofri G.:** A katolikus párt történetéről. Megjegyzések két újabb megjelent könyvről. IGSS 1964. 3. sz. 533–550.
- Sépté Dr.:** Angelo Vivante és az olasz irredentizmus az Adriai tengeren. ZHJA 5. (1963) 89–105.
- Avramovski Z.:** A jugoszlávok részvétele az Olaszország elleni szankciókban az Etiópia elleni olasz agresszió idején, 1935–1936. JIC 1964. 1. sz. 13–16.
- Guarini E. F.:** Újabb munkák az olasz fasizmusról. Ann 1964. 1. sz. 83–102.
- Capanna Fr.:** Croce a fasizmussal szemben. NRS 1964. V–VI. 579–605.
- Rochat G.:** Új irodalom az olasz háborúról, 1940–1943. NRS 1964. V–VI. 638–646.
- Rosen E. R.:** III. Viktor Emánuel és az első Badoglio-kormány belpolitikája 1943 nyarán. VIZg 1964. 1. sz. 44–85.
- Havlicsek J.:** A „Pudlo” partizáncsoport Észak-Olasz-országban. SS 1964. 1. sz. 18–32. [1944]
- Románia**
- Oprescu R.:** A Román Tudományos Akadémia közgyű-lése, 1964. jan. 22–24. S 1964. 2. sz. 379–381.

- C. Gr.: A Román Népköztársaság Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének felolvasó ülésszaka. S 1964. 4. sz. 914–917. [aug. 13–14.]
- A St. Gheorghe Parttörténeti Intézet felolvasó ülésszaka. S 1964. 4. sz. 919–921. (A 20. évford.)
- Fotino C.: „Hazánk felszabadulásának 20. évfordulója” kiállítás 1944. aug. 23. – 1964. aug. 23. S 1964. 4. sz. 922–927.
- A Román Népköztársaság Tudományos Akadémiájának ülései a felszabadulás 20. évfordulójának emlékére: „A marxizmus–leninizmus és a román tudományos gondolkodás.” S 1964. 4. sz. 907–912.
- Szapoznyikova G. N.: Tudományos ülésszak Románia fasiszmus alóli felszabadulásáról. NNI 1964. 6. sz. 162–164. [1964. aug. 18. Moszkva.]
- Pascu St.: A román történezsak az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásáról tartott nemzetközi konferencián. S 1964. 3. sz. 621–626. [Május 4–9. Budapesten]
- Marcu V.: A Román Népköztársaság történezsakainak nemzeti bizottsága. S 1964. 1. sz. 159–160. [Részvétele a XII. nemzetközi történezsakongresszuson 1965. aug. 29. – szept. 5.]
- Stahl P. H.: A Délkelet-európai Kutató Intézet felolvasó ülésszaka. S 1964. 4. sz. 917–919. [1964. júl.]
- Andrescu I.: A RTA Művészettörténeti Intézetének tudományos ülésszaka. S 1964. 3. sz. 629–630. [Febr. 24–27.]
- Birzu L., Cazan E.: Jubileumi tudományos ülésszak a bukaresti egyetem történeti fakultásán. S 1964. 6. sz. 1419–1422.
- Mihoc Gh.: A bukaresti egyetem betölti 100 évét. LC 1964. 10. sz. 25–35.
- Chiper I.: A bukaresti egyetem centenáriumi kiállítása. 1864–1964. S 1964. 6. sz. 1423–1425.
- Maciu V.: P. Hasdeu történezsak tevékenysége. RRH 1964. 1. sz. 51–66.
- László M.: B. P. Hasdeu az ukrán folklóról. RS X. (1964) 101–118.
- In memoriam V. Sz. Csada. VI 1964. 10. sz. 218. [1923–1964.]
- Stefănescu St.: Dimitre Onciul. Halálának 40. évfordulóján. RRH 1964. 2. sz. 227–241. [1856–1923]
- Penakov Io.: P. Constantinescu-Jași akadémikus a bolgár–román közlekedés harcosa. IP 1964. 4. sz. 145–148.
- Andrei Ofetea professzor akadémikus ünneplése. S 1964. 6. sz. 1501–1503.
- A Román Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tevékenysége 1963-ban. S 1964. 2. sz. 381–382.
- Lupu N.: A Román TA Kolozsvári fiiláléja nagyszabeni társadalomtörténeti szekciójának jelentése tevékenységéről. 1961 dec. – 1963 dec. FVL 7/1. (1964) 138–141.
- Preda E.: A Román Népköztársaság történettudományi és filológiai társaságainak tudományos tevékenységéről. S 1964. 2. sz. 382–384.
- Kello Fr.: Történeti kutatási anyag Romániában. JCEA XXIII/4. (1964. jan.) 485–494.
- Condurachi Em.: Az archaeológiai kutatások húsz éve Romániában. 1944–1964. RRH 1964. 3. sz. 425–442.
- Nestor I.: Az archaeológiai adatok és a román nép kialakulásának problémája. RRH 1964. 3. sz. 383–424.
- Ionescu G.: A történeti emlékek restaurálása a népi demokratikus rezsim idején. RRH 1964. 3. sz. 485–500.
- Ofetea A.: A középkor történetének tanulmányozása a néphatalom éveiben Romániában. RRH 1964. 3. sz. 443–456.
- Maciu V.: Az újkori történet tanulmányozása 1944–1964-ben Romániában. RRH 1964. 3. sz. 457–470.
- Constantinescu-Iași P.: A legújabb kori történet tanulmányozása Romániában. RRH 1964. 3. sz. 471–484.
- Irimie C.: A román–német kutatások kiterjesztése a Román Tudományos Akadémia új központjában Nagyszabeben. ÖO 1964. 6. sz. 500–507.
- Mitrăn I.: A politikai nevelőmunka a felsőoktatásban. LC 1964. 6. sz. 24–39.
- Vianu T.: A román irodalomtörténet a felsőoktatásban. LC 1964. 5. sz. 40–52.
- Ofetea A.: Románia története. III. kötet. RRH 1964. 3. sz. 525–537. [Beszámoló.]
- Maciu V.: Az újkori történet néhány problémája a „Románia története” IV. kötetében. RRH 1964. 3. sz. 539–564.
- Constantiniu Fl., Papacostea S.: Román történeti bibliográfia. 1962. I. RRH 1964. 1. sz. 177–188.
- Vago B.: Romániában: szemle újabb történeti művekről. Ann 1964. 1. sz. 116–119.
- Pascu St., Stănescu E.: Románia újkori történetírása. Kísérlet a fő irányzatok és tendenciák periodizálására. S 1964. 2. sz. 133–158.
- Columbeanu S., Lungu Tr., Șerban C.: Románia modern történetírása. Tematika. S 1964. 2. sz. 371–377.
- Berindei D., Gogonead N., Simonescu D.: Románia modern történetírása. Tematika. S 1964. 3. sz. 611–620.
- Georgescu V., Netea V., Panaitescu P. P.: Románia modern történetírása. Tematika. S 1964. 5. sz. 1147–1158.
- Cronț Gh., Mocanu C.: Románia modern történetírása. Tematika. S 1964. 6. sz. 1409–1417.
- Hanga Vl.: Kutatások a Román Népköztársaságban az állami és a jog történetéről. S 1964. 1. sz. 117–132; 2. sz. 363–370.
- Ionescu-Nișcov Tr.: A huszitizmus a román történetírásban. RS X. (1964) 385–403.
- Curticapeanu V.: A Román Tudományos Akadémia kiadójának 15. éve. S 1964. 1. sz. 161–166.
- Protase D.: A dákok megmaradása római Dáciában az archaeológia tanúsága alapján. RRH 1964. 2. sz. 193–211.
- Tymoscsik B. A.: Bukovina eltűnt városai. VI 1964. 5. sz. 213–217. [12–13. század]
- Mioc D., Stoicescu N.: Havasalföldi középkori súlymértekek. Őr és súlymértekek. S 1964. 1. sz. 87–105.
- Pascu St.: A parasztfelkelések fő jellegzetességei Erdélyben a középkorban. RRH 1964. 1. sz. 5–31.
- Giurescu D. C.: Gazdasági kapcsolatok Valachia és a balkáni államok között a korai feudalizmus időszakában. 10–13. század. RS X. (1964) 359–384.
- Balotă A.: A bogumilizmus és a néptömegek kultúrája Bulgáriában és a román fejedelemségekben. RS X. (1964) 19–72.
- Popa R.: Păcului lui Soare. Egy városi vonásokat viselő dunai település a 13–14. században. S 1964. 1. sz. 107–115.
- Olteanu St.: Egy dokumentum a Bánát 13–14. századi történetéről. S 1964. 5. sz. 1141–1146.
- Dan M., Gölner C., Pataki J.: Az erdélyi néptömegek közös harca a feudális kizsákmányolás és az idegen elnyomás ellen. 13–19. század. FVL 7/1. (1964) 39–74.
- Panaitescu P.: Pradalia – feudális intézmény Bulgáriában és Romániában. IIB 14–15. (1964) 235–242. [pradalia, 13–16. sz.]
- Lazea E.: A mezőgazdaság Erdélyben a 14. században. S 1964. 2. sz. 249–275.
- Holban M.: Földosztások és ítéletek Hátszegen az Anjou királyok idején. RRH 1964. 1. sz. 33–50.
- Strungaru D.: Az orosz eredetű legrégibb román annales. RS X. (1964) 80–99. [1385]
- Șerban C.: Adalékok a havasalföldi és moldvai belső piac problémájához a fejlett feudalizmus időszakában. 15–18. század. S 1964. 1. sz. 27–44.
- Stănescu Eu.: A román nemzet-tudat középkori premisszái. A „romin-rominose” a 15–17. századi román szövegekben. S 1964. 5. sz. 967–1000.
- Constantiniu Fl., Papacostea S.: A lublói egyezmény (1412. márc. 15. és Moldva nemzetközi helyzete a 15. század elején. S 1964. 5. sz. 1129–1140.
- Demény L.: Az 1437–1438. évi erdélyi parasztfelkelés. Viték egy új munkáról. RRH 1964. 2. sz. 291–303. [Súsrin a hábolnai felkelésről.]
- Lurie Ja. Sz.: A Draculról (Vlad Tepeș) szóló 15. századi mondák tárgyának eredetéről. RS X. (1964) 5–18.
- Petrică I.: Politika és gazdasági kapcsolatok Moldva és Lengyelország között a 15. század második felében. RS X. (1964) 341–357.
- Mihail P.: A moldvai kancellária kiadatlan iratai a 16. századból. (A konstantinápolyi Szt. Sír kolostor levéltárából.) S 1964. 2. sz. 335–362.
- Neagoe M.: Moldva leigázása az ottomán birodalom

- Által. (A Felsőmű Bogdán és Szelim közti meg-
egyeződés 1512-ben.) S 1964. 2. sz. 311–322.
- Cselényi B., Ștefănescu Șt.: A Dózsa vezette parasztfel-
kelés 450. évfordulója. LC 1964. 4. sz. 84–94.
- Pascu Șt.: A Dózsa György vezette parasztfelkelés
(1514) történeti jelentősége. S 1964. 3. sz. 479–
494.
- Ștefănescu Șt.: A Dózsa-felkelés az egykori szociálpoliti-
kai gondolkodásban való tükröződéséről. S 1964. 5.
sz. 1117–1128.
- Dörner E., Kovács G.: Dokumentumok a brandenburgi
levéltár anyagából Dózsa marosvölgyi hadjáratairól.
S 1964. 3. sz. 495–518.
- Corpus I.: Diplomáciai tevékenység a Petru Rareș és
Lengyelország közti konfliktus ügyében. RS X.
(1964) 315–340. [1530-as években.]
- Stănescu E.: A 16. század végén és a 17. század elején
lezajlott függetlenségi harcok visszhangja. (Martin
Crusius humanista levele Mihai Viteazulhoz.) S 1964.
2. sz. 323–334.
- Mircea I. R., Nasturel P. Ș.: Neagoie Basarab vajda
felesége, Deszpina eredetéről. Egy kiadatlan őslárv
felirattal kapcsolatban. RS X. (1964) 435–437.
- Sacerdoțeanu A.: A szláv–román diplomatika kérdése-
hez. A fejedelmi tanács és pecsétek Neagoie Basarab
korából, 1512–1521. RS X. (1964) 405–434.
- Djamo L.: Új szláv–moldvai dokumentumok a 16–17.
századból. RS X. (1964) 447–456. [1552–1634]
- Bănu I.: A későhumanista erdélyi műveltségéről.
SUBBH 1963. 2. sz. 17–41.
- Koljada G. I.: A román–ukrán nyomdászati kapcsola-
tok történetéből. 17. század. UIZs 1964. 1. sz.
99–102.
- Ionascu I.: A bukaresti Szent Száva Fejedelmi Akadé-
mia megalapításának dátumáról. S 1964. 6. sz.
1253–1271. [1890-es évek]
- Ștefănescu Șt.: Paiszi Hilendarszki a román–bolgár
kapcsolatokról a 18. században. (Kritikai megjegyzé-
sek) IIB 14–15. sz. (1964) 295–298.
- Irimie C.: Új adatok a román nép kultúrtörténetéhez
egy 1723-i nagyszabedényi kéziratban. FVL 7/1. (1964)
75–81.
- Camarianu N.: Néhány megállapítás Rigas Velestinlis
forradalmáról. S 1964. 5. sz. 1097–1116. [1757–
1798]
- Pascu Șt.: Az 1784. évi népi felkelés. LC 1964. 12. sz.
29–41.
- Vianu Al.: Constantin Ypsilanti levelezése Oroszor-
szággal, 1806. RS X. (1964) 467–470.
- Iancovici Șt.: A svájci François Recordon Bukarestben,
1815–1821. RRH 1964. 1. sz. 135–142.
- Radu M.: Az 1821. évi felkelés és a történelem logikája.
RS X. (1964) 243–274.
- Velich C. N.: A bolgárok emigrálása Szlivenből Vala-
chiába 1830-ban. RS X. (1964) 289–314.
- Corpus I.: A feudális járadék Havasalföldön a Szervezeti
Szabályzat alkalmazásának előestéjén (1831). S 1964.
5. sz. 1001–1020.
- Callimachi Sc., Georgescu Vl.: Egy angol forrás a dunai
kereskedelemlről, 1837–1838. RRH 1964. 2. sz.
255–276.
- Dihan M., Mitev J.: Értékes dokumentumok az odesszai
levéltárban az 1841–1842. évi brailai felkelésről.
IIB 14–15. sz. 455–467.
- Cheresteșu V., Benkő S., Teodoru P.: Levéltári kutató-
sok az 1848. évi forradalom történetéhez Erdély-
ben. FVL 7/1. (1964) 82–90.
- Netea V.: Simion Barnuțiu, a román nép jogainak har-
cosa. RRH 1964. 3. sz. 501–524. [Halálának 100.
évfordulója.]
- Netea V.: Alexandru Papu-Iliarian és helye a román
történeti fejlődésében. S 1964. 6. sz. 1371–1389.
- Addniloie N.: Új dalok Ioan Roatáról. S 1964.
1. sz. 49–65. [1856–1882]
- Fischer-Galati Șt.: A román nacionalizmus kezde-
tei. JGO 1964. 3. sz. 48–54.
- Penetea G.: Adatok a moldvai agrártörvénykezésre
1851-ből. S 1964. 5. sz. 1077–1096.
- Florescu G. G.: Az egyesült román fejedelemségek nem-
zetközi kapcsolatainak fejlődéséről, 1859–1866.
S 1964. 1. sz. 67–86.
- Berindei D.: Az agrárreform problémája a fejedelemsé-
gekben a múlt század derekán. Az 1864. évi agrár-
törvény. S 1964. 3. sz. 519–546.
- Addniloie N., Berindei D.: Az 1864. évi agrártörvények.
LC 1964. 7. sz. 87–81.
- Zane G.: Az 1864. évi mezőgazdasági törvény és 1848
ideológiai öröksége. RRH 1964. 2. sz. 213–225.
- Addniloie N.: A földbirtokosok és földbérlet magatar-
tása az 1864. évi agrárreformmal szemben. S 1964.
3. sz. 547–566.
- Enache I., Marcu L.: A parasztság helyzete a Vilán völ-
gyében (Arges) az 1864. évi agrárreform után. S
1964. 3. sz. 567–582.
- Chirif Gr.: Új adatok M. Kogălniceanu Tirgu-Neamț-
ban levő posztógyárára vonatkozólag. S 1964. 6. sz.
1391–1408. [1863–65]
- Velich C. N.: A bukaresti egyetem fejlődése megalapí-
tásától az első világháborúig, 1864–1918. S 1964.
6. sz. 1273–1298.
- Boian I.: A parlament megjelenése és fejlődése Romá-
niában. A parlament reakciós jellege a burzsoá-
agrár Romániában. SUBBH 1963. 2. sz. 43–73.
- Diculescu Vl.: Új dokumentumok Filip Totiúrol. IIB
14–15. sz. (1964) 429–442. [1868–69]
- Burmon A.: Ljuben Karavelov és a Bolgár Forradalmi
Központi Bizottság megalakítása Bukarestben.
IIB 14–15. sz. (1964) 105–122. [1869]
- Mincev D. N.: A román–bolgár kulturális kapcsola-
tóból: Jekaterina Vasziljeva, R. S. (1964) 439–443.
[A Bukarestben 1869–1871-ben megjelent Otce-
szestvo folyóirat munkatársa.]
- Copoiu N.: Az I. Internacionálé és a romániai közvéle-
mény, 1871–1872. S 1964. 5. sz. 1039–1055.
- Cristea Gh.: A francia–német háború és a köztársasági
mozgalom 1871 márciusában Bukarestben. RRH
1964. 2. sz. 277–290.
- Chiacir N.: Néhány adat Románia szerepéről Bulgária
felszabadításának ügyében, 1877–1878. RS X.
(1964) 235–242.
- Munteanu G.: Mihai Eminescu halálának 75. évfordu-
lója. LC 1964. 6. sz. 40–48.
- Porțeanu Al.: Kísérlet egy román nyelvű szocialista lap
kiadására Erdélyben a múlt század végén. S 1964.
3. sz. 583–596.
- Iordache An.: Harc a vasárnapi munkaszünet szabályo-
zásáért és törvénybe iktatásáért. Az 1897. évi tör-
vény. S 1964. 2. sz. 221–247.
- Curticpeanu V.: A román könyv elterjedése és betiltása
az osztrák-magyar dualizmus korszakában. Badea
Cirtan és szerepe a román kultúrában. S 1964. 6. sz.
1341–1371.
- Felea I.: Ștefan Gheorghiu, a lángoló hazafi és a román
munkásmozgalom harcosa. (Halálának 50. évfordu-
lója.) S 1964. 2. sz. 295–310.
- Tóth Al.: A bányászati és Zsil völgyében az imperializ-
musra való áttérés fázisában és fejlődése az első
világháborúig. SUBBH 1964. 3. sz. 75–104.
- Ionescu Gh. T.: Adalékok a bukaresti egyetem történeté-
hez 1918 után. S 1964. 6. sz. 1299–1324.
- Bányai L.: Erdély Romániával való egyesítése utáni
események történetéből. S 1964. 3. sz. 459–478.
- Georgescu I., Dragne Fl.: A vasúti és kőolajipari munká-
sok 1933. jan.–febr.-i harca vezetőinek pere. S 1964.
3. sz. 439–458.
- Oprea I. M.: A munkástömegek, a fasiszmus elleni harc
főerői az 1934–1938-as periódusban. S 1964. 4. sz.
725–748.
- Jazkova A. A.: A diplomáciai kapcsolatok felállításá
a Szovjetunió és Románia között 1934-ben. NN1
1964. 6. sz. 64–71.
- Copoiu N.: A náci ideológiai behatolás Romániába és a
román értelmiség tiltakozó magatartása. RRH 1964.
2. sz. 243–253.
- Iacoș I.: A munkáosztyály harca a Román KP vezetése
alatt a szakszervezeti szervezetek védelmében, 1938.
febr.–okt. S 1964. 2. sz. 277–294.
- Moisuc V.: Egyes új adatok a néptömegek helyzetére
vonatkozólag, 1938–1940. S 1964. 6. sz. 1325–1339.
- Constantinescu N. N.: A román gazdaság kizsákmányo-
lása és kirablása a hitleri Németország által 1939–
1944 időszakában. RRH 1964. 1. sz. 93–114.
- Zuharia Gh.: Néhány adat a fasiszta terrortól Romániá-
ban, 1940–1944. RRH 1964. 1. sz. 115–133.
- Hegemann M.: Néhány adat az 1940. májusi olaj-
egyezményhez. S 1964. 1. sz. 45–48.
- Pavlovitch K. St.: Jugoszlávia és Románia, 1941. JCEA
XXIII/4. (1964. jan.) 450–472.

- Popescu-Pufuri I.*: A romániai politikai rezsim fő jellegzetességei a katonai-fasiszta diktatúra és a hitleri agresszió idején. RRIH 1964. 1. sz. 67–92.
- Ionifa-Gh. I., Valea M., Enea C.*: A zsil-völgyi bányászok harca a tőkés kizsákmányolás és a militarista-fasiszta diktatúra ellen. S 1964. 1. sz. 5–26. [1941–1944]
- Udrea T.*: A Demokratikus Nemzeti Front megalakulásának történelmi feltételei. S 1964. 4. sz. 835–858.
- Cirponeriu E.*: A tömegek fasizmus elleni és az ország német fasizmusnak való kiszolgáltatása elleni harcából. S 1964. 4. sz. 749–772.
- Tufu D.*: A hadsereg 1944 augusztusi felkelésének előkészítése és megvalósítása. Románia részvétele a Hitler-ellenes háborúban. RRIH 1964. 3. sz. 355–382.
- Barbu C., Ionescu V. G.*: A vállalati munkások egységfront bizottságának megalakítása és tevékenysége az 1944 április–augusztusi időszakban. S 1964. 4. sz. 773–791.
- Matei Gh.*: Az 1944 augusztusi fegyveres felkelés — a román nép történetének döntő fordulata. S 1964. 4. sz. 701–724.
- Lebegyer N. I.*: A Román Kommunista Párt az antifasiszta harc és az 1944. augusztus 23-i fegyveres felkelés szervezője. VI 1964. 7. sz. 60–73.
- Az 1944 augusztusi fegyveres felkelés. LC 1964. 8. sz. 13–30. [Részlet egy készülő egyetemi előadásból]
- Hagan T.*: A Kolozsvár- és Nagyvárad-körzeti vasutások harca a vasutak helyreállításáért és az antihitlerista front támogatásáért. S 1965. 5. sz. 1057–1075.
- Zaharescu Vl.*: Románia részvétele az antihitlerista háborúban. S 1964. 4. sz. 793–803.
- Burca M.*: Románia részvétele az antihitlerista harcban. LC 1964. 8. sz. 31–44.
- Chiper I.*: Az üzemi bizottságok megszervezése, 1944. augusztus 23.–okt. S 1964. 4. sz. 809–833.
- Liveanu V.*: A forradalmi átalakulások — a Román Népköztársaság kikiáltásának feltételei. S 1964. 4. sz. 859–889.
- Dej Gh. Gh.*: Románia fasiszta iga alóli felszabadulásának huszadik évfordulója. S 1964. 4. sz. 685–700.
- Afanasenکو Jc.*: A népi Románia 20 éve. Kom 1964. 12. sz. 93–99.
- Pokivajlova T. A.*: Az 1945. évi agrárreformtól a mezőgazdaság szocialista átalakításáig Romániában. NNI 1964. 4. sz. 96–105.
- Préjean J.*: A szocialista mezőgazdaság fejlődése, a román tapasztalat. EP 120. (1964. júl.) 87–106.
- Malaschofsky A.*: Az „arany” Dobrudzsa. ÖO 1964. 4. sz. 345–351.
- Rausser V.*: A vegyipar a Román Népköztársaságban. Ww 1964. 8. sz. 1332–1340.
- Constantinescu N. N.*: A Román Népköztársaság a szocializmus teljes megvalósításának korszakában. S 1964. 4. sz. 891–906.

Skandináv országok

- Sz. A.*: Tudományos konferencia a skandináv országok és Finnország történetéről, gazdaságáról és nyelvéről s irodalmáról. SzV 26. (1964) 204–206. [Tartu, 1963. máj. 20–23.]
- Nørlund I.*: A skandináv államok szerepe a világpolitikában. Ein 1964. 12. sz. 50–58.
- Dostan W.*: A skandináv államok az európai politikában. SM 1964. 9. sz. 31–45.
- Bekstrem K.*: Tanulmányok a svédországi munkásmozgalmak történetéről. VIK 1964. 12. sz. 103–106.
- Flint J. T.*: A norvég társadalom szekularizálása. CSSH VI/3. (1964. ápr.) 325–344. [A kezdetektől a 19. századig]
- Gurevics A. Ja.*: A norvég bondok a 11–12. században. II. SzV 26. (1964) 3–26.
- II. Magnus Ericson svéd király törvénykönyve. Ford. Sz. D. Kovalevskij. SzV 26. (1964) 185–203. [1319–1363]
- Szvanidze A. A.*: A céhrendszer néhány kérdése Stockholmban, a 14. század végén és a 15. században. SzV 25. (1964) 128–146.
- Jeanuin P.*: A Szund-tengerszoros elszámolási könyvei, mint Európa gazdasági aktivitásának általános in-

- dexszámai felállításához szolgáló forrás, 16–17. század. RH 88/CCXXI. (1964) 307–340.
- Gundermann I.*: Adalékok Dorothea dán királynő történetéhez. ZFO 1964. 3. sz. 489–500. [1520–40-es évek]
- Roberts M.*: Nagy Britannia és a svéd forradalom, 1772–1773. THJ 7/1. (1964) 1–47.
- Scharff A.*: A nemzetfeletti államtól a nemzeti államig. Az 1864. évi német–dán konfliktus okai és jelentősége. GWU 1964. 12. sz. 717–731.
- Bagge P.*: Nacionalizmus és antinacionalizmus Dániában 1900 körül. GWU 1964. 5. sz. 291–303.
- Pański J.*: A Lengyel Hazafai Szövetség Svédországban. ZPW 1964. 4. sz. 175–184. [1939–1944]
- Germoz Chr.*: Svédország semlegessége az utóbbi háború folyamán, 1939–1945. RHD LXXVIII. (1964. ápr. jún.) 174–181.
- Stropp D.*: A norvég nép függetlenségi harca. DAp 1964. 6. sz. 487–496.

Spanyolország, Portugália

- Korszunskij A. R.*: A nyugati gótok letelepedése Dél-Galliában és Hispániában. SzV 25. (1964) 21–34.
- Hüsgen H. D.*: Európai összefüggések Spanyolország középkori történetében. GWU 1964. 12. sz. 732–743.
- Verlinden Ch.*: Az 1487 év jelentősége a portugál felfedezések és expanzió történetében. RHES 1964. 4. sz. 485–498.
- Carter Ch. H.*: A spanyol politika információs bázisa, 1598–1625. CHM VIII/1. (1964) 149–159.
- Gentil da Silva J.*: A gazdasági hanyatlás és évszázados pangás. A spanyol gazdaság fejlődési vonalai a 16. század után. IGSS 1964. 2. sz. 241–262.
- Moret M.*: A sevillai kereskedelmi társaság a 17. század elején. RHES 1964. 4. sz. 546–590.
- Castillo A.*: A 17. századi spanyol monarchiában: A portugál bankárok és Amsterdam. Ann 1964. 2. sz. 311–316.
- Kamen H.*: Kasztília hanyatlása: az utolsó válság. ECHR XVII/1. (1964) 63–76. [17. sz. második fele]
- Clayburn la Force J.*: Királyi textilgyárak Spanyolországban, 1700–1800. JEH XXIV/3. (1964) 337–363.
- Appollis E.*: Portugál misztikusok a 18. században: jakobusok és szigillisták. Ann 1964. 1. sz. 38–54.
- Franca J.-A.*: A művészet a portugál társadalomban a 19. században. Ann 1964. 3. sz. 433–448.
- Leeming J. S.*: G. Villiers, Anglia madridi követe (1835–8), különös tekintettel az angol–francia kapcsolatokra és a brit segédlegző. BIHR XXXVII/95. (1964) 117–119. [Dissz. kiv.]
- Vuilleumier M.*: Az Internacionálé Spanyolországban, 1877. IRSH 1964. 3. sz. 483–489.
- Peter J.-P.*: A spanyol háború. Ann 1964. 1. sz. 142–174. [1936–39]
- Spira L.*: A munkásmozgalmak Spanyolországban 1936–1939. WZ 1964. 3. sz. 169–174.
- Thierbach H.*: Salazar és Pombal — két portugál államférfi. GWU 1964. 5. sz. 313–325.
- Oganiszian Ju.*: A portugál kolonializmus sajátosságai. MEMO 1964. 5. sz. 47–54.

Svájc

- Wiedeburg A.*: Kálvin és Butzer barátsága leveleik alapján. IJ 83. (1964) 69–83. [1534–1551]
- Vuilleumier M.*: Svájc a 19. század közepén, ahogy a francia diplomácia látta. I. 1849–1851. RHD LXXVIII. (1964. ápr.–jún.) 148–173.
- Lekmann H.*: Ausztria-Magyarország magatartása Svájc nemzetiségi problémái ügyében az első világháború idején. HZ 198/3. (1964. jún.) 573–613.

Szovjetunió

- Kumanyer V. A.*: A módszertan és a tudomány további előrehaladása. (A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának ülése.) ISzSzSzR 1964. 1. sz. 179–182. [1963. okt. 18–án L. F. Iljicsov beszámolója.]
- A történettudomány módszertani kérdései. (Vita a SztA

- Elnöksége Társadalomtudományi Szekciójában) —. P. N. Fedoszejev és Ju. P. Francev akadémikusok beszámolója, a beszámoló megvitatása és a Szekció határozata. VAN 1964. 4. sz. 129–148.
- Fedoszejev P. N., Francev Ju. P.: A történelem módszertani kérdéseinek kidolgozásához. VI 1964. 3. sz. 4–22.
- A történelem módszertani kérdéseinek megvitatása a SztTA Társadalomtudományi Osztályára bővített ülésén, 1964. jan. 3–6. VI 1964. 3. sz. 23–65. [Határozat, uo. 66–68.]
- Kumanyev V. A.: A történettudomány módszertani kérdései. NNI 1964. 2. sz. 175–179. [A SztTA Társadalomtudományi Osztályának ülészaka, 1964. jan. 3–6.]
- Asszaturova M. I.: Az 1963. évi kutatómunka legfontosabb eredményeinek megvitatása az SztTA Történettudományi Osztályának közgyűlésén. VI 1964. 4. sz. 118–122. [1964. jan. 30.]
- Barakov K. N.: A történészek kutatómunkája 1963-ban. (Az Akadémia Történettudományi Osztályának közgyűlése.) NNI 1964. 3. sz. 182–184. [1964. jan. 30.]
- A Szovjet Tudományos Akadémia Közgyűlése, 1964. febr. 3–5. A Történettudományi Osztály beszámolója, Je. M. Zsukov. VAN 1964. 4. sz. 54–57.
- K. A.: Az SztTA Akadémiája tevékenységének eredményei 1963-ban. (Az Akadémia közgyűlése.) NNI 1964. 3. sz. 177–180. [1964. febr. 3–5.]
- Dubov G. B.: Szeminárium a történettudományi filozófiai problémáiról. VI 1964. 7. sz. 159–162. [1963. nov. 14. —]
- „A szocializmus fejlődése és a kommunizmusra való átmenet törvényszerűségei”. Vita a SztTA Történettudományi Osztályának Tudományos Tanácsában. VI 1964. 6. sz. 123–126.
- „A szocializmus fejlődésének és a kommunizmusra való átmenetnek törvényszerűségeiről” szóló komplex probléma megvitatása a Tudományos Tanácsban. VF 1964. 4. sz. 157–160. [Fjodorov Ju. Je.: Egy érdekes vita. uo. 160–164.]
- Az Igor-ének létrejöttének idejéről adott új koncepció megvitatása. VI 1964. 9. sz. 121–140. [A. A. Zimin új elméletének megvitatása május 4–6-án az SztTA Történeti Osztályán.]
- Ioffe A. Je.: „A Szovjetunió külpolitikája és a nemzetközi kapcsolatok” Tudományos Tanácsa első ülészaka. VI 1964. 3. sz. 126–128. [1963. dec. 20–21.]
- Klejmenva K. I.: A Szovjetunió külpolitikája és a nemzetközi kapcsolatok történetével foglalkozó tudományos tanács ülészaka. NNI 1964. 2. sz. 183–186. [1963. dec. 20–21.]
- Osztaja-Ovszkanij I. D.: A diplomáciai kapcsolatok felvétele a Szovjetunió és a kapitalista országok között. NNI 1964. 6. sz. 165. [Tudományos ülészák Moszkvában.]
- Panejah V. M.: Tudományos ülészák az oroszországi parasztháborúk történetéről. VI 1964. 9. sz. 140–144. [Leningrád, 1963. dec. 23–27.]
- Ivanova N. A.: Oroszország munkásosztály történetének tanulmányozása. (Tudományos ülészák a doni Rosztovban.) VAN 1964. 1. sz. 115–117. [1963. okt. 17–23.]
- Szerij Ju. I., Kirjanov Ju. I., Sebalgyin Ju. M.: Az oroszországi proletariátus a kapitalizmus időszakában. III. ülészák. ISzSzsZr 1964. 3. sz. 234–237. [Rosztov-na-Donu]
- V. A.: Az össz-szövetségi történészekonferencia javaslatának teljesítéséről. (A SztTA Akadémia Elnöksége Társadalomtudományi Szekciójának ülése.) NNI 1964. 3. sz. 180–182. [1964. febr. 21.]
- Kumanyev V. A.: Az Össz-szövetségi Történészalálkórön felvetett javaslatok teljesítésének első eredményei. VI 1964. 5. sz. 112–116
- Georgijevszkij V.: A szovjet történettudomány néhány kérdése a Znanije Társaság kongresszusán. (V. I. Sznasztyin felszólalása.) NNI 1964. 5. sz. 164–165. [1964. jún. 2–4.]
- Poljakova U. M.: A muzeológusok tudományi konferenciája. ISzSzsZr 1964. 4. sz. 214–215. [Moszkva, 1964. április 9–13.]
- Borisov Ju. Sz., Gimpelszon Je. G.: A nemzeti kapcsolatok fejlődése a szocializmusról a kommunizmusra való áttérés viszonyai között. NNA 1964. 2. sz. 211–216. [Vita Frunzeban, 1963. okt. 9–12.]
- A. Sz.: A Balkán félsziget és a Közel-Kelet új és legújabb kori történetének problémái. (Tudományos konferencia a kisinevi egyetemen.) NNI 1964. 2. sz. 189–190. [1963. okt. 23–25.]
- Garnodij G. P.: Történész-konferencia az uzszorodi egyetemen. UIZs 1964. 4. sz. 157.
- Grigorjanc A. K.: A Kaukázusontúli történészek tudományos ülészaka. VAN 1964. 3. sz. 132–134. [1963. nov. 25–27. Jerevan.]
- Beljakov G. F., Kolesznickij N. F.: Szimpozium a feudalizmus létrejöttének problémájáról. VI 1964. 6. sz. 163–167.
- Voronkov I. A., Karaszev V. G.: A szlavista történészek második tanácskozása. VI 1964. 1. sz. 117–119. [Kijev, 1963. okt. 22–25.]
- Voronkov I. A.: A szovjet szlavista történészek II. kongresszusa. KII 1964. 2. sz. 620–622. [Kijev, 1963. okt. 22–25.]
- Ledovszkaja I. V.: A VI. köztársaság-közi symposium Kelet-Európa agrártörténetéről. ISzSzsZr 1964. 2. sz. 228–232. [Vilnyusz, szeptember 19–24.]
- Sz. A.: Tudományos konferencia a skandináv országok és Finnország történetéről, gazdaságáról és nyelvéről s irodalmáról. SzV 26. (1964) 204–206. [Tartu, 1963. máj. 20–23.]
- Jelentős kilométerkő az orosz és a német nép történetében. ISzSzsZr 1964. 2. sz. 236–238. [Tud. konferencia Berlinben 1963. okt. 15–17. az 1813. felszabadító háború 150. évfordulóján.]
- Bock H.: Német-szovjet történészekonferencia „1813. A felszabadító háború 150. évfordulójára.” ZG 1964. 1. sz. 91–95.
- Narocnyickij A. L.: A Szovjetunió és a Német Demokratikus Köztársaság történészeinek tudományos ülészaka. VI 1964. 3. sz. 168–170. [A lipcei csata 150. évf. kapcsolatban. Berlin, 1963. okt. 15–18.]
- Heinrich M.: Konferencia a német-szovjet kapcsolatok problémáihöz a második világháború után. ZG 1964. 8. sz. 1432–1434. [Halle, 1964. máj. 28–29.]
- Csernov A. B., Jeruszalimskij V. P.: A Szovjetunió és a Német Demokratikus Köztársaság történészeinek ülészaka Moszkvában. VAN 1964. 10. sz. 104–105. [jún. 9–11.]
- Szazkin Sz. D., Drabkin Ja. Sz.: A nyugatnémet Ostforschung kritikája. (A Szovjetunió és az NDK történészeinek tudományos ülészaka Moszkvában.) VI 1964. 11. sz. 163–170. [1964. jún. 9–11.]
- Grau C.: Nemzetközi Sevcenko-symposium Berlinben. ZG 1964. 8. sz. 1434–1436. [1964. jún. 16–17.]
- Truhanovszkij V. G.: A Szovjetunió és Anglia történészeinek konferenciája. VAN 1964. 2. sz. 110–111. [London 1963. szept. 22–28.]
- Az angol-szovjet történészekongresszus. VI 1964. 2. sz. 158–163. London, [1963. szeptember 22–28.]
- Procacci G.: Olasz-szovjet történészekonferencia. IGSS 1964. 4. sz. 801–807.
- Zsotobrijuh M. A.: O. O. Sahmatov hozzájárulása a hazai tudományhoz. (Születésének 100. évfordulójára.) UIZs 1964. 3. sz. 120–122.
- Ivanov A. A.: P. K. Kozlov születésének 100. évfordulójára. NAA 1964. 5. sz. 222–223.
- N. M. Przsevalszkij emlékezete. VAN 1964. 9. sz. 143–144. [Szül. 125. évf.]
- Szokolov O. D.: A forradalmár, tudós és politikus. VIK 1964. 5. sz. 81–85. [M. N. Pokrovskij a történész.]
- Luckaja N. Sz.: Je. A. Bjelajev emlékezete. VI 1964. 12. sz. 127–128. [1894–1964, iszlámkutató]
- In memoriam F. V. Csabajevszkij. VI 1964. 11. sz. 218. [1901–1964]
- In memoriam V. Csabajevszkij, 1901–1964. ISzSzsZr 1964. 6. sz. 225.
- In memoriam Vsz. I. Dulov. VI 1964. 7. sz. [Irkutszki egy. tan.]
- In memoriam M. A. Gorlovskij. ISzSzsZr 1964. 5. sz. 229. [1912–1964]
- In memoriam Sz. M. Kukuskin. VI 1964. 8. sz. 217. [1903–1964]
- Kaljanov V. I.: In memoriam B. A. Larin. NAA 1964. 4. sz. 276–277. [1893–1964, szlavista.]
- Koroljuk V. D.: In memoriam G. M. Lizlov. KSzISz 42. (1964) 111–112 [1902–1963]
- In memoriam A. N. Malcev, 1921–1964. ISzSzsZr 1964. 4. sz. 237–238. [Műveinek bibliográfiájával.]

- Szjuzumor M. Ja.*: B. A. Pancsenko tudományos hagyatéka. VV XXV. (1964) 32–52. [1872–]
A. Sz. Szamojlo 70 éves. SzV 26. (1964) 223.
In memoriam P. G. Szofinov. ISzSszSzR 1964. 5. sz. 228. [1915–1964]
In memoriam K. Ja. Sztrazgyn. VI 1964. 12. sz. 207–208 [lett történetész, 1890–1964.]
Portal R.: In memoriam N. V. Usztjugov (1896–1963). RH 88/CCXXI. (1964) 556–557.
Je. Sz. Varga emléke. VAX 1964. 12. sz. 80–81. [1879–1963]
In memoriam Je. Sz. Varga. VE 1964. 10. sz. 159–160. [1879–1964]
In memoriam I. M. Volkov. VIK 1964. 2. sz. 158. [1899–1964, A párttörténet professzora]
Rasztorgyjeva V. Sz.: In memoriam I. I. Zarubin. NAA 1964. 4. sz. 273–275. [1887–1964, iranista]
Az SZTA Történeti Osztályának új tagjai. VI 1964. 9. sz. 119–120. [Rendes tag: V. M. Ilvosztov; lev. tag: D. M. Kukin, A. M. Szamszonov, V. G. Truhanovszkij, A. P. Okladnyikov.]
K. A.: A SZTA Történeti Osztályának új tagjai. NNI 1964. 5. sz. 166–167.
Szorongin V. Sz.: B. B. Piotrovskij a delhi-i egyetem tiszteletbeli doktora. VI 1964. 9. sz. 177–178.
Jermolajeva R. A.: Jakov Sztanyiszlavovics Ganyeckij. (85. születésnapjára.) VIK 1964. 3. sz. 96–100.
Belajev V. I., Vinnikov I. N.: V. A. Kraskovszkaja 80. születésnapjára. NNA 1964. 5. sz. 229–231.
Kucskin A. P. ünneplése 75. születésnapján. ISzSszSzR 1964. 2. sz. 244.
Nyekrics A. M.: I. M. Majszkij akadémikus. VI 1964. 2. sz. 112–115. [80 éves]
I. M. Majszkij akadémikus 80 éves. ISzSszSzR 1964. 1. sz. 190–191.
Kurbatov V. P.: V. A. Maszlennikov 70. születésnapjára. NNA 1964. 5. sz. 213–233. [Műveinek jegyzéke, uo. 233–236.]
Okuny Sz. B.: V. V. Mavrogyn alkotó útja. VI 1964. 11. sz. 153–154. [Kutatómunkájának 35. évf.]
Szobesenko A.: In memoriam D. A. Olderozge. (60. születésnapjára.) SzE 1964. 3. sz. 140–144. [Afrikánisták]
Kuznyeova N. A.: P. J. Petrov 80. születésnapjára. NAA 1964. 3. sz. 215–218.
Olejnyik L. V.: M. N. Petrovskij ukrán szovjet történetész (70. születésnapjára.) UIZs 1964. 5. sz. 115–17.
N. V. Pigulevszkaja 70 éves. VV XXIV. (1964) 290–291.
N. V. Pigulevszkaja a SZTA levelező tagja. VI 1964. 4. sz. 123–124.
Utsenko Sz. I.: A tudós és az ember néhány vonása. (V. V. Sztruve akadémikus 75. születésnapjára.) VI 1964. 5. sz. 117–120.
Regyer D. G.: V. V. Sztruve akadémikus 70. születésnapjára. NAA 1964. 3. sz. 213.
Ljublinszkaja A. D., stb.: N. A. Szidorova tudományos, pedagógiai és társadalmi tevékenysége. SzV 25. (1964) 5–13. [N. A. Szidorova a történettudományok doktora, művei. uo. 13–16.]
Aszinovszkaja Sz. A., Gyenyiszova N. A.: N. A. Szidorova pedagógiai tevékenységéről. SzV 25. (1964) 17–20.
Trofimov A. Sz.: A munkásdemokrácia kiváló férfja. (P. A. Alekszejev születésének 115. évfordulója.) VIK 1964. 1. sz. 73–77.
Gorelik Ja. M.: Egy lenini típusú pártmber. Ja. B. Gamarnyik születésének 70. évfordulója. VIK 1964. 6. sz. 71–74.
Alekszandrov I. A.: Egy lenini veretű forradalmár. (Sz. I. Guszev születésének 90. évfordulója.) VIK 1964. 1. sz. 77–82.
Nyevolina V. Sz.: F. Ja. Kon (Születésének 100. évfordulója.) VIK 1964. 5. sz. 77–81.
Melesin A. I.: A megingathatatlan leninista. (Sz. V. Koszior 75. születésnapjára.) VIK 1964. 11. sz. 90–93.
Radszenko Je. Sz.: Iljics egyik első küzdőtársa. VIK 1964. 7. sz. 88–93. [Sz. I. Radszenko, 1869–1911.]
Rosal M. G.: Egy hajlíthatatlan forradalmár, tömegszervező. VIK 1964. 1. sz. 83–86. [Sz. G. Rosal, 1896–1918.]
Voljszon B. M.: Dmitrij Iljics Uljanov. (Születésének 90. évf.) VIK 1964. 9. sz. 89–95. [1874–1943]
Poljakova E. I. Maszalszkaja A. Sz.: Anna Iljinyicsna Jeltzarova-Uljanova. Születésének 100. évfordulója. VIK 1964. 8. sz. 85–89.
Golub P. A.: Egy győzelmes élet. (I. Sz. Unslit életéből és tevékenységéből.) VIK 1964. 7. sz. 84–88. [1879–1937]
Szejtkuzjeva H. G.: A kazah népi dicső lánya. (A. D. Urabajeva születésének 65. évfordulója.) VIK 1964. 1. sz. 86–88.
Zselenyina I. A.: A Szovjetunió történetészeinek nemzeti bizottságában. VI 1964. 6. sz. 176–177.
B. Ja.: A történeti módszertani szektor feladatai. (Az SZTA Történettudományi Intézetében.) NNI 1964. 3. sz. 184–185.
Asszaturova M. I.: A történeti kutatások 1964–1965. évi koordinációs terve. ISzSszSzR 1964. 1. sz. 221–223.
Barakov K. N.: Az SZTA Történettudományi Intézete 1963. évi munkájának eredményei. (Az Intézet Tudományos Tanácsának ülése.) NNI 1964. 2. sz. 179–182.
A SZTA Történettudományi Intézete 1963-ban. ISzSszSzR 1963. 1. sz. 214–217.
Az SZTA Történettudományi Intézete Középkori Osztályának munkája 1962–1963-ban. SzV 26. (1964) 218–222.
Gyagyicsenko V. A., Josz F. Je., Szarbej V. G.: A történettudomány fejlődése Ukrajnában, 1917–1963. VI 1964. 1. sz. 3–26.
Lescsenko L. O.: Az Ukrán SzSzk Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének tudományos kutatómunkája 1963-ban. UIZs 1964. 1. sz. 147–48.
Pelenski J.: A szovjet-ukrán történetírás a második világháború után. JGO 1964. 3. sz. 375–418.
Orehov A. M.: A SZTA Szlavisztikai Intézetének munkája a szláv országok új és legújabb kori történetének területén. (Az Intézet Tudományos Tanácsának ülése.) NNI 1964. 2. sz. 182–183. [1963. dec.]
Ioffe A. Je.: A legújabb szovjet irodalom a Szovjetunió külpolitikájának történetéről. 1961–1963. VI 1964. 4. sz. 130–142.
Szidorov A. L.: Néhány gondolat a történetész munkájáról és tapasztalatáról. ISzSszSzR 1964. 3. sz. 118–138.
Tkacsenko N. M.: A történelem T. G. Sevcsenko munkásságában. ISzSszSzR 1964. 3. sz. 105–112.
Cserepnyn L. V.: A történeti tematika M. Ju. Lermontov munkáiban. ISzSszSzR 1964. 5. sz. 60–73.
Cserepnyn L. V.: Gogol történeti nézetei. VI 1964. 1. sz. 75–97.
Zaozerszkaja Je. I.: Utam a tudományhoz. ISzSszSzR 1964. 3. sz. 139–149.
Ivanov Ju. F., Kargalov V. V.: Speciális szemináriumok a történeti diszciplínákról. VI 1964. 11. sz. 111–118.
Kirejeva R. A.: V. I. Kijucsevszkij historiográfiai egyetemi előadása. ISzSszSzR 1964. 2. sz. 91–100.
A tudományos kutató munka a történelem terén az egyetemen. VI 1964. 11. sz. 3–12.
Szemjonov L. Sz.: A Leningrádi Egyetem történetészeinek tudományos tevékenysége. VI 1964. 4. sz. 124–129.
Vituhovszkij A. L., Kurszko Ju. V.: A petrozavodszki egyetem történetészeinek munkája. VI 1964. 1. sz. 114–117.
Bejtlisz A. Sz., Brodzskij R. M.: Az újkor és legújabbkor oktatásának átszervezése az egyetemeken. NNI 1964. 4. sz. 116–117.
Epstein A. D.: Az új- és legújabb kori történet egyetemi előadásai NNI 1964. 5. sz. 126–128.
Bobovics I. M., Paszitovova T. K.: Vélemények a sokszorosított egyetemi gazdaságtörténeti tankönyvről. VI 1964. 8. sz. 206–209.
Cserkovec V.: A politikai gazdaságtan egyetemi tananyagának tudományos rendszere. VE 1965. 3. sz. 83–94.
Jacunszkij V. K.: A történeti földrajz szerepe az orosz történelem fontos problémáinak kidolgozásánál. VI 1964. 12. sz. 18–26.
Tolstov Sz. P., Zsdanko T. A.: A szovjet etnográfia fejlődésének útjai és problémái. VI 1964. 7. sz. 3–20.
Anohina L. A., Smeleva M. N.: A mai orosz város etnográfiai tanulmányozásának néhány problémája. SzE 1964. 5. sz. 8–16.
Zsdanko T. A.: A fejlődési folyamatok etnográfiai tanulmányozása és a szocialista nemzetek közöledése a Szovjetunióban. SzE 1964. 6. sz. 16–24.

- Vítov M. V.: Az antropológia mint az orosz Észak településtörténetének forrása. ISzSzSzR 1964. 6. sz. 81–109.
- Okladnyikov A. P.: A szovjet Távol-Kelet az archeológiai legújabb eredményeinek megvilágításában. VI 1964. 1. sz. 44–57.
- Blaratszkij V. D.: A vizalatti archaeológia és feladatai. VI 1964. 12. sz. 54–63.
- Filippov M. Sz.: A legregibb tudományos könyvtár. (A SZTA Tud. Akadémia Könyvtárának 250. évfordulója.) VAN 1964. 11. sz. 117–122.
- Rafikov A. H.: A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Könyvtára (Alapításának 250. évfordulója.) NAA 1964. 6. sz. 224.
- Inglezi R. M.: A Történeti Könyvtár jubileuma. VI 1964. 5. sz. 154–155.
- Goldberg A. L., Münyikov A. Sz.: A Szaltikov-Scsedrin Könyvtár és a történettudomány. VI 1964. 1. sz. 165–170.
- Goldberg A. L., Jakovlev I. G.: A Szaltikov-Scsedrin Könyvtár „Russica” gyűjteménye. ISzSzSzR 1964. 5. sz. 92–102.
- Ievlev V. V., Kuzmin Sz. I.: Dokumentumanyag az orosz–magyar kapcsolatokról a magyarországi levéltárakban. ISzSzSzR 1964. 1. sz. 209–213.
- Bjelov G. A.: A szovjetunióbeli levéltárügy fejlődésének fő eredményei és távlatai. VI 1964. 3. sz. 159–162.
- Belov G. A.: A levéltárak tudományos tájékoztató kézikönyv apparátusa. ISzSzSzR 1964. 4. sz. 218–221.
- Gingyin I. F., Sepeljev L. Je.: A levéltári anyag kritika és önkényes felhasználása. ISzSzSzR 1964. 5. sz. 74–91.
- Minajeva I. N.: Új anyagok a Szovjetunió történetéről a franciaországi könyvtárakban és levéltárakban. ISzSzSzR 1964. 2. sz. 218–220.
- Zakaz A. B.: Új anyagok a szovjet társadalom történetéről a múzeumokban. ISzSzSzR 1964. 3. sz. 226–230.
- Az orosz történelemmel kapcsolatos magyar dokumentumok mikrofilmjeinek megküldése a szovjet levéltáraknak. (Hírvagy) VI 1964. 8. sz. 204.
- Nyecsikij L., Nyecsikina M., Manfred A., Skarenkov L.: A történeti folyóirat és a jelenkor. (A Voproszi Isztorii hasábjai nyomán.) Kom 1964. 4. sz. 87–93.
- Kuzmin Sz. A., Jakovlev G. N.: A bolsevik folyóiratok bibliográfiájáról és megőrzéséről. VIK 1964. 12. sz. 79–80.
- Szanukov K. N.: A Mari ASzSzK történelmének. ISzSzSzR 1964. 6. sz. 217–221.
- Veszelo V. T.: „Az Ázsiai Népek Történeti Intézete” külföldi tudományos kapcsolatai. NAA 1964. 3. sz. 203–206.
- Zaborov M. A.: A keresztény hárjakról a 20. század eleji orosz történészek munkáiban. VV XXV. (1964) 121–141.
- Kopanyev A. I., Noszov N. Je.: Az 1963. évben készült történeti munkák az orosz feudalizmus történetéről. (a 19. századig.) ISzSzSzR 1964. 3. sz. 150–169.
- Miller A. F., Poltavszkij M. A.: A szovjet „Egyetemes történet” a burzsoá történetírás értékelésében. VI 1964. 11. sz. 80–98.
- Sirina D. A., Orlik O. V.: „A Szovjetunió története” III. és IV. köt. makettjének megvitatása. ISzSzSzR 1964. 5. sz. 221–223. [febr. 17–24.]
- Kim M. P., Fagyjev A. V.: A szovjet történészek nagy munkája. („A Szovjetunió története a legregibb időkől napjainkig.” c. mű munkálatairól.) VAN 1964. 11. sz. 10–14.
- Szamszov A. M.: „Az SZKP története” I. kötete. VAN 1964. 12. sz. 6–14.
- Kosztyn A. F.: Az SZKP történetének kezdeti szakaszáról szóló lenini koncepció és ennek megvalósulása („Az SZKP története” 1. kötetének megjelenése alkalmából.) VIK 1964. 7. sz. 12–28.
- Lapina Sz. N., Szemin Sz. I.: A szovjet társadalom agrár-történetének néhány vitás kérdése. ISzSzSzR 1964. 1. sz. 149–156.
- Kula W.: Víták a mai szovjet történetírásban az agrárkapitalizmus létrejöttének problémájáról. KH 1964. 1. sz. 137–142.
- Pasuto V. T.: Az agrárkérdés Oroszországban a mai burzsoá történetírás megvilágításában. VI 1964. 7. sz. 88–105.
- Vladimircov I. N.: Az 1962–1963-ban a szovjet társadalom történetéről írt munkák szemléje. ISzSzSzR 1964. 6. sz. 132–148.
- Gukovszkij A. I.: A szovjet társadalom történetének tudományos kidolgozása és a történeti segédanyagok. VI 1964. 2. sz. 49–62.
- Landa L. M.: A szovjet történetírás a belső-ázsiai nemzeti és állami határok kitűzéséről. ISzSzSzR 1964. 6. sz. 66–80.
- Ochmashki J.: A népi Litvánia megújulásának történetírása. KH 1964. 3. sz. 737–751.
- Limonov Ju. A.: Cikkgyűjtemények M. N. Tyihomirov akadémikus 70. születésnapja tiszteletére. ISzSzSzR 1964. 2. sz. 170–180.
- Carson G. B. Jr.: Újabb munkák Oroszország történetéről a tatároktól II. Katalinig terjedő időszakban. CHM VIII/3. (1964) 548–563.
- Szoszkin V. L.: Szibéria története. VAN 1964. 6. sz. 69–70. [Az ötkötetes történet előkészítése 1961 óta.]
- Tupolev B. M.: A Németország történetét tanulmányozó csoportban. VI 1964. 6. sz. 167–169. [A SZTA Történettudományi Intézetében 1961–1963.]
- Cejchan V., Svankmajer M.: A Szovjetunió történetének és a csehszlovák–orosz kapcsolatoknak a tanulmányozása Csehszlovákiában, 1960–1963. ISzSzSzR 1964. 3. sz. 210–214.
- Tyihvicskij Sz. L.: Az orosz–japán és szovjet–japán kapcsolatok a legújabb szovjet történetírásban. VI 1964. 2. sz. 117–125.
- Szirotkin V. G.: „A nemzetközi kapcsolatok tanulmányozására alakult Centrum” Párisban és kiadványai a Szovjetunió külpolitikájának kérdéseiről. ISzSzSzR 1964. 2. sz. 204–212.
- Volk Sz. Sz., Dzenyiszkevics A. R.: A reakciós burzsoá történetírás általános elméleti a Szovjetunió történetéről. VI 1964. 1. sz. 58–75.
- Minc I. I., Ioffe A. Je.: A szovjet korszak történetének meghamisítása az Ostforscherek irodalmában. VI 1964. 11. sz. 170–181.
- Jerusalimskij V., Csernov A.: A nyugat-német Ostforschung kritikája. (A Szovjetunió és az NDK történelmének tudományos ülésszaka.) NMI 1964. 5. sz. 168–171. [1964. jún. 9–11.]
- Tulcsinszkij M. R.: A múlt újáértelmezése. (A náci hagyatéka a bonni történetírásban a Szovjetunióról.) ISzSzSzR 1964. 3. sz. 190–209.
- Pasuto V. T.: A feudalizmus ismérvei és a múlt kísértetei. ISzSzSzR 1964. 2. sz. 189–204. [Stöckl, Russische Geschichte, Stuttgart 1962. c. könyvének margójára.]
- Wernicke A.: A Szovjetunió történetének tanulmányozására alakult Intézet 15. évi gyűlése. JGO 1964. 1. sz. 154–155. [München, 1963. júl. 16–17.]
- Rogov A. I.: Adalékok a Kievi Rusz történetéhez M. Strykowski krónikájában és ennek forrásai. KSzSz 42. (1964) 52–64.
- Poppe A.: Megjegyzések az orosz egyház történetének legregibb időszakáról. II. A perejaszlavi metropolita és a megállapodás a kovásztalan kenyérről. PH 1964. 4. 557–572. [1950–1970-es évek]
- Benesch W.: A kő mint építőanyagként való felhasználása a premodern Oroszországban, ennek mérve és potenciális kulturális jelentősége. CHM VIII/1. (1964) 160–167. [11–18. sz.]
- Kuhn W.: Plock németjogi város keletkezése. ZfO 1964. 1–2. sz. 1–30. [A 13. századtól]
- Strungaru D.: Az orosz eredetű legregibb román annales. RS X. (1964) 89–99. [1385]
- Asurbekij Sz. B.: Indiai kereskedők Azerbajdzsán és Sírán középkori városában. NAA 1964. 4. sz. 92–96.
- Tyihomirov M. N.: Moreai görögök a középkori Oroszországban. SzV 25. (1964) 166–175. [15. sz.]
- Lurje Ju. Sz.: Az orosz évkönyvírás új emlékei a 15. századból. ISzSzSzR 1964. 6. sz. 118–131.
- Klibanov A. I.: Az ember szabadságának eszméje az orosz eretnekek tanításaiban a 15. század végén és a 16. század elején. SzV 25. (1964) 216–227.
- Koreckij I. I.: A parasztok jobbágyorsba hajtása Oroszországban a 16. század végén és a 17. század elején. (Az 1601–1602. évi rendeletek gyakorlati megvalósításáról.) ISzSzSzR 1964. 3. sz. 67–88.
- Koreckij V.: A jobbágyrendszer kialakulása Oroszországban. VI 1964. 6. sz. 77–95.

- Florja B. N.*: Az orosz–flandriai kereskedelmi kapcsolatok a 16. században. SzV 26. (1964) 97–103.
- Ligi H., Tarek E.*: Észtország mezőgazdasága a 16–17. században. ISzSzsZR 1964. 5. sz. 41–59.
- Burgvej G. D.*: Az opricanyina az új történeti irodalomban. PIS 1964. 6. sz. 27–34.
- Fedoszejev P. N.*: Az orosz könyvnyomtatás 400. évfordulója. VAN 1964. 5. sz. 153–155.
- Tyihomirov M. N.*: Az orosz könyvnyomtatás kezdetei. VI 1964. 5. sz. 28–37.
- Zaszanszkij V. V.*: A polygrafia és a könyvnyomtatás fejlődése a Szovjet-hatalom éveiben. (Az oroszországi könyvnyomtatás 400. évfordulójára.) UIZs 1964. 1. sz. 60–64.
- Nyemirovskij Je. L.*: Mikor halt meg és hol van eltemetve Ivan Fjodorov, az első orosz nyomdász. VI 1964. 6. sz. 213–215. [1583]
- Koljada G.*: A román–ukrán nyomdászati kapcsolatok történetéből. 17. század. UIZs 1964. 1. sz. 99–102.
- Swan A.*: Az orosz zene a 17. században. JGO 1964. 2. sz. 161–167.
- Nazarov V. D.*: Vajon eredeti volt-e az 1607. márc. 9-i rendelet? VI 1964. 12. sz. 197–200.
- Neubaer H.*: Borisz Fjodorovics Godunov, JGO 1964. 3. sz. 321–330.
- Leitsch W.*: Oroszország története Romanov Mihály megválasztásától Pál meggyilkolásáig, 1613–1801. V. JGO 1964. 1. sz. 55–112.
- Bajburtyan V. A.*: Az új-dzsulfai kereskedők közvetítő szerepe Irán külpolitikai kapcsolataiban a nyugat-európai országokkal a 17. század elején. KSzINA 77. (1964) 20–29.
- Boqucka M.*: Az orosz búza az amszterdami piacon a 17. század első felében. (S. Hoszowski cikkének margójára.) PH 1964. 1. sz. 118–131.
- Szaharov A. N.*: A hérlét szerepe a 17. század parasztagazdaságában. ISzSzsZR 1964. 1. sz. 81–93.
- Csimi-Dordzsiev S. B.*: A 17. századi orosz–mongol gazdasági kapcsolatok történetéből. ISzSzsZR 1964. 2. sz. 151–156.
- Kadić A.*: Hurlj Križanić memorandum. JGO 1964. 3. sz. 331–349. [1641]
- Szaharov A. N.*: Antifeudális tendenciák az orosz falun a 17. században. VI 1964. 3. sz. 69–96.
- Sztyepanov I. V.*: Az 1670–1671. évi parasztháború történetéből. ISzSzsZR 1964. 2. sz. 144–151.
- Milceva A.*: Két dokumentum a 17. század második feléből Oroszország politikai kapcsolatáról Bulgáriával, Szerbiával és Romániával. IIIB 14–15. sz. (1964) 469–474.
- Sztecyk Je. I.*: Szamovigyeec krónikája – az ukrán történeti irodalom kiemelkedő emléke a 17. század második felében. UIZs 1964. 3. sz. 58–64.
- Tkacsenko N. M.*: A Balparti-Ukrajna társadalmi és gazdasági fejlődése a 17. század második felétől a 18. század kezdetéig. UIZs 1964. 1. sz. 77–81.
- Oreskova Sz. F.*: Az 1711. évi orosz–török háború és megvilágítása a mai török történetírásban. KSzINA 77. (1964) 118–129.
- Guszejnzade A. A.*: „bakhre” intézmény a 18–19. században. NAA 1964. 3. sz. 82–84. [Robot a Kaukázuson túl.]
- Artyemenkov M. N.*: A moszkvai manufaktúrák bér munkásai a 18. század 40–70-es éveiben. ISzSzsZR 1964. 2. sz. 133–144.
- Mavrogjin V. V.*: Az 1773–1775. évi oroszországi parasztháború fő problémái. VI 1964. 8. sz. 60–76.
- McConnell A.*: A császárnő és kegyeltje: II. Katalin és Ragyiszev. JMH 1964. 1. sz. 14–27.
- Hösch E.*: II. Katalin ún. „görgög terve”. JGO 1964. 2. sz. 168–206.
- Racsinszkij A. D.*: A Duna-menti síkságok népi betelepítése a 18. század utolsó negyedétől a 19. század kezdetéig. UIZs 1964. 3. sz. 97–101.
- Bolhotyginov N. N.*: Az orosz diplomácia és az USA függetlenségi háborúja 1775–1783-ban. ISzSzsZR 1964. 1. sz. 73–88.
- Plimak Je. G.*: A. N. Ragyiszev „Utazás Pétervárról Moszkvába” c. művének első német fordítása. 1793. ISzSzsZR 1964. 1. sz. 195–198.
- Paina E. Sz.*: A földesúri parasztok panasza a 19. század első felében mint történeti forrás. ISzSzsZR 1964. 6. sz. 110–117.
- Laptyeva L. P.*: Mi az igazság a cseh tavaknál az austerlitz csatában elszennvedett katasztrófából. VI 1964. 12. sz. 203–206.
- Vianu Al.*: Constantin Ypsilanti levelezése Oroszországgal, 1806. RS X. (1964) 467–470.
- Jacunszkij V. R.*: A kontinentális blokád hatása az orosz postóútparra. AHRF 175. (1964. jan. márc.) 65–77.
150. éve került Azerbajdzsán Oroszország kebelébe VAN 1964. 8. sz. 109–110. [Ünnepi ülésszak, ápr. 20–22.]
- Druzsinyina Je. I.*: Orosz–német kulturális kapcsolatok és az 1813. évi felszabadító háború. VI 1964. 3. sz. 170–179.
- Narocsnyickij A. L.*: A népek és kormányok az 1813. évi háborúban Németország felszabadításáért. VI 1964. 3. sz. 179–189.
- Raef M.*: Az 1812. évi hadjárat 150. évfordulója a szövetség történetírásában. JGO 1964. 2. sz. 247–260.
- Nyecsikina M. V.*: A „Gorbacevszkij jegyzetei” új kiadása az Egyesült Szlávok Társaságáról. ISzSzsZR 1964. 6. sz. 149–156. [1818/1823.]
- Rejtlyer G. M.*: A cukoripar monopolizálásának kezdetei a Jobbparti Ukrajnában. UIZs 1964. 3. sz. 83–84. [1820-as években.]
- Orlik O. V.*: Az 1830. évi francia forradalom orosz résztvevői és szemtanúi. ISzSzsZR 1964. 1. sz. 135–144.
- Kamenskij Z. A.*: A dialektikus eszmék fejlődése az orosz filozófiában a 19. század elején. VF 1964. 8. sz. 88–95.
- Bortnyikov A. I.*: A petravisták és a lengyel nemzeti felszabadító mozgalom. KSzISZ 42. (1964) 41–51.
- Tarasova V. M.*: N. I. Turkenyev – „Lutteroth”? ISzSzsZR 1964. 1. sz. 144–148. [Forradalmi író az 1830–60-as években.]
- Bojsenko V. A.*: A kievli illegális munka a Honvéd Háború éveiben. T. G. Sevszenko születésének 150. évfordulója. UIZs 1964. 1. sz. 12–21.
- Szarbej V. G.*: Az Október előtti bolsevik sajtó a nagy forradalmi demokratáról. UIZs 1964. 1. sz. 28–35. [T. G. Sevszenko.]
- Szancevics A. A. V.*: T. G. Sevszenko és az egyetemes történet kérdései. UIZs 1964. 1. sz. 35–46.
- M. Ju. Lermontov születésének 150. évfordulója. VAN 1964. 12. sz. 98–99.
- Jemeljanov Ju. N.*: Ogarjov születésének 150. évfordulójáról. ISzSzsZR 1964. 3. sz. 238–239.
- Iovcsuk M. T.*: N. P. Ogarjov világnézete és helye az orosz forradalmi gondolkodás történetében. VF 1964. 4. sz. 114–125.
- Nyikityin Sz. A.*: Vuk Karadžić Oroszországban. NNI 1964. 3. sz. 24–33.
- Vologin A. I.*: A. I. Herzen kísérlete szabad orosz nyomda alapítására Stuttgartban 1850-ben. ISzSzsZR 1964. 1. sz. 199–203.
- A nemzeti felszabadító mozgalom Oroszországban a 19. század második felében. ISzSzsZR 1964. 2. sz. 56–77.
- A nemzeti felszabadító mozgalom Oroszországban a 19. század második felében. ISzSzsZR 1964. 3. sz. 45–66. [Grúzia, Armenia, Azerbajdzsán, Ural-méltéke, Kazahsztán stb.]
- Copuin Fr.-X.*: Az éhínség és a parasztok költözése Oroszországban a 19. században. RHMC XI. (1964. ápr.–jún.) 127–144.
- Indova Je. I., Preobrazsenszkij A. A., Tyihonov Ju. A.*: A parasztek osztályharca és a burzsoáz viszonyok létrejötte Oroszországban. VI 1964. 12. sz. 27–53.
- Buligin I. A.*: A parasztság tökéletes rétegződése a reform előtti Oroszországban. ISzSzsZR 1964. 4. sz. 64–82.
- Gurszj I. A.*: Ukrajna a reform előtti Oroszország mezőgazdasági termelésében a 19. század 60–90-es éveiben. UIZs 1964. 6. sz. 39–50.
- Van Regemorter J. L.*: Az 1861. évi reform hatása a mezőgazdasági termékek áruteremtésére, kereskedelmére és kivitelére Délnyugat-Oroszországban 1861–1870. RH 88/CCXXXII (1964) 1–26.
- Franco Venturi és N. M. Druzsinyin levélváltása. ISzSzsZR 1964. 5. sz. 189–203. [1861 gazdasági következményeiről.]
- Gingyin I. F.*: Az államkapitalizmus Oroszországban a monopolista időszak előtt. VI 1964. 9. sz. 72–95.
- Lisjanszkij A. Sz.*: A Huzhes-féle gyár megalapítása. ISzSzsZR 1964. 5. sz. 150–159. [1869–]

- Kogan L. A.: Az orosz népi szabad gondolkodás a 19. század 60-as éveiben. VF 1964. 6. sz. 110–117.
- Kieniewicz S.: Egy epizód a lengyel–orosz barátság történetéből, 1863. PH 1964. 2. sz. 267–274.
- Wauryskova M.: A lengyelek és a Nyecsajev-per. F. Romaniukowa „A lengyel radikális demokráta, 1863–1875” c. könyvének márgójára. PH 1964. 4. sz. 660–668.
- Szokolov O. Filippov P.: Az I. Internacionálé és Oroszország. Kom 1964. 14. sz. 108–115.
- Itjenberg B. Sz.: Az I. Internacionálé és az orosz társadalom. VI 1964. 8. sz. 14–27.
- Szeleznyev K. L.: Az I. Internacionálé és a forradalmi mozgalom Oroszországban a 19. században. ISzSzsR 1964. 4. sz. 3–28.
- Inglezi R. M., Mendelszon V. I.: Az I. Internacionálé, a párizsi kommun és a 19. század 60–70-es évei orosz forradalmi mozgalma. A szovjet irodalom szemléje. ISzSzsR 1964. 4. sz. 104–113.
- Knyiznyik-Vetrov I. Sz.: Az I. Internacionálé kapcsolata Oroszországgal. ISzSzsR 1964. 4. sz. 91–97.
- Zsujkov G. Sz.: Új adatok az I. Internacionálé orosz szekciójának tevékenységéről. ISzSzsR 1964. 4. sz. 83–91.
- Bacsinzki A. D.: Az I. Internacionálé és Ukrajna. UIZs 1964. 5. sz. 24–33.
- Perelman M. B.: Pjotr Morozov a munkás forradalmár. ISzSzsR 1964. 1. sz. 127–135. [1864–1901]
- Janguzon Z. S.: A munkások harcosa. VIK 1964. 10. sz. 96–101. [P. V. Tocsizskij, az első pétérvári marxista körök egyik kezdeményezője 1864–1918.]
- Tanty M. I.: Az oroszországi szláv bizottságok kapcsolata Ausztria-Magyarország szlávjaival, 1868–1875. KH 1964. 1. sz. 59–78.
- Grigorjev I. K.: A „Narodnoje Gyelo” lap ismeretlen melléklete. ISzSzsR 1964. 4. sz. 103. [1868–1870]
- Vallois H.: P. Broca utazása 1879-ben Oroszországban. A napló kiadatlan kéziratáról. SzE 1964. 2. sz. 70–77.
- Alekszejev V. P.: Paul Broca és naplója. SzE 1964. 2. sz. 77–80.
- Tkacsenko P. Sz.: A Zemlja i Volja, a forradalmi narodnyikok központi szerve. VI 1964. 12. sz. 194–197.
- Volk Sz. Sz.: „A Munka Felszabadítása” csoport első csoportjának történetéhez. [Új dokumentumok alapján.] ISzSzsR 1964. 1. sz. 116–126. [1881–1883.]
- Tyitarenko Sz. L.: A bolsevizmus létrejötte. (Az SzKP Története I. kötetének megjelenése alkalmából.) VI 1964. 9. sz. 36–46. [1883–1903]
- Verhoveev I. P.: A munkásmozgalom kezdetei és a marxizmus elterjedése Oroszországban. VIK 1964. 8. sz. 71–81.
- Batiev Sz. G.: A tatár dzsadicizmus fejlődése. ISzSzsR 1964. 4. sz. 53–63.
- Sur L. A.: A diplomáciai kapcsolatok felvétele Oroszország és a latinamerikai országok között. (A Sz. Junyin tevékenysége Dél-Amerikában.) VI 1964. 8. sz. 211–215. [1884–1889]
- Luckij Je. A.: Új kutatások az oroszországi agrárkérdésről. (Imperializmus korszaka.) VI 1964. 2. sz. 130–145.
- Dulov V. I., Tyukankin V. G.: A kapitalizmus fejlődésének útjai Szibéria mezőgazdaságában. VI 1964. 4. sz. 45–60.
- Sternberg Ja. I.: Je. G. Bartjyenev és a Brusnyev-féle szervezet kapcsolata a magyar szociáldemokratákkal. ISzSzsR 1964. 4. sz. 98–102. [1890]
- Seserbatjuk I.: A nyugat-galiciai ukránok kivándorlása Oroszországba, 1892. UIZs 1964. 6. sz. 101–103.
- Korolcsuk E. A.: A lenini „Harci szövetség a munkások által felfszabadítására” agitációs tevékenysége. VIK 1964. 10. sz. 61–71.
- Szuszlova F. M.: A pétérvári „Harci Szövetség a Munka felszabadítására” megalakulásának történetéhez. VIK 1964. 2. sz. 89–94. [1895]
- Trapeznikov Sz. P.: Az OSZDMP első agrárprogramja. VIK 1964. 1. sz. 51–56.
- Donij N. R., Gorbunova M. I.: Lenin levelezése Ukrajna szociáldemokrata szervezeteivel, 1901–1905. VIK 1964. 5. sz. 39–48.
- Zerin V. Ja.: Hogyan dolgozta ki Lenin a szocializmus Szovjetunióban való felépítésének tervét. VIK 1964. 5. sz. 49–58.
- Anyagok az oroszországi szociáldemokrata szervezetekről az OSZDMP II. kongresszusának előestéjén. VIK 1964. 2. sz. 113–126; 3. sz. 100–106; 5. sz. 86–93; 6. sz. 74–85.
- P. Kropotkin egy kiadatlan levele Max Nettlauhoz. Kiadja: D. Novak. IRSH 1964. 2. sz. 268–285. [1902]
- Cecil L. J. R.: Szén a meghalásra ítélt flottának. AHR LXIX/4. (1964. jún.) 990–1005. [A japánok támadása Porth Arthur ellen, 1904.]
- Kuznyecov N. I.: Az OSZDMP külföldi szervezeteinek Bizottsága 1905-ben. VIK 1964. 3. sz. 87–90.
- Ugarov I. F., Jakovlev N. N.: „Az 1905–1907. évi orosz forradalom” dokumentumainak és anyagainak publikálásáról. ISzSzsR 1964. 1. sz. 156–166.
- Nyikityin L. N.: A párt az első oroszországi forradalom idején, 1905–1907. VIK 1964. 10. sz. 87–94.
- Lepko I. V.: Az orosz munkásoksztyál és a csuvas parasztság 1905–1907-ben. ISzSzsR 1964. 2. sz. 126–133.
- Szohan P. Sz.: Az első bolgár újság Oroszországban. IP 1962. 5. sz. 101–105. [1907. Bigarszka Misl, Odessza]
- Az utolsó cár utolsó kegyence. VI 1964. 10. sz. 117–135.; 12. sz. 90–103. [Rasputyin]
- Jakusina A. P.: A bolsevikok párizsi értekezlete, 1911 december. VIK 1964. 12. sz. 39–49.
- Az OSZDMP KP levelezése a bolsevik helyi szervezetekkel, 1911–1912. VIK 1964. 10. sz. 72–86.
- Jerusalimskij A. F.: Az orosz proletariátus május elsejei sztrájkjai 1912-ben. VI 1964. 1. sz. 210–214.
- Gurevics M. M.: A Jarosinszkij pénzorszop történetéhez. UIZs 1964. 3. sz. 88–89. [1913–17]
- Kocsásvili K. M.: A forradalmi múltból. Emlékezők. VIK 1964. 8. sz. 92–97. [1914–1916]
- Csigrinszkij M. Sz.: Az OSZDMP Orosz Bizottsága az első világháború kezdetén. VIK 1964. 3. sz. 91–92.
- Sztrazsasz A. S.: „Oberost Land” és a németek keleti célja az első világháború éveiben. VI 1964. 8. sz. 49–59.
- Maszumjan Sz. Ja.: Az 1914. évi bakui sztrájk. UIZs 1964. 6. sz. 97–101.
- Lejberov I. P.: A forradalmi helyzet létrejötte Oroszországban az első világháború éveiben, 1915 júl.–szeptember. ISzSzsR 1964. 6. sz. 33–59.
- Tyemkin Ja. G.: Hogyan leplezte le Lenin a „baloldali” szektásságot az első világháború éveiben. VIK 1964. 8. sz. 3–16.
- Lejberov I. P.: A pétérvári proletariátus forradalmi akciói az első világháború és a februári forradalom éveiben. VI 1964. 2. sz. 63–77.
- Osztpova Je. Sz.: Az egyház és az Ideiglenes Kormány. VI 1964. 6. sz. 65–76.
- Lavericev V. Ja.: Az orosz monopolisták és a Kornilov-összeesküvés. VI 1964. 4. sz. 32–44.
- Alekszejeva M. I.: Az „Okopnaja Pravda” és az „Otkliki Pravdi” lapok harca a katonatömegek megnyeréséért az 1917 júliusi napok után. VIK 1964. 5. sz. 59–63.
- Minc I. I.: Lenin és a fegyveres felkelés győzelme Péterváron. VIK 1964. 11. sz. 3–15.
- Szalvin N. F.: A felső rétegek válsága az Októberi Forradalom előestéjén. ISzSzsR 1964. 6. sz. 3–21.
- Kovaljov A. M.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom – a kapitalizmusról a szocializmusra való áttérés kezdete. VIK 1964. 3. sz. 81–86.
- Zsdanovszkaja Z. V.: A bolsevikok Október előtti napjai, mint az SzKP történetének forrása. VIK 1964. 1. sz. 110–119.
- Csernih A. G.: Lenin és az Októberrel a szovjet hatalomról szóló irodalom. ISzSzsR 1964. 2. sz. 3–13.
- Burganov A. H.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom történetének periodizálásához. ISzSzsR 1964. 3. sz. 3–16.
- Tyihonova Z. N.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom résztvevőinek kérdőíve mint történeti forrás. VIK 1964. 11. sz. 99–103.
- Plaszkin R. Ju.: Egyházi ellenforradalom Október napjaiban. VI 1964. 11. sz. 45–52.
- Kononov Ju. F.: Egyházi emberek harca a szovjet-hatalom ellen, 1917–1922. PIS 1964. 4. sz. 26–34.
- Zlokazov G. I.: A petrográdi szovjet megalakítása. ISzSzsR 1964. 5. sz. 103–111.
- Artymov Sz. A.: A petrográdi szovjet összetétele 1917. márciusában. ISzSzsR 1964. 5. sz. 112–128.

- Anyikejev V. V.*: Az OSzD(b)MP harci szervezetei 1917-ben. VIK 1964. 1. sz. 109–117.
- Gavrilov L. M., Kutuzov V. V.*: Az orosz hadsereg levelezése 1917. okt. 25-én. ISzSzsZR 1964. 2. sz. 87–91.
- Sorlin P.*: Lenin és a parasztkérdés 1917-ben. Ann 1964. 2. sz. 250–280.
- Garekól V. Sz., Jurilin G. M.*: A déli területi népgazdasági tanács megalakulása, 1917–1918. ISzSzsZR 1964. 2. sz. 113–117.
- Irosnyikov M. P.*: A Külügyi Népbiztosság megszervezésének történetéből. ISzSzsZR 1964. 1. sz. 105–116. [1917]
- Szidorov A. L.*: Értékes lelet. („A Kokovcov per” jegyzőkönyve.) VI 1964. 2. sz. 94–111.; 4. sz. 94–117.
- Itkin M. L., Szelickij V. I., Csernomaz I. S.*: A mai szovjet történetírás az 1917–1918. évi munkásfelügyeletről. VI 1964. 11. sz. 20–44.
- Krutalevics V. A.*: A közoktatás történetéhez a Belorussz SzSzsR-ben. VI 1964. 7. sz. 33–46. [1917–1918]
- Voronyin A. P.*: Részt vett-e M. V. Frunze a decemberi fegyveres felkelésben Moszkvában? VI 1964. 7. sz. 206.
- Bargin N. F.*: A polgárháború és a külföldi intervenció Szibériában. Az irodalom szemléje. ISzSzsZR 1964. 4. sz. 140–155.
- Selezov D. K.*: A polgárháború és a katonai intervenció szovjet történetírása. VI 1964. 2. sz. 22–48.
- Serman I. L.*: A polgárháború és a külföldi katonai intervenció a 20-as évek történeti irodalmának megvilágításában. UIZs 1964. 1. sz. 129–135.
- Kljackin Sz. M.*: Néhány statisztikai adat a dolgozók mozgósításáról a Vörös Hadseregbe 1918–1920-ban. VI 1964. 7. sz. 207–211.
- Selezov L. K.*: A szovjet történeti irodalom a nemzeti közli proletariátus és Szovjet-Oroszország közötti szolidaritásról 1917–1920. NNI 1964. 3. sz. 113–124.
- Vaszilov A. M.*: A román front katonáinak harca a bolsevikok vezetése alatt a Szovjet hatalomért, 1917. okt.–1918. jan. UIZs 1964. 1. sz. 70–77.
- Viljamsz V. E.*: Az amerikai intervenció Oroszországban 1917–1920-ban. ISzSzsZR 1964. 4. sz. 166–194.
- Szedov K. I.*: Vita a távolkeleti partizánmozgalom történetének néhány kérdéséről, 1918–1922. VI 1964. 5. sz. 156–169.
- Williams W. E.*: A szövetségesek politikája a baltikumi szabadságharcban szemben 1918–1919-ben. VFZg 1964. 2. sz. 147–169.
- Dusenynkin V. V.*: A proletár marsall. (Lapok V. K. Bljuher életéből és tevékenységéből.) VIK 1964. 11. sz. 86–90.
- Piha D. D., V. K. Bljuher* tábornok Ukrajnában. (Születésének 75. évfordulójára.) UIZs 1964. 6. sz. 115–119.
- Donyij N. R.*: A Szervező Bizottság tevékenysége az Ukrán KP I. kongresszusának összehívásáért. UIZs 1964. 5. sz. 43–57.
- Kirijenko Ju. K.*: A kozák frontcsapatok kamencei kongresszusa. ISzSzsZR 1964. 5. sz. 128–139. [1918. jan. 19.]
- Geller I. I.*: Lenin és a katonaiskolások a Kremlben. VIK 1964. 11. sz. 81–85. [1918. végétől]
- Kolesznyikov A. K.*: Lenin harca az operatív és gyakorlati szervezési munkáért. VIK 1964. 11. sz. 16–27.
- Konjajev A. I.*: Állami ellenőrzés a Szovjet hatalom első éveiben. ISzSzsZR 1964. 1. sz. 30–51.
- Szmirnov P. Sz.*: A párt politikájának néhány kérdése a katonai építésben, 1918–1925. VIK 1964. 2. sz. 42–53.
- Drobizsev V. Z.*: Az ipar szocialista társadalmisítása a Szovjetunióban. (Az 1918. évi ipari összeírás anyaga alapján.) VI 1964. 6. sz. 43–64.
- Skaratan O. I.*: A Szovjetunió munkáosztyálynak anyagi jóléte a kapitalizmusról a szocializmusra való átmenet időszakában. (Leningrád anyaga alapján) ISzSzsZR 1964. 3. sz. 17–44.
- Szerjuzna N. G.*: Lenin harca a nemzetközi munkás- és kommunista mozgalomban levő dogmatizmus és szektarizmus ellen, 1919–22. NNI 1964. 2. sz. 12–28.
- Ribakov M. V.*: Az OK(b)P VIII. kongresszusa és a pártprogram. VIK 1964. 3. sz. 40–52.
- Golovacs F. V.*: Az USzSzsR szovhozainak történetéből, 1919–1921. UIZs 1964. 5. sz. 96–97.
- Najda Sz. F., Frejliher D. Ja.*: A kommunista szombatok történetírásának néhány kérdéséről. VIK 1964. 6. sz. 112–118.
- Sirinja K. K.*: A Kommunista Internacionálé és a demokráciáért való harc, 1919–1923. VIK 1964. 8. sz. 53–67.
- Fjodorova T. Sz.*: A dnyeperi páncélvonat hadosztály harcai Ukrajnában, 1919. UIZs 1964. 1. sz. 87–91.
- Kronyik A. L.*: A szovjetellenes akció kudarcra Vilnyuszban 1919. január végén. ISzSzsZR 1964. 5. sz. 139–149.
- Szimonyenko R. G.*: Az antant imperialista politikája és az USA magatartása Ukrajna iránt, 1919 második fele – 1920 eleje. UIZs 1964. 3. sz. 69–76.
- Tyemirgalijev K. Je.*: Lenin és Kazahsztan közlekedési helyreállításai, 1919–1920. ISzSzsZR 1964. 2. sz. 14–23.
- Vercsenko Ju. N.*: Fontos szakasz a lenini Komszomol történetében. VIK 1964. 3. sz. 27–39. [Alapításának 45. évé]
- Kosarnij I. Ja.*: Az Ukrán SzSzsR nyugati területi munkásai kulturális-technikai színterületének felépítése. UIZs 1964. 4. sz. 39–49. [A 25. évfordulóra]
- Galusko Je. M., Dudikevics B. K.*: Nyugat-Ukrajna Kommunista Pártja – a nyugatukrán dolgozók Nyugat-Ukrajna újraegyesítéséért vívott harcának szervezője. UIZs 1964. 4. sz. 50–57.
- Blöh B. A.*: Az USA imperialisták szerepe a Vrangelféle akció megszervezésében. ISzSzsZR 1964. 5. sz. 29–40.
- Kolesznyik N. K.*: A pártönkivüli munkások és parasztok konferenciája 1920-ban. UIZs 1964. 3. sz. 63–69.
- Krilov L. I.*: A parasztpártok szerepe és helye a szocializmus győzelméért folyó harcban. VIK 1964. 5. sz. 25–38. [1920 óta]
- Bucsinszkij P. P., Konovalov M. A.*: Az UK(b)P harca a trockizmus ellen a 20-as évek elején. UIZs 1964. 4. sz. 15–27.
- Koljak T. N.*: A népgazdaság vegyiparának történetéből. UIZs 1964. 4. sz. 69–75. [20-as évek]
- Kucserov M. K.*: Kelet-Galicia KP – a szovjet építés szervezője 1920-ban. UIZs 1964. 4. sz. 80–87.
- Csirkó V. A.*: Az USzSzsR diplomáciai missziója az OSzSzsZK-ba, 1921. UIZs 1964. 5. sz. 34–42.
- Genkina E. B.*: Lenin és az új gazdaságpolitikára (nep) való áttérés, VI 1964. 5. sz. 3–27.
- Primerov Ju. N.*: Harc a Pjatakov csoport-frakcióval a Donyec medencében (a X. és XI. pártkongresszus között). UIZs 1964. 3. sz. 100–103.
- Dmitrenko V. P.*: A szovjet állam harca a falusi piac megszerzéséért a „Nep” első éveiben. VI 1964. 9. sz. 57–71.
- Farbirovics Sz. Ja.*: A moszkvai szovjet pártfrakciója a „Nep” első éveiben, 1921–1923. VIK 1964. 12. sz. 50–58.
- Morozov L. F.*: A nepman-burzsoázia elleni harc történetének periodizációjához. VI 1964. 12. sz. 3–17.
- Lomaszvilij P. N.*: A szocializmus építésének sajátosságai a Kaukázusban, 1921–1936. VIK 1964. 5. sz. 94–101.
- Poljakov Ju. A.*: A Szovjetunió mezőgazdasága helyreállításának kezdetei, 1921–1922. ISzSzsZR 1964. 4. sz. 29–52.
- Kaszjanyenko V. I.*: Gazdasági és technikai kapcsolatok a Szovjetunió és az USA között a 20–30-as években. NNI 1964. 6. sz. 80–86.
- Prokova L. I.*: Lenin és az Orosz–Amerikai Ipari Szövetkezet. VIK 1964. 4. sz. 63–66. [1921–1922, Russian–American Industrial Corporation.]
- Usztynov V. M.*: Az OK(b)P KB közpásziai irodájának megalakítása és szerepe Turkesztán, Bukhara és Horezm gazdasági együttműködésének megteremtésében, 1922–1923. VIK 1964. 7. sz. 94–98.
- Korzhicina T. P.*: A Jakut ASzSzsR megalakulása, 1922–1923. ISzSzsZR 1964. 1. sz. 94–105.
- Jurgensz B. A.*: Karélia a GOELRO tervben. ISzSzsZR 1964. 2. sz. 118–125. [1923–28]
- Hudaverdijev Ja. H.*: A lenini öntözési terv megvalósítása a gyakorlatban. VIK 1964. 10. sz. 3–13. [A Turkmen SzSzsR és a Turkmen KP megalapításának 40. évfordulójára.]
- Iovlev A. M.*: A pártszervezetek harca az egyszemélyi

- vezetésre való áttérésért a Vörös Hadseregben, 1924–1931. VIK 1964. 12. sz. 27–38.
- Harc az alkotó marxizmus győzelméért. (A Kommunizist folyóirat 40. évfordulójára.) VIK 1964. 4. sz. 70–76.
- Martjanov K. F.: A tatárbari felkelés 40. évfordulójára. UIZs 1964. 5. sz. 132–135.
- Mohov N. A.: Szovjet Moldávia 40 éve. UIZs 1964. 5. sz. 15–23.
- Cornovan D. Sz.: Az SzKP harci osztagának dicső jubileuma. VIK 1964. 10. sz. 35–43. [A Moldvai SzSZK és a Moldvai KP megalakításának 40 éve.] Az OK(b)P XIII. kongresszusa. VIK 1964. 5. sz. 3–15. [1924. máj. 23–31.]
- Szultanova Je. A.: A leningrádi kommunisták harca a mezőgazdaság szocialista átalakításáért 1925–1930-ban. (A Leningrádi Pártarchívum anyagának szemléje.) VIK 1964. 5. sz. 102–106.
- Szmirnov A. Sz.: A Kommunista Párt harca a szocializmus szovjetunióbeli felépítése lenini tervének megvalósításáért. (1925–1937). VIK 1964. 6. sz. 53–63.
- Berjovszuk M. D.: Az Ukrán KP rendszabályai a szegényparaszt-bizottságok szervezeti és politikai megerősítéséért, 1925. UIZs 1964. 1. sz. 64–69.
- Oezov K.: A szovjet–iráni gazdaság kapcsolatok. KSzINA 81. (1964) 90–95. [1925–]
- Kolomijcsenko I. I.: Az Ukrán KP harca a trockista-zinovjevista pártellenes blokk ellen, 1926–1927. UIZs 1964. 6. sz. 26–38.
- Vagunov F. M.: A párt összetételének szabályozása 1928–1929-ben. VIK 1964. 6. sz. 65–70.
- Szidorov V. A.: Rendszabályok a volt kulákok munkára való átneveléséről. VI 1964. 11. sz. 53–64. [1929. dec. —]
- Kocsarti T. K.: A mezőgazdaság kollektivizálásának néhány kérdése Azerbajdzsánban, 1929–1931. VIK 1964. 8. sz. 60–70.
- Sarlag G. N.: Ukrajna munkásosztályának segítése a kolhozok termelőtevékenységének megerősítésében (1929 ősz – 1930 tavasz) UIZs 1964. 3. sz. 90–93.
- Kaszjanvenko V. I.: A Párt tevékenysége az ipar technikai átszervezéséért, 1929–1932. VIK 1964. 11. sz. 28–41.
- Lammers D. N.: A második munkáspárti kormány és a Szovjetunióval való kapcsolat helyreállítása, 1929. BIHR XXXVII/95. (1964) 60–72.
- Az OK(b)P KB politbiro bizottságának munkája a teljes kollektivizálás kérdésében. VIK 1964. 1. sz. 32–43.
- Zelenyin I. Je.: A kolhozok és a mezőgazdaság a Szovjetunióban 1933–1935-ben. ISzSzSzR 1964. 5. sz. 3–28.
- Babko Ju. V.: Az ukrán párt szervezetek sorainak megtszítítása 1933–1934-ben. UIZs 1964. 3. sz. 94–99.
- Tyeszja M. D.: Ukrajna falusi szovjeteinek szerepe a kolhozrendszer megerősítésében. 1933–1934. UIZs 1964. 3. sz. 84–88.
- Ordovszka G. M., Jackio P. M.: Nyugat-Ukrajna Kommunista Pártjának IV. kongresszusa. (A 30. évfordulóra.) UIZs 1964. 6. sz. 126–130.
- Jazkova A. A.: A diplomáciai kapcsolatok felállítás a Szovjetunió és Románia között 1934-ben. NNI 1964. 6. sz. 64–71.
- Szircova Sz. M.: Ukrajna munkásosztálya a gazdasági építésben. 1937–1941. jún. UIZs 1964. 4. sz. 100–104.
- Ekszejn A. E.: A párt irányító munkája a vaskohászat fejlesztésében a háború előtti időszakban, 1937–1941. VIK 1964. 11. sz. 68–80.
- Alekszandrov I. A., Kolyelnikov P. I.: A személyi kultuszról és a vezető tekintélyéről. VIK 1964. 8. sz. 29–43.
- Berti G.: A bolsevik párt és Sztálin dominálása. IGSS 1964. 1. sz. 121–136.
- Bronszkij Sz.: A társadalmi-gazdasági viszonyok Volhniában a második világháború előestéjén. UIZs 1964. 6. sz. 62–69.
- M. J. szkij I. M.: A második világháború kezdete. (Emlékezések). ISzSzSzR 1964. 1. sz. 89–105.
- Szamszonov A. M., Kurszonov A. A.: A szovjet emberek harca a német-fasiszta területek ellen. Az irodalom szemléje. VI 1964. 12. sz. 104–111.
- Kolotuha Ja. Ja.: Ukrajna újraegyesítése. UIZs 1964. 4. sz. 28–39. [25. évford.]
- Zamlinuskij A. V.: A német fasiszta megszállók elleni harc Volhniában. UIZs 1964. 5. sz. 74–78.
- Jacenko V. D.: Az ukrán K(b)P a komszomol ifjúság illegális munkájának szervezője, 1941–1944. UIZs 1964. 5. sz. 67–73.
- Seccenko F. P.: Antifasiszta akciók a német megszálló csapatoknál Ukrajnában, 1941–1944. UIZs 1964. 5. sz. 78–84.
- Kljakov V.: A jugoszláv népek felszabadító harca és az olaszok részvétele a Szovjetunió elleni harcban. JIC 1964. 4. sz. 73–92.
- Pogrebnoj N. G.: A német antifasiszták részvétele a hitlerista rablók ellen a Nagy Honvédó Háború éveiben. UIZs 1964. 3. sz. 64–69.
- Babij M. L.: Az antifasiszta harc pártvezetése Vinnyca környékén. UIZs 1964. 3. sz. 41–49. [1941–44.]
- Nyemjatij V. M.: Az illegális párt létrehozása és tevékenysége. Dél-Ukrajnában, 1941–1944. UIZs 1964. 3. sz. 34–40.
- Adler-Bresse Mlle.: Német feljegyzések a partizánháborúról. RHDGM XIV/53. (1964) 51–60.
- Szovjet emberek részvétele az ellenállási mozgalomban Franciaország északi és keleti részén a második világháború éveiben. NNI 1964. 4. sz. 118–129.
- Tyihonov Z. N.: Vaszilij Porik – az ellenállási mozgalom hőse Franciaországban a fasiszta megszállás idején. NNI 1964. 3. sz. 94–95.
- Parfenov I. I.: Gómel védelme 1941. júl.–aug.-ban. ISzSzSzR 1964. 3. sz. 89–98.
- Borisov B. A.: Egy városi bizottsági párttitkár feljegyzéséből. VIK 1964. 6. sz. 95–103. [1942–1943.]
- Bucko N. A.: Pártéptés Ukrajnában a Nagy Honvédó Háború idején. 1942 dec. – 1945. UIZs 1964. 3. sz. 24–34.
- Pocsanij Sz. Z.: A belorussz földalatti párt szervezetek tanulmányozásához. VIK 1964. 12. sz. 71–79.
- Vasziljev A. F.: A párt politikai munkájának átszervezése az uráli üzemekben a Nagy Honvédó Háborúval kapcsolatban. VIK 1964. 8. sz. 50–59.
- Illerickaja I. E.: Ki volt az első között a Vörös Hadsereg tagjai közt? VI 1964. 12. sz. 201–203.
- Rafikov E. A.: A Vörös Hadsereg pártvezeteteinek megerősítése a Nagy Honvédó Háború első időszakában. VIK 1964. 3. sz. 68–80.
- Koval M. V.: Az Ukrán SzSZK kulturális és tudományos kapcsolata a külföldi országokkal a Nagy Honvédó Háború éveiben. UIZs 1964. 3. sz. 90–94.
- Stadelmaier Fr.: Roosevelt orosz politikája 1943–1945-ben. GWU 1964. 8. sz. 493–500.
- Mollmann G.: Az amerikai–szovjet fegyvertársulás a második világháborúban. GWU 1964. 3. sz. 164–179.
- Lavrinovics M. I.: Az Ukrán SzSZK pártvezeteteinek tevékenysége a mezőgazdaság helyreállítása érdekében, 1943–1945. UIZs 1964. 1. sz. 55–60.
- Kozmin A. F., Hudjakova N. D.: A Kommunista Párt a német-fasiszta csapatok Leningrád alatti szétzúzásának szervezője, 1944. VIK 1964. 1. sz. 23–31.
- Kurnoszova N. M.: A nyugat-szibériai asszonyok munkahőstettei a Nagy Honvédó Háború éveiben. ISzSzSzR 1964. 3. sz. 98–104.
- Vasziljev A. F.: A szovjet nép munkahőstette a Nagy Honvédó Háborúban. PIS 1964. 4. sz. 14–25.
- Kozibajev M., Zsumaszszultanov A.: Kazahsztán dolgozóinak részvétele a Donyec-mérséce helyreállításában a Nagy Honvédó Háború éveiben. UIZs 1964. 1. sz. 51–55.
- Kumanyev G. A.: A Szovjetunió népgazdaságának építése és helyreállítása a Nagy Honvédó Háború éveiben. ISzSzSzR 1964. 4. sz. 223–224. [Konferencia az SzTA Történettud. Intézetében, 1964. febr. 16.]
- Gyenyiszenko P. I.: A gazdaság és kultúra helyreállítása a nyugati vidékeken, 1944–1945. UIZs 1964. 5. sz. 90–94.
- Melesko V. I.: Tudományos ülésszak Belorusszia német-fasiszta alól felszabadulásának 20. évfordulóján. ISzSzSzR 1964. 6. sz. 215–216.
- Tyelegin K. F.: A Belorusszia felszabadításért vívott harcokban. VIK 1964. 6. sz. 86–95. [20. évford.]
- Dubinszkij A. M.: A Szovjetunió szerepe a háború befutó szakaszában a Csendes Óceánban, 1945. NNI 1964. 5. sz. 58–67.

- Kudlaj A. Sz.:** A munkásosztály kulturális-technikai színvonalának emelkedése a háború utáni időszakban, 1945–1953. UIZs 1964. 4. sz. 63–68.
- Kovalcsuk A. Sz.:** Az Ukrán SzSZK nehézipari munkásai közötti szocialista verseny fejlődésének néhány kérdése, 1946–1950. UIZs 1964. 1. sz. 82–85.
- Anatoljev A. A.:** Hogyan vezette a párt azt a folyamatot, melynek során a Szovjetunió régebben elmaradt népei a kapitalizmus kikerülésével áttértek a szocializmusra. VIK 1964. 4. sz. 90–108.
- Dzsunuszov M. Sz.:** A KPSz harca a Szovjetunió korában elmaradt népei nem-kapitalista fejlődésének megvalósításáért. VIK 1964. 1. sz. 100–109.
- Szajahov F. L.:** Hogyan tért át a baskir nép a szocializmusra a kapitalizmus elkerülésével. VIK 1964. 6. sz. 104–111.
- Gurvics I. Sz.:** Még egyszer az északi és távol-keleti kis népek áttéréséről a szocializmusra. VIK 1964. 9. sz. 100–106.
- Bilsaj V. L.:** A Szovjet-Kelet asszonyainak felszabadítása és a régebben elmaradt szovjet népek áttérése a szocializmusra. VIK 1964. 10. sz. 102–108.
- Perevoscsikov I. V.:** Az udmurt nép áttérése a szocializmusra a kapitalizmus megkerülésével. VIK 1964. 11. sz. 94–98.
- Bogogyisz I. P.:** A szocialista építés néhány kérdése az Ukrán SzSZK nyugati területein. UIZs 1964. 6. sz. 55–62.
- Ergasov Sz. B.:** Tadzsiszktán KP-jának harca a lenini elektrifikálási terv megvalósításáért. VIK 1964. 10. sz. 14–23.
- Hudavertjev N. D.:** Üzbekisztán KP-jának harca a gyapottermesztés fellendítéséért. VIK 1964. 10. sz. 24–34.
- Hudjak R. A.:** A Donyec-medence bányászai szakképzetségének és kulturális színvonalának emelkedése. 1951–1955. UIZs 1964. 3. sz. 86–90.
- Borovikov G. A.:** Ukrajna pártszervezeteinek rendszályaival a takarmánybázisért az állattenyésztés számára, 1953–1958. UIZs 1964. 3. sz. 81–82.
- Goruk V. V.:** A haladó tapasztalat propagálása és bevezetése a mezőgazdaságban, 1953–1963. UIZs 1964. 3. sz. 50–57.
- Zaguzin P. B.:** A szüzföldek megművelése Burjátijában. ISzSzsZR 1964. 4. sz. 127–131. [1953–1963]
- Juhnovics D. I.:** Az Ukrán SzSZK munkásosztályának szerepe a Kazahsztáni szüzföldek anyagi-technikai fejlesztésében, 1954–1962. UIZs 1964. 3. sz. 57–62.
- Korolov N. V.:** A falusi ipari káderek 1953–1963-ban. ISzSzsZR 1964. 2. sz. 33–55.
- Barszukov N. A.:** A Szovjetunió a népgazdaság nagymérvű fellendítéséért és a szocializmus építésének befejezéséért folytatott harc időszakában, 1953–1958. PIS 1964. 3. sz. 19–30.
- Tkacsenko A. Sz.:** A pártszervezetek politikai tömegmunkája a széniparban 1953–1958-ban. (A Donyec-terület anyaga alapján) UIZs 1964. 1. sz. 47–51.
- Pantylejcsuk A. A.:** Az ukrainai mezőgazdasági gépgyárak hozzájárulása a mezőgazdaság technikai-anyag bázisának megerősítéséhez 1953–1962. UIZs 1964. 3. sz. 48–54.
- Latkin V. R., Uszikov R. A.:** Az SzKP szeptemberi plénuma határozatainak teljesítéséért, 1953–1958. VIK 1964. 7. sz. 99–103.
- Sitarov G. I.:** A pártvezetés kollektív volta lenini alapelveinek helyreállítása és fejlődése, 1953–1963. VIK 1964. 7. sz. 29–42.
- Mironov N. R.:** A szocialista törvényesség lenini elveinek visszaállítása és továbbfejlesztése, 1953–1963. VIK 1964. 2. sz. 17–29.
- Messzenin M. M.:** A pártépítés a Donyec-medencében 1953–1956-ban. UIZs 1964. 5. sz. 95–96.
- Szericsenov Ja. M.:** Az ukrainai komszomol szervezetek tevékenysége az ifjúság nevelése terén a XX. és XXII. kongresszus között. UIZs 1964. 3. sz. 26–37.
- Zak L. M.:** A Szovjetunió kulturális építésének története a szovjet történetírásban (1956–1963). VIK 1964. 2. sz. 3–21.
- Szokolova K. I.:** Moszkva pártszervezetei az ifjúság munkaaktivitásának emeléséért folyó harcban, 1956–1958. VIK 1964. 7. sz. 57–66.
- Kosztijenko D. P.:** Szocialista verseny az állattenyésztésben Dél-Ukrajnában 1956–1962-ben. UIZs 1964. 4. sz. 98–99.
- Mitjukov A. G.:** Technikai-gazdasági tanácsok megalkotása és tevékenysége az Ukrajna szovnarhozalban, 1957–1962. UIZs 1964. 3. sz. 38–47.
- Tumenasz K. V.:** A balti szovjet köztársaságok villamosításának döntő szakasza, 1956–1962. ISzSzsZR 1964. 4. sz. 113–126.
- Sztyepanov V. P.:** A kommunizmus kibontakozott építésének kezdete. (A soronkívüli XXI. kongresszus ötödik évfordulójára.) VIK 1964. 1. sz. 13–22.
- Bogdanov V. Sz.:** Belorusszia pártszervezeteinek tevékenysége az élenjáró tapasztalat bevezetéséért az iparban, 1959–1963. VIK 1964. 5. sz. 16–24.
- Bezpalko Je. Ja.:** Az ukrán pártszervezetek tevékenysége a falusi ideológiai munka hatékonyságának emelésére, 1959–1961. UIZs 1964. 1. sz. 3–11.
- Liholobova Z. G.:** A Donyec-medence vegyészének harca a kommunista munkáért. UIZs 1964. 6. sz. 51–55. [1958–1963]
- Alekszejev G. M., Voszkreszenszkij Ju. V.:** Az SzKP tevékenysége a munkásosztályi technikai alkotómunkájának fejlesztéséért, 1959–1961. VIK 1964. 11. sz. 42–52.
- Fedorcsak P. Sz.:** A nehézipari vállalatok komszomol-szervezeteinek politikai nevelőmunkája Ukrajna nyugati területein, 1959–1961. UIZs 1964. 3. sz. 82–83.
- Polurez V. I.:** Új formák az Ukrán SzSZK kohóiparban folyó versenyben, 1959–1961. UIZs 1964. 4. sz. 94–98.
- Nyikolajenko I. I.:** Az Ukrán KP vezető szerepe a köztársaság iparban a kommunista munkáért folyó mozgalom fejlesztésében, 1959–1961. UIZs 1964. 6. sz. 12–25.
- Boriszenkov V. M.:** A pártszervezetek tevékenysége a tömeges gazdasági képzése terén. VIK 1964. 12. sz. 59–70. [1960–]
- Udumjan K. B.:** A Kaukázuson túli pártszervezetek munkája a dolgozók internacionalista nevelése terén. VIK 1964. 12. sz. 16–26.
- Mahomedov A. M.:** A dagesztán népeinek közeledése a szocializmus és a kommunizmus építése során. ISzSzsZR 1964. 6. sz. 22–32.
- Szancevics A. V.:** A Szovjetunió népeinek barátsága a háború utáni szovjet történetírásban. UIZs 1964. 4. sz. 3–14.
- Bejlina Je. E.:** A szocialista verseny jelenlegi szakaszának tanulmányozásáról. ISzSzsZR 1964. 1. sz. 52–72.
- Poljakov Ju. A.:** Ösztönzés, mérték, tempó. (Az új gazdaságpolitikára néhány problémája.) VI 1964. 7. sz. 21–32.
- Gersberg Sz. K.:** A Szovjetunió munkásosztályának munkafellendülése és a nagy évtized. VI 1964. 6. sz. 27–42.
- Levandovics Zb.:** Versengés az ipari termelésben a Szovjetunió és az USA között. SM 1964. 5. sz. 14–34.
- Pokatajev I.:** A Szovjetunió és az USA közötti gazdasági verseny jelenlegi mérlege. DAP 1964. 11. sz. 1049–1057.
- Vorobjov G. I.:** A mezőgazdaság pártvezetése a jelenlegi szakaszban. VIK 1964. 2. sz. 5–16.
- Szemjonov Je. K.:** A Szovjetunió és a többi szocialista ország gazdasági együttműködése Indiával. NAA 1964. 1. sz. 53–60.
- Lelesuk V. Sz.:** A vegyipar és a Szovjetunió népgazdasága. VI 1964. 8. sz. 28–48.
- Viktorov M. M.:** A vegyipar fokozott fejlesztése – a kommunista építés életfrontja. VIK 1964. 2. sz. 73–80.
- Lavrov Ju. P.:** Külföldi tőkebefektetés Dél-Ukrajna vasiparban. UIZs 1964. 3. sz. 69–74.
- Kosztakov A. N.:** A politikai felvilágosítás és az élenjáró tapasztalat propagálása. VIK 1964. 1. sz. 44–50.
- Reimanor T.:** A rehabilitálások a Szovjetunióban. ČCH 1964. 4. sz. 591–601.
- Kirilli I. A.:** A Szovjetunió külpolitikája a nagy évtized idején. VI 1964. 9. sz. 16–35.
- Hrosztov V. M.:** A Szovjetunió külpolitikája és a mai kor nemzetközi kapcsolatai története kidolgozásának állapotáról. NNI 1964. 2. sz. 3–11.
- Trus M. I.:** A külpolitikai kompromisszumok felhasználásának lenini módszere. VIK 1964. 6. sz. 25–33. [A XXII. kongresszus anyagáról]

- Kraszilnyikov A. N.*: A jobboldali labouristák a Szovjet-unió külpolitikájáról. VI 1964. 3. sz. 97–113.
- Lerada Ju. A.*: Az orosz ortodoxia társadalmi helyzete. CHM VIII/1. (1964) 123–145. [Szovremennoje hrisztiansztvo c. könyvből.]
- Poljakov V. G.*: Az ENSZ, a Szovjetunió és a történelemhamisítók. ISzSzSzR 1964. 1. sz. 182–194.
- Kornilov A. V., Jugyin I. N.*: Az SzKP fejlődése a munkásosztály pártjából össznépi párttá. VF 1964. 12. sz. 137–147.
- Ponomarjov B.*: A kommunizmus építése a Szovjetunióban – a szovjet nép nagy nemzetközi feladata. Kom 1964. 11. sz. 36–61.
- Manszvetov N. V.*: A nemzetek közeledése és a népek internacionalista közeledésének létrejötte a Szovjetunióban. VI 1964. 5. sz. 38–53.

Törökország

- Az Afganisztán, Irán és Törökországról 1963-ban megjelent orosz nyelvű könyvek és cikkek rövid bibliográfiája. KSzINA 77. (1964) 130–137.
- Mursel E.*: A középkori Bosznia bukása és török megszállás alá kerülése. Szemle az 1953–1963 közötti irodalomról. GDIBIH XIV. (1964) 297–304.
- Bajraktarević S.*: Ismeretlen adatok J. Hammerről, az oszmánok történetírójáról. ZHIJA 5. (1963) 371–376.
- Bartos F. M.*: A huszita egyház delegátusa Konstantinápolyban 1451–1452-ben. II. BS. 1964. 1. sz. 69–74.
- Hadžijahić M.*: A szarajevói muafameról. GDIBIH XIV. (1964) 87–119. [1464]
- Trpković V.*: A tengeremléki vilájet (Primorje). GDIBIH XIV. (1964) 229–237. [1470-es évektől]
- Neagoe M.*: Moldva leigázása az ottomán birodalom által. (A Félsemű Bogdán és Szelim közti meg egyezés 1512-ben.) S 1964. 2. sz. 311–322.
- Fekete L.*: Az élet Budapesten a török uralom alatt, 1541–1686. CHM VIII/3. (1964) 525–547.
- Vasić M.*: A martalócok az oszmán birodalom fellendülése idején. GDIBIH XIV. (1964) 11–65.
- Wagner G.*: Az állítólagos császári „török-adó” a mogersdorfi csata után, (1664). MIOG LXXII/3–4. sz. 409–441.
- Hrisztov Hr.*: A parasztok földosztása és a csiflikiek és uradalmak alakítása európai Törökországban a 18–19. században. IIIB 14–15. sz. (1964) 151–162.
- Krilova T. K.*: A lengyel kérdés helye és jelentősége az 1710–1713 közötti orosz–török kapcsolatokban. KSzINA 42. (1964) 3–17.
- Oreskova Sz. F.*: Az 1711. évi orosz–török háború és megvilágítása a mai török történetírásban. KSzINA 77. (1964) 118–129.
- Tremel F.*: A bécsi görög kolónia Mária Terézia korában. Adalék az osztrák–török gazdasági kapcsolatok történetéhez. SW 1964. 1. sz. 108–115.
- Stanojević Gl.*: A Porta hadjárata Mahmud pasa ellen 1787-ben. IZCG XXI/1. (1964) 119–143.
- Rozalijev Ju. N.*: Még egyszer a kapitalizmus fejlődésének sajátosságairól Törökországban. NAA 1964. 3. sz. 129–137.
- Anderson O.*: Nagy Britannia és az oszmán közödség kezdetei, 1854–55. THJ 7/1. (1964) 47–63.
- Ionescu-Nișcov Tr., Constantinescu A.*: Bolgár írók az 1876. évi ottomán-ellenes felkelés előestéjén. RS X. (1964) 471–476.
- Uluhan A. A.*: A bolgár nép nemzeti felszabadító harca az orosz–török háború idején, 1877–1878. IIIB 14–15. (1964) 37–44.
- Kornijenko R. P.*: A munkásmozgalom kezdetei Törökországban. NAA 1964. 1. sz. 98–105.
- Kemal Atatürk emlékezete. VAN 1964. 2. sz. 131–132.* [Emlékkül Moszkvában halálának 25. évfordulóján.]
- Mamszudinov A. M.*: Musztafa Kemal Atatürk. (Halálának 25. évfordulójára.) KSzINA 77. (1964) 93–100.
- Todozov N.*: A török nép kiváló fia. IP 1964. 1. sz. 3–11. [Kemal Atatürk halálának 25. évford.]
- Zsibokrickij V. A.*: Törökország belépése az első világháborúba. UIZs 1964. 6. sz. 76–80.
- Velikov St.*: A bolgár közvélemény és a török nép nemzeti felszabadító harca. 1919–1923. IP 1964. 4. sz. 69–75.

- Elcsibekov E.*: A török kormány pénzügyi politikájának néhány kérdése, 1950–1960. KSzINA 77. (1964) 112–117.
- Sztarcenkov G. I.*: Az agresszív katonai blokkok és Törökország külkereskedelme, 1952–1962. KSzINA 81. (1964) 143–155.
- Danyilov V. I.*: Kormányellenes akciók Törökországban az 1960. május 27-i államesiny előtt. KSzINA 77. (1964) 101–111.
- Mojszejev P. P.*: Törökország nemzeti jövedelme. NAA 1964. 5. sz. 47–56.
- Sismanov D.*: Törökország – a Közös Piac tagja. NV 1964. 6. sz. 114–119.
- Törökország és az imperialista hatalmak. GWU 1964. 12. sz. 226–231.
- Sismanov D.*: A szocialista mozgalom a mai Törökországban. NV 1964. 3. sz. 88–95.

Közel-Kelet

- Szilín A. Sz.*: Tudományos konferencia a balkáni és közel-keleti nemzeti felszabadító mozgalom történetéről. VI 1964. 7. sz. 119–122. [Kisinyov].
- Volodarszkij M. I., Orlov Je. A.*: Tudományos konferencia az új és legújabbkor történetéről. NAA 1964. 2. sz. 216–218. [„Az imperialista hatalmak gyarmati politikája és a nemzeti-felszabadító mozgalom a Balkánon és Közel-Keleten”. Vita Kisinyovban, 1963. okt. 23–25.]
- Az Afganisztán, Irán és Törökországról 1963-ban megjelent orosz nyelvű könyvek és cikkek rövid bibliográfiája. KSzINA 77. (1964) 130–137.
- Ny. V. Pigulevszkaja*: a SZTA levelező tagja. VI 1964. 4. sz. 123–124. [70 éves]
- Davidov A. D.*: A faluközösség a közép-afganisztáni házaráknál. KSzINA 77. (1964) 3–19.
- Gurevics N. M.*: Az afgán nemzeti bank. KSzINA 79. (1964) 65–86.
- Zvereva L. Sz.*: Kuwait szerepe a kapitalista országok kőolajiparában és a külföldi monopóliumok jövedelmel. KSzINA 81. (1964) 96–105.

Irán

- Az Afganisztán, Irán és Törökországról 1963-ban megjelent orosz nyelvű könyvek és cikkek rövid bibliográfiája. KSzINA 77. (1964) 130–137.
- Petrov P. I.*: A források adatai I. Ismail katonai erejének összetételéről. NAA 1964. 3. sz. 76–81.
- Bajburtjan V. A.*: Az új-dzsulfa kereskedők közvetítő szerepe Irán külpolitikai kapcsolataiban a nyugat-európai országokkal a 17. század elején. KSzINA 77. (1964) 20–29.
- Agajev Sz. L.*: Német behatolás Iránba az első világháború után. KSzINA 77. (1964) 30–44.
- Dorosenko Je. A.*: Az iráni kultúra fejlődésének néhány tendenciája a 20. század 20–30-as éveiben. KSzINA 77. (1964) 81–92.
- Ovezov K.*: A szovjet–iráni gazdasági kapcsolatok. KSzINA 81. (1964) 90–95. [1925–]
- Saripov U. Z.*: Irán költségvetési deficitje. (Az államapparátus 1954–1962. évi költségvetése.) KSzINA 77. (1964) 73–80.
- Vaszín N. V.*: Az amerikai magántőke exportja Iránba az USA expanziós politikájának egyik formája. KSzINA 77. (1964) 61–72.
- Ivanov M. Sz.*: Az agrárreform Iránban. SzE 1964. 3. sz. 76–88. [1960–1963]
- Ramazani R. K.*: Kulturális változás és az értelmiség reagálása Algériában, Tunéziában és Iránban. Szemle CSSH VI/2. (1964. jan.) 219–229.
- Ivanov M. Sz.*: Az oktatási rendszer Iránban. SzE 1964. 2. sz. 38–49.
- Alijev Sz. M.*: A nemzeti kérdés a mai Iránban. KSzINA 77. (1964) 45–60.

India

- Marshall P. J.*: Warren Hastings személyes vagyona. EcHR XVII/2. (1964. dec.) 284–300.

- Turkin V. N.*: Tudományos ülésszak Dzsavaharlal Nehru emlékére. NAA 1964. 6. sz. 213–214. [Moszkva, 1964. jún. 18.]
- Broora W. N.*: A szent ténen a hindu vallásban. Ann 1964. 4. sz. 643–646.
- Cohen St. P.*: Uralkodók és papok. CSSH VI/2. (1964. jan.) 199–216. [A civil és katonai elemek viszonya a régi Indiában.]
- Habib U.*: Az úzsora középkori Indiában. CSSH VI/4. (1964. júl.) 393–419. [Hozzászólás J. J. Spengler-től, no. 420–423.]
- Asurbelji Sz. B.*: Indiai kereskedők Azerbajdzsán és Sírán közepkori városaiban. NAA 1964. 4. sz. 92–96.
- Kieniewicz J.*: Az Indiai hajóút és a fűszerkereskedelem 1498–1522-ben. PH 1964. 4. sz. 573–603.
- Alexandrowicz Ch. II.*: A nemzetek joga [Kelet-Indiában (16–18. század). Ann 1964. 5. sz. 869–884; 6. sz. 1066–1085.]
- Moore R. J.*: Az imperializmus és a „szabad kereskedelem” politika Indiában, 1853–1854. ECHR XVII/1. (1964) 135–145.
- Hambly G. R. G.*: Richard Temple és a Punjabi bérleti törvény, 1868. EHR LXXIX/310. (1964) 47–66.
- Eustis F. A., Zaidi Z. H.*: A király, az alkirály és a kabinet: Bengália leválasztásának módosítása, 1911. H XLIX/166. (1964) 171–184.
- Jegorov I. I.*: India nemzeti jövedelme. (Énnen alakulása és elosztása.) KSZINA 81. (1964) 3–13.
- Kuzman Sz. A.*: Pakisztán adórendszere. KSZINA 79. (1964) 109–125.
- Sirokov G. K.*: Az indiai ipar gyarmati struktúrája szétválásának néhány sajátossága. NAA 1964. 4. sz. 12–21.
- Majev O. V.*: Az indiai monopólió. NAA 1964. 1. sz. 21–30.
- Jegorov I. I.*: A tőkefelhalmozás Indiában, 1951/52–1960/61. KSZINA 79. (1964) 24–36.
- Brodovics B. N.*: A hitel szerepe az indiai gazdaság állami szektorának fejlődésében. KSZINA 79. (1964) 3–23.
- Mironova Je. I.*: Az indiai és külföldi monopóliumok együttműködésének néhány formája. KSZINA 81. (1964) 29–34.
- Kondratyev V. I.*: India iparosítása és az állam gazdasági szerepe. MEMO 1964. 4. sz. 23–36.
- Szenjonov Je. K.*: India nehéziparjának fejlődése a függetlenség éveitől. KSZINA 81. (1964) 14–20.
- Melnikov A. M.*: Az indiai parasztság a radikális agrárreformokért 1957–1962. NAA 1964. 5. sz. 83–90.
- Baranov Sz. Sz.*: Az élelmiszerhelyzet Kelet-Pakisztánban. NAA 1964. 3. sz. 38–43.
- Szenjonov Je. K.*: A Szovjetunió és a többi szocialista ország gazdasági együttműködése Indiával. NAA 1964. 1. sz. 53–60.
- Zafar Imam*: Az Októberi Forradalom és India. NAA 1964. 4. sz. 71–80.
- Erdmann K. D.*: A kommunizmus történeti helyzete Indiában. VIZG 1964. 2. sz. 170–200.
- Ali Ahmed*: Kelet-Pakisztán munkásosztálya. NAA 1964. 2. sz. 32–41.
- Ruzijev T.*: A munkásmozgalom szakaszai Pakisztánban. NAA 1964. 3. sz. 58–64.
- Borsa G.*: Az új India a brit valamint az indiai nemzeti történetírásban. NRS 1964. I–II. 119–143.

Közép-Kelet

- Szedor L. A.*: A kambodzsai szentélyek tulajdona, mint a feudális nemzetségek tulajdonformája. KSZINA 85. (1964) 3–12.
- Boksanyn A. A.*: Délkelet-Ázsia és az Indiai-Oceán medencéjének országal a kínai földrajzi terminológiában, 14–16. század. KSZINA 85. (1964) 43–46.
- Miljarszkja Sz. L.*: A függő lakosság kategóriái Asanti államban (19. századi források alapján). NAA 1964. 5. sz. 91–98.
- Anyikejev N. P., Ujanovszkij R. A.*: A nemzeti újjászülés programja. („A szocializmushoz vezető birmai út” pártfilozófiája). NAA 1964. 4. sz. 3–11.
- Voss H.*: Burma a nem-kapitalista fejlődési úton. Ein 1964. 4. sz. 92–101.

- Muranova A. P.*: A mezőgazdasági hitel Birmában. 1948–1962. KSZINA 79. (1964) 37–51.
- Rebrikova N. V.*: Thaiföld (Sziám) kizsákmányolása a külföldi tőke által. NAA 1964. 1. sz. 90–97.

Indonézia

- Ionova A. I.*: „muzulmán” és „demokratikus” szocializmus történeti sorsa Indonéziában. NAA 1964. 5. sz. 36–46.
- Szevortjan R. E.*: Az 1825–1830. évi jávai háború. NAA 1964. 4. sz. 81–91.
- Ciganov V. A.*: Indonézia nemzeti pártjának megalakítása, 1927. NAA 1964. 4. sz. 44–57.
- Ciganov V. A.*: Indonézia pártja (Partindo) 1931–1936-ban. KSZINA 85. (1964) 115–128.
- Ionova A. I.*: Indonézia vezető muzulmán pártjainak (Masumi, Nahdat-ul Ulama) politikája a munkáskérdésben, 1945–1963. KSZINA 81. (1964) 35–42.
- Kulikov O. N.*: Az uszortatko a gyarmati Indonéziában. KSZINA 79. (1964) 52–64.
- Mihajlova Z. M.*: Indonézia külföldi monopóliumok által elhárított javainak visszaadásáról. KSZINA 81. (1964) 43–48.
- Iljusenko V. I.*: Az antikommunizmus – az indonéziai szocialista párt ideológiai összetevő része. KSZINA 85. (1964) 129–147.

Vietnam

- Loksin G. M.*: A munkásmozgalom Dél-Vietnamban. NAA 1964. 2. sz. 42–53.
- Rasztorogjev F. Sz.*: A gyarmati Vietnam pénzügyei – a vietnami nép gyarmati sorban tartásának eszköze. KSZINA 79. (1964) 126–139.
- Thruong thung Thát*: Az USA imperializmus és Dél-Vietnam gazdasága. Ww 1964. 8. sz. 1341–1354.

Mongólia

- Csimit-Dordzsiev S. B.*: A 17. századi orosz–mongol gazdasági kapcsolatok történetéből. ISzSzSzR 1964. 2. sz. 151–156.
- Sirendib B.*: A mongol népi forradalom. DAP 1964. 9. sz. 866–876.
- Zlatkin I. Ja.*: A Mongol Népköztársaság nem-kapitalista fejlődésének történeti tapasztalata. VI 1964. 11. sz. 65–79.
- Roscsin Sz. K.*: A Mongol Népköztársaság – a KGT tagja. NAA 1964. 5. sz. 3–9.
- Golman M. I.*: Mongólia legújabbkori története a burzsoá történetírásban és publicisztikában. KSZINA 85. (1964) 169–186.

Kína

- Vjatkin R. V., Tyihvinszkij L.*: A történettudomány néhány kérdése a Kínai Népköztársaságban. ZG 1964. 3. sz. 403–422.
- Nyikiforov V. N.*: Kína szovjet történetírása a háború utáni első években, 1946–1949. KSZINA 85. (1964) 154–168.
- Kovalev Je. F.*: A mai burzsoá történetírás eszméleti állásfoglalása Kína történetéről. NAA 1964. 2. sz. 75–88.
- Eisenstadt S. N.*: Történeti társadalmak szociológiai elemzése. Szemle. CSSH VI/4. (1964. júl.) 481–489.
- Krjukov M. V.*: A termelőerők fejlődése Kínában az i. e. 15–11. sz.-ban. (A Jin-kori vastárgyak alapján.) NAA 1964. 3. sz. 65–75.
- Fomina N. I.*: Délkelet-Kína mandzsu-ellenes felkelésének hadművészete a 17. század közepén. KSZINA 85. (1964) 47–59.
- Garusjanc Ju. M.*: Az I. Internacionálé és Kína. NAA 1964. 5. sz. 65–69.
- Boorman H. L.*: Wang Csing-wei, Kína romantikus radikálisa. PNQ LXXIX/4. (1964) 504–525. [1883–1935]
- Kaljuzsza N. M.*: „A nagy kardok” felkelése Santungban 1896-ban. KSZINA 85. (1964) 60–71.

- Csudogyjev Ju. V.*: A Cinek gazdaságpolitikája a burzsoázia irányában. (A „Felső rétegek” válsága a színház forradalom előestéjén.) KSZINA 85. (1964) 85–101.
- Dunstheimer G. H.*: A boxer-mozgalom. (A második világháború óta megjelent dokumentumok és tanulmányok.) RH 88/CCXXXI. (1964) 387–416.
- Kosztyajeva A. Sz.*: Népi felkelések Kínában 1901–1905-ben. KSZINA 85. (1964) 71–84.
- Monyina A. A.*: A külföldi misszionáriusok tevékenysége a közoktatás terén Kínában, 1901–1920. KSZINA 85. (1964) 102–114.
- Lipinski R.*: A Kínai Népköztársaság elismerése Franciaország által. Az okok és következmények. SM 1964. 4. sz. 34–50.

Korea

- Vanyin Ju. V.*: A koreai késői feudalizmus történetének forrásai. KSZINA 85. (1964) 30–42.
- Kim G. F.*: A koreai proletariátus kialakulása. NAA 1964. 5. sz. 70–82.
- Bapriszskaja O. L. Sz.*: Mi rejtőzik a dél-koreai öt éves gazdaságfejlesztési terv mögött, 1962–1966. KSZINA 81. (1964) 72–82.

Japán

- Budkievics Sz. L.*: Japán: a tudomány „szabadságának” kérdései és a történész felelőssége a társadalom előtt. NAA 1964. 2. sz. 89–101.
- Helbig H.*: A főiskolai oktatás és a középkori európai történet kutatása Japánban. GWU 1964. 3. sz. 150–163.
- Cornell J. B.*: Dozoku, példa a japán falusi társadalom fejlődésére és átmenetére. CSSH VI/4. (1964. júl.) 449–480.
- Liftoz R. J.*: Egyéni minták történeti változásban: a japán ifjúság képe. CSSH VI/4. (1964. júl.) 369–383. [Hozzászólás F. Wyatt részéről, uo. 384–392.]
- Grinyin V. Sz.*: A japán könyvnyomtatás történetéből. NAA 1964. 1. sz. 129–139. [16. század vége – 17. első fele]
- Cecil J. J. R.*: Szén a meghalásra ítélt flottának. AHR LXIX/4. (1964. jún.) 990–1005. [A japánok támadása Porth Arthur ellen, 1904.]
- Akamatsu P.*: Japánban, az 1918. évi rizslázadások. Ann 1964. 5. sz. 928–932.
- Akamatsu P.*: A hadsereg és Konoce herceg. Ann 1964. 1. sz. 120–126.
- Perceval L.*: A japán növekedés speciális feltétellel. ÉP 121. (1964. aug.) 12–38.
- Bragina N.*: A japán gazdaság állapota és távlatai. MEMO 1964. 6. sz. 53–61.
- A japán monopóliumok expanziója. BDW 1964. 23. sz. 1–24.
- Cserenko Ju. M.*: Japán külkereskedelmének néhány kérdése az utóbbi években. KSZINA 81. (1964) 59–71.
- Gyinkevics A. I.*: A külön elszámolás rendszere Japánban. KSZINA 79. (1964) 140–160.
- Gyinkevics A. I.*: Az államkölesnök a háború utáni Japánban. KSZINA 79. (1964) 161–175.
- Latiszev I. A.*: Az újságok, a rádió és a televízió Japánban és viszonyuk az államhatalomhoz. KSZINA 85. (1964) 148–153.
- Tyihovszkij Sz. L.*: Az orosz–japán és szovjet–japán kapcsolatok a legújabb szovjet történetírásban. VI 1964. 2. sz. 117–125.
- Arutyunov Sz. A.*: Hagyományos és átvett a japán népművészeti anyagi kultúrájában. SzE 1964. 5. sz. 65–78.

Amerikai Egyesült Államok

- Linde G.*: Az Amerikai Történelmi Társulat 1963. évi közgyűlése Philadelphában. JGO 1964. 3. sz. 467–469.
- Conroy H.*: Az Amerikai Történelmi Társulat 78. évi közgyűlése, 1963. AHR LXIX/3. (1964) 910–914.
- Mounier R.*: Az American Historical Association LXXVIII. évi kongresszusa. RH 88/CCXXXII. (1964) 295–297.

- In memoriam J. M. Clark. PSQ LXXIX/3. (1964) 481–483. [közgazdász, 1894–1963.]
- Salin E.*: Ernst Kantorowicz, 1895–1963. HZ 199/3. (1964) 551–557. [Középkorász, Princetoni egy.]
- In memoriam F. C. Milla. PSQ LXXIX/3. (1964) 483–484. [közgazdász 1964.]
- In memoriam N. Pfeffer. PSQ LXXIX/3. (1964) 484–486. [közgazdász, 1890–1964]
- Drinyina N. I.*: Amerika dicső fia. (Eugene Dennis 60. születésnapjára.) VIK 1964. 8. sz. 82–85.
- Neubauer H.*: Dmytro Čyževskij 70 éves. JGO 1964. 3. sz. 475–477. [szlavista, Harvard Univ.]
- Milewski J.*: A néger történetírás. KH 1964. 4. sz. 1017–1023. [Journal of the Historical Society of Nigeria.]
- Ivanov R. F.*: The Journal of Negro History, Washington. VI 1964. 1. sz. 188–192. [Szemle]
- Kunyina A. Je.*: Módszertani kutatások az amerikai burzsoáz történetírásban (az amerikai folyóiratok nyomán.) NNI 1964. 2. sz. 132–139.
- Schörken R.*: A történeti oktatás alapvonalai az USA-ban. GWU 1964. 12. sz. 743–761.
- Jelavich B.*: A Kelet-Európa studiumok Amerikában és a tanár–diák csere a Szovjetunióval. ŐO 1964. 1. sz. 70–75.
- Stoianovich Tr.*: A szláv studiumok fejlesztésére alakult amerikai szövetség 1964. évi találkozója. JGO 1964. 3. sz. 469–471. [New York, ápr. 2–4.]
- Lindsay R.*: Jegyzetek az „államtudományról” PSQ LXXIX/2. (1964) 209–232. [H. Lasswell „The Language of Politics” c. könyvéről.]
- Berle A. A., Moos M.*: A megismerés szükségessége és a szólás jogossága: E. J. Hughes „The ordeal of power” c. könyvéről. PSQ LXXIX/2. (1964) 161–183. [New York, 1963.]
- Price J. M.*: A Cheesepeak gazdasági fejlődése és az európai piac, 1897–1775. JEH XXIV/4. (1964) 496–511. [Hozzászólás: M. Olson jr. uo. 512–516.]
- Bolhovitinov N. N.*: Az orosz diplomácia és az USA függetlenségi háborúja 1775–1783-ban. ISzSzSzR 1964. 1. sz. 73–88.
- Bloch H. D.*: A new-yorki négerek harca politikai jogaiért. 1777–1865. IRSH IX/1. (1964) 65–80.
- Doderer H.*: A rabszolgasorsról az egyenlőtlenségekig. Az USA-beli négerek történetének áttekintése. GWU 1964. 1. sz. 1–6.
- Bjork G. C.*: Az amerikai gazdaság elválasztása: függetlenség, piaci változások és gazdasági fejlődés. JEH XXIV/4. (1964) 541–560. [Hozzászólás: A. Fishlow, uo. 561–566.] (1783–1793)
- Apheker H.*: Átlérés a kézműiparról a gyáriparra az USA-ban. VI 1964. 7. sz. 213–215.
- Goldberg N. M., Jarosenszki M. G.*: Thomas Cooper harca az idealizmus és a vallás ellen az Egyesült Államokban. VF 1964. 7. sz. 130–140.
- Elazar D. I.*: A szövetségi-állami együttműködés a 19. századi Egyesült Államokban. PSQ LXXIX/2. 248–281.
- Brady D.*: Relatív árak a 19. században. JEH 1964. 2. sz. 145–203.
- Mitchell B. R.*: A vasút elővettele és az Egyesült Királyság gazdaságának fejlődése. JEH XXIV/3. (1964) 315–336. [1851–1869–1919]
- Taylor G. R.*: Amerikai gazdasági fejlődés 1840 előtt: elemző tanulmány. JEH XXIV/4. (1964) 427–444.
- Gates P. W.*: Okiratok és bejegyzések nyilvános földeladásokról. JEH XXIV/1. (1964) 22–28. [1848–1860]
- Tate M.*: Hawaii az angol–amerikai közlekedés színműve. PSQ LXXIX/4. (1964) 555–575. [1854–]
- Timberlake R. H. jr.*: Ideológiai tényezők a természetbeni fizetés újrafelvételénél a kincstári politikában. JEH XXIV/1. (1964) 29–52. [1860–1880]
- Neant H.*: Kanada és a szecessziós háború, 1860–1865. RHD LXXVII. (1963. okt.–dec.) 342–361.
- Case L. M.*: A szecessziótól az Egyesült Államokig. A francia diplomácia problémája 1861-ben. RHD LXXVII. (1963. okt.–dec.) 290–313.
- Petrov D. B.*: Az USA polgárháború tanulságai a mai kor fényében. VI 1964. 1. sz. 214–218.
- Bestor A.*: Az amerikai polgárháború mint alkotmányválság. AHR LXIX/2. (1964. jan.) 327–352.
- Runkle G.*: Marx és az amerikai polgárháború. CSSH VI/2. (1964. jan.) 117–141.

- Obermann K.: Marx és Engels viszonya az amerikai munkásmozgalomhoz az I. és II. Internacionálé közötti időben. ZG 1964. 1. sz. 62–71.
- Új dokumentumok az I. Internacionálé főtáncása és az Egyesült Államok munkásmozgalma közötti kapcsolatról. NNI 1964. 4. sz. 93–95.
- Simon M., Nowak D.: Az Európába irányuló amerikai gazdasági behatolás dimenziói, 1871–1914. JEH XXIV/4. (1964) 591–605. [Hozzászólás: M. Rothstein, uo. 606–608.]
- Hirschfeld Ch.: Brooks Adams és az amerikai nacionalizmus. AHR LXIX/2. (1964. jan.) 371–392.
- Popova Je. I.: Az amerikai izolacionizmus és a versaillesi-washingtoni rendszer megerősítése. VI 1964. 5. sz. 78–94.
- Polreichová H.: A néger lakosság összetétele az Egyesült Államokban az 1910–1960-as években. ČCH 1964. 2. sz. 84–110.
- Davis A. F.: A társadalmi munkások és a Haladó Párt, 1912–1916. AHR LXIX/3. (1964) 671–688.
- Prpic G. J.: Horvát kivándorlás Amerikába 1914 előtt. DDR 1964. 3. sz. 167–174.
- Cohen St.: Az őslakosok védelmének tanulmányozása. Az amerikai vörös veszedelem 1919–20. PSQ 1964. 1. sz. 52–75.
- Lenin levelezése Ch. P. Steinmetz amerikai tudóssal. (Új dokumentumok.) ISzSzSzR 1964. 1. sz. 106–111. [1922]
- Prokova L. I.: Lenin és az Orosz–Amerikai Ipari Szövetkezet. VIK 1964. 4. sz. 63–66. [1921–1922. Russian–American Industrial Corporation.]
- Kaszanyenko V. I.: Gazdasági és technikai kapcsolatok a Szovjetunió és az USA között a 20–30-as években. NNI 1964. 5. sz. 80–86.
- Casals A.: Fasizmus exportra: Olaszország és az Egyesült Államok a huszas években. AHR LXXI/3. (1964) 707–712.
- Berjokina A. I.: Az amerikai–német kapcsolatok a második világháború előestéjén. 1938–1939. NNI 1964. 5. sz. 86–95.
- Hass G.: Az USA és a háború kitörése, 1939 szeptember. DAP 1964. 9. sz. 860–865.
- Venkataramani M. S.: Trockij Leo kalandja az amerikai radikális politikában, 1935–37. IRSH IX/1. (1964) 1–45.
- Sziracsev N. V.: A szélsőséges reakció veresége az elnökválasztáson 1936-ban az USA-ban. NNI 1964. 2. sz. 65–78.
- Moltmann G.: Az amerikai–szovjet fegyvertársulás a második világháborúban. GWU 1964. 3. sz. 164–179.
- Voroncov V. B.: Az amerikai „antikolonializmus” harcban a Csendes Óceánon, 1941–1945. NAA 1964. 1. sz. 77–89.
- Stadelmaier Fr.: Roosevelt orosz politikája 1943–1945-ben. GWU 1964. 8. sz. 493–500.
- Falk S. L.: A nemzetbiztonsági tanács Truman, Eisenhower és Kennedy alatt. PSQ LXXIX/3. (1964) 403–434.
- Stefanovic J.: J. Fitzgerald Kennedy koncepciója és politikája. SM 1964. 1. sz. 17–35.
- Neustadt R. E.: J. F. Kennedy az elnöki székben: korai méltatás. PSQ LXXIX/3. (1964) 321–334.
- Menysikov Sz.: A Johnson-kormány és az USA politikai problémái. MEMO 1964. 6. sz. 26–39.
- Witmer T. R.: A képviselőház tagjainak életkori statisztikája. PSQ LXXIX/4. (1964) 526–541.
- Grecshin A., Mihajlov I.: Az USA dolgozóinak harci élsapata. Kom 1964. 14. sz. 116–121.
- Shields A.: Az USA dolgozóinak harci élsapata. VIK 1964. 9. sz. 81–84.
- Poszpelov P. N.: A hősi harc 45 éve. VIK 1964. 10. sz. 44–48. [Az USA KP]
- Vasziljev Ju., stb.: Az USA ipari termelésének tendenciái. MEMO 1964. 11. sz. 51–62.
- Nyikytin Sz.: Az USA anyagi termelése értékstruktúrájának változásai és ennek okai. MEMO 1964. 4. sz. 37–49.
- Angell J. W.: Az USA nemzetközi fizetési deficitje. Kétségek és megoldások. PSQ 1964. 1. sz. 1–24.
- Cooper R. N.: A fellépés és a kereskedelem: néhány hipotézis hosszútávú irányzatokról. JEH XXIV/4. (1964) 609–628. [Hozzászólás: J. G. Williamson, uo. 629–633.]
- Androszov V.: Az USA kormány szerepe a munka és a tőke közötti viszonyban. MEMO 1964. 5. sz. 36–46.
- Muradian A. A.: A gyarmati kereskedelem a Kelettel, mint az eredeti felhalmozás egyik forrása az Egyesült Államokban. NAA 1964. 6. sz. 58–68.
- Vaszin N. V.: Az amerikai magántőke exportja Iránban – az USA expanziós politikájának egyik formája. KSZINA 77. (1964) 61–72.
- Tyetyerin O. I., Pilyukov B. V.: A „békehadtest” az USA expanziójának ideológiai fegyvere. NAA 1964. 4. sz. 31–42.
- Lewandowicz Zb.: Versengés az ipari termelésben a Szovjetunió és az USA között. SM 1964. 5. sz. 14–34.
- Pokatajev I.: A Szovjetunió és az USA közötti gazdasági verseny jelenlegi mérlege. DAP 1964. 11. sz. 1049–1057.
- Bańkiewicz R.: A néger probléma az Egyesült Államokban, 1964. SM 1964. 4. sz. 90–98.
- Pierson G. W.: „A nyugtalan természet...” AHR LXXIX/4. (1964. jún.) 969–989. [Az amerikai életforma védelmében.]

Amerika egyéb országai

- Alperovics M. Sz.: Latinamerika történeti problémáinak kutatása. VAN 1964. 12. sz. 24–29.
- Mihajlov Sz. Sz.: Latinamerika tanulmányozásának néhány kérdése. NNI 1964. 2. sz. 29–36.
- Chaunu P.: Latinamerika, A történeti termés fő vonalakban, 1950–1962. RH CCXXXI/88. (1964. jan.–márc.) 153–186.
- Chaunu P.: Kollokvium a 20. század latinamerikai történelméről és történészeiről. RH CCXXXI/88. (1964. jan.–márc.) 280–285. [Bordeaux, 1963. ápr. 22–24.]
- Griffin Ch. C.: A regionalizmus és nacionalizmus a latinamerikai történetírásban. CHM VIII/3. (1964) 371–388.
- Verdenoye P.: A modern spanyol-amerikai regény szociológiai aspektusai. CHM VIII/3. (1964) 356–364.
- Salas E. P.: A latinamerikai irodalom a 20. században. CHM VIII/3. (1964) 327–345.
- Mörner M.: Faj és társadalmi osztály a 20. századi Latinamerikában. CHM VIII/3. (1964) 298–304.
- Rama C. M.: A társadalmi mozgalmak Latinamerikában a 20. században. CHM VIII/3. (1964) 305–326.
- Menberg P.: Latinamerika természeti erőforrásai a 20. században. CHM VIII/3. (1964) 290–297.
- Arciniegas G.: A 20. századi politikai irányzatok Latinamerikában. CHM VIII/3. (1964) 233–254.
- González L.: A jelenkor kronológiai keretei Spanyolországban. CHM VIII/3. (1964) 365–370.
- Romero J. L.: A gondolkodás formái Latinamerikában a 20. század folyamán. CHM VIII/3. (1964) 346–355.
- Kudacsik M., Mosztovec N.: A felszabadítási mozgalom Latinamerikában. Kom 1964. 11. sz. 121–130.
- Alperovics M. Sz.: Új munkák az 1810–1826 években Latinamerikában lezajlott felszabadító háborúkról. NNI 1964. 4. sz. 151–154.
- Koval B. I.: A nemzeti felszabadító mozgalom problémái a latinamerikai országok kommunista pártjainak programdokumentumaiban. NNI 1964. 2. sz. 95–107.
- Szibolov A.: A parasztmozgalom Latinamerikában. Kom 1964. 12. sz. 100–107.
- Portuondo J. A.: Korunk fő ellentmondása és a latinamerikai népek jövője. VF 1964. 3. sz. 11–16.
- Jefimov A. I.: Amerika felfedezése Ázsia oldaláról. VI 1964. 12. sz. 139–144. [Behring, 1728.]
- Lukin B. V.: A Latinamerikába irányuló orosz tudományos expedíció 50. évfordulójához. VAN 1964. 6. sz. 107–109.
- Moomaw W. H.: Howe tábornok 1777. évi hadjáratának kibontakozása. EHR LXXIX/312. (1964) 498–512.
- Sur L. A.: A diplomáciai kapcsolatok felvétele Oroszország és a latinamerikai országok között. (A. Sz. Junyin tevékenysége Dél-Amerikában.) VI 1964. 8. sz. 211–215. [1884–1889]
- Polisenský I.: Tadeo Haenke természetűd és a csehek

- érdeklődése az újkorban Latinamerika iránt. Hist VIII. (1964) 65–87. [1761–1817]
- Castro R. B.: Az indiai probléma Spanyolországban. CHM VII/1. (1964) 76–92.
- Masbie J. G.: Latinamerika a nemzetközi kapitalista munkamegosztásban. MEMO 1964. 11. sz. 29–39.
- Goodrich C.: Argentína mint új állam. CSSH VII/1. (1964) 70–88.
- Jersov I.: Két tendencia a nemzeti-felszabadító mozgalomban Bolíviában. MEMO 1964. 7. sz. 54–63.
- Skidmore Th.: G. Freyre és a korai braziliai köztársaság. Néhány módszertani megjegyzés. CSSH VI/4. (1964. júl.) 490–505. [G. F. 1946/1956-ban megjelent könyvéről.]
- Lacombe A. J.: Brazília politikai fejlődése a 20. században. CHM VIII/3. (1964) 255–280.
- Kudacsán M. F.: Harca a demokráciáért és a társadalmi haladásért Chilében. NNI 1964. 3. sz. 18–28.
- Kudacsán M. F.: Chile Kommunista Pártjának harca a nemzeti erők egységéért. VTK 1964. 2. sz. 54–65.
- Ryerson St. B.: Két nemzet kialakulása Kanadában a 18–20. században VI 1964. 12. sz. 156–159.
- Newit H.: Kanada és a szecessziós háború, 1860–1865. RHD LXXVII. (1963. okt.–dec.) 342–361.
- Iljina N. G.: Népi felkelés Bogotában 1948. ápr. 9-én. NNI 1964. 6. sz. 87–95.
- Gvozdarov V. I.: A Kubai Köztársaság ötödik évfordulója (Tudományos konferencia.) NNI 1964. 2. sz. 187–188.
- A történettudomány a forradalmi Kubában. VI 1964. 6. sz. 170–173.
- Le Riverend J.: A kubai történészek legközelebbi feladatai. VI 1964. 4. sz. 204–206.
- Lepkowskij T.: A történettudomány Kubában. KH 1964. 4. sz. 1007–1016.
- Grigulevics I. R.: A kubai nemzeti kultúra és kultúrforradalom történetének forrásai és irodalma. NNI 1964. 2. sz. 121–131.
- O'Connor J.: A kubai gazdaságtanról. PSQ LXXIX/2. (1964) 233–247.
- Konsztantynov O. M.: 45 év harca Mexico dolgozóinak érdekében. VTK 1964. 9. sz. 85–89. [A mexicói KP]
- Chavun P.: Indiai Amerika lakossága (új kutatások). RH 88/CCXXXII (1964) 111–118. [Mexico]
- Bazan J.: A textilipar fejlődése Pueblóban, 1544–1845. CSSH VII/1. (1964) 56–69. [Mexico]
- Ivanov G. I.: Népi felkelések Mexicóban a 17. század második felében. ISzSzS 1964. 1. sz. 57–72.
- Chevalier Fr.: Konzervatívok és liberálisok Mexicóban. Mexicó szociológiája és politikai földrajza a függetlenségtől a francia intervencióig. CHM VIII/3. (1964) 457–474.
- Navarro M. G.: A mexicói forradalom társadalmi aspektusai. CHM VIII/3. (1964) 281–289.
- Estela R. R.: Az agrárkérdés az 1910–1917-es mexicói forradalomban a mai mexicói történetírásban. CCH 1964. 2. sz. 80–83.
- Polisenszky J., Román E. R.: A csehszlovák–mexicói kapcsolatok forrásai és problémái. CCH 1964. 6. sz. 893–897.
- Ribakov A.: José Artigas születésének 200. évfordulója. NNI 1964. 5. sz. 171. [Az uruguay-i szabadságharc egyik vezetője, 1811–1815]
- Gyemuskina Je. V.: Revista de Historia, Caracas. VI 1964. 2. sz. 186–189. [Szemle]
- Afrika**
- Szobcsenko A.: In memoriam D. A. Alderogge. (60. születésnapjára). SZE 1964. 3. sz. 141–144. [Afrikánista]
- Tughrái (1061–1121/2.) Jeremiás az időről és a világról. Egy híres, már nyugaton is korán ismertté vált arab vers. Ford. és magyarázat. K. F. Schabinger v. Schowingen. HJ 83. (1964). 278–299.
- Markov W.: Az afrikai történetírás ma. ZG 1964. 1. sz. 28–45.
- Low D. A.: Afrika átalakulásának tanulmányozása. Szemle. CSSH VII/1. (1964) 21–36.
- Büttner Th.: A feudalizmus Afrikában a gyarmatosítás előtti időszakban. ZG 1964. 3. sz. 460–472.
- Bondarevskij G. L., stb.: A neokolonializmus és Ázsia és Afrika népeinek felszabadító harca 1963-ban. NAA 1964. 2. sz. 54–74.
- Alekszandrovskaja L.: Afrika gazdasági fejlődése – a piac és állam irányította gazdaság. MEMO 1964. 8. sz. 16–27.
- Zsalyin V.: Az iparosítás és a belső piac Afrikában. MEMO 1964. 1. sz. 44–54.
- Barbé R.: A közös piac mint a neo-kolonialista politika eszköze Afrikában. EP 114. (1964. jan.) 12–24.
- Polyehin I. P.: A múlt maradványai elleni harc problémái Afrikában. SZE 1964. 4. sz. 186–195.
- Benot Y.: Kwamé Nkrumah és Afrika egyesítése. Pensée 116. (1964. júl.–aug.) 56–79.
- Alimov Ju. I.: Az afrikai egységmozgalom jelenlegi szakaszában. NAA 1964. 2. sz. 6–18.
- Gray R. F.: A politikai pártok az új afrikai államokban. Válasz L. Mair-nek. CSSH VI/2. (1964. jan.) 230–232.
- Kohl E.: Az egységpárt mint a demokrácia szervezete Afrikában. GWU 1964. 5. sz. 304–312.
- Novati G. C.: Afrika és a nemzetközi kommunizmus. NRS 1964. III–IV. 415–424.
- Stoph W.: Afrika barátai és ellenségei. DAP 1964. 7. sz. 569–582.
- Lehmann H.: Fejlődő országok, különösen Afrikában. GWU 1964. 9. sz. 580–588.
- Ázsia és Észak-Afrika néhány fejlődő országának gazdasági helyzete. NAA 1964. 4. sz. 43–70.
- Braunschweig H.: Észak-Afrika története. Szemle. RH 88/CCXXXII. (1964) 191–208.
- Oszipov Ju. M.: Az Egyesült Arab Köztársaság gazdasági finanszírozásának problémái. KSZINA 79. (1964) 87–108.
- Fokejev G. V.: Anglia gyarmati politikájának csődje Közép-Afrikában. VI 1964. 4. sz. 78–93.
- Surat-Canale J.: A hagyományos társadalmak trópusi Afrikában és az ázsiai termelési mód fogalma. Pensée 117. (1964. szept.–okt.) 21–42.
- Szvanidze I. A.: Trópusi Afrika országainak mezőgazdasága. NAA 1964. 5. sz. 22–35.
- Braginszkij M. I.: A szakszervezeti mozgalom létrejötte trópusi Afrika angol gyarmatain. NAA 1964. 2. sz. 19–31.
- Kacman V. Ju.: A parasztmozgalom a trópusi Afrikában a második világháború után. NAA 1964. 2. sz. 102–108.
- Nicolon F.: Fekete-Afrika külföldi kapcsolatai. EP 117. (1964. ápr.) 77–104.
- Prokopczuk J.: A nemzeti felszabadító mozgalom kialakulása Nyugat-Afrikában. SM 1963. 11. sz. 30–50.
- Zsalyin V.: Nyugat-Afrika iparosításának aktuális problémái. MEMO 1964. 12. sz. 25–33.
- Malonist M.: Sziléziai textilárú Nyugat-Afrikában a 16–17. században. PH 1964. 1. sz. 98–99.
- Brendel G.: A külföldi kereskedelmi tőke a nyugat-afrikai államok gazdaságában. Ww 1964. 11. sz. 1822–1834.
- Barisnyikov V.: A nemzeti burzsoázia Kelet-Afrika országaiiban. MEMO 1964. 5. sz. 120–124.
- Mejer M. Sz.: Az afrikai munkásosztály helyzete a Délafrikai Köztársaságban. NAA 1964. 6. sz. 19–31.
- Ramazani R. K.: Kulturális változás és az értelmiség reagálása Algériában, Tunéziában és Iránban. Szemle. CSSH VI/2. (1964. jan.) 219–229.
- Grillon P.: Franciaország algériai konzulátusának eredete és megalakítása, 1564–1582. RHD LXXVIII. [1964. ápr.–jún.] 97–117.
- Nouschi A.: Az európaiak Algériában 1830–1954-ben. IGSS 1964. 4. sz. 675–690.
- Kelly G. A.: Algéria, a hadsereg és az V. köztársaság (1959–1961): egy civil–katonai konfliktus szcénariuma. PSQ LXXIX/3. (1964) 335–359.
- Polyomkin Ju.: Az algériai forradalom betetőzése távlatai. MEMO 1964. 1. sz. 26–36.
- Baummann H.: A nemzeti demokratikus forradalom problémái Algériában. Ein 1964. 5. sz. 88–101.
- Jenhani H.: Az algériai forradalom néhány gazdasági problémája. Ww 1964. 6. sz. 1007–1019.
- Landa R. G.: Algír fejlődésének nem-kapitalista útja. NAA 1964. 5. sz. 10–21.
- Marsden A.: Britannia és a „tuniszi bázis”, 1894–1899. EHR LXXIX/310. (1964) 67–96.
- Caillé J.: A „Louise” hajótöröttjei és Tahar Fennich követése Párizsban, 1777–1778-ban. RHD 78. (1964. júl.–szept.) 225–264.

- Vatolina D. G.*: A független Marokkó külkereskedelme. KSzINA 81. (1964) 123–132.
- Virabov A. G.*: A külföldi és nemzeti tőke Marokkó iparában. KSzINA 81. (1964) 106–122.
- Arsaruni N. A.*: A munkásosztály helyzete Líbiában. NAA 1964. 1. sz. 37–43.
- Penzin D. Ja.*: Szudán gazdasági fejlődése. NAA 1964. 1. sz. 44–52.
- Penzin D. Ja.*: A szövetségi mozgalom Szudánban. KSzINA 81. (1964) 133–142.
- Golubcsik M. M.*: Kamerun gazdaságának fejlődése. NAA 1964. 3. sz. 27–37.
- Kim L. I.*: Kamerun népeinek harca az egységért és a függetlenségért, 1946–1961. VI 1964. 12. sz. 78–89.
- Glagyulin O. K.*: Nigéria hitel-pénz rendszerének meg- erősödése. NAA 1964. 5. sz. 57–60.
- Smith M. J.*: A politikai korrupció történeti és kulturális körülményei a hauszáknál. CSSH VI/2. (1964. jan.) 164–194. [Észak-Nigéria. Hozzászólás: J. J. van Klaverentől, no. 195–198.]
- Golubovszkaja Ja. K.*: A Jemeni Arab Köztársaság gaz- dasági fejlődése. NAA 1964. 4. sz. 22–30.
- Low D. A.*: A populizmus beköszöntése Bugandában. CSSH VI/4. (1964. júl.) 424–444. [Hozzászólás L. L. Fallerstől, no. 445–448.]
- Schneider H. K.*: Az afrikai bennszülött társadalom és gazdaság egy mintája. CSSH VII/1. (1964) 36–55. [Tanganyika.]

Ausztrália

- Lopatov V. V.*: A külföldi tőke kivitele Ausztráliában a második világháború után. KSzINA 81. (1964) 156–168.
- Lebegyev I.*: Ausztráliai kolonializmus. MEMO 1964. 12. sz. 34–40.
- Pucskov P. I.*: Óceánia lakossága mai etnikai össze- tételeinek kialakulása. SzE 1964. 5. sz. 48–64.

A FELDOLGOZOTT FOLYÓIRATOK JEGYZÉKE

AHR	The American Historical Review (Richmond – New York – London)	MA	Le Moyen Age (Bruxelles)
AHRF	Annales Historiques de la Revolution Française (Paris);	MEMO	Mirovaja Ekonomika i Mezdunarodnij Otnosenija (M)
Am	Archivmitteilungen (Berlin, DDR)	MIÖG	Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Innsbruck)
Ann	Annales (Economics, sociétés, civilisation) (Paris)	MÖS	Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs (Wien)
BDW	Berichte, Deutsches Wirtschaftsinstitut (Berlin, DDR)	NAA	Narodi Azii i Afriki (M)
BIHR	Bulletin of the Institute of Historical Research (London)	ND	Nowe Drogi (Warszawa)
BS	Byzantinoslavica (Praha)	NM	Nová Mysl (Praha)
CC	Cahiers du Communisme (Paris)	NNI	Novaja i Novejszaja Isztorija (M)
ČCH	Československý Časopis Historický (Praha)	NRS	Nuova Rivista Storica (Roma – Napoli)
CCM	Cahiers de Civilisation Médiévale. X – XI. siècles (Poitiers)	NV	Novo Vreme (Szófia)
CHM	Cahiers d'Histoire Mondiale (Paris)	ÖO	Österreichische Osthefte (Wien)
CzPH	Czasopismo prawno-historyczne (Poznań)	PA	Political Affairs (New York)
CSSH	Comparative Studies in Society and History (Hague)	Pensée	La Pensée (Paris)
DAP	Deutsche Aussenpolitik (Berlin, DDR)	PH	Przegląd Historyczny (Warszawa)
DDR	Der Donauraum (Wien)	PIS	Prepodavanje Isztorii v Skole (M)
EcHR	The Economic History Review (London – New-York)	PP	Past and Present (London)
EHR	The English Historical Review (London)	PSQ	Political Science Quarterly (New York)
Ein	Einheit (Berlin, DDR)	RA	Revista Arhivelor (Bucureşti)
EP	Economie et politique (Paris)	RH	Revue Historique (Paris)
FVL	Forschungen zur Volks- und Landeskunde (Klausenburg – Hermannstadt)	RHD	Revue d'Histoire Diplomatique (Paris)
GDIBIH	Godišnjak Društva Istoričara Bosne i Hercegovine (Sarajevo)	RHDGM	Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale (Paris)
GNS	Godisnjak Filos. Fak. u Novom Sadu (Novi Sad)	RHES	Revue d'Histoire Economique et Sociale (Paris)
GWU	Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Stuttgart)	RIHC	Revue d'histoire moderne et contemporaine (Paris)
H	History (London)	RRH	Revue Roumaine d'Histoire (Bucureşti)
Hist	Historica (Praha)	RS	Romanoslavica (Bucureşti)
HČ	Historický Časopis (Bratislava)	S	Studii, Revista de istorie (Bucureşti)
HJ	Historisches Jahrbuch (München – Freiburg)	SCSI	Studii si cercetari stiintifice, istorie (Iasi)
HŠ	Historické Študie (Bratislava)	SBBH	Studia Universitatis Babeş-Bolyai (Cluj)
HZ	Historische Zeitschrift (München)	SH	Sbornik Historický (Praha)
HZb	Historijski Zbornik (Zagreb)	SM	Sprawy Międzynarodowe (Warszawa)
IG	Istorijski Glasnik (Beograd)	SMM	Sbornik Matice Moravské (Brno)
IGSS	Studii Storici, Ist. Gramsci (Roma)	SoF	Südostforschungen (München)
IIB	Izvestija na Insztituta za Isztorija (Szófia)	SS	Slezský Sbornik (Opava)
IP	Isztoriceszki Pregled (Szófia)	SW	Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (Wiesbaden)
IRSH	International Review of Social History (Amsterdam)	SzE	Szovjetszkaja Etnografia (M)
ISzSzSzR	Isztorija SzSzSzR (M)	SzV	Szrednyije Veka (M)
IZ	Isztoriceszki Zapiszki (M)	THJ	The Historical Journal (Cambridge)
IZCG	Istorijski Zapisi Istoriskog Instituta NR Crne Gore (Titograd)	UIZs	Ukranszkij Isztoricsnij Zsurnal (Kijev)
JEH	The Journal of Economic History (New York)	VAN	Vesztnyik Akademiail Nauk SzSzSzR (M)
JGO	Jahrbuch für die Geschichte Osteuropas (Wiesbaden)	VDI	Vesztnyik Drevnyej Isztorii (M)
Jič	Jugoslovenski Istorijski Časopis (Beograd)	VE	Voproszi Ekonomiki (M)
JMH	The Journal of Modern History (Chicago)	VF	Voproszi Filosofii (M)
KH	Kwartalnik Historyczny (Warszawa)	VfZg	Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (Stuttgart)
Kom	Kommuniszt (M)	VI	Voproszi Isztorii (M)
KSZINA	Kratkije Szooobszenyija Insztituta Narodov Azii (M)	VIK	Voproszi Isztorii KPSzSz (M)
KSzISz	Kratkije Szooobszenyija Inszt. Szlavjano-vegyenyija (M)	VY	Vizantijszkij Vremennyik (M)
LC	Lupta de Clasă (Bucureşti)	Ww	Wirtschaftswissenschaft (Berlin DDR)
		WZ	Weg und Ziel (Wien)
		WZHU	Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin (Gesellsch. u. Sprachwiss. Reihe) (Berlin, DDR)
		ZfO	Zeitschrift für Ostforschung (Marburg a. d. Lahn)
		ZG	Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin, DDR)
		ZPW	Z Pola Walky (Warszawa)

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ, СООБЩЕНИЯ

<i>Й. Емниц</i> : Внешнеполитическая линия Социалдемократической Партии Венгрии, 1945—1948 гг.	133
<i>Б. Рац—Э. Штрассенрейтер</i> : Организация фабрично-заводских комитетов (1944—1948)	200
<i>И. Вида</i> : Рождение и парламентское обсуждение законопроекта «об уголовной защите демократического государственного строя и республики»	240
<i>Ж. Л. Надь</i> : Итальянские интересы и Венгрия в 1918—1919 гг.	256

ДИСКУССИЯ

<i>И. Т. Беренд</i> : К вопросу о развитии промышленности и о т. н. крестьянском промысле	275
<i>Л. Надь</i> : Размышления и некоторые критические замечания к статье А. Р. Варkonyi: Понятие нации и родины во время борьбы против турок и Габсбургов	285
<i>А. Р. Варkonyi</i> : Некоторые методические замечания (В место дискуссии)	296

ОБЗОР

<i>Э. Раджонери</i> : Мысли о творчестве П. Тольятти	299
---	-----

ИЗВЕСТИЯ	320
----------------	-----

РЕПЕРТОРИЙ ЗАГРАНИЧНЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ЖУРНАЛОВ	326
--	-----

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN UND BEITRÄGE

<i>J. Jemnitz</i> : Die außenpolitische Richtlinie der Ungarländischen Sozialdemokratischen Partei in den Jahren 1945—1948.	133
<i>B. Rác—E. Strassenreiter</i> : Die Organisation der Betriebskommissionen (1944—1948) ..	200
<i>I. Vida</i> : Entstehung des Gesetzentwurfes „über den strafrechtlichen Schutz der demokratischen Staatsordnung und der Republik“ und die bezügliche Debatte im Parlament	240
<i>Zs. L. Nagy</i> : Die italienischen Interessen und Ungarn in den Jahren 1918—1919.	256

DISKUSSION

<i>T. I. Berend</i> : Zur Frage der Industrienentwicklung und der Herausbildung des sogenannten Bauernhandwerks	275
<i>L. Nagy</i> : Einige Gedanken und kritische Bemerkungen zur Studie Á. R. Várkonyi: Die Begriffe Nation und Vaterland zur Zeit der Türkenkriege und der antihabsburgischen Kämpfe	285
<i>Á. R. Várkonyi</i> : Methodologische Bemerkungen (statt einer Diskussion)	296

RUNDSCHAU

<i>E. Ragioneri</i> : Gedanken über das Lebenswerk Palmiro Togliattis	299
---	-----

NACHRICHTEN	320
-------------------	-----

REPERTORIUM AUSLÄNDISCHER GESCHICHTSWISSENSCHAFTLICHER
ZEITSCHRIFTEN .....

326

TABLE DES MATIÈRES

ETUDES, COMMUNICATIONS

<i>J. Jemnitz</i> : La ligne de politique extérieure du Parti Social-Démocrate de Hongrie.....	133
<i>B. Rácz—E. Strassenreiter</i> : L'organisation des comités d'entreprise (1944—1948)	200
<i>I. Vida</i> : La naissance du projet de loi „Sur la défense de droit pénal du régime démocratique de la République” et le débat en ouvert au Parlement	240
<i>L. Zs. Nagy</i> : Les intérêts de l'Italie et la Hongrie, 1918—1919	256

DISCUSSIONS

<i>T. I. Berend</i> : Contributions relatives au développement de l'industrie et à l'industrie dite paysanne	275
<i>L. Nagy</i> : Quelques réflexions et remarques critiques concernant l'étude intitulée: La notion de la nation et de la patrie à l'époque des luttes menées contre les Turcs et les Habsbourg, par R. Á. Várkonyi	285
<i>Á. R. Várkonyi</i> : Remarques méthodologiques (au lieu de discussion).....	296

REVUE

<i>E. Ragioneri</i> : Réflexions sur l'oeuvre de Palmiro Togliatti	299
--	-----

NOUVELLES	320
-----------------	-----

RÉPERTOIRE DES REVUES HISTORIQUES ÉTRANGÈRES	326
--	-----

CONTENTS

ARTICLES

<i>J. Jemnitz</i> : The Foreign Political Line of the Hungarian Social Democratic Party 1945—1948.	133
<i>B. Rácz—E. Strassenreiter</i> : The Construct of the Factory Committees (1944—1948)....	200
<i>I. Vida</i> : The Birth and Parliamentary Debates of the Bill of the Democratic State order's and of the Republic's Criminal Law Defence	240
<i>Zs. I. Nagy</i> : Italian Interests and Hungary in 1918—1919	256

DEBATES

<i>I. T. Berend</i> : On the Problem of the Industrial Development and of the so called Peasant Industry	275
<i>L. Nagy</i> : Some Thoughts and Critical Remarks to Á. R. Várkonyi's Article on the Conception of Nation and Homeland during the Time of Turkish and Anti-Habsburg Struggles.	285
<i>Á. R. Várkonyi</i> : Methodological Remarks (instead of Discussion).....	296

REVIEW

<i>E. Ragioneri</i> : Thoughts on the “Oeuvre” of Palmiro Togliatti	299
---	-----

NEWS	320
------------	-----

REPERTORY OF FOREIGN HISTORICAL JOURNALS.....	326
---	-----

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Dálóki János

A kézirat nyomdába érkezett: 1965. VII. 27. — Páldányszám: 1150 — Terjedelm: 21,35 (A/5) ív

---

65.61103 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

---

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010, MNB egyszámlaszám: 46

Csekkbefizetési számlaszám: 05.915.111—46

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci u. 22.

Telefon: 185—612

POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODA 1. számú HIRLAPBOLTJÁ-ban,

Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky ut 76. és bármely postahivatalban.

Csekk számlaszám: egyéni 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizetési díj egy évre 40 Ft.

Ára : 24,— Ft

Előfizetési ára egy évre : 40,— Ft

INDEX: 25.812

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

55676

55676

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

H: 1-3

Történelmi Szemle

1965

VIII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM

Ajánlás

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztő bizottság

BARTHA ANTAL (szerkesztő), HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, KERESKES LAJOS,
KISS ALADÁR, KOROM MIHÁLY, LACKÓ MIKLÓS (felelős szerkesztő),
NIEDERHAUSER EMIL, PUSKÁS JÚLIA, RÁNKI GYÖRGY, M. SOMLYAI MAGDA,
ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: Budapest I., Üri u. 51–53. — Telefon: 160–098
Megjelenik negyedévenként. — Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>R. Romano: Művészet és társadalom a renaissance-kori Olaszországban</i>	377
<i>Benda Kálmán: A jozefinizmus és jakobinusság kérdései a Habsburg-Monarchiában</i>	388
<i>Pintér István: Az 1943. őszi kisgazda—szociáldemokrata szövetség</i>	423

SZEMLE

<i>Márkus László: A Horthy-rendszer uralkodó elitjének jellegéről</i>	449
<i>Vita és hozzászólások Márkus László: A Horthy-rendszer elitjének jellegéről c. referátumához</i>	466
<i>Stier Miklós: Adalékok az 1920-as évek eleji szociáldemokrata baloldali ellenzéki mozgalom kialakulásához</i>	469
<i>Fügedi Erik: A XV. századi magyar püspökök</i>	477
HÍREK	499

A Történelmi Szemle szerkesztősége kéri a szerzőket, hogy ezen-
től csak tolmácsoldal (25 sor 50 betű) terjedelemben gépelt, javítás-
mentes, nyomdakész állapotban levő, 2 példányban készült kézírato-
kat küldjenek be, s a kézirat leadásakor mellékeljék a tanulmány
rezüméjét is, ugyancsak 2 példányban.

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>R. Romano</i> : Art et société dans l'Italie de la Renaissance	377
<i>K. Benda</i> : Les problèmes du josphisme et du jacobinisme dans la Monarchie des Habsbourg	388
<i>J. Pintér</i> : L'alliance des petits propriétaires et des social-démocrates à l'automne 1943 ..	423

REVUE

<i>L. Márkus</i> : De l'aspect de l'élite dominante du régime Horthy	449
Discussion et interventions concernant le rapport au même titre de L. Márkus	466
<i>M. Stier</i> : Contribution au développement du mouvement oppositionnel de gauche social-démocrate au début des années 1920	469
<i>E. Fügedi</i> : Les évêques hongrois du XV ^e siècle	477

NOUVELLES	499
-----------------	-----

CONTENTS

ARTICLES

<i>R. Romano</i> : Art and Society in Renaissance-Italy	377
<i>K. Benda</i> : Problems of Josefism and Jacobinism in Habsburg Monarchy	388
<i>J. Pintér</i> : Small-farmer and Social-democratic ally in the autumn of 1943	423

REVIEW

<i>L. Márkus</i> : The character of the governing élite in the Horthy-regime	449
Debate on L. Márkus' above mentioned article	466
<i>M. Stier</i> : Data to the Formation of the Left Wing Social Democratic Opposition Movement in the 1920-ies	469
<i>E. Fügedi</i> : Hungarian Bishops in the 15 th Century	477

NEWS	499
------------	-----

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1966 I. 24 — Példányszám: 1300 — Terjedelem: 11.2 (A5) ív

66.61861 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Р. Ролано</i> : Искусство и общество в Италии эпохи возрождения	377
<i>К. Венда</i> : Вопросы йозефинизма и якобинства в габсбургской Монархии	388
<i>И. Пинтер</i> : Союз мелких сельских хозяев и социалдемократов осенью 1943 г.	423

ОБЗОР

<i>Л. Маркуш</i> : О характере верхнего господствующего слоя в режиме Горти	449
Дискуссия и выступления в связи с рефератам Л. Маркуша: О характере верхнего господствующего слоя в режиме Горти.	466
<i>М. Штир</i> : Материалы к образованию левого оппозиционного движения в социал-демократической партии в начале 20-х годов XX в.	469
<i>Э. Фюгеди</i> : Венгерские епископы XV. в.	477

ИЗВЕСТИЯ	499
----------------	-----

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>R. Romano</i> : Kunst und Gesellschaft in Italien zur Zeit der Renaissance	377
<i>K. Benda</i> : Fragen des Josephinismus und des Jakobinismus in der Habsburger-Monarchie	388
<i>I. Pintér</i> : Bündnis zwischen Kleinlandwirten und Sozialdemokraten im Herbst 1943	423

RUNDSCHAU

<i>L. Márkus</i> : Über den Charakter der herrschenden Elite des Horthy-Systems	449
Debatte und Beiträge über das Referat von L. Márkus: Über den Charakter der herrschenden Elite des Horthy-Regimes	466
<i>M. Stier</i> : Beiträge zur Herausbildung der linksstehenden sozialdemokratischen oppositionellen Bewegung in der 1920er Jahren	469
<i>E. Fügedi</i> : Die ungarischen Bischöfe des 15. Jahrhunderts	477

NACHRICHTEN	499
-------------------	-----

RUGGIERO ROMANO

Művészet és társadalom a renaissance-kori Olaszországban

Hölgyeim, Uraim, kedves Kollegák!*

Nem mint művészettörténész nyúlok most az ismertetésre kerülő kérdéshez. Inkább a társadalommal és a környezettel, mint a művészettel és a műalkotásokkal kívánok foglalkozni. Ennek a módszernek is van bizonyos érdekessége, bár nincs szándékomban teljes mélységében és szövevényességében tárgyalni a renaissancekori Olaszország társadalmának hatalmas problémáját. Tulajdonképpen a XV. és XVI. századi olasz élet néhány olyan pontjának feltárására fogok csak szorítkozni, melyeket — okkal, vagy ok nélkül — sarkalatos pontoknak tartok.

I

Michelet, De Santis, Burckhardt óta a renaissance-kori Olaszország tanulmányozása hatalmas fejlődésen ment át: egyre nőtt a tudományos monográfiák, az eredeti interpretációk, a ragyogó szintézisek száma. Az út nem mindig volt könnyű, sőt néha elég veszélyes fordulatoknak lehettünk tanúi; gondolok itt elsősorban a varázserejű „renaissance” szóval való visszaélésre akár a Karoling, akár a XII. vagy XIII. századi renaissance vonatkozásában, hogy az egyéb — főleg gazdasági és irodalmi — vonatkozásokról ne is beszéljek. Ezek a többé-kevésbé nagyhangú megjelölések félreérthetőségüknél fogva komoly veszélyt jelentettek. Félreérthetőségük gyakran a szavakkal való játékból fakadt: valójában sokáig a renaissance irodalmának, a renaissance gazdaságának, a renaissance gondolkodásának nevezték azt, ami tulajdonképpen csak az irodalmi, gazdasági és szellemi élet újjáéledése volt a római birodalom bukása utáni századok hosszú sorvadása után. Minthogy a renaissance szó elemi jelentésén (újjáéledés, új életre kelés) volt a hangsúly, több-kevesebb tudatossággal feláldozták a szó tudományos jelentőségét, sőt a renaissance, a Michelet-i értelemben az emberiség tavaszát, a világ újrateremtését jelentő valódi renaissance egész szellemi frissességét is.

Ez az újrateremtés természetesen nem egy perc, egy hét, vagy egy év műve volt; napról-napra, lassan, fokozatosan ment végbe. Kétségtelen azonban, hogy a változás jelei egy adott pillanatban egész élességükben megnyilvánultak, széleskörűen, erőteljesen terjedni kezdtek és világosan kirajzolódtak a szereplő személyek tudatában.

Nehéz lenne ezt a pillanatot pontosan megjelölni, s véleményem szerint nem is lenne szellemileg gazdaságos feladat. Ezt figyelembe véve, én a renaissance nagy korszakát 1450 és 1550 közé helyezem. Vajon mi jellemzi ezt az

* Ruggiero Romanonak, az École Pratique des Hautes Études professzorának a Kossuth Klubban 1964 júniusában tartott előadása.

aranykort? Tudós-nemzedékek egész sora kísérte meg, hogy — hol kielégítő, hol nagyon félrevezető módon — választ adjon erre a kérdésre. Mert valljuk be: a renaissance olyasféle meghatározásával, hogy az a természet és az egyén, vagy a l'art pour l'art elve, vagy valami más érvényesülésének korszaka, nem sokra megyünk. Egyetlen jellegzetes vonás kiemelése e bonyolult és sokrétű mozgalom meghamisítására vezetne; a renaissance-t csak teljes egészében lehet megragadni és rekonstruálni.

Nehéz és kockázatos vállalkozás lenne ennek az összességnek a művészetrel való minden kapcsolatát feltárni; erre már csak az idő rövidsége miatt sem vállalkozhatom. Válogatnom kell tehát. Az általam alkalmazott válogatás azonban távolról sem jelenti azt, hogy a felhozott érveket a renaissance egyedüli, döntő jellegzetességének tartom; ezek csak ismertetendő okfejtésem alapelemei.

A történetéseket — nemcsak a művészettörténeteseket, hanem minden történetest — állandóan foglalkoztatja az a probléma, hogy hogyan viselhette az olasz patriciátus a kifinomult, művészi étellel szükségszerűen velejáró, jelentős költségeket abban az időben, mikor az olasz gazdasági élet és elsősorban a patriciátus a gazdasági stagnálás korszakába lépett. Nyilvánvalóan különös ellentmondásról van itt szó. Kétségtelen, hogy a XV. századtól kezdődően rendkívüli pénzhiány mutatkozik, mivel az olaszok óriási tőkéket kötnek le építkezésekre és műtárgyak gyűjtésére. Annak ellenére, hogy a köz-, magán- és egyházi építkezések a munkások jelentős részének munkaalkalmat jelentenek, e költségek improduktív jellegűek: a *conspicuous consumption* olyan tömegével állunk szemben, aminek súlyos következményei voltak az olasz gazdasági életre. A kérdés nemcsak gazdaságtörténeti, hanem művészettörténeti vonatkozásban is igen fontos: alapjában véve azt kellene megtudni, hogy a nemjövodelmező vagyontárgyakba való beruházásokat valóban szellemi és művészi érzék határozta-e meg (a válasz jelentős mértékben rávilágítana a középkori *Wunderkammer*-től a renaissance-kori műgyűjtő gondolkodásáig megtett útra), vagy egyszerűen csak az a körülmény, hogy a tőkéseknek nem állt rendelkezésére egyéb jövodelmező tőkeelhelyezési lehetőség.

A kérdés még nincs eldöntve. A közhelyek egész sorát mondták már el ebben a vonatkozásban; beszéltek a kereskedelmi utak áthelyeződéséről, a kereskedők szellemi lendületének meggyengüléséről, az olasz ipar végéről. . . Vég nélkül lehetne sorolni ezeket az üres frázisokat. Kétségkívül téves nézetek, de mégis súlyos következményekkel jártak, mert úgy ábrázolták az olasz patriciusokat, mint akik mindenbe belefáradva, vállalkozó kedv nélkül, magukat teljesen a klasszikusok olvasásának és magyarázatának szentelve, tőkéiket földvásárlásba fektetik, s békés járadékosokká válván, minden idejüket irodalmi és művészi kedvtelésekkel töltik. Fernand Braudel *La Méditerranée et le monde méditerranéen* c. nagyszabású munkájában világosan bebizonyította, mennyire élő volt még Olaszország a XVI. században; hangsúlyozom, a termelés minden ágában csak úgy, mint a kereskedelmi elosztásban és a sokrétű pénzforgalomban. Ezzel a közhelyek szép építménye, törékeny vára összeomlott; az olasz vagyonok ilyen, az egész XVI. századon keresztül kimutatható fennmaradása pedig nagy mértékben hozzájárulhat problémánk megvilágításához.

De ez nem minden. Itt van ezen felül az olasz gazdasági élet jelentős szektora, a mezőgazdaság is.

A jelenség nem ismeretlen, bár általában rosszul értelmezik: mintha a fáradt, vállalkozó kedv és lendület nélküli olasz kereskedők felhagytak volna a kockázatos üzletekkel és pénzüket házak és vidéki földbirtokok vásárlásába fektet-

tették volna, hogy — egy társadalmi mimikri-jelenség befejezéseként — szép, nyugalmas vidéki házaikban élve megpróbáljanak beleolvadni a nemességbe. Az ábrázolás mindenestre szép, de sajnos, nagyrészt hamis. Az olasz kereskedők tőkéjük egy részét ugyanis minden időben, még legintenzívebb tevékenységük idején is ingatlanvásárlásba fektették; elemi óvatosság ez. És a kereskedelmi virágzás idején az üzletemberek jó, magashozamú földet kerestek tőkebefektetésre. A XV. század közepétől, de különösen a XVI. század elejétől a földbirtokoknak két típusát keresik. Egyrészt az egyházi földbirtokot, lévén, hogy az egyház nagykiterjedésű földekkel rendelkezik ugyan, de igen tőkeszegény, s ezért kénytelen földjei nagy részét bérbe adni. Az új *bérlők* így tőkeelhelyezési lehetőséghez jutnak, kénytelenek azonban beruházásokat eszközölni, mert a földeket fel kell javítani. És ezekben a feljavításokban van az ügylet titka. A tulajdonos ugyanis nem bonthatja fel a bérleti szerződést anélkül, hogy a bérlőnek vissza ne fizesse a feljavítás költségeit. Amint tudjuk, az egyháznak nincs készpénze s így soha sincs abban a helyzetben, hogy bérleti földjeit visszavegye. Az első, gazdaságilag nehéz helyzetben kénytelen egy falat kenyérért eladni a földeket a bérlőnek. Ezekben az ügyletekben tehát, legalábbis az első fázisban, a spekulatív jelleg uralkodik; a csendes, minden nyugalmat biztosító földbirtok csak később, a második, harmadik generációval alakul ki.

Ez a spekulatív jelleg méginkább kidomborodik az ugyanezen üzletemberek által keresett földek másik típusánál: a mocsaras vagy szűzföldeknél. Alvise Cornaro, az olasz renaissance egyik legvonzóbb alakja a XVI. század közepén beszámol arról (meg kell említeni, hogy 1475-ben született és 1566-ban halt meg), milyen jól érezte magát Piano-i villájában, „la quale è bellissima”. De hol épült ez a csodaszép villa, a humanisták e találkozóhelye? Olyan területen, melyről maga Cornaro csapoltatta le a vizet, s „ez a hely most, csodálatos felszabadítása folytán annyira derűs, hogy valósággal nevet”. Ez a „csodálatos felszabadítás” csak úgy válik érthetővé, ha az olasz üzletembereket nem fáradt lovagoknak képzeljük, akik szórakozóhelyet keresnek, hogy nehéz, túlságosan nehéz munkájukat kipihenjék.

Így keletkezhettek új vagyonok Olaszországban; így frissülhettek fel a régiék. Gondoljuk meg, hogy a velencei köztársaságban pl. 150 000 hektárt vontak művelés alá a XVI. és a XVIII. század között. Egy 1541-ből származó oklevél tanúsága szerint a Morosini, Da Molin, Trevisan, Contarini, Pisani, Canal és a Gritti-családok is résztvettek a feljavítási munkálatokban; — megannyi tekintélyes név, abból a velencei patríciátusból, amelyről a történelmi tradíció minden konkrét bizonyíték nélkül állítja, hogy felhagyott üzleteivel és pénzét békés, sőt neveltséges járadékokba fektette.

Maradna még az a kézenfekvő ellenvetés, hogy az egyházak is fektettek pénzt műalkotásokba. Magam is említettem, hogy az egyház, mint földbirtokos, csak minimális készpénzzel rendelkezett. Ez kétségtelen. Itt azonban igen könnyen feloldható ellentmondással állunk szemben. Oldalakat lehetne írni azokról az apátokról, akik uradalmakat és értéktárgyakat adnak el azért, hogy kolostoraikat vagy templomaikat az új stílusnak megfelelően átalakíttassák, ugyanakkor azonban hagyják tönkremenni a rend egyéb birtokait.

Azt hiszem tehát, nem tévedek nagyon, ha azt állítom, hogy a renaissance legtermészetesebb velejáróinak, a fényűző életnek, a palotáknak, a műtárgyak iránti vonzódásnak fedezésére nemcsak régi, hanem újonnan keletkezett vagyonok is szolgáltak. Fontos szempontról volt itt szó, amelyet — úgy hiszem — sikerült új és helyes megvilágításba helyeznem.

Semmiképpen nem szándékozom azonban a renaissance-kori Olaszország művészete és társadalma között most rögtön ilyen primitív összefüggést megállapítani: „eleven gazdasági élet — eleven művészet”. Bár feltétlenül szükségesnek tartom megismerni annak a világnak a gazdasági jelenségeit, amelynek szellemi megnyilvánulásait tanulmányozom; tudom, hogy nem szabad olyan összefüggéseket felállítani, amelyek könnyen tévútra vezetnek. Ezért megkíséreltem más úton megközelíteni a tárgyat, anélkül, hogy megfedkeznek előző megjegyzéseimről.

II

Ezúttal azonban mellőzöm a gazdasági szempontokat és huzamosabban csak művészettörténettel fogok foglalkozni, pontosabban egy ikonográfiai témával, amely változatai révén lehetővé teszi a kollektív fogékonyság mozzanatainak felmérését. Az Utolsó Ítélet hatalmas témájáról van szó, amely közös bizánci minta alapján terjedt el egész Európában. Ez az őstípus az Utolsó Ítélet jeleneteit egymás fölé helyezett síkokban ábrázolja. Fent Krisztus egy szivárványon, olyan méretben, hogy gyakran egyik sávból a másikba nyúlik át; két oldalán helyezkednek el a passio jeleit hordozó angyalok; lent vagy oldalt Szűz Mária angyalokkal körülvéve; még lejjebb végül a halottak feltámadása, a szenvedés és jutalmazás kettős övezetében. Ez a minta változások nélkül fellelhető a XI. és XII. század folyamán: valójában mozdulatlan, időnkívüli, mert az a megrázó pillanat, melyben a mindenség előtt feltárl s megítéltetik mindenki érdeme és bűne, kívül esik időn és történelmen, kívül esik az evilági életen. Mondhatni, fizikai mozdulatlanság ez; egy felsőbbrendű, extatikus béke visszfénye, amely még az elítélteket is lenyűgözi; kétségbeesésüket nem lázadás, hanem inkább végtelen szomorúság sugallja.

Olaszországban, a Sant' Angelo in Formis-tól (1075), a pármái baptisterium Antelami alkotta kapujáig, a Torcello-i mozaikokon át a ferrarai székesegyház előcsarnokának oromzatáig ez a mozdulatlanság kivétel nélkül mindig érvényesül.

A XIII. századi Olaszország, ha nem vesszük figyelembe Niccolò Pisano erőteljes hangját, hallgat erről a régi témáról. De ugyanennek a századnak utolsó éveitől az Utolsó Ítélet ábrázolása újra és újra feltűnik az egész félszigeten. Pietro Cavallini római Santa Cecilia-beli hatalmas freskóját Cimabue óriási mozaikja követi a firenzei San Giovanni keresztelőkápolnában, majd Giotto festménye a páduai Scrovegni kápolnában. Joachim de Fiore és Dante Olaszországa megáll, megdermed az Utolsó Ítélet víziója előtt. Nem elszigetelt esetekről van szó: Andrea Orcagna a pisai temetőben, bátyja, Leonardo a Santa Maria Novella-ban, fest figyelemreméltó freskókat; hasonló alkotások születnek Ravennában (Santa Maria in Porta), Toscanellában (Santa Maria Maggiore), Vildobonoban (Milánó vidékén) és a következő század elején Brindisiben (Santa Maria del Casale). Ebben a könnyen folytatható felsorolásban kell megemlíteni Giovanni Pisano és utánczói kőbe vésett, erőteljes Utolsó Ítéleteit is.

Mindezek az olasz ábrázolások a bizánci minta nyomán haladnak — igaz, olyan átdolgozásban, hogy az néha csaknem felismerhetetlenné válik. Mindegyik az összehatás impozáns jellegével, a pszichológiai részvétel módjának megváltozásával tűnik ki. A kiválasztottakat valóban egyhangúság jellemzi; lendület nélküli tartásba merevedett alakjuk nem hieratikus ugyan, de szinte az öröm reménye nélküli összpontosított figyelmet fejez ki, vidámságra képtelen, aggodalmas várakozást még azok részéről is, akik paradicsomi zenét szólaltatnak meg. Az érze-

lem inkább a pokol kínjainak ábrázolásában jut kifejezésre. De a borzalom, a szörnyűség ábrázolása is felszínes marad: a büntetés, éppen eltúlzott vadsága miatt, elveszti reális súlyát.

Ikonográfiai szempontból egyébként a feltámadottak közepes méretű, jelentéktelen alakokká válnak; semmiben sem hasonlítanak az üdvösség várományosaihoz. Ez a jelenség világosan megmutatkozik a páduai Utolsó Ítéleten és a Giotto-iskola freskóin is fellelhető.

Az olaszok ábrázolta Utolsó Ítéletek nagy részére jellemző ebben a korban, hogy a feltámadási jelenetekből majdnem teljesen hiányoznak a halottak. Ez különösen a pisai Camposantóban jut kifejezésre. Orcagna művénél azonban más okból kell megállnunk.

Először is a Bíró mellé, ugyanabba az ovális keretbe helyezi el a koronás Szűzet, aki szintén szivárványon trónol; a kardokkal felfegyverzett szép angyalok pedig olyan nagy helyet kapnak a kompozíció középpontjában, hogy a horizontális, egymáshelyezett zónák idáig elég szigorú sémája megbomlik. Orcagna azzal, hogy a freskó közepén egy elég széles függőleges térséget képez ki és így szinte kettéosztja azt, még a két laterális szektornak is élénk vertikális jelleget ad. Míg a Bíró jobbján elhelyezett üdvözültek csoportja felfele tör, addig a baloldalra tömörült kárhozottakat egy könnyed diagonális mozgással lefelé irányítja.

Ilyen előjelek vezették be tehát az új sémát, amely távoli forrásától eljutott Giotto képzeletéig, hogy végül Michelangelo Sixtusi kápolnájában teljedjék ki.

Egyébként a pisai temető kompozíciója, bár nem lépi túl az említett, állandó kereteket, nagy eredetiségről tesz tanúságot azzal, hogy eltekint a rossz szellemek és a testi fenyítés ábrázolásától. Már nagyon távol vagyunk mind Giotto, mind Bizánc mintáitól. Az elkárhozottak félelme, amely a büntetéstől való félelemné vált, pontos megfelelője a kiválasztottakat foglalkoztató jutalom várásának. Itt kezd a várakozás az Utolsó Ítélet valódi kifejezésévé válni.

*

Az olasz szobrászat 1300 után még sokkal súlyosabb esapást mért a hagyományos sémára, mint a festészet. Giovanni Pisano, apja, Niccolò megoldásait is figyelembe véve, a Pistoia-i Sant'Andrea templom és a pisai székesegyház szószékeivel olyan kompozíciókat hozott létre, amelyek határozottan bátrabb kivitelezésűek és nem kevésbé újszerűek, mint Orcagna alkotásai. A pistoiai ábrázolásnál a művész, a szószék oldalainak alakját kihasználva, majdnem teljesen eltüntette a horizontális zónákra való felosztást. Különösen a Bírótól jobbra érvényesül ez, ahol az égboltot elárasztó kárhozottak teljesen vertikális szektort alkotnak. Jobboldalt még fennmarad a felosztás némi nyoma az apostolok által elfoglalt sík és az alsó sík között, de ennek az elhatárolásnak, éppúgy mint a pisai szószéken, csak másodlagos szerepe van. Az apostolok, Krisztus és a feltámadottak között ügynvezett háromszög-társalgás alakul ki: az első nem bíróként jelentkezik, hanem mint ügyvédek fordulnak a Megváltóhoz, kérve őt, mentse fel a várakozástól a sírból kiszállottak csoportját. Ugyanezek a megjegyzések érvényesek a pisai ábrázolásra is, bár itt az elhelyezés annyiban változott, hogy a szószék két kockája ábrázolja a feltámadást, az igazakét az egyik, a szétszórt kárhozottakét a másik. Ezek a faragványok sokkal kifejezőbbek a freskóknál, de úgy látszik, hogy Giovanni Pisano is több figyelmet fordít a kárhozottak rémületére, mint a leendő kiválasztottak örömére. Pontosabban: az üdvösség

részeseivé vált feltámadottak csoportja nem indul egyenesen az új paradicsomi élet felé, hanem megáll, csodálkozva, félelemmel telten, mintegy összetörve az ítélettől való félelemtől. Az Utolsó Ítélet időnkivüli koncepciója itt — világosabban, mint a pisai Camposanto freskóján — egy időbeli folyamatnak ad helyet. Erre még visszatérek.

Kompozícióinak jellegzetessége folytán az olasz XIV. század igen fontos állomást jelent az eszkatologikus várakozás kifejezésének fejlődésében, ugyanakkor a hanyatlás és a válság félreérthetetlen jeleit viseli magán. Jelentős tény, hogy kb. 1360-ig az Utolsó Ítéletnek ennyire széleskörű ikonográfiai ábrázolásával találkozunk a félszigeten, s az sem kevésbé fontos, hogy a következő évtizedekben, majdnem egy századon át másodrendű szerephez jut, az ilyen típusú kompozíciók szórványossá válnak, nem vonzzák a nagy művészeket; még a színezés sem képes pótolni ezt a hiányt. Röviden: Olaszországban Giovanni di Paolo és a Beato Angelico munkáit kivéve az egész Quattrocento alatt nem találunk többé kiemelkedő ábrázolásokat az Utolsó Ítéletről.

Az északi országokkal való kontraszt a XV. század elejétől világosan kirajzolódik: ez a téma ugyanis a Rajna vidékén, Flandriában és Franciaországban erőteljesen újjáéled. A halált ábrázoló ikonográfiában fellelhető ellentéthez járul még az eszkatologikus ábrázolás diszkordanciája is, amint ez világosan kitűnik Alberto Tenenti alapvető tanulmányaiból. Ebből arra következtethetünk, hogy Olaszország és az észak-európai országok vallásosságának eltérése, még mielőtt a XVI. században, Luther idejében hevesen kirobbant volna, a XIV. és XV. század folyamán már nagyon elmélyült.

*

Tehát a XIV. század második felétől a *nova aetas*-ra való vallásos várakozás az olasz ikonográfiában mellékútra, zsákutcába kerül. Az a tény, hogy sikerült megszabadulni a hagyományos bizánci mintától, kétségkívül nagy eredményt jelentett, annyira, hogy a művészek öntudatlanul is támadni kezdték az eszkatologikus koncepció fogalmát, amelyre az felépült. Ennek a fejlődésnek azonban nem volt folytatása sem a kollektív érzelem, sem az ikonográfia terén.

Mint ahogy az északi ábrázolásokat nem utánozták és nem alkalmazták Olaszországban, hasznos lenne megállni Angelico, Signorelli és Michelangelo elszigetelt, de igen jelentős alkotásainál.

A Quattrocento nagy újítása az Utolsó Ítélet ábrázolásánál annak térbeli, azaz földi dimenzióban való elhelyezése volt, olyan tájak keretébe, melyek hagyományos értelemben véve semmi apokaliptikus jelleget nem mutatnak. Ez a különleges jellegzetesség megtalálható bizonyos olasz kompozíciókon, az északi kompozícióknak pedig szinte törvényszerű velejárója. Ez utóbbiak, s ezekkel együtt Giovanni di Paolo és Angelico alkotásai is ügyesen használják ki ezt az újítást: ürügyet találtak az üdvözülésnek és a pokol kínjainak ábrázolására. Kétségtelen, hogy így az új korszak várásának új, a hagyományostól eltérően — és meglepően — ábrázolt kivetítésével találkozunk. Ezekben a művekben kifejezéshez jut a kimondhatatlan, ábrázolásra kerül a természetfeletti. Giovanni di Paolo *Paradiso*-jának egyik részletében egy elnőiesedett arcvonású angyal táncra kér egy megdőbbszent főpapot, míg egy másik ugyanazt teszi egy domonkosrendi szerzetessel; a boldogok találkoznak, összeölelkeznek, fiatal párok sétálnak kézenfogva, vagy egymás szemébe nézve; sőt egy öreg szakállas barátot is láthatunk, amint két fiatal nővel foglalkozik. A sienai akadémián őrzött, ugyancsak Giovanni di Paolo-tól származó Utolsó Ítélet jobb szélén hasonló jelenetet látunk;

a meztelen és bűnbánó feltámadtakat az angyalok egy gyönyörűséges kertbe vezetik és a kiválasztottakból alakult egyéb párok boldogsága közepette ismét egy püspök látható egy apáca oldalán. Ugyanez áll Beato Angelico alkotásaira is. A Saint Marc Múzeumban őrzött Utolsó Ítéleten a dominikánus az új város falai előtt mérközik meg a paradicsomi őrzéssel. A feltámadottak már nem esdekelnek, hanem őszintén örülnek az üres sírok láttán.

Ugyanilyen eredetiségről tesznek tanúságot Signorellinek a XVI. században festett és az Órviato-i székesegyházban őrzött hatalmas freskói. Ikonográfiájuk annyira újszerű — különösen a testi feltámadás jelenetében —, hogy inkább zseniális alkotásnak, mint a kollektív érzéshez alkalmazkodó formának kell tekinteni. A kiválasztottak mennybehívásakor az angyalok leszállnak megkoronázni a megdöcölteket; s bár szemüket az égre emelik, úgy tűnik, hogy erős tagjaik nem képesek elszakadni a földtől.

Egyedül Buonarrotti kísérli meg, hogy egységes, összefüggő képet adjon az ítéletről. Összehasonlíthatatlan műve természetesen elszigetelt maradt. Elszigetelődése ellenére, vagy éppen elszigetelődése miatt mégis úgy tűnik, hogy az Utolsó Ítélet dinamikus és időbeli, olasz koncepciójának eszményét képviseli, melynek csiráit már a Trecento óta megfigyelhettük. Krisztus megjelenése a feltámadottak között hatalmas kavargást idéz elő; egyetlen erő keríti hatalmába az egész emberiséget, elkápráztatva azt természetfölötti dinamikájával: az óriási kompozíción nincs egyetlen hely sem, ahol ez a kavargás ne éreztetné hatását. De Michelangelo kompozíciójának jelentőségét még inkább felfelfedjük az alkotás egy másik eleméből: egy csapásra kiküszöböl minden szentet, csak a Szűzanyát kíméli meg, aki magabazárkozott, félénk, merengő; mintegy elhatárolja magát fia ciklopszi munkájától.

Az egyetemes ítélet így végül is tisztán emberi drámává alakult; nem mintha a metafizika problémái nem érintenék, de mert kizárólag embereket — jókat vagy rosszakat — vonultat fel; csak az emberek találkozását ábrázolja, azzal, aki meg akarta váltani őket; azzal, aki lehetővé tette a megváltást. Csak e rövid ikonográfiai áttekintés után lehet a sixtusi kápolna freskóin az Utolsó Ítélet végső soron új, összefüggő ábrázolását felismerni. Az óriási fal azt a gondolatot sugallja, hogy az utolsó ítélet nemcsak az idők végezetével képzelhető el, nem időn kívüli; még kevésbé végső leszámolás, amely arra hivatott, hogy az isteni harag iránti félelmet táplálja, hanem — éppen ellenkezőleg — egy szüntelenül jelen levő örökös kategóriát ábrázol, mint az igazság egyik megnyilvánulását.

*

E rövid áttekintés után meg kell állapítanunk, hogy az ikonográfiai minta a XI—XV. század folyamán mutatkozó különbségek és fejlődés ellenére is változatlan maradt; ezzel szemben a Quattrocento és a Cinquecento között ugyanez a minta gyors felbomlásának, majd hogy nem teljes elhagyásának vagyunk tanúi; ezt a felbomlást a XVI. és XVII. század folyamán új formák követik.

Ha meg akarjuk állapítani a művészi forma és a társadalom közötti összefüggéseket ezzel a fejlődéssel kapcsolatban (amely Michelangeloval forradalmá válik), két út áll előttünk.

Az első út — melyet egyáltalán nem tartok jónak — valamiféle ellenpont létesítésében állna az Utolsó Ítélet ikonográfiai és konceptuális formáinak fejlődése között: követni az egyház egyébként igen merev álláspontját e problémával szemben; tanulmányozni a költők és filozófusok különböző értelmezéseit, és a

továbbiakban a művészetet a filozófiával, a költészettel vagy a teológiával magyarázni: mindez önkényes és terméketlen módszer.

Önkényes, mert ez az ellenpont egy olyan válogatott társaság szövegei alapján készülne, amely többnyire nem tört ki, nem törhetett ki saját környezetéből.

Terméketlen, mert még ha kimutatható is egy adott értelmiségi csoport ideológiai befolyása, ebből csupán a festményt lehetne magyarázni, de nem a festőt, még kevésbé a kort.

Őszintén szólva nem értem a Giorgione „Tengeri vihar”-ának értelmezésére irányuló erőfeszítéseket: nem sokat mond az sem, ha tudjuk, hogy nem tárgy nélküli festménnyel állunk szemben, hanem Jupiternek egy nimfa, pontosabban Io iránti szerelme ábrázolásával; ha megállapítjuk, hogy ennek irodalmi forrása Ovidius *Metamorphoses* c. munkája első könyvének 569—747. sora, s hogy a baloldalon álló pásztor a valóságban Mercurius. Készséggel elismerem, hogy az értelmezés pontos; be lehet mutatni azt is, hogy Jupiter és Io szerelmének témája milyen mértékben érdekelte Velence művelt körét és hogy a mítosz ábrázolása mennyiben esett egybe néhány „humanizáló” patrícius többé-kevésbé érzelmes kalandjaival. Rendben van, de aztán hogyan lehet ezt a játékot a művészet és társadalom közötti kapcsolatnak nevezni? A legjobb esetben egy kép kialakulását magyarázták meg, de semmiképpen sem az alkotó helyét egy közös társadalmi zónában. Csak a „Tengeri vihar”-t magyarázták meg és nem Giorgionet, még kevésbé a renaissance művészetét.

Mert végül is el kell fogadni, hogy az olasz renaissance léte olyan tény, amely nem csak Észak- vagy Közép-Olaszország néhány városának „nagy családjait” érintette. Ezek a festők a renaissance festői, és nem csak azért, mert a filozófia filológiai korszakában, „tehát az eredeti antik szövegek ismeretének és rekonstruálásának korszakában” éltek. Ez a magyarázat túlságosan egyszerű és veszélyes, mert nem lenne nehéz kimutatni — ki is mutatták —, hogy a renaissance előtt már több ilyen filológiai korszak létezett. Ami ezt az utolsó fázist jellemzi — és ezt kell a történelemnek kiemelni —, ez az, hogy minden előbbtől eltérő módon szerveződik, mert az emberek szellemi felkészültsége — minden emberé, neimesak egy bizonyos zártkörű csoporté — új elemekkel gazdagodott.

Egy másik lehetséges utat is említettem, amely bizonyára sokkal nehezebben járható: de sokkal értékesebb eredményekhez vezethet. Itt abból kell kiindulni, ami valóban új a renaissance-ban. Jegyezzék meg jól: ami új; és nem csak a középkor művészetéhez viszonyítva új. Arról az új vonásról van szó, ami megvan a renaissance művészetében, és *nem lehetett* meg a középkor művészetében. A renaissance mítoszai, utalásai, szimbolumai, sőt maga a renaissance művészet is létezett már a középkorban, a középkor hatalmas szellemi örökségében, s végeredményben e kor festői fel is használhatták volna. Képzeljük el egy pillanatra Jupiter és Io szerelmének egy XII. vagy XIII. századi festményen való ábrázolását: ez azért nem lett volna renaissance festmény; mint ahogy Giorgione képének sem Jupiter, Io és Mercurius allegorikus jelenléte adja meg renaissance-jellegét; ez csak bizonyos intellektuális vezetőkörök szellemi fejlődésének egy adott pillanatban uralkodó ízlését mutatja.

De ne vigyük túlzásba a műkereskedő-szerepet. Valójában nem elég, ha egy mecénás megad valami renaissance-kori „modern” témát, ettől még a megbízott művész munkája nem lesz modern. Egészen más dolog kell ehhez; az, hogy érzéke legyen a modernséghez. Ezzel az érzékkel a művészt semmilyen meghatározott környezet nem ajándékozhatja meg, annak ő benne kell élni, az őt körülvevő közösség által átélt, asszimilált tapasztalat gyümöleseként. Mindazok

a témák, amelyeket szívesen neveznek „filológiai” jellegűeknek, nem kölcsönözhettek új erőt a művésznak, aki csak a közös örökséget jelentő érzelmekre, gondolatokra, érzetekre reagálhatott, nem pedig egy irodalmi vagy filozófiai kör sugalmazására. Ne tévesszük össze az ízlést és a társadalmat.

Jól látom egy ilyen javaslat kockázatait: megtörténhetik, hogy olyan határozatlan, differenciálatlan formuláknál kötünk ki, mint „modernség”, „individualizmus”, „természet iránti érzék” és hasonlók: ezekről már hosszú és eredménytelen tapasztalataink vannak. Nincs szándékomban Önöknek ilyen javaslatokat tenni, annak ellenére, hogy úgy hiszem, egyesek közülük még értékes szolgálásokat tehetnek.

Azok közül a jelenségek közül, amelyeket újaknak találok a renaissance művészetében — a XV—XVI. században —, szerintem különösen egy elem kap rendkívüli fontosságot: az idő. De ha az időre esik a választásom, ez még egyáltalán nem jelenti azt, hogy az olasz renaissance-t egyedül az időnek egy új, forradalmi értelmezése jellemzi. Ezzel csak annyit akarok mondani, hogy az idő egyik legfontosabb komponense annak a hatalmas közösségnek, amit renaissance-nak nevezünk. Nem arról van szó, hogy felsoroljuk az időre vonatkozó különféle tanokat Szent Ágostontól a renaissance-ig, mert ily módon újra csak vitákba bonyolódnánk az intellektuális állásfoglalásokkal. Amit tudnunk kell, az az, hogy az időre vonatkozó keresztény álláspontból kiindulva (ez az álláspont hosszú időn keresztül befolyása alatt tartotta a környező közösséget) az idő értéke a folyamatos, századokon át tartó fejlődés és a XV. században bekövetkezett, ugrásszerű fejlődés során megváltozott. Ne térjünk most ki a Machiavellinél újra megtalálható görög gondolatra, az *anaciklózisra*. Nem arról van szó, hogy az időt a középkortól a renaissance-ig továbbra is állatövi jegyekkel ábrázolták-e, vagy új, hellenikus vagy egyéb formában, ovidiusi vagy egyéb hatásra készült-e ez az ábrázolás. Ez a kérdés lehet — és volt is — gyümölcsöző tudományos kutatások tárgya, de a valóságos probléma nem ebben rejlik. A döntő itt az, hogy az emberek — minden ember — alapjában véve új, pontosabb, emberibb időérzékre tesznek szert. Az *orae inaequales* a 24 órával, vagy az óra számlapjának 12 órájával helyettesítik. Ennek az időszerkezetnek nemcsak technikai vonatkozásban van jelentősége (ezt a XIV. századi Olaszország sok városában felállított számos toronyóra világosan mutatja), hanem intellektuális következményei miatt is. Amint azt Marc Bloch igen szerencsésen megjegyzi, „a középkori társadalom arról álmódott, hogy emlékezet szerint fog élni; de az emlékezet sok szempontból igen megbízhatatlan tükörnek bizonyult”. Csak most, a XV. és XVI. században, a pontos időérzék kialakulásával különül el az emlékezet a szokástól, csak ekkor válik az idő Isten tulajdonából az ember tulajdonává. Jacques le Goff szerencsés megfigyelése szerint csak most szentesül az egyházi idő és a kereskedő idejének elkülönítése. Ez az elkülönülés most már nemcsak az intellektuális körök, de az egész társadalom tudatába behatol: a középkori társadalommal szemben a renaissance egész olasz társadalmát az idő meghódítása jellemzi.

El kell vetni azt a tévhitet, hogy a humanista mozgalom új kultúrát, új fogalmi kereteket, új intellektuális felkészültséget hozott létre, amely aztán az iskolák, könyvek, festmények útján többé-kevésbé elterjedt az olasz és az európai társadalomban. A humanista világ ugyanolyan kulturális világ volt, mint amilyen már sok, nagyon sok akadt. Az egyetlen, az óriási forradalmi különbség abban áll, hogy ezek a humanisták olyan elvek hordozói voltak, amelyek már századokkal előbb kezdték elárasztani az olasz életet. Ezek az elvek lassan érlelődtek és lassan váltak közös örökséggé, ekkor aztán a humanisták köre vala-

milyen módon elméletbe foglalta azokat és bizonyos mértékig hozzájárult rendszerbefoglalásukhoz. Nem a klasszikusoktól tanulták az új időérzéklet, a tér, a halál, vagy a szerelem új érzékletét. De jobban megértették a klasszikusokat, ahogy a szerelem, a halál, a tér és az idő új érzéklete általánossá vált és a szövegek ennek megfelelően visszhangra leltek a XV. századi emberek agyában és szívében.

Ha Léon Battista Alberti elsőként is foglalta elméletbe az idő értékét az ember életében, ez nem tulajdonítható Alberti különös értelmi képességének. Valóban nagy intelligenciájú ember volt, de nem jutott volna el az idő fogalmi meghatározásához, ha egy gazdasági, emberi, a régi idő fogalmától különböző időérzék nem hatolt volna már be minden olasz társadalmi osztály tudatába. Ha a költők érzékibb módon ábrázolták a szerelmet, ez nem azért történt, mert Ovidiust vagy Horatiust olvasták, hanem mert kapitány és katona a keresztes-hadjáratok kalandjaiból a szerelem sokkal konkrétebb felfogását hozta magával, mint amilyen a középkori Nyugat-Európában uralkodott. Csak amikor a szerelemnek ez a felfogása a gyakorlatba is átment — ehhez még évszázadokra volt szükség —, csak akkor olvasták Horatiust és Ovidiust más, érzőbb, emberibb látással.

A humanizmus és a renaissance kétségkívül forradalom volt, de a forradalom csak akkor hozhatja meg gyümölcseit — mint a humanizmus és a renaissance —, ha mélyen gyökeret ver egy társadalom talajába. Az idők folyamán ugyan módosítja ezt a társadalmat, de végső soron belőle fakad.

Az előbbieken már beszéltem az utolsó ítélet témájának fejlődéséről a XII—XVI. századi olasz művészetben és helyenként rámutattam ezen alkotások fokozatos elvilágiasodására. Szeretném hangsúlyozni, hogy okfejtésem sokkal könnyebb lett volna (de egyben kevésbé meggyőző is), ha ezt az elvilágiasodást a portrén mutatom be. Könnyű lett volna bemutatnom, hogyan diadalmaskodik az arckép, amely már nem elvont ábrázolása egy szimbólumokkal, az Isten által kijelölt helyét és rangját materializáló jegyekkel kifejezett személynek, hanem az időben, a térbeli és időbeli valóságban örökíti meg az egyént, nem örökkévaló lényegében, hanem mulékony létezésében, melyet a művészetnek éppen ez az új funkciója van hivatva halhatatlanná tenni. Én viszont az utolsó ítélet témáját választottam, ezt a sokkal szigorúbb kísérleti eszközt. A halottak feltámadása, számadásuk az istenséggel megsemmisíti az időt: az ítélet pillanatában a múlt, az egész múlt jelenné válik és jövő nem létezik többé. Elvileg tehát nincs lehetőség időbeli elemek beiktatására. Ennek ellenére az idő betör erre a területre is, ahonnan tulajdonképpen ki van rekesztve. Jól jegyezzük meg; az emberi, egzisztenciális idő, nemcsak a természetes, mechanikus idő. Még a végítélet drámai pillanatába is betör a jelen, hogy ellentmondjon az örökkévalóságnak. Kizárólag ez az idő az, amely lehetővé teszi, hogy megragadjuk egyes alkotások renaissance jellegét, más alkotások középkori jellegét. Mert a szigorú ikonológiai vizsgálat szempontjából az Utolsó Ítélet témájának még a Quattrocento alatt és a XVI. század elején is két ellentétes, de valóságos oldala van. Ikonográfiai mintájának fejlődése világossá teszi, hogy milyen messzire vagyunk már az eredeti bizánci felfogástól. De egyben kénytelenek vagyunk elismerni, hogy eszkatologikus vonatkozásban a középkor még nem ért véget, hogy még a XVI. század közepén is élő valóság: ebben a vonatkozásban az Utolsó Ítélet hosszúéletű mítosz, amely az első keresztény századoktól a XVII. századig eleven marad.

*

Nem hiszem, Hölgyeim, Uraim és kedves Kollégák, hogy felelni tudtam volna a tárgyköröm által felvetett minden kérdésre. Hogy ezt megtehessem, a

könnyebbik utat kellett volna választanom. Én azonban inkább az általam elfogadhatónak tartott, és — ha a hiúság nem téveszt meg — határozottan eredeti magyarázatot választottam, a renaissance-kori Olaszország gazdasága és társadalmi közötti kapcsolat bemutatásával. Majd kifejtettem, hogy az Utolsó Ítélet témakörébe, amely már magában véve is hozzáférhetetlen kellene legyen az új fogalmak számára, hogyan hatolt be egy új, vagy legalábbis újszerű módon értelmezett fogalom: az idő. Végül talán túlságosan is védelmembe vettem az olyan történelmet, melyben a „társadalom” kifejezés mintegy testet ölt, s hangsúlyt kap, eltávolodva azoktól az irodalmi és filozófiai törekvésektől, amelyek minden nemességük ellenére is egész kutatási területeket tehetnek vérszegényekké.

Ha talán túlságosan is ezt az utóbbi szempontot hangsúlyoztam volna ki, kérem, írják ezt a tanulmányaim, a közös tanulmányok iránti őszinte lelkesedés számlájára.

BENDA KÁLMÁN

A jozefinizmus és jakobinusság kérdései a Habsburg-Monarchiában

(Eredmények és feladatok a legújabb kutatások tükrében)

Évtizedeken át visszatérő megállapítás volt, hogy a történetírás elhanyagolja a Habsburg-Monarchia XVIII. század végi történetének a kutatását.¹ Ugyanakkor, amikor részletfeldolgozások és összefoglaló munkák egész sora foglalkozott a harmincéves háború időszakával, I. Lipót korával, vagy később már a XIX. századi problémákkal és főleg az 1848/49-es eseményekkel, amikor egyes korszakok forrásanyagának feltárása és közreadása a legaprólékosabb részletekig elment, a jozefinizmus ideje, az 1780–90-es évek története mostohagyermek maradt a történetírásnak. Ennek csak részben lehetett oka az, hogy II. József személye és politikája a történészek legtöbbje előtt ellenszenves volt. Az osztrák katolikusok egyik része mai napig nem bocsátotta meg neki a katolikus egyház hatalmának visszaszorítására hozott rendeleteit, míg a magyar nemesi és nacionalista történet szemlélet képviselői a rendi alkotmány elleni rendelkezései miatt háborogtak, amelyek Magyarországnak az összmonarchia egységébe való beolvastatását célozták. Az egyéni ellenszenvnél komolyabban eshetett latba, hogy mint minden nagy történelmi forduló, a XVIII. század vége is roppant bonyolult kérdéseket vet fel az élet egész területén. Nem kisebb problémákról van szó, mint pl. a feudalizmusnak ekkor már a Habsburg-Monarchiában is jelentkező válsága, a józsefi abszolutizmus jellege, gazdasági és társadalmi alapjai, a rendi-nemesi restauráció, másrészt pedig a polgári forradalom irányába mutató, a jakobinus mozgalmakban kiesésesodó politikai és társadalmi megmozdulások súlya, az osztrák, magyar, cseh és délszláv felvilágosodás kezdetei, ezzel kapcsolatban a polgári nemzeti öntudat kialakulása, II. József és II. Lipót személye, politikájának iránya. Csupa olyan kérdés, amelyhez a történetírás hosszú időn át nem tudott, talán nem is akart hozzájárulni.

Az utolsó évek során viszont éppen ez a korszak a nemzetközi érdeklődés és kutatás egyik középpontjába került. Átfogó kérdések mellett elsősorban azok az évek és események kerültek előtérbe, amelyekben, 1789-től 1795-ig, a belső és külső ellentétek tettekben robbantak ki, mintegy bizonyítva, hogy a történetírókat mégis mindenekelőtt az áramlatok cselekvésbe fordulása érdekli. Ezeknek az új kutatásoknak az alapján ma már sok mindent tisztán, vagy tisztábban látunk. Éppen ezért, talán nem lesz hiábavaló, ha — anélkül, hogy teljességre törekednénk — számbaveszünk néhány eredményt és rámutatunk egy sor még megoldásra váró feladatra.

¹ Ld. Hanns Schlüter megjegyzését Mitrofanov alább idézendő munkájának előszavában; V. 1.; Szekfű Gyula szavait ugyanezen munka ismertetésével kapcsolatban: Századok, 46 (1912) 299. l.; Fritz Valjavec: Der Josephinismus. München. 1945. VII. l.

A jozefinizmus

II. József átfogó, modern biográfiája ugyan mai napig nem született meg, s lépten-nyomon Mitrofanov félévszázaddal ezelőtti munkájára vagyunk utalva,² a józsefi politika, a jozefinizmus részletkérdéseivel azonban több tanulmány is foglalkozott.

Elöljáróban azonban tisztáznunk kell, hogy mit értünk jozefinizmuson. A II. Józseffel foglalkozó, főleg polgári irodalom egy tekintélyes része ugyanis csak a császár egyházpolitikáját nevezi jozefinizmusnak, s ez nem pusztán terminológiai kérdés. Az egyházpolitikai vonatkozásoknak, nem egyszer József politikája egészének rovására történő kiemelése és előtérbe állítása ugyanis kimondva vagy kimondatlanul azt a látszatot kelti, hogy a jozefinista rendszer kulesát és lényegét ebben találhatjuk meg. Eduard Winter a jozefinizmus (a szó nála az osztrák reformkatolicizmust jelöli) történetéről írt könyve utószavában megjegyzi ugyan, hogy az egyházi reformok szervesen illeszkednek József politikájának egészébe,³ magukban a fejtegetésekben azonban ez egyáltalában nem tükröződik. A jezsuita Ferdinand Maass viszont (számára a jozefinizmus „az államegyházi törekvéseket, közelebbről a felvilágosodás kora egyik katolikus államának a katolikus egyházzal való harcok ellentéteit” jelenti) kereken kijelenti: József egyházpolitikáját el kell választanunk attól az egyetemes eszmearamlattól, amelyet „egyesek szeretnének szintén jozefinizmusnak nevezni”.⁴ A megjegyzés Fritz Valjavecnak szólt, aki az egész józsefi politikának „mint politikai és világnézeti áramlatnak” az egységét hangsúlyozta, s ezen belül még csak nem is helyezte középpontba az egyházi reformokat.⁵ Hogy pedig Maass nem áll egyedül felfogásával, az nyilvánvalóvá vált a bécsi Institut für Österreichkunde által 1964 tavaszán a felvilágosodás és jozefinizmus problémáiról Sankt-Pöltenben rendezett háromnapos ülésszakon, ahol a jozefinizmus megjelölést minden előadó az egyházpolitikára vonatkoztatta. Ennek az egyházpolitikának a felvilágosodással való kapcsolatairól a konferencián sok szó esett, de majdnem semmi a józsefi politika egészébe való betagolódásáról.⁶

² *Paul v. Mitrofanov*: Joseph II. Seine politische und kulturelle Tätigkeit. Aus dem Russischen ins Deutsche übersetzt. I—II. köt. Wien. 1910.

³ *Eduard Winter*: Der Josefismus. Die Geschichte des österreichischen Reformkatholizismus, 1740—1848. 2. kiad. Berlin. 1962. 357. s köv. l. — A mű 1. kiadása: Der Josefismus und seine Geschichte. Beiträge zur Geistesgeschichte Österreichs. 1740—1848. Brünn—München—Wien. 1943.

⁴ *Ferdinand Maass*: Der Josephinismus. Quellen zu seiner Geschichte in Österreich. I—V. köt. (Fontes Rerum Austriacarum. II/71—75. köt.) Wien. 1951—61. Az idézett szavak: V. köt. XVII. l.

⁵ *Fritz Valjavec*: Der Josephinismus. Zur geistigen Entwicklung Österreichs im achtzehnten und neunzehnten Jahrhundert. 2., wesentlich erweiterte Auflage. München. 1945. — A könyv gondolatmenetének rövid összefoglalása, uő.: Der Josephinismus als politische und weltanschauliche Strömung (Stufen und Wandlungen der deutschen Einheit. Hrsg. von Karl v. Raumer und Theodor Schieder. 1943. 114. s köv. l.).

⁶ 11. Historikertagung. „Aufklärung und Josephinismus in Österreich.” 22—26. März 1964. St. Pölten (Programm). — Ld. még *Erich Zöllner*nek az ülésszakon elhangzott előadását: Bemerkungen zum Problem der Beziehungen zwischen Aufklärung und Josephinismus. (Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag. Graz—Wien—Köln. 1965. 203. s köv. l.) Ausztria története c. munkájában Zöllner ezt írta: „Das Kernstück der josephinischen Gesetzgebung bilden die kirchenpolitischen Massnahmen und Verordnungen.” (Geschichte Österreichs. Wien. 1961. 324. l.)

A magunk részéről Valjavecceel értünk egyet, s a jozefinizmus megjelölést mindig a II. József által megtestesített politikai törekvések egészére használjuk.⁷

Ami mármost a jozefinizmus jellegét, a József által képviselt felvilágosodott abszolutizmus hovatarozását, céljait, gazdasági, társadalmi és politikai törekvéseit illeti, viszonylag nem sok, ami ezeknek a kérdéseknek a felderítésében az utóbbi évtizedekben történt. A részletmunkák felől próbálva az összefoglaló műveket megközelíteni, azt kell megállapítanunk, hogy az érdeklődés első sorban a jozefinizmus filozófiai alapjai, az osztrák felvilágosodás eszmei előzményei felé fordult, s a fő figyelem itt is az egyházi reformokra irányult.

Eduard Winter, már említett könyvében, az egyházon belül ható reformeszmék, elsősorban a század közepétől kibontakozó katolikus felvilágosodás terjedését kíséri aprólékos részletességgel végig, nem is annyira Ausztria, mint inkább Csehország vonatkozásában. Központi alakja Gerhard van Swieten, „Bécs nagyjai”-nak szellemi vezére. Winter úgy látja, van Swieten nyerte meg Mária Teréziát az első egyházi reformoknak, s az ő elgondolásai érvényesültek II. Józsefnél is, bár már nem közvetlenül, hanem munkatársa és barátja, Karl Anton Martini személyén keresztül, aki a bécsi egyetem természetjog professzora és egyben a trónörökös József nevelője volt.⁸ Heinrich Benedikt még messzebb nyúlt vissza, s a jozefinista egyházi reformokat közvetlenül a janzenizmusból vezette le. Vizsgálódásainak summája az a mehökkentő megállapítás, hogy a „jozefinizmust” (azaz a 80-as évek egyházi reformjait) ugyan II. Józsefről nevezték el, de elindítójuk még I. József volt az 1700-as évek elején.⁹

Winter és Benedikt igenlően állnak József egyházi reformjai mellett, s mindketten úgy vélik, hogy a császár pusztán megvalósításra segítette azt, ami az egyházban is már évtizedek óta ért. Velük szemben Ferdinand Maass, aki egy egyházi dogmatikus-apologetikus álláspontból elutasítja József törekvéseit, kétségre vonja, hogy ennek a politikának bármi köze lett volna az egyházi, belső megújulási elképzelésekhez. Maass az eszmék síkjáról a politika mezejére tolja át József egyházpolitikáját, s a racionalizmusban gyökerező államérdek (Staatsraison) gondolatát hangsúlyozza, amelyből az állam-egyház megvalósítására való törekvés (azaz az állami hatalomnak az egyházban való érvényesítése) fakadt.¹⁰ Az egyház nem érthetett egyet az állam „brutális beavatkozásá”-val legbelsőbb ügyeibe, s védte jogait. Ennek a küzdelemnek, mely már az 1760-as években

⁷ A magyar történetírás különben (bár időnkint egyesek a jozefinizmus kifejezést osztrák mintára hajlandók voltak csak az egyházpolitikára vonatkoztatni) sohasem választotta el az egyházi reformokat József politikájának egészétől, s nem is helyezte a középpontba azokat. Ld. *Marczali Henrik*: Magyarország története II. József korában. I—III. köt. Bpest. 1884—88; *Mályusz Elemér*: A Türelmi Rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Bpest. 1939. 101. s köv. I.; *Szekfü Gyula*: A XVIII. század (Hóman—Szekfü: Magyar történet. 3. kiad. V. köt. Bpest. 1936) 43. s köv. I.; *II. Balázs Éva* stb. (szerk.): Magyarország története 1526—1790 (Egyetemi tankönyv. Magyarország története. II. köt. Bpest. 1962) 128. s köv. I. (A vonatkozó részt *II. Balázs Éva* írta); *Molnár Erik* (főszerk.): Magyarország története. I. köt. Bpest. 1964. 392. s köv. I. (A vonatkozó részt *Vörös Antal* írta.)

⁸ Winter: i. m. főleg 34. s köv., továbbá 101. s köv. I.

⁹ „Der Josephinismus wurde nach Joseph II. benannt, aber er begann bereits mit Joseph I. und der Verbreitung des Jansenismus in Österreich.” *Heinrich Benedikt*: Der Josephinismus vor Joseph II. (Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag. Graz—Wien—Köln. 1965. 183. s köv. I.) *Zöllner* is úgy véli: „Der Josephinismus wurde nicht von Joseph II. geschaffen.” (Geschichte Österreichs, 327. I.) — A janzenizmus XVIII. század eleji hatására Ausztriában Benedikt által nem ismert érdekes adatokat hoz *Max Braubach*: Geschichte und Abenteuer. Gestalten um den Prinzen Eugen. München. 1950. 373. s köv. I.

¹⁰ A jozefinista egyházpolitika lényege Maass szerint: „Die schrankenlose Einflussnahme des Staates auf alles kirchliche zu begründen und zu rechtfertigen.” *Maass*: i. m. I. köt. XIX. I.

megindult, az állam részéről Kaunitz kancellár volt a vezére. Maass benne látja II. József rossz szellemét, aki „a jóakarátú és őszintén vallásos uralkodót” egészen a pápasággal való lőrésig juttatta.¹¹

Ezek a vizsgálódások annyit megmutatnak, hogy József koncepciójának filozófiai alapjait keresve, bizonyos másodlagosan érvényesülő eszmék (janzenizmus, febronianizmus stb.) mellett elsősorban a francia felvilágosodás államelméletére, a természeti jog hatására kell figyelnünk.

A jozefinizmus és a felvilágosodás

Már Mályusz Elemér rámutatott arra, hogy Józsefre a francia felvilágosodás eszméi nem közvetlenül s nem is a maguk eredetiségében, hanem német közvetítéssel, elsősorban Samuel Pufendorf munkáin át hatottak.¹² Míg Eduard Winter,¹³ majd az amerikai Robert Kann,¹⁴ legutóbb pedig Hugo Hantsch¹⁵ úgy vélték, hogy a császár a felvilágosodás filozófiáját teljesen magáévá tette (Kann az ekkorbeli osztrák kulturális fejlődés eszményképét is a felvilágosodott Sonnenfelsben vélte megtalálni), — mások József felvilágosodott voltának korlátaira hívták fel a figyelmet. Ahogy Erich Zöllner nemrég megjelent tanulmányában megállapította: II. József viszonya a felvilágosodás eszméihez semmiképpen sem volt egyértelmű. A deizmust elítélte és elutasította, sőt a kortársak kiemelik hívő katolicizmusát, ami azt mutatja, hogy bár a felvilágosodás tanaiból több mindent magáévá tett, világnézete féllábbal még az „ancien régime” világában gyökerezett. Alátámasztja ezt a megállapítást az, hogy a császár hívei, a jozefinisták sem voltak mind aufkláristák. Közülük, elsősorban a kormányhivatalokban, Zöllner nem egyről tudja bizonyítani, hogy ellenségesen állt szemben a felvilágosodás eszméivel. A tétel ellenpróbájaként pedig ott áll Karl von Zinzendorf gróf trieszti kormányzó, később konferencia-miniszter, az osztrák politikai élet egyik vezéregyénisége, aki a felvilágosodás embere, de nem jozefinista.¹⁶

Valjavec már említett munkájában lényegében ugyanezt a megállapítást úgy fogalmazta meg, hogy a jozefinizmus filozófiai alapjai a felvilágosodás korai, mérsékelt és theisztikus tanításain nyugodtak. Ez a filozófia átmenetet alkotott

¹¹ Ld. Maass: i. m. II. köt. bev., különösen XXVII. l. (Winternek erre vonatkozó megjegyzései: i. m. 358. s. köv. l.) és uő.: Vorbereitung und Anfänge des Josephinismus. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. I. köt. 1948. 289 s. köv. l. Egyébként Georgine Holznecht már ötven esztendővel ezelőtt is úgy vélte, hogy Józsefet realpolitikai, sőt anyagi megfontolások vezették, így a kolostori vagyoni lefoglalásából várható haszon. (G. Holznecht: Ursprung und Herkunft der Reformideen Kaiser Josephs II. auf kirchlichem Gebiete. Wien. 1911.) Lényegében ez a véleménye A. Posch-nak is, azzal a hozzáadással, hogy „der Josephinismus entbehrt . . . überhaupt einer geistigen Tendenz; er will nur das Staatskirchentum bis ins kleinste Detail durchführen und hofft hierbei sogar dem religiösen Leben zu dienen.” (Vom Weg des Abendlandes, Graz. 1948. 180. l.) Maass fejtegetéseinek mintegy summázása, minden önálló gondolat nélkül, rendtársának, Herbert Rieser-nek a könyve: Der Geist des Josephinismus und sein Fortleben. Der Kampf der Kirche um ihre Freiheit. Wien. 1963. Ugyanakkor tekintélyes katolikus történészek nem fogadják el Maass álláspontját. Így Max Braubach (Historisches Jahrbuch. 71. köt. 1952. 446. l.) vagy még inkább a bécsi egyetem teológiai karának professzora, Josef Wodtka (Kirche in Österreich. Wien. 1959. 300., 308. s. köv. l.).

¹² Mályusz: A Türelmi Rendelet, 104. s. köv. l.

¹³ Eduard Winter: Joseph II. Von den geistigen Quellen und letzten Beweggründen seiner Reformideen. Wien. 1946. 23. l.

¹⁴ Robert A. Kann: A Study in Austrian Intellectual History. From late Baroque to Romanticism. New York. 1960. II. József felvilágosodott eszméire főleg 123. s. köv. l.

¹⁵ Hugo Hantsch: Die Geschichte Österreichs. II. köt. Graz—Wien—Köln. 1955. 224. s. köv. l.

¹⁶ Zöllner: Bemerkungen . . . 214. s. köv. l.

a hagyományos, még vallási kötöttségeken nyugvó és a forradalmasodó világi jellegű, polgári szemlélet közt, ahogy József politikájában is haladó és konzervatív vonások keveredtek.¹⁷

Végeredményben tehát a korai francia államelmélet tanai német közvetítéssel érkeztek Ausztriába, letompítva és megszürvé, és Samuel Pufendorf, majd Christian Wolff volt az, aki a forradalmi elméletet az abszolút monarchia testéhez idomította. Eszerint a „társadalmi szerződés”-sel a nép minden jogát az uralkodónak adta át, az tehát korlátlan hatalommal uralkodik, s csak az Istennek felelős tetteiért. Ezt az elméletet fejlesztették azután tovább a Habsburg-Monarchia teoretikusai, Sonnenfels és Martini. Mivel felfogásuk szerint az emberiség még kiskorú, erővel is rá kell a jót kényszeríteni. Ezen a filozófiai alapon épült fel II. József felvilágosult abszolutizmusa, melyben az állampolgárok életét a bölcsőtől a koporsóig aprólékos szabályok közé szorították, s ezeknek megtartására a szélesben kiépített állami szervezet, a rendőrség ügyelt.¹⁸

Fritz Hartung a felvilágosodott abszolutizmus filozófiai alapjait és tényleges kormányzati működését vizsgálva úgy találta, hogy ez az abszolutizmus aligha érdemi megvilágosult jelzőjét.¹⁹ II. Frigyes porosz király kormányzatáról — amelyet pedig sokáig a felvilágosult abszolutizmus egyik mintaképének véltek — már Peabody Gooch kimutatta, hogy társadalmi és politikai vonatkozásban a mozdulatlanságig konzervatív volt; I. Frigyes Vilmos reakciós kormányzati rendszerét néhány lényegtelen módosítással érintetlenül hagyta, csak úgy mint a feudális berendezést és a rendi kiváltságokat, s támasza és alapja mindvégig a nemesség volt.²⁰ II. József ugyan Frigyesell ellentétben valóban „filozófus császár” volt, mondja Hartung, s a fiziokrata elvek bizonyos érvényesülése és a parasztpolitika elválasztják az osztrák rendszert a porosztól, — de a jozefinista kormányzat is a nemességre kívánt támaszkodni. Miután pedig ezt a nemességet parasztpolitikájával József maga ellen fordította, politikai rendszerének el kellett buknia.

A kutatások általában egyre több adatot hoznak arra, hogy a történelmi abszolutizmus és annak felvilágosult változata közt lényegi különbség nincsen.

¹⁷ *Valjavec*: Der Josephinismus, főleg 8. s. köv. I.; *uő.*: Die Entstehung der politischen Strömungen in Deutschland. 1770—1845. München. 1951. főleg 15. s. köv. I.; *uő.*: Geschichte der abendländischen Aufklärung. Wien—München. 1961. 91. s. köv., 301. s. köv. I.; *uő.*: Die Aufklärung (Historia Mundi. Ein Handbuch der Weltgeschichte in zehn Bänden. Bd. IX. Bern—München. 1960. 11. s. köv. I.; *uő.*: Die Entstehung des europäischen Konservatismus. (Ostdeutsche Wissenschaft. Jahrbuch des Ostdeutschen Kulturates. I. köt. München. 1954. 255. s. köv. I.)

¹⁸ *Valjavec* i. munkáin kívül ld. *Fritz Hartung*: Der aufgeklärte Absolutismus (Historische Zeitschrift, 180. köt. 1955. 15. s. köv. I.); *Luis Sanchez Ageta*: El pensamiento político del despotismo ilustrado. Madrid. 1953; *R. W. Harris*: Absolutism and Enlightenment. London. 1964; *Szabó Imre*: A burzsoá állam- és jogbölcsélet Magyarországon. Bpest. 1955. 25. s. köv. I. Megemlítjük még *Hans Wagner* tanulmányát, melyben kimutatta, hogy II. Józsefre, franciaországi utazása alkalmával, a felvilágosodásból fakadó reformeszmék semmilyen hatással nem voltak. (Die Reise Josephs II. nach Frankreich und die Reformen in Österreich (Österreich und Europa. Festgabe für H. Hantsch zum 70. Geburtstag. Graz—Wien—Köln. 1965. 221. s. köv. I.). A régebbi irodalom a természetjog hatását erősebben hangsúlyozta, mint az idézett tanulmányok. Ld. *Hans v. Voltelini*: Die naturrechtlichen Lehren und die Reformen des 18. Jahrhunderts. (Historische Zeitschrift, 105. köt. 1910. 65. s. köv. I.) és *A. Menzel*: Kaiser Josef II. und das Naturrecht (Zeitschrift für öffentliches Recht. I. köt. 1919/20. 511. s. köv. I.). Az európai felvilágosodás kibontakozásának és elterjedésének mesteri összefoglalása *Franco Venturi* tanulmánya: L'illuminismo nel settecento Europeo (XIe Congrès International des Sciences Historiques, Stockholm. 1960, Rapports. IV. köt. Uppsala. 1960. 106. s. köv. I.)

¹⁹ *Hartung*: i. m. 20. s. köv. I.

²⁰ *G. P. Gooch*: Frederick the Great. The Ruler, the Writer, the Man. London. 1947; *uő.*: Historia Mundi, IX. köt. 73. s. köv. I.

George Lefèbvre kimutatta, hogy a parasztság állami védelmére való törekvés valamilyen formában már korábban is, minden abszolút államban fölmerült,²¹ s hozzá tehetjük, ennél messzebb József sem ment. Reinhard Wittram arra mutatott rá, hogy a felvilágosodott abszolutizmus tipikusnak vélt politikai megnyilatkozásai (pl. az egyházi hatalom elleni harc) már I. Péter orosz cárnál is megtalálhatók.²² Roland Mousnier (aki egyébként az abszolutizmusban bizonyos fókig egy a társadalom fölött álló kormányzatot vél látni) a kormányzat és a közigazgatás oldaláról közelítette meg a kérdést, s arra az eredményre jutott, hogy ezen a téren sem hozott újat a felvilágosodott abszolutizmus.²³ Véleményét a jozefinizmus vonatkozásában konkrétan is alátámasztja Friedrich Walter a Habsburg birodalmi kormányzat ekorbeli vizsgálatával.²⁴ Eszerint József célja az állami és közigazgatási apparátus központosítása és egységesítése volt. Összevonta a politikai és a pénzügyi kormánysszerveket (ez a folyamat már Mária Terézia uralkodása alatt megindult a Haugwitz-féle reformmal) és Zentral Hofstelle néven egyesítette a mindaddig külön-külön működő Cseh-Oszták Kancelláriát, Udvari Kamarát és a Ministerial Bancodeputation-t, ahogy egyesítette a Magyar, az Erdélyi és az Illyr Kancelláriát is. A Lajtán innen és túl, erősen különböző közigazgatást igyekezett egységesíteni, — de az államapparátus rendi-feudális jellegét nem érintette. A rendszerbe teljesen beilleszkedtek az ekkor életrehívott új kormánysszervek is, így az egyházi vonatkozású dolgokat intéző Geistliche Hofkommission, vagy a tanulmányi és cenzúra-ügyekben intézkedő Zensur und Studien Hofkommission. Nem hozott újat más abszolút államok gyakorlatához képest a rendőrség megszervezése (vagy működése) sem, a szervezési utasítás elsősorban az állam autoritásának védelmét és a rend biztosítását szabta feladatául. Mindez persze a nyugat-európai viszonylatban elmaradt birodalom közigazgatása szempontjából éppen nem volt jelentéktelen, ahogy József igazságszolgáltatási reformja (a kínzás és a halálbüntetés eltörlése) megkülönböztetően nagy jelentőségű volt. Azt sem szabad elfelejteni, hogy ez az államapparátus számos, „a lakosság többségének boldogságát előmozdító” feladatot igyekezett megvalósítani, ahogy József — és talán ez közigazgatási reformtörekvéseinek legegényőbb vonása — igen magas erkölcsi követelményeket támasztott tisztviselőivel szemben, állandó, fáradhatatlan munkát és gépszerű engedelmes-

²¹ Ebben az értelemben, mondja Lefèbvre, minden abszolutizmusról elmondható, hogy „était une esquisse du despotisme éclairé”. G. Lefèbvre: Le despotisme éclairé (Annales historiques de la Révolution française, 1949. 97. s. köv. I.).

²² R. Wittram: Peter der Grosse (Historia Mundi, IX. köt. 230. s. köv. I.); uő.: Formen und Wandlungen des europäischen Absolutismus (Glaube und Geschichte. Festschrift für G. Gogarten. 1948. 278. s. köv. I.). Niederhauser Emil a kérdést és irodalmát összefoglaló tanulmányában már azt veti fel, „vajon nem inkább I. Péterben kell-e látnunk az orosz felvilágosodott abszolutizmus képviselőjét Katalinnal szemben”: Az orosz felvilágosodott abszolutizmus kérdéséhez. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének Évkönyve. III. köt. 1964. 81. s. köv. I.)

²³ Fr. Hartung—R. Mousnier: Quelques problèmes concernant la monarchie absolue. (Xe Congresso Internazionale di Scienza Storica. Roma. 1955. Relazioni, IV. köt. főleg 16—17. l.) Ld. még R. Mousnier—E. Labrousse: Le XVIIIe siècle. Révolution intellectuelle, technique et politique. 1715—1815. (Histoire générale des Civilisations. V. köt. Paris. 1953. 173., 195. s. köv. I.) Vö. még W. Hubatsch: Das Zeitalter des Absolutismus. 1600—1789. (Geschichte der Neuzeit. Hrsgg. von G. Ritter. 1962. főleg 12. s. köv. I.)

²⁴ Friedrich Walter: Die Geschichte der österreichischen Zentralverwaltung 1780—1848. Teil 1: Die Zeit Josephs II. und Leopolds II. (1780—1792). Wien. 1950 (Die Österreichische Zentralverwaltung. II. Abteilung I. Band 2. Halbband). Ld. főleg a József kormányzati reformtörekvéseit összefoglalóan jellemző részeket, 63. s. köv. I. és Varga Endre: A magyar jogszolgáltatás átszervezése II. József korában (Századok, 94. köt. 1960. 736. s. köv. I.).

séget követelt (többnyire persze eredménytelenül). Mindez azonban csak korszerűsítés, megreformálása volt a már meglévőnek, nem pedig lényegbeli átalakítása.

Walter Markov ezt más szóval így fejezte ki: a jozefinizmus a Habsburg államvezetés azon törekvésének gyakorlati megvalósítási formája volt, amellyel az uralma alá tartozó, egymástól gazdasági, társadalmi, etnikai és kulturális tekintetben eltérő országokat nyugati mintára egységes monarchiába igyekezett összeolvasztani.²⁵ Ez persze elválaszthatatlan volt bizonyos reformoktól, modernizálástól, s együttjárt azzal, hogy az egyes országok hagyományos politikai struktúrájába és közigazgatásába az uralkodónak bele kellett nyúlania, — ezek a változások pedig a kiváltságos osztályokat is érintették. Mindenekelőtt Magyarországon, amely a megmerevedett rendi formákkal együtt bizonyos politikai különállást is megőrzött. Mi sem természetesebb, mint az, hogy József rendelkezései a kiváltságosak ellenkezését váltották ki, s hogy Magyarországon ez az ellenkezés hamarosan ellenszegülésbe torkollt. De vajon az, hogy a császár megnyirbálta az egyház és a rendek kiváltságait, amelyek már az állam létét veszélyeztették, hogy állami védelem alá helyezte a parasztokat (de a földesúr — jobbágyi viszonyt nem érintette) és előmozdította a nem-nemes elemeknek az egyetemekre és az alsóbb közigazgatásba való bejutását, az a tény, hogy mindenek alapján az uralkodó szembekerült a kiváltságos osztályokkal, — mindez azt mutatja, hogy a „felülről elindított forradalom” célja a feudális rendszer felszámolása lett volna.²⁶

A jozefinizmus társadalmi alapjai

Ez már az egész kérdés lényegéhez vezet bennünket, amit Molnár Erik szavaival így fogalmazhatunk meg: milyen gazdasági és társadalmi alapokra épült

²⁵ *Walter Markov*: I giacobini dei paesi asburgici (Studi Storici, III. köt. 1962. 496. s. köv. 1.). A tanulmány gondolatmenetét a szerző először a párizsi Société des Études Robespieristes-nek a XI. nemzetközi történész kongresszus alkalmából Stockholmban, 1960-ban rendezett ülésén mondotta el. Megjelent: *W. Markov*: Jozefinisták és jakobinusok (Századok, 96. köt. 1962. 400. s. köv. 1.). Más nézőpontból, de szintén az összmonarchiára való törekvést domborítja ki *Miskolczy Gyula* is: Ungarn in der Habsburger Monarchie. Wien—München. 1959 (Wiener Historische Studien V. köt.) 34. s. köv. 1. — *Valjavec* (Jozefinizmus. 122. s. köv. 1.) is úgy látja, hogy a jozefinizmus lényeges sajátága volt az állam központba való állítása. ld. még *Matthias Bernath*: Ständewesen und Absolutismus im Ungarn des 18. Jahrhunderts (Südost-Forschungen. XXII. köt. 1963. 351. s. köv. 1.). — Érdekes az irodalom álláspontjával egybevetni egy egykorú véleményt. Fekete János, a voltairianus generális írja egy 1790-es keltezetlen memorandumában: „Il seroit inutile de parler du règne de l'Empereur Joseph II., tout le monde sait que séduit par l'idée d'une uniformité de gouvernement pour toute la monarchie, en but aux conseils sinistres de quelques mauvais patriotes, il bouleversa pendant neuf ans toute la constitution de ce pays.” (Mémoire sur l'état actuel de la Hongrie. O. L. Privatbibliothek 4. fasc. 8. köteg 98. fol.)

²⁶ A liberális hagyományokból a történetírásba is átkerült „forradalmár császár” legendáját, mint szélsőséget a történelmi felfogásban, ma már csak néhány feltudományos munka képviseli. (A korábban a magyar irodalomban is fel-felbukkanó ilyen jellegű művekre ld. *Kosáry Domokos*: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. II. köt. Bpest. 1954. 244. 1.) *S. K. Padover* (II. József, a forradalmár császár. Bpest, év nélkül, 1943; francia eredetije: 1935) ma már kikopott munkája mellett elsősorban *Fejő Ferenc* népszerű biográfiáját (Joseph II. Portrait d'un despote éclairé. Paris. 1953; német fordítása: Joseph II. Kaiser und Revolutionär. Stuttgart. 1956) és *Friedrich Schreyvogel*-nek a regény határán mozgó életrajzát (Ein Jahrhundert zu früh. Das Schicksal Joseph II. Wien—Berlin—Stuttgart. 1964) említhetjük. Többen vannak azonban ma is, akik József politikájában valami egészen újat látnak, olyat ami gyökeresen szakított a korábbival. Legjellegzetesebb talán *Hugo Hantsch* már idézett *Die Geschichte Österreichs* c. műve (ld. főként II. köt. 248. és 257. l.).

az abszolutizmus, közelebből a felvilágosult abszolutizmus, és a jozefinista kormányzatnak melyik osztály volt a haszonélvezője?²⁷

Az abszolutizmus gazdasági és társadalmi alapjairól, az abszolutizmusnak a történeti fejlődésében elfoglalt helyéről az utolsó években a polgári és a marxista irodalomban kialakult vita áttekintése messzire vezetne bennünket.²⁸ Utalnunk kell azonban a vita lényegesebb eredményeire. Polgári részről többen is úgy vélik, hogy az abszolút uralkodói hatalom a maga centrális közigazgatási gépezetének kialakításában elsősorban a polgárságra támaszkodott, s az egész rendszer fő haszonélvezője a feltörő burzsoázia volt, — amiből következik, hogy az abszolutizmus kilépve a feudalizmus zárt köréből a polgári forradalmat készítette elő, s a kapitalizmus korának első, átmeneti fejlődési lépésője volt.²⁹ Ezzel szemben marxista oldalról rámutattak, hogy a különböző történelmi körülmények közt jelentkező abszolutizmusok egyikénél sem játszott döntő szerepet a polgári áru-termelés, sőt éppen ellenkezőleg, mindegyik gazdasági alapját a feudális függésben élő parasztság és a mezőgazdasági árutertermelés képezte, s ahogy az uralkodó a centralizáció fenntartásában a kiváltságos osztályokra támaszkodott, ugyanúgy az abszolutizmus igazi haszonélvezői is ők voltak.³⁰

Az, amit II. József uralmáról ebben a vonatkozásban az eddigi kutatások kiderítettek, sokban alátámasztják ezeket a megállapításokat. Konrad Schüenemann már az 1930-as években kimutatta, hogy II. József kora egyetlen gazdasági rendszerének sem volt feltétlen híve.³¹ A merkantilistáktól átvette a behozatali tilalmak rendszerét, a fiziokratáktól azt az elvet, hogy az adót a földre kell kivetni és a mezőgazdaság fejlesztése érdekében a társadalmi viszonyokat meg kell reformálni. Részben az Államtanács tagjainak hatására a szabadkereskedelem híveinek tanáiból a szabad verseny elve is hatással volt rá.³² Eckhart Ferenc nagy munkájában számos adattal bizonyította, hogy József gazdaságpolitikájának végső célja a Monarchia gazdasági egységének a megvalósítása volt, ezt a célt a konk-

²⁷ Molnár Erik: Les fondements économiques et sociaux de l'absolutisme. (XIIe Congrès International des Sciences Historiques. 1965. Rapports IV. köt. Wien. 1965. 155. s. köv. I.) — Változatlan szöveggel ugyanaz: Nouvelles Études Historiques, publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. Bpest. 1965. I. köt. 285. s. köv. I. Molnár Erik a két kérdést (hogy az abszolutizmus milyen társadalmi alapra épült és hogy melyik társadalmi osztály volt a haszonélvezője) lényegében egynek veszi, amivel nem érthetünk egyet. A probléma részletei azonban most eltérő nézőpontokról, ezért azokra nem is térünk ki.

²⁸ Áttekintést ad a különböző nézetekről a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete által rendezett három napos vita. Ld. az erről szóló részletes beszámolót: II. Balázs Éva: Az abszolutizmus történeti kérdései. Századok, 96. köt. (1962) 842. s. köv. I. és R. Várkonyi Ágnes: Vita az abszolutizmus kérdéseiről. Történelmi Szemle, V. köt. (1962) 89. s. köv. I. — Ld. még Makkai László, Molnár Erik és Pach Zsigmond Pál vitaelőadásainak teljes szövegét: Történelmi Szemle, V. köt. (1962) 285. s. köv. I.

²⁹ Ld. Valjavec: Josephinismus, 8. s. köv. I. és Mousnier: i. munkáit. Mousnier véleményét a legutóbbi bécsi Nemzetközi Történeti Kongresszuson is fenntartotta, azon az ülésen, mely Molnár Erik feljebb idézett referátumát vitatta meg.

³⁰ Ld. Molnár Erik: i. m. 164. l., V. F. Szemjonov fejtegetéseit a J. J. Zutyin (fel. szerk.): Világtörténet tíz kötetben. V. köt. Bpest. 1964 (eredeti orosz kiadás: 1958) 431. s. köv. I.; A. M. Szaharov: Проблема образования Русского централизованного государства в советской историографии. Вопросы истории, 1961. 9. sz. 70. s. köv. I.

³¹ Konrad Schüenemann: Die Wirtschaftspolitik Josephs II. in der Zeit seiner Mitregentschaft. (Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. XLVII. köt. 1933. 55. l.)

³² Csapodi Csaba: Die Wirtschaftspolitik des österreichischen Staatsrates im Zeitalter Josephs II. (Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. LXVIII. köt. 1959. 317. s. köv. I.)

rét rendeletek azonban nagyon egyenlőtlenül szolgálták. Sem a kereskedelmi, sem az ipari politika nem tudott a régi, évszázados kormányzati előítéletektől (és a politikát részben sugallmazó osztrák-cseh arisztokrácia érdekeitől) megszabadulni, s az osztrák örökös tartományok (Csehország is ide tartozott) javára gyakran feláldozták Magyarország érdekeit, — ezzel a különbségeket fokozva az egység rovására.³³ Az iparpolitika különben sem lépett előre Mária Terézia korához képest. A kincstár érdeke a manufaktúrák pártolását kívánta, s az osztrák tartományok iparának bizonyos fokú állami támogatása Mária Terézia és József alatt egyaránt szokásban volt, sőt bizonyos tervszerű ipartelepítés is megindult (ennyiben József politikája akarva-akaratlanul a kapitalizmust segítette a feudalizmus ellenében), az ipari tőke-felhalmozódást azonban a kormányzat nem segítette, sőt Magyarországon és általában a Monarchia keleti tartományaiban (Galícia, Bukovina) a különböző tilalmakkal, vámrendeletekkel teljesen lehetetlenné is tette. De a kereskedelmi tőkeképződés is csak erős korlátok közt folyhatott.³⁴ Ernst Wangermann megállapítása szerint a jozefinista gazdaságpolitika a nagybirtokos arisztokrácia és a földbirtokos nemesség érdekeinek szolgálatában gondosan ügyelt arra, nehogy a kiváltságos osztályok érdekeinek rovására segítse a burzsoá kereskedelmi és ipari törekvéseket.³⁵ A jozefinizmus megnyitotta az egyetemek kapuit a polgárság fiai előtt, a jóléti politikához szükséges szakemberek elsősorban az ő soraikból nevelődtek ki, de a gazdasági élet vezetését csakúgy nem keríthették kezükbe, ahogy országos ügyekben általában nem szólhattak bele.

József személyes érdeklődése (nagy részt a fiziokrata tanok hatására) elsősorban a mezőgazdaságra irányult, s nem állt meg a termelés intenzitását célzó rendelkezéseknél, hanem kiterjedt a mezőgazdasági népesség sorsára is. A főnemesség és általában a kiváltságos osztályok túlhatalmának visszaszorítása érdekében azonban ő is szívesen támaszkodott volna a parasztság nagy tömegére, s a felvilágosodás filozófiai tanainak hatására a politikába is be akarta vonni a népet. Ismeretesebb a jobbágyság érdekében hozott intézkedései, — de az is, hogy ezek csak javították, a jobbágyok érdekében szabályozták a földesúri függést. A jobbágyi kötelék megszüntetésére, a robot teljes eltörlésére József, ha gondolt is, ennek következményeit végül sem merte vállalni, nem is vállalhatta.³⁶ József jobbágyreformja tehát félbemaradt (ahogy számos más kezdeményezése is), s amikor 1790-ben rádöbbsent, hogy felemás politikája csődbe jutott, a feudál-

³³ *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon. 1780—1815. Bpest. 1958. pl. 64., 117. stb. l.

³⁴ *Eckhart*: i. m. 123. s. köv. l.; *Mérei Gyula*: Magyar iparfejlődés. 1790—1848. Bpest. 1951. l. s. köv. l.; *Csapodi Csaba*: Die Entstehung des ungarischen Zollltarifes von 1784. (A Bécsi Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. VI. köt. 1936. 175. s. köv. l.; *uő.*: Az Államtanács közgazdasági felfogása II. József korában. Különös tekintettel Magyarországra. (Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Bpest. 1937. 96. s. köv. l.)

³⁵ *The American and French Revolutions. 1763—1793.* (The New Cambridge Modern History. VIII. köt. Cambridge. 1965. 286. s. köv. l.) *Wangermann* a bécsi Nemzetközi Történetész Kongresszuson az abszolutizmus gazdasági és társadalmi alapjairól szóló vitában tartott fel-szólalásában is újabb adatokkal támasztotta alá fenti megállapítását.

³⁶ *Berlász Jenő*: Az 1784-i erdélyi parasztfelkelés és II. József jobbágypolitikája (Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon. 1711—1790. Szerk. *Spira György*. Bpest. 1952. 385. s. köv. l., főleg 466. l.); *H. Balázs Éva*: A parasztság helyzete és mozgalmái. 1780—1787. A felvilágosodott abszolutizmus parasztpolitikájához. (Századok, 88. köt. 1954. 547. s. köv. l.); *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar jobbágypolitikája 1761—1790-ig. (Századok, 90. köt. 1956. 104. s. köv. l.)

lis rendszer számára tett engedményeket azáltal, hogy felvilágosodás diktálta reformjainak többségét feladta.

Ahogy Jacques Godechot írta: Európa keleti részén, ahol a polgárság elmaradott volt, a felvilágosodott filozófia újabb érveket adott az abszolút kormányzat és a vele szövetséges arisztokrácia kezébe saját hatalmának a megszilárdítására.³⁷ A felvilágosodás fegyvertárából vett érvek persze 1789 után fokozatosan elmaradtak, s ahogy halálos ágyán József visszavonta korábbi reformjait, ha kisebb feltűnéssel is, de a többi „felvilágosult” uralkodó ugyanezt tette. II. Katalin cárnő a francia forradalom hatása alatt hátat fordított felvilágosult elveinek, többé egy szót sem ejtett a korábban sűrűn hangoztatott „*âme républicaine*”-ről, annál gyakrabban utalt a francia király ügyében szolidáris európai uralkodók közös érdekére.³⁸ Ahogy R. R. Palmer kifejezte a kor egészét átfogó kitűnő könyvében: a francia forradalom letépte az álarcot az uralkodók arcáról. A felvilágosult abszolutizmus egykori képviselői a forradalomtól való félelmükben egymás után dobták ki az állam hajójából a felvilágosodás eszméit, lehetővé téve ezzel a trón és a nemesség újabb szövetségét.³⁹

Azt mondhatjuk tehát, hogy bár még számos fontos részletkérdés vár feldolgozásra, annyit már ma is megállapíthatunk, hogy II. József reformjai nem kívánták lebontani a meglévő társadalmi alapokat, s nem irányultak a polgárság hatalomra segítésére. Az abszolutizmus sehol sem akarta megdönteni a feudalizmust, s ilyen szándékai Józsefnek sem voltak. Sőt éppen ellenkezőleg: a jozefinista reformok, az államszervezet korszerűsítése, hatalmi körének kiterjesztése, a túl nagyra nőtt egyházi és rendi hatalomnak bizonyos mérsékelt polgári támogatással való visszaszorítása, evvel egyszerre a parasztság sorsának állami felügyelet alá helyezése, mindez a feudalizmus lényegének az átmentését szolgáltatta.

A polgárság

Mindezek után azonban fel kell vetnünk a kérdést, vajon nem állt-e fenn annak a veszélye, hogy a Monarchia polgársága (esetleg a parasztság is) nem áll meg a József által felállított sorompóknál, ott, ahol az a rendszer szempontjából kívánatos volt, hanem tovább megy és a francia példa nyomán megdönti a feudalizmust és vele a trónt is.

Hogy erre a kérdésre válaszolhassunk, kíséreljük meg a Monarchia lakosságának társadalmi összetételét legalább nagy vonásaiban meghatározni. A feladat éppen nem könnyű, mert ilyen irányú kutatások még alig történtek.

³⁷ Jacques Godechot: *La Grande Nation. L'expansion révolutionnaire de la France dans le monde. 1789—1799.* Paris. 1956. I. köt. 35. s. köv. I. és *uő.*: *La contre révolution. Doctrine et action. 1789—1804.* Paris. 1961. 14. s. köv. I., ahol rendkívül érdekes egykorú megnyilatkozásokkal bizonyítja, hogyan használta fel a francia arisztokrácia és nemesség a felvilágosodás és a természetjog érveit saját hatalmának és az ancien régime-nek az alátámasztására. Tudjuk, hogy a magyar nemesség és az udvar is a természetjogra és a „társadalmi szerződésre” hivatkozott, amikor a maga számára követelte a hatalmat. Ld. *Coloman Benda*: *Jean-Jacques Rousseau et la Hongrie, à la fin du XVIIIe siècle* (Jean-Jacques Rousseau. Pour le 250e anniversaire de sa naissance. Paris. 1963. 169. s. köv. I.) — Orosz vonatkozásban Rousseau eszméinek társadalmi osztályok, ill. politikai pártok részéről eltérő módon való értelmezésére hoz adatokat *M. Strange*: *Jean-Jacques Rousseau et ses contemporains Russes.* 55. s. köv. I.)

³⁸ *G. P. Gooch*: *Historia Mundi*, IX. köt. 73. s. köv. I.

³⁹ *R. R. Palmer*: *The Age of the Democratic Revolution. A Political History of Europe and America, 1760—1800.* I. köt. Princeton. 1959. 373. l.

Ausztria egyik legiparosodottabb része ebben az időben Bécs város és környéke, Alsó-Ausztria. Lakossága 1788-ban 1 016 038 lélek, ebből Bécsre magára kerekken 200 000 esett (ugyanakkor a fővároson kívül csak 4 város lakossága haladta meg a kétezret). Ebből 3174 fő a 17 éven felüli nemesség, 4235 a papok és szerzetesek száma és nagyjából 65 000 a tulajdonképpeni polgár, kereskedő, iparos, vállalkozó és nem-nemes értelmiségi foglalkozású, ez utóbbi nagyrészt hivatalnok. Ez az összlakosságnak 6,5%-át tette ki, de ennek tekintélyes része magában Bécs városában élt. (Ugyanakkor a manufaktúrákban dolgozó kihelyezett munkások aránya mintegy 18%, az agrárnépessége pedig 53%).⁴⁰ Elgondolhatjuk, hogy a Felső-Ausztriát (Linz környékét) kivéve minden szempontból fejletlenebb többi tartományban a polgárság száma ennél kisebb volt, s nem valószínű, hogy az osztrák tartományokban átlagosan meghaladta a 4%-ot.

Csehország (Morvaország nélkül) lakossága 1781-ben két és félmillió volt. Ebből hozzávetőlegesen 140 000 a polgárnak mondható (tehát mintegy 5,5%), míg a falusi kisiparban és a manufaktúrákban foglalkoztatottak száma 325 000, az össznépesség kb. 13%-a. A későbbi híres ipari városok, mint Kutná Hora (Kuttenberg) vagy Plzeň (Pilsen) lakossága ebben az időben még 5–6000 körül volt csupán, s Cseh- és Morvaországban együtt mindössze 23 város lépte túl a háromezres lélekszámot.⁴¹

A magyarországi viszonyok jóval elmaradottabbak voltak. Statisztikai adatok híján a polgárság számára itt jóformán csak a városlakók számából következtethetünk.⁴² Az 1787-es népszámlálás az ország területén (Erdély és Horvátország nélkül) 44 kiváltságos, önkormányzattal rendelkező várost vett számba. Ezek lakossága kerekén 392 000 volt, azaz az összlakosságnak 6,4%-a. De ezek a városlakók korántsem voltak mind iparosok, kereskedők vagy polgári értelmiségiek. Schwartner Márton ekorbeli följegyzése szerint „nehéz Magyarországon azt a határvonalat meghúzni, amelyik a várost a falutól elválasztja. Az ország minden városa (még Pest és Pozsony sem kivétel) a városi iparon kívül többé-kevésbé mezőgazdaságból és állattenyésztésből él, és így kevésbé vagy jobban faluhoz hasonlít.”⁴³ De nem számítható a polgárság közé a még polgárjoggal sem rendelkező nagyszámú szolga, napszámos sem, akik a polgári öntudattól messze jártak. Az iparosmesterek és inasok száma Magyarországon 1782-ben összesen 40 409, ugyanakkor a városi kereskedőké 4025.⁴⁴ Ezek is általában szegények. Olyan városok mint Pozsony, Kassa vagy Komárom az 1780-as években arról panaszkodnak, hogy iparosaik, ahhoz hogy megélhessenek, föld és szőlő-

⁴⁰ *Gustav Otruba: Untersuchungen über Berufsprobleme der niederösterreichischen Arbeiterschaft in Gegenwart und Vergangenheit. Teil II. Berufsstruktur und Berufslaufbahn vor der industriellen Revolution. Wien. 1952. XXXIII. s. köv. I.* — Az ekorbeli társadalmi összetételre vonatkozó számításokat nagyon megnehezíti, hogy az 1784–85-ös népszámlálás kategóriái nem egyszer használhatatlanok ebből a szempontból. Ld. *Acsádi György: Az 1784–85. évi népszámlálás és az ezen alapuló népességnyelvántartások. (A történeti statisztika forrásai. Szerk. Kovácsics József, Bpest. 1957. 224. s. köv. I.)*

⁴¹ *Otto Placht: Lidnatost a spoločenská skladba českého státu v 16–18. století. Praha. 1957. 284. s. köv. I. és Josef Macek etc. (szerk.): Přehled československých dějin. I. köt. Praha. 1958. 594. s. köv. I.*

⁴² Az alábbi adatokat, ha más forrást nem nevezünk meg, a köv. munkákból merítettük: Az első magyarországi népszámlálás. 1784–1787. Szerkesztette: *Danyi Dezső és Dávid Zoltán. Bpest. 1960; Thirring Gusztáv: Magyarország népessége II. József korában. Bpest. 1938. 69. s. köv. I.; Pápai Béla: Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején. 1711–1867 (Magyarország történeti demográfiája. Szerk. Kovácsics József. Bpest. 1963. 170. s. köv. I.); Acsádi György: i. m. Ld. még Bernath: Ständewesen und Absolutismus, 351. s. köv. I.*

⁴³ *Martin Schwartner: Statistik des Königreichs Ungarn. Pest. 1798. 112–113. I.*

⁴⁴ *Thirring: i. m. 75. I.*

művelésre szorulnak.⁴⁵ Sokat mondunk, ha a magyarországi polgárság számarányát 20%-ra vesszük fel. Ugyanakkor a nemesség az összlakosság 4,6%-át alkotta.

Még ennél is kisebb lehetett a polgárság aránya Galíciában, a horvát—szerb határőrvidéken vagy Bukovinában. Ha tudjuk azt, hogy Franciaországban a forradalom előestéjén a városi lakosság 16%-ot tett ki, s hogy a polgárság mintegy 12% volt, s hogy Angliában ez a szám még magasabb volt,⁴⁶ a monarchia-beli polgárság pusztá számarányából lemérhetjük súlyát, egyben azt is, hogy a feudális államra veszélyt még nem jelentett.

A polgárság kicsiny és súlytalan voltát még növelte, hogy korántsem volt egységes. Csehországban a vagyonosabb kereskedők csakúgy németek voltak, mint a bankárok, s a feltörő cseh burzsoáziával ellentéteik egyre jobban élesedtek. Magyarországon a nemzetiségi ellentétek mellett a vallásiakat is említenünk kell, amellet hogy — nem utolsósorban a bécsi udvar gazdasági politikája következtében, amelyik az országnak a nyersanyagtermelő szerepet szánta — a magyarországi polgárság aránytalanul szegényebb és műveletlenebb is volt az ausztriaiánál és a csehországinál. Ehhez járult, hogy a városok vezetése általában az egész birodalomban egy szűk patrícius klikk kezében volt, amelyik, hogy kiváltságos helyzetét fenntartsa, nemcsak a plebejus tömegektől, de saját polgártársaitól is elzárkózott, sőt Magyarországon inkább a nemesség felé kereste a kapcsolatokat.⁴⁷ Ennek egy további következménye volt, hogy a városi szegénység, csakúgy mint a parasztság tömegei magukra maradtak, s minél keletebbre megyünk a Monarchiában, annál nagyobb elmaradottságban éltek. A Monarchia — ahogy általában Kelet-Európa — parasztságának a nyugati országokéhoz viszonyítva nagyfokú elmaradottsága egyébként is egy olyan tényezője a társadalmi fejlődésnek, amelyet a jövő kutatásainak fokozottan figyelembe kell vennie.

A jozefinista értelmiség

Mindamellet tévednénk, ha a jozefinizmus hatását csak a statisztikai számadatokon keresztül akarnánk lemérni. II. József, ha nem akart is szakítani a kiváltságos és örökös jogok egyházi és világi birtokosaival, a polgárság fiait szívesen állította merkantil és manufaktúra tevékenységükön keresztül, szakemberként vagy tisztviselői minőségben, az új rend szolgálatába. Közülük egyre többen végeznek magasabb iskolákat,⁴⁸ s a feudalizmus válsága ebben az időben

⁴⁵ *Marczali*: II. József, I. köt. 116—117. l. (Marczalinak a foglalkozási megoszlásra hozott adatai egyébként gyakran önkényesek. Vö. *Benda Kálmán*: A magyar jakobinus mozgalom története. Bpest. 1957. 9. l.)

⁴⁶ *Albert Soboul*: A francia forradalom története (1789—1799). Bpest. 1963. 16. l. Városnak csak a kétezeren felüli lakossággal rendelkező helyeket veszi, így kapja a 16%-ot. *Josef Kulischer* (Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. München—Berlin. 1929. II. köt. 420. l.) a városlakók számát Franciaországban 20, Angliában 25%-ra veszi fel.

⁴⁷ I.d. *Mályusz Elemér*: A magyarországi polgárság a francia forradalom korában. (A Bécsi Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. I. köt. 1931. 229. s köv. l.)

⁴⁸ A jozefinizmus iskolapolitikája még feldolgozatlan, pedig egyike a legfontosabb kérdéseknek. (*Gerald R. Cragg*: The Church and the Age of Reason. 1648—1789. Bristol. 1962. 222. l. szerint a jozefinizmus egyik legnagyobb vívmánya új iskolarendszere és népoktatási reformja volt, ami által egy új értelmiség kialakulása vált lehetővé.) Magyar viszonylatban *S. Hecksch Ágnes* foglalkozott ezzel a kérdéssel (Kazinczy és II. József művelődéspolitikája. Pedagógiai

már a Monarchia országaiban is érezhető, megbontva a nemesség egységét, úgy-hogy főleg a kismemesek közül is többekkel találkozunk soraikban.⁴⁹ Valamennyien szűknek érzik a feudalizmus kereteit, de az 1780-as években ezeknek széttrörésére az egyetlen lehetőséget az uralkodó reformtörökvéseiben látják. Belőlük kovárosolódott össze az a jozefinista értelmiség, amelynek jelentőségére az utóbbi évek kutatásai egyre inkább fényt derítettek.

Ennek az értelmiségnek számszerű összetételéről a Monarchia egyes országaiban ma még alig tudunk valamit.⁵⁰ Annuit azonban megállapíthatunk, hogy mindenütt kialakult, és jelentősége messze meghaladta a társadalom egészében elfoglalt százalékos arányát. Egységesnek azonban semmilyen szempontból nem nevezhetjük. Tagjai ügyvédek, orvosok, tanárok, tanítók, tisztviselők, mérnökök, mezőgazdák, részben katonatisztek, egyes katolikus vagy, főleg Magyarországon, protestáns papok. Származásra nézve összetételük országonként is változik, általában azonban vegyesen nemesi vagy plebejus, polgári és csak csekély számban paraszti eredetű réteg, melynek határai mind a polgárság, mind a birtokos nemesség felé elmosódnak. Nagy többségükben a városokban élnek, ahol számuk néhol egészen jelentős.

Társadalmi összetételüknél, helyzetüknél a kutatás többet foglalkozott szellemi arcuk vizsgálatával. Ezek a vizsgálatok azt mutatják, hogy bár országonként és nemzetenként különbségek vannak köztük, világnézetükben, törekvéseikben a közös vonások uralkodnak a Monarchia egész területén, felfogásuk és magatartásuk nagyjából azonos Gráctól Brünnig és Kassáig, Hlyvótól Zágrábig.

Ennek okait keresve a kutatók joggal mutattak rá a Monarchia népeit a XVIII. század folyamán azonosan ért hatásokra. Így a már korábban is említett janzenizmusra, mely Belgiumból és Franciaországból Bécsen és Prágán át a Monarchia minden népéhez eljutott,⁵¹ a pietizmusra, mely elsősorban a magyar és szlovák protestánsok közt hatott, de amelynek visszhangja az orosz teológusoktól az ortodoxok közé is elkerült,⁵² nem utolsó sorban pedig a felvilágosodás eszméire, amelyek Bécsből Sonnenfels és Martini tanításain át mindenhová eljutottak.⁵³ Mindezek az eszmeáramlatok segítettek a nemzeti és társadalmi

Szemle, 1956. 1—2. sz.), munkájának azonban nagy hiánya, hogy a gazdag levéltári anyagot még Kazinczy vonatkozásában sem nézte meg. Érdekes adatokat hoz *Szántó Imre*: A katolikus népoktatás helyzete Heves vármegyében a visitatio canonicák tükrében. 1750—1850. (Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve, III. köt. 1957. 197. s. köv. l.) Ld. még: Die Ausstrahlung des österreichischen Schulwesens nach Osten und Südosten. 1774—1918 (Ostdeutsche Wissenschaft. VI. köt. 1959. 202. s. köv. l.). — A művelődéstörténet egy fontos fejezetét világította meg *Sashegyi Oszkár*: Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II. Beiträge zur Kulturgeschichte der Habsburgischen Länder. Bpest. 1958. és *uő*: II. József sajtópolitikája (Századok. 92. köt. 1958. 88. s. köv. l.).

⁴⁹ Ld. *Benda*: A magyar jakobinus mozgalom története, 16. s. köv. l.; *Markov*: I giacobini, 497. s. köv. l.

⁵⁰ Ennek megvizsgálására, tudunkkal, csak magyar vonatkozásban történt kísérlet. Ld. *Benda*: i. m. 11. s. köv. l.

⁵¹ Ld. *Winter*: Josefianismus; *Zolnai Béla*: Ungarn und die Erforschung des Jansenismus. (Deutsch—slavische Wechselseitigkeit in sieben Jahrhunderten. Gesammelte Aufsätze, 1956. főleg 130. s. köv. l.)

⁵² *Eduard Winter*: Halle als Ausgangspunkt der deutschen Russlandkunde im 18. Jahrhundert. Berlin. 1953; *Walter Markov*: Bemerkungen zur südslawischen Aufklärung. (Deutsch—slavische Wechselseitigkeit, 348. s. köv. l.); *Mita Kostić*: Dositej Obradović u istoriskoj perspektivi XVIII. i XIX. veka. Beograd. 1952; *uő*: Voltaire kod Srba (Glas. SAN Odeljenje literature i jezika CCXL. Nova ser. knj. 5. Beograd. 1960.)

⁵³ *Eckhardt Sándor*: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bpest. 1924. 32. s. köv. l.; *Szabó Imre*: i. m. 27. s. köv. l.

különbségek áthidalásában,⁵⁴ az egység előkészítésében azonban talán a szabadkőművességnek volt a legnagyobb jelentősége. A jozefinista értelmiségnek a szabadkőműves páholyok adták a nem hivatalos szervezetet.

A szabadkőművesség története a Habsburg-Monarchián belül még feldolgozatlan, bár egyre nyilvánvalóbb annak központi jelentősége, éppen a jozefinizmus története szempontjából is.⁵⁵ Nem azt akarjuk mondani ezzel, hogy a Monarchia értelmiségét a szabadkőműves páholyok formálták jozefinistává. Egyáltalán nem. A páholyok jelentősége abban volt, hogy az egyéneket összefogta és így kifejezésre tudta juttatni a már meglevő tendenciákat.⁵⁶ Walter Markov mutatta ki a bécsi állami levéltárban őrzött páholy-iratok alapján, hogy az 1780-as évek közepén a Monarchiában ismert 42—47 páholy mindegyike jozefinista irányzatot képviselt.⁵⁷ A mintegy két-háromezer szabadkőműves területi eloszlása persze nem volt egyenletes (központjaik Bécs, Prága, Zágráb, Pest, Kassa és Ilyvó), de a páholyok összetétele a birodalom különböző vidékein meglepően egyformán alakult. A tagok zöme mindenütt a hivatalnokok és a szabadfoglalkozású értelmiségiek közül került ki, de az udvari és a birtokos nemesség tagjai kereskedők és bankárok, sőt egyháziak is szép számmal voltak köztük.⁵⁸ Amellett, az olasz határon csakúgy mint Magyarországon vagy Galíciában, a páholyok kivétel nélkül mindenütt nemzetiségileg és vallásilag is keverték voltak. Három ortodox egyházfő mellett páholytag volt Vrhovac zágrábi püspök s a lemergi katolikus teológiai fakultás egész tanári kara. Protestáns részről az egyház kevésbé volt képviselve (a magyar református és az evangélikus egyház egyetlen superintendense sem volt páholytag), viszont a világiak közt a protestánsok számaránya Magyarországon nagy volt.⁵⁹

⁵⁴ Jellemző és érdekes ebből a szempontból a magyarországi ref. egyház akciója, amikor a Türelmi Rendelet után papokat küldött Cseh- és Morvaországba. Ld. *Richard Pražák: Mad'arská reformovaná inteligence v českém obrození. Praha. 1962.* — Magyar kivonata: *uő.: A református magyar értelmiség Cseh- és Morvaországban a cseh nemzeti megújulás kezdetén (Századok, 98. köt. 1964. 3. s. köv. l.).*

⁵⁵ Az utóbbi években két munka jelent meg ebből a tárgykörből, egyik sem jelentős. Az egyik általánosságokon alig túlmenő népszerű összefoglalás (amelyik azonban néhány fontos rendelet teljes szövegét közli az 1790-es évekből): *G. Kuess—B. Scheichelbauer: 200 Jahre Freimaurerei in Österreich. Wien. 1959.* A másik tudományos munka, de csak a szabadkőművesség filozófiai eszméit vizsgálja, társadalmi törekvéseit teljesen tagadja, mondván, semmiféle felforgató szándékuk nem volt: *Edvin Zellweger: Ignaz von Born. Das Urbild des Sarastro. Bad Kissingen. 1956.*

⁵⁶ Legutóbb megint felújították azt az egykorúak által képviselt (ld. *Abbé Barruel: Mémoire pour servir à l'histoire du jacobinisme. 1—5. köt. Hamburg. 1798*), de már régen megcáfolt tételt, hogy a francia forradalom és általában az európai és amerikai forradalmi mozgalmak a páholyokból indultak el, vagyis ezek a mozgalmak, lényegüket tekintve, szabadkőműves összeesküvések voltak. Így *Adolf Rossberg: Freimaurerei und Politik im Zeitalter der französischen Revolution. Berlin. 1942* és *Bernard Fay: La franc-maçonnerie et la révolution intellectuelle du XVIIIe siècle. Paris. 1961.* Különbözik mindkét munka a szabadkőművesség eszméi vonalát nézi, nem pedig konkrét társadalmi szerepét.

⁵⁷ *Markov: I giacobini, 500. s. köv. l.* — Ez az egység annál érdekesebb, mert a németországi páholyokról nemrég mutatták ki, hogy ebben az időben sem szervezeti egységük nem volt, sem arról nem beszélhetünk, hogy azonos célokat, eszméket követtek volna (*Louis Guinet: Zacharias Werner et l'ésotérisme maçonnique. Paris. 1962*).

⁵⁸ *Markov* számításai szerint a páholytagok megoszlása: 11% birtokos nemes, 58% tisztviselő, 5% egyházi, 15% szabad foglalkozású értelmiség, 10% kereskedő, bankár, iparos, 1% egyéb (I giacobini, 500. l.). Érdemes volna az egyes páholyok névsorát külön is feldolgozni ebből a szempontból.

⁵⁹ Ld. *Ludwig Abafi: Geschichte der Freimaurerei in Österreich—Ungarn. I—V. köt. Bpest. 1889—1893.* Érdekes pl., hogy mind a négy magyarországi református egyházkerület világi főgondnoka szabadkőműves volt (Beleznay Miklós, Ráday Gedeon, Rhédey Ferenc és Vay István).

A szabadkőművesség elvileg a társadalmi egyenlőséget vallotta. A Draskovich-öbbszervancia alapirata már 1775-ben a kisebbség hatalmáról és „a nagy többség nyomoráról és üldözött voltáról” beszél, s kimondja: „megcáfolhatatlan igazság, hogy a természet szerint mindnyájan egyformák vagyunk.”⁶⁰ A német páholyok wilhelmsbadi gyűlése pedig 1782-ben a szabadság, egyenlőség és testvériség jelszavát hangoztatja.⁶¹ Ezt az egyenlőséget azonban nem szabad a francia forradalom mértékével mérnünk. A józsefinista szabadkőművesek — ahogy a 90-es évekig Európa-szerte a polgári értelmiség — távol áll a társadalmi rend gyökeres megváltoztatásától, csak reformokra törekszik, s ebben szövetségesének, sőt támaszának érzi az uralkodót. A nagy többség politikai eszményét találóan jelölte meg Martinovics Ignác a „pallérozott monarchia” fogalmában, vagyis lényegében a józsefinista államban.⁶² Ugyanakkor az 1780-as évek végén egyre többet hallunk a szabadkőművességen belüli radikális irányzatokról, főként a Weishaupt által irányított illuminátusokról, akiknek a közvélemény forradalmi törekvéseket tulajdonított, s akik — az egyik jelentés szerint — „a páholyokat az anarchia szemináriumává teszik”. Ma már megállapíthatjuk, jóval nagyobb volt a hírük, mint a tényleges elszántságuk.⁶³

Egy azonban bizonyos: József alaposan elszámította magát, több irányban is. Egyrészt, amikor azt hitte, hogy a nemességet le fogja tudni szerelni és rá fogja tudni kényszeríteni a kompromisszumra politikai és társadalmi vonalon egyaránt, másrészt pedig akkor, amikor úgy gondolta, hogy mérsékelt reformjai végleg kielégítik és mellé állítják a polgárságot, sőt a paraszti tömegeket is. Tíz évi uralkodás után rá kellett döbbsennie, hogy sem a polgárok, sem a parasztok nem állnak meg az általa felállított korlátok előtt. Az erdélyi kincstári birtokok román jobbágysai nem voltak egyedül tévedésükkel, amikor József nevével ajkukon támadtak tisztartóikra és a nemesurakra, — ahogy felkelésüknek katonasággal való véres elfojtása és megtorlása, nemesak bennük, hanem sors-társaik százazeireiben is megingatta a császárbá vetett hitet.⁶⁴ Józsefet elérte a társadalmi reformátorok gyakori sorsa: mindegyik osztály ellene fordult, mert az egyik kevesellte, a másik sokallta, amit nyújtott. A kezdettől fogva népszerűtlen török háború aztán végképp kiélezte a helyzetet, az uralkodó már a nyugalom látszatát sem tudta fenntartani országaiban. Az osztrák polgárság a pénzügyi politika és a hadviselés súlyos terhei ellen lázadozott, Csehországban és Magyarországon egyes uradalmak parasztsága nyíltan megtagadta a szolgáltatásokat, s szembeszegült a földesurak megbízottaival. Mozgalmukat az uralkodó rendőrséggel és katonasággal törte le — ezzel azonban csak azt érte el, hogy, a már eleve ellenségévé tett nemesség és a klérus után, a nem nemesek bizalma is végleg elfordult tőle, s 1790-ben a társadalom egésze ellene fordult.⁶⁵ Ahol a

⁶⁰ Abafi Lajos: A szabadkőművesség története Magyarországon. Bpest. 1905. 80. s. köv. 1.

⁶¹ Markov: I. jacobini, 500. l.

⁶² Martinovics emlékirata II. Lipóthoz, 1791 október eleje: A magyar jakobinusok iratai. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán. I. köt. Bpest. 1957. 465. s. köv. 1.

⁶³ I. d. Markov: I. jacobini, 501. l.; Martinovics sorozatos jelentései az illuminátusokról: A m. jakobinusok iratai. I. köt. 440. s. köv., 451. s. köv., 471. s. köv., 480. s. köv. stb. l.

⁶⁴ I. d. Berlász: Az 1784-ierdélyi parasztfelkelés, 466. l. és II. Balázs Éva: A parasztság helyzete, 558. s. köv. 1.

⁶⁵ „It would be easy to regard this spontaneous political activity of the non-privileged as a powerful factor strengthening the enlightened monarchy in its struggle against the clerical and aristocratic opposition. Joseph II, however, and his principal advisers, regarded it with very mixed feelings, because it became increasingly clear that the political motives of the non-privileged had little in common with those of the government.” Ernst Wangermann: From Joseph

császári politika a társadalmi reformok mellett a politikai és közigazgatási rendszerhez is hozzányúlt, s főleg ott, ahol a régi rendi alkotmány elleni támadással az ország hagyományos önállóságát is megszüntette, így Belgiumban és különösen Magyarországon, maga teremtette meg annak lehetőségét, hogy a nemzeti önállóság védelmében a nemesség széleskörű hazafias mozgalmat szervezzen az uralkodó ellen. A jozefinista értelmiség, amelyik a császár és a nemesség közti ellentétben a mérleg nyelve szerepét tölthette volna be, az adott politikai helyzetben súlytalannak bizonyult, a jobb- és baloldali erők közt magára maradt, illetve Magyarországon csatlakozott a patrióta nemesekhez és maga is szembe fordult az uralkodóval. A jozefinista „eretnekséget” nem az uralkodó által is rettegett polgári forradalom váltotta fel, hanem a nemesi zendülés, Walter Markov szavával: a forradalmat megelőző ellenforradalom.⁶⁶ Magyarország esetében ez azt jelentette, hogy a beolvasztási kísérlet meghiúsult, az ország visszanyerte a hagyományos keretek közti önállóságát, de azt is jelentette, hogy József társadalmi reformjai elbuktak.

II. Lipót politikája

II. Lipót nehéz helyzetben vette át a birodalom kormányát 1790-ben: attól lehetett tartani, hogy a Habsburg-Monarchia darabokra esik szét. Magyarország és Belgium rendei már ki is tűzték az elszakadás zászlaját, de a cseh nemesek és egyházi vezetők is mozgolódtak.⁶⁷ Az új uralkodónak engedékenységet kellett mutatnia, s néhány hónap alatt az egyház és a nemesség sokat visszaszerzett József alatt elvesztett jogaiból és befolyásából, Magyarországon pedig lényegében visszaállította korábbi hatalmát. A jozefinizmus azonban nem múlt el nyomtalanul, s ha az összmonarchia józsefi álmát fel is kellett áldozni,⁶⁸ azaz az egyes országok visszatértek a fejlődés hagyományos útjára, a földesúri jogok restaurálása a megváltozott viszonyok közt is a tömegek nyílt ellenállásába ütközött. 1790 végére a parasztság megmozdulásai fenyegető méreteket öltöttek a Monarchia egész területén, s a polgárság is mind határozottabban hallatta szavát.⁶⁹

II. to the Jacobin Trials (Oxford Historical Series). London. 1959. 11. l. — Ugyancsak Wangermann korábban ismeretlen levéltári anyag alapján részletesen jellemzi a Monarchia 1789–90-es helyzetét: i. m. 27. s köv. l.

⁶⁶ Markov: I giacobini, 501. l.

⁶⁷ A régebbi irodalmat mellőzve, ld. Wangermann: From Joseph II, 50. s köv. l.; R. J. Kerner: Bohemia in the Eighteenth Century. A Study in Political, Economic and Social History with Special Reference to the Reign of Leopold II. New York. 1932. A porosz királlyal érintkezést kereső magyar nemesi mozgalomra Gragger Róbert (Preussen, Weimar und die ungarische Königskrone. Berlin. 1923) eredményeit kiegészítő érdekes adatokat hoznak az alábbi kiadványok: Politischer Briefwechsel des Herzogs und Grossherzogs Carl August von Weimar. Herausgg. von Willy Andreas. Bearbeitet von Hanns Tümmeler. I–II. köt. Stuttgart. 1954–58. (Ism.: Századok, 97. köt. 1963. 723. l.); Willy Andreas: Carl August von Weimar und das Angebot der ungarischen Königskrone. (Ostdeutsche Wissenschaft, V. köt. 1958. 285. s köv. l.); Baumgarten Sándor: Jean Charles Besse. Aventurier et philologue. Bologna. 1963 (Besse mint fiatal jurátus 1790-ben a porosz királlyal tárgyaló magyar nemesek egyik alárendelt jellegű megbízottja volt. A könyv ism.: Századok, 99. köt. 1965. 1334. l.)

⁶⁸ Miskolczy Gyula úgy véli: „Die Idee der Gesamtmonarchie ist aus der Krise von 1790 unbesiegt hervorgegangen”, de az összbirodalom kifejezést már ő sem II. József, hanem pusztán a Pragmatica Sanctio értelmében használja. Legáltalább gondolatmenete erre mutat. (I. m. 47. l.)

⁶⁹ Wangermann imént idézett munkája mellett ld. Květa Mejstříková: Les paysans tchèques et la Révolution française (Annales historiques de la Révolution française, 1958. 64. s köv. l.); Rácz István: Paraszttendítő röpiratok a Felső-Tisza vidékén 1790-ben (Agrártörténeti Tanul-

Nem vitás, hogy a nem-nemeseknek az ellenállása hajótörést szenvedett volna, ha nem kap fölülről biztatást és támogatást. II. Lipót alakját a történetírás szinte napjainkig elhanyagolta. A budapesti milléniumi emlékművön, 1896-ban szobrot állítottak neki (ez a megtiszteltetés a Habsburgok közül csak négynek jutott osztályrészül), mert a félféudális Magyarország és történetírása az ősi alkotmány, a rendi jogok visszaállítóját ünnepelte benne. A magyar marxista történetírás ezen az alapon Lipót trónralépésétől kezdve számította a reakció felülkerekedését a kormányzatban, személy szerint is elmarasztalva az uralkodót, anélkül, hogy a kérdést közelebbről megvizsgálta volna.⁷⁰ De az osztrák történetírás is elmulasztotta alakjának és kormányzatának beható megvizsgálását, többnyire csak machiavellisztikus módszereiről ejtettek néhány szót, amelyben toszkánai hatást véltek fölfedezni. Napjaink történészeié az érdem, hogy Lipót alakját és törekvéseit ma már közelebbről ismerjük.

Időben elsőként Ernst Wangermann munkája törte át a hagyományos felfogást.⁷¹ Wangermann igen alapos levéltári kutatások alapján vizsgálta Lipót kormányzati intézkedéseit, főként Ausztria és Csehország viszonylatában, figyelmét elsősorban a társadalmi mozzanatokra irányítva. Végeredményként azt állapította meg, hogy Lipót reformtörekvései sem politikai, sem társadalmi vonatkozásban nem maradtak el Józsefői mögött, módszere azonban rugalmasabb, taktikusabb volt. Ugyanakkor a Münchenben élő Szilágyi Dénes (Denis Silagi) az uralkodó magyarországi politikáját vizsgálta meg, elsősorban kormányzati vonatkozásban.⁷² Ha szemléletével s ebből adódó végső következtetéseivel nem is tudunk mindenben egyetérteni (a későbbiekben erre még visszatérünk), részleteredményei fontosak: II. Lipót magyarországi politikája a felvilágosult abszolutizmus, törekvéseiből fakadt. Hogy reformjai számára kedvező légkört alakítson ki, titkos munkatársak csoportját hozta létre, mely élesen arisztokrata- és klérus-ellenes röpiratokban a reformokat követelte, az uralkodó titkos támogatásával. Végezetül Adam Wandruszkának, a kölni egyetem professzorának II. Lipótról írt monumentális biográfiáját kell megemlítenünk.⁷³ Wandruszka könyvének hangsúlya Lipót toszkánai uralkodásán van, ezzel azonban a császári trónról kifejtett politikája megértéséhez is kitűnő alapot ad. Megismerjük Lipót felfogását az államról, az uralkodó kötelességéről és feladatairól, továbbá azokat a gyakorlati intézkedéseket, amelyekkel a felvilágosult filozófia követelményeinek szellemében megreformálta a kis Toszkána belső életét, s amely elvekhez igazodva igyekezett azután császár korában is eljárni. Csak sajnálhatjuk, hogy az 1790–92 közti időszaknak (amely pedig Lipót világtörténelmi szerepe szempontjából is a leglényegesebb) a szerző viszonylag kis teret juttatott munká-

mányok. Szerk. Szabó István. Bpest. 1960. 209. s. köv. I.); *Ion Sabău*: Problema influenței primei revoluții burgheze din Franța asupra agitațiilor țărănești din Transilvania din anul 1790. (Anuarul Institutului de Istorie din Cluj. T. I–II. 1958–59. Cluj. 1960. 163. s. köv. I.)

⁷⁰ *Kató István*: A magyar jakobinus mozgalom néhány kérdéséről (Századok, 84. köt. 1950. 204. s. köv. I.).

⁷¹ *Wangermann*: From Joseph II. (Részletes ismertetése és méltatása: Századok, 96. köt. 1962. 909. s. köv. I.)

⁷² *Denis Silagi*: Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis Kaiser Leopolds II. (Südeuropäische Arbeiten. 57. München. 1961), és *uő.*: Jakobiner in der Habsburger-Monarchie. Ein Beitrag zur Geschichte des aufgeklärten Absolutismus in Österreich. (Wiener historische Studien, Bd. VI. Wien—München. 1962. főleg 86. s. köv. I.)

⁷³ *Adam Wandruszka*: Leopold II., Erzherzog von Österreich, Grossherzog von Toscana, König von Ungarn und Böhmen, Römischer Kaiser. I–II. köt. Wien—München. 1963–65. I. d. még *uő.*: Die Persönlichkeit Kaiser Leopolds II. (Historische Zeitschrift, 192. köt. 1961. 295. s. köv. I.).

jában, és hogy Magyarország esetében — könyve korábbi részeitől eltérően — nem ment vissza a forrásokig, hanem többnyire Szilágyi credményeinek átvételére szorítkozott.

Az alábbiakban mostmár Wangermann, Szilágyi és Wandruszka kutatásaira támaszkodva foglaljuk össze II. Lipót politikájának jellemző vonásait, nem egy dologban módosítva saját korábbi felfogásunkat.⁷⁴

Lipót, bár kezdetben kényszerű engedményeket tett a kiváltságosak javára, amint tehetett, az abszolút uralkodói hatalom visszaállításán fáradozott, s ennek érdekében felszította a nem-nemesek megmozdulásait, valamint — főleg Magyarországon — a nem-magyar nemzetiségek (szerbek, románok) szervezett mozgalmait. Meggyőződése volt, hogy a francia forradalom elé gátat csak úgy állíthat, ha kifogja a szelet a vitorlákból, azaz népeinek alkotmányt ad, ennek kereteibe az eddig jogtalan néposztályokat is beveszi, megnyirbálva az arisztokrácia és a klérus hatalmát, ugyanakkor saját sorsának intézésében is szóhoz juttatva a polgárságot és a parasztságot. Akárcsak bátyját, politikai és társadalmi reformjaiban őt is a felvilágosodás eszméi ihlették, de II. Józseffel ellentétben céljai megvalósításában rugalmas volt, ha kellett, kerülőutakat vett igénybe. Röpiratok jelennek meg a császár tudtával, sőt kezdeményezésére, melyek a polgárságot bátorítják és támadják a nemességet. Az uralkodó megbízottai járják Magyarországot, kérvények beadására bízta a városokat, a stájerországi és a karintiai kormányzó pedig utasítást kap, hogy támogassa a paraszti és polgári követeléseket. A polgárság hatalmának megnyerését szolgálja a József alatti politikai perek felülvizsgálása is, s az, hogy a titkos rendőrséget, a rendőrmiszter tiltakozása ellenére, a legfőbb bíróság ellenőrzése alá rendeli. 1791 tavaszán pedig új feladatokat szab a rendőrség elé: a közbiztonság szolgálatát, a bűnök és visszaélések meggátlását. Sonnenfels, a felvilágosult abszolútizmus nagy teoretikusa, akit Lipót közvetlenül bevont a kormányzásba, már úgy vélte: megvalósul az álmok álma, a jogállam. 1791. február 12-én Lipót elrendelte a törvények kodifikálását. Ugyanakkor megkezdte Ausztriában a polgárság tartományi képviselőtételének kiépítését. A stájer parasztokkal országgyűlési képviselőtétel kívánó kérvényt írat, s ezt 1791. december 4-én javaslatként megküldi a kancelláriának. Ezzel egyidőben megbízza Martinovics Ignácot, hogy ügynökeivel nagy titokban Magyarországon is indítsa el a parasztok szervezkedését.⁷⁵

▼

⁷⁴ Ld. *Benda*: A magyar jakobinus mozgalom, 33. s. köv. l.

⁷⁵ Ezt az 1791 végén induló paraszttakciót korábban úgy értékeltem, mint a nemesi törekvések visszاسzorítására irányuló taktikai fogást. (A magyar jakobinusok iratai, I. köt. 640. s. köv. l.) Lipót politikájának egészét nézve, az új kutatások eredményei alapján felfogásomat módosítanom kell. (Ld. *Silágyi*: Die Jakobiner, 119. s. köv. l.) Roppant érdekes és bizonyos fokig perdöntő ebben a kérdésben Strassoldo grófnak, Ferenc császár miniszterének 1792 májusában a milánói Paolo Greppi előtt tett kijelentése, ami eddig elkerülte a kutatók figyelmét: „Credereste mai — mondta Strassoldo — che il defunto monarca scomparva pressoché alla vigilia de cominciare egli stesso una rivoluzione in Ungheria? Cio avrebbe facilmente strascinato seco conseguenze non dissimili a quanto ora avviene in Francia. Le prove di questo fatto esistono. Il nuovo sovrano pote allontanare il pericolo . . .” Eme kezdet után részletesen elmondja Lipót terveit. Lényegében Martinovicssal megegyezően. (La Rivoluzione Francese nel carteggio di un osservatore italiano Paolo Greppi. Kiadta: *Conte Giuseppe Greppi*, I. köt. Milano, 1900. 80. s. köv. l.) — Hogy pedig Lipót már 1790-ben is foglalkozott hasonló tervekkel, azt alátámasztja *Alois Hoffmann* anonyim röpirata, a Ninive. Ma már tudjuk, hogy ezt a röpiratot Hoffmann II. Lipót utasítására írta, belőle tehát bizonyos fokig az uralkodó szól hozzánk. A munka vége a parasztsággal foglalkozik, s kifejti, hogy a nemesség magatartása azt fogja eredményezni, hogy az elnyomott parasztság uraival szemben az uralkodó mellé fog állni. Itt olvassuk többek közt az alábbi mondatot: „Er [a paraszt] wird den König bitten, auf einem künftigen gesetzmässigen Landtage durch seine

Magyarország viszonylatában különösen figyelemre méltók ezek az 1791 végi kezdeményezések. Mindaz ugyanis, amit II. Lipót uralmának pozitívumaként az előzőkben felsoroltunk, inkább csak az örökös tartományokban érvényesültek. Magyarországon az uralkodó keze bizonyos fokig kötve volt, ugyanis ha nem akarta az országot elveszíteni, egyéni szándékával ellentétben is kénytelen volt a reakciót nyeregbe ültetni. II. József hívei, a haladó társadalmi elemek ugyanis Magyarországon 1790-ben a Habsburg-ellenes nemesi patrióta szervezkedés mellé álltak, s Lipót velük szemben, sőt ellenük, kénytelen volt a bátyja által félretolt reakciós és klerikális elemekre támaszkodni, akiknek dinasztiahűsége nem volt vitás. 1791 végére azonban a helyzet sokban megváltozott. A Habsburg-ellenes törekvések elvesztették külpolitikai támaszukat, másrészt a francia forradalom hatására a nemesség zöme az uralkodó oldalára sorakozott, s Lipót kísérletet tehetett az elejtett társadalmi reform újra való megindítására.

A jozefinisták balszárnya és a jakobinus szervezkedések

A nagy tervek azonban nem valósulhattak meg: 1792. március 1-én Lipót váratlanul meghalt, s fia, Ferenc trónraléptével a helyzet gyökeresen megváltozott. Ferenc nem volt beavatva apja terveibe (ha valamit tudott is róluk, nem rokonszenvezett velük), önálló elképzelései nem voltak, s kezdettől fogva mindenben a vezető méltóságokra hallgatott. Ezek a legmagasabb arisztokrácia köréből kerültek ki, s az elhunyt uralkodóval ellentétben úgy vélték, hogy a francia forradalommal szemben az egyetlen lehetőség a régi rendszer mellett való merev kitartás. Lipót kezdeményezéseit sorban elejtik: abbamarad a törvények kodifikálása, elutasítják a nem-nemesek országgyűlési képviselőit, sőt a tartományfőnökök utasítást kapnak, hogy a jövőben erre vonatkozó kérvényeket ne fogadjanak el, s Magyarországon a parasztot teljesen odalobbják földesurának. Lipót bizalmi embereit sorban menesztik, az általa íratott röpiratokat bevonják, megszigorítják a cenzúrát és eltiltják a külföldi lapok behozatalát. Az egyház hatalma, főként Magyarországon, ismét megnő, az egyetemeket előzönlik a volt jezsuiták, s a protestánsok sérelmei kiújulnak. A belső, éleződő társadalmi ellentétek levezetése céljából felülkerekedik a háborús politika, létrejön a Franciaország elleni első koalíció. Míg Lipót a nem-nemeseket akarta megnyerni, hogy a háborút és a forradalmat elkerülje, Ferenc összefog a nemességgel, hogy háborút indíthasson a forradalom ellen. 1793 elején már mindenki előtt nyilvánvaló volt, hogy a felvilágosult abszolutizmus korának vége van, reakciós és háborús évek következnek. Még 1793-ban visszaállítják a rendőrmisztériumot: fő kötelessége a francia ügynökök ártalmatlanná tétele, a forradalommal rokonszenvezők megfigyelése és megbüntetése. A minisztérium hatásköre egyre növekszik, hovatovább bírósági ügyekben is önállóan jár el, s szinte a legfőbb kormányzati szervvé válik.⁷⁶

eigenen Deputirten seine gerechten Beschwerden vortragen zu dürfen, und ohne Zweifel wird ihm der König diese billige Bitte gewähren." (Ninive. Fortgesetzte Fragmente über die damaligen politischen Angelegenheiten in Ungarn. 1790. 85. l.)

⁷⁶ Ld. *Wangermann*: From Joseph II., 106. s. köv. 1.; *Viktor Bibl*: Kaiser Franz, der letzte römisch-deutsche Kaiser. Leipzig—Wien. 1938; *Walter Consuelo Langsam* munkája (Francis the Good. New York. 1949, Franz der Gute. Die Jugend eines Kaisers. Wien—München. 1954) igen nagy levéltári anyag alapján Ferenc neveltetését, ifjúságát ismerteti, igyekezve tompítani a hőse tehetségtelenségére vonatkozó adatokat. A kor nagy kérdéseit különben a szerző észre sem veszi. Magyar viszonylatban teljesen tájékozatlan, fő forrása *Majláth János*, Geschichte der Magyaren (IV. köt. 1852) c. munkája.

És itt most kanyarodjunk vissza a jozefinistákhoz. Egységük és biztonság-érzetük tulajdonképpen 1790-nel megszűnt. Számosan közülük — különösen Magyarországon — kiszorultak a politikai életből, mások viszont Lipót bizalmasai közé kerülve, közéleti vagy titkos ügynöki megbízatásban szolgálták az uralkodót. Többnyire kétség és remény közt hányódtak, de általában bíztak Lipótban. A teljes differenciálódás soraikban Ferenc uralkodása alatt indult meg, a franciaországi hadüzenet, XVI. Lajos kivégzése után. A kormányszatnak az „ancien régime”-be való visszahátrálása egyenként válaszút elé állította őket, s dönteniök kellett, hogy megtagadják korábbi nézeteiket, vagy szinte törvényen kívül helyezik magukat. Csak kevesen voltak, akik ez utóbbit választva, a növekvő reakció és a francia forradalom hatására radikalizálódnak, az irodalmi ellenzékieskedésből a politikai ellenállásba csapnak át, szembefordulnak az uralkodóval és jakobinussá fejlődnek.

Ahogy ezt Walter Markov meggyőzően bizonyította a Habsburg országok jakobinus mozgalmaival foglalkozó kitűnő tanulmányában, ezeknek a radikalizálódó elemeknek az útja számos azonos vonást mutat fel a Monarchia egész területén. A szabadkőműves szervezetek feloszlátása után a volt jozefinista elégedetlenek lassan egymásra találnak. A nagyobb városokban olvasóköroket szerveznek, klubokat alapítanak — a rendőrség Innsbrucktól Grácig, Budától Kassáig gondosan számontartja és figyeli ezeket. Ekkor még jozefinista reformerek, kritizálják az uralkodót, de éppen azért, mert a reformokat tőle várják.⁷⁷ A klubok különben sem jelentenek egységes szervezetet, ahogy a klubtagok felfogása közt is nagy különbségek vannak. Egymással politikai vitákat folytatnak, tiltott könyveket, újságokat olvasnak, tevékenységük ezzel lényegében ki is merül. Zömükben értelmiségiek, mindössze mutatóban akad köztük néhány iparos vagy kereskedő, a szélesebb tömegekkel pedig semmi kapcsolatuk nincs.⁷⁸

A Franciaország elleni háborúban elmaradt a várt győzelem, s ez krízist idézett elő a Monarchia életében. 1794 nyarán az elégedetlenség hirtelen megnövekedik, az újoncozást alig tudják végrehajtani, különösen Magyarországon szigorú rendszabályokra van szükség. A hadseregben mindennaposak a szökések, s míg a császári katonaság és a francia nép fraternizálnak egymással, idehaza tüntető kedvességgel fogadják a francia hadifoglyokat. A forradalom eszméi kezdenek ismertté válni a hadseregben és az itthonmaradottak közt. Ez az a pillanat, amikor a volt jozefinisták baloldali, demokratikus szárnya, a francia forradalom sikerétől is tüzelve, aktívabb politikai ellenállásra szánja el magát. Soraikban megindul a szervezkedés. A kormány, hogy elhassza a forradalommal

⁷⁷ Roppantul jellemző egy Ferenc császár trónralépésének első hónapjaiban íródott névtelen magyarországi följegyzés, mely az uralkodót kioktatja kötelességeiről. Ilyeneket olvashatunk benne: „Könige sind da, um ihre Nation glücklich zu machen, dies ist ihr einziger Zweck, der Massstab ihrer Macht und des National Gehorsams. Wie könnten sich sonst Millionen entschliessen ihr Schicksal einem ihrer gleichen in die Hände zu liefern. Der König muss herrschen, nach denen ihm vorgeschriebenen Bedingungen. Thut er dies nicht, kann, oder will er nicht die Nation glücklich machen, dann tritt diese in ihre ursprünglichen Rechte zurück, dann denkt sie an ihre erste Pflicht: die Selbsterhaltung.” (OL. Berzeviczy-család kakaslovníci levéltára, 79. fasc. utólagosan ráírt téves 1799-es évszám alatt)

⁷⁸ Az olvasókörokre és klubokra ld. *Hedwig Voegt: Die deutsche jakobinische Literatur und Publizistik. 1789—1800.* Berlin. 1955. 134. s. köv. 1.; *Biró Ferenc: A XVIII. századvégi magyar lesekabinétek történetéhez* (Magyar Könyvszemle, 77. évf. 1961. 81. s. köv. 1.); *Benda: A magyar jakobinus mozgalom*, 44. s. köv. 1.; *Gerhard Steiner: Jacobiner und Societät der Wissenschaften* (Filológiai Közöny, 1958. 684. s. köv. 1.); *Bogusław Leśnodorski: Les facteurs intellectuels de la formation de la société polonaise moderne au siècle des Lumières* (La Pologne au Xe Congrès International des Sciences Historiques à Rome. Varsavia. 1955. 167. s. köv. 1.).

rokonszenvezőket, elhatározza, hogy kegyetlen ítélettel példát statuál mindenki számára. A rendőrség embere beférkőzik az elégedetlenek közé, s felnagyított jelentései alapján 1794 júliusában előbb Bécsben, majd egy hónap múlva Budán is megindulnak a lefogatások. A jakobinus összeesküvés vádjával törvény elé állítottak elnémitásával azután 1795 tavaszán lezárult az a társadalmi és politikai erjedés, mely a jozefinizmussal indult.

A jakobinus szervezkedésben azonban már hiába keressük a korábbi fejlődésben megnyilvánuló egységet: a nemzeti momentum mindenütt első helyre került. Bár az egyes jakobinus csoportokat kapcsolatok fűzik egymáshoz, szervezkedésük mégis önállóan, a sajátos helyi viszonyokból nő ki és mindvégig azokhoz igazodik. Az egész Monarchiát behálózó központi szervezet, összefogott összeesküvés nincs, s a jakobinus megmozdulások Triestben, Zágrábban, Bécsben, Pest-Budán vagy Krakkóban egyaránt a helyi adottságok hatása alatt formálódnak. Ebből adódnak a közöttük levő különbségek is. Egy azonban általánosan jellemző: a népforrádalom alapfeltétele, a jakobinusok és a nép összefogása sehol sem jön létre.

A lengyelek

A francia hatás talán legközvetlenebbül a lengyelországi részeken érvényesült, egyrészt még a Lesczyński Szaniszlóig visszanyúló közvetlen érintkezések, másrészt a lengyel emigráció révén, 1793—94-ben pedig már azon tény következményeként, hogy a Konvent és Lengyelország ellenségei közösek voltak.⁷⁹ Ugyanakkor az országra nehezedő külső nyomás (a második és a harmadik felosztás közt) tompította a mérsékeltek (az 1791-i alkotmány hívei) és a forradalmárok (akik francia példára radikális társadalmi átalakulást kívántak) közti ellentétet. Az 1794-es felkelésben egyes forradalmárok a polgárság és a parasztság bevonásával széles egységtáborra igyekeztek létrehozni, s programjukban a nemzeti és társadalmi követelések együtt jelentkeznek. Az 1794. április 24-én megalapított varsói jakobinus klub statútuma kimondja, hogy tag lehet bárki, származásra és társadalmi rangra való tekintet nélkül, aki támogatja a forradalmi kormányt. Ennek alapján korábban az 1794-es lengyel szabadságharc társadalmi bázisát nagy és zárt egységnek vélték. Bogusław Leśnodorski, aki a kérdést monografikus alapossággal dolgozta fel, részletes vizsgálatban bizonyította, hogy az egység korántsem volt teljes, még a lengyel jakobinusok közt sem.⁸⁰ Ezért is nem tudták végrehajtani a robespierréi programot, a totális polgári forradalmat, melyet nagy részük nem is vállalt. A lengyel jakobinusok, a még csak kialakulóban levő lengyel polgári elemek, politikai és társadalmi törek-

⁷⁹ I. d. La Pologne de l'époque des Lumières au duché de Varsovie (Az Annales historiques de la Révolution française lengyel száma, 1964. juillet—septembre); II. Rządowska: Stosunek polskiej opinii publicznej do rewolucji francuskiej. Warszawa. 1948; Bogusław Leśnodorski: La pensée politique de Rousseau en Pologne (Annales historiques de la Révolution française. 1962. 497. s. köv. I.) és uő.: Les jacobins polonais et leurs confrères en Europe. (Academia Polacca di Scienze e Lettere. Biblioteca di Roma. Conferenze, fasc. 22.) Wrocław—Warszawa—Kraków. 1964. A lengyel fejlődéssel csak periferikusan érintkezik M. M. Strange kitűnő könyve: Русское общество и французская революция 1789—1794. Москва. 1956.

⁸⁰ Bogusław Leśnodorski: Die polnischen Jakobiner während des Aufstandes von 1794 (Maximilien Robespierre. 1758—1794. Beiträge zu seinem 200. Geburtstag. Berlin. 1958. 395. s. köv. I. 2. kiad. 1961. 351. s. köv. I.) és uő.: Polscy Jakobini. Warszawa. 1960 (részletes francia nyelvű kivonattal). Ld. még Jan Reyman: Jakobini węgierscy 2 roku 1794 a insurekceja Kościuszkowska (Kwartalnik Historyczny, 1957. 139. s. köv. I.).

véseiket tekintve nem a harcos sans-culotteok és a polgárság közt foglaltak helyet, mint Franciaországban, hanem a városi kispolgárság és a patrióta nemesség közt, s a vezetést még ezek viszonylatában sem tudták a kezükbe ragadni. A parasztság különben is elmaradott és szervezetlen tömegével pedig alig volt kapcsolatuk. A lengyel forradalmi megmozdulásnak így nemzeti és társadalmi sikon egyaránt el kellett buknia,⁸¹ viszont nem lebecsülendő az a hatás, amit a lengyel események a Monarchia népeire, mindenekelőtt pedig a magyarokra gyakoroltak.

A csehek

Más volt a helyzet Cseh- és Morvaországban. Ez a terület a Monarchia legiparosodottabb része, a jozefinizmus fellegrára volt. A zömében német polgárság, sőt részben az arisztokrácia egy része is viszonylag korán kapitalista vállalkozásokba kezdett, s az ekkor születő, de magát még nagyon gyöngének érző cseh polgárság, részben a nemzeti ellentétek miatt is az uralkodó és a nemesség felé tájékozódott, s nem is kereste a kapcsolatot a parasztsággal. Ez a cseh kispolgárság gondosan kerülte nemcsak a forradalmat, de az ellenkezés látszatát is, nehogy az udvar megtorlását vonja magára, s azt a keveset is elveszítse, amit elért. A reformtörekvések is fokozatosan az irodalomba húzódtak, a politikában nem jutottak szóhoz. Egyesek eljuthattak a radikális társadalmi átalakulás szükségletének felismeréséhez, de mozgalom nem tudott kialakulni, s a nemzeti és szociális törekvések szintézise nem jött létre, még elméleti formában sem. Ilyen körülmények közt a parasztság szórványos és egymástól elszigetelt megmozdulásai is magukra maradtak, s a kormányt könnyen elfojtotta őket. A kérdés monográfusa, Květa Mejdičká, úgy találta, hogy a „cseh jakobinus” nevet az egész társadalomból csak a éaslavi bankigazgató J. F. Opiz érdemli meg, az egyetlen jozefinista, aki már 1790-ben a forradalom oldalára állt.⁸²

A délszlávok

A csehországinál aránytalanul bonyolultabb volt a fejlődés a délszlávoknál. Nem is adható egységes kép az egymástól gyökeresen különböző tartományokról, mert egészen más volt a társadalmi és politikai helyzet az Ausztriához tartozó szlovéneknél, a Magyarországgal együttélő Horvátországban, a katonai határőrvidéken, a patrícius hagyományokból sokmindent átmentett Dalmáciában, vagy a török uralom alatti Boszniában és Szerbiában.

Hogy a francia forradalom eszméi a horvátokhoz és a szlovénekhez korán eljutottak, az már régóta ismert, az újabb kutatások azonban a korai szerb felvilágosodásra is fontos adatokat hoztak. Míg korábban a napóleoni háborúk idejére tették a szerb felvilágosodás első szakaszát,⁸³ ma tudjuk, hogy ez a folya-

⁸¹ Leśnodorski: Die polnischen Jakobiner, 2. kiad. 366. l.

⁸² I. d. Květa Mejdičká: Čechy a francouzská revoluce. Praha. 1959; uő.: Die Jakobiner in der tschechischen öffentlichen Meinung (Maximilien Robespierre, 1. kiad. 423. s. köv. 1., 2. kiad. 381. s. köv. 1. Opiz-ra: 395. s. köv. 1.); J. Polišenský: Korespondence moravského osvícence Maxe Lamberga s J. F. Opizem. (Časopis Matice Moravské, 1952. 140. s. köv. 1.); R. Herbstová: Korespondence moravského šlechtice J. N. Mittrowského s J. F. Opizem (uo. 1952. 365. s. köv. 1.).

⁸³ Iovan M. Žujović: Influence intellectuelle française sur les Serbes. Vannes. 1918. — A napóleoni időkre igen érdekesek a szarajevói egyetem tanára, Midhat Šamir által kiadott francia

mat — elsősorban a bánsági és határőrvidéki szerbek közt — már a XVIII. század második felében megindult. Ekkor kezdődött a szerbeknél a korábban kizárólagos keletre tekintés mellett a nyugati orientáció, nem utolsósorban a görög-katolikus egyház hatására. Ez azonban jóideig csak az értelmiségi elitet jellemezte. II. József, majd II. Lipót alatt viszont a Belgiumba vezényelt szerb határőrkatonaság is közvetlen kapcsolatba került a forradalmi Franciaországgal, az uralkodó szigoríttatja is a levélcenzúrát.⁸⁴ 1790-ben, a temesvári szerb nemzeti kongresszuson már megütöközött a konzervatív nemesi tábor a forradalmi nacionalistákkal, akiknek a Martinovics-összeesküvésből ismert Jakov Sečanac (Szečanacz) volt a szószólójuk. Ahogy Tököli Száva püspök a nemesek nevében mondta: „nem csinálunk francia módra forradalmat”.⁸⁵

A nemzeti és a szociális törekvések 1790 után a délszláv mozgalmakban is egyre jobban összeforruak. A szlovéneknek ugyan az irodalomba vonul vissza (a szlovén kispolgárság nem akar újat húzni az udvarral) s csak Napóleon csapatainak megjelenésekor kap szót a politikában is,⁸⁶ a horvátoknál és a szerbeknél azonban a volt jozefinista értelmiségiekből álló baloldal, részben magyar hatásra is,⁸⁷ egyre radikálisabb hangot üt meg,⁸⁸ hogy 1794-ben mozgalmuk beletorkoll-jék a magyar jakobinus összeesküvésbe.

Sem a radikalizálódó délszláv értelmiség fejlődése, sem pedig a horvát és szerb jakobinus szervezkedés története nincs még felkutatva. Vaso Bogdanov professzor ugyan monográfiát szentelt a kérdésnek, s rendkívül hasznos, hogy az eddigi eredményeket összefoglalta, különösen Vrhovac, Stratimirović, Delivuk és Sečanac működését illetően, levéltári kutatásokon alapuló új adatot azonban csak keveset hozott, munkájának fő forrása Fraknóinak Martinovics Ignácról írt műve. Fraknói adatait igyekezett „nacionalizálni”, azaz az egész Martinovics-összeesküvésről kimutatni, hogy valójában szerb-horvát nemzeti mozgalom volt.⁸⁹ Pedig, hogy a levéltárak milyen fontos és érdekes adatokat

kouzuli jelentések: *Les voyageurs français en Bosnie à la fin du XVIIIe siècle et au début du XIXe, et le pays tel qu'ils l'ont vu.* Paris. 1960; *uő.*: Francuski izvještaji o Bosni početkom XIX. vijeka (1806—1813). Sarajevo. 1961.

⁸⁴ *Mita Kostić*: Nekolika idejnih odraza francuske revolucije u našem društvu krajem 18 i početkom 19 veka (Zbornik Matice Srpske, serija društvenih nauka 3. köt. 1952. 5. s. köv. 1.); *uő.*: Dositej Obradović u istorijskoj perspektivi XVIII i XIX. veka. Beograd. 1952; *Vassa Tchoubri-lovitch*: L'influence de la Révolution française sur l'évolution politique de la Serbie et des autres régions yougoslaves. (Questions actuelles du socialisme. Paris. 1956. No 35. 87. s. köv. 1.); *Markov*: I giacobini, 512. s. köv. 1. és *Venturi*: L'illuminismo nel settecento Europeo, 133. l.

⁸⁵ *Kostić*: Nekoliko idejnih odraza, 9. l.

⁸⁶ *M. Remeš*: Abbé Martin Kuralt (Zbornik Matice Slovenske, XIV. köt. 1912). *Fran Zwitter*: Illyrisme et sentiment yougoslave (Le Monde Slave, 1933. II. köt. 56. s. köv. 1.).

⁸⁷ *Kostić*: Nekoliko idejnih odraza, 7. l.

⁸⁸ 1794 augusztusában kelt az a névtelen memorandum, mely miután áttekintette a szerb nép helyzetét a magyar és osztrák elnyomás alatt, kiadja a függetlenség jelszavát, hozzáfűzvé: reméli, a francia republikánusok nem hagyják őket cserben. *Fran Zwitter*: Mémoire d'un Serbe de Vienne sur la situation des Serbes de la Hongrie, 4 fructidor an II. Le Monde Slave. 1933. II. köt. 124. s. köv. 1. — *Markov* a memorandum szerzőjét Sečanacban sejtí: I giacobini, 514. l. 92. jegyz. — Jellemző a hangulatra, hogy egy 1795. február 14-én kelt, fültánútól származó bizalmas jelentés szerint Joanović újvidéki gör. keleti püspök társaságban ezt mondotta: Nemes-séget akart családjának szerezni, de aztán barátai figyelmeztették, hogy nem érdemes, mert úgyis rövid időn belül „a francia szisztéma szerint fogunk kormányoztatni”. Staatsarchiv, Wien. Vertrauliche Akten 35. (régi 53.) fasc. ad B. No 72. köteg.

⁸⁹ *Vaso Bogdanov*: Hrvatska revolucionarna pjesma iz godine 1794 i učešće Hrvata i Srba u zavjeri Martinovićevih jakobinaca. (Starine. Knjiga 46. Zagreb. 1956. 331—448. l.), és ugyanennek bővített 2. kiadása: Jakobinska zavjera Ignjata Martinovića. Zagreb. 1960. Bogdanov szerint Martinovics. Hajnóczy és Laczkovics egyaránt horvát volt, ahogy végső fokon az egész

rejteenek, azt Josip Kralj kuttyevói uradalmi prefektus életére, a jakobinus mozgalom keretében végzett szervező tevékenységére végzett kutatások is mutatják,⁹⁰ — nyilván ugyanilyen hasznos volna a többi jakobinus, Šoštarić, Delivuk vagy főleg Sečanac működésének a felderítése. Vrhovac püspök jakobinus kapcsolatainak nyomon követése sem látszanék érdektelennek.⁹¹ Szeli Istvánnak, az újvidéki egyetem docensének az 1794-es horvát forradalmi vers keletkezéséről írt alapos tanulmánya pedig⁹² egy ennél is fontosabb problémára hívja fel a figyelmet: a délszláv jakobinusoknak a parasztsággal való kapcsolataira. „Míg Pesten és Budán, a szervezkedés központjában a forradalmi eszmék, a kátékban kifejezett ideológia szinte kizárólagosan az értelmiségi klubokban, kávéházi asztaloknál, a működésükben erősen korlátozott szabadkőművesek és jozefinisták, esetleg a köznemesség haladó köreiben terjedtek — írja tanulmányában —, addig Horvátországban a mozgalom a parasztság felé fordul, s a városok fejletlen polgársága helyett a falvak és kamarabirtokok jobbágyságában keresi a maga természetes szövetségesét.”⁹³ Ez így, ilyen kategórikus megfogalmazásban talán túlzás, legalább is a jakobinusok sem lengyel, sem magyar, sem osztrák viszonylatban nem jutottak el a parasztsággal való együttműködésig, bár közöttük is voltak, akik a parasztban látták a „természetes szövetségest”. A kérdés mindenképpen részletes vizsgálatot érdemelne.

A románok

A románokra a felvilágosodás áramlata elsősorban az erdélyi unionált egyházon át hatott, — a francia forradalom eszméi azonban részben Magyarországon és Erdélyen, részben pedig Lengyelországon át érkeztek Moldvába és Havasalföldre.⁹⁴ Szerbia a Porta uralma alatt volt, s ez mérhetetlenül lelassította fejlődését, a török vazallus román fejedelemségek sokban önálló politikát folytathattak, s így jobban bekapcsolódtak az európai fejlődés vérkeringésébe. 1793-

mozgalomban horvát népi megmozdulást lát. Ld. *Jaroslav Šidak* ismertetését a 2. kiadásról (Jugoslovenski Istorijski Časopis, 1963. 84. s. köv. l.), amelyben kimutatja, hogy Bogdanov nacionalista elfogultságból torzít, hamisan értelmez, a legújabb magyar irodalmat nem használja fel, s korábbi ismereteinket alig viszi előbbre.

⁹⁰ *Igor Karaman*: Komorski zemljišni posjed u Hrvatskoj i „jakobinac” Josip Kralj (Radovi. Odsjek a za povijest Filozofskog fakulteta, Zagreb, Sveška br. 3, 1960).

⁹¹ Magyar Jakobinusok Iratai. II. köt. 277. s. köv. l.

⁹² *Szeli István*: „A francziák ellen magyarok s horvátok, ti véres fegyverrel miért indulnátok.” (Hid. Újvidék. 1963. 158. s. köv. l.) Ld. még *Benda K.* — *Hadrovics L.*: Kroatisches Freiheitsgedicht aus dem Jahre 1794 (Studia Slavica. Budapest. 1957. 381. s. köv. l.).

⁹³ *Szeli*: i. m. 171. l.

⁹⁴ Az alábbiakra ld. elsősorban *Germaine Lebel*: La France et les principautés Danubiennes. Du XVIe siècle à la chute de Napoléon 1er. Paris. 1955 (Publications de la Faculté des Lettres d'Alger), főleg 69. s. köv. l.; ld. még *D. Popovici*: La littérature roumaine à l'époque des lumières. Sibiu. 1945, és *Hans Petri*: Das Fürstentum Moldau im Blickfeld der Südosteuropapolitik Napoleons des ersten (Ostdeutsche Wissenschaft. VI. köt. 1959. 171. s. köv. l.). — Megemlítjük, hogy a legújabb román történetírás ezt az egész korszakot a középkorhoz sorolja a román nép fejlődésében, ezzel mintegy kinyilvánítva, hogy a felvilágosodásnak náluk jelentősége nem volt. Emellett a mai Románia területét a múltban is egy nem létező román fejlődés egységében szemlélük, aminek következményeként Erdélyben is a XIX. századig hozzák fel a középkor határát. Ennek a teljesen történetietlen szemléletnek az eredménye, hogy nemcsak Mikes Kelemen és Bod Péter, hanem Hermányi Dienes és Benkő Sámuel is mint „középkori krónikások” jelennek meg az olvasó előtt. (Ld. Repertoriul manuscriselor de cronici interne, sec. XV—XVIII. Privind istoria României. Szerk.: *I. Crăciun* és *A. Ilieș*. Hely nélkül. 1963. Cronicile Medievale ale României, I. köt.)

ban Lengyelország második felosztása után számos lengyel menekült érkezett főleg Bukarestbe, ezek voltak a francia forradalom első lelkes ágensei. A következő évben Franciaország felújította hagyományos baráti kapcsolatait a Portával, s 1795-ben francia ügynökök, sőt állandó konzulok kerültek Jászvásárra (Jassi) és Bukarestbe is, akik körül hamarosan kialakult a francia köztársasággal rokonszenvezők politikai köre. Cadot de Lille 1794-ben már ezt jelentette Jászvásárról: „Egész sor bojárt találtam itt, akik a mi forradalmunk mellett nyilatkoztak, és sokan vannak, akik hasonlóan éreznek, de nem mernek szólni.”⁹⁵ Ugyanebben az időben a bukaresti osztrák ügyvivő is arról panaszkodik, hogy a havasalföldi előkelők nyíltan a franciákkal rokonszenveznek, sőt maga a fejedelem is. 1794-ben a cári udvar kifogást is emel a moldvai fejedelemnél, mert franciabarát, „jakobinus levelezgetést folytató” orosz állampolgároknak menedékhelyet ad. Kutuzov generális kérésére le is fognak és kiszolgáltatnak egy orosz kereskedőt.⁹⁶

A moldvai és havasalföldi bojárság részéről megnyilvánuló politikai rokonszenzven korántsem jelentette persze a francia forradalom társadalmi vívmányainak az igenlését. Polgárság nem volt, a jobbágyok pedig olyan elnyomás alatt éltek, szegényen és tudatlanul, hogy hozzájuk a francia események híre el sem jutott. Eljutott viszont a más társadalmi viszonyok közt élő erdélyi román parasztokhoz, akikben — hasonlóan erdélyi magyar sorstársaikhoz — nem politikai, hanem szociális váradalmakat váltott ki: a franciáktól várták sorsuk jobbrafordulását. „Vagynak olyan oláhok, és ez nem mese — írta Barcsay Ábrahám 1793-ban —, [akik] a francia revolútiót könyvnélkül tudják és még másoknak is explicálják.”⁹⁷ Ezek a „magyarázók”, mivel a román polgárság és világi értelmiség még csak csírázóban volt, elsősorban a pópák közül kerültek ki, közülük többeket bíróság elé is állítottak agitációs tevékenységért.⁹⁸

Az erdélyi román jobbágyok, magukra hagyatva, önerejükből azonban legfőljebb egy újabb parasztfölkelést támaszthattak volna, ebben az esetben pedig a hivatalos hatalommal és a társadalommal ugyanúgy szemben találták volna magukat, mint a Hóra—Kloska zendüléskor. Az erdélyi magyar értelmiség, a nemesség vagy a különben gyöngye polgárság szövetségét megnyerni, eleve reménytelen volt. Így azután a román társadalom sajátos helyzeténél fogva a nemzeti és a szociális törekvések nem találkozhattak egymással, ezért sem az erdélyi, sem a fejedelemségbeli románoknál nem is jött létre jakobinusnak nevezhető megmozdulás.

Osztrák-németek

Egészen más okból, de a birodalom osztrák-német tartományaiban sem bontakozhatott ki teljes erejével a jakobinus mozgalom. Az osztrák nemesség

⁹⁵ N. Iorga: *La Révolution française et le Sud-Est de l'Europe*. Bucarest. 1934. 16. l. — A francia ágensek balkáni tevékenységére érdekes adatokat találhatunk Raffay Antal jelentésében, 1794. aug. 6. Zágráb: Staatsarchiv, Wien. Kaiser Franz Akten 149. fasc. 539—540. fol.

⁹⁶ Documente privitoare la istoria Românilor colecția *Eudoxiu de Hurmuzaki*. Vol. XIX/1. București. 1922. 703. és 750. s. köv. I. és Suplement I. vol. II. București. 1885. 112. s. köv. I.

⁹⁷ 1793. júl. 5.: Irodalomtört. Közl. 37. köt. 1937, 64. l.

⁹⁸ 1798. májusában Bihar megye jelentette, hogy egy Glegor nevű görög-keleti pap ezt mondta hívei előtt: „Est jam Gallicus mundus, utinam Deus ad has quoque partes Gallos adferret.” (O. L. Vertrauliche Akten 52. fasc. 69. csomó.) Ld. még *Sabău*: Probleme influenței, 172. s. köv. I. Az erdélyi román értelmiség jozefinizmuskori kezdeteire érdekes adatokat hoz *Cornelia C. Bodea*: *Preocupări economice și culturale în literatura Transilvană dintre anii 1786—1830*. (Studii. Revista de istorie. București, 1956. IX. köt. 1. sz. 87. s. köv. I.)

haszonélvezője volt a más országokra kiterjedő Habsburg-hegemóniának, ahogy a bécsi polgárság is csak hasznát látta a merkantil politikának és az örökös tartományok érdekeit szem előtt tartó vámrendelkezéseknek. A szabad parasztok is előnyös helyzetben voltak a Monarchia más tartományaival viszonyítva, és ezen a lényegyet tekintve a józsefi rendeletek visszavonása sem változtatott. Mindez közrejátszott abban, hogy a francia forradalom eszméi a társadalom szélesebb rétegeit nem mozgatták meg.⁹⁹ Ugyanakkor értelmiségi körökben a visszhang komoly volt. A történetírás hosszú időn keresztül lebecsülte az osztrák értelmiségiek körében Ferenc trónra lépte után egyre erősödő demokratikus mozgolódást,¹⁰⁰ s felkutatásukra nem fordított gondot. Bár az újabb munkák egyre élesebben mutatnak rá az „osztrák jakobinusok” mozgalmának jelentőségére, a mozgalmat ma is csak felületesen ismerjük.¹⁰¹

Elsősorban az egyetemi városokban — Innsbruck, Grác és főleg Bécs — az értelmiségiek klubokat, köröket alakítanak, ahol politikai kérdésekről vitatkoznak, a francia forradalom lapját, a *Moniteur*t olvassák és forradalmi víratokat másolgatnak. A klubok egymástól függetlenül működnek, közöttük nincs kapcsolat. Bécsben három ilyen értelmiségi körről is tudunk, az egyik Riedel báró, a másik Wollstein professzor, a harmadik a költő Blumauer személye körül csoportosul. Míg a vidéki klubok elsősorban a polgári értelmiség gyülekező helyei, a bécsiekben magasrangú hivatalnokokkal, sőt arisztokratákkal is találkozunk. Elképzeléseik ennek megfelelően nem egységesek, s csak néhányan vannak közöttük, akik a szó francia értelmében jakobinusnak mondhatók.¹⁰²

A szervezkedés a belső és külső események indítására 1793-ban vetődik fel először a bécsi demokraták körében. Vezéregyéniségük, Riedel báró, Ferenc király egykori nevelője, kidolgozza az új alkotmányt, a forradalmi átállást elindító felhívást, — Hebenstreit főhadnagy pedig harekocsi találmányával akarja az akció sikerét biztosítani. De valamennyien érzik, hogy egy ilyen nagy

⁹⁹ Ezt az osztrák jakobinusok egyik későbbi vezéralakja, Hebenstreit is felismerte részben. Ld. *Wangermann*: From Joseph II., 139. l.

¹⁰⁰ Az első, aki jelentőségét felismerte, *Valjavec* volt (*Die Entstehung der politischen Strömungen*, 192. l. 46. jegyz.).

¹⁰¹ Az osztrák jakobinus mozgalom története mai napig megíratlan. *Leo Stern* professzor összefoglalása: *Zum Prozess gegen die österreichische „Jakobiner-Verschwörung“* (Maximilien Robespierre, I. kiad. 473. s. köv. l., II. kiad. 435. s. köv. l.), a mozgalomra néhány általános utalást tartalmaz csupán, ahogy a hallei egyetemen tartott előadása sem megy túl az általánosságokon: *Die „Jakobiner-Verschwörung“ in Österreich 1794.* (*Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin Luther-Universität. Halle—Wittenberg*, X. köt. 1961. 1295. s. köv. l.); az értelmiségiek balra tolódására, a stájerországi, innsbrucki, valamint bécsi klubok tevékenységére teljesen új adatokat hoz *Wangermann*, i. m. 133. s. köv. l., a Konventtel érintkezésbe lépő szervezkedésre *Silagi*: *Jakobiner*, 177. s. köv. l., a mozgalom történetének egészét azonban egyikük sem dolgozta fel. *Andreas von Riedel* alkotmánytervét és más, a jakobinus szervezkedéssel kapcsolatos iratát kiadta *Valjavec*: *Die Entstehung der politischen Strömungen*, 454. s. köv. l. Vö. még *Markov*: *I giacobini*, 517. s. köv. l. — Az osztrák mozgalom megértéséhez szempontok meríthetők a délnémetországi jakobinus mozgalom újabb irodalmából. Már *Valjavec* azt állapította meg, hogy különösen Thermidor 9-e előtt Dél- és Nyugat-Németországban sokan voltak, akik magukat republikánusoknak vallották (i. m. 201. s. köv. l.). A német nyelvterület demokratái egymással érintkezésben voltak, ez a magyarázata, hogy Riedel „Aufruf an alle Deutsche” c. forradalmi kiáltványa Berlintől Drezdáig és Braunschweigig elterjedt (uo. 200. l.). A délnémet jakobinus szervezkedésről legújabbban *Heinrich Scheel* írt nagy anyagot közreadó, de ítéleteiben hamis aktualizálással, napipolitikai jelszavakat érvényesítő munkát: *Süddeutsche Jakobiner. Klassenkämpfe und republikanische Bestrebungen im deutschen Süden, Ende des 18. Jahrhunderts* (*Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Schriften des Instituts für Geschichte. Reihe I. Bd. 13*). Berlin. 1962. Ld. még: *Claus Träger*: *Mainz zwischen Rot und Schwarz. Die Mainzer Revolution 1792—1793 in Schriften, Reden und Briefen*. Berlin. 1963.

¹⁰² Ld. *Wangermann*: i. m. 134. s. köv. l.

vállalkozásra kevesen vannak. Jutz ügyvéd 1794 tavaszán meg is mondja: a forradalom megvalósítása még nem időszerű. Mások azonban bíznak a szervezés sikerében. Propagandát kezdenek az egyetemi hallgatók közt — a megnyertek ünnepélyesen a „jakobinus esküt” is leteszik, — s Hebenstreit javaslatot tesz, hogy indítsák el az agitációs munkát a kocsmákban, a munkások és napszámosok megnyerésére. Közben a Hebenstreit-féle harcokosi tervét Soltyk gróf támogatásával 1794 májusában kiküldik Párizsba, megbízottaik Carnot-val tárgyalnak, — a Konvent azonban semmi hajlandóságot sem mutat a minden realitást nélkülöző terv támogatására, sőt, a követekben osztrák kémeket gyanítva, egyidőre fogságra is vetik őket. Közben pedig 1794 júliusában a bécsi rendőrség felgöngyöli a szervezkedést és tagjait bíróság elé állítja.¹⁰³

Az osztrák demokraták teljesen magukra maradtak. A nemesség szorosan az udvar mellé zárkózott, a parasztsággal, a bécsi munkásokkal pedig ők sem tudták megtalálni a kapcsolatot. Hebenstreit elképzelése, hogy 2500 beszervezett, elszánt emberrel egy éjszaka megdönti a hatalmat,¹⁰⁴ már ott elakadt, hogy a mozgalom mindössze néhány tucat értelmiségit mondhatott magáénak, akik legtöbbször a kellő elszántság is hiányzott, s akik nem is kívántak túlmenni a politikai dohogáson.

1. A magyar jakobinus mozgalom

Ha mindeddig többnyire azt kellett megállapítanunk, hogy az 1790-es társadalmi mozgalmakat illetően még az alapvető kutatásokat sem végezték el, Magyarország esetében joggal hivatkozhatunk rá, hogy az első lépés „A Magyar Jakobinusok Iratai”-nak közreadásával megtörtént. Annál érdekesebb és tanulságosabb lesz most már számunkra az azóta megjelent irodalom rövid számbavétele,¹⁰⁵ hogy adataik és eredményeik tükrében ellenőrizzük az okmánytár bevezetésében a mozgalomról írt tanulmányt, helyreigazítva annak tévedéseit és kiegészítve az általa rajzolt képet.¹⁰⁶

¹⁰³ Ld. *Silagi*: Jakobiner, 177. s. köv. l.

¹⁰⁴ *Silagi*: i. m. 182. l.

¹⁰⁵ Azokat a tanulmányokat, amelyek adataikban vagy szemléletükben érdemlegesen újat nem hoznak, csak a teljesség kedvéért említjük meg itt jegyzethen. Tárgyánál fogva első *Sugár Péter* (Peter F. Sugar) professzor tanulmánya, mely a magyar felvilágosodás történetét tekinti át a jakobinus mozgalom elfojtásáig. (The Influence of the Enlightenment and the French Revolution in Eighteenth Century Hungary. Journal of Central European Affairs, XVII. köt. 1958. 331. s. köv. l. Ld. róla: *Silagi*: Jakobiner, 13. l. és Századok, 95. köt. 1961. 421. s. köv. l.). *Eszlár Károly* (Charles d'Eszlár) a magyar jakobinus mozgalomról írt tudatlanságában és tájékozatlanságában megdöbbentő tanulmányt (Les Jacobins hongrois et leurs conceptions juridico-politiques. Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine. Paris. VII. köt. 1960. 291. s. köv. l.), mely többek közt megrója a magyar történetírást, hogy Fraknói óta nem foglalkozott a kérdéssel. Fraknóiból kiírt adatait különben a bécsi levéltárból idézi, mert nem tudja, hogy azokat még az 1920-as években átadták Budapestre. Forrásai közt Jókai regényt is találunk. (A cikk értékelésére ld. *Markov*: I giacobini, 495. l. 4. jegyz. és *Silagi*: Jakobiner, 13. l.). *Fodor Henrik* számos „tanulmányban” foglalkozott a magyar jakobinusokkal, de ahogy Szilágyi Dénes írja, munkáinak „egyes momentumai azt a kételyt ébresztik az olvasóban, hogy szerzőjük nem gondolta komolyan amit mond” (*Silagi*: i. h.). A Fodorral való érdembeli foglalkozás alól különben is fölment bennünket, hogy külön cikket szenteltünk „eredményeinek” (A kőszegi jakobinusok. Századok, 93. köt. 1959. 534. s. köv. l.). *Bödy Pál* (Paul Bödy): The Hungarian Jacobin Conspiracy of 1794—95 (Journal of Central European Affairs, XXII. köt. 1962, 3. s. köv. l.) c. cikke *Benda Kálmán*: A magyar jakobinus mozgalom c. tanulmányának egyszerű parafrázisa.

¹⁰⁶ Annak illusztrálására, hogy a történeti kutatás által tényyszerűen tisztázott dolgok esetében is milyen szívósan, sőt öntudatosan tovább élnek a tévedések, csak egy példát említek,

A magyar mozgalom háttéréből Walter Markov (e sorok írójának tanulmányával lényegében megegyezve) elsősorban azokat a mélyreható politikai és társadalmi ellentéteket emeli ki, amelyek arra készítették egy kis csoport magyar (és nem magyar) értelmiségit, hogy nemzeti-polgári államot próbáljanak létrehozni.¹⁰⁷ A nemesség, mondja Markov, egységesen szembefordult II. Józseffel, egyesek, hogy megakadályozzák a magyar nép osztrák érdekekért történő feláldozását, mások, a többség, hogy megvédjék osztálykiváltságait. Az uralkodó így a rendiséggel való összeütközésében egy nemzeti szervezkedéssel találja magát szemben. A francia forradalom teljes harci készségben éri a fő- és a köznemességet, s míg a reakció az udvarhoz csatlakozik, a patrióták úgy érzik, itt az idő a Habsburg-uralommal való leszámolásra. A parasztság, mely maga is erősen megérezte a feudális rendszer ingadozását, telve volt nyugtalansággal és várakozással. Felkelés esetén az ő részvételével is lehetett számolni. A városi polgárság, a modern képzésű hivatalnokréteg, mindenekelőtt pedig a sem származásra, sem nemzetiségre, sem vallásra nem egységes értelmiség, kész volt a patriótákkal szövetségben az udvar ellen fordulni, hogy a reakciós rendszert kivesse sarkaiból. Szövetségük alapja lényegében a Ferenc elleni gyűlölet volt. Az így létrejött „jakobinus összeesküvés” a titkos társaságok és a káték kettősségén keresztül is tükrözte a mozgalmon belüli különbségeket. A paraszti tömegekkel a magyar jakobinusoknak sem volt kapcsolatuk, hiába hangsúlyozta maga Martinovics is „a néppel együtt” politika fontosságát. Mégis a magyar mozgalom, „kedvezőtlen kezdeti feltételei mellett is, a tettekész haladó szellemek legszélesebb szövetségét valósította meg Európának ezen a részén”.

Markov tehát az 1790-nel induló társadalmi és politikai helyzetből bontakoztatja ki a magyar jakobinus mozgalmat, kezdettől fogva szemben az uralkodóval. Ebből a szempontból egybemossa a Lipót és Ferenc uralkodása közt kétségtelenül fennálló erős különbségeket, s a politika reakcióba fordulását 1790-től számítja, mondván, hogy ha az egykorúak zömét meg is tévesztette az uralkodó machiavellista ügyeskedése, voltak már akkor is, akik felismerték: „szégyenletesen és gyalázatosan becsaptak bennünket”.¹⁰⁸

Szögesen ellentétes mindezzel Szilágyi Dénes álláspontja és eredménye.¹⁰⁹ Markovval szemben, aki a fejlődés általános vonalait nézi a Monarchia egészének viszonylataiban, Szilágyi (könyve mást sejtető címe ellenére is) lényegében Magyarországgal és mindenek előtt Martinovics életével foglalkozik, részletes levéltári kutatásokban tisztázva nem egy eddig homályos kérdést. Ebben a vonatkozásban a Magyar Jakobinusok Iratai jegyzeteinek és bevezetésének ada-

Waldapfel Józsefnek egyébként bizonyára értékes munkáját: Magyar irodalom a felvilágosodás korában (Harmadik, javított kiadás, Bpest. 1963). Ez a munka a 99–109. lapokon a magyar jakobinus mozgalom íróival foglalkozik, s egy marokra való, rég feledésbe merültnek hitt elemi tévedést köt csokorba. (Batsányi országos parasztforradalmat akart, Martinovics a párizsi konventtől kapta a megbízást, Martinovics különben minorita szerzetes volt, Laczkovics kamarai tisztviselő, Hajnóczy elfogatásakor Széchényi Ferenc titkára. Őz Pál a mozgalom legfiatalabb tagja, aki „Szent István nevében írt levélben leleplezte az egyház népbutítását”, stb. stb.) A 107. lapon a jegyzet büszkén arra hivatkozik, hogy a szerző csak a forrásoknak hitt. Mivel azonban az, hogy „javított kiadás”, fejezetünk esetében csak azt jelenti, hogy az 1954-es szövegből a szerző egy Rákosi Mátyás idézetet elhagyott, különben minden maradt szövszerint azonosan, — nyilvánvaló, hogy az 1957-ben hozzáférhetővé vált forrásokat nem használta. Egy lehetséges marad: forrásokon nem az egykorú iratokat kell értenünk.

¹⁰⁷ Markov: I. jacobini, 515. s. köv. I.

¹⁰⁸ Uo. 502. I.

¹⁰⁹ *Silagi*: Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis, és uő.: Jakobiner.

taik is több helyen javítja, illetve kiegészíti, elsősorban Martinovics életére, részben az e sorok írója számára akkor hozzáférhetetlen bécsi levéltár alapján.¹¹⁰

Szilágyi a magyar „jakobinus” összeesküvés gyökereit nem a jozefinista értelmiségben, az 1792 után mind erősebben balra tolódó demokratákban, nem is a magyar társadalomban találja meg, hanem az uralkodóban. Az 1794-es „jakobinus” program első megfogalmazója szerint a császár, II. Lipót volt, halála után azonban az általa kezdeményezett reformtörekvések csak az új uralkodó, Ferenc és rendszere elleni összeesküvés formájában remélhettek megvalósulást. Martinovics forradalmi iratait elemezve — mondja Szilágyi — II. Lipót elképzeléseivel találkozunk, ezek adják a „jakobinus” elgondolások gerincét. Végső fokon tehát a magyar jakobinus mozgalom nem más mint a II. Lipót által javított jozefinizmus illegálitásban szorult változata.¹¹¹ Ennek megfelelően Szilágyi kétségbe vonja, hogy Martinovics mellett — akinek viszont Lipót volt az ideológiai forrása — a mozgalom céljainak kialakításában másnak is szerepe lett volna. Hajnóczy eszméinek előtérbe, sőt bizonyos fokig központba állítása — szerint — „szellemes konstrukció” csupán, abból a célból, hogy megpróbálja áthidalni azt az űrt, ami a források adatai és a pártszempontok által megkövetelt alulról való kezdeményezés elmélete közt van. De ugyanúgy konstrukció arról beszélni — mondja —, hogy 1792—93-ban, Martinovics szervezőtevékenysége előtt Magyarországon az elégedetlenségnek valamilyen mozgalma lett volna, amely Hajnóczy elképzelései körül alakult volna ki. Az országban 1794-ben különben is viszonylag nyugalom volt; a rendőrbeszúgók beszélnek ugyan részleges vagy helyenkint általános elégedetlenségről, sőt forrongó hangulatról is, ezeket a jelenségeket azonban nem fogadhatjuk el szavahihető tanúknak.¹¹²

Feladatunkat most elsősorban a legújabb kutatások ismertetésében látjuk, — mégis röviden rá kell mutatnunk arra, amiben Szilágyival nem érthetünk egyet. Azt, hogy a Martinovics által megindított szervezkedés előtt a magyar elégedetlenség közt alapszabállyal, megszabott keretek közt működő szervezet működött volna, e sorok írója sem mondta. Azt viszont, hogy Ferenc uralmával (persze más-más szempontból) a patrióta nemesség és a demokratikus értelmiség egyre elégedetlenebb volt, s hogy ez az elégedetlenség 1793—94 fordulóján az ország különböző részein nagyjából azonos módon és tartalommal jelentkezett, hogy ezek a jelenségek a kormányzatot egyre jobban aggasztották, — ezt az adatok egybehangzóan tanúsítják. Ez a Zemléntől Zaláig és Gömörtől Biharig

¹¹⁰ Így bebizonyította, hogy Martinovics nem járt Nyugat-Európában, s mindaz amit ezzel kapcsolatban később mond, hazugság (Jakobiner, 72. s. köv. I.), tisztázta Martinovics Hessen-Homburg-i akadémiai tagságának kérdését (uo. 76. s. köv. I.), rendőrágenszi működésének egyes részleteit (Aktenstücke zur Geschichte des Ignaz von Martinovics. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. 15. köt. 1962. 246. s. köv. I. — Martinovics 1793 tavaszi bántási és erdélyi útjáról küldött bizalmas jelentései) stb., stb.

¹¹¹ „Die Entwürfe, die zuletzt in die Verschwörung der ungarischen Jakobiner mündeten: waren in ihren wesentlichen Zügen ein Zerrbild der vom verstorbenen Kaiser ausgegangenen Richtlinien.” (Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis, VI. I.)

¹¹² I. d. Jakobiner, 13. és 184. l., majd pedig az Iratokról írt ismertetésben: Südostforschungen, 1964. 334. s. köv. I. Ebben a vonatkozásban érveit bizonyos fokig *Carlo Francovich* is elfogadta az Iratokról írt recenziójában (Rivista Storica Italiana, 1964. 211. s. köv. I.). Ugyanakkor, még korábban, e sorok írójának felfogását tette magáévá *Walter Markov* (Deutsche Literaturzeitung, 1958. Heft 10. Oktober és Annales Historiques de la Révolution française, 1957. 178. s. köv. és 1958. 77. s. köv. I.), *R. R. Palmer* (Journal of Central European Affairs, XX. köt. 1961. 423. s. köv. I. Függelékben közli a Reformátorok Társasága és a Szabadság és Egyenlőség Társasága kétéjának angol fordítását.) — A magyarországi elégedetlenségre különben érdekes adatokat tartalmaz Zombori Mihály jelentése, 1793. nov. 30. Debrecen: Staatsarchiv, Wien. Kaiser Franz Akten 151. (régi 154.) fasc. 215—216. fol.

nagyjából egységes megnyilatkozási forma nem lehetett véletlen, — a tanulmányban ezért beszéltünk mozgalomról, a társadalomban az érdekazonosság, az azonos gondolkodás révén egymásrataláltak spontán mozgalmáról. Lehetséges, hogy a tanulmány eltúlozta ennek a mozgalomnak a jelentőségét és arányait, ahogy az elégedetlenségről és forradalmi hangulatról szóló híreket is, lehet, hogy az értelmiségiek szerepét túlbecsülte a patrióta köz- és főnemesség ellenzékiiségének rovására¹¹³ (nem ártana mindezt az egyes megyei levéltárak tükrében tájankint is megvizsgálni) —, de a mozgalom (hangsúlyozzuk: spontán és nem szervezett alapon) mindenképpen megvolt. Mivel pedig az, nem utolsó sorban éppen Szilágyi munkája alapján is nyilvánvaló, hogy ennek az udvarral szembenálló, és már 1792 legelején alakuló társadalmi erjedésnek Martinovics nem lehetett az ideológusa, a kutató szemé önkénytelenül is Hajnóczy felé fordul, akinek 1790-es, sőt azt megelőző tevékenysége országosan is nevet szerzett, s akinek egyre radikálisabb társadalmi és politikai nézeteire, valamint az egész országra kiterjedő baráti kapcsolataira egyaránt számos adat áll rendelkezésünkre.

Ami mostmár azt illeti, hogy a magyar jakobinusok vezére, Martinovics Ignác, lényegében II. Lipót reformprogramját tette mozgalmá gerincévé, s a meghalt császár elgondolásait akarta megváltozott politikai körülmények közt egy uralkodóellenes összeesküvéssel megvalósítani,¹¹⁴ ehhez a következőket fűznék hozzá. Igaz, hogy Martinovics, ahogy a magyar jakobinusok mindegyike, a jozefinizmus gondolköréből indult el, s hogy valamennyiük fejlődésében fontos állomás volt a lipóti reformizmus iskolája. De ugyanakkor az sem tagadható, hogy az aulikus reformizmusból Martinovics és néhány társa eljutottak a jakobinizmusig. A forradalmi kátében ezt olvassuk: „Mit kell tehát cselekedni a népnek, hogy a bankeruttát elkerülje? Azt, amit Franciaország cselekedett, i. i. el kell törölni a királyságot és egy demokratikus reszpublikát felállítani.”¹¹⁵ Ez már nem a józsefi program, ez már forradalom jakobinus módra. A magyar jakobinus összeesküvőkben, akik amellet, hogy az egész ország számára politikai önállóságot követeltek, az egyenlőség és testvériség jegyében a magyar nép társadalmi problémáit is gyökeresen meg akarták oldani, úgy véljük igazságtalanság volna, csak a lipóti reformizmus csődbe jutott epigonjait látni, s törekvéseik forradalmi jellegét tagadni.

Mindezek a kérdések fokozottan utalnak magyar viszonylatban is a további kutatások fontosságára. Fel kellene mérni az egyes történelmi tájak,

¹¹³ Bizonyos fokig ez a véleménye *Kecskeméti Károlynak*, aki egy kitűnő összefoglalóáttekintést írt a magyar Jakobinus mozgalomról. (*Charles Kecskeméti: Les jacobins hongrois. 1794—1795. Actes du quatre-vingt-septième congrès national des sociétés savantes. Poitiers. 1962. Section d'histoire moderne et contemporaine. Paris. 1963. 335. s. köv. I.*) Kecskeméti meggyőzően bizonyítja, hogy a magyar jakobinus mozgalomban népesebb és erősebb volt a patrióta nemese-ket magába foglaló Reformátorok Társasága, mint a jakobinusoké, s hogy az arisztokrácia egy részében is éltek a Habsburg-ellenes hagyományok, ami különösen aggasztotta a kormányt. — Ebben a vonatkozásban, véleményünk szerint, elsősorban Orczy László, továbbá Festetics György magatartását és kapcsolatait kellene tisztázni egy-egy biográfia keretében.

¹¹⁴ „Im Komplott der 'ungarischen Jakobiner' haben wir es weit mehr mit einem Ereigniss im Rahmen der Wiener Kabinettspolitik zu tun, als mit einer Angelegenheit des weiteren Feldes sozialer oder nationaler Kräfte in der Monarchie.” *Szilágyi: Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis, V. I.* — Ugyanezt a véleményt fejezte ki, Szilágyitól függetlenül, legutóbb az újvidéki egyetem tanára, *Szűkő Ervin* is: *Magyar Irodalom. Tanulmányok. I. köt. (Novi Sad. 1963) c. könyvében, Kazinczy Ferenc pályájával kapcsolatban, „Az illegálisba szorított jozefinisták” (176. s. köv. I.)* fejezetcím alatt. Míg azonban Szilágyi II. Lipótot teszi a központba, Sinkó II. József reformjaiból vezeti le a mozgalmat.

¹¹⁵ A Magyar Jakobinusok Iratai, I. köt. 1031. l. Martinovics személyének megítélésére ld. *Markov: I. giacobini* 519. s. köv. I.

megyék ez időbeli társadalmi rétegződését, mozgását, az egyes osztályok és rétegek helyzetét és törekvéseit. Ebben a munkában különös gondot kellene fordítani a paraszti tömegek és a városi szegénység helyzetének tanulmányozására.¹¹⁶ Meg kellene vizsgálni tájankint és országosan a demokratikus értelmiség összetételét, az őt ért műveltségi és politikai hatásokat,¹¹⁷ s közre kellene adni az irodalomban, a tudományokban, vagy a politikai életben fontos személyeknek az iratait, ill. levelezését.¹¹⁸ Emellett hangsúlyozottan fontos volna a korszak kisebb és nagyobb szereplőinek részletes levéltári kutatások alapján az életrajzát megírni. E téren még alig történt valami.¹¹⁹

¹¹⁶ A Historische Zeitschrift recenzora ugyan legutóbb úgy vélte, hogy a francia forradalommal kapcsolatban már túlzásba viszik a néptömegek jelentőségét és heroizálják őket (Historische Zeitschrift, 1965. Sonderheft 2. 327. l.), mi azonban úgy látjuk, hogy az 1790-es évek francia eseményeit sokkal realisabban látjuk, amióta a forradalmi párizsi népnek a kormányzatra gyakorolt nyomását ismerjük. Ebben a vonatkozásban ld. az alábbi. módszertani szempontból is alapvető műveket: *Albert Soboul: Les sans-culottes parisiens en l'an II. Mouvement populaire et gouvernement révolutionnaire.* Paris. 1958; *George Rudé: The Crowd in the French Revolution.* Oxford. I. kiad. 1959; *Jakobiner und Sansculotten. Beiträge zur Geschichte der französischen Revolutionsregierung.* 1793/94. Herausgg. von *Walter Markov.* Berlin. 1960.

¹¹⁷ Ebben a vonatkozásban jelentős eredményt hoztak máris a göttingai egyetem és elsősorban August Ludwig von Schlözer magyarországi hatására irányuló kutatások. Ld. *Dümmerth Dezső: Göttinga és a magyar szellemi élet* (Filológiai Közlöny. 1961. 351. s. köv. l.) és *H. Balázs Éva: A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz* (Századok, 97. köt. 1963. 1187. s. köv. l.). Több érdekes vonatkozás található *Bodolay Géza* nagy anyagot összefoglaló művében: *Irodalmi diáktársaságok. 1785—1848.* Bpest. 1963 és *Fritz Valjavec* postumusz kötetében: *Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa.* III. köt. Aufklärung und Absolutismus. München. 1958. (Schlözer magyar kapcsolataira és hatására 50. s. köv. l.)

¹¹⁸ Az utóbbi évek kutatásai elsősorban irodalomtörténeti vonalon folytak. Közülük, történeti vonatkozásainál fogva, két forráskiadványt kell kiemelnünk. Az egyik Batsányi János műveinek mintaszerű kritikai kiadása (Batsányi János összes művei. Sajtó alá rendezte Keresztury Dezső és Tarnai Andor. I—III. köt. Bpest. 1953—1961. — Sajnálatos, hogy Batsányi levelezésének összegyűjtésére és kiadására mindeddig nem került sor.) A másik kiadvány Kazinczy Ferenc levelezésének második pótkötete, amely fontos és érdekes anyagot hoz. (Kazinczy Ferenc levelezése. XXIII. köt. Közzéteszi: Berlász Jenő, Busa Margit, Cs. Gárdonyi Klára, Fülöp Géza. Bpest. 1960). Ez utóbbival kapcsolatban azonban néhány megjegyzést kell tennünk. A kötetnek nem volt szerkesztője, a négy szerző négy különböző módon járt el a szövegek közreadásában, a rövidítések feloldásában, vagy fel nem oldásában stb. A szövegek közlése (a Fülöp által sajtó alá rendezett leveleket kivéve) gyakran gondatlan, sok az olvasási hiba (Verseghy pl. 1804 áprilisában 1804 májusi eseményekről ír, 75. l., az 5911. sz. irat helyes dátuma 1828), előfordul, hogy egész sorokat kihagynak (14. l.), rövidítéseket rosszul oldanak fel (pl. 57., 47. stb. l.), s ha egy szót nem tudnak megfejteni, odairják: „a levélből kitépett rész” (50. l.), stb. A jegyzetelés sem elég gondos, az 1790-es évek résztvevőire nem is mindig a legfrissebb kutatások alapján készült. (Ilg. Batthyány-Strattmann Lajos pl. Gr. Batthyány Alajos életrajzi adatait kapja, 420. l. stb.). Legfőbb hiba azonban, hogy az anyaggyűjtés rendszertelen volt. Az átnézett levéltári állagokban is maradtak észrevétlen Kazinczy levelek, a kiadványokban is (pl. a szerzők figyelmét elkerülte a Magyar Jakobinusok Iratai), s ezért nem kárpótol, hogy, nyilván tévedésből, találunk a kiadványban Kazinczy Dieneshez írt levelet (5651. sz.), s olyat is, ami már megjelent az előző kötetekben (362—365. l.). — Itt említünk meg néhány kiadványt, melyben már korábban is ismert egykorú művek vagy iratok magyar fordításban olvashatók. *Martinovics Ignác: Filozófiai írások.* Fordította: *Kolozsvári-Grandpierre Emil.* Bevezette és jegyzetekkel ellátta: *Mátrai László.* (Martinovics Mémoires philosophiques c. művének fordítása); *Hajnóczy József* közjogi-politikai munkái. Sajtó alá rendezte: *Csizmadia Andor.* Bpest. 1958; Ráby Mátyás Önéletrajza. Fordította és az előszót írta: *Komlós Aladár.* Bpest. 1956 (Magyar Századok). Ez utóbbival kapcsolatban meg kell említenünk, hogy a fordító nem ismervén az egykorú német és latin közigazgatási, bírósági szaknyelvet, a fordításban több helyt mellőzött; másrészt Komlós mindent, amit Ráby leír, hitelesnek és igaznak vél. A Ráby perével kapcsolatban levéltárainkban nagyszámban találhatók iratok a kiadónak eszébe sem jutott megnézni.)

¹¹⁹ Megemlítjük, hogy sajtó alatt van *H. Balázs Éva: Berzevitz Gergely c. biográfiájának* az 1790-es éveket is magában foglaló I. kötete, és Szeli Istvának (Újvidék) *Hajnóczy szerémi*

Hogy a történelmi tájak speciális viszonyainak részletes feldolgozása milyen fontos eredményeket hozhat az egyetemes kutatás számára is, arra példát adnak az erdélyi jakobinus szervezkedésre rávilágító tanulmányok. Jancsó Elemér írásai új adatokat hoztak Aranka György és körének tevékenységére. A magyar és erdélyi nemesi patrióták meglehetősen szoros társadalmi és baráti kapcsolataira, majd pedig, a Kolozsvárt előkerült jakobinus káté kapcsán, a demokraták mozgolódásaira.¹²⁰ Bár magáról a szervezkedésről nem sokat tudunk, részben a rendőri jelentések, részben irodalmi jellegű följegyzések alapján a magyar mozgalom függvényét képező erdélyi megmozdulást radikálisnak, sőt forradalminak

alispáni működését feldolgozó munkája, Vörös István pedig Spissich János zalai alispán életrajzára végez kutatásokat. Néhány tárgyunkhoz közelebb álló, csak részben történelmi, gyakrabban a rokontudományok területén készült tanulmányt az alábbiakban sorolunk fel: Martinovics személyére: *Szénássy Barna*: M. I. matematikai munkássága (Matematikai Lapok, VII. évf. 1956. 277. s. köv. 1.); *Szőkefalvi-Nagy Zoltán*: M. I. vegyészeti munkássága (Magyar Kémikusok Lapja, 1964. 200. s. köv. 1.); *uő.*: Ignatius M., 18th Century Chemist and Political Agitator (Journal of Chemical Education, 41. köt. 1964. 458. s. köv. 1.); *uő.*: M. I. mint kémikus (Természettudományi Közlemények, 1963. 510. s. köv. 1.) és *uő.*: M. helye a kémiában (Az Egri Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. II. köt. 1964. 523. s. köv. 1. — Többek közt Martinovicsnak 5, eddig ismeretlen kémiai cikkét is ismerteti.) — *M. Zemplén Jolán*: A magyarországi fizika története a XVIII. században. Bpest. 1964. (A „M. I. és természettudományos munkássága” c. fejezet: 265—279. l.) — *Csillag István—Lengyel Endre*: M. és az orvostudomány (Orvosi Hetilap, 1964. 2002. s. köv. 1. — Martinovics Physiologische Bemerkungen über den Menschen. St. Petersburg. 1789 c. könyve alapján néhány nem sokat mondó megjegyzést olvashatunk. A történeti vonatkozásokban a szerzők eléggé bizonytalanul mozognak, így pl. elhiszik, hogy a könyv Pétervárt jelent meg, s ebből következtetéseket vonnak le.) — *Temesváry Ferenc*: M. I. a léghajózás magyar úttörője. (Élet és Tudomány, 1959. 419. s. köv. 1.) — A mozgalom más résztvevőire: *Némédi Lajos*: Forradalom és kultúra. Batsányi János 1793—95-ben (Az Egri Tanárképző Főiskola füzetei. 285. sz.). Eger. 1963. — *Kováts Győző*: Batsányi útja a jakobinus mozgalomig (Magyar Tudomány, 1963. 672. s. köv. 1.). — *Jancsó Elemér*: Kazinczy Ferenc útja a jakobinus mozgalom felé (A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Emlékkönyve. Kolozsvár. 1956. 367. s. köv. 1.). — *Benda Kálmán*: Verseghy útja a magyar jakobinus mozgalomig (Verseghy Ferenc, 1757—1822. Szerk.: *Kisfaludi Sándor*. Szolnok. 1957. 4. s. köv. 1.). — *Juhász Géza*: Csokonai „forradalmi káté”-ja (Alföld. 1965. 9. sz. 72. s. köv. 1. — A sokáig fordításnak vélt „A Szamar és a Szarvas” c. darabban a magyar jakobinus mozgalom tükröződését látja, s ennek és más adatoknak az alapján valószínűsíti, hogy Csokonai, Kazinczy révén, tudott a titkos szervezkedésről.) — *Süle Sándor*: Egy jakobinus pedagógus. Pruzsinszky József (Pedagógiai Szemle, 14. köt. 1964. 1158. s. köv. 1. — Néhány eddig ismeretlen adatot közöl a Festetics levéltárból Pruzsinszkynek börtönből való szabadulása utáni éveire; adatai egyrészt a protektor Tessedik Sámuelre, másrészt Festetics Györgyre fontosak és jellemzőek. Egyéb adatainál viszont nem a nyomtatott lelőhelyre hivatkozik, ahonnan azokat kírta, hanem az ott olvasható forrásokra és jelzetekre.) — *Tárdy Lajos*: Balugyánszky Mihály. Bpest. 1954 c. könyve körül terjedelmes, részleteiben nem mindig lényeges vita kerekedett a Századok hasábjain. Az egyes vitairatok: *Csekey István*: Századok, 91. köt. 1957. 326. s. köv. 1.; *Benda Kálmán*: uo. 798. l.; *Tárdy Lajos* válasza: uo. 92. köt. 1958. 348. s. köv. 1.; *Sápi Vilmos*: uo. 364. s. köv. 1. — *Juhász Béla*: Fodor Gerzson és Csokonai (Studia Litteraria. Debrecen. 1963. 17. s. köv. 1.) — A kivégzettek általában: *Bartucz Lajos*: Személyazonossági vizsgálatok a magyar jakobinusok csontvázain (Anthropológiai Közlemények, 1960. 59. s. köv. 1. — A kivégzettek csontjainak végleges eltemetésekor végzett vizsgálatok.) — A mozgalom egy-egy kérdésére világítanak rá: *Csizmádia Andor*: A magyar jakobinusok alkotmánytervezetei (Állam és Igazgatás, 9. évf. 1959. 351. s. köv. 1.). — *Aráó Endre*: A nemzetiségi kérdés Magyarországon. I. köt. Bpest. 1960. (A 63. s. köv. 1. Martinovics föderációs terveivel foglalkozik.)

¹²⁰ *Jancsó Elemér*: Erdélyi jakobinusok. Kolozsvár. 1947; *uő.*: A jakobinus mozgalom hazai hagyományai (Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár. 1957. 394. s. köv. 1.); *uő.*: A kolozsvári jakobinus káté. (Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. Kolozsvár. II. évf. 232. l. A káté szövege, ezt Jancsó nem vette észre, azonos a Fraknoi által 1880-ban kiadottal. Ld. *Fraknoi Vilmos*: Martinovics és társainak összeesküvése. Bpest. 1884. 427. s. köv. 1.) — A káté másolójának személyét (Gedő József kolozsvári diák, később táblabíró) *Borbáth Károly* azonosította: A jakobinus káté kolozsvári másolójáról (Korunk. XXII. évf. 1963. 259. s. köv. 1.).

gondoltuk. Legújabbán Trócsányi Zsolt, a központi kormánysszervek iratanyaga alapján kimutatta, hogy a rendőri jelentések erősen eltúlozták az erdélyi „összeesküvést”. 1794/95-ben valóban volt Erdélyben szervezkedés, ez azonban nem a francia forradalom irányába mutatott, s nem is akarta a társadalmi rendet megváltoztatni. A szervezkedés tagjai mind nemesek voltak, akik — a hagyományos erdélyi Habsburg-ellenesség vonalán haladva — a fejedelemség függetlenségének megvalósítására szövöttek naív terveket.¹²¹ Tőlük függetlenül (illetve talán részben velük kapcsolatban) voltak persze demokraták és forradalmárok is Erdélyben. Trócsányi dolgozata azonban nagy figyelmeztetés erdélyi vonatkozásban arra, amire magyar vonatkozásban Szilágyi munkája: ügyeljünk, nehogy túlbecsüljük a demokratikus törekvések súlyát és jelentőségét.¹²²

A magyar jakobinusok összeesküvése 1794 őszén ugyanúgy elbukott, ahogy az osztrák vagy a lengyel. A patrióta nemességgel való, egyébként is kétes együttműködés nem bizonyult elegendő bázisnak, s a kormányzat könnyen elfojtotta az egész mozgalmat.

Összefoglalás

Végül is tehát azt mondhatjuk, s ebben teljes az egyetértés a kérdés kutatói közt, hogy 1794/95-ben a Habsburg-birodalom népeinek elmaradt fejlődése nem tűzte napirendre a polgári forradalmat. A konkrét gazdasági és társadalmi helyzet különbségeket, nem egyszer lényeges különbségeket mutat fel az egyes országok között, de a nemzeti alapon szervezkedő jakobinus mozgalmaknak van egy közös vonásuk. Az, hogy az egykori jozefinistáknak demokratává fejlődött balszárnyát az udvari ellenforradalom könnyen akcióképtelenné tette mindenütt, mert az értelmiségi szervezkedésnek nem volt kapcsolata sehol a néppel, a parasztság antifeudális tömegeivel. A francia példa világosan mutatja: a forradalmi polgárság csak úgy győzhetett, hogy mögötte ott álltak a sans-culotte-ok és a parasztság. Az a parasztság és azok a sans-culotte-ok, akik már tagjai a nemzetnek és így részesei a fejlődésnek, akik érzik, hogy van hazájuk, amelyet érdemes megvédeni.

A jozefinizmussal induló társadalmi erjedést tehát, mely 1794-re a Habsburg-Monarchia szinte egész területén eljutott a forradalomig, a kormányzat elfojtotta. A forradalmárok börtönbe kerültek, vagy megfélemlítve elhallgattak. Mozgalmuk mintegy végső kiesengéseként, néhány év múlva többükkel találkozunk Napóleon oldalán. Van, aki csak messziről reménykedik az első konzul, majd a császár hadainak eljövetelében, bizakodva, hogy segítségükkel megdől a feudális rend, de van, aki közvetlenül is szolgálatába szegődik.¹²³ A Habsburg-

¹²¹ Trócsányi Zsolt: Az erdélyi jakobinusság kérdéséhez (Történelmi Szemle, 1965. 1. s. köv. 1.).

¹²² Vö. E. J. Hobsbawm: A forradalmak kora. 1789—1848. Bpest. 1964. (Angol kiadás: 1962) 89. s. köv. 1. és R. R. Palmer: The World Revolution of the West, 1761—1801 (Political Science Quarterly, LIX. köt. 1954. 7. s. köv. 1.).

¹²³ Hadd idézzük Besse János, Napóleon ágensének jelentését 1800. október 23-áról: „Le mécontentement dans ce pays [Hongrie] est au plus haut point et on dit hautement: oui, nous irons au devant des Français, mais ce sera pour les conduire chez nous.” Majd később: „Ce n'est que la force qui fait prendre les armes aux peuples [contre les Français] en Hongrie, en Bohême, dans la Moravie et le Tyrol.” (Idézi Baugarten: Jean-Charles Besse, 22. és 24. l.) Hasonló jellegű, roppant érdekes adatokat közöl Magyarországra vonatkozóan Kecskenéti Károly: Témoignages français sur la Hongrie à l'époque de Napoléon. Bruxelles. 1960. (Fontes rerum historiae Hungariae in archivis extraneis. I/2.) A Napóleon mellé szegődött demokratákra ld. Valjavec: Die Geschichte der politischen Strömungen, 201. s. köv. 1.: Zsindely Endre: Batsányi

országok népei számára azonban Napóleon csapatai sem hozták meg a változást. Ennek okait kutatni, helyesebben az erre vonatkozó irodalmat nyomon kísérni azonban már túlmegy vállalt feladatunkon.

K. БЕНДА

ВПРОСЫ ИОЗЕФИНИЗМА И ЯКОБИНИЗМА В ГАБСБУРГСКОЙ МОНАРХИИ

(Результаты и задачи в зеркале новейших исследований)

Резюме

Трактат суммирует результаты новейших исследований, относящихся к истории 1780—1790 годов Габсбургской Монархии и вопросы, решимые в дальнейшем. Результаты литературы (Мас, Винтер, Валявец, Гартунг), исследующей философские основы и идейную предисторию иозефинизма (это выражение в трактате употребляется всегда для политики Иосифа II целиком и не только для его церковных постановлений) показывают, что учения французского просвещения уже заглушенные и только трансмиссиями оказали влияние на кайзера и, что политика просвещенного абсолютизма в основном была тождественной политике исторического абсолютизма, известного из жизни других стран. Иозефинизм имел в виду соединить государства, стоящие под габсбургским скипетром в современную, единую организацию (Валтер, Марков) и хотя в интересах этого реформы Иосифа глубоко вмешались в традиционную общественную структуру отдельных стран, кайзер все же не задумал ликвидации феодальной системы. То же самое доказывает и экономическая политика кайзера (Вангерман, Экхарт). Трактат затем отдельно рассматривает государства Монархии и устанавливает, что еще ни в одном из них не имелись общественные условия буржуазного преобразования. Реформаторские попытки Иосифа не нашли отклика в слабой и малочисленной буржуазии, а в кругу интеллигенции. Трактат рассматривает эти явления и обращает внимание на деятельность масонских лож, которая до сих пор не выработана.

В образе Иосифа II историография долгое время видела только воплощение реакции. Исследования последних лет (Вангерман, Силади, Вандруска) доказали, что политические попытки у него были те же самые, какие у его брата, но он применял более эластичную тактику. Липот хотел препятствовать распространению французской революции расширением конституционной монархии, в которой и крестьяне получают парламентское представительство. Преждевременная смерть воспрепятствовала осуществлению его планов, его наследник, Ференц, отвернулся от реформ и солидаризировался с дворянством, чтобы начать войну против революции. Переворот, возникший в политике двора, разлагает ряды иозефинской интеллигенции: одна часть становится на сторону властителя, другая часть остается верной своим принципам, революционизируется всилу отечественных обстоятельств и французского примера. В 1794 г. они начинают в Австрии и Венгрии «якобинское» движение. Но единство иозефинского развития, проявляющееся по всей Монархии исчезает и все сильнее и сильнее выявляются приметы отдельных национальных развитий (Марков). Трактат отдельно рассматривает литературу, занимающую общественным и национальным развитием государств Монархии, обрисовывая результаты и указывая на решимые задачи. Конечный итог его исследований заключается в том, что отсталое общественное развитие Монархии в это время еще не ставило себе целью осуществление буржуазного преобразования. Общественное брожение, начинающееся иозефинизмом, в 1795 г. процессами над якобинцами закрылось в Монархии, и изменить окаменелый режим даже потрясения наполеоновских войн не могли.

párizsi levelei Johann Georg Müllerhez. (Irodrtört. Közl. 1964. 65. s. köv. 1.); Spissich Jánosra és Festetics Györgyre: József nádor iratai. Sajtó alá rend. *Domanovszky Sándor*. I. köt. Bpest. 1932. 190. s. köv. 1.; a cseh Opizra: *Mejdtická: Die Jakobiner*, 398. 1.; a szerb Abbé Kurultra: *Zwitter: Illyrisme et sentiment yougoslave*, 56. l. stb.

K. BENDA

LES PROBLÈMES DU JOSÉPHISME ET DU JACOBINISME DANS LA MONARCHIE DES HABSBOURG

(Résultats et tâches à la lumière des récentes recherches)

Résumé

La présente étude résume les résultats acquis au cours des dernières recherches concernant l'histoire de la Monarchie des Habsbourg entre 1780 et 1790. Les résultats de la littérature spécialisée (Markov, Winter, Valjavec, Hartung), qui soumet à l'analyse les bases philosophiques et les prémisses idéologiques du josphisme (expression appliquée non seulement aux mesures prises par rapport aux Églises, mais concerne l'ensemble de la politique de Joseph II) attestent que les doctrines des lumières françaises n'avaient qu'un effet indirect et estompé sur l'empereur et que la politique de l'absolutisme éclairé, quant à son essence, se révélait être analogue avec l'absolutisme historique connu dans les autres pays. Le système josphiste se proposa de réunir dans un organisme moderne et unitaire les pays se trouvant sous le sceptre des Habsbourg (Walter), et bien qu'en vue de la réalisation de cet objectif les réformes de Joseph II touchassent à fond la structure sociale traditionnelle de chacun des États de la Monarchie, l'empereur, lui, se refusa à liquider le système féodal (Markov). La politique économique suivie par l'empereur témoigne de la même conception (Wangermann, Eckhart). Pour continuer, l'étude se met à analyser un à un les pays de la Monarchie et arrive à conclure que les conditions d'une transformation sociale y furent absentes. N'ayant pas fait écho dans la bourgeoisie faible et fort peu nombreuse les tentatives de réforme eurent des répercussions dans les milieux intellectuels. Tout en passant en revue ces manifestations l'étude attire l'attention à l'activité des loges de la franc-maçonnerie, problème resté jusqu'à présent inexploré.

Quant à la personne de Léopold II l'historiographie la considérait longtemps comme l'incarnation de la réaction. Les recherches poursuivies au cours des dernières années (Wangermann, Silagi, Wandruszka) finirent par démontrer qu'encore qu'ayant pratiqué une tactique plus souple, ses aspirations politiques ne différaient en rien de celles de son frère. Léopold, lui, entendait mettre des entraves à l'épanouissement de la Révolution française en ayant recours à l'établissement de la monarchie constitutionnelle, où les paysans bénéficieraient, eux aussi, d'une représentation aux diètes. Sa mort prématurée mit fin à la réalisation de ses projets, son successeur, François, rejeta les réformes pour s'allier avec la noblesse contre la révolution. Le tournant accompli dans la politique de la Cour finit par désagréger les rangs des intellectuels josphistes: dont une partie se rangea du côté du souverain, alors qu'une autre resta fidèle à ses principes pour devenir — sur l'exemple des conditions du pays et sur celles de la France — adeptes de la révolution. C'étaient eux qui en 1794 firent éclater en Autriche et en Hongrie le mouvement des «jacobins». L'unité de développement montré par le josphisme se faisant prévaloir dans l'ensemble de la Monarchie, s'effaça à cette époque-là et les particularités des différentes évolutions nationales s'accrochèrent successivement (Markov). L'étude passe en revue la littérature spécialisée concernant le développement social et national de chacun des États de la Monarchie et n'omet pas d'esquisser les résultats que celle-ci inscrit à son actif et de préciser les tâches qui y attendent encore à être résolues. L'auteur de l'étude arrive à affirmer que l'évolution retardataire des sociétés de la Monarchie était encore loin d'inscrire à l'ordre du jour les problèmes de la transformation bourgeoise. La fermentation sociale commencée en 1795 avec le josphisme se vit achevée dans la Monarchie par les procès entamés contre les „jacobins”, ce qui aboutit au raidissement du régime, auquel les secousses des guerres napoléoniennes ne surent apporter aucun changement.

PINTÉR ISTVÁN

Az 1943 őszi kisgazda-szociáldemokrata szövetség

A háborúban beállt fordulatot követően kibontakozó Kállay-féle rendszermentő politika 1943 nyarán az Orjel—Kurszk térségében elszenvedett német vereség, s főleg az angol—amerikai csapatok szicíliai partraszállása, az olasz fasizmus bukása után ismét nekilendült. Néhány hét leforgása alatt bebizonyosodott, hogy Kállay nem képes, de nem is akar konkrét — a diplomáciai tapogatózáson túlmenő — kül- és belpolitikai intézkedéseket tenni a fasiszta Németországtól való elszakadás, s vele való szembefordulás érdekében.

Az olaszországi események a Kállay-kormányra kétféleképpen hatottak. Egyrészt fájlalta, hogy a fasiszta koalíción belül elvesztette legjobb partnerét, s világosan látta, hogy ezek után Hitler nyomása Magyarországra fokozódni fog, másrészt a nyugati szövetséges csapatok partraszállása Olaszországban azt a reményt keltette Kállayban és híveiben, hogy a nyugati hatalmak rövidesen elérik Magyarország határait, s ezzel a háborúból való kiválás biztosítva van.

A Mussolini bukása után megtartott első minisztertanácsi ülésen Kállay — a várakozás álláspontjára helyezkedve — egyaránt sietett a magyar kormány hűségét kifejezni az államformáját megváltoztatott és Hitlerrel elszakadni készülő Olaszország iránt, épp úgy, mint a fasiszta Németország iránt.¹ Ebben a kedvező helyzetben ennél többre nem volt hajlandó.² Ilyen szellemben foglalt állást a kormány német nyelvű lapja, a Pester Lloyd is, amely hangoztatta, hogy az olaszországi események nem befolyásolhatják a magyar—olasz közös érdekeken nyugvó barátságot. Kifejtette: Magyarország nem visel háborút Nyugat ellen, a Szovjetunióval is csupán védelmi harcban áll, és a harc további folytatá-

¹ OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyv. 1943. júl. 27-i ülés.

² Kállay memoárjában maga is elismeri, hogy július 25-e után adva volt Magyarország számára is a legnagyobb pillanat. Mussolini bukása után „mi rögtön összeköttetést kerestünk az új kormánnyal — írja Kállay — és nagyon gyorsan egy megállapodás jött létre a kitűnő külügy-miniszter Raffaele Guariglia és Apor, a mi vatikáni követünk között oly módon, hogy a két ország között változatlanul marad a barátság és egymást támogatni fogjuk egy kivezető út keresésében. A király és Badoglio nyilatkozata a németekhez való hűségről meglepett engem. Én tudtam, hogy ez csak egy lépés, hogy időt nyerjenek, de a mi számunkra ez lehetőség és idővesztés volt. A németeknek így volt idejük úgy az olaszok, mint ellenünk készülni. Ha Badoglio a németek ellen fordult volna . . . egy ilyen helyzetben lehetőség lett volna összevonni erőinket . . . Az egész világ sajnálatára ez nem történt meg.” Kállay tehát a felelősséget Badogliora hárítja, mert, mint írja: „ahogy a dolgok álltak, nekünk (azaz Kállaynak — P. I.) nem volt lehetőségünk a cselekvésre. A nagy pillanat hazánk számára megint kiesésűlt kezeink közül és soha többé nem tért vissza.” Kállay azonban megelégedezett arról emlékirataiban, hogy eleve lemondott a lehetőségek kihasználásáról. Még csak előkészületeket sem tett az esetleges kiugrásra. A minisztertanácson kijelentette: „politikánk nyugalmi állapotban marad”. (Kállay Miklós: Hungarian Premier. New York. Columbia University Press. 1954. 203—207. l.)

sát a nemzet fennmaradása teszi szükségessé. „Magyarország e háború során nem kíván egyebet, minthogy megőrizze a maga saját életformáját.”³

A kormány nyilvánosan először augusztus 19-én foglalkozott az eseményekkel. Kállay rádióbeszédében, Ghyezy Jenő külügyminiszter pedig a Magyar Élet Pártja Értesítőjében vázolta a magyar kormány politikáját. Mind a két beszéd fő célja, hogy elhárítsa a kormányról a felelősséget és hangoztassa, hogy a háborúba lépés kényszerű cselekedet volt. Mind a ketten igyekeztek elhatárolni a magyar háborús célokat Hitler-Németország háborús törekvéseitől. „A háborúban nagy népek csaptak össze — írja Ghyezy — s a nagy népek tétje és kockázata más, mint a kis nemzeteké. A kis nemzetek — így a magyarság is — saját létükért, állami függetlenségükért, társadalmi boldogulásukért harcolnak . . .” A kis népeknél „a fennmaradás útja az önvédelem”.⁴ Hasonló szellemben beszélt Kállay is: „Mi nem gyűjtöttük fel őket (azaz a háborús máglyákat), eloltani sem vagyunk képesek. De a saját portánkra ha vigyázunk, ha résen vagyunk és meg nem ijedünk, majd kialszanak a máglyák, nem kapnak bele kis házunk ereszeibe . . .”⁵ Ghyezy cikke ezt a gondolatot szövi tovább: „A magyar politika útja nem hódítás, hanem önvédelem . . . Önmagát védi most is, amikor erejét határain belül gyűjti össze, amikor az ősi hazában lábhoz tett fegyverrel várja, hogy a helyzet parancsa milyen új feladatok elé állítja . . .”⁶ Mind a két beszéd célja, hogy Magyarországot kifelé is, befelé is „nem hadviselő” nem háborúskodó, csupán határain belül önvédelemre berendezkedett félnek tüntesse fel. Csak arra törekszik, hogy minden súlyosabb megrázkódtatás és kockázat nélkül kikerüljön a háborúból.

1943 nyarán — főleg az olaszországi események hatására — nekilendült ismét a „kiugrást” előkészítő diplomáciai tevékenység. Ankarában, Bernben, Lisszabonban, Stockholmban újabb „diplomatak” léptek működésbe,⁷ és keresték a kapcsolatot minden olyan angol vagy amerikai megbizzottal, aki hajlandó volt a magyar feltételek figyelembevételével tárgyalásokba bocsátkozni. Mert feltételeket természetesen a magyarok szabtak. Ezek: a magyar kormány csak angol és amerikai csapatoknak adja meg magát, a szövetségesek elismerik a rendszert és a Kállay-kormányt, amelyet Kállay esetleg kiszélesítene balfelé kigazda vagy szociáldemokrata miniszterrel; biztosítsák az 1938 után szerzett magyar határokat.⁸

A szicíliai partraszállás után az angol kormány is erőteljesebb nyomást igyekezett Kállayra gyakorolni. Kállay megbízottai tapogatózó tárgyalásaiknak bizonyos részleteit nyilvánosságra hozta. Július 16-án az angol külügyminisztérium félhivatalos lapja, a „Times” bejelentette, hogy a magyar kormány különbéke kéréssel fordult az angol kormányhoz. Július 17-én a londoni rádió is

³ Pester Lloyd, 1943. júl. 31.

⁴ Ghyezy nyilatkozatát a napilapok szept. 5-én hozták. Lásd: Függetlenség, 1943. szept. 5.

⁵ Népszava, 1943. aug. 20. Kállay rádióbeszéde.

⁶ Függetlenség, 1943. szept. 5.

⁷ A kiugrás diplomatai voltak: Isztambulban: Vörnle János követ, Frey András, Mészáros Gyula, Váli Ferenc, Veress László; Svájcban: Bakácz Bessenyei György, 1943 őszén berni követ lett, Bareza György volt londoni követ, aki Alan Dulles-szel vette fel a kapcsolatot, Dulles-szel tárgyalt Baranyai Lipót és báró Radvánszky Antal; Svájcban dolgozott továbbá Honti Ferenc, akinek a franciákkal volt kapcsolata, továbbá Laky Dezső, Ghika György, Királdi-Lukács György; Lisszabonban Wodianer Andor követ, Kövér Gusztáv, Tamás András. Stockholmban Böhm Vilmos, később Ullein Reviczky Antal követ stb.

⁸ *Ránki György*: Emlékiratok és Valóság. Magyarország második világháborús szerepéről. Kossuth. 1964. 236—237., továbbá *Karsai Elek*: A budai vártól a gyepűig. Táncsics. 1965. 329. l.

közölte ezt a hírt most már hivatalosan.⁹ Az angol kormány más eszközökhöz is folyamodott. A semleges országok követségei útján közölte a magyar kormánnyal, hogy bombázni fogja Budapestet, a nagyobb ipari városokat és a vasútvonalakat, ha a magyar kormány továbbra is kiszolgálja Hitler.¹⁰ Augusztus első napjaiban nyugatról határozott felszólítás érkezett az azonnali kiugrára.

A Kállay-kormány kényszerhelyzetében igyekezett cáfolni a különbéke-táogatódzások hírét.¹¹ tiltakozott a bombázás terve ellen.¹² Augusztus közepén pedig a Kállay-kormány megbízottja, Újváry Dezső főkonzul Isztambulban az ankarai brit követhoz eljuttatta a kormány fegyverletételi ajánlatát. Az ajánlat lényege az volt, hogy a magyar kormány hajlandó letenni a fegyvert az angol-amerikai csapatok előtt, amikor azok elérik a magyar határt.¹³

A „hivatalos” tárgyalások megkezdésével egyidőben a semleges országok követségein folyó „diplomáciai” munkán kívül a kormány és a nyugatbarát körök, főleg a kiterjedt külföldi ismeretességgel rendelkező Revíziós Liga igyekezett a semleges országok sajtóját felhasználni és kedvező színben feltüntetni Kállay politikáját, valamint Magyarország „rendkívül nehéz” helyzetét. Török, svéd, spanyol lapokban tendenciózus beállításban az ország demokratikus berendezéséről, a magyar parlamentarizmusról, az alkotmányosság meglétéről szóló cikkek jelentek meg. Céljuk: ellensúlyozni a szövetséges nyugati, főleg a cseh emigráns sajtóban a feudális maradványokkal terhelt Magyarországról és az ország társadalmi berendezésének megváltoztatása szükségességéről szóló cikkeket. Augusztusban a Vatikán lapja, az *Ossevatore Romano*,¹⁴ valamint a svájci *Petit Journal*¹⁵ foglalkozott részletesen a „békéért” sikraszálló és „más népek életébe beavatkozni nem akaró” magyar kormány politikájával. Különösen érdekes és figyelemre méltó a *Panstwo Polskie* lengyel emigráns lap 1943. szeptember 1-i száma. A „Magyarországi hangulatok” c. cikk tömény összefoglalója a Kállay-féle csoportok törekvéseinek, a hintapolitika lényegének. „Magyarország politikai helyzete kétségtelenül nehéz . . . — írja a lap. — A magyarok fölé súlyosan nehezül a német szomszédság közelsége. Nincs kétség abban, hogy Magyarország szívesen kilépne a háborúból, ha tehetné. De számolniok kell egy ilyen lépés következményeivel. Azonkívül Oroszország szándékai nemesak, hogy nem kelthetnek bizalmat Budapestben, hanem még a legkisebb kétséget sem. Nehéz belátni, hogy a háború végéig mit él meg ez az ország. Ez nemesak tőle függ, hanem a harcéri események fejlődésétől is és mindenekelőtt attól, hogy mely ponton és milyen eredménnyel végzik a szövetségesek az inváziót, és hogy milyen irányban fognak előretörni . . . Meg lehet kísérelni azt a feltevést, hogy amikor a magyar határon megjelennek a szövetséges hatalmak seregei — folytatja a cikkíró —, a magya-

⁹ Igaz Szó, 1943. júl. 23. Magyarország békét kér. Mind ez ideig nem sikerült megállapítani, hogy valóban békét kért-e Kállay, vagy csupán a béketaogatódzásait tüntették fel békekérés-ként. Kállay emlékirataiban maga is elismeri, hogy a nyugatiak minden áron meg akarták győzni a magyar kormányt, hogy itt a legkedvezőbb pillanat az elszakadásra (Kállay Miklós: i. m. 206. l.).

¹⁰ Országos Széchényi Könyvtár kéziratár. Bajcsy Zsilinszky Endre hagyatéka (a továbbiakban: Bajcsy-hagyaték) 28/49. OL. Küm. Sztambuli számjeltávirat 107/1943, a londoni rádió felhívását hozza a Magyar Nemzet, 1943. aug. 12-i száma.

¹¹ A Mai Nap, 1943. júl. 23. A Pester Lloyd válasza a magyar különbékéről szóló külföldi álhírekre.

¹² A stockholmi magyar követ válasza, Bajcsy-hagyaték 28/49, Magyar Nemzet, 1943. aug. 12.

¹³ Kállay Miklós: i. m. 373. l.

¹⁴ Magyar Nemzet, 1943. aug. 20.

¹⁵ Magyar Nemzet, 1943. aug. 19.

rok nem fognak az angolokra lőni, sem az amerikaiakra, akiket csodálnak... sem a lengyelekre, akiket legigazibb barátjuknak tartanak.”¹⁶ Szeptember végén nyolctagú svéd újságíró delegáció érkezett Magyarországra.¹⁷ Ezek az újságírók hosszas megbeszéléseket folytattak Kállayval, a nyugatbarát politika prominens képviselőivel, a kisgazdapárt és a szociáldemokrata párt jobboldali vezetőivel. Magyarországi látogatásukról, a Kállay-kormány politikájáról írott cikkeikben ők is a magyar kormány nehéz helyzetére hivatkoznak, és több megértésre, egyúttal nagyobb segítségre szólítják fel a nyugati hatalmakat. Hangoztatják, hogy a magyar kormány döntéseit a német megszállás veszélyén kívül az oroszok közelsége, egy orosz előzönlés közeli lehetősége befolyásolja. S az utóbbit tartják a legveszélyesebbnek. „Kállay miniszterelnök hangsúlyozta beszélgetésünk során — írják —, hogy Magyarország a legjobban az orosz veszélytől fél.” „Mi messze elmeletünk balfélé, de Magyarország önszántából nem engedi meg, hogy bolsevizálják.” „A magyarok azért kívánják az angol, amerikai csapatok megszállását, mert attól félnek, hogyha ez nem történik meg, akkor ezután is megismétlődik Kun Béla vörös terrorja és bekövetkezik Magyarország orosz csapatok által való megszállása.”¹⁸ A Kállayval folytatott beszélgetés alapján annak a meggyőződésüknek adtak hangot: „Kállay hajlamos arra, hogy messzemenő engedményeket tegyen a németeknek, hogy elodázza az esetleges német megszállást és csupán a kormány számára legkedvezőbb pillanatban vállalkozzon a németektől való elszakadásra.”¹⁹

Kállayék továbbra is a szovjet és a nyugatiak ellentéteire, a közép-európai szovjetellenes övezet tervére építették fel politikájukat. Ezért maradt viszonzatlan a magyar kormány részéről a Szovjetunióhoz az a közeledési készsége, amelyről a stockholmi magyar követség útján még augusztusban — és később több ízben is — értesítették a magyar kormányt.²⁰ Kállay csak Nyugattal volt hajlandó tárgyalni és egyoldalú fegyverszünetet kötni.

1943 szeptember elején a nyugati hatalmak hajlandónak mutatkoztak a magyar kormánnyal olyan fegyverszünet megkötésére, amely nem kötelezi a magyar kormányt a háborúból való azonnali kilépésre, s csak akkor lép érvénybe, ha a nyugati hatalmak elérték a magyar határt. Ez az előzetes fegyverszüneti megállapodás szeptember 9-én létre is jött.²¹

Az olaszországi események hatására megélenkült a belpolitikai élet is. Az ország közvéleménye rendkívül élénken reagált az eseményekre — állapítják meg a rendőrségi és főispáni jelentések. A németek iránti rokonszenv tovább csökkent, és nőtt azok száma, akik a németek oldalán viselt háborút elveszítettnek látták és a Németországtól való elszakadást sürgették. A csepeli munkások levélben követelték a miniszterelnöktől, hogy hagyják abba a céltalan vérontást, a reménytelen küzdelmet, az idegen érdekek szolgálatát. „Ha már lelkiismeretlenül bevitték ezt a szerencsétlen népet egy háborúba, amelyre nem volt semmi szüksé-

¹⁶ Panstwo Polskie. 1943. szept. 1. Magyarországi hangulatok.

¹⁷ Népszava, 1943. szept. 21.

¹⁸ Bajcsy-hagyaték 28/51. Jelentés Magyarországról. Lásd még PI Archivum, Népszava szerkesztőség 1943/2. (Horney svéd szociáldemokrata újságíró, aki ugyancsak Magyarországon járt, hasonló szellemben — 4 cikkben — számolt be magyarországi tapasztalatairól a „Social-Demokraten” c. lapban.)

¹⁹ Uo. és A mai Magyarország.

²⁰ Bajcsy-hagyaték 28/49

²¹ A fegyverszüneti megállapodást közli: Magyarország és a második világháború. (Az iratokat összegyűjtötte és bevezető tanulmányokat írt: Ádám Magda, Juhász Gyula, Kerekes Lajos.) Kossuth. 1959. 421. l.

günk, és amelyet nem kényszerített ránk Hitleren kívül senki, akkor legalább most, amikor az utolsó alkalom van, cselekedjenek . . . Könnyű a biztos védelem tudatában hazafias szónoklatokat zengedezni, de próbálják csak meg kinn a fronton. Csak egy éjszakára . . . Ez az intelem sok millió magyar munkástársunk kívánságát tolmácsolja, amelynek közlésére hosszú megfontolás után határoztuk el magunkat. Tehát megegyeszer: békét akarunk . . .”²² A békevágys számos Kállayhoz intézett levélből is egyértelműen kiolvasható. A magyar nép megelégedte a háborút, és úgy érzi, itt a legkedvezőbb alkalom, hogy a kormány véget vessen a németek oldalán viselt háborúnak.²³

Az olaszországi eseményeket a baloldali sajtó is mint a szabadság napjának közeledését üdvözölte, s arról írt, hogy szükség van a magyar politikai és társadalmi erők újjárendeződésére.²⁴ A Népszava a szociáldemokrata párt e napokban tartott választmányi üléséről szóló cikkében a magyar szervezett munkásság nevében köszöntötte és teljes szolidaritásáról biztosította az olasz népet.²⁵ A Szabad Szó is meleg együttérzéssel köszöntötte az olasz népet és testvéri üdvözlétét küldte az olasz parasztságnak és munkásságnak. „A szabadság népe vagyunk s ma, amikor a világ már döntött, hogy az új szolgaság helyett a szabadságot választja, nekünk magyaroknak is hitet kell tennünk a szabadság politikája mellett. Nem frázisokban, nem szavakban, hanem tettekben.”²⁶

Az olasz események hatására megelégnék a Kállayt támogató, de a németekkel szemben határozottabb kiállást és a Nyugat felé nagyobb tárgyalási készséget sürgető Bethlen István, Eszterházy Mór, Károlyi Gyula, Baranyai Lipót, báró Radványi Antal körül csoportosultak tevékenysége is. 1943. júliusában Baranyai Lipót és báró Radványi Svájcban nyugati megbízottakkal, többek között Alan Dulles-szel tárgyalnak Magyarország kiválása és a Horthy-rendszer átmentése ügyében.²⁷ Hazatérve sürgették a kormányt, hogy érvénytelenítse a háromhatalmi egyezményt, rendelje haza a keleti fronton levő magyar hadsereget a belső rend védelmére, s a kormány ne vállaljon a németek oldalán újabb háborús kötelezettséget.²⁸ A legitimisták vezére, Sigray Antal gróf 1943. július 29-én táviratban kérte Kállayt a Felsőház külügyi bizottságának összehívására, hogy megvitassák a kialakult helyzetet. Kállay a kérést elutasította.²⁹ Egymást érték a nyugatbarát képviselő csoportok megbeszélései is.³⁰

A belpolitikai események között azonban a legnagyobb jelentőségű politikai cselekedet a két nagy baloldali ellenzéki párt, a Független Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt együttes fellépése, majd a két párt szövetsége volt. Mint már az előzőekben kifejtettük, a külső és belső események ha-

²² OL. Kállay levelezés 13. csomó.

²³ Uo.

²⁴ Esti Kis Újság, A magunk útján.

²⁵ Népszava, 1943. júl. 31.

²⁶ Szabad Szó, 1943. aug. 22. Kovács Imre: A szabadság dícsérete.

²⁷ Dulles és a berni nyugati diplomaták elsősorban Bethlen Istvánnal szerettek volna tárgyalni, de valószínűtlen volt, hogy ő a németektől átutazási vízumot kap. C. A. Macartney: October Fifteenth. A history of modern Hungary 1929—1934. The Edinburgh University Press. 1961. II. köt. 160—161. l.

²⁸ OL. Minisztertanács i jegyzőkönyv, 1943. szept. 14. és Korom Mihály: A fasizmus bukása 132. l.

²⁹ OL. Kállay levelezés. 13. csomó.

³⁰ Július közepén Magasházy László országgyűlési képviselő, a MÉP alelnöke lakásán 14 nyugatbarát politikus jött össze a helyzet megvitatására. Köztük volt: Laky Dezső, Ulllein-Reveczky Antal, Homonnay Tivadar, Bornemissza Géza, Mezey Lajos, Martsekényi Imre, Tóth András, Benes Zoltán, Makkay János stb. OL. Kállay levelezés 11. csomó.

tására 1943 elejétől a két párt politikai törekvései közeledtek egymáshoz. A kisgazdapártban a polgári tagozat megalakulása, s ezzel a baloldali erők és a határozottabb eslekvést sürgető Bajesy-Zsilinszky, s hozzá közelebb álló Tildy-szárny megerősödése a vezetőségben jelentős szerepet játszott abban, hogy a szociáldemokratákkal közös akcióra szánják el magukat.

Az első kezdeményezés a kisgazdapárt részéről indult ki. A szicíliai partraszállás másnapján a kisgazdapárt javasolta, hogy az SzDP-vel közös memorandum hozzák a kormány tudomására a két párt külpolitikai elképzeléseit és javaslatait. Az SzDP egyetértett a javaslattal.³¹ A Kállayhoz intézett közös levél többek között tartalmazta: hogy Kállay „jelentse ki és hozza diplomáciai úton az érdekelt államok kormányainak tudomására, hogy Magyarország megszűnt hadviselő állam lenni. Ez nem kíván állásfoglalás lenni senkivel szemben és nem jelent egyebet, mint a tényleges helyzet konzekvenciájának levonását. A magunk részéről azonban nem titkoljuk, hogy az ország érdekében állónak tartjuk, hogy a magyar királyi kormány minden félreértést kizáróan jelentse ki, hogy a háborúban immár nem kíván részt venni, és ennek minden konzekvenciáját levonja. Nem áll sokat szenvedett népünk érdekében, hogy látszatok miatt bármely nemzetet ellenségének tekintse és indokolatlan gyűlöletet érezzen iránta. Békét akarunk minden irányban és erkölcsi, szellemi és gazdasági javainknak egy jobb korszakba való átmentését...”³² Arról nincs tudomásunk, hogy végül ez a közös nyilatkozat eljutott-e Kállayhoz.

Mussolini bukása további lépésekre készítette a kisgazdapárt egyes vezetőit, elsősorban Tildyt, Oltványi Imrét, Kovács Bélát. Bajesy-Zsilinszky Endre sürgetésére elhatározták, hogy az általa még az olasz események előtt elkészített memorandumot bizonyos átdolgozás után a kisgazdapárt nevében fogják eljuttatni Kállayhoz. A kisgazdapárt vezetősége végül is elfogadta a javaslatot és úgy döntött, hogy az országgyűlési képviselők aláírásával — akiket véd a mentelmi jog — a párt nevében Bajesy-Zsilinszky Endre és Tildy személyesen fogják az emlékiratot Kállay miniszterelnöknek átadni.³³ Így a Bajesy-Zsilinszky-féle memorandumot „A Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt emlékirata Kállay Miklós miniszterelnökhöz” címmel 1943. július 31-én adták át Kállaynak.³⁴

Mit tartalmazott a memorandum? Első része mintegy összefoglalója azoknak a korábbi Bajesy-Zsilinszky memorandumoknak, amelyekben tiltakozott a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás, valamint az ellen, hogy Magyarország hadat üzent Jugoszláviának és a szövetséges nagyhatalmaknak. A memorandum jogilag és politikailag, valamint egész történelmi múltunk felvázolásával bizonyította, hogy *„tartozunk kivonulni ebből a háborúból, mert abban való részvételünk áthidalhatatlan ellentétben van a nemzet és a magyar állam egész múltjával, értelmével, hívatásával és nemzetünk életérdekeivel.”* A memorandum megállapította, hogy az olaszországi események alapot nyújtanak nemcsak a háborúból való kiválásra, hanem *„az egész elhibázott külpolitikánk áthangszerelésére is”*. Ezért javasolta: a háromhatalmi szövetségtől való elszakadás, a háborúból való kiválás deklarálását, a Teleki Pál semlegességi politikájához való visszatérést.

³¹ Peyer Károly az SzDP vezetőségének a következő sorokkal javasolta elfogadásra: „A levelet én a magam részéről nagyon jónak tartom a jövőt illetőleg és semmi veszélyt nem látok benne.” PI Arch. SzDP Titkárság, 1941–1944.

³² PI Archivum SzDP Titkárság 1941–1944.

³³ Először arról szó, hogy a kisgazdapárt minél több vezetője írja alá az emlékiratot, csak később döntöttek úgy, hogy csak a képviselők írják alá. *Dobi István*: Vallomás és történelem. Kossuth. 1962. 195. l.

³⁴ Pártunk harca a demokráciáért (Kisgazdapárt kiadványa). 1946. 96. l.

A memorandum második része a háborúból való kiválás, a semlegesség deklarálásának belső és külső feltételeit tárgyalta. Megállapította, hogy „semlegességünk kimondásának nem *deklaratív* része nehéz . . . hanem a *belső átállítás* erre az irányra. Pedig a belső átállítás nélkül egyfelől aligha valósulhat meg *szilárd* érvénnyel maga a deklaráció, másfelől nélküle többé-kevésbé üres szó marad csupán.” Hangsúlyozta továbbá, hogy „a gyors és határozott belső alapozásnak előbb kell megtörténnie minden lehetőség szerint a nem hadviselő illetőleg semlegességi deklarációnál”. A belső átállítás mindenekelőtt megköveteli, hogy távozzanak a kormányból, a vezérkarból és a tisztikarból,³⁵ a közélet minden vezető helyéről a „német—magyar sorsközösség” hirdetői, a németbarát politika hívei. Követelte a vezérkar átszervezését és alkalmassá tételét az átállítás belső és külső feltételeinek biztosítására. Követelte továbbá a zsidótörvények fokozatos likvidálását, a nemzetiségekkel való kapcsolatok normalizálását³⁶ az 1868-as nemzetiségi törvény alapján.

A memorandum az ország demokratikus átszervezésének megindítására sok helyes javaslatot tartalmazott, amely egyúttal jelentősen csökkentette volna a leszakadás kockázatát a fasiszta Németország oldaláról, a belső ötödik hadoszlop fellépésének eredményességét Hitler oldalán, és növelhetné az átállítás belső feltételeinek hatékonyságát. Ezek között is elsőként szerepelt a — Bajcsy szerint is — hosszú évek során „félrenevelt” és „megtévesztett” közvélemény felrázását szolgáló sajtópolitika biztosítása és a demokratikus pártok mostaninál sokkal szabadabb mozgása. „A hazafias ellenzéki pártok joggal megkövetelhetik a kormánytól ezekben a nehéz időkben, nem a maguk, hanem az ország érdekében, hogy *most már szólhassanak bátrabban és nyíltabban a magyar néphez.*” A szabadabb sajtópolitikát és a demokratikus pártok nyíltabb jelentkezését az emlékirat azért is fontosnak tartja, mert ezzel jelentős mértékben csökkenteni lehet a „belső felfordulás” veszélyét és meg lehet akadályozni, hogy a néptömegek „*túl-ságosan radikális irányba sodorják az országot*”. (Az én kiemelésem — P. I.)

Bajcsy-Zsilinszky világosan látta, hogy a németek nem fogják ölbetett kézzel nézni Magyarország kilépését a háborúból. Katonai beavatkozásukkal számolni kell. Ezért — állapította meg a memorandum — „háborúból való kilépésünk és a restitúció in integrum semlegességünk ügyében jelentékeny kockázattal jár. Ezeket a kockázatokat minél kisebbre kell szorítani, de egészen eltüntetni nem lehet. *Az elháríthatatlan kockázatokat igenis vállalni kell annak a kormánynak, mely Magyarország kivezetését az özvízből tűzi ki céljául.*” A memorandum hangsúlyozta továbbá, hogy „hatalmi erővel kell szembeszállni, nem egy esetleges német megszállás kísérletével, hanem még egy német katonai átvonulással is”. De hangsúlyozta azt is, mindenképpen el kell kerülni, hogy Magyarország fegy-

³⁵ Bajcsy-Zsilinszky Endre néhány nappal később, augusztus első napjaiban újabb levelet juttatott el Kállayhoz, amelyben — a memorandumban érintett — néhány fő kérdés további megvilágítására tér ki. Legveszedelmesebb jelenségnek ebben a tisztikarnak a német szellemmel való teljes átítatottságát látja, ezért Magyarország további sorsa szempontjából elengedhetetlennek tartja a németbarát törzstiszti elválítását a hadsereg éléről. Elemi feladat — írja —, hogy „a vezető katonai pozíciókból félreállítassanak mindazok, akik nem tudják vagy nem akarják a magyar nemzet és állam létét, a magyar sorsot és hivatást különválasztani minden más néptől és minden ilyen vagy olyan szövetségtől. Nincs helyük a magyar honvédség vezető pozícióiban olyan tábornokoknak és törzstiszteknek, akik nem vallják velünk együtt azt a tételt vagy igazságot, hogy Magyarországnak akkor is minden erővel küzdenie kell a maga fennmaradásáért, létéért, helyéért a nap alatt, hivatásáért, melyet senki sem tölt be helyette, ha a német háború elveszett” (Bajcsy-hagyaték 28/5).

³⁶ A memorandum követelte az újvidéki és szabályai terrorrelekmények irányítóinak felelősségre vonását és példás megbüntetését.

veresen szembetalálja magát az angolszász hatalmakkal. „Inkább a német haderővel való szembenállást, mint az angolszászokkal való harcot.” Követeli, hogy vonjuk vissza csapatainkat az utolsó emberig a keleti frontról és deklarálni kell a Szovjetunió elleni „ellenséges magatartásunk megszüntét”. Ugyanakkor a „semlegességhez” ragaszkodva azt is hangsúlyozni kívánja, hogy Magyarország nem hajlandó a német néppel és német birodalommal szemben „sémimiféle gyalázkodásban vagy támadó élű politikában”, — azaz a szövetséges hatalmak oldalán a fasiszta Németország elleni harcban — részt venni.

A memorandum helyes célkitűzéseit azonban át meg átszőtték reakciós, nacionalista törekvések is: a szentistváni birodalom visszaállítása, Dél-Erdély katonai elfoglalása, a magyar népnek a Duna völgyében és Közép-Európa újjárendeződésében betöltendő vezető szerepe stb. Ezek jelentős akadályai voltak annak, hogy a memorandumban foglalt helyes célkitűzésekért következetesen sikraszálljanak annak benyújtói, s maga Bajcsy-Zsilinszky Endre is. Bajcsyék hajlandónak mutatkoztak a zsandár szerepének betöltésére is, ha netán Közép-Európában — az angolszászok balkáni partraszállásának következtében — káosz, azaz forradalmi mozgalmak alakulnának ki.³⁷

A memorandum legsúlyosabb hibája azonban az volt, hogy nem a néphez szólt, nem a legérdekeltebbeket tájékoztatta a való helyzetről, nem a dolgozó tömegekre akart elsősorban támaszkodni, hanem attól a Kállaytól várta a benne foglaltak megvalósítását, aki nem volt hajlandó a németekkel szemben semminemű kockázatot vállalni.

Mielőtt az emlékiratot Kállaynak átadták volna, a kisgazdapárt vezetősége megvitatta, Bajcsy tárgyalta a polgári tagozat több tagjával, köztük a kommunistákkal szoros kapcsolatban álló Barcs Sándorral, szociáldemokrata politikusokkal és a kommunista Kállai Gyulával is.³⁸ Bár a kisgazdapárt vezetősége magáévá tette a memorandumot és támogatták a jobboldali szociáldemokrata vezetőségi tagok is, a Kállay miniszterelnöknél folyó tárgyalások és a későbbi események azonban már arról tanúskodnak, hogy ezek a vezetők nem azonosították magukat az emlékirat legfőbb követelésével, egyúttal legfőbb érdemével: a németektől való elszakadást akkor is vállalni kell, ha ez német megszállást vonna maga után. A kommunisták támogatták a memorandum határozott háború- és németellenességét, de élesen kifogásolták csak a nyugati nagyhatalmakra támaszkodó és az antifasiszta koalíció ellentéteire spekuláló, szovjetellenes vonalát.³⁹

³⁷ Ezzel kapcsolatban a következő olvasható a memorandumban: „... a magyar katonai erőre — bizonyos angol sajtóbeli példázgatások szerint is — esetleg nemzetközi reulifenntartó feladatok is hárulhatnak egy netán bekövetkező közép- és dél-európai káosz közepette.” A memorandumot lásd: PI Archivum BM. VII. res. 1943. sz. n. A teljes memorandumot közli Pintér István: Bajcsy dokumentumok. Századok, 1965. 1. sz.

³⁸ Pártunk harca a demokráciáért. 96. l. Továbbá Barcs Sándorral való személyes beszélgetés. Kádár János a Békepárt Központi Bizottságának titkára és Bajcsy Zsilinszky közötti közvetlen tárgyalásokra is történtek előkészületek, de ezeket a Békepártban megindult lebukások miatt abba kellett hagyni. (PI. Archivum Orbán László közlése.)

³⁹ Ez domborodott ki még erőteljesebben a már említett Bajcsy-levélből. Ez a levél első részében részletesen foglalkozik az antifasiszta szövetségen belüli erőviszonyokkal. A Szovjetunió és a nyugati hatalmak közötti ellentéteket vizsgálva elveti annak lehetőségét, hogy Szovjet-Oroszország és az angolszász hatalmak között szakításra kerüljön a sor. A szövetségen belül az angolszászok túlerejére hivatkozva azonban hangoztatja, hogy az angolszászok nem engedhetik be az oroszokat a Balkánra, Lengyelországba, Finnországba. „Ezt elérhetik valószínűleg — kisebb részben — az oroszoknak való hadianyag-, élelmiszer- és egyéb szállítások adagolásával, főleg a második arcvonal megfelelő tempírozásával. Szükség esetén pedig hatalmi szembefordulással is, végső esetben az egész világ, elsősorban egész Európa fölfegyverzésével és mozgósításával.” (Bajcsy-hagyaték. 28/5.)

Kifogásolták továbbá erősen nacionalista, az aktív tömegharcot elutasító tendenciáját is. Egyetértettek abban, hogy a memorandumot el kell juttatni a kormányhoz, de nem helyeselték azt az álláspontot, hogy csupán a kormányra támaszkodva megvalósítható a németektől való elszakadás.⁴⁰

A kisgazdapárt memorandumának a miniszterelnökhöz történt benyújtása óráiban ült össze a szociáldemokrata párt országos választmánya. A választmányt az olaszországi események és a párt politikájának követendő irányvonala megvitatására hívták össze. Peyer Károly beszédében üdvözölte az olasz népet és az olasz munkásosztályt, amelynek nagy része volt a fasiszmus bukásában. Rátérve a magyar viszonyokra, megállapította, hogy Magyarország és a magyar kormány helyzete nem könnyű. Meg kell találni a súlyos helyzetből a kivezető utat. Ezért az alkotmányosság, törvényesség és demokrácia talaján a nemzet erőinek összefogását javasolja. Bejelentette, hogy az SzDP — a széles tömegek akarátának helyt adva — a jövőben a Független Kisgazdapárttal egyetértésben szeretne dolgozni. De mindjárt hozzátette: „A dolgozó tömegeknek tisztában kell lenniük az ország teherbíró képességével és az összes gazdasági és politikai tényekkel. Nem volna helyes, ha légüres térben született képzelgéseknek adnák oda magukat.”⁴¹ Különösen fontosnak tartotta, hogy a párttagság, a tömegek ne cselekedjenek a vezetők akarata ellenére. A hozzászólók melegen üdvözölték a pártvezetőség nyilatkozatát és határozott, bátor cselekvést sürgettek. Az SzDP vezetőségének a két legnagyobb baloldali párt együttműködése mellett történt állásfoglalása és kezdeményező fellépése egyik legpozitívabb tette volt a háború egész időszaka alatt.

A kisgazdapárt másnap, augusztus 1-én válaszolt az SzDP felhívására. Nagy Ferenc Nagyharsányban tartott beszédében üdvözölte az SzDP javaslatát, és kijelentette, hogy hajlandók együtt menni a munkássággal, ha az ipari munkásság arra is hajlandó, hogy a parasztsággal karöltve ellenáll a tömegekben — a válság óráiban — jelentkező romboló, forradalmi törekvéseknek.⁴² A Független Kisgazdapárt augusztus 5-én megtartott ülése részletesen megvitatta az SzDP országos választmányának javaslatát és állást foglalt a két párt együttműködése mellett. Az ülésről kiadott kommuniké megállapította: „A Független Kisgazdapárt és Szociáldemokrata Párt programjuknak teljes és maradéktalan fenntartása mellett a különböző belpolitikai akciókban a jövőben mindig egységesen vesznek részt.” Hangsúlyozta továbbá, hogy „az együttműködés kiterjed a törvényhozási munkára is: a két párt a parlamentben minden kérdésben egységesen lép fel”.⁴³ Augusztus 19-én a kisgazdapárt nagyválasztmánya is jóváhagyta a két párt szövetségét.⁴⁴

Melyek voltak a szövetség létrejöttének kiváltó okai? Döntő szerepet játszott mindenekelőtt az olasz fordulat s ezzel annak a reménynek a megerősödése, hogy a nyugati hatalmak balkáni partraszállása és megjelenése Magyarország határainál csak rövid idő kérdése. Fontos szerepet játszott benne továbbá mind

⁴⁰ A szerzőnek Bares Sándorral és Kállai Gyulával folytatott személyes beszélgetése alapján.

⁴¹ Népszava, 1943. aug. 1. Az SzDP országos választmányi ülése. Az ülésről eredeti jegyzőkönyv nem áll rendelkezésünkre, a Népszava azonban szinte teljes terjedelmében közölte Peyer Károly, Szakasits Árpád, Szeder Ferenc beszédét és kivonatban a felszólalásokat is, így utóbbiak tartalmára is lehet következtetni.

⁴² Kis Újság, 1943. aug. 5. A parasztság az ipari munkássággal testvéri egyetértésben akar a jövő felé haladni.

⁴³ Népszava, 1943. aug. 7. A Szociáldemokrata Párttal való együttműködés kérdései.

⁴⁴ Szabad Szó, 1943. aug. 29.

a két párt tömegeinek az a határozott követelése, hogy pártjaik együttes erővel lépjenek fel a kormány háborús politikájával szemben, és tegyenek konkrét lépéseket az antifasiszta erők összefogására, a Hitlerrel való szakításra s a különbéké biztosítására. A két párt vezetői ugyanakkor úgy vélték, hogy az együttműködés deklarálása mind a bel-, mind a külpolitikában főleg nyugat felé növelni fogja a két párt politikai súlyát. Kállay sem támasztott akadályt a pártszövetség létrejöttéle, mert úgy vélte, hogy ez a Nyugat előtt a parlamentizmus meglétét, a kormány németellenes szándékait erősítené, a belpolitikában pedig fel kívánta használni a szélsőjobboldal újabb támadásainak ellensúlyozására.

A két párt szövetsége nem várt politikai és sajtóvisszhangot váltott ki. A nemzeti összefogás szükségességét hangoztató, baloldali sajtóorgánumok: a Magyar Nemzet, a Mai Nap, a Független Magyarország, a Kiss Újság, a Független Magyar Újság, természetesen a Szabad Szó és a Népszava is üdvözölte a két párt szövetségét. Sürgették annak további szélesítését, csatlakozásra szólították fel a Rassay-féle Szabadságpártot, a Kereszténypártot és az olasz események hatására megélenkült kisebb polgári pártokat is.⁴⁵ Viszont a szélsőjobboldal, elsősorban a nyilasok veszett dühvel vetették rá magukat a pártszövetségre. A Virradat pl. így írt: „A magyar közélet meglepetéssel értesült a furesa és mondhatni vakmerő politikai szövetség létrehozásáról. Tildy Zoltánék pártja az első, amely 1918 óta kezelt fogott a Népszava szellemi irányának vezetőivel. Ez az összefogás annál veszedelmesebb, mert ismerve a két párt szervezeti apparátusát, a tömegek irányítása és lendületes akcióba dobása tekintetében, a polgári gondolkodású kisgazdapárt a rafinált és régi tapasztalatokkal rendelkező SzDP vezetés mögött messze alul marad.”⁴⁶

Néhány nappal később már csatlakozásokra is sor került. Augusztus 5-én jelentette be pártja csatlakozását az ismét szárnyait bontogató Független Magyar Polgári Párt elnöke Bartha Albert — az 1918-as Károlyi-kormány hadügyminisztere.⁴⁷ Tárgyalások folytak a legitimistákkal.⁴⁸ Közvetve támogatásáról biztosította a pártszövetséget az Erdélyi Párt is.⁴⁹ Továbbá számos politikus és közéleti személyiség, köztük Szekfű Gyula is. Elzárkozott viszont a pártszövetséggel való együttműködéstől a Rassay vezette Szabadságpárt,⁵⁰ többszöri felhívítás után is passzív maradt a Kereszténypárt.⁵¹

⁴⁵ A Mai Nap, 1943. aug. 4. *Parragi György*: Kik hallgatnak. — A Mai Nap, 1943. aug. 7. *Lendvai István*: Fölösleges aggodalmak.

⁴⁶ Virradat, 1943. aug. 7.

⁴⁷ Népszava, 1943. aug. 7. A pártszövetség bejelentése után a vidéki városok SzDP szervezeteinek vezetőit egymás után keresték fel az egyes városok nyugatbarát vezetői — mint pl. Pécsen, vagy a helyi polgári pártok vezetői. A kolozsvári SzDP szervezet titkára pl. arról tájékoztatta levélben az SzDP Központi Vezetőségét, hogy augusztus 20-án a Magyar Polgári Párt kolozsvári és budapesti vezetői felkeresték a pártszervezetben őket. Köztük volt Bartha Albert, a párt elnöke, Perlaki György országgyűlési képviselő, Engel Béla háznagy stb. (PI Archivum, SzDP Titkárság, Vidéki levelezés, Kolozsvár.)

⁴⁸ PI Archivum, SzDP Titkárság 1941—1944. Az 1943 augusztusban történt eseményekről fontos részleteket tárnak fel Hirman József SzDP-titkárának a Balatonnál üdülő Mónus Illéshez intézett levelei. (A továbbiakban Hirman levél.)

⁴⁹ Magyar Nemzet, 1943. szept. 14. Az erdélyi párt nagygyűlése.

⁵⁰ A Mai Nap, 1943. nov. 2. *Parragi György*: A bronzszikla.

⁵¹ Magyar Nemzet, 1943. szept. 9. *Almásy József*: Passzivitás és a keresztény párt. Más lapok is élesen támadják a kereszténypártot, mivel továbbra sem hajlandó a politikai életbe bekapcsolódni. Főleg attól tartanak, hogy ez a „nagy múltú párt” elveszti tömegeit, holott jelentős szerep várna rá a pártszövetségben belüli egyensúly megteremtésében, a radikális irányba való esetleges eltávolítás megakadályozásában.

A Békepárt⁵² is örömmel üdvözölte a két párt szövetségét, hisz a kommunisták által régóta szorgalmazott hitlerellenes nemzeti összefogás gyakorlati megvalósulásához vezető első jelentős lépést látta benne. A névváltoztatás után, Békepárt aláírással a kommunisták első ízben az olaszországi fordulat első napjaiban jelentkeztek és szóltak röpiratukban a nemzethez.⁵³ Ez a röpirat sürgette az „azonnali különbékét”, szakítást Hitlerrel, a hitlerellenes nemzeti egység megteremtését, az azonnali és közös cselekvést. „Felhívunk mindenkit — hangoztatta befejező részében —, hogy sokkal fokozottabban mint eddig, minden ereje megfeszítésével küzdjön a fasizmus ellen. Fogjunk össze minden becsületes emberrel, társadalmi helyzetre, világnézetre, vallásra, nemzetiségre nem tekintve, aki hajlandó küzdeni a Hitler-fasizmus és itteni csatlósainak megsemmisítéséért. Támogassatok minden demokratikus mozgalmat, a munkások, parasztok és polgárok összefogását.”⁵⁴ Külön röpiratban üdvözölte a két párt szövetségét. „A Szociáldemokrata Párt, a Független Kisgazdapárt, a legitimisták és a demokratikus magyarság más erői megtették az első együttes lépést: követelték az azonnali különbékét.” „Üdvözöljük a nyílt kezdeményezést és felhívunk mindenkit, aki békét akar, támogassa a demokratikus erők harcát, sorakozzon a fenti egység mögé. A békéért és szabadságért való bátor kiállásával a magyar nemzet helyes útra tér . . . Ezen az úton jut el Magyarország népeinek maradéktalan egyenjóságához, önkéntes testvéri összefogásához.”⁵⁵ Rámutatott azonban arra is, hogy az összefogás csak akkor lehet eredményes, ha a tömegmozgalmakra épül, „ha a tömeg erejével” ad súlyt és szerez érvényt a nemzet elemi érdekeinek.⁵⁶ A kisgazdapárt polgári tagozatában és az SzDP-ben dolgozó kommunisták minden erejüket latba vetették, hogy ez a pártszövetség ne csupán a két párt formális együttműködése legyen, hanem az antifasiszta harc motorjává váljék.⁵⁷ A kommunisták megbízásából a Kisgazdapárt polgári tagozatában dolgozó Pálffy György helyesen mutatott rá a pártszövetségben megtestesült összefogás következő, s egyuttal legfontosabb feladatára, „. . . a már meglévő összefogást tovább kell mélyíteni, minél nagyobb tömegek bekapcsolásával kiszélesíteni és ugyanakkor az így összefogott erőket a konkrét célok elérésére munkába állítani. Amíg ez az összefogás az alapok lefektetésénél, a közös célok deklarálásánál marad, addig ezekhez a célokhoz semmivel sem kerülünk közelebb, de a három dolgozó réteg nagy tömegeinek aktív bekapcsolása is vágy marad.” „Az összefogásnak természetesen látszania is kell — hangoztatja Pálffy — a szónak fizikai értelmé-

⁵² A KMP 1943. május—júniusában megváltoztatta nevét és ezután mint Békepárt tevékenykedett. Részletesebben lásd: A magyarországi munkásmozgalom 1939—1945. Kossuth. 1958—1959. 98—100. l. Továbbá Kádár János: A Kommunisták Magyarországi Pártja felosztása körülményeinek és a Békepárt munkájának néhány kérdéséről. Uo. 253—261. l.

⁵³ A Békepárt KB terve az volt, hogy röpiratait nem adja ki a régi nyomdán, amelyen a KMP röpiratait is készítették, hanem új nyomdát szerez be, hogy a rendőrség figyelmen kívül hagyja a „két párt” azonosságáról ezzel is elterelje. Az olasz fordulat azonban arra készítette a pártot, hogy megváltoztassa álláspontját, és július 26-án a régi nyomdán adták ki az első röpiratot. Ez kétségtelen jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a rendőrség felfedje a két párt azonosságát. (PI Archivum. Baloldali összesítő 1943. aug. 21.) Később elkészült az új nyomda — a régi Erdélybe küldték — s ezen nyomták a Békepárt szeptemberi röpiratait. (PI Archivum. Péter Gábor visszaemlékezése.)

⁵⁴ PI Archivum. Röpiratgyűjtemény. III. 16/1943/2347.

⁵⁵ PI Archivum. Röpiratgyűjtemény. III. 16/1943/2344—2.

⁵⁶ Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. 1935—1945. A kötetet összeállította: Pintér István és Svéd László. Kossuth. 1964. 418—419. l.

⁵⁷ Barcs Sándornak, Szakasits Árpádnak, Orbán Lászlónak a szerzőnek adott szóbeli közlései alapján.

ben is.” Az 1941–42-es tüntetésekhez hasonlók sorozatát javasolta, mert ezek „új erőt”, „reménységet sugároznak”, „*de megsokszorozza erőnket az is, ha látjuk, halljuk egymást.*” (Az én kiemelésem — P. I.)⁵⁸ A kisgazdapárt polgári tagozata ebben a szellemben igyekezett tevékenykedni mindaddig, amíg a kisgazdapárt vezetői le nem intették őket. Így történt meg, hogy az olasz események után a tagozat vezetői és a körjük csoportosult értelmiségi fiatalok — Pálffyék javaslatára⁵⁹ — két ízben is, július 29-én, majd 30-án kivonultak a Múzeum-kertbe és megkoszorúzták a nagy olasz szabadságharcos, Garibaldi emlékművét.⁶⁰

A Szovjetunióban tevékenykedő magyar kommunisták is jelentős előrehaladásnak, az antifasiszta nemzeti erők tömörítésében fontos állomásnak tekintették a két párt szövetségét, de ők is helyesen látták annak legfőbb hibáit. A Szovjetunió területéről sugárzó Kossuth Rádióban Révai József több ízben foglalkozott e kérdéssel. Rámutatott arra, hogy a pártszövetséget mind jobbfelé — a Kereszténypártba tömörült, a háborút elutasító és békét követelő tömegek felé és balfelé — a kommunisták bevonásával ki kell szélesíteni. Hangoztatta, hogy a két párt aktív, radikális elemeinek arra kell törekedniük, hogy az összefogás határozottan fellépjen a háborús kormányrendszer ellen, a Hitlerrel való szakítás és a béke érdekében. Támaszkodni kell a tömegmozgalmakra és kezdeményezni is kell őket, mert nélkülük az összefogás súlytalanná és erőtlenné válik.⁶¹

A Kállay miniszterelnökkel folytatott tárgyalások, majd a két párt vezetőinek későbbi tevékenysége igazolja, hogy mennyire jogosak és indokoltak voltak a kommunistáknak a pártszövetséggel kapcsolatos aggodalmai és bírálatai.

A Kisgazdapárt memorandumának benyújtása, illetve a két párt szövetségének létrejötte után több tárgyalás kezdődött Kállay, valamint a Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt vezetői: Tildy, Bajcsy-Zsilinszky, Peyer Károly, Kéthly Anna, továbbá a Szabadságpárt vezetője, Rassay között.⁶² Később bevonták a tárgyalásokba Baranyai Lipótot, Eszterházy Mórict is.⁶³ Sajnos a tárgyalásokról feljegyzések nem maradtak fenn, csupán az augusztus 5-én lezajlott Kállay, Bajcsy-Zsilinszky, Tildy, Peyer, Rassay megbeszélésről ad bővebb — bár egyoldalú — információt Kállay Miklós már idézett emlékiratában.

A tárgyalások alapja a Kisgazdapárt memoranduma volt. Kállay elismerte, hogy a memorandum leglényegesebb megállapításai közel állnak a valósághoz, azonban már a tárgyalás kezdetén leszögezte, hogy nem hajlandó nyíltan és határozottan szembefordulni a fasiszta Németországgal, nem hajlandó a háború-

⁵⁸ Független Magyar Ujság, 1944. febr. 17. *Pálffy György*: Összefogás.

⁵⁹ Barcs Sándor szóbeli közlése alapján.

⁶⁰ Független Magyarország, 1943. aug. 2. Mozgalmas napok a magyar belpolitikában.

⁶¹ Dokumentumok 473–474. l., továbbá lásd PI Archivum Kossuth-rádió 1943 augusztusi adásait. Igaz Szó 1943. aug. 12. A Független Kisgazdapárt és Szociáldemokrata Párt egyvezménye.

⁶² Szociáldemokrata források a Kállayval való tárgyalások egész sorát említik meg, anélkül azonban, hogy érdemben is beszélnének róluk. Tolnai pécsi szociáldemokrata titkár pl. az aug. 1-i tárgyalásokról emlékezik meg. (PI Archivum. A/XXII/3145/1943/4.) Kállay a memoárjában csupán az augusztus 5-i tárgyalásról ír.

⁶³ Ezt a tárgyalást egy szélesebb körű megbeszélés előzte meg, amelyen minden valószínűség szerint Baranyai beszámolt svájci útjáról. A tárgyalás Pálffy Géza gróf lakásán zajlott le, részt vett rajta Ostenburg, Keresztes-Fischer Lajos, a kormányzói kabinetiroda egyik vezetője, Tildy, Nagy Ferenc, Szakasits Árpád és mások. A megbeszélés tárgya közös cselekvés, a kormányhoz küldendő újabb közös memorandum kidolgozása. Ezt követően aug. 13-án Kállay ismét fogadta Peyert, Rassayt, Tildyt, Baranyai Lipótot és Eszterházyt. E tárgyalásokról csak annyit tudunk, hogy az két és fél óra hosszat tartott és ugyanazok a problémák kerültek szóba, amelyek az előző tárgyalásokon. PI Archivum. SzDP Titkárság Hirmann levél.

ból való kiválás deklarálására. Kállay azzal érvelt, hogy nyílt fellépés a német fasisztákkal szemben Magyarország hitleri megszállásához vezetne. Ezt pedig követné a partizánmozgalom kibontakozása az országban, a nyugati hatalmak bombatámadásai, felfordulás, zűrzavar, ami kedvező talajt készítené elő „egy orosz katonai megszállásra”. Kállay érveit Bajcsy-Zsilinszky igyekezett megcáfolni. „Azt mondta — írja Kállay emlékiratában —, hogy minden körülmények között vállalni kell a kockázatot még akkor is, ha minden jövődőlésemet (Kállay fenti érveiről van szó — P. L.) tekintetbe vesszük, mert nincs más kiút. Emlékeztetett engem arra, hogy én mindig azt mondtam: nekünk mindig saját utunkon kell haladni. Bajcsy-Zsilinszky szerint a mi utunk ez a kockázatos út. Az egyetlen különbség — írja Kállay — közöttünk az volt, hogy ő hajlandó volt kockázatot vállalni céljai érdekében, viszont én el akartam érni azokat kockázat nélkül. Ő nem hitte el, hogy ez nekem sikerülni fog, de kijelentette, ha mégis sikerülne, ő lesz az első, aki mellém áll.”⁶⁴

Bajcsy-Zsilinszky a tárgyalások során magára maradt ebben a kérdésben. Rassay helyeselte Kállay „óvatos” politikáját, ellene volt a „nyílt kártyával való játéknak”. „Ő sohasem fog olyan irányt javasolni, hogy egy nemes gesztusért katasztrófába döntsük magunkat.” Péyer is elvetette Bajcsy követelését, hangsúlyozva, hogy „a mi sorsunk nincs saját kezeinkben és teljesen lényegtelen, mit csinálunk. Az egyetlen dolog, ami lényeges: toljuk az időt a német megszállás elkerülése érdekében, ameddig csak lehet és ez alatt az idő alatt biztosítsuk — ehhez feltétlen ragaszkodott —, hogy a németek ne avatkozzanak be béli ügyeinkbe.”⁶⁵ Majd részletesen kifejtette a Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek megerősítésének szükségességét, mert szerinte „ez az egyetlen erő, amely ellen tud állni a németeknek, vagy a bolsevik nyomásnak.”⁶⁶

Hogy a jobboldali szociáldemokrata vezetők a kockázat vállalására nem voltak hajlandók, és helyeselték Kállay óvatos politikáját, azt bizonyítják ebben az időben a munkásgyűléseken tett kijelentéseik,⁶⁷ de igazolta a svéd újságíróknak adott nyilatkozatuk is: „Minket belekényszerített a háborúba az a kivédhetetlen cselekedet, amelyet az akkori kormányelnök kényszerűség hatása alatt követett el, és amelynek a következményeit mi most viselni kényyszerülünk. Ebben a pillanatban nem tartjuk bölcsnek, hogy más lépést tegyünk, amely bizonyára azt eredményezné, hogy értelem nélküli áldozatot hozzunk. Mi elismerjük, hogy nekünk is küzdeni, és áldozni kell, de mi a kellő pillanatban akarunk küzdeni és életünket feláldozni és nem mielőtt az szükséges és helyes volna.”⁶⁸

Kállay koalíciós kormányról sem volt hajlandó tárgyalni a megjelentekkel, pedig a tárgyalások előtt szociáldemokrata körökben felmerült egy ilyen kormány

⁶⁴ Kállay Miklós: i. m. 243. l.

⁶⁵ Uo. 244. l.

⁶⁶ Uo. 245—246. l.

⁶⁷ Millok Sándor — egy aktuál-politikai előadásában — kitért a határozottabb cselekvést sürgetők, többek között az angol szakszervezeti szövetség ilyen irányú követelésére is. „Végre is nekünk nagyon jól kell tudni — hangsúlyozta —, hogy az idő előtti kiállás csak fölösleges vér-áldozatokra vezet anélkül, hogy komoly eredményt tudnánk felmutatni... Bízunk csak az angol szocialista munkások miránk, hogy mikor hozzuk meg áldozatainkat a demokráciáért, amire készségesen vállalkozunk, ha az áldozat előreláthatóan nem lesz hiábavaló” (PI Archivum A.XXII/71/1943/63). Az angol munkáspárt ugyanis számos alkalommal bírálta az SzDP óvatos politikáját. Igaz Szó, 1943. szept. 21. Révai József: A Független Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt fellépése.

⁶⁸ Bajcsy-hagyaték 28/51.

megalakításának a reménye.⁶⁹ Arra hajlandónak mutatkozott, hogy szabad szervezkedést biztosít az ellenzéki pártoknak, de ennek fejében kérte, hogy a pártok mind bel-, mind külpolitikai vonatkozásban támogassák a kormányt. Lehetővé tette a pártok vezetői számára, hogy érintkezést keressenek az emigráció, illetve az ő révükön a nyugati kormányokra befolyást gyakorolható szervezetekkel, elsősorban az Angol Munkáspárttal. Kállay mostan kérte Peyert, hogy készítsék el az Angol Munkáspárt részére azt az emlékiratot, amelyben a Horthy-val való tárgyalások során megállapodtak.⁷⁰ Az SzDP vezetősége a kívánt memorandumot el is készítette.⁷¹ A memorandum első része bírálta a kormányt a párttal és a szakszervezetekkel szemben korábban folytatott támadó politikája miatt, felvázolta a szélső jobboldali csoportok tevékenységét, amelyek ellen a kormány nem kíván erőiesen fellépni. A második rész a kormány és az ország nehéz helyzetével foglalkozott. Több megértést és több támogatást kért a Nyugat részéről. A fentiek szellemében foglalkozott a kockázattal, a német megszállás lehetőségeivel, a kelet felől fenyegető orosz veszéllyel. Hangsúlyozta, hogy Kállay az utóbbi időben kiugrási törekvéseiben a baloldalra erőteljesebben igyekszik támaszkodni, törekszik útját állni a belpolitikában a fasiszta-módszerek (zsidó-üldözés) gátlástalan terjedésének. A memorandum befejező része a Kiszgazdapártot és az SzDP-t, mint a jövő letéteményesét jelölte meg, s kérte az Angol Munkáspártot, hogy legyen segítségére az országnak, és főleg az SzDP-nek a kibontakozás keresésében. Végül annak a reményének adott kifejezést, hogy az országot angol és amerikai csapatok fogják felszabadítani.⁷² A memorandumot Kállay Ulléin-Revičsky követtel juttatta Stockholmba, majd onnan az emigrációban élő Böhm Vilmos révén Londonba. Ettől kezdve megélénkült a levelezés Böhm Vilmos és a hazai vezetők között,⁷³ továbbá Böhm hajlandó volt a Kállay-kormány nevében puhatolódzó tárgyalásokat folytatni az angol és amerikai kormánykörökkel.⁷⁴ Kapcsolatok felvételére került sor a svájci szociáldemokrata párttal is.⁷⁵

Javultak a Kiszgazdapárt nyugati kapcsolatai is. Kállay nem gördített akadályt az elé, hogy a Kiszgazdapárt memoranduma kijusson Svájcba.⁷⁶ Gyakori lett a levélváltás a háború elején az Egyesült Államokba emigrált Eckhardt

⁶⁹ PI Archivum. A/XXII/3145/1943/4. A pécsi rendőrkapitányság jelentése Tolnai párttitkár az SzDP júl. 30-i országos pártválasztmányi üléséről a helyi vezetőségnek adott beszámolójáról.

⁷⁰ Horthy 1943 április végén fogadta Peyert és akkor történt köztük a megállapodás.

⁷¹ Az említett kézirat mindezekig nem került elő, de erről megemlékezik Kállay is emlékirataiban. *Kállay Miklós*: i. m. 248. l.

⁷² A memorandum főbb pontjait a szerző Szakasits Árpáddal való beszélgetése alapján rögzítette.

⁷³ PI Archivum. Böhm Vilmos Szakasits Árpádhoz intézett levele.

⁷⁴ Lásd Böhm a stockholmi magyar követségnek adott tájékoztatóját. Közli Horthy Miklós titkos iratai 403–408. l.

⁷⁵ PI Archivum. A/IV/1943/82. *Révész Mihály*: „A reakció ellen” című könyvében a következőket állapítja meg a kapcsolatokról: A szociáldemokrata párt vezetői a magyar külügyminisztérium néhány németellenes beállítottságú főtisztviselőjének segítségével és más utak felhasználásával, különösen Svájcban és Svédországon keresztül igyekeztek olyan irányú propagandát kifejteni a demokratikus államok felé, amely felvilágosíthatta ezeknek az államoknak józan közvéleményét, hogy Magyarországon nemcsak náci bérencsek és hazaárulók vannak, hanem az ország sorsát komolyan felmérő és a németbarát politikával szembeszegülő politikusok és politikai erők is.” (*Révész Mihály*: A reakció ellen, Népszava kiadás. 91. l.)

⁷⁶ Emlékirataiban Kállay arról ír ugyan, hogy személyesen ő juttatta ki (*Kállay Miklós*: i. m. 246. l.). Bajcsyhoz intézett 1943 őszén kelt levele azonban ezt cáfolja. Inkább valószínű, hogy tudott róla.

Tiborral. A svájci magyar követség — a Kisgazdapárt vonalát követő — beosztottai kapcsolatot építettek ki a svájci kormánnyal és a De Gaulle vezette francia ellenállási mozgalommal.⁷⁷

Ezek a kapcsolatok természetesen nagymértékben segítettek az ellenzéki pártokat abban, hogy tájékozódni tudjanak. Megmutatták, hogy a nyugati hatalmak, főleg a közvélemény elégedetlen azokkal a lépésekkel, amelyek a magyar kormány és az ellenzéki pártok részéről történtek. Ugyanakkor megerősítették e pártok vezetőit abban a politikai meggyőződésükben, hogy csak az angolszászokra támaszkodva kell a fordulatot végrehajtani. Meggyőződhetek arról, hogy a Nyugat elsődleges érdeke: Magyarország semmilyen körülmények között ne tartozzék „az orosz érdekszférába”.⁷⁸

Más események is megerősítették Kállayt és az ellenzéki pártok vezetőit abban, hogy „a kormány nehéz helyzetét” a Nyugaton is méltányolják. Meggyőzték a miniszterelnököt arról is, hogy kritikus pillanatokban bátran támaszkodhat a baloldali ellenzékre. Ismeretes, hogy az angol kormány július végén közölte, hogy ha Magyarország továbbra is aktívan támogatja Németországot, akkor bombáztatni fogja az ipari központokat és a vasútvonalakat. Ez a hír rendkívüli izgalmat váltott ki a magyar közvéleményben, elsősorban az ipari munkásságban. Követelték, hogy Budapestet nyilvánítsák nyílt várossá, és a kormány tegyen meg minden intézkedést, hogy a bombázást elkerüljék. A rendőrségi jelentés arról számolt be, hogy a főváros munkássága sztrájkra készül, hogy a kormányt cselekvésre bírja és Budapestet nyílt városnak nyilvánítsa.⁷⁹ E tekintetben — szinte az összes hitlerellenes erőket felölelő — széleskörű mozgalomra került sor. Peyer, Tildy, Rassay, a legitimisták, felsőházi tagok, főpapok — köztük Serédy hercegprímás — aláírásával Budapest nyílt várossá nyilvánítását követelő memorandumot nyújtottak be a kormányhoz.⁸⁰ A Békepárt pedig röpiratban követelte a főváros nyílt várossá nyilvánítását, és teljes támogatásáról biztosította a memorandumot aláíró pártokat.⁸¹

Augusztus 17-én a minisztertanács is kénytelen volt a kérdéssel foglalkozni.⁸² A minisztertanács elvetette a pártok követelését, teljesíthetetlennek tartotta.⁸³ Hasonlóan Horthy is.⁸⁴

⁷⁷ Honti Ferenc: Jelentés 1943 szeptember eleje és 1946 vége között Svájcban és Franciaországban folytatott tevékenységéről. Genf. 1946.

⁷⁸ A nyugati kapcsolatokra vonatkozóan lásd: Pintér István: A Kállay-kormány „hinta-politikája” és a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom. Történelmi Szemle. 1962. 3—4. sz. 487—489. l.

⁷⁹ PI Archivum. Baloldali összesítő 1943. aug. 25.

⁸⁰ PI Archivum. SzDP Titkárság. Hermann-levél. Ebben a kérdésben összeült a fővárosi képviselőtestület. — A többség — köztük a főpolgármester is — javasolta, hogy a kormány nyilvánítsa nyílt várossá Budapestet.

⁸¹ Dokumentumok. 419—420. l. A Békepárt röpirata elsősorban a tömegek mozgósítására törekedett: „Munkások a gyárakban, tisztviselők a hivatalokban, diákok az egyetemeken és otthonokban, kereskedők, iparosok, szabad foglalkozásúak a szerkesztőségekben, kórházakban, áruházakban, anyák minden házbán: tartások megbeszéléseket, gyűléseket; táviratozzatok, irjatok és vonuljatok együttesen a polgármesterhez, a miniszterelnökhöz, kérjétek, követeljétek: legyen Budapest nyílt város”.

⁸² A belügyminiszter a kérdés előterjesztésében megállapította: „Egyes budapesti tényezők valósággal beleszűgéralják a közvéleménybe azt, hogy Budapest legyen nyílt város.” „Ez lehetetlen — állapította meg —, mert Budapesten vannak nagy ipartelepeink és közelében hadiiparunk is.” OL Minisztertanácsai jegyzőkönyvek 1943. aug. 17-i ülés.

⁸³ Uo. A Belügyminisztérium utasítást kapott, hogy tegyen bizonyos intézkedéseket a főváros kiürítésére.

⁸⁴ Horthy aug. 25-én kihallgatáson fogadta Bajcsy-Zsilinszkyt. Itt e követelés kapcsán a kormányzó a következőket mondta: „Budapest nyílt várossá való nyilvánítása aligha menne

Engedékenynek most sem a kormány, hanem a nyugati hatalmak és a baloldali ellenzék bizonyult. A semleges országok magyar követségei mindent elkövettek, hogy meggyőzzék a nyugati hatalmakat, hogy a tervezett lépésük keresztelje a Kállay-kormány kiugrási szándékát.⁸⁵ Böhm Vilmos a magyar szervezett munkásság nevében tiltakozott a stockholmi angol követségen a tervezett bombázás ellen.⁸⁶ Az SzDP is visszavonulót fűjt. A Népszava augusztus 18-án fenyegetésnek minősíti az angolok tervezett bombázását, és arról ír, hogy a magyar munkásság szót emel az országért és fővárosért, és legendás fegyelmességről fog tanúságot tenni.⁸⁷

Bajesy-Zsilinszky, aki Budapest nyílt várossá nyilvánítását⁸⁸ első lépésnek tekintette a memorandumban foglaltak megvalósítására, kénytelen volt arról meggyőződni, hogy ez az akció is kudarcba fulladt. A sikertelenséghez jelentősen hozzájárult az a körülmény is, hogy az angol kormány elállt a bombázástól. A nyugati hatalmaknak ez a döntése jelentősen megerősítette Kállayt és az óvatos politika híveit, ugyanakkor tovább gyengítette a „kockázat vállalását” is követelők táborát. Nagyban segítette a Kállay-féle hintapolitika iránti illúziók terjedését a dolgozó tömegek s nem utolsósorban a munkásosztály körében is.

Bajesy-Zsilinszky Endre már augusztus második felében kezdte belátni, hogy Kállay nem hajlandó a memorandumban foglaltak teljesítésére, nem hajlandó a kedvező alkalom megragadására. Ezért a memorandumot elküldte Keresztes-Fischer belügyminiszterhez, Bethlen Istvánhoz, Horthyhoz, sőt Szombathelyi Ferenc vezérkari főnökhöz is,⁸⁹ hogy általuk nyomást gyakoroljon a kormányra. Bajesy-Zsilinszky kérte a kormányzót, fogadja őt és a baloldali pártok vezetőit, hogy előterjeszthessék javaslataikat a jövőt illetően.⁹⁰ Horthy csak Bajesy Zsilinszky Endrét volt hajlandó fogadni. A találkozás 1943. augusztus 25-én zajlott le. (Bajesy részletes feljegyzést készített Horthyval folytatott tárgyalásáról.)

Bajesy-Zsilinszky a megbeszélésen határozottabb cselekvést követelt a kormányzótól. Hangoztatta, hogy a kormányt jelen pillanatban nem balfelől, hanem elsősorban a szélsőjobboldalról fenyegeti veszély. Ez a veszély növekedni fog, ha a kormány továbbra is tétlenül nézi a szélsőjobb s a vezérkar tevékeny-

a németekkel való egyetértésben. De azért is nehéz volna, mert gyáraink most kezdik ontani a magunk számára a fegyvert, repülőgépeket... Remélem, hogy az angolszászok nem fognak bombázni bennünket, ez nekik nem érdekük. De megnyugtathatlak, hogy érintkezésben vagyunk az angolszászokkal ebben a kérdésben” (Bajesy-hagyaték 28/8).

⁸⁵ A stockholmi magyar követ levélbeli válasza az angol közlésre (Bajesy-hagyaték 28/49). A magyar kormány sajtó ugyanakkor azt igyekezett bizonyítani, hogy Budapest békés város, nincsenek sem a fővárosban, sem környékén német hadicélokra termelő üzemek. Nem folynak a magyar vasútvonalakon német hadiszállítások (Pester Lloyd, 1943. aug. 10.). Mozdósították a külföldi „semleges” sajtót és rádiókat is. A madridi ABC arról ír, hogy Budapest bombázása a védtelen lakosság mérsárlása volna (Magyar Nemzet, 1943. aug. 22.). Budapest „védelmében” főlemelte főpásztori szavát Serédi hercegprímás és Ravasz püspök is (Népszava, 1943. aug. 17.).

⁸⁶ Bajesy-hagyaték 28/49. Böhm a stockholmi angol követnek kijelentette, hogy a mai rendszerrel 20 éve éles harcban álló emigráció nem látná be a bombázások célszerűségét. A Böhm-mel történt beszélgetés után a követ táviratban kérte Londont a bombázás elhalasztására.

⁸⁷ Népszava, 1943. aug. 18. Róma—Budapest.

⁸⁸ Bajesy-hagyaték 28/69. Levél Ambrózy Gyulához.

⁸⁹ Lásd: Bajesy-hagyaték 28/67, 28/93. 28.9 főbb téziseit ismertette Antal Istvánnal is 1943. okt. 14-én a propagandaminiszterhez írott levelében, amelyben válaszolt Antalnak a két párt szövetsége elleni „kirohanásaira”. 28/70.

⁹⁰ A kihallgatást elsősorban azért kérte Bajesy, mert úgy látta, hogy a kormány nem akceptálja a memorandumban foglaltakat. „Létező, vagy nem létező van itt szó” — írta Bajesy. Bajesy-hagyaték 28/69.

ségét, és elutasítja a baloldali pártok javaslatait. Horthy — mint Bajcsy írja — megértően hallgatta fejtegetéseit, de keresztülvihetetlennek tartotta javaslatait, amelyekben a kormányzó szerint sok a jóakarát és a hazafiasságtól fűtött szenvedély, de kevés a bonyolult helyzet mérlegelése. Horthy szerint egy — a Bajcsy memorandumban foglalt — elhamarkodott lépés csak német megszálláshoz vezetne. A háborúból való kikapcsolódáshoz mindenképpen „meg kell szerezni a németek beleegyezését... Annnyira össze vagyunk fonódva a németekkel, hogy egy ilyen lépést csak velük összefonódva tehetünk meg...” Horthy az ellenzék legfőbb feladatát abban jelölte meg, hogy segítse biztosítani a rendet az országban, továbbá sokkal több türelmet és megértést követelt. Majd azzal búcsúzott Bajcsytól, hogy „ti pedig ne hangoskodjatok”.⁹¹

Ugyancsak kevés megértéssel találkozott Bajcsy Szombathelyivel folytatott kétszeri tárgyalásán is. Szombathelyi a katonai helyzet mérlegelése alapján azt hangoztatta, hogy a németektől való elszakadás német megszállást, a bolsevizmus talajának megerősödését és végül „bolsevista előzölést” eredményezne. Bajcsy szerint a vitathatatlan angolszász fölény lehetetlenné teszi a „bolsevista veszélyt”. Bajcsy arra akarta rábírni Szombathelyit, hogy a félmillió magyar hadsereget tegye alkalmassá arra, hogy szükség esetén felhasználható legyen egy német megszállás megakadályozására. Szombathelyi azonban nem akart szembefordulni a németekkel.⁹²

A szeptember elején történt újabb események ismét mozgásba hozták a baloldali ellenzéki erőket. Szeptember elején vált ismertté, hogy a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács szeptember 4-i ülése elutasította a háborúból való kilépést, hasonló volt a Koronatanács döntése is.⁹³ Szeptember 9-én érkezett a hír, hogy Badoglio aláírta a feltétel nélküli fegyverletételről szóló egyezményt. Majd olyan hírek is érkeztek, hogy az angolok balkáni partraszállása rövid idő kérdése.⁹⁴ A Független Kisgazdapárt szeptember 10-én deklarációt adott ki, ebben összefoglalta a párt legfőbb politikai célkitűzéseit. A deklaráció lényegében

⁹¹ Bajcsy-hagyaték 28/8.

⁹² Bajcsy-hagyaték 28/9. Szombathelyi — bár határozottan a németek oldalán, a háború folytatása mellett foglalt állást — beszélgetése Bajcsyval mégis arra enged következtetni, hogy megingott a német győzelembe vetett reménye. Ő azonban nem látta járhatónak a Bajcsyék által javasolt utat. Szombathelyi — részleteiben ismerve és több alkalommal személyesen is meggyőződve a keleti front eseményeiről — a „keleti óriást” sokkal realitásabban ítélte meg, mint azok, akik az angol megszállásban reménykedtek. Szombathelyi szerint csak Hitler tudja távol tartani a szovjet hadsereget Magyarországtól, s annak a véleményének adott kifejezést, hogy Angliát megelőzi a Szovjetunió. A Bajcsy iránti bizalom jeléül a megheszélés végén Szombathelyi átadta Bajcsynak a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács ülésére készített emlékiratát. (Szombathelyi emlékiratát közli: *Nagybaczoni Nagy Vilmos: Végzetes esztendő 1938—1945*. Körmendy Kiadó 167—178. l.)

⁹³ Uo.

⁹⁴ Magyar Nemzet, 1943. szept. 15. „A Brindisi—Taranto—Bari háromszögben a szövetségesek légi hadereje előkészületeket tesz a Balkán elleni támadásra, német részről jelentős erősítések érkeztek a Balkánra.” Uo. szept. 22. Angol vélemény a — Balkánon való — partraszállási lehetőségről. Függetlenség, 1943. okt. 6. Lesz-e balkáni invázió? Budapesten az olaszországi események utáni polgári, kispolgári hangulatot jól jellemzi a szeptember hónapról keltezett rendőrségi jelentés. „Budapesten egyre nagyobb idegességgel figyelik a keleti front eseményeit is, mert napról napra fokozódik a félelem, hogy a Vörös Hadsereg hamarabb érkezik Kelet-Európába, mint az angolszászok. Elsősorban félnek attól, hogy az angolszászok éppen úgy, mint más alkalommal is túlságosan ragaszkodnak az előre kidolgozott haditervhez, amely talán nem vette figyelembe a Vörös Hadsereg erejét, vagy a német hadsereg elgyengülését, és ez azzal fenyeget, hogy összeomlik a keleti front és a bolsevisták elárasztják Közép-Európát.” (PI Archivum. BM. VII. res. 1943—4—1003.

ismételt állásfoglalás volt a Kállayhoz benyújtott memorandum mellett.⁹⁵ Szeptember 11-én együttes megbeszélésre ült össze az SzDP és a Független Kisgazdapárt vezetősége. Az ülésen közös nyilatkozatot fogadtak el és azt szeptember 12-én el is juttatták Kállayhoz. A nyilatkozat többek között hangoztatja: „Alulírott ellenzéki pártok képviselői azt a szilárd meggyőződésüket kívánják kifejezésre juttatni . . . , hogy Magyarország megmentésére a t. kormánynak immár sürgősen cselekednie kell. A mi ellenzéki pártjaink kezdetől fogva ellenezték ebbe a háborúba való beavatkozásunkat és minden egyes, amúgyis alkotmányellenesen történt hadbalépésünket, mint ahogy ellenezte ezt a magyar parasztság és munkásság túlnyomó része, tehát a nemzet zöme is. Úgy érezzük, hogy az utolsó pillanat érkezett el arra, hogy végzetes következmények megelőzésére semlegességünket visszanyertem és deklarálva, kivonuljunk ebből a háborúból, s ezzel egyben a kisebbik kockázatot vállalja Magyarország.”⁹⁶

Ezekben a napokban — szeptember 6-án Nagyváradon,⁹⁷ Kolozsvárott⁹⁸ és 12-én Miskolcon — tartotta⁹⁹ a Független Kisgazdapárt választmányi ülését. Ez a három választmányi ülés, valamint a fentebb említett közös deklaráció fordulatot hozhatott volna nemcsak a két párt, azaz a pártszövetség politikájában, hanem az ellenállási mozgalomban, az antifasiszta erők összefogásában is, ha ezt követően nem visszafelé, hanem előre lépnek. Mind a három választmányi ülés vezérszónoka Bajcsy-Zsilinszky Endre volt. Első eset, hogy nemcsak a parlament ülésén, a tömegek számára hozzáférhetetlen emlékiratokban, hanem nyilvánosság előtt is kimondta Bajcsy a Kisgazdapárt nevében, hogy ki kell vonulni a háborúból, amelyet a nemzet zömének érdekei ellenére visel az ország, s amelybe alkotmányellenesen léptünk be. Követelte, hogy az ország vezetői vonják le az olasz eseményekből adódó konzekvenciákat mind kül-, mind belpolitikai vonatkozásban. Hangoztatta, hogy haza kell hozni katonáinkat a keleti frontról, be kell szüntetni a Szovjetunióval való háborúskodást, s a jövőben a Szovjetunióval nem folytathatunk nemcsak ellenséges, de barátságtalan politikát sem. Önvédelmi politikát sürgetett mind a Kelet, mind a Nyugat felé. Miskolci beszédét ezekkel a szavakkal fejezte be: „Életünket és vérünket a szabad, demokratikus Magyarországiért!”¹⁰⁰ E szavak kétségtelen egyaránt irányultak a Kelet és a Nyugat ellen, de hiba volna nem látni, hogy az adott esetben elsősorban a hitleri Németország ellen irányultak.

Kétségtelen, hogy a két párt tevékenysége — e rövid másfél hónapban — jelentős előrelépést mutatott előző politikai tevékenységükhöz képest. Ennek okát mindenekelőtt a külső eseményekkel kell magyarázni, de komoly szerepet játszott benne mindkét pártban a baloldali erők határozottabb fellépése is. A Kisgazdapártban a polgári tagozat létrejött, valamint az agrártagozat felújítása (elnök Dobi István lett), a nagyválasztmány összehívása a baloldali erők

⁹⁵ Lásd: Ésti Kis Újság, 1943. szept. 11., Népszava, 1943. szept. 12., Magyar Nemzet 1943. szept. 12. A deklaráció tézisszerűen megtalálható a Bajcsy-hagyatékban is (28/34).

⁹⁶ PI Archivum. A XVII/1/1943/78. Lásd még Bajcsy-hagyaték 28/16.

⁹⁷ Népszava, 1943. szept. 8. A Kisgazdapárt erdélyi gyűlése.

⁹⁸ Magyar Nemzet, 1943. szept. 7. Megalakult a Kisgazdapárt kolozsvári tagozata.

⁹⁹ Magyar Nemzet, 1943. szept. 14. A felvidéki parasztság nagy politikai seregszemléje Miskolcon. 3 megye: Borsod, Abauj, Zemplén több mint száz községének képviselői jelentek meg a miskolci gyűlésen (A Mai Nap, 1943. szept. 14.).

¹⁰⁰ Bajcsy beszédeit szinte teljesen rekonstruálni lehet. Miskolci beszédét részletes rendőri jelentés tartalmazza. PI Archivum (A XXII/3/1943/1), főbb mondanivalóját közli a korabeli sajtó; s végül maga Bajcsy is Kállayhoz írott levelében (Bajcsy-hagyaték 28/91). Nagyváradról beszédéből a cenzúra által törölt részeket szintén megtalálhatjuk feljegyzései között (28/21).

határozottabb fellépésére adott lehetőséget a pártban. Ez a körülmény a jobboldali Nagy Ferencel, Varga Bélával szemben a következetesebb és a németekkel való szakításért sikraszálló Bajcsy-Zsilinszky Endrét tolta előtérbe. Peyeréket, akik a párt legalitása, valamint saját biztonságuk érdekében kevésbé lettek volna hajlandók egy olyan kiállásra, mint ez 1943 nyarán történt, magával ragadták az olaszországi események, a Kisgazdapárt és a kormány nyugatbarát szárnyának ebben az időben irántuk tanúsított, korábbinál is lojálisabb magatartása. Hozzájárult ehhez az is, hogy az SzDP vezetésén belül ismét erősödőben volt a baloldal.

A két párt szövetségének és közös fellépésének legsúlyosabb hibája azonban az volt, hogy csak a kormányra támaszkodva vélte megoldhatónak az általa elengedhetetlenül szükségesnek tartott lépéseket. Sem a memorandumok, sem a két párt együttműködéséről szóló források nem tartalmaznak még csak utalást sem arra, hogy mit kívántak cselekedni, ha a kormány, illetve a kormányzó nem teszi magáévá a két párt követelését, ha elzárkóznak a háborúból való kilépés elől. A két párt közös megállapodásai, de tevékenységük sem mutat olyan törekvést, amely akár politikailag, akár szervezetenként a kormánytól függetlenül is törekedett volna a kiugrás megvalósítására, vagy magát a kormányt kényszerítette volna komolyabb elhatározásra. A szicíliai partraszállás és az olasz kapituláció között eltelt két hónap — a kormánnyal folytatott tárgyalások — csupán olyan részeredményeket hoztak,¹⁰¹ amelyek inkább voltak alkalmasak a Kállay-kormány iránt további illúziók növelésére, mintsem a különbécé, a németekkel való szembefordulás végrehajtására. A Kállay-kormány nem akarta, az ellenzéki baloldali pártok pedig részben nem akarták, részben nem tudták kihasználni azt a kedvező alkalmat, amely 1943 nyarán Magyarország számára adódhatott volna, hogy szembeforduljon Hitlerrel még egy német megszállás esetén is.

1943 őszén az a politika, amely csak Kállayval együtt, a Kállay-koncepció alapján, s csak a Nyugatra támaszkodva kívánt kilépni, bármennyire is tartalmazott pozitív javaslatokat, egyre kevésbé bizonyult járható útnak. S az ehhez való göresös ragaszkodás súlyos gátja, és nem előmozdítója lett a kibonatkózásnak. Bajcsy-Zsilinszky világosan látta, hogy a kormány politikája mind végzetesebb, ezért bírálta azt miskolci beszédében. Kállayval szembefordulni azonban ő sem tud. Sőt néhány nappal később miskolci beszédének ellensúlyozására a kormány mellett tett nyilatkozatokat.¹⁰² A kormány ennek ellenére egyre ingerültebben figyelte Bajcsy és a köréje tömörült radikális erők tevékenységét.¹⁰³ A kormány németbarát szárnya Antal Istvánnal az élen és a szélsőjobboldal

¹⁰¹ Kállay többször megkísérelte, hogy kieszközölje Hitlerrel a keleti fronton levő csaknem 100 000 magyar katona hazahozatalát, de sikertelenül. Nem volt hajlandó csapatokat adni Balkánra megszálló feladattal. Magyarország légiterében szabadon átrepülhettek az angol bombázók (Korom Mihály: A fasizmus bukása. 1929. I.). 1943 szeptemberében elhatározták, hogy anyagilag kárpótolják a délvidéki raczia áldozatait (OL Minisztertanácsai jegyzőkönyv, 1943. szept. 14.). Később ismét perbe fogták a racziáért felelős vezetőket.

¹⁰² Bajcsy-Zsilinszky már miskolci beszédében is kifejtette, hogy csak a kormányzóval együtt képzel el minden, az ország sorsát meghatározó döntést (PI Archivum A, XXII/3/25/1843/1). Az Esti Kis Újságnak adott nyilatkozatában — okt. 5-én — pedig kiállt Kállay miniszterelnök mellett: „... bírálom, de elvi ellentéteken túl is nagyra értékelem ösztönös, erős magyarságát, magyarságában való rendíthetetlen, tiszta szándékát.” Kállayhoz írott személyes levelében is azt hangoztatja, hogy csak a kormány és az „ellenzék”, „csak a Te munkád és a mi munkánk eredményének együttese hozhat életmentést szegény árva magyar nemzetünknek” (Bajcsy-hagyaték 28/91).

¹⁰³ Kállay miniszterelnök magához rendelte Bajcsy és megróttá miskolci beszéde miatt (Bajcsy-hagyaték 28/91).

éppen Bajcsy-Zsilinszky miskolci beszédét használja fel arra, hogy újabb támadást indítson a pártszövetség ellen.¹⁰⁴ Maga a Kisgazdapárt vezetőségének többsége sem ért egyet Bajcsyval és ettől kezdve igyekezik Bajcsy-Zsilinszkyt és táborát távol tartani a nyílt politikai fellépésektől.¹⁰⁵

Már a szeptember 10-én napvilágot látott kisgazda-deklaráció, valamint a jobboldali szociáldemokraták e napokban tett nyilatkozatai arról tanúskodnak, hogy nem hajlandók tovább lépni a megkezdett úton, és abban az irányban igyekeznek csapást mérni, ahonnan a hitler-ellenes harchoz a legtöbb segítséget kaphatnak. A deklarációban a rend és törvényesség védelmének ürügyén léptek fel az olyan antifasiszta tömegmozgalom ellen, mint az 1943 szeptemberi diósgyőri tüntetés és a csepeli sztrájk. Nem lehet véletlennek és csak a szélsőjobboldalnak a belső rendet fenyegető „akciója ellen irányulónak” tekinteni a Kisgazdapártnak a „formai rend” és a „tisztá magyar jogrend” biztosítására és az ellene vétők legszigorúbb megtorlásáról szóló nyilatkozatát.¹⁰⁶ Jellemző, hogy az SzDP vezetősége szó szerint közölte a Népszavában a Kisgazdapárt deklarációjának a rend megbontásával kapcsolatban tett megállapításait, viszont a deklaráció többi részét csak kivonatban közölték.¹⁰⁷ A szociáldemokrata jobboldal elítélte mindenféle sztrájkot, tüntetést, mert ez csak a kormány helyzetét súlyosbítaná, a rend megbontását eredményezné.¹⁰⁸ A háború befejezésének meggyorsítása nem lehet kis államok, még kevésbé a belső baloldali ellenzék feladata, hanem a nagyhatalmaké. Az SzDP jobboldali vezetői „legfontosabb, legjelentősebb feladatnak” továbbra is „a jövő tudatos, tervszerű előkészítését” tartották.¹⁰⁹ Erőgyűjtés, tömegszervezés, politikai iskolázottság, öntudatra, érettségre nevelés, jobb- és balra való elrugaszkodástól mentes szociáldemokrata politika kell, hogy áthassa a szervezett munkásságot.¹¹⁰ Minden baloldali megmozdulást, vagy erre való törekvést „esztelen képzelgésnek”, „anarchikus kísérletnek” minősítettek.¹¹¹ Csak ez a politika ad magyarázatot arra, hogy a két párt vezetői a pártszövetséget — a polgári csoportok, pártok minél szélesebb körének bevonásával — miért csak jobbra kívánták bővíteni és miért zárkóztak el balra, a kommunistákkal, a radikális paraszti elemekkel, a Szabad Szó körével való

¹⁰⁴ Bajcsy-Zsilinszky 1943. okt. 14-i levele Antal Istvánhoz az őt (Bajcsyt) és a pártvezetőséget ért bírálatkal kapcsolatban (Bajcsy-hagyaték 28/70).

¹⁰⁵ A miskolci beszéd után Bajcsy egyetlen egy választmányi ülésen nem vehetett részt. Távol tartották őt a nyílt politikai megnyilatkozásoktól is. Később a Kisgazdapárt vezetősége úgy döntött, hogy a KGP-vel kapcsolatban álló írásait, parlamenti felszólalásait előzőleg a vezetőséggel jóvá kell hagyatnia (Bajcsy-hagyaték 28/112).

¹⁰⁶ Esti Kis Újság, 1943. szept. 10.

¹⁰⁷ Népszava, 1943. szept. 12.

¹⁰⁸ Millok Sándor az SzDP szeptember 14-i pártnapján elítélte a diósgyőri megmozdulást (PI Archivum AXXII/71/1943/6), óvta a pártot az ilyen fellépésektől, mert ez statáriális bíráskodást vonhat maga után. A már említett svéd szociáldemokrata újságíró részletesen leírja Peyernek 1500 szakszervezeti küldött előtt elmondott beszédét. Peyer többek között figyelmeztette a munkásokat, hogy végezzék el munkájukat és ne hagyják magukat se sztrájkra, se szabotázscselekményekre provokálni. Rámutatott arra, hogy a magyar ipari termelés oly csekély, hogy a háború eldöntése szempontjából jelentéktelen. Érthető, hogy a háborús fejlemények bizonyos idegességet teremtettek a tömegekben, de az idegességnek ne engedjenek, mert a másik oldalon módja van rá, hogy kemény eszközökkel visszaüssön. Peyer óva intette a munkásokat elhamarkodott lépésektől. „Bizonyos körökben örülnének, ha a munkásosztályban anarchisztikus irányzatok kerekednének felül, ez ürügyül szolgálna a német megszállásra...” (PI Archivum. Népszava szerkesztőség, 1943/2).

¹⁰⁹ Népszava, 1943. szept. 5. A jövő előkészítése.

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ Népszava, 1943. dec. 19. Peyer Károly: A szakszervezetek jövő feladatai.

bővítés elől.¹¹² Magát a párt szövetségét is nem a két párt tömegeinek szövetségeként, hanem csupán a pártok vezetőinek együttműködésaként fogták fel. A vezetők megtiltották, hogy a pártok helyi szervei között is együttműködés jöjjön létre, erre pedig a helyi baloldali vezetők részéről kísérletek történtek.¹¹³ Csak ez a politika magyarázza, miért érvényesülhetett egyre erőteljesebben a pártszövetségben belül a jobboldal befolyása, miért próbálkoztak később az „egyenrangú szövetkezők” azzal, hogy az SzDP-t háttérbe szorítsák, sőt a kisgazda-szociáldemokrata pártkoalíciót szétrobbantsák és egy polgári blokkot teremtsenek meg.

Ezek után nem véletlen, hogy a Békepárt, amely — mint láttuk — örömmel üdvözölte a két párt együttműködését, azt egy széles, szervezett nemzeti összefogás kiindulópontjának tekintette, 1943. szeptemberében már egyre nagyobb aggodalommal szemlélte a két párt tevékenységét és a Kállay-kormány iránt táplált veszélyes illúziókat. Követelte, hogy a baloldali pártok vegyék kezükbe a nemzet sorsának irányítását. 1943. nyarán a Békepárt sem zárkózott el annak gondolatától, hogy esetleg Kállayval együtt is lehetséges a kiugrás. De már akkor elvetette azt a politikát, amely csak a kormányra alapozza a kiválást a háborúból és elutasítja a tömegekre való támaszkodást. 1943. szeptemberében pedig világossá vált: Kállay nem képes a Hitlerrel való szakításra. Ezért a Békepárt Kállay megbuktatását követelte, és az összes hitler-ellenes erőkre támaszkodó nemzeti kormány létrehozását sürgette. A Békepárt követelései lényegében csak egy kérdésben, de a leglényegesebb kérdésben mentek túl a Bajcsy-memorandumában foglaltakon.¹¹⁴ A Békepárt a tömegekkel együtt, Bajcsyék a tömegek nélkül akarták a kiugrást megoldani. A Békepárt Központi Bizottsága is világosan látta, hogy a tömegek nagy része még nem érett meg arra, hogy többségében fellépjen a Hitlerrel való szakítás és különösen nem a Kállayval való szembefordulás mellett. Tudta azonban, hogy potenciálisan megvannak ennek a feltételei. S ha a pártok támogatni, serkenteni és nem leszerelni fogják a munkásosztályt, a dolgozó parasztságot és értelmiség körében kibontakozóban levő aktivitást, akkor egyre nagyobb tömegek vállalják a szembefordulást a Hitler oldalán viselt háborúval. Ha a tömegek békevágyát nem a kivárást, hanem az antifasiszta harc szolgálatába állítják, s ha valóban elsődleges a Hitler-ellenes politikusok számára a nemzet megmentése, akkor adottak a szakítás feltételei a németekkel.

A szövetségben helyet foglaló pártok jobboldali vezetői azonban — számukra kedvezőtlen külpolitikai helyzet alakulása, az angol—amerikai megszállás reményének szertefoszlása miatt — fokozatosan feladták azokat a törekvéseket, amelyek a pártszövetségben előremutatóak voltak. Nem voltak hajlandók továbbra sem „a vezetők szövetségét” a pártok tömegeinek szövetségévé vál-

¹¹² 1943. őszén éppen a Kisgazda és a Szociáldemokrata Párt politikája miatt a volt Márciusi Front vezetői egy, a Márciusi Fronthoz hasonló szervezet létrehozásán fáradoztak. A Békepárt tiltakozott e terv ellen, mert úgy vélte, ez megbontaná a baloldali egységes állásfoglalását. Helyette sürgette, hogy a Márciusi Front vezetői gyakoroljanak nyomást a pártszövetségre, kísérlejk meg a csatlakozást a szövetséghez és azon belül igyekezzenek nyomást gyakorolni a pártszövetség vezetőire (PI Archivum. Kállai Gyula megjegyzései Gergő Zoltán visszaemlékezéséhez).

¹¹³ PI Archivum. A hadifogságba került Hont Ferenc 1944. őszén írt jelentése Rákosi Mátyásnak a magyar kommunisták munkájáról.

¹¹⁴ Dokumentumok, 418—419. l. A Békepárt követelései: azonnali különbék, a magyar hadsereg megtisztítása a fasisztáktól, parlament összehívása, cenzúra eltörlése, politikai foglyok szabadon bocsátása, nemzetiségek jogainak biztosítása, a magyar szabadság belső ellenségeinek megsemmisítése.

toztatni, attól tartva, hogy ez radikális tömegmozgalmakhoz vezetne.¹¹⁵ Így a szövetség nem a Hitler-ellenes harc motorja, hanem egyre inkább a „belső rend” védelmezője, a Kállay-féle rendszermentő politika támasza lett és fokozatosan elvesztette azt a politikai szerepét, amelyet az olasz kiugrás után a magyar belpolitikában betöltött.

1943 végén azonban a nyugatbarát nagytőkés, nagybirtokos csoportok még ezt a pártszövetséget is túl veszélyesnek tartották a jövőre nézve. Arra törekedtek, hogy céljaikat még a pártszövetségnél is jobban kifejező, érdekeiket biztonságban védelmező Hitler-ellenes, de egyúttal a szó valódi értelmében vett rendszermentő tömörülést hozzanak létre a Kisgazdapárt bevonásával. A Bethlen István és Rassay Károly körül tömörülteknek ez a terve meleg támogatásra talált a Kisgazdapárt jobboldali vezetőinek egy részénél, mindenekelőtt Nagy Ferencnél és Varga Bélánál. A tervet az SzDP háta mögött és a nyilvánosság teljes kizárásával akarták végrehajtani. Tisztában voltak ugyanis azzal, hogy ez az SzDP-ben és — ha nyilvánosságra kerül — a tömegek körében is ellenállást vált ki.

Miért nem felelt meg e csoportoknak a pártszövetség, miért nem voltak hajlandók a pártszövetséghez csatlakozni, holott — mint láttuk — a pártszövetség vezetői mindent elkövettek, hogy csatlakozásra bírják őket?!

1943 végén az antifasiszta koalíció külügyminisztereinek moszkvai majd kormányfőinek teheráni tanácskozása után az uralkodó osztályok nyugatbarát körei, főleg annak prominens képviselői: Bethlen István, Sigray Antal, Rassay Károly és mások előtt egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a háború után a Kállay-kabinet még a nyugati hatalmak számára is elfogadhatatlan lesz. Ugyanakkor azt is tapasztalták, hogy a Nyugaton egyre nagyobb az érdeklődés a két párt szövetsége és annak vezetői iránt. Bethlenék Kállay mellett, azaz az államhatalom birtokában, a rendszerre nézve veszélytelennek tartották a pártszövetséget, ezért létrejöttét nem elleneztek.¹¹⁶ Arról azonban hallani sem akartak, hogy ez a pártszövetség váljék a jövő államhatalmának alapjává. Még egy ilyen jobboldali vezetés alatt álló pártszövetséget is alkalmatlannak tartottak arra, hogy az uralkodó osztályok többsége számára elfogadható keretek között oldja meg a háború után feltétlen szükséges reformokat. Ezért 1943 végén a fenti csoportok hozzákezdtek egy olyan politikai tömörülés létrehozásához, amely a két párt szövetségét megbontva nyugatbarát burzsoá pártokból, illetve pártonkívüli politikusokból és a kisgazdapártból egy polgári blokkot hozna létre.

1943 végén, illetve 1944 elején elkészítették a polgári blokk programtervezetét. A „Pro memória a Demokratikus Polgári Szövetség megalakulásáról” szülő programtervezet előljáróban megállapította, hogy szükségessé vált azon polgári erők tömörülése és felkészülése, amelyek „az elmúlt évek kormányzati politikájától távol állottak”. A Demokratikus Polgári Szövetség fő feladatát az alakuló okmány a következőkben rögzítette: „Az első világháború végén a politikai pártok gyengesége, felkészületlensége és hatalmi versengése tette lehetővé a kormányzati tapasztalatokkal nem rendelkező proletariátus uralomra jutását. E nemzeti szerencsétlenség megismétlődésének elhárítása kötelességévé teszi

¹¹⁵ *Pintér István*: A Kállay-kormány „hintapolitikája” és az antifasiszta ellenállási mozgalom. 489–491. l.

¹¹⁶ Egyedül Rassay Károly tiltakozott a pártszövetség ellen és azzal vádolta a Kisgazdapárt vezetőit, hogy lépésük utat nyit az 1918-as események megismétlődéséhez (PI Archivum, Rassay Károly emlékirata).

minden a közelmúlt eseményeiért felelősséggel nem terhelt polgári politikai párt-nak és pártokban el nem helyezkedett politikusoknak, hogy személyi és párt-szempontokat az alapvető nagy elvekben megegyezve megkíséreljék egy egységes polgári front megteremtését.”¹¹⁷

Az alakuló dokumentum 10 pontban rögzítette a polgári szövetség alap-elveit. Néhány pontja általánosságban mozgó, demokratikus követeléseket tartalmazott. A programpontok többsége azonban reakciós, lényegében a rendszer változatlan átmentésére szolgáló megállapításokat foglalt magában. Így pl. a 2. pont megállapítja: nemzetközileg kedvező helyzetben „a törvényes magyar királyság megfelelő időpontban való megvalósítása”. Az 5. pont kimondja a magántulajdon sérthetetlenségét. Elveti a földreformot, és elegendőnek tartja az eddig már életbe léptetett, illetve megígért birtokpolitikai intézkedéseket. Bárminemű kisajátítást csak a legindokoltabb közérdek címén, teljes kártalanítás ellenében tart megvalósíthatónak. A 7—8. pont követeli a magángazdaságokba való állami beavatkozás gyengítését. S végül az egyik pont lehetetlenné kívánja tenni, hogy az „új rendben” a kommunista párt legalitáshoz jusson. E pont kimondja: „Nem engedhető meg olyan politikai mozgalom, amely pontokban lefektetett és a jelenleg is érvényben levő büntető törvényekkel védett alapelveket tagadja.”¹¹⁸ A programtervezet elkészülte után megindultak a tárgyalások is, amelyek — kezdetben úgy látszott — teljes sikert hoznak.

Már a programtervezet, s méginkább a tárgyalások világossá tették, hogy a polgári blokk hívei nem hajlandók ebbe a tömörülésbe a szociáldemokrata pártot bevonni, és a pártszövetség létjogosultságát sem hajlandók elismerni. Csupán arra hajlandók, hogy a szociáldemokrata párt a blokkon kívül maradvá, a „blokkal való külön megegyezés alapján” támogassa ezt a „nemzeti egységet”. A Kisgazdapárt a polgári blokk megalakításának problémájával foglalkozó értekezlete hozzájárult ahhoz, hogy a pártvezetőség tárgyalásokat kezdjen a polgári blokkhoz való csatlakozás ügyében. De kifogásolta, hogy az SzDP-t a blokkból kizárják.¹¹⁹ A polgári blokk létrehozásának tárgyalásaira kiküldött kisgazda vezetők, Nagy Ferenc és Varga Béla megszegve a pártértekezlet utasításait, lényegében elfogadták a Bethlen—Rassay-féle javaslatot. Hajlandók voltak a két párt szövetségét felbontani és a Demokratikus Polgári Szövetséghez csatlakozni, azt aláírásukkal is szentesíteni.¹²⁰ A Kisgazdapárt tagsága, sőt vezetőinek egy része sem tudott a megállapodásról, mert a sajtóban, nagygyűléseiken továbbra is a szociáldemokrata és kisgazda együttműködésről szónokoltak.

Végül is a szociáldemokrata baloldal tudomására jutott a polgári blokk létrejötte és a Kisgazdapárt csatlakozása.¹²¹ Az SzDP vezetősége a baloldali elvtársak nyomására azonnal tiltakozott a Kisgazdapárt vezetőségénél. Az SzDP vezetősége kijelentette, ha Tildyék befejezettnek tekintik a Kisgazdapárt csatlakozását és a pártszövetség felbontását, azonnal nyitvánosságra hozza a Kisgazdapártnak ezt a reakciós lépését és a munkás- és paraszttömegeket, haladó értelmiségieket mozgósítani fogja ellene.¹²² Megmozdult Nagy Ferencék terve

¹¹⁷ Bajcsy-hagyaték 28/37.

¹¹⁸ Bajcsy-hagyaték 28/37.

¹¹⁹ Uo.

¹²⁰ Bajcsy-hagyaték 28/112.

¹²¹ Szakasits Árpád szóbeli közlése és Bajcsy-hagyaték 28/112.

¹²² Uo.

ellen a Kisgazdapárt balszárnya, a polgári tagozat,¹²³ és Bajcsy-Zsilinszky is.¹²⁴ 1944. február 25-én összeült a kisgazda pártértekezlet, amely elé Bajcsy-Zsilinszky Endre határozati javaslatot terjesztett be. A határozati javaslat elítélte a polgári blokkhoz való elvtelen csatlakozást és követelte, hogy a pártértekezlet mondja ki, „egyfelől semmi olyan további pártcsoportosulásba nem megy bele, amely az SzDP-vel való kisgazdapárti együtttest megzavarná, vagy lazítaná, amelyhez az SzDP nem adná meg eleve a maga beleegyezését, másfelől komoly aggályai ellenére sem kívánja megszakítani a tárgyalásokat a polgári blokk elgondolói-val...”.¹²⁵ De Bajcsy azt javasolta, hogy a további tárgyalásokon Nagy Ferenc és Varga Béla helyett Tildy Zoltán vegyen részt.¹²⁶ A pártértekezletről nem áll rendelkezésünkre eredeti forrásanyag, csupán Bajcsy február 26-án Tildyhez intézett levele. A levélből kiderül, hogy Nagy Ferencéknek a pártvezetőségen belül számottevő támogatóik voltak, s korántsem marasztalták el őket annyira, mint ezt Bajcsy-Zsilinszky, a polgári tagozat tagjai és a szociáldemokraták elvárták volna. A pártértekezlet — figyelembe véve a szociáldemokraták fellépését és a Kisgazdapárt balszárnyának heves tiltakozását — elodázta a döntést.¹²⁷ Rassayék ezután a kulisszák mögött Bajcsy-Zsilinszky Endre és Tildy Zoltán ellen fokozták támadásukat és a polgári blokkhoz való csatlakozás utolsó dátumát — ultimátumszerűen — március 20-ában állapították meg.¹²⁸

A Hitler-ellenes erők táborán belül ez az összeesapás még a jobboldali szociáldemokraták szemét is felnyitotta és a már alig funkcionáló pártszövetség megszilárdítását sürgették. Jelentősen megerősödött az események hatására mindkét pártban a baloldal is, amely épp a polgári blokk szervezkedése kapcsán ismerte fel, hogy sokkal határozottabb, szükség esetén pártjaik jobboldalával is szembe forduló politikát kell folytatni. Mindkét pártban a baloldallal ez a megerősödése és közös fellépése a jobboldallal szemben fontos szerepet játszott később a baloldali Hitler-ellenes erők — kommunistákat is magában foglaló — egységfrontjának megteremtésében.

A polgári blokk létrehozásán „fáradozók” és a pártszövetségért síkraszállók utolsó összeesapása azonban elmaradt. Az 1944. március 19-én bekövetkezett német megszállás elsöpörte mind a két tömörülés fő képviselőit. Bebizonyosodott, hogy a pártszövetség — amelyet az olaszországi események és a tömegek nyomása hozott létre a háborúból való kiugrás feltételeinek megteremtésére — a Kállay-féle rendszermentő politika függvényévé válva, képtelen volt a feladatára. Bebizonyosodott az is, hogy a németellenes nagytőke még ezt, a fennálló rendszer érdekeit messzemenően figyelembe vevő szervezkedést sem hajlandó határozottan támogatni. Bebizonyosodott, hogy a tömegekre való támaszkodás, a kommunistákkal való együttműködés nélkül nincs eredményes Hitler-ellenes ellenállás. A német megszállás után az illegalitásba szorított két párt — SzDP és FKGP — baloldali képviselői megértették ezt a drága áron szerzett tanulságot és az 1944 májusában létrejött Magyar Frontban hasznosították is.

¹²³ Barcs Sándor szóbeli közlése.

¹²⁴ Bajcsy-hagyaték 28/37.

¹²⁵ Uo.

¹²⁶ Uo.

¹²⁷ Bajcsy-hagyaték 28/112.

¹²⁸ PI Archivum. Rassay Károly emlékiratai.

И. ПИНТЕР:

СОЗДАННЫЙ ОСЕНЬЮ 1943 Г. СОЮЗ МЕЛКИХ ХОЗЯЕВ И СОЦИАЛДЕМОКРАТОВ**Резюме**

Успехи, достигаемые летом 1943 г. советской армией на восточном фронте, потом десант западных держав в Сицилии и капитуляция Италии дали опять толчок к действию спасающей режим политике правительства Каллаи. Начались новые переговоры между посланными в нейтральные страны венгерскими дипломатами и доверенными западных коалиционных держав. Каллаи отказался от переговоров с Советским Союзом. Правительство не приняло никаких внутриполитических мер в интересах того, чтобы подготовить выход из войны.

Под влиянием вышеупомянутых событий оживилась и внутриполитическая жизнь. Ускорило сближение двух самых больших левых партий — Социалдемократической Партии и Партии мелких хозяев. Они в коллективном письме потребовали от правительства выхода из войны. 31 июля 1943 г. Партия мелких хозяев в пространном меморандуме изложила перед правительством возможности развертывания. В меморандуме потребовали отрыва от немцев даже и в том случае, если бы он влек за собой оккупацию страны немцами. После этого создался союз двух партий, который с большой радостью приветствовали левые силы страны — среди них коммунисты — и считали его такой исходной точкой, которая может стать базой широкого антигитлеровского национального соединения. Каллаи согласен был начать переговоры с руководителями этих партий, но отказался взять на себя ответственность за отрыв от немцев.

Под воздействием нарастающего массового движения усиливалось и внутри вышеуказанных партий влияние правого направления, которое, так как Каллаи, отказалось предпринять шаг, угрожающий и эвентуальной германской оккупацией, вместо него предпочитало ожидание, ждало появления западных держав у границ страны. Оно не было намерено опираться на массы, даже выступало против массовых движений. Правые руководители партийной конфедерации могли представить себе выход только вместе с правительством, решения без правительства и не искали. Даже Эндре Байчи-Жилински, один из требующих отрыва от немцев, не мог представить себе выход без Каллаи, потому что это — по его мнению — привело бы к анархии, к революции. А коммунисты, левое направление не могли производить такого давления на правых руководителей партийной конфедерации, чтобы они решились на самостоятельный путь, на самостоятельный политический шаг вместо поддержки политики правительства Каллаи.

В конце 1943 г., в начале 1944 г. установился Буржуазный Блок, целью которого явилось также спасение режима, кроме этого уничтожение партийной конфедерации, вытеснение Социалдемократической партии из послевоенной власти. Буржуазный Блок обострил разногласия внутри партийной конфедерации, потому что некоторые руководители Партии мелких хозяев были готовы оставить последнюю и присоединиться к Блоку. Это событие родило какое-нибудь колебание в партийной конфедерации, но дело доходило до развертывания лишь после немецкой оккупацией страны.

I. PINTÉR

**L'ALLIANCE DES PETITS PROPRIÉTAIRES ET DES SOCIAL-DEMOCRATES
A L'AUTOMNE 1943****Résumé**

Le succès qu'enregistra sur le front de l'Est l'armée rouge en 1943, le débarquement en Sicile des puissances occidentales et la capitulation de l'Italie furent autant d'événements finissant par mettre en mouvement la politique du gouvernement Kállay résolu de maintenir le régime. Des négociations s'engagèrent de nouveau entre les diplomates hongrois envoyés aux pays neutres et les représentants des puissances alliées d'Ouest. Kállay se refusa à entamer des tractations avec L'Union Soviétique. Sur le plan de la politique intérieure le gouvernement n'eut pas recours à des mesures appelées à préparer la sortie de la guerre.

Sous l'effet des événements susindiqués la vie politique se ranima elle aussi. Un rapprochement plus accéléré devint observable entre les deux plus importants partis de la gauche: le parti social-démocrate et celui des petits propriétaires. Dans une lettre rédigée en commun ils exigèrent au gouvernement de sortir de la guerre. Dans un ample mémorandum daté du 31 juillet 1943

le parti des petits propriétaires venait d'exposer au gouvernement les moyens du dénouement. Le memorandum réclamait la rupture avec les Allemands et cela même au cas où ceci entraînerait l'occupation allemande du pays. Successivement à ce fait l'alliance des deux partis eut lieu, alliance que les forces de la gauche, dont les communistes, accueillirent avec satisfaction la considérant comme un point de départ capable de constituer les fondements d'une union nationale élargie anti-hitlérienne. Kállay se montrait enclin à engager des pourparlers avec les chefs des partis, mais se refusa à prendre la responsabilité d'une rupture avec les Allemands.

Sous l'effet du mouvement toujours croissant des masses l'influence de la tendance de droite se renforça successivement au sein des partis, lesquels, semblablement à Kállay, ne se montrèrent pas disposés à prendre des mesures menaçant de l'occupation allemande du pays; ils se résignèrent à l'attentisme tout en comptant sur la parution des puissances occidentales aux frontières du pays. Il refusèrent l'appui des masses, voire agirent à l'encontre de celles-ci. Les chefs droitistes de l'alliance de parti entendaient réaliser la sortie de la guerre avec l'assentiment du gouvernement et se gardaient de rechercher les moyens d'une solution réalisée à l'insu de celui-ci. Étant l'un d'entre ceux qui insistaient avec le plus d'énergie sur la rupture avec les Allemands, Endre Bajcsy-Zsilinszky, lui non plus, ne savait imaginer la sortie sans l'accord de Kállay car il était d'avis qu'une pareille mesure mènerait à l'anarchie et à la révolution. Les communistes, eux, et l'aile gauche ne se révélaient pas assez forts pour exercer une pression sur les chefs de la droite de l'alliance en vue de leur faire abandonner une politique appuyant le gouvernement Kállay et de se résoudre à s'engager dans la voie d'une politique autonome.

Fin 1943 et au début de 1944 on assista à la création du Bloc des Partis bourgeois qui se proposa de maintenir le régime, de désagréger l'alliance de parti et d'écarter le parti social-démocrate du pouvoir politique à instaurer après l'achèvement des hostilités. Le Bloc finit par exacerber les antagonismes au sein de l'alliance, étant donné que quelques dirigeants du parti des petits propriétaires se montrèrent disposés à la quitter et à se rallier au Bloc. Cet événement provoqua un certain déplacement à gauche à l'intérieur de l'alliance de parti, processus qui ne toucha à sa fin qu'après l'occupation allemande du pays.

MÁRKUS LÁSZLÓ

A Horthy-rendszer uralkodó elitjének jellegéről

I. AZ URALKODÓ ELIT PROBLEMATIKÁJA

A marxista történetírás a legújabbkort illetően kevés figyelmet szentelt az uralkodó osztályok és az uralkodó elit kapcsolatának olyan megközelítésére, amit Marx a maga idejében a konkrét történeti anyagon elvégzett. A marxista osztályharc-teória nem csak nem zárja ki, hanem egyenesen megköveteli az alapvető ellentmondásokon, tehát a szembenálló osztályok harcán belüli társadalmi mozgások tendenciáinak kutatását, a történeti valóság maximális megközelítése csak ily módon, ezzel a teljes marxista módszerrel lehetséges.

Az elitalkulációnak az osztályharcok talaján végbemenő bemutatásával a Horthy-korszak történetét kutató történészek is adósak. Az eredmények, amelyek a korszak gazdaságtörténetének és részben külpolitikájának feltárásában jelentősek, még fokozottabban sürgetik a korszak politikai történetének árnyalt kimunkálását. A magyar marxista történetírásnak az a törekvése, amely a Horthy-korszak alapvető társadalmi ellentmondását hangsúlyozta a politikai történet ábrázolása során, kétségtelenül elsődleges követelmény volt, hiszen ez jelentette a „fő csapás” irányát a polgári történelemszemlélet elleni szükségszerű harcban. Csaknem két évtizeden keresztül ennek az alapvető ellentmondásnak, az uralkodó és kiszármányolt osztályok kibékíthetetlen harcának a kizárólagossága állott a történeti kutatás és ábrázolás középpontjában, és ez a felfogás és módszer — a dolgok logikája folytán — idővel elhalványította, színtelenné tette a történeti folyamat sokrétűségét, sematizálta az ellenforradalmi rendszer társadalmi-politikai mozgásáról rajzolt képet. Az a történeti koncepció, amely szerint „az 1918—19-es forradalmak bukásával Magyarországon a régi uralkodó osztályok kerültek újra hatalomra”,¹ helyesen jelölte meg a történeti kutatás fő irányát, és megfogalmazásának időpontjában — mint utaltunk rá — a marxista elvi-ideológiai álláspont rögzítését jelentette, de a korszak konkrét történeti elemzésének, a részletkutatásoknak a fényében kiegészítésre és korrekcióra szorul. Az uralkodó osztályok megjelölés, amely történetírásunkban csaknem kizárólag mint nagytőkés-nagybirtokos osztályok definíció szerepelt, a társadalmi rétegződés és különösen az uralkodó elit vizsgálatának szempontjából leegyszerűsített. A teljes történeti valóság megközelítése az eddig tisztázatlan problémák megoldását, további részletkutatásokat igényel.

Az ellenforradalmi rendszer uralkodó osztályai és a hatalmat birtokló csoportok kapcsolatairól, az uralkodó elit kialakulásáról konkrét formában is található azonban utalás közvetlenül a felszabadulás utáni marxista történetírásunkban. A magyar munkásmozgalom Horthy-korszakbeli történetének fő vonalait tárgyaló, a mozgalomban benne élő történész már 1946-ban felvillan

¹ *Andics Erzsébet*: Ellenforradalom és bethleni konszolidáció. Bpest. 1948.² 5. 1.

totta az uralkodó elit problematikáját, még hozzá a szélső ellentétek végső összefüggéseire utalva. „Ha valaki egykor részletesen megírja a földalatti Magyarország történetét — hangzik idevonatkozó megjegyzése —, annak azt két vonalon kell vezetnie. Az egyik az alapszervezetében titkos, részben földalatti, kommunista mozgalom történetét kell dokumentálnia, a másikon azonban a nem kevésbé titkos államvezető klikk történetében és akcióiban, melyeknek csak halvány visszfénye volt az, ami az ország lakosságának mint politika, mint régi értelemben vett kormányok, láthatóan prezentálták magukat.” Itt történik először említés történeti irodalmunkban az Etelközi Szövetségről, amely „az ellenforradalom első éveiben szuverénül intézte az ország sorsát”.² Az EKSz ezután hosszú ideig csak mint újságírók által tálat szenzáció került tárgyalásra a nyilvánosság előtt, történetírásunk mellőzte mindaddig, míg a Prónay-napló dokumentálhatóan is igazolta e korábbi állítást.

A Történelmi Szemle „fasizmus” száma kísérte meg első ízben az ellenforradalmi rendszer társadalmi mozgásának eddig feltáratlan erővonalait megközelíteni. Ránki György tanulmánya már az eddigi „uralkodó osztályok” megjelölés kibővítésére és pontosabb meghatározására törekszik, és az uralkodó elit problematikájának, az 1919 utáni új helyzetnek egyik sarkkérdését fogalmazza meg, amikor megállapítja a következőket: „Igaz, hogy az 1919 őszén előtérbe kerülő dszentri-katonatiszti réteg a tőkés-nagybirtokos rendszert akarta visszaállítani, azonban — és ennek hangsúlyozása rendkívül fontos — nem úgy, ahogyan az a Tanácsköztársaság előtt fennállott. Vissza akarta állítani az osztályuralmat, de bizonyos mértékig új hatalmi csoportosulást kívántak teremteni ebben az osztályuralomban. Mindenekelőtt azáltal, hogy az osztályuralom hasznából nagyobb mértékben részesedjék...”³ A fasiszta tömegmozgalom problematikáját — amely a társadalmi mozgás irányát és ütemét érinti — Lackó Miklós vizsgálta új kutatások alapján — új eredményekkel. Tematikájában és feldolgozási módszerében ezt az irányt követte Kónya Sándor disszertációja az első Gömbös-kormányról és Sipos Péter tanulmánya az Imrédy-párt megalakulásáról. Ezeknek a kezdeményező lépéseknek — véleményem szerint — a legnagyobb jelentősége az, hogy a Horthy-korszak társadalmi és politikai történetének kutatásában új irányt és új feladatokat jelöltek ki. Az ellenforradalmi rendszer uralkodó elitjének a problematikája is részét képezi az előttünk álló feladatoknak, és dolgozatom céljául éppen ezért nem tűzhettem a megoldást, hanem csupán a problematika egészén belül néhány — véleményem szerint a témát érintő — fő kérdés exponálását.

Mielőtt a Horthy-korszak uralkodó elitjének konkrét problémáit vizsgálnám, utalnom kell az egyetemes összefüggésekre, az újkor és a legújabbkor társadalmi fejlődésének ama fő vonalára, ami általában meghatározza az uralkodó elitek jellegét. Ez a fő vonal az európai és amerikai társadalmi fejlődés azonoságának, illetve sajátosságainak összevetéséből húzható meg. Hangsúlyozottan ezúttal csak az európai és amerikai társadalmi fejlődés és az uralkodó elit össze-

² *Agárdi Ferenc*: A földalatti Magyarország. Századok és tanulságok. Bpest. 1946. 370. és köv. l. Erről még a következőket írja: „A Friedrich István-féle ellenforradalmi puccsrezsimek csakhamar »lelépni« kellett a »szegediek« honfoglalása elől. Annak az Etelközi Szövetség titkos társaságnak a kezébe került a hatalom, amely Szegeden előbb, mint A.B.C. (Anti Bolsevik Comité), majd kifelé mint Kettőskereszt Vérszövetség szerepelt...”

³ *Ránki György*: Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisáról. — Történelmi Szemle, 1962. 3–4. sz. 355. l.

függéseire kívánok utalni, miután az ázsiai és afrikai társadalmi fejlődés és az ottani uralkodó elit összefüggéseivel nem foglalkozhatom.

Az európai és amerikai újkori és legújabbkori uralkodó elitek azonos vonást mutatnak kialakulásuk általános jellegét tekintve: A kapitalista rendszer gazdasági és politikai pozícióit foglalják el és igyekeznek megtartani. Tevékenységük iránya is azonos — Molnár Erik gondolatát idézve — az uralkodó osztályok mint társadalmi osztály — s nem mint egyének — reprodukciójának biztosítása. Ezzel azonban le is zárult az azonosság, amely az európai és amerikai uralkodó eliteket jellemzi. A különbözőségeket ezen az alapvető kereten belül az uralkodó elitek kialakulása, eredete, hatalomra jutásuk körülményei és hatalmi pozíciójuk időtartama szabja meg.

A sajátosságokat tekintve úgy vélem, a kialakult uralkodó eliteknek több fő kategóriája jelölhető ki: így az észak-amerikai, nyugat-európai, továbbá középkelet-európai kategóriák. Az észak-amerikai uralkodó elit jellegzetességeit Mills könyve részletesen elemzi, ezért csak arra az alapvető sajátosságra akarok rámutatni, ami elsősorban meghatározza a különbözőségeket. Az észak-amerikai uralkodó elit eredetének egyik meghatározója az a körülmény, hogy a társadalmi fejlődés ott nem hozott létre feudális viszonyokat. A kapitalista, új uralkodó elit nem a feudális uralkodó elitel szemben lépett fel, az nem gyakorolt rá közvetlen hatást, sem társadalmi összetételében, sem politikai céljaiban, sem ideológiájában stb., csak indirekt módon az angol és francia gyarmatosítók, illetve vallási nézeteken keresztül.

A nyugat-európai társadalmi fejlődés talaján kialakult uralkodó elit alapvető sajátosságát az a harci folyamat határozza meg, amelynek során a feudális viszonyok gazdasági és politikai téren egyaránt felszámolásra kerültek. Egy vagy több generációs harcban a kapitalista rendszer új uralkodó elitje legyőzte és likvidálta a feudális elitet. Az új uralkodó elit tudatát tehát a harc és a győzelem alapozta meg, amelyben a feltételeket a győztes pozíciójából korlátlanul diktálta, kompromisszumai zömmel önkéntesek, formái jellegűek voltak.

Más gazdasági és társadalmi viszonyok között került sor Közép- és Kelet-Európában a feudalizmus és kapitalizmus harcára. A polgári fejlődés üteme és iránya az előbbbitől eltérő görbét mutat, a termelési viszonyok itt feudális örökséggel terhesen kerültek ki a régi és az új harcából, ennek a sajátos társadalmi struktúrának a vetületét tükrözte a közép- és kelet-európai országok politikai fejlődése (s ezen belül is több árnyalati eltérés található), illetve azok „jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai formái”. A kapitalista és feudális erők összeecsapása — amint Lukács György megállapította — „állandó kompromisszumban a feudális maradványokkal” ment végbe, harcban „azokkal az osztályokkal, amelyek gazdaságilag és ideológiailag ezeket a maradványokat képviselték”. A polgári demokratikus forradalmaknak a nyugat-európaiktól eltérő jellege olyan helyzetet teremtett, amely gátolta a forradalmak radikális keresztülvitelét. Ennek a körülménynek — a tárgyalt kérdés szempontjából — egyik legfontosabb sajátossága, hogy „sokszorososan elmosódik az éles ellentét a feudális maradványok (a monarchia és apparátusa, nemesség) és a polgárság között”⁴ különösen a nemzeti kérdés tekintetében, amelynek megoldása — ha nem is azonos hangsúllyal és kiterjedésben — mindegyiknek érdeke és amely előtérbe került a szociális kérdés rovására. A Közép- és Kelet-Európában végbemenő elitalakulás

⁴ Lukács György: Az ész trónfosztása. Bpest. 1965.³ 33. l.

folyamatában a nemzeti és szociális kategóriáknak ez a szétválasztódása, illetve szembe kerülése lassítja magát a tőkés fejlődést is, amely ellen nemcsak balról, de jobbról is támadás folyik, s e hárce egyik sajátos közép- és kelet-európai ideológiai terméke az antiszemitizmus, amely a tudati tényezők között a legjelentősebbek közé tartozik.⁵

II. A HORTHY-KORSZAK URALKODÓ OSZTÁLYAI ÉS AZ URALKODÓ ELIT

A Horthy-korszak uralkodó elitje is a közép- és kelet-európai társadalmi fejlődés talaján jött létre, arculatát annak sajátosságai formálták. A speciális történelmi helyzet: a világháború elvesztése és a forradalmak leverése, a kapitalista restauráció napirendre tűzése határozta meg kialakulásának körülményeit. A magyar proletárforradalmat külső erők, az antant nevében fellépő nacionalista és sovinszta román burzsoá-ellenforradalmi hadsereg verte le, a restaurációt pedig a régi magyar uralkodó osztályok és az érdekeiket szolgáló volt állami bürokrácia felső és középső rétege vitte végbe. A kialakult új rezsim politikai formája — és itt a már publikált álláspontomat idézem — az 1919–21-ben létrehozott „ellenforradalmi diktatúra volt, amelyben három fő irányzat kötött egymással szövetséget és ennek során kompromisszumot. Az ellenforradalom vezető politikai erejét a szegedi fehérterrorista különítményesek, a katonatiszti és dzsentri vagy dzsentroid közalkalmazotti csoportjainak nyílt, parlament nélküli diktatúrát követelő köréi jelentették. E csoport operatív vezetője az EKSz alapítója, Gömbös Gyula, vezére pedig — elsősorban — Horthy Miklós volt. Az egyházi és világi nagybirtok ellenforradalmi érdekeitől vezetettve működött együtt a középrétegek felső kategóriája nevében fellépő Gömbösekkel, s e nagybirtok vezető politikusi pozícióját elfoglaló Bethlen István, megszerezve a finánc-tőke köreinek támogatását, létrehozta azt a kormányzati rendszert,”⁶ amely lényegében az egész Horthy-korszakot jellemezte.

A történeti kutatás jelenlegi helyzetében ezt a koncepciót tekintem kiinduló pontnak, midőn a korszak uralkodó elitjét közelebbi vizsgálat tárgyává

⁵ Találóaan állapítja meg ezzel kapcsolatban 1890-ben Engels a következőket: „Az antiszemitizmus az elmaradott kultúra ismertető jegye, és ezért is csak Poroszországban és Ausztriában, illetve Oroszországban lelhető fel. Ha itt Angliában vagy Amerikában antiszemitizmust óhajtanának üzni, egyszerűen nevetségessé válnának. Akik Poroszországban antiszemitizmusba ügyködnek, azok a kismesek, a junkerek, akik tízezer márkát vesznek be és húszszet adnak ki. Poroszországban és Ausztriában a nagytőkés konkurrencia miatt tönkrement kispolgár, céhes kézműves és szatócs, aki ehhez a kórust alkotja és együtt kiabál. Ha azonban a tőke megsemmisíti a társadalom ezen osztályait, amelyek keresztül-kasul reakciósak, akkor azt teszi, ami kötelessége és jó ügyet szolgál, egyre megy, hogy szemita vagy árja, körülmetélt vagy megkeresztelt, segíti az elmaradott poroszokat és osztrákokat előrejutni, hogy végre korszerű álláspontra jussanak...” A jobboldalról támasztott tőkeellenes kritika középpontjába így kerül az antiszemitizmus, és ez csak ott lehetséges, ahol a tőke még túlságosan gyenge, hogy a teljes nemzeti termelést hatalmába kerítse, s így ténykedésének fő színtere az értéktőzsde, ahol tehát a termelés még a parasztok, földesurak, kézművesek és hasonló, a középkorból ránkmaradt kategóriák kezén van — csak ott elsődlegesen zsidó a tőke, és csak ott van antiszemitizmus.” Az antiszemitizmus tőkeellenes szölamaival együtt — és ez a középkor-európai uralkodó elit társadalmi összetételének és alakulásának vizsgálatánál perdöntő körülmény — „nem más, mint középkori, hanyatló társadalmi rétegek reakciója a modern társadalommal szemben, amely lényegében tőkésből és bérmunkásokból áll. Így csak reakciós célokat szolgál látszólag szocialista köpeny alatt; a feudális szocializmus egy változata, és ezzel nekünk nem lehet semmi dolgunk” szövezi le a századvégi szociáldemokrácia azóta is helytálló álláspontját. — Engels: Az antiszemitizmusról. Arbeiterzeitung, 1890. máj. 9.

⁶ Márkus László: A bethleni kormányzati rendszer bukása. Századok, 1964. 3. sz. 386. l.

kívánom tenni. Ugyanakkor bizonyos vagyok benne, hogy a további kutatások újabb árnyalatok és a finomítás lehetőségeit eredményezik majd. Mégis — akár a további kutatások iránya, de akár az idézett koncepció módosítása érdekében — megkísérlem felvázolni az uralkodó elitrel kapcsolatos felfogásomat, az elit tér- és időbeli összefüggéseit.

1. Az uralkodó elit csoportjai

Elsősorban az uralkodó elit egészének pozicionális elhelyezkedését, majd egyes csoportjainak társadalmi összetételét, céljait, pártcsoportosulásait, taktikáját, eszmei fegyverzetét és társadalmi bázisát kívánom szemügyre venni.

A Horthy-korszak uralkodó elitjén a rendszer politikai és gazdasági vezető rétege értendő általában, de ugyanakkor, ha ezt konkrétan akarjuk meghatározni, maga az elit is hierarchikus alakulat. A hierarchikus jelleget a jelentős feudális maradványok magyarázzák, a címek és rangok nemcsak politikai, hanem gazdasági és társadalmi viszonylatban is tükrözik ezt a hierarchiát. A politikai hatalom igazi birtokosait az uralkodó osztály liberális ellenzéki oldalához tartozó tagja kortársi szemmel így látta: „Tévedés, hogy a Monarchia összeomlott hatalmának a parlament lett volna az örököse a háború utáni korszakban, nem, ezt a hatalmat a kormányok örökölték, előbb a háború, a forradalmak és a háború utáni évek szükségjogán, s ezt a hatalmukat Európaszerte diktatúrák, diktatórikus kísérletek vagy választási korrektívumok segítségével napjainkig fenn tartották. A monarchiák hatalma a kormányok kezébe került, s azok azt a mai napig nem adták ki a kezükből” — állapította meg 1932-ben a Társadalomtudomány cikkírója.⁷ Gróf Széchenyi Aladár a felsőház ülésén 1935-ben erről így nyilatkozott: „Bánffy Dezső kormányzása óta Magyarországon álparlamentarizmus uralkodik, helyesebben mondva parlamentáris formákba öntött párt-diktatúra vagy leghelyesebben mondva, kormányelnöki diktatúra.”⁸

Kétségtelen, hogy a politikai hatalom vezérkarát a kormánypárt vezető funkcionáriusai, elsősorban a kormányelnök személyesítették meg, utána következtek a kormány tagjai, a parlament kormánypárti képviselői és a főispánok, de az utóbbiakkal legalább egyenrangú politikai pozícióban helyezkedtek el a hadsereg felső vezetői. Ide sorolható Horthy titkos kamarillája és a főpapság is.

A gazdasági hatalom vezérkara a TÉBE és a GyOSz, továbbá az OMGE vezetőiből tevődött össze, a termelési viszonyok monopolkapitalista jellege ezen a területen is létrehozta a maga hierarchiáját.

A Horthy-rendszer uralkodó elitjének hierarchikus jellegét a politikai és gazdasági hatalom egymáshoz való viszonya is dokumentálta: nem egyenrangú kategóriákról van szó, a politikai hatalom — ha nem is egyforma súllyal — az egész korszakon keresztül a gazdasági hatalom fölött áll; ez a viszony meghatározza az elit általános belső hierarchiáját és az eliten belül folyó harc fő irányát is. A politikai és gazdasági elit ugyanis állandó harcban áll egymással, mindegyik a másik pozíciójára tör teljes vagy részleges igénnyel. A politikai és gazdasági elit soraiban a jelzett osztályok és rétegek vezető csoportjai foglaltak helyet különböző és időbelileg változó arányban, így az eliten belüli harci folyamat az egyes csoportok társadalmi mozgásának vetülete, ezért képez fontos kutatási feladatot az egyes csoportok vizsgálatát.

⁷ Albrecht Ferenc: Parlamentarizmus és diktatúra. Társadalomtudomány, 1932. 348. l.

⁸ Az országgyűlés felsőházának 5. ülése, 1935. máj. 22. Felsőházi Értesítő, 20. l.

Nagybirtok

A történelmi folytonosságot az uralkodó eliten belül elsősorban a nagybirtok reprezentánsai képviselték. Társadalmi összetételében a nagybirtoknak az elitben helyet foglaló tagjai az arisztokrata mamutbirtokosokból, méghozzá azokból rekrutálódtak, akik már a Monarchia időszakában is aktív politikusok voltak — nem is elsősorban a kormánypártokban. Különösen fontos szerep jutott a nemzetiségi aspirációktól fenyegetett és anyagi veszteséget szenvedett arisztokrata csoportoknak. Ide tartoztak továbbá a dzsentri nagybirtokos réteg régebbi — főleg — ellenzéki politikusi és a nagybirtok társadalmi szervezetének exponensei s nem utolsósorban a katolikus klérus vezérkara. E csoport elitbeli „legalsóbb” kategóriáját a nagybérlek képviselői jelentették. A nagybirtokos csoport társadalmi összetételének hierarchikus jellegét — mint látni fogjuk — a kaszinó és clubélet sajátosságai is meghatározták.

A nagybirtokos csoport kitűzött céljaiban meg kell különböztetni azok gazdasági és politikai jellegét. Az előbbi ugyanis sokkal homogénebb: a nagybirtokrendszer fenntartása és megerősítése, ennek érdekében megfelelő hitelpolitika (alacsony kamatláb, a terményértékesítés, vámtarifa igények, inflációs irányzat követése stb.), bár nem szabad figyelmen kívül hagyni a nagybirtok egyik csoportjának a banktőkével és a mezőgazdasági iparral való kapcsolatait, ami gazdasági céljaiban megosztottságot eredményezett adott esetekben. A politikai célok tekintetében még megosztottabb a nagybirtokos tábor, és ez megnyilvánult a pártcsoportosulásaikban is. Az arisztokrata nagybirtokosok zöme a legitimistákhoz tartozott, bár ezen belül is legalább két árnyalat különböztethető meg (a konformisták bevonultak a kormánypártba, másik részük kormánytámogató pártba tömörült, s a kettő között állottak a pártonkívüliek). A dzsentri nagybirtokosok zöme mint szabad királyválasztó, feltétlenül a kormánypártban foglalt helyet, vékonyabb rétege bizonyos időszakokban ellenzékbe vonult.

A nagybirtokosok csoportjának politikai céljai egyetlen kérdésben egyeztek meg: az agráriusok hagyományos túlsúlyának biztosítása a törvényhozásban. Ez az igény valóban a magyar parlament hagyományaira épült, mert ha a kormánypárti képviselők társadalmi összetételét 1887-től 12 választás eredményein keresztül 1935-ig bezárólag megvizsgáljuk, megállapítható, hogy százalékosan a legnagyobb arányt minden parlamenti ciklusban a földbirtokosok képviselték. A Horthy-korszakban a legnagyobb százalékot 1920-ban (34,1), a legalacsonyabbat 1931-ben (23,7) érték el.⁹

E politikai célt szolgálta a nagybirtokos csoport taktikája: olyan kormánypárton belüli „koalíció” létrehozása, amelyben biztosítva van az agrárvezetés. Ennek érdekében kötött e csoport átmeneti szövetségeket. Ezt a taktikát fogalmazta meg Bethlen István 1922-ben — bár ő korántsem nevezhető egyértelműen az egész korszakban a nagybirtok feltétlen és homogén reprezentánsának —, amikor elhúzta a „mézesmadzagot” a középosztály előtt: „Mi tehát demokráciát akarunk, de a magyar intelligencia vezetése mellett, tekintet nélkül arra, hogy a múltban milyen pártdifferentenciák voltak közöttünk. Négyezer évig ebben az országban kuruc és labanc harc volt, amely hangossá tette a berkeket. Az erdélyi fejedelmek küzdelme a császáriakkal szemben, a pecsovicsok harca a balpártiakkal, a negyvennyolcasok és a hatvanhetesek küzdelme, a legutóbbi

⁹ Rudai Rezső: A politikai ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861–1935). Bpest. 1936. 14–16. l.

évek szomorú etapjai ennek a küzdelemnek . . . népünk túlnyomó többsége nem tud szabadulni attól a történelmi perspektívától és attól a látószögtől, amelyen négyszáz éven keresztül ezeket a küzdelmeket nézte és látta.”¹⁰ A taktika részét képezte a revíziós külpolitika követelése, a ragaszkodás a nyílt szavazáshoz és a választójog leszűkítésére irányuló törekvések és a reformellenesség.

A nagybirtokos csoport észmei fegyverzetét is azonosságok és különbözőségek jellemzik. Egészében egységesek voltak az agrárgondolat konzervatív megfogalmazása tekintetében, de ebben is a konzervatív felfogáson volt a hangsúly, ami tulajdonképpen a monarchikus elvet jelentette. Ezen belül azonban az eltérés meglehetősen éles a szabad királyválasztók és a legitimisták között. Ez utóbbi körülmény nem jelentéktelen okozója a nagybirtokos csoport szinte a korszak egészére jellemző megosztottságának, amire Bethlen nyíltan is felhívta a figyelmet már az 1924-es kaposvári gyűlésen: „Úgy vettem észre — mondotta —, hogy a forradalom után a felső tízezrek duzzogva félrevonultak a magyar közéletből. Helytelenül tették.”¹¹ Az arisztokrata és dzsentri nagybirtokos csoportok egymásközi ellentéte ideológiai síkon is megmutatkozott, a negyvennyolcas és hatvanhetes gyökerek — természetesen áttételesen — még mindig éreztették hatásukat.

Az agrárius elit többszínűsége megmutatkozott a csoportok kormánypárti társadalmi bázisának alakulásában is. E többszínűség előnyöket és hátrányokat is jelentett egyszerre. Előnyöket annyiban, hogy több társadalmi rétegből rekrutálódott az agráriusok kormánytámogató bázisa, hátrányt abból a szempontból, hogy az agrárius elit belső ellentétei gátolták, hogy egyes társadalmi kategóriák teljességükben bázisul szolgáljanak. Kétségtelen, hogy a nagybirtokosok zöme a csoport mögött állott, bár került belőlük az ellenzékre is. A kulák birtokosok, főleg dunántúli viszonylatban, a bérlők bizonyos csoportjai, sőt az árutermelő parasztbirtokosok egy része is választóik közé sorolhatók. Azok a közalkalmazotti és szabadfoglalkozási rétegek, amelyeket egzisztenciájuk vagy klerikális beállítottságuk a nagybirtokhoz fűzött, szintén a tábor társadalmi bázisát erősítették a kormánypárton.

Fináncetöke

Az uralkodó eliten belül a második „koalíciós” partner a fináncetöke vezérkara volt. Ez a vezérkar a gazdasági hatalomban a nagyobb súlyt képviselte. Társadalmi összetételét tekintve talán a legegységesebb a három csoport közül, a bank, ipari és kereskedelmi tőke reprezentánsait jelentette. A tőkés fejlődés monopolkapitalisztikus irányának — kelet-európai — sajátosságát az arisztokrácia egyes csoportjai és a banktőke összefonódása példázza. A két nagybank igazgatósága és az érdekelttségükbe tartozó vállalatok igazgatósági névsora az ellenforradalmi rendszer fináncetőkés elitjének társadalmi összetételét híven tükrözi és az elitalakulás szempontjából végzett szociográfiai vizsgálódás konzekvenciái rendkívül tanulságosak.

A csoport céljai összetételüknek megfelelően eléggé homogénnek mondhatók, középpontjukban a tőke hegemon szerepének a gazdasági életben való biztosítása, illetve érvényre juttatása állott. Ennek feltétele a restauráció időszakában: a tőkés tulajdonviszonyok megszilárdítása, majd a fináncetöke túlsúlya

¹⁰ Bethlen István gróf beszédei és írásai. Bpest. 1933. I. köt. 228—229. l.

¹¹ Uo. 317. l.

érdekében a hitelélet monopolizálása, önálló hitel- és ipari bázis kialakítása, a külkereskedelem védővamos megoldása és egyben expanzív piacszerzési igények. Bizonyos ellentétek is adódtak azért e csoporton belül, így magának a finánc-tőke egyes köreinek a külföldi hitelorientációt illetően, az iparágak közötti differenciák és nem utolsósorban a bank- és kereskedelmi tőke közötti feszültség.

Ahhoz, hogy ez a csoport érdekeit képviselhesse, részt kellett szerezzen a politikai hatalomból, a csoport vezetői természetesen így a kormánypárthoz csatlakoztak. A kormánykoalícióban azonban szinte az egész korszakban számszerűen e csoport tagjai voltak kisebbségben, jóllehet a felsőház újjászervezése javított az arányon. Ez a kisebbség is jelképezte a politikai elit elsődlegességét a gazdasági elitel szemben, ebből adódott az a körülmény is, hogy a finánc-tőke a kormánypárt mellett a polgári ellenzék bizonyos csoportjait is támogatta. Az is tény ugyanakkor, hogy az 1939-es választásokat kivéve a kormánypártok mindenkor választási költségeit nagyrészt a TEBE és a GyOSz fedezte. A finánc-tőkés körök — mint az említett példa is illusztrálta — a koalíciós alapra épített reálpolitika taktikáját követték, gazdasági túlsúlyukra támaszkodva igyekeztek a politikai irányításban maguknak kezdeményező szerepet biztosítani, sokkal inkább a kulisszák mögött, mint látványosan; a náciizmus uralomra jutása után viszont politikai taktikájuk inkább defenzív jellegűvé vált.

A finánc-tőke eszmei fegyverzetének alaptónusát a politikai ökonomizmus jellemezte, a gazdaság — amin a tőkés viszonyok támogatása értendő — feltétlen prioritási igénye a politikával szemben. Politikai liberalizmusa a nagy- és középtőke érdekeinek védelméig terjedt, a válság idején ez a finánc-tőke körére szűkült jóformán össze. Nacionalizmusa más irányt mutat, mint a kormánypárti koalíció többi partnereié, tartalma a magyar ipar és hitel védelme, illetve piacszerző igénye, a revíziós törekvésekben való részvétele erősen taktikai jellegű, mint Biró Pál elszólása a 33-as bizottság ülésén ezt dokumentálta: „A pénzügyminiszter úr adott tápot . . . hogy a trianoni határoknak okozata az, hogy a magyar gazdasági élet lehetetlen helyzetbe jutott. Én elfogadom ezt a külfölddel szemben való argumentumnak, de magunk, ha egymásközt vagyunk, akkor valljuk be, hogy ez csak arra szolgál vagy legalábbis azt segíti elő, hogy elhomályosítsa azt az elemi kötelezettségünket, hogy az ország gazdasági struktúra változásához hozzáidomítsuk az ország gazdasági politikáját. Végeredményben magunk között talán ezt nem is illik kimondani . . .”¹²

A finánc-tőkét képviselő elit társadalmi bázisa — kormánypárti sajátos szerepe következtében — összetett volt. Természetesen felsorakozott mögötte a nagy- és középtőkék zöme (bizonyos ellentét az ún. „keresztény” tőke részéről kurzusigénnyel jelentkezett), de ezen túl befolyásának bázisát sajtójának köszönhette. Hosszú időn át a Horthy-korszak sajtójának zöme erőteljesebb vagy burkoltabb eszközökkel, a „merkantil” politika hirdetésével főleg a finánc-tőke érdekeit szolgálta, de elsősorban kommunista- és szocialistaellenes éllel, de olykor helyet kapott benne az agráriusok és az állami bürokrácia elleni oldaltámadás is. Jelentős szabadfoglalkozású csoportok támogatták a finánc-tőkét, műszaki, művészi és tudományos vonalon egyaránt. Hacsak a Magyar Szemle szerkesztői fizetését vesszük figyelembe, képet kaphatunk az értelmiség felső rétegének ilyen irányú anyagi érdekltségéről.

¹² O.L. Ogy. Lt. K. 513. II. köt. 33. l. — Biró Pál felszólalása 1931. aug. 17-én.

Állami bürokrácia

A Horthy-rendszer uralkodó elitjének harmadik fő csoportját a régi és új állami bürokrácia felső és középső rétege képviselte, amely objektíve a történelmi helyzetből adódóan, szubjektíve pedig hajlamánál és jellegénél fogva a legkombattánsabb és egyben a legszámosabb elemet produkálta az elit számára. Társadalmi összetételét tekintve felismerhető két — hivatási szempontból elkülönülő — réteg: a katonatiszti és a zömmel jogász végzettséggel rendelkező dzsentri vagy dzsentroid értelmiség; az utóbbin belül is megkülönböztethető a vármegyei és állami funkcionáriusok továbbá a szabadfoglalkozásúak (ügyvéd, újságíró, tanár, orvos) köre. Ez utóbbiak társadalmi, gazdasági vagy politikai szálakkal fűződtek az állami bürokráciához, és foglalkozásuk eltérő jellege ellenére érdekeikben azzal azonosultak.

E csoport céljainak fő irányát az a törekvés jellemezte, hogy az uralkodó elit körét gazdasági, társadalmi és politikai síkon egyaránt kibővítse, elsősorban a nemzeti jövedelem újrafelosztásának szempontjából. E törekvésben egyesültek defenzív és offenzív vonások: megtartani a megcsappant nemzeti jövedelem és lecsökkentett állami apparátus ellenére a szerzett jogokat és pozíciókat, de ugyanakkor — legalább a felső és középső réteg számára — kibővíteni, sőt a szélsőséges irányzat célja szerint teljességében birtokba venni a gazdasági és politikai pozíciókat, tehát visszaszorítani, esetleg kiiktatni a régi uralkodó osztályoknak az elitben helyet foglaló csoportjait.

Mint láthatjuk, céljaiknak csak fő iránya volt azonos, ezen belül több árnyalat különböztethető meg, attól függően, hogy az egyes árnyalatokhoz tartozó elemek milyen származásúak, foglalkozásúak voltak, de szerepet játszott még a generációs probléma, sőt esetenként a vallási hovatartozás is. A hatalom kizárólagosságának legteljesebb igényével a katonatiszti réteg lépett fel, számukra az elérhető maximális program a katonai diktatúra megvalósítása volt; ez a harmincas évek végén fasiszta pártidiktatúra céljá módosult, de nem véletlenül a katonatiszti elem vezetésével. (Ennél a kérdésnél nagymértékben figyelembe kell venni a külpolitikai tényező és a magyar vezérkar szerepét.)

Az állami bürokrácia felső és középső csoportjai zömmel a mindenkori kormánypártokban foglaltak helyet. E tradicionális jelenség egyik oka a kelet-európai társadalmi fejlődés már érintett jellegéből adódott, dokumentálja ezt a magyar kormánypártok parlamenti összetétele már a dualizmus korában is, de további tényerésük a Horthy-parlamentben világosan kimutatható, így 1931-ben az állami és megyei tisztviselők a kormánypárti képviselők 15,1, illetve 15,8, tehát összesen 30,9 százalékát teszik ki.¹³ E százalékos arányszám görbéjének megrajzolása az egyes parlamenti ciklusokban fontos adalék az uralkodó eliten belüli mozgás erővonalának kijelöléséhez. Az állami bürokrácia vezető csoportjai időlegesen vagy tartósabban ellenzéki pártalakulásokat is hoztak létre, kizárólag a jobboldalon. A kivétel csak egyéni jellegű — más-más hangsúllyal Bajcsy-Zsilinszky és Eckhardt esetében. Az állami bürokrácia dzsentri és dzsentroid habitusú polgári, sőt kispolgári vezető rétegének politikai elhelyezkedését meghatározta az ellenforradalmi rendszer államrezonjának vezető politikai hitvallása — a kelet-európai polgári fejlődésnek megfelelően a Leon Bourgeois-féle tézis fordított megfogalmazása —: a politikai ellenség mindig a baloldalon van.

¹³ Rudai: i. m. 36. l.

Ez a paradoxon a kules az állami bürokrácia vezető rétegének politikai taktikájához, amelyet hosszú ideig a csúcsszerv, az EKSz parancsnoki kara határozott meg. Az uralkodó elit körén belül ez a fasisztoid fajvédő csoport a mérleg nyelvének taktikáját követte, amelynek célja az volt, hogy döntőbíróként, illetve diktáló félként léphessen fel. Eleinte e taktikához tartozott az agráriusokkal való szövetség formulája, a reform, majd egyre nagyobb hangsúlyt kapott — a nemzetközi helyzet alakulása folytán — a külpolitikai orientáció. A taktika fontos részét alkotta a nemzeti hadsereg parancsnoki karának birtoklása, továbbá a hadsereg erősítése, annál is inkább, mert a taktikai cél elérésnek végső eszköze — az EKSz számára — a hadsereg volt.

Az állami bürokrácia vezető rétegének ideológiai fegyvertárában többféle „fegyvernem” található. Legnagyobb hangsúlyt az antimarxizmus kapott oly módon, hogy az adekvát antiszemitizmust is jelentett. A kettő között a fajvédő tábor frazeológiájában egyenlőségjel volt, és ehhez tartozott, hogy számukra kommunista és szociáldemokrata egyaránt vörösnek és zsidónak számított. Sőt, a szélsőséges fajvédő ideológia még a polgári radikalizmust is ide sorolta. Az ellenforradalmi rendszer uralkodó elitjének tudatában — miután ez korántsem egysíkú, homogén ideológia — a legélesebb kontúrokat a fajvédő csoport eszméi, elsősorban annak alapszínei rajzolták ki: a kurzus ideológiai fő vonalát — melynek problematikájára a későbbiekben külön térek ki — az állami bürokráciának az uralkodó elitbe jutott csoportja határozta meg.

Az uralkodó elit csoportjai közül a fajvédők társadalmi bázisa mutatkozott — nem számszerűségében, hanem aktivitásban — a legjelentősebbnek. Az agráriusok társadalmi bázisa — a tömeg mennyiségét tekintve — feltehetően nagyobb volt, különösen az első időszakban, az állami bürokráciát támogató rétegek viszont szervezettebbeknek, mozgékonyabbaknak és harciasabbaknak bizonyultak és mindezekén túl ők képviselték azt a közbülső legszámosabb réteget, amely az alsó rétegekre közvetlen hatást gyakorolt, egyrészt mert közöttük élt, másrészt mert fölöttük helyezkedett el. E társadalmi bázis másik jellegzetessége, hogy igen összetett, de a különböző kategóriák legaktívabb tagjait foglalta magába. A közalkalmazottak zöme, különböző árnyalatokban, a parasztság felső és középső rétegeinek frontharcos tagjai többségükben, a vitézi telkesek, az új állami monopoljellegű iparendelvényesek, jelentős értelmiségi csoportok. (A fajvédők szélsőjobboldali vezetői és örökösei, a magyar nemzetiszocialista mozgalom parancsnoki kara — többségében — nem tartozott közvetlenül az uralkodó elithez, társadalmi bázisuk elemzése tehát külön problematika tárgyát képezi, miként ezt Lackó Miklós kutatásai igazolták.)

2. Az elit belső harcainak jellege

Az ellenforradalmi rendszert reprezentáló uralkodó elit egyes csoportjairól az előbbiekben vázolt összefoglalás önmagában statikus képet ad, ezért szükségesnek tartom a probléma rövid, történeti irányú exponálását is, hangsúlyozva és előrebocsátva annak fontosságát, hogy a témával kapcsolatos kutatási és feldolgozási feladatokat kizárólag a kölcsönhatás, a dialektikus módszer alkalmazásával lehet eredményesen megoldani. Vessünk egy pillantást tehát az eliten belüli harc elhatárolható fő szakaszaira és a periódusokban jelentkező döntő harc kérdésekre.

Az első periódus 1919 augusztusától 1922 első feléig húzható meg, az uralkodó elit pozicionális elhelyezkedéséig. Lényege a három csoport szövetsége, s e

szövetség elvi alapja a forradalomellenesség, a kapitalista rendszer megszilárdításának igénye volt, ebben azonos álláspontot foglaltak el, de ezen kívül — s az uralkodó elit belső kapcsolatait tekintve ez a legdöntőbb szempont — a legkülönbözőbb gazdasági és politikai kérdésekben, a csoportok mögött álló társadalmi erőknek megfelelően, más és más törekvések ütköztek össze egymással.

A második szakasz 1931 augusztusáig, Bethlen lemondásáig tart, s lényege az uralkodó elit egészének politikai konszolidációja, amely némileg módosította, illetve megváltoztatta a politikai hatalomban való eredeti részesedést, a fajvédők visszaszorítását, más oldalról a nagytőkés csoport előrenyomulását jelentette. Az uralkodó elit csoportjainak pozicionális elhelyezkedése kormányzati szinten változatlan maradt a válság kitörése után is még, de az 1930-as tömegnyomás erősíti az állami bürokrácia vezető rétegének kormányzati pozícióját, ugyanakkor már ebben a periódusban megkezdődik a kormánypárton belüli koalíció fel-lazulása.

Bethlen bukása a harmadik szakasz (1931—1935) kezdetét jelzi, felborul az ellenforradalmi rendszer fasiszta jellegű konzervatív-reakciós típusú diktatúrájának politikai erőegyensúlya, az uralkodó elit egyes csoportjainak önállósulási törekvései erősödnek, az egyes csoportokról leváló körök jobb- vagy baloldali ellenzékbe vonulnak, a többiek pedig a kormánypárton belül folytatnak harcot a politikai hegemoniáért. A közeledés ezúttal is elsősorban az agráriusok és fajvédők között halad előre, s e folyamat eredménye, hogy a fajvédőknek sikerül pozíciókat nyerni a másik két csoport rovására. E harci periódus utolsó állomása Bethlen és közvetlen híveinek kiválása a kormánypártból.

A negyedik harci szakasz (1935—1939) a fajvédők újabb támadásával kezdődik további pozíciók elnyeréséért, átmeneti kudarcok után végül ez a küzdelem újabb térnyerést eredményez a fajvédő tábornak, az agráriusok konzervatív és a nagytőke nemzeti függetlenségre törekvő szárnya jelentősen visszavonul és hadállásokat veszít, a kormánypártban helyet foglaló agrárius csoportok és a fajvédők szövetsége megbomlik.

Az eliten belüli harcok utolsó periódusa a második világháború időszaka; ennek során az agráriusok és nagytőkések csoportjai ellentámadásba kezdenek a kormánypártban túlsúlyt jelentő fajvédők és az őket jobbról támogató ellenzék visszaszorítására. E harc kimenetelét a német megszállás dönti el a — vezetést tekintve zömében kicserélődött — fajvédő tábor javára.

A frontalakulások e vázlatos áttekintése után még tegyük rövid vizsgálat tárgyává azokat a döntő harci kérdéseket, amelyek nagymértékben meghatározták, illetve befolyásolták az elit csoportjainak belső összecsapásait.

Elsősorban az állami beavatkozás mértékére és mikéntjére, illetve az e kérdésben elfoglalt hadállásokra utalok itt. Az uralkodó elit mindhárom csoportja kezdettől fogva megegyezett abban, hogy az ellenforradalmi rendszer gazdaságpolitikájában — ellentétben a múlttal — helyet kell kapjon az állami beavatkozás irányzata, de a „kinek az érdekében, ki ellen” jelszó lett a kormánypárton belüli csoportok egyik fő harci kérdése. Legegyértelműbb álláspontot az állami bürokráciát képviselő elit-csoport foglalta el, amely a totális — fasiszta — államhatalom létrehozására törekedett. Ezen belül számos változat merült fel soraikban, elképzelésüket megkönnyítette a külföldi példa, s vita legfeljebb az olasz, illetve német minta követési gyakorlatában merült fel e csoporton belül.

Az agráriusok — összetételük heterogénebb jellege következtében — több árnyalatot képviseltek, de még a jobbszárnyuk sem fogadta el az állami omnipotencia elvét. A jobbszárnyon álló Ottlik László így fogalmazta meg a diktatúra

által megvalósítható etatista irányzat lényegét: „A modern diktatúra lényegileg gyógyulási folyamat, amelynek útján a vitális szervi épségében megtámadott politikai test valamiképpen gondoskodni igyekszik egy nélkülözhetetlen élet-funkció ellátásáról és egy *paralizált* (kiemelés tőlem — M. L.), de nélkülözhetetlen orgánum (a parlament — M. L.) pótlásáról.” A paralizált orgánum a „politikai hatalomtól megszabadított” parlament.¹⁴

Az agráriusok mérsékelt szárnyának e kérdésben elfoglalt álláspontját legpregnansabban Kovrig Béla fejtette ki több alkalommal: „Az állami gépezet működésének nem lehet a célja sem a társadalom termelő funkciójának átvállalása, sem a kapitalizmusnak megsemmisítése” — írja, majd így folytatja: „Az állam célja tehát a kapitalizmus tökéletesítése . . .” A monopoltőkével kötött — az állami beavatkozás szükségességét elismerő — kompromisszumot így indokolja: „Új merkantilizmus korában élünk . . . ezzel számolnunk kell és le kell vonnunk a következtetést, nem folytathatunk szabadkereskedelmi politikát, midőn termelővényeink elől szinte az egész világ elzárkózik . . . a védővamos irányzat hazánkat belekényszerítette abba a merkantilista rendszerbe, melyben jelenleg élni szeretnénk. A merkantilizmusnak mint nem társadalomgazdasági, hanem par excellence nemzetgazdasági rendszernek velejárója az állami gazdaság-politika, tehát az állam politikai célkitűzéseinek érvényesülése, gyakorta a magángazdasági szempontok rovására. A merkantilizmus reánk kényszerített adottság, vele együtt el kell fogadnunk tehát az állami beavatkozást.”¹⁵ Vitázik Kornfelddel ebben a kérdésben, aki konzervatív oldalról — a fináncetke szemszögéből — megközelítve helyesli az állami beavatkozást,¹⁶ de nem az állami bürokrácia hatalmának növelése, hanem az állam társadalomszervező tevékenysége révén. Kovrig „liberálisabb” álláspontja, hogy „ne államosítsuk tehát a társadalmat, hanem készítsük elő, hogy majdan ez társadalmasítsa az államát”.¹⁷

Ami az állami beavatkozás mikéntjének harci kérdését illeti, ez tulajdonképpen a társadalmi reform körébe tartozik. Az uralkodó elit csoportjai közül — társadalmi és taktikai okokból — az állami bürokrácia vezető rétege hirdette meg még közvetlenül a kapitalista restauráció után e reformgondolatot. Elképzelésük a felülről — az intelligencia, a középosztály vezetésével — irányított társadalmi átalakulás volt, de még azok is, akik nemesak taktikából hirdettek „radikális” nézeteket, a megvalósítás lehetőségét az agrárcsoport szabadkirályválasztó köreivel való szövetségben látták. A reformért folytatott harcban 1935-ig az agráriusok egyes csoportjaival, azután pedig a szélsőjobboldallal haladtak együtt. E törekvésük — antikapitalista elemeivel együtt — nem a reform, mint par excellence politikai irány miatt, — végig retrográd jellegű maradt. A társadalmi reform egy kapitalista államban, mégha felülről jön is, de a demokratikus, baloldali erőkre támaszkodik a jobboldal ellen, lehet progresszív, ám ha az antidemokratikus táborral lép szövetségre a baloldal ellen, mindenképp csak torzó marad — amint a Horthy-korszak jobboldali „radikalizmusa” és általában az uralkodó elitek reformképességének és reformtörekvéseinek közép- és kelet-európai példája dokumentálja.

¹⁴ *Ottlik László*: Parlamentarizmus és diktatúra. — Magyar Szemle, 1932. XV. köt. 288—296. l.

¹⁵ *Kovrig Béla*: A magyar miniszteriális reform. — Magyar Szemle, 1928. IV. köt. 222—223. l.

¹⁶ *Kornfeld Móric* báró: Az állam terjedő hatalma. — Magyar Szemle, 1929. V. köt. 97—103. l.

¹⁷ *Kovrig Béla*: Az állam fejlődő hatásköre. — Magyar Szemle, 1929. V. köt. 305. l.

Az állami beavatkozás mértéke és mikéntje körüli harc az egész korszakot jellemzi, s végül az állami bürokrácia centrista szárnyának irányzata kerekedik felül: az állami beavatkozás és reform maximumát jóformán csak a zsidótörvények jelentik.

Másik, a korszakon végigvonuló harci kérdés az uralkodó eliten belül a külpolitikai orientáció, illetve a külpolitikai tényező szerepe. Nem egyforma súllyal jelentkezik az egyes periódusokban, a náciizmus hatalomrajutásával egyre inkább a harc előterébe kerül. Az egyes csoportok külpolitikai orientációjában az eltérés ekkor válik egyre inkább szembeötlővé, az utolsó szakaszban pozíció szerzés, illetve vesztes szempontjából perdöntő tényező.

Az eliten belüli harc összetettségét még egy sajátos ellentmondás bonyolítja: a politikai és társadalmi érdekek bizonyos szétválása a csoportokon belül és ugyanezeknek az azonossága a különböző csoportok között. Így pl. az agrárius tábor politikailag végig megosztja a legitimizmus és szabadkirályválasztás elve; az utóbbi viszont politikailag összekapcsolja az agráriusok szabadkirályválasztó szárnyát az állami bürokráciával, ugyanakkor pedig a legitimista szárnyat a nagytőke egyes köreivel. Társadalmi szinten az agráriusok dzsentri szárnya megegyezést mutat az állami bürokrácia felső és középső rétegének többségével, ugyanakkor politikailag több lényeges kérdésben szemben áll vele.

3. Az uralkodó elit és az államrezon

1919-ben a hatalmi pozíciókat elfoglaló ellenforradalmi csoportok politikai szövetségre, koalícióra léptek, így a koalíciós program alátámasztására „koalíciós” államrezonra is szükségük volt. E világnézeti bázis az egyes csoportok társadalmi tudatának szintéziséből fogalmazódott meg. Ahhoz, hogy e világnézeti bázist megérthessük, ismernünk kell azt a szellemi poggyászt, amelyet az egyes csoportok még a dualizmus korában kialakítottak és amit a forradalmak hatására átforgáltak, módosítottak.

Az állami bürokrácia vezető rétege — ezt legpregnansabban az 1906-os választás tanúsítja — többségében a „közjogi ellenzék”, a 48-asok nem egységes táborához tartozott. Tudatát a 48-as függetlenségi gondolat — 1867 után nacionalista irányba erősen eltorzult — alapszínei határozták meg, ebbe — különbözőktől befolyásolva — vegyültek a klerikalizmus, antiszemitizmus, anti-liberalizmus árnyalatai.

A nagybirtokos vezető réteg egyik — különösen református — szárnyának tudatát nagyjából hasonló politikai felfogás jellemezte, de az előbbinél konzervatívabb árnyalattal. A másik szárny a 67-es közjogi alapokon állott és felfogásában a szentistváni birodalmi gondolat dominált a liberális tendenciák rovására. A nagybirtok arisztokrata szárnyának többségében még az ókonzervatív szellemi gyökek voltak a legmélyebbek, legtovább e táborból az Apponyi-típusú politikus jutott a liberalizmus irányába. Az arisztokrácia, többnyire erdélyi és tiszántúli körei valahol a 48-as és 67-es irány között helyezkedtek el. A nagybirtokos réteg tudatának alapszínét — ez általánosnak mondható — az agrárius álláspont szabta meg.

A fináncsőke képviselőinek szellemi poggyászában zömmel a munkapárti ideológiai irányzat volt a döntő, annyiban szembenállott a feudális maradványokkal, amennyiben ez gátolta a tőkés fejlődés monopolkapitalista irányát.

Az 1918-as polgári demokratikus forradalom és a proletárdiktatúra frontálisan támadott az uralkodó osztályok és rétegek ideológiai bázisa ellen. E támadás ideológiai főirányát társadalmilag az internacionalista plebejusi kollektíviz-

mus, világnézetileg a materialista racionalizmus, etikailag a demokratikus humanizmus eszmei összetevői határozták meg. A régi eszmei fegyverzet elavulttá vált e forradalmi tendenciákkal szemben, új ideológiai platform kialakításának szüksége került napirendre. Miután a magyarországi két forradalom polarizálta nemcsak az osztályerőket, hanem a társadalmi tudatot is, a társadalmi fejlődés lassított — kelet-európai — ritmikája a politikai és világnézeti liberalizmust az osztályharc és az eszmék küzdőterének a centrumába sodorta, s a polarizált hadállásokból indított ösztűz elsősorban a centrumot érte és gyengítette meg. A volt uralkodó osztályok tehát még a dualizmus meglehetősen csenevész liberalizmusát is károsnak, soknak találták — ebben vélték felfedezni a forradalmak kitörésének okát —, ezért korábbi eszmei fegyverzetük revízióját a politikai és világnézeti liberalizmus likvidálásával kezdték.

Az „eszmei érdekegyesítés” politikai síkon a 48-as és 67-es gondolat fúziójával látszott járható útnak oly módon, ha mindkettőből kimarad annak liberális oldala. Ugyanezt a fúziót világnézeti szinten is létre kellett hozni, s itt a fő veszélyt a természettudományos alapokra épülő szabadgondolkodás jelentette, ez ellen pedig évszázadokon át a legbiztosabb védelmet a kipróbált dogmatika nyújtotta. Így „érett” egységbe az új uralkodó elit ideológiai bázisa, rövid megfogalmazásában — fordított sorrendben — a „keresztény és nemzeti” államrezon. A liberális tendenciák kiiktatása után nem maradt progresszív elem többé ebben az államrezonban, a tökéletesen retrográddá vált nacionalizmus ezzel végképp szembeállította a nemzeti és a szociális kategóriákat és tragikus módon az előbbit teljes egészében a reakció táborába üzte.

Ez az államrezon akkor és annyira volt egységes, mint maga az uralkodó elit. Egységesnek mutatkozott minden forradalmi és demokratikus elv érvényesülésének meggátlásában, de ezen túl már meghirdetése pillanatában belső ellentmondások feszítették: a közös jelszó, a közös államrezon értelmezése minden csoport számára más és más volt.

Az állami bürokrácia már a jelszók sorrendiségét is másképp értelmezte, elsősorban nemzetinek vallotta magát. E jelszó alatt azt értette, hogy a vezetésre a nemzeti, nemzetfenntartó osztály hivatott, tehát a középosztály, szemben minden más osztállyal, ami nem nemzeti. Ilyen idegen test a nemzetben a zsidóság és a habsburgiánus arisztokrácia, és természetesen a munkásosztály. A keresztény jelszó éle elsősorban a marxizmus, azonkívül más progresszív eszmeáramlatok ellen, szociális tartalma — számukra — a zsidó földbirtokos, tőkés és értelmiség likvidálására irányult.

A nagybirtok elitjének tudatában a nemzeti jelszó az ország agrárjellegét fejezte ki, tehát a mezőgazdaság fölényét, ami egyben a mezőgazdasági nagyüzem fölényét jelentette. Az agráriusok — és ebben szembenállottak az állami bürokráciával — a földbirtokos osztályt tartották a nemzetfenntartó erőnek. Ezen belül megoszlott az arisztokrácia és a dzsentrí nagybirtok. A keresztény megjelölés a nagybirtok világnézetének feudális jellegét takarta, tehát kifejezte a társadalmi hierarchia fenntartásának a szándékát is.

A fináncőke képviselői az államrezon nemzeti megfogalmazásában az önálló nemzeti ipar és hitel erősítési lehetőségét látták, viszont az erősödő munkásmozgalom ellen a liberalizmust nem tekintették többé hathatós ideológiai védőfegyvernek, a szociális mozgalmak visszaszorítását tehát az egyházak segítségével vélték elérni.

Az uralkodó elitnek e nagyvonalakban megrajzolt ideológiai bázisa 25 év alatt változott és módosult, a belső ellentmondások, miként az elitet, az állam-

rezont is feszítették. A változás és módosulás csomópontja a 30-as évek elején tapintható ki, de az erjedés kezdete jóformán megegyezik a kialakulás időpontjával.

A kormányzópárt államrezonjának megfogalmazója Bethlen István kezdetől fogva a „nemzeti” tartalom még legkitapinthatóbb belső ellentmondásának — a 48-as és 67-es alapoknak, a négyszáz év függetlenségi küzdelmeinek — feloldására törekedett: „A régi közjogi harcok elmúltak — hirdette —, de új függetlenségi harcot kell megvívunk új politikai eszközökkel.”¹⁸ Az új harc célja a revízió, amely a kiegyenlítést, a „nemzeti egységet” hozza a 48-asok és 67-esek számára. Az elitet belülről vizsgáló, az agráriusok jobbszárnyához tartozó államszociológus az államrezon módosulását a kormánypárt elnevezésén keresztül így látta: „Az 1920-as, az 1922-es és az 1935-ös elindulás mottója az egyesülés, a belső egységesülés volt, ami a kormánypártok elnevezésében is kifejezésre jutott, mégis azzal a színeződéssel, hogy 1920-ban a hangsúly inkább a kereszténységen, 1922-ben inkább a párt egységen és 1935-ben inkább a nemzet egészének egységén nyugodott, illetve nyugszik.”¹⁹

A „nemzeti egység” tehát a 400 év szemléletének megváltoztatási, illetve új formában való felújítási igénye végül — a dolgok logikája folytán — az államrezon nacionalista, sovinszta, fasiszta tendenciáját juttatta túlsúlyra az elit tudatában, miután az revíziós, neonacionalista, majd „népnemzeti”²⁰ (ahogy a nemzeti szocializmus egyik első megfogalmazója nevezte) tartalommal telítődött. A válság és a náciizmus hatalomrajutása siettette a bomlást az uralkodó elit csoportjainak a tudatában, a látszólagos egység végül széthasadt, az agrárius-konzervatív eszmék szembekerültek egyrészt a kismértékben jelentkező agrár-demokrata, másrészt a többséget jelentő népnemzeti, fasiszta nézetekkel. A nagy vajudás azonban csak a gömbösi „haladó konzervativizmust” szülte, amelynek az a mottója, hogy „a fontos az, hogy építő szellemű legyen a tőke, ne pedig egyéni célokat szolgáljon. A nagybirtok nevelő hatású kell, hogy legyen, egy egész vidéken mintegy előmunkásnak kell lennie.”²¹ Ez volt az állami bürokrácia „társadalmi radikalizmusának” maximuma.

Az utolsó állomás a koalíciós államrezon felbomlásában az agrár és merkantil összetevők elhalványulása volt. Az államrezonban is az állami bürokrácia „keresztény és nemzeti” értelmezésének, nem is a szegedi, hanem annál is jobboldalibb túlsúlya érvényesült, olymódon, hogy azt a Szegeden elvetett mag teremtése, a harmincas évek végén kibontakozó fasiszta tömegmozgalom támogatta. A „keresztény és nemzeti” elv így módosult a korszak végére a sovinszta revizionizmus, az intranzigens antiliberalizmus és a hitleri fajelmélet irányába, tápot nyerve az elit tudatának termőtalajából, amelynek politikai és világnézeti alapanyagát a mítosz-teremtő hungarocentrikus illuzionizmus és a provinciális irracionizmus szolgáltatta.

III. A HORTHYSTA ELIT ZÁRTSÁGA ÉS A BEJUTÁSI LEHETŐSÉG

Ha a hatalmi pozíciók elfoglalásának objektív és szubjektív feltételeit vizsgáljuk, a következő eredményekre juthatunk. A kapitalista restaurációban érdekelt osztályok és rétegek ellenforradalmi igénye objektív jellegű. A föld-

¹⁸ Bethlen István gróf: i. m. 229. l.

¹⁹ Rudai R.: i. m. 8. l.

²⁰ Schmidt Imre: A magyar népnemzeti mozgalom. Bpest. 1933.

²¹ Gömbös választói beszéde. — Pesti Napló, 1935. márc. 19.

birtokosok, tőkésék és a volt állami bürokrácia érdekeltségét a nemzeti jövedelem elosztásának a forradalom előtti mikéntje határozta meg, az új helyzet objektív lehetőséget teremtett a hatalmi pozíciók olyan visszafoglalására, amely az elosztás mikéntjét megváltoztatja és pedig a legalsó kategória, az állami bürokrácia felső rétege javára. Az ellenforradalmi, restaurációs érdekekért a volt uralkodó osztályok és rétegek legaktívabb csoportjai indultak harcba.

A részletes vizsgálathoz talán fogalmazzuk meg úgy a kérdést: melyek voltak az osztályhelyzetből származó adottságokon túl a hatalomátvételnélkor az elit pozíciójába való bejutás szubjektív feltételei. Elsősorban az antant-kapcsolatok, amelyek politikai hatalmi előnyöket, továbbá az anyagi kapcsolatok, amelyek a szervezkedéshez szükséges pénzt biztosították. Az úgynevezett lövészárkok-barátság, ami egy alakulathoz való tartozást jelentett (pl. a tizes huszárok), egyetemi évfolyamkötelék, családi és lokális kapcsolatok. Döntő szerephez a szegedi klikk vezérkara a titkos társaságok csúcsát képező Etelközi Szövetség (EKSz) jutott. A frontharcosok, hadirokkantak, hadikölcsön jegyzők, TESZ, Revíziós Liga és a többi nemzeti-keresztény-fajvédő programot képező egyesület vezetérei (beleértve az egyetemi szervezeteket) képviselték az állami bürokrácia vezérkarát, a „központi kádercsoportot” a szegediek jelentették, a nemzeti hadsereg különítményesei. Ezen belül is volt rangsorolás helyi és időbeli szempontoktól függően.

A rangsorolás társadalmi vetülete az elit egésze szempontjából pregnánsan kiütközött a casino- és club-élet, illetve csoportosulás írott és íratlan szabályai-ban. Az elit belső társadalmi hierarchiáját talán semmi nem tükrözi úgy vissza, mint a Nemzeti Casino évente kinyomtatott névsora. A legexkluzívabb club a mintegy 60 tagot számláló Magyar Lovaregylet volt, az „aranypatkósok”. Ez volt a Nemzeti Casino elitje. Pedig a Nemzeti Casinoba sem volt könnyű bejutni, tagjai csak a született arisztokraták és magasrangú katonatisztek lehettek. És a kormány tagjai — függetlenül származásuktól —, ha kérték felvételüket. Két ajánló kellett, majd a választmány igenlő határozata. Még a választmányon belüli szavazás is — mint cseppben a tenger — kifejezte a Nemzeti Casino feudális jellegét. Egy nem szavazat (fekete golyó) négy igen szavazattal (fehér golyó) volt egyenértékű. Ullmann György báró egy vagyont hiába költött el, nem tudott magának casinoi tagságot szerezni.²² De rajta kívül egyetlen nem tisztavérű iparbáró sem. A Nemzeti Casino tagsága átlag 450 körül mozgott.

Ezen kívül — nem egyenesvonalú hierarchia szerint — a Park Club kb. 700—800 taggal, az Uri Club kb. 350 taggal és az Országos Kaszinó, az állami bürokrácia felső rétegének társadalmi szervezete kb. 1500 taggal. Mindegyikben más rétegek foglaltak helyet az agráriusok és az állami bürokrácia elittagjaiból. Az agrár-fajvédő szövetséget társadalmilag dokumentálandó szerveződött meg a 20-as években az Országos Nemzeti Club, a Nemzeti Casino és az Országos Casino egyes csoportjaiból.²³ Ennek volt exkluzív sportegyesülete a MJSE (Magyar Jogász Sport Egyesület), amit bizalmas körben Miniszterrel Segítő Egyletnek neveztek — nem alaptalanul.

A fentiekén kívül a vidéknek is megvoltak a megyeszékhelyeken a maga casinoi és agarászóegyletei, miként a fővárosi kerületek polgári klubjai.

A társadalmi vezetőszeret az eliten belül megőrizte ugyan az arisztokrácia, de vagyona és nem tekintélye révén. Társadalmilag hangadó a dzsentrí sőt

²² Dr. Albrecht Ferenc szóbeli közlése.

²³ Dr. Kuhinka Gyula szóbeli közlése.

dzsentroid elem lett, nem életformája, hanem életérzése útján. Helytálló, amit a dzsentri-szociológia egyik művelője írt, amikor megállapította, hogy bár a dzsentri legkiemelkedőbb tagjai bejutottak az arisztokrácia sorába — császári és királyi kamarási méltóság kieszközlésével — „a kis és törpenemesség felfelé haladó elemei, az állami és megyei életben a dzsentri életformáit élve, szívesen emlegették a múltat a dzsentri ideológián át nézve. A régi jó időkről beszéltek a törpenemesek vagy éppen a jobbágyok olyan utódai is, akik számára a jelen igazán csak emelkedést jelentett őseikhez s általában a múlthoz képest. A dzsentri ideológiának, életszemléletnek ez a vonzóereje, amelyre nézve legkedvezőtlenebb időben, a kozmopolita főváros virágkora idejében nemcsak fennmaradt, de különböző és széles rétegekben folyton hódított is, azt bizonyítja, hogy a közfelfogás a dzsentriben hanyatló helyzete . . . dacára is felfedezte . . . a magyar nemesség értékes hagyományaival, nemzeti építőmunkájával való kapcsolatát.”

Ennek eredménye — a szociológus szerint —, hogy a tekintélyi bürokratikus irányzat a dzsentrinek a „bürokráciában elhelyezkedett elemei számára biztosította a világháború előttinél kétségtelenül nagyobb hatalmat”. Helyeslőleg teszi hozzá, hogy „a politikában, a társadalmi és legújában a gazdasági életben is vezetőhelyhez jutott”, csak azt fájjalja, hogy a „homo novusok” nemesi igazolásának legnagyobb része a világháború utáni két évtizedre esett.²⁴

A kapitalista restauráció tehát egy új uralkodó elit hatalomra jutását eredményezte, ami ugyanakkor nem jelenti, hogy kizárólag „homo novusok” kerültek az elitbe, de ezek száma — aránylag — jelentős volt. Ami az egyéneket illeti, homo novusnak számított — politikai szempontból — maga Horthy Miklós is, aki nem kis mértékben egy teljesen rajta kívül álló pszichikai körülménynek köszönhetette vezérré való kikiáltását: nem tartozott a szorosan vett eredeti szegedi klikkbe. Az egyivású, egymást nagyrészt régebről ismerő tagok „kívülállót” emeltek vezérré, mert — mint ilyen vezérválasztáskor több önjelölt esetében lenni szokott — egy szürke, feltehetően semleges és egyéni adottságait tekintve gyenge közepes személyre esett a választás.

Az elit kialakulásában szerepet játszottak bizonyos generációs és jellembeli adottságok is. Erőszakosság, szadizmus, politikai és anyagi karriervágy, ugyanúgy pozitív hatóerőnek számított, mint félrecsúszott, mellőzött személyek élettel szembeni revansigénye, vagy a korábbi politikai botlás helyrehozására irányuló törekvések. Ha hitelt adhatunk Böhm Vilmosnak — és semmi ok az ellenkezőjére —, Gömbösnek is volt helyrehozni valója politikailag. A hatalomért való nagy versenyfutásban, az elitbe való bejutás érdekében — a politikai változás mélyen reakciós jellegéből adódóan — a politikai és egyéni gátlástalanság előnynek, elvi és erkölcsi fenntartások hátránynak számítottak, amint az elkövetkezendő 25 év története, az állandó kontraszelekció — a korszak politikai zsargonjában örségyváltás — ezt félreérthetetlenül bizonyította.

A politikai és gazdasági pozíciók újrafelosztása révén alakult ki az uralkodó elit meglehetősen zárt blokkja a kelet-európai valóság talajának megfelelően, hierarchikus és protokolláris formában. A blokk-vezérek mutatnak bizonyos fluktuációt a 25 év alatt, attól függően, hogy melyik csoport nyomul előre a másik vagy a többi rovására, de maga a blokk zömében megőrzi a pozícióit. Lényegesebb változást a második világháború kitörése, a zsidótörvények hoznak a finánctóke pozíciói terhére és az állami bürokrácia javára; a rendszer szimbóluma, Horthy 1944. október 15-ig megtartja pozícióit, míg végül saját csapata — ha az

²⁴ Tóth László: A gentry társadalom történetéhez. Turul 53. köt. Bpest. 1939. 61—62. l.

egyéneket tekintjük, nem is teljesen ugyanaz a csapat —, a koalícióban az a bizonyos harmadik erő, a külpolitikai tényező segítségével és kihasználásával félreállítja.

A 25 év politikai történetében az alapvető osztályellentmondás keretein belül, annak hullámhegyeitől és -völgyeitől függően állandó harc folyik az uralkodó elitbe való bejutásért — elsősorban az állami bürokrácia vonalán —, az újabb homo novus jelöltek részéről, akik szintén rétegeket, csoportokat képviseltek. Lackó Miklós kezdeményezően elemezte ezt a társadalmi rétegződést és ennek politikai vetületét a szélsőjobboldali mozgalom szempontjából. A mozgalom vezérkarának és középkádereinek politikai törekvése mögött az uralkodó elitbe való bejutás igénye zömmel felismerhető és bizonyítható. Mi más magyarázza pl. az EKSz volt főkapitányának felügyelőbizottsági tagságát a Hitelbankban a második világháború kitörésekor.²⁵ A bejutási lehetőségnek társadalmi és politikai minimuma a 25 év során egyre csökkent, végül 1944 októberében — Szálasinak a karpaszomány eltörléséről szóló rendeletével — négy keresztény nagyszülőre zsugorodik.

Az elítthez vezető út több irányú: politikai érvényesülés, gazdasági őrsváltás, tudományos vagy művészeti mezbe öltöztetett látványos és eredményes propagandatevékenység, de mindezen túl a legfontosabb: megfelelő társadalmi kapcsolatok, az elit-alakulás legpregnansabban ható tendenciájának, a nepotizmusnak, klikkrendszernek felismerése és kihasználása.

Az uralkodó elithez, illetve annak megfelelő csoportjához való tartozás és a bejutási igények szerves részét képezik az uralkodó osztályok és csoportok belső harcainak. A Horthy-korszak uralkodó elitjének zártságát, illetve változását tér- és időbeli síkon megérteni és megértetni történetírásunknak még megoldandó feladata. A pozíció-tartás, illetve bejutási törekvések, mint a politikai történet belső mozgásának szubjektív összetevői, meghatározandó és egyáltalán nem lebecsülendő alkotó elemei a történeti valóságnak.

*

Befejezésül hangsúlyozni kívánom, hogy dolgozatom elsőrendű célja a uralkodó elit Horthy-korszakbeli problematikájának exponálása volt; a témakiindulópontját és a kutatás irányát kíséreltem meg gondolataim alapján rögzíteni, illetve körvonalazni.

HOZZÁSZÓLÁSOK

Lackó Miklós: Igen jónak, tartalmasnak, gondolatébresztőnek tartotta a referátumot. Kifejtette, hogy az ellenforradalmi korszak „elitjének” tárgyalásakor nagyobb súlyt kellene fektetni Horthy és környezete szerepének bemutatására. A Horthy körül kialakult kultusz az „elit” egyik sajátos összetartója volt. Utalt továbbá arra, hogy a katonai elit súlyát és szerepét jobban kellene hangsúlyozni, főleg a 30-as évektől kezdődő időszak vonatkozásában.

Az ellenforradalmi rendszer elitjének vizsgálatánál — véleménye szerint — két szempontot kell kiemelni. Az egyik a kor általános tendenciáinak magyarországi érvényesülése. Ezeknek megfelelően 1917 után az uralkodó elitben kettős tendencia jelentkezik. Egyrészt a fő döntések az uralkodó körök egyre szűkebb csoportjainak kezében összpontosulnak; másrészt ugyanekkor az uralkodó elit számszerűleg kiszélesül (ezt követeli a tőkés rendszer egész gazdasági és politikai mechanizmusa). A másik szempont a magyar társadalmi fejlődés sajátosságainak figyelembevétele. A magyarországi uralkodó elit sajátossága volt — amint ezt a referátum is

²⁵ Báró Feilitsch Berchtold.

hangsúlyozta —, hogy igen eltérő csoportokból alakult ki, s így belső ellentétei és harcai élesebbek voltak, mint például a nyugati országokban.

Ide kapcsolódik a dszentri-kérdés. Magyarországon az ún. úri középosztály széles potenciális elitet képezett. Ennek tagjai magukat az ország elitjébe tartozónak tekintették. Amikor 1919 után az elit kiszélesült, az utánpótlás zömmel ebből a rétegből, az ország legreakciósabb rétegéből került ki.

Magyarországon különösen erős volt az az egyébként általános törekvés, hogy politikai pozíciók birtokosai ennek révén gazdasági hatalmat igyekeznek szerezni. Magyarországon ennek megfelelően módosulva jelentkeztek az állammonopolista tendenciák: a „zsidó” nagytőke nem remélhette, hogy a politikai elitbe jut; ellenkezőleg, a politikai és katonai hatalmat kezében tartó állami hivatalnokréteg igyekezett bejutni a nagytőke pozícióiba. Ezért a felső államhivatalnoki réteg az állammonopolizmus kiszélesítésére törekedett, míg maga a fináncőke korlátozni igyekezett az állami beavatkozást.

Mindez összefügg a fasizmussal. Magyarországon a militarista réteg nagy szerepe, az államnak a gazdasági hatalom birtokosaival szemben is érvényesülő „önállósodása”, a dszentri, illetve dszentroid réteg harca az igazi elitbe jutásért, mind érintkezett a fasizmussal. Ebből következett, hogy Magyarországon a szélső-fasiszta irányzatok elindítója és vezetője nem a reakciós kispolgárság, hanem az „úri” dszentroid réteg.

Orbán Sándor: Tisztázandónak tartja, hogy az „elit” hogyan viszonylik az állam vagy az uralkodó osztályok bevált marxista definiálásához. Indokoltnak tartja az uralkodó osztályok árnyaltabb elemzésére való törekvést, ehhez azonban szerinte a Mills által vizsgált amerikai viszonyokhoz képest több támpontot nyújtana a munkásmozgalom népfrontos gyakorlatának elemzése, hiszen ott is egyik döntő kérdés volt a különbségtétel az uralkodó osztályok és rétegek között.

Hangsúlyozza a mennyiségi viszonyok vizsgálatának fontosságát az elitbe jutás esélyeinek és az elit más problémáinak kutatásában. A másodlagos ismerveket, mint pl. klub- és kaszinótagság, a maguk értékére leszállítva kell figyelembe venni. Hasznosnak tartja a kontinentális vagy Európán belüli összehasonlításokat, de véleménye szerint nem szabad abszolutizálni és önkényesen középpontba helyezni az összehasonlításnál mutatkozó különbségeket (pl. zsidókérdés, antiszemitizmus).

Hangsúlyozza, hogy a Horthy-kori elit zártsága és viszonylagos bővülése ellenére jóval kasztszerűbb volt, mint Nyugat-Európában. Ha volt potenciális elit, az nem a kapuk kinyitásával, hanem a trianoni határokkal kapcsolatos. Nem lehet a radikális agrárdemokráciát az uralkodó „elit” bomlásából levezetni, sem pedig a zsidótörvényeket az „elit” gazdasági reformjainak maximumához sorolni.

Tilkovszky Lóránt: Az uralkodó elithez tartozás politikai és szociológiai kritériumait érintve kiemelte, hogy nemcsak az elitbe való felemelkedés, hanem az abból való kirekesztődés vizsgálata is szükséges volna. Véleménye szerint nem lehet a kormánypárt összes parlamenti képviselőjét az elit tagjának, ugyanakkor bizonyos ellenzéki pártok vezetőit az eliten kívülállónak tekinteni. Az Etelközi Szövetség szerepének eltűnését vetette a referátum szemére.

Kövágó László: Véleménye szerint a referátum eltulozza a politikai elit jelentőségét, s lebecsüli a fináncőke hatalmi súlyát. Túlzásnak tartja azt a beállítást, hogy a fináncőke exponenseinek a kormánypárthoz kellett volna csatlakozniuk azért, hogy részesüljenek a hatalomból. Megítélése szerint a referátum az uralkodó elitet leszűkíti a végrehajtó hatalom irányítóira, mint a „keresztény-nemzeti” államrezon hordozóira.

Vida István: ismerteti Stier Miklóssal és Sipos Péterrel közösen, az ellenforradalmi korszak kormánypártja parlamenti frakciójának társadalmi-politikai összetételét vizsgáló, statisztikai módszerekkel végzett kutatásait.

A vizsgált időszakban, 1931—1939 között az uralkodó osztályok részesedésének fő aránya a parlamenti frakcióban nem változott, de azért jelentős eltolódások észlelhetők. Csökken a hagyományos uralkodó osztályok közvetlen és közvetett képviselője, viszont nagy arányban nő a dszentri-középbirtokos-katonatiszti elem részesedése. Az államhivatalnoki kar részvétele némileg csökken, míg a szűkebb értelemben vett értelmiség: orvos, mérnök, tanár stb. aránya változatlan. Ez a változás is tükrözi a konzervatív ellenforradalmi erők visszaszorulását és a totális fasizmus képviselőinek térnyerését.

Stier Miklós: Kifejti, hogy a kormánypárti képviselők kisebb csoportjainak, frakcióinak vizsgálata rávilágít arra, hogy nem minden kormánypárti képviselő vett részt az országos érvényű döntések meghozatalában, volt egy jelentős „mocár”, jelentéktelen, egyéni vélemény nélküli képviselők csoportja, akiknek nem volt döntő szerepük a politikában.

A központi elit mellett helyi elitek is voltak, amelyeknek jelentős szerepük volt, a közigazgatásra való befolyásuk által, az országos politikára is.

Az uralkodó elitnek Lackó Miklós által megvilágított szűkülő és táguló tendenciája közelebb visz az ellenforradalmi rendszer fasizálódása ütemének helyes felméréséhez. A hatalmi elit tágulása a harmincas évekre esik, a dszentri-középrétegek nagy előretörésének időszakára.

L. Nagy Zsuzsa: Nagybbr figyelmet kell szentelni a katonai elit szerepének. Magyarországon ez a szerep nagyobb volt, mint más országokban, ugyanakkor ez bizonyos világméretű tendenciával is egybeesik, az első világháború után világszerte megnövekedett a kapitalista országokban a hadsereg befolyása az államapparátusban.

Ságvári Ágnes: Elfogadja a referátum alapgondolatát, annak a marxista gondolatnak a felelevenítését, hogy egyik osztály sem gyakorolja uralmát közvetlenül, hanem az uralkodó osztály általános érdekeit kifejező csoport révén. Ennek a politikai elitnek jelentősége a modern társadalomban az állam szerepének növekedésével, a szervezethez fokozódásával együtt nő. Elfogadja a referátum alapján, hogy az elit alapját országonként más és más rétegek alkotják. A modern állammonopolista kapitalizmusban például nő az államigazgatás vezető karának és a hadseregnek a befolyása.

A horthysta elit összetételét a korszak politikai szükségletei határozták meg. Helyet foglalt benne a hagyományos vezető gárda, mint a Monarchiával való folytonosság reprezentánsa, a konzervatív uralmi formák fenntartója. Másrészt az 1919-es ellenforradalom előtérbe helyezte a fehérterrort hordozó katonatiszti réteget, és dlszenti elemek fokozott bevonását tette szükségessé.

A felszólaló hiányolta az elit fogalmának meghatározását. A jelenlegi megfogalmazásban — véleménye szerint — a bázis és az elit összefolyik. A referátum azt a látszatot kelti, mintha a kormánypárt egésze beletartozott volna az elitbe, valamint az elitbe sorolja a középosztály egészét.

A felszólaló az elitet politikai kategóriának tekinti. Szerinte az elitbe tartozik az uralkodó osztálynak az a vezető csoportja, amely meghatározza a kormány fő politikai vonalát, az osztály uralmának legoptimálisabb megvalósítása szempontjából, esetleg egyes rétegek érdekeinek korlátozása árán is.

Elfogadja az elitben résztvevő rétegeknek a referátum által adott elemzését, ugyanakkor elutasítja az elitnek — nézete szerint — a tanulmányban jelentkező szervezeti felfogását. Szerinte az egyes szervezetek (parlament, kaszinók, felsőház) hatalma a kormányhoz képest korlátozott volt. Túlzottnak találja az Etelközi Szövetségnek tulajdonított nagy szerepet. Az elit tagjai kormánytisztviségeket töltöttek be, nem volt szükségük titkos döntésekre. A hadsereget nem lehet önálló erőnek tekinteni. Az elit vezető ereje a kormány, illetve a nagytőke exponenseivel közvetlenül irányító kormánypárt volt.

A tanulmány érdemeként említi esszészerű tárgyalásmódját, s megragadja az alkalmat, hogy méltassa ennek a történetírási műfajnak időszerűségét.

Szabó Miklós: Véleménye szerint a Horthy-korszak titkos társaságainak a szerepét a referátumban tárgyalt államrezon fogalma alapján lehet megérteni. Az ellenforradalmi korszak egyik legjellemzőbb sajátossága volt, hogy az uralkodó osztályok egyes csoportjai között az éles ellentétek ellenére is fennállt egy sajátos belső egyetértés és együttműködés, amely az ellentéteket szabályozta és nem engedte túléjlődni bizonyos határokon. A titkos társaság volt az a szervezeti forma, amely átfogta az uralkodó osztály ellentétes csoportjait; amely szabadkirályválasztók és legitimisták, kormánypárt és fajvédő ellenzék akcióit egybehangolta.

Mindez nem csupán a baloldali erőkkel szembeni ellenforradalmi érdekközösség eredménye, hanem a magyar kapitalista fejlődés bizonyos sajátosságainak következménye. A polgári fejlődés kezdetén a gyenge magyar tőkés osztály nem tudott önálló gazdasági és társadalmi erőként megállni a külföldi konkurenciával és a nagybirtokos osztály nyomásával szemben, hanem az állam gazdaságpolitikai támogatására szorult. Ugyancsak állami támogatást igényelt a kapitalista fejlődéssel nehezen lépést tartó nagybirtokos osztály. A két egymással konkuráló uralkodó osztály ily módon egyaránt az államapparátus támogatását igényelte, s ez egymás elleni harukat korlátozta. Az államapparátus így a századfordulótól kezdve a „mérleg nyelve” szerepet élvezte. Kialakult egy sajátos etatizmus, amely előképe volt sok tekintetben az állammonopolizmus fasiszta válfajának. Az uralkodó osztályok harcai ezen a kereten belül a nagyobb állami támogatásért folytak.

Ránki György: Általában egyetért a referátummal, elméleti (e szövegből kihagyott) bevezető részét azonban elnagyoltnak tartja. Hiányolja, hogy nem határozza meg világosan az elit fogalmát.

Egyetért Kővágó Lászlóval abban, hogy a referátum nem emeli ki kellő mértékben a fináncetőkés gazdasági elit politikai szerepét. Véleménye szerint a politikai és a gazdasági elit hatalmi súlya nem volt egyforma az egész korszak folyamán, a referátum helyesen fejt ki, hogy a harmincas évektől kezdve a politikai elit háttérbe szorítja a fináncetők képviselőit, ugyanakkor viszont a huszas évek közepén, a bethleni konszolidáció idején a fináncetők hatalmi befolyásának csúcán állt az egész kapitalista korszakban.

Egyetért Stier Miklóssal a vidéki elit jelentőségének kérdésében.

Egyetért L. Nagy Zsuzsával a katonai elit szerepének hangsúlyozásában.

STIER MIKLÓS

Adalékok az 1920-as évek eleji szociáldemokrata baloldali ellenzéki mozgalom kialakulásához

A Tanácsköztársaság leverését közvetlenül követő fehérterror szinte felmérhetetlen károkat okozott a magyar munkásmozgalomnak. Az a közel százezernyi emigráns, akik valószínűleg a megtorlás elől, illetve a pusztító létükért voltak kénytelenek elhagyni az országot, s az az ötezer halott, ki a munkásmozgalom hősi vértanújának tekinthető, éppen a munkáosztály legáldozatkészebb, legforradalmibb részének érzékeny veszteségét jelentette.

Üldözés következett az élők és itthonmaradottak soraiban is. A legkisebb gyanú esetén meghozták, véresre vertek embereket. Állandók voltak az atrocitások, letartóztatások, a vidéken mindennaposak a pofozással egybekötött esendőségi vallatások. Az internáltak és bebörtönzöttek száma elérte a hatvanezret. Ilyen körülmények között a munkásmozgalom egy időre valószínűleg megdermedt, ájult mozdulatlanságba merevedett. A KMP kénytelen volt beszüntetni tevékenységét; igaz, hogy csak átmeneti jelleggel, de mégis hallgatott. Bár a proletárdiktatúra leverését követő időszakban az 1919 augusztusában újjáalakult Magyarországi Szociáldemokrata Párt legalitást nyert, az adott helyzetben, 1919—1920-ban azonban még a szociáldemokrata párt-szervezetek sem működhettek zavartalanul. Üldözték ekkor még a szociáldemokratákat is éppúgy, mint a kommunistákat. A munkásmozgalomra háruló irtózatot ellenforradalmi nyomás (a fehérterror, Friedrich és a román királyi hadsereg letartóztatásai) következtében az MSZDP élére is csak egy erősen reformista, opportunistá réteg kerülhetett, amely még a régebbi szociáldemokrata vezetőgarnitúrához (Garamihoz, Buchingerhez) képest is világos jobbrtolódást jelentett, s a párt vezetése szinte kizárólagosan jobboldalivá vált.¹

Ennek a jobboldali, megalkuvó vezetésnek lett eredménye az ún. Bethlen—Peyer paktum, amely a későbbiekben „természetszerűleg ellenzéket támasztott a pártban”.² A szociáldemokrata baloldali ellenzéki mozgalom kialakulásának természetesen csak közvetlen kiváltó okát jelentette ez a megegyezés, s a jobboldali vezetőség egész paktum-politikája. Mélyebben fekvő, általános okát egyrészt a fent vázolt politikai viszonyokban, másrészt abban a gazdasági helyzetben kell látnunk, melynek jelzői a 20-as évek elejének rettentő alacsony életszínvonal, az infláció erősödése, s az adott, hallatlanul nehéz szociális helyzet javításáért, a bérek emeléséért folytatott sztrájkok és egyéb munkás-szervezkedések. A szociáldemokrata baloldali ellenzéki mozgalom az MSZDP-on belül 1922 tavaszán induló, a jobboldali vezetéssel szemben álló baloldali szocialisták szervezkedése volt, amelyet 1923—24-től egyre erőteljesebben irányítottak a KMP Magyarországra küldött vezetői.

A 20-as évek baloldali szociáldemokrata ellenzéki mozgalma a leverett Tanácsköztársaság után nem közvetlenül jelentkezett. 1920 májusában a Rendőrfőkapitányság által „gyárigazgatók, üzemi tisztviselők, mérnökök és napszámosok egybevetett jelentései alapján” összeállított „helyzetkép” szerint a budapesti munkásság politikai magatartása és hangulata általában kielégítő, köreiben nyugalom tapasztalható. A jelentés rámutat arra is, hogy ahol nyomott a hangulat, s némi szervezkedés nyomait lehet felfedezni, ott is elsősorban a drágaság s az alacsony bérek miatt észlelhető nyugtalanság. Csak néhány üzemben (pl. a Neuschloss—Lichtig parkettgyárban, a Hoffer és Schrantz Mezőgazdasági Gépgyárban és a nagyobb malmokban) tapasztalható újabb szervezkedés, komolyabb bérmozgalom és „a kommün alatt felbomlott munkafegyelem” tartós hatása.

Érdekes a helyzetkép a munkásság politikai szervezkedésének az SzDP és a keresztény-szocialista párt közötti megoszlása szempontjából is. A budapesti üzemek munkásainak túlnyomó többsége a szociáldemokrata párt szervezeteihez tartozott, és megőrizte a Tanácsköztársaság emlékét.³

¹ Vö. *Fehér András*: Az MSZDP újjászervezése és politikája . . . Ptk. 1963. 1. sz. 82. l.

² A II. Internacionálé különbizottságának jelentése az 1925 januári bécsi tárgyalásokról. Pártgyűlési Jegyzőkönyv, 1925. 27. l.

³ Föv. Lt. Bp-i Főkapit. hiv. eln. res. 1919—1926. 6—1920.

Ezt érezvén 1920. május 1-re „a közrend fenntartása és biztosítása érdekében” — bármilyen megnyugtató képet is adott a fenti jelentés — erős rendőri készséget fogantatosított a Budapesti Főkapitányság. Kiadott utasításai szerint „megfelelő számú rendőrnek” s „az összes tisztviselőnek és alkalmazottnak egész nap készenlét- és tartalékszolgálatban” kellett lennie, s mintegy tíz—tizenkétezer embert köteleztek arra, hogy „április 29—30, május 1- és 2-án a munkában töltött időt kivéve lakásukon” tartózkodják. (Elsősorban azokra vonatkozott, „akik a bolsevizmus szempontjából — egyébként is — rendőri felügyelet alá helyeztetek.” Ezeket figyelmeztették arra is, hogy „lakásuk elhagyása esetén rendőri büntető és internálási eljárást” indítanak ellenük.)⁴ A rendőri terror ellenére a mindent átszövő detektív- és spici hálózat következtében viszonylag sok letartóztatással járt 1920 május elseje.

Ezen konkrét eseten kívül — a különböző hatósági jelentések alapján állíthatjuk — szerte az országban mindenütt voltak a Tanácsköztársaság emlékéhez hű munkások, akik „még mindig nem tudtak megszabadulni bolsevista irányú lélekmérgezésétől”.⁵ Az üzemekben is vállvetve küzdöttek kommunisták és szocialisták, együtt szervezték a bérmozgalmakat, együtt álltak ki a lefogottakért. Ebben rejlik egyik alapvető oka annak, hogy a szervezett munkásság vezetői és funkcionáriusai elvesztésének dacára is megvédelmezte régi harci szervezeteit.

Mindez azonban még egyáltalán nem jelentett szervezett baloldali ellenéki megmozdulást, csupán azt mutatta, hogy voltak baloldali érzésű szocialisták, egyszerű munkásemberek, akikre egy később meginduló szervezkedésben számítani lehetett.

A munkásmozgalom újjáéledésének, a szervezkedések megindulásának kedvező nehéz gazdasági helyzet 1921-re már megmutatta hatását. Ez év elejére ugyanis egyre több helyütt — elsősorban a nehéziparban — megindultak a béremelésért folytatott sztrájkmozgalmak. A vas- és fém munkások 1921. július 24-i bizalmi értekezletének határozati javaslata még az általános sztrájk megindítását is kilitáshba helyezte arra az esetre, ha a munkások nem kapják meg a kért drágasági pótlékot.⁶

A szocialista munkások hangjának erősödése, fokozódó szervezkedési törekvéseik valóban a szociáldemokratáknak az üzemeken belüli „újjáéledéséről” tanúskodnak. A budapesti vas- és fém munkások 1921. november 5-i „igen izgatott hangulatban” lefolyt gyűléséről kivonuló tömegben „egyedek a köztársaságot, Károlyi Mihályt és az elítélt népbiztosokat éltették”.⁷ A munkásmozgalom éledését nagyban elősegítette a kommunisták kezdődő tevékenysége is. Sokan minden felső szervezeti kapcsolat nélkül is tovább folytatták felvilágosító, agitációs szervező munkájukat. A szakszervezeti kongresszus kiküldötteinek 1921. december 3-i előértekezletén Propper támatta a kommunistákat, akik „Magyarországon a sejtrendszer helyett a szakszervezetekben akarnak elhelyezkedni, és itt akarják tevékenységüket kifejteni.”⁸

A munkásság egyre élénkülő mozgalmának ellenére sem beszélhetünk még ekkor a szociáldemokrata párton belüli tudatos, szervezett baloldali ellenzékéről. Ekkor még a szervezett munkások, akik a terrorista támadások és zaklatások ellenére is hűségesek maradtak a szervezeteikhez, e szervezetek és a maguk üldöztetését azonosnak tudták. Jobboldali vezetőik megalakuló politikájában, amelyet ezek a szakszervezetek védelmével indokoltak, a szervezett munkások többsége még nem ismerte fel e politika gyakorlati veszedelmét.⁹

A baloldali érzésű szocialisták éppen a kormánnyal kötött megegyezést követő időkben kezdtek szervezkedésbe. Maga a szociáldemokrata vezetőség is számított arra, hogy éppen a paktum miatt igen erős ellenzék fog keletkezni. Sejtették, hogy „árulást fognak kiáltani” rájuk, s bár féltek a „munkásosztályon (értsd: az SZDP-n — SM) belüli széthúzástól”, kénytelenek voltak mégis kijelenteni, hogy „el tudnak képzelni egy különálló balszárnyat is a magyar szocialista mozgalomban”.¹⁰ Bár a kormány és a párt egyes vezetőinek (Peyer, Miákits, Farkas, Propper, Jászai) tárgyalásai s a megegyezés jegyzőkönyve titkos jellegűek voltak, a megbeszélésekről mégis szűrődött ki néhány hír. Maga a Népszava is kénytelen volt foglalkozni a kormánnyal folytatott tárgyalásokkal, sőt 1922 januárjában egyenesen arról panaszkodott, hogy a kormány nem tartotta be a velük kötött megállapodást.¹¹ A szociáldemokrata munkásság tehát értesült a tárgyalásokról. A Népszava természetesen arról írt csak, ami keveset sikerült kiharcolni a kormánnyal. Ez eleve magában hordozta azon kérdés felmerülésének a lehetőségét, hogy mi lehetett az ellenzolgáltatás. A Népszava pedig rendkívül taktikátlanul eszeveszett tagadásba kezdett. „Gyalázatos mendemonda, felelőtlen pletyka” — világosítja fel munkás-olvasóit.¹²

⁴ Ld. uo. 6—1920.

⁵ Miskolci „T” tisztek jelentése a borsodi munkásmozgalomról. Közl. *Gazsi József*: Adalékok a borsodi munkásmozgalom történetéhez. Borsodi Szemle 1961. 1. sz. 27. 1.

⁶ Föv. Lt. Bp.-i Főkapit. hiv. eln. res. 1919—1926. 4—1921.

⁷ Uo. 10—1921.

⁸ Uo. 6—1921.

⁹ Vö. *Elek László*: Az MSZMP néhány kérdéséhez. PtK. 1961. 2. sz. 147. 1.

¹⁰ Népszava, 1921. dec. 24.; Bécsi Magyar Újság, 1921. dec. 27.

¹¹ Népszava, 1922. jan. 14.

¹² Népszava, 1922. jan. 2., jan. 5.

Ezen közvetlen adatokon túlmenően, a párt és a szakszervezetek gyakorlati politikájából (nem támogatták az 1922. évi gazdasági harcokat, feladták a köztársasági propagandát, nem szerveztek néhány jelentős szakmát, az SzDP néhány vidéki szervezete a kormánypártra adta szavazatait 1922 májusában¹³) ezután egyre nyilvánvalóbbá vált a jobboldali vezetőségnek a rendszerrel való megegyezésre törekvő politikája. Ez vezetett azután a baloldali érzésű munkásoknak a párton belüli szervezettelb jellegű mozgalmaira. Nagy segítséget nyújtott erők összefogására az 1922 februárjában induló illegális Kommün, amely már második számában (március elején) rámutatott a KMP-nek az ellenzékkal kapcsolatos távlati tervére, s 1922 júniusában világosan meg is fogalmazta az ellenzéki szervezetek további feladatait. Az SzDP pártszervezeteiben alakuló illegális kommunista pártsejteknél „igyekeznünk kell maguk köré tömöríteni nemcsak a kifejezetten kommunista elemeket, hanem mindazokat a munkásokat, akik elégedetlenek a párt jelenlegi mérsékelt polgári irányzatával, s akik hívei az osztályharcnak. A szociáldemokrata pártszervezetekben működő kommunista pártsejtekből s a körükük tömörült ellenzéki, még nem kifejezetten kommunista elemekből fokozatosan ki fog alakulni a pártnak egy forradalmi irányzata, a párt balszárnya. Ez a balszárny hivatva lesz arra, hogy kellőleg megerősödve, mint legalis osztályharcos frakció idővel megalakuljon a párton belül. Ez a baloldal később az önálló legalis kommunista tömegpártnak egy számban tekintélyes részét fogja szolgáltatni. A még politikailag bizonyos tekintetben nem határozott irányú és szervezetiileg szigorúan ki nem kristályosodott ellenzék azonban nem válhatik másként alapjává egy igazi osztályharcos pártfrakciónak, s később a legalis kommunista tömegpártnak, csak abban az esetben, ha legalább az ellenzék vezetői már ma is tudják, hogy mi a célja az ellenzéknek, hogy hogyan kell vezetőik az elégedetlenséget.” A Kommün tanácsaival, útmutatásaival készültek az ellenzéki munkások azokra az alkalomokra (bizalmi gyűlések, műhelyértekezletek stb.), amelyeken kifejtették az SzDP jobboldali vezetőségével szembeni elégedetlenségük okait, a párt hivatalos törekvésein túlmenő követeléseiket és egyáltalán a párt osztályharcos alapon történő megújítását.¹⁴

1922-ben már feltűnik Vági István neve is. A győri kapitányság vezetője jelenti, hogy amikor Vági párttitkár részt vett egy munkásgyűlésen, akkor kénytelen volt a tisztviselő mellé 8–10 rendőrt is kiküldeni. „mert a szenvedélyes hangú, elfajult és veszedelmesse válható szónokokok veszélyeztették a közrendet és másképp a gyűlés feloszlátásának nem lehetett volna érvényt szerezni.”¹⁵

Az év folyamán egyre több helyen alakultak ellenzéki csoportok. Az első ellenzéki frakciókkal az esetek többségében még nem találták meg azonnal a kapcsolatokat a nem is minden üzemben, vagy szociáldemokrata pártszervezetben működő illegális kommunista sejtek. Ezeknek a — véleményünk szerint — többségben levő, első szervezeteknek programjáról, célkitűzéseiről, követelményeiről jó áttekintést adhat az egyik ilyen — magát a „Magyarországi Szociáldemokrata Párt elégedetlenkedői”-nek nevező — ellenzéki csoport kiáltványa. Legfőbb feladatuknak azt tekintették, hogy megindítsák a harcot a jobboldali vezetők ellen, akik „élősködő zsarnokként... a munkásságot a maguk céljaira akarják kihasználni”. Egyben az a tény is világosan tükröződik az említett dokumentumban, hogy a mozgalom még a szervezkedés kezdeti stádiumában tartott 1922-ben, s a tulajdonképpeni vezetőit, vagy vezetőerőit, ill. a mozgalom jellegét az egymástól sokszor függetlenül szervezkedő ellenzéki csoportok még nem találták meg, ill. nem tudták helyesen megítélni. „Indítsunk a szociáldemokrata pártban egy reformációt! — hirdették. Majd akad közöttünk is, vagy a többi elvtársak között megfelelő reformátor, aki helyes irányba tereli a munkásmozgalmat.” Legutóbbi, kiemelt gondolat pedig arra mutat, hogy a szervezkedni még csak éppen kezdő baloldali szocialisták nem egészen világosan kimondott célja: az akkori jobboldali, opportunistá pártvezetés elleni harc, a szociáldemokrata pártnak az osztályharc útjára való visszavezetése.

Követeléseik lényegében két fő kérdés köré csoportosíthatók. Egyrészt a pártdemokrácia helyreállításáért szállnak síkra, s ennek érdekében kívánják a párton belüli szólásszabadságot, az általános, titkos választójogot, új vezetőség választását, a választásokra munkásokból álló jelölő bizottságot és a megválasztott vezetőknek tisztségeikről való visszahívásának jogát, másrészt pedig a párt- és szakszervezeti bürokrácia ellen irányítják támadásukat, amikor a vezetőség fizetésének nyilvánosságra hozatalát s a fizetett vezetők számának csökkentését követelik.¹⁶

Ez az ellenzéki program, célkitűzés s a feltüntetett követelések eléggé szegényesek. Eszmei tisztázatlanságot és magasabb színvonalú vezetés hiányát tükrözik, de ugyanakkor érződik az is, hogy az 1920-as évek eleji szociáldemokrata munkásmozgalom valóságos, élő, mindennapi problémáiban fogantak, amelyek idővel, megfelelő eszmei és gyakorlati vezetés mellett továbbfejlesztve, alkalmasak lehetnek arra, hogy az általuk megmozgatott baloldali érzésű munkások

¹³ Magyarai miniszteri osztálytanácsos távirata. O.L. ME. 1922-es választások, 277. Közl.: *Réti László: A Bethlen—Peyer paktum. Magyar Történelmi Társulat. 1951.*

¹⁴ Ld. Kommün 1922 márciusi, ápr. 19-i, máj. 10-i és jún. 14-i számaait.²

¹⁵ Főv. Lt. Bp-i Főkapit. hiv. eln. res. 12—1922.

¹⁶ Uo. Kiáltvány. 16—1922.

magvát alkossák a későbbi egységes, szervezett szociáldemokrata baloldali ellenzéki mozgalomnak.

Az ellenzéki mozgalom először — egyelőre még kisebb nyilvánosság előtt — 1922 augusztusában a vasmunkások küldöttközgyűlésén használta fel a kínálkozó alkalmat arra, hogy „ostromot” indítson a jobboldali szakszervezeti vezetők „hadállásai ellen”. Igaz, hogy ez a megmozdulás még csak néhány bátor felszólaló kritikáját jelentette lényegében, s nem a szervezett ellenzék jól előkészített, egységes fellépését, igaz, hogy a kritika éle sem a legfontosabb kérdésekre irányult, mert csak a vidéki szervezetek elhanyagolása miatt s a szocialista oktató-nevelőmunka színvonalának emeléséért szólaltak fel az ellenzékiek, követelve a természettudományi és közegészségügyi előadások mellett „a szocializmusról, munkásmozgalomról, nemzetköziségről, az osztályharc elméleti és gyakorlati kérdéseiről szóló előadásokat is.” mégis ezt az eseményt kell az ellenzéki mozgalom első nyilvános fellépésének, első számottevőbb sikerének tartanunk.¹⁷

Az ellenzéki mozgalom megalakulása és első fellépései után a szociáldemokrata és szakszervezeti vezetők féltek az ellenzéki felvonulástól. 1922 nyaratól például nem hívtak össze egyetlen népgyűlést sem, s egyre ritkábbakká váltak a szakmai értekezletek, taggyűlések a szakszervezetekben is. Az őszi, kerületi pártértekezleteken — még e felaprózott gyűléseken — is ellenzéki hangulat uralkodott. A baloldali munkások sok helyen éltették Bokányit, s követelték forradalmi harcot.¹⁸

1922 második felében a szociáldemokrata munkások, s méginkább a baloldali szocialisták érdeklődésének előterébe egyre inkább a közelgő pártkongresszus került. Nagy szerepet vállalt a kommunán az ellenzéknek a pártkongresszusra való felkészítésében is. Már 1922 júniusában követelték velük, hogy kényserítsék ki a pártkongresszus összehívását, ahová „jól felkészült, népszerűbb, jól beszélő kommunista vagy baloldali ellenzéki küldöttek” jelölését igyekezzenek elérni. Feladatuk az lesz, hogy a pártkongresszus előtt kifejezésre juttassák az elégedetlenséget, leleplezzék a vezetőség megalkuvó politikáját, s „használják fel az alkalmat az ellenzéki mozgalom tömörítésére”. A Kommunon arra is figyelmeztetett, hogy csak „a valóban áruló vezetőket támadják”, mégpedig „biztos, kézzelfogható adatokkal... olyanokkal, amelyeket a napi élet szolgáltat, s amelyeket éppen ezért a munkások könnyen megértenek. A pártkongresszus előkészítése és maga a pártkongresszus lesz az ellenzék első, komoly próbája.”¹⁹

Sajnos a nagy szeptemberi letartóztatások után (majdnem száz kommunistát fogtak el) a Kommunon el kellett némulnia, s így a KMP segítsége éppen egy fontos időszakban nem érvényesülhetett. A szociáldemokrata baloldali ellenzéki mozgalom azonban 1922 végére már elérte a szervezettségnek azt a fokát, amelyen eléggé veszélyes, „elmergesedett helyzetet” teremtett a pártvezetőségnek.

A Főkapitányság egyik igen fontos iratából, az 1922-es decemberi szociáldemokrata pártkongresszus küldötteinek december 23-án este tartott előértekezletéről készült rendőrségi jelentésből eddigi ismereteinket jelentősen kiegészítő következtetéseket tudunk levonni a szociáldemokrata baloldali ellenzéki mozgalom akkori szerepére vonatkozóan.

A pártgyűlésről készült jegyzőkönyv alapján csak az derül ki, hogy az ellenzék — a nagy letartóztatások után — nem kapva kellő támogatást a kommunista csoportoktól, „nem vonult fel szervezetten”, s a jobboldali vezetőség könnyen visszaverte az ellenzék támadásait, bírálatait.²⁰ Az említett jelentésből viszont kitérünk először is az, hogy az ellenzéki fellépésre komolyan számítottak Peyerék, s azért hívták össze az előértekezletet, hogy már ott megpróbálják leszerelni az ellenzéki szónokokat, mérsékelni fellépésüket, másodszor pedig az, hogy az ellenzék már az előértekezleten is — sőt elsősorban ott — erőteljes felszólalásokkal bírálta a jobboldali vezetőséget. „Jellemző, hogy a vidéki párttitkárok igen nagy része az ellenzékkel együtt kiabált” — írja a jelentés. Bátor kritikával, éles vitákkal szorították védekezésbe a jobboldali pártvezetőséget, amelynek nevében Peyer kérte a küldötteket, hogy „egyik-másik elégedetlenkedő ne szerezze meg... a polgári pártoknak azt az örömet, hogy a pártban a széthúzás milyen mérvű. Azt kívánja és várja a vezetőség, hogy a párt kifelé egységfrontot mutasson.” Az ellenzék ekkori vezérszónoka, Pajor Rudolf tiltakozott az ellen, hogy „a vezetőség a párt érdeke címén a felszólalók szájáról szájkosarat” tegyen. Követelte „a vezetőség azonnali elmozdítását”, s leszögezte, hogy „nem az itt jelenlevők szavazatától teszi függővé, hogy mit szabad majd elmondani, mert neki megbízói vannak, akik őt látták el utasításokkal”.

Több ellenzéki felszólalás igen súlyosan bélyegezte meg az akkori pártvezetőség munkáját. Az egyik küldött például „primitív dilettantizmussal” vádolta Piklert, Györkit és társait. Általános volt az ellenzék részéről a régi szociáldemokrata vezetők, Garamiék említése szemben az akkori vezetőséggel. Az adott helyzetben ez is ellenzéki álláspontot tükrözött. Egészen durva

¹⁷ Ld. Kommun. 1922. aug. 23.

¹⁸ Uo. szept. 13.

¹⁹ Uo. jún. 14.

²⁰ A magyarországi munkásmozgalom története 1919–1929. Tananyag. Bpest, Kossuth Kiadó. 1958. 42. l.

— az elégedetlenség mértékét jól tükröző — támadások hangzottak el, s ennek alapján valóban várakozáson aluli az a kép, amely viszont a kongresszusi jegyzőkönyvből tárul elénk.²¹ Az előérteket „kétszeri szavazás után, végre nyolc szótöbbséggel azt mondta ki, hogy az egység megővése céljából vádat itt mindenki előadhat, azt egy bizottság megvizsgálja, és erről 24 órán belül jelentést tesz. De a kongresszus minden résztvevőjét eltiltja attól, hogy a kongresszuson vádat hozzon fel. Aki ezen határozatot nem respektálja, azt a vezetőség eltiltja a kongresszuson való további részvételtől.”²² Valószínű természetesen, hogy nem utolsó sorban ennek a határozatnak lehetett szerepe az ellenzéknek a pártgyűlésen — legalábbis a jegyzőkönyv alapján — tapasztalható kimondottan mérsékelt hangvételében, bár meg kell mondanunk, hogy azok a vádak azért, ha finomabban is, többnyire elhangzottak.²³

1922 második felére tehát sok helyen, elsősorban a nehéziparban — végső fokon azért, mert a kezdődő inflációs konjunktúra éppen itt okozta a legnagyobb nehézséget a munkásság helyzetében, és ide tömörültek a legrégibb és legjobban szervezett munkások — számottevőnek mondható ellenzéki mozgalom kezdett kibontakozni a szociáldemokrata párton belül. Többnyire baloldali szocialista, vagy kommunista érzésű munkások körül alakult, önálló, sokszor egymástól független szervezkedések voltak ezek, amelyekre azután felfigyeltek a kommunisták Magyarországi Pártjának illegálisan működő csoportjai, s a rendkívül nehéz viszonyok ellenére is megpróbálták kézbevenni az ellenzéki megmozdulások szervezését. Annak ellenére, hogy ez nem mindig sikerült, 1922 decemberére mégis egy nagyjából egységesnek mondható, eléggé következetes ellenzék lépett fel a szociáldemokrata pártkongresszuson a jobboldali vezetőség politikája ellen.

Az SzDP 1922 decemberi kongresszusa után, 1923-ban újabb lendületet vett az ellenzéki mozgalom fejlődése. Bécsből Magyarországra jött kommunisták vették kézbe a szociáldemokrata párton belül egyre kézzelfoghatóbban kikristályosodó ellenzéki csoportok szervezését.²⁴ Talán Andréka főkapitányhelyettesnek a Phöbus villamosművek Rt.-ben kitört sztrájkokról szóló jelentése tükrözi legjobban az SzDP-ben előállott helyzetet: 1923 tavaszától „a munkások egyes csoportjai nem követik a vezetőség utasításait, hanem bizonyára radikálisabb bujtogatókra hallgatva egyes üzemekben a vezetőség utasítása ellenére zavarokat idéznek elő”.²⁵

KIÁLTVÁNY*

Munkások! Elvtársak!

A végső elkeseredés és az a veszély a mely párt szervezetünket fenyegeti, kényszerít bennünket arra, hogy kiáltványunkat a nyilvánosság előtt hozzuk a dolgozó munkásság tudomására.

Megpróbáltunk minden utat és módot arra, hogy kiáltványunkat ne kelljen a nyilvánosság színe előtt tárgyalni, azonban sajnos dolog ez a kísérletünk és szándékunk a pártszervezetünkben jelenleg uralkodó szellem miatt lehetetlen volt.

Megpróbáltunk panaszainkkal és kifogásainkkal. — melyek már hónapok óta rontják és bontják az elvtársak hitét és bizalmát a pártszervezettel szemben, — először pártszervezetünk központi vezetőségénél előjőni, majd megpróbáltuk panaszainkat és kifogásainkat bizalmas pártértekezleten felsorolni, megpróbáltuk panaszaink és kifogásaink egy részét a decemberi nemzetközi kongresszuson szóvá tenni, azonban a szociál demokrata párt szólás szabadságának és demokráciájának dicsőségére lehurrogtak, leintettek, leszavaztak bennünket azok, akik ellen panaszaink és kifogásaink szóllanak.

Nem jöttünk volna a nyilvánosság elé még ezek után sem, ha nem látnánk azt a nagy veszedelmet, amely pártunkat és pártszervezetünk egységét fenyegeti.

Biztosan nem mi vagyunk az egvedüliek, hanem nagyon sok tisztán látó és gondolkodni tudó elvtársunk észrevette, és tapasztal már, hogy a szervezett munkásság az utóbbi időben mennyire elégedetlen.

Arról pedig kivétel nélkül minden elvtársnak tudomása van hogy ellenfeleink milyen féktelen agitációt és aknamunkát fejtenek ki pártunk egységének és erejének megbontására. Sajnos

²¹ Ez felveti annak a kérdését is, hogy vajon milyen forrásértékkel bírnak az SzDP által kiadott jegyzőkönyvek — S. M.

²² Ld. Főv. Lt. Bp.-i Rendőrfőkapit. eln. res. 1919—1926. 12—1923.

²³ Vö. Az SzDP XXI. kongresszusának jegyzőkönyve. Bpest 1923. 114—115, 126, 129, 147, 148. oldalak.

²⁴ Az ellenzéki mozgalom további fejlődésére ld.: Szabó Agnes: A KMP első kongresszusa. PTK. 1962. 2. sz.

²⁵ Ld. Főv. Lt. Bp.-i Rendőrfőkapit. eln. res. 1919—1926. 9—1923.

²⁶ A Főv. Lt. Bp.-i Főkapitányságának eln. res iratai 1919—1926, 16—1922. jelzetű iratán hivatalos feljegyzés nem szerepel. Valószínű, hogy eredeti kiáltvány-tervezet, amely a rendőrség kezére jutott.

az elégedetlenkedő tömeg nagyon jó anyag az ilyen aknamunkára és agitációra, annál is inkább, mert igen sok sajnos igaz és jogos visszaélést, kifogást s vádat tudnak ellenünk felhozni, amely dolgokról a párt szervezetünkben úgy szólván mindenki tud és mindenki beszél.

² Az eddig ellenünk folytatott agitáció hála a munkásság összetartásának és bizalmának a vezetőség iránt, nem sok eredményt ért el a pártunkban. Az utóbbi időben azonban sajnos éppen a legértékesebb, legintelligensebb része a szervezett munkásságnak kezd elégedetlenkedni és elpártolni elveinktől. Minden nyitott szemmel járó elvtársunk észrevehette egy másik ilyen veszedelmet, mely pártunk egységét szintén fenyegeti, ez a veszedelem a pártunk keretén belől feltámadt *antiszemitizmus*, amely a párton belől egy titkos antiszemita szövetséget is alakított, mely titokban és burkoltan a legféltetlenebb lázítást és agitációt fejt ki a zsidók ellen és a kik az ébredőkkel szövetkezve felakarják robbantani a pártot. További veszedelem a párt keretén belől szervezkedő nemzeti szociál demokrata frakció, akik azzal lázítanak a nemzetköziségünk ellen, hogy a francia és belga elvtársaink tűrik és engedik a socialista németország tönkretételét. Nem akarjuk tovább fészegetni az itt felsoroltakat, csak arra akarunk rámutatni, hogy a szervezett munkások, akik a pártszervezetünk érdekeit szívükön viselik ezt nem nézhetik továbbra is szó nélkül. Minden öntudatos elvtársnak kötelessége a pártot minden féle veszedelemmel szemben, akár honnan jön is az megvédeni.

Hogy ez a védelmünk sikeres legyen első dolgunk az kell, hogy legyen, hogy számoljunk le azokkal, akik az elégedetlenkedésre széthúzásra és a titkos szervezkedésre okot szolgáltatnak. Nem lehet továbbra is szó nélkül eltűnni és végig nézni azt a nem törődömséget, felületességet, visszaéléseket, zsarnokoskodásokat és tudatos félrevezetéseket, amit egyes magukat a munkásság nyakára felerőszakolt és feltolt vezetők csinálnak önző és titkos egyéni érdekeikből, megelégedve arról, hogy a szervezett munkásság nem azért van, hogy az ő önző és hatalmi érdekeit szolgálja, hanem, hogy ők vannak azért, hogy a szervezett munkásság érdekeit szolgálják.³

Ma már hála a szervezett munkásság felvilágosultságának nem lehet velünk vak eszköz-ként bánni, sok mindent észre veszünk és meglátunk, amit egyes „tisztelt vezető elvtársak” szeretnék, ha nem látnák meg, ma már nem lehet olyan könnyen elbolondítani bennünket mindenféle üres ígéretekkel és nagy hangú kijelentésekkel, ma már magunk is tudunk önállóan gondolkodni és megtudjuk ítélni mi helyes és mi nem helyes és hogy mi van a munkásság érdekébe és mi van a vezetőség érdekébe.

Éppen ezért a következő követelésekkel fordulunk a szervezett munkásság színe előtt a vezetőségeinkhez:

1. Követeljük a szociál demokrata párt programjában lefektetett demokratikus elvek megvalósítását a belső pártéleten belül is, vagyis hogy szűnjön meg a párton belől az a lehetetlen állapot, hogy egyes vezető szerepet betöltő elvtársak a hozzájuk kellő tisztesség tudással, bizalommal és jó hiszeműleg forduló elvtársakkal szemben gögősen és durván gorbabáskodjanak, hogy hatalmukat és sértő gőgjüket azokkal a munkásokkal szemben éreztessék, akiknek tulajdonképpen a hatalmukat, állásukat és megilletésüket köszönhetik. Bezzeg nem voltak olyan gögősek és nem nézték le az egyszerű elvtársakat a képviselő választások előtt, akkor kezét fogtak, nem csak a bizalmi férfiakkal, hanem a legegyszerűbb munkással is és hízlegtek nekik, mézes mázos szavakkal összevissza ígérve minden lehetőt és lehetetlent.

2. Követeljük, hogy a szociáldemokrata párt programjában lefektetett elvek alapján, az általános titkos választói jog a párt keretén belül is megvalósíttassék, hogy a központi pártvezetőség ne saját magát nevezze ki képviselőkké, hanem bízza azt a szervezett munkásságra, hogy kit akar megválasztani.

Az általános, titkos választói jogot mi nem a vezetőség hanem a nép részére követeltük és követeljük, hogy jön ahhoz a vezetőség, hogy a munkásság meg kérdése nélkül maguk között kiosztják az összes biztos képviselői állásokat.

3. Követeljük, hogy a központi vezetőségben ne a központi vezetőség válogassa be az új vezetőket, azok közül akik nekik talpat nyálnak és hízlegnek és ne azok kerüljenek be akiket a központi vezetők proteksálnak. A szociál demokrata párt programjával a protekciós rendszer ellenkezik. Bizzák az új vezetőség megválasztását is a szervezett munkásságra.

4. Követeljük, hogy a központi vezetők állása ne életfogytiglan, vagy addig tartson, míg a pártot megcsalják, meglopják, vagy elárulják, hanem addig tartson, míg a munkásság bizalommal van irántuk. Adjanak módot és alkalmat a munkásság bizalmát bíró új elvtársaknak is az érvényesülésre.

5. Követeljük, hogy a párt ügyeinek intézésére megválasztott, illetve a párt vezetőség által kinevezett és a párt által fizetett elvtársak összes fizetési és díjazásai a szervezett munkásság tudomására hozassanak, és hogy az ilyen fizetéssel járó állások száma a lehető legszükségesebbre redukáltassék, mert a szervezett munkásság nem fejtő téhen, hogy minden a központi vezetőség által ki talált protekciós állásokhoz beültetett emberüket eltartson. Tartsák szem

³ A közötti rész elé kapesos zárójel a következő megjegyzéssel: Elejére volna teendő!

előtt, hogy a helyi csoport vezetőknek és bizalmi férfiaknak sokszor sokkal több dolguk van és azért nem kapnak külön fizetést, hanem a nagy elfoglaltságuk mellett dolgozniuk is kell, hogy megélhessenek.

6. Követeljük, hogy minden választás előtt a jelöléseket ne a központi vezetők, hanem a munkásságból kijelölt jelölő bizottság eszközölje és szűnjön meg minden protekciózás a központ részéről.

7. Követeljük, hogy a párt programjában lefektetett elvek alapján a szólás szabadság a párt belső életén belül is tiszteletben tartassék, hogy mindenkinek a felszólalása, indítványa vagy kritikája akár tetszik a vezetőknek akár nem türelemmel végig hallgattassék, mert csak így lehet minden közérdeket szolgáló ügyet igazságosan méltányosan és jól megtárgyalni.

8. Végül követeljük a jelenlegi vezetőség azonnali lemondását és egy új vezetőség megválasztását az itt elmondottak alapján.

Felhívjuk az elvtársak figyelmét, hogy a visszaélések és terrorizálások megakadályoztasának, ne hagyják most már magukat senkitől befolyásolni, ne fogadjanak el a központ részéről semmiféle mentegetődzést és ne higgyenek a mindenféle szokásos nagy hangú ígéreteknek melyeket szokás szerint úgy sem tartanak be. Akik ártatlanok azoknak nincs szükségük a mentegetődzésre és védekezésre, az eddigi tetteik és cselekedeteik úgy is megvédik őket, a bűnösök pedig bűnhődjenek. Meglátjuk van-e bátorsága és gerince a vezetőségnek kiállani a dolgozó munkásság ítélőszéke elé, a nélkül, hogy számba vegyék és kimagyarázzák igyekeznének azokat a visszaéléseket és bűnöket, amikkel pártunkat a pusztulás és felbomlás felé engedték jutni.

Tudjuk jól, hogy különösen azok, akiknek nem tiszta a lelkiismeretük, akik ludasnak érzik magukat, hogy bőrüket mentsék bennünket fognak támadni, azzal hogy irigyeljük az állásaikat, hogy irigyeljük a munkásság feletti hatalmukat, hogy megfizetett bérenczek vagyunk, hogy a munkásság árulói vagyunk, de mi ezzel nem törődünk, mert lelkiismeretünk tiszta és minden gondolkozni tudó, józan ésszel bíró elvtársunk megtudja ítélni, hogy igazunk van és hogy kiket fizetnek meg.

Azzal sem törődünk, hogy egypár szűklátókörű, a központtól begyulladt és bejedit hízlekedő, talpnyaló ellenünk lázít és az általunk felsoroltakat cáfolni próbálja, mi azért tovább küzdünk céljainkért és nem engedjük a szociál demokrata pártszervezetet egy pár lelketlen önző kapzsi ember által kihasználni a saját önző és reakciós céljaira.

Ha kiáltványunknak eredménye nem lenne, felszólítjuk a velünk együttérző és velünk egyformán gondolkozó elvtársakat, hogy támogassanak bennünket nehéz munkánkban és világosság fűl azokat a sötét fejű és szűklátókörű elvtársakat, akiket még mindig az orránál fogva tudnak egyes lelketlen, mézes mázos szavú hízelgők vezetni.

Felszólítjuk továbbá a velünk együttérző elvtársakat, hogy a párt keretén belül alakítsanak egy ellenzéki frakciót, hogy a szakszervezetet megmentésük az ölésködő zsarnokoktól, akik a munkásságot a maguk céljaira akarják kihasználni. Kijelentjük továbbá, hogy céljainkért a végeletekig küzdeni fogunk és ha kell éppen úgy mint egyszer már a vallás is megreformálódott, mert letért az igazi úttjáról, mi is indítsunk a szociál demokrata pártban egy reformációt. Majd akad közöttünk is vagy a többi elvtársak között megfelelő reformátor aki helyes irányba tereli a munkás mozgalmat.

A magyarországi szociál demokrata párt elégedetlenkedői.

RENDŐRI JELENTÉS*

Payer Károly beszámolt a vezetőség működéséről. Hangos közbeszólás kísérté beszámolóját s ő a legtöbb közbeszólásra indulatos hangon adott választ s mire beszédének végére ért, a helyzet igen elmérgesedett volt. Jellemző, hogy a vidéki párttitkárok igen nagy része az ellenzékkel együtt kiabált.

Payer beszédének célja az volt, ha van valakinek kifogása a vezetőség működése ellen, az tegye meg itt az előértekezleten észrevételét s ne szerezze egyik elégedetlenkedő a reánk agyarkodó polgári pártoknak azt az örömet, hogy a pártban a széthúzás milyen mérvű. Kijelenti, hogy mindenki megkapja a megnyugtató felvilágosítást, de azt kívánja és azt várja a vezetőség, hogy a párt kifelé egységes frontot mutasson. Ez nem a vezetőség érdeke, de a jelen pillanatban országos szociálista érdek.

Ezt követte *Pajer* Rudolfnak az ellenzék vezérének a felszólalása, aki mint mondotta már itt elkezdte a vezetőség szennyeseinek kitergetését.

* Főv. Lt. Bp.-i Rendőrfőkapit. Hiv. eln. res. ir. 1919—26. 12—1923. jelzetű irata: A szociáldemokrata kongresszus kiküldöttének december 23-án este tartott előértekezletén. Eredeti rendőri jelentés másolata belső hivatali használatra. Hátlapján kék színessel: Szociál, bizalmas értekezlet. 2 péld. leírva 923/1. 5.

Legelőször tiltakozik az ellen, hogy a vezetőség a párt érdeke címén akarja a felszólalók szájára a szájkosarat tenni. A vezetőség azonnali elmozdítását követeli, mert ez a vezetőség a párt és a párttagok érdekeit lábbal tiporta, mert ez a vezetőség a proletárfillérekből összegyűlt milliós-kat a saját anyagi gyarapodására fordította és ugyanekkor a fogházakban és internálótáborokban levők és azok családtagjainak éhezését és vergődését tűrte és azok anyagi támogatása elől ridegen elzárkózott, ez a vezetőség minden tisztességesen gondolkozó szocialista részéről megérdemli, hogy őket kutyakorbáccsal verjék ki. És ha van párt érdek, úgy az az, hogy ez a vezetőség ország világ előtt bélyegeztessék meg.

A kegyelmes urakhoz való állandó dörgölődés és ezen címen felvett horribilis összegek lehetnek egyesek anyagi érdekében, de egy tisztességes szocialista nem feledkezhetik meg úgy a proletárok ezreiről, amint a képviselő és pártvezetőségi elvtársak megfeledkeztek. Payer elvtárs igen téved, ha azt hiszi, hogy a kocsis hangtól mi megijedünk, és a gorombaság fitogtatása már a szomorú tények megcáfolása.

Hála a szocialista öntudatnak, vagyunk elegen akik nem engedjük a szájkosár feltételét, akik nem itt magunk között, hanem a nagy nyilvánosság előtt tárjuk fel a vezetőség működését. Ő nem az itt jelenlevők szavazatától teszi függővé, hogy mit szabad majd elmondani, mert neki megbízói vannak, akik őt utasítással látták el. S már most bejelenti, hogy az itt felhozott vádakat pozitív formában a kongresszuson is elmondja.

Propper akart felszólalni, azonban az ellenzék azt követelte, hogy a felszólalás a jelentkezés sorrendjében történjen.

Vanczák elnök ennek kénytelen volt engedni.

Kertész Miklós szomorúan nézi a párt parlamenti frakciójának vergődését. Nyíltan kimondja, hogy Peidl és Proppertől eltekintve az egész frakcióban a primitív dilettantizmus nyilvánul meg. A legnagyobb könnyelműség volt, hogy a pártvezetőség a választások előtt az utcán fogadta fel a jelölteket és csak így volt lehetséges Pikler, Györki és társainak képviselősége. Eszébe jut, hogy a polgári pártok Tisza István után áhitoznak, hogy megtalálják azt az embert, aki ezt az országot kivezesse a tejútra. Mi viszont vissza sírjuk a mi Garami Ernőnk, aki ha itthon lenne, vízes kötéllal verné vissza a pártanalfabéták állandó tolakodását. Kívánja, hogy már most ezen az értekezleten legyen döntés a párt parlamenti frakciójáról s már most adjuk meg a frakciónak a lehetőséget, hogy csendben vissza vonuljon és lemondjon.

Osváth Gábor hosszas beszéd után azt kívánja, hogy a párt lépjen ismét passzivitásba és képviselőit vonja vissza a parlamentből. Ezt a vezetőségnek már akkor meg kellett volna tenni, amikor legelőször látta, hogy ott meddő munka folyik s a kormány csak a külföld szemébe való porhintésnek használja ki a párttal való tárgyalást.

Propper iparkodik beszédében a Payer által elrontott hangulatot megjavítani. Elismeri, hogy voltak hibák úgy a vezetőségben, mint a parlamenti frakcióban. Oly időben mint ez a vezetőség dolgozott még vezetőség schol a világon nem volt. Ha itt hiba történt, az emberi és a párt ezt könnyen orvosolhatja. De arra kéri az ellenzék, hogy ne állítson úgy be eseteket, mintha azok bűnös szándékkal történtek volna meg. Mi lehetünk ellenfelek, de egymásról gázságot feltételezni azért nincs jogunk. Ő volna a legboldogabb, ha úgy a képviselőiséget, mint a vezetőségi tagságot itt hagyhatná, és vissza mehetne ismét a csendes munkához a szakszervezetbe. Hálás lenne a kongresszusnak, ha ezt neki lehetővé tenné.

Kéri a jelenlevőket mind a két oldalon, őrizzék meg higgadságukat és ne felejtsek el, hogy politikánknál bár két ellentétes irányt követünk, de itt mindannyian szociális lélek vagyunk s munkánknál ne a személyi önzés s ne a hiúság, hanem a párt érdeke irányítson bennünket.

Holló a párttitkárság közönyös munkáját bírálja és azt igyekszik bizonyítani, hogy sem Farkas, sem az egész titkárság nem alkalmas egy modern mozgalom vezetésére. Farkast élesen támadja és úgy állítja oda Buchinger mellé, hogy még a fiatal unokája sem lehetne.

Farkas foglalkozik Pajor támadásával és azt fejtegeti, ha Pajornak önzetlen célja a tisztítás, akkor azt itt kell megkezdeni. Annál inkább is kell ezt kívánni, mert meggyőződése az, hogy Pajornak az egész vádaskodása hamis beállításon alapszik s ha a konkrét tényeket ide hozza, Pajor maga be fogja látni, hogy ilyen alaptalan vádakkal csak az megy a nyilvánosság elé, aki spregolni akar.

Kéri az értekezletet, mondja ki határozatilag, hogy a mai idő nem alkalmas arra, hogy a nyilvánosság a párt széthúzását lássa. Ha Pajornak és bárkinek, valamely vádjá van a vezetőség, vagy bárki ellen, azt itt adja elő és ez az értekezlet kiküld majd egy bizottságot a vád megvizsgálására, amely bizottság még a kongresszus megkezdése előtt nekünk itt jelentést tesz. De kéri kimondani azt is, ha bárki az itt hozott határozatot nem respektálná, az vonja le a konzekvenciát.

Pajor ismét csak azt hangoztatja, hogy neki megbízói vannak, és ő megbízóinak engedelmeskedik. Szájkosarat ő nem kér, ő megy az egyenes úton tovább mindaddig, amíg ezt a vezetőséget a népharag el nem söpri.

Csillag ugyancsak az elégedetlenekhez tartozik, ő is el fogja mondani érveit, de ez nem gyanúsító. Ő is azt szeretné, ha a mai törpe vezetőség helyett más vezetőség jönne, amely hivatása magaslátán áll.

Vanczák nem tartja az időt alkalmasnak arra, hogy a tüzes fiatalság egy-két eldobott szóval azt árulná el, hogy az általunk annyiszor említett egységes front sem nem front, sem nem egységes. Ha Pajor elvtárs három év óta tudott ezen vádak tudatában élni és a párt érdekében dolgozni s ha nem akarja vádjait itt ismertetni, akkor próbáljon meg ezen állítólagos vádak tudatában még egy évig élni.

Kétszeri szavazás után végre nyolc szótöbbséggel azt mondotta ki az értekezlet, hogy az egység megóvása céljából vádat itt mindenki elő adhat, azt egy bizottság megvizsgálja és erről 24 órán belül jelentést tesz. De a kongresszus minden résztvevőjét eltiltja attól, hogy a kongresszuson vádat hozzon fel. Aki ezen határozatot nem respektálja, azt a vezetőség eltiltja a kongresszuson való további részvételtől.

A bizottság tagjai lettek: Sternburszky Deutsch Jenő, Katona Samu és Sally.

Vád tárgyává azonban senki sem tett, amit az bizonyít, hogy az értekezletet még egyszer nem hívták össze.

¹/₂ 1 óraker az értekezletnek vége lett.

*

Pénteken 22-én este a párttitkárok tartottak értekezletet, ahol Büchler oktatta ki őket az adminisztrációs ügyekben. Felhívta figyelmüket, hogy ők közvetlen a vezetőségnek vannak alárendelve s ne engedjék magukat az ellenzékieskedő elvtársaktól félre vezetni. Itt elhatározták, hogy egy közös beadványt intéznek a vezetőséghez, a melyben fizetésük emelését, a kiküldetés díjak rendezését kéri, valamint egy szolgálati szabályzat megalkotását.

FÜGEDI ERIK

A XV. századi magyar püspökök

Az alább következő néhány megállapításban a XV. századi magyar püspökökre vonatkozó megfigyeléseimet állítottam össze abban a reményben, hogy ezek a megfigyelések a középkori demográfia, a társadalmi élet és az egyház és állam közötti viszony szempontjából érdeklődésre tarthatnak számot. A főpapok a középkor folyamán nemcsak egyházi méltóságuk, hanem az esetek túlnyomó részében származásuk révén is a feudális uralkodó osztályhoz tartoztak. A magyar nemesség levéltárai azonban általában egyoldalúak, igen sok jogi vonatkozású irat mellett szinte teljesen hiányzanak a családi feljegyzések, s így nagyon nehéz a politikai élet szereplőinek személyi adatait (születésük, házasságuk időpontját, házastársuk nevét stb.) összeállítani. A püspökök kinevezése, mint szerte a középkori Európában, Magyarországon is bonyolult eljárás volt, ennek írásbeli emlékei nemcsak a hazai, hanem a vatikáni levéltárban is fennmaradtak, s nem egyszer olyan személyi adatokat (pl. életkor) tartalmaznak, amelyek a világi uralkodórétég tagjairól általában hiányzanak. Az egyes egyházmegyék monográfiáját általában korábban és alaposabban elkészítették mint a világi tisztségeket, így a püspökök pályafutása is könnyebben nyomon követhető, mint pl. a nádoroké. Az anyagban megnyilvánuló egyenetlenség régebbi történetírásunk hiányossága, kiváló monográfiák (pl. Várad, Csanád, Veszprém) mellett több egyházmegye még az összefoglalást előkészítő tanulmányig sem jutott el (pl. Győr).¹

¹ Az itt következő dolgozat anyaga tulajdonképpen a készülő magyar életrajzi lexikon munkálatai közben gyűlt össze, ezért elsősorban az adatgyűjtésről kell egyet-mást elmondani. A magyar történeti irodalomban utoljára a századforduló idején a Pallas Nagy Lexikona részére

A dolgozat a XV. században kormányzó magyar püspököket tárgyalja, de időbeli keretét több okból át kellett lépnem. Élő személyekről lévén szó, életüket nem lehetett sem 1400. január 1-ével, sem 1499. december 31-ével elvágni, ezért a XV. század első püspökeinek élete és működése a XIV. század utolsó évtizedeit is magában foglalja. Részben ugyanez az indok, részben a mohácsi csata és a reformáció megindulása vezetett arra, hogy a századot ne az 1499, hanem az 1520. esztendővel zárjam, ill. azokkal a püspökökkel, akik 1520 előtt kormányoztak. A XV. század főpapjairól azonban még így is sok eltérő és ellentmondó adat van forgalomban, ezért az összeállított adatokat a függelékben közöltem. Az adatok összeállításánál főképp arra törekedtem, hogy az életkort, a pályakezdés időpontját, a működés tartamát és a kérdéses személy származását megállapítsam. Az adatok összeállításával kapcsolatban még arra kell rámutatnom, hogy csak a ténylegesen kormányzó püspököket vettem figyelembe. Nem kerültek bele tehát a névsorba a pápa által kinevezett kormányzók, kihagytam Aragoniai János bíbornokot, aki néhány évig az esztergomi érsek címét is viselte. A kormányzat időtartamánál a tényleges időpontokat igyekeztem megállapítani. A főkegyúri jogot Magyarországon a király gyakorolta, s a főpapok sokszor voltak a püspöki szék birtokában mielőtt még pápai kinevezésüket megkapták volna. Ezért az egyházjog szerinti „electus” gyakorlatilag ugyanolyan püspök volt mint a „confirmatus”, ha a király segítségével ténylegesen élvezte az egyházmegye jövedelmét. Időegységül az évet választottam, anyagom sokkal lézagosabb, semhogy ennél kisebb időegységet vehettem volna alapul. A középkori Magyarországnak 15 egyházmegyéje volt, összeállításom azonban nem tartalmazza a szerémi, nándorfehérvári és bosnyák püspökséget. Mindhárom az ország déli határán feküdt, a török háborúktól már korán nagy veszteségeket szenvedett, ezért anyaguk összeállítása túlnagy feladat lett volna. A nándorfehérvári korszakunk második felében különben is már csak címzetes püspökség volt, a bosnyákok pedig sokszor töltötték be ferenccsek, akiknek származását a legtrikább esetben lehet megállapítani. Kétes eset, meghatározhatatlan adat így is maradt bőven.

A középkori magyar püspökök átlagos élettartama azokban az esetekben (összesen 27), amikor a születés és halálozás dátumát ismerjük, meglepően magas: 54 év. Az ismert 27 esetből ötven este el csatatéri (Beriszló P., Csaholyi F., Lépes Gy., Perényi F. és Szalkai L.), de eredményünket ez sem befolyásolja lényegesen, mert ha nélkülük számolunk átlagot, akkor az átlagos élettartam 57 év. Az elesettek nem voltak fiatal emberek, az egy Perényi Ferencet kivéve. Az átlagos élettartam származás szerinti csoportosítása még érdekesebb. A bárói családból való püspököknél 50, a köznemesieknél 51, polgáriaknál 59, jobbágysok-

készültek életrajzok. A „Pallas” nem egyszer kiváló történeteket (pl. Karácsonyi Jánost) nyert meg munkatársul, s kétségtelen, hogy az ott közölt életrajzok a kor ismeretanyagát felölelték, sőt éppen Karácsonyi János nem egyszer kiadatlan levéltári anyagot is használt és idézett. A most készülő életrajzi lexikon anyagának összeállításánál a „Pallas” cikkei szolgáltak alapul. A feladat az volt, hogy ezeket az életrajzokat a századforduló óta végzett kutatás eredményei és az azóta kiadott forrásanyag segítségével történettudományunk mai színvonalára hozzam fel. Kiadatlan levéltári anyagot nem használtam, mert ez a munkát több évvel meghosszabbította volna. Levéltári kutatásokat ennek a dolgozatnak összeállítása érdekében sem végeztem, az egyetlen kivétel Ludányi Tamás volt, az ő személyével kapcsolatban Nyitra megyére vonatkozó régebbi levéltári gyűjtéséből merítettem.

nál 66 év. Aki jobbágysorból az uralkodó osztály esúcsára verekedte fel magát, annak szívós szervezettel kellett rendelkeznie.

A pályakezdés időpontja és az átlagos élettartam fordított arányban áll egymással. A pályakezdés átlagos időpontja — az ismert 27 esetből számítva — 26 év. A szélső értékeket egyrészt Perényi Ferenc (7 éves) és Estei Hipolit (8 éves) pályakezdése képviseli. A bárói származású püspökök 22, a köznemesiek 24, a polgáriak 29, a három jobbágyból lett főpap 37 éves volt pályája kezdetén. A szélső érték itt Bakóc Ferencé, aki bátyja, Tamás nyomdokaiba lépve 42 éves korában indult el pályáján.

Ugyanez a fordított arány nyilvánul meg a főpapi székek elérésének időpontjában is. Ismert életkorú főpapjaink általában 34 éves korukban lettek püspökök, de a bárói származásúak átlagosan 25, a köznemesiek 34, a polgáriak 39, a jobbágy származásúak 47 éves korukban érték el a főpapi süveget. A szélső értékeket itt is Perényi Ferenc (7 éves), a másik oldalom pedig Bakóc Ferenc (55 éves) képviseli.

Első tekintetre úgy tűnik, hogy a jobbágysorból felemelkedett főpapok hosszú élettartamukkal kiegyenlítették a késői pályakezdés és a későbbi püspöki kinevezés hátrányát. De ha összehasonlítjuk a csoportosított adatokat, más kép tárul elénk. Igaz, hogy a jobbágycsaládból való püspökök átlagosan 17 évvel élték túl a bárókat, de hosszú életük sem tudta a korai pályakezdés előnyét behozni, 20 éves kormányzatuk közel 5 évvel volt rövidebb a bárókéknál. A hosszú élet csak a köznemesi és polgári származású főpapokkal szemben jelentett előnyt.

Mindaddig azokat a főpapokat vizsgáltuk, akiknek születési ideje ismert, s ennek során azt tapasztaltuk, hogy általában 26 éves korukban kezdték pályafutásukat és pedig származás szerint a legkorábban 22, legkésőbbben 37 éves korban. Vegyük ezt a megállapítást alapul. A felsorolt 27 főpapon kívül ui. 43 személy esetében állapítható meg a pályakezdés időpontja. Ha ebből — óvatosan számolva — 22 évet levonunk, megkapjuk feltételezett születési időpontjukat, s vele együtt feltételezett élettartamukat is. A vizsgált egyének száma ezzel 70 főre növekszik, ami lehetővé teszi, hogy nemcsak összességükben, hanem nemzedékeként is szemügyre vegyük őket. Miután nagyon kis számokról van szó, 25 éves időközöket vettem alapul, s miután a XV. századi püspökökről van szó, a hét nemzedék közül a legnépesebb az 1375—1474 közötti négy nemzedék. Ha ezeknek feltételezett és ismert élettartamát vizsgáljuk, elsősorban az tűnik fel, hogy a csatában elesett (most már nem öt, hanem nyolc) főpap életkora csak az 1475—1500 közötti nemzedék esetében okoz komolyabb eltérést. Ne feledjük el, hogy ennek a nemzedéknek három tagja esett el a török elleni harcban (Beriszló, Csaholyi, Perényi) s ezek közül a legidősebb Beriszló Péter is csak 45 éves volt, míg az előző nemzedék elesett (Rozgonyi Simon, Lépes, Albeni Henrik, Szalkai) vagy megölt (Csáky) püspökeinek kora 45—70 év között mozgott, tehát a legfiatalabb (Csáky) ugyanolyan öreg volt, mint amott a legidősebb. Ha ezt a Mohácsnál, ill. a török harcokban nagy veszteségeket szenvedő nemzedéket figyelmen kívül hagyjuk, és csak azt a négy nemzedéket vizsgáljuk, amelynek létszáma magasabb (12—16 fő), akkor a részátlagok 54—60 év között ingadoznak, ami az összes értékek átlagától (57 év) nem tér el nagy mértékben. Az eltérések indokát a társadalmi helyzet szolgáltatja. Mennél több a bárói származású a vizsgálat alá vont főpapok között, annál alacsonyabb az illető nemzedék átlagos élettartama, a legmagasabb értéket pedig akkor éri el, amikor a jobbágyszármazásúak arányszáma a legmagasabb. Ez pedig azt jelenti, hogy a

vizsgált évszázadon belül az átlagos élettartam nem változott, s ha az egyes nemzedékek átlagos élettartamában változás állt be, akkor annak oka a társadalmi összetételben beállt változás volt. A feudalizmus korában a jobbágyok voltak a leghosszabb, az arisztokraták a legrövidebb életűek. Nyilván az életkörülményeket kellene jobban ismernünk. Annyi a felállított táblákból is világos, hogy nem a hadjáratok (Mohácsot kivéve) és nem is a járványok, hanem — véleményem szerint — elsősorban a táplálkozási viszonyok következtében alakult így az élettartam.

Az életkorral kapcsolatban még egy kérdést vehetünk fel: mennyire volt állandó a magyar püspöki kar összetétele életkor szempontjából. Ha három keresztmetszetet készítünk, a következő életkorokat találjuk:²

1433: 38, 44, 50, 52, 55, 56, 58, 59, 60

1466: 27, 30, 32, 39, 43, 47, 55, 58, 58, 58, 59

1499: 20, 41, 42, 47, 49, 51, 55, 57, 58, 59, 63

Első tekintetre feltűnik, hogy a magyar püspökök életkora általában 45 év fölött volt (ez a többség), a fiatal püspök inkább kivételes jelenség. A három számsorban még más fejlődés is megállapítható. 1433-ban, Zsigmond uralkodásának végén, a régen (1402!) kialakult kormányzóréteg emberei ültek a püspöki széken, ehhez tartozott a legfiatalabb is (Marcali L.). A számsor közepén az 55 éves Pálóci György esztergomi érsek áll, a legtöbb püspök túl volt az ötvenen. 1466-ban Mátyás király (aki ekkor 23 éves) a Hunyadi-házhoz hű papokkal frissítette fel a püspöki kart. Ide tartozik a legfiatalabb (Szokoli J.), továbbá a számsor elején szereplő Tuz Osvát és Csezmicei János is. A középső életkor Várdai Istváné (47 éves), az „öregek” pedig még V. László idejéből maradtak meg (Vitéz J., Vetési A., Döbrentei T., Csopor D.). A püspökök többsége ekkor még nem volt egészen ötven éves. 1499-ben ismét öregebb embereké a szó, a harmincévesek nemzedékéből senkit sem találunk. A Jagelló-korban feltűnő Szatmári György is már 42 éves. Négy főpapot kivéve (Bakóc Ferenc, Kálmáncsehi, Szatmári, Szegedi) valamennyi még Mátyás korának hagyatéka, a középső érték (50 év) még mindig öt évvel alacsonyabb mint 1433-ban

*

Irodalmunk nagy jelentőséget tulajdonít az egyetemi tanulmánynak. A vizsgálat alá vonható 75 püspök közül 36 (tehát 48,0 %) folytatott egyetemi tanulmányokat. Lényeges eltérést — legalább is ami az egyházmegyék kormányzásának időtartamát illeti — nem találunk, sőt mindent egybevetve az egyetemet végzetek kevesebb időt töltöttek főpapi székben mint a többiek. Nem meglepő, hogy a származási csoportok közül a jobbágyok vezetnek (a jobbágyfiúkból lett püspökök közül csak Szalkai nem járt egyetemre), a felfelé törekvés során nekik ezt az eszközt is meg kellett ragadniuk. A köznemeseknél furesa helyzet állt elő: az egyetemet végzetek pályája ugyan hosszabb volt, de püspökségük időtartama rövidebb, tehát várakozási idejük megnyúlt. A 15 köznemesi származású, egyetemet végzett főpap közül 10 királyi szolgálatban állt, királyi titkár (Barius M., Gosztonyi J., Thurzó Zs.), kancelláriai alkalmazott (Hangácsi A., Sánkfalvi A., Upori I., Várdai I., Vetési A., ifj. Vitéz J.) vagy kincstartó (Csezmicei J.)

² Valamennyi püspökség csak 1499-ben volt betöltve, 1466-ban egy, 1433-ban három volt a vacantiae száma.

volt. Hosszú ideig kellett az uralkodót szolgálni ahhoz, hogy püspökséghez jussanak. Különösen feltűnő jelenség, hogy a polgári származású főpapok közül egyetlen egy (Várad P.) végzett egyetemet.

Az egyetemi végzettséget nemzedékenként vizsgálva egyelőre csupán azt a megállapítást kockáztathatjuk meg, hogy a nagybirtokos és birtokos nemes családokban az egyetemek látogatása nemcsak folyamatos volt, hanem növekedett. Ez a megállapítás azonban azt is jelentheti, hogy a főpapi kinevezésnél egyre inkább megkövetelték az egyetemi végzettséget, s így ez a kérdés csak a külföldi egyetemekeket látogató magyar diákok statisztikájának elkészítése után lesz véglegesen eldönthető.

*

Fordítsunk most egyet az érmen és nézzük meg másik oldalát, az egyházmegyék vezetőinek személyét és kormányzati éveit. A fentebb számított átlagos 19 év helyett most itt 11 éves átlagot kapunk, 100 püspök helyett pedig 131 püspököt. Az azonban ebből a táblából is nyilvánvaló, hogy a leghosszabb időt a nagybirtokos származásúak töltötték egy-egy egyházmegye élén, a legtöbb főpap pedig a köznemesek soraiból került ki. Ha a bárókat és köznemeseket mint a feudális uralkodó osztály egyetlen csoportját tekintjük, akkor személyi állomány és kormányzati időtartam szempontjából ez a csoport nyomasztó fölénybe kerül. Ezt a nyomasztó fölényt még jobban hangsúlyozza, ha a püspökök számát a tényleges létszámmra redukáljuk (100), azaz a több püspökséget kormányzó személyeket csak egyszer vesszük figyelembe. Ebben az esetben a püspökök számának több mint a felét, a kormányzati éveknek pedig kereken kétharmadát a nemes származású személyek alkotják.

Az egyes származási csoportokat tekintve a legérdekesebb vonásokat a városi polgárságból származottaknál találjuk. Mindössze 11 személyről van szó, ez már önmagában véve is eléggé bizonyítja városaink súlytalanságát az ország vezetésében. De még ennél is jobban kiemeli a magyar polgárság súlytalanságát az a tény, hogy a 11 személy közül csupán négy magyarországit találunk (Szatmári Gy., Szegedi L., Várad P., Vince B.), a többi az uralkodó szolgálatában álló cseh (Uski, Filipec), német (Beckensloer), olasz (Buondelmonte, Scolari A. és Carmanus) vagy dalmát (Beriszló) polgári család szülötte. Nyilvánvaló, hogy idegen püspökeink elsősorban a király szolgálatában szereztek érdemeket maguknak, s ha talán nagyobb megértést is tanúsítottak városaink iránt mint a nagybirtokos vagy köznemes magyarok, egy-egy város iránt nem tanúsíthattak olyan ragaszkodást, mint amelyet Szatmári Kassa, Szegedi Lukács Szeged vagy Várad Péter Várad iránt. Másszóval: városainknak semmi haszna nem volt abból, hogy az érdekelt egyházmegye élén polgári származású főpap állt.

A jobbágyszármazású püspökök alacsony száma és még alacsonyabb kormányzati ideje nem meglepő az elmondottak után. Érdekesebb ennél feltűnésük kronológiája. Az első jobbágyszármazású főpap Mátyás uralkodása alatt jelenik meg 1479-ben, Handó György személyében. Előtte jobbágyszármazású püspököt kimutatni nem lehet. Még Mátyás uralkodása alatt sem. 1476-ig Mátyás 11 püspök kinevezését kérte, ebben a csoportban a hatvanas években nagybirtokosokat és a Hunyadi-házhoz hű köznemeseket találunk (Csupor D., Döbrentei T., Szokoli J., Tuz O., illetőleg Vitéz J., Csezmicei J. és Zápolyai M.). 1465-ben jelent meg az első vérbeli kegyenc, Beckensloer János. A Vitéz-féle összesesküvés, melyben az öreg érseken kívül két másik püspök (Csezmicei és Tuz) is érdekelve volt, meggyorsította a kegyencek előretörését. Beckensloert 1472-ben az olasz Rangoni

Gábor, 1476-ban a morva Filipec János követte. Közben még két nagybirtokos származású pap került püspöki székbe, 1475-ben Báthory Miklós, 1476-ban Geréb László. De jobbágyszármazású főpapot még mindig nem találunk köztük. 1479-ben Beckensloer megszökött. Csak hét évvel később, 1486-ban került újra jobbágyfiú főpapi székbe. Handót ekkor Bakóc Tamás követte. A központosítás felé haladó uralkodó törekvésének kronológiája ez, de rámutat azokra a szükség-szerű visszaesésekre, amelyekre az ország politikai helyzete kényszerítette.

Mátyás halála után már csak három jobbágysorból származó személynek sikerült főpapi székre jutnia. Bakóc Ferencet testvére, Tamás segítette, Kálmán-esehi Domonkos hosszú állami szolgálat jutalmaként lett püspök. Kereken két évtizeddel később még egy Bakóc Tamáshoz hasonló nagytehetségű és erkölcsi gátlásoktól mentes férfinak sikerült a nagy ugrás: Szalkai László elfoglalta a váci püspöki széket (1513). Ő az utolsó jobbágy származású főpap, a Jagelló-korban ismét a nemesség tagjaié a vezetős szerep, a polgári származású Szatmári és Beriszló megjelenése ezen a tényen nem változtathat. Bizonyos ellensúlyt csak az jelentett, hogy az esztergoni érsekség továbbra is polgári, ill. jobbágy-származású főpap kezén maradt. De egészében véve a jobbágyoknak 1526 előtt csak rövid ideig, Mátyás központosító törekvéseinek idején volt alkalmuk arra, hogy elérjék a püspöksüveget, a többi kivételes jelenség volt.

A különböző társadalmi osztályok helyzete nemcsak az összkép változásában nyilvánult meg, hanem az egyéni sorsokban is. A nagybirtokosok gyermekeinek működési ideje ugyan rövidebb, de ebből többet töltöttek el főpapi székben mint a többiek. Mátyás kinevezéseinek a fordulópont 1465 (Beckensloer kinevezése), s ha ezt az esztendő határmesgyének tekintjük, akkor a fejlődés élesebb körvonalakat kap. 1465 előtt jobbágyszármazású püspököt nem mutathatunk ki, 1465 után azonban az ő várakozási idejük volt a leghosszabb (működési idejük 52,1⁰/₀-a). A polgárok 1465 előtt hosszabb ideig vártak, míg püspökké nevezték ki őket (58,3⁰/₀), de 1465 után már ők is sokkal gyorsabban jutottak főpapi székhez, várakozási idejük több mint a felére csökkent (23⁰/₀). Az 1465 előtt kinevezett polgári származású személyek Zsigmond kancelláriájához tartoztak (Uski, Vince B.), akiknek a püspöksüveg csak hosszú szolgálat után járt, és ezt az arányt a három firenzei polgárfiú (Buondelmonte és a két Scolari) közül kettőnek azonnali kinevezése sem tudta megváltoztatni. Szembetűnő a különbség, ha ezt a jelenséget Mátyás és a Jagellók polgári származású főpapjaival hasonlítjuk össze. Filipec egyáltalán nem töltött be alacsonyabb egyházi tisztséget. A leghosszabb várakozási idő 12 év volt (Beriszló esetében), ami három évvel kevesebb mint a Zsigmond-kori legrövidebb (Buondelmonte 15 év). A birtokos nemes családból származók várakozási ideje is megrövidült, sőt 1465 után ketten várakozás nélkül lettek püspökké (Tuz és Csaholyi). 1465 előtt a nagybirtokos származásúak közül csupán a legfelsőbb réteghez tartozó Szécsi Dénes és Herceg Ráfáel kezdte püspökként pályafutását, 1465 után már négyen (Báthory, Ernuszt, Ország, Perényi). Mi sem jellemzőbb a magyar feudalizmus fejlődésére mint az, hogy a nagybirtokosok várakozási ideje is csökkent. És ebben a tekintetben nem a Jagellók, hanem Mátyás uralkodása alatt következett be a változás. A Mátyás korában kinevezett négy nagybirtokos származású főpap közül csak kettőnek kellett alacsonyabb beosztásban várakoznia, de ennek a kettőnek is minimális ideig (Geréb 4, Szokoli 1 évig). A Jagelló-korban négy főpap közül kettő 5—5, kettő 9—9 évig várt a főpapi székre.

Tábláink egészben véve megerősítik az ismert életkorú püspökök esetében tett megfigyelésünket, hogy működési idejüknek legnagyobb részét (68,0⁰/₀) a

bároi, legkisebb részét (47,9%) pedig a jobbágyszármazású főpapok töltötték el püspökként.

A főpapi székek betöltésének vizsgálatánál már feltűnt, hogy 100 püspök egyházmegyénként vizsgálva 131 püspökséget töltött be. Ez a szám még jobban megnő, ha tekintetbe vesszük a szerémi, bosnyák és többi délvidéki kis püspökséget is: összesen 37 olyan főpapot ismerünk, aki nem egy-egy, hanem több püspökséget töltött be. Nemcsak olyanokról van szó, akik két-két, hanem olyanokról, akik három-három vagy négy-négy püspökség kormányzatában vettek részt. Ha ezt a jelenséget egyházmegyénként vizsgáljuk, akkor azt kell mondanunk, hogy nyolc esztergomi érsek közül csak egyetlen egy (Estei Hipolit), tizenegy egri püspök közül kettő, tizenhat váradi püspök közül nyolc, tizenkét kalocsai érsek közül csak hét volt olyan, aki előzőleg nem volt valahol püspök. Az „átmenő” egyházmegyék közül a szerémié a vezetőszerep, hat püspöke került más egyházmegye élére. A szerémi után a váci és veszprémi következik, de még az erdélyi egyházmegye éléről is öten mentek át más püspökségre. Nem is kellett hosszú működési idő ahhoz, hogy egy személy több püspökséget töltsön be. Kálmáncsehi hat év alatt két, Bácskai Miklós öt év alatt három püspökséget töltött be. A vándorlás oka nyilvánvalóan a püspökségek jövedelmei közötti különbség volt.

A magyar püspökségek jövedelmének pontos megállapítása ugyan lehetetlen, de hozzáférhető adatokkal a jövedelmek egymásközi viszonya és átlagos nagysága mégis meghatározható. Első forrásunk a pápai servitiumok nagysága.³ Ezt az összeget valamennyi püspökségre vonatkozólag megállapították, s miután a megállapításnál feltehetőleg egyforma kulcsot használtak, egyforma arányban mutatja az egyes egyházmegyék jövedelmét. A fennmaradt servitium-kimutatás azonban éppen ezen a téren bizonyos helyesbítésre szorul. Elsősorban azért, mert olyan korban készült, amikor a jövedelmi források egészen mások voltak, másodszor — és ez a legfeltűnőbb — az egri püspökség jövedelmét igen alacsonyan állapították meg. Az utóbbinak több oka is lehetett. Egyrészt az egri püspök kötelessége volt a király negyedik fiának neveltetése,⁴ s ez a kötelesség nagyarányú jövedelemcsökkenést okozott — ha a királynak valóban volt negyedik fia. Másrészt lehetséges, hogy az egri püspökség jövedelme az idők folyamán a mezőgazdasági termelékenységgel együtt növekedett.⁵ A felsorolt okoknál fogva a pápai servitium helyett a velencei követek jelentésében foglalt adatokhoz fordultam. Az elszórt adatoktól eltekintve a legrészletesebben Vincenzo Guidotto 1525-i jelentése foglalkozik a püspökségek jövedelmével.⁶ Adatait néhány ponton ellenőrizhetjük, s ennek alapján úgy tűnik, hogy nagyjából helyesen volt tájékozódva a magyar püspöki kar jövedelméről. Legfeljebb arról lehet szó, hogy az esztergomi érsekség jövedelmét túlmagasra (35 000 forint), az egri érsekségét pedig kissé alacsonyra értékelte. Véleményem szerint a velencei diplomata az esztergomi érsek jövedelmébe a kancellár 10 000 forintos jövedelmét is beszámította, tehát nem az érsek, hanem személy szerint Szalkai jövedelmét vette alapul.

³ Mayer B.: Pápai bankárok szerepe Magyarországon a középkor végén. Századok 57—58/1923—1924. 651. lap, 3. jegyzet.

⁴ Szentpétery I.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. 2123. szám.

⁵ Elsősorban a tokaji szőlővidék kialakulására gondolok itt.

⁶ Balogh I.: Velencei diplomaták Magyarországról (1500—1526). Szeged. 1929. LXXIX. l.

Eger esetében arra kell rámutatni, hogy a fennmaradt számadások szerint⁷ a bevétel kerekén 18,6 illetve 17,7 ezer forint volt, ebben azonban a tized címén átvett termények (bor, gabona, bárány stb.) értéke nincs benne, tehát jóval magasabbnak kellett lennie. Egy ugyancsak velencei diplomata által 1516-ban írt jelentésben Eger 32 ezer forinttal szerepel, ami megint túlzás. 1516-ban a püspök Estei Hipolit volt, s ez a jelentés megemlíti, hogy a jelentés időpontjában — Hipolit távolléte miatt — a jövedelem csak évi 4 ezer forint volt.⁸ A püspök távolléte esetén a jövedelem nyilván nagymértékben csökkent, de a 32 ezer forintos jövedelmet a Bakóc Tamás korára való optimista visszaemlékezés diktálhatta. Ezeknek az indokoknak alapján az esztergomi érsek jövedelmét évi 25 ezer forintra értékeltem, az egri jövedelmet azonban meghagytam 22 ezer forintnak, miután más forrásból pontosabb számmal nem helyettesíthettem.

Az így összeállított tábla elsősorban megerősíti a püspökségek betöltéséről mondottakat azzal a kiegészítéssel, hogy a nagybirtokos származásúak a jövedelem tekintetében még inkább előnyben voltak, s hogy a nemesség főlénye is még nyomasztóbb volt. A több egyházmegyét kormányzó főpapoknál pedig azt látjuk, hogy egy-két esetet kivéve, valamennyi előnyösebb eseret csinált. A kivételek vagy valamilyen külső hatásra (Sztalmári pl. kénytelen volt az erdélyi püspökségről lemondani) vagy az érseki cím elnyerésére (Geréb esetében) vezethetők vissza, vagy olyankor fordulnak elő, amikor a töröktől veszélyeztetett szerémi egyházmegyét cserélték el egy kisebb jövedelmű, de a határtól távolabb fekvő püspökségre (Báthory, Csáky, Kun). Ebből a táblázatból az is bebizonyosodik, hogy a legforgalmasabb egyházmegyék (Esztergom, Eger, Várad, Kalocsa) egyben a legnagyobb jövedelműek is voltak.

*

Az eddigiekből világos, hogy a magyar püspökségek betöltésénél a nagyság középirtokos származású személyeknek volt nagy szerepük, s utolsó feladat annak megállapítása, hogyan alakult ez a kérdés a nemesi családok szempontjából. Töredékes genealógiai ismereteink miatt sajnos a 100 eset közül csak 60 esetben tudjuk a főpapok családi viszonyait tisztázni. A dolog természetéből következik, hogy a legtöbb adat a nagybirtokosokra vonatkozik. Ha a testvérek számát összeírjuk, akkor elsősorban az tűnik fel, hogy az egyetlen ifj. Vitéz Jánost kivéve nem ismerünk olyan főpapot, aki egyedüli gyerek lett volna. A legmagasabb a testvérek száma a nagybirtokosoknál (3, 7 fő), a legalacsonyabb a polgároknál (1, 5 fő). A püspökök családjában a legtöbb esetben még három testvér maradt otthon. A nagybirtokos püspökök közül 19, a középbirtokosok közül 11, a polgáriak közül 1, a jobbágyság közül 3 esetben volt még három vagy annál több testvér, ez az összesen ismert eseteknek több mint a fele (56,9%).

Hívjuk segítségül azokat az eseteket, amikor ugyanabból a családból több püspököt ismerünk. A Héderváryaknál a XV. században háromnál több fiú esetében egy egyházi pályára ment, a XV—XVI. század fordulóján azonban öt férfitestvér közül sem került ki páp. A Kanizsaiaknál ez a folyamat már korábban megfigyelhető. A család emelkedése korszakában, a XIV. században négy és öt férfitestvér közül egy-egy lett püspök, de a következő nemzedék négy férfitagja közül egy sem. A Báthoryaknál a XIV. században három és négy testvér közül

⁷Kandra K.: Adatok az egri egyházmegye történelméhez. II. Eger. 1887. 333—458. l.

⁸Balogh: i. m.

is kikerült egy-egy egyházi, a XV. században azonban csak akkor lépett egyházi pályára egy, ha a családban sok gyerek volt (7 és 10 testvér). A köznemes Várdaiaknál három férfitestvér közül egy-egy ment el papnak a XV. század végén is. Nehezen illeszthető bele ebbe a képbe a Rozgonyiak genealógiája, ahol csak hosszú idő után találkozunk egyháziakkal, s akkor sem a legnépesebb családokban. Mindebből egyelőre csak azt a következtetést lehet levonni, hogy a nagybirtokos családoknak mindig megvolt a lehetőségük arra, hogy nagy gyermekáldás mellett a gyermekek valamelyike egyházi pályára lépjen. A köznemeseknél már kevesebb gyermek mellett is jobban megvolt a hajlam arra, hogy egy-egy családtagot papnak küldjenek, s ha valamelyik családtagnak sikerült magasabb egyházi méltóságot elérnie, az a következő nemzedék paptagja részére is megváltotta a belépőjegyet. Így volt ez nemcsak a Várdaiaknál, ahol István kalocsai érseket a következő nemzedékben Mátyás bosnyák püspök, őt pedig Ferenc követte, hanem a Pálóciaknál is, ahol György esztergomi érseket nagybátyja, Domonkos jászói prépost előzte meg,⁹ vagy Bácskai Miklósnál, akinek ismeretlen ágú rokona, Balázs leleszi prépost volt.¹⁰ Alcebi Miklósnál, akinek Mihály nevű nagybátyja ugyancsak premontrei prépost volt, bár élete végéig világi maradt.¹¹ Mindebből arra lehetne következtetni, hogy a középbirtokos nemesek vagyoni helyzete jobban megkövetelte a család férfitagjainak csökkentését, illetve a birtok felosztásának megakadályozását. Egyoldalú eljárás lenne azonban, ha a pályaválasztást kizárólag demográfiai szempontból bírálánk el, különösen ha ezt tennénk meg egyedüli szempontnak a nagybirtokosok esetében. Egyrészt rá kell mutatni arra, hogy itt más szempontok is szerepet játszottak, mint amilyen a katonai életmódra való fizikai alkalmatlanság, a hajlam (Perényi Ferencet a tudományok iránti vonzódása miatt bolondnak nézték), a család pillanatnyi politikai helyzete, vagy más lehetőségei (Csaholyi nagybátyjától kapta a püspökséget). Másrészt külön ki kell itt emelnünk a világi hivatalnokréteg és a központi hatalom egyházi javadalmai közötti összefüggést, amelyre előttünk már sokszor mutattak rá. Ha valaki csak az alsóbb egyházi rendeket vette fel, ezzel még nem vágta el a világi pályára vezető utat maga előtt. Ez az oka annak, hogy olyan sok a kinevezett püspökök között a fel nem szentelt pap. Mátyás 24 püspököt nevezett ki, ezeknek pontosan egynegyede (6 fő) nem volt felszentelt pap, nem is beszélve Hipolit érsekről, aki gyermek létére nem is lehetett az. A kérdéses hat személy közül három (Bakóc, Handó és Váradi) kancelláriai alkalmazott volt. Zsigmond korában ezek a kancelláriai alkalmazottak inkább egyes apátságok jövedelmét kapták meg (Csebi Orosz Mihály, Ludányi T.), s közülük nem egy nem is vette fel az egyházi rendet. Mátyás idejében már püspökség járt a jól működő kancelláriai alkalmazottnak. Más szóval: még Mátyás központosított pénzügyei sem tettek más megoldást lehetővé mint azt, hogy alkalmazottainak fizetését az egyházi jövedelemből fedezze. És feltétlenül jellemző, hogy a legnagyobb karriert anyagi tekintetben is Mátyás kreatúrája, Bakóc Tamás futotta be. Ugyanő teremtette meg egyházi jövedelmei alapján a XVI. század egyik jelentős családi vagyonát, az Erdődyekét.

⁹ *Kumorovitz Bernát*: A leleszi prépostság tagjai és hiteleshelyi személyzete 1569-ig. Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára. Gödöllő. 1934. 27. l.

¹⁰ *Uo.* 28. l.

¹¹ *Mályusz E.*: Zsigmond király központosító törekvései Magyarországon. Tört. Szemle III/1960. 180. l.

FÜGGELÉK

A püspökök személyi adatai

Rövidítések: * = született   kk   = kanonok
 † = meghalt   pr   = prépost
 xx = elesett   pk   = püspök
 egy. tan. = egyetemi tanulmányokat folytatott.

Agmándi Péter †1450. — 1435—40: erdélyi pk, ap. kamarás, 1440—49: váci pk, 1450: kalocsai érsek. — Származása ismeretlen.

Albeni Eberhard †1420. — 1393—97: szebeni pr, 1397—1407: zágrábi, 1407—09 váradi, 1409—20 zágrábi pk. — Származása ismeretlen, biztos, hogy nem Albeni. Legalább egy nővére volt, Albeni Rudolf felesége.

Albeni Henrik xx1444. — 1403—07 garamszentbenedeki apát, 1407—21 kolozsmonostori apát, 1421—44 pécsi pk. — Származása: báró, apja: A. Rudolf, testvérei: János, Péter, Rudolf, ifj. János, Henrik, Magdolna.

Albeni János †1433. — 1399—1404 topuszkói apát, 1404—06 pannonthalmi apát, 1406—10 veszprémi, 1410—20 pécsi, 1421—33 zágrábi pk. — Származását ld. Albeni Henrik.

Alcsebi Miklós †1430. — 1402—19 gömöri főesp, 1405—08 fehérvári pr, 1410—19 budafelhévízi pr, 1419—30 váci pk. — Magister artium. — Köznemesi származású, apja: Jakab, testvérei ismeretlenek.

Alsáni Bálint †1408. — 1352—74 veszprémi kk, 1353—74 esztergomi olvasókk, 1374—1408 pécsi pk, 1384: bíboros. — Egy. tan., kánonjogi dr. — Származása: báró, apja: János, testvérei: Pál és Gergely.

Bácskai Miklós †1504. — 1488—95 egri kk, 1493—99 mislyei pr, a veszprémi Mindenszentek káptalan pr, 1499—1501 szerémi, 1501—02 nyitrai, 1502—04 erdélyi pk. — Származása: köznemesi, családi körülményei ismeretlenek.

Bakóc Ferenc (másképpen: *Szatmári* vagy *Mester*) *1444, †1508. — 1482—92 váci kk, 1483—1508 budai pr, 1495—1508 győri pk. — Krakkóban egy. tan. — Származása: jobbágy, testvérei: Bálint, Tamás, Miklós, János, Katalin és egy ismeretlen nevű lány = Kancler Angelusné.

Bakóc Tamás, Erdődi *1442, †1521. — 1480—1486 titeli pr, 1486—91 győri, 1491—98 egri pk, 1498—1521 esztergomi érsek, 1500: bíboros, 1507: konstantinápolyi patriarcha. — Egy. tan. — 1487: még „in minoribus” — Származását ld. Bakóc Ferencnél.

Barius Miklós, Bánfalvi †1459. — 1436: az országbírói kancelláriában, 1443: fehérvári örkk, 1447—53 egri pr, 1456—59 pécsi pk. — Bécsben és Paduában egy. tan., kánonjogi dr. — Származása: köznemes, egy testvérét ismerjük, Lászlót.

Báthory Miklós, Ecsedi *1435, †1506. — 1469—75 szerémi, 1475—1506 váci pk. — Egy. tan. — 1473: még nem volt pappá szentelve. — Származása: báró, apja: István, testvérei: János, András, István, Péter, Pál, László, Katalin és Margit.

Beckensloer János *1427, †1489. — 1464—65 pécsi pr, pécsváradi apát, 1465—68 váradi, 1468—74 egri pk, 1474—79 esztergomi érsek, 1479—89 salzburgi érsek. — Származása: polgár, legalább egy, Jeromos nevű testvére volt.

Benzis András, Gualdoi †1437. — 1389 a spalatoei Szt. Lénárt egyház rektora, 1389—? spalatoei érsek, 1413—19 kalocsai érsek, 1419—37 sitteni pk. — Származása: ismeretlen.

Beriszló Péter *1475, $\times$ 1520. — 1500—12 kalocsai kk, 1502—12 háji pr, 1507—12 fehérvári pr, 1512—20 veszprémi pk. — Származása: polgári, apja: János, testvéreit nem ismerjük.

Berzeviczy György †1437. — 1429 előtt pozsegai pr, 1429—37 nyitrai pk. — Származása: báró, apja: Péter, testvérei: (Schwarz) János és Anna = Lorántffy Györgyné. (A Schematismus tévesen „Berzencei”-nek nevezi!)

De La Bischino Máté *1419, †1461. — 1443—1461 erdélyi pk. Származása: ismeretlen.

Buondelmonte János *1389, †1448. — 1410—24 pécsváradi apát, 1424—48 kalocsai érsek. — Megelőzőleg bencés volt? — Származása: polgári (Firenzéből), családi körülményei ismeretlenek.

Csaholyi Ferenc *1496, $\times$ 1526. — 1514—26 csanádi pk. — 1520-ban még nem volt pappá szentelve. — Egy. tan. — Származása köznemes, apja: György. A Csaholyiak genealógiájába nem kapcsolható bele, de biztos, hogy közülük való.

Csáky Miklós, Körösszegi †1514. — 1491 nagybányai plébános?, 1495—98 szerémi, 1500—14 csanádi pk. — Paduában egy. tan. — Származása báró, apja: Benedek, testvérei: László, Ferenc, Anna, Kata, Borbála.

Csanádi Balázs †1427. — 1419—23 pk-i káplán, 1423: csanádi pr, 1423—27 erdélyi pk. — Bécsben egy. tan. — Származása ismeretlen.

Csetneki László †1448. — 1397—39 esztergomi kk, 1408—39 esztergomi Szt. György kápt. pr, 1424—35 a felhévízi keresztesek gubenátora, 1439—48 nyitrai pk. — Származása köznemesi, apja: László, testvérei: Miklós, János és Zsigmond.

Csezmicei János *1434, †1472. — 1451—59 váradi örkk, 1454—59 titeli pr, 1460—72 pécsi pk. — Ferrarában egy. tan., kánonjogi dr. — Köznemesi származású, testvérei: két ismeretlen nevű fiú és egy ismeretlen nevű leány.

Csupor Demeter, Monoszlói †1481. — 1429 kükküllői főesp., 1438 zágrábi olvasókk, 1438—65 knini, 1465—66 bosnyák, 1466—81 győri pk. — Bécsben egy. tan. — Származása báró, apja: Pál, testvérei: Ákos és György.

Dominis János †1444. — 1436—40 zengi, 1440—44 váradi pk. — Származása ismeretlen.

Döbrentei (Himfi) Tamás †1482. — 1430—40 veszprémi kk, 1440—47 veszprémi pr, 1447—67 pannonthalmi kormányzó, 1464—82 nyitrai pk. — Bécsben egy. tan. — Báró, apja: Benedek, testvérei: Balázs, László, Imre, János.

Erdődi István †1512. — 1504—12 nyitrai pk. — Származása ismeretlen.

Erdődy János *1474, †1519. — 1502—14 esztergomi pr, 1514—18 zágrábi pk. — Egy. tan. — Köznemesi származású, apja: Bakóc Miklós, testvérei: Bálint, Pál és Péter.

Erdődy Simon *1489, †1543. — 1518—43 zágrábi pk. — Bécsben és Páduában egy. tan. — Köznemesi származású, apja: Balázs, testvérei: Péter, Benedek, János és Klára.

Ernusz Zsigmond, Csáktornyai †1504. — 1470—1504 pécsi pk. — Bécsben és Ferrarában egy. tan. — Származása báró, apja: János kincstartó, testvére: János.

Estei Hipolit *1479, †1520. — 1487—97 esztergomi érsek, 1493 bíboros, 1497—1520 egri pk. (Nem vettük figyelembe az 1498-tól bírt milánói, 1502-től bírt capuai érsekséget és az 1503-ban kapott ferrarai pkséget.) — Apja: Hercules

ferrarai hg, testvérei: Izabella, Beatrix, Alfonz, Fernando, Zsigmond (és egy természetes fiú meg egy lány).

Farkas Bálint †1495. — 1481—83 váradi éneklők, 1487—89 váradi pr, 1490—95 váradi pk. — Származása ismeretlen.

Filipec János *1431, †1509. — 1476—90 váradi pk. — Polgári származású (Morvaországból), családi körülményei ismeretlenek.

Frangepán Gergely †1521. — 1493—1502 kalocsai olvasókk, 1495—1502 fehérvári pr, 1502—03 veszprémi pk, 1503—21 kalocsai érsek. — Származása báró, apja: Zsigmond, testvére János.

Fülöp †1419. — 1407—19 váci pk. — Megelőzőleg ferences volt, származása ismeretlen.

Gatalóci Mátyás †1457. — 1401—28 bácsi olvasókk, 1417—28 zágrábi pr. 1428—38 pécsi pr, 1438—40 váci pk, 1440—57 veszprémi pk. — Köznemesi származású, apja: Gergely, legalább egy László nevű testvére volt.

Geréb László, Vingárti *1452, †1502. — 1471—75 nagybányai plébános, 1475—76 az erdélyi pkség kormányzója, 1476—1501 erdélyi pk, 1502 kalocsai érsek. — Ferrarában egy. tan. — Származása báró, apja: János, testvérei: Lőrinc, István, Mátyás, Péter.

Gosztonyi János, Felsőszestyei †1527. — 1489 bécsi egyetemen, 1493—esztergomi kk, 1503—08 esztergomi örkk, 1506—09 váci pk, 1509—24 győri, 1524—27 erdélyi pk. — Bécsben, Ferrarában és Párizsban egy. tan. — Köznemesi származású, apja: Szelestyei János, testvérei: Miklós, Ferenc, Gergely.

Handó György †1480. — 1465—78 pécsi pr, 1479—80 kalocsai érsek. — Bécsben, Firenzében és Ferrarában egy. tan. — 1480-ban még „in minori-bus”. — Kálmáncsehiből való jobbágy, legalább egy öccse (János) volt.

Hangácsi Albert †1466. — 1439 a bécsi egyetemen, 1443—45 egri kk, 1445—56 pécsi pr, 1456—58 egri pr, 1458—66 csanádi pk. — Bécsben, Paduában és Bolognaban egy. tan. — Köznemesi származású, testvéreit nem ismerjük.

Héderváry János †1418. — 1373—86 győri kk, 1386—1418 győri pk. — Bárói származású, apja: István, testvérei: Miklós, György, Mihály és László.

Héderváry László †1468. — 1433—39 a bécsi egyetemen, 1439—47 pannonthalmi apát, 1447—68 egri pk. — Származása báró, apja: György, testvérei: Ferenc, Pál és Zsigmond.

Herceg Ráfáel, Szekcsői †1456. — 1433—50 bosnyák pk, 1450—56 kalocsai érsek. — Kinevező bullája szerint „de genere ducum”, apja: László, testvérei: Fülöp és Pál.

Himfi Péter, Remetei †1457. — 1431—38 csanádi kk, 1438—57 csanádi pk. — Családnevének azonosítását *Juhásztól* (A csanádi pkség története) vettük át. Közlebbi családi körülményei ismeretlenek, apja biztosan Máté.

Hinko †1428. — 1400—05 zabori apát, 1405—28 nyitrai pk. — Származása ismeretlen.

Jakes Dénes, Kusalyi †1432. — 1405—27 váradi kk, 1427—32 váradi pk. — Bécsben egy. tan. — Származása báró, apja: György, testvérei: László, János és Mihály.

János †1438. — 1435—38 váradi pk. — Ferences volt, származása ismeretlen.

Kálmáncsehi Domonkos †1501. — 1462—74 a fehérvári Miklós kápt. pr, 1474—95 fehérvári pr, 1495—1501 váradi, 1501 erdélyi pk. — Egy. tan. — Jobbágy származású, családi körülményei ismeretlenek.

Kálnai András †1455. — 1428 csázmái örkk, 1443—45 fehérvári pr, 1445 pécsi pr, 1445—55 pécsi pk. — Származása ismeretlen.

Kanizsai János †1418. — 1367—74 kárnai káplán, 1374—84 esztergomi pr, 1376—84 egri pr, 1384—87 egri pk, 1387—1418 esztergomi érsek. — Egy. tan. — Származása báró, apja: János, testvérei: Miklós, Lőrinc és István.

Kápolnay Mihály †1402. — 1389—92 titeli pr, 1393—99 nyitrai, 1399—1402 veszprémi pk. — Köznemesi származású, apja István, testvérei: Márton és György.

Kun Gergely, Rozsályi †1402. — 1374—87 váradi kk, 1393—97 szerémi pk, 1397—1402 csanádi pk. — Köznemesi származású, apja: György, testvérei: Lukács és Kálmán.

Lépes György, Váraskeszi *1375, x1442. — 1403—27 erdélyi pr, 1427—42 erdélyi pk. — Köznemesi származású, apja: Loránd, testvérei: Loránd és János.

Ludányi Tamás †1425. — 1391—pétervárad kormányzó, 1398—1400 szerémi pk, 1400—03 és 1421—25 egri pk. — Köznemesi származású, apja: L. Sinka Péter, testvérei: Péter, Sinka, István, László.

Marcali Dózsa (Miklós) †1423. — 1403 előtt udvari káplán, 1403—23 csanádi pk. — Ferences volt, származása ismeretlen.

Marcali László †1434. — 1417—23 csanádi pr, 1423—34 csanádi pk. — Egy. tan. — Származása báró, apja: Miklós, testvérei: Imre, János és István.

Matucsina Gábor †1477. — 1470 budai plébános, 1471—77 kalocsai érsek. — Köznemesi származású, apja: János, testvére: Zsigmond.

Miklós †1401. — 1398 előtt plocki kk, 1398—1400 szepeni pr, 1400—01 erdélyi pk. — Lengyel nemzetiségű, ismeretlen származású.

Miklós †1457. — 1449 előtt felhévizi pr, 1449—57 nyitrai pk. — Ismeretlen származású.

Miklós †1405. — 1396—1401 corbáviai, 1401—05 váci pk. — Származása ismeretlen.

Molnári Kelemen †1438. — 1405—09 alkancellár, 1406 zágrábi kk, 1409—pozsegi pr, 1412—17 csanádi pr, 1417—38 győri pk. — Köznemesi származású, apja: Péter, testvérei: István és Domonkos.

Nagylucsei Orbán †1491. — 1468 kancelláriai írnok, 1472— budai kk, 1473—74 esztergomi Tamás kápt. pr, 1474—81 fehérvári Miklós kápt. pr, 1481—86 győri, 1486—91 egri pk. — Köznemesi származású, apja: Fülöp, testvérei: Balázs, János, Benedek és egy lány.

Ország János, Gut †1536. — 1505—20 szerémi, 1520—36 váci pk. — Krakóban egy. tan. — Származása báró, apja: László, testvérei: Magdolna, Dorottya, Katalin, Borbála, Anna, Zsigmond, Mihály, Imre, Ferenc.

Pálóczi György †1439. — 1400 előtt szepesi kk, 1401—19 szepesi pr, 1419—23 erdélyi pk, 1423—39 esztergomi érsek. — Egy. tan. — Köznemesi származású, apja: Péter, testvérei: Imre, Máté, és Hedvig.

Perényi Ferenc *1500 x1526. — 1508—14 erdélyi, 1514—26 váradi pk. — Származása báró, apja: Imre, testvére: Péter.

Péter (Polonus) †1405. — 1400—05 nyitrai pk. — Származása ismeretlen.

Podmanicki István, Podmanini *1480 előtt, †1530. — 1507—12 esztergomi kk, csanádi pr, 1512—30 nyitrai pk. — Csak 1513-ban szentelték pappá. — Származása báró, apja: László, testvérei: János, Anna, Krisztina, Mihály, István és Margit. (Kimutatásainkban 50 évesnek vettük, mert ennyi biztosan volt halálakor.)

Prato János — 1426 váradi pk. Egy év után „depositus“. Származása ismeretlen.

Rozgonyi Péter †1428. — 1401 — fehérvári kk, 1402— hantai pr, 1413— dömösi pr, 1417—25 veszprémi, 1425—38 egri pk. — Származása báró, apja: Simon, testvére: István.

Rozgonyi Simon $\times$ 1444. — 1396—1428 esztergomi kk, dömösi pr, 1409—28 szepesi olvasókk, 1428—39 veszprémi, 1439—44 egri pk. — Krakkóban és Bécsben egy. tan. — Származása báró, apja: Simon, testvérei: István, Ilona és György.

Salánki Ágoston †1465. — 1435—45 erdélyi kk, 1445—65 győri pk. — Bolognaban egy. tan., kánonjogi dr. — Köznemesi származású, de családi körülményei ismeretlenek.

Sándor — 1411 veszprémi pk. — Közelebbi adatai ismeretlenek.

Sánkfalvai Antal †1500. — 1463—86 váradi kk, 1482—84 váci kk, 1468—98 pozsonyi pr, 1492—1500 nyitrai pk. — Kánonjogi dr. — Köznemesi származású, testvérei: Miklós és egy leány.

Scolari András †1426. — 1407—09 zágrábi, 1409—26 váradi pk. — Polgári származású (Firenzéből).

Scolari Carmanus †1423. — 1419—23 kalocsai érsek. — Polgári származású (Firenzéből).

Stibor †? — 1410 előtt plocki kk, 1410—20 egri pk. — Jogi baccalaureus, ismeretlen származású.

Stoltz Miklós †1471. — 1470 váradi pk. — Ismeretlen (sziléziai) származású.

Szalkai László *1472, $\times$ 1526. — 1504 alkincstartó, 1513—20 váci pk, 1520 kalocsai érsek, 1520—24 egri pk, 1524—26 esztergomi érsek. — 1522-ben még nem volt pappá szentelve. — Jobbágy származású, testvérei: Márton és Balázs.

Szántói Lukács †1406. — 1389—92 budai pr, kirnői kancellár, 1395—97 csanádi, 1397—1406 váradi pk. — Köznemesi származású, közelebbi adatai ismeretlenek.

Szatmári György *1457, †1524. — 1494—99 kir. titkár, 1495—99 fehérvári Miklós kápt. pr, 1497—99 erdélyi pr, 1500—24 felhévízi pr, 1499—1501 veszprémi pk, 1501—05 váradi, 1505—22 pécsi pk, 1522—24 esztergomi érsek. — Csak 1506-ban szentelték pappá. — Polgári származású, testvére: Anna.

Szécsi Dénes †1465. — 1438—39 nyitrai, 1439—40 egri pk, 1440—65 esztergomi érsek. — Származása báró, apja: Miklós, testvérei: Miklós, János, Ferenc, Borbála, Dorottya.

Szegedi Lukács †1510. — 1480 kir. kancelláriai regisztrátor, 1483—87 csanádi pr, 1490—93 bosnyák, 1493—1500 csanádi, 1501—10 zágrábi pk. — Polgári származású, közelebbi adatai ismeretlenek.

Szilasi Vince †1473. — 1445 nagybányai plébános, 1445—49 váradi kk, 1449—72 váci pk. — Köznemesi származású, apja: Vince, testvére: György.

Szokoli János *1439, †? — 1466 előtt váradi kk, 1466—93 csanádi pk. — 1493-ban lemondott és kolostorba vonult. — 1466-ban még nem volt felszentelt pap. — Származása báró, apja: Péter, testvérei: Miklós, Albert, András. (Életkorát 54 évnek vettük, mert halála időpontja ismeretlen.)

Thurzó Zsigmond, Bethlenfalvi *1465, †1512. — 1496— aradi főesperes, 1500—02 esztergomi olvasókk, 1501—03 fehérvári pr, 1503—04 nyitrai, 1504—05 erdélyi, 1506—12 váradi pk. — Köznemesi származású, apja: Márton, testvérei: György, Péter, Márton, Gáspár.

Tuz Osvát, Szentlászlói *1436, †1499. — 1466—99 zágrábi pk. — 1466-ban még világi. — Köznemesi származású, testvérei: János és három lány.

Upori István †1419. — 1374— váradí éneklők, 1392—1401 titeli pr, 1402—03 szerémi pk?, 1403—19 erdélyi pk. — Köznemesi származású, apja: Imre, testvérei: László és János.

Váradí Péter *1450, †1501. — 1474 kir. titk. kancellár, 1475—84 a szent-johbi apátság kormányzója, 1475—80 esztergomi kk, 1476—80 erdélyi pr, 1480—1501 kalocsai érsek. — Egy. tan. — 1476-ban még nem volt felszentelve. — Polgári származású, apja: Imre, testvérei: Pál, Máté és László.

Várdai Ferenc *1474, †1524. — 1501—09 fehervári kk, 1505—09 fehervári örkk, 1508—09 háji pr, 1509—14 váci, 1514—24 erdélyi pk. — Egy. tan. — Származása báró; apja: Miklós, testvérei: István (†gyermekkorban), János, Mihály, Imre, Ambrus.

Várdai István †1471. — 1441 váradí kkság várományosa, 1451—54 egri és váradí kk, 1454—56 egri pr, 1457—71 kalocsai érsek, 1467 biboros. — Bolognaban egy. tan., kánonjogi dr. — Köznemesi származású apja: Pelbárt, testvérei: Zsuzsanna, Potenciána, Anna, Mihály, Aladár.

Vémeri Zsigmond †1500. — 1493—99 a leleszi prépostság adminisztrátora, 1500 zágrábi pk. — Származása ismeretlen.

Veronai Gábor *1420, †1486. — 1452—55 osztrák és cseh ferences provinciális, 1455—56 magyarországi inquisitor, 1472—75 erdélyi, 1475—1486 egri pk, 1477 biboros. — Rangoni gr. természetes fia.

Vetési Albert †1486. — 1430—31 a bécsi egyetemen, 1446—56 erdélyi kk, 1456—57 erdélyi pr, 1457—58 nyitrai, 1458—86 veszprémi pk. — Bécsben és Paduában egy. tan. — kánonjogi dr. — Köznemesi származású, testvérei: Miklós, Anna, Priszka és Dorottya.

Vince Benedek, Szentgyörgyi †1445. — 1410—39 fehervári pr, 1439—42 győri pk. — Polgári származású, testvére: Nagy János.

Vitéz János, Zrednai *1408, †1472. — 1433 kancelláriai jegyző, 1437 kanc. protonotarius, 1441—45 zágrábi örkk, 1443—45 váradí pr, 1445—65 váradí pk, 1465—72 esztergomi érsek. — Köznemesi származású, apja: János, egy ismeretlen nevű férfi és egy Borbála nevű leánytestvére volt.

íffj. Vitéz János †1499. — 1463—81 váradí kk, 1470—81 váradí pr, 1481—89 szerémi, 1489—99 veszprémi pk. — Egy. tan. kánonjogi dr. — Köznemesi származású, testvére nem volt.

Zápolyai Miklós †1468. — 1461—68 erdélyi pk. — Köznemesi származású, apja: László, testvérei: Imre és István.

Zólyomi Benedek †1454. — 1438—40 zágrábi kk, 1437 előtt pécsi kk, 1442—54 zágrábi pk. — Köznemesi származású, közelebbi adatai ismeretlenek, az Albisi Zólyomiak genealógiájába nem illeszthető bele.

1. Ismert életkorú püspökök

Név	Életkora			Püspöki kormány- zásának tartama	Származása
	halála- kor	pályakezdés- kor	püspöki kinevezés- kor		
1. Estei Ilipolit	41	8	8	33	uralkodó család nagybirtokos
2. Báthory Miklós	71	34	34	37	
3. Geréb László	50	19	23	27	
4. Perényi Ferenc	26	7	7	19	
5. Podmanicki István	50	—	—	18	
6. Szokoli János	54	26	27	27	
7. Várdai Ferenc	50	26	35	15	
8. Csezmicei János	38	17	26	13	köznemes
9. Csaholyi Ferenc	30	18	18	12	
10. Erdődy János	45	28	40	4	
11. Erdődy Simon	54	16	29	25	
12. Lépes György	67	27	52	15	
13. Thurzó Zsigmond	47	30	37	10	
14. Tuz Osvát	63	30	30	33	polgári
15. Vitéz János	64	25	37	27	
16. Beckensloer János	62	37	38	25	
17. Beriszló Péter	45	25	37	8	
18. Buondelmonte János	59	19	34	24	
19. Filipec János	78	45	45	15	
20. Szatmári György	67	37	42	25	jobbágy
21. Uski János	51	15	48	3	
22. Váradi Péter	51	24	30	21	
23. Bakóc Ferenc	64	42	55	13	
24. Bakóc Tamás	79	37	44	35	
25. Szalkai László	54	32	41	13	
26. De la Bischino Máté	42	23	23	19	ismeretlen
27. Veronai Gábor	66	32	50	16	

2. Átlagos élettartam, pályakezdés, kinevezés időpontja, működés tartama

(Az 1. sz. tábla adatai alapján.)

Származás	Átlagos élet- tartam	Átlagos pályakezdés	Átlagos kinevezési idő	Átlagos működési idő
Nagybirtokos (2—7.)	50	22	25	24
Köznemes (8—15.)	51	24	34	17
Polgár (16—22.)	59	29	39	17
Jobbágy (23—25.)	66	37	47	20
Összes (1—27.)	54	26	34	19

3. Átlagos élettartam nemzedékenként

(Ismert és feltételezett életkor alapján!)

Születési idő	Fő	Átlagos élettartam	Átlagos élettartam elcseszték nélkül
1325—49	2	76	76
1350—74	7	64	62
1375—99	14	57	57
1400—24	16	56	56
1425—49	13	60	60
1450—74	12	54	54
1475—99	7	43	50

4. Átlagos élettartam és származás

(Ismert és feltételezett életkor alapján!)

Születési idő	Átlagos élettartam	Összesen	Báró	Köznemes	Polgár	Jobbágy	Ismeretlen
			származású fő				
a) Abszolút számban							
1375—99	57	14	5	5	3	—	1
1400—24	55	16	6	7	—	—	3
1425—49	60	13	2	5	2	4	—
1450—74	54	12	5	3	3	1	—
b) Százalékban							
1375—99	57	100,0	35,7	35,7	21,4	—	7,2
1400—24	55	100,0	37,5	43,8	—	—	18,7
1425—49	60	100,0	15,4	38,5	15,4	30,7	—
1450—74	54	100,0	41,7	25,0	25,0	8,3	—

5. Püspökök működési ideje

Származása	Összesen fő	Működési ideje	
		összesen	főpapként
Báró	26	35	24
Köznemes	25	31	17
Polgár	11	25	15
Jobbágy	5	29	14
Összes	67	31	18

6. Működési idő megoszlása

Származás	1465 előtt és után			1465 előtt kinev.			1465 után kinev.		
	működ.	vár.	főpap	működ.	vár.	főpap	működ.	vár.	főpap
	é v e k b e n								
a) Abszolút számban									
Báró	913	292	621	627	259	368	286	33	253
Köznemes	827	405	422	570	305	265	257	100	157
Polgár	280	111	169	132	77	55	148	34	114
Jobbágy	144	75	69	—	—	—	144	75	69
Összes	2164	863	1281	1329	641	688	835	242	593
b) Százalékban									
Báró	100,0	32,0	68,0	100,0	41,3	58,7	100,0	11,7	88,3
Köznemes	100,0	48,7	51,3	100,0	71,0	29,0	100,0	38,9	61,1
Polgár	100,0	39,6	60,4	100,0	58,3	41,7	100,0	23,0	77,0
Jobbágy	100,0	52,1	47,9	100,0	—	—	100,0	52,1	47,9
Összes	100,0	39,9	60,1	100,0	48,2	51,8	100,0	29,0	71,0

7. Egy főre eső várakozási idő megoszlása

Származás	Össze- sen	Kano- nok	Apát	Pré- post	Egyéb
várakozási idő években					
a) 1465 előtt kinevezett					
Báró	16	5	2	7	2
Köznemes	18	7	1	9	1
Polgár	26	3	5	18	—
Jobbágy	—	—	—	—	—
Átlag	18	6	2	8	2
b) 1465 után kinevezett					
Báró	3	1	—	1	1
Köznemes	10	5	—	5	1
Polgár	6	2	—	4	—
Jobbágy	15	—	—	13	2
Átlag	8	2	—	5	1

8. Egyetemet végzett püspökök működési ideje

Származás	Fő	Működési idő években	
		összes	főpapként
Báró	14	38	24
Köznemes ..	15	30	14
Polgár	1	27	21
Jobbágy	4	30	14
Ismeretlen ..	2	12	7
Átlag		32	18

9. Egyetemet végzett püspökök nemzedékek szerint

(Ismert és feltételezett élettartam alapján.)

Születési idő	Össz.	Nagyb.	Középb.	Polgár	Job- bágy	Isme- retlen
	származású					
1325—49	2	2	—	—	—	—
1350—74	3	2	1	—	—	—
1375—99	4	2	2	—	—	—
1400—24	8	3	5	—	—	—
1425—49	8	1	3	—	4	—
1450—74	7	3	3	1	—	—
1475—99	3	1	2	—	—	—

10. Négy nemzedék egyetemet végző püspökei

Születési idő	Nagybirtokos		Középbirtokos		Polgári	
	össz.	egy. végz.	össz.	egy. végz.	össz.	egy. végz.
1375—99	5	2	5	2	3	—
1400—24	6	3	7	5	—	—
1425—49	2	1	5	3	2	—
1450—74	5	3	3	3	3	1

11. A főpapi székek betöltése

Egyházmegye	Összesen		Nagybirt.		Közép-birt.		Polgár		Jobbágy		Ismeretlen	
	fő	év	fő	év	fő	év	fő	év	fő	év	fő	év
a) Abszolút számokban												
Észtergom	7	122	2	57	2	24	1	6	1	24	1	11
Eger	11	112	4	42	2	12	1	6	1	7	3	45
Győr	9	127	2	46	4	58	1	4	2	19	—	—
Nyitra	14	125	4	48	4	13	—	—	—	—	6	64
Pécs	8	146	4	104	2	15	1	16	—	—	1	11
Vác	10	113	2	36	4	40	—	—	1	10	3	27
Veszprém	12	104	4	27	4	62	3	14	—	—	1	1
Kalocsa	12	109	3	26	2	22	3	49	1	2	3	10
Csanád	9	124	3	53	2	21	1	7	—	—	3	43
Erdély	14	119	3	42	6	48	—	—	1	1	4	28
Várad	16	120	2	18	3	38	4	39	1	6	6	19
Zágráb	9	119	1	12	4	74	2	11	—	—	2	22
Összesen	131	1440	34	511	39	427	17	152	8	69	33	281
b) Százalékban												
Fő összesen	100,0		26,3		30,0		13,1		6,1		24,5	
Év összesen	100,0		35,5		29,7		10,6		4,7		19,5	
c) Korrigált												
Fő összesen	101		26		31		9		5		30	

12. Több püspökséget betöltő személyek

Betöltött püspökség száma	Püspök fő					
	össz.	nagyb.	középb.	polg.	jobb.	ismt.
1	64	10	20	6	2	25
2	26	13	8	—	1	4
3	8	2	3	2	1	—
4	3	1	—	1	1	—
Összesen	101	26	31	9	5	29

13. Püspökségek közötti vándorlás

Név	Származás	1.	2.	3.	4.
		püspökség jövedelme 1000 ft-ban			
Csupor D.	báró	?	?	?	13
Szatmári Gy.	polgár	26	12	25	25
Szalkai L.	jobbágy	4	20	22	25
Albeni J.	báró	12	25	18	
Szécsi D.	„	4	22	25	
Bácskai M.	köznemes	5	4	24	
Thurzó Zs.	„	4	24	26	
Gosztonyi J.	„	4	13	24	
Beckensloer J.	polgár	26	22	25	
Szegedi L.	„	?	3	18	
Barkócz T.	jobbágy	13	22	25	
Báthory M.	báró	5	4		
Csáky M.	„	5	3		
Frangepán G.	„	12	20		
Geréb L.	„	24	20		
Herceg R.	„	?	20		
Jakes D.	„	?	26		
Kanizsai J.	„	22	25		
Kun G.	„	5	4		
Ország J.	„	5	4		
Perényi F.	„	24	26		
Rozgonyi P.	„	12	22		
Rozgonyi S.	„	12	22		
Várdai F.	„	4	24		
Gatalóci M.	köznemes	4	12		
Kápolnai M.	„	4	12		
Ludányi T.	„	5	22		
Pálóci Gy.	„	24	25		
Vetési A.	„	4	12		
Vitéz J.	„	26	25		
Nágy lucsei O.	„	13	22		
Kálmáncsehi D.	jobbágy	26	24		
Dominis J.	ismeretlen	?	26		
Miklós	„	?	4		
Veronai G.	„	24	22		
Agmándi P.	„	4	20		

14. A magyarországi püspökségek jövedelme

Egyháznegye	Pápai servitium	1525-i jelentés	Korrigált jövedelem
Esztergom	4000	35 000	25 000
Eger	800	22 000	
Győr	800	13 000	
Nyitra	275	—	4 000
Pécs	3300	25 000	
Vác	500	4 000	
Veszprém	900	12 000	
Kalocsa	2000	20 000	
Erdély	1500	24 000	
Csanád	900	3 000	
Várad	2000	26 000	
Zágráb	2000	18 000	
Bosznia	200	—	
Szerém	100	5 000	

15. Egyházmegyék összjövedelmének megoszlása

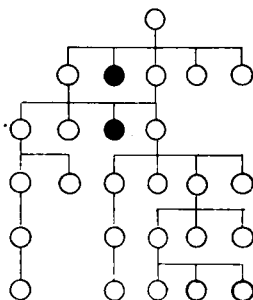
Egyház- megye	Évi jöv.	Összesen		Nagybirtok		Köznemes		Polgár		Jobbágy		Ismeretlen	
		év	jöv.	év	jöv.	év	jöv.	év	jöv.	év	jöv.	év	jöv.
Esztergom	25	122	3050	57	1425	24	600	6	150	24	600	11	275
Eger	22	112	2464	42	924	12	264	6	132	7	154	45	990
Győr	13	127	1651	46	598	58	754	4	52	19	247	—	—
Veszprém	12	104	1248	27	324	62	744	14	168	—	—	1	12
Pécs	25	146	3650	104	2600	15	375	16	400	—	—	11	275
Vác	4	113	452	36	144	40	160	—	—	10	40	27	108
Nyitra	4	125	500	48	192	13	52	—	—	—	—	64	256
Kalocsa	20	109	2180	26	520	22	440	49	980	2	40	10	200
Csanád	3	124	372	53	159	21	63	7	21	—	—	43	129
Várad	26	120	3120	18	468	38	988	39	1014	6	156	19	494
Erdély	24	119	2856	42	1008	48	1152	—	—	1	24	28	672
Zágráb	18	119	2142	12	216	74	1332	11	198	—	—	22	396
Összesen:		1440	23685	511	8578	427	6924	152	3115	69	1261	281	3807

16. Testvérek száma

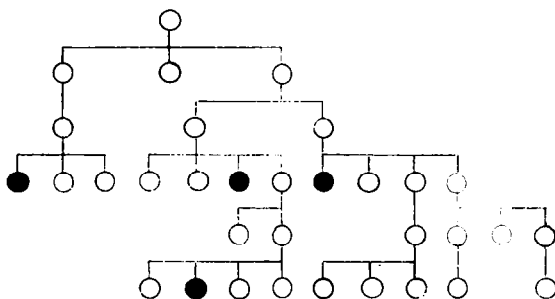
Testvérek száma	Össz.	Báró	Köznemes	Polgár	Jobbágy	Ismeretlen
	az esetek száma					
9 testvér	1	1	—	—	—	—
8 testvér	1	1	—	—	—	—
7 testvér	1	1	—	—	—	—
6 testvér	3	3	—	—	—	—
5 testvér	7	3	1	—	2	1
4 testvér	7	1	6	—	—	—
3 testvér	13	8	4	1	—	—
2 testvér	13	3	9	—	1	—
1 testvér	13	4	4	3	1	1
0 testvér	1	—	1	—	—	—

Leszármazási szkémák

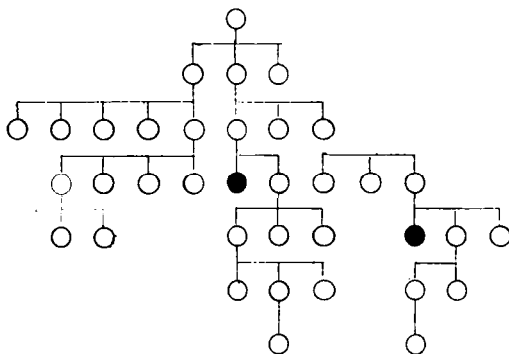
KANIZSAI

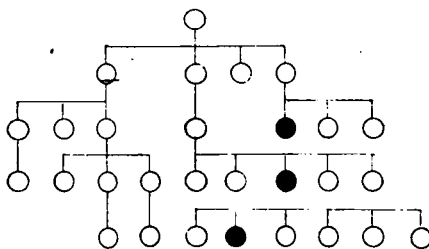
HÉDERVÁRY

ROZGONYI

VÁRDAI

Az üres körök férfitagokat, a feketék egyháziakat jelentenek.

VITÁK A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETBEN

A középkori magyar osztály 1965. október 25-én vitatta meg Köpeczi Béla „A történettudomány és társadalom” című előadását. Az előadás nyomán részletekbe menő vita alakult ki a történettudomány és nagyközönség érdeklődésének viszonyáról és ezzel kapcsolatban a történeti feladatokról. Decemberben Tarnai Andor a művelődéstörténet elméleti és módszertani kérdéseiről tartott előadást. Az Intézet tagjain kívül Mátrai László, Klaniczay Tibor, M. Zemplén Jolán, Komjáthy Miklós és Somogyi Sándor vett részt az előadást követő többórás vitán.

Az újkori magyar osztály 1965. őszen két tagjának elkészült disszertációját becsátotta vitára: Kolossa Tibor „Az agrárnépesség társadalmi struktúrájának statisztikai vizsgálata az Osztrák-Magyar Monarchiában a XX. század fordulóján” című, új statisztikai módszereket alkalmazó munkáját és Vörös Antal „A belterjes gazdálkodás és szarvasmarhatenyésztés a Dunántúlon 1880—1914” című, gazdag anyag alapján készült munkáját. Mindkét munkát tárgyilagos, színvonalas vita követte külső szakemberek részvételével.

Az Intézet legújabbkori osztálya 1965. május 21-én vitatta meg Sipos Péter „A Magyar Megújulás Pártja létrejötte” című tanulmányát. Az osztály október 1-én szabad vitát rendezett Márkus László „A Horthy-korszak uralkodó elitjének jellegéről” c. tanulmányáról. A vitaindító referátumot Márkus László tartotta. (Részletesen ld. e szám Szemle-rovatában.)

Az egyetemes osztály 1965. június 7-én vitatta meg Ormos Mária beszámolója alapján „Európa helyzete Hitler uralomrajutása után” c. disszertációja egy részletét. Október folyamán a történeti kutatás elvi kérdéseiről a bécsi történetéskongresszus tükrében témakörből rendezett vitát az osztály.

SAKMAI TOVÁBBKÉPZÉS

A tudományos utánpótlás biztosítására indított kétéves továbbképző tanfolyam, melyet az Intézet az Eötvös Lóránd Tudományegyetem és az Országos Pedagógiai Intézet közreműködésével 1964-ben indított, a második évben a következő előadásokat tartotta:

1965. jún. 29. A statisztikai és matematikai módszerek alkalmazása a történeti kutatásban. Előadók: Dányi Dezső és Perjés Géza.
1965. jún. 30. Gazdaságtörténeti vizsgálati módszerek. A történelmi forrásközlés szabályai. Előadók: Veress Éva és Benda Kálmán.
1966. jan. 6. A magyar polgári történetírás áttekintése a XIX. század második felétől 1944-ig. A magyar marxista történetírás fejlődésének főbb vonalai. Előadók: R. Várkonyi Ágnes, Pamlényi Ervin és Márkus László.
1966. jan. 7. A Szovjetunió és a népi demokratikus országok mai történetírásának főbb kérdései. Haladó áramlatok a nyugati történetírásban. Napjaink polgári történetírása. Előadók: Niederhauser Emő, Incze Miklós és Kovács Endre.
1966. jan. 8. A francia gazdaságtörténeti iskola ismertetése. A nemzetközi várostörténeti kutatások legújabb eredményei. Előadók: Zimányi Vera, Kubinyi András (A budai vár átadásainak megtekintése.)
Csak középiskolai tanároknak az Országos Pedagógiai Intézet rendezésében: A helytörténet szerepe az iskolai oktató-nevelő munkában. A helytörténet az új általános és középiskolai tervekben. Előadó: Kiss Géza.

AZ INTÉZET KIADVÁNYAI ÉS TAGJAINAK MONOGRFÁIÁI

Az Intézet gondozásában megjelenő *Értekezések a Történeti Tudományok Köréből*. Új sorozat 37. számaként Bácskai Vera, „Magyar mezővárosok a XV. században” c. tanulmánya került kiadásra.

- Megjelent: *Makkai László*—Hankiss Elemér: Anglia az újkor küszöbén. Gondolat Kiadó, 460 l.
Kovács Endre: A krakkói egyetem és a magyar kultúra. Lengyel nyelven az Ossolineum kiadásában, 224 l.
 Földreform 1945. Kossuth Kiadó. Bevezető tanulmánya 153 l. *M. Somlyai Magda* munkája.
Györffy György: Napkelet felfedezése. Gondolat Kiadó, 275 l.
Bartha Antal: Mongólia. Kossuth Kiadó, 117 l.
Varga János: Typen und Probleme des bäuerlichen Grundbesitzes in Ungarn (1767—1849). Studia Historica 56. Tom. 152 l.
 Berend Iván—*Ránki György*: Magyarország gazdasága az első világháború után 1919—1929. Akadémiai Kiadó, 498 l.

A MAGYAR TÖRTÉNELEM BIBLIOGRÁFIÁJA 1867—1918

Az Intézet bibliográfiai csoportja befejezte az 1867—1918 közti magyar történelem bibliográfiájának rendezését. Az anyaggyűjtés kiterjedt a korra vonatkozó történeti feldolgozásokon túlmenően az akkor megjelent közgazdasági, politikai irodalomra, folyóiratokra, hetilapokra is. Összesen mintegy 200 000 címszó gyűlt össze, amely részletesen kidolgozott szakrendszerben került feldolgozásra. (A szakrendszer alapjaiban az I. Tóth Zoltán-féle ismert Magyar Történeti Bibliográfia beosztásához igazodik.) A meglevő gyűjtés évről-évre kiegészül az újonnan megjelenő anyaggal. A bibliográfia cédulákon a kutatók rendelkezésére áll.

INTÉZETI MUNKATÁRSÁK KÜLFÖLDI KUTATÓÚTJAI, ELŐADÁSAI

Az École Pratique des Hautes Études meghívására 1965 folyamán az Intézet négy tagja tartózkodott Párizsban. *Makkai László* a XII—XIII. századi technikatörténet, *Katus László* a XVIII—XIX. századi adriai kereskedelem, *Zimányi Veronika* az ártörténet területén végzett kutatásokat. *Ormos Mária* disszertációja témájához „A francia biztonsági koncepció a Dunamedencében 1933—36” gyűjtött anyagot. *Makkai László* az UNESCO által rendezett összehasonlító történettudományi konferencián (1965. április 23.) előadást tartott a nemzeti fejlődés összehasonlító kutatásának marxista módszereiről.

Paulinyi Oszkár a selmecbányai bányászati és városi levéltárakban kutatott 1965 júliusában.

A Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társulat harmadik konferenciája zajlott le Münchenben 1965. augusztus 22—28. között. A munka 14 szekcióban folyt. Egy-egy témát az előzetesen írásban benyújtott referátumok száma és a vita élénksége szerint két—két és fél napig tárgyaltak. A magyar küldöttek közül referátumot tartottak: *Pach Zsigmond Pál*, a feudális kor városainak ellátásával foglalkozó szekcióban, Berend Iván és *Ránki György* az ipari forradalom és munkáosztály kialakulásával foglalkozó szekcióban, *Makkai László*, *N. Kiss István*, *Zimányi Vera* és *Kirilly Zsigmondné* közösen készített dolgozattal szerepelt a mezőgazdasági produkció és produktivitás vitájában. Ugyanehhez a témához Szuhay Miklós a kapitalizmus koráról készített önálló referátumot. Az adózási rendszerek témakörhöz *Várkonyi Ágnes* küldött írásbeli dolgozatot.

Marburghan, 1965. szeptember 8—11. között tartottak nemzetközi történész konferenciát. Magyar részről *Kovács Endre* „A magyar középnemesség mint a forradalom vezető osztálya” c. előadással vett részt.

Niederhauser Emil, az Intézet bibliográfiai csoportjának vezetője 1965 októberében 4 hetet töltött Moszkvában és Leningrádban, ahol szlavofil kutatásokkal foglalkozott. A moszkvai Történettud. Intézetben orosz nyelven előadást tartott „A Szovjetunió történetének kutatásáról és oktatásáról Magyarországon” címmel.

M. Somlyai Magda 1965 októberében tanulmányút keretében Belgrádban és Novi Sadban ismerkedett az 1945 utáni korszakkal foglalkozó jugoszláv intézmények módszerbeli és elvi problémáival.

Varga János 1965 október—novemberében akadémiai ösztöndíjjal kutatott Bécsben, az Österreichisches Staatsarchiv és a Kriegsarchiv levéltáraiban.

A lengyel—magyar történész vegyesbizottság 1965. november 1—3. Budapesten tartotta rendes évi ülését. Programján a két ország munkásmozgalmának történetéből szerepeltek előadások.

Az első hivatalos olasz—magyar történész találkozót 1965. november 9—13. tartották Rómában. A magyar delegációt *Molnár Erik* vezette. Tagjai: *Ránki György*, *Hanák Péter*, *Kiss Madár* és *Sallai Géza* voltak. *Molnár Erik* előadása a francia, olasz tudat kérdéseit elemezte; *Ránki György* az olasz és magyar gazdasági-társadalmi fejlődés különbségeit és egyezéseit,

Sallai Géza a forradalmi olasz—magyar együttműködést, Kiss Aladár az olaszországi magyar légió történetének, Hanák Péter pedig Olaszország első világháborús hadbalépésének kérdéseit vizsgálta. A sikeres konferencia eredményeképpen további együttműködésben állapodtak meg a résztvevők és a következő találkozó napirendjére az olasz—magyar gazdaság és társadalmi fejlődés problémái a XIX. század második felében c. témát, másodiknak az 1918—1927 közötti külpolitikai kapcsolatokat tűzték ki.

Ránki György 1965. november 15-én a bolognai egyetem gazdaságtörténeti Intézetében: 17-én a Liguriai Gazdaságtörténeti Társulatban tartott előadást Magyarország XX. századi gazdaságfejlődési problémáiról.

A csehszlovák—magyar történész vegyesbizottság Debrecenben, 1965. november 24—25-én rendezett ülészakán a két ország felszabadulás utáni történetének problémáiról folytat előadások.

Vörös Antal 1965. december 6—18. közt tanulmányút keretében kutatott Berlinben „A XIX. századi német agrárfejlődés problémái” c. témájához.

1965. december 8—12-én került sor a jugoszláv és magyar történészek második találkozójára, Rijekában. A magyar delegációt *Molnár Erik* vezette, tagjai: *Arató Endre*, *Pamlényi Ervin*, *M. Somlyai Magda* és *Varga János* voltak. Szakszerű és élénk vitákon elemézték az 1848—49-es magyar—dél-szláv kapcsolatok kérdését és folytatták a jugoszláv—magyar történészek együttműködésének kiépítésével foglalkozó tárgyalásokat. Megállapodás történt az 1966-os Zrínyi-ünnepségek egybehangolására, és bizonyos együttműködésre a népi demokratikus korszak kutatására vonatkozólag is.

Kovács Endre 1965. december 13—16. között részt vett Pozsonyban az Academia Istropolitana konferenciáján, ahol előadást is tartott „A krakkói egyetem kisugárzása a szlovák nyelpterületre” címmel.

1965. folyamán Csehszlovákia levéltáraiban és könyvtáraiban a magyar—csehszlovák kutatócsere keretében az Intézet tagjai közül a következők dolgoztak: *Hegyi Klára*, *Haraszi Éva*, *Gonda Imre*, *Ságyári Ágnes*, *Sarlós Béla*, *Szász Zoltán*, *Tilkowsky Lőránd* és *Szűcs Jenő*, a Kutatócsoport vezetője.

A Szovjetunió Akadémiájának különleges bizottsága, melyet az *Októberi Forradalom 50. évfordulójának* ünnepi előkészítésére alakítottak, 1965. október 5—9. között tartotta második nemzetközi tudományos tanácskozását. Részt vettek: Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország, NDK és Románia küldöttei, akik ismertették azokat a kutatásokat, tervezett és előkészületben levő tudományos munkákat, amelyek az Októberi Forradalom évfordulója alkalmából fognak megjelenni. Különös tekintettel az Októberi Forradalom hatására az egyes országokban. — A magyar történészeket *Csatári Dániel* és *L. Nagy Zsuzsa* képviselte. A tanácskozás a határozattal zárult, hogy a legközelebbi ülést 1966 őszén, ugyancsak Moszkvában tartják.

KÜLFÖLDI VENDÉGEINK

Hans Radant, a berlini gazdaságtörténeti Intézet h. vezetője, 1965 júliusában tanulmányúton járt Magyarországon. A második világháborút előkészítő gazdaságpolitikával foglalkozik. 19-én látogatta meg az Intézetet. *Dimitrisz Kitsikis* a Fondation Historique des Sciences Politiques görög munkatársa, 1965. augusztus 27-én látogatta meg az Intézetet, ahol újkori történészekkel keresett hapcsolatot. *Max Hartwell*, az oxfordi egyetem professzora, 1965. szeptember 8-án az angliai gazdaságtörténeti kutatásokról tartott előadást az Intézetben. *Robert Burke* és *Peter Sugar*, a washingtoni egyetem professzorai, 1965. szeptember 10-én látogatták meg az Intézetet. R. Burke előadást is tartott az amerikai történetírásról.

Zlatko Herkov, a zágrábi Történettudományi Intézet igazgatója, 1965 októberében kereste fel az Intézetet és az együttműködés módjairól tárgyalt. *J. G. de Launay*, a Comité International de l'Histoire de la Résistance en Europe belga nemzeti bizottságának főtitkára, a két világháború közötti diplomáciatörténettel foglalkozik. 1965. október 18-án látogatta meg az Intézetet, újkori történészeinkkel tárgyalt és megállapodás is történt egyrészt kiadványcserére vonatkozóan, másrészt ígéretet tett, hogy részt vesz az októberi budapesti Délkelet-Európa a II. világháború alatt témájú nemzetközi konferencián. Az Internationaler Arbeitskreis pedagógiai továbbképzéssel foglalkozó, főképp didaktikai és metodikai előadásokat rendező szervezet Sonnenberg-i főtitkára, *Walter Schulze*, Kelet-Európában körutazást tett kapcsolatok létesítésére. 1965. október 18-án látogatta meg az Intézetet, ahol tárgyalásai arra irányultak, hogyan kapcsolódjanak be a magyar történészek a szervezet munkájába. *Ernest Labrousse*, a Sorbonne gazdaság- és társadalomtörténeti újkori professzora, 1965. november 1—7. között tartózkodott Magyarországon. Az Akadémián és az ELTE újkori egyetemes tanszékén újkori francia gazdaság- és társadalomtörténeti módszertani kérdésekről tartott előadást. Az Intézetet is felkereste. *Richard Plasehka*, a bécsi Kelet- és Délkelet-Európai Intézet igazgatója, 1965. november 5-én látogatta meg az Intézetet és előadást tartott „Az 1918. évi cattarói felkelés” címmel.

V. M. *Chvosztov* akadémikus, a moszkvai Történettudományi Intézet igazatója, 1965 novemberében Magyarországon tartózkodott. Ismerkedett a magyar történetkutató intézetek, egyetemek munkájával, Pécsre is látogatott. Az Intézetben november 22-én Áramlatok harca a külpolitika kérdései körül Oroszországban az 1880-as években, az Akadémián a szovjet történettudomány szervezetéről, folyóiratairól, legújabb eredményeiről tartott előadást. *Vasile Maciu* akadémikus a román—magyar kultüregyezmény aláírására érkezett hazánkba. 1965. december 2-án meglátogatta az Intézetet és újkori történészekkel folytatott baráti megbeszélést. *Jean Bouvier*, a lillei egyetem professzora, marxista gazdaságtörténész, főleg újkori bank- és gazdaságtörténettel foglalkozik. Magyarországon több előadást tartott nagy monográfiájának „A francia kapitalista profit alakulása a XIX. sz. elejétől 1914-ig” témaköréből. Az Intézetben „Statistikai vizsgálatok a profit vizsgálatára Franciaországban a XIX. század második felében” címmel 1965. december 3-án tartott nagy érdeklődéssel kísért előadást. *Georg Eckert*, az Internationales Schulbuch Institut braunschweigi igazgatója, az UNESCO bizottság NSzK-beli elnöke, kapcsolatok létesítésére látogatott Kelet-Európába. Megállapodás történt, hogy a jövőben megkapjuk a nemzetközi tankönyvviták kiadott anyagát és mi is részt veszünk valamilyen formában ezekben a vitákban. Eckert személy szerint újkori történész, aki munkásmozgalommal foglalkozik. 1965. december 22-én látogatta meg az Intézetet.

1965 folyamán Magyarország levéltáraiban és könyvtáraiban, a magyar—csehszlovák kutatócsere keretében a következő kutatók dolgoztak: *Kazimír Štefan*, *Chmelová Otília*, *Vantuch Anton*, *Špiriža Juraj*, *Špiesz Anton*, *Marsina Richard*, *Juck Lubomír*, *Gácsová Alžbeta*, *Sirácky Ján*, *Sedlák Vincent*, *Ratkoš Peter*, *Gajanová Alena*, *Bokes František*, *Bokesová Uherová*, *Mésároš Július*, *Vyvíjalová M.*, *Hapák Pável*.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010, MNB egyszámlaszám: 46

Csekkbefizetési számlaszám: 05.915.111—46

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci u. 22.

Telefon: 185—612

POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODA 1. számú HIRLAPBOLTJÁ-ban,

Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban.

Csekk számlaszám: egyéni 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizetési díj egy évre 40 Ft.

Ára : 12,— Ft

Előfizetési ára egy évre : 40,— Ft

INDEX: 25.812

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST